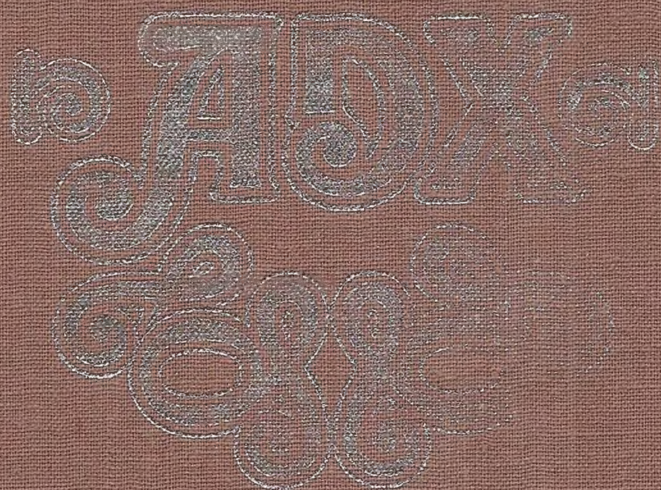
A.D. XENOPOL

IV

A. D. XENOPOL

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

Ediția a IV-a

Ediţie critică sub îngrijirea lui AL. ZUB

Supracoperta şi coperta: SIMONA DUMITRESCU

A. D. XENOPOL

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

Ediția a IV-a

ISTORIA MODERNĂ
(DE LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU PÎNĂ LA FANARIOȚI, 1633—1821)

Text stabilit de MARIA SIMIONESCU și NICOLAE STOICESCU

Note, comentarii, indice, ilustrație și postfață de NICOLAE STOICESCU

Notă asupra ediției de MARIA SIMIONESCU

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
București, 1993

ISBN 973-45-0016-3
973-45-0051-1

A. D. XENOPOL

NOTĂ LA VOLUMUL IV

Cu acest volum se deschide o nouă secțiune din *Istoria românilor din Dacia Traiană,* și anume, CARTEA A III-A. ISTORIA MODERNĂ.

În viziunea autorului, această secțiune cuprinde perioada 1633—1821 și se divide în două părți:

Partea I. De la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la Fanarioți, care reprezintă materia volumului de față, și

Partea a II-a. Epoca Fanarioților, dezvoltată în cel următor.

Volumul al IV-lea al sintezei xenopoliene, de care ne ocupăm, nu a apărut în timpul vieții autorului decît o singură dată, dar o a doua ediție a sa, pregătită de autor pentru tipar, a rămas în manuscris, în condițiile arătate în notele volumelor anterioare. Ea se păstrează alături de celelalte volume ale *Istoriei,* în Fondul Xenopol al Bibliotecii Județene Arad și este cunoscută îndeobște sub numele de „manuscrisul arădean", denumire pe care o vom adopta și noi. Acest manuscris a fost editat, după moartea autorului, de către istoricul I. Vlădescu, în volumele VII și VIII ale ediției publicate de el între 1925 și 1930, și pe care o vom numi pe scurt ediția a III-a.

În aceste condiții, prima operație pe care am întreprins-o, în vederea alegerii și stabilirii textului de bază, a fost aceea de a reconstitui și descifra manuscrisul arădean, — muncă extrem de anevoioasă, nu numai datorită gradului său avansat de deteriorare, dar și scrisului xenopolian din ultimii ani de activitate, greu lizibil, dacă nu aproape criptic.

Intervențiile autorului pe paginile primei ediții sînt masive. Ele constau din îndreptări și adăugiri, din reformulări de idei și de titluri, precum și din rescrierea unor paragrafe întregi cum ar fi cele privitoare la introducerea limbii române în biserică, la familia Cantacuzinilor, la legislația sau la literatura din epoca respectivă. Autorul s-a oprit în trecere și asupra unor forme de limbă regionale, manifestînd o tendință firească de modernizare și de apropiere de formele limbii literare.

Concluzia noastră, la capătul acestei prime operații de investigare, a fost aceea că *manuscrisul,* cu tot gradul avansat de îmbătrînire și deteriorare, poate fi reconstituit și descifrat și că oferă un text coerent, cursiv și apt de a fi restituit. Din păcate, el a ajuns la noi incomplet, un număr de pagini fiind pierdute, și anume: 301—370, 375—376 și 435—436.

Colaționarea integrală a *manuscrisului* original, cu forma publicată de I. Vlădescu, a pus în evidență o seamă de diferențe de text — alineate și fraze cu puncte de suspensie, neinteligibile sau greșit plasate, dar mai ales paragrafe întregi reformulate de editor în spirit personal — care au confirmat, și în cazul volumului IV, caracterul neștiințific al acestei a III-a ediții. Am constatat în schimb că paginile lipsă din *manuscrisul arădean* înregistrează foarte puține modificări, dintre care

cîteva aparțin indiscutabil autorului, fiind condiționate de altele din paginile existente.

Toate aceste considerente ne-au condus în final la concluzia firească de a lua ca text de bază pentru ediția noastră *manuscrisul arădean*, iar pentru paginile lipsă, ediția I, reproducînd *în note de subsol* puținele modificări și adaosuri din *ed. a III-a*. De altfel, din această ediție am preluat, în același mod, și alte cîteva pasaje care nu figurează în *manuscris*, dar pot prezenta un anumit interes pentru cititor.

Pentru a nu impieta asupra concepției de organizare a întregii *Istorii* și a nu complica o structură și așa extrem de complexă prin numărul mare al subdiviziunilor, la stabilirea textului volumului al IV-lea am respectat împărțirea, denumirea și numerotarea acestora, așa cum au fost stabilite de autor pentru ansamblul lucrării, ca fiind singura modalitate aptă să ofere, la încheierea ediției, imaginea reală a marelui edificiu.

Volumul al IV-lea cuprinde următoarele patru subdiviziuni (corespunzînd, două cîte două, volumelor VII și VIII ale *ed. a III-a*):

Capul I. Matei Basarab și Vasile Lupu (1633—1654).

Capul II. Istoria Munteniei și Moldovei de la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la Constantin Brîncoveanu (1654—1689) (de fapt 1688!).

Capul III. Țările române în timpul lui Constantin Brîncoveanu (1689—1714).

Capul IV. Fenomene generale ale vieții românești de la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la Fanarioți.

La pregătirea volumului, am procedat în conformitate cu principiile și normele consemnate în *Nota asupra ediției* din primul volum, cît și din notele care au însoțit volumele II și III. De aceea nu vom reveni asupra lor, decît în măsura în care sînt necesare precizări suplimentare. Astfel, în ceea ce privește transcrierea *manuscrisului arădean*, trebuie să arătăm că această operație a fost îngreuiată și de faptul că textul și notele, deși pregătite cu grijă de către autor, nu au fost *definitivate* pentru tipar. Unele citate erau date incomplet, cu intenția explicită de a fi completate; exemplele adăugate în diverse locuri au modificat enumerarea existentă, impunînd schimbarea acesteia; notele nou introduse erau marcate cu *bis*, *ter* etc., ceea ce, în final, a impus renumerotarea întregului aparat; în sfîrșit, unele scăpări în ce privește plasarea cîtorva adaosuri, ca și o serie întreagă de erori de tipar (mai cu seamă în cazul cifrelor, atît de ciudat desenate de autor) și de scriere în fuga condeiului *(lapsus calami)*, situații obișnuite în cazul unor asemenea lucrări, au fost rezolvate tacit. Tot în mod tacit au fost introduse în lucrare textele din capitolul *Adaose și îndreptări*, publicat la sfîrșitul ediției I.

Pentru asigurarea autenticității lecțiunii, în cursul descifrării am recurs adesea la coroborări cu sursele indicate, în primul rînd în cazul citatelor. Este de remarcat și aici faptul că autorul nu reproduce întotdeauna citatul cu exactitate, fiind preocupat doar să nu trădeze ideea. Din acest motiv, unele citate sînt trunchiate sau chiar parafrazate, mai ales atunci cînd este vorba de documente prolixe sau traduse după originale care-i stăteau la îndemînă. Poate așa se explică și absența pe alocuri a ghilimelelor, fie la începutul, fie la sfîrșitul citatelor.

Am vegheat și noi la corectitudinea demonstrației și nu la litera ei, făcînd doar în rare cazuri completări de cuvinte sau sintagme și semnalînd, prin puncte de suspensie, întreruperile semnificative. Atunci însă

cînd modul de prelucrare a unui citat putea da loc la neclarități, am preferat să-l reluăm în note așa cum se găsește el la sursa indicată.

În toate aceste cazuri, ca și în acelea în care anumite completări sau cuvinte de legătură au fost absolut necesare în textul autorului, intruziunile au fost marcate potrivit uzanțelor prin paranteze drepte [ ], iar corectările de date, nume etc. aparținînd editorilor au fost făcute, fie nemijlocit, între paranteze ascuțite simple ⟨ ⟩, fie sub forma unor adnotări la subsolul paginilor, unde sînt marcate prin asterisc (*).

Ca și la precedentele două volume, *Notele și comentariile* volumului al IV-lea sînt asigurate de dr. Nicolae Stoicescu, în conformitate cu criteriile enunțate la volumul II. Ele formează secțiuni speciale, plasate în continuarea marilor capitole ale lucrării, iar pentru a se deosebi de notele autorului sînt marcate în text prin cifre închise între paranteze drepte.

Cît privește textele reținute de noi din *ed. a III-a*, ele au fost plasate, așa cum s-a precizat mai sus, în subsolul paginilor și sînt delimitate, atunci cînd nu se face nici o precizare, prin paranteze ascuțite duble ≪ ≫.

La transcrierea numelor de persoane și locuri, am generalizat forma încetățenită numai în cazul acelora de interes, scriind peste tot: Brîncoveanu, Șerban Cantacuzino, Paul de Alep, V. A. Urechia, Dosoftei, Varlaam, Franța, Suedia, Serbia, Moscova etc. și am unificat grafia în cazul celor oscilante, rămînînd ca variatele forme în care apar celelalte nume de oameni și locuri, ca și forma considerată oficială, să fie evidențiate în *Indicele* de la sfîrșitul volumului.

Autorul utilizează în notele de subsol foarte multe prescurtări, nu numai de particule de legătură și cuvinte obișnuite (ap. = apud; c. = către; cf = compară; frg. = fragmente; împ. = împăratul etc.), dar chiar și de nume (Hurm. = Hurmuzaki), titluri de opere, luni ale anului etc. Alteori trimiterile, devenite foarte frecvente și ușor inteligibile, sînt făcute numai la numele autorului (Căpitanul, Ureche, Greceanu, Helladius, Del Chiaro ș.a.) sau la titlu (*Uricarul, Letopisețe* etc.). Cu cîteva excepții, vizînd anumite forme neuzitate, pe care le-am întregit (arhiep., noiem.), am păstrat aceste prescurtări.

Totuși, pentru a evita posibilitatea unor neclarități, abrevierile de titluri au fost întregite, între paranteze drepte, la prima lor menționare. Trimiterile la *Analele Academiei Române,* atunci cînd nu se precizează altfel, au în vedere „Memoriile Secției Istorice".

Volumul se încheie cu o postfață alcătuită de dr. N. Stoicescu, asupra perioadei cuprinse între întemeierea țărilor române și Fanarioți, respectiv volumele II—IV ale sintezei xenopoliene.

Maria Simionescu

A. Lucrări diverse

— BRV = *Bibliografia românească veche.*
— *Călători străini* = *Călători străini despre țările române,* vol. VI—VIII, ediție de Maria Holban, Paul Cernovodeanu, Maria-Matilda Alexandrescu—Dersca Bulgaru Buc., 1971—1972.
— *Cronica Ghiculeștilor* = *Cronica Ghiculeștilor, Istoria Moldovei între anii 1695 și 1754,* ed. Nestor Camariano și A. Camariano-Cioran, Buc., 1965.
— *Cronici turcești* = *Cronici turcești privind țările române,* 3 vol. editate de M. Guboglu și Mehmed Mustafa, Buc., 1966—1980.
— DIR = *Documente privind istoria României,* seriile A, B.
— DRH = *Documenta Romaniae Historica,* seriile A, B.
— *Instituții feudale* = *Instituții feudale din țările române. Dicționar,* redactori coordonatori O. Sachelarie și N. Stoicescu, Buc., 1988.
— *Istoria Țării Românești* = *Istoria Țării Românești, 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc,* ed. C. Grecescu și D. Simonescu, Buc., 1960.
— NEH = *Nouvelles études d'histoire,* 1965—1985.
— Radu Popescu, *Istoriile* = Radu Popescu vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești,* ed. Const. Grecescu, Buc., 1963.
— A. Veress, *Documente* = A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești,* 11 vol., Buc., 1929—1939.

B. Periodice

AARMSI	=	Analele Acad. Române, Memoriile Secției istorice
AIIAI	=	Anuarul Inst. de istorie și arheologie din Iași
AIIC	=	Anuarul Inst. de istorie din Cluj
AIINC	=	Anuarul Inst. de istorie națională Cluj
AMN	=	Acta Musei Napocensis
A.O.	=	Arhivele Olteniei
AȘUC	=	Analele științifice ale Univ. „Al. I. Cuza" — Iași
AUB	=	Analele Universității București, istorie
BCMI	=	Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice
BMI	=	Buletinul Monumentelor istorice
BOR	=	Biserica ortodoxă română
BSHAR	=	Bulletin de la Section historique de l'Academie Roumaine
C.I.	=	Cercetări istorice
C.L.	=	Convorbiri literare
G.B.	=	Glasul Bisericii
L.R.	=	Limba română
M.I.	=	Magazin istoric
M.M.	=	Mitropolia Moldovei
M.N.	=	Muzeul Național
M.O.	=	Mitropolia Olteniei
MSI	=	Memoriile Secției istorice a Academiei Române
R.A.	=	Revista arhivelor
RESEE	=	Revue des études sud-est européennes

RHSEE = Revue historique de Sud-Est européen
R.I. = Revista istorică
RIAF = Revista pentru istorie, arheologie şi filologie
RIR = Revista istorică română
R.Ist. = Revista de istorie
RITL = Revista de istorie şi teorie literară
R.M. = Revista Muzeelor
RPH = Roumanie. Pages d'histoire
RRH = Revue roumaine d'histoire
SAI = Studii şi articole de istorie
SAO = Studia et Acta Orientalia
SCIA = Studii şi cerc. de istoria artei
SCŞI = Studii şi cerc. ştiinţifice, Iaşi
SMIM = Studii şi mat. de istorie medie
SMMIM = Studii şi mat. de muzeografie şi istorie militară.

CARTEA A III-A

ISTORIA MODERNĂ[1]

INFLUENȚA GRECEASCĂ

DE LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU PÎNĂ LA REVOLUȚIA GRECEASCĂ[2]

1633—1821

PARTEA I

DE LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU PÎNĂ LA FANARIOȚI

CAPUL I*

MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU 1633—1654

I

ISTORIA POLITICĂ ȘI CULTURALĂ A ȚĂRILOR ROMÂNE SUB MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU 1633—1654

1. Sporirea mai departe a înrîuririi grecești[1] [3]

Atît Matei Basarab cît și Vasile Lupu se suie în scaunele țărilor române în urma unei mișcări naționale făcută de boieri și de popor în contra grecilor, dîndu-se ambii drept capii acelei răzmerițe îndreptată împotriva elementului străin. Am văzut pe Matei Basarab luptînd în contra partidei grecești ce se refugiase în lagărul lui Radu Iliaș și, cînd Matei ajunge la Constantinopol, am văzut cum grecii înscenează în contra lui acea jăluire teatrală, prin care caută a-l compromite în ochii turcilor. Boierii din Muntenia, partizanii lui Matei, crezînd că, într-adevăr, s-a sfîrșit cu predomnirea grecilor în țară [4], se bucură foarte mult de izbutirea lui la Constantinopol și declară că „dacă Poarta ar vroi să mai rînduiască în Valahia de acolo înainte pe vreun grec din acei ce trăiesc în țara turcească, (pe Radul ce au fost numit odată domn sau altul din aceeași stirpe)[2], nu numai ei, boierii, dar chiar și întreaga poporație ar părăsi cu grămada țara și s-ar așeza aiure, atîta le este de nesuferit jugul cel tiranic al grecilor“[3].

---

* Volumul VII al ediției a III-a se deschide cu următoarea notă:

„Cu acest volum, al VII-lea al *Istoriei românilor din Dacia Traiană,* plin aproape numai cu fapte de cultură, intrăm în istoria modernă a românilor, caracterizată prin predominarea grecismului mai întîi în cultură, curînd apoi în întreaga viață politică și socială a straturilor superioare. Grecismul se introduce însă chemat fiind de înșiși domnii români, ca o urmare a infiltrării acestui element în sînul poporului român încă de mai înainte și care acuma, după firea lucrurilor, trebuia să iasă la suprafață și să se manifesteze în întreagă sfera activității lor. În acest volum se atinge începutul acestei manifestări în afară, pe timpul domnitorilor de la 1633—1686, pentru ca apoi, în volumul VIII, să se urmeze mai departe propășirea grecismului sub domnia lungă a lui Brîncoveanu și apoi să se arate culminarea acestei înrîuriri străine de firea poporului român în epoca Fanarioților, care umple volumele IX și X ale lucrării“.

1 Vezi mai sus, vol. III, p. 335.

2 Radu era privit ca grec din cauza tatălui său, Alexandru Coconul [5], fiul, născut în părțile grecești, al lui Radu Mihnea. Așa cum se precizează și în nota [5], Radu Iliaș nu era fiul lui Alexandru Coconul, ci al lui *Alexandru Iliaș,* confuzie care se face și mai departe în text. Ca atare, atunci cînd a fost cazul, am procedat la corectura de rigoare.

3 [Johann] Rudolph Schmidt, amb[asadorul] germ[an] c[ătre] împăratul, 1 fevruarie 1633, în Eudoxius [Freiherrn] von Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen,* III, p. 94.

Turcii se temeau ca exemplul dat de munteni cu răscoala lor în contra grecilor să nu fie imitat şi de moldoveni; teamă ce se îndeplineşte puţin timp după aceasta prin răscoala condusă de Vasile Lupu contra lui Alexandru Coconul ⟨Iliaş⟩ şi a grecilor săi. Urmînd înainte politica ei de favorare pe cît se putea a elementului grecesc, Poarta nu voieşte să numească pe Lupu în tronul Moldovei, după cum refuzase la început să rînduiască pe Matei Basarab în Muntenia, şi trimite ca domn în Moldova pe Moise Movilă. În expediţia făcută însă de Abaza-paşa contra polonilor, moldovenii înşală pe turci, iar muntenii stau slab la luptă, pentru care Moise Movilă este scos, iar Matei Basarab scapă de pericol, punîndu-şi trebile la cale prin bani la paşa conducător al războiului [6]. În locul lui Moise Movilă se pune ⟨numeşte⟩ în Moldova domn Vasile Lupu, tot prin mijlocirea lui Abaza-paşa. Pe cînd Matei Basarab ajunge în scaun la Bucureşti în 10 martie 1633 [7], Vasile Lupu ocupă tronul Moldovei după mai 1634, cînd îl părăseşte [Moise] Movilă[4] [8]. Şi moldovenii, după răscoala contra lui Alexandru Coconul ⟨Iliaş⟩ şi măcelărirea grecilor, „făgăduiesc Porţii ascultarea lor şi plata riguroasă a tributului, dacă nu se va mai numi la domnia ţării lor pe nici un grec"[5].

Este deci învederat că răscoala românilor din ambele ţări luase de astă dată un caracter mai ascuţit şi că izbutise a alunga pe domnii greci şi pe încunjurimea lor din ţările române şi a încredinţa ocîrmuirea unor domni de la care erau în drept să se aştepte că vor urma purtarea aceea prin care dînşii îşi cîştigaseră simpatiile poporului.

Matei Basarab însă şi, mai cu samă, Vasile Lupu se slujiseră de mişcarea naţională, în fruntea căreia se puseseră, numai spre a-şi deschide porţile domniei; căci dacă aceasta putea fi dobîndită pentru un moment prin combaterea grecilor, păstrată nu putea fi ea în nici un chip fără sprijinul lor cel atotputernic în Constantinopol. De aceea vedem în curînd pe ambii domni români părăsind politica duşmană grecilor, patronată de ei pentru a ajunge în scaune, şi îndrumînd pe aceea urmată şi de predecesorii lor, de a se pune bine cu elementul ce predomnea cu atît mai puternic pe turci, cu cît dînşii se coborau pe povîrnişul decăderii.

O întoarcere a lui Matei către acest element se vede întîi pe calea religioasă, cînd, în timpul celor trei ani de linişte ce trecură de la suirea lui în scaun pînă la începutul duşmăniilor cu Vasile Lupu (1634—1637), el miluieşte cu mai multe daruri mănăstirile greceşti din Ierusalim şi din Sfîntul Munte [9]. Curînd însă el se pleacă iar cu totul, către greci. „Şi au venit — spune cronica — cu dînsul pribegii, românii şi *grecii*, care au fost boieri mari şi tuturor bine au făcut şi încă pe unii i-au şi boierit"[6].

Documentul lui Matei din 1639, prin care reia din mîinile grecilor mai multe mănăstiri, a fost pînă acuma interpretat într-un sens prea patriotic, aşa că făcea din Matei Basarab, şi după urcarea lui în scaun, un reprezentant al românismului şi un prigonitor al grecilor [10]. Iată care este cuprinsul şi înţelesul acestui document, redus la adevăratele lui proporţii. Domnul începe prin a aminti mişcarea naţională care-l adusese la domnie, spunînd apoi că, „vroind a restatornici în scaun acelaşi

---

[4] *Anon[imul] rom[ânesc]*, în *Mag[azin] ist[oric pentru Dacia]*, IV, p. 318. [Trimitere greşită; vezi Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 108.] Pietro Foscarini către dogele, în Hurm[uzaki], *Doc[umente privitoare la istoria românilor]*, IV/2, p. 477.

[5] [Rudolf] Schmidt c. împ., 18 mai 1633, în Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 95.

[6] *Anon. rom.*, în *Mag. istoric*, IV, p. 321 [*Istoria Ţării Româneşti*, p. 105]; [Constantin] Căpitanul, *ibidem*, I, p. 292.

neam băsărăbesc, spre gonirea din țară a străinilor și spre adunarea moșnenilor, adusu-și-au aminte de noi și ne-au adus din țări străine, unde eram goniți și pribegi de răul străinilor, și ne aleseră la domnie". După o asemenea introducere, nu prea favorabilă străinilor celor miluiți de el cu boierii cu cîtva timp mai înainte, domnul arată cum „călugării străini au supus mai multe mănăstiri ca metoace dajnice altor mănăstiri din țara grecească și de la Sfînta Gora ⟨Sfîntul Munte⟩, făcîndu-le hrisoave de închinăciune fără de știrea sfatului și fără de voia soborului. Drept aceea — încheie documentul — noi, Matei-Voievod, am tocmit cum acele sfinte lavre domnești, care le-au închinat acei domni și vlădici străini pentru mită și fără voia nimului și anume (urmează numele a 23 de mănăstiri din cele mai frumoase ale Țării Muntenești) să fie în pace de călugării străini și să aibă a fi pe sama țărei, cum au fost din veac; însă alegînd afară acele mănăstiri, măcar domnești, măcar boierești, care singuri ctitorii lor le-au închinat și le-au supus metoace, acele să fie supuse și stătătoare călugărilor străini"[7].

Acest hrisov nu trebuie luat ca o măsură de prigonire a călugărilor greci, căci vedem că domnul le recunoaște drepturile asupra mănăstirilor regulat ⟨legal⟩ închinate. El țintește numai cît a lovi abuzul, a scoate pe călugării străini din mănăstirile *a căror stăpînire o uzurpaseră fără nici un drept* și de care nu puteau să se tînguiască că ar fi deposedați. Că Matei Basarab nu apucase o atare hotărîre decît silit, se vede de pe aceea că, o dată cu măsura luată în contra abuzurilor călugărilor greci, el însuși caută să-i împace făcînd mai multe danii mănăstirilor din Răsărit. El era însă ținut prin poziția lui față de partida națională să lovească măcar cu dreptatea în mînă pe elementul grecesc care se întorsese, așa de curînd după întronarea lui, la putere și înrîurire în Țara Muntenească.

Matei Basarab caută la început să păstreze o cumpănă între partida națională și acea grecească. De una avea nevoie în țară spre a domni în liniște și a nu provoca pîri către turci; cealaltă putea să-l sprijinească sau să-l sape în Constantinopol, după cum era să-i fie purtarea față cu dînsa în Muntenia. Cît de curînd avu dînsul nevoie de sprijinul ei în capitala împărăției se vede de pe aceea că, în 1637, el face să se taie nasul unui pretendent, *Leon Stridie,* care oferea un mai mare haraci pentru domnia Munteniei. Acest Leon Stridie nu este decît Leon Tomșa, deoarece se spune că el mai fusese o dată domn în Valahia, și alt domnitor cu numele de Leon nu întîlnim în această țară.

Turcii au nerușinarea de a înscena următoarea comedie cu prilejul ciuntirii bietului pretendent: i se taie nasul și urechile și cu o beșică în cap, în loc de turban, este plimbat pe un asin prin străzile Constantinopolei, precedat de un strigător care rostea că astfel i se întîmplă acelora care, pentru a dobîndi principatul, cearcă să corumpă pe cei mari din ocîrmuire. Și cu toate aceste, pentru a da această lecție de morală, cei mari fuseseră cumpărați de Matei Basarab cu 3 000 de reali, sumă mică, potrivită cu valoarea păcătosului pretendent. Mai nostim este încă că ei fac bani și cu nasul sărmanului Leon, pe care-l vînd agenților domnului muntean, care se grăbesc a-i trimite semnul disgrației rivalului său[8].

Deși Matei avea nevoie de sprijinul grecilor în Constantinopol pentru a se apăra contra pretendenților la începutul domniei sale [11] este

[7] *Uricarul,* V, p. 317—336. Numele mănăstirilor au fost reproduse în vol. III, p. 331.
[8] Aloisio Contarini către dogele, 29 august 1637, Hurm., *Doc.,* IV/2, p. 493, Comp[ară] Schmidt c. imp., 16 și 25 oct. 1632, în Hurm., *Fragmente,* III, p. 92.

nevoit a nu se prea da cu totul în apele lor, întrucît trebuia să se ferească de a jigni partida națională, care, la urcarea lui în scaun, „mulțămise ‹mulțumia› lui Dumnezeu de domn bun și milostiv [și creștin], că au izbăvit țara [și i-au izbăvit] de răii și vrăjmașii greci"[9]. De aceea un document contemporan ne spune că „Matei avea la Constantinopol între greci puțini aderenți; mai toți țin cu Lupu; are însă cîțiva turci care slujesc și lui Lupu, Dumnezeu știe căruia mai bine"[10].

Cu cît însă sporeau nevoile lui Matei Basarab și mai ales acele bănești față cu nesățioasa lăcomie a turcilor, cu atîta domnul se apleca tot mai mult, chiar în țară, către elementul răpitor și jăfuitor al grecilor. În 1652 vistiernicul de atunci, Stroia [Leurdeanu], este arătat ca prins cu furt din banii vistieriei, săvîrșit de el în unire cu Radu din Fărcașa al doilea vistier și cu cămărașul Tudor [12]. Un document al timpului arată că s-ar fi găsit într-o zi o ladă din vistierie, de cele pecetluite cu pecetea domnească, spartă și lipsind din ea 85 de pungi de bani a 500 de lei. Se apucă de îndată [a trage] la răspundere pe cei trei boieri sus arătați, ca să-și deie samă despre purtarea vistieriei. Este curios că documentul ne spune că boierii invocară ca mijloc de apărare nu faptul că furtul s-ar fi săvîrșit de alții, ci numai cît că ei nu-și pot da sămile ‹sama› pe mai mult de trei ani în urmă. Divanul însărcinează pe mai mulți boieri și mazili ca să le ieie sama despre dările adunate și despre cheltuielile făcute, de banii dați pentru haraci și de cei trimiși la Țarigrad. Ei, neputînd da samă, au fost adeveriți de furi și ar fi trebuit să-și piardă capetele și să plătească din averea lor șase bani drept unul, după legea de atunci, dacă domnul nu s-ar fi milostivit și i-ar fi iertat, osîndindu-i numai cît la pierderea slujbelor, cu legătură de mare blăstăm a nu li se mai încuviința asemene slujbe de nimene în viitor, „domn fie, mitropolit fie, episcop, orice boier mare va fi, ori străin, ori d-ai țării"[11].

Acest document este cam greu de înțeles. Într-adevăr, boierii învinuiți erau mînuitorii banilor publici; deci ce nevoie ar fi avut ei, ca niște furi de rînd, a sparge lada spre a lua banii, cînd puteau să și-i însușească într-un chip mai puțin compromitător. Dară dacă s-ar spune că fuseseră nevoiți să spargă lada spre a fura, fiindcă ea fusese pecetluită cu pecetea domnească, ce nevoie mai era a le lua socoteală despre purtarea vistieriei, despre încasări și cheltuieli, cînd lipsa era vădită ca făcută printr-un furt?

Noi bănuim că documentul ascunde cu totul altă ceva. Matei Basarab avea nevoie de bani mulți spre a-și întreține numeroasa lui armată și spre a întîmpina cheltuielile domniei, și se vede că dregătorii români ce-i avea el însărcinați cu vistieria nu prea duceau trebile după placul domnului. Se găsea pe atunci, pe lîngă curtea lui, un grec, *Ghinea Țucalas,* adică Olarul, de origine din Rumelia, unde fusese de meserie lăcătar. Strămutîndu-se însă în Muntenia, se așezase în sat la Brătășani, pe Olt, în județul Romanați, căsătorindu-se aici. Acesta, încetișor, pe ascuns, ca un diavol, cercă pe Matei-Vodă, zicîndu-i: de ți-e voia să faci bani mulți, fă-mă vistier mare și vei cunoaște mult folos. Matei Basarab nu îndrăznea a lua fără nici o pricină dregătoria cea însemnată a vistieriei de la un român și a o da unui grec, spre a nu lovi în partida națională, și de aceea inscenă el acea comedie cu furtul banilor, care am văzut-o că se prezintă într-un chip așa de ciudat în documentul lui Ma-

---

[9] *Anon. rom.*, în *Mag. istoric*, IV, p. 320. [*Istoria Țării Românești,* p. 105].
[10] Schmidt c. împ., 20 august 1643, Hurm., *Doc.*, IV, p. 671—672.
[11] Hrisov din 1652, în *Mag. ist.*, I, p. 126—130. Adaogă *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, IV, p. 302.

tei Basarab. Aceasta ne explică cum se face de ce trei boieri, chip prinși cu furtișagul banilor, sînt iertați de Matei, dăruindu-le nu numai viața, *dar încă și iertîndu-i de restituirea banilor*, o generozitate care ar fi cu totul neînțeleasă în cazul cînd dînșii ar fi fost într-adevăr vinovați. Matei Basarab, însă, prefăcîndu-se că s-au prins boierii români cu furtul banilor, putea cu mai mare obraz să deie vistieria unui grec [13]. Iată care ne pare adevăratul înțeles al acelui enigmatic document. Vom vedea cum a răspuns Țucalas așteptărilor domnului și chiar le-a întrecut. Aici trebuia să atingem numai progresul înrîuririi grecești chiar sub domnia, în aparență atît de dispusă în favoarea partidei naționale, a lui Matei Basarab.

Se constată apoi prezența mai multor greci pe timpul lui Matei Basarab în Muntenia*:

În 1638 găsim, în un zapis de vînzare, iscăliți ca martori, pe lîngă mai mulți boieri români, și cîțiva greci, precum pe: Κιριάζης Βαμεσης, Γγίνοσ Ρούστε și Σίμὸς Ιῶ.

În 1642 găsim un zapis din Florești, județul Dolj, în care sînt iscăliți ca martori și grecii Μίχοςλογωθέτις [14] și Καρατζᾶς.

În 1665, șase boieri hotăresc niște vii; între ei, doi greci: Ραηκος Παπαδημί [15] și Σταθης Νεκωλας[12].

Cît despre Vasile Lupu, el însuși trăgîndu-și originea din părțile grecești[13] [16], se aruncase îndată după urcarea lui în scaun în brațele compatrioților săi cu mult mai puțină rezervă decît domnul Munteniei, lepădînd cu totul masca patriotică cu care se acoperise spre a ajunge la domnie. Vasile Lupu trecea drept albanez în ochii contemporanilor. Patriarhul Dosoftei ⟨Dositei Nottara⟩ al Ierusalimului ne spune însă în precuvîntarea la cartea în contra calvinilor, scrisă de Meletie Serigos ⟨Sirigul⟩ și tipărită în București, cu cheltuiala lui Brîncoveanu, în 1680, că Vasile Lupu se trăgea din arnăuțescul sat în Misia, așezat pe Tîrnovo, țiindu-și începutul neamului său din Macedonia[14]. Sub numele de arnăuțescul sat din Misia, pe Tîrnovo, nu poate fi înțeles decît Arbănași, sat locuit de macedo-români, veniți aici din orașul Elbasan (Arbănaș) din Albania[15]. De aceea, adaugă mitropolitul Dosoftei că Lupu își ținea începutul său din Macedonia. Lupu deci ar putea fi de obîrșie macedo-român, însă bineînțeles grecizat. Tatăl său, numit *Neculai [Coci] vel aga*, era născut în acel sat și veni împreună cu fiul său Vasile în țările române, oprindu-se pe la anii 1600—1610 întîi în Muntenia, unde, murind, fu îngropat în o biserică din Tîrgoviște. Vasile, ajungînd după aceea în Moldova la domnie, în timpul împăcării sale cu Matei Basarab, către

* Pagina din manuscrisul original pe care sînt consemnate exemplele care urmează cuprindea inițial cinci documente. Revenind asupra lor, autorul renunță la două, datate 1638 și 1652, dar menține pe cel din 1665, deși, așa cum se poate observa, el este ulterior domniei lui Matei Basarab.

12 1648, N. Iorga, *Studii și doc[umente cu privire la istoria românilor]*, V, p. 183; 1642, *ibidem*, p. 298; 1665, *ibidem*, p. 302.

13 Ath. Comnen Ipsilanti (Extractele din el după Al. Papadopol-Calimach [*Dare de seamă despre scrierea lui Atanasie Comnen Ipsilanti* ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΑ *în ce privește pe români*, în] *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. II, [„Discursuri, memorii și notițe", București, 1881], p. 437) spune că Vasile-Voievod era de patrie de la Epir și tatăl său era născut la Moscopole [în documentul original: *Marcianopole*].

14 Reprodusă de *Uricarul*, VII, p. 39.

15 Vezi asupra acestui sat vol. I, p. 412, nota 28.

anii 1644—1645*, zidește în locul acelei biserici o frumoasă mănăstire, pentru poleirea crucilor căreia, numai, cheltuiește 700 de galbeni. În inscripția pusă deasupra ușii, Vasile Lupu spune că în „acest sfînt hram al Învierii Domnului și Mîntuitorului nostru Iisus Hristos, mai înainte zidit de Stelea neguțitorul, a fost astrucat corpul răposatului părintelui meu, Neculae vel aga"[16].

Deși nu se cunoaște cum a ajuns Vasile Lupu în rîndul boierilor moldoveni, se știe că el era vistier încă pe timpul lui Gaspar Gratiani și că atunci cînd se puse în fruntea răscoalei pornite contra lui Alexandru Iliaș era vornic[17] [17].

Deși însă boierit și stătător de un timp îndelungat în Moldova, Vasile Lupu păstrase caracterul său străin și mai ales limba lui cea de baștină, grecească, o vorbea foarte bine. Astfel, ne spune Paul de Alep, secretarul patriarhului Macarie din Alexandria**, că stăpînul său, vizitind pe Vasile-Vodă, rămaseră ei *singuri* în o cameră aproape de o oră, în care timp beiul arătă patriarhului simțămintele sale de iubire și venerație. Patriarhul, neștiind românește, este învederat că convorbirea a trebuit să se urmeze în limba greacă. Aceste întîlniri în patru ochi ale lui Vasile Lupu cu patriarhul se repetară în mai multe rînduri, și Paul de Alep mai adaugă că Vasile-Vodă avea o adîncă cunoștință a autorilor vechi[18], ceea ce în gura unui om din părțile grecești nu se poate referi decît la autorii elini.

Vasile Lupu era deci nu numai cunoscător al limbii grecești, obișnuite pe timpul lui, dar avea și cunoștinți literare în autorii clasici ai antichității. De aceea îl și găsim corespondînd cu persoane din Constantinopol în limba grecească[19], care scrisori credem că erau scrise de el însuși, întrucît, de altfel, limba diplomației orientale era pe atunci cea italiană și întrebuințarea celei grecești pare ceva neobișnuit. Nu numai atîta, dar se constată că în casa lui Lupu se vorbea grecește și că fiica lui, vestită prin frumusețe, domnița Ruxandra, știa grecește, deoarece s-a aflat o carte de împrumut a domniței de 100 de aspri ⟨galbeni⟩ de la egumenul Galatei, redactată în grecește și subsemnată de Ruxandra cu propria ei mînă în aceeași limbă, și anume Δόμνα Ροξάνδρα[20].

Dacă Vasile Lupu putea trece drept boier de țară în ochii nobilimii, poporul de jos îl privea tot ca străin; și în timpul răscoalei pornite de el contra lui Alexandru-Vodă, ne spune Miron Costin, că „pe Vasile vornicul, *anume că este și el den greci,* au zvîrlit unul [cu] un os și l-au lovit în cap, den care lovitură au fost Vasile vornicul multă vreme rănit"[21].

---

* În ed. a III-a, propoziția care urmează acestui semn este înlocuită cu: „împodobește mult acea biserică".

16 Reprodusă de Al. Papadopol-Calimach în scrierea sa asupra lui *Ștefan Gheorghe-Voievod, domnul Moldovei, [Despre Gheorghe Ștefan-Voievod, domnul Moldovei, 1653—1668]*, București, 1886, p. 34.

17 Vol. III, p. 386—392.

** Macarie a vizitat Moldova, însoțit de Paul de Alep, în calitate de patriarh în Antiohia.

18 *Călătoria arhidiaconului Paul de Alep [prin Moldova și Țara Românească, întovărășind pe Macarie, patriarhul de Antiohia]*, în *Arh[iva] ist[orică a României]*, I, 2, p. 64 și 68. [*Călători străini*, VI, p. 45].

19 Vezi o scrisoare a Lupului adresată în 1645 lui Grillo în Constantinopol, în grecește. Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 539.

20 Reprodus de V. A. Urechia în *Convorbiri literare*, XXII, 1888, p. 964.

21 [Miron Costin, în] *Letopisețele*, [M. Kogălniceanu, *Letopisițile Țării Moldovii*, tom. I—III, Iași, 1845—1852], I, p. 295. [M. Costin, *Opere*, p. 98].

Mai mult încă decît Matei Basarab, Vasile Lupu se folosi numai de curentul antigrecesc spre a pune mîna pe domnie, întorcîndu-şi, îndată după ce o dobîndi, iarăşi faţa către elementul pentru care, afară de interes, împărtăşea chiar fireşti simpatii. În tot timpul domniei sale şi în toate împrejurările îl găsim înconjurat şi slujit de greci. Am văzut cele ce spune rezidentul Schmidt despre mulţimea sprijinitorilor săi greci din Constantinopol, despre care ambasadorul adaugă aiurea că „nu ar fi în bune relaţii cu ei, fiind foarte mîndri şi făloşi"[22]. Dintre aceştia Lupu avea pe unul, foarte bogat, numit Dumitrache, în dregătoria de capuchehaia[23].

Divanul lui Vasile Lupu, care la început era alcătuit din boieri români, este prefăcut pe rînd, aşa că în anul 1652 găsim în el 7 greci şi numai 3 români. Cei 7 greci erau: Gh. Ghica, vornicul ţării de jos, Toma Cantacuzino, vornicul ţării de sus, Stamatie [Hadîmbul] postelnicul, Alexandru [Coci] paharnicul, Iordache Cantacuzino vistier, Gheorghe [Coci] hatman, Enache comis, iar cei trei români erau: Gh. Ştefan logofăt, Const. Ciogolea spătar şi fratele acestuia, Pătraşcu Ciogolea stolnic [18]. Boierii români erau îndepărtaţi prin judeţe*, iar curtea şi Iaşul trebuiau păstrate străinilor[24].

Tot pe atunci întîlnim şi alţi boieri greci la curtea Lupului. Aşa, într-un zapis de vînzare din 1648, găsim subsemnaţi între martori două feţe cu litere greceşti: Θώμα προην συλξάρ şi Κηρηακής μάρτηρος. Un alt zapis, din 1639, de dezinteresare a unui egumen grec Dionisie, scris în întregul lui în greceşte, întărit de alte două iscălituri greceşti şi una turcească. Un alt zapis, din din 1640, este întărit de două iscălituri greceşti[25].

Sprijinirea domniei lui Vasile-Vodă, mai ales pe grecii din Răsărit, trebuia să aducă după dînsa numaidecît favorarea lor în toate modurile, primirea lor în ţară şi înaintarea lor în dregătoriile ei; apoi dăruirea fără încetare a mănăstirilor greceşti. De aceea Vasile Lupu se întrece în închinarea mănăstirilor moldoveneşti către acele ale grecilor din Răsărit. Patriarhul grec din Constantinopol, Atanasie Patelarie, fiind mazilit de turci, caută scăpare lîngă domnul Moldovei, ca altădată Nifon lîngă Radu al IV-lea [cel Mare] al Munteniei. Domnul îi dăruieşte mănăstirea Sf. Neculai din Galaţi şi mai tîrziu, reîncăpînd Patelarie în scaun [19], Vasile Lupu închină acea mănăstire călugărilor din Muntele Sinai[26]. Tot Vasile-

[22] Schmidt către [împăratul] Ferdinand [al III-lea], noiemvrie 1643, Hurm., *Doc.*, IV, p. 691.

[23] Schmidt c. D'Asquier, 9 fevruarie 1639, şi Dr. Scogardi c. Schmidt, 11 decemvrie 1644, Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 103 şi 141.

* Semnalăm că autorul foloseşte denumirea de judeţe pentru unităţile administrative din ambele ţări româneşti, deşi Moldova era împărţită atunci în ţinuturi.

[24] Ioan Tanoviceanu, *[Din luptele pentru neam]. Răsturnarea lui Vasile Lupu*, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXIV, 1901[—1902, Bucureşti, 1902], p. 121—122 (5—6). Toma Cantacuzino vorbea foarte stricat româneşte. Vezi un autograf al lui în Arhiva Sf. Spiridon din Iaşi, Bodeşti, I, 5; citat de Tanoviceanu, *ibid.*, p. 124 (8), nota 4. Dl. Tanoviceanu, care expune în fond lucrurile ca şi noi, adăugînd interesante amănunte din bogata sa erudiţie în trecutul boierilor moldoveni, spune (p. 132 (16), nota 1): „Trebuie să recunoaştem acest merit d-lui A. D. Xenopol, ce este cel dintîi care a înţeles acest lucru şi a căutat să doboare legenda despre buna domnie a lui Vasile-Vodă".

[25] 1668. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II, 2, p. 63; 1639, *ibidem*, II, 1, p. 185; 1640, *ibidem*, p. 244. [Zapisul de vînzare, datat în text 1648, iar în notă — 1668, poartă data de 7152=1644].

[26] Paul de Alep, în *Arh. ist.*, I, 2, p. 59. Comp. studiul lui A. Papadopol Calimach asupra lui Atanasie Patelarie, *[Despre Atanasie Patelarie, patriarh ecumenic. Petrecerea sa în Moldova la Galaţi doisprezece ani, 1642—1654]*, în *Convorbiri literare*, XXIII, [nr. 12, din 1 mart. 1890], p. 1015[—1040] şi XXIV, [nr. 1,

Vodă închină mănăstirea Sf. Gheorghe călugărilor din Muntele Sinai, Barnovschi și Sf. Sava patriarhului de Ierusalim, Sfînta Paraschiva de lîngă Sf. Sava (deosebită de Sf. Vineri) Muntelui Sinai; în sfîrșit, marea și frumoasa mănăstire Trei-Ierarhi, cea zidită de el, călugărilor din Muntele Athos. Comunitatea Athosului ridică din temelie turnul clopotniței în 1804—1806, pe ruinele acelui ridicat de Vasile Lupu[27]. Acest domn ajută și patriarhia de Constantinopol a-și plăti o parte din datorie, și anume 28 000 de ruble ⟨galbeni⟩, pentru care patriarhul îi învoiește aducerea moaștelor Sfintei Paraschiva din Constantinopol la Iași, unde domnul le așază în un sicriu de argint, în mănăstirea Trei-Ierarhilor, trimițîndu-i patriarhul „această bună comoară prin trei prea fericiți mitropoliți, chir Ioanichie al Iracliei, chir Partenie al Adrianopolei și chir Teofan Paleonpatron"[28].

Cu drept cuvînt se intitulează Vasile Lupu, în inscripția de pe sicriu, „rîvnitor și apărător al sîntei evsevii ⟨biserici⟩ răsăritene", căci îl vedem amestecat în toate daraverile bisericilor grecești [20]. Așa, cînd moare Teofan, patriarhul Ierusalimului, el însărcinează pe Partenie, patriarhul Constantinopolei, și pe Vasile Lupu de a-i alege drept urmaș un vrednic păstor. Deși erau mai mulți concurenți în Răsărit, Vasile-Vodă izbutește, bineînțeles nu fără cheltuială, a face să se aleagă egumenul mănăstirii Galata, închinată Sf. Mormînt, grecul Paisie, de patriarh al Ierusalimului, fiind față la sfințirea lui în biserica din Trei-Ierarhi, afară de clerul din țară, și exarhul mitropolitului Larisei, chir Grigorie, și Laurențiu al Casandrei, precum și un delegat al patriarhiei din Constantinopol[29].

Cînd se depune patriarhul Partenie, imputîndu-i-se de turci iubire de argint și se alege în locu-i altul, tot cu numele de Partenie, noul ales se îndatorește, pentru a cumpăra demnitatea lui de la turci, care speculau nu mai puțin cu mitra lui, ca și cu coroana domniilor române, cu sume însemnate în Constantinopol. Vasile Lupu ajută patriarhului în această afacere, plătind 42 000 de efinci ⟨galbeni⟩, iar restul pînă la 120 000 îl împrumută patriarhul de la turci și de la evrei[30].

---

din 1 apr. 1890], p. 30[—42], unde d-sa și îndreaptă spusele neexacte ale lui Paul de Alep. (Vezi mai ales XXIV, p. 39). Patriarhul spune în o scrisoare către țar că Lupu are vistieria deschisă către cei ce-l roagă și că „precum apa Nilului adapă toată țara Egiptului", așa și Lupu „a plătit toate datoriile nenumărate ale Sfîntului Mormînt și acuma cugetă să facă și mai mare milă".

[27] Melchisedek, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 de mănăstiri și biserici antice din Moldova,* București, 1885, p. 171. Documentul din 1656, în *Uricarul,* III, p. 179. O dovadă directă a închinării mănăstirii Trei Ierarhilor de Vasile Lupu către Muntele Sfînt se află în un document nou al patriarhului de Constantinopol, din 1842, *Uricarul,* IX, p. 49, în care patriarhul vorbește despre „sfînta domnească și stavropigească mănăstire din Iași, Trei Ierarhi, închinată celor 20 de mănăstiri din Sfîntul Munte de fericitul întru pomenire ctitorul ei, Vasile-Voievod".

[28] Inscripția amintitoare a aducerii moaștelor, în Melchisedek, *l.c.,* p. 171, și scrisoarea sinodală a arhimandriților și egumenilor din Constantinopol către țarul Moscovei, din 10 dec. 1644, și care amintește binefacerile lui Vasile-Vodă, *ibidem,* p. 207. Vezi și Melchisedek, *Viața și minunile sf. Paraschiva,* București, 1889, p. 51.

[29] Document din [A.N.] Muravieff, *[Relațiile Rusiei cu Orientul în chestiunile bisericești],* ap. Melchisedek, *Notițe,* p. 200.

[30] Alt document din Muravieff, ap. Melchisedek, *Notițe,* p. 200. Tot atunci dăruiește Lupu patriarhiei din Ierusalim moșia Hlincea de lîngă Iași. Vezi un document de la patr. Ierusalimului, Hrisant [Notara], din 1724, în *Uricarul,* XI, p. 360 și 363. Asupra închinării Trei Ierarhilor către Muntele Athos, vezi și *Cronicul lui C[onstantin] Dapontes [de la 1648 la 1704,* și *Catalogul istoric al oamenilor însemnați din sec. XVIII, dintre care marea majoritate au trăit în țările române, Valahia și Moldova,* de același], în C[onstantin] Erbiceanu, *Cronicarii*

În biserica moldovenească, Vasile Lupu favorește lățirea grecismului; afară de închinarea mănăstirilor pămîntene către acele din Răsărit, care sporea necontenit numărul și înrîurirea călugărilor greci, mai aflăm că Vasile-Vodă introducea călugări străini, adică greci, și pe la celelalte mănăstiri ale țării, pentru ca să învețe pe fiii boierilor limba și știința grecească; el mai dispune ca la biserica catedrală, de unde apoi se comunică exemplul și la celelalte, să se cînte la o strană în grecește, iar slujba sfintei liturghii să se facă pe jumătate în această limbă, lucru ce vedem petrecîndu-se și în Muntenia[31]. Cu prilejul sinodului din Iași din 1642, se tipărește o filadă cu hotărîrea luată de Sf. Părinți, și această filadă este tipărită în grecește, conținînd ea și scrisoarea sinodului către Vasile Lupu, în care îi mulțumește pentru acea tipăritură[32].

Această favorizare atît de fățișă a clerului grecesc motivează și o manifestare poetică literară din partea lui Atanasie, fost patriarh ecumenic, niște stihuri eroico-elegiace, scrise în 1643 în cinstea lui Vasile Lupu, în care fostul patriarh — în stilul cel umflat al decăzutei muze grecești — înalță pînă la ceruri binefacerile de care se bucuraseră bisericile și clericii greci. Așa găsim în acest poem spunîndu-se despre Vasile Lupu că este „minunea firii care a întrecut ușor cu faptele lui toate faptele muritorilor" și, dacă căutăm să vedem care au fost acele strălucite fapte, aflăm că „cu dragă inimă a ridicat cu mîinile lui povara Sfîntului Munte" și prea vestitul arhiereu al Ierusalimului, Teofan, se roagă pentru el la Cel de Sus, împreună cu părinții ce se află la mormîntul luminat de facla Dumnezeului celui întrupat; pentru că s-a arătat stîlp al patriarhiei ecumenice, care și-a găsit libertatea, căci, dacă nu se arăta, nu s-ar mai vedea astăzi din ea nici piatră peste piatră, și așa mai departe[33].

Dar nu numai biserica grecească era favorizată de Vasile Lupu, ci îndeobște toate elementele acestei rase cotropitoare, ceea ce aduse la sfîrșit dezbinarea țării de el și trecerea ei în partea lui Gheorghe Ștefan. Acesta era fiul lui Dumitrașcu Ștefan Ceaurul, fost staroste de Putna și logofăt mare la trei domni [21]. Gheorghe Ștefan urcă și el treptele boieriilor pînă ce ajunge logofăt mare sub Vasile Lupu. Gheorghe Ștefan era, după arătarea lui Miron Costin, „om deplin, cap întreg, hire adîncă, cît pot zice că nasc și în Moldova oameni. La învățături soliilor, cărților la răspunsuri, am auzit pre mulți mărturisind să hi [fost] covîrșit pre Vasilie-Vodă"[34].

Paul de Alep dă ca pricină a răscoalei moldovenilor în favoarea competitorului lui Vasile-Vodă „împrejurarea că Vasile era grec de naș-

---

greci care au scris despre români în epoca fanariotă. [Textul grecesc și traducerea românească], București, 1890, p. 96: „mănăstirea Trei-Ierarhi afierosită comunității Sf. Munte".

31 [Dimitrie] Cantemir, [*Operele principelui Demetriu Cantemir*, tipărite de Societatea Academică Română, tomul I], *Descr[iptio] Mold*[*aviae*, București, 1872], p. 170, [ed. 1973, p. 373], confirmat prin Paul de Alep, *Arh. ist.*, I, 2, p. 70 și 98. Cantemir adaugă că și școala înființată de Vasile Lupu ar fi fost grecească, ceea ce însă vom vedea că este neexact. Mai jos [par.] nr. 5 *[Introducerea limbii române în biserică]*.

32 Filada, descoperită de Henri Omont, se află reprodusă în Émile Legrand, *Bibliographie hellénique*, III, [Paris], 1895. Comp. C. Erbiceanu, în *Revista teologică*, I, [nr. 26, din 18 sept.] 1883, [p. 202—208, art. *Notițe istorice asupra timpului și împrejurărilor în care s-a ținut Sinodul din Iași*], și II, [nr. 27, din 23 sept.] 1884, [prima parte din art. *Cîteva cuvinte asupra învățămîntului la românii din Moldova*, p. 209—214].

33 Poemul lui Atanasie [Patelarie], reprodus în traducere de G[eorge] Murnu, în Hurm., *Doc.*, XIII, p. 339 și urm. [pînă la 413, sub titlul *Atanasie Patellaru. Stihuri eroico-elegiace închinate lui Vasile-Vodă al Moldovei*].

34 *Letopisețe*, I, p. 356. Comp. Tanoviceanu, *l.c.*, p. 129 (11).

tere și de origine și făcuse toți curtenii și ofițerii săi din greci, îndepărtînd pe moldoveni pe care-i lua în rîs și-i disprețuia, astfel că-i redusese la cea mai mare mizerie și degradare". Gheorghe Ștefan, din contra, atrăsese în partea lui pe toți oamenii cei mai însemnați, care urau foarte mult pe Vasile și nobilii săi, dimpreună cu toți grecii lor".

Grecii răsplăteau lui Vasile Lupu această preferință a elementului lor, vărsîndu-și chiar sîngele pentru el; de aceea „armata lui Lupu era compusă mai ales din neguțitori greci"[35]. Și din alte părți avem întărirea acestor împrejurări. Astfel, Constantin Căpitanul ne spune că Vasile Lupu se slujea, în uneltirile sale contra lui Matei Basarab, de trei boieri greci de la curtea acestuia, frații *Costea, Pavlache și Apostolache Caragea*[36] [22], și între boierii aflători la curtea lui Vasile Lupu, Miron Costin enumeră pe grecii *Sculi* și *Iacomi*, vatafi de aprozi, și pe *Hristodul* cămănarul[37].

Grecii fiind atîta de favorați în Moldova și chiar în Muntenia, înțelegem cum de numărul lor trebuia să crească necontenit, încît Paul de Alep nu exagerează întru nimic cînd spune că în Muntenia era, pe cînd el a vizitat-o, „o urdie nenumărată de preoți și diaconi străini (adică greci), care se îngrămădeau pe la înmormîntări". Ba el chiar, petrecînd necontenit în mijlocul grecilor, pe care îi întîlnea în toate părțile, mai ales în clerul cu care el venea mai des în atingere, putea să susțină în bună credință că „majoritatea poporului în Moldova și Țara Românească și toți neguțitorii" sînt greci, așa că *arhidiaconul găsi în aceste țări mijlocul de a se perfecționa mult în conversația grecească*[38]. Nici că se poate mai puternică zugrăvire a însemnătății elementului grecesc în țările române pe timpul domnilor care veniseră chip spre a-l răsturna, decît asemenea naivă mărturisire a scriitorului arab*.

Dar poate să nu pară surprinzător de a vedea pe ambii domni, al Munteniei și al Moldovei, arătați ca greci de către ambasadorul olandez din Constantinopol, care zice că „doi *greci de rînd* (Vasile Lupu și Matei Basarab) cari din o stare proastă sînt puși într-o stăpînire atît de desăvîrșită și pot fi schimbați după placul marilor viziri sau altor favoriți; fiind fiecare în țara sa, fără să aibă nimic a face unul cu altul, nu pot

---

35 Paul de Alep, în *Arh. ist.*, I, 2, p. 74—75 și 81. [Vezi și *Călători străini*, VI, p. 77—78, unde textul exact este altul: „ei (= moldovenii) îl urau pe Vasile (Lupu) din cauză că era fiu de grec și pentru că își alcătuise întreaga suită din greci. Aceștia asupriseră, umiliseră și înjosiseră peste măsură pe moldoveni, aducîndu-i în sapă de lemn". Cît despre armată, citatul corect este: „toți negustorii și grecii au fost tîrîți cu ei (= cu oștenii lui Gheorghe Ștefan, nu de Vasile Lupu!) la luptă" *(ibidem*, p. 81).]

36 *Mag. ist.*, I, p. 297. [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 102—103]

37 *Letopisețe*, I, p. 299 și 313. [M. Costin, *Opere*, p. 138 și 155.] Un grec nenumit, arătat ca fost în slujba lui Lupu în un act din 1651, Hurm., *Doc.*, Supl., II/3, p. 31.

38 Paul de Alep, *l.c.*, p. 96 și 102. [Vezi și *Călători străini*, VI, p. 135, unde se arată că afirmația lui Paul de Alep este exagerată.] Conform cu aceste arătări, găsim în 1639 un zapis al popii Grigore psaltul — grec, nu se știe din ce mănăstire, locul nefiind indicat — prin care renunța la proprietatea moșiei Docolina, primindu-și banii îndărăpt, prin un zapis scris grecește. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 1, p. 185.

* Ed. a III-a include: „Nu trebuie deci să ne mire arătările unui misionar catolic, Remondi, care spune în raportul său din 1636 că Iașul ar fi reședința obișnuită a *unui principe grec*, cum îl considera el pe cel ce stătea pe atunci în scaun, anume Vasile Lupu", cu trimitere la „N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 79: «Chiamato Iassi, dove ordinariamente suole risedere il Principe di detta provincia, di natione Greco»".

trăi în pace, ci caută a se ruina ei între sine și *pe bieții lor supuși greci*"[39].

Grecismul lui Vasile Lupu și plecarea lui Matei Basarab către acel element făcea nu numai ca și acest neaoș român să fie privit ca grec de oamenii timpului, dar înrîurirea grecească era așa de covîrșitoare în țările române că făcea a fi priviți ca greci locuitorii lor.

Reacția națională încercată de boieri în contra domniilor lui Leon Tomșa și Alexandru Iliaș, care adusese în fruntea țărilor române pe Matei Basarab și Vasile Lupu, nu izbutise deloc în tendința principală care o provocase. În zădar se scuturase poporul român pentru a arunca paraziții ce se năpustiseră pe corpul său; ei înfipseseră în el ascuțitele lor fălci și se țineau de dînsul ca lipitoarea ce a mușcat de curînd. Apoi, după fiece acces, urma în chip fatal o perioadă de apatie, în care jivinele se întocmeau și mai indemînatec în cuibul lor de clocire [23]. Poporul român se redeștepta iarăși; urmau noi accese, noi zbuciumări. Lupta însă era zadarnică; grecii încălecaseră atît de bine țările române, încît, cu toate opintelile sălbaticului fugar, el trebui mai la urmă să se domolească și să primească în tăcere frîul în capul său. Vom expune încă și aceste de pe urmă lupte ale unei ființe ce nu vrea să moară contra fatalității ce vroia să o zdrobească. Apoi, după aceste ultime sforțări, poporul român pare a se lepăda de viață; o tăcere adîncă începe a se face în jurul lui și, din cadavrul său descompus, samănă că se va forma o nouă existență, o odraslă grecească. Deodată sună trîmbița redeșteptării și mortul reînvie, începe a se zbate, se scoală în picioare, pentru a reîntregi lupta cu puteri mai odihnite în timpul morții aparente, decît în un repaus liniștit și firesc.

Precumpănirea grecilor în timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu ne arată însă cum înrîurirea grecească a urcat treptele succesive care au dus-o la puterea ei cea atotcovîrșitoare. Cu niște asemene rădăcini, epoca fanariotă nu mai apare ca o împrejurare anormală în viața poporului român, ci ca dezvoltarea firească a unui fenomen social și politic [24]. Iată pentru ce am despărțit perioada modernă a istoriei noastre de la domniile lui Matei Basarab și Vasile Lupu înainte; căci de la ei datează întemeierea mai cu putere a înrîuririi grecești. Partea superioară a gîndirii poporane luă de acum înainte forma grecească [25], în locul lepădatei forme slavone. Tot în o cugetare și într-un grai străin rămase îmbrăcată gîndirea românească; și aceasta din timpurile cele mai vechi ale istoriei noastre pînă la pragul veacului în care trăim, cînd și gîndirea poporului își luă forma ei firească de exprimare. Din punctul acesta de vedere, exprimarea cugetării, care ne pare a fi cel mai însemnat fenomen intelectual în viața poporului român, am determinat împărțirile istoriei sale în perioade: acea medie sau predomnirea slavismului, acea modernă sau predomnirea grecismului, și acea contemporană, cu triumful românismului.

---

[39] 1640, N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 224. [Citatul corect este: „e de mirare că doi greci de rînd (deși Matei Basarab nu era grec! — N.S.), care dintr-o stare proastă sînt puși într-o stăpînire atît de desăvîrșită și pot fi schimbați după placul marilor viziri sau altor favoriți, fiind fiecare în țara sa, fără să aibă nimic a face (unul) cu celălalt, nu pot trăi în pace, ci caută a se ruina, ei între sine și bieții lor supuși greci"].

2. Luptele între Matei Basarab și Vasile Lupu [26] (Întîiul rînd 1637—1640) [27]

Matei Basarab în Muntenia, 1633 ⟨1632⟩—1654, și Vasile Lupu în Moldova, 1634—1653. La începutul carierii sale, Vasile Lupu se pusese rău cu grecii, ca și Matei Basarab; căci și dînsul contribuise la cumplitul măcel în care între alții pierise Batiste Vevelli și tovarășii săi. Prin urmare, era firesc lucru ca și dînsul să fi fost dușmănit de grecii din Constantinopol, care-l iubiră apoi atît de mult cînd cunoscură adevărata lui fire. Era la Constantinopol un grec mai ales puternic și influent care jurase pieirea dușmanilor neamului său, anume *Curt Celebi,* acela pe care l-am văzut pornind pe grecele și turcoaicele din Constantinopol în contra lui Matei Basarab, cînd acesta mersese acolo spre a-și lua investitura[40]. Lupu dăduse vizirului 40 000 de taleri și Curt își luase ziua bună de la cele pămîntești, lăsînd astfel pe domnii români în pace despre răzbunarea lui. Matei Basarab însă, fiind în rele relații cu Lupu, refuză de a înapoia Lupului jumătatea din suma întrebuințată în interes comun[41].

Aceste rele relații începuseră încă de pe cînd Barnovschi fusese chemat din Polonia la Poartă, în urma rocoșirii boierilor moldoveni. Vasile Lupu însă, care răsculase țara în contra lui Alexandru în propriul său interes și nu în acel al fostului domn, se vede că era bănuit a vroi să pîrască pe Barnovschi la turci, pentru prea marea lui plecare către leși.

Cînd Barnovschi trecu pe la Matei Basarab împreună cu boierii ce-l întovărășeau la Constantinopol, Vasile Lupu se feri de a merge la curtea domnului muntean, temîndu-se a nu fi pîrît de acesta către pretendentul la coroana Moldovei, și ceru lui Barnovschi voie a se întoarce în Moldova, pretextînd că-l vor gîlcevi grecii pentru răscularea norodului asupra lor; Lupu calculase foarte înțelept. Întîlnindu-se Barnovschi cu Matei Basarab, [acesta] îi destăinuiește toate gîndurile lui Lupu și atunci Barnovschi trimite după el să-l prindă, însă Lupu scapă prin fugă[42] [28].

Dușmănia mai veche, împrospătată prin refuzul împărtășirii lui Matei la cheltuiala făcută pentru uciderea lui Curt Celebi [29], unită și cu ambiția și dorința de mărire și de înălțare a trufașului arbănaș, explică îndestul pornirea lui cea neoprită asupra domnului Munteniei.

Împrejurările exterioare trebuiau în curînd să deie curs acestui simțămînt. Anume, după moartea lui Bethlen Gabor, întîmplată în 1630 ⟨1629⟩, se alege de principe al Transilvaniei Gheorghe Racoți ⟨Rákóczi⟩, care însă la început nu este recunoscut nici de sultan, nici de împărat, neavînd nici unul nici altul încredere în el. Mai tîrziu, Racoți se împacă cu Germania prin un tratat, care-l pune bineînțeles și mai rău cu turcii. Suedezii, care purtau atunci cu germanii războiul pentru apărarea protestantismului, spre a slăbi pe dușmanii lor, intrigau la Constantinopol spre înlocuirea lui Gheorghe Racoți prin Moise Sekeli*. Turcii, cedînd acestor stăruinți, trimit chiar o armată contra principelui transilvan, care însă este bătută de el la Salonta, așa că turcii sînt obligați a recunoaște

[40] Vol. III, p. 355.
[41] Raportul lui Rudolph Schmidt către Ferdinand, 20 august 1643, **Hurm.,** *Doc.*, IV, p. 673.
[42] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 267 [*Opere*, p. 113].
* Vezi nota [30]; de fapt, Ștefan Bethlen.

pe Racoţi de domn ‹principe›, cu condiţia plăţii unui tribut de 40 000 de taleri pe an [30]. Împăratul Ferdinand, deşi aliatul lui Racoţi, nu îndrăznise să-i deie sprijinul său făţiş contra turcilor, temîndu-se de a se încurca în o luptă şi cu aceştia, cînd avea pe braţele sale greul război ce a primit numele de războiul de 30 de ani[43].

Matei Basarab, voind să-şi sprijine domnia şi pe alt tărîm decît pe alunecoasa favoare a osmanlîilor, gîndi să-şi întărească propria lui poziţie încheind un tratat de alianţă cu Racoţi. Ni s-a mai păstrat despre aceste legături între domnul Munteniei şi acel al Ardealului şi jurămîntul de credinţă făcut de armata lui Matei Basarab atît domnului ei, cît şi aliatului său, principele Racoţi, în ziua de 24 iulie 1635: „Noi, toţi slujitorii Ţării Rumâneşti, căpitanii, iuzbaşii, ceauşii, vătăjăii şi toţi cetaşii, călărime şi pedestrime, jurămu-ne pre numele lui Dumnezeu şi pre Sînta Evanghelie şi pre Sfînta Prea Curata Maria şi pre toţi sfinţii lui Dumnezeu, cum noi vom fi cu toată credinţa Măriei sale domnului nostru, lui Ioan Matei Basarab-Voievod, care este cu mila lui Dumnezeu domn Ţărei noastre Rumâneşti; pe lîngă aceasta, împreună cu domnul nostru, şi Măriei sale lui Racoţi Gheorghe, cu mila lui Dumnezeu biruitor mare al Ardealului şi a o parte din Ţara Ungurească şi secuilor şpan, cum noi nici într-un chip şi nici într-un mod (sic) nici Măriei sale, nici coconilor vrăjmaşi nu vom fi"[44].

Pe lîngă acest jurămînt, încă mai avem şi un act întăritor al învoielii începătornice, act din 1647, prin care Matei Basarab arată că „a avut cu Măria sa Racoţi Giorgiu tocmeală şi legătură despre ţinerea vecinătăţii; că voieşte acuma a întări şi a reînnoi acea legătură, îndatorindu-se a da lui Racoţi 6 000 de taleri pe an zeciuiala ‹dijma› oilor transilvănene ce pasc în Muntenia şi, pe lîngă aceşti bani, şi un cal bun turcesc cu scările de argint şi *abăioara* de sîrmă. Şi alt cal jugan bun"[45].

Prin acest act, Matei îndrumă însă plecarea sa către politica germană [31]. El trimite curînd după aceea o solie la împăratul, de la care primeşte mulţămiri şi făgăduinţa a-i trimite şi el o solie spre a pune la cale legături mai temeinice[46]. În acelaşi timp, Matei stăruieşte pe lîngă rezidentul Schmidt ca să „pună cuvînt la caimacamul spre a-l scuti de îndatorirea de a merge în ajutorul turcilor contra lui Racoţi, pe care Poarta îl duşmănea, fiindu-i ţara cu totul lipsită şi săracă din pricina marelui tribut şi a multelor cheltuieli făcute"[47].

În anul următor, 1636, luna lui mai, găsim o altă solie a lui Matei către împăratul Ferdinand, în care domnul român roagă pe împăratul

---

[43] [Johann Wilhelm] Zinkeisen, *Geschichte des Osm[anischen] Reiches [in Europa*, I—VII, Hamburg-Gotha, 1840—1863], IV, p. 466.

[44] *Columna lui Traian*, 1884, p. 216.

[45] Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 26. Întărită această legătură printr-un act al lui [Gheorghe] Racoţi ‹Rákóczi al II-lea› din 1650, care pomeneşte despre legăturile lui Matei cu tatăl lui, Racoţi [I]. *Ibidem*, p. 28. [Textul exact este altul: Matei Basarab arată că „am avut tocmeală şi legătură (cu G. Rákóczi I) despre ţinerea vecinătăţii. Care tocmeală şi legătură vrînd acum de iznoavă să o înnoim şi să o întărim..., făgăduim... cum de aicea înainte cu prea-luminatul biruitorul Ardealului mai bună şi mai întreagă vecinătate şi prietenie voim să ţinem. Ceale 5 000 de florinţi, costande de argint, care dăm măriei sale în tot anul la sti Gheorghie păntru zeciuiala oilor de în Ardeal carea se pasc în ţeara noastră, de acum înainte să avem a-i da la martie în 6 dzile, după calendariul cel nou... Şi iarăşi ne făgăduim cum să trimitem un bun turcesc cal..., cu toate podoabele domneşti, cu scările de argint şi cu abăioară de sîrmă. Şi alt cal jugan, bun, la ziua ce e mai sus zisă, împreună cu banii cei mai sus zişi, vom trimeate".]

[46] Ferdinand către Matei Basarab, 23 sept., 1635, Hurm., *Doc.*, IV, p. 618, şi 11 mai 1636, *ibidem*, p. 623.

[47] Matei Basarab către Schmidt, 8 sept. 1635, *ibidem*, p. 604 (din eroare este trecut acest document la anul 1625, cînd nu domnea Matei Basarab).

să-i încuviinţeze sprijinul său, căci în turci nu ar avea încredere; că el e gata de a se răscula în caz de ameninţare, dar că se roagă a i se încuviinţa un ajutor de cel puţin 3 000 de oameni care să-i vină pe ascuns şi la timp. În cazul cînd ar pierde domnia, cere de la împăratul să-i asigure un adăpost în Germania şi ca împăratul să stăruiască la Racoţi ca să-i fie „cu adevărat prieten“[48].

Ferdinand, în urma acestei propuneri mai făţişe a domnului muntean, deşi nu îndrăzneşte a primi toate punctele, de teamă ca nu cumva turcii, aflînd, să se strice cu el, totuşi, nevroind să piardă cu totul alianţa lui Matei, care putea deveni foarte preţioasă la vreme de nevoie, scrie îndată două scrisori, una lui Racoţi şi alta regelui Poloniei, în care îi roagă să întreţină bune relaţii cu domnul Munteniei[49]. În sfîrşit, în 1637 găsim o scrisoare a împăratului către Matei, în care îi reînnoieşte făgăduinţele de prietenie[50].

Toate aceste tratări şi oferiri de alianţă ale lui Matei Basarab către nemţi nu puteau fi cu totul ascunse de Poartă, şi mai ales ambasadele mutuale erau prea bătătoare la ochi spre a rămînea tăinuite. Apoi cererea lui Matei Basarab de a fi scutit de participare la expediţia contra lui Racoţi arunca grele bănuieli contra domnului muntean; cu atît mai mult că Vasile Lupu găsise prilej de a-şi răzbuna împotriva rivalului său, denunţînd Porţii purtarea duşmanului său[51].

Bănuielile se schimbă în siguranţă despre hainirea lui Matei Basarab cînd vizirul Mohamed ⟨Mehmed⟩, venind la Dunăre contra tătarilor, cu care turcii aveau război, şi invitînd pe voievozii Munteniei şi Moldovei a-l întovărăşi în expediţie, Matei Basarab „vine ⟨au venit⟩ pînă la marginea ţării sale şi de acolo ⟨acolea⟩ porneşte ⟨au pornit⟩ un serdar [. . .], iar el se preface ⟨s-au făcut⟩ bolnav“, de frică ca să nu încapă cumva în mînile turcilor[52].

Vizirul Mohamed dădu atunci ascultare lui Vasile Lupu, care oferea pe sub mînă mari daruri, pentru a face pe un fiu al său domn în Valahia şi a aduce astfel ambele ţări sub puterea casei sale, şi-i învoi atacul Munteniei.

Proteguitorul lui Matei Basarab, Rusnameghi, arătă însă sultanului o scrisoare din partea poporului Ţării Munteneşti, care făgăduia credinţă domnului lor, se ruga pentru menţinerea lui în scaun, lăuda buna lui ocîrmuire şi lua răspunderea oricărei greşeli a lui, ceea ce văzînd sultanul ordonă vizirului să nu întrebuinţeze puterea contra Munteniei[53] [32].

Vasile Lupu, care se grăbise de îndată a da fiinţă gîndului său de răzbunare, apucase a intra în Muntenia cu 30 000 de luptători, înainte de a veni ordinul de oprire a sultanului, şi se dăduse la multe jafuri şi prădăciuni, pe care Matei vroia să le răstoarcă cu ajutorul lui Ra-

---

48 *Ibidem*, p. 623.

49 Scrisorile împăratului din 15 mai [1636], *ibidem*, p. 624.

50 Scrisoarea împăratului din 31 martie 1637, *ibidem*, p. 628.

51 Schmidt c. împ., 1 ian. 1637, în Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 101.

52 Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 276 [*Opere*, p. 111—112]. Bailul către dogele, 12 dec. 1637, Hurm., *Doc.*, VIII, p. 466: „Il principe di Valahia non vie capito ma fece [complire e] ascursarsi per terza mano che accrebbe notabilmente il sospetto della sua fede“.

53 *Ibidem*, „fece comparire una lettera dei Popoli della medesima Provintia che promettevano per la fede del loro [presente] Principe . . .“ ⟨Comp. asupra duşmăniei turcilor contra lui Matei Basarab, Ştefan Erdely, c. bistriţeni, Hurm., *Doc.*, XV/2, p. 1040: „Împăratul (turcesc) nu vrea să-l sufere pe Vodă Matei, ci vrea să dea domnia fiului domnului Moldovei“.⟩

coți[54]. Iertarea lui Matei de turci se făcuse și din pricină că dînșii erau pe atunci în război cu perșii; chiar în acel timp suferiseră în Asia niște înfrîngeri care făceau de nevoie să aibă liniște în Europa[55]. Apoi și de teama lui Matei, care adunase o tabără de 12 000 de oameni la Tîrgoviște, nu departe de hotarul Ardealului. Mai ales se temeau turcii să nu piardă tributul, a cărui plată se apropiase, și de aceea „a îmbrăcat pielea de vulpe și a lăsat pe domn în pace, întărindu-l în domnia lui și iertîndu-i greșelile, ca unele ce ar fi fost făcute din pricina clevetirii dușmanilor săi și nu din neascultare“[56].

Deși Vasile Lupu este silit să asculte de ordinul sultanului și să se întoarcă îndărăt numai după o pustiire a Munteniei, el sufere totuși o înfrîngere în retragerea lui, fiind lovit de munteni, ajutați de transilvăneni, sub Kemeny Ianoș[57].

Poarta, văzînd legătura între Matei Basarab și Racoți, pe care învățase a-l cunoaște la Salonta, trimite o nouă confirmare în domnie lui Matei [34], ceea ce aduse și pe acea a lui Vasile Lupu, căutînd măcar cu acest mijloc să-i mai despoaie de o sumă de bani. Confirmarea lui Matei este dobîndită mai ales prin stăruințele proteguitorului său de la Constantinopol, Rusnameghi[58]. Aceasta fu însă ultima îndatorire pe care marele turc o făcu domnului muntean. Curînd după aceea el moare, lăsînd pe Matei în nu puțină îngrijire, întrucît se știa necontenit săpat la Poartă de Vasile Lupu și de oamenii acestuia. Domnul muntean trebuia numaidecît să-și caute un nou sprijin.

Către sfîrșitul anului 1638, Matei trimite un agent al său la Constantinopol, spre a-i găsi un nou proteguitor printre acei ce pe atunci se bucurau de favoarea sultanului. Caimacamul însă nu dă voie agentului domnului muntean a se îndrepta la altcineva, oferindu-se el însuși spre această treabă, „împins de dorința de a cîștiga multele prezenturi pe care Matei le dădea partizanilor săi“[59].

Cu prilejul acestei afaceri, domnul intră totodată în înțelegere și cu veneţienii, spre a-și întări și mai mult poziția în contra turcilor. Republica Adriaticei era tocmai în momentul de a rupe cu turcii din pricina pedepsei dată de ei la Valona, în 1638, piraților Barbarești*, de sub autoritatea Porții, fapt ce atrăsese arestarea bailului. Matei Basarab făgă-

---

[54] Aloisio Contarini către dogele, 12 decembrie 1637, Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 494—495, aproape cu același conținut ca și doc. citat în nota precedentă.

[55] Pacea cu perșii se încheie tocmai în 1639.

[56] 1637, Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 204. [În document, textul citat este formulat astfel: „s-a găsit cu cale aici, spre a nu pierde tributul, a îmbrăca pielea de vulpe și a lăsa în pace pe domn, pînă la un mai bun prilej, întărindu-l pînă atunci în cîrmuirea lui și iertîndu-i greșelile, ca unele ce ar fi fost făcute din frică față de clevetirile dușmanilor săi, și nu din neascultare“.]

[57] Vezi povestirea acestei lupte de însuși generalul ungur [Ioan Kemeny], în [Gheorghe] Șincai, [*Hronica românilor și a mai multor neamuri*, I—III, Iași, 1853—1854], III, p. 31. Comp. două scrisori ale principelui Racoți către consiliul imperial și pașa de Buda (4 decemvrie 1638), Hurm., *Doc.*, IV, p. 635 și 638. Comp. și Miron Costin în *Letopisețe*, I, p. 278. Într-un document încă nepublicat din col. Academiei, Pachet nr. XX, doc. nr. 39, [acum la Arh. St. Buc., Doc. istorice] din anul 1634 (7143), decemvrie 16, găsim pe Matei Basarab scutind pe vierii mănăstirii Snagovului [din satul Cîrciumari, județul Saac] de toate dăjdiile și mîncăturile ce vor fi peste an în țară, precum și de *birul moldovenesc* [DRH, B, vol. XXIV, p. 552]. Aceasta ar indica că Vasile Lupu mai atacase o dată pe Matei Basarab înainte de acea dată și că domnul Munteniei răscumpărase pacea impunînd locuitorilor birul moldovenesc pentru răspunderea răscumpărării. [33]

[58] Aloisio Contarini către dogele, 3 iulie 1638, Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 497, și alta, din 22 oct. 1638, *ibidem*, p. 499.

[59] Altă scrisoare a lui Contarini, din 18 decemvrie 1638, *ibidem*, p. 500. Cf. alt raport, din 10 dec. 1638, *ibidem*, VIII, p. 474.

* Denumiți astfel pentru că erau conduși de Chaireddin Barbarossa.

duise lui Contarini a face o puternică diversiune în cazul unei lupte, atăcînd din Muntenia pe turci cu 40 000 de oameni, mai adăugînd domnul român că ar fi în bune legături cu regele Poloniei, către care se obliga a transmite corespondenţa Veneţiei, că era de asemenea în raporturi prietenoase cu împăratul german, de la care ar fi primit nu de mult, prin un trimis, Luca Trapovan, un colan cu o cruce de diamante prea frumoasă. Ambasadorul veneţian recomandă cu multă căldură dogelui propunerile lui Matei, care ar putea aduce cel mai mare folos Republicii în cazul unui război cu turcii[60].

Tot pe atunci, probabil după intervenirea lui Matei Basarab, Gh. Racoţi încheie un tratat cu Vasile Lupu prin care se îndatoreşte a-l protegui contra duşmanilor lui şi a-l pune sub protecţia împăratului Germaniei, cu condiţia însă ca Lupu să nu mai atace pe Matei fără învoirea lui Racoţi[61] [35].

În 1639 turcii, sfîrşind lupta cu perşii prin încheierea unei păci, pot să-şi întoarcă iarăşi luarea aminte asupra politicii europene şi să reînnoiască silinţele lor pentru a scăpa de Matei Basarab, ale cărui întăriri şi legături cu popoarele vecine deveneau pe fiece zi mai primejdioase.

Vasile Lupu, care era veşnic la pîndă spre a dăuna lui Matei, se oferă îndată ca instrument al politicii turceşti. El se pune întîi bine cu turcii în chestia căsătoriei lui de a doua, care, urmînd să se facă cu o circaziană, trebuia să obţină învoirea Porţii, pentru obţinerea căreia Vasile Lupu cheltuieşte 50 000 de taleri[62]. Bailul scrie în 10 octombrie 1639 că „din Valahia au sosit scrisori în care principele acelei ţări se arată foarte îngrijit despre adunarea de trupe ce aude că s-ar face în Moldova, al cărei voievod s-a oferit în mai multe rînduri a alunga pe acel din Valahia din scaunul său, pentru a pune acolo pe unul din fiii săi; că, dacă pînă astăzi turcii nu i-au prea dat ascultare, aceasta a fost numai din pricină că erau ocupaţi în alte părţi. Acum se crede că turcii, prin o înţelegere tainică, vor da drumul moldoveanului spre a apăsa pe valah, ca unul ce acesta a dat mai multe semne de necredinţă, stînd în cea mai strînsă unire cu transilvăneanul şi cu împăratul“[63].

Sultanul trimite chiar, spre a motiva execuţia din partea lui Lupu în contra lui Matei, un ordin către acesta de a părăsi principatul de bunăvoie, arătîndu-i că „dacă ar face-o, îşi va cîştiga graţia sultanului; că era obiceiul ca domnii să fie schimbaţi la fiecare trei ani şi că el stătuse şapte“. În acelaşi timp se trimite un ceauş în Moldova, care să confirme aici în domnie pe fiul lui Lupu, de vreme ce tatăl său era să fie strămutat în Valahia, pentru a uni aceste două principate sub familia sa. Lupu promisese sultanului 500 000 de reali şi sporirea tributului ambelor ţări la 300 000 de reali, din 200 000 la care se urca atunci.

Lăcomia pentru o sumă aşa de mare de bani împinsese mai ales pe turci la hotărîrea luată de ei, pe lîngă vechiul lor prepus, ce era, nu e vorbă, îndestul de îndreptăţit, că Matei Basarab ar sta în legături ascunse cu polonii, transilvănenii şi cu împăratul. „În caz cînd valahul, care

---

60 Scrisoarea lui Contarini, din 12 fevruarie 1639, *ibidem*, [IV/2], p. 501.

61 Tratatul din 1638, în N. Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 209, „praeter scitum nostrum Basilius Vayvoda hostiliter in Matthaeum Vayvodam nulla ratione proficiscatur“. [Reproducem în continuare fraza citată, în întregime: „Hoc etiam addito quod Sua quoque Dominatio Illustrissima Basilius Vayvoda praeter scitum et consensu nostrum, bello et armis hostiliter in Matthaeum Vayvodam vel ejus regnum nulla ratione aut modo profiscicatur et abeat“.] Comp. salvconductul dat de Lupu solilor lui Racoţi, 18 oct. 1638, *ibidem*, IX, p. 18.

62 Bailul către dogele, 28 sept. 1639, Hurm., *Doc.*, VIII, p. 481.

63 Contarini către dogele, [28 sept. 1639], *ibidem*, IV/2, p. 505. Comp. Biesterfeld c. d'Avaugour, 3 dec. 1639, *ibidem*, XVI, p. 3.

este foarte iubit de țara lui, ar refuza cedarea principatului, el va fi constrîns cu puterea“[64] [36].

Matei refuză de a ieși din domnie și se pregătește cu mijloace însemnate a sprijini răscoala lui [37]; pentru a cîștiga însă timp, el trimise, din partea întregii nobilimi și a poporului țării, un arz (tînguire către Poartă), în care cerea cu stăruință ca să se lase domnia lui Matei, oferindu-se a plăti cele făgăduite de Lupu. Se spunea chiar în Constantinopol că Matei pusese să taie capul ceaușului ce adusese scrisoarea de destituire, dar miniștrii turci nici nu pomeneau de atare împrejurare[65].

Am văzut că sprijinul împăratului, pe care mai ales trebuia să se întemeieze Matei în cazul unei ruperi a sale cu turcii, era cu totul nesigur din pricina încurcăturilor în care Germania se afla de prin războiul de 30 de ani, care tocmai pe atunci se desfășura în toată violența lui. Matei Basarab era cu atîta mai amenințat, cu cît caimacamul, pe care l-am văzut mai sus oferindu-se ca proteguitorul lui, fusese cumpărat de Vasile Lupu cu un dar de 100 000 de reali, spre a înșela și răsturna pe Matei.

Văzîndu-se serios amenințat, domnul Munteniei declară turcilor că se va supune voinței lor, cu o singură condiție, aceea ca Valahia să nu fie dată lui Lupu, cerere care este subscrisă de aproape toți boierii Țării Muntenești[66]. Lupu, însă, izbutind a cîștiga în favoarea lui și pe Mohamed, pașa de Silistra, dînd și lui 100 000 de reali, acesta adaugă pîrile sale la acele existente în contra lui Matei și cererea lui este respinsă.

Pașa de Silistra, precum și ceilalți din orașele dunărene, hanul tătăresc și principele Transilvaniei capătă ordine de a porni în contra principelui muntean, și Vasile Lupu, crezînd că de astă dată s-a sfîrșit veacul potrivnicului său, pleacă din nou cu armata în contra lui[67] [38].

Domnul Moldovei era atît de sigur pe izbîndă încît întronează în toată forma pe fiul său în scaunul Moldovei, își ia rămas bun de la țară și pornește cu toată curtea și averile lui spre a ocupa tronul Munteniei. El este însă cumplit bătut de domnul muntean la *Ojogeni*, pe Prahova[68] [39].

Matei trimite bogata pradă făcută de la cavaleria turcească, ce ajutase pe Vasile Lupu [40], turcilor înșiși, prefăcîndu-se a se arăta cel mai supus om al sultanului, spunînd că și acum e dispus a părăsi scaunul și a-l da omului celui mai de rînd; dar moldoveanului s-a opus și se va opune pînă la ultima lui suflare, ca la dușmanul său vădit. Turcii, sim-

---

[64] Contarini către dogele, din 13 noiemvrie 1639, *ibidem*, IV/2, p. 506.

[65] Alta din 20 noiemvrie 1639, *ibidem*, p. 508. Această tăiere a turcului este adeverită și de un raport olandez din 26 noiemvrie 1639, Iorga. *Studii și doc.*, IV, p. 211: „een Capitzi Bassi naer Valachie is gesonden, met last die ondersaeten den wille van Syne Keyserl. Mat. te anunchieren. Het welck den prince die in de possessie is vernemende, heeff denselven met syne suyte doen om stucken houwen...“

[66] Alta din 20 decemvrie 1639, [Hurm. *Doc.*, IV/2, p. 510], reproduse toate acestea [adică scrisorile lui Contarini] a doua oară, din nebăgare de seamă, Hurm., *Doc.*, VIII, p. 483—488.

[67] Schmidt c. împ., 26 noiemvrie, 1 și 22 decemvrie 1639, 1 ianuarie 1640, în Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 112.

[68] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 279 [*Opere*, p. 116]. Lupta s-a întîmplat în decemvrie, *Cronica din Mediaș*, în *Archiv für sieb[enburgische] Landeskunde*, III, 1858, p. 89: „Hoc anno vayvoda transalpinus vayvodam Moldaviensem in terram transalpinam venientem forte manu profligavit, magna cum Moldaviae et Tartarorum adjunctorum clade mense Decembre“. Cronica însă dă greșit anul 1638, întrucît toate celelalte izvoare pun 1639. Confirmate împrejurările de *Journal des choses de Turquie [Journal de l'histoire de Turquie]*, în N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 61.

ţind că au a face cu un domn ce înţelege a-şi apăra poziţia lui la vreme de nevoie cu sabia în mînă, întorc iarăşi asprimea pe blîndeţă şi trimit doi ceauşi în Muntenia [41] şi Moldova, care să ducă reîntărirea ambilor principi rivali[69].

Astfel, în lupte şi sfîşieri mutuale, trecuseră 6 ani din domnia lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, slăbindu-se ţările lor în folosul asupririi comune. De la 1640 înainte urmează o nouă fază în relaţiile ambilor domni, în care duşmănia, deşi clocea mai departe pierzătoarele ei uneltiri, nu putu străbate în afară într-un chip aşa de viu, din mai multe pricini pe care vroim a le expune.

Matei Basarab reînnoieşte în 14 mai al acelui an [1639] tratatul său de alianţă cu Racoţi, trimiţînd la el o ambasadă alcătuită din Teofil, mitropolitul Ungro-Vlahiei, vornicul Hrizea, vistiernicul Radul, clucerul Buzinca, stolnicul Socol [Cornăţeanu], paharnicul Vucina şi logofeţii Marcu [Danovici] şi Sava[70].

3. Perioada de linişte, 1640—1652 [42]

Pentru a înţelege relaţiile ţărilor române de la 1640 înainte trebuie raportate împrejurările celor vecine; căci despre ambele aceste ţări este adevărat cele ce spune foarte bine Miron Costin despre Moldova că, „fiind o ţară mică, nici un lucru singură de sine fără adunare şi amestecare cu alte ţări n-au făcut"[71].

Relaţiile între turci şi germani erau tot paşnice, din pricină că germanii erau ocupaţi cu războiul de 30 de ani, iar turcii, de la 1639 înainte, deşi sfîrşiseră războiul cu Persia, începuseră un altul, cu Veneţia. În 1642 turcii şi nemţii reînnoiesc la *Szoen* tratatul din 1606 de la Sitvatorök, prelungind pacea pe 20 de ani.

Gheorghe Racoţi, principele Transilvaniei, trăise pînă atunci în bune înţelegeri cu împăratul, impunînd ambii turcilor respectarea păcii şi ajutînd lui Matei Basarab a se menţinea în vaza cea mare dobîndită la turci prin a lui vitejie.

Pe atunci însă se amestecase Franţa în războiul sfîşietor dintre protestanţii şi catolicii germani. Richelieu dăduse acestui amestec un caracter cu totul politic şi vroia să se folosească de dezbinările Germaniei spre a mări puterea franceză. Marele ministru văzu îndată însemnatul folos ce se putea trage din principele protestant, aşezat în cealaltă coastă a Germaniei, de îndată ce el ar putea fi cîştigat pentru liga anticatolică. Încă din 1638, Franţa încheiase un tratat cu Racoţi, prin care ea se obliga a sprijini pe domn la Poartă şi a-i da un ajutor bănesc de 120 000 de scuzi pe an [43]. În 1639, De la Haye este trimis în ambasadă anumită la sultanul, ca să stăruiască a dobîndi pentru Racoţi învoirea de a se război cu împăratul, fără a fi privit ca duşman de Poartă[72]. Cîţiva ani

---

[69] Aloisio Contarini către dogele, scrisoare din 20 decemvrie 1639, Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 510.

[70] Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 217—219. Tratatul este întărit şi de congregaţia generală acelor trei naţiuni. *Ibidem*, p. 220.

[71] *Letopiseţe*, I, p. 292.

[72] Vezi citatele în Ionescu-Gion, *Brîncoveanu şi Ludovic al XIV-lea* [*Ludovic al XIV-lea şi Constantin Brîncoveanu. Studiu asupra politicii franceze în Europa Răsăriteană (1534—1688—1715)*, Bucureşti, 1884], p. 59.

după aceasta, în 1643, găsim alt tratat încheiat de Racoţi, cu Tortenson, generalul suedez inspirat de politica franceză, în care Racoţi se obligă el de a dobîndi învoirea Porţii, iar Suedia şi Franţa se leagă a sprijini atari stăruinţi [44].

Racoţi şi începe războiul cu împăratul în 1643 şi, cît timp merge bine, este lăsat în pace, ba chiar încurajat pe ascuns de turci, care erau întotdeauna gata de a face rău nemţilor. De îndată însă ce norocul armelor părăsi pe principele transilvan, turcii, nevroind să se compromită pentru un domn ce în loc de a le fi de folos putea să le aducă daune, schimbă purtarea lor faţă de dînsul. Ei refuză întîi de a-i încuviinţa stăpînirea pe cele 6 comitate din paşalîcul de Buda, care aparţinuseră Transilvaniei de pe timpul lui [Ioan] Zapolya; opresc apoi pe principii români de a mai sprijini pe Racoţi cu ajutorul lor armat şi, în sfîrşit, împiedică chiar pe Racoţi de a se mai oşti contra împăratului.

Racoţi însă, împins de suedezi şi de francezi, trece peste ordinele Porţii şi reînnoieşte în 1645 tratatul încheiat cu acele puteri, în care totuşi se prevedea ca, în cazul cînd Racoţi ar fi ameninţat de Poartă pentru lupta lui cu împăratul, el să se poată împăca cu acesta. În 1646 Racoţi reîncepe războiul; turcii însă ameninţîndu-l, Racoţi este nevoit să încheie pace cu împăratul, în 16 septemvrie acelaşi an, la Linz. Turcii, mulţămiţi de această supunere a lui Racoţi către ordinele lor, îi iartă 1 000 de galbeni din tribut.

Murind în 13 octomvrie 1648 Gheorghe Racoţi, îi urmează fiul său Gheorghe al II-lea Racoţi, care reînnoieşte tratatele sale de pace atît cu turcii, cît şi cu nemţii[73].

Pînă la epoca cînd Racoţi devine duşmanul nemţilor, politica lui Matei Basarab urmase o linie sigură de purtare. Se silise a se menţinea pe tron nu numai prin banii împărţiţi pe la dregătorii turci, unde era lăsat în urmă de dărnicia lui Vasile Lupu, ci mai ales prin reazimul ce-l dobîndise [de] la puterile creştine: Transilvania, Veneţia, Polonia şi Austria, toate duşmane actuale sau eventuale ale Turciei. Apoi el arătase acesteia că braţul său putea mult la vreme de nevoie şi că dispunea de o însemnată oştire de mercenari; cu alte cuvinte, el se impusese turcilor care se temeau să nu răsară din el un al doilea Mihai Viteazul.

Racoţi însă, sprijinul cel mai apropiat al lui Matei, punîndu-se în duşmănie cu nemţii, pe care politica turcească cerea pe atunci să-i aibă de prieteni din pricina războiului cu Veneţia; dezbinarea deci introducîndu-se între cei doi aliaţi ai săi, din care cel mai slab era mai apropiat de el şi cel mai îndepărtat mai tare, înţelegem ce perturbare au trebuit să aducă asemenea împrejurări în politica urmată pînă acum de domnul muntean [45].

La început însă poziţia lui fu uşurată prin încetarea deocamdată a duşmăniilor lui Vasile Lupu, care astîmpăr a aprinsului albanez îşi găseşte explicarea nu atîta în moartea fiului său, pentru care el dorise dobîndirea tronului Ţării Munteneşti[74], cît mai ales în aceea că puterile sale, zdrobite ‹înfrînte› de două ori, cereau răgaz spre a lor întremare;

---

[73] Zinkeisen, IV, p. 538.

[74] Ioan, fiul lui Lupu, moare în 1640. Schmidt c. împ., 11 oct. 1640, Hurm., *Frg.*, III, p. 118: „Der Sohn des Moldauerfürsten Lupul verscheidet in der turkischen Rezidenz und sein Leichnam wird in die Moldau übertragen", Ioan, [care suferea de rahitism] venise în Constantinopol, ca ostatec, în august 1640, (v. Hurm., *Doc.*, VIII, p. 493), dar şi pentru a se căuta de ruptura unui braţ, ruptură care îi pricinui moartea. Amb. olandez [Henric] Cops către State, 10 noiemvrie 1640, în Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 226. În afară de fiul său ce fusese ostatec, mai era şi o fiică a lui Lupu la Poartă în aceeaşi însuşire. 1648, *ibidem*, p. 235.

apoi împrejurările politice în care fu complicat Vasile Lupu îl împiedicară pentru cîtva timp de a urmări, pe față și pe calea faptelor, gîndul său dușmănesc contra domnului muntean.

Anume, curînd după moartea fiului său, în noiembrie 1640, Lupu este însărcinat de Poartă cu o misiune care, dacă îi reușea, era să-l pună, după cum credea el, așa de bine cu ea, încît să nu-i mai poată refuza nimic, și deci visul său de aur, răzbunarea în contra dușmanului său de moarte, era să fie îndeplinit [46]. Anume, pe la 1640, izbucnește un război între turci și cazaci, în care acest popor, compus în mare parte din pirați, prăda coastele împărăției otomane și amenința adeseori cu corăbiile sale chiar capitala ei. Era de neapărat pentru turci să le sfarme cuibul din care plecau toate expedițiile lor, cetatea și portul Azovului, pe marea cu același nume.

Poarta, știind pe Lupu în bune legături cu țarul moscoviților, mai ales din cauza intereselor religioase comune între ambele țări, îl însărcinează a stărui pe lîngă țarul rusesc ca să nu deie ajutor cazacilor în contra turcilor. Lupu trimite ducelui Moscovei o solie care îi făgăduiește o sumă de lucruri, stă la Moscova o iarnă întreagă, dobîndind la urmă, după multe stăruinți, o scrisoare prin care ducele cerea un armistițiu între turci și cazaci, pentru a putea pune la cale o cesiune voluntară a acelui port către turci din partea cazacilor. Turcii însă nu primesc armistițiul, temîndu-se ca propunerea rușilor să nu ascundă numai cît o prelungire, în care timp cazacii să se poată mai bine pregăti și să întărească mai puternic cetatea amenințată. Boierul moldovean, venit cu scrisoarea, se întoarce îndărăt la Moscova, pe cînd turcii înaintau cu armata în contra Azovului, și [Lupu] izbutește în sfîrșit a face pe ruși să refuze ajutorul lor cazacilor, ceea ce silește pe acești din urmă a ceda Azovul turcilor [47].

Solul lui Vasile Lupu întrebuințase, pentru a determina pe țar la acest pas însemnat, mai ales argumentul că turcii ar fi gata să deie un decret prin care să ordone măcelărirea din Împărăția turcească a tuturor închinătorilor ritului ortodox, al căror cap și proteguitor firesc ar fi principele Moscovei*, din care pricină ar fi de datoria acestuia de a părăsi apărarea unor tîlhari, pentru a înlătura o așa de mare primejdie deasupra coreligionarilor săi.

Vestea triumfului diplomatic al lui Vasile Lupu „aduse o mare bucurie în Constantinopol, dîndu-se un mare merit credinței și prudenței Lupului, pentru că condusese cu atîta dibăcie o afacere de o așa importanță. Moscovitul pricepu însă prea tîrziu marea greșeală ce făcuse"[75].

Izbînda domnului moldovean îi dădu însă cele mai mari speranțe. El cere de la turci confirmarea pe viață în domnia Moldovei și se pune în corespondență, pe de altă parte, cu pașa ce se întorcea de la luarea în stăpînire a Azovului, pentru a-l determina a-i sta în ajutor spre alungarea lui Matei Basarab. Spre a dobîndi învoirea trebuincioasă întru acest scop și de la Poartă, trimite vizirului un dar de 10 000 reali în bani și 4 000 în blănuri frumoase. Vizirului însă nu-i prea convenea a lăsa lui Lupu meritul de a fi procurat Azovul turcilor, merit ce întuneca pe al său propriu. Cu tot darul primit de la Lupu, el micșorează partea acestuia în izbînda dobîndită, arătînd sultanului că ceea ce ar fi adus Azovul în mîinile lor nu fuseseră stăruințele lui Lupu, ci înaintarea armatei turcești. Sultanul, întors în curînd de la entuziasmul său pentru

---

* De fapt țarul Rusiei, Mihail al III-lea Feodorovici Romanov (1613—1645).

[75] *Del Mercurio Overo historia de tempi corenti di Vittorio Siri,* II, Genova, 1649, p. 866—867.

slujbele făcute de domnul Moldovei, îi refuză toate cererile făcute (1643)[76] [48].

Își poate cineva închipui furia aprinsului albanez cînd se văzu astfel înșelat de turci, cărora le făcuse o slujbă atît de însemnată! În primul moment Lupu vroia să se lepede de turci, să se împace cu Matei și să se arunce în brațele împăratului.

Rezidentul german Schmidt, aflînd despre supărarea lui Lupu pe turci, caută îndată să pună mîna pe el, spre a-l trage în partea împăratului, și scrie medicului domnului, un danez, Scogardi [49], care învățase medicina în Italia, ca să stăruie pe lîngă stăpînul său să primească arbitrajul împăratului în chestia împăcării sale cu domnul muntean, cu atîta mai mult că certele sale cu el dădeau numai prilej turcilor de a-i jefui pe amîndoi[77].

Lupu mai află încă și vestea întristătoare că Poarta ar fi confirmat din nou în scaun pe rivalul său, Matei Basarab. Confirmarea îl costase pe domnul Munteniei peste 100 000 de reali, adică 60 000 dați sultanului și altora, bani împrumutați de la însuși vizirul Mustafa-pașa, care îi luase ca *dobîndă* suma enormă de 40 000 de reali[78]. Cu toate aceste, Lupu, după o mai coaptă chibzuință, găsește că tot era mai bine a rămînea cu turcii decît a se da în partea împăratului, care, fiind în vechi legături cu Matei Basarab, fără îndoială că era să părtinească mai mult acestuia decît unui prieten nou și încă neîncercat. De aceea, după cîteva șovăiri, se întoarce la turci.

Vasile Lupu avea cu atît mai bune motive de a nu se împăca cu Matei Basarab, că aliatul acestuia, Gheorghe Racoți, intrînd cum am văzut în legătură cu suedezii[79] și francezii, dușmanii împăratului și deci ai turcilor, care pe atunci trăiau în pace cu acest din urmă, turcii erau să se supere atît pe Racoți cît și pe Matei, încît Vasile Lupu găsea noi mijloace de uneltire contra rivalului său, pe care nu le lăsa neexploatate.

El scrie Porții, în 14 ianuarie 1643, că „ea a putut să se convingă de sinceritatea sa încă de pe timpul lui Grațiani, cînd acesta făcuse alianță cu polonii, iar dînsul, nevroind să se unească cu ceilalți boieri, fusese ars pe piept cu un fier roș. Fugind apoi de Moise Movilă în Polonia, a fost arestat și numai cu greu a putut scăpa; și pe Barnovschi, juratul dușman al Împărăției otomane, chemîndu-l din Polonia, l-a predat pe mîinile împărăției. Fiind numit domn, a împăcat pe sultanul Amurat cu polonii și acuma de curînd a izbutit cu multă trudă și multe cheltuieli a face ca Azovul să fie redat turcilor fără de război. Lupu făgăduia totodată că va stîrni pe cazaci ca să ajute muscalilor contra polonilor, cu

[76] Schmidt către Ferdinand III, 20 august 1643, Hurm., *Doc.*, IV, p. 674. Comp. trei scrisori: una a lui Girolamo Trevisano, din 12 mart. 1642, și două ale lui Angelo Alessandri, din 29 april și 19 mai același an, *ibidem*, IV/2, p. 515—517. Mai vezi și Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 128—130; și Tadeu Vico c. dogele, 4 oct. 1642, Hurm., *Doc.*, VIII, p. 507: „Lupulo [principe di Moldavia] che pretendeva la Valachia in premio delle [cose da lui fate per la] recuperatione di Assacco (Azov) perderne [ormai] la speranza, perche voleva il [gran] vizir tal aquisto fasse attribuito al timor dell'farmi, turchesche, non agli ufficii ne al denaro del Moldavo".

[77] Schmidt c. d'Asquier, 8 sept. 1642, și c. împ., 25 fevruarie 1643, Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 130 și 144. Scogardi intrase în slujba lui Vasile Lupu în 1641 cu leafa de 1 500 de reali, și 300, un dar la început, afară de întreținere și cheltuieli de drum. Scogardi c. Contarini, 12 oct., 1641, Hurm., *Doc.*, VIII, p. 502.

[78] Dr. Scogardi c. Schmidt, 5 fevruarie 1643, Hurm., *Fragmente*, III, p. 133.

[79] Cîteva documente din anul 1643 ne aduc știri interesante despre plecarea valahilor din Moravia către suedezi comandați de Tortenson. Vezi Hurm., *Doc.*, VIII, p. 509. Acești valahi s-au slavizat de atunci cu totul. Prezența lor în Moravia nu se poate însă explica decît din o respingere a lor către acea regiune prin unguri și deci dovedește stăruința daco-romanilor la nordul Dunării.

care Poarta se afla în luptă. Despre Transilvania, adaugă domnul Moldovei că ar fi ușoară treabă, deoarece dînsa ar putea fi atacată deodată din mai multe părți: de pașa din Timișoara, tătari, Moldova și Muntenia, aceasta din urmă bineînțeles în cazul cînd s-ar da lui Vasile Lupu și țara lui Matei, cu atît mai mult că mai bine de a treia parte a poporației transilvane fiind români, făgăduindu-le libertatea, ar putea fi răsculați fără întîrziere contra ungurilor, astfel că, avînd ei un război și afară și acasă, nu vor mai ști încotro să se întoarcă. Matei, dimpotrivă, ar fi cu totul în slujba ungurilor ‹transilvănenilor› și a polonilor, avînd încredere în ei și adăpostindu-și la dînșii toate comorile sale"[80].

Tocmai în timpul cînd Lupu credea că a găsit mijlocul cel mai bun pentru a surpa pe Matei, în 1643, am văzut că Poarta începuse a se pleca către politica lui Racoți, care, cîștigînd în contra nemților cîteva izbînzi, apucăturile lui plăceau turcilor. Otomanii, deși ei singuri nu vroiau să apară ca dușmani ai nemților, erau mulțămiți ca ei să fie bătuți de un principe vasal lor. Prin urmare, purtarea lui Racoți fiind pe placul turcilor, Lupu nu putu izbuti la nimic cu pîrile pornite în contra lui Matei că ar fi în contra împăratului, ceea ce nu era nici chiar adevărat, precum vom vedea mai la vale. Lupu își închipuise prietenia ce unea pe turci cu împăratul Germaniei într-un chip mult mai presus de ceea ce era într-adevăr, adică teama momentană a turcilor de a-l avea de dușman. Scopurile ascunse ale turcilor contra nemților merg însă atît de departe încît în 1644 vizirul, cîștigat de suedezi și de francezi, dă chiar ordin fățiș voievozilor români să ajute principelui Transilvaniei contra germanilor [50].

Acest ordin nu putea conveni pentru momentul acela nici unuia din domnii români. Lui Matei Basarab nu, căci dînsul căutase întotdeauna, fără a supăra pe Racoți, să-și păstreze prietenia închegată cu nemții. El scrie bunăoară în 21 mai 1642 o scrisoare foarte devotată către Ferdinand [al] III-[lea][81]. În 1643, pe cînd Matei Basarab era rău amenințat de a fi depus, el stăruiește la împăratul pentru ajutor, destăinuindu-i o sumă de împrejurări privitoare la relațiile turcilor și ale lui Racoți cu suedezii și francezii; dar împăratul îi răspunde numai cu vorbe bune, nefiind contra părerii Consiliului Aulic de a trimite pe cineva la domnul muntean, numai să fie în secret și să trateze cu el într-un chip cu totul general[82]. Matei Basarab păstrînd deci, cu toată dușmănia lui Racoți, bunele sale relații cu guvernul german, înțelegem cum de ordinul Porții de a ajuta pe domnul Transilvaniei contra germanilor nu se putea deloc împăca cu vederile și tendințele lui.

Vasile Lupu, pe de altă parte, se pusese bine cu polonii [51], cu care el era îndușmănit la urcarea lui în scaun, din pricină că răsturnase pe partizanul devotat al polonilor, Moise Movilă. Totuși, Vasile Lupu, care avea interes a se împăca cu polonii pentru a putea da deplin curs gustului său de răzbunare contra domnului muntean, se silește mai întîi a face să se încheie pace între turci și poloni, lucru în care el izbutește chiar în anul suirii sale în scaun, 1634. Curînd după aceea el strînge încă apro-

---

[80] Vasile Lupu c. marele vizir, 14 ianuarie 1643, Hurm., *Doc.*, IV, p. 669. Această scrisoare este surprinsă de poloni care o transmit episcopului de Agria spre a o arăta lui Lupu și a vedea ce efect va face asupra lui descoperirea planurilor sale asupra Transilvaniei. Vezi Ferdinand c. episcopul de Agria, 16 ianuarie 1643, *ibidem*, p. 670. ‹‹„Accedit quod in Transilvania plusquam tertia est pars Valachorum, quibus promissa libertate, eos contra Hungaros, sine mora incitabo, ac sic domi forisque bellum habebunt, nec quo se vertere debeant scient".››

[81] *Ibidem*, IV, p. 661.

[82] Rapoartele palatinului Ungariei și ale Consiliului Aulic, din 1643, asupra scrisorilor lui Matei, *ibidem*, p. 677—680.

pierea sa de poloni, încheind cu dînșii și legături de încuscrire, mări-tîndu-și o fată după generalul Koniecpolski, alta iarăși după [Ianusz] Radziwill, ducele Lituaniei [52]. Pentru învoirea acestor căsătorii, care nu prea conveneau turcilor din punctul de vedere politic [53], Vasile Lupu izbutește să le închidă ochii prin frumoase și bogate daruri[83]. Polonii, cu care Vasile Lupu întreținea legături atît de prietenoase, erau însă în buni termeni cu nemții, încît nici lui Vasile Lupu nu-i convenea ordinul de a merge în ajutorul lui Racoți în contra prietenilor prietenilor săi. De aceea îl vedem că, după cîtva timp, el recheamă cei 1 000 de călăreți trimiși în ajutorul lui Racoți, pentru care faptă rezidentul îi mulțămește.

Astfel stînd trebile din cauza politicii celei de tot șugubețe a turcilor, care se prefăceau în aparență a trăi bine cu nemții și pe sub mînă îi combăteau, împingînd însă această combatere numai pînă acolo pînă unde vedeau că norocul surîdea instrumentului întrebuințat și retrăgîndu-se cu înțelepciune de îndată ce vedeau că roata se întorcea; pe de altă parte, puterile creștine punîndu-se ele însele în dezbinare, încît nu se mai putea ști cu cine să țină, înțelegem poziția cea grea în care erau puși domnii români. Nemaiavînd un reazim sigur nici în turci, nici în creștini, din punctul de vedere politic, ei trebuiau să caute a-și asigura tronurile pe calea cealaltă, a corupției, totdeauna deschisă în Împărăția turcească.

Lupu, și fără aceasta, se menținuse pînă acuma mai ales prin grasele bacșișuri cu care hrănise nesațul de avere al turcilor. El avea cîștigați în Constantinopol o sumă de turci mari [54], precum Cassumaga, Maimar-pașa, Regep-aga, precum și o mulțime de greci influenți, care toți trebuiau plătiți bine și des, spre a nu uita de la o plată la alta pe proteguitul lor. Unii din ei aveau chiar cîte o leafă fixă și un tain de lumînări, carne și alte lucruri de mîncare din Moldova. Lupu mai plătea apoi o pensie ex-voievodului Alexandru Iliaș spre a nu mai umbla după domnie, ceea ce nu-l împiedica însă, din cînd în cînd, a-și călca cuvîntul dat.

Mulți bani primi mai cu samă ambasadorul olandez, Cornelius Haga, unul din oamenii principali de afaceri ai Lupului. După plecarea aceluia, Lupu vrea să-și alipească pe Grillo*, nu numai prin bani, ci încă și prin o căsătorie, fără a căta măcar la cît se înjosea el în ochii contemporanilor prin o atare încuscrire[84] [55]. La Paști și de Anul Nou se trimitea tuturor acestor stăruitori cîte un dar extraordinar de 6 000 de taleri, pe lîngă că Lupu ținea în Moldova pe toate rudeniile lor în slujbe însemnate, civile și militare[85].

Matei, văzînd daraverile politice atît de încurcate, se hotărăște și dînsul a dezlega baierile pungii sale, de care era cam econom în asemănare cu Vasile Lupu, și dă sultanului 40 000 de reali, iar vizirului 20 000 și alte sume mai mici dregătorilor mai mărunți, pentru care este iarăși confirmat în domnie.

Vasile Lupu, pentru a nu rămînea mai jos, lucru de care foarte a se feri îl sfătuiau proteguitorii săi, trimite și el cîte 22 000 de reali sulta-

[83] Dr. Scogardi c. Schmidt, 27 sept. 1644. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 139. Comp. Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 284. Vezi o serie întreagă de scrisori privitoare la căsătoria Mariei, fiica lui Lupu, cu [Ianusz] Radziwill, în Hurm., *Doc.*, Supl., II/3, p. 4 și urm.

* În ed. a III-a, dragomanul Antonio Grillo este caracterizat: „un italian ce avea oarecare trecere".

[84] Schmidt c. d'Asquier, 8 sept. 1642, în Hurm., *Fragmente*, III, p. 130.

[85] Schmidt c. împ., 20 august 1643, Hurm., *Doc.*, IV, p. 672.

nului și vizirului și primește și dînsul confirmarea încuviințată lui Matei[86]. Vizirul însă găsește în curînd mijlocul de a mai stoarce încă alți bani de la Matei Basarab, anume prefăcîndu-se a da ascultare pretențiilor unuia Bogdan, aspirant la tronul Munteniei, ceea ce face pe Matei Basarab să-i mai trimită încă 40 000 de reali pentru înlăturarea lui.

În anul 1644, un ceauș venind în Muntenia pentru a ridica tributul raportează la întoarcerea lui că ar fi văzut lîngă Matei Basarab un număr foarte însemnat de oștire. Sultanul îl trimite îndată îndărăt, spre a cere socoteala lui Matei pentru adunarea atîtor trupe. Alte sume însă vărsate în punga trimisului îl fac să schimbe raportul de a totului tot[87].

Matei Basarab, văzînd năpustirea tot mai deasă a turcilor asupra vistieriei sale, crede să pună un capăt acestor despoieri repețite dînd o sumă mai mare de bani pentru a dobîndi confirmarea pe viață, lucru ce ne pune în mirare, cînd Matei trebuia să știe prea bine cît prețuiau făgăduințele turcilor. El dă sultanului 50 000 de reali și 20 000 lui Cîzlar-aga, ce era pe atunci foarte influent, crezînd că poate lăsa la o parte pe vizir, care îi luase pînă atunci atîtea sume. Acesta însă se supără pe Matei, îl combate și, cu toate făgăduințele sultanului, confirmarea i se încuviințează numai pe termenul de un an[88]; la împlinirea acestuia, turcii cer noi prezenturi pentru o nouă întărire.

Domnii români, văzîndu-se atît de rău jăfuiți, par pentru un moment a uita rivalitățile lor și se împacă chiar în anul 1644—45 [56], în care aflăm pe Lupu numind pe domnul Munteniei „fratele nostru Matei" în o scrisoare către agentul său din Constantinopol[89]. Tot atunci trimite Vasile Lupu în solie la Matei Basarab pe mitropolitul Varlaam, cînd acesta descoperă la cumnatul domnului, boierul Udriște Năsturel, catehismul calvinesc. În același an* zidește Vasile Lupu mănăstirea cea din Tîrgoviște, pe mormîntul tatălui său [57].

Pe atunci se plănuia o ligă mare în contra turcilor, provocată de Veneția, care era să lupte cu ei de la posesiunea insulei Candia [58]. La dînsa trebuiau să ieie parte toate popoarele creștine și mai ales Transilvania, Moldova și Valahia, „din cauza jafurilor cărora sînt supuse aceste țări, spre a multămi lăcomia turcilor", cum observă ambasadorul Veneției[90].

Cît de serioasă însă era această ligă se vede de pe aceea că nici una din puterile cele mari, ce trebuiau să ieie parte la ea, nu vroiră să-i primească conducerea [59], care fu oferită în sfîrșit lui Matei Basarab. Solul papal, *Pejacevich,* ce umbla în această treabă, spune că „reîntineri de bucurie venerabilul bătrîn" la auzul propunerii ce i se făcea. El se grăbi însă prea curînd a primi această onoare, deoarece liga, rămînînd pe hîrtie, îl expuse la pericolele unei false poziții; liga, într-adevăr, nu se pune în lucrare, Germania și Polonia refuzînd a lua la ea parte fățișă[91].

În curînd Matei Basarab simți urmările purtării sale nesocotite. Turcii, anume spre a-și răzbuna împotriva lui pentru scopul ce-l avuse, deși ei înșiși știau că nu putea conduce la nimic, se prefac a da ascultare altor pretendenți, și anume acelui Alexandru, pensionat de Vasile Lupu. Un

---

86 Giovanni Soranzo către doge, 26 ianuarie 1643, Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 523.
87 Alta din 2 ianuarie 1644, *ibidem*, p. 529.
88 Alta, din 19 ianuarie 1645, *ibidem*, p. 534 și alta, din 15 ian. 1646, p. 543.
89 Scrisoarea lui Lupu, din 24 noiemvrie 1645, *ibidem*, p. 540. Cf. dr. Scogardi c. Schmidt, în decemvrie 1644, Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 141.
* În ed. a III-a, această frază a apărut în următoarea formulare: „În același an reîntocmește Vasile Lupu mănăstirea cea din Tîrgoviște, unde fusese îngropat tatăl său".
90 Scrisoarea lui Soranzo din 25 martie 1646, Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 546.
91 [Ionescu]-Gion, *Brîncoveanu și Ludovic al XIV-lea*, p. 94—100.

fost rob al acestui fost domn, ajungînd al doilea vizir, prin una din acele favoruri năprasnice atît de obișnuite în viața Orientului, și devenind foarte bogat, propune fostului său stăpîn a-l împrumuta cu sumele trebuincioase spre dobîndirea domniei, bineînțeles cu procente ce întreceau capitalul împrumutat. Pentru a trage și pe marele vizir în partea lor, ei îi destăinuiesc a fi descoperit că averea actualului voievod s-ar urca la 1 500 000 de reali. Prietenii lui Matei Basarab îl înștiințează însă de îndată despre primejdia ce-l amenința și-l sfătuiesc să-și reînnoiască investitura[92]. Sume însemnate vărsate la Constantinopol scapă și de astă dată poziția lui Matei.

Nu trecuseră însă decît cîteva luni, și un nou pericol și mai mare vine asupra ambilor principi, anume ei sînt chemați la Constantinopol. Asemene vizită în capitala Imperiului otoman, fiind totdeauna însoțită, de primejduirea vieții, trebuia înlăturată pe cît era cu putință. Matei Basarab se scuză că, fiind bătrîn, nu ar putea întreprinde o atare călătorie; dacă sultanul vrea să-l înlocuiască, s-o facă, însă nu cu un principe domnitor — se gîndea la Lupu — cînd ⟨căci⟩ atunci s-ar opune[93]. Mai la urmă chemarea era tot numai o manoperă pentru a stoarce bani. Domnii scapă de ea, dînd fiecare cîte 50 000 de reali[94]. Agentul muntean este însă bătut de vizir pentru că nu aprovizionase seraiul cu carne de oaie și este aruncat în închisoare. Pentru eliberarea lui, vizirul, găsind mijlocul de a cîștiga de iznoavă, cere de la Matei Basarab 47 000 de reali, pe care domnul, de astă dată, neavînd de unde a-i răspunde, fiind stors de bani prin neîncetatele jafuri repetate într-atîtea rînduri, bietul capuchehaia rămîne încă mult timp la închisoare, pînă ce Matei, adunînd bani, putu să-și scape boierul[95].

Dacă însă pînă acuma complicatele relațiuni politice ale împărățiilor vecine împiedicaseră reînceperea dușmăniilor între domnii români, de aici înainte alte piedici se mai opun încă vreo cîțiva ani reîmprospătării lor, fără ca acest răstimp de pace și liniște între ambele domnii să le aducă la conștiința intereselor lor comune, fără ca domnii să se convingă că sfîșierea lor nu folosea decît străinilor. Atîta de departe era pe atunci ideea unirii de mintea românilor [60], încît, deși domnii lor apărau, în același moment, pe tărîmul religios interese comune, ei se luptau între ei cu cea mai mare înverșunare, distrugînd corpurile ale căror suflete le ocroteau.

Am văzut că pe la 1643 Racoți reînnoise legăturile sale cu puterile protestante contra împăratului german[96]. Tot în acel an turcii reîncep cu mai mare înverșunare luptele lor cu venețienii pentru stăpînirea însemnatei insule a Cretei, încît aveau și ei mai mare nevoie de prietenia nemților. Pe de altă parte, Racoți, fiind bătut în cîteva întîlniri dinaintea acelui an, Poarta găsea periculos de a-l susținea, căci ar fi trebuit în curînd să-l sprijine și cu armatele sale, ceea ce ar fi compromis pacea cu Împărăția germană. Din aceste pricini prietenia Porții pentru germani devenise pe atunci foarte pronunțată.

Vasile Lupu, știind deci că a dușmăni pe Racoți în aceste împrejurări era a sluji intereselor Porții, pune în încunoștiințare pe vizir despre

---

[92] Scrisoarea lui Soranzo, din 14 fevruarie 1646, Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 573.
[93] [Simon] Reniger c. împ., 3 april 1650, în Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 153.
[94] Realul era 1/10 de leu. Un raport venețian din 6 fevruarie 1659 (Hurm., *Doc.*, V/2, p. 59) spune că 100 de pungi ar face 500 000 de reali; așadar, cîte 5 000 de reali punga, care conținea în lei 500.
[95] Schmidt c. împ., 29 august 1689; Reniger c. împ., 25 noiemvrie 1694, Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 148—150.
[96] Mai sus, p. 32.

reînnoirea tratatului dintre francezi și suedezi cu Racoți. Vizirul îi răspunde în februarie 1645 că a pregătit 50 000 de tătari pentru primăvară și invită pe domnii Munteniei și Moldovei să fie gata și aprovizionați, spre a duce împreună cu tătarii pe noul principe al Ardealului, Moise Szekely, în acea țară[97]. Vasile Lupu se pune în înțelegere și cu dușmanii lui Racoți din Transilvania, între alții cu episcopul de Agria, pentru a răsturna cu atîta mai ușor pe principele neplăcut turcilor[98]. Rezidentul imperial din Constantinopol mulțămește călduros lui Lupu pentru slujbele sale și se roagă de împăratul ca să trimită o mulțămire domnului moldovean. Acesta cere însă, împreună cu Matei Basarab (care urma înainte politica lui prietenoasă nemților și deci dușmană lui Racoți), de la împăratul ca să fie asigurați de cheltuielile ce vor face întru combaterea lui Racoți[99].

Se înțelege de la sine cum o atare politică exterioară identică trebuia să împiedice reînnoirea dușmăniilor între domnii români, deoarece dînșii nu mai puteau găsi un sprijin exterior al uneltirilor lor. Lupu este, însă, ca mai nou cîștigat la lupta contra lui Racoți, cu deosebire curtenit de împăratul, care îi trimite niște daruri pentru care domnul Moldovei mulțămește în 26 ianuarie 1646 rezidentului din Constantinopol, Greiffenklau de Volrath[100] [61].

Dușmănia lui Lupu cu Racoți și plecarea lui sub politica turcească trebuia să aducă asupra Moldovei cea mai mare calamitate. Anume am văzut că sultanul dăduse ordin ca 50 000 de tătari să meargă asupra Transilvaniei. Dînșii trebuind să treacă prin Moldova, năvălirea sălbaticelor hoarde, care nu știau să facă deosebire între dușman și aliat, era să expună Moldova unei pustieri ale cărei grozăvii erau cunoscute locuitorilor din loviturile de mai înainte. Țara, cum aude de venirea tătarilor, se bejănește la munți și la păduri; boierii își trimit familiile la adăposturi, cu atît mai mult că solii pe care domnii români îi trimeseseră la hanul tătarilor, spre a se îmbuna cu el și a feri întrucît se putea țările lor de jafuri și pustiiri, fuseseră arestați, încît după cum se vedea tătarii veneau în contra Moldovei chiar ca dușmani, spre a îndreptăți astfel și mai bine neomenoasa lor purtare.

Vasile-Vodă considera însă expediția tătarilor ca îndreptată mai ales în contra Moldovei, pentru care el se jeluiește cu mare amărăciune către capuchehaia sa și către venețianul Grillo[101]. După cît suna vestea, sultanul vroia, prin tătari, să scoată din scaun nu numai pe Racoți, ci și pe domnii români, care se prea întemeiaseră în domniile lor și de aceea fuseseră tratați cu asprime solii trimiși de ei la hanul tătarilor[102] [62]. Aceștia însă, în loc de a ataca țările române și Transilvania, după cum erau ordonați de turci, se revarsă asupra Moscovei, ceea ce aduce aproape izbucnirea unui război între turci și muscali.

---

97 Scrisoarea lui Lupu și răspunsul marelui vizir, din luna ianuarie 1645, Hurm., *Doc.*, IV, p. 697. Comp. [Alexander von] Greiffenclau c. imp., 27 martie 1645, [Hurm.], *Fragmente,* III, p. 143.

98 Episcopul de Agria către palatinul Ungariei, 14 aprilie 1645, Hurm., *Doc.*, IV, p. 698.

99 Raportul Cancelariei Aulice ungare către împăratul, 22 oct. 1645, *ibidem,* p. 699 și rezoluția împăratului, *ibidem,* p. 701. Comp. Greiffenclau c. imp., 1 iunie 1645, [Hurm.], *Fragmente,* III, p. 144—145.

100 Hurm., *Doc.*, IV, p. 702.

101 Vezi aceste scrisori trimise în traducere de Giovanni Soranzo către doge, în 17 decemvrie 1645, Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 540—541. Aceste scrisori sînt scrise în grecește și în ele numește Vasile Lupu pe Matei Basarab (în traducere italiană) „Mattei nostro fratello".

102 Hurmuzaki, *Fragmente,* III, p. 143.

Vasile Lupu, spre a se pune bine cu sultanul, intervine încă o dată și izbutește a potoli încordarea, ceea ce aduce ca mulțămită din partea Porții reîntărirea lui în domnie și îmbrăcarea lui cu caftan[103].

Deși tătarii se întorseseră asupra Moscovei, o greșeală a lui Vasile Lupu îi atrage și asupra țării sale. Anume dînșii se învîrtejau încărcați de pradă pe la hotarele Moldovei și, o parte din ei, vrînd să-și mai sporească avutul, se abătură și peste Nistru, jăfuind în hotarele ei. „Într-una din dzile, prilejindu-se Vasile-Vodă vesel la masă și viind jalobă iară pentru ⟨pre⟩ tătari [că strică țara], [. . .] îndată au chemat căpitanii, dîndu-le poruncă să purceadă îndată ⟨într-acea dată⟩ cu [toți] slujitorii [și din slugi boierești] și din tîrg cine va ⟨ar⟩ vrea în dobîndă, să lovească pre tătari. Au făcut îndată poronca căpitanii și neamul den firea sa a moldovenilor lacomi la dobîndă [. . .] au mers de au lovit pe tătari fără veste [. . .], și le-au luat ai noștri și pleanul și robii, care numai cu fuga au scăpat ⟨putut a hălădui⟩ dintr-acela feredeu spre Bugeag“[104].

Tătarii, furioși pe moldoveni pentru această lovire neașteptată, pîrăsc pe Vasile Lupu la Poartă că s-ar fi hainit și dobîndesc învoirea de a prăda Moldova. Tătarii, pentru a acoperi lovitura lor, se prefac a pleca iarăși în contra Moscovei și trimit pe ascuns oardele lor către Nistru, unde, sosind, se împart în două părți: una pe la Soroca spre Suceava, cealaltă spre Orhei și Lăpușna, să lovească centrul țării. „Drîmba aceia de oști care era orînduită spre Suceava au cuprins ținuturile Sorocei, apoi acel al Hotinului, Cernăuțului, Dorohoiului, Hîrlăului și Iașilor, ajungînd pînă sub zidurile ⟨în cetatea⟩ Sucevei și aripile ei pînă în munte“.

Țăranii, apucați pe neașteptate, erau pe acasă, cu dobitoace, cu herghelii, de care era pe atunci plină țara. Cealaltă drîmbă a luat Orheiul, Lăpușna și Fălciul, ajungînd pînă în inima Moldovei. Numai chigecenii din fața Fălciului au putut scăpa de tătari în codrul lor, „anume Chigeciul, pădure nu așa înaltă în copaci [. . . .], cum este deasă și rîpoasă și [de] spini mai mult decît [de] alt lemn“[105].

Vasile-Vodă, văzînd prăpădenia țării, se căi mult însă prea tîrziu

---

[103] Mai multe rapoarte ale lui Giovanni Soranzo către dogele, din 1646, Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 543—545. Scrisoarea unui anonim, din 12 sept. 1646, Hurm., *Fragmente*, III, p. 148.

[104] Miron Costin, în *Letopisețe* I, p. 292—293. [*Opere*, p. 130—131, cu multe diferențe.] Spusele cronicarului sînt întărite întocmai de Ioan, arhiep. de Adrianopole către cardinalul Matei, 6 fevruarie 1646, N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 226: „Il [suddetto] principe di Wallachia (în loc de Moldavia) havendo saputo che alcune migliaia di Tartari passavano alli suoi confini con ricche prede di Polonia, li havesse da' suoi fatto dare a adosso et uccisne da 5 miglia, li havessero levato il bottino. Li [salvati] Tartari, havendo fatto [poi] risentimento col Principe, di tale incontro et danno, et egli dubitando che l'accusassero alla Porta, havesse fatto giurare quei suoi capi di guera di non haver tentata l'impresa per suo comandamento, ma, havendolo eglino stessi fatto, per gelosia che non entrassere in Vallachia, havesse poi fatto donare alli tartari da 800 pecore, 4 miglia talleri del leone et altri rinfreschi". Încă o dovadă despre exactitatea spuselor cronicarilor moldoveni. ⟨⟨Cronicarii sînt întăriți și de documente interne. Unul din 1702, *Documente românești [după originale sau fotografii]*, ed. Bianu, [București. 1907], p. 8, vorbește de „sămînții lui Bejan căzut în robie cînd au invadat tătarii țara în zilele lui Vasile-Vodă".⟩⟩

[105] Miron Costin în *Letopisețe*, I, p. 294. Pricina acestei prădăciuni a tătarilor este raportată în chip identic cu cronicarul moldovean, de un document unguresc. fără dată, dar care se referă la această împrejurare. Vezi *Monumenta Hungariae historica. Diplomataria*, XXIII, p. 667: „Tartari sumenttes sibi animum Moscoviam irrumpendi. . ., ne praeparatio ipsorum et conatus omnino irritus diffluat, verterunt rabiem contra Moldaviae principem, qui ipsis annorum superiorum decurus ex Polonia cum locuplete praeda revertentibus, vim in itinere per ditiones suas invito ipso facto inferendo, infensus fuerat".

de hotărîrea luată atunci în fumurile vinului. „El porni ‹au pornit› pe doamna și casele boierilor prin frînturile codrilor de la Căpotești, spre cetatea Neamțului, mutîndu-și însuși scaunul din Iași în niște poieni din acel mare codru și lăsînd în capitală puținței darabani, spre apărarea curții, care, dacă au văzut mulțimea de tătari din ceas în ceas adăugîndu-se și cu cazaci amestecați, au lăsat cu noapte curtea pustie și au ieșit și ei. Și au ars atunci tot orașul; unde și unde au rămas cîte o dughениță; curtea domnească, casele boierești, tot orașul într-o mică de ceas cenușă s-au făcut. Iar mănăstirile au hălăduit, că erau și oameni cu miile închiși prin mănăstiri. Numai la mănăstirea Trei Sfetitele oamenii ce au fost acolo închiși le-au venit primejdie, că, arzînd tîrgul, din para focului s-au aprins și mănăstirea. Deci au căutat o samă de oameni de arșiță și de para focului a ieșire pe o portiță ce este prin zid pe despre Bahlui, și acolo au luat pe mulți oameni în robie tătarii și mulți și în heleșteul Bahluiului s-au înecat de groaza robiei“[106].

Această cumplită prădăciune a Moldovei aruncă și mai mult pe Vasile Lupu în partea polonilor, și anume prin aceea că Vasile Lupu, pentru a îndepărta pe aliații tătarilor, cazacii, supușii polonilor, din prădalnica întovărășire, dă lui Timuș, fiul hatmanului [Bogdan] Hmelnițki, pe fiica lui, Ruxandra, în căsătorie [63]; o adevărată floare dată unui barbar prost și necioplit, care nu era în stare să scoată două vorbe din gură. Cu prilejul intrării întovărășirii lui Timuș în Iași, cazacii cei sălbatici sperie poporația, și mai ales pe evrei, care se ascund unde putură mai bine[107].

Corespondența lui Lupu cu polonii fiind însă surprinsă de Racoți este dată hanului tătarilor, care pradă a doua oară Moldova, luînd robi peste 20 000 de oameni (1650) [65]. Vasile Lupu scapă numai cît obligîndu-se a răspunde tătarilor 120 000 de lei în bani și alte daruri nenumărate, dînd cîteva persoane ca ostateci pînă se vor plăti acei bani. Toate aceste dușmănii făcute de tătari, supușii Porții, contra lui Vasile Lupu, cu învoirea tăcută a ei, nu puteau fi luate altfel decît ca semnele unei dizgrații a domnului moldovean.

Pentru a căuta un sprijin în contra unei mazilirì care se aștepta pe fiece zi, Lupu se apropie tot mai mult de poloni și iarăși fiecare pas făcut

---

[106] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 295. [Reproducem aici citatul exact din M. Costin, *Opere*, p. 133: Vasile Lupu „au pornit pre doamna depreună cu casele boierilor pen frînturile codrilor, pe la Căpotești, spre Cetatea Neamțului. Iar și singur n-au ținut multe dzile scaunul, ce s-au mutat den Iași în nește poieni a codrului ce-i dzic Codrii Căpoteștilor și s-au așădzat acolea în codru cu curtea, lăsînd puținei dărăbani de apărarea curții, carii, dacă au vădzut mulțimea de tătari, den ceas în ceas adăogîndu-se și cu căzaci amestecați, au lăsat cu noaptea curtea pustie. Și au ars atuncea tot orașul. Unde și unde au rămas cîte o dughениță. Curtea cea domnească, casele boierilor și tot orașul într-o mică de ceas cenușe au stătut, iară mănăstirile au hălăduit că n-au vrut căzacii să dodiească (= atace), den porunca lui Hmil hatmanul, și tătarîi n-au putut, că era și oameni cu sinețe închiși pren mănăstiri. Numai la mănăstirea a Trei Sfetiteli, oamenii ce-au fost închiși acolo au avut primejdie că, ardzînd tîrgul, din para focului s-a aprins și mănăstirea. Deci au căutat o samă de oameni, de arșiță și de groaza focului, a ieși pre o portiță ce este în zid spre hăleșteul orașului și acolo au luat pre mulți oameni în robie tătarii și mulți oameni s-au și înecat în hălășteu de groaza robiei.“] Reniger către împărat, 27 sept. 1650, în Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 154.

[107] Traducerea germană a descrierii sărbătorilor din august—septemvrie 1652, în N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 208—214 [64]. Textul polon, în Hurm., *Doc.*, *Supl.* II/3, p. 34.

de Lupu înspre Polonia umplea pe turci de o mai mare neîncredere față cu el[108].

O asemenea prea strînsă legătură a lui Lupu cu polonii și cazacii nu putea însă conveni nici lui Gh. Racoți cel tînăr, care încheiase pace cu împăratul și trăia și cu turcii în bună înțelegere, cu care tocmai pe atunci polonii se stricaseră. Împăcarea lui Racoți cu germanii stinsese orice învrăjbire [ce] ar fi putut exista între domnul Ardealului și acel al Munteniei. Pe de altă parte, Racoți și cu Matei se puseseră prin aceste împăcări chiar în legături mai bune cu Poarta. Îndușmănirea acesteia cu polonii, în partea cărora se pleca tot mai tare domnul Moldovei, îl arăta de la sine ca potrivnicul reînnoit al lui Matei și Racoți. Se temea mai ales Matei Basarab ca ceea ce Lupu nu izbutise a face cu ajutorul turcilor să nu reînceapă iarăși cu acel al polonilor. Astfel Matei-Vodă, știind de unirea lui Vasile-Vodă cu cazacii, amestecă, împreună cu Racoți, domnia lui Vasile-Vodă la turci[109]. Un grec, Pavlache, care păruse a fi foarte legat cu domnul Moldovei, îl trădă, sfătuind pe vizir să-l cheme la Constantinopol pentru a-i stoarce o mare sumă de bani. Lupu dă într-adevăr mai multe sute de pungi, cerînd însă ca Pavlache să fie ucis, ceea ce se face pe stradă, ziua mare[110] [66]. Vasile Lupu, crezîndu-se întărit și bănuind că trădarea grecului provenea din stăruințele lui Matei, sumețit apoi prin noile lui legături, reîncepe loviturile sale contra domnului Munteniei.

4. Ultimele lupte între Vasile Lupu și Matei Basarab

În 1652, îmbolnăvindu-se Matei Basarab, Lupu cere de la Poartă ca să-i deie lui domnia în caz de moarte a rivalului său[111]. Așteptarea lui Lupu însă neîndeplinindu-se și Matei Basarab redobîndindu-și sănătatea, domnul Moldovei caută să capete iarăși învoirea de a-și răzbuna pe rivalul său, întemeindu-se pe ajutorul pe care i-l făgăduise noul său ginere, fiul hatmanului cazacilor [67].

Matei, simțind pericolul, reînnoiește în 1651 cu Gheorghe Racoți cel tînăr legăturile de prietenie ce le avusese cu tatăl său, trimițînd în Transilvania, pentru a încheia tratatul, o solie compusă din Dragomir mare vornic, Barbu stolnic și Ienache postelnic, care încheie un tratat cu principele Ardealului tocmai în aceleași condițiuni în care fusese legat și acel cu tatăl lui, și anume împotriva tuturor dușmanilor, fără a excepta nici pe tătari, ba nici chiar pe turci[112]. În baza acestei învoieli, Matei Basarab

---

[108] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 296. De asemenea adeverit de relațiunea de mai sus (nota 106): „cum Galga Zultano generali Tartarorum in centum millia talelorum imperialium pactatione facta, ab extrema internecione se et ditionem suam persolutione ipsius sumae redemit, praeter multiplicia honoraria ac alias expensas quas etiam Zultani et Tartarorum praefectis dare coactus fuit". Ghisbrecht, amb. olandez către State, 30 dec. 1650, Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 238, care confirmă izvoarele citate.

[109] Schmidt c. împ., 8 iunie 1651, Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 164.

[110] Rudolph Schmidt c. împ., 1651, N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 240.

[111] Reniger c. împ., 20 fevruarie 1652, Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 167.

[112] Textul tratatului în *Monumenta Hungariae historica. Diplomataria*, XXIII, p. 61, anno 1651 mai 10: „idem foedus eandem compositionem, quae nobis cum

propune lui Racoți detronarea lui Vasile Lupu și înlocuirea lui cu logofătul Gheorghe Ștefan [68]. Pe cînd însă Matei, ascultînd numai de glasul urii ce răsuna în pieptul său, ucide pe toți supușii moldoveni pe care îi prinde în Valahia, Lupu, mai dibaci, caută să-și cîștige inimile muntenilor, tratînd prea bine pe acei ce se aflau în Moldova cu trebi. Agentul Valahiei, jeluindu-se sultanului pentru uneltirile dușmanului Moldovei, primește ca răspuns că, „deși principele Matei domnește acum de aproape 20 de ani, niciodată n-a dat un dar extraordinar, că deși s-au hotărît măsuri aspre contra lui, el, vizirul, ca vechiul său prieten, nu vrea să le pună în aplicare". Agentul, pătrunzînd înțelesul îndestul de străveziu al acestor vorbe, se grăbește a scrie lui Matei să trimită cît mai în grabă daruri la Poartă[113].

Matei Basarab se săturase însă de veșnica neliniște în care-l puneau uneltirile moldoveanului. El se hotărî deci acum la bătrînețe să lucreze mai cu energie de cum făcuse la tinerețe și să ieie el ofensiva contra Moldovei. Se înțelege deci cu Racoți a pune în Moldova domn pe logofătul Lupului, Gheorghe Ștefan, care urzește îndată o conspirație contra domnului său. În mișcare erau amestecați și boierii Ciogolești. Ei însă, pentru a nu se compromite la caz de neizbîndă, trimit domnului o scrisoare anonimă prin duhovnicul curții, egumentul Iosif ⟨Ioasaf⟩ de la Aron-Vodă, arătîndu-i că Gheorghe Ștefan, logofătul cel mare, „îi ⟨că-ți⟩ este adevărat hiclean și s-au ajuns cu Racoți și cu domnul Munteniei ⟨muntenesc⟩ ca să vie cu oști asupra lui" ⟨să vie asupra mării tale⟩[114].

Logofătul Ștefan, care primise de la Vasile Lupu 40 000 de lei tocmai pentru a pregăti cele trebuitoare spre împotrivirea contra dușmanului său, Matei Basarab, întrebuințează acei bani întru a pune la cale sosirea ajutorului de peste munți și răscoala lui contra domnului său[115]. Gheorghe Ștefan pretexta, spre a-și îndreptăți trădarea față cu Lupu, că domnul îi ademenise femeia, ceea ce se cam potrivea, nu e vorbă, cu firea cea desfrînată a albanezului, despre care cronicarii arată că făcea silă caselor boierești, luîndu-le fetele peste voia părintească la țiitorie[116], iar un document german adaugă că „Vasile-Vodă ar fi un om puternic, însă cam stricat de femei, cu care ar face mari excese"[117]. Logofătul trece peste munți, de unde se întoarce sprijinit de oștire transilvană, sub generalul [Ioan] Kemeny [69].

Vasile Lupu, pus într-o mare încurcătură prin o astfel de neașteptată învîrtire a lucrurilor, „se mira unde ⟨încotro⟩ va năzui? La turci să temea de pîra țării și de lunicoasa fire a turcilor [și cu grije]. Iară a sta împotriva oștilor [cei veniia asupră] nu era cum, neavînd nici puști ⟨oaste⟩ gata și țara [fiind] toată cu ură și gata la lucrul nou". Cît de urîtă era domnia lui Vasile-Vodă reiese mai ales din cuvintele lui Paul de Alep, care spune că această stare de lucruri era pricinuită din aceea că „toți

---

dilectissimo Patre sue intercesserant, approbantes et renovantes, juramus per Deum vivum... malevolos et hostes sub nullis-modis et praetensionibus ad nullas occasiones nuliusque mandata fore".

113 Reniger c. împ., 6 dec. 1652, Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 175.

114 Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 298 [*Opere*, p. 137], întărit de Paul de Alep, *Arh. ist.*, I. 2, p. 73. [*Călători străini*, VI, p. 73]

115 Ștefan, fiul lui Lupu, confiscă, în 1662, pentru a scoate acei bani mîncați de Gheorghe Ștefan, care îl înlocuise în domnie, satul acestuia Rădenii, în care document se raportează cele spuse în text. *Uricarul*, XI, p. 210. [Vezi și N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 345].

116 Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 284 și 299.

117 Schmidt c. împăratul, 20 august 1643, Hurm., *Doc.*, IV, p. 672. Că logofătul nu prea avea însă cuvînt să se supere pe domn pentru necinstirea casei lui se vede din aceea că el se folosise de această necinstire înaintînd repede în boierii și ajungînd în puțini ani din sluger logofăt mare. Vezi Tanoviceanu, l.c., p. 136 (20).

moldovenii, fiindu-i necredincioși, s-au arătat vrăjmași cazacilor ucigîndu-i, sub cuvînt că vin să ajute pe vrăjmașul neamului, Vasile, pe care îl părăsiseră chiar acum cu cei ce-i mai țineau credință și din aceea că tot poporul iubea pe Gheorghe Ștefan"[118]. Iată unde ajunsese domnia lui Lupu, cu favorizarea extraordinară a elementului grecesc în dauna celui pămîntean, pe care-l înșelase la dobîndirea tronului; acuma, la amar, toată țara îl părăsea, lăsîndu-l în apărarea grecilor, pe care atîta îi încălzise la sufletul lui.

Popoarele pot fi adeseori înșelate de acei care le guvernă. Nepăsarea însă la vremea pericolului este cea mai cumplită a lor răzbunare. Vasile Lupu trebui să se hotărească a fugi înaintea primejdiei și a trece la cazaci, la ginerele său Timuș. Cum aud grecii din Constantinopol despre fuga domnului, se întrec care de care în oferte către turci pentru a dobîndit locul lui. Turcii se temeau mult ca Lupu să nu se arunce cu cazacii și cu polonii asupra principilor dușmani lui, Basarab și Racoți, și, după învingerea lor, cu puteri sporite asupra Porții[119].

Vasile Lupu se întoarce în curînd cu ajutor de la cazaci, sub ginerele său Timuș [70]. Gheorghe Ștefan, lipsit de oștirile ce-l așezaseră în scaun și neîntemeiat încă în domnie, este bătut la *Popricani* pe Jijia și fuge; „iară pînă a sosi Vasilie-Vodă, au prădat căzacii codrii Iașilor de la drumul Căpoteștilor pînă aproape de Huși, și scosesă fără număr vită, care apoi, dacă a venit ⟨sosit⟩ Vasile-Vodă, pre cîtă au aflat nemîncată, tot cîte un zlot a dat cazacilor pre vită; și a dat știre la oameni de și-au luat vita cine ⟨care⟩ a cunoscut-o"[120].

După ce Vasile Lupu redobîndește scaunul, mai mulți boieri îl sfătuiesc să se-ntărească în Moldova și să se pună bine cu turcii, stînd de altfel liniștit. El însă pleacă mai curînd urechea către povețele ginerelui său Timuș, care-l îmbia la răzbunare contra dușmanului său, și el pornește iar în contra lui.

Ajuns la *Finta,* pe malul rîului Ialomița, Timuș, care-l împinsese la această expediție, rămîne îndărăt cu cazacii lui, răspunzînd la mai multe chemări ale socrului său că dînsul să înceapă lupta, și el va veni. Lupta se încinge cu o mare vioiciune între ambele oștiri [71]. Deși o aripă a armatei lui Matei este răzbită la început, energica ținută a bătrînului domn restabilește în curînd cumpăna. „Curajos ca un leu, el face minuni de vitejie. Un glonte îl rănește în coapsă și calul îi este ucis sub el, pe cînd lîngă dînsul stegarul lovit scapă stîndardul la pămînt. Inima lui rămîne însă întreagă; el nu se mișcă din loc în momentul hotărîtor. Sumeț și fără a căta la rana lui, se urcă pe alt cal; cu sabia în mînă și bratul ridicat, se aruncă din nou în vălmășagul luptei, îmbiind prin cuvînt și exemplu oștirile sale la împotrivire, întărindu-le puterea prin prezicerea izbînzii și speranța prăzii. Asemenea cu el luptă toți ostenii lui cu bărbăție. Mii de dușmani acopăr acum cîmpul de război: 5 000 de cazaci cad în mîinile învingătorilor, întreaga artilerie (16 bucăți) și bagajul tot este de asemenea pierdut, iar Lupu, pe cît și tînărul cazac, își scapă viața prin fugă. Mai mult de 25 000 de morți peste tot custă această sîngeroasă zi"[121].

---

118 Miron Costin, *Letopisețe,* I, p. 301 [*Opere,* p. 140]. Paul de Alep, în *Arh. ist.,* I, 2, p. 80—82. [*Călători străini,* VI, p. 74.]

119 Reniger c. împ., 8 mai 1653, în Hurmuzaki, *Fragmente,* III, p. 178—179.

120 Miron Costin, în *Letopisețe,* I, p. 306. [*Opere,* p. 146, cu obișnuitele diferențe].

121 Hurmuzaki, *Fragmente,* III, p. 181, după raportul oficial al rezidentului Reniger către împăratul, din 9 mai 1653. Miron Costin, în *Letopisețe,* I, p. 313. Lupta se întîmplă în ziua de 23 mai 1653. Un document contimporan expune astfel lupta aceasta a lui Vasile Lupu: „Ille itaque Kaminicium profugus illinc generum

Aici se sfîrșise cariera de domn a lui Vasile Lupu și începu acea a fugarului și pribeagului, plină de amărăciunile deștărării [72]. „Precum munții cei înalți și malurile cele înalte cînd se năruiesc din ⟨de⟩ vreo parte, pre cît sînt mai înalți, pre atîta și durăt [fac] mai mare cînd să pornesc și copacii cei mari ⟨înalți⟩ mai mare sunet fac cînd să oboară, așea și casele cele înalte și întemeiate cu îndelungate vremi cu mare răsipă purceg la cădere"[122].

Vasile Lupu fuge îndată la Iași, urmărit de aproape de Gheorghe Ștefan, care venea să ieie din nou scaunul în stăpînire. Vasile Lupu trimite cele ce mai putu aduna din fărîmăturile oștirii sale împotriva năvălitorului; și aceste însă sînt bătute la *Valea-Seacă*, lîngă Bacău.

Prin o ultimă opintire, Vasile-Vodă, „văzîndu-se la grea cumpănă și țara îndoită în urăciune spre dînsul"[123], încearcă încă o dată soarta armelor; este însă iarăși bătut la *Sîrca*, lîngă Iași [73]. El scapă prin fugă, iar soția și copiii lui se închid în Suceava, unde îi asediază în curînd Gheorghe Ștefan [74]. Timuș și cu cazacii, venind s-o despresoare, șeful lor este ucis, plătind astfel prin moarte toate nebuniile la care el împinsese pe aprinsul său socru. Lupta se dădu între comandantul trupelor polone, sub conducerea lui Kondracki, trimis în ajutorul lui Gheorghe Ștefan, și ginerele lui Lupu[124]; căci și polonii se înturnaseră contra domnului Moldovei, cu toată încuscrirea lui cu nobilii poloni.

Aceste lupte, purtate în mare parte de oștiri străine pe pămîntul Moldovei, aduseră o deplină pustiere a țării, așa că cea mai mare parte a poporului căutase scăpare în adăposturile sale obișnuite, în munți și păduri[125].

În timp ce domnia lui Vasile Lupu în Moldova era răsturnată de fapt, prin răzvrătirea lui Gheorghe Ștefan, sprijinită de armatele ungurești ⟨transilvănene⟩ și muntene, rădăcinile ei erau tăiate la Constantinopol prin silințele lui Racoți, care arăta atacul Munteniei de către domnul Moldovei ca o încercare a lui de a se face neatîrnat de sultanul, cu ajutorul cazacilor [75]. Vizirul, totuși, căuta să mai sprijine încă pe Lupu, cîștigat prin făgăduinți bănești. Așa el îi trimite o confirmare în domnie chiar după bătălia de la Finta[126], cu atît mai mult că turcii nu

---

suum per occultos tractatus cum ope Kozacorum in Moldaviam exciens, regione illa iam maiori ex parte [...] sub vayvoda Patritio pacata, nec ullo milite praeter aliquot cohortes nostras sub certis officialibus ad obsequia Vayvodae relictas... tandem ipsemet etiam Kamenicio dimissus et copiis subito... coactis, Kozacis se adjungens, certior etiam de adventu nostro factus festinandum sibi esse consultius duxit ut hoc pacto conjunctionem nostram cum principe Matthaeo praeveniret, quod etiam obtinuit; tali consilio confestim fluvium Seret trajiciens, in Valachiam irrupit et ad fines illic aliquot cohortes nostras et Matthaei Principis excubias agentes totis viribus aggressus, commisso atroci et utrique parti cruento praelio... celeriori quo potuit cursu castra sua Targovistiam sedem vayvodalem versus adeo festinanter promovit, ut principi Matthaeo vix ad duo milliaria obviam eundi mora data sit, nihilominus animo intrepido. Deo et causae bonae confisus, certamen congredi nihil metuit et post graves conflictus adeo illum fregit et enervavit ut tormentis omnibus... relictis, turpi fuga saluti suae consulere coactus". Scrisoarea lui Gh. Racoți către Potocki, în *Monumenta Hungariae historica. Diplomataria*, XXIII, p. 687. Tot acolo mai multe scrisori ale principelui Ardealului către hatmanul cazacilor, în care caută să justifice lovitura dată rudei lor, domnului Moldovei, Lupu. «Lupta se dăduse lîngă Tîrgoviște în ziua de 27 mai 1653. Vezi două doc., în Hurm., *Doc.*, XV/2, p. 1217, 1220».

122 Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 296 [*Opere*, p. 135].

123 Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 315.

124 Asupra înfrîngerii lui Timuș, vezi mai multe acte în Hurm., *Doc.*, Supl., II/3, p. 44—51 (din 1653).

125 Reniger c. împ., 12 iulie 1653, în Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 194. Comp., Paul de Alep, în *Arh. ist.*, I, 2, p. 87.

126 Paul de Alep, în *Arh. ist.*, I, 2, p. 81. Comp. Reniger c. împ., 2 iunie 1653, în Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 185.

prea trebuiau să fie supărați de aceste lupte între domnii români, care le dărăpănau puterile[127].

În curînd însă și aceste de pe urmă legături ale domniei Lupului se desprind și dînsa este pierdută pentru el într-un mod irevocabil; anume, boierii moldoveni trimit o jalbă la Poartă contra domnului alungat, cerînd pe Ștefan de domn, pentru care oferă sultanului 40 000 de lei, 30 000 vizirului, 15 000 chihaei, alte sume validelei, în totul peste 100 000 de lei. Vizirul el însuși, văzînd atunci bani numărați din partea lui Gheorghe Ștefan, pe cînd fugarul Vasile Lupu nu putea da decît făgăduinți, părăsește și el pe fostul său proteguit, primește bacșișul dat de noul domn și se oferă chiar a-i împrumuta înapoi banii dați, dacă ar avea nevoie de ei[128]. Ștefan primește confirmarea în 27 septemvrie 1653 [76]. Lupu stăruie în zadar la cazaci și tătari după ajutor. Căzînd și Suceava în mîinile lui Ștefan, femeia și copiii lui Lupu sînt luați prinși de el; și mai rău însă decît atîta, toate averile lui încăpînd pe mîinile rivalului său, se taie lui Lupu orice putință de a mai lupta la Constantinopol.

În acest timp Gheorghe Ștefan pusese stăpînire pe țară. Descrierea pe care o face *Paul de Alep,* ca martor ocular al celor petrecute cu acea împrejurare, ne arată într-un chip luminos cît de însemnat era elementul grecesc, pe care se întemeiase domnia Lupului, și dă răscoalei lui Ștefan caracterul unei reacțiuni naționale în contra copleșirii străine. „În capul Iașilor și prin alte orașe Ștefan trimise noi magistrați din oamenii săi, care veneau acuma căutînd să-și răzbune pe dușmanii lor, grecii. Aceștia fură reduși la cea mai deplorabilă stare; căci tot avutul lor le fu luat și în fiecare zi se vedeau expuși la tot felul de insulte. Erau pumniți pe strade și pe drumuri; unora le tăiau urechile, alții erau biciuiți în public prin poliție. O groază cumplită îi cuprinse pe toți, și mai mulți scăpară din mîinile călăului numai prin mijlocirea patriarhului (Macarie, care se afla în Iași, împreună cu secretarul său Paul de Alep). Căci, ne spune Paul, boierii greci, care formau curtea lui Vasile, întrebuințaseră toate mijloacele pentru a îndepărta din slujbe și pentru a arunca pe moldoveni la cea mai de jos treaptă a mizeriei, așa că am văzut dintre cei mai mari și mai nobili bărbați îmbrăcați cu straiele cele mai ordinare de flanelă. În genere erau apăsați sub robie zi și noapte, pentru a putea îmblînzi în toate furia grecilor, care se păreau a fi jurat o ligă cu turcii contra moldovenilor"[129] [77].

Iată unde ajunsese Moldova sub domnia lui Vasile Lupu. De aceea răsturnarea lui fu ajutată și de o răscoală internă a partidei naționale, care-l adusese pe dînsul cîndva în fruntea țării; dar, văzîndu-se înșelată în așteptările sale, se folosise de dușmănia în care se afla cu Racoți și Matei Basarab pentru a-l arunca jos din tronul în care tot dînsa îl înălțase.

Ieșind Vasile-Vodă din Moldova, el se duce întîi la cazaci, apoi la cumnatul său, hanul tătăresc, care ținea în căsătorie pe o soră a femeii lui[130] [78]. Hanul cere îndată lui Gheorghe Ștefan pe soția și copiii Lupului, care însă sînt reclamați în același timp și de turci pentru a putea prin asemenea zălog să despoaie pe domnul căzut de însemnatele lui averi. Gheorghe Ștefan, pus în greutate prin atare îndoită cerere, a căreia neîndeplinire către oricare din doi putea să-i aducă pericole, apoi,

---

[127] Alte rapoarte, din 8, 16 și 19 iunie 1653, rezumate de Hurmuzaki, *Fragmente,* III, p. 190.

[128] Reniger c. împ., 12 și 28 sept. 1653, *ibidem,* III, p. 201.

[129] *Arh. ist.,* I, 2, p. 83.

[130] *Ibidem,* p. 86. Împrejurările confirmate îndeobște prin *Journal des choses de Turquie,* la N. Iorga, *Acte și frg.,* I, p. 62.

spre a înlătura o năvălire a lui Lupu tocmai în scopul de a-şi mîntui familia, răspunde ambilor soli că dînsa ar fi pierit, deşi aceasta nu era adevărat, căci vom vedea mai tîrziu pe soţia şi copiii lui Vasile Lupu mergînd la el în Constantinopol. Totuşi, aşa de mare era teama de turci, încît Gheorghe Ştefan pune să înscenеze o înecare a soţiei lui Lupu şi a fiului său spre a convinge despre acest lucru pe ceauşul trimis la el[131] [79]. Turcii însă iau măsuri pentru a pune mîna pe averea lui Vasile-Vodă; deocamdată, ei vînd casa lui din Constantinopol lui Ştefan pentru 15 000 de lei, şi un grec descoperindu-le că domnul ar avea depuşi în Muntele Athos 100 000 de lei, turcii sechestrează şi aceşti bani, din care o parte este însă ascunsă de depozitar, iar denunţătorul primeşte 2 000 de lei ca mulţămită.

Toată politica ulterioară a Porţii faţă cu rivalitatea domnului detronat cu acel din scaun nu tinde la altceva decît la stoarceri de bani, întrucît dînsa era convinsă că Gheorghe Ştefan pusese mîna pe sume însemnate de bani cînd cu luarea Sucevei şi prinderea familiei lui Lupu. Se răspîndise vorba în Constantinopol că Lupu avusese în Suceava 2 000 000 [galbeni] în aur şi juvaieruri; îşi poate deci cineva închipui aprinderea cu care turcii căutau să pună mîna pe o aşa de însemnată sumă[132].

Matei Basarab însă şi cu Racoţi, care aveau interes ca domnul alungat cu ajutorul lor să nu se întoarcă în scaun, îl cer de la tătari, oferind pentru capul lui mari sume de bani. Tătarii însă, cărora cunoştinţa perfectă a limbilor greacă şi turcă din partea Lupului le aducea mari foloase în conducerea daraverilor lor şi care doreau apoi să aibă totdeauna în mîinile lor, prin adăpostirea oferită domnului căzut, pe acei din Muntenia şi Ardeal, refuză a-l preda, încît Lupu lucrează înainte sub proteguirea tătarilor spre redobîndirea tronului său.

După moartea lui Matei Basarab (6 ⟨9⟩ aprilie 1654) [80], Gheorghe Ştefan, temîndu-se de o năvălire cazaco-tătară, îşi trimite familia în Transilvania. Poarta, pe de o parte, asigură pe Ştefan că să nu aibă nici o teamă din partea lui Lupu, pe de alta, primeşte cu bunăvoinţă solia cazacilor, care cerea reintegrarea domnului. Poarta vroia anume să afle de la Lupu cîţi bani i-a luat Ştefan, spre a cere de la acesta restituirea sumei, mai lăsînd însă a înţelege putinţa unei restabiliri a domnului detronat, spre a stoarce cît mai mulţi bani de la duşmanii săi. Pentru a-l putea însă întrebuinţa cu tot efectul, trebuia să-l aibă la Constantinopol. Tătarii consimt a-l trimite acolo, unde ajunge pe o corabie în ziua de 5 iunie 1654[133] şi este primit îndată de marele vizir, apoi cercetat de eunucii seraiului cîtă avere pierduse el în Suceava.

Vizirul însă, spre a se pune bine cu domnii din scaune, închide deocamdată pe Lupu în Cele Şapte Turnuri, cercînd totodată pe agenţii lui Racoţi şi Radu ⟨Constantin⟩ Şerban, care urmase în Muntenia lui Matei Basarab, dacă domnii lor n-ar fi dispuşi să primească reintegrarea lui Lupu. Vasile Lupu scrie sub aceste impresii către Gheorghe, fost hatman, ce era prins la Racoţi, spunîndu-i că „vizirul foarte ne-a primit bine şi ne-a împreunat cu cinstitul împărat, care ne-a zis să stăm aici la Şapte

---

[131] Reniger c. împ., 3, 10, 25 şi 30 decemvrie 1653, rezumate de Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 206. Comp. G[iovanni] Battista Ballarino c. doge, 28 august 1654. Hurm. *Doc.*, V/2, p. 10: „ha trovato il Chauj spedito a questo effetto tutti due affogati nel fiume Firto (? Siretul ?) il cadavere della donna, ma quello del figliolo non potutosi ricuperare dall'acque".

[132] Dell' Haye către dogele, 15 dec. 1653, Hurm., *Doc.*, V/2, p. 6.

[133] Alt raport, din 6 iunie 1654: „hieri giunse qui Lupolo l'antico principe di Moldavia", Hurm. *Doc.*, V/2, p. 9.

Turnuri; că a grăit cu (mai mulți meghistani), de ce avem nădejde pre mila lui Dumnezeu că nu ne-a lăsa de tot"[134]. Aceștia refuză cu mare energie, amenințînd cu răscoala în asemenea împrejurare. Nebizuindu-se însă numai în amenințări, ei trimit și însemnate daruri la Constantinopol.

La rîndul său, Lupu făgăduiește dregătorilor sume fabuloase, cu deosebire marelui vizir care-l proteguia. Rivalii săi fac silinți desperate pentru a împiedica izbînda lui, și Lupu era cît pe ce să fie jertfit, dacă vrajba nu s-ar fi pus între principii stăruitori și dregătorii Porții, aceștia cerînd banii înainte, iar domnii Ardealului și Munteniei oferind să plătească numai după faptă.

Pe cînd dușmanii Lupului se silesc să-l piardă prin mijlocul banilor, singurul cu putință în decăzutul și coruptul imperiu al turcilor, Vasile Lupu trata la rîndul său în același chip cu marele vizir. Acesta cerea domnului sume însemnate pentru a-l elibera din închisoare, sume pe care și Lupu vroia să le deie numai după ce va fi fost eliberat. Cei trei principi, interesați în cauză, combat cererea lui de eliberare și trimit la Poartă 40 de moldoveni care să denunțe Porții jafurile făcute de el în Moldova[135]. În 1658 Vasile Lupu era tot în închisoare[136]. Racoți și Gheorghe Ștefan făgăduiră într-un rînd vizirului 3 000 de pungi de bani (1 500 000 de lei), pentru capul lui; dar într-un mare divan ținut la Constantinopol în această afacere, un turc îl apără și el scapă de moartea ce părea acuma sigură. Nu numai atîta: el își răscumpără libertatea pentru 50 000 de lei și izbutește a face domn în Moldova pe fiul său Ștefăniță, devenind la Poartă capuchehaia acestuia[137].

El reintră în mare favoare la turci; un raport contemporan ni-l arată ca primind de la turci onoruri neobișnuite, făcînd prin oraș cavalcade pompoase, ca acele ale principalilor miniștri ai sultanului. Casa sa era frecventată de tot soiul de oameni, care pe întrecutele îi făceau tămîieri, precum mai înainte îl blăstămau. Împărțea aurul în toate părțile cu mare generozitate; oferea 100 000 de reali din proprii lui bani spre a obține învoire de a reedifica bisericile grecești distruse de un pojar[138]. Aceste favoruri le plătise însă Lupu foarte scump; se îndatorise anume de a susține cu banii lui fabrica de galere și spezele viitoarei campanii contra cazacilor[139]. El însă nu-și mai revăzu țara și trecu pragul vieții pe malurile Bosforului, după martie 1661, cînd găsim un raport spunînd că ar fi bolnav de moarte[140] [81].

Matei Basarab, deși se stînge în scaunul său, lucru cam rar în acele timpuri de frămîntare și de neastîmpăr, totuși și dînsul nu închide ochii înconjurat de liniștea ce ar trebui să preceadă pe acea a mormîntului și ultimele sale momente sînt turburate de o periculoasă răscoală făcută de mercenarii săi, către care se uni și oștirea de țară, dorobanții, ce erau încuscriți și în legături cu ei [82].

---

[134] Scrisoare din 20 iunie 1654, la N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 31.

[135] Rapoartele lui Reniger, în Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 216—218.

[136] Reniger c. împ., 13 fevruarie 1658, *ibidem*, p. 238.

[137] Raport venețian din 8 ianuarie 1659, în Hurm., *Doc.*, V/2, p. 58: „e stato dal Gran Signor creato per novo Prencipe di Moldavia il figlio di Lupulo et il suo padre è stato liberato da Sette Torri e fatto per Cappichiecaia ossia residente alla Porta per detto suo figliolo". Vezi totuși documentul de la p. 60, din 30 mai 1659.

[138] Ballarino către doge, 3 ian. 1660. Hurm., *Doc.*, V/2, p. 69.

[139] Alt raport, din 1 dec. 1660, Hurm., *Doc.*, V, [2], p. 77.

[140] Ballarino către doge, 28 martie 1661, *ibidem*, p. 81: „Stà moribondo il Luppolo padre". Comp. Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 352, și Neculce, *ibidem*, II, p. 205. Un șir întreg de scrisori polone, la N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 218—240, confirmă cele arătate după izvoarele raportate cu multe amănunțimi.

Cronicile Țării Românești ne spun că „Matei-Vodă, fiind la un picior rănit din război, zăcea și-și cerca tămăduința, dar nu putea să-și caute boala lui și slăbiciunea bătrîneților de nebuniile dorobanților, a seimenilor și a altor slujitori ce făcea, că se îmbogățise în zilele lui și bogățiile de multe ori aduc la oameni nebunii, precum și la aceștia. Că strigau prin curtea domnească ca să le deie lefi, că ei au bătut războiul cu Vasile-Vodă, că nu le mai trebuie să le fie domn, ci să se ducă să se călugărească, bătrîn fiind și bolnav; și atît se îndîrjiră în nebunii, cît i-au luat tunurile și ierbăriile și le-au scos afară din tîrg, și au intrat în casă la Matei-Vodă unde zăcea și cereau să le deie lefile, sau vor sparge cămările să-și ieie singuri. Și atunci, bănuind dorobanții pe Ghinea vistierul și pe Radul armașul că ei nu lasă pe Matei-Vodă să le deie lefile, (după cum anumit arată cronica anonimă) îi cerea să-i prinză să-i omoare, iar ei de frică s-au fost ascuns în casă la Matei-Vodă; dorobanții și cu seimenii i-au căutat prin toate casele pînă i-au găsit și i-au scos, bătîndu-i pînă au ieșit din tîrg, unde erau toți strînși, și acolo i-au sfărîmat cu săbiile. Atuncea s-au dus și la Socol ⟨Cornățeanul⟩ și, găsindu-l în casa lui bolnav, l-au omorît și casele lor le-au prădat foarte rău și se îngrijiseră toți boierii de frica lor de sta înmărmuriți"[141].

Această revoltă fu provocată tot de greci, introduși de Matei Basarab în ocîrmuirea Munteniei. Se vede că Ghinea Olarul (Țucalas) a cărui lăcomie, mai ales în timpul boalei domnului, nu mai cunoscu nici o stavilă, mîncase lefile oștirilor, cauză pentru care le și vedem răzbunîndu-se mai cu samă contra vistiernicului grec.

Însănătoșindu-se domnul, el făcu într-o zi o preumblare pînă la Argeș. Cînd se-ntoarse îndărăt, militarii, care o dată porniți spre răzvrătire comiteau necontenit neorînduieli, îi închiseseră porțile, încît Matei Basarab fu nevoit să steie afară trei zile, pînă ce, făgăduindu-le bani, îl lăsară să intre. Pentru a pune un capăt acestor neorînduieli, Matei Basarab avea de gînd să aducă unguri și tătari, spre a nimici nedisciplinatele lui oștiri; dar, îndată ce a ieșit din iarna ce văzuse aceste turburări, el muri în 8 ⟨9⟩ aprilie 1654.

Dacă este să tragem o asemănare între acești doi domni ai țărilor române, apoi găsim întîi că ambii, atît Vasile Lupu, cît și Matei Basarab, erau oameni de valoare, dibaci, inteligenți și meșteri în învîrtirea trebilor politice, ceea ce explică stăruirea lor atît de îndelungată în scaunele lor; căci bani se oferea oricine să deie, și tocmai atare oferiri repetate provocau prăpăstioasele schimbări. Cînd se întîmplau însă domni care să știe, pe lîngă pungi, să mînuiască și daraverile politice, atunci domnia se prelungea potrivit cu destoinicia domnului din scaun.

Matei Basarab, odraslă a vechiului neam care întemeiase domnia în Muntenia [83], poseda însușirea ce deosebise întotdeauna pe antecesorii săi: vitejia războinică [84]; dar era aproape ajuns în această privire de inimosul arbănaș ce stătea pe tronul Moldovei. Mai reținut însă decît acesta, el își arăta virtutea nu atîta la atac, cît la împotrivire, și dacă la urmă lovi el cel întîi, o făcu aceasta ca leul rănit ce atacă spre a se apăra.

Pe cît însă de cumpătată se arăta firea lui Matei, pe atît de aprigă și pornită era aceea a lui Lupu. Odrăslit în părțile unde soarele e fier-

---

[141] Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 303. *Anon. rom.*, *ibidem*, IV, p. 327. N. Iorga, în studiul său, *Răscoala seimenilor împotriva lui Matei Basarab*, în *Analele Acad. Rom.*, [Mem. Secției istorice], s. II, tom. XXXIII, 1910, p. 207 (21) găsește acestor răscoale și un motiv politic, anume dorința lui Constantin Șerban de a smulge spătăria lui Diicu [Buicescu] pentru a-și asigura domnia.

binte, aprinsul său sînge izbucnea ușor în flăcări și atunci loviturile sale erau mai strașnice decît cuminți. De aceea și norocul îi fu totdeauna împotrivitor, pe cînd el se oprea pururea sub steagurile înțeleptului său rival. Din chiar acest caracter al ambilor domni, o dată ce vrajba se pusese între ei, ea nu putea înceta decît cu pieirea unuia din doi, și acesta fu Vasile Lupu [85].

Dușmănia lor are însă o mare însemnătate în istoria poporului român; însemnează lovitura de moarte dată puterii de altă dată a țărilor române [86]. Ceea ce le mai rămăsese neatins din vechea lor vîrtute se dărăpăna acum în lupta fratricidă. Apoi acești doi domni aruncară și mai mult ambele lor țări în ghearele grecilor, care deveniră de la ei aproape atotputernici. Epoca fanariotă nu mai este depărtată decît de jumătate de veac; ei o chemaseră, ei o apropiaseră. De aceea s-ar putea spune că aceste două domnii înseamnă punctul cel mai fatal din istoria neamului românesc, dacă pe timpul lor nu s-ar fi pus și temelia viitoarei lor regenerări, introducerea limbii române în viața oficială, civilă și bisericească, a căreia decurs voim să-l povestim.

5. **Introducerea limbii române în biserică*** [87]

Pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu se petrece un eveniment din cele mai însemnate pentru istoria culturală a poporului român [88]: se introduce în slujba obștească și oficială a bisericii limba română în locul acelei slavone întrebuințată pînă atunci [89]. Limba română slujise în toate timpurile ca organ de închinare alăturea cu acea slavonă, însă numai în chip privat și nu oficial și sărbătoresc. Sub acești domni limba română face un pas însemnat în predomnirea cugetării poporului român, fiind introdusă și în slujba obștească a dumnezeirii, ca organ de rostire, și trecînd apoi curînd de la asemene întrebuințare și în cancelariile domnești [90]. Să căutăm a ne da samă despre pricinile care determinară asemene însemnată înoire. Acest fapt al introducerii limbii române în slujba religioasă a poporului român se făcu mai întîi peste munți, în țara Ardealului, și după aceea în țările române de la poalele lor [91]. Nu numai timpul introducerii idiomului național în închinarea sărbătorească către Dumnezeu este deosebit, ci și pricinile care provocară asemene schimbare în ambele regiuni.

Peste munți introducerea limbii române în slujba oficială bisericească fu datorită propagandei luterane și calvine, și am cercetat aiure faptele ce se referă la această împrejurare[142].

Învățăturile calvine încercară însă curînd a se lăți mai departe decît Apusul, unde luaseră naștere, și a cuprinde și Răsăritul. Nu știm prin ce mijloace reformații izbutiră a prinde în mrejele lor pe patriarhul Constantinopolei, *Ciril Lucaris,* care începe încă din 1632 a prigoni pe ortodocși și a-i sili indirect la îmbrățișarea doctrinelor calvine[143]. Ciril

---

* În ediția a III-a acest paragraf forma par. 1 din cap. II, intitulat *Istoria culturală.*

[142] Vol. III, p. 500—501 și urm.

[143] Schmidt c. împ., ianuarie 1632, în *Fragmentele* lui Hurmuzaki, III, p. 91.

era susținut în încercările sale de rezidenții puterilor protestante, ai Olandei și Suediei, și combătut de cel german, care vedea în asemenea lățire a Reformei și în Răsărit un mare pericol pentru Împărăția germană [92].

Clerul grecesc era, bineînțeles, nemulțămit în culme cu întoarcerea capului său către teoriile apusene și turcii se folosesc de atare dezbinare bisericească pentru a-și umplea pungile cu bani. Ei împing anume pe mitropolitul Thesaliei, numit tot Ciril, la răsturnarea patriarhului, prin bani vărsați în mîinile lor. După ce-l alungă din scaun, tot ei îi inspiră gîndul de a-l redobîndi prin dare de bani din partea lui, ceea ce Lucaris, îndeplinind cu prisosință, este restituit iarăși în patriarhie, iar rivalul său surghiunit într-o mănăstire. De abia însă reintrodus în scaun, și turcii îi stîrnesc un nou competitor, în persoana unuia Neofit, care și el umple cu bani pe nesăturații turci. Ciril este răsturnat de a doua oară, luîndu-i-se sume enorme pentru o nouă reinstalare. Grecii, simțind de la o vreme perfidul joc al asupritorilor lor, nu le mai oferă bani pentru deposedarea, ci pentru moartea lui Ciril, care se și aduce de turci la îndeplinire în 1638[144].

În același an, urmașul lui Ciril Lucaris în patriarhie, Ciril Vereanul, adună un sinod care afurisește învățăturile cuprinse în scrierea atribuită lui Lucaris. Tot pe atunci, frămîntări papistașe, folosindu-se de abaterea către Reformă a capului bisericii ortodoxe, neliniștau conștiința creștinilor din părțile rusești. Mitropolitul Kievului, românul Petru Movilă, pentru a le pune un capăt, alcătui o Mărturisire a credinței ortodoxe [93], în forma unui catehism cu întrebări și răspunsuri, și, dorind să facă a fi primită și de biserica grecească, stărui pe lîngă Vasile Lupu, domnul cel cu așa de mare trecere atît la turci cît și la pristavii bisericești ai Răsăritului, ca să adune în Iași un sinod*, la care să ieie parte și delegați de ai patriarhiei, spre a cunoaște lucrarea lui.

Patriarhul Partenie trimise pe vestitul teolog Meletie Serigos și pe alți delegați, care cercetară învățătura împreună cu părinții veniți din Rusia și cu mitropolitul și episcopii moldoveni [94], și, curățind-o de oarecari abateri, o primiră drept conformă cu credința ortodoxă.

Totuși, din motive personale politice ale patriarhilor ce se urmăreau pe scaunul din Constantinopol și care cereau adeseori intervenirea papei în sprijinul șubredei lor poziții și deci nu vroiau să afirme așa de rostit deosebirea bisericii lor de acea apuseană, mărturisirea lui Petru Movilă nu fu recunoscută oficial și promulgată ca învățătură fundamentală a bisericii ortodoxe decît douăzeci ⟨10⟩ ani după alcătuirea ei, în 1652, cînd patriarhul Nectarie o comunică, cu o scrisoare arhipăstorească, tuturor bisericilor din Răsărit.

Tot din această pricină, dezbaterile sinodului de la Iași asupra mărturisirii lui Movilă fură conduse în secret, după cererea lui Meletie Serigos, trimisul patriarhiei. Se înțelege că sinodul de la Iași, chemat a cerceta Mărturisirea Ortodoxă a lui Movilă, se ocupă mai mult de afirmarea dogmelor sale decît de combaterea părerilor potrivnice și de aceea refuză să asculte citirea unei respingeri a articolelor atribuite lui Ciril Lucaris, scrisă de Serigos.

Ceea ce explică însă cum se face de o împrejurare care interesa întreaga lume ortodoxă a putut să facă obiectul dezbaterilor unui sinod provincial este faptul că el fu adunat aici după stăruința autorului Mărturisirii, care vroia să cunoască părerile constantinopolitanilor și a nu se

---

144 Vezi un șir de acte diplomatice dintre anii 1633—1638, *ibidem*, p. 96—106.

* Ed. a III-a adaugă: „în anul 1642".

expune unei respingeri a lucrării sale de clerul grecesc, dacă fără o prealabilă încercare ar fi înfățișat-o lui. Apoi, chiar patriarhul Partenie, care se sprijinea pe catolici în contra intrigilor puterilor protestante, nu vroia tocmai atunci să accentueze prea pe față deosebirile dogmatice ale ortodoxiei față cu papismul și prefera ca dezbaterea unei asemenea întrebări să se facă mai departe și nu în centrul lumii politice a timpului său[145].

La atîta însă se mărgini imboldirea dată de teama lățirii calvinismului între ortodocși în biserica țărilor române, și introducerea limbii române în slujba religioasă a românilor de dincoace de munți nu fu datorită unei reacțiuni contra propagandei calvine, care, întrebuințînd limba română spre a pătrunde în cugetul închinătorilor, ar fi provocat și pe români a se sluji de același organ, spre a respinge eretica doctrină [95].

S-a susținut ca o dogmă, în necritica noastră istorie de mai înainte, că Matei Basarab și Vasile Lupu, văzînd pericolul ce ar izvorî pentru dreapta credință din doctrinele conținute în cărțile de peste munți *tipărite românește*, s-ar fi hotărît a oferi și ei doritorilor de citire cărți de religie scrise românește, însă curate de orice erezie, și astfel ar fi luat două măsuri deodată — punerea cărților de religie pe românește și mai grabnica lor răspîndire prin mijlocul tiparului*. Întreaga mișcare culturală provocată prin introducerea limbii române în biserica Munteniei și Moldovei ar fi deci datorită indirect unei imboldiri apusene; nu ar fi fost un product al propriei noastre dezvoltări; apoi reacția contra acestei mișcări ar fi datorită la doi domnitori mari și iubitori de neam.

Această întreagă înlănțuire de idei este greșită chiar din rădăcina ei și vom vedea că însemnata mișcare culturală care cuprinse mințile românilor de dincoace de munți pe la jumătatea veacului al XVII-lea își are o cu totul altă explicare. Și, mai întîi, să ne dăm samă despre rolul ce l-a jucat propaganda calvină în biserica țărilor române de dincoace de Carpați.

Încă pe cînd protestanții curați, adică luteranii, aveau peste Carpați stăpînirea conștiințelor, ei luaseră, precum am văzut, măsuri spre a întoarce pe românește cărțile cele mai de căpetenie ale religiei creștine. Dar aceasta se făcuse pentru acele cărți care conțineau învățăturile obștești ale credinței lui Hristos, precum erau Evanghelia sau Psaltirea, și am văzut cum asemene traduceri fuseseră făcute din îndemnul judeților Brașovului, în unire cu arhipăstorii Munteniei, chiar de servitorii ⟨slujitorii⟩ bisericii ortodoxe, precum Coresi diaconul și preoții de la biserica română [Sf. Nicolae — Schei] din acel oraș. Pînă aici deci nu

---

[145] Părerea din text se întemeiază pe expunerea părintelui Melchisedek, *Biserica noastră în luptă cu protestantismul [Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul, în special cu calvinismul în veacul XVII . . .]*, București, 1890, p. 25 și urm., completată prin scrisoarea doctorului Scogardi, medicul lui Vasile Lupu, către rezidentul Schmidt, datată din Iași, 6 noiemvrie 1642. Hurm., *Doc.*, IV, p. 668. Vezi o expunere mai amărunțită a întrebării în critica făcută de mine asupra lucrării părintelui Melchisedek, în *Arh. societății literare și științifice din Iași [Arhiva Societății științifice și literare din Iași]*, an. II, nr. 3.

* În ed. a III-a aflăm aici următoarea notă: „Lucru straniu, găsesc această greșită părere susținută încă în 1898, 7 ani după apariția vol. IV al *Istoriei românilor* de mine (1891) în ed. I, în V. Gâdei, *Studii asupra cronicarilor noștri [Studiu asupra cronicarilor moldoveni din sec. XVII din punct de vedere al limbii, metodei și cugetării]*, p. 41: «Calvinismul din Ardeal înteți dincoace de munți mișcarea spre literatura proprie românească». N. Iorga, *Ist. Bisericii române [Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor]*, I, 1904, p. 187, spune foarte drept că «în Țara Românească și în Moldova, mișcarea luterană și cea calvină nu pătrunde nici în cea mai mică măsură»".

poate fi vorba de periclitarea credinței ortodoxe de către propaganda reformată din Transilvania; asemene pericol nu putea să se ivească decît din momentul ce începură a se tipări *scrieri dogmatice*, și anume cărți de învățătură a noilor doctrine sau catehisme.

De aceste scrieri întîlnim tipărite în Transilvania cu mult mai înainte de epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Așa am văzut că cel mai vechi Catehism românesc, conținînd învățătura luterană, este din 1544 [96], și în 1559 iese un altul, asemene tipărit în Brașov, care probabil este o a doua ediție a celui dintîi[146] [97]. Dacă însă asemene scrieri dogmatice ar fi fost un pericol adevărat pentru bisericile Munteniei și ale Moldovei, reacțiunea ar fi trebuit să se ivească încă mult înaintea lui Matei Basarab și Vasile Lupu; împrejurarea că pînă la acești domni nu întîlnim nici o urmă de opoziție în biserica de dincoace de munți contra unei propagande luterane ne dovedește că o asemene nici nu a existat.

După ce calvinismul ia pasul în Transilvania asupra luteranismului, propaganda pentru întoarcerea ⟨convertirea⟩ românilor din acea țară la noua credință ia un mers mult mai energic; dar ea se menține tot în cercul românilor de peste munți și nu-i trece dincoace*. O singură împrejurare trezește într-adevăr o mișcare de împotrivire în biserica moldovenească; *dar aceasta este tocmai posterioară începutului traducerii și tipăririi de cărți românești în ambele țări și, prin urmare, nu s-a putut ca ea să determine asemene mișcare.*

Anume în 1642 ⟨1640⟩, se tipărește în Alba Iulia un *Catehism calvinesc*, care, în 1643, se impune de către principele Ardealului, Gheorghe Racoți, mitropolitului ortodox al Transilvaniei, Ștefan Simion[147]. Acest Catehism trece și în Țara Muntenească, însă numai întîmplător și *în un singur exemplar*, peste care dă mitropolitul Moldovei Varlaam, în casa boierului cărturar Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab, în anul 1644, cînd fusese trimis de Vasile Lupu la domnul Munteniei spre a pune la cale împăcarea între ei. Se vede deci că acest Catehism era în Moldova cu totul necunoscut, deoarece Varlaam nu dăduse peste el cît stătuse aici și trebui să treacă în Muntenia pentru a găsi un exemplar în biblioteca boierului de la curtea domnului acelei țări. Cercetînd mitropolitul acel Catehism, îl găsește „plin de otravă și de moarte

---

[146] Vol. III, p. 502.

* În ed. a III-a este adăugat aici următorul text: „Așa găsim bunoară pe «episcopul» ungur, din 1643, Ștefan Gelei, întreprinzînd traducerea cărților sfinte în românește, însă nu cum se făcuse de luterani din limba slavonă, ci din cauze... din cea grecească și «găsind pe un om care, deși român, știe grecește, ba pricepe chiar și latinește». Hurm., *Doc.*, XV/2, p. 1109. Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii religioase la români*, p. 142. Cf. p. 171".

Pentru înțelegerea acestui adaos, reproducem fragmentul corespunzător din documentul original: „Deoarece vedem cum pierde din însemnătatea ei Scriptura, așa de micșorată fiind, și, dacă se află în limba românească undeva în bucăți, e tălmăcită greșit nu din grecește, ci numai din sîrbește, și în care s-au amestecat și multe minciuni, noi vom da năzuința ca Legea cea Nouă să o tălmăcim în limba românească cu adevărat din grecește, în care a fost scrisă de evangheliști și apostoli, și să o tipărim pentru înălțarea sufletească a atîtor sate românești sărace. Am și găsit un om pentru aceasta, slavă Domnului, care, deși e român, dar știe grecește și pricepe și latineasca". Semnează: Ștefan Gelei, episcop unguresc ortodox al Ardealului.

[147] Rescriptul lui Racoți către Simion [Ștefan], din 10 octomvrie 1643, spune: „Cum că catechismul carele acum s-a dat lor îl va primi și va face ca și alții să-l primească, și cu deadinsul și el însuși va învăța pe prunci acel catehism și prin alții va face să se învețe". Vezi Șincai, III, p. 39. Începutul înrîuririi calvine, reprezentate prin unguri, asupra românilor se vede în traducerea *Paliei* în românește,* din limba maghiară și nu din cea slavonă. Acest fapt l-a dovedit dl. Iosif Popovici, în comunicarea sa la Acad. Rom., *Palia de la Orăștie, 1582, Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXXIII, 1911, [„Memoriile secției literare", p. 517—538].

sufletească“ și, întors în Iași, adună „un sobor din amîndouă părțile, din Țara Românească și din țara Moldovei“, și, după consfătuirea avută și însărcinarea sinodului, scrie și tipărește în 1645 vestitul lui *Răspuns la Catehismul calvinesc tipărit în Bălgrad* în 1642[148] [98].

Catehismul calvinesc de care e vorba conținea învățături cu totul potrivnice credinței ortodoxe, admitea numai două din cele șapte taine, anume botezul și cuminecătura, lepăda închinarea icoanelor și a moaștelor, posturile, slujba bisericească și călugăria.

E ușor de a dovedi că nu întîlnirea întîmplătoare a Catehismului calvinesc între cărțile cele noi, arătate de Udriște Năsturel mitropolitului Varlaam, a determinat marele eveniment al introducerii limbii române în biserică. Anume, nu avem decît a cerceta *data tipăriturilor de cărți românești* în ambele țări române, spre a ne convinge că, atît în Muntenia cît și în Moldova, cărțile bisericești începuseră a fi răspîndite *prin tipar* înaintea anului 1645, data *Răspunsurilor lui Varlaam* la Catehismul calvinesc, lucrarea acea de reacțiune contra propagandei bisericii reformate, și înainte chiar a anului 1644, data găsirii Catehismului calvinesc de mitropolitul Moldovei și, probabil, și acea a sinodului ținut la Iași pentru combaterea doctrinei ce conținea.

Existența tipografiei, în Muntenia cel puțin [99], poate fi dovedită pentru un timp cu mult anterior jumătății veacului al XVII-lea. După cum se pare, exista o tipografie la Tîrgoviște încă pe timpul lui Radu cel Mare și Mihnea [cel Rău], deoarece pe o *Liturghie* slavonă, tipărită de Macarie la 1508, inscripția de la sfîrșitul Evangheliei spune că „s-a început această carte numită *Liturghie* după porunca domnitorului Io Radu-Voievod și s-a săvîrșit din porunca... lui Io Mihnea, marele voievod a toată Țara Românească, fiul marelui Io Vlad-Voievod, în anul dintîi al domniei sale, ostenindu-se smeritul monah Macarie în anul 7016, noiemvrie 10 zile“[149]. Nu este de admis ca această tipăritură să fi fost efectuată în Veneția[150] [99 bis].

Mai găsim apoi în Tîrgoviște un *Molitfelnic* slavonesc din 1545 și un *Apostol* slavonesc din 1547[151]. Tot așa de neîndoielnică este împrejurarea că găsim în registrele de socoteli ale Brașovului, sub data de 11 iunie 1573, notat că a „venit un popă de la Alexandru-Vodă *pentru tipografie* și a fost ținut patru zile pe cheltuielile cetății“. În 12 decemvrie

---

[148] Vezi precuvîntarea lui Varlaam la *Răspunsuri*, reprodusă de Cipariu, *Acte și fragmente* [*latine românești*, Blaj, 1855], p. 202, și de Șincai, III, p. 45. Dovadă că nici acest sinod nu a dispus introducerea limbii române în biserică în locul acelei slavone se vede din aceea că tipăriturile românești din Muntenia și Moldova cad înaintea ținerii lui, care n-a putut fi cel mai timpuriu decît în 1644. Asupra acestui al doilea sinod din Moldova, vezi și Melchisedek, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul, [în special cu calvinismul în veacul al XVII-lea și cele două sinoade din Moldova contra calvinilor]*, București, 1890, p. 58.

Cam către același timp găsim și o protestare în formă poporană contra catolicismului, în traducerea din limba slavonă a unui tratat, *7 întrebări din cuvintele lui Panaghiot filosoful cu 12 pișpeci ⟨episcopi⟩ cînd veniră de la papa Rîmului și se întrebară la Țarigrad pentru credința cea direaptă creștinească și au biruit Panaghiot din credință pe frîncii din Țarigrad*. Reprodus tratatul de N. Iorga, *Cărți și scriitori români din veacurile XVII—XIX*, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXIX, 1906, p. 169 (5) și urm.

[149] Dezbaterea datei, care aici trebuie, după data rămasă, să fie 1507, vezi în I[oan] Bianu și N[erva] Hodoș, *Bibliografia românească [veche]*, I, [București, 1903], p. 1.

[150] Comp. A. Odobescu, *Despre unele manuscripte și cărți din măn. Bistrița*, în *Rev. Română*, I, 1861, p. 703. Émile Picot, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumaines en XVI-ème siècle*, 1895, p. 10.

[151] [I. Bianu și N. Hodoș], *Bibliografia* citată, p. 23 și 29.

același an se găsește altă notiță, că „ar fi venit *diaconul Vlădicăi, care el însuși este tipograf, pentru un teasc*“[152] [100].

Tradiția tiparului nu era deci ceva străin în Muntenia cînd Matei Basarab veni la tronul ei [101]; după cît se vede, el o reînvie și o întări îndată după ce apucă în mîini ocîrmuirea țării. Încă din anul următor acelui al venirii lui în domnie, 1634, îl vedem dăruind un sat mănăstirii Govora de peste Olt, unde era egumen părintele *Meletie Macedoneanul tipograful*[153] [102]; și că acest titlu nu era numai un nume de familie, ne-o dovedește aflarea unei tipografii curînd după aceasta în mănăstirea amintită.

Pe lîngă această tipografie din Govora mai aflăm în Muntenia* o a doua, înființată de Matei Basarab la Cîmpulung cu lucrători tiparnici aduși de la Kiev [103]. O notiță aflată pe *Molitfenicul* slavonesc, tipărit din porunca lui Matei Basarab în această tipografie, în 1635, de tipograful rus Ivan Glebkovici, spune că „Măria ta, străbătînd prin scrisorile tale multe țări îndepărtate, ai ajuns pînă la locțiitorul și capul întregii biserici rusești, Petru Moghilă, arhiepiscop și mitropolit de Kiev, ieșind de la el cu sîrguință oameni învățați pe de-o parte în Sfintele Scripturi și isteți în meșteșugul tipografiei, ceea ce se părea nepotrivit și cu neputință în țara aceasta[154], acum prea binecuvîntarea mînei celei tari și prea puternice se vede și aici lămurit“[155] [103 bis].

În 1637 găsim o *Psaltire* slavonă tipărită la Govora de Meletie Macedoneanul tipograf și egumen al acelei mănăstiri, iar în 1638 o *Psaltire* tipărită tot acolo de Ștefan ieromonahul din Ohrida. De aceea găsim în prefața *Cazaniei* (Evanghelie cu tîlcuire) tipărită în Bălgrad (Alba Iulia) în 1641, ce fusese însă pusă în lucrare de mitropolitul Ghenadie în 1638, că ea fusese tipărită de „dascălul popa Dobre, venitu din Țara Românească, de au făcut tipar aici în Ardeal“[156]. Notița dovedește nu numai existența, dar și desăvîrșirea tipografiei muntene, care putea împrumuta acest meșteșug și Ardealului mult mai luminat.

În Govora se tipărește în 1640 *Pravila cea Mică* a lui Matei Basarab de Meletie Macedoneanul, tradusă fiind din slavonește de călugărul Mihail Moxalie[157] [104]. În 1648, Gheorghe Racoți pune să tipărească în limba română *Noul Testament*, tradus din izvod grecesc și slavonesc, în tipografia din Alba Iulia. În închinarea acestei cărți făcută de mitropolitul Ștefan Simion [105], către principele Ardealului, se spune, între altele, că tipografia românească din Bălgradul Ardealului fusese înființată din temelie de principele Racoți, „aducînd *meșteri din țări streine*“, sub care nu se pot înțelege altele decît acele române, singurele ce puteau procura tipografi cunoscători de limba românească.

---

152 *Sächliche Hausfreund*, 1847, Kronstadt, [Hurmuzaki, XI, p. 809—810].

153 Hrisov reprodus după originalul românesc de V. Pop, *Disertație despre tipografiile românești*, Sibiu, 1838, p. 52.

* În manuscrisul arădean urmează un cuvînt indescifrabil.

154 De pe la 1550 la 1635 toate tipăriturile românești oa și slavone se fac numai la Brașov. În Muntenia se stinge cu totul meșteșugul tipografiei aproape 100 de ani. El se uitase. Comp. *Bibliografia românească*, p. 31: *Triod-Penticostar*, tipărit în Tîrgoviște și p. 103, *Molitfenic*, tipărit în Cîmpulung.

155 Notița reprodusă de I. Bianu în *Prinosul Sturdza* (din cărțile vechi), [Ioan Bianu, *Din cărțile vechi*, în volumul omagial *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor șaptezeci de ani*, București, 1903], p. 182. Dl Petru Munteanu, student la Universitatea din Kiev, îmi comunică a fi descoperit în biblioteca de acolo un *Trebnic* slavonesc, tipărit la Cîmpulung.

156 *Bibliografia românească*, I, p. 115.

157 *Ibidem*, p. 112 și 113. Mai multe asupra acestei cărți, mai jos, la capul *Legislația lui M. Basarab și V. Lupu*.

În sfîrșit, pe un *Penticostar* manuscript sîrbesc ⟨slavon⟩ din anul 1613, scris de Vasile, fiul preotului Mihail din Bolgarsegul ⟨Șcheii⟩ Brașovului, se află o însemnare slavonă, prin care unul, *Ștefan tipograful*, face știre că a zăbovit o noapte și o zi și jumătate în casa protopresviterului Radul, în satul Șinca (în ținutul Făgărașului), cînd mersese din Țara Românească în Bălgrad, la arhiepiscopul Ardealului, Ștefan, în zilele lui Gheorghe Racoți, principele Ardealului[158].

Tot în Govora se mai tipăresc și *Învățăturile preste toate zilele*, după limba grecească, propuse de Melchisedek, egumenul de la lavra Dlagompli*[159]. Apoi tipografia este strămutată lîngă mitropolia din Tîrgoviște, unde se tipărește, între altele, pe timpul lui Matei Basarab, și *Pravila cea Mare sau Îndreptarea legii*, în 1652 [106].

În Moldova nu se văd a fi existat două perioade în dezvoltarea tiparului, ci una singură, care cade o dată cu a doua perioadă a celei muntene, și anume pe timpul lui Vasile Lupu [106 bis]. Dar și în această țară se constată într-un chip învederat că asemenea așezămînt se afla încă din 1641, cînd Vasile Lupu mulțămește burghezilor ⟨orășenilor⟩ din Lemberg fiindcă au dat voie să se toarne litere tipografice în atelierele lor[160].

Și apoi se adeverește tipărirea unei cărți românești înainte ca mitropolitul Varlaam [107] să fi dat peste *Catehismul calvinesc* la Udriște Năsturel, în 1644, și deci înainte de mișcarea de împotrivire trezită în biserica română din Principate prin învățăturile conținute în el. Anume, se tipărește în 1643 *Cazania*, și în această carte, la Cazania a 4-a de la Duminica lăsatului de brînză, se dojenesc calvinii pentru nepăzirea posturilor[161]. Răspunsul lui Varlaam la *Catehismul calvinesc* urmează abia în 1645, după care mai iese de sub teascurile ei, tot în 1645, o altă carte de polemică religioasă în contra calvinilor: *Cele șapte taine ale bisericii Răsăritului*, în care se apără asemene dogmele ortodoxe contra teoriilor calvine, care primeau numai două taine, și, în sfîrșit, în 1646, *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești [și de la alte giudeațe]* [107 bis] tălmăcită din limba elinească pre limba moldovenească ⟨română⟩.

Din cercetarea de pînă aici reiese cu o deplină învederare că nu reacțiunea contra doctrinelor calvine a provocat introducerea tipăririi cărților românești de cuprins religios în țările române de dincoace de munți. Căci să se observe: nu poate fi vorba de introducerea limbii române în biserică în sensul acela că întrebuințarea ei în slujba dumnezeiască s-ar fi făcut pentru prima oară pe timpul domnilor îngemănați, întrucît am întîlnit *manuscripte* românești de cărți bisericești încă din decursul veacului al XVI-lea, poate chiar și mai vechi. Introducerea limbii române în biserică pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu poate avea numai înțelesul primei ei întrebuințări în *slujba obștească* a țărilor române, pentru care se și luară măsuri de răspîndire a cărților române prin mijlocul tiparului.

Întrucît deci se constată întîi existența de manuscripte românești, de texte bisericești mai vechi chiar decît protestantismul, nici nu se poate pune întrebarea determinării introducerii limbii române în biserică prin o reacțiune contra calvinismului.

---

[158] Notița reprodusă de V. Pop, *l.c.*, p. 23. Comp. *Bibliografia românească*, I, p. 168.

* Citește Dîlgopol = Cîmpulung.

[159] V. Pop, *l.c.*, p. 58.

[160] Actul în Hurm., *Doc.*, *Supl.* II/2, p. 1.

[161] V. Pop., *l. c.*, p. 74, nota.

Al doilea: nici măcar introducerea tiparului pentru răspîndirea textelor românești și părăsirea mai deplină a slavonismului nu poate fi atribuită aceleiași reacțiuni, întrucît se constată existența de tipărituri românești înaintea intervenirii pricinii ce ar fi putut împinge pe români la o mișcare de împotrivire, pătrunderea în țările lor a catehismului calvinesc.

Dacă, deci, nu se poate afla pricina introducerii limbii române în slujba obștească a bisericii Principatelor în mișcarea de reacțiune contra propagandei calvine, să căutăm a determina cauzele adevărate ale acestui însemnat eveniment.

Slavonismul era o formă străină de închinare care trebuia necontenit întărită și împrospătată, spre a se putea menținea și a nu deperi în niște țări de altă limbă, precum erau Muntenia și Moldova. Focarele care întrețineau forma slavonă a cultului fuseseră mănăstirile, adăpostul călugărilor și deci și acel al științei slavone.

Însă de la Radu cel Mare înainte în Muntenia, ceva mai tîrziu în Moldova, o mulțime de mănăstiri căzuseră în mîinile călugărilor greci prin adăpostirea lor de către domnii evlavioși ai timpului; mai mult încă, de la introducerea obiceiului de a se închina mănăstirile țărilor române către acele grecești din Răsărit. Îndată ce o mănăstire încăpea în mîinile călugărilor greci, ei alungau pe acei cunoscători de limba slavonă și căutau să substituie elementului slavon — ce alcătuia substratul lăcașelor de închinare — pe propriul lor element, grecesc[162]. Am văzut însă aiurea cît de multe mănăstiri deveniseră în stare de închinate în ambele țări române și mai ales în Muntenia, încă înaintea domniilor paralele ale lui Matei Basarab și Vasile Lupu[163].

Urmările schimbării elementului cultural al mănăstirilor este ușor de înțeles: grecii, punînd mîna pe ele, schimbară și limba cultului și impuseră ucenicilor învățarea limbii lor în locul celei slavone, care ucenici se formau tocmai prin mănăstiri, și apoi predau știința lor în școalele popești. Devenind ei tot mai rari, se săpară tot mai mult temeliile pe care stătea cultul și limba slavonă, și ele trebuiră să se zdruncine tot mai tare, pînă ce la sfîrșit se și prăbușiră [108].

Cultura slavonă mai fusese apoi susținută în țările române și prin imigrarea călugărilor bulgari de peste Dunărea, care întemeiaseră chiar în ele primele începuturi ale vieții monahale[164] [109]. Pînă pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu se petrecuse, chiar în Bulgaria, o schimbare însemnată: anume călugării greci umpluseră și mănăstirile din acea țară, suplantînd pretutindene pe călugării bulgari, încît *chiar în țara de baștină a bulgarismului acesta era dărîmat și surpat de grecism.*

Matei Basarab scrie în 1637 lui Francisco Markanić, nobil catolic din Chiprovaci ⟨Kiprovać⟩ în Bulgaria, că „voind a tipări din nou (ristampare) cărțile bisericești de rit oriental cu care se slujesc preoții și călugării din principatul său și din alte provincii ca: Moldova, Rusia, Bulgaria, Serbia, Croația ⟨Rascia⟩, Herțegovina, [cea mai] mare parte din Tracia și Macedonia, pînă la Sfîntul Munte, care cărți sînt scrise în caractere cirilice în limba veche ilirică (slavă); avînd mare nevoie de asemenea cărți în părțile acele și căutînd Matei Basarab în acele țări pe

---

[162] Un document de la Gheorghe Ștefan din 1656, pe care-l vom întrebuința și mai la vale, ne arată cum, îndată după închinarea mănăstirii Trei Ierarhi a lui Vasile Lupu către comunitatea Muntelui Athos, călugării slavoni fură izgoniți din mănăstire și înlocuiți cu călugări greci. Vezi mai jos nota 175.
[163] Vol. III, p. 338.
[164] Vol. II, p. 203.

cineva care să poată îndeplini această însărcinare și aflînd cum că părintele Rafael (un croat) s-ar pricepe în asemenea treabă, roagă pe Markanić să i-l trimită" [110]. Trimisul papei, care în 1640 raportează această împrejurare, adaugă că Markanić îi trimise pe acest părinte croat, „căci acei din Bulgaria sînt puțini și săraci în știință"[165]. Un trimis al papei, într-o vizitație făcută catolicilor din Bulgaria în 1640, arată despre biserica ortodoxă a acelei țări că „episcopii ar fi mai toți greci"[166]. Din această pricină și clerul, mai ales partea călugărească, era de aceeași naționalitate și nu se mai găseau, în Bulgaria chiar, cunoscători cărturari ai limbii bulgare. Markanić se grăbise a trimite pe acel croat, spre a nu lăsa pe Matei Basarab să-și îndeplinească gîndul aducînd vreun călugăr ortodox din Kiev[167].

Dacă deci chiar în țara lui de baștină slavonismul primise de la elementul grecesc o atît de puternică lovitură, mai poate să ne mire ca el să fie slăbit în țările române, unde elementul grecesc devenise pe fiece zi mai covîrșitor?

Slavonismul era deci surpat de grecism. Această nouă formă de cultură își manifesta puterea ei deocamdată numai prin o lucrare distrugătoare, fără a avea încă puterile trebuitoare spre a înlocui ceea ce dărîmase. Deși ajunsese a răsturna slavonismul, grecismul era în neputință a-l suplanta deodată în toată întinderea țărilor române, deoarece călugării greci căutau situații strălucite la bisericile și mănăstirile cele mari și bogate și nu se îngrămădeau deloc la parohiile sătești, unde ar fi trebuit să ieie coarnele plugului alăturea cu țăranii păstoriți de ei. Se făcu atunci o răsuflare în nourii groși ce le întunecau mintea și, în știrbătura găurită în cultura slavonă, apăru pentru un timp la lumină forma cea mai firească de gîndire a poporului, pentru a căreia rostire trebuia cea mai puțină pregătire, gîndirea românească. Iată cum se explică introducerea limbii române în slujba oficială bisericească și mirenească din Muntenia și Moldova [111]. Nemaigăsindu-se îndestui preoți cunoscători de limba slavonă și acei ce cunoșteau limba grecească nevoind să se coboare în popor, trebui să se recurgă la limba română, singura cunoscută de toți, fără altă pregătire decît acea elementară a scrisului și cetitului[168].

Că lucrurile s-au petrecut astfel ne-o indică — pe lîngă deducerea rațională din faptele raportate mai sus — și unele mărturisiri ale oamenilor timpului. Așa, Paul de Alep ne spune, în descrierea călătoriei făcute de el la sfîrșitul domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu în Muntenia și Moldova, că Lupu ar fi pus să tipărească cărți românești *pentru*

---

[165] *Visitatio della Valachia anno 1640,* în *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Acta Bulgariae ecclesiastica,* Zagrabiae, 1877, p. 48: „ch'il padre Rafael conducesse due o tre altri frati intendenti et exemplari che sapessero la lingua illyrica sendo che quelli di Bulgaria sono pochi e deboli in doctrina". Comp. Francisc Marcanici ⟨Markanych⟩ c. monsign. Iugoli, 10 aug. 1637, Hurm., *Doc.*, VIII, p. 461.

[166] L. c. [în nota 165], p. 77: „li loro vescovi son quasi tutti greci" [în sensul de ortodocși, de rit grecesc.]

[167] *Ibidem*, p. 47: „il pensiero di mandare in Kiovio a chiamar un certo schimatico di che egli la desira". Scrisoarea lui Matei prin care poftește pe Rafael, din 29 iulie 1637, și recomandația papei dată călugărului, din 18 fevruarie 1638, l. c. (*supra*, n. 165), p. 48.

[168] O scrisoare a lui Duca-Vodă din 1571 (? la acest an domnește Antonie din Popești ⟨Ruset⟩) cere, de la membrii Stavropighiei din Lemberg, să-i tipărească 400 de psaltiri cu caractere slave, însă în limba română „pentru că poporul lui nu știe slavonește, să le poată înțelege". Hurm., *Doc.*, Supl., II/3, p. 85. [Semnul de întrebare și observația autorului, cuprinse ambele între paranteze, se explică prin aceea că data de 1571 reținută de autor este greșită, scrisoarea citată fiind de fapt din ianuarie 1671.]

poporul ce nu știa slavonește[169]; și Del Chiaro, personaj care a vizitat Muntenia pe timpul lui Constantin Brîncoveanu, jumătate de veac numai după domnia lui Matei Basarab, arată că, întîlnind în unele biserici limba română și mirîndu-se față cu cîțiva nobili despre acest fapt, i se răspunse „că un asemenea *abuz* se introdusese de puțin timp, *din pricină că cei mai mulți preoți cînd sînt hirotonisiți nu știu altă limbă decît cea română*“[170]. La fel, mitropolitul Ștefan al Ungro-Vlahiei, în prefața cărții sale *Mystirio sau Sacrament, sau taine, două din cele șapte, botezul și sfîrșitul mir*, tipărită în 1651 în Tîrgoviște[171], spune că a expus doctrina sfintelor taine, „nu cum a fost pînă acuma slavenește tipicurile, carele nu le pot ști cinstiții și cucernicii preoți pentru nesăbuiala (neînvățătura) lor, ci tot rumănește, toate pre rînd“.

Să nu se creadă că timpurile acele priviră introducerea limbii române în biserică ca ceva bun și potrivit, iar domnii o făcuseră numai constrînși de nevoia neînlăturabilă, de teama de a nu lăsa pe popor fără slujbă bisericească.

De altfel, înnoirea trebuia să fie privită ca o decădere din sfințenia vremurilor vechi, ca o îndepărtare de dumnezeire, deprinsă pînă atunci a asculta rugăciunile muritorilor în limba sfîntă a slavonismului și nu în acea profană și slujind la nevoile zilnice, limba română. De aceea și aflăm pe principii țărilor române, Matei Basarab și Vasile Lupu, dîndu-și silința de a reînvia slavonismul, ce era în agonie, și anume prin întemeierea de școli mai înalte, în care să se predea învățătura acestei limbi, și îngrijind ca în tipografiile înființate de ei să se tipărească atît cărți române, cît și de cele slavone.

Vasile Lupu, îndată după sfîrșirea zidirii frumoasei mănăstiri a Trei Ierarhilor, în 1639, de cînd datează inscripția comemorativă[172] [112], cere de la Petru Movilă, mitropolitul Kievului, ca să-i trimită dascăli iscusiți *de slavonie* și meșteri tiparnici spre a înființa pe lîngă noua lui mănăstire o școală și o tipografie. Movilă se grăbește a răspunde dorinței domnului Moldovei, trimițîndu-i încă din anul 1640 pe ieromonahul *Sofronie Pociațki*, pe care Lupu îl face egumen al Trei Ierarhilor, și pe mai mulți profesori și meșteri tipografi. Că Pociațki era în Moldova în anul 1640 se vede din o corespondență preschimbată între acest egumen și învățatul dascăl grec Teofil Coridaleu, datată din acel an[173] [113]. Pociațki

---

169 *Arh. ist.*, I, 2, p. 67. [Iată textul exact: „El (Vasile Lupu) a pus să se tipărească în Moldova multe cărți bisericești de învățătură și comentarii în limba română“, aceasta deoarece românii și preoții lor „nu înțeleg ceea ce citesc“, cărțile vechi fiind în limba slavonă. (*Călători străini*, VI, p. 46). Afirmația diaconului sirian concordă cu cele spuse de misionarul Baksić, după care călugării și preoții români „citesc și slujesc în limba slavonă... și nu înțeleg nimic din ceea ce citesc“ (*ibidem*, V, p. 205).]

170 Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia. Con la descrizione del paese, natura, costumi, ritti e religioni degli abitanti*, [...composta da Anton Maria Del Chiaro Fiorentino], Venezia, 1718, p. 82: „perche molti preti allorchè furono ordinati non sapevano altra lingua se non la valaca“. În prefață autorul spune că a vizitat provincia „alorchè verso il fine del 1709 mi congedai de lor per andar nella Valachia di raccogliar le rimarchevole notizie di quella provincia“.

171 Descoperită de curînd de dl C. Erbiceanu; vezi revista *Biserica ortodoxă română*, XIV, nr. 9, p. 671 și urm.

172 Reprodusă de Melchisedek, *Notițe istorice și arheologice*, p. 169.

173 Această epistolă poartă titlu în grecește: „'Επιστολὴ δογματικὴ Κορυδαλέως τοῦ ἐν Κωνσταντινοπόλει διδασκάλου, πρὸς τον πανοσεώτατον πατέρα Σοφρονιον Ποκζάσκι τον ρέκτορα μέν πρῴην χρηματίσαντα τῆς ἐν Κιαιβία σχολῆς, τὸδε ἐν Γιασίῳ τῆς Μολδαβίας ἡγουμενέυοτα.“ Ea a fost aflată de Constantin Erbiceanu la sfîrșitul unui manuscript grecesc din biblioteca Mitropoliei din Iași, intitulat *Rezumatul celor conținute în două tomuri ale lui Zernicavius*, 1815 și publicată în *Revista teologică* din Iași, 1884. Vezi și Xenopol și Erbiceanu, *Serbarea școlară de la Iași, Acte și documente*, Iași, 1885, p. 378, nr. 18. Pociațki ia parte la sinodul de la Iași din 1642. Vezi actul

era un călugăr învățat în țări străine, cu cheltuiala iubitorului de lumini, moldoveanul Petru Movilă, arhiepiscopul Kievului, și după ce se întorsese în Rusia în anul 1631 fusese numit rector al școlii din Kiev, din care se strămută, cum am văzut, în Moldova, în egumenatul mănăstirii Trei Ierarhilor.

Varlaam, în introducerea lui la *Cazania* sau *Carte românească de învățătura duminicilor de peste an,* tipărită în 1643, amintește despre partea care-l interesa pe el în împrumuturile civilizatoare făcute în acel timp de români de la ruși, anume despre uneltele de tipar trimise de Petru Movilă[174] [114].

Un document însă iarăși contemporan ne vorbește și de dascălii trimiși din Kiev pentru școala lui Vasile Lupu [114 bis]. Anume, urmașul albanezului în domnia Moldovei, Gheorghe Ștefan, prin un hrisov al său din 1656 [115], raportează cuprinsul unui alt hrisov al însuși ctitorului Trei Ierarhilor, Vasile Lupu, prin care acesta dăruia școlii întemeiate de el trei moșii: Răchitenii, Tămășenii și Iuganii, spunînd domnul în el că, „văzînd marea lipsă de dascăli buni învățători în țara Moldovei, fără de care foarte mult pămîntul pătimește și se întunecă fără învățătura cărții, socotind împreună cu tot sfatul țării și dorind a face pomenire pămîntului său, au așăzat prin a sa chemare dascăli buni și rîvnitori la învățături de la Kiev, de la preasfințitul și de Dumnezeu temătorul părintele Pătrașcu Moghilă, arhiepiscopul Kievului, ca să fie spre învățătura și luminarea minții copiilor pămîntului nostru“[175].

Școala lui Vasile Lupu era deci în primul loc o școală pentru *învățătura limbii slavone* [116], deoarece dascălii ei cei mai de samă fuseseră aduși de la școala din Kiev. Este de primit părerea că rectorul școlii din acest oraș va fi organizat și pe acea întemeiată de Vasile Lupu, pe cît va fi putut, după modelul școlii în capul căreia fusese. În seminarul din Kiev însă se învățau între anii 1632—1640 următoarele obiecte: trei limbi, adică slavona, greaca și latina, cîntarea bisericească pe note de muzichie, catehismul, aritmetica, poezia, retorica, filozofia și teologia. Limba predării tuturor acestor obiecte era, fără îndoială, și în școala lui Vasile Lupu, cea slavonă, în gura unor dascăli veniți din Kiev [117].

De aceea nu putem primi arătarea lui Cantemir, care, pe lîngă celelalte ale lui spuse, — că Vasile albanezul ar fi deschis mănăstirile călugărilor greci pentru a învăța pe fiii boierilor limba și știința grecească, că dispusese ca în biserica catedrală să se cînte la o strană în slavonește, iar la cealaltă în grecește, că liturghia se făcea jumătate în grecește și jumătate slavonește, că a făcut și o tipografie grecească și română, — adaugă că școala lui Vasile Lupu *ar fi fost grecească*[176].

---

patriarhului Partenie, din 11 mai 1642, care confirmă lucrările sinodului de la Iași, reprodus în cartea lui Meletie Serigos, *Contra capitulelor calvine* și redat în trad. rom. în *Revista teologică* din Iași, 1883, nr. 27 și 28. Comp. Melchisedek, *Notițe*, p. 194. Îndeobște m-am întemeiat pe documentele aduse de învățatul episcop.

174 Iată vorbele din acel cuvînt către cetitori: „Preasfințitul părinte Petru Moghilă, fecior de domn din Moldova, arhiepiscop și mitropolit Kievului, Haliciului și a toată Rusia, carele pre pofta Măriei sale a trimis tiparul și toate meșteșugurile care trebuiesc, spre care lucru M.S. domnul Vasile-Voievod, cu darul lui Dumnezeu, domnul țărei Moldovei, cheltuială nesocotită (adică darnică, fără a ține socoteală) spre tot lucrul tipăriei au dat, și așa, cu darul lui Dumnezeu, după început am văzut și sfîrșitul.“

175 Hrisov din 2 aprilie 1656, în *Uricarul,* III, p. 279—280.

176 *Descr. Mold.*, p. 153. (Comp. *infra*, p. 456). Că Vasile Lupu întemeiase o tipografie grecească se dovedește și din o scrisoare a unor călugări din Liov (Lemberg) către egumenul Trei Ierarhilor, Sofronie Pociațki, din 1642, februarie 17, care se află la biblioteca din Kiev, după cum îmi comunică dl P. Munteanu, din care scrisoare se vede că egumenul ceruse la tipografia din Lemberg și șrift grecesc.

Alt izvor însă, vrednic de credință, raportul lui Bandinus, trimisul papei în Moldova pe la 1648, spune că Vasile Lupu s-a ostenit și a cheltuit mult pentru a introduce în Moldova studiile latine, dar că zadarnice i-au fost silințele. La sfîrșit, el însemnă și dărui societății iezuiților, în anul 1647, un loc foarte îndemînatic și potrivit pentru un așezămînt literar și a făgăduit că va zidi pentru părinți școale și case. Mitropolitul însă se împotrivi realizării acestui plan[177] [118].

Se vede că domnul scriitor transporta la timpul înființării ei caracterul pe care școala domnească îl avea netăgăduit pe vremile sale, acela de a fi o școală exclusiv grecească. Cît despre spusele lui Paul de Alep care, — după ce spune că Vasile Lupu ar fi orînduit a se cînta la o strană în grecește, la cealaltă în românește (am văzut că [Dimitrie] Cantemir spune: în slavonește); că slujba religioasă se făcea pe jumătate în românește și că ar fi început a tipări cărți românești pentru poporul ce nu știa slavonește, — adaugă apoi că domnul ar fi zidit lîngă mănăstire un mare *colegiu românesc*[178], atare rostire a călătorului contemporan poate fi înțeleasă în sensul că se propunea și învățarea limbii române pentru candidații la preoție.

În orice caz, nu poate rămînea nici o îndoială că slavonesc era caracterul predomnitor al școlii lui Vasile Lupu. Tot așa și Matei Basarab, pe lîngă îngrijirea ce punea de a tipări și cărți slavonești de religie pe lîngă cele românești, aducînd, cum am văzut, învățați slavi de peste hotar, întemeiază și el o școală în mănăstirea Tîrgoviștei, în care se învățau limbile latină și *slavonă*[179] [119].

Este deci învederat că domnii care au introdus limba română în biserica oficială se îngrijeau, în același timp, de reînvierea și întărirea slavonismului [120]. Ei puneau să tipărească cărți românești fiindcă nu puteau face altfel față cu lipsa aproape deplină de cunoscători ai limbii slavone. Nu mai puțin rămăseseră ei convinși că slăbirea slavonismului era un pericol sufletesc pe care se sileau să-l înlăture.

De aceea nici să se creadă că se putu dezrădăcina așa de ușor sla-

---

[177] *Codex Bandinus [Memoriu asupra scrierii lui Bandinus de la 1646]*, ed. V. A. Urechia, în *Analele Acad. Rom.* [Mem. Secției istorice], s. II, tom. XVI, 1895, p. 84: „Princeps Basilius multum laboravit et maximum fecit expensam ut latinas literas in Moldaviam induceret, sed irriti fuere omnes conatus. Tandem societate Jesu Anno 1647 locum commodissimum et proliterarum emporio optissimum, designavit, donavit, scholasque et Domos Patribus se aedificaturum promisit" — p. 95: „Schismaticus Metropolita injecto scrupulo terrere voluit et à proposito revocare omnino studet, et quid futurum ist Deus novit."

[178] *Arh. ist.*, I, 2, p. 67. [În textul lui Paul de Alep se afirmă că, întrucît „limba poporului din Moldova și din Țara Românească este limba română", „ei (românii) nu înțeleg ceea ce citesc. De aceea el a clădit pentru ei, lîngă mănăstirea sa, un colegiu mare, din piatră, și a pus să se tipărească pentru ei cărți în limba lor" (*Călători străini*, VI, p. 46). În textul lui Paul de Alep nu se precizează că școala era românească.]

[179] Asupra școalei slavone a lui Matei Basarab, despre care nu s-a știut nimic pînă acuma, [la ediția I a acestei *Istorii*], atrăgeam luarea aminte asupra următorului loc din *Vizitația Valahiei* din 1640, în *Monumenta slavorum meridionalium*, p. 139: „Et potrebbe fare una scolla in quel monastirio tanto della lingua latina quando della cyrilliana come ha fatto il principe nel suo monasterio". Adaoge trimisul papei (p. 141): „A se la sacra congregatione vorebbe fare un maestro della scuola in Targoviste, questo sarebbe il maggior frutto che si puol fare in quelle parti, perche li Valachi che vogliono studiare latino vano in Transilvania fra li heretici et poi sono inimici alle chiese romane, et se fusse una schola della lingua latina et della cyrilliana in un loco solo non haverebbono l'occasione di andare a studiare fra li heretici di Transilvania".

Dascălii de slavonie ai școalei lui Matei Basarab vor fi venit tot din Kiev, o dată cu tipograful Ivan Glebkovici, întrucît notița de pe *Molitfenic*, reprodusă mai sus, arată că au fost aduși în Muntenia din Kiev și oameni învățați în Sfintele Scripturi.

vonismul din țările române și că încă de pe timpurile domnilor îngemănați să se fi introdus în toate bisericile slujba în românește.

Opoziția la introducerea limbii române în biserică este arătată și de însuși mitropolitul Ștefan, în prefața la cartea lui *Mystirio:* „că nu se cade vouă, drepților mei fii ai pravoslaviei, să vă împoncișați și să vă scîrbiți împotriva păstoriului vostru căci am dres rînduialele și le-am prescris pe românește"[180].

Obiceiul de a se ține dascăli de slavonie prin casele boierești se vede încă pe timpul lui Vasile Lupu, cînd, în 1635, logofătul Pătrașcu Ciogolea cheamă din Bistrița Transilvaniei pe Toader diacul ca să propună limba slavonă copiilor lui, „că avem coconi să ni-i învețe"[181] [121].

Am văzut apoi cum încă pe timpul lui Brîncoveanu se întîlnea limba română numai în *unele biserici* și cum boierii priveau această introducere ca *un abuz.* Apoi, tot în Muntenia se zicea, pînă la mitropolitul Teodosie, în 1688, la hirotonia episcopilor, crezul în slavonește, și numai acest mitropolit luă îndrăzneala de a dezrădăcina și acest obicei de la sfințirea marilor păstori bisericești, spunînd crezul în românește, care în curînd însă fu înlocuit cu greceasca[182]. În orice biserică, unde numai se putea găsi un preot cunoscător de carte slavonă, de îndată era preferat chiar de închinători, cu toate că nu o înțelegeau. La ospețe preoții obișnuiau totdeauna a rosti cîte o binecuvîntare, pe cît se putea în limbile slavă sau grecească[183]; și un călător care a vizitat Muntenia pe la 1699 spune că „Evanghelia și liturghia sînt citite în limba slavonă (pe care nu știu din ce pricină călătorul o numește și armenească), pe care totuși nimeni, decît preoții, nu o cunosc"[184].

Raicevich ne spune chiar că pe timpul lui Constantin Mavrocordat (jumătatea secolului al XVIII-lea), traducerile române ale cărților de slujbă bisericească ar fi puțin gustate[185].

---

[180] C. Erbiceanu, în *Biserica ortodoxă română,* an XIV, nr. 9, p. 671 și urm.

[181] Iorga, *Doc[umente românești din Arhivele] Bistriței,* [București, 1899, partea] I, p. 53. Cf. V. Pârvan, l. c., vol. III, p. 497, nota 19 bis. [Această trimitere a autorului la volumul al III-lea este fără valoare pentru ediția de față, deoarece, la pregătirea volumului respectiv pentru tipar, editorii nu au dispus de notița cu textul lui V. Pârvan. Ea a fost găsită ulterior, în volumul al IV-lea al manuscrisului arădean, unde fusese lăsată de autor atunci cînd a făcut trimiterea. Ne facem datoria de a reproduce aici textul notiței respective: „Însemnată este însă împrejurarea că se găsește un cuvînt rostit la o înmormîntare din anul 1639 în limba română. Este cuvîntarea ținută de diacul Toader din Bistrița Transilvaniei la moartea cneaghinei Sofronia Ciogolea din satul Calapodești. Însemnat este că acest diac fusese adus de logofătul Pătrașcu Ciogolea din Transilvania ca dascăl de slavonie, care să învețe această limbă pe copiii săi. Cine să-l fi pus pe Toader să țină cuvîntul lui în românește, cît dorința de a vorbi pe înțelesul tuturor? Așadar, tot acea tendință care împinsese pe boierii mai vechi să pună ca să se traducă în românește textele sfinte. De aceea și găsim această cuvîntare, ținută în 1639, înaintea încă a introducerii limbii române în biserica oficială a țărilor române. V. Pârvan. *Un vechi monument de limbă românească,* în *Conv. lit.,* XXXVIII, 1904, p. 919."]

[182] *Condica sfîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei,* [v. *Mitropolia Ungro-Vlahiei. Condica sfîntă*], publicată de Ghenadie Craioveanu, București, 1886, p. 24.

[183] Del Chiaro, *l. c.,* p. 33.

[184] *Curiose Beschreibung der Moldau und Walachey,* 1699, (Bibl. Acad., col. Sturdza, nr. 4329), sub cap. V: „Wenn sie die Messe und das Evangelium lesen geschiet solches in der armenischen Sprache so sie die servische nennen, welche doch niemand als die Pfaffen lesen können".

[185] [St. Ig.] Raicevich, *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia,* Napoli, 1788, p. 242. Raicevich a stat 11 ani în Valahia și Moldova în însușire de consul austriac și ca învățător al copiilor lui [Alexandru] Ipsilanti, «de aceea întîlnim pînă în veacul al XVIII-lea școli de slavonă. Un doc. al lui Ștefan cel Mare din 1493 este tradus de „Evopie, dascălul din școala slavonească". Vezi comentariul la acest document de I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare,* [I—II, București, 1913], II, p. 9.»

De asemenea și în Transilvania lumea nu se putea dezvăța de slavonism, cu toate silințele bisericii reformate și, unde putea, îl menținea, respingînd limba română. Protestanții fură nevoiți încă în 1675, mai bine de 100 de ani după punerea pe românește a celor întîi cărți de religie din partea lor, a sili pe sinodul românesc să orînduiască prin articolul 8 al hotărîrilor din acel an ca „preoții care nu se nevoiesc cu românia, ci tot cu sîrbia, unii ca aceia și lor foc și de către Dumnezeu pedeapsă și de către poporani urăciune și soborului scădere, aceia ca un cuvînt să se oprească de la popie“[186].

Cu toate aceste însă, în 1698, după cum se vede dintr-o instrucție dată lui Atanasie, mitropolitul Ardealului, de către Dositei, patriarhul Ierusalimului, în unire cu Teodosie, mitropolitul Ungro-Vlahiei, Atanasie este deșteptat ⟨îndemnat⟩ ca să propovăduiască cuvîntul lui Dumnezeu la sîrbi și la ruși pe limba românească, pe cînd cetirea Octoihului, a Mineelor și a altor cărți trebuia să fie făcută pe limba slavă sau pe cea elinească, *iar nu pe cea românească*. Motivul arătat pentru asemenea oprire era că *limba română, fiind puțină și îngustă*, s-ar putea întîmpla să fie greșit reprodus cuvîntul lui Dumnezeu, pricină pentru care se și deștepta mitropolitul Ardealului că, la caz de îndoială asupra înțelesului izvodului românesc, să caute dezlegare și tîlcuire de la temei, adică de la originalul elinesc[187].

Iată deci cum trebuie înțeleasă în chip istoric, adică adevărat, introducerea limbii române în biserică, ca o împrejurare adusă nu de conștiința luminată a domnilor acelui timp, care ar fi vroit să apere pe poporul român de a cădea în învățăturile ereticilor, ci de dezvoltarea neapărată a lucrurilor, care împinsese atît pe domni cît și pe popor a întrebuința tot mai mult limba lui proprie, mai întîi în rostirea închinării lui către dumnezeire, apoi și în alte ale sale daraveri [122].

Întrebuințarea limbii române duse apoi neapărat la deșteptarea conștiinței naționale, dar introducerea ei nu fu productul unei asemene deșteptări, ci rezultatul fatal al desfășurării istorice [123].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Despre problema periodizării istoriei la A. D. Xenopol vezi postfața la acest volum, p. 495—498.

[2] Revoluția din 1821 nu a fost numai grecească; paralel cu aceasta și independent de ea, s-a desfășurat revoluția condusă de Tudor Vladimirescu care marchează începutul unei noi epoci în istoria românilor.

[3] Domnia lui Matei Basarab nu poate fi caracterizată prin „sporirea mai departe a înrîuririi grecești“, deoarece în această vreme cultura în limba română a făcut mari progrese, așa cum vom arăta în notele la ultimul capitol al acestui volum; în plus, grecii nu mai ocupau dregătorii numeroase și importante, ca înainte de 1632. A. D. Xenopol s-a ocupat de această problemă în studiul *Înrîurirea grecească pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu* („Almanahul Românului“, Buc., 1891, p. 61—72).

---

[186] *Acte și fragmente*, de Cipariu, p. 148—149.

[187] Instrucția din 1689, act 5 și 22 în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 241 și 249. Este deci prea generală și cuprinzătoare arătarea lui Helladius: *Status praesens Ecclesiae graecae in quo etiam causae exponuntur cur Graeci moderni novi testamenti editiones in greco-barbara lingua factas acceptare recusent* etc., 1714, p. 20, care spune că „60 abhinc annis in Valachia omnia officia sacra et ipsa Biblia aut graeca au sclavonica lingua legebantur, a quo vero tipographia inibi florere incepit, *omnis haec* in linguam valachicam ad utilitatem populi translatae sunt atque ita leguntur“.

[4] După luarea domniei, fostul conducător al partidei așa-zise antigrecești sau „naționale" a renunțat în mare parte la atitudinea sa din vremea domniei lui Leon-Vodă; ca dovadă, menționăm faptul că păstrează pe lîngă sine cîțiva dregători de origine greacă, precum: postelnicul Constantin Cantacuzino, Gheorghe Karydis, al doilea vistier, Sima, al doilea logofăt, Loiz clucerul (ultimii doi semnează grecește la 2 nov. 1636; vezi E. Vîrtosu, *Documente opt*, Buc., 1947, p. 7), ajută comunitatea greacă din Veneția, care-l considera la 1642 asemănător cu „vechii împărați și arhonți, ca și cu cei mai noi, atît italieni, cît și greci" (RESEE, 1980, nr. 1, p. 139), sau chiar dorea să-și căsătorească pe fiul adoptiv, Mateiaș postelnicul, cu fiica unui zaraf grec foarte bogat din Constantinopol, pe nume Dima Celepi (MI, 1982, nr. 9, p. 10). Va mai trebui să amintim apoi numărul mare de negustori greci aflați la București în această vreme.

[5] Radu Iliaș era fiul lui Alexandru Iliaș, nu al lui Alexandru Cuconul.

[6] Vezi vol. III, p. 401, nota [46].

[7] Matei Basarab a ocupat tronul începînd de la 20 sept. 1632, cînd și-a făcut intrarea în București, fără a întîmpina rezistență. După ce a înfrînt oștea lui Radu Iliaș în octombrie, domnul a trebuit să meargă la Poartă pentru a primi confirmarea sultanului; el a plecat din București la 16 dec. și a ajuns la Istanbul la 5 ian. 1633. „După o lungă deliberare și după multe certuri între viziri, muftiu, capudan-pașa și alți sfetnici", Matei a fost primit în audiență de sultan și confirmat în domnie. El a părăsit Istanbulul la 18 febr. și a revenit la București la 10 mart. 1633, fiind primit cu „mare bucurie și veselie". Vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab*, Buc., 1982, p. 43—44.

Despre Matei Basarab vezi și: Ion Sîrbu, *Matei vodă Băsărăbăs auswärtige Beziehungen, 1632—1654*, Leipzig, 1899 (necunoscută lui Xenopol); I. Lupaș, *Politica lui Matei Basarab*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, Buc., 1928, p. 139—164; idem, *Începutul domniei lui Matei Basarab și relațiunile lui cu Transilvania*, Buc., 1933 (extras din AARMSI, s. III, t. XIII); Victor Motogna, *Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu* (CI, 1940, p. 453—518); Grigore Popescu, P. Grigoriu, *Matei Basarab și Vasile Lupu*, Buc., 1970; *Matei Basarab și Bucureștii. Culegere de studii*, Buc., 1983.

Despre politica internă a lui Matei Basarab — neglijată de Xenopol — vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 46—92, unde se analizează dezvoltarea socială și economică a țării, organizarea statului (îndeosebi cea fiscală), ca și dezvoltarea culturii și a artei.

Menționăm că în ultima vreme baza documentară a domniei lui Matei-Vodă a crescut în mod deosebit prin publicarea a două volume de documente interne din anii 1632—1636 (DRH, B, vol. XXIV—XXV), ca și prin editarea cataloagelor de documente interne de pînă la 1644, din depozitele Arhivelor Statului (vol. IV și V, Buc., 1981, 1985).

Vezi și: Valeriu Berbecaru, *Două documente inedite de la Matei Basarab* („Valachica", 1970, p. 247—251); D. Bălașa, *Un pergament slavon de la Matei Basarab (1637)* (MO, 1972, nr. 7—8, p. 629—631); Ștefan Andreescu, *În jurul unui document inedit de la Matei Basarab* („Studii", 1972, nr. 4, p. 799—802); Aurel Decei, *Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab în lumina unor documente turcești inedite* (AIIC, 1972, p. 49—84) etc.

Vezi, de asemenea, Maria Soveja, *Contribuții la cunoașterea problematicii pe care o ridică cercetarea documentelor din timpul lui Matei Basarab (1632—1654)* (RA, 1973, nr. 2, p. 182—187).

[8] Vasile Lupu a fost numit domn înainte de 9 april. și a intrat în Iași la 27 april./7 mai 1634 (C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea I, p. 81).

Despre domnia lui Vasile Lupu, vezi: N. Iorga, *Cei dintîi ani de domnie ai lui Vasile Lupu*, Buc., 1900 (extras din „Noua revistă română", 1900); Andrei Veress, *Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644—1650)*, Buc., 1926 (din AARMSI, s. III, t. VI, 1926); G. Băileanu, *Iașul în secolul al XVII-lea. Partea a II-a. Evenimentele, bisericile, cultura și arta în timpul domniei lui Vasile Lupu* (M. M., 1968, nr. 1—2, p. 64—82); I. Caproșu, *Cîteva documente de la Vasile Lupu* (ASUC, Istorie, 1984, p. 51—58); Alexandru Ligor, *Moldova în vremea lui Vasile Lupu* (MI, 1984, nr. 5, p. 15—21); idem, *Prin Moldova în timpul lui Vasile Lupu*, Buc., Ed. Sport-Turism, 1987. Pentru relațiile sale cu Transilvania, vezi T. G. Bulat, *Din corespondența lui Vasile Lupu, Matei Basarab și Gheorghe Ștefan cu Ioan Kemeny, principe al Ardealului* (RI, 1924, p. 257—264).

Pentru relațiile sale cu Orientul creștin a se vedea: Nicolae Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantinopole și bisericii ortodoxe*, Buc., 1913 (din AARMSI, s. II, t. XXXVI, 1913, p. 206—236); Francisc Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulierement avec le Patriarcat de Constantinople, envisagées surtout d'après les*

lettres de Ligaridis („Balcania", 1945, p. 66—140), de unde rezultă că grecii îl considerau pe Vasile Lupu rege și împărat, protector al bisericii grecești.

[9] Daniile domnești către Sf. Munte Athos nu înseamnă o „întoarcere" către elementul grecesc, ci continuarea unei politici tradiționale de sprijinire a ortodoxiei din sud-estul Europei, politică promovată și de Neagoe Basarab, care era strămoșul și modelul lui Matei Basarab. Vezi și vol. III, p. 366, nota [51].

[10] Despre acest hrisov și semnificația lui vezi amănunte în vol. III, p. 365, nota [44].

[11] Matei Basarab nu avea nevoie atît de sprijinul grecilor de la Constantinopol — care erau în mare măsură partizanii lui Vasile Lupu — cît de acela al unor dregători otomani influenți la Poartă, pe care-i plătea cu sume mari de bani pentru a contracara uneltirile domnului Moldovei care urmărea să-i ocupe tronul. Vezi și mai jos, nota [26].

[12] Documentul — publicat de A. Sacerdoțeanu în BOR, 1964, nr. 11—12, p. 1092—1093 — nu are legătură cu elementul „răpitor și jăfuitor al grecilor", deoarece cei trei dregători erau români. Se pare că măsura luată de domn a fost puțin cam pripită; Radu Fărcășanu a fost utilizat mai departe în diverse misiuni de Matei Basarab. Constantin Șerban, la începutul domniei. Domnul declara, la 28 nov. ms. 712, f. 524), iar Stroe Leurdeanu a fost avansat mare logofăt de urmașul lui Matei Basarab, Constantin Șerban, la începutul domniei. Domnul declara, la 28 nov. 1654, că Matei Basarab avusese „pizmă" pe Radu Fărcășanu (idem, Copii, VII/195).

[13] Ghinea Țucala ocupase dregătoria de mare vistier în 1651, cu un an înainte de data documentului la care se referă Xenopol. În două documente — din 20 aug. 1654 și 23 mai 1656 — Constantin-Vodă Șerban — care l-a reabilitat pe Stroe Leurdeanu, făcîndu-l mare logofăt — declara că Stroe a căzut „în mare năpastă și pre pradă", fiind gata „să-și pue și capul", din cauza pîrii lui Ghinea vistierul, ceea ce arată că acesta nu era total nevinovat (Arh. St. Buc., ms. 479, f. 75 și 263; copii la Institutul de istorie „N. Iorga").

Trebuie să ținem seama de faptul că cronica țării — vrînd să absolve pe Matei Basarab de „numele rău" pe care și-l făcuse prin exploatarea fiscală a țăranilor — dă toată vina abuzurilor săvîrșite în țară pe seama celor doi mari dregători uciși de slujitorii răsculați la 1653; Ghinea Țucala vistierul și Radu Vărzaru armașul (*Istoria Țării Românești*, p. 153—154). Într-un document emis de Matei Basarab se afirmă că Ghinea vistierul „a fost luat tocma den casa domnii mele și l-au scos la cîmp la toate glotile (= gloatele) de l-au ucis" (AO, 1937, p. 191).

[14] Miho Racotă — care semnează grecește — era de fapt albanez, fiind frate cu vestitul trădător aga Leca din vremea domniei lui Mihai Viteazul. El nu a întreținut relații prea cordiale cu Matei Basarab, în vremea căruia a ocupat doar pentru cîteva luni (ian. — iun. 1640) demnitatea de mare logofăt, după o lungă carieră de mare dregător, începută în 1616 (N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 233—234).

[15] Este vorba, foarte probabil, de Pană Pepano, ctitorul m-rii Codreni-Ilfov; el a devenit stăpînul satului în vremea domniei lui Matei Basarab. Vezi N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 601, și idem, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Buc., 1901, p. 13—18.

[16] Vasile Lupu (numit înainte de domnie Lupu Coci) nu era originar din „părțile grecești". Tatăl său, Nicolae Coci, mare agă și mare postelnic, era arnăut sau arbănaș din Arvanitohori (Arnăutchioi) de lîngă Tîrnovo—Bulgaria.

Originea lui Vasile Lupu a constituit obiectul a numeroase studii și discuții, fără a se ajunge la un consens. Vezi: N. Iorga, *Genealogia lui Vasile Lupu*, în *Studii și documente*, III, p. 31—33; I. C. Filitti, *Tatăl și bunicul lui Vasile Lupu* („Mișcarea", 23 sept. 1936); reprodus și în vol. *Cîteva documente*, Buc., 1936, p. 19; idem, *Iarăși Vasile Lupu Coci* („Mișcarea", 26 nov. 1936); A. V. Ursăcescu, *Numele de familie al voievodului Vasile Lupu* („Universul", 3 aug. 1936, p. 8); Fr. Babinger, *Originea și sfîrșitul lui Vasile Lupu*, Buc., 1937 (din AARMSI, s. III, t. XVIII, 1936—1937, p. 63—82).

După alte opinii, Vasile Lupu ar fi fost român. Vezi D. Găzdaru, *La lengua y el origen de Vasile Lupu* („Romanica", 1971, nr. 4, p. 71—79); alții îl consideră aromân (Alex. Ligor, *op. cit.*, p. 78—79.)

[17] Lupu Coci a fost adus în Moldova de Radu Mihnea ca postelnic (1616), după care a ocupat dregătoriile de: mare comis (1618—1620), mare vistier (1620—1621), mare comis (1621), mare spătar (1626—1627), mare vistier (1627—1628), hatman (1629—1630) și mare vornic al țării de jos (1630—1633). A avut deci o lungă carieră de dregător, timp în care a putut cunoaște bine Moldova și obiceiurile sale. Vezi I. Zaborovschi, *Vasile Lupu ca dregător înainte de domnie* (RIR, XV, 1945, fasc. II, p. 157—170) și N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 377—378.

[18] La aceste nume trebuie să adăugăm pe: Gavriil Coci, fratele domnului, care a fost hatman (1634—1651); Iorga, vărul domnului, mare postelnic (1644—

1649); Dumitrașco Iarali, căsătorit cu o vară a domnului, mare jitnicer (1634—1637) și mare clucer (1638—1644) etc. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, s.v.

[19] Vezi M. Braniște. *Patriarhii din Constantinopol prin țările române în a doua jumătate a sec. XVII* (MO, 1958, nr. 1—2, p. 46—61) și Al. Ligor, *op. cit.*, p. 87.

[20] Vezi N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantinopole și a bisericii ortodoxe*, Buc., 1913 (din AARMSI, s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 207—236).

[21] Dumitrașco Ștefan a fost fiul lui Ștefan mare logofăt de la sfîrșitul sec. XVI; a ocupat dregătoriile de: staroste de Putna (1621), mare vornic (1621—1623) și mare logofăt (1623—1630). A fost unul din cei mai bogați oameni ai vremii sale; după opinia lui M. Costin, *Opere*, p. 135, „nici o casă aicea în țară moșii ca acele, ocine, sate, curți n-au avut". Vezi și G. Ghibănescu, *Catastihul moșiilor lui Dumitrașcu Ștefan logofăt* („T. Codrescu", I, nr. 3) și DRH, A, vol. XIX, p. 241—248.

[22] La 1639, Vasile Lupu a trimis în Țara Românească pe Costea Caragea împreună cu schimni aga care aducea „cărțile de mazilire" pentru Matei Basarab; Costea conta pe sprijinul fraților săi, banul Pavlache și Apostolache, care erau „boiari mari" în Țara Românească și care urmau „să întoarcă și pe ceilalți" boieri în favoarea lui Vasile-Vodă, ceea ce nu i-a reușit datorită măsurilor luate de Matei Basarab (Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 102—103).

Un rol important în agravarea relațiilor dintre cei doi domni l-au avut și unii boieri — îndeosebi Necula Catargi — dușmani ai lui Matei Basarab, intrați în slujba lui Vasile Lupu; de aceea, la 1639, solii munteni la curtea lui G. Rákóczi I arătau acestuia că „înțelegerea cu mare credință", încheiată intre cei doi domni în 1634, „a fost stricată de oameni fără socoteală, care au stîrnit între ei neînțelegere, ceartă și războaie". Despre rolul „Catargieștilor" în înveninarea relațiilor dintre cei doi domni, vezi precizările lui N. Stoicescu în SMIM, X, 1983, p. 135.

Un alt intrigant al vremii a fost Radu Vărzaru, mare armaș al lui Matei Basarab, despre care cronica țării spune că-l „îndeamnă dracul de sămănă vrajbă mare, ca un fecior de grădinariu, între Matei vodă și între Vasile vodă și între Racoți, craiul Ardealului, zicînd către unul și către altul multe minciuni și cuvinte ficlene, pîn i-au prilăstit și au plămădit pizma mare în mijlocul lor. Și pentru aceste spurcate ale lui fapte, vărsat-au mult sînge și robii din dăstul" (*Istoria Țării Românești*, p. 155).

[23] Xenopol exagerează în bună măsură gravitatea primejdiei grecești pentru țările române în care influența elementelor sud-dunărene nu era atît de „covîrșitoare" cum se afirmă mai departe. Și limbajul său („jivine" etc.) este puțin cam aspru și neobișnuit într-o lucrare științifică.

[24] Despre așa-numitul „prefanariotism", vezi vol. III, p. 364, nota [35].

[25] „Gîndirea poporană" s-a exprimat totdeauna în forme românești, nu slavonește sau grecește; slavona, greaca, franceza etc. nu au influențat decît o pătură subțire de oameni de cultură. Vezi amănunte la N. Iorga, *Există o tradiție literară românească?*, Buc., 1937 (extras din AARMSI, s. III, t. XIX, 1937, mem. 7).

[26] Motivele conflictelor dintre Matei Basarab și Vasile Lupu au fost analizate de numeroși istorici cunoscuți; cei mai mulți dintre aceștia, începînd cu Xenopol, le-au explicat prin pozițiile diferite ale celor doi domni — Matei reprezentînd „țara" și tradiția, Lupu elementul grecesc sau grecizat, ca și prin ambiția nemăsurată a domnului Moldovei.

După opinia lui N. Iorga, nimic nu-i apropia pe cei doi, care „veniau din neamuri deosebite, dintr-un trecut al lor deosebit... și urmăreau și scopuri ce nu semănau între ele. Aga Matei era un simplu boier de țară, care nu luase tronul numai ca să-și scrie numele în catastihul stăpînilor fără durată...; el și ai lui sînt restauratorii trecutului, învietorii bunelor obiceiuri, împăcătorii zavistiei dintre fiii țării, mîngîietorii săracilor și izgonitorii grecilor ce îi stricau sfaturile și buna stare a moșiei". Chemat de „țară" și ales domn, el și-a făcut din „voia supușilor săi față de dînsul... o pavăză a domniei sale".

„Omul isteț și vrednic care strînge birurile, pentru multe vistierii, pe lîngă a lui, dincolo de Milcov, e cu totul altfel de stăpînitor decît acest bun părinte de familie, îndreptînd cu blîndeța graiului pe niște fii cu iubire și ascultători. E un tiran în sensul antic și italian al cuvîntului, un cuceritor de noroc, un vînător de bucurie și putere. Îndreptățirea situației sale n-o are nicăieri...; străbunii lui fuseseră aiurea decît în scaunul domnesc al Moldovei. Iubirea nimănui nu-l chemase la stăpînire și niciodată nu vede lîngă dînsul decît clientela, cea din țară și cea din Constantinopol... Nu ține la nimeni deosebit: nici la poloni, nici la ardeleni, nici la creștinătate în genere, nici la împăratul său din Țarigrad, nici la românii săi din țară, în care vede numai birnici folositori".

Fără îndoială că aceste caracterizări ale celor doi domni cuprind mult adevăr, deși N. Iorga idealizează în parte bunătatea și blîndețea lui Matei, ca și dra-

gostea supuşilor pentru domnul lor. Mai departe, marele istoric arată că — în timp ce Matei Basarab era mulţumit cînd în ţara sa era linişte şi belşug şi că el nu rîvnea „la ale altuia", — „Lupu e un pizmăreţ, un lacom, un nesăţios, un trufaş; lui îi trebuie să se amestece în toate, să umilească pretutindeni, să stăpînească tot mai departe. Pune patriarhilor cîrja în mînă şi le-o smulge, împacă şi dezbină ţări pentru a-şi face un nume. Pare să fi avut într-adevăr gînduri asupra Ardealului şi Ţara Românească l-a ispitit întotdeauna... Cu cîtă falā nu-şi ia el într-un rînd — cînd crezuse că a şi învins — titlul de „domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti", pînă la care de la Mihai Viteazul încă nu îndrăznise să se ridice ambiţia nimăruia". Pe de o parte, deci, *cei doi reprezintă medii diferite, pe de alta, nutresc planuri politice diferite* (N. Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. CLXXI—CLXXIV).

Poziţiile diferite ale celor doi domni au fost analizate şi de regretatul Emil Lăzărescu, a cărei explicaţie este asemănătoare cu cea dată de N. Iorga: „nu trebuie uitat că Matei Basarab venise în scaun ca reprezentant al boierimii »de ţară«, ce lupta pentru înlăturarea levantinilor de la profitul de pe urma veniturilor ţării. Aducerea la îndeplinire a programului acestei partide făcea ca raporturile dintre Ţara Românească şi Orientul ortodox de limbă greacă să cunoască o perioadă de criză, agravată de faptul că, la conducerea Moldovei, se afla Vasile Lupu (1634—1653), care — sprijinit politiceşte de funcţionarii ortodocşi, de limbă greacă, de la Poartă, şi, la rîndu-i, sprijinitor al acestora — avea să încerce, în tot cursul îndelungatei sale domnii, să alunge din scaun pe voievodul muntean... În asemenea condiţii, e lesne de înţeles de ce, printre măsurile de politică religioasă ale lui Matei Basarab, s-a impus şi aceea de emancipare a celor mai de seamă dintre mănăstirile ţării de sub controlul şi exploatarea instituţiilor religioase din Orientul ortodox, cărora le fuseseră închinate" (*Istoria artelor plastice în România*, II, p. 11).

Încercările lui Vasile Lupu de a făuri o uniune dinastică între Moldova şi Ţara Românească — încercări încurajate şi sprijinite de Poartă, care dorea înlocuirea lui Matei Basarab de pe tron şi slăbirea celor două ţări surori, prin conflictele dintre domnii lor — nu aveau în vedere atît năzuinţele fireşti spre unitate ale românilor, cît mai ales realizarea planurilor sale. O uniune dinastică ar fi însemnat aducerea pe tronul Ţării Româneşti a lui Vasile Lupu sau a unei rude a acestuia, fapt ce ar fi agravat dependenţa ţării de Poarta otomană. *Este deci o mare diferenţă între Mihai Viteazul şi Vasile Lupu.*

[27] Relaţiile lui Matei Basarab cu Vasile Lupu — încordate din pricina dorinţei acestuia de a ocupa şi tronul Ţării Româneşti — au fost analizate în numeroase studii, din care amintim pe cele mai noi: Aurel Decei, *Relaţiile lui Vasile Lupu şi Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente turceşti inedite* (AIIC, 1972, p. 49—84); C. Şerban, *Relaţiile politice dintre ţările române la mijlocul secolului al XVII-lea* (R. Ist., 1978, nr. 11, p. 1039—1057); Alexandru Ligor, *Din legăturile Moldovei cu celelalte ţări române în vremea domniei lui Vasile Lupu* (R. Ist., 1978, nr. 3, p. 433—444); N. Stoicescu, *Matei Basarab* etc.

[28] Iată explicaţia exactă dată de Miron Costin: domnul Ţării Româneşti — care-l cunoscuse pe viitorul domn al Moldovei încă din 1633, cînd aflase de „îmbletele" şi „amestecăturile" lui la Poartă după domnie — nu avea o părere prea bună despre acest dregător originar de la sudul Dunării. În acea vreme Matei Basarab susţinea la domnia Moldovei pe Miron Barnovschi, boier pămîntean ca şi el, cu care — fără îndoială — s-ar fi înţeles bine. Cînd Miron Barnovschi (pe care Lupu Coci vornicul îl pîrîse la Poartă) a trecut pe la Matei Basarab în drum spre Istanbul, însoţit şi de Lupu, acesta — de teama domnului Ţării Româneşti, care-i cunoştea preocupările — a fugit în Moldova; aflînd că Lupu a fugit, Matei Basarab „îndată au răpedzit după dînsul să-l întoarcă", dar acesta s-a păzit şi a scăpat (M. Costin, *Opere*, p. 101). Se înţelege că Vasile Lupu — ajuns domn — nu putea uita cele întîmplate înainte de domnie, aşa cum Matei Basarab nu uita că metoda favorită a domnului Moldovei era pîra la Poartă, „amestecătura", metodă care va produce mult rău Ţării Româneşti şi domnului său.

După ştiri date la iveală după apariţia sintezei xenopoliene, conflictul dintre Vasile Lupu şi Matei Basarab ar fi început încă din 1635. Din textul încredinţat soliei muntene trimisă în Transilvania, rezultă că în primăvara acestui an, pe cînd Matei „plecase în plimbare dincolo de Olt, Vasile vodă şi-a adunat în ascuns oaste ca să-i răpească tronul... Domnul nostru, prinzînd de veste, s-a întors repede şi s-a aşezat în scaun". Vasile Lupu, văzînd că „planul lui a fost dat de gol", a trimis o solie pentru împăcare (CI, 1940, p. 473).

Intenţiile voievodului din Moldova — date la iveală în 1635 — au silit pe domnul Ţării Româneşti şi pe principele Transilvaniei să ia unele măsuri împotriva lui Vasile Lupu. La 17 sept. 1635, Gheorghe Rákóczi I recomanda solului său la Poartă să stăruie, împreună cu reprezentanţii Poloniei, pentru schimbarea lui

Vasile Lupu, care se dovedise a fi „într-o stare de mare îngîmfare" (*Levelek és Okiratok*, p. 252).

[29] Curt Celebi a fost ucis la 29 dec. 1635 (I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 84). La pretenția lui Vasile Lupu de a achita o parte din suma plătită pentru uciderea acestui intrigant, Matei vodă a replicat că și el a plătit pentru mutilarea lui Leon vodă care umbla la Poartă după domnia Moldovei (CI, 1940, p. 492). Vezi și *Cronici turcești*, III, p. 78, unde se spune că Celebi a fost ucis „pentru afacerile sale lumești". În toamna lui 1632, aflat la Poartă, Celebi se opusese cu înverșunare confirmării lui Matei Basarab ca domn, în calitatea sa de socru al lui Radu Iliaș, domnul numit de sultan. Matei avea deci și el motive de nemulțumire împotriva celui ucis. Vezi și C. A. Stoide, *Curt Celebi* („Rev. critică", 1936, nr. 1, p. 34—38).

[30] În 1636 turcii au sprijinit împotriva lui G. Rákóczi pe Șefan Bethlen, fratele fostului principe (Moise Szekely murise la 1603!). În această încercare, Matei Basarab a fost alături de principele Transilvaniei, cu care a încheiat un tratat de alianță la 3/13 oct. 1636, înainte de lupta de la Salonta.

Alianța a fost întărită la 12/22 octombrie la București, de boierii, căpeteniile oștirii și slujitorii din Țara Românească, care au promis în mod solemn: „vom sta în ajutorul și întru apărarea măritului... Gheorghe Rákóczi... împotriva tuturor dușmanilor țării sale... ori de unde ar fi ei", și aceasta „pînă la capătul vieții noastre și pînă la pierderea tuturor bunurilor noastre". Era cea mai frumoasă declarație de prietenie din cîte făcuseră românii de dincoace de Carpați Transilvaniei. După cum spuneau solii lui Matei Basarab trimiși la Gheorghe Rákóczi: „nici cei mai bătrîni dintre boierii noștri nu-și aduc aminte să fi fost o legătură atît de strînsă ca aceea de acum, știută de toate staturile țării" (CI, 1940, p. 482 și 499).

După cum relatează cronicarul Georg Kraus, forțele rivale aflate în luptă la Salonta erau despărțite doar de rîul Criș; după mai multe „hărțuieli puternice" între cele două oștiri, au căzut ploi mari, astfel încît „trecerea de la unii la alții era cu neputință". Întrucît nici o parte nu a îndrăznit nimic, ci au rămas pe loc, Ștefan Bethlen „s-a căit și a voit să oprească vărsarea de sînge", în care scop „l-a înduplecat pe vizirul din Buda să se întoarcă". Același cronicar susține că vizirul a renunțat la expediție și pentru că „se temea ca Matei, fiind prieten bun cu Rákóczi, să nu pornească cumva din Țara Românească și să-i facă pagube, lucru care s-ar fi întîmplat dacă ar mai fi zăbovit". (*Cronica Transilvaniei*, p. 96—97).

Cronicarul turc Mustafa Naima — care descrie pe larg evenimentele — susține că Rákóczi ar fi recurs la o stratagemă: întrucît oștenii maghiari ai lui Bethlen aveau cîte o năframă legată de braț spre a se deosebi de oastea transilvană, îmbrăcată la fel, principele „a legat și el năframe de brațele multor sute de ostași ai săi pentru ca aceștia să nu poată fi deosebiți de supușii lui Bethlen", după care „au trecut prin sabie aproape toată oastea lui Bethlen". Deși oastea otomană a respins cu pierderi trupele lui Rákóczi — pierderi cifrate la peste 2000 de „ghiauri" —, ea a fost handicapată de faptul că, fără oștenii lui Bethlen care fuseseră uciși, nu cunoștea regiunea.

După același cronicar, victoria forțelor transilvănene a fost ușurată de zvonul răspîndit în tabăra otomană că aceasta va fi atacată noaptea de oștile lui Rákóczi; ca urmare, „oastea înspăimîntată, părăsindu-și caii și bagajele, a rupt-o la fugă..., pîlcuri după pîlcuri". Mulți luptători otomani s-au împotmolit în mlaștini, unde au fost uciși sau luați prizonieri. Cronicarii turci recunosc că „au scăpat puțini oameni"; „din cei rămași, unii au murit ca martiri, iar alții au pierit în mlaștini. Cei mai mulți au căzut prizonieri. Cei care erau bogați au scăpat cu timpul, dînd avuții" (*Cronici turcești*, III, p. 81—83). A fost deci o victorie clară a oștilor lui Rákóczi, asupra căreia Xenopol nu insistă.

Fără să participe la luptă, Matei a ușurat mult victoria lui Rákóczi, ținînd pe loc pe Kenaan pașa, cumnatul sultanului, care trebuia să atace Transilvania dinspre sud. Kenaan a venit la București, în septembrie 1636, „cu mulțime de turci", pentru a trece apoi în Transilvania; Matei Basarab, „prinzînd de veste, îndată au strîns toate oștile țării, stînd toți înarmați, în zi și în noapte, lîngă domnul lor". Demonstrația aceasta de forță a impresionat puternic pe Kenaan pașa și pe turcii din suita sa, care „deaca au văzut că nu-i vor strica nimic, ei s-au întors iar înapoi" (*Istoria Țării Românești*, p. 108; I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 94—99).

După cum arăta Matei Basarab lui G. Rákóczi I prin solia trimisă în 1639, în 1636 primise porunci de la sultan „în două și în trei rînduri" să meargă cu oștile lui Kenaan pașa împotriva Transilvaniei: el însă a scris la Poartă că e zăpadă mare (și „nimic n-a fost"!), care împiedica oștile să treacă munții, în timp ce pe Kenaan îl ținea prizonier și-l îndulcea cu cadouri. Aceasta atrăsese mînia sultanului asupra lui Matei, dar domnul era mulțumit că a ajutat astfel pe principe într-un moment deosebit de greu (CI, 1940, p. 497).

[31] Legăturile lui Matei cu imperialii nu au fost „îndrumate" de principele Transilvaniei, care nu întreținea relații prea bune cu Habsburgii. Căutînd să ajungă

la „acea libertate creştină pe care Mihai Viteazul, fostul lui domn, o lăsase urmașilor și pentru care Radu Șerban murise în sărăcia exilului la Viena", după cum spunea N. Iorga, Matei Basarab s-a adresat în repetate rînduri pentru ajutor împăraților Ferdinand al II-lea și Ferdinand al III-lea, dar aceştia — angajați în Războiul de 30 de ani — nu i-au trimis decît scrisori de bunăvoință și promisiunea de azil dacă își va pierde tronul, nedorind să-și complice relațiile și cu Imperiul otoman. Deși considerat de unii contemporani ca un al doilea Mihai Viteazul, Matei Basarab nu a avut deci sprijinul Imperiului habsburgic.

Despre politica Imperiului habsburgic față de Poartă în perioada războiului de 30 de ani, vezi mai nou R. J. W. Ewans, *The making of the Habsburg Monarchy 1550—1700. An interpretation*, Oxford, 1979, p. 235—246.

[32] Cronicarii turci afirmă categoric că *„Matei, voievodul Țării Românești, dînd dovezi de nesupunere, s-a dat firman pentru prinderea și uciderea sa.* Mehmed pașa..., cînd l-a invitat pe Matei Basarab să-l ucidă..., s-a întors și a plecat în vilaietul său" (*Cronici turcești*, II, p. 95 și III, p. 85).

Reprezentanții diplomatici la Poartă știau că dregătorii turci își ascundeau adevăratele scopuri față de Matei, care se hotărîse să se opună cu arma (Il principe de Walachia, tenuto qui per ribello et unito con il principe di Transilvania, si hà messo in postura di voler mantenersi con la spada, in caso che lo volessero levar dal suo luogo). De aceea, spunea la 17 octombrie ambasadorul olandez la Poartă, „turcii caută să pună mîna cu dibăcie și fără vărsare de sînge pe domnul muntean, care e aici (la Poartă) foarte mult bănuit și urît, pentru prea mare înțelegere cu principele Rákóczi, lucrînd pentru aceasta sub conducerea fostului mare vizir Mahomed pașa" (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CLXXXVI—CLXXXVIII și 203—204).

Înțeles cu Mehmed pașa — pe care-l cumpărase pentru a-și realiza planul de a-l doborî pe Matei vodă și de a-i lua locul — Vasile Lupu „nu se îndreptă, ca un vecin cinstit, spre casa sa" — cum spune N. Iorga — ci se repezi asupra Țării Românești, unde spera să nu i se opună nimeni. Sub pretextul că lipsa lui Matei de la apelul militar făcut de pașa de Silistra constituia un act de trădare, Vasile Lupu a fost însărcinat să alunge pe „rebel"; domnul Moldovei aștepta și pregătise acest prilej pentru a putea ocupa tronul Țării Românești.

Expediția a început în primele zile ale lui nov., cînd Matei Basarab cerea grabnic ajutor în Transilvania. Vasile Lupu a încercat să cumpere căpeteniile oastei Țării Românești, dar domnul a zădărnicit încercarea prin măsuri energice, astfel încît contemporanii puteau să spună că „oastea are inimă bună pentru voievod" (A. Veress, *Documente*, X, p. 16—18; *Călători străini*, V, p. 121).

Planul inițial, stabilit de G. Rákóczi și Matei Basarab, era ca domnul — ajutat de trupe transilvănene — să oprească înaintarea lui Vasile Lupu, în timp ce o altă oaste ardeleană trebuia să intre în Moldova, împreună cu Ioan Movilă — pretendent la tron —, să răscoale locuitorii nemulțumiți și să ocupe capitala țării, punînd mîna pe familia și averea lui Vasile vodă. Acest plan nu s-a putut realiza decît parțial (I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 116—117).

În nov. 1637, pe rîul Rîmna, s-a desfășurat o scurtă luptă de avangardă între trupele lui Matei Basarab și cele ale lui Vasile Lupu. După opinia lui Georg Kraus, „cinci zile în șir au avut loc, între cele două părți, mari hărțuieli. În ziua a șasea, însă, Matei vodă îl lovi pe Lupu pe neașteptate, cu două ceasuri înainte de a se face ziuă. El ucise multă oaste, în cea mai mare parte tătari" (*Cronica Transilvaniei*, p. 97).

După părerea lui Miron Costin, evenimentele s-ar fi petrecut însă altfel. Cînd Matei vodă — care „nu dormiia, ce apărînd al său, avea oști și streine și de țara sa" — a aflat că vine Vasile Lupu asupra sa, a anunțat la Poartă pe prietenul său, silahtar pașa; prin mijlocirea acestuia, cînd domnul Moldovei a ajuns „la o vale care să chiamă Rîbna (unde Kraus susținea că s-au dat lupte — N.S.), l-au tîmpinat un ceauș de la împărăție cu poruncă numai să să întoarcă Vasilie vodă îndărăpt". Vasile Lupu s-ar fi înapoiat deci din expediția începută fiind determinat de porunca Porții. Văzînd că domnul se retrage, muntenii s-au „simețit" și s-au luat după trupele de retragere, dar „singur Vasilie vodă s-au întors și au înfrînt pe munteni", după care „au ieșit îndată den Țara Muntenească, plinind porunca împărăției" (*Opere*, p. 143). M. Costin, ca moldovean, ține la onoarea domnului său!

Merită să reținem faptul că, în toamna lui 1637, fusese pregătit și înlocuitorul la tron al lui Vasile Lupu, în persoana lui Ioan Movilă, fiul lui Simion vodă Movilă, care se afla de mai multă vreme în Transilvania, de unde încercase și în 1635 să ocupe tronul Moldovei și care „avea o seamă de partizani" în această țară. G. Rákóczi încheiase un tratat de alianță cu Ioan Movilă, care s-a îndreptat spre Moldova prin pasul Oituz, avînd trupe transilvănene în ajutor; la hotar l-a întîmpinat însă oastea lui Vasile Lupu, condusă de vornicul Dumitrașco Șoldan (*Călători străini*, V, p. 132; I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 117 și urm.).

Cînd s-a aflat la Istanbul că Ioan Movilă urma să fie introdus în Moldova ca domn, solul ardelean Ştefan Szalánczy l-a anunţat pe principe să nu-l mai susţină fără consimţămîntul Porţii pentru a nu avea neplăceri; acesta este probabil motivul schimbării planurilor lui G. Rákóczi, despre care I. Kemény afirma că era un om fricos.

[33] „Birul moldovenesc" nu are nici o legătură cu răscumpărarea păcii despre care vorbeşte Xenopol; el era plătit de moldovenii stabiliţi în Ţara Românească. De pildă, la 4 mai 1658, Mihnea al III-lea dă dreptul m-rii Măxineni, situată într-o regiune vecină cu Moldova, să facă o slobozie în care să aducă moldoveni, sîrbi, ruşi etc., ce urmau a fi scutiţi de dări, inclusiv de „bir moldovenesc" (Arh. St. Buc., Doc. istorice. CXXVI/79). Tot astfel, la 8 ianuarie (1636—1637) — deci înainte de luptele cu Vasile Lupu — Matei Basarab scuteşte oamenii adunaţi lîngă m-rea Menedic, situată „la marginea ţării" din spre Moldova, de dări, printre care şi „ughii moldovenilor" (DRH, B, vol. XXV, p. 195).

[34] La 22 dec. 1637, Matei Basarab primea la Bucureşti pe un trimis al Porţii care-l asigura că evenimentele din toamnă se petrecuseră fără ştirea sultanului ce-i trimitea caftanul de întărire în domnie! Domnul Ţării Româneşti s-a convins atunci că deviza sa urma să fie: *a plăti pe turci, dar „cu sabia în mînă"* (CI, 1940, p. 489). După cum spune N. Iorga, „Matei era prea tare şi Vasile prea credincios pentru ca aceşti domni să poată fi schimbaţi" (*Socotelile Braşovului,* p. 84).

[35] Tratatul lui G. Rákóczi cu Vasile Lupu nu a fost încheiat „după intervenirea lui Matei", ci dimpotrivă. După ce încercările lui G. Rákóczi de a-i împăca pe cei doi domni au eşuat (sept. 1638), la 23 oct. 1638, principele a reînnoit vechiul tratat de prietenie cu Matei Basarab, iar peste trei zile a încheiat un pact de confederaţie *(pactum sive confederatio)* cu Vasile Lupu, pact întărit printr-un act solemn dat de mitropolitul şi boierii Moldovei, care-l asigurau pe principe că vor păstra relaţii de prietenie şi bună vecinătate. (N. Iorga, *Studii şi doc.,* IV, p. CXCIV şi 209; A. Veress, *op. cit.,* p. 49—56). Rákóczi promitea să nu fie duşmanul lui Vasile Lupu, iar acesta să nu atace pe Matei Basarab fără ştirea principelui („Vasile vodă fără ştirea şi învoirea noastră să nu plece nici într-un chip şi sub nici un cuvînt cu război asupra lui Matei Vodă sau a ţării lui"). Prin acest tratat, Rákóczi devenea arbitru între cei doi voievozi. Domnul Ţării Româneşti va fi văzut cu multă amărăciune cum aliatul său din Transilvania — pe care-l ajutase în 1636 — strînge tot mai mult legăturile de prietenie cu adversarul său din Moldova.

Pentru a-l cîştiga pe G. Rákóczi de partea sa şi a-l îndepărta de Matei Basarab, Vasile Lupu îi oferea chiar un „tribut" de 10 000 de florini pe an. În acelaşi timp — asigurat de bunăvoinţa principelui Transilvaniei —, Vasile Lupu a încercat din nou să obţină consimţămîntul sultanului pentru a-l scoate de pe tron pe Matei Basarab.

[36] După cum arăta N. Iorga, domnul Moldovei a ştiut să profite de nevoia de bani a sultanului — întors din războiul din Asia — ca şi de moartea lui Rusnameghi, care lăsase pe Matei fără sprijinul său cel mai puternic la Poartă. Ceea ce a amînat planurile turcilor a fost dorinţa de a surprinde pe Matei în preajma iernii.

Cumpărat de Vasile Lupu, Mehmed paşa de Silistra, devenit caimacam la Istanbul, a arătat sultanului că Matei Basarab este „necredincios" faţă de Poartă, că are înţelegeri secrete cu principele Transilvaniei şi cu regele Poloniei şi că — în plus — este foarte urît de locuitori pentru purtarea sa tiranică. Soluţia propusă de Mehmed era numirea lui Vasile Lupu ca domn al Ţării Româneşti şi ridicarea fiului acestuia pe tronul Moldovei (E. Hurmuzaki, *Fragmente,* III, p. 141; I. Sîrbu, *op. cit.,* p. 156—157).

Vezi şi *Cronici turceşti,* I, p. 558, unde se afirmă că Mehmed paşa, „cuprins de patima lăcomiei zadarnice, a vrut să acorde voievodatul Ţării Româneşti fiului voievodului Moldovei... Cîştigînd puteri şi în demnitatea de caimacam, prin stăruinţă şi dîrzenie şi prin cheltuieli de avuţii multe şi prin diverse servicii, el l-a supus planului său pe padişahul slamic, obţinînd numirea micului mirahor, Siavuş paşa, pentru înscăunarea noului voievod la locul său".

În oct. 1639, în mediile diplomatice de la Istanbul, se ştia că Vasile Lupu acţiona cu asentimentul Porţii şi că îşi concentra trupele la hotarul cu Ţara Românească (Hurmuzaki, IV/2, p. 505—506 şi VIII, p. 482).

Primind propunerea dregătorului său, la 2 nov. 1639, sultanul l-a mazilit pe Matei Basarab şi a dat ordine paşei de Silistra şi hanului tătarilor să-l instaleze pe Vasile Lupu pe tronul Ţării Româneşti. Porunca adresată paşei de Silistra suna astfel: „Dacă fostul voievod (= Matei Basarab) va încerca să se răscoale şi va fi nevoie de ajutor, să mergeţi şi să-i daţi ajutor (lui Vasile Lupu) cu toată oştirea vilaietului vostru, cu spahii şi ieniceri, cu veterani şi cu kuloglani, cu adjemi-

oglani și cu tunari și cu gebegii, precum și cu celelalte categorii de oști“ (Mustafa Mehmet, *Documente turcești privind istoria României*, I, București, 1976, p. 168—169. Vezi și N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 211—212). Pașa de Silistra a transmis porunca muteselimului de Nicopole, dar acesta nu a mai avut cînd să intervină deoarece între timp Matei Basarab învinsese pe Vasile Lupu.

Am reprodus acest act oficial otoman — necunoscut lui Xenopol — pentru a dovedi sprijinul politic și militar pe care Poarta l-a oferit lui Vasile Lupu împotriva lui Matei Basarab, pe care sultanul îl mazilise. Porunca sultanului dovedește în mod clar că, la 1639 — ca și la 1637 — *Matei Basarab înfrunta nu numai pe Vasile Lupu, dar și Poarta otomană care-l sprijinea pe domnul Moldovei și-i aproba planurile de înlocuire a „rebelului“ domn al Țării Românești.*

[37] Vasile Lupu a obținut de la Poartă un ordin adresat locuitorilor Țării Românești prin care li se cerea acestora să se supună noului domn numit de sultan, amenințîndu-i că, dacă nu se supun, le va preface țara în pașalîc: „Eu, sultanul Murad, padișahul al-i-Osman, vă poruncesc vouă, vlădicului, vornicului, logofătului, paharnicului și celorlalți boieri și clase că iată am dat voievodatul lui Lupul; de aceea primiți-l între voi ca să domnească peste voi, aceasta este voia mea; iar dacă veți sta împotrivă și porunca mea nu va fi împlinită, nu vă voi lăsa nepedepsiți. Eu sînt acela care răstorn cu capul în jos Bagdadul, eu sînt acela care este milostiv, dar pe care vreau îl șterg de pe fața pămîntului; iată hanul tătarilor stă gata și privește ca un șoim ca să plece acolo unde poruncesc eu și vă pustiesc pe voi de pe pămînturile voastre și voi așeza turci să locuiască pe ele și în bisericile voastre (voi așeza) hogi; deci ceea ce poruncesc eu să îndepliniți“ (CI, 1940, p. 498; I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 171).

[38] La 22 nov. 1639, Vasile Lupu ajunsese cu trupele la Focșani, unde se intitula *„domn al Moldovei și al Țării Românești“*. Titlul nu era fără acoperire deoarece sultanul numise în Moldova pe Ștefăniță Lupu, iar pe tronul lui Matei Basarab pe Vasile Lupu; după cum spunea agentul venețian la Poartă, Vasile Lupu unea prin persoana sa cele două voievodate românești.

Pentru a nu lăsa nici o îndoială asupra planurilor sale, Vasile Lupu își confecționase și un sigiliu cu stema unită a Moldovei și Țării Românești. Vezi C. Velichi, *Vasile Lupu ca domn al Moldovei și Țării Românești* (RI, 1936, p. 101—103) și Maria Dogaru, *Sigiliile lui Vasile Lupu* (R.M., 1971, nr. 1, p. 60—63). Vasile Lupu lăsase domn la Iași pe fiul său, Ioan, „cu boieri, cu ispravnici, cu domniie deplină, țiind ca-n palmă domniia Țării Muntenești“ (M. Costin, *Opere*, p. 115).

[39] Vasile Lupu a înaintat fără să întîmpine rezistență pînă la apa Prahovei, la un sat numit Ojogeni (sau Nenișori, cum va spune Matei Basarab). Aici a făcut sfat asupra modului cum urma să se desfășoare lupta, ținînd seama de faptul că „trecătorile apelor și locuri închise de păduri de pe toate părțile și de bîhnișuri“ nu erau favorabile pentru trupele sale. Vasile Lupu știa că Matei în astfel de locuri „poftește să dea război, fiind oștile mai tare hiecare la locul său și la strîmtori, împotriva oștilor celor streine hie cînd cei de loc sînt mai tari (M. Costin, *Opere*, p. 116). Era formulat astfel unul din principiile de bază ale strategiei tradiționale românești.

Ținînd seama că astfel de locuri erau favorabile lui Matei Basarab, care le alesese, Vasile Lupu a încercat să-i atragă oastea peste rîul Prahova, într-o regiune de cîmp, „pentru a o copleși apoi prin numărul lor și prin meșteșugul de călăreți sprinteni al tătarilor“. Cunoscînd procedeul de luptă al lui Radu Șerban, care luptase și el în aceeași regiune cu peste 30 de ani în urmă, Matei și-a păstrat oastea la adăpostul taberei.

Crezînd că lupta va întîrzia, „au purces toate oștile lui Vasile vodă în jacuri în podgorii, pe supt munți“.

Aflînd că trupele lui Lupu s-au „rășchirat“, Matei Basarab a hotărît să-și treacă repede oastea peste Prahova „drept în preajma Ojogenilor, unde era Vasilie vodă cu corturi“. Ca să ușureze trecerea oastei, fiecare călăreț a luat „după sine“ cîte un pedestraș, astfel încît rîul a fost trecut repede. Într-o ordine desăvîrșită, oastea „tocmită“ a lui Matei a înaintat spre tabăra lui Vasile Lupu; era 3 decembrie 1639 (I. Minea, *Data de zi a luptei de la Ojogeni*, în „Buletinul Inst. Xenopol“, 1942, p. 52—53).

Întrucît oastea sa era răspîndită, domnul Moldovei nu a putut organiza apărarea, astfel încît oștenii săi „mai mult de gătire la fugă îndată au stătut, nu de război. Și așa spîrcuită oastea și fără nice o tocmeală, au plecat și Vasilie vodă fuga și toată oastea cîtă nu era dusă în pradă, lăsînd și corturile și pușcile (= tunurile) și pedestrimea toată pre mîna lui Matei vodă“ (M. Costin, *Opere*, p. 116).

A fost deci *o victorie ușoară*, obținută printr-un atac rapid, dat prin surprindere asupra unei oștiri intrate în derută. *Pentru a doua oară Vasile Lupu a fost învins și silit să fugă din Țara Românească.* Ceaușul împărătesc care-i aducea steagul de domnie în locul lui Matei Basarab a căzut și el în mîna învingătorului.

[40] Participarea tătarilor — nu a turcilor — la campania din 1639 este dovedită de un document din 10 dec. 1639, prin care doi locuitori din regiunea Buzău își vînd ocina deoarece îi robiseră tătarii cînd „au bătut Matiu voievod pri Vasilie vodă" (Arh. St. Buc., Doc. istorice, CXVI/112).

După opinia vicecăpitanului de Sătmar, alături de Vasile Lupu s-ar fi aflat 3000 de tătari, „din care cea mai mare parte au pierit pe cîmpul de bătaie" (Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 145).

[41] Va trebui să spunem cîteva cuvinte despre urmările luptei din 1639 pentru a înțelege mai bine politica Porții față de Matei Basarab. După luptă, Matei vodă a trimis o scrisoare sultanului în care arăta că Lupu, „mînat de pofta voievodatului Țării Românești", și-a adunat oastea și a intrat în țara sa. Cînd au aflat că vin oștile, locuitorii „și-au părăsit proprietățile și proviziile și și-au trimis copiii și nevestele, fără să țină seama de zăpadă și de iarnă, în ascunzișuri și în munții de piatră spre a-i mîntui". Ostașii lui Lupu și tătarii care-i însoțeau au jefuit tîrgurile și satele aflate în cale, punîndu-l pe domn în situația de a nu-și mai putea plăti haraciul, care „a fost făcut de trei ori mai mare decît înainte", „numai să nu intre printre noi un voievod străin și să trăim cu bine și în liniște".

Domnul arăta mai departe că, „la satul numit Nenișori de pe marginea rîului Ialomița", l-a învins pe Vasile Lupu, care, „lăsîndu-și lucrurile și bagajele, a rupt-o la fugă". El cerea sultanului „să preîntîmpine ticăloșia cuibărită înlăuntrul (sufletului) lui Lupu, precum și gîndurile sale necurate față de sărăcime" și să nu-i mai dea ambițiosului domn „îngăduința ca să distrugă țările padișahale". Domnul își exprima speranța (prefăcută) că sultanul și vizirul nu-și dăduseră asentimentul pentru expediția lui Lupu (AIIC, XV, 1972, p. 66).

Scrisoarea domnului era însoțită de una a boierilor și a „sărmanilor supuși și cetățeni din Țara Românească", în care — după ce-și mărturiseau fidelitatea față de Poartă — arătau, ca și domnul lor, suferințele îndurate din pricina lui Vasile Lupu, „împins de pofta voievodatului Țării Românești". Ei cereau protecția sultanului, asigurîndu-l că nu-și vor părăsi patria, unde vor lucra „fără nici o șovăire sau îngrijorare" (*ibidem*, p. 61—68). Vezi și Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, I, p. 169—170.

Insuccesul lui Vasile Lupu în Țara Românească a provocat reacția violentă a sultanului. După o altă informație, padișahul, mînios, a trimis imediat să sigileze casa marelui vizir și comorile acestuia. Chemîndu-l la palat, sultanul i-a spus: „Tu m-ai asigurat că domnul Țării Românești va lăsa de bună voie scaunul său celui moldovean și că acesta se va așeza în capitala Țării Românești fără război și vărsare de sînge, iar acum tu ai dat act de învoire acestui ghiaur (= Vasile Lupu) să ridice război împotriva muntenilor și o mulțime de supuși săraci ai mei au pierit. Oare ești tu al doilea împărat că îți îngădui atît de multe?". După acest aspru rechizitoriu, sultanul a poruncit ca marele vizir să fie sugrumat. În noaptea de 15—16 dec. 1639, caimacamul Mehmed pașa — sprijinitorul lui Vasile Lupu — a plătit cu capul lăcomia sa (*Călători străini*, V, p. 126). Vezi și C. C. Giurescu, *Uciderea vizirului Mahomed Tabani Buiuc, sprijinitorul lui Vasile Lupu. O scrisoare inedită* (RI, XII, 1926, p. 98—103).

Despre fuga lui Vasile Lupu de la Brăila — unde era gata să fie prins — numai în dolman și în papuci, vezi detalii în *Călători străini*, V, p. 126. În acest mod s-a terminat cea de a doua expediție a lui Vasile Lupu în Țara Românească. Împotriva voinței Porții otomane, care-l mazilise și-i dăduse tronul lui Vasile Lupu, domnul Țării Românești reușise să-și păstreze scaunul și să-și întărească poziția față de Imperiul otoman.

Cumpărat de domn, pașa de Silistra a scris la Poartă că Matei vodă dispune de o oaste atît de puternică încît nici el însuși împreună cu oștile lui Vasile Lupu nu l-ar putea învinge. Între timp, în februarie 1640, murise sultanul Murad al IV-lea, cel care-l mazilise pe Matei Basarab.

Darurile bogate și un nou memoriu din partea locuitorilor l-au convins pe noul sultan că trebuie să recunoască situația existentă și să aprobe cele întîmplate. *La 24 martie 1640, Matei Basarab — cel mazilit cu cîteva luni mai devreme! — primea la Tîrgoviște pe ceaușul sultanului, care-i aducea caftanul și sceptrul, întărindu-l în stăpînirea țării* (*Călători străini*, V, p. 172; Hurmuzaki, IV/2, p. 508—510).

[42] Nici după înfrîngerea din 1639, Poarta nu a renunțat la planurile sale de a-l scoate pe Matei Basarab din domnie. Într-un raport din 1640 către împăratul Ferdinand al III-lea se arăta că sultanul dorea să-l facă pe Vasile Lupu domn peste cele trei țări române *(tres Provincias istas christianas, Transilvaniam, Moldavias ac Transalpinam sibi suisque dari postulavit)*; (Hurmuzaki, IV/1, p. 656; *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, X, p. 288—289).

În iulie 1640 se știa la Poartă că domnul Moldovei „tot stăruia să i se dea voie să gonească pe domnul Țării Românești, în care scop adună într-una trupe și cheltuiește tot ce poate aduna de la bieții supuși". Peste o lună se afirma din nou: „se folosesc aici toate mijloacele pentru a pune mîna pe domnul Țării Românești" (N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 224—225).

În aceeași vreme, G. Rákóczi se străduia să-i împace pe cei doi domni; la 13 iulie 1640 principele anunța că tratează încheierea unei păci între Matei Basarab și Vasile Lupu, exprimîndu-și speranța că va realiza curînd înțelegerea dorită, ceea ce nu a reușit (Hurmuzaki, XVI, p. 3). Vezi și I. Lupaș, *Politica lui Matei Basarab*, p. 156).

În același timp, Matei Basarab solicita împăratului Ferdinand al III-lea să intervină la regele Poloniei pentru alungarea lui Vasile Lupu, considerat dușman periculos al țărilor creștine, și cerea sprijinul în cazul unui atac turcesc. El se arăta dispus să adopte ca moștenitor pe Mihai Pătrașcu, nepotul lui Mihai Viteazul, aflat în Imperiul habsburgic. Împăratul a răspuns și de această dată tot cu promisiuni, rugîndu-l pe Matei să-i țină de vorbă pe turci pînă termină războiul din Germania (A. Veress, *Documente*, X, p. 83—85, 92; I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 200—201).

[43] Despre relațiile lui Gheorghe Rákóczi I cu coaliția franco-suedeză și participarea Transilvaniei la războiul de 30 de ani există o bogată literatură, din care amintim: Alexander Szilagyi, *Actes et documents pour servir à l'histoire de l'alliance de Georges Rákóczi, prince de Transylvanie, avec les Français et les Suedois dans la guerre de trente ans*, Budapesta, 1874; Szilagyi Sandor, *I Rakoczy György elsö osszekötetesei svédekkel.* [Primele tratate ale lui G.R.I. cu suedezii], Budapesta, 1883; Eugen Pavlesco, *La participation de la Principauté de Transylvanie à la guerre de trent ans devant l'oppinion publique française de 1643—1645*, Iași, 1931 (extras din „Arhiva", 1931); Ilie Grămadă, *Lucrări, documente și puncte de vedere noi cu privire la războiul de 30 de ani* (AȘUC, istorie, 1971, fasc. 2, p. 206—217).

[44] G. Rákóczi I a semnat tratatul cu puterile protestante la 16 sept. 1643; la sfîrșitul aceluiași an, planurile antihabsburgice ale principelui au fost aprobate de sultan, care urmărea să submineze pozițiile curții din Viena în Ungaria.

Este interesant de semnalat faptul că — după ce s-a hotărît să înceapă lupta împotriva imperialilor, la 17 febr. 1644 — G. Rákóczi I a publicat la Londra o broșură în care explica motivele participării sale la această acțiune: *The Declaration or Manifest of George Racoczkie, Prince of Transylvania, to the States and Peeres of Hungary; Together With the reasons added the reunto of his modern taking up of Armes the 17 of February Anno 1644.*

[45] Politica lui Rákóczi, ostilă Imperiului habsburgic, împotriva căruia lupta cu sprijinul Porții, nu era pe placul lui Matei Basarab; acesta a fost, după N. Iorga, motivul principal al îndepărtării domnului Țării Românești de aliatul său din Transilvania. „Pentru Matei, care înțelesese a urma față de austrieci politica de cruciadă a lui Mihai Viteazul, această hotărîre, pentru care nu fusese consultat, însemna o ruptură desăvîrșită" (*Istoria românilor*, VI, p. 118).

[46] Xenopol nu respectă cu prea multă strictețe cronologia evenimentelor: de la 1648 se întoarce la 1640, pentru a explica împăcarea dintre cei doi domni, care nu erau, totuși, dușmani „de moarte".

[47] În vara anului 1642, Vasile Lupu a făcut un important serviciu Porții otomane, determinînd pe țarul Moscovei să nu ajute pe cazaci, ceea ce a ușurat ocuparea Azovului de turci. Drept recompensă, a fost confirmat domn pe viață, iar marele vizir i-a promis sprijinul pentru ocuparea tronului Țării Românești (A. Veress, *Documente*, X, p. 130—133; Hurmuzaki, IV/2, p. 519; Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 155).

Vezi amănunte la: I. Nistor, *Contribuții la relațiile dintre Moldova și Ucraina*, Buc., 1933 (extras din AARMSI, s. III, t. XIII, 1933, p. 185—222); Tr. Ionescu-Nișcov și A. Constantinescu, *Relații politice între Moldova și Rusia în timpul lui Vasile Lupu*, în vol. *Relațiile româno-ruse în trecut. Studii și conferințe*, Buc., 1957, p. 14—41; N. A. Mohov, *Relațiile politice dintre Rusia și Moldova în al doilea pătrar al secolului al XVII-lea*, în vol. *Studii privind relațiile româno-ruse și româno-sovietice*, Buc., 1958, p. 69—94; G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, Buc., 1962, p. 79—88, unde se indică numele solilor moldoveni și ruși care s-au schimbat între Iași și Moscova.

[48] Opinia lui A. D. Xenopol a fost confirmată de Tahsin Gemil, *Țările române în contextul politic internațional, 1621—1672*, Buc., 1979, p. 110—111.

[49] Despre Hans Andersen Skovgaard, medicul lui Vasile Lupu, vezi amănunte la N. Vătămanu, *Voievozi și medici de curte*, Buc., 1972, p. 139—147.

[50] După opinia rezidentului imperial la Poartă — care nu avea motive să privească cu ochi buni acțiunea — marele vizir „închiriase" lui G. Rákóczi cîte

1 000 de călăreţi din Moldova şi Ţara Românească cu 40 000 de taleri, fără voia domnilor acestor ţări, ceea ce l-a supărat pe Matei voievod (Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 172).

La 28 ian. 1644, solul trimis de G. Rákóczi la Vasile Lupu arăta că domnul se străduia să obţină de la Poartă încuviinţarea să nu trimită oştenii ceruţi de Rákóczi. „pretinzînd că trebuie să vegheze asupra Poloniei" (Veress, *Documente*, X, p. 163). La 30 ian., un alt sol al lui G. Rákóczi se afla la Matei Basarab pe care-l zorea să trimită cei 1 000 de călăreţi; ca să-l convingă, solul susţinea că Vasile Lupu era gata să dea „şi mai mult de 1500 de călăreţi", ca să-i fie pe plac principelui! (*ibidem*, p. 165—166). Vezi şi *ibidem*, p. 170—174 şi N. Iorga, *op. cit.*, IV, p. CCIX—CCX.

Campania a oferit oştilor române prilejul să-şi dovedească priceperea în luptă; de pildă, cînd generalul imperial din Ungaria Superioară, „care avea o oaste aleasă", se pregătea să atace cetatea Jeszenö, „înainte ca ostaşii lui să se aşeze bine pentru noapte, curtenii i-au atacat pe neaşteptate la 16 iulie şi i-au pus pe fugă; 200 de oameni au fost ucişi şi mulţi polonezi prinşi" (G. Kraus, *op. cit.*, p. 111).

Campania lui Gheorghe Rákóczi I a ţinut din primăvara pînă în toamna lui 1644, timp în care au avut loc numeroase lupte, descrise pe larg de Georg Kraus — la Košice (Caşovia), cucerită de trupele transilvănene la 11 martie, cînd au pus pe fugă circa 14 000 de soldaţi imperiali, la Plautsch, Jeszénö, Széchény, Liptó, Fülek, Regecz, Szendrö, Plutnak etc. În ultima parte a campaniei, principele Transilvaniei a avut şi ajutorul cîtorva mii de oşteni otomani. După ce şi-a unit trupele cu cele ale generalului suedez Törstenson lîngă Brno, la 23 oct., forţele aliate au asediat împreună puternica cetate.

Între timp, — trimiţînd bogate daruri — împăratul Ferdinand al IV-lea a convins pe sultan „să-l recheme pe principele Rákóczi în ţară şi să-l hotărască să se despartă de suedezi", ceea ce s-a şi întîmplat. Principele Rákóczi i-a lăsat generalului suedez 6 000 de oşteni la Brno, iar el s-a întors în Transilvania „cu un mare cîştig, căci adusese sub stăpînirea sa aproape întreaga Ungarie" (Superioară) (*ibidem*, p. 120). În noiembrie au început tratativele de pace între Imperiul habsburgic şi principele Transilvaniei.

[51] Despre relaţiile moldo-polone în vremea domniei lui Vasile Lupu, vezi N. Iorga, *Note polone*, Buc., 1924 (din AARMSI, s. III, t. II, 1924); Wladyslaw Czaplinski, *Wladyslaw IV i jego czasy*, Varşovia, 1972; Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 87 şi urm.

[52] Vasile Lupu a avut două fete: una, Maria, căsătorită cu magnatul polon Janusz Radziwill, şi pe frumoasa Ruxandra, care a devenit în 1650 soţia lui Timuş Hmelniţki. Despre căsătoria Mariei în 1644 vezi N. C. Bejenaru, *Misiunea lui Leontin Szycik Zaleski şi căsătoria fiicei lui Vasile Lupu cu Ianusz Radziwil* („Rev. critică", I, 1927, nr. 3—4, p. 222—225) şi Marcelle C. Karadja. *Descrierea nunţii domniţei Maria a lui Vasile vodă Lupu cu cneazul Radziwill, făcută de Eterh Happelius* („Ioan Neculce", 1924, p. 252—260), care publică povestirea după *Historia Moderna Europae*. Vezi şi *Călători străini*, V, p. 134—138.

Oportunitatea căsătoriei fiicei lui Vasile Lupu cu principele lituanian Ianusz Radziwill a fost dezbătută pe larg în sfatul domnesc al ţării; „multă vreme s-au frămîntat acest lucru în sfat şi cîţiva boieri pre atunci apăra acest lucru să nu fie", spune Miron Costin, *Opere*, p. 131.

[53] Apropierea lui Vasile Lupu de Polonia a provocat nemulţumirea Porţii, deşi — pentru a linişti spiritele — domnul Moldovei susţinea că va putea sluji astfel mai bine interesele otomane în regatul polon (A. Veress, *Documente*, X, p. 166).

Pe de altă parte, în iunie 1645, temîndu-se de urmările relaţiilor sale strînse cu domnul Moldovei, patriarhul grec al Constantinopolului, Partenie al II-lea, ţinea să facă cunoscut faptul că asemenea relaţii încetaseră „per non incorrere alle mormorationi che si fano intorno ad esso Prencipe congiunto con li Polacchi destramente a danni del Tyranno commune" (F. Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient ortodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople*, în „Balcania", VIII, 1945, p. 126).

[54] Vasile Lupu este primul domn care a folosit un sigiliu cu text în limba turcă, utilizat în corespondenţa sa cu Poarta. Vezi Maria Dogaru, *Primul sigiliu cu text în limba turcă folosit de domnitorii români* (RM, 1970, nr. 6, p. 532—533). Vezi şi idem, *Sigiliile lui Vasile Lupu* (RM, 1971, nr. 1, p. 60—63).

[55] Este vorba de proiectul de căsătorie a unei fiice a lui Vasile Lupu cu Ambrogio Grillo, fiul lui Antonio Grillo, marele dragoman al Veneţiei la Poartă; la 23 april. 1643 se raporta dogelui despre proiectata înrudire (Hurmuzaki, IV/2, p. 515). Vezi şi *ibidem*, p. 541 şi urm. Adus la Iaşi, tînărul Grillo s-a amestecat prea mult în afacerile socrului său, ceea ce a provocat îndepărtarea sa de la curte,

în 1648. În anul următor — cînd a izbucnit războiul turco-venețian — bătrînul Grillo a fost sugrumat, se pare și prin intervenția „cuscrului" său, domnul Moldovei, care dorea să scape astfel cu fața curată (*ibidem*, p. 563 și N. Vătămanu, *op. cit.*, p. 146).

[56] Inițiativa împăcării pare a fi aparținut lui Matei Basarab. La 28 ian. 1644, Acațiu Barcsai — aflat la Iași — scria principelui Transilvaniei că domnul Țării Românești ceruse lui Vasile Lupu „să trimită pe episcopul țării și boierii de frunte la Focșani", unde îi va trimite și el pe ai săi „să se împace și să facă legămînt tare" (A. Veress, *Documente*, X, p. 163—164). Nu știm dacă reprezentanții celor două țări s-au întîlnit în felul propus, dar primii pași spre împăcare erau făcuți.

La rîndul său, Vasile Lupu l-a trimis, în nov. 1644, pe mitropolitul Varlaam „cu treabe domnești" la Tîrgoviște. Cei doi învățați — Varlaam și Udriște Năsturel — se cunoșteau mai de mult și colaboraseră în folosul neamului întreg. Se știe că răspunsul lui Varlaam la *Catehismul calvinesc* — în predoslovia căruia mitropolitul susține ideea unității de neam bazată pe unitatea de credință — a fost tipărit în Țara Românească, unde textul a fost puțin modificat. Aceasta constituie o dovadă certă că *reprezentanții bisericii și culturii din Țările Române extracarpatice luptau împreună pentru menținerea unității poporului român din cele trei țări românești*, într-o vreme în care românii din Transilvania erau amenințați cu pierderea credinței datorită prozelitismului calvin încurajat de G. Rákóczi I.

[57] Pentru a sărbători împăcarea, cei doi domni au ctitorit fiecare în țara celuilalt cîte o mănăstire: Vasile Lupu mănăstirea Stelea din Tîrgoviște, iar Matei Basarab mănăstirea Soveja, pe care Xenopol nu o amintește. În pisania de la Soveja (denumită și Dobromira = pace bună), Matei Basarab arăta că zidise biserica „cu bunăvoia și cu aplecarea spre vrerea noastră a preaiubitului nostru frate, domnul Moldovei, Io Vasilie voievod". La rîndul său, acesta afirma că ridicase lăcașul de la Stelea „în zilele fratelui nostru, Io Matei Basarab voievod" (N. Stoicescu — Cristian Moisescu, *Tîrgoviștea și monumentele sale*, Buc., 1976, p. 235).

La 17 nov. 1646, Vasile Lupu, împreună cu ierarhii țării și sfatul domnesc, dăruiește lui Matei Basarab, „pentru frăția noastră și un mare prieteșug", locul Dobromira din ținutul Putna (Arh. St. Buc., ms. 656, f. 9).

În 1645 — după ce domnii „să împăcase între sine" — Matei Basarab a trimis o solie de boieri și pe mitropolitul Ștefan la Iași, la nunta fiicei lui Vasile Lupu cu ducele Ianusz Radziwill. Vizita mitropolitului Ștefan — care era, ca și Varlaam, un „bun cărturar" — în capitala Moldovei a contribuit, fără îndoială, la întărirea înțelegerii dintre cele două țări române.

Împăcarea dintre cei doi domni l-a supărat însă pe principele Transilvaniei, care i-a imputat lui Matei Basarab că a încheiat pace fără consimțămîntul său. În convorbirea pe care a avut-o cu solul lui Rákóczi, la 29 nov. 1644, Matei a arătat că nu l-a putut anunța pe principe deoarece acesta era departe, pe teatrul de război cu austriecii; în plus, a trebuit să procedeze repede, deoarece erau mulți tătari la hotare, iar Lupu stătea gata cu oștile. Totodată, domnul și-a exprimat mirarea că principele s-a supărat cînd știa că el l-a îndemnat de atîtea ori să se împace cu Vasile Lupu și că s-a străduit mult pentru aceasta (CI, 1940, p. 506).

[58] Despre planurile unei mari campanii antiotomane, la care urma să participe Matei Basarab și Vasile Lupu, vezi: Wiktor Czermak, *Plany wojny tureckiej Wladyslawa IV* [Planul războiului cu turcii al lui Vladislav al IV-lea], Cracovia, 1895; Ștefan Andreescu, *Matei Basarab, Vasile Lupu și proiectul de cruciadă din anii 1645—1647* (AIIAI, 1984, p. 147—168).

Dorința lui Matei Basarab de a lupta contra otomanilor rezultă din proiectul de cruciadă alcătuit la 1640 de Angelo Petrica de Sonnino, vicar patriarhal; acesta redă o convorbire avută cu domnul Țării Românești, în care Matei vodă își exprima regretul că principii creștini ai Europei nu manifestă nici un fel de milă pentru atîția creștini aflați sub tirania otomană; împreună cu Vasile Lupu, Matei Basarab se arăta gata să se ridice împotriva turcilor, dacă ar fi fost ajutați de principii creștini. Iată textul: „Numitul domn mi-a spus în mai multe rînduri: cum este cu putință ca principii creștini să n-aibă nici o milă de atîția creștini care stau sub tirania turcilor și să nu se gîndească să răzbune toate jignirile pe care acești turci le aduc lui Hristos Mîntuitorul". Mai departe misionarul catolic afirma: „Un lucru este sigur: cei doi domni sînt totdeauna gata a se răscula împotriva turcilor dacă ar fi încurajați și ajutați de comun acord de principii creștini".

Fiecare din cei doi principi, ai Țării Românești și Moldovei, declara că „poate ridica, la primul sunet de goarnă, 25 000 de soldați și, deoarece cele două provincii se află la o distanță de abia 15 zile de Constantinopol, pot să ridice armele contra turcilor, spre marea pagubă a acestora" (*Călători străini*, V, p. 58—59 și N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 199.

Este vorba deci de o dorință reală de luptă, nu numai de planuri utopice. Din nefericire, lipsit de sprijin din partea celorlalte puteri interesate (în primul rînd Imperiul habsburgic, Polonia și Veneția), Matei Basarab nu și-a putut realiza dorința.

Dintr-o scrisoare a ambasadorului venețian la Poartă, din 11 iun. 1650, rezultă că planul unei ridicări generale împotriva otomanilor era mai vechi; bulgarii trimiseseră mai multe solii la regele Vladislav al IV-lea al Poloniei, ultima în 1646, arătînd că sînt gata să se ridice la luptă și să se unească cu principii din Moldova și Valahia, „che conspiravano nella medesima resolutione" (N. Iorga, *Polonais et Roumains. Relations politiques, économiques et culturelles,* Buc., 1921, p. 73). În 1647, Pietro Diodato Baksić, arhiepiscopul catolic al Bulgariei, care comanda pe cei ce urmau să se ridice la luptă, a vizitat pe Matei Basarab care a promis că va pune la dispoziție 20 000 de soldați ce vor antrena apoi la luptă un număr imens de creștini din Bulgaria și din țările vecine (*Călători străini,* V, p. 374). În același an — la sugestia lui Matei Basarab — o solie bulgară a mers la regele Poloniei Vladislav al IV-lea, despre care se spunea că are „o mare bogăție și un suflet de luptător", pentru a-i cere ajutorul. Matei Basarab era interesat ca regele Poloniei Vladislav al IV-lea, despre care se spunea că are „o mare bogăție lui Vasile Lupu (*Călători străini,* V, p. 376; I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 257 și urm.).

Din documentele cercetate de cunoscutul istoric bulgar Ivan Duicev rezultă că se făcuse planul ca luptele să înceapă la sud de Dunăre, în teritoriile bulgărești, organizîndu-se în același timp și o răscoală a bulgarilor; simultan, urmau să declanșeze lupta polonii și venețienii (Ivan Duicev, *Petar Parcevici și încercările de eliberare ale popoarelor balcanice de sub stăpînirea otomană,* în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX),* vol. I, Buc., 1971).

Cu prilejul editării relațiilor despre misiunile lui Parcević, Maria Holban — o cercetătoare dotată cu un spirit hipercritic — a pus la îndoială autenticitatea documentelor în cauză, afirmînd că „întreaga povestire a soliei lui Parcević din 1647 este o pură invenție" și că apelurile la ajutorul Veneției și al papei „erau în realitate fără obiect" (*Călători străini,* V, p. 367—369). În ce ne privește, nu împărtășim această opinie deoarece se bazează doar pe presupuneri.

În numele regelui Poloniei s-a adresat un mesaj lui Matei Basarab, prin care i se făcea cunoscut că a fost desemnat principalul conducător al întregului răsărit *(generalissimo di tutto l'Oriente)* (*Călători străini,* V, p. 377), ceea ce constituia dovada certă a importanței rolului politic și militar jucat de Țara Românească.

După mărturiile solului Petar Parcević, solii au adus scrisori lui Matei Basarab și i-au comunicat cele spuse de rege, iar domnul Țării Românești i-a trimis fără întîrziere în Bulgaria ca să anunțe conducătorilor mișcării de eliberare hotărîrile luate. Cînd solia bulgară a trecut pe la Matei, l-a găsit „întinerit de bucurie" la vestea că s-ar putea organiza o coaliție împotriva turcilor (*Călători străini,* V, p. 377).

Mai tîrziu, la 7 iul. 1650, în cuvîntarea ținută la Veneția, solia bulgară declara că Matei Basarab fusese chemat în ajutor drept „căpetenie principală", cu intenția de a-l alege „principe al Orientului" *(prencipe de l'Oriente),* dacă planurile de răscoală împotriva otomanilor s-ar fi realizat (*ibidem,* p. 376; I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 288—292; Ivan Duicev, *op. cit.*, p. 155, 162).

[59] După cum arăta istoricul bulgar Ivan Duicev, *op. cit.,* p. 159, „la Varșovia și Viena nu existau intenții serioase pentru începerea unui război împotriva Imperiului otoman și cu atît mai puțin pentru cauza eliberării popoarelor subjugate. Mulțumindu-se cu promisiuni duioase, ambele capitale europene considerau că războiul Veneției împotriva Turciei ar putea fi folosit pentru un astfel de scop și de aceea Parcević a fost sfătuit să se îndrepte într-acolo".

Marele istoric bulgar a recunoscut *„importanța participării conducătorilor moldoveni și munteni din secolul al XVII-lea la viața culturală și politică a popoarelor balcanice în general și în special a poporului bulgar, ca și rolul lor în mișcările de eliberare ale bulgarilor"*. După cum arată același istoric, Matei Basarab era singurul conducător politic care dorea să ajute pe bulgari să se elibereze de sub stăpînirea otomană (*ibidem,* p. 156).

Am insistat asupra acestor planuri pentru a scoate în relief importanța deosebită de care se bucurau Țara Românească și domnul său în sud-estul Europei, unde popoarele aservite de otomani le priveau ca pe principala forță politică și militară de la care le putea veni salvarea.

[60] *Conflictele dintre Matei Basarab și Vasile Lupu nu pot constitui o dovadă că „ideea unirii era departe de mintea românilor", cum susține Xenopol.* Ideea unirii a fost foarte vie după moartea lui Mihai Viteazul; dovadă sînt chiar încercările lui Vasile Lupu de a uni sub sceptrul său și Țara Românească. Să nu uităm apoi că în această epocă oameni de cultură moldoveni ca mitropolitul Varlaam sau cronicarul Grigore Ureche afirmă în lucrările lor ideea unității de neam a

poporului român. La 1653 se susţinea că locuitorilor din Ţara Românească le venea greu să lupte cu „fraţii lor românii moldoveni" (*Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, III, Braşov, 1848, p. 51), o dovadă clară a unităţii lor de neam.

De altfel, trebuie să arătăm că *Matei Basarab nu i-a considerat niciodată pe moldoveni drept duşmanii săi sau ai fraţilor lor munteni.* Iată cîteva dovezi, pentru a înţelege mai bine lucrurile. După cum observa marele N. Iorga, în pisania bisericii din Gherghiţa — ridicată de Matei Basarab după lupta de la Nenişori din 1639 — domnul arăta că avusese „războiu la Nenişori pre Ialomiţă cu vrăjmaşul domniei mele şi al ţării, cu Vasile voevod"; în pisanie nu se face „nici o pomenire de moldoveni, ceilalţi români, ci numai de Vasile individual, gînd dt mare însemnătate pentru sufletul domnului român", care nu-i considera duşmani pe fraţii săi moldoveni (*Istoria românilor,* VI, p. 73).

Atitudinea plină de omenie a lui Matei Basarab faţă de oştenii moldoveni prinşi în luptă în 1639 rezultă şi din relaţia misionarului P. Baksić, care, vorbind despre biserica catolică din Tîrgovişte la 1640, arată: „pe dinăuntru (biserica) este neagră de tot din cauză că anul trecut, domnul, prinzînd în război 500 de moldoveni, care erau aproape toţi răniţi, i-a adăpostit în biserica noastră şi, fiind frig, au făcut foc în biserică încît părea o bucătărie" (*Călători străini,* V, p. 214). Din această relatare a unui străin rezultă că domnul a avut toată grija de prizonierii moldoveni, pe care i-a adăpostit şi îngrijit.

Cît priveşte evenimentele politico-militare din 1653, în prima fază confruntarea a urmărit înlocuirea lui Vasile Lupu cu alt domn, susţinut de trupele aliate ale Transilvaniei şi Ţării Româneşti, iar în cea de a doua s-a desfăşurat o luptă între oastea munteană ce-şi apăra ţara şi trupele domnului Moldovei, alcătuite în mare parte din cazaci. De aceea, în documentele prin care răsplătea vitejia oştenilor ce se distinseseră în bătălia de la Finta, Matei Basarab menţiona că răsplata era acordată pentru slujbă dreaptă şi credincioasă „în lupta cu cazacii la Finta" (moldovenii nu sînt amintiţi!). La rîndul său, cronicarul muntean vorbeşte de „războiul căzăcesc", nu de războiul cu Vasile Lupu din 1653. Vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab,* p. 97—99.

[61] Anul 1648 avea să readucă pe tapet neînţelegerile dintre Vasile Lupu şi Matei Basarab. După moartea regelui Poloniei, Vladislav al IV-lea, unul dintre organizatorii plănuitei ofensive antiotomane, Gheorghe Rákóczi I, urmînd exemplul lui Ştefan Báthory, a încercat să ocupe tronul rămas vacant; în oct. 1648, Vasile Lupu s-a arătat dispus să ajute la realizarea planului principelui, pe care însă Matei Basarab nu-l susţinea. După informaţii contemporane, domnul Moldovei aproba trecerea liberă a oştilor lui Rákóczi prin ţara sa, era gata să-i acorde principelui un împrumut de 10 000 de galbeni şi să-i asigure sprijinul politic al Porţii. Dar, la 10 oct. 1648, Gheorghe Rákóczi I a murit subit, astfel încît toate aceste planuri au rămas doar în proiect.

Într-o astfel de conjunctură, Vasile Lupu a încercat din nou să ocupe tronul Ţării Româneşti. În nov. 1648, „a venit veste din Moldova că acel domn Vasile (Lupu) pornise împreună cu tătarii ca să vină asupra Ţării Româneşti; acest fapt a pricinuit atîta groază în ţară încît toţi locuitorii din preajma hotarului către Moldova au fugit în păduri şi domnul a trimis îndată poruncă în ţară să iasă ostăşimea la luptă". Peste cîteva zile însă, „a venit vestea că tătarii s-au întors din drum şi, astfel, ... ţara a fost liberă iar ostaşii care porniseră, împreună cu căpitanii lor, s-au înapoiat la casele lor" (*Călători străini,* V, p. 235).

În ian. 1650 s-a ivit un nou moment greu în relaţiile lui Matei Basarab cu Poarta, domnul fiind chemat de marele vizir să se închine sultanului; măsura urmărea să stoarcă cît mai mulţi bani de la domnul român, sub ameninţarea înlocuirii. Rezidentul imperial la Poartă susţinea că Matei Basarab era hotărît să se apere la nevoie cu armele, bazîndu-se pe sprijinul ţării şi al oastei sale, cît şi pe prietenia cu noul principe al Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648—1660) cu care, de altfel, a reînnoit, la 18 febr. 1650, pactul de alianţă încheiat anterior cu părintele său.

[62] Nu există dovezi despre o campanie tătară împotriva Transilvaniei sau Moldovei în această vreme; singura expediţie cunoscută a avut loc în toamna anului 1650 ca represalii pentru faptul că Vasile Lupu dăduse ordin slujitorilor şi locuitorilor să-i atace pe tătarii ce se întorceau încărcaţi cu prăzi luate din Polonia; surprinşi la Brătuleni, pe rîul Rezina, mulţi tătari au fost ucişi iar cei scăpaţi au fost atacaţi apoi de vestiţii oşteni din ţinutul Lăpuşnei.

Aflînd hanul „cum i-a lovit moldovenii fără veste, trecînd ei (= tătarii) prin locurile lor, fără nici o stricăciune ţării şi le-au luat atîta plean şi atîţia robi", a cerut voie sultanului „să răscumpere paguba făcută de Vasilie vodă oardelor sale la Brătuleni".

Tătarii s-au aliat cu cazacii — ceea ce Xenopol nu spune — şi au pornit „cu mare taină spre Nistru. Sosind, îndată au împărţit oastea, o samă de la Soroca dirept spre părţile Sucevei, altă samă spre Orhei şi Lăpuşna, pîn-în Prut, oastea

tătărască cu cazaci amestecată", care au ars și prădat „satele, orașele toate" luînd prăzi și robi „fără număr". După opinia lui Miron Costin, prada din toamna lui 1650 a fost „cu puțin mai mică" decît cea luată de otomani după înfrîngerea lui Ioan vodă la 1574 (*Opere*, p. 132).

După spusele domnului, tătarii ar fi făcut pagube de mai multe sute de mii de taleri imperiali (*Călători străini*, V, p. 450); trupele prădalnice ar fi luat 200 000 de vite mari și mici și cai, plus cîteva mii de oameni (*ibidem*, p. 453). Vezi și N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. CCXXXIV, 238. Despre prada cazacilor — executată la două săptămîni după cea a tătarilor — vezi T. Ionescu-Nișcov, *Un episod din vremea lui V. Lupu în poezia populară malo-rusă* (RI, 1933, p. 39—44).

Marea pradă tătară și căzăcească din 1650 este amintită în numeroase documente ale vremii. Vezi: C. Andreescu, *Documentele satului Măcișeni din ținutul Covurlui* („Arhiva românească", 1945—1946, p. 232—234). La 12 aug. 1651, Vasile Lupu declara într-un document că tătarii lui „Galga sultan" și cazacii lui Bogdan Hmelnițki „au prădat și au ars țara noastră a Moldovei din Nistru pînă la munte și tîrgul nostru Iași și tîrgul Suceava" (Arh. St. Buc., m-rea Barnovschi, II/3). Vezi și însemnarea publicată în SMIM, VII, 1974, p. 284, unde se amintește vremea „cînd au jefuit tătarii țara Moldovei și au ars întreg tîrgul Iașilor"; Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 195; G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 143; „Arhiva genealogică", II, 1913, p. 43—44 etc.

„Și de atunce țara au purces tot spre rău, den an în an", este concluzia lui Miron Costin la evenimentele tragice din toamna lui 1650 (*Opere*, p. 131—134).

Încercările prin care trecuse Moldova l-au convins pe Vasile Lupu că otomanii, care toleraseră acțiunea tătarilor, nu-i pot fi de nici un ajutor la nevoie. În dec. 1650, solul Veneției la Poartă relata că, întrucît nu primea sprijin de la Poartă contra tătarilor, Vasile Lupu „încerca să facă o ligă cu principii Transilvaniei și Romînul (Matei Basarab) spre a se elibera cu toții de tributul ce-l plătesc Porții" (Hurmuzaki, IX/1, p. 2). Cît de eficace ar fi fost această „ligă" a celor trei țări romîne, dacă ea s-ar fi realizat! Din nefericire, Vasile Lupu a înțeles prea tîrziu acest lucru.

[63] Domnul Moldovei a consimțit greu la această alianță matrimonială, cerînd la început sprijinul regatului Poloniei, de la care a căpătat indigenatul la 24 dec. 1650 (Hurmuzaki, Supl. II/3, p. 30). Pînă la urmă, după ce a primit ordinul sultanului, a trebuit totuși să se supună (Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 198). Apropierea de regatul Poloniei, l-a îndepărtat pe domnul Moldovei de principele Transilvaniei, care urmărea să obțină coroana Poloniei (Eugene Pavlesco, *Georges II Rákóczi prince de Transylvanie (1648—1660)*, Iași, 1924, p. 41—42).

Despre relațiile lui Vasile Lupu cu cazacii, relații care au avut urmări nefericite pentru Moldova, vezi: *Acta et documenta ad tempora Bohdani Chmielnyckyj (1648—1657) pertinentia*, ed. Myron Korduba, Liov, 1911; I. Rypka, *Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki*, în vol. omagial *I. D. Bidlo*, Praga, 1928; Al. Boldur, *Vasile Lupu și Bogdan Hmelnițki. O pagină din istoria raporturilor româno-ucrainene* („Cele trei Crișuri", 1943, nr. 7—8, p. 135—137); N. F. Ermolenko, *Ukrainsko-moldovskie otnoșenia, 1648—1654 gg*, în vol. *Vossoedinenie Ukrainski s Rossiei*, Moskova, 1954; I. P. Krypjakević, *Bohdan Chmelnyckyj*, Kiev, 1954; V. A. Golubinskij, *Zaporozskoe Kazacestvo*, Kiev, 1957; F. P. Sevcenko, *K voprosu ob uciastii rumîin v osvoboditelînoi voine uqraïniskogo naroda 1648—1654 gg*, în vol. *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., 1965, p. 197—201, etc.

[64] Vezi și N. Iorga, *Pages d'histoire. Une noce princière en Moldavie au XVII-e siècle*, în *Documents franco-roumains*, 1931, nr. 1, p. 53—57; trad. rom. a descrierii nunții domniței Ruxandra cu Timuș este publicată în revista „Ioan Nedulce", VI, 1927, p. 304—311 și în *Călători străini*, V, p. 471—478.

[65] Nu este vorba de o a doua pradă tătară în 1650. Vezi supra nota [62].

[66] Despre uciderea lui Pavlachi, capuchehaia lui Vasile Lupu, vezi N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 239—240; I. D. Condurachi, *Soli și agenți ai domnilor moldoveni la Poartă în secolul al XVII-lea*, Buc., 1920, p. 239—240 și precizările lui Paul Cernovodeanu, în G.B., 1960, nr. 5—6, p. 490—491, care consideră că banul Pavlachi al lui Matei Basarab este altă persoană decît Pavlachi capuchehaia lui Vasile Lupu, ucis în 1650; Pavlachi banul murise ante 5 aug. 1646 (Arh. St. Buc., Mitropolia Țării Românești, CXLIV/14; copie la Institutul de istorie „N. Iorga"), în timp ce celălalt Pavlachi era încă capuchehaie în sept. 1647 (Hurmuzaki, XIV/1, p. 189—191).

[67] După opinia cronicarului G. Kraus, planurile lui Vasile Lupu erau mai ambițioase ca niciodată; el urmărea să ajungă principe al Transilvaniei, să lase Moldova ginerelui său Timuș, iar în Țara Românească să pună domn pe unul din frații săi. Trimițînd „mari daruri și plocoane" împăratului, palatinului Ungariei și pașei de Buda și bazîndu-se pe sprijinul lor, Vasile Lupu făcuse planul „să-i atace cu ajutorul cazacilor, la o anumită dată, pe principele Rákóczi și pe Matei

vodă, izgonindu-i pe amîndoi din țările lor". Pașa de Buda, lacom de bani, a deconspirat însă aceste planuri, trimițînd scrisoarea lui Rákóczi și lui Matei Basarab, „cu nădejdea că va dobîndi și de la ei daruri și plocoane" (G. Kraus, *op. cit.*, p. 152).

Cei doi principi și „prieteni buni" i-au trimis, într-adevăr, pașe „daruri și peșcheșuri însemnate", rugîndu-l să împiedice realizarea uneltirilor lui Vasile Lupu. Totuși, el l-a informat pe domnul Moldovei că principele Transilvaniei și domnul Țării Românești „au prins de veste de vicleniile și uneltirile lor", ceea ce l-a determinat pe Lupu să fie mai circumspect.

După ce a primit asigurări de la Ferdinand al III-lea că-i va trimite ajutor, domnul Moldovei a prins mai mult curaj: a trimis lui Rákóczi scrisoarea primită de la pașa de Buda, ca și scrisoarea principelui și a lui Matei către pașă, pe care acesta le dăduse lui Vasile Lupu, și a acuzat pe principele Transilvaniei de necredință.

Adversitatea dintre cei doi domni era întreținută cu multă abilitate de Gheorghe Ștefan, marele logofăt al lui Vasile Lupu, care l-a anunțat pe Matei Basarab că domnul Moldovei urmărea să-l prindă și să-l predea turcilor, ceea ce l-a determinat pe bătrînul voievod să se retragă spre munți, întărindu-i în același timp hotărîrea de a scăpa de primejdiosul său vecin.

Foarte probabil la îndemnurile marelui dregător moldovean, G. Rákóczi a propus lui Matei, în iunie 1652, să acționeze împreună pentru înlocuirea lui Vasile Lupu, pe care nu avea cine să-l apere, cazacii fiind în conflict cu polonii.

[68] Ni s-a păstrat scrisoarea-legămînt a logofătului Gheorghe Ștefan și a serdarului Ștefan dată lui G. Rákóczi al II-lea, în care aceștia promiteau sub jurămînt că, dacă „măria sa craiul" „i să va face milă de această săracă țară" și va lua „de deasupra" lor pe Vasile vodă, cînd vor porni oștile, „unul dintre noi vom merge cu oștile măriei sale, iar celălalt dintre noi vom fi împotriva lui vodă, ca nice să poată a strînge oști, nice el să poată scăpa". Ei se angajau, de asemenea, ca să restituie principelui „ce va cheltui măria sa pentru acest lucru, la turci și la tătari", precum și plata oștirii. Cît privește averea fabuloasă a lui Vasile Lupu, cei doi promit „vom nevoi cu toată puterea noastră ca să meargă în mîinile măriei sale" (N. Iorga, *Studii și documente,* IV, p. 29). Vezi și idem, *Două scrisori românești ale lui Gheorghe Ștefan* (CL, 1900, p. 926—928).

După opinia lui N. Iorga, această înțelegere s-ar fi încheiat la începutul anului 1653, în timp ce Matei Basarab stăruia pe lîngă principe pentru înlocuirea lui Lupu.

După unele știri, Gheorghe Ștefan — fiind „foarte apropiat" de Vasile Lupu și cunoscîndu-i tainele — l-ar fi anunțat atît pe G. Rákóczi al II-lea cît și pe Matei Basarab de intențiile stăpînului său; pe primul, că Lupu solicitase turcilor să numească pe fratele său ca principe al Transilvaniei, iar pe cel de-al doilea că domnul Moldovei ceruse la Poartă să-l „răstoarne" pe Matei „pentru a lua scaunul Țării Românești pentru fiul său, voievodul Ștefăniță" *(Călători străini,* VI, p. 75).

Asemenea ambițioase planuri — care amenințau atît tronul lui Rákóczi cît și pe cel al lui Matei Basarab — i-au determinat pe cei doi principi să se unească pentru a putea face față primejdiei ce-i amenința deopotrivă. Potrivit opiniei cronicarului Țării Românești — care nu cunoaște înțelegerea dintre Rákóczi și G. Ștefan — în 1653 Matei Basarab și principele Transilvaniei „sfătuitu-s-au amîndoi cu taină mare ca să-și ia vrăjmașul deasupra lui, că nu să mai poate răposa de dînsul"; ca urmare, cei doi principi „făcură sfat și legătură" cu G. Ștefan „ca să prinză pe Vasilie vodă și să fie el domn" *(Istoria Țării Românești,* p. 108—109). Fără îndoială că pornirea celor doi principi împotriva incomodului vecin de la estul Carpaților a fost alimentată și de intrigile lui Gheorghe Ștefan, care urmărea să ocupe el tronul Moldovei.

[69] După cum rezultă dintr-o însemnare contemporană, ridicarea lui Gheorghe Ștefan împotriva lui Vasile Lupu cu sprijinul lui Matei Basarab și G. Rákóczi al II-lea a avut loc la 25 mart. 1653 („Arhiva românească", 1940, p. 112—113). Trupele muntene erau conduse de spătarul Diicu Buicescu, ruda lui Matei Basarab. Vezi descrierea campaniei la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 169—176.

La 3 april. 1653 Gheorghe Ștefan și-a făcut intrarea în capitală, însoțit de o parte din oastea aliată, în vreme ce Vasile vodă — surprins de lovitura pregătită de fostul său logofăt — fugea spre Hotin ca să scape de urmăritori. Pentru a nu cădea în mîinile acestora, Vasile Lupu s-a folosit de un vicleșug: a trimis carele și tunurile pe drumul cunoscut, „pentru ca dușmanul, cînd le va ajunge, să piardă timp cu prădarea lor, iar el să scape"; în același timp, „Lupu cu banii și averea sa, cu soția și copiii, totul pus pe cai, au mers cam la jumătate de milă alături de drum. Dacă ar fi mers pe drumul obișnuit, el n-ar fi putut scăpa" (G. Kraus, *op. cit.,* p. 155; Hurmuzaki, V/1, p. 15).

Din Hotin, la 16 april. 1653, Vasile Lupu scria voievodului Poloniei: „am fost atacat pe neaşteptate de unii din boierii mei trădători", recunoscînd astfel că fusese izgonit din ţară în primul rînd de o mişcare a celor nemulţumiţi de politica sa.

Despre sfîrşitul domniei lui Vasile Lupu — alungat de pe tron de propriul său popor — şi înlocuirea sa cu Gheorghe Ştefan — susţinut de oştile transilvănene şi muntene — vezi mai nou: C. Cihodaru, *Răscoala din anul 1653 din Moldova* (AŞUC, Istorie, XIV, 1968, p. 103—109); C. A. Stoide, *Date noi cu privire la relaţiile de după 1653 dintre Vasile Lupu şi Gheorghe Ştefan* (AIIAI, 1975, p. 171—176). Al. Ligor, *op. cit.*, p. 135, trece foarte repede peste aceste evenimente. Detalii interesante despre luptele dintre G. Ştefan şi Vasile Lupu dă Maiolino Bisaccioni sub titlul *Delle guerre civili della Moldavia.* Vezi N. Iorga, *Maiolino Bisaccioni şi „Războaiele civile din Moldova"* („Arhiva", 1892, p. 645—651 şi 704—726).

[70] La 28 april. cazacii au trecut Nistrul, iar peste două zile au forţat trecerea Prutului. Lipsit de majoritatea trupelor ce-l sprijiniseră să ocupe tronul Moldovei, G. Ştefan a încercat să organizeze rezistenţa împotriva inamicului, care înainta vijelios spre Iaşi, dar a fost învins la Popricani şi silit să se retragă spre Ţara Românească, la aliatul său Matei Basarab, „avînd nădejde de ajutor" de la acesta (M. Costin, *Opere,* p. 145—148).

Ca urmare, la 5 mai 1653, Vasile Lupu şi-a făcut reintrarea în capitala ţării, pe care o părăsise cu aproximativ o lună înainte. Bucurîndu-se de sprijinul marelui vizir, care l-a reconfirmat în domnie, el a primit asigurări că Gheorghe Rákóczi al II-lea şi Matei Basarab au fost ameninţaţi cu dizgraţia sultanului dacă vor mai întreprinde ceva împotriva sa.

Odată ajuns la Iaşi, Vasile Lupu a început pregătirile militare împotriva lui Matei Basarab, deşi „o samă de boieri" îl sfătuiau să renunţe la asemenea planuri. Încrezător în puterea oştilor căzăceşti şi în bunăvoinţa marelui vizir, Vasile Lupu ţinea cu tot dinadinsul „să-şi răscumpere strîmbătatea despre Matei vodă întîi şi mai pre urmă şi despre Racoţi", datorită intervenţiei cărora fusese silit să fugă cu mare ruşine din Iaşi. Pînă la urmă, „au biruit sfatul să meargă numai asupra lui Matei vodă" *(ibidem,* p. 147).

După cum spunea Miron Costin, domnul Moldovei a făcut „mare gătire (de oaste), dînd ştire ţării să încalece tot omul, iertînd pre toţi de toate vinile, de ar hi şi greşit cineva împotriva domniei". Dar, cu toate măsurile speciale, care vizau ridicarea la luptă a „oastei celei mari" de pe vremuri, Vasile Lupu nu a reuşit să strîngă „pînă la marginile ţării" decît circa 8 000 de oameni *(ibidem,* p. 149).

Înaintarea spre Ţara Românească a fost întîrziată cîteva zile de apele Siretului care veniseră mari, fiind necesară construirea unui pod de vase pentru ca oastea să poată trece rîul. Intraţi în Ţara Românească, oştenii lui Timuş au dat foc oraşului Focşani „fără nici o milă", împrăştiind groaza în locuitori.

Urmărind cu atenţie mersul evenimentelor, Matei Basarab a încercat să oprească sau să întîrzie înaintarea oştilor moldo-cazace în Ţara Românească. În acest scop, a poruncit marelui spătar „să strîngă toată oastea de la marginile ţării sale, să hie la hotar între ţări de strajă" *(ibidem).*

[71] *Lupta decisivă s-a dat în ziua de 17/27 mai 1653 la Finta, în apropiere de Tîrgovişte.* Oastea Ţării Româneşti era formată din circa 30 000 de oşteni: curteni, seimeni, slujitori şi slugi boiereşti; ea avea de înfruntat o oaste inferioară din punct de vedere numeric, circa 24 000 de oşteni, în majoritate cazaci şi mercenari germani.

După cîteva ore de aşteptare, timp în care Vasile Lupu a trimis „rînd după rînd" să grăbească pe cazacii aflaţi în urmă la o distanţă de cîteva ceasuri, Timuş Hmelniţki a refuzat să atace odată cu oştenii lui Vasile Lupu, lăsîndu-i să pornească lupta singuri, fapt ce a înlesnit mult victoria lui Matei vodă care a putut astfel înfrînge pe rînd cele două grupuri de oaste.

Atacul impetuos al călăreţilor şi mercenarilor din oastea lui Vasile Lupu a silit corpul de curteni sau roşii din flancul drept al dispozitivului muntean să bată în retragere. Matei Basarab a restabilit imediat ordinea, trecînd în locul roşilor pe seimeni cu arme de foc şi cerînd oştenilor „să stea la război, să nu dea mijlocul" (adică centrul frontului de luptă). „Deci aşa, pentru cuvintele lui cele dulci şi bune, foarte să îmbărbătară şi da război tare, bătîndu-se în puşci şi în tunuri, în săgeţi, în sabie, faţă cu faţă" *(Istoria Ţării Româneşti,* p. 110—111). A fost deci o luptă aspră, în care s-au folosit toate armele.

În faza a doua a luptei a avut loc atacul pedestrimii căzăceşti împotriva centrului oastei muntene. Deşi rănit la picior de un glonte, Matei Basarab a continuat să lupte, exemplul său de vitejie constituind unul din factorii victoriei. În faza finală a luptei, muntenii şi-au descărcat toate puştile şi tunurile în oastea inamică, intrată în panică, după care „toată tabăra" lui Matei „să năpusti şi in-

trară pren mijlocul lor făr-de nici o frică, tăindu-i foarte rău" cu săbiile (*Istoria Țării Românești*, p. 112).

Același izvor menționează că „Vasilie vodă cu Timuș și cu puțini călări de-abia au scăpat numai cu trupul, trecînd la Moldova pre la Galați". După luptă, Matei Basarab „strîns-au trupurile căzute în război... de au făcut o movilă mare", în care „înfipt-au și o cruce mare" (*ibidem*).

Vezi descrierea bătăliei la N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 181—189; Radu Rosetti, *Încercări critice asupra războiului din 1653 dintre Matei Basarab și Vasile Lupu*, Buc., 1912; I. Atanasiu, *Bătălia dela Finta*, Tîrgoviște, 1912; T. G. Bulat, *O mărturie a doamnei Elina despre bătălia de la Finta* (RI, 1926, p. 18—19).

[72] Vezi N. Iorga, 1. *Originea lui Ștefan Răzvan*. 2. *Petrecerea lui Vasile Lupu în exilul său de la Constantinopol*, Buc., 1920 (din AARMSI, s. III, t. XI, 1930).

După cum scria fostul domn fratelui său, vizirul „foarte ne-au priimit cu bine" și, deși stătea la Edikulé, „de la tot[i] priiateni avem socotință" (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CCLVIII și 30—31). Situația domnului s-a schimbat însă după mazilirea vizirului care-i era prieten. La 13 mart. 1655 se spunea că „li ministri (ai Turciei — N.S.) facevano mercanzia di grande profito" cu viața lui Vasile Lupu, care se afla în primejdie (Hurmuzaki, IX/1, p. 60).

După cum aflase Ion Neculce în tinerețea sa, Matei Basarab, G. Rákóczi al II-lea și Gheorghe Ștefan ofereau împreună Porții 3000 de pungi de bani (deci 1 500 000 de taleri) pentru uciderea fostului domn al Moldovei, care „iș pierdusă toată nedejdea de viiață". Deși toate pașalele aflate la Poartă erau de acord cu uciderea, fostul domn ar fi fost salvat de intervenția unui pașă care a arătat că acesta ar putea fi folositor cîndva și că trebuie să fie harnic, de îndată ce dușmanii săi oferă o sumă atît de mare pentru suprimarea sa (*Letopisețul țării Moldovei*, Buc., 1955, p. 115—116).

[73] Cînd reprezentanții Porții s-au convins de capacitatea combativă a oștirii lui Matei Basarab, precum și de trăinicia alianței sale cu principele Transilvaniei, au renunțat să-l mai sprijine pe Vasile Lupu cel învins. În aceste condiții, un detașament din Țara Românească (circa 500 de oameni) și un altul din Transilvania (circa 1 000 de călăreți) au primit misiunea să pătrundă concomitent în Moldova, unde au instalat a doua oară ca domn pe Gheorghe Ștefan.

Lupta de la Sîrca a avut loc la 15—16 iul. 1653; deși superioară numeric, oastea lui Vasile Lupu s-a risipit după primul atac (M. Costin, *Opere*, p. 156—157), iar domnul a fost silit să fugă a doua oară din Moldova, fără să-și ia familia, care s-a închis în cetatea Suceava cu toată averea ce-i rămăsese.

La 18 iul. 1653, noul domn dă un hrisov din Iași în care arată că l-a învins pe Vasile Lupu la „Sirbca", după care rivalul său a fugit în „Țara Căzăcească" (F. A. Wickenhauser, *Bochotin, oder Geschichte der Stadt Cernäuz und ihrer Umgegend*, I, Viena, 1874, p. 82—83).

[74] Vezi detalii la C. Șerban, *Asediul Sucevei din 1653* („Suceava. Anuarul Muzeului județean Suceava", 1983, p. 235—244). Asediul este povestit pe larg de Miron Costin, *Opere*, p. 160—164.

[75] Pentru a justifica acțiunea de alungare a lui Vasile Lupu din Moldova, la 13 iun. 1653, principele Transilvaniei a trmis un memoriu la Poartă în care dezvăluia planurile fostului domn de a făuri o uniune personală din cele trei țări române, cu sprijinul cazacilor și al marelui vizir; „este clar ca lumina zilei — se spunea în documentul amintit — că marele vizir i-a dat lui Lupu împuternicirea de a năvăli cu ajutor căzăcesc în Muntenia"; principele ruga Poarta „să dea ocrotire pentru persoana și țara sa și îndeosebi să dea îndrumările cuvenite pașalei de la Buda și celei de la Silistra, căci cele trei țări, Transilvania, Moldova și Muntenia, nu vor mai suferi cu nici un preț pe Lupu ca domn și vecin". Asigurînd pe sultan de fidelitatea sa, Gheorghe Rákóczi al II-lea avertiza pe dregătorii otomani de primejdia căzăcească: „Setea de cucerire a hatmanului căzăcesc amenință înainte de toate Moldova, apoi Muntenia și în cele din urmă Transilvania cu pierderea independenței și contopirea în căzăcism. Dacă Lupu nu va fi înlăturat, Poarta va pierde în mod sigur cele trei țări" (Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 239—240).

[76] La 29 iul. 1653, un reprezentant al Porții, sosit în Moldova, a cerut locuitorilor țării să se supună noului domn, care era confirmat pe tron după ce alungase pe „trădătorul" Vasile Lupu.

[77] Iată textul exact din Paul de Alep, deosebit de interesant pentru atmosfera ce domnea la Iași: „La alegerea sa (G. Ștefan) a trimis dregători pentru a menține ordinea la Iași și în celelalte orașe. Au venit atunci și s-au răzbunat împotriva dușmanilor lor, grecii, care au ajuns în stare jalnică, căci li s-au luat toate bunurile. Zilnic îi supuneau la tot felul de umilințe; au ajuns să-i înjunghie cu săbiile pe străzi, să le taie urechile și să-i bată în văzul tuturor. Groaza cumplită îi cuprinsese pe toți și mulți dintre ei au scăpat de măcelărire datorită domnului nostru patriarh (= Macarie). Musulmanii și evreii ieșeau în văzul tuturor (pe

stradă) fără teamă, dar grecii nu mai ieşeau din casele lor din pricina marii duşmănii care era împotriva lor, căci boierii lui Vasile (Lupu) subjugaseră pe moldoveni... şi îi nenorociseră, astfel că am văzut pe cei mai de seamă dintre ei îmbrăcaţi sărăcăcios. Ei munceau zi şi noapte şi li se dădea atît cît se înţeleseseră cu turcii" (*Călători străini*, VI, p. 95). Nu este deci vorba de o înţelegere între greci şi turci contra moldovenilor, aşa cum rezultă din textul lui Xenopol.

Curios că M. Costin — martor al evenimentelor — nu aminteşte despre asemenea excese; el menţionează doar uciderea a trei nepoţi ai lui Vasile Lupu (Ştefăniţă paharnicul, Alexandru paharnicul şi Enache comisul) şi de faptul că fraţii Toma şi Iordache Cantacuzino — care erau închişi la Buciuleşti şi ameninţaţi „de perire" — au fost salvaţi de la moarte prin intervenţia lui Constantin Şerban, domnul Ţării Româneşti, care era cumnat cu fratele lor, Constantin postelnicul (*Opere*, p. 168—169) şi, în plus, înrudit şi cu domnul Moldovei.

G. Ştefan a păstrat în dregătorie pe grecul Stamatie Hiotul-Sacazlîul, pe care l-a trimis la Poartă să-i aducă steag de domnie (*ibidem*, p. 167 şi N. Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 275).

[78] Informaţia se găseşte la Paul de Alep, în *Călători străini*, VI, p. 101—102, care afirmă că Şerif bei ţinea de soţie o circasiană, care era sora soţiei lui Vasile Lupu. Miron Costin, *Opere*, p. 163—164, nu vorbeşte despre o asemenea înrudire, ci doar de faptul că fostul domn — pe care hanul tătarilor l-a dat „pre sama lui Şirim bei" — a căzut la picioarele acestuia „cu lacrămi şi cu multe daruri"; tătarul se arăta dispus să-l ajute, dar a primit apoi ordin de la han „să lase toate" deoarece tătarii se aflau în război cu Polonia.

Despre Ecaterina, a doua soţie a lui Vasile Lupu, circasiană de origine, vezi: Oltea I. Nistor, *O circasiană pe tronul Moldovei. Cercetare istorică*, Cernăuţi, 1928 (din „Junimea literară", 1928, nr. 4—6, p. 83—111) şi C. I. Andreescu şi C. Stoide, *Ştiri despre petrecerea în Moldova a doamnei Ecaterina Cercheza, după moartea lui Ştefan vodă Lupu* („Arhiva", 1937, nr. 1—2, p. 33—40).

[79] Miron Costin nu vorbeşte despre asemenea înscenări; după ce cetatea Suceava a fost cucerită, doamna lui Vasile Lupu cu fiul ei şi „cu toată averea" au căzut în mîinile lui G. Ştefan, care a trimis-o „cu pază" la satul său Buciuleşti (*Opere*, p. 164—165). În *O samă de cuvinte*, Ion Neculce afirmă că noul domn „au vrut să-şi rîdă" de fosta doamnă, care însă l-a respins cu demnitate; după aceia, „o au trimis la Buciuleşti de au închis-o în curţile lui. Şi i-au luat averea şi multă spaimă i-au făcut" (*Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, Buc., 1955, p. 117).

[80] Despre sfîrşitul domniei lui Matei Basarab, grăbit de dezordinea provocată de mercenarii din armata sa, ca şi de încercarea de otrăvire pusă la cale de unii din apropiaţii săi, vezi: V. Drăghiceanu, *Morminte domneşti. Matei Basarab, doamna Elena şi fiul lor Mateiaş. Ultimele zile, meşteri şi stil* (BCMI, 1915, p. 170—176); A. Sacerdoţeanu şi Stelian Metzulescu, *Întîia piatră de mormînt a lui Matei Basarab* (SCIA, 1955, nr. 3—4, p. 342—351); Victor Brătulescu, *Monumente de artă din Tîrgovişte. Mormintele voievodale de la Tîrgovişte şi Arnota* (G.B., 1967, nr. 3—4, p. 291—322); W. Zekely, *Unele precizări cronologice privind mişcările social-politice desfăşurate în ultimul an al domniei lui Matei Basarab* („Istros", II—III, 1981—1983, p. 299—329), articol foarte bine informat.

[81] Despre moartea lui Vasile Lupu — la începutul lunii april. 1661 — şi îngroparea lui la mănăstirea Trei Ierarhi — ctitoria sa — vezi: Ştefan Meteş, *Mormîntul lui Vasile Lupu, domnul Moldovei* (RA, 1924, nr. 1, p. 137—138); Sever Zotta, *Mormîntul lui Vasile Lupu* (*ibidem*, nr. 2, p. 297); Ştefan Berechet, *Documente slave, privitoare la Basarabia, în tipărituri ruseşti* (BOR, 1926, p. 113—115); Fr. Babinger, *Originea şi sfîrşitul lui Vasile Lupu*, Buc., 1936.

[82] Despre această răscoală vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 193—200. Ea nu a fost provocată „tot de greci" — cum afirmă Xenopol mai departe. Din analiza atentă a mărturiilor epocii, rezultă că mişcarea din 1653, îndreptată împotriva autorităţii centrale reprezentate de bătrînul domn, a avut un caracter complex: pe de o parte, revolta armatei, nemulţumită de neplata lefurilor, revoltă care se îndreaptă şi împotriva sfetnicilor domnului; pe de alta, o stare de agitaţie în ţară (inclusiv în rîndurile boierimii), cauzată de abuzurile cercurilor conducătoare şi de creşterea considerabilă a exploatării fiscale şi înlesnită de uzura puterii autoritare îndelung deţinute de un domn, acum bătrîn şi bolnav, deci incapabil să mai stăpînească situaţia devenită explozivă. Stăpînirea lui Matei, care părea atît de puternic consolidată, s-a prăbuşit datorită în primul rînd erodării temeliei sale care era armata. Vezi studiul lui W. Zekely citat la nota [80].

[83] Matei nu era „odraslă" a Basarabilor, cum susţine A. D. Xenopol, ci rudă cu boierii Craioveşti. Xenopol urmează aici cronica ţării, unde se afirmă că Matei „să trăgea din neamul băsărăbesc" (*Istoria Ţării Româneşti*, p. 95). Matei a fost fiul lui Danciu mare vornic din Brîncoveni, care, la rîndul său, a fost fiul lui Vîlsan din Caracal şi al Mariei, fiica lui Datco şi a Calei din Brîncoveni. Danciu era

nepotul de fiu al jupaniței Marga „cea bătrînă", fiica lui Pîrvu Craiovescu și sora lui Neagoe Basarab, motiv pentru care Matei și-a spus nepotul lui Basarab (adică al lui Neagoe). Vezi Ilie Chiriță, *Matei Basarab* (AO, 1935, p. 47—57).

[84] Vezi caracterizarea făcută lui Matei Basarab de N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 234—239, unde se evocă opiniile contemporanilor domnului și ale istoricilor români.

[85] Despre motivele vrajbei dintre cei doi domni vezi supra nota [26].

[86] Xenopol exagerează într-o oarecare măsură gravitatea conflictului dintre cei doi voievozi. După cum s-a arătat de curînd, „dincolo de impactul dintre voievozi și principi, chiar în anii conflictului deschis, bunele relații dintre majoritatea locuitorilor de dincoace și de dincolo de Carpați... nu au contenit, legăturile economice, culturale, artistice și religioase au fost chiar mai puternice decît în epoca precedentă". De aceea se poate spune că raporturile uneori conflictuale dintre domnii celor două țări „n-au fost și nu pot fi socotite dominante, fundamentale, semnificative" (R. Ist., 1978, nr. 3, p. 434—436, 443).

Faptul că aceste lupte nu au afectat prea mult dezvoltarea firească a țărilor române rezultă și din spusele cronicarilor care laudă această epocă pentru belșugul și bunăstarea locuitorilor. De pildă, Miron Costin — care a cunoscut bine epoca în care a trăit — spune despre domnia lui Vasile Lupu: „Fericită domniia lui Vasilie Lupu, în care, de au fost cîndva această țară în tot binele și bivșug și plină de avuțiile, cu mare fericire"... „că de au fost cîndva vremi fericite acestor părți de lume, atunci au fost". Cît timp Vasile Lupu a domnit „cu mare liniște și pace..., din toate părțile sta toți de neguțitorii și de agonesită". Cronicarul recunoaște că erau „dări grele", dar, „avînd locuitorii țării vremi de agonesită, biruia toate acele greutăți a domniei" (*Opere*, p. 108 și 110).

O altă dovadă că luptele nu au întrerupt cursul obișnuit al vieții este bogata activitate culturală și ctitoricească, desfășurată în ambele țări române. Nu poate fi deci vorba de „punctul cel mai fatal din istoria neamului romănesc". Vezi și precizările lui N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 95—101.

[87] Despre această problemă vezi vol. III, p. 535, nota [33].

[88] Despre diversele opinii cu privire la influențele exercitate asupra introducerii limbii române vezi Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, *Bibliografia filologică românească. Secolul al XVI-lea*, Buc., 1974, p. 70—79.

[89] După cum arăta recent Virgil Cândea, „biserica română este singura dintre bisericile creștine din Europa care, deși aparținea unei severe tradiții, a părăsit vechea »limbă sfîntă«, înlocuind-o cu limba vie a poporului. Faptul se explică prin poziția specială a românilor care — latini de origine și de limbă — au fost obligați secole de-a rîndul să asculte serviciul divin într-o limbă străină" (*Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 46—47).

[90] Despre începuturile folosirii scrisului în limba română în cancelariile domnești ale Moldovei și Țării Românești în sec. XVI vezi vol. III, p. 533, nota [22].

[91] Cărțile tipărite de Coresi — prin care s-a început introducerea limbii române în biserică — au circulat deopotrivă atît în Transilvania, cît și în țările române extracarpatice, astfel încît procesul a fost concomitent în toate regiunile locuite de români, corespunzînd acelorași necesități.

După cum sublinia P. P. Panaitescu, *Unificarea politică a țărilor române în epoca feudală*, în vol. *Studii privind unirea Principatelor*, Buc., 1960, p. 77, introducerea limbii române în biserică a format „o concepție după care ar ființa o biserică românească, unită prin limba liturgică, formînd o unitate spirituală distinctă în sînul bisericii ortodoxe, trecînd peste granițele monarhiilor feudale".

[92] Despre activitatea lui Chiril Lucaris vezi mai nou: G. Hatziantoniu, *Protestant Patriarch. The Life of Cyril Lucaris (1572—1638), Patriarch of Constantinople*, Londra, 1962; Gunnar Hering, *Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik, 1620—1638*, Wiesbaden, 1968; recenzia lui Andrei Pippidi în REESE, 1970, nr. 4, p. 715—721.

Este interesant să amintim faptul că, la 1629, cînd principele Gabriel Bethlen încerca să atragă pe românii ardeleni la protestantism, Lucaris arăta că asemenea încercări erau zădărnicite de „legătura de sînge și de simțiri care trăiește, deși în mod tainic, dar cu atît mai puternic, între românii din țara Transilvaniei și între locuitorii Țării Românești și Moldovei" (I. Lupaș, *Documente istorice*, I, Buc., 1940, p. 178). Vezi și N. M. Popescu, *Chiril Lucaris și ortodoxia ardeleană* (BOR, 1946, nr. 7—9, p. 445) și Ștefan Andreescu, *Transilvania la începutul secolului al XVII-lea; acțiuni și proiecte pentru unitatea spațiului carpato-danubian* (R. Ist., 1987, nr. 6, p. 564—574).

[93] Vezi mai nou *Mărturisirea de credință a Bisericii ortodoxe — 1642*, trad. de Al. Elian, 1982. Despre sinodul de la Iași vezi: Irineu Mihălcescu, *Petru Movilă*

și Sinodul de la Iași (M.M., 1942, nr. 12, p. 481—519); P. P. Panaitescu, *Petru Movilă și românii* (BOR, 1942, p. 403—430) și extras, Buc., 1942; Teodor Bodogae, *Petru Movilă și sinodul de la Iași (1642)* („Rev. teologică", 1942, nr. 9—10, p. 385—395); idem, *Din istoria bisericii ortodoxe de acum 300 de ani. Considerațiuni istorice în legătură cu Sinodul de la Iași*, Sibiu, 1943; Al. Elian, *Contribuția grecească la Mărturisirea ortodoxă* („Balcania", V/1, 1942, p. 79—135), etc.

[94] După cum a arătat Al. Elian, *Mărturisirea...*, p. 7, „nu a asistat la lucrări nici unul dintre ierarhii moldoveni, cum greșit mai cred unii cercetători, pentru că nu a fost vorba decît de ceea ce am numi azi o reuniune de experți în problema în care erau direct interesate numai cele două părți: Kievul și Constantinopolul. Izvoarele contemporane, de altfel, nu lasă nici un fel de îndoială în această privință".

[95] Despre influența curentelor protestante (luteranism, calvinism, unitarianism) asupra românilor din Transilvania vezi mai nou Ion Gheție — Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, Buc., 1985, p. 85—89.

[96] Vezi *ibidem*, p. 219—223 și notele de la p. 232.

[97] Despre *Catehismul* din 1559 vezi Gh. Chivu — Mariana Costinescu, *op. cit.*, p. 110—113.

[98] Important de reținut este faptul că în predoslovia la *Răspunsul* său, Varlaam susține *ideea unității de neam bazată pe unitatea de credință;* el se adresează către creștinii din Transilvania „și cu noi de un neam români", îndemnîndu-i să-și păstreze credința strămoșească și să nu se lase atrași „întru erezia lor (a calvinilor) cea rătăcită" (I. Lupaș, *Documente istorice*, I, p. 231—235 și *Bibliografia românească veche*, IV, p. 191—193). Vezi și N. Chițescu, *Trei sute de ani de la „Răspunsul la Catehismul calvinesc" al lui Varlaam al Moldovei (1645—1945)* (B O R, 1945, nr. 11—12, p. 618—628).

O dovadă elocventă a colaborării moldo-muntene în această problemă o constituie faptul că *Răspunsul* lui Varlaam a fost tipărit în Țara Românească, unde textul a fost puțin modificat. Vezi Mihaela Teodorescu, *Unde a fost tipărită lucrarea lui Varlaam „Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc"?* („Limba română", 1978, nr. 2, p. 163—171), cu bibliografia mai veche.

[99] Despre această problemă vezi vol. III, p. 533, notele [18—19], precum și Demény Lajos, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, Buc., 1986, volum care întrunește numeroase studii despre primele tipărituri din Țara Românească, activitatea lui Coresi, Filip Moldoveanul etc.

[99] Despre această problemă vezi vol. III, p. 533, notele [18—19], precum și *nesc din secolul al XVI-lea).*

[100] După opinia lui Fr. Pall, *Cu privire la activitatea de tipograf a lui Coresi* („Studii și cerc. de bibliologie", III, 1960, p. 272), ar fi vorba de mitropolitul Țării Românești și de diaconul Coresi. Regretatul Gebhard Blücher, *Considerații filigranologice asupra Evangheliarului slavon al lui Lavrentie* („Rev. Bibliotecilor", 1969, nr. 12, p. 741—742) susținea că acel „Diaconus Buchdrücker" ar fi fost Lavrentie ieromonahul care avea tipografie la m-rea Plumbuita din București.

[101] Xenopol nu a cunoscut activitatea tipografică a lui Lavrentie ieromonahul, amintit în nota precedentă, despre care s-a scris mult în ultima vreme. Vezi: L. Demény, *Tiparnița bucureșteană în secolul al XVI-lea* (R. Ist., 1972, nr. 2, p. 203—224); idem, *București — centru de tiparniță în secolul al XVI-lea* („București", 1972, p. 123—128); Alexandru Mareș, *Activitatea tipografică a ieromonahului Lavrentie în lumina unor noi informații* („Limba română", 1972, nr. 4, p. 307—315); idem, *Despre data primei ediții a Tetraevanghelului slavon al lui Lavrentie* („Studii și cerc. de lingvistică", 1973, nr. 4, p. 443—448); Maria Rădulescu, *Din tradițiile culturale ale Țării Românești: prima tipografie din București* (A U B, Limba și literatura română, 1973, nr. 2, p. 147—161); N. Șerbănescu, *Tipografia ieromonahului Lavrentie de la m-rea Plumbuita din București* („Studii teologice", 1975, nr. 1—2, p. 20—39); L. Demény, *L'imprimerie de Bucarest au XVI-e siècle. Quelques précisions nécessaires* (RRH, 1981, nr. 4, p. 667—672); Demény L., Lidia Demény, *op. cit.*, p. 106—127.

[102] Despre activitatea acestui harnic egumen vezi mai nou: G. T. Ionescu, *Contribuții la cunoașterea așezămîntului cultural medieval m-rea Govora din județul Vîlcea* („Buridava", 1972, p. 57—122); idem, *M-rea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul* (BMI, 1971, nr. 2, p. 30—32 și nr. 4, p. 33—42); Natalia Trandafirescu, *Un document inedit despre tiparnița și școala de la Govora întemeiate de Matei Basarab* (RA, 1982, nr. 3, p. 258—264).

[103] Vezi Gabriel Ștrempel, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea* („Studii și cerc. de bibliologie", 1955, p. 19—27).

Rîvna lui Matei Basarab pentru tipărirea cărților bisericești a fost lăudată de tipograful liovean Mihail Slinska, editorul *Triodului înflorat*, apărut în 1642 cu sprijinul mitropolitului Petru Movilă și dedicat lui Matei Basarab. Vezi P. P. Pa-

naitescu, *O carte necunoscută a lui Petru Movilă dedicată lui Matei Basarab*, în vol. *Omagiu acad. P. Constantinescu-Iași*, Buc., 1965, p. 295—301.

Nu toate cărțile tipărite de Matei Basarab erau alcătuite în limba română; s-au editat și o serie de cărți în limba slavonă (*Molitfenic*, 1635, *Slujebnic*, 1646 etc.). La trei dintre acestea (*Pogribania preoților*, 1650, *Mystirio sau Sacrament*, 1651 și *Tîrnosanie*, 1652), explicațiile practicii sînt în limba română, pentru numeroșii preoți care nu înțelegeau slavonește.

Despre valoarea artistică a ornamentelor realizate în tipărituri vezi Ana Andreescu, *Elemente de ornamentică în tipăriturile lui Matei Basarab*, în vol. *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare, cercetare*, Rm. Vîlcea, 1980, p. 409—420.

[103 bis] Despre Petru Movilă — fiu de domn moldovean, care nu și-a uitat frații din Moldova și Țara Românească — vezi mai nou culegerea de articole *Mitropolitul Petru Movilă. La 340 de ani de la moartea sa, 1647—1987*, extras din M. A., 1987, nr. 6 și 1988, nr. 1, unde se publică rezultatele cercetărilor ce au dus la descoperirea mormîntului său de sub fundația catedralei Uspenia din Kiev, precum și lista operelor sale (utilizînd și lucrări recente ale istoriografiei sovietice).

[104] Trebuie să amintim că Matei Basarab a pus să se tipărească *Pravila de la Govora* într-o ediție specială pentru Transilvania, sub numele mitropolitului Ghenadie.

Colaborarea culturală dintre cele două țări române este ilustrată și de prezența la m-rea Govora, în 1639, a lui popa Nicula ardeleanul, „carele au fost scoțători de cărți la tiparele domnești", deci un tipograf venit din Transilvania, așa cum popa Dobre din Țara Românească se duce în provincia de peste munți „de au făcut tipar" (Arh. St. Buc., m-rea Govora, XVII/10). Vezi și Ioana Cristache-Panait, *Rolul lui Matei Basarab în cultura românilor din Transilvania*, în vol. *Matei Basarab și Bucureștii*, Buc., 1983, p. 65—70.

[105] Despre activitatea mitropolitului Simion Ștefan vezi *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, s.v., unde se subliniază valoarea ideilor sale despre circulația cuvintelor și explicarea istorică a diversificării dialectale.

Vezi și studiile publicate în introducerea la *Noul Testament* din 1648, reeditat de P. S. Emilian, episcop al Alba Iuliei, 1988, studii relative atît la valoarea acestei opere de o mare însemnătate pentru cultura românească veche, cît și la viața și activitatea învățatului ierarh.

Identitatea dintre Simion Ștefan și Simion Dascălul a fost infirmată în urma analizei izvoarelor documentare, care au dovedit originea moldovenească a celui din urmă. Vezi: I. C. Chițimia, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Buc., 1972, p. 262; D. Velciu, *Grigore Ureche*, p. 218—220.

[106] Vezi studiul introductiv la *Îndreptarea Legii*, Ed. Academiei, Buc., 1962 și Stelian Marinescu, *Matei Basarab legislator* (G. B., 1982, nr. 11—12, p. 916—935).

[106 bis] Despre tipăriturile din această epocă — între care un loc de frunte ocupă legiuirea din 1646 și *Cazania* lui Varlaam — vezi Al. Ligor, *op. cit.*, p. 106—110 (cu bibliografie).

[107] Despre activitatea lui Varlaam, mitropolitul Moldovei, vezi *Dicționarul citat*, s.v. (cu o bogată bibliografie).

De reținut că lucrarea lui Varlaam *Cazania (Cartea românească de învățătură)* a avut o largă răspîndire și în Transilvania, unde s-au descoperit peste 100 de exemplare. Vezi N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, Buc., 1982, p. 82 (cu bibliografie) și Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983.

[107 bis] Vezi introducerea la ed. critică, Ed. Academiei, 1961. Vezi și cap. următor nota [90]. Merită reținut un aspect important, și anume acela că cele două legiuiri sînt considerate printre „primele codificări în limba națională în Europa acelor vremuri" (Radu Economu, *Ctitor de pravile. „Provocatorii la războaie nu sînt iertați în veci"*, în M.I., 1982, nr. 9, p. 13—14).

[108] Xenopol exagerează prin importanța „grecismului", care a ușurat înlocuirea „slavonismului" din limba română, dar nu i-a luat el locul; în multe mănăstiri a continuat să se scrie și să se citească în limba slavonă.

[109] Începuturile vieții monahale în țările române nu au nici o legătură cu „imigrarea călugărilor bulgari"; primele mănăstiri au fost înființate de domni și boieri. Vezi Vasile Iorgulescu, *Mărturii privind monahismul pe pămîntul românesc înaintea Sfîntului Nicodim* (B O R, 1983, nr. 3—4, p. 253—263).

[110] Despre tratativele duse cu Rafael Levaković, tipograf croat care lucra la tipografia Congregației de Propaganda Fide și care a venit la Tîrgoviște în 1638, vezi: D. Găzdaru, *Misiunea culturală a lui Rafael Levaković pe lîngă Matei Basarab. Prietenia lui cu Udriște Năsturel*, în vol. *Studii istorico-filologice*, Freiburg, 1974, p. 93—174.

Tipăriturile în limba slavonă aveau misiunea să pătrundă și în țările de la sudul Dunării, pentru a asigura astfel „propagarea influenței culturale și politice a Țării Românești în zonele limitrofe, lansarea spirituală a poporului nostru în circuitul Europei răsăritene" (Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, Buc., 1974, p. 39—40).
Numeroase asemenea cărți în limba slavonă se păstrează în bibliotecile din Belgrad, Novisad și Sarajevo, cum și la mănăstirile sîrbești Beocin, Bodjani și Hilandar. Vezi: BRV, I, p. 171—175; Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi* („Cercetări literare", 1939, p. 170); M. I., 1982, nr. 9, p. 9 etc.
Răspîndirea acestor cărți pe o arie largă a fost apreciată și lăudată de unii contemporani precum călugărul rus Grigori Rojadovski — aflat la Tîrgoviște în 1650—1652 — care vorbește într-un eucharistion de „stampa ili tipografia na vsea stranîi poludennîiia, preslavnoe je to iako vsiu zemliu Dakiiskuiu vî miria săhranaia" („Studii", 1971, nr. 5, p. 1032).
[111] Vezi mai sus nota [89].
[112] Vezi și N. Grigoraș, *Inscripția turnului clopotniță al m-rii Trei Ierarhi din Iași* (AIIAI, 1964, p. 169—170); Al. Andronic, *Stema cu pisanie de pe turnul clopotniță al m-rii Trei Ierarhi din Iași* („Romanoslavica", XV, 1967, p. 255—257 + 3 pl.).
[113] Despre acest învățat grec și influența operei sale în sud-estul Europei vezi Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée,* ed. II-a, Tesalonic, 1967 și introducerea lui C. Noica la Théophile Corydalée, *Introduction à la logique,* Buc., 1970.
[114] Vezi amănunte în studiul lui Gabriel Strempel citat supra nota [103] și D. Găzdaru, *Prima tipăritură din Moldova. Contribuție la istoria culturii românești în sec. XVII* („Buletinul Bibliotecii române" — Freiburg, 1953, p. 37—58.)
[114 bis] Pentru importanța ce se acorda învățăturii în această vreme deosebit de semnificative ni se par cuvintele din predoslovia *Cărții românești de învățătură* (Ed. Academiei, p. 37): *„cum nu poate nime a lăcui în această lume fără apă, așa nu poate fi nice fără învățătură".*
[115] Despre acest document — considerat fals de unii autori — vezi Ilie Minea — L. T. Boga, *Despre cel mai vechi document în legătură cu școala de la Trei Ierarhi* (CI, 1934—1936, nr. 2, p. 208—215); N. C. Enescu, *Autenticitatea documentului dat de Gheorghe Ștefan vodă la 2 april 1656 privind dania domnitorului Vasile Lupu pentru școala de la m-rea Trei Ierarhi* (M. M., 1964, nr. 5—6, p. 229—254).
Documentul din 1656 a fost reprodus de A. D. Xenopol în vol. *Memoriu asupra învățămîntului superior în Moldova,* Iași, 1885, p. 93—94.
[116] În relația iezuitului Paul Beke din 1644 se afirmă că Vasile Lupu a chemat din Kiev „patru tineri doctori în filozofie care au studiat la iezuiții noștri în Lituania". Domnul se arăta dispus să nu crute nici o cheltuială „dacă mai apoi va fi nevoie de mai mulți educatori" (*Călători străini,* V, p. 282). După misionarul Baksić (1641), domnul adusese dascăli din Rusia „și țin școală latinească și aproape toți știu limba latină" (*ibidem,* p. 255). Nu este vorba deci numai de limba slavonă.
Despre școala din Moldova în vremea lui Vasile Lupu vezi amănunte la Al. Ligor, *op. cit.,* p. 97—99, care arată că în această epocă se tipărește primul abecedar *(Bucoavnă)* în limba greacă.
Vezi și Dan Simonescu, *Școala vasiliană* („Cuget moldovenesc", 1943, nr. 11—12, p. 97—103); Mihail Avădanii, *Așezămîntul școlar de la Trei Ierarhi din Iași — prima instituție cu elemente de învățămînt superior din Moldova* (M M, 1971, nr. 5—6, p. 361—374); C. Cihodaru, *Învățămîntul în Moldova în secolele XV—XVIII. Școala domnească din Iași,* în vol. colectiv *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași, 1860—1960,* I, Buc., 1960, p. 9—32.

Pentru localizarea clădirii acestei școli pe Ulița Ciobotărească din Iași și arderea clădirii la 1723 vezi „Arhiva românească", t. III, p. 259 și T. Codrescu, *Uricarul,* VII, p. 189.

[117] După opinii mai noi, colegiul din Kiev avea un „program occidental de învățătură: arte liberale, gramatică, retorică, dialectică, aritmetică, geometrie, astronomie, muzică, toate astea pe lîngă teologie, între limbile de predare și studiu nelipsind latina, ba ocupînd chiar un loc preponderent, alături de slavonă și greacă" (*Mitropolitul Petru Movilă .....,* p. 54).

[118] Vezi și *Călători străini,* V, p. 329, unde textul exact este: „Principele Vasile s-a sîrguit mult și a făcut foarte mare cheltuială ca să aducă studiile latine în Moldova, însă toate încercările au fost zadarnice". La 1645 se afirma că domnul Moldovei „fabrica un Colegio" („Balcania", 1945, p. 121).

[119] Despre școala din Tîrgoviște vezi Victor Papacostea, *O școală de limbă și cultură slavonă la Tîrgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab* („Romanoslavica", V, 1962, p. 185—194); idem, *Les origines de l'enseignement supérieur en Valachie* (REESEE, 1963, nr. 1—2, p. 7—39).

În afară de școala de limbă slavonă — menționată la 1640 — exista și o „schola greca e latina", amintită la 1646, care va fi funcționat în casele familiei Cantacuzino și unde a predat ca dascăl Pantelimon Ligaridis. La cursurile sale — unde se învățau gramatica, retorica și logica — se vor forma o serie de intelectuali, printre care și stolnicul Constantin Cantacuzino, care vor promova o adevărată renaștere culturală spre sfîrșitul sec. XVII.

O școală exista și la mănăstirea Govora—Vîlcea. Întărind dania de 1000 de florini anual făcută mănăstirii de Matei Basarab, Theofan, patriarhul Ierusalimului, constata la 1636 că domnul „a voit el să rînduiască într-însa dascăli și tipografi pentru a tipări și împodobi cărți sfinte, și încă nu numai de acestea să aibă grijă dascălii pe care i-a însărcinat cu administrarea, ci și copii să aducă la școală și să-i învețe scrierile sfinte și după toată puterea lor să-i deprindă pe ei a cunoaște înțelepciunea cea dinăuntru și cea dinafară a oamenilor" (DRH. B, vol. XXV, p. 405).

[120] *Limba slavonă era utilizată numai în biserică și în actele solemne ale cancelariei domnești;* atît Matei Basarab, cît și Vasile Lupu au folosit însă limba română în numeroase porunci adresate dregătorilor lor, în acte de volnicie etc., astfel încît se poate afirma că *„numărul documentelor emise în limba română este covîrșitor față de cel al actelor întocmite în latină, slavonă, greacă etc."*. Să mai amintim apoi că toate zapisele de vînzare-cumpărare se întocmeau în limba română, limba vorbită de popor (Al. Ligor, *op. cit.*, p. 110). Vom înțelege astfel că nu se poate vorbi de „întărirea slavonismului", ci dimpotrivă.

[121] Vezi mai nou Onisim Filipoiu, *Dascălul Toader și mesajul său*, în vol. *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 403—406; Atanasie Popa, *Precizări privind Panegiricul din 1639 al dascălului Toader din Feldru,* în același volum, p. 407—411.

[122] Putem spune în concluzie că *procesul înlocuirii limbii slavone cu limba română este un proces îndelungat, început în sec. XVI și terminat în linii mari la începutul sec. XVIII.* Biruința treptată a limbii române în sec. XVII a stimulat accesul la cultură a unor pături tot mai largi, care nu vorbeau limba slavonă. Vezi amănunte la I. Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor,* Buc., 1904.

În predoslavia la *Antologhionul* tipărit la Rîmnicul Vîlcea în 1786, ierodiaconul Grigorie mărturisea că limba slavonă a fost „o limbă neștiută patrioților noștri", din care cauză cultura slavonă a fost o „fîntînă pecetluită", accesibilă doar unui număr mic de inițiați (Antonie Plămădeală, *Clerici ortodocși ctitori de limbă și cultură românească,* Buc., 1977, p. 7).

[123] Capitolul de istorie culturală din vol. VII al ed. a III-a este completat de Xenopol în vol. VIII, unde prezintă opera lui Grigore Ureche, care trăiește și el în vremea domniei lui Vasile Lupu. Vezi acest volum p. 421—425.

Mai amintim că în vremea domniei lui Matei Basarab se alcătuiește prima cronică a Țării Românești (așa numitul *Letopiseț Cantacuzinesc*), la care Cantacuzinii vor adăuga, în partea finală, cronica lor, fără a schimba prea mult din letopisețul oficial alcătuit la curtea lui Matei vodă. La baza voinței domnului a stat dorința sa de a stabili o legătură între boierii Craiovești (din stirpea cărora făcea parte) și familia domnitoare a Basarabilor. Vezi P. P. Panaitescu, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească* (SMIM, V, 1962, p. 217 și urm.).

Ar mai trebui menționată tot aici bogata activitate ctitoricească din vremea domniilor lui Matei Basarab — cînd se construiesc sau refac un număr impresionant de monumente laice și religioase (115) — și Vasile Lupu. După cum remarca N. Iorga, între cei doi domni rivali pe arena politică a avut loc o adevărată întrecere pașnică în domeniul culturii (*Istoria românilor,* VI, p. 77—98, cap. *Întrecerea ctitorilor domnești*).

Vezi: Veniamin Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, Buc., 1982; N. Stoicescu, *Matei Basarab,* Buc., 1982, p. 215—233; Vasile Drăguț, *Trăsături majore ale artei românești din epoca lui Matei Basarab,* în vol. *Matei Basarab și Bucureștii,* Buc., 1983, p. 71—79; Ana Dobjanschi, Victor Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu,* Buc., 1979; idem, *Un climat nou de artă în epoca lui Vasile Lupu* (BMI, 1984, nr. 1, p. 30—34); Al. Ligor, *Prin Moldova în timpul lui Vasile Lupu,* p. 111—119 etc.

II

AȘEZĂMINTELE JURIDICE [1]

1. Obiceiul pămîntului. Fondul dreptului

Matei Basarab și Vasile Lupu, a căror viață și domnie nu fură decît o lungă și sîngeroasă rivalitate, par a fi concurat unul cu altul pe întrecutele în înzestrarea poporului lor cu aceleași așezăminte folositoare. Durata egală a domniei lor, încleștarea istoriei ambelor țări, născută din neîmpăcata lor dușmănie [2], și mai ales fenomenele culturale identice, la care ambii au prezezut, fac ca istoria lor să nu poată fi expusă despărțit și nevoiește o tratare comună.

Deși dezbinate cu trupurile, țările noastre erau împreunate cu mințile lor, și în o regiune superioară, se accentua unirea, pentru care conștiința poporului rămînea încă adormită. Aici găsim pentru întîia oară manifestată în cugetare, în covîrșitorul domeniu al inteligenței, deși tot fără un act de voință, unirea aceea pe care de fapt și fără conștiință de marele act pe care-l îndeplinise o realizase Mihai Viteazul [3], ba încă pentru întregul corp al poporului român. Dar și acum, deși aceleași acorduri răsunau în o sferă mult mai apropiată de conștiința poporană, ele tot însemnau încă numai o mișcare pregătitoare, instinctivă, care trebuia să găsească rostirea ei clară și luminoasă numai mult mai tîrziu.

Totuși, este netăgăduit că din adunarea acestor fapte mute și concentrate numai în sine însele, se dezvoltă încetul cu încetul, ca petalele unei flori ce se desfac din îmbobocire, mîntuitoarea idee a unirii românilor. Numai cînd românii începură a întrevedea, fie și numai ca prin o zare, istoria lor de pînă atunci și cunoscură prin cîte puncte comune ea se aseamănă; cînd simțiră umplîndu-se cu toții, și fără deosebire de țara pe care o locuiau, de aceleași gîndiri, la faptele trecute ale întregului lor neam cînd simțiră chitul cel puternic pe care-l turna în suflet amintirea unor suferințe purtate împreună, se născu în ei dorința tot mai vie de a duce și înainte un trai nedespărțit. Atunci se născu ideea unirii politice, din zămislirea ei pusă pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu, unirea intelectuală. Deocamdată ea strînse în un singur corp numai cele două ramuri răschirate din poalele Carpaților, fără a putea lega existența lor de trunchiul cel puternic rămas dincolo de piscuri [4].

Dacă însă dezvoltarea popoarelor este fatală și dacă închegarea unității naționale este tendința obștească a timpurilor viitoare, să trăim cu convingerea adîncă și nestrămutată că va suna odată ora mult așteptată cînd marginile statului vor cădea împreună cu acele ale poporului român [5]. Acesta să fie idealul către care să tindem, ținta noastră pe pămînt!

Între tendințele asemănătoare care se manifestaseră în ambele țări române sub domniile lui Matei Basarab și Vasile Lupu, una din cele mai însemnate este încercarea ambilor domni de a-și înzestra țările cu o legislație. Pînă la ei nu am întîlnit nici un soi de încercare de asemene natură, căci cele ce se spun despre o introducere a legilor basilicale sub domnia lui Alexandru cel Bun sînt de tot problematice și au chiar în contra lor împrejurarea însemnătoare că nici un document anterior lui Vasile Lupu nu amintește existența acelor legiuiri în țara Moldovei[1] [6].

Cu toate aceste, trebuiau să existe și înaintea ambilor domni ai veacului al XVII-lea niște norme juridice, după care să se hotărască dreptatea între oameni, căci împărțirea acesteia este chitul cel dintîi care unește pe oameni în societate și deci puterea zămislitoare a vieții de stat. Normele juridice nu erau însă scrise și deci precise, ci se transmiteau din neam în neam și erau create după ideea dreptului firesc la fiecare nouă împrejurare. Aceste principii nehotărîte și plutitoare ale dreptului regulau singure daraverile sociale și constituiau ceea ce se numea *obiceiul pămîntului*[2].

Poporul român suferind în timpul formării sale atîtea înrîuriri deosebite, urmele unor asemene trebuia să se întîlnească și în normele juridice, care regulau daraverile sale zilnice. Obiceiul pămîntului va înfățișa acest amestec variat, va fi un adevărat mozaic, din cele mai felurite inspirații, a căror origine însă, în cele mai multe cazuri, nu se mai poate determina [7]. Adeseori însă prescrierile sale sînt izvorîte din bunul simț și înțelepciunea poporului și, dacă ele se întîlnesc chiar în aceeași cuprindere și la alte popoare, aceasta nu înseamnă numaidecît că românii le-au împrumutat normele, ci ele au același caracter numai fiindcă sînt izvorîte din un fond comun omenesc. Numai acolo unde regulile juridice vor fi prinse în niște forme exterioare anumite se va putea mai ușor descoperi adevărata lor proveniență, căci dacă fondul poate fi comun, forma va fi totdeauna particulară.

În rîndurile ce urmează vom căuta să arătăm lineamentele principale ale obiceiului pămîntului, fără a intra în amănunțimile pe care le-ar cere o tratare specială a materiei. Ne vom mărgini apoi la normele juridice care regulau viața individuală, întrucît organizarea statului a fost expusă mai înainte[3], căci și această organizare este, în definitiv, tot un product al obiceiului pămîntului, și nu acel al unei constituții scrise.

Începem cu normele dreptului celui mai primitiv și elementar, acele ale *dreptului penal* [8].

---

[1] Cantemir, *Descr. Mold.*, p. 100 [ed. 1973, p. 246]: „*Alexander primus*, Moldaviae Despota... cum regium diadema a constantinopolitano imperatore acciperet, leges quoque Graecorum quae τῶν βασιλικῶν libris comprehendebantur, suscepit, atque e vastis illis volminibus, excerptum id, quo nunc Moldavia utitur, ius proposuit". Tot el spune însă și despre „*Basilius Albanus*, Moldaviae princeps, antecedenti seculo per bonos legumque patriarum peritos viros, cunctos et scriptos et non scriptos canones in unum colligi iussit, et ex iis singularem Codicem confecit, qui hodienum iudicibus Moldaviae recte pronunciandi norma est".

După Cantemir ar fi existat în Moldova pe timpul lui două extracte de legi, ceea ce nu rdiese de nicăieri. El pare a confunda colecția lui Vasile Lupu, extrasă din Armenopol, vezi mai jos, [par.] nr. 4 [Legislația lui Matei Basarab și Vasile Lupu], cu pretinsa adunare făcută de Alexandru cel Bun.

[2] Cantemir, *l.c.*, p. 101 [ed. 1973, p. 246]: „non scriptum alterum, quod consuetudinem gentis recte diceres, si quidem vernaculo etiam sermone, sclavonica voce *Obyczai*, quod morem aut consuetudinem designat, inter Moldavos appellatur".

[3] Vol. II, p. 160 și urm.; vol. III, p. 463 și urm.

Pedepsirea crimelor nu era privită ca astăzi drept o afacere ce-ar interesa ordinea publică, ci ca chestiune de interes privat, ca și daraverile civile. Așa, un document maramureșan din 1419 constată că Micu din Urmeniș dăduse a treia parte din moșia lui doamnei Anna, surorii lui Ioan, ce fusese ucis de Micu[4]. Apoi cavalerul Guillebert de Lannoy, ambasadorul regelui francez Carol al VI-lea și al celui englez Henric al V-lea către mai mulți principi răsăriteni, trecînd din Lituania în Moldova pe timpul lui Alexandru cel Bun, în anul 1421, se întîlnește cu domnul la Cozia[5] [9], de unde se îndreaptă către portul așezat pe Marea Neagră, Moncastro sau Cetatea Albă. El ne spune că, înainte de a ajunge în acel oraș, el și cu tălmaciul său fură apucați de niște hoți care-l răsturnară la pămînt, îl despoiară, ba îl și bătură și răniră greu la braț, lăsîndu-l numai cu cămașa, legîndu-l de un copac pe malul Nistrului, unde stătu toată noaptea în pericol de moarte. Dimineața, totuși, îl dezlegară și, scăpînd din mîinile lor gol, veni astfel în tîrg. Se furase francezului 120 de galbeni, toți banii lui de drum, afară de alte lucruri. După stăruințele puse de el pe lîngă guvernorul ⟨pîrcălabul⟩ Cetății Albe, care cetate era a lui Alexandru-Vodă, nouă din făptuitori fură prinși și aduși înaintea lui cu ștreangul la gît, lăsîndu-se în voia lui de a-i omorî sau a le ierta viața. *Fiindcă însă hoții îi restituiseră banii, de Lannoy se rugă pentru a li se dărui zilele*[6] [10].

Pe aceeași idee că crimele sînt de domeniul privat și că răul de căpetenie pe care-l pricinuiau era daunarea aceluia contra căruia erau îndreptate, și nu turburarea ordinei publice, se întemeiază și răscumpărarea pedepsei, și anume chiar a celei capitale, prin bani dați acelui vătămat [11].

Astfel, un document de la Alexandru cel Bun învoiește lui Iurja ⟨Giurgiu⟩ să-și răscumpere gîtul de la Balota și Oancea, dîndu-le ca gloabă o parte din satul său Tămărtăsinții[7] [12].

Tot în bani se răscumpără și pedeapsa morții cînd ocîrmuirea o impunea pentru oarecare vină. Așa un document de la Bogdan, fiul Lăpușneanului (1568—1572), arată pe o femeie, Lupa, vînzîndu-și moșia lui Dinga vornicul pentru 240 de zloți tătărăști, cu care bani își răscumpără capul pentru că s-a fost măritat după alt bărbat și pentru desfrînarea ei a plătit[8], ceea ce trebuie înțeles că făptuise o bigamie.

Ioan-Vodă cel Cumplit întărește unui țigan, Nicola, în 1572, cumpărătura unei treimi din o cincime a satului Băloteşti ⟨Balotești⟩, pe care țiganul îl cumpărase de la Toma, în zilele lui Alexandru Lăpușneanu, pentru 120 de zloți tătărești, de care bani Toma avusese nevoie spre a se răscumpăra de pedeapsa morții[9]. Biraul de Bistrița mărturisește în o scrisoare a lui din 1635 că Petru furase multe unelte în satul lui. Stăpînul lui îl descumpără, scoțîndu-l de la ștreang[10].

Un alt document, din 1665, amintește pierderea a jumătate de sat

---

[4] [Ioan] Mihályi [de Apșa, *Istoria comitatului Maramureș.] Diplome maramureșene [din sec. XIV și XV,* Sighet, 1900], p. 235.

[5] Sat în județul Fălciu. Vezi Frunzescu, *Dicționar geografic al României,* [= *Dicționar topografic și statistic al României (Precedat de geografia și statistica țării),* de Dimitrie Frunzescu], București, 1872, s.v.

[6] Vezi această parte din *Voyages et ambasades de messire Guillebert de Lannoy,* 1399—1450, în *Arh. ist.*, I, 1, p. 129 [*Călători străini*, I, p. 51].

[7] Doc. din 20 decemvrie 1432 ⟨1431⟩, în *Uricarul,* XI, p. 12.

[8] Doc. nedatat, în *Uricarul,* X, p. 136 [DIR, A, sec. XVI, vol. II, p. 224].

[9] *Arh. ist.*, I, 1, p. 111 [DIR, A, sec. XVI, vol. III, p. 8—9].

[10] *Doc. Bistriței* [v. *supra,* 111/181], de N. Iorga, II, p. 5. Asupra înțelesului cuvîntului *descumpără,* vezi mai sus vol. III, p. 295, nota 192.

din Onceni de către Marușca și fiul ei, Grigore, care făcuse o moarte de om în paguba lui Nicoară vornicul, pentru a se plăti de dînsa[11].

O aplicare mai departe a pedepsei amenzii pentru moarte de om se făcea atunci cînd se găsea un om ucis în hotarul unui sat, făcîndu-se acest sat răspunzător pentru moartea întîmplată [13]. Această răspundere a satului întreg, ba chiar a unei regiuni mai întinse pentru crima întîmplată în hotarele ei, era aproape singura măsură de poliție preventivă ce se lua pentru a se asigura liniștea publică. Un raport al boierilor olteni către ocîrmuirea germană ⟨austriacă⟩ din anul 1719 spune că: „legea patriei este dacă cineva era daunat în averea sau în viața lui de către tîlhari, douăsprezece sate vecine, în hotarul cărora s-a comis omorul sau altă crimă, sau să deie față pe răufăcător, sau să plătească dauna“[12] [14].

Procedarea aplicată pentru încasarea amendei conducea de obicei la pierderea proprietății din partea sătenilor asupra moșiei unde se întîmplase asemenea nenorocire. Așa un document de la Ieremia Movilă — 1599 — ia de la un preot Ioan o siliște numită Bădenii, fiindcă nu putuse răspunde gloaba de 50 de boi ce i se impusese pentru o moarte de om[13] [15].

Chiar pînă tîrziu se menține această despăgubire pentru crima de omor. Așa un document din 1791 ne arată cum unul Ioan Ionaș fusese pus la închisoare pentru un omor în familia lui Dumitru Ghionoiu, dar că scăpase dînd 110 lei, pentru care ar fi fost iertat. Un altul, mai nou, din anul 1800, amintește că unul Berbănți, *în vremile de mult,* ar fi plătit numai el pentru sine 100 de lei și un cal gloabă, pentru o moarte de om ce s-au fost ucis pe hotarul acelei moșii[14].

În 1801, întîmplîndu-se ca bărbatul unei femei să omoare pe fata alteia și acel bărbat să fie ucis la rîndul lui din răzbunare de fratele fetei, ambele femei se împacă, ca nici cea dintîi să nu ceară despăgubire pentru moartea fetei și nici cea de-a doua pentru cea a omului ucis[15].

Altul, din vremile lui Bogdan, fiul Lăpușneanului, spune că veniseră înaintea lui niște greci jăluindu-se că li s-ar fi omorît un tovarăș pe cînd păștea oile în hotarul satului Alboteni. Domnul ia satul ca domnesc spre pedeapsă, apoi, boierul Albotă, plătind grecilor moartea soțului lor, anume 158 boi și vaci, 600 de oi, 8 cai și 13 iepe, domnul îi dăruiește lui satul Alboteni[16] [16].

Banii plătiți pentru o moarte de om din hotarul unei moșii constituiau oarecum un drept real asupra moșiei, trecînd suma plătită ca o datorie asupra cumpărătorului. Așa, un document din 1620, după ce dă rămași pe feciorii lui Gherman către Agahia Boaie, pentru un pămînt din Nisporești, dispune că „numai atîta să aibă a întoarce jupîneasa Agahia Boaie și ginerele ei, Neculache vel stolnic, 15 galbeni în mîinile lui Ionașcu Gherman și a fratelui său Cazanul ⟨Căzan⟩, pentru o moarte de om ce s-a făcut pe acea parte de ocină ce au fost a lor și au plătit ei“. Cu alte cuvinte, pentru moartea de om aflat pe cuprinsul unei moșii răspundea pămîntul[17].

---

[11] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* III, 2, p. 2. [Este vorba de dușegubina plătită marelui vornic].
[12] N. Iorga, *Studii și documente,* V, p. 138.
[13] *Uricarul,* XIV, p. 91.
[14] 1792, N. Iorga, *Studii și documente,* VII, p. 66; 1800, *Uricarul,* X, p. 139.
[15] 1801, N. Iorga, *Studii și documente,* VI, p. 508.
[16] Doc. din 1570, *Uricarul,* II, p. 252.
[17] Ghibănescu, *Surete și izvoade,* II, p. 50.

Banii de răscumpărare se puteau plăti și de o față de al treilea, precum ne-o dovedește un document din 1615, în care popa Matieș plătește un cal pentru a răscumpăra capul unui fur, Ostahi[18] [17].

De aceea și o pedeapsă la închisoare pentru o faptă rea putea fi iertată de acel däunat prin această faptă. Așa, unul Ispas iartă pe cumnatul său, Miron Cocoranul, care-i rupsese o mînă și fusese osîndit la 100 de lei și patru săptămîni de închisoare de pedeapsa din urmă, dîndu-i drumul, cu condiția ca, pentru sîngele vărsat, să șază la toate liturghiile cu fața în jos, rugîndu-se lui Dumnezeu pentru sîngele vărsat[19].

Dacă însă se putea scăpa de închisoare și chiar de moarte prin dare de bani, pe de altă parte găsim închisoarea pentru nerăspunderea unei datorii bănești, după cum se constată lucrul din numeroase documente[20]. Unul, din 1644, „dă platnic, din o socoteală, pe Iovan fratelui său Vasile și s-au pus pe Iovan la închisoare“[21]; iar, de altă parte, nu se vedea nici o gradare în aplicarea pedepselor, impunîndu-se pedeapsa capitală pentru niște vini pe care legislațiile de astăzi le pedepsesc numai cu o scurtă închisoare, precum acea de furt [18]. Pe de o parte, deci, ușurința răscumpărării, de alta, însă, o dărnicie nemărginită la impunerea morții, ambele împrejurări ce ne arată cît de puțin era prețuită viața în un timp unde pierderea ei era așa de ușoară.

Răscumpărarea pedepsei prin bani este de origine germano-slavonă. La germani, în legile barbarilor, era cunoscută sub numele de *Wehrgeld*, variind, în mărimea ei, după rangul celui ucis. La slavoni, omorul era la început afacere de răzbunare privată și numai în cazul cînd mortul nu avea familie care să-l răzbune intervenea autoritatea, care lua de la făptuitor o amendă bănească[22].

La români nu se reaflă răzbunarea familiei organizată în sistem, precum o întîlnim la slavoni, deși ea se va fi produs de multe ori ca rezultat al simțămîntului lovit. Se vede însă că românii primiră de la acest popor partea cealaltă a pedepsei omorului, răscumpărarea capului prin o sumă de bani.

O altă pedeapsă în avere, care însoțea pierderea capului și nu o înlocuia, era confiscarea averii, care se aplica pentru crime de trădare către domn, fie însoțită de pedeapsa capitală, fie singură, cînd osînditul izbutise să-și mîntuie viața prin fugă [19]. Această pedeapsă barbară, care lovea nu numai în vinovați, ci și prin despoiere în familia lui, nu-și poate găsi explicarea decît în principiul feudal admis de poporul românesc a acelui timp, că imobilele devin proprietate individuală numai prin concesiunea domnului, anume chiar și acele ce aparțineau privaților, neatîrnat de vreo danie domnească[23].

Lucrul furat putea fi urmărit pînă în orice mînă. O scrisoare a lui Matei Basarab cere de la judele Brașovului să judece pe un sas care vînduse unui român o iapă, iar acesta o vînduse unui altuia și acest din urmă unui al treilea, la care însă păgubașii acelei iepe de furat o găsiseră și o luaseră[24].

---

[18] *Arh. ist.*, I, 1, p. 71.

[19] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 47.

[20] Vezi cîteva în N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. [173 și urm.].

[21] *Ibidem*, p. 176.

[22] Evers, *Das aelteste Recht der Russen*, Dorpat, 1826, p. 213—220. Dispoziția legii lui Iaroslav spune: „dacă nu este nimeni care să poată răzbuna pe mort, să se plătească 49 de grivne de cap“, (*idem*, p. 265). Grivna era egală cu 1/2 fund de argint (*idem*, p. 271).

[23] Vol. II, p. 166; III, p. 412.

[24] *Socotelile Brașovului*, de N. Iorga, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXI, 1899, p. 204 (96).

Adeseori însă, în starea de neorînduială de atunci, păgubașul nu se îndrepta la autorități, ci își făcea dreptate singur. Fuga din Forăști, bănuind pe un țigan, Ciocîrlan, că i-ar fi furat niște cai, Fuga merge și pradă pe Ciocîrlan. Iar după aceea, descoperindu-se adevărații tîlhari, țiganul se despăgubește el singur de la Fuga luîndu-i un bou, și abia atunci vine cauza înaintea judecății, rămînînd de lege Fuga, care samavolnicise el cel întîi[25].

Dacă trecem acuma la dreptul civil, și anume la unul din așezămintele sale mai de temelie, organizarea proprietății [20], găsim urmele unei comunități a ei, care începe la legăturile de sînge și se sfîrșește la proprietarii cei mai apropiați. Înstrăinarea moșiei nu este învoită proprietarului către oricine, fără deosebire. El este dator să întrebe întîi pe rudeniile sale, cele mai deaproape, dacă nu vor să o cumpere, apoi pe proprietarii înconjurători, și numai cînd, unii și alții, refuză a o dobîndi, atunci poate să vîndă și la străini[26] [21].

Niște răspunsuri ale divanului Moldovei către ocîrmuirea germană din Bucovina, din anul 1782, privitoare la obiceiul pămîntului, caracterizează astfel această străveche deprindere: „Cel ce va cădea la datorie sau pentru altă trebuință va vrea să vîndă moșia sa are datorie să întrebe întîi pe fiii săi, însă de vor fi în vîrstă, și pe neamuri și pe răzăși, și cînd nu vor vroi aceia să o cumpere, atunci poate să o vîndă și la străini; iar cînd nu va înștiința pe fiii săi și pe neamuri și pe răzăși, atunci ei vor putea, după ce vor afla de vînzare, să tragă în judecată pe oricine va cumpăra și să o răscumpere"[27].

La moșneni sau răzăși, adică la proprietatea mică, o asemene îngrădire a dreptului de înstrăinare este ușor de înțeles. Moșneanul mort lăsa proprietatea lui urmașilor săi în chip *indiviz*, împărțită numai în ceea ce privește folosința membrilor familiei sale, însă nu despărțită în bucăți deosebite prin linii trase pe pămînt. Așa, copiii păstrează parte proporțională cu numărul lor în locul de arătură, în imaș, în fînaț; de asemenea în pădure și la dreptul de adăpătoare[28]. Cînd, din pricina rotațiunii culturii, pămîntul de imaș devenea loc de arătură, se schimbau părțile respective în el și comunitatea la dreptul de pășune pentru un număr de vite se schimba în noul pămînt lăsat spre atare întrebuințare. Se-nțelege de la sine că într-un asemenea sistem de proprietate, pînă la un punct comun, dreptul de înstrăinare trebuia numaidecît îngrădit.

Proprietarul, deci, nu putea dispune după placul său de dreptul de proprietate asupra porțiunii nedivize din pămîntul obștesc, spre a nu jigni, prin introducerea unui străin, buna pace și liniștea comunității. De aceea nici o vînzare nu se va putea face fără întrebarea întîi a rudeniilor, mai pe urmă a megieșilor, care aveau totdeauna dreptul de precădere în cumpărare și acel de răscumpărare de la străinii introduși fără acea prealabilă întrebare. Astfel, un document din 1627 arată pe una, Dobra, fata Barbului din Voinești (Muntenia), vînzînd logofătului Hrizea toată partea

---

[25] Act din 1643, N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 25.

[26] Un document din 1810 vorbește despre „obiceiu, ori cu protimisirea rudeniei sau a megieșiei cu vînzătorul". *Uricarul*, VII, p. 62.

[27] *Uricarul*, XI, p. 257. Documentul vorbește și de termenele în care se putea face răscumpărarea și de publicații, elemente mai noi, necunoscute vremilor mai vechi.

[28] Numeroase documente conțin formula obișnuită a vînzării: „din cîmp, din apă, din imaș, din fînaț, din pădure și de peste tot locul". Vezi bunăoară unul din 1602, în *Operele lui Miron Costin*, de V. A. Urechia, [Miron Costin, *Opere complete, după manuscripte cu variante și note...* de V. A. Urechia, tom. I—II, București, 1886—1888], I, p. 89: „din vatra satului, din cîmp, din fînațe, din poieni, din curături, din rediu".

ei de ocină din Voinești, vînzare făcută cu știrea tuturor megieșilor din sus și din jos și dimprejurul locului. Un altul, din 1638, conține iarăși o vînzare făcută cu știrea tuturor fraților vînzătorului și a megieșilor din sus și din jos și dimprejurul locului. Un al treilea, din 1610, ne arată pe unul Nicoară, fiul lui Gavril, care „cînd a vîndut acele suprascrise părți, mai întîi au întrebat pe frații săi, pe cîți avea, dacă ei vor să le cumpere, și ei nu au vrut, încît atunci le-au vîndut suprascrisului Vasile Șeptilici"[29], și așa în nenumărate altele.

Bineînțeles că, neputîndu-se cu totul opri pe proprietar de a se folosi de dreptul său de înstrăinare, acest drept de protimisis era singurul mijloc de a garanta interesul obștei. „N-am [îm]păcat căci i-am rugat", zicea acel ce le propusese cumpărarea, dacă cumva, neprimind-o, era silit a vinde partea lui unui străin[30].

Această proprietate mărginită în dreptul ei esențial, acel de înstrăinare, prin interesul colectiv al coproprietarilor nu este, cum s-ar părea, de origine slavă[31], deși proprietatea comună se găsește încă astăzi în forma ei cea mai deplină la popoarele slave, unde poartă numele de *mir*. Toate popoarele au avut-o, chiar și romanii, în vremurile primitive ale istoriei lor[32]. Deși la aceștia întîlnim în formele reflexive ale dreptului lor de mai tîrziu dezvoltată proprietatea individuală, totuși noi credem că felul de comunism atît de restrîns al stăpînirii pămîntului la români este o rămășiță mai curînd a vieții romane. Dacă înrîurirea slavonă ar fi determinat constituirea proprietății la români, fără îndoială că ea ar fi luat un caracter comunist mult mai rostit, asemănător cu acela ce-l are la slavoni pînă în zilele noastre. Apoi, mai amintim că termenul întrebuințat pentru însemnarea moștenirii răzășești este acel de *bătrîn*, care vine de la latinul *veteranus*, și care amintește încă vechea asignațiune de pămînt ce se dădea soldatului roman cînd la o vîrstă înaintată părăsea cadrele militare[33] [22].

Mai neînțeleasă poate să ne pară împrejurarea că chiar și proprietatea mare era supusă, în privirea înstrăinării, acelorași restrîngeri, deși aici nu mai era motivul ce o aduce la proprietatea mică. Mai multe documente adeveresc faptul că nici proprietarii de case sau moșii mari nu puteau vinde proprietățile lor fără a întreba întîi pe rudenii sau vecini dacă nu vroiau ei să le cumpere cu prețul oferit de străin. Așa, în un document din 1698, găsim că Radu portarul și popa Radu vînd prin tainică înțelegere lui Maican și Cîrstea Iane moșia lor Stupnicenii, din județul Dîmbovița, lucru despre care, aflînd boierul Cîrstea vistiernicul, ce era *moșnean* și *vecin* cu ei, întoarce prin judecată înaintea lui Constantin Brîncoveanu

---

[29] Doc. din 1627, în *Arh. ist.*, I, 1, p. 8; acel din 1638, *ibidem*, p. 23; acel din 1610, *ibidem*, III, p. 205. Mai vezi, din nenumeratele documente ce s-ar putea aduce asupra acestei împrejurări, încă următoarele: 1627, *Arh. ist.*, I, 1 p. 14; 1636, *ibidem*, p. 16, 1602, *Operele lui Miron Costin*, de V. A. Urechia, I, p. 89; 1619, *ibidem*, p. 121.

[30] Din obiceiurile juridice ale poporului român. Răspunsuri la chestionarul lui Hasdeu, de învățătorii din județul Bacău: I. Climescu, I. Curpan și C. Petrov, în *Columna lui Traian*, 1882, p. 578.

[31] Cum vrea dl [J. Ladislav] Pič, *Die rumänischen Gesetze und ihr Nexus mit dem byzantinischen und slavischen Recht*, Prag, 1886, p. 32.

[32] E. de Laveleye, *De la Propriété et de ses formes primitives*, Paris, 1882, p. 164.

[33] Vol. I, p. 147—148. Numeroase documente vorbesc de împărțirile moșiilor răzășești în *bătrîni*. Spre exemplu aducem pe unul din 1662, în care „Toma arhimandritul, vînzînd dreapta lui ocină de moșie și cumpărătură, satul Șendreni, patru *bătrîni*, ce se fac patru părți din acel sat și din sat din Dănceni iarăși doi *bătrîni*, cari fac două părți, lui Rustea negutitorul, pe care arhimandritul însuși le cumpărase de la răzeșii moșneni drepți din sat din Șendreni". *Operele complete ale lui Miron Costin*, de V. A. Urechia, I, p. 91. Altul din 1609, *ibidem*, p. 115.

banii lui Maican și ia el moșia, „mai mult căzîndu-i lui a cumpăra această moșie — zice documentul — *ca unul ce era moșnean și neîngăduind el ca să intre alți străini pe lîngă moșia lui*".

Un alt caz, petrecut cu un imobil urban, este raportat de un document din 1697. Unul Ștefan iuz. (adică iuzbașă sau căpitan) de București, murind, lasă pe femeia lui, Smeada, și pe fiul său, Istrate, ca moștenitori. Smeada vinde casele lui Ștefan aprodul, care le trece la rîndul său lui Dima negutătorul, fără știrea lui Istrati. Acesta cheamă în judecată pe Ștefan aprodul și divanul hotărăște ca acesta să restituie casele lui Istrate primind de la el 30 de lei despăgubire pentru prețul plătit.

Mai însemnat este încă un alt document din 1693, în care însuși Brîncoveanu arată că, pe cînd era spătar mare, cumpărase de la jupîneasa Stanca, soția răposatului Dima chiurcibașa și de la fiul ei Matei postelnicul, satul Hurezii, „necăzîndu-se altora a cumpăra, căci că avînd domnia mea sate din sus și din jos"[34].

Asemene întindere a mărginirii înstrăinării de la proprietatea cea mică, unde își avea temeiul de a fi, la cea mare, unde nici un motiv nu o mai îndreptățea, nu pare a fi altăceva decît o formă imitativă. Din aceasta se vede însă că și la români proprietatea a început cu acea mică și pînă la un punct comună, precum a început la toate popoarele, dezvoltîndu-se apoi din ea întinderile cele mai mari de pămînt, care fură însă supuse la aceleași norme juridice. După cît se vede, însă, exercitarea protimisului era mărginită la un an [23]. Brîncoveanu, într-o scrisoare din 3 ianuarie 1709 către judele Brașovului, spune între altele că: „noi știm că cu dreaptă judecată iaste cînd cumpără cineva au moșie, au casă și pînă la un an simte cel ce iaste neamul, adică sîngele, iaste volnic a-și lua moștenirea lui înapoi, iar dacă se mai povărnează și se învechează lucrul, nu dă judecata să se strămute"[35]. Nu știm dacă această prescripție de un an a dreptului de protimisis se aplica și la moșiile răzășești sau se mărginește numai la marea proprietate rurală și la proprietatea urbană.

Altă formă încă mai strînsă a comunității proprietății, care este însă desigur de origine slavonă, este acea născută din *înfrățire*, adică cînd doi proprietari se prindeau *frați nedespărțiți* [24].

În acest caz, cel rămas în viață moștenea numaidecît pe acel mort mai înainte, afară numai de lăsa copii. Astfel, un document din Maramureș din anul 1446 adeverește o învoială intervenită între Giula, fiul lui Mykle ⟨Miclea⟩ din Șugatag, și Petru Gherheș din Sarasău, prin care se stipula că dacă ar muri o parte fără moștenitori, atunci averea sa să fie luată de partea cealaltă. Învoiala este numită *frățească*. Alt document, din 1467, arată iarăși o înfrățire făcută între doi nobili români din Transilvania[36].

Alt document, de la Vlad Călugărul, domnul Munteniei, ne arată pe boierul Lațcu dînd nepoților săi de frate, jupanii Andrei și Lupul, mai multe sate, cu condiția ca „ei să fie frați nedespărțiți și oricărui din ei se

---

[34] Aceste trei documente în *Condica logofeției lui Brîncoveanu*, [Arhivele Statului, București, ms. 705] p. 278, 190 și 103. Mai vezi un doc. din 1608, analizat de Radu Rosetti, în *Cronica Vascanilor*, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXIX, 1906, p. 2, și altul, din 1644, în Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 2, p. 69; 1645, *ibid.*, p. 80. Alt doc., din 1646, *ibid.*, p. 120.

[35] Am rătăcit notița și nu pot indica izvorul [v. Murnu., *Doc.*, XV, p. 1525].

[36] 1446, Mihályi, *Diplome maramureșene*, p. 331: „fraternam adunacionem fecissent"; 1467, Hurm., *Doc.*, II, 2, p. 176. Alte documente asupra aceluiași așezămînt: 1519, *ibidem*, II, 3, p. 316 și 1538, *ibidem*, II, 4, p. 169.

va prileji să moară mai înainte de celalalt să nu vînză partea lui, ci să treacă la cel rămas"[37].

Un alt document, din 1600, de la Neculai [Pătrașcu]-Voievod, acela ce fusese trimis ‹lăsat› de Mihai Viteazul în Muntenia îndată după cucerirea Ardealului, ne arată „că s-au înfrățit Drăghici postelnicul și Giurgiu postelnicul din Tomeni, de mai înainte vreme cu nepoata lor de frate ‹verișoara lor primară›, călugărița Maria și pe sate și pe țigani și pe toate averile și agonisita lor, să fie trei frați nedespărțiți în veci [. . .]. Și oricăruia dintr-înșii i se va întîmpla să moară [. . .] și oricare dintr-înșii va rămînea viu în urma lor, acela să stăpînească toate satele și țiganii și toate averile lor. Apoi atunci s-au întîmplat moarte lui Giurgiu și lui Drăghici; *mai înainte de a muri nu a rămas ‹n-au lăsat› nici un fiu din trupul lor în urma lor,* ci au rămas toate averile [. . . .] în mîinile călugăriței Maria. Iar după aceea jupanița Dragna, sora lui Drăghici și a lui Giurgiu [postelnici], s-au înfrățit a doua oară cu nepoata ei de frate, călugărița Maria, peste toate satele, țiganii și [toate bucatele și] averile, să fie doi frați nedespărțiți în veci. Și căreia dintre ele i se va întîmpla moarte mai înainte, ori călugăriței Maria, ori jupaniței Dragna și care dintre dînsele va rămîne în viață în urma celeilalte, [aceea] să țină [și să stăpînească] aceste averi. Apoi a murit călugărița Maria și au rămas satele și țiganii și toate averile în mîinile jupaniței Dragna"[38].

Mai cităm și testamentul din 1620 al lui Radu Șerban, care confirmă pe acel al doamnei Maria, mama lui. Aceasta lăsase averea și toate Ancăi, fetei lui Radu Șerban, cu condiția că dacă acesta ar mai avea o fiică să fie surori în avere, cu condiția însă ca pe cît timp va trăi soția lui Radu Șerban, doamna Elina, „să le biruiască și să se hrănească ea dintr-aceste moșii"[39].

Mai stranie poate să ne pară înfrățirea între mănăstiri, cum se vede aceea între Bisericani și mănăstirea de sub Ceahlău, din anul 1622, care, se înțelege, nu se făcea pentru cazul de moștenire prin moarte, ci pentru buna primire a călugărilor una de către cealaltă, încît înfrățirea este aici numai cu numele împrumutat din limbajul* juridic[40] [25].

Tot același caracter îl aveau și înfrățirile pentru negoț sau meserii, ca „să fie frați la cîștig și la pagubă", un fel de asigurare mutuală[41].

După ce am cercetat modul cum proprietatea era întocmită între cei vii, să vedem cum ea se transmitea după moarte; cu alte cuvinte, să ne ocupăm cu *dreptul de moștenire* [26]. Aici găsim o abatere radicală de la dreptul german sau slavon, care admitea o deosebire între dreptul de moștenire al bărbaților și acel al femeilor, mai ales în averea imobiliară,

---

[37] *Arh. ist.*, I, 1, p. 6. Comp. alt document din 1483, în care se referă aceeași împrejurare, fără însă a se da celor înfrățiți numele de frați nedespărțiți, *ibidem*, p. 37. Mai vezi alt document asupra înfrățirii din anul 1579, în *Foaia societății Românismul*, I, 1870, p. 90.

[38] *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, a dlui Gr. Tocilescu, III, p. 209 [DRH, B, vol. XI, p. 545—546].

Asupra originii slavice a înfrățirii, vezi [J.L.] Pič, *Die rumänischen Gesetze*, p. 33. Un document de la Matei Basarab, din 1645, arată un alt soi de înfrățire, prin dăruiri reciproce, care nu se referă la proprietate. Vezi Ioan Bogdan, *Cinci documente istorice slavo-române din Arhiva Curții Imperiale de la Viena*, București, 1889, p. 33.

[39] N. Iorga, *Socotelile Sibiului*, în *Analele Acad. Rom* [Mem. Secției istorice] s. II, tom. XXII, 1899, p. 290—291; alte doc. asupra înfrățirii: 1447, Iorga, *Studii și doc.*, I, p. 169; 1600, *ibidem*, p. 176.

* *Lectio incerta.*

[40] *Arh. ist.*, I, 2, p. 29.

[41] 1720. N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 491.

adoptînd dreptul român principiile acelui roman, care privea ambele sexe ca egal îndreptățite asupra imobilelor rămase de moștenire[42] [27].

Mai multe documente dovedesc într-un chip neîndoielnic această însemnată împrejurare. Unul, din 1507, prin care Bogdan-Voievod întărește lui Iurg ⟨Giurgiu⟩ și surorii lui Armeanca, copiii lui Șteful Foale, moșia moștenită de la tatăl lor, anume Foleștii. Alt hrisov din 1520, al lui Ștefăniță-Vodă, întărește „slugii noastre lui [Tatul] Plotun și fraților lui Sima și Costea și surorilor lui, Anușca, Sora, Neaga și Mica, copiii lui Stan Plotun, moșia Plotunești, rămasă lor moștenire de la tatăl lor. Alt document, din 1549, dat din Hîrlău de către Iliaș-Vodă, fiul lui Petru Rareș, conține întărirea din partea domnului a împărțelii făcute între cele cinci stirpe a moștenitorilor boierului Vascu Epure. Între aceste stirpe sînt și *femei, care iau totuși părți egale cu bărbații în moșia defunctului,* jumătate de sat din Bosăncești rămînînd bineînțeles în indiviziune răzășască în stăpînirea frînturilor de pămînt ce se vin fiecăreia din cele cinci stirpe, cîte 1/5 din jumătatea satului[43].

Un alt document, din 1513, de la Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, întărește panului Grincovici, pîrcălabul Hotinului, două sate ce i le dăduse la moartea sa unchiul său [Ștefул pîrcălab]: Drăgușeni și Iacușăni, care sate au fost căzute în partea lui Ștefan ⟨Șteful⟩, cînd se împărțise el cu mătușa sa Maria ⟨Marena⟩, fiica panului Iacuș vistiernicul, și cu fiicele ei, Anușca și Vasutca, și cu nepoții săi, fiii lui Gheorghe Buzeski, [Iurie și Buceațchi][44].

Un al cincilea document, din 1657, de la Gheorghe Ștefan, împărțește în părți egale moșiile rămase pe urma lui Grigore Tăutul între cinci copii ai lui, doi băieți și trei fete, din care Tudosia primește și ea părți de moșie, „a patra parte din satul Călinești și din satul Bărbești, din a patra parte jumătate și a treia parte din Ciortoria, iar celelalte două, Antimia și Nastasia, iau jumătate din satul Voloca și a treia parte din Ciortoria".

Un al șaselea document, din 1668, conține împărțeala moștenirii lui Toma [Cantacuzino] vornicul între cei 3 copii ai săi: Catrina, soția lui Velicico Costin, Nastasia, femeia lui [Ion] Racoviță paharnicul și Ștefan paharnicul, fiul lui Toma vornicul. Împărțeala se face așa că Catrina ia 18 moșii și niște vii, Nastasia 14 moșii și Ștefan 14 moșii[45].

Un al șaptelea document, mai apropiat cu data lui, dar care nu face decît a confirma obiceiul străvechi, este din 1747 și conține împărțeala făcută după răposatul Gavril Miclescu biv vel logofăt, de moșiile ce le-au avut de pe moșul său Tudosie Dubău, ce au fost logofăt mare, împărțeală făcută pe trei capete: Constantin Miclescu paharnicul, Maria și Anița, fiecare din aceste părți luînd mai multe moșii[46].

---

[42] Asupra dreptului roman, vezi Novela împ. Iustinian nr. 118: „Nulla introducenda differenttia sive masculi sive feminae sint". Despre dreptul slavon, [vezi] Evers, *Das aelteste Recht der Russen.*

[43] *Arh. ist.*, I, 1, p. 42 [DIR, A, sec. XVI, vol. I, p 584—585]: „și anume s-a căzut lui Jurja [Giurgea], feciorul lui Vascu Epure (stîrpea I) a cincea parte dintracea jumătate; iar Frăsinei și surorii ei Marinei, fetelor Mariței (fata lui Vascu, a II-a stîrpe), a cincea parte; lui Vascu, al doilea fiu al lui Vascu Epure, stîrpea a III-a, a cincea parte; lui Fătul și Andreico, feciorilor Magdalinei (a 2-a fată a lui Vascu Epure; stîrpea a IV-a) a cincea parte; în sfîrșit lui Păcurar și surorilor lui Odochia și Maricăi și Stancăi, feciorilor Ilenei, (a 3-a fată a lui Vascu Epure, stîrpea a V-a) restul de a cincea parte". Doc. din 1507 și din 1520, în Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* I, 1, p. 43 și 51 [DIR, A, sec. XVI, vol. I, p. 51 și 161].

[44] *Arh. ist.,* I, 2, p. 120 [DIR, A, sec. XVI, vol. I, p. 85].

[45] 1657, *Uricarul,* X, p 99; 1668, Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* III, 2, p. 73.

[46] *Uricarul,* XI, p. 227. «Un număr mare de asemenea moșteniri ale fetelor, vezi în Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare,* [I—II, București, 1913], passim o.c. II, p. 52.»

Cu toate aceste, se întîlnesc documente care dau o precădere moștenirii prin bărbați aceleia mijlocite prin femei. Așa este unul din 1652, în care 12 boieri jurători privesc ca „mai volnică", adică mai cu puternic drept, pe Dumitra, femeia Micului, în moștenirea unui pămînt din moșia Frăsinet, fiindcă „iaste din fecior", decît alți răzeși, Belea, Tanasie și Stoica, care sînt „tot din feate"[47]. Noi credem însă că aici intervenea totdeauna chestia înzestrării, care slăbea de la sine moștenirea prin femei.

Așa era moștenirea *ab intestato*. Asupra celei testamentare, se vede că copiii aveau dreptul, tot conform dreptului roman, de a li se da o parte din moștenire (documentele mai noi spun a treia parte)[48]. De aceea daniile făcute își aveau tăria lor față cu rudele celelalte, *dacă nu erau copii*[49] [28]. De asemenea, am văzut cum înfrățirile aveau putere iarăși cînd lipseau copii. De aceea nu este îndoială că monstruoasa hărăzire făcută de Ilie Ienache vel pitar în 1704, prin care lasă toate moșiile și casele lui bisericii zidită de el la Răchitoasa, în ținutul Tecuciului, iar pe soția lui, Tofana, și pe propriul său fiu, Gavril, îi *lasă pe ajutorul măriei sale lui Mihai-Vodă (Racoviță) să le poarte de grijă,* va fi fost răsturnată de moștenitorii lui, cu toată îngrijirea boierului de a declara de „triclet și proclet, afurisit pe cine se va amesteca să-i strice tocmala"[50]. [29].

Deși fetele erau egal îndreptățite cu băieții în moștenirea fără testament, de îndată ce intervenea voința lăsătorului se introducea o însemnată schimbare în dreptul lor. Mai întîi, se constată că la românii din Maramureș fetelor nu li se dădeau ca zestre *posesiuni,* adică moșii, ci numai lucruri mișcătoare — aceasta cam prin veacul al XV-lea. Un doc[ument] din Transilvania din 1499 conține împăcarea nobililor români din familia Albu și sora lor Dorotea, măritată cu George Gaman ce, după dreptul românesc, vor da din averea nemobilă pentru cheltuielile de nuntă. Se vede deci tendința obiceiului pămîntului de a modifica dreptul roman în privirea moștenirii femeiești în avere imobiliară în favoarea moștenitorilor bărbați[51]: anume, fetele ieșite cu zestre din casa părin-

---

47 N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 120.

48 Răspunsurile divanului Moldovei la întrebările ocîrmuirii germane ⟨austriece⟩ din Bucovina, punctul al V-lea, *Uricarul,* XI, p. 255.

49 Doc. din 1560, prin care Alexandru-Vodă întărește dania făcută de Grigore lui Ioan, „fiindcă n-au avut feciori din trupul lui". *Foaia societății Românismul,* I, p. 80. Doc. din 1646 *Uricarul,* X, p. 97: „cu blăstăm pentru ca nimene din frații sau din surorile lui să n-aibă a clinti dania aceasta, fiind cu știrea lor, că el s-au dat de bună voia sa *și copii n-au avut".* Un hrisov al lui Petru Rareș, din 1542, întărește lui Petru Crăc moșia cumpărată de acesta, Hlipcenii, lui, copiilor și nepoților lui, iar *„dacă i se va întîmpla să nu aibă copii din el,* să fie a fratelui său și a surorilor sale sau oricui va voi, după moartea sa". Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* I, 1, p. 69. Alt document, care dă dreptate soției lui Dumitrașcu Dobrenschi să ție averea lăsată ei de soțul ei, deoarece „după leagea țării, poate omul să-și dea ocina, și moșiile, și bucatele, și avuțiile cui va vrea". Ghibănescu, *lucr. cit.,* II, 2, p. 119. Tot așa, alt doc., din 1635, arată pe Dumitrașcu și soția lui Antemia, care „coconi n-au avut", dispunînd cum vor de avutul lor. Ghibănescu, *l.c.,* II, 1, p. 92.

50 *Uricarul,* XI, p. 227.

51 Doc. din 1414: „Quod in districtu Maramoresensis non ist mos talis executionis, quia filiabus nostris non possessione tenemur sed rebus". Mihályi, *Diplome maramureșene,* p. 194; 1499, Hurm., *Doc.*, II, 2, p. 419. „Nobiles viri Nicolaus et Johannes Alb, et alter Johannes Dogaan de Zorilencz, ab una necnon Nobilis vir Georgius Gaman de Byzere nomine et in persona Nobilis domine Dorothee filie condam Nobilis Philipi Halgas dicti de prefata Zorilencz, consortis scilicet sue carissime partibus ab altera; et per annotatos Nobiles Nicolaum et Johannem Alb, et alterum Johannes Dogaan supradictos, coran nolis oraculo vivueocis spontaneaque voluntate fassum extitit et relatum in hunc modum. Quod quia prefate Nobili domine Dorothee filie annotati Nobilis condam Philipi Halgas consorti scilicet prefati Nobilis Georgy Gaman tempere sue Maritacionis, nulla dos

ească, fie zestrea imobilă, fie chiar mobilă, nu mai aveau dreptul a veni la parte din moștenire, fie testată, fie netestată.

Deși nu putem urmări această dispoziție adînc în vremile trecute, totuși o găsim în deplină putere în decursul veacului al XVII-lea. Așa postelniceasa Ileana ⟨Elina⟩ Cantacuzino, deși avea șase fete și șase băieți, prin testamentul ei din anul 1682 împarte numeroasele moșii care-i constituiau patrimoniul numai între cei șase fii ai ei și nu pomenește de fete prin nici un cuvînt, ca și cînd nici le-ar fi avut, fără îndoială numai din pricină că ele fuseseră cu toatele măritate și înzestrate de mai înainte[52].

---

nulleque nupciales honores de porcione possessionaria eiusdem annotati condam Nobilis Philipi Halgas dicti, in possessione Zorilencz habite extradate et restitute fuissent, omnino in districtu de Comyath et sub Banatu Zewriniensi existentis, tamen certi probi Nobiles viri videlicet Ladislaus Floka et alter Ladislaus Rakovicza per easdem utrasque partes, ad id adoptati et electi conferentes sic reinuenissent. Quod eidem Nobile domine Dorothee, omnes dotes et honores nupciales cum viginti florenis auri disponere potuissent iuxta ritum valachie."

[52] Testamentul publicat de mine în *Arhiva Societății Științifice și Literare din Iași,* I, p. 247. Dimpotrivă, Radu Buzescu, care la moartea lui lasă doi coconi (copii mici), Radu și Maria, lasă și acesteia 1/3 din moșiile lui, iar 2/3 lui Radu. Testamentul lui Buzescu, din 1609, septemvrie ⟨1610, ian. 10⟩, publicat de Gr. Tocilescu, în *Foaia societății Românismul,* p. 516 [DIR, B, sec. XVII, vol. I, p. 425].

Reproducem pentru marele său interes în întregime testamentul Elinei Cantacuzino după originalul pe pergament păstrat în arhiva dlui George Gr. Cantacuzino din București (Comp. *Arhiva Societății Științifice și Literare din Iași,* I, p. 249):

Eu, Elina, fata răposatului Șarban-Voievod și a doamnei Elinei, care am fost jupîneasă răposatului Constantin Cantacuzino vel post., adeverez cu această scrisoare a mea pentru că, ajungînd eu la vîrsta bătrînețelor, cugetat-am din inima mea către prea bunul Dumnezeu ca să călătoresc către Ierusalim să mă închin acolo sfîntului loc unde au fost îngropat preacuratul trup al sfinției sale, să plîng mulțimea păcatelor mele. Drept aceea fiind eu gata asupra purcesului, am chemat pe toți cei de la inimă a mea iubiți copii Constantin, i Mihaiu, i Mateiu, i Iordache, dîndu-le poruncă și învățătură precum se cade tuturor celor ce iubesc fiii lor, poruncindu-le a păzi toate cîte sînt scrise aici mai jos.

Întîi, fiii mei, să vă îmbrăcați cu frica lui Dumnezeu și aceluia unuia să slujiți și lui să vă închinați, și să iubiți unul pre altul, lăcuind într-o dragoste frățască după cum stă zis că unde vor fi frați adunați în numele meu acolo sînt și eu prin mijlocul lor. Și iar cine va lăcui cu dragoste în mine voi lăcui și eu într-însul. Că unde este dragostea acolo este și pacea. Drept aceea, fiii mei, să lăcuiți toți împreună, ca cum ați fi într-un suflet, să nu se despartă unul de altul nici cît, ci să cinstească cel mai mic pre cel mai mare, cum se cade. Așijderea și cel mai mare să iubească pre cel mai mic, după cum este zis; iată acum ce este mai bine și mai frumos decît a lăcui frații împreună. Drept aceea, dragii mei fii, iată că aleg din mijlocul vostru pre fiul mieu Constantin, supuindu-l a fi în locul mieu ispravnic, adecă să aibă el voie a căuta casa mea și de toate satele și moșiile și țiganii mei, veri cîți vor fi, au de moșie, au de cumpărătoare; numai el singur să aibă a porunci tuturor cîți se vor afla supt oblaștia casei mele, și să ieie sama pîrcălabilor și de dînsul să asculte toți. Așijderea și ce ar fi venitul casei, adecă de la sate, moșii, țigani, mult puțin ce ar fi, el să strîngă și din acest venit să aibă a plăti datoriile cîte au mai rămas, însă cele făcute pentru casa noastră. Și plătindu-se, tot ce ar mai rămînea să se strîngă tot la un loc puindu-se în socoteală bună, pînă ce ar da Dumnezeu să mă învîrtejesc din calea ce am purces. Atunci iar cu socoteală se vor face toate precum se cade. Pentru aceste toate poruncesc vouă, iubiților mei fii, Mihaiu, Mateiu și Iordache, legîndu-vă cu mare numele lui Dumnezeu, ca de acum înainte să aveți a asculta toți de al vostru frate mai mare Constantin, să-l cinstiți și să vă plecați; că fiul meu Constantin, în urma nevoii care au tras pre zilele lui Grigorie-Voievod, strîngîndu-ne toți care dupre unde am fost izgoniți, și fiindu-ne casa rămasă de toate și căzută la mare datorie, atunci am ales și am pus pre dînsul de au căutat de toate nevoile casei. Mai vîrtos în zilele Ducăi-Voievod, cînd am căzut la a doua nevoie încă fiind domnia la Cocoraștii de Grind. Atunci o samă de coconi au scăpat la Ardeal; iar Constantin au rămas aici la mare grijă, supuindu-se la toate trebile casei în tot feliul, de au ținut moșiile și au plătit datoriile și multă folosință au cunoscut pentru dînsul de au slujit casei și fraților lui cu dreptate de atunci pănă acum. Așijderea și de

Acest obicei este potrivnic dreptului roman care dădea fetii înzestrate dreptul de a raporta dota. El era însă adînc înrădăcinat în deprinderile poporului român și, de aceea, vom vedea că domnul fanariot Alexandru Ipsilanti, în încercarea de a introduce o legiuire scrisă în Muntenia, modifică în acest punct sorgintea legilor bizantine, de unde împrumuta pe a lui, *Hexabiblonul* lui Armenopol și, conformîndu-se obiceiului pămîntului, dispune prin § 2 al capitolului pentru moștenire că, „după ce se va înzestra fata de la părinți, să nu aibă nici cum voie după moartea părinților ei să intre la moștenirea lor, sub cuvîntul ca să pună și zestrea ei la mijloc, ci să rămînă mulțămită cu zestrea ce va fi luat"[53].

---

acum înainte încă l-am pus și l-am lăsat, ca să caute de aceste toate cîte scriu aici mai sus. Iar de mi să va tîmpla de la Dumnezeu moarte în calea ce merg, care este de obște tuturor, atunci, voi, acești patru frați și cu nepoții miei, feciorii lui Drăghici spătariul, cu mare înțelăpciune să vă strîngeți toți la un loc de taină, să alegeți din oamenii casei noastre sau din prietenii noștri unul sau doi, să fie oameni buni și cu frica lui Dumnezeu și să facă împărțala satelor, moșiilor, țiganilor, însă cinci părți mari, veri cîte vor fi, multe, puține; însă osebi din scaunul caselor Mărgininesc, împreună cu Filipeștii și cu moșia Surcile de la Bălțați și de la Călinești și de la Cucleș. Aceste toate să aibă a le ținea numai patru frați: Constantin, Mihaiu, Mateiu și Iordache. Iar doi frați ce au fost mai mari, Drăghici și Șarban, să nu aibă nimic treabă acolo, pentru că fiind și mai mari și ajungînd noi vremi bune și norocite, făcutu-le-au soțul mieu cîștig bun, cu care cîștig și-au făcut lor osebi sate, moșii, țigani și case de piatră, unul la Măgureni, altul la Drăgănești. Și așa fiind ei întemeiați de la soțul meu, socotit-au dumnealui cu mine împreună încă dintr-aceste vremi de i-am osebit dintr-aceste sate ce scrie mai sus, ca să nu aibă ei nimic treabă, fără numai acești patru frați, pentru că au rămas mici și ne-căutați de noi; căci am căzut la vremi grele și nenorocite supt multe patimi și nevoi și grele prăzi. Așijderea semnez ca să se știe și pentru partea fiului meu Șărban-Voievod, că aducîndu-l Dumnezeu a fi domn Țării Rumănești, socotit-am eu singură ca să nu ție parte prin toate satele împreună cu ceștialalți, ci am ales din toate moșiile mele niște sate întregi, care sînt scrise la altă carte a mea, și le-am potrivit să fie tocma cu ce i-ar fi venit partea lui din toate satele, să aibă a le da cocoanelor lui și mie nepoate zestre, să le moștenească ele cu bună pace, iar într-alte sate, moșii să nu aibă treabă. Iar osebit de aceste sate și de scaunul Mărgininesc, cîte vor rămînea să aibă a le ținea numai ceilalți 5 frați, precum scrie mai sus, pentru că eu singură așa am tocmit de bună voia mea, mai vîrtos luînd izvod de la moașa mea răposata jupăneasa Maria ot Coiani care au făcut și au tocmit prin zilele tătîne-mieu, răposatul Șarban-Voievod. Iar pentru țiganii cîți sînt ai casei mele, au de moșie, au de cumpărătoare, să aibă a se împărți pre 6 frați, tocma unul ca și altul, și să ție fiește care a lui pe deplin. Așijderea fetii mei vă mai adaug încă învățătura de cele ce știu că v-au învățat și tatăl vostru și v-au legat cu blăstăm, acum dar și cu aceea urmez să vă leg subt blăstămul lui Dumnezeu și subt blăstămul mieu cel părintesc să nu vă plecați urechile voastre supt ascultarea cuvintelor jupîneselor voastre, însă de cele proaste și vrăjbitoare care fac fraților neviață, nici să se amestece ele în vorba voastră cînd veți avea între voi pentru moșii au pentru alte trebi, ci să-și păzască fieștecare trebile. Iar de veți avea care cumva la mijlocul vostru ceva bănuială ca niște oameni, iar voi singuri în taină să vă tocmiți și să vă împăcați precum știți, că și noi v-am ținut pre toți la un loc neosebiți; așa și voi să ingăduiți unul altuia, ca nu care cumva să stricați numele cel bun și veți cădea în ponosul oamenilor, luînd pildă de la cei ce au fost așa cum procopsesc. Acum fiii mei după aceste toate întăresc cu blăstăm mare cum de veți ținea această tocmală și învățătură ce am făcut eu, iar voi să fiți blagosloviți de Dumnezeu și de noi și să fiți fericiți și procopsiți în toate; iar carele nu va ținea și să va ispiti care cumva să strice și să calce tocmala mea, acela să fie blăstămat de sfîntul Domnul nostru Is. Hr. și de singură Maria Precista să fie pîrît la vremea judecății, așijderea și de noi, și să fie de 3 ori proclet și afurisit de 325 sfinți părinți din Nikea și să lăcuiască cu Iuda și cu Arie. Și am scris eu bătrînul, sluga dumnealor, Stoica Ludescul, logofăt, însă cu învățătura bunei stăpînei mele jupînesei Elina star postelniceasa în satul dumisale Gor-Mărgineni ot Prahova, meșița septemvrie, 1, 7190 (1682).

[53] Vezi ediția originară a *Condicii lui Ipsilante* din 1780, București, tipografia Mitropoliei. A doua ediție, publicată de I. M. Bujoreanu, în *Colecțiunea de legiuirile vechi și nouă ale României*. [Vezi și Constantini Harmenopoli, *Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis*, [Ilustravit, Gustarus Ernestus], Heimbach, Lipsiae, 1851, V, 8 (p. 633): „Si pater suam dotans, filiam pactus

Același sistem este urmat pînă la codicele Calimah și Caragea, precum se poate constata din mai multe documente[54], și înșiși acești codici primesc în această privire obiceiul pămîntului, prevăzînd acel al lui Calimah prin § 1013 că „fiicele înzestrate nu pot cere sinisfora, dar nici sînt silite să pună la mijloc zestrurile", iar codul lui Caragea, prin art. 17, ascuțind încă obiceiul pămîntului, prevede că „numai feciorii moștenesc deopotrivă, și, pe fete, de vor fi neînzestrate, datori sînt să le înzestreze și să le căsătorească".

Asupra moștenirii femeii în averea bărbatului [30] avem documente care constată mai multe principii. În unul din 1604 — care conține judecata Maricăi, soția răposatului Ganea, cu fratele acestuia, vistiernicul Nichifor, de la proprietatea a patru moșii: Mitești, Cihoreni, Mihăiești și Lintești — Ieremia Movilă hotărăște „ca să aibă a stăpîni doamna Ganei (soția lui Ganea) toate acele părți care au cumpărat împreună cu bărbatul ei prin uric de la Petru Șchiopul, pînă vor fi vii fiii lor; iar după moartea lor (adică la caz de ar muri copiii) să stăpînească ea jumătate și frații Ganei (Nichifor și alți frați nearătați anume) tij jumătate"[55]. Din acest act ar rezulta un fel de comunitate în averea cumpărată în timpul însoțirii. Dreptul de comunitate se vede clar din acest o jumătate de proprietate revenind femeii, iar jumătatea cealaltă aparținînd copiilor. Cît timp trăiesc aceștia, copiii și mama stăpînesc împreună moștenirea; după moartea copiilor, frații moștenesc jumătate din avere.

Frații nu aveau dreptul a răsturna daniile sau testamentele făcute în favoarea străinilor. Așa, un document de la începutul veacului al XVIII-lea conține dania Todosiei, fetei lui Onciul, către unul Onofrei Vrănceanovici, pe care-l ia drept fiul ei, dîndu-i toate moșiile ce le avea, „iar frații sau neamul ei să nu se amestece la aceasta"[56].

Moștenitorii însă de orice soi nu puteau „încăpea la rămășițele mortului — cum spun documentele —, chiar de erau feciorii sau nepoții lui, înaintea datornicilor (adică a creditorilor), dacă nu vroiau să plătească ei datoriile mortului"[57], întocmai după principiile dreptului roman, care definea chiar moștenirea ca acea ce rămînea după deducerea averii străine[58].

Cînd se-ntîmpla ca moștenirea să fie prea împovărată cu datorii, încît ea amenința a ataca și averile moștenitorilor, aceștia aveau facultatea de a se lepăda de moștenire, lăsînd-o pe seama creditorilor, mod indirect de a ajunge la proteguirea încuviințată astăzi prin beneficiul de inventar. Așa un document din 1696 arată cum, după moartea lui Hrizea vistiernicul, rămînînd cei doi fii ai săi, Radu clucerul și Gheorghe postelnicul, „și ei socotind cum că ce au rămas de la tatul lor moșii, rumâni, țigani și alt mult, puțin, nu vor putea plăti toate datoriile, s-au lepădat înaintea divanului de toate moșiile și datoriile tătîne-său, Hrizea vistiernicul, și le-au dat toate pe sama datornicilor (creditorilor) ca să-și ieie fieste-care ce i s-ar cuveni după a sa datorie"[59] [31].

Pentru a reveni la zestrele femeilor, nu aflăm în obiceiul pămîntului normele ocrotitoare de care ele sînt înconjurate în legislația de astăzi. Așa, bunăoară, nu se află cea mai însemnată din ele, oprirea înstrăinării

---

est ut dote pro se data sit contenta, neque in hereditate ipsius partem habeat, *hoc pactum non valet,* neque prohibetur succedere patri intestato obeunti filia, dum dotem fratribus, qui in potestate remanserant, conferat".

[54] 1809, *Uricarul,* XI, p. 328; 1813, *ibidem,* XIV, p. 234.

[55] Ghibănescu, *Surete și izvoade,* II, p. 67 [DIR, A, sec. XVII, vol. I, p. 129—130].

[56] Doc. nedatat, *Arh. ist.,* III, p. 203.

[57] Doc. din 1776, în *Operele lui Miron Costin* de V. A. Urechia, I, p. 177.

[58] „Deducto aere alieno" cum spun juriștii romani.

[59] *Condica logofeției lui Brîncoveanu,* p. 140.

dotei imobiliare [32]. Dimpotrivă, se regăsesc mai multe documente în care bărbatul vinde moşia de zestre a femeii, deşi ele conţin şi consimţămîntul ei la acea vînzare[60].

Femeile care ieşeau înzestrate din casa părintească nu erau cu totul excluse de la moştenire. Aşa, găsim pe una Bococioaia, care era respinsă de fraţii ei de la moştenirea unei surori, sub cuvîntul că fusese înzestrată; ea declară că „nu vrea aşa, ci întoarce preţul zestrelor înapoi şi intră în ocină"[61]. Este dreptul roman al raportului.

Cînd un moştenitor îşi lua partea din avere în viaţă fiind *de înmă*, atunci să n-o mai moştenească, adică i se scădea partea. Aşa este dezmoştenit Giurgea, „pentru căci l-au plătit *înmă* (mama) noastră de multe răutăţi ce au făcut, de au fost de multe ori să pieie de nu l-ar fi plătit"[62].

Cînd cineva murea fără moştenitori, averea lui se lua domnească [33]. Aşa, un doc[ument] din 1448, din Maramureş, dispune ca domnul să moştenească pe un om fără urmaşi. Un altul, din 1507, arată pe Bogdan-Voievod dînd [jumătate din] satul Batineşti lui Costea Cîrjă, pe care domnul [Ştefan cel Mare] îl dăduse odată lui Harvat biv comisul, „iar după el nu a mai rămas nimeni din neamul lui" (deci a luat satul iar pe seama domniei)[63].

Dintre alte drepturi, tot privitoare la proprietate, mai posedăm prin documente oarecare răşchirate amintiri. Aşa bunăoară, asupra chestiunii însemnate a schimbării mătcii unui rîu ce slujea de hotar între două proprietăţi, un hrisov al lui Vasile Lupu hotărăşte că atare schimbare nu poate să atingă drepturile proprietarilor vecini, şi deci în conformitate cu asemenea principii dispune ca hotarul între cele două moşii să fie, cu toată schimbarea cursului Cracăului, *tot matca cea bătrînă*[64]. Hotărîrea este şi aici conformă dreptului roman, care intră însă la această întrebare în deosebiri fine, pe care nu putea să le aibă în vedere obiceiul pămîntului, precum între altele acea între cursurile de apă publice şi private[65].

Asupra dreptului obligaţiunilor, notiţele nu pot fi decît foarte sărace, întrucît daraverile personale între oameni care le constituie erau foarte restrînse şi mai toate afacerile se raportau numai la dreptul de proprietate. De aceea şi cele ce găsim despre obligaţiuni în vechiul drept al ţărilor române se referă indirect tot la proprietate, precum bunăoară la schimbul contractat asupra imobilelor, la vînzări şi la zălogiri de moşii, case, sau vii [34].

Asupra vînzării există răspunderea pentru evicţiune, anume cuprinsă în un doc[ument] din 1648, prin care Pătraşcu Boldescu se îndatoreşte către Toma [Cantacuzino] vornicul cel mare din Ţara de Sus, ca, „de se vor scula niscari răzeşi să scornească pîră, să n-aibă dumnealui vornicul nici o nevoie, ci să aibă el a da sama şi a sprijini pîra"[66].

Asupra schimbului avem un document interesant, care hotăreşte nulitatea unei asemenea daraveri, pe motivul că lucrul dat în schimb de unul din proprietari nu-i aparţinuse, hotărîre conformă în totul cu drep-

---

60 1676, *Uricarul*, VII, 11.

61 Regest din Arh. Sf. Spiridon din Iaşi, Iorga, *Studii şi doc.*, V, p. 10.

62 *Ibidem*, p. 30.

63 1448, Mihályi, *Diplome maramureşene*, p. 333 şi 1507, Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, 1, p. 49.

64 Hrisov din 1639, în *Arh. ist.*, I, 1, p. 94.

65 Lex 7, § 3—6 *Digest. De acqirendo rerum dominio*, XLI, 1.

66 Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II, 2, p. 156. [Citatul, pe care autorul îl transcrie liber, are în document următoarea formulare: „iar dacă s-ar scula nescari răzăşi ai Boldescului cu pîră pentru cea silişte, să aibă a-i răspunde Boldescul".]

tul roman, dar care poate fi și o concepție a minții sănătoase cu care se potrivește și *ratio scripta* a dreptului roman[67].

Vînzările cele atît de numeroase par a fi dat numai rar naștere la procese, deoarece se făceau mai totdeauna pe bani numărați înaintea domnitorului sau a martorilor ce erau față la facerea tocmelii [35].

Cît despre zălogire [36], aflăm din un document maramureșan că învoielile se făceau așa că se vindea celui ce avea de primit banii partea de pămînt, cu drept de răscumpărare. Așa, Pop Nan, avînd de plătit lui Petru Gherheș 50 de mărci și neavînd de unde, îi zălogește a treia parte din moșia lui, Brebenița, cu condiția ca el sau urmașii lui, oricînd i-ar întoarce banii, Pop Nan să fie îndatorit a-i restitui pămîntul[68].

În un document moldovenesc cu mult posterior, donațiile — daniile cum se numeau pe atunci — erau revocabile, nu ca astăzi, numai pentru vini iscate de persoana donatorului, ci pentru sărăcirea celui ce dăruise. Așa, Safta, soția lui Gheorghe Ștefan, după ce dăruiește prin un act din timpul domniei bărbatului ei (1654—1658) a cincea parte din Șerpeni și a cincea parte din Puhăceni, din ținutul Orheiului, marelui postelnic Stamate și întărise această danie în 1665, „cînd au venit de la svezi“ [suedezi] (Stockholm), „acum, în această vreme, 1670 (după moartea bărbatului ei, în 1668) ajungînd ea la *bogată lipsă* și neavînd altă nădejde de aiurile, numai ce mi-am luat aceste părți de ocini de la dumnealui postelnicul“, și i le vinde tot lui, cu 750 de lei[69].

[În] răspunsurile divanului Moldovei la întrebările guvernului bucovinean din 1782 găsim că „moșii sau orice lucru mișcător se va pune zălog cu hotărît soroc, ca, neplătind banii, să rămîie de istov, de nu va da stăpînul moșiei al doilea zapis cu desăvîrșită vînzare, sau acel ce ține zălogul de nu va avea cartea județului, întru care să se arate că s-au dat acel zălog de istov, atunci zapisul ce-l dă zălogitură nu va avea tărie“[70]. Și că aceste erau normele unui obicei vechi se vede din un document al anului 1619, care da unui creditor moșia zălogită numai după judecată[71]. Totuși aceasta nu se ținea totdeauna cu asprime, deoarece întîlnim zapise în care se spune că „dacă nu plătește (banii luați cu împrumut) zălogul îi va fi stătător“[72].

Să atingem însă o altă întrebare, care poate să ne deie mult mai spornice rezultate despre înrîurirea normelor juridice asupra dezvoltării vieții poporului român, anume cercetarea acelor privitoare la regularea daraverilor internaționale* [37]; și înainte de toate să ne îndeletnicim cu condiția străinilor în țările române.

---

[67] Hrisovul lui Mihai Racoviță din 20 iunie 1718, în *Uricarul*, V, p. 365. Asupra însămnatei daraveri cuprinsă în acest document, din punctul de vedere al influenței grecești, vom reveni la epoca fanarioților, vol. V, I, nr. 1. Comp. Lex. 1, § 3 *Digest. De rerum permutatione*, XIX, 4: „Ideoque Pedius ait, alienam rem dantem nullam contrahere permutationem“.

[68] 1449, Mihályi, *Diplome*, p. 338.

[69] Regest din Arh. Sf. Spiridon, Iași, ap. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 274.

[70] *Uricarul*, XI, p. 258.

[71] *Uricarul*, X, p. 152. Cu toate acestea, un alt document, din 1579, conține zălogirea a 3 fălci de vii pentru un împrumut de 9 260 de aspri, cu condiția ca, dacă nu se vor plăti banii la zi, zălogul să rămîie pierdut. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 151.

[72] 1678, N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 36.

* În ed. a III-a, fraza se întrerupe aici, iar ultima propoziție este înlocuită cu următorul text: „Asupra întrebărilor privitoare la această materie găsim întîi un principiu de drept public privitor la determinarea hotarelor țării, în o scrisoare din 1640 din Moldova către bistrițeni, în care citim că hotarul țării, după obiceiul pămîntului, este că «de unde se rup apele către dumneavoastră (bistrițeni) a domniilor voastre este, iar de unde se rump (sic) spre noi, al nostru este». Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 380 [38].

Am văzut aiurea cum un străin putea intra prin voința domnului în boieriile țărilor române și am aflat nu numai greci ortodocși, dar chiar și alți străini, de religie catolică sau protestantă, în dregătorii pe lîngă domnii Munteniei și ai Moldovei[73]. Vreo formalitate de împămîntenire nu exista; cel mult se căsătorea cu vreo pămînteancă, căpătînd prin asemenea legătură în stăpînire și moșiile pe care boieroaica i le aducea ca zestre. De îndată însă ce străinul era boierit, el putea cumpăra moșii în virtutea titlului său și fără chiar nici o legătură de sînge cu pămîntenii [39].

Așa, pe timpul lui Brîncoveanu, întîlnim pe unul *Proca cămărașul*, a căruia soție se numea *Chirco* și care ambii sînt arătați ca străini originari din Rumelia, cumpărînd o moșie a vistiernicului Hrizea și după aceea, retrăgîndu-se ambii din Muntenia în țara lor, trimit pe ginerele lor Gheorghe Saulea să vîndă moșia lui Constantin Brîncoveanu. De asemenea găsim în un document din 1725 pe unul *Dracea armașul, om străin de această țară*, cumpărînd o moșie pe apa Bîcului, lîngă tîrgul Chișinăului[74].

S-ar părea însă că nu numai străinii boieriți aveau dreptul de a cumpăra imobile, și anume chiar rurale, ci și acei ce nu se aflau în boierii, și nu numai străinii creștini ci, lucru ce ne poate părea mai straniu, chiar turcii [40]. Un curios document din 1560 conține întărirea făcută de Petru-Voievod, fiul lui Mircea, ce dăruiește bisericii ⟨mitropoliei⟩ din Tîrgoviște satul Aninoasa: „iar după aceea — urmează documentul — vlădica Efrem de la acel sfînt lăcaș, avînd judecată înaintea domniei mele cu *Hamza Turcul* și cu neamul lui pentru acel sat, *zicînd Hamza că Aninoasa ar fi proprietatea lui;* iar domnia mea am judecat și am pus pe Hamza să aducă 24 de boieri să jure că satul Aninoasa este într-adevăr al său. Apoi împreună cu acei 24 de boieri pus-am domnia mea a căuta din nou cauza acelui sat și am cetit hrisoavele tuturor domnilor precedenți și am adeverit cum că încă moșul lui Hamza pierduse satul Aninoasa pentru trădare în zilele răposatului Vlad-Voievod Călugărul, care dete atunci acel sat jupînului Milco“[75] [41].

Dacă acest Hamza ar putea fi boier român, purtînd numai un nume turcesc, alt document din 1764 ne arată învederat pe un turc, Mehmet-Aga, proprietar în Muntenia. Aceasta se vede de pe „porunca prea puternicei împărății“ care se amestecă în limpezirea averii lui Mehmet. Acest Mehmet avea drept strămoș pe Mihai spătarul Cantacuzino și de moș pe Toma vătaful[76], doi boieri români creștini. Se vede că Mehmet era un boier român ce se turcise, cum se întîmpla uneori și cu unii domni ai țărilor române. Și Hamza din documentul din Venelin putea fi un boier român turcit care păstraseră, unul și altul, drepturile lor de proprietate asupra moșiilor lor.

În tratatul lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare se prevede despre cei străini pentru prima oară dispoziția că „din moscali să nu să amestece la boieriile Moldovei, nici să se însoare în țară, *nici moșii să nu cumpere*“[77], din care dispoziție tocmai s-ar putea deduce că, precum străinii ceilalți, așa și muscalii avuseră pînă atunci dreptul a se însura

---

[73] Vol. III, p. 346, nota 131.
[74] Doc. din 1696, în *Condica logofeției lui Brîncoveanu*, p. 140. Acel din 1725, mai jos, nota 82.
[75] [Iurii] Venelin, *Vlahobolgarskie [ili dako-slavianskie] gramoti*, [Petersburg, 1840], p. 175.
[76] Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 521—522.
[77] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 337 [ed. I. Iordan, p. 264].

în țară și pe acela de a cumpăra moșii. Boierii vroiau însă să apere țara lor de o înrîurire mai primejdioasă față cu o mare împărăție.

Dacă însă acest punct poate rămînea pînă la un grad îndoielnic, anume dacă străinii neboieriți puteau cumpăra moșii, este adeverit că ei puteau dobîndi vii și case în orașe. Așa, un document din 1669 arată cum Chiriță, șoltuzul armenesc din Suceava, și feciorul său, Drăghici, scriu și mărturisesc cu zapisul lor că „de nimeni nesiliți, nici asupriți, au vîndut de bună voia lor dreapta lor ocină și moșie, o falce de vie la tîrg la Cotnari în dealul Mîndru, între via lui Ioan protopopul armenesc, din jos, și via lui Marcu armanul, din sus"[78]. Prin un act din anul 1671, Iorga, fiul răposatului Isaia jitnicerul, vinde lui *Gaspar Caillé, ceasornicarul franțuzul,* casele sale din Iași, Ulița Mare[79]. În 1775 găsim pe Ambroni, fata Mariei Ghirgicăi din Iași, că vinde o casă lui *Zaharia grecul, om străin, din Țarigrad*[80]. De aceea găsim în răspunsurile divanului Moldovei către guvernul Bucovinei din 1782 că „armenii și jidovii n-au avut după dreptate a cumpăra moșii la țară de veci, nici au; iar casă și dugheni la tîrguri au putut și pot cumpăra; însă numai armenii pot cumpăra și vii"[81].

O singură garanție exista în obiceiul pămîntului contra înstrăinării proprietății și îndeobște a averii cîștigate în țară de către străini, anume aceea că moștenirea străinului era învoită numai copiilor lui, iar toate celelalte rudenii ale sale erau excluse prin dreptul domnului de a-și însuși atare moștenire. Era deci cunoscut și în țările române ceea ce francezii numesc *le droit d'aubaine,* dreptul de albinagiu. Un hrisov de la Mihai Racoviță spune că „Dracea armașul, om străin de această țară, în viața lui cît a fost de trăit, și-a fost cumpărat o moșie pe Bîc și și-au făcut o moară în apa Bîcului, lîngă tîrgul Chișinăului, și tîmplîndu-i-se moarte și neavînd pe nimeni aici în țară și *fiind obicei pentru cei străini, cînd li se întîmplă moarte și nu au copii, ce ar avea să se ieie pe sama gospod,* care după moartea lui rămînînd acea moșie și cu moară în apa Bîcului, am socotit domnia mea, macară că este obiceiul acesta, n-am vrut, nici n-am primit să se ieie pe sama gospod, ci m-am milostivit și am dat această moșie și moară la mănăstirea Neamțului"[82].

Raporturile internaționale externe fură regulate în deosebite rînduri prin mai multe tratate încheiate de țările române cu statele vecine lor, parte tocmite în special în vederea regulării unor asemenea daraveri, parte conținute în unele articole din tratatele politice [42].

Cele mai multe din aceste tratate, uneori eliberate în formă de hrisoave către negutătorii străini, conțin stipulații vamale asupra drepturi-

---

[78] Needit, în Arhiva Statului, pachetul mănăstirea Golia.

[79] C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei [și a catedralei din Iași...],* București, 1888, p. 3.

[80] *Uricarul,* VII, p. 31.

[81] *Ibidem,* XI, p. 263. Un singur document, și anume unul din 1525 scris românește (!), ne arată pe bătrînii tîrgului Vaslui cu voinicii de oaste venind înaintea lui Ștefăniță-Vodă și jăluindu-se că „Armenii, jidovii și grecii care se află acolo în tîrg oploși, precum multe neajunsuri și nagote cășuna-le-ar la toți a lor tîrgoveți, că se bagă la toate cupețiile moldovenilor, la care acei străini n-au dreptatea pe lege bătrînă, meserniți, cîrciume și pitării ținea cum acolo în tîrg, mai cumpără și locuri, ocini de case și de fînațe și de prisеci etc.". Acest document nu este însă decît o falsificare făcută, pentru a sprijini dreptățile tîrgoveților în un proces cu proprietara orașului Vaslui. *Arh. ist.,* I, 1, p. 57. El a fost publicat în o broșură, tipărită de avocatul Iorgu Petala. Originalul nu s-a văzut de nimene. Limba lui amintește pe autorul documentului ⟨cronicii⟩ lui Huru.

[82] Asupra acestui document din 1725, needit, din Arhiva Statului, *Condica lui Gh. Asaki,* II, p. 504, mi-au atras luarea aminte B. P. Hasdeu. Observăm că domnul nu-și da samă de operația juridică ce o făcea, cînd dăruia moșia lui Dracea mănăstirii Neamțului: prin faptul că o dăruia, o luase domnească.

lor de plătit la intrarea și ieșirea mărfurilor, precum și repetarea neconteniță a clauzulei liberei treceri a negutătorilor după plata taxelor cuvenite.

Asupra relațiilor juridice internaționale nu dobîndim din asemenea izvoare mai nici o știință, și un singur tratat, acel încheiat între regele Sigismund [I cel Bătrîn] al Poloniei și Ștefan cel Tînăr al Moldovei, în anul 1523, care se ocupă îndeosebi cu administrarea justiției internaționale la hotarul ambelor țări, poate să ne deie oarecari lămuriri în această privire. Mai toate dispozițiile cuprinse în acest act sînt de natură penală, ceea ce ne dă o tristă idee despre felul relațiilor obișnuite de vecinătate între ambele țări, dar care nu este decît prea firească în niște timpuri de barbarie, jaf și apucături violente. Toate normele care regulează aflarea furilor, pedepsirea lor, despăgubirea celui prădat sînt luate mai ales din dreptul polon, precum, de ex[emplu], dispoziția că urmărirea trecerii lucrului furat din mînă în mînă să se facă pînă la a patra persoană, chiar și aceasta să aibă a plăti prețul lucrului; iar dacă nu va avea bani, *să se pedepsească cu moarte*[83], dispoziție barbară și neomenoasă, ca tot ce ieșea din mintea juridică primitivă a omenirii.

Mai straniu trebuie să pară timpurilor noastre următorul obicei după care se executau sentințele dobîndite contra străinilor. Îndată ce un străin era condamnat către un pămîntean prin judecata țării, acesta dobîndea dreptul de a-și încasa suma condamnării de la oricare altă persoană din acel stat pe care-l întîlnea în țara lui, rămînînd celui ce plătea dreptul de a recurge acasă la el contra celui pentru care făcuse plata [43]. Un document de la Bogdan [al III-lea] Încrucișatul, dat din Hîrlău, spune că panul Isac, vameșul din Suceava, garantase pentru unul Anton din Lemberg către o altă persoană, tot de acolo, cu suma de 87 galbeni, socotiți, după cursul vămii, la 57 de aspri galbenul. Panul Isac plătise chezășia către creditor și reclamase pe acel pentru care plătise și care nu-i mai răspunsese datoria. Umblă mult panul Isac ca să-și ajungă la dreptul său și veni chiar ca sol la regele Poloniei, din partea lui Bogdan, spre a-și scoate poruncă în această afacere; dar toate silințele îi fură zadarnice. Atunci Bogdan „porunci și învoi panului logofăt Isac ca să-și împlinească banii de la cine îi va da mîna", și el, găsind deocamdată pe Bartoș, fiul panului Martin din Leopol, îl apucă și-i luă acei 87 de zloți ungurești socotiți a 57 de aspri zlotul, după cursul vămii. Deci, urmează scrisoarea lui Bogdan către municipalitatea din Lemberg, „să binevoiți grațiile voastre de a îndestula însivă pe cetățeanul vostru Bartoș, fiul panului Martin, ca să nu rămînă păgubaș din pricina acelui coțcar, despre care știți și grațiile voastre cum ne era dator, și anume în trei rînduri veni panul Isac la grațiile voastre cu scrisori ale sale proprii și altele din parte-ne, fără ca să i se fi făcut plata"[84].

Acest sistem de încasare a datoriilor de la oamenii de peste hotar îl învățaseră de la poloni românii, pe propria lor piele. Amintim condiția din tratatul încheiat între Alexandru cel Bun și regele Vladislav [Iagello] al Poloniei cu prilejul despărțirii domnului Moldovei de Ringala, sora regelui polon, în puterea căreia acest din urmă avea dreptul, în cazul de

---

[83] *Arh. ist.*, I, 2, p. 5. [M. Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Ștefăniță-Voievod*, Iași, 1943, sub dată]. De asemenea și *Documentele Bistriței*, publicate de N. Iorga, conțin, mai cu seamă jăluiri contra tîlharilor din Transilvania ce prădau în Moldova.

[84] Document fără dată, în *Arh. ist.*, I, 1, p. 7. Aproape aceeași valoare, de 56 de aspri, este dată galbănului de Anton Veranciu, reprezentantul Imperiului german la Constantinopol, în anul 1554: „aurei ducati istic dati nobis 56 aspri communtatur".

a nu se plăti regulat din partea lui Alexandru fostei sale soții pensia cuvenită, să aresteze pe negutătorii români din Polonia, pentru a împlini de la ei datoria domnului[85]*.

Un așezămînt înrudit cu acest chip de împlinire a datoriilor este sistemul de a opri oameni sau mărfuri pînă ce se făcea dreptate unei cereri. În 1511 găsim pe mai mulți supuși poloni reținuți în Moldova din pricina unui tînăr moldovean oprit în Polonia[86]. De același fel este o scrisoare a lui Matei Basarab, din 1644, care amenință pe judele Brașovului cu reținerea unor mărfuri din orașul lor dacă nu vor da niște cioare (țigani)[87]. În altă scrisoare din același an citim: „Nu sîntem noi bucuroși a oprire bucatele oamenilor dumneavoastră, ce numai stau de mă mir cum părtinești dumneata niște hoți“[88].

Numai prin privilegii speciale se puteau ocoli asemeni reguli ale dreptului obișnuielnic. Așa Ștefăniță ⟨Ștefan⟩, fiul lui Alexandru cel Bun, face o atare excepție în folosul brașovenilor[89]. O scrisoare a lui Mihail fiul lui Mircea din Muntenia, 1418, spune că: „orice om din țara mea care are datorii la brașoveni să-i pîrască în Brașov la pîrgarii de acolo, iar dacă datornicul nu va avea de unde să plătească, *să-și bată ochii* că nu a dat avutul la om cinstit. Și nimeni să nu îndrăznească să ia [aici] zălog de la oamenii *drepți* (adică nevinovați) dintre brașoveni“[90].

Din aceeași concepție decurge și o hotărîre care trebuie să pară stranie zilelor noastre: judecîndu-se Nichita cu popa Andrușco și cu Gheorghe de la o moară în care Nichita avea a treia parte, Radu-Vodă [Mihnea] hotărăște în 1617 că: „sau Nichita să ție moara împreună cu ei, sau să oprească singur apa a treia zi“; iarăși un mod samavolnic de a-și face dreptate[91].

Fiindcă cercetarea dreptului internațional ne-a condus la o întrebare de procedură, să vedem mai cu de-amănuntul cum se puneau drepturile în lucrare pe vremea cînd obiceiul pămîntului slujea drept normă conducătoare.

---

[85] Vol. II, p. 134—135.

* În continuare autorul adaugă de mînă următorul text, care, așa cum se poate observa, rezumă un exemplu detaliat cîteva rînduri mai sus: „Alt document de același fel este tot al lui Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, prin care poruncește logof. Isac să-și împlinească banii de la oricine îi va da mîna și, găsind deocamdată pe Bartoș, fiul banului Martin din Leopol, logofătul l-a apucat pe el a da banii“, cu trimiterea: *Arh. ist.*, I, *p.* 7, (fără an)“, care repetă nota 84.

[86] Hurm., *Doc.*, II, 3, p. 29.

[87] *Socotelile Brașovului*, de N. Iorga, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XVI, 1899, p. 202 (94).

[88] *Ibidem*, p. 208 (100). Comp. p. 205 (97) și 207 (99). [În document, textul citat apare în următoarea formulare: „să nu cugeți dumneata în alt chip, că aici nu pot încăpea alte cuvinte carii nu trebuiesc, sau sîntem noi bucuroşi a oprire bucatele oamenilor dumneavostră aici, ce numai stau de mă mir de alta, cum pǎrtineşti dumneata așa tare și ții parte unor hoți. . .“].

[89] Privilegiu din 1438, în [St.] Nicolaescu, *Documente slavo-române [cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, București, 1905], p. 91; altele, p. 95 și 150 (Ștefan cel Mare).

[90] I. Bogdan, *Relațiile cu Brașovul* [v. *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, București, 1905], I, p. 8, întărit prin altele posterioare, p. 12, 17, 23 etc. [DRH, D, I, p. 202]. Vezi un șir de acte asupra acestei *opriri*, numită și *trăsură* sau *zăberire* (de la slavonul *zăbor)*, în N. Iorga, *Studii și doc.*, X, p. 144 și urm.

[91] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 98.

2. Obiceiul pămîntului. Procedura

Procedura urmată în țările române, pe de o parte pentru întărirea, pe de alta pentru valorificarea drepturilor, trebuia să deie naștere la norme mai caracteristice decît acele care regulau fondul dreptului și de aceea vom descoperi puterea creatoare a minții românești pe tărîmul juridic mai cu osebire în acest domeniu. Nu ne vom mira dacă vom vedea dezvoltîndu-se la români așezăminte originale și interesante, cînd ne vom aminti că sîngele cel mai fin al ființei lor provenea de la acel popor ce dăduse naștere în civilizația lumii ideii roditoare a dreptului.

Procedura vremurilor vechi cunoștea condiția elementară a oricărei judecăți, chemarea părților împricinate, sau mai bine zis a părții pîrîte [44]. Cel ce „nu venea la zi" pierdea pricina, după ideea cea firească că cine fuge de judecată dreptate nu are. Aceasta se vede chiar din cuvintele unui document, care raportează pricina hotărîtă înaintea lui Mihnea-Vodă, în 1585, între călugării de la Iezer și cei de la Vieroș pentru stăpînirea unei moșii, în care se spune despre cei din urmă că „au venit la zi și la termenul de înfățoșare înaintea domniei mele, iar călugării de la Iezer nu s-au prezentat și au mințit și s-au rușinat, pierzînd și de astă dată procesul, ca și în zilele părintelui domniei mele, răposatul Alexandru-Vodă"[92] [45].

Sorocirea părților la termen se făcea prin o țidulă domnească care chema pe pîrît să steie de față [46]. Țidula se trimitea prin vreun boier sau slujbaș domnesc, cu poruncă, în cazul cînd nu găsea pe chemat acasă, sau cînd nu voia să i-o primească, *„să-i lepede hîrtia de zi dată"*[93].

În cazul cînd pîrîtul nu putea să se înfățișeze pentru o pricină binecuvîntată, se amîna cercetarea daraverei de atîtea ori de cîte ori domnul sau judecătorul delegat de el găsea de cuviință. Un document de pe timpul Brîncoveanului ne spune că domnul trimisese *în trei-patru rînduri* după o jupîneasă ce avea o pricină, oameni și slujitori, ca să stea de față și să-și aducă cărțile ce avea pe acea moșie, iar ea, cunoscînd că era să se descopere lucrurile ce făcuse „de au împresurat acea moșie, nici cum la judecată n-au vrut să meargă și au găsit pricină că este bolnavă"[94].

Uneori cînd nu venea pîrîtul la zi, reclamantul îl aștepta atît cît credea el și cît învoia domnul. Așa un doc[ument] din 1622 spune că „fiii lui Gorcea Udrea au așteptat pe călugării de la Pantocrator peste zi o săptămînă"[95]. Dreptul de opoziție, care este astăzi așa de strict mărginit, pe atunci se întindea, ca toate lucrurile, după bunul plac al organelor ocîrmuitoare.

---

92 *Arh. ist.*, I, 1, p. 69.

93 V. A. Urechia a publicat o asemene țidulă în ziarul politic *Voința națională*, anul al III-le, nr. 665: „Io Vasile Voevoda, B.M.G. [Bojiu milosttiiu gospodarî] zemli Moldavskoi, dat-am cartea domniei mele lui Dumitru ce au fost vornic, spre ceea ca să hie tare și puternic, cu cartea Domniei mele, a *soroci* pre Loghina, feata Bogzei logofătului, să vie să stea de față cu Dumitru biv-dvornicu și cu fata lui Nubășea Purceloaia, pentru partea de ocină din sat din Codăești, ce au vîndut, fără știrea lor, lui Alexandru paharnic al doilea, și *să-i lepede hărtie de zi dată;* și să nu cuteze nimeni a ține sau a opri înaintea cărței Domniei mele". Anul 7149, iulie 29, adecă 1641. «1625, oct. 24, *Doc. românești*, ed. Bianu, p. 109: „hîrtie de zi însă le facă, să li se știe *ziua*". Un doc. pune *zi* „după sfînta naștere a lui Hristos în trei săptămîni", Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, p. 71. Un altul din 1609 încuviințează pă ... jup. Nastea „încă o săptămînă peste zi"; ibidem, p. 82.»

94 *Condica logofeției lui Brîncoveanu*, p. 149.

95 1622, Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 146.

Nu numai însă nețărmuirea dreptului de opoziție prelungea judecățile, ci o altă împrejurare le veșnicea, nemaiputîndu-se niciodată pune un capăt unei gîlceve judecătorești. Principiul cel atît de binefăcător al lucrului judecat, care curmă o dată pentru totdeauna cursul pricinilor, era necunoscut vechii proceduri, și o judecată pertractată, chiar înaintea instanței supreme a țării, înaintea domnului și a divanului, putea fi reîncepută sub un domn următor și hotărîtă într-un sens cu totul potrivnic de cum fusese întîiași dată [47].

Din numeroasele documente care pot întări această împrejurare ne vom mulțămi a aminti cîteva. Așa în documentul citat mai sus, din 1585, despre judecata dintre călugării de la Iezer și acei de la Vieroș, după ce Mihnea-Vodă spune că în „acest chip au pierdut de tot procesul călugării de la Iezer părintelui domniei mele" — adaugă —: „cu toate aceste și acum, în zilele domniei mele, *s-au mai sculat și a doua oară călugării de la Iezer,* aducînd pîra înaintea mea ca și altă dată înaintea părintelui domniei mele, Alexandru-Voievod"[96].

Un alt exemplu ni-l dă procesul vistiernicesei Maria [Cantacuzino] cu egumenul de la Hangu, hotărît o dată împotriva Mariei de Neculai Mavrocordat și cîștigat de ea prin o judecată nouă înaintea lui Mihai Racoviță, în 1718[97].

Tot așa se judecă și egumenul mănăstirii Slatina cu locuitorii din satul Rădășăni, în multe rînduri, pentru a-i menținea în starea de vecinătate pe care ei o respingeau. În 1750 ei pierd judecata înaintea a trei boieri, rînduiți din partea lui Constantin Racoviță, care judecată este întărită de domn. „Dar oamenii nu s-au odihnit și iarăși de iznoavă s-au sculat și au tras pe egumenul de Slatina la divan, înaintea răposatului Constantin-Vodă Racoviță, la veleat 1752, și iarăși au rămas ei din toată judecata ca să nu se mai răspundă moșinași pe moșia Rădășăni. În 1762 iarăși de iznoavă s-au sculat și au tras pe egumen la judecată, zicînd că moșia este a lor", pierzînd din nou pricina, ceea ce [se] repetează iarăși în mai multe rînduri pînă în 1768, de cînd par a se fi liniștit locuitorii acelui mîndru și frumos sat, hotărîndu-se a suporta greutatea poate nedreaptă ce le căzuse după gît[98] [48].

Aceeași nesiguranță și nestabilitate a judecăților se întîlnește și în pricinile criminale pe care timpurile noastre le-au înconjurat tocmai cu atîtea garanții. Cronicarul Enache Kogălniceanu, raportînd judecata unui boier, Ilie, dovedit că comisese un omor asupra unui vatav al său, spune că: „scoțîndu-l la divan, a mărturisit drept că el au ucis; atunci l-au mustrat domnul și toți boierii și toate rudele lui și după aceea l-au trimis *la închisoare* la parcane; dar peste cîteva zile, făcînd jalobă părinții mortului, iară l-au scos la divan, rînduindu-l boierii cu pravila ca să ieie *moarte pentru moarte.* Ajungînd și rudele lui la domn, s-au rugat să-l pedepsească *cu închisoare* iar viața să i-o dăruiască; și au trimis și pe rudele mortului, de s-au dus pe la casele lor. Întîmplîndu-se să se facă Grigore Calimah domn, au poroncit de l-au scos la divan și, hotărîndu-l boierii pe moarte cu anafora ca pe un ucigaș de oameni, într-o dimineață fără veste au poroncit domnul de l-au scos de la închisoare la poarta cea mare și *i-au tăiet capul*"[99]. Așadar, o singură faptă vine de patru ori la judecată: întîi Ilie este condamnat la închisoare; apoi, în-

---

[96] Doc. citat în nota 92.
[97] Vezi mai sus, nota 67.
[98] Vezi asupra tuturor acestor repetate judecăți un șir de documente în *Uricarul,* X, p. 183—201.
[99] *Letopisețele,* III, p. 255.

chisoarea se schimbă în pedeapsă cu moarte, după aceea iarăşi e prefăcută în închisoare, pentru ca la urmă să se sfîrşească tot cu moarte.

Potrivit cu asemene stare de lucruri, constatată prin documente, observă şi mai mulţi scriitori că „sentinţa unui principe poate fi revocată de succesorul său, făcînd ca procesele să se înnoiască şi să reînceapă necontenit“[100] [49].

Înţelege oricine cît rău trebuia să aducă intereselor poporului asemene nesiguranţă şi nestabilitate în judecăţi, mai ales sub regimuri personale aşa de des prefăcute, pe lîngă că aceste judecăţi repetate şi schimbătoare se mai întemeiau încă numai pe un drept nescris, şovăitor şi putîndu-se întoarce încotro bătea vîntul. Cînd ne vom gîndi la ce bîntuieli, la ce nedreptăţi strigătoare la cer erau supuşi oamenii acelui timp, atunci numai vom putea apreţui după adevărata lor valoare binefăcătoarele principii ale celui în care trăim [50].

Exista însă, pentru judecăţile civile cel puţin, un mijloc de a îngreuia, dacă nu de a împiedica reînceperea judecăţilor. Acesta consta în un aşezămînt tot atît de straniu prin natura lui, ca şi prin numele cu care era desemnat; în documentele mai noi, *hierîia* [51]. Anume, cîştigătorul unei pricini depunea în vistieria domnească o sumă de bani, determinată de domn, care depunere avea de efect a împiedica reînceperea judecăţii [52].

Cele cîteva documente care ne vorbesc despre acest aşezămînt nu ne lămuresc pe deplin natura şi însemnarea lui. Anume, documentul cel mai vechi în care el apare, este acel de la Alexandru cel Bun din anul 1418, în care Maicolea, cu feciorii săi, Cozma şi Stan ⟨Sîn⟩, pierzînd o pricină pentru un sat, Solca, faţă cu Vlad şi Crîstea, domnul statoreşte ⟨stabileşte⟩ lui Vlad şi Crîstii, şi copiilor lor, şi fraţilor, şi nepoţilor lor, şi strănepoţilor lor, şi la tot neamul lor o legătură ⟨zavescă⟩ de 80 ruble[101] [53]. „Cine dintrînşii (adică din Maicolea, care pierduseră pricina) va face sfadă sau judecată sau orice răutăţi pentru acel sat, unul ca acela va plăti legătura de 80 de ruble“.

Al doilea document este din 1461, de la Ştefan cel Mare, şi s-a păstrat numai în traducere. Şi acesta numeşte hierîia de mai tîrziu tot cu cuvîntul de *legătură;* domnul pune din *partea lui* „legătură veşnică 60 de ruble de argint, ca vrînd cineva din neamul lui Duma Negru (care pierduse judecata), a se scula [cu acel ispisoc] asupra neamului lui Ion Munteanu [. . .], *să aibă a răspunde acei bani de legătură*“[102].

Un alt document, din 1574, de la Ioan-Vodă cel Cumplit, spune că într-o judecată petrecută între preotul Drăghici şi Lazăr comişelul, acest din urmă, jurînd cu 24 de oameni, se îndreaptă şi pune *ferie* 12 zloţi în vistieria domnului, „pentru care de acum înainte să nu aibă a mai trage pe dînsul la judecată, nici să-l mai supere în veci“[103] [54].

Într-un al patrulea document, din 1581, de la Iancu Sasul, găsim că părţile cîştigătoare, Griga şi Alexa, „s-au îndreptat şi şi-au pus *ferie* (în slavoneşte ферю) 12 galbeni în vistieria noastră, şi de aceia de acum înainte să nu mai aibă a trage la judecată, pentru această treabă, Gavril

[100] Raicevich, *Osservazioni... intorno la Valachia e Moldavia,* Napoli, 1788, p. 159. Principiul lucrului judecat nu s-a introdus nici de codul Calimah, deoarece în 1820 întîlnim reînnoindu-se o judecată desăvîrşită. *Uricarul,* X, p. 266. Tocmai în 1835, acest principiu este recunoscut prin aşezămîntul îngrăditor prigonirilor ce nu pot a mai fi înnoite, avînd hotărîri judecătoreşti şi întărituri domneşti. *Uricarul,* XIV, p. 46.

[101] 1418, Orest Popescu, *Cîteva documente moldovene,* [Cernăuţi], 1895, p. 4.

[102] Doc. reprodus de Hasdeu, în *Arh. ist.*, III, p. 148, după *Foaie pentru minte, inimă şi literatură* [DRH, A, vol. II, p. 143].

[103] *Uricarul,* XIV, p. 152.

pe Griga și Alexa, și să nu mai aibă pretențiuni niciodată dinaintea acestei scrisori a noastre"[104] [55].

Un al cincilea document, de pe vremile lui Petru Șchiopul, 1589, respinge pretenția pe care medelnicerul Vasile o ridicase contra lui Gherman [vătag], Ursu [vătag] și Maxim ca să-i recunoască dreptul de a avea o moară pe Bîrlad. Pîrîții, cîștigînd pricina, „s-au îndreptat și au pus *fierie* 12 zloți, pentru care de acum înainte să nu mai aibă a se trage niciodată în veci"[105] [56].

Un al șaselea document, din 1629, arată iarăși că partea cîștigătoare au „pus și *fhieruia* osăbit în vistieria domniei mele, douăzeci și patru de zloți, și au rămas Gavril, feciorul Maricăi, înaintea noastră din toată legea țărei; și de acum înainte pentru această pricină niciodată să nu mai aibă a se judeca"[106].

Al șaptelea document, din 1648, de la Vasile Lupu, dînd rămași pe feciorii lui Cîrstian în o judecată a lor cu Ștefan Boul, spune că acest din urmă s-au îndreptat și „și-au pus *hărăiea* în vistieria domniei mele, douăzeci de taleri buni; iar de acum înainte de vor mai scoate feciorul lui Cîrstian și cumnații lui nescare direse cîndva, să nu se crează, pentru că s-au aflat că au fost făcute cu vicleșug"[107].

În sfîrșit, un alt document, din cele numeroase ce s-ar putea aduce asupra acestei chestiuni, din 1663, spune numai atîta că au pus *„hierîia* în vistieria domniei mele 12 zloți, după obiceiul țării"[108].

Băgăm de seamă o deosebire în rostire între documentele cele vechi, acele de la Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, și cele mai noi. În cele dintîi se spune că domnul punea legătura pe care avea s-o plătească acel ce ar fi vrut a redeschide procesul pierdut, și acest fel de rostire este și rațional, căci numai așa se putea împiedica, sau cel puțin îngreuia, redeschiderea judecăților. Documentele mai noi însă spun cu toatele că cîștigătorul depunea *fierîie* în vistieria domniei pentru a împiedica reînceperea procesului, lucru ce ar putea avea înțeles numai în cazul cînd am înțelege fieria ca o taxă pentru cîștigarea desăvîrșită a procesului[109]. Noi bănuim că numai ca limbaj nepotrivit juridic acoperea adevărata operație ce se făcea, și anume fieria se impunea tot de domn părții ce pierdea, pentru cazul cînd ar fi vrut să redeschidă pricina, dar că obișnuit cancelaria [domnească] împiedica rostirea în formula „cîștigătorul depune feria", adică cerea depunerea feriei de către cel ce pierdea, cu toate că unele documente întrebuințează pentru „legătură" formula că *„și-au pus luiși fierăie atîția zloți"*[110].

Documentele mai noi se deosebesc toate de acel vechi al lui Ștefan cel Mare, mai întîi prin faptul că ele toate numesc așezămîntul ferie, hierîie sau fhieruie, pe cînd în documentul din 1461 el nu poartă acest nume caracteristic, care dacă ar fi existat în prototipul slavon ar fi tre-

---

[104] *Arh. ist.*, III, p. 198.

[105] Melchisedek, *Chron[ica] Hușilor [și a episcopiei cu asemine numire,* București, 1869], p. 126.

[106] *Uricarul,* X, p. 93.

[107] Publicat de mine după originalul trimes de dl Stephanelli, din Cîmpulung, Bucovina, în *Arhiva Societății Științifice și Literare din Iași*, I, p. 627.

[108] *Operele complete ale lui Miron Costin* de V. A. Urechia, I, p. 95. Mai vezi documente cu fieria: 1619, Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* II, 1, p. 4; 1634, *ibid.*, p. 85; 1635, *ibid.*, p. 90, 95, 105; 1636, *ibid.*, p. 124; 1638, *ibid.*, p. 152 și 160; 1642, *ibid.*, II, 2, p. 8 și 19; 1643, *ibid.*, p. 74 și altele multe. «Fierîia este numită slavonește zavească în un doc. al lui Ștefan cel Mare, din 1462, I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare,* I, p. 67».

[109] Cum o înțelege Ghibănescu în *Surete și izvoade*, II, p. 30.

[110] Doc. din 1613, și altul din 1627, și al treilea din 1629, al patrulea din 1630, Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* I, 2, p. 90, 184, 215, 229.

buit să se regăsească și în suretul (traducerea) lui, ca termen netraductibil, iar nu acel de legătură[111]; dar acest mijloc de tot slab pentru a îndepărta veșnicirea judecăților, mai ales cînd era vorba de pricini mari, cade în dezobișnuință; în veacul al XVIII-lea nu-l mai întîlnim.

Un alt mijloc mai puternic de împiedicare a reînceperii proceselor era *gloaba*, cu care era amenințat acel ce ar îndrăzni să reînceapă judecata. Așa un document din 1664 spune că „dacă s-ar ridica pentru această pîră cei răzăși de mai sus scriși ... să fie porții Curții gloabă 50 de boi mari și grași și să fie de mare rușine“[112]. Este probabil că această gloabă pentru a înlătura reînceperea proceselor s-a introdus în urma schimbării caracterului hieriei celei vechi — *legătura* — în forma ei cea nouă, taxă pentru judecarea definitivă [58].

Execuția datornicilor se făcea nu numai asupra averii lor, ci și asupra persoanei [59], lucru ce întîlnim la toate popoarele la originile dezvoltării lor și care își găsește explicarea în execuția muncii celui condamnat, în lipsă de avere. Este știut că la romani această execuție personală îmbrăca, cel puțin în prescrierile legii dacă nu în practică, un caracter de barbarie neauzit. Dacă un datornic avea mai mulți creditori, legea celor XII tabele permitea tăierea lui în bucăți, pentru a se îndestula cu carnea, dacă nu cu banii lui. Mai conține aceeași lege nostima prescripțiune că dacă va tăia un creditor ceva mai mult de cum i se cuvine, să nu fie tras la răspundere[113].

Deși mai uman decît dreptul străbun, și obiceiul pămîntului românesc cunoștea execuția personală pentru datorie. Așa un document din 1695 ne spune că: „fiind Petru sulgerul dator unui negutitor, anume Dona, taleri 250, și neavînd bani să-i plătească și avînd și strînsoare, puindu-l la opreală la Alexandru ceaușul de aprozi, au fost nevoit a-și vinde moșia“. Alt doc[ument], o scrisoare a lui Matei Basarab către judele Brașovului, din 1644, spune de asemenea că „l-am pus pe Iovan la închisoare... ca să plătească bucatele“[114]. De asemene, cronicarul Necullai Costin spune despre Iliaș-Vodă că era așa de milostiv încît cînd venea un pîrîș și se ruga de el ca să se puie un om la închisoare, sau să-i plătească îndată datoria, domnul scotea bani din buzunar și plătea creditorul[115].

Mijloacele de dovadă erau simple și primitive ca în toate societățile începătoare. Arareori se putea hotărî pricina numai după *drese*, adică documente. Astfel, între mănăstirea și orășenii din Cîmpulung în Muntenia se naște o judecată înaintea lui Grigore Ghica-Voievod, în 1672, de la niște dări pe care mănăstirea le pretindea de la cîmpulungeni. Matei Basarab dăduse anume două hrisoave: unul mănăstirii, ca să ieie de la locuitori vamă, și altul orășenilor, prin care îi apăra de la o asemenea îndatorire. Toată cearta era să se știe care document era mai nou și desființase pe celălalt. Orășenii dovedesc nu numai că scutirea lor de

---

111 Cuvîntul ferie, fhieruie, hierîie pare a veni de la turcescul *vere, veresia* = garanție [57]. El fiind de origine turcească, nu se regăsește în uricul lui Ștefan cel Mare. Etimologia mi-a fost comunicată de fostul meu elev, Ion Bogdan. Vezi *Arhiva Societății Științifice și Literare din Iași, l.c.* În o scrisoare a lui Grigore, birăul Bistriței, (din 1564) se spune că niște oameni puseseră *rămășag* (skează) 40 de zloți „pentru acel ce se va încumeta să strice această întocmire“. Nicolaescu, *Doc. slavo-române,* p. 193.

112. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III, 2, p. 3. Comp. [doc. din] 1615, *idem., Surete și izvoade,* II, p. 29 «și I, p. 82».

113 Vestitul: „și plus minusve secuerit se (sine) fraude esto“.

114 *Condica logofeției lui Brîncoveanu,* p. 69. *Socotelile Brașovului,* de *N. Iorga,* în *Analele Acad. Rom.,* s. II, tom. XXI, 1899, p. 201 (93).

115 *Letopisețele,* II, p. 7.

vamă era posterioară zidirii mănăstirii lui Matei Basarab, dar că domnul prevăzuse această eliberare a lor prin însăşi pisania pusă în pridvorul bisericii[116]. Călugării rămaseră deci de lege şi de judecată, fără alte cercetări pregătitoare.

Dar cele mai de multe ori lucrurile nu mergeau aşa de uşor; din documente numai nu se putea alege alevărul şi mai erau de nevoie şi alte mijloace de cercetare. Cel mai obişnuit din toate erau martorii [60], temeiul obştesc al întregii vieţi juridice a poporului român de atunci. La facerea de testamente, precum şi la zapisele cele mai simple, vedem figurînd martori; în marile hotărîri ale divanului domnesc şi în micile procese dinaintea pîrcălabilor, şoltuzilor şi a altor dregători, tot martori vin de mijlocesc cu credinţa lor de oameni buni dezlegările pricinilor, precum tot ei întăresc închegările legăturilor juridice.

În vremile acele schimbătoare şi de pericole, în care documentele se pierdeau în fugile pripite, la venirea duşmanilor, sau în desele pojare ce devastau oraşele şi satele; în care lipseau mijloacele acele publice de asigurare a drepturilor de care dispunem astăzi, precum cadastrele, registrele, actele stării civile şi altele; în vremile acele în care, din lipsa ştiinţei, măsoriştea ⟨hotărnicia⟩ moşiilor era totdeauna îndoielnică, iar hotarele lor însemnate adesea după semne pieritoare, precum arbori, fîntîni sau case omeneşti; într-un cuvînt, în timpuri cînd mijloacele exterioare de întemeiere şi asigurare a drepturilor lipseau mai cu desăvîrşire, unde putea omul să caute a prinde rădăcinile drepturilor sale decît în memoria asemenilor săi? De aici vine acel rol nemăsurat al martorilor, faţă la tot ce se făcea, aspru pedepsiţi cînd erau prinşi cu neadevărul şi întreţinînd mult timp printr-o practică continuă o mare putere de onestitate în popor.

Un mijloc de ascuţire a conştiinţei era cartea de blăstămuri în care acel ce călca alăturea cu adevărul era blăstămat cu cuvinte foarte grele, ca „trupul lui să nu mai putrezească“ sau „să intre blăstămul în oasele lui şi din toate averile şi agonisita lui să se aleagă ca praful în faţa vîntului“[117] [61].

Este deci firesc lucru că şi la aflarea adevărului în procese, martorii să fi avut un rol tot atît de însemnat, şi aceasta o vedem în documente din desele cercetări prin martori pe baza cărora se curmau pricinile. Cîteva exemple ne vor face să pătrundem mai deplin în vechiul mod de judecată bazat pe martori.

În anul 1655, boierii fraţi Pelin, Grigoraş şi Simion vin înaintea domnului Gheorghe Ştefan cu tînguire contra familiei Murgeştilor ⟨Murguleştilor⟩, care cu nedrept le-ar fi răpit satul Mihalcea. După înfăţişarea hrisoavelor, din care domnul şi sfatul său nu se pot lămuri, domnul rînduieşte o cercetare la faţa locului prin pîrcălabul din ţinutul Sucevei,

---

[116] Doc. publicat în *Mag. ist.*, V, 353. Alte documente de hotărîri date numai după cercetarea hrisoavelor, vezi de la Petru-Vodă, 1577, în [Franz Adolf] Wickenhauser [*Moldawa, oder Beiträge zu einem Urkundenbuche für Moldau und Bucovina*, vol. I, *Die Urkunden des Klosters Moldowiza*, vol. II. *Geschichte und Urkunden des Klosters Solka*, Wien, Czernowitz, 1862—1877], *Moldowiza*, p. 87; de la Iancu Sasu, 1500, în Hasdeu, *Arh. ist.*, III, p. 198; de la Petru-Vodă 1589, în Melchisedek, în *Chron. Huşilor*, p. 25: de la Radu Mihnea în *Mag. ist.*, II, p. 227. Numai în acest caz special trecea hrisovul mai nou înaintea celui mai vechi; de altfel, în obiceiul pămîntului, hrisoavele mai vechi aveau mai mare tărie. Vezi două hrisoave prin care se proclamă acest principiu: unul de la Antonie Ruset, din 1676, *Uricarul*, VII, p. 13 şi cellalt, de la Al. Moruzi, din 1804, *ibidem*, VIII, p. 28: „după obiceiurile pămîntului, cele mai vechi hrisoave sînt mai tari şi mai puternice decît cele făcute mai în urmă“.

[117] *[Hîrtii vechi.] Blăstem şi carte de blăstem*, de G[eorge] I. Lahovary, în *Conv. lit.*, XXIII, 1889, p. 495.

spunîndu-i în cartea domnească: „și le-am socotit lor legea întru acest chip: să aducă Murguleștii 24 de oameni buni megiași, care sînt scriși într-un izvod iscălit de cinstit boiarinul nostru Ionașcu [Rusu] logofătul cel mare, care să fie întrebat sub jurămînt de rîndul satului Mihalcea". Pîrcălabul pune pe toți martorii de jură în biserica din Siret și ei depun știința lor în favoarea Murguleștilor. Divanul atunci întocmește o carte iscălită de acei martori pe care o trimite domnului. Acesta, luînd din nou pricina în cercetare, spune că: „văzînd mărturia acelor oameni buni, cu tot sfatul nostru, am crezut; și au rămas boiarinul nostru Pelin înaintea noastră și din toată legea țărei, iar slugile noastre Murgeștii s-au îndreptat"[118]. Este învederat că aici avem în fața noastră o judecată hotărîtă în divan pe baza unei cercetări la fața locului făcută prin martori.

Documentele noastre sînt pline de asemenea cercetări prin martori. Numărul martorilor variază după însemnătatea pricinei. Într-o carte domnească din 1637 pentru cercetarea proprietății unui vecin al lui Murgulet, lucrul fiind de puțină valoare, se hotărăște în baza arătărilor numai a trei tîrgoveți[119].

În cearta dintre călugării de la Moldovița cu niște boieri pentru satul Răciuleni, Ioan ⟨Iancu⟩-Vodă Sasul, după cercetarea documentelor, rînduiește în 1582 pe boierul Gedeon ⟨Ghidion⟩ [mare vatag de ținutul Sucevei] să meargă la fața locului și cu „megieșii satului din sus și din jos, cu șoltuzii, pîrgarii și bătrînii din [tîrgul] Baia să cerceteze pricina, ceea ce făcîndu-se și viind cartea de cercetarea făcută la domn, acesta aduce pricina în divan și cu toții găsesc cu sufletele lor că este dreaptă ocină a mănăstirii și au rămas [Toader Ponici și] Ionașcu de lege și de judecată"[120] [62].

Uneori martorii erau aduși în divan, cum dovedește un hrisov de pe timpul lui Constantin Șerban-Voievod, în care se spune că au mărturisit înaintea domnului în divan mulți boieri[121].

În pricinile cele mai dese ale timpurilor vechi, acele de hotărnicii [63], martorii erau mai ales la locul lor și de aceea nenumărate documente conțin mai cu deosebire relatarea acestui soi de neînțelegeri. Domnul rînduia din partea lui și a divanului unul sau mai mulți dregători, care împreună cu vecinii și bătrînii locului restabileau vechile, dreptele hotare. Cităm ca exemplu următoarele hrisoave. Unul de la Alexandru Radu-Voievod, din 1635*, în care domnul rînduiește hotarnic „pe credinciosul boierul domniei mele Ionașcu Cehan, pitariul cel mare, de au hotărît și au adus mărturie de la dînsul și de la Gabăr pîrcălabul și de la Tudor comisul și Tecman uricariul și Ursul vornicul de Huși și Sava aprodul și Lupu diacul și de la mulți oameni buni și bătrîni, scriind și mărturisind în acel zapis cum au hotărît și au stîlpit... hotarul"[122].

Într-un alt document din 1650 găsim iarăși rînduită o anchetă domnească pentru facerea unei hotărnicii în care Vasile Lupu însărcinează pe pîrcălabul de Hotin „să margă la fața locului, la Șărbiceni, moșia lui Murgulet, să adune oameni buni și bătrîni și să tragă hotarul cum vor ști oamenii buni și bătrîni cu sufletele lor" și să raporteze domnului despre

---

[118] Cartea de rînduire, în *Arh. ist.*, III, p. 230. Actul de mărturie, p. 233; hotărîrea, p. 218. Deși se spune că se rînduiesc 24 de boieri, cartea de rînduire nu conține decît numele a 22. În actul de mărturie iscălesc tot numai 22, ceilalți fiind absenți.

[119] *Arh. ist.*, III, p. 227.

[120] Wickenhauser, *Moldoviza*, p. 89.

[121] [A.] Papiu [Ilarian], *Tesaur de monumente [istorice pentru România*, București, I—III, 1862—1864], I, p. 387. Comp. altul identic, în *Arh. ist.*, III, p. 231.

* Hrisovul datat de autor 1635, iar în ed. a III-a 1625, este din 1630.

[122] Melchisedek, *Chronica Hușilor*, p. 111.

cele făcute[123]. Mai amintim o hotarnică rînduită tot de Vasile-Vodă „care, neputînd alege acea pîră, au trimis pe credincios cinstit Toma [Cantacuzino], mare vornic de Țara de Jos, să strîngă oameni buni megiași și să socotească pentru acea bucată de hotar"[124] [64].

În sfîrșit, mai citām un ultim document de la Constantin Racoviță-Voievod, din 1757, prin care trimite boieri „ca să hotărască moșia pe scrisorile ce va avea sfînta episcopie [de Huși] și după stăpînire și după mărturia oamenilor bătrîni, și strîngînd oameni buni, anume pe popa Ioan Pravilă de la biserica din Cozmești și pe Constantin Gotea și pe alții, au ales hotarul acelor locuri"[125].

Nevoia de a avea martori la procese de hotărnicii silea pe oameni a și-i creea de mai înainte, o dată cu stîlpirea moșiilor. Pentru a se întipări în mintea generației tinere ce putea să se întîmple a figura ca martori asupra împrejurărilor petrecute în timpul copilăriei lor, se întrebuințau următoarele mijloace, care pot să ni pară foarte ciudate. Se luau anume să fie față la hotărnicii și copii de vîrstă pînă pe la 12 ani, cărora în fiecare punct unde se așeza, cîte o piatră hotar li se făcea cîte o zdravănă păruială (în termenii de atunci *se depărau* sau *îi trăgea de pică*, sau cum se zice astăzi, de chică) arătîndu-le ca să țină minte semnele[126] [65], și metoda era cu efect, întrucît întîlnim într-un document pe mai mulți oameni care mărturisesc cu sufletele lor pentru hotarul Crăiniceștilor, „precum am apucat din stareții și părinții noștri cei bătrîni care ne-au și purtat pe acele vremi pe la semne, fiind noi copii, de ne au *depărat*, ca să ținem minte semnul hotarelor"[127] [66].

Alt mijloc de a întipări în mintea copiilor stîlpirea moșiilor era acel, nu mai puțin barbar, de a călugări copii în vîrstă de tot tînără ca să-și aducă aminte cînd vor fi mari de nenorocirea (poate pe atunci se credea fericire) ce i-a lovit cînd se puseră semnele. În o hotarnică a moșiei Meleșul a mănăstirii Solca, se spune că „au adus și doi călugărași mici, copii ca de opt ani, că de or trăi să știe înainte, anume Iosub și Iosăp, călugăriți de egumenul Varnava"[128] [67].

Hotărniciile deci nu se deosebesc prin nimica de cercetări la fața locului, decît doară prin obiectul lor; și aici martorii depuneau sub jurămînt, mai mult sau mai puțin solemn, cunoștința lor despre împrejurări.

Este de nevoie a caracteriza mai de-aproape cercetarea prin martori spre a putea deosebi de ea alt mijloc de dovadă, de asemene întrebuințat de procedura veche și care are un caracter cu totul special, anume *jurătorii* [68]. Martorii sînt niște persoane care depun știința lor asupra faptului; ei pot fi luați din orice clasă a societății, fără privire la părțile

---

123 *Arh. ist.*, III, p. 228.

124 Doc. de la Dabija-Vodă, care reproduce hotarnica Lupului, în Melchisedek, *Chronica Hușilor*, p. 126.

125 *Ibidem*, p. 248.

126 Doc. din 1742, în fasc. 26, lit. l, din Arhiva Fondului Religionar din Cernăuți. Un doc. din 1806 ne arată că se practica încă acest mod de a întipări hotarele în mintea tinerelor generații: „l-au luat pe dînsul (cînd era copil) și ducîndu-l la rădăcina stejarului *l-au bătut*". Iorga, *Studii și doc.*, VII, p. 85. «Comp. doc. din 1679, hotărnicie, în care un martur, Pavel Capotă, „zicea că l-au aruncat de păr ca să ție minte". Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, IV, 1, p. 30.»

127 Doc. din 1738, în fasc. 26, lit. i, din Arh. Fond. Religionar din Cernăuți.

128 Doc. din 1709, în fascicula 26, lit. h, *ibidem*. Aceste trei documente [din 1742, 1738 și 1709] publicate de dl V. A. Urechia în ziarul *Voința Națională*, III, nr. 665. Un străin, catolic, episcopul băcăuan Valerian, întrebuința un mijloc mai civilizat pentru a întipări hotarele în mintea copiilor, anume dîndu-le bani. *Codex Bandinus*, ed. [V. A.] Urechia, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XVI, 1895, p. LXXXII. Comp. p. 59: „pueris parvulis... pecuniam blandiendo pro memoria distribuebat".

împricinate, deci nu după principiul parității, și mărturia lor putea ieși în favoarea unuia sau altuia din împricinați. Numărul lor era de obicei nehotărît; uneori determinat la cifrele iubite de 6, 12, 24.

Despre valoarea mărturiei a rămas încă pînă astăzi la săteni o urma neștearsă. Oricine are întrucîtva practica dreptului știe cum, la cele mai deosebite împrejurări, țăranii trimit acte de mărturie, fie pentru a dovedi proprietatea cuiva sau pentru alte împrejurări, acte ce înaintea legilor noastre nu mai au nici o valoare.

În aceste acte moarte se vede încă puterea tradiției, urma dreptului obișnuielnic ce a fost odată practicat și care se păstrează încă în mod iluzoriu, în acea sferă a societății de care atîta ne-am depărtat prin străinismul dezvoltării noastre.

În acest întins rol dat mărturisirii, noi vedem pătrunzînd în afară într-un chip neconștiut o manifestare spontanee a spiritului roman la latinii de la Dunăre, caracterizată prin aceea că ei caută dovedirea drepturilor în *chip obiectiv,* din arătarea faptelor, și nu în chip subiectiv, ca dreptul german, care scoate dovada din afirmarea individului.

Așezămîntul la care voim să trecem, *jurătorii,* care sînt tocmai *un mijloc de dovadă subiectiv,* împrumutat de români pe o cale indirectă de la poporul german, constituie deci un soi de anomalie în sistemul de probe obștește admis de dreptul românesc. Coexistența acestor două moduri de probație, care pornesc din principii și rădăcini atît de deosebite, au dat naștere însă unor formațiuni juridice prea interesante, care arată într-o frumoasă lumină puterea creatoare a poporului român în formele dreptului; de aceea ne vom opri ceva mai mult asupra lor.

Jurătorii erau deosebiți de martori; prin ei nu se dovedeau niște fapte, ci se întărea afirmarea unei persoane prin jurămîntul altora; se împuternicea un jurămînt individual. Într-un document fără dată, dar care trebuie să fie de pe la sfîrșitul veacului al XVII-lea, vedem că domnul rînduiește pe un vornic de poartă care să lămurească un hotar între călugării de la Secul și răzășii de la Băloșești. Vornicul adună oameni bătrîni, care mărturisesc că acea bucată de pămînt ce au price au ținut-o tot călugării de la Secul în hotarul Rusciorilor de șasezeci și patru de ani. Mai adaugă vornicul că aceeași pricină mai fusese pornită o dată de acei răzăși asupra mănăstirii Secului, pe timpul lui Dumitrașcu Cantacuzino ([domnia] I, 1673—76, II, 1684—85), care rînduise în cercetare pe [Constantin] Bantăș, iar acesta „strînsese oameni buni megiași și tot au aflat într-acest chip cum au ținut tot călugării acel loc". S-ar aștepta cineva, după cele raportate mai sus unde am vorbit de hotărnicii, ca pricina să fie hotărîtă în favoarea călugărilor. Înainte însă de a o face, vornicul de poartă îndeplinește *„giudețul domnului, dînd Băloșeștilor să giure doisprezece oameni și să răbde călugării de acel loc".* Băloșeștii însă, negăsind jurători, sînt abia atunci dați rămași de vornicul de poartă, care pornește atunci cu oameni de stîlpește locul după spusele lor. Așadar, *dacă Băloșeștii ar fi găsit jurători, ei cîștigau pricina, cu toate că martorii ascultați de vornicul de poartă ca și acei ascultați într-un alt rînd de Bantăș, mărturisiseră în contra pretențiilor lor.* Se cunoaște deci într-un chip învederat că jurătorii sînt altceva, și anume mai puternici decît martorii, deoarece jurămîntul lor putea să răstoarne pe acel al martorilor[129].

---

[129] Vezi acest interesant document în *Arh. ist.,* I, 1, p. 47. Hotarnica lui Bantăș, *ibidem,* p. 35. Discuțiunea mai largă a acestor documente, în articolul meu asupra jurătorilor *[Studii asupra vechilor noastre așezăminte],* în *Convorbiri literare,* VIII, 1874—75, p. [137—147, 182—196], 214 și urm. [—234].

Alte documente vor caracteriza mai deplin acest interesant așezămînt. Într-un hrisov de la Matei Basarab din 1635 se află expusă judecata între Vasile spătarul și soția lui Maria, pe care el o numise „muiare rea și neînțeleaptă". Jupîneasa, pentru a-și restabili onoarea compromisă prin imputarea făcută de soțul ei, ceruse încă din zilele lui Leon-Vodă „legea țărei ca să se direpteze". Dar Vasile spătarul „umblase [a umblat] cu mita" și nu numai că o împiedecase să-și ieie legea, dar mai scoase și cărți de despărțenie. Sub Matei-Vodă, jupîneasa Maria, care era o femeie ce nu înțelegea să se lese pe nedrept batjocorită, merge la soborul întreg ce se adunase în capitală pentru ziua de Blagoveștenie și cere să i se deie lege pentru a se îndrepta, ceea ce se face după cum spune domnul în hrisovul său: „și nu am putut opri domnia mea să nu-și ia jupîneasa Mariia lege... 12 jupînese pre răvașe domnești, ca să jure cu sufletele lor pre sfînta Evanghelie înaintea părintelui nostru mitropolitul chir vlădica Grigorie, cum nu iaste jupîneasa Mariia nimica vinovată de acele cuvente cu năpaste și cu asupriciune". Jupîneasa Maria găsește îndată toate prietenele sale care aveau interes de a apăra onoarea sexului lor atacată într-un chip atît de brutal de Vasile spătarul. *Ea jură, împreună cu cele 12 jupănese, că este nevinovată,* și Vasile spătarul este dat rămas de lege și de judecată[130] [69].

Un alt document, însemnat între altele și prin vechimea lui, ca fiind de pe timpul lui Ștefan cel Mare, din 1461, conține hotărîrea unui proces între Crasnăș și [Jurj] Necorescu, de o parte, și Husin cu soția lui [Marușca] de cealaltă, pentru o moșie. Husin invoca în sprijinirea dreptului său un hrisov de la domnii Ștefan și Iliaș, fiii lui Alexandru cel Bun, dar spunea că acel document s-ar afla la popa rusesc din mahalaua tîrgului Sucevei. Trimițîndu-se după acel preot, el arătă că în adevăr avusese acel document la el, dar că arsese cînd cu pojarul bisericii în care slujea. Domnul atunci dă lege preotului să aducă jurători șase preoți și el, al șaptelea, să jure cum că acel ispisoc a fost adevărat; și aducînd preotul rus întru aceeași zi și alți șase preoți și el al șaptelea, au jurat pe preoția lor; și așa Husin cu soția lui, Marușca, au cîștigat toată dreptatea[131].

Mihai Viteazul, prigonit de Alexandru al III-lea [cel Rău] pentru că-i ieșise vestea că ar fi de neam domnesc, se curăță de această imputare „jurînd el cu 12 boieri că nu este fecior de domn"[132]. Petru-Vodă [cel Tînăr] dă în 1561 unui fiu dezmoștenit de tatăl său pentru necuviincioasă purtare, cînd vine să-și ceară moștenirea, lege 12 boieri, ca să jure și să se curețe de bănuială[133].

Aceeași instituție o găsim și la românii din Transilvania, constituind unul din elementele principale ale dreptului românesc. Așa o cronică săsească ne spune într-un loc că un popă fiind bănuit a fi avut relații cu o femeie, vlădica român cere ca popa Constantin „să jure împreună cu alți șase popi că nu e întru nimic vinovat cu nimica"[134].

---

130 *Mag. ist.*, I, p. 206 [—209].

131 *Arh. ist.*, III, p. 148 [DRH, A, vol. II, p. 142—143]. Documentul s-a păstrat numai în traducere, care pune cuvîntul de *marturi*. Noi credem că traducătorul a întrebuințat acel termen, nefiindu-i cunoscut acel de jurători. Despre autenticitatea documentului, vezi observațiile lui Hasdeu, l. c. Tot în acest document se găsește și *legătură* (hărîia de mai tîrziu). Vezi mai sus nota 102.

132 [Constantin] Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 225.

133 Arhiva Statului, citat de Tocilescu, în studiul său *Juriul la români,* publicat în *Foaia societății Românismul,* 1870, p. 467.

134 *Chronica* lui Andreas Hegyes, anno 1615, citată de Hasdeu, în *Arh. ist.*, III, p. 149: „hat der Vladica begehrt der popa Constantin soll selbst 7 Pfaffen schwoeren dass er nicht Schuld an der Magd. hätte". Expresia *„selbst 7"* se reaflă întocmai în monumentele germane care pomenesc despre cojurători. Așa în *Sachsenspiegel,* III, 3: „gegen den muss er ihn behalten *selbsibende* seiner Freunde

Aceste cîteva documente, culese din toate țările locuite de români, Moldova, Valahia și Transilvania, ne dau mijlocul de a caracteriza acest așezămînt.

Jurătorii nu sînt oameni ce vin să-și depună știința asupra unui fapt petrecut, fără privire la persoana împricinaților; ei sînt, din contra, sprijinitori ai unuia dintre împricinați cu jurămîntul lor și sînt deci legați de dînsul mai strîns, nu și de celălalt, sau de obiectul în pricină [70].

Această intimă legătură de persoana împricinatului este cea dintîi mare deosebire de martori. *Aceștia arată adevărul obiectiv; jurătorii susțin arătarea subiectivă;* unii vor arăta, de exemplu, că știu că pe aici și pe dincoace se întindeau vechile hotare, aceștialalți că știu că Stan pe nedreptul cere cutare moșie. De aceea și vedem jurători în cazuri unde martorii nici erau cu putință, cînd e vorba a se îndrepta de o bănuială, precum acea în care căzuse jupîneasa Maria sau popa Constantin, sau cînd este de susținut un lucru ce nu se poate bine dovedi altfel, precum că documentul cel ars al lui Husin era adevărat. Încă o dovadă de această strînsă legătură personală a juraților cu împricinatul pe care-l sprijin, este că documentele identifică pe jurători cu persoana pentru care ei jură. Astfel, despre jurămîntul cu jurătoare făcut de jupîneasa Maria, documentul spune că *jupîneasa Maria au jurat* și s-au curățit de bănuială, subînțelegîndu-se că jurătoarele ei au jurat alăturea cu ea și contopindu-se și dînsele în numele ei.

Un al doilea punct de deosebire constă în principiul *parității* admis la jurători, adică ei trebuiau să fie din aceeași profesiune cu împricinatul care jură, un principiu care la martori este cu neputință. Într-adevăr, cînd e vorba de a dovedi o faptă, trebuie să iei de martori *pe acei oameni care din întîmplare sau împrejurări au avut cunoștință de ea*, fără privire la starea lor socială. Cu totul altmintrelea stă lucrul cînd e vorba de a sprijini cu conștiință o arătare individuală, spusa unui om, deci ceva interior, care nu cade în lumea simțurilor din afară. Atunci se pot cere persoane anumite care să sprijine această arătare, atunci sprijinirea prin o conștiință pe cît se poate de același fel este ceva cu totul potrivit. De aceea vedem că jurătorii răzășilor din Băloșești sînt oameni buni și bătrîni, adică răzăși ca și ei, ai jupînesei Maria jupînese și ai preoților preoți, pe cînd în cercetarea prin martori între boierii Murgești și boierii Pelin, Gligorașu și Simion[135], deși părțile sînt boieri, cei 24 de martori sînt în cea mai mare parte oameni buni, bătrîni, țărani cum am zice astăzi.

Un al treilea punct, mai puțin însemnat, este *numărul*, care la martori poate să fie fixat sau nu, la jurători însă totdeauna trebuia să fie determinat. Ba, după cît se vede, impunerea unui număr anumit de martori, ceea ce nu prea are înțeles, s-a făcut din confuzia firească în niște minți nedeprinse cu deosebirile juridice între martori și jurători, instituții asemănătoare.

Din aceste elemente se vede lămurit firea jurătorilor și deosebirea lor de martori: pe cînd aceștia sînt de obicei în număr nehotărît, neatîrnați de clasa socială a împricinatului, și depun știința lor asupra unui adevăr obiectiv, jurătorii sînt totdeauna în număr hotărît, de aceeași clasă socială cu partea pe care o sprijin [71] și susțin cu sufletul lor o arătare subiectivă a ei, fiind în strînsă legătură personală cu dînsa.

Dar să cercetăm și alte amănunțimi privitoare la jurători.

---

oder sonst wahrhaftiger Leute; c. 5: „Mag diser aber *selbsibend* seine Freiheit beweisen".

[135] Mai sus, nota 118.

În privirea numărului lor vedem că acel mai mic e de 6; apoi multiplele lui, numerele 12, 24 și 48[136]; numere mai mari nu s-au întîlnit încă în documentele cunoscute pînă acuma.

Cînd partea nu găsea numărul deplin de jurători impuși prin legea luată de la domn, sau cînd cei aduși nu vroiau să jure, procesul era numaidecît pierdut. În cercetări cu martori era mai la urmă indiferent din cîte guri ieșea adevărul, numai să fie îndestule pentru a forma convingerea; dar chiar dacă unul sau doi ar fi arătat altfel decît mulțimea celorlalți, aceasta nu ar fi făcut de nimic mărturia, care ar fi stat bună și ar fi ajutat părții în favoarea căreia ieșise la cîștigarea pricinei. La jurători lucrurile trebuiau să fie altmintrelea; anume legea dată părții socotea că este neapărat ca cutare număr de conștiinți să sprijine o susținere individuală. Nu se aducea întocmai acest număr, condiția esențială nu era îndeplinită și susținerea era căzută. De aceea numărul este o condiție firească a jurătorilor și jurămîntul tuturor o condiție firească a efectului lor.

Dovadă despre aceasta am avut întîi în procesul Băloșeștilor, unde aceștia, negăsind jurători, cad la judecată. Într-un document de la Petru Șchiopul ⟨cel Tînăr⟩ din 1560, un boier, banul Hamza, pierde un proces cu mitropolia, „căci nu putuse face să jure cei 24 de boieri“[137].

Un alt document, de pe timpul lui Pătrașcu-Vodă, 1557, care conține hotărîrea dată într-un proces dintre Stanciul cu Pîrvul și Stan pentru moșia Vulpești, ne arată că „au jurat cei ⟨cu⟩ 12 boieri înaintea reposatului Vlad-Voievod, cum că au avut Stanciul bătrînă și dreaptă moșie moștenească; iar Pîrvul și Stan [și Neagoe] nu s-au lăsat așa, ci au luat 24 de boieri dinaintea lui Mircea-Vodă, ca să jure, *și n-au putut nicidecum să jure și au rămas de lege și de judecată*“[138].

În sfîrșit, un hrisov de la Mircea-Vodă ⟨Ciobanul⟩ din 1559 arată că, dînd lege lui Roșca și fiilor lui Răsipă 24 de boieri ca să jure că au avut moștenire în satul Bahna, „*n-au putut aduce acei boieri la zi și la soroc, și au rămas Roșca și fiii lui Răsipă de lege dinaintea domniei mele*“[139]. Alt document, din 1644, arată luarea de lege peste lege în procesul dintre Paraschiv, fecior Barbului clucer, și moșnenii din Preajba. Moșnenii juraseră cu șase boieri și rămăseseră liberi. Paraschiv ia lege peste lege 12 boieri, „ca să calce pe cei 6 boieri“, dar nu a putut să jure[140]. Nu este de admis că în toate aceste cazuri părțile interesate să nu fi găsit nici un singur jurător; fiind însă că nu găsiseră numărul deplin, de aceea se spune că nu au putut să jure.

Acești jurători sînt în multe cazuri aduși de părți, în urma legii luate de la domn, după propria lor alegere. Așa a fost în județul dat Băloșeș-

---

136 Hrisov de la Radu-Vodă [de la Afumați], 1528: „și am dat domnia mea lui jupan Ivașco paharnicul lege 48 de boieri“ [DRH, B, vol. III, p. 105]. Altul de la Mihai Viteazul, 1597: „ci au luat lege peste lege 48 de boieri pre răvașe domnești“. Ambele în Arhiva Statului, citate de Tocilescu, *l.* c., p. 465 și 466. Uneori, rar, se văd 3 jurători: „Și am dat Domnia mea lui Staico postelnic leage de în divan trei boiari“, 1628, N. Iorga, *Studii și doc.*, VII, p. 5. Într-un doc. de la Radu-Vodă [Leo]n, din 1668, găsim, lucru absolut excepțional, dați numai doi boieri ca jurători, anume Grama de Almaj și Aldea de Smărdășești. Publicat din o culegere privată de dl M. V. Demetrescu, în articolul său asupra *Instituției jurătorilor*, în *Conv. lit.*, XXXIII, 1899, p. 763. «Adaugă 1618 și 1620, *Doc. românești*, ed. Bianu, p. 39—40 și 54. O dată se văd 4 jurători, 1464, I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I, p. 82».

137 Din Venelin, citat de Hasdeu, *Arh. ist.*, III, p. 146 [DRH, B, vol. V, p. 204].

138 Arhiva Statului, citat de Tocilescu, l. c., p. 464 [DRH, B, vol. V, p. 105].

139 1559, Arhiva Statului, citat de Tocilescu, *ibidem* [DRH, B, vol. V, p. 149].

140 N. Iorga, *Studii și documente,* V, p. 119. Alte documente asupra legii peste lege: 1619, Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* II, 1, p. 4; 1634, ibidem, p. 29; 1634, ibidem, p. 30.

tilor, în care se spune că jurători *n-au găsit*. Adeseori întîlnim jurători *dați pe răvașe domnești*, precum în cazul jupînesei Maria, unde cele 12 jupînese care trebuiau să jure alăturea cu ea sînt luate „pre răvașe domnești“. În acest caz domnul indică anume care persoane trebuiau aduse la jurămînt, și era deci o formă mai grea a jurătorilor.

În afară de cazul jupînesei Maria, mai amintim și un document al lui Vlad-Vodă, din 1571 (?), în care domnul „dă călugărilor 12 jurători, de au jurat cum că sînt drepte moșii ale sfintei mănăstiri, anume popa Sava din Padeș și popa Boda din Strugurți și popa Vlad din Padeș (urmează încă denumirea a 9 popi), care au jurat cu sufletele lor înaintea Radului din Bărești; iar jupînul Radu a scris carte către domnia mea, cum au jurat și au dat sfintei mănăstiri dreptate“[141].

Jurămîntul se făcea, ca și acel al martorilor, în mod solemn, „pe sfînta Evanghelie și pe sfînta cruce, în sfînta biserică“, cum spune hrisovul 〈zapisul〉 de mărturie a pîrcălabului de Suceava, în pricina boierilor Murgești[142] [72].

Dacă jurătorii jurau pe nedrept, erau pedepsiți întocmai ca martorii mincinoși. Gloaba era de șase boi, averea obișnuită a țării pe atunci, și care adeseori înlocuia moneda. Astfel, vedem, într-un hrisov al lui Constantin Șerban din 1654, pe domnul spunînd că „am globit domnia mea pe acești 12 jurători, de le-am luat de la unul cîte șase boi, precum este legea, pentru că au jurat strîmb“[143] [73].

În documentele studiate pînă acuma jurătorii noștri au o asemănare deplină cu *conjuratores* din dreptul medieval german [74]: și aceștia erau luați spre întărirea conștiinței individuale, după ideile germane, care puneau mai presus jurămîntul unui om liber, întărit de acel al semenilor săi, decît martorii ce ar putea exista asupra faptului. Germanii, exagerînd principiul onestității, nesocoteau cu totul interesul propriei conservări, care tocmai împinge pe făptaș să ascundă adevărul. Legea salică dispunea chiar anumit că „în contra capului său și a averei sale nu trebuia omul să primească martori“[144]. Din această pricină dreptul german alergase la felurite mijloace de dovadă, unul mai absurd decît altul: probele lui Dumnezeu, duelul judiciar și, cel mai puțin absurd din toate, acel al cojurătorilor, pe care îl vom vedea cum a putut să se introducă și la noi, unde am găsit că predomnea sistemul rațional roman de dovedire obiectivă, prin martori.

Să arătăm însă analogia deplină între jurătorii noștri, așa cum i-am aflat caracterizați pînă aici, și cojurătorii dreptului german. Legile principelui longobard Wallia dispuneau că, dacă se ponegrea femeia cuiva de un altul despre un lucru îndoielnic, să se poată curăți jurînd

---

141 Arhiva Statului, citat de Tocilescu, *l. c.*, p. 467. [Documentul nu este publicat în DIR].

142 *Arh. ist.*, III, p. 233.

143 Arhiva Statului, citat de dl Gr. Tocilescu, l. c., p. 469. Mai vezi un document de la Alexandru-Vodă, 1568: „luîndu-se și amenda în boi de la jurătorii cei strîmbi“ *(Foaia societății Romînismul,* I, 1870, p. 47) [Vezi și DRH, B, vol. VI, p. 137, unde textul este: „și le-au luat boii jurătorilor“]. Se vede că aceasta era soarta obișnuită a rîndului întîi de jurători, cînd acei luați cu lege peste lege jurau altfel. Totodată se rupeau actele care dăduseră dreptate celor dintîi, cei cu 12 jurători. Vezi un doc. de la Mihnea [cel Rău], din 1508, Nicolaescu, *Doc. slavo-rom.*, p. 248—249.

144 „Contra caput suum et contra suam hereditatem non debit homo accipere testes“. *Lex Salica,* II, 15, în Walter, *Corpus iuris Germanici.*

cu alte șase femei[145], caz *identic* cu acel al jupînesei Maria. Cojurătorii trebuiau să fie deci totdeauna de condiția celui ce jura. Așa legea Frizonilor dispunea că, „dacă un colon ar ucide pe un nobil, să se scuze cu 35 de jurători *de condiția sa*“[146]. De asemene un preot trebuia să jure cu alți preoți[147], un nobil cu alți nobili și așa mai departe.

Acești cojurători întăreau, ca și la români, spusa acelui pe care-l sprijineau; nu se ocupau deloc de adevărul faptului de dovedit. Ei jurau după jurămîntul făcut de împricinat că este adevărat. Izvoarele germane spun anumit că, „după ce jura împricinatul, apoi jurau martorii (adică jurătorii) săi, că *jurămîntul său este curat și nu mincinos*““[148].

Numărul cojurătorilor din legile germane este adeseori 6 și 12, uneori însă și mai mare, precum 35, 48, 50, 72 și pînă chiar pînă la cel colosal de 300.

Analogia între așezămîntul românesc și acel german merge chiar mai departe. Se găsește în dreptul german pînă și deosebirea între cojurători liber aleși și de acei numiți pe răvașe domnești; cei dintîi se numeau *advocati*, cei de-al doilea *nominati*. Așa adeseori întîlnim în dispozițiile legilor germane prescrierea ca să se curățe cineva de o imputare prin cojurători *numiți;* de exemplu legea Alamanilor, care dispune că „să jure cu 12 jurători, și anume 5 numiți și 7 chemați“[149].

Pe lîngă deosebirea principiilor din care pornesc sistemele de dovedire roman și german, cel dintîi obiectiv, cel de-al doilea subiectiv, mai este încă un al doilea punct care deosebește tot atît de radical aceste două metode de a descoperi adevărul în trebile juridice, anume dovada la romani era *pozitivă*, la germani *negativă*. La romani, cel ce afirma ceva trebuia să o dovedească; la germani, dimpotrivă, cel ce era învinuit trebuia să se curețe, cu toate că nu se aducea în contra lui nici un soi de probă. Cum ar fi fost însă cu putință o dovadă negativă, *că nu ai făcut ceva,* lucru absurd în sine, decît prin mijloace tot atît de absurde ca și principiul din care ea decurgea. De aici necesitatea cojurătorilor, dacă nu vroia să se recurgă la duel sau la probele lui Dumnezeu.

Este învederat că implantarea unui asemenea sistem străin de dovadă într-o minte și în niște obiceiuri romane trebuia să aibă de urmare o adîncă a lui modificare. De aceea așezămîntul jurătorilor încercă la români niște prefaceri care îi schimbară natura și făcură din el o creațiune proprie a poporului român. Pe atunci poporul nostru, chiar cînd primea elemente străine, avea puterea de a le asimila, a le preface și dezvolta după propriile sale nevoi, puteri și împrejurări, facultate care astăzi pare a fi dispărut cu totul din el, în care elementele străine intră cu toptanul și rămîn astfel neasimilate în mijlocul vieții sale.

Să vedem ce a făcut poporul român din așezămîntul german al jurătorilor:

---

145 *Leges principis Walliae*, c. 14: „si cuius uxor de alio infamatur et hoc tamen sit incertum septima manu mulierum expurget“, citat de Strippelmann, *Die nothwendigen Eide*, p. 189. Pentru a se curăți de adulter trebuia să jure cu 50 de femei (c. 5).

146 *Lex Frisonum*, I, 7; „Si litus nobilem occiderit, cum 35 juratoribus *suae conditionis*, se excuset“.

147 *Leges principis Walliae*, citate mai sus: „cum vicinis 5 presbyteris quos se nolle prejerare cognoverit“.

148 *Sachsenspiegel*, III, § 2, 3: „darnach solle schweren seine Gezeugen dass sein eidt rein sey und nit meineidig“. Cf. Formulae Sirmond (în Walter, III, p. 396): „quicquid iste de hac causa juravit, verum et idoneum sacramentum exinde juravit“.

149 *Lex Alamanarum*, c. 53 (în Walter): „Et cum 12 sacramentalibus juret, cum 5 nominatis et 7 advocatis“; c. 28: „cum 12 nominatis juret et aliis advocatis“.

Mai întîi, la germani acest sistem de dovadă era întrebuințat exclusiv în afacerile penale[150], pe cînd la români îl găsim aplicat și la acele civile, precum am văzut-o aceasta din mai multe documente analizate mai sus. Singură această aplicare a jurătorilor la o materie pentru care, după firea lor chiar nu erau potriviți, trebuia să aducă formațiuni noi în sînul lor și o modificare a întregului lor caracter, modificare cerută pe de altă parte și de spiritul și obiceiurile romane, pe care acest așezămînt se hultuise.

În pricini penale nu putea fi vorba decît de achitarea sau osîndirea vinovatului, nu de cîștigul uneia din părți, ca în procesele civile. Aici erau două interese, din care unul căuta să răpună pe celălalt și deci mijlocul de dovadă trebuia să ieie o formă pozitivă, sprijinirea uneia din cele două părți în luptă pentru drept și nu numai ca în dreptul german, curățirea de o imputare.

La început găsim un mijloc foarte naiv de a înconjura această greutate, anume darea aceluiași număr de jurători ambilor împricinați. Așa bunăoară în 1570 Alexandru-Vodă da jupînesei Calea și fraților ei, pentru o pîră privitoare la balta Brîncovenilor, cîte 6 boieri jurători fiecăreia din părți. Frații Calei, negăsind cei 6 boirei, sînt dați rămași[151] [75].

Acesta era un chip primitiv și plin de lipsuri de a hotărî pricinile; căci să ne închipuim că ambele părți ar fi găsit cei 6 jurători, cum se hotăra pricina? De aceea se recurge în curînd la un sistem mai rațional, iscodindu-se o nouă creațiune particulară poporului român și care nu se întîlnește în dreptul german.

Această înnoire învoia ambelor părți a întrebuința periculoasa armă a cojurătorilor, anume dîndu-se părții răpuse voia de a lua *lege peste lege*, adică de a *răsturna cu jurămîntul unui număr de jurători îndoit pe acel al părții adverse*. Așa, în cazul cînd omul cîștigase o judecată jurînd cu 12 jurători, potrivnicul său, căpătînd legea peste lege, putea jura cu 24 de jurători și nimicea judecata de mai înainte, cîștigînd el pricina respectivă. Exemple de luarea legii peste lege sînt destul de numeroase în documentele noastre [76].

Așa, în un hrisov de la Vlad-Vodă (Călugărul) din 1490, se povestește judecata între un boier Petre și un altul Matei [starețul mănăstirii Tismana] de la o moșie [Ceauri], zicînd domnul în el: „că s-a sculat Petre de a jurat cu 12 boieri și le-a luat hotarul de jos; dar pe urmă ⟨după aceea⟩ iarăși s-a sculat [starețul] Matei de a jurat cu 24 de boieri și a recîștigat acel hotar de jos“[152].

Un alt hrisov de la Matei Basarab, din 1630 (?), expunînd un proces al lui Bunea [Grădișteanu] vistiernicul cu niște țărani, spune: „Bunea vistiernicul le-au dat lege 12 boieri după răvașe domnești, pe care ei i-au și adus la zi și au jurat; dar văzînd atunci Bunea că jurămîntul a fost strîmb, a luat dinaintea domniei mele de la divan lege peste lege 24 boieri pe răvașe domnești, și au venit la divan înaintea domniei mele la termen precis după lege cu 24 de boieri“[153].

Mai citām hrisovul lui Mircea-Vodă [Ciobanul] din 1559 în care se istorisesc două procese deosebite. În cel dintîi se vede că mănăstirea Tis-

---

[150] Juristul Setzer, în cartea sa despre jurămînt, scrisă în 1608, spune că: „moda de a jura cu conjurători niciodată nu a existat în dreptul civil“. Citat de Strippelmann, *Die nothwendigen Eide*, p. 211.

[151] N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 171 [—172].

[152] *Arh. ist.*, I, 1, p. 66 [DRH, B, vol. I, p. 357].

[153] Din colecția lui Venelin, citat de Hasdeu, *Arh. ist.*, III, p. 147. Deși documentul spune că *Bunea vistiernicul a dat lege țăranilor*, acesta este numai un chip de exprimare; Bunea propusese darea legii, care însă se făcuse și aice, ca în toate celelalte cazuri, de domn.

mana avusese pîră cu Roșca și fiii lui Răsipă pentru satul Bahna înaintea lui Mircea-Vodă și zice despre urmarea acelei judecăți: „și au luat călugării lege 12 boieri și au jurat cu dînșii că n-au avut Roșca și fiii lui Răsipă nici un amestec în satul Bahna; iar după acea a părit Roșca cu fiii lui Răsipă și înaintea domniei mele. Iar domnia mea am dat lui Roșca și fiilor lui Răsipă legea de 24 de boieri să jure că au avut în satul Bahna moștenire; iar ei n-au putut să aducă boierii la zi și la soroc au rămas Roșca și fiii lui Răsipă de lege înaintea domniei mele" [77].

Celălalt proces, care conține iarăși luare de lege peste lege, este între călugării Tismanei cu satul Răguli, care se petrece întîi sub Pătrașcu-Vodă, apoi sub Mircea [Ciobanul]. Vorbele hrisovului sînt: „Și au luat călugării Tismenei lege 12 boieri și hotarnic și au așăzat semne [drepte] și hotare; dar după aceea satul Răguli nu s-au lăsat așa și iarăși a părit înaintea domniei mele că sînt cotropiți [de către călugări]. Domnia mea întru aceasta am dat satului Răguli lege peste legea călugărilor, 24 de boieri să jure că au avut ei moșie moștenească ⟨dedină⟩ în Ploștina, iar ei n-au putut să aducă boierii la zi și soroc să jure nicidecum, și au rămas satul Răguli de lege dinaintea Domniei mele"[154].

De asemene mai amintim și judecata conținută în un hrisov de la Șerban Cantacuzino, din 1681, între răzășii ⟨moșnenii⟩ de Strîmba din județul Dolj și mănăstirea Govora, în care răzășii „s-au pîrît de față cu Vasile egumenul, zicînd ei cum că nu sînt rumâni mănăstirei, ci i-au împresurat călugării fără dreptate; și i-au ajuns divanul și judecata să jure cu 12 megieși, și au fost și au jurat într-acea vreme. Iar Vasile egumenul, știindu-i pre dînșii rumâni adevărați, de i-au stăpînit tot mănăstirea, au fost mers la divan iar împreună cu rumânii de au fost luat lege peste lege 24 de boieri și au jurat, rămîindu-i a fi rumâni sfintei mănăstiri"[155].

Legea peste lege cerea însă neapărat o nouă modificare în sistemul cojurătorilor, astfel precum îl întîlnim la germani, anume în ce privește respectarea principiului parității. Este învederat că pentru a se putea lupta înaintea judecății cu numărul cojurătorilor, aceștia trebuiau să fie de aceeași talie, căci altfel cum s-ar fi putut măsura puterea jurămîntului? Pentru ca 24 să fie mai tari decît 12, se cere ca atît unii cît și alții să fie de același calibru.

De aceea se vede că în procesele de asemenea natură, jurătorii sînt de obicei boieri, clasa cea mai cu vază, cea mai respectată din țară. Atît călugărilor cît și țăranilor, în procesele pentru pămînturi pe care le au cu boierii sau între ei, nu li se dau jurători din clasa lor, ci totdeauna boieri. Ne-ar putea mira împrejurarea cum de lăsau un număr atît de mare de boieri, uneori 24, să fie supărați cu călătoria pînă la locul judecății, mai ales cînd era vorba de țărani, de care nu-i lega nici o îndatorire, dacă nu am afla că acești jurători, oameni din rîndul unor boieri, erau despăgubiți, și anume destul de mănos de către părțile ce-i chemau. Documentul cel uriaș al Buzeștilor, care întărește proprietatea pe mai bine de 200 de moșii, spune că niște vecini din Piatra (Mehedinți), care aduseseră 24 de boieri jurători pentru a se curăți de vecinătate, au luat îndatorirea să plătească toate cheltuielile celor 24 de boieri și au făcut acele cheltuieli 25 000 de aspri.

Plata jurătorilor se făcea în vremea mai veche în boi; așa un doc[ument] de la Alexandru [Mircea]-Voievod, 30 iunie 1572: „apoi jupî-

---

[154] Arh. Statului, citat de Tocilescu, l. c., p. 469 [DRH, B, vol. V, p. 149].
[155] Cipariu, *Arhivu pentru filologie și istorie,* [Blaj], 1867, p. 78.

neasa Stana a jurat cu 24 de boieri și a luat ocina de la Corlat și de la cetașii lui și a luat și boii celor 12 boieri ai lui Corlat"[156] [78].

Un alt punct în care iarăși așezămîntul jurătorilor români se deosebește de acel al germanilor este că acest mijloc de dovadă la români este totdeauna impus reclamantului. Așa, în documentele citate mai în urmă, Bunea vistiernicul reclamă, și lui i se dă întîi lege să jure; în acel dintre mănăstirea Tismana și cu Roșca și fiii lui Răsipă de o parte, de alta cu satul Răguli, călugării reclamanți iau mai întîi lege, și pîrîții numai după ce pierd judecata și devin oarecum la rîndul lor reclamanți iau lege peste lege.

Cît timp jurătorii serviseră numai cît spre a apăra pe cineva de o imputare penală, de care jurătorii slujeau spre a-l curăți, se înțelege de la sine că ei trebuiau dați pîrîtului, ceea ce se face și în dreptul român; dacă însă dreptul german ar fi făcut aplicarea jurătorilor la pricini civile, ar fi impus, tot după principiul său fundamental, pîrîților îndepărtarea reclamației prin cojurători. Acest așezămînt însă, introducîndu-se la un popor cu deprinderi romane, se aplică și la el principiul cel atît de firesc că „cel ce reclamă trebuie să dovedească"[157], și astfel se dezvoltară acele norme particulare dreptului românesc a întrebuințării jurătorilor în pricini de natură civilă.

Acest principiu de a nu încuviința jurători decît reclamantului conduse la stabilirea mai multor reguli care să garanteze aplicarea lui, din care una, foarte însemnată, ne-a fost păstrată de un document din 1506 de la Vlad-Vodă (?). Din el se vede că călugării mănăstirii Vieroș reclamaseră niște mori stăpînite de Vlaicu clucerul [din Piscani]. Mănăstirea luă 12 boieri jurători, care, jurînd, dînsa cîștigă procesul. Vlaicu însă „n-au vrut să se lese precum au dat acești boieri dinaintea domniei mele sfintei mănăstiri, ci a părit cum să ieie și el lege să jure. Însă călugării *nu i-au dat lui lege pentru că ținea Vlaicul clucerul morile,* și iară călugării au luat lege și într-al doilea rînd tot boieri mari, 24, care au căutat după dreptate și după lege"[158].

Cazul acesta, care poate să ne pară curios, deoarece legea peste lege se încuviințează aceleiași părți care a jurat o dată, se explică prin acea că Vlaicu nedînd morile din stăpînire după jurămîntul celor 12, rămăsese tot pîrît și nu putea deci lua lege peste lege în această calitate, ci ar fi trebuit să le părăsească, *să devină el însuși reclamant* pentru a putea lua lege peste lege. Cine nu vede în asemenea distincțiuni o jurisprudență înaintată, deși numai obișnuielnică, un talent deosebit de a forma mai departe așezămintele juridice?

Amestecarea jurătorilor cu martorii putea să se întîmple ușor. Am spus că, în principiu, la popoarele germane jurătorii jurau că cele ce spune partea sprijinită de ei este adevărat. Această ațintire atît de subiectivă a minții va fi dat de greș uneori chiar la germani, de exemplu atunci cînd jurătorii cunoșteau și faptul de întărit prin jurămînt. Ei atunci adevereau fără să vrea implicit și faptul însuși; erau și martori, nu numai jurători.

La români, unde ațintirea minții asupra obiectului era firească, mai întotdeauna jurămîntul, în principiu subiectiv, va fi luat un caracter obiectiv, prin referirea lui și la faptul de dovedit. Cu alte cuvinte, la

---

[156] Doc. Buzeștilor, în Revista *Tinerimea română*, a dlui Gr. Tocilescu, I, 1898, p. 111; 1572, *Revista pentru istorie,* X, 1909, p. 288.

[157] „Actori incumbit probatio".

[158] Arh. Statului, citat de Tocilescu, *l. c.*, p. 468 [DIR, B, veac. XVI, vol. VI, p. 25].

români jurătorii au fost în toate timpurile mai mult niște martori, însă martori în condiții anumite, care îi deosebeau de cei ordinari.

Amestecarea jurătorilor cu martorii reiese din un document din 1574, în care Ioan-Vodă (cel Cumplit), pentru a hotărî o pricină asupra satului Buciumii [ținutul Neamț], dă reclamanților să aducă *jurători,* oameni [aleși], buni și bătrîni de prin prejur, care toți mărturisesc cu sufletele lor cum că a patra parte a moșiei nu fusese plătită reclamanților și că avuseră mare asupreală de la Silion Ciortan pîrîtul. Domnul hotărăște pricina după aceste arătări ale jurătorilor, care aveau aici individual rolul de martori pentru toți, și domnul nu va mai da lege pîrîtului ca să se apere[159].

Această amestecare a celor două instituții conduse la o a treia formă, în care jurătorii încep a îmbrăca caracterul de judecători. Fiindcă domnul nu hotăra altfel pricina decît cum jurau jurătorii, se putea spune că această hotărîre era dată chiar de ei; că ei judecau părțile.

Întîmplîndu-se acest amestec de noțiuni, nu este de mirat dacă găsim documente în care delegarea de a judeca, în loc de a fi trimisă unui dregător domnesc, care, cu ajutorul megieșilor, ca martori sau jurători, să judece pricina, este trimisă chiar megieșilor, spunîndu-le domnul *ca ei să judece.*

Înainte de a merge mai departe în expunerea acestei noi forme izvorîte pe pămîntul romănesc din un așezămînt străin, să cercetăm cîteva documente. În unul, din 1591, Raț Giurgi vel ban de Craiova trimite o carte către 12 megieși în cuprinderea următoare: „Scris-am răvașul nostru vouă 12 megieși, anume (urmează numele lor), pe care v-au luat pre cartea noastră Moldovanul și cu Stănilă de acolo, pentru că au avut gîlceavă, aicea la scaun înaintea noastră pentru moșia Crăciunească. Deci noi n-am putut ști cum le este lucrul, ci ei s-au învoit și v-au luat pe cartea noastră, *să-i judecați* și să le luați sama pentru acea moșie Crăciunească; de care lucru vă scriem, megiașilor ‹megiiași›, să căutați că vă strîngeți toți la un loc, să le cetiți cărțile și zapisele, și s-au învoit amîndoi megiașii să vă strîngeți [toți] acolo înaintea lui Dumitru pîrcălabul ot Tîrgul Jiului, să adeveriți, să vedeți avut-au Stănilă treabă în moșia Moldovanului au n-au avut?. Foarte bine să socotiți și să nu fățăriți cuiva, ci cu frica lui Dumnezeu să adevărați. Și pre ce veți adevăra, să le faceți și zapis stătătoriu“[160].

Ce sînt acești 12 megieși cărora domnul le deleagă o judecată? Caracterul lor este cam greu de determinat. Judecători curați nu sînt, căci atunci ce nevoie ar avea să se adune înaintea pîrcălabului? Și, cu toate aceste, ei sînt mai mult decît niște simpli jurători, deoarece ei nu mai jură pentru dreptatea uneia din părți, ci au să cerceteze cărțile și zapisele și au să rostească o judecată, pe care domnul le-o recomandă să fie *nepărtinitoare.* Nu se spune în document dacă megieșii aveau să jure sau nu, nici dacă jurămîntul trebuia să-l facă înaintea pîrcălabului.

Un alt document va lămuri încă mai bine caracterul acestor *megieși judecători,* care nu sînt *decît o transformare românească a jurătorilor.* Acesta este de la Alexandru al III-lea [cel Rău], predecesorul lui Mihai Viteazul, din anul 1593. Hrisovul este dat pentru o pîră ce ridicase banul Hamza [din Crețești] și satul Brezoveni împotriva lui Ioan și Stoica, pentru o moșie Hălînga, încă de pe vremile lui Mihnea-Vodă. Spune documentul: „Într-aceea Mihnea-Vodă a dat lui Hamza și satului Brezoveni

---

[159] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* I, 1, p. 143 [DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 32—34].

[160] Arh. Statului, reprodus de Tocilescu, *l. c.,* p. 466.

trei megieși, și lui Ioan și lui Stoica alți trei megieși, ca să întocmeasca [pentru] Halînga cum vor găsi ei cu sufletele lor. Iar acești șase megieși căutară și adeveriră ⟨au cercetat și au adeverit⟩ că n-are Hamza banul și satul Brezoveni nici o împărtășire [nu are nici un amestec] cu această moșie, ce este moștenire a lui Ioan și a lui Stoica, și rămase Hamza banul și satul Brezoveni de lege înaintea Mihnei. Iar cînd a fost acum, Ioan și Stoica n-au putut să se odihnească de satul Brezoveni, poprind iarăși această moșie ce se numește Hălînga. Dar Ioan și Stoica se duseră înaintea cinstitului judecător al domniei mele, jupînul Coci ban din Craiova, și stătură de față. Apoi cinstitul judecător ⟨dregător⟩ al domniei mele a judecat și au adus pe acei 6 megieși înainte și spuseră precum aflase ei cu sufletele lor. Așadar acești 6 megieși iarăși deteră această moșie lui Ioan și lui Stoica; iar satul Brezoveni nici un amestec să nu aibă în această moșie, ci rămase satul Brezoveni de lege. Deci ⟨de aceea⟩ am dat și domnia mea lui Ioan și lui Stoica, ca să le fie această moșie ohavnică ⟨de ohabă⟩ lor și fiilor și nepoților și strănepoților și de nime să nu fie supărați, după porunca domniei mele; iar satul Brezoveni, dacă bănuiește năpăstuire ⟨dacă i se va părea strîmb⟩, să ieie 12 megieși"[161].

Și aici vedem niște megieși însărcinați cu judecata, ca și în documentul precedent; dar se vede mult mai clar că acești judecători nu sînt decît jurători modificați. Astfel, după ce se rostesc acești megieși, hrisovul spune și *rămase satul Brezoveni de lege înaintea Mihnei,* ceea ce ne arată învederat că judecata se urma înaintea lui Mihnea și că megieșii fuseseră numai delegați cu cercetarea ei. Brezovenii însă, nelăsînd în pace pe Ioan și pe Stoica și cuprinzîndu-le din nou moșia, aceștia vin înaintea banului de Craiova, care nu le mai dă legea de jurători ce o avuseră o dată, ci cheamă numai pe megieși înaintea lui și-i întreabă; și ei mărturisind cum au spus mai înainte, se recunoaște dreptatea lui Ioan și Stoica din nou, întărindu-se judecata banului de către domnitor. Dovada cea mai învederată că acea comisie de judecată nu era decît niște jurători modificați este încă împrejurarea că *domnul lasă Brezovenilor dreptul de a cere lege peste lege 12 megieși, dacă nu sînt mulțămiți.*

Astfel lucrase și prelucrase spiritul poporului român acel așezămînt străin al jurătorilor, de nu rămăsese acuma din el decît numele, iar ființa lui era cu totul schimbată: din niște sprijinitori ai unei susțineri individuale, întrebuințați numai la afaceri penale, spre a se curăți de o învinuire, românii — aplicîndu-i la daraverile civile — făcuseră din ei un așezămînt juridic însemnat, care sluji timp de veacuri la rezolvarea tuturor pricinilor. Se creară forme și dispoziții noi, care să facă acest așezămînt destoinic a îndeplini noul rol atribuit lui de poporul român și, desigur că, dacă documentele noastre cunoscute asupra lui ar fi mai numeroase, s-ar putea desface din ele o întreagă jurisprudență.

Însemnată este mai ales forma de pe urmă studiată de noi, în care jurătorii sînt schimbați în o *comisiune de anchetă, însărcinată chiar ea cu judecata pricinei.* Aici ajunseseră românii la o formă sănătoasă, care putea, dezvoltîndu-se, să aducă cele mai fericite roade, să deie naștere la *o judecată prin popor,* asemenea așezămîntului englez al juraților, dez-

---

[161] Document publicat pentru prima oară în *Foaia societății Românismul,* II, 1871, p. 33 [DIR, B, veac. XVI, vol. VI, p. 74—75].
Cel întîi document care pomenește despre jurători este din 1460: „quod dictos porcos suos fore asserit XII homines juramentum praestare". Vlad-Vodă [Țepeș] către brașoveni, din 10 aug. 1460, Hurm., *Doc.,* XV, p. 57. Un al doilea în dată este acel din 19 ian. 1534, unde întîlnim 7 jurători dați unui argintar din Sibiu, Petrus Aurifaber, pentru a se curăța de învinuirea ce i-o face Despina, doamna răposatului [Neagoe] Basarab-Vodă, că i-ar fi lăsat în depozit o coroană de aur. *Ibidem,* p. 368.

voltat și dînsul tot din asemenea comisiuni de anchetă[162]. Din un așezămînt vicios și fără putință de a se susținea mult timp, ca acel al jurătorilor, românii ajunseseră a forma prima treaptă a celei mai înalte și mai folositoare instituțiuni juridice. Cu o desfășurare mai puțin furtunoasă a istoriei lor, ce ar fi învoit pașnica dezvoltare a așezămintelor lor, această formă a judecății ar fi dat poate și la ei niște rezultate vrednice de imitat. O sămînță, chiar rea, căzuse pe pămîntul mănos al unei minți înzestrate cu un puternic simțămînt juridic, dar firesc moștenit de la străbunii romani, care dezvoltaseră această parte a conștiinței omenești într-un grad neasemănat. Era deci firesc lucru ca arborele răsărit din ea să poarte roade bune, datorită sucului cu care dînsul fusese hrănit.

Așezămîntul jurătorilor, astfel precum el s-a dezvoltat la poporul român, este deci un product curat național. Totuși, fiindcă originea lui este străină, să căutăm a descoperi de unde au fost împrumutate primele lui forme.

Analogiile aduse de noi mai sus între așezămîntul român și acel german al jurătorilor nu mai pot lăsa nici o îndoială unde trebuie căutată originea lui, și ar rămînea numai de explicat cum au putut românii să împrumute așezămîntul unui neam de oameni cu care nu au venit aproape niciodată în atingere directă[163] [79].

Greutatea însă dispare de îndată ce întîlnim cojurători și la popoarele slavone, care înconjurau pe români, și anume atît la cei de sud, pre-

---

162 Vezi asupra acestei origini a juraților în Anglia, Biener, *Das englische Geschworengericht*. Comp. studiul nostru asupra jurătorilor, în *Conv. lit.*, VIII, [1874—1875], p. 137—147.

163 Hasdeu, în *Arhiva istorică*, III, p. 145—156, și dl Tocilescu în *Foaia societății Românismul*, I, 1870, p. 463 și urm. și 503 și urm., se încearcă de a dovedi două lucruri peste putință: mai întîi că jurătorii români nu ar fi în toate cazurile decît niște jurați; apoi că atare instituție ar fi fost moștenită de români de la poporul romanilor, de la care ar fi împrumutat între celelalte popoare europene numai acel al englejilor. Am arătat cazul excepțional în care se pot asemăna jurătorii noștri cu jurații engleji.

Cît despre faptul că juriul sau jurătorii (pentru Hasdeu, cît și pentru dl Tocilescu lucrul e totuna), ar fi un așezămînt roman, *care niciodată nu ar fi fost cunoscut de popoarele germane*, asemene părere este atît de potrivnică acelei a unanimității cercetătorilor instituțiilor juridice, încît credem de prisos a o mai combate cu de-amănuntul. Este admis ca un adevăr neîndoelnic de cătă toate autoritățile în materie de drept, că sistemul roman de judecată se deosebea radical de acel german, cel întîi primind ca justiția să fie rostită de organele statului, cel de al doilea făcînd din ea o atribuție a poporului. Juriul este deci de origine germană; de aceea s-a și dezvoltat el la poporul acela ce au fost mai puțin supus decît toate celelalte înrîuriri romane, la acel englez. (Hasdeu, *l. c.*, p. 151, crede din contră că Anglia „ar fi singura țară germană pe jumătate latinizată prin limbă și obiceiu??).

Jurații însă nu au a face cu jurătorii decît la noi în țară, unde am văzut cum, din o dezvoltare particulară, jurătorii noștri păreau meniți a da naștere și la români așezămîntului juraților. La popoarele germane, care singure au produs și jurătorii (sistem de dovedire în procese de natură subiectivă și deci direct potrivnic acelui roman cu caracter obiectiv) și jurații, aceste două forme nu s-au confundat și nu pot fi amestecate una cu alta, — mai ales după numeroasele studii făcute asupra lor —, decît de cine nu le cunoaște.

Dl Tocilescu merge mai departe. Pentru a dovedi existența juraților la *frații neolatini* din apusul Europei, aduce texte din capitularele lui Carol cel Mare, din legea francilor salici, legea bavareză și aceea a alamanilor. (*Foaia soc. Rom.*, 1870, p. 513). Aceste sînt însă *izvoare germane, deși sînt scrise latinește* și deci dovedesc tocmai ceea ce dl Tocilescu vroiește să denege, existența jurătorilor la germani, și nu pot nici într-un caz sluji spre a îndreptăți încheierea articulului d-sale asupra *juriului* la români: „din toate cîte am zis pînă aice iese în relief *latinitatea neamului nostru*". Numai pe instituția germană sau germano-slavă a jurătorilor nu se poate întemeia această latinitate, de altmintrele sigură și nerăsturnabilă. Dintre autorii timpului, numai Gh. Panu (*Conv. lit.*, VI, 1872, p. 237) vede adevăratul caracter și origine a jurătorilor.

cum la bulgari, sîrbi și croați, cît și la cei de la nord, precum la poloni, boemi, care ei înșiși au împrumutat acest așezămînt de la popoarele germane cu care veniseră în atingere.

Astfel, în zakonicul lui Ștefan Dușan, regele sîrbilor, din anul 1348, găsim asupra jurătorilor următoarele prescrieri: „De acum înainte să fie jurămînt și pentru puțin. Pentru un lucru mare să fie 24 de jurători (поротьцъ); iar pentru o afacere mică 12; iar pentru un lucru mic, 6, dintre care nici unul să nu fie rudă sau neprieten cu vreunul din împricinați. Și acești jurători să nu aibă dreptul de a împăca, ci numai de a justifica sau condamna. Și fiecare jurămînt să se facă în biserică și să-i aducă la jurămînt preotul îmbrăcat în vestmintele de slujbă. Și la jurămînt să fie crezuți aceia pentru care mai mulți vor jura și mai mulți îi vor justifica. Precum fusese lege la bunul împărat, la sîntul rege, să fie boierilor mari boieri mari jurători și oamenilor de mijloc cei deopotrivă lor și la ceilalți iarăși cei deopotrivă să le fie jurători“[164].

De asemenea găsim și în Croația așezămîntul jurătorilor, în așa-numita lege a Vinodului din anul 1280, care prevede că „fiind înaintea curții proces pentru furt, dacă cei ce vorbesc în cauză și acuzatorul nu au martori contra acuzatului, atunci acuzatul se admite la jurămînt, pentru violență el și încă 24 de jurați, iar pentru furt numai 12, iar pentru furt din sat și pentru arderea bucatelor și pentru răpirea nocturnă a fînului așezat în stoguri, pentru asemenea fapte acuzatul va jura numai cu 6 jurați. Și încă dacă se va silui o femeie și nu vor fi fost martori pentru acea siluire, va decide un juriu compus din femei“.

În Boemia întîlnim de asemenea curățirea unui om de învinuirea adusă asupra lui prin credință, adică prin jurămîntul vecinilor săi[165].

În Polonia citām cazul reginei Sofia, soția lui Vladislav Iagello, acuzată de soțul ei pentru adulter, care se curăță de această învinuire jurînd ea și cu șapte nobile și cinstite femei[166].

Este probabil că această instituție a jurătorilor se va fi aflat și la bulgari, și astfel, înconjurînd ea pe români din toate părțile, se înțelege ușor cum a putut pătrunde și în obiceiurile lor [80].

Astfel era sistemul dreptului ce exista în vechime la poporul român, alcătuit din izvoare deosebite, tradiții de drept roman, amestecate cu instituții slavone sau germano-slave, toate însă fierte și mestecate de simțul juridic al poporului român și prefăcute cele mai multe în așezăminte originale. Traiul lor însă nefiind închegat în formele hotărîte ale concepțiilor fixate prin scrisoare, ele păstrau un caracter șovăitor, care se schimba de astăzi pînă mîine, adăugînd încă un element de nesiguranță la toată viața acelor timpuri. Față însă cu lipsa cea mare de cultură ce caracterizează vremile mai vechi ale istoriei române, asemene drept obișnuielnic era singurul ce se putea menținea, și de aceea vom vedea că încercările de codificări scrise ale lui Matei Basarab și Vasile Lupu nu fură mai niciodată aplicate și că poporul român urmă înainte a-și lua îndreptarea sa juridică tot de la vechiul obicei al pămîntului.

---

[164] Studiul lui Hasdeu asupra *Zakonicului* lui Ștefan Dușan, în *Arh. ist.*, III, p. 145.

[165] Citate de Hasdeu în studiul amintit în nota precedentă, p. 150—151.

[166] *Histoire des roys et princesses de Poloigne* etc., par Jean Herbert de Fulstin, Paris, 1573, p. 144: „que la royne se purgea moyennant son serment et de sept nobles et preudes femmes“. Această carte foarte rară mi-a fost comunicată de dl Mateiu Cantacuzino din Iași. Mai multe amărunțimi asupra jurătorilor la slavi, vezi în lucrarea dlui M. V. Demetrescu, *Instituția jurătorilor*, în *Conv. lit.*, XXXIII, 1899, p. 429 și urm.

3. Breslele [81]

Una din creațiunile cele mai interesante ale obiceiului pămîntului era fără îndoială organizarea *breslelor*, în Muntenia *stărostii*, care au existat în țările române pînă la Convenția din 1858. Desființîndu-se prin ea toate scutirile și *monopolurile* de clasă, s-a pus cuțitul la rădăcina breslelor, dînd cea de pe urmă lovitură acestei instituții ce fusese slăbită încă de mai înainte. Desființarea breslelor a ruinat cu totul pe industriașii indigeni în favoarea celor străini. Este de netăgăduit că, deși așezămîntul avea nevoie de modificări spre a fi adaptat la timpurile noastre de dreptate și egalitate, totuși păstrarea lui ar fi slujit la ocrotirea muncii pămîntenilor.

Breslele erau niște întovărășiri ale meseriașilor, pe cît se putea de același fel, în scopul de a-și apăra interesele muncii lor [82]. Numai cînd numărul meseriașilor de același fel nu era îndestulător se întovărășeau mai multe bresle, în termenul timpului, se înfrățeau. Așa fac breslele din Roman ale blănarilor, cojocarilor, bărbierilor, abagierilor și croitorilor[167]. Dimpotrivă, găsim în Iași că breasla ciubotarilor se despărțește de acea a tălpălarilor cu care era unită mai înainte[168].

Catastihurile breslelor, ce ni s-au păstrat, deși se referă la unele bresle anumite, conțin totuși dispoziții izvorîte din un spirit comun care le însuflețea pe toate. Acele de căpetenie, a căror nevoie dăduse chiar naștere așezămîntului, se refereau la ocrotirea meseriei. Catastihul ciobotarilor din Iași prevedea în această privire ca să nu se poată așeza meșter ciubotar străin în Iași fără a plăti starostelui breslei 5 lei *bărbînța*[169]. Tot așa și cînd o calfă devenea meșter. În Roman taxa de plătit era mai mică, după cum era orașul și alișverișul, anume doi pol [jumătate] lei pentru așezarea meșterului străin și unul pentru calfă[170].

De asemenea era oprit a se face concurență ciubotarilor de loc cu marfă adusă de aiurea, care se putea vinde numai dacă se plătea către breaslă 2 bani de perechea de ciubote; iar în cazul cînd se vindea asemene marfă pe ascuns, starostele era îndreptățit a o lua toată pe sama breslei. Și meșterul ce cumpăra asemene producte străine spre a le desface era supus la globire. Cumpărarea de ciubote produse de breslași era dimpotrivă învoită oricui, chiar și străinilor, armenilor și jidovilor îndeosebi; însă ei nu aveau voie a vinde marfă cumpărată în oraș, ci trebuiau să o ducă spre vînzare în alte tîrguri, bineînțeles de acele mai mici, în care nu erau organizate bresle, și mai ales în sate[171], căci de altfel s-ar fi lovit și acolo de aceleași piedici.

---

[167] Catastihul acestor bresle înfrățite, întărit de episcopul Atanasie în 1724, în Melchisedek, *Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman.* I—II, București, [1874—1875], II, p. 9—20. Comp. studiul dlui V. A. Urechia, *Din istoria breslelor*, în *Convorbiri literare*, XXII, p. 793 și urm.

[168] *Catastihul breslei ciobotarilor din Iași*, întărit de Gavril mitropolitul Moldovei, în 9 noiemvrie, publicat în *Uricarul*, XVI, p. 1—7. Reîntărit de mitropolitul Veniamin în 1814, *ibidem*, p. 8—9, și de Ioan Sandu Sturza în 1821, noiemvrie 17, *ibidem*, p. 10—29.

[169] *Bărbînța* înseamnă astăzi la țăranii de la munte o putinică cu brînză. Cuvîntul vine de la ungurescul *berbence* — cutie, putină. Vezi Cihac, *Dictionnaire d'Etymologie daco-romane*, II, p. 481. La origine deci bărbînța era darea unei putini de brînză care se schimbă la urmă în bani. Vezi și Melchisedek, *l. c.*, p. 13, nota. [Vezi și Șt. Olteanu — C. Șerban, *Meșteșugurile*, p. 415—416].

[170] *Catastihul breslelor din Roman, ibidem*, p. 13.

[171] Într-un document din 1448, Petru-Vodă dăruiește mănăstirii Pobrata [venitul de la] toți cojocarii și alți meșteri din satele Ciulineștii, Ghereștenii (Bereș-

Cumpărătorii străini însă nu aveau voie să se îndrepte către ciubotari spre a-și face cumpărăturile, ci numai către staroste, care făcea o repartiție a cumpărăturii asupra tuturor ciubotarilor, sau pe rînd asupra unei părți din ei, pentru ca fiecare breslaș să se folosească din acel alișveriș. Dacă se proceda altfel, se expunea atît vînzătorul cît și cumpărătorul la certare și globire. Tot așa erau puse oarecare îngreuieri pe cavafi adică pe neguțitorii de încălțăminte, fiind îndatorați aceștia a da pe an cîte 1/2 oca de ceară la praznicul breslei ciubotarilor; iar ciubotarul ce vroia să se facă cavaf trebuia să deie cîte o oca de ceară. Tovărășiile între cavafi și ciubotari erau încă pedepsite, și anume cavaful cu 5 ocale de ceară, iar ciubotarul cu globire.

În sfîrșit, pentru a nu încăleca o breaslă pe alta, fiecare din ele erau ținute a se îndeletnici numai cu producerea ei specială. Bunăoară ciubotarii erau opriți de a produce obiecte de cizmărie, precum iminei sau opinci, fiind mărginiți numai la lucrarea ciubotelor[172]. Breasla blănarilor din Botoșani se apăra în contra concurenței armenilor bogasieri prin o alcătuire în puterea căreia acești din urmă se îndatorau a nu ținea gugiulii în dughenile lor, ci numai straie blănite gata lucrate de breasla blănarilor[173] [83].

Și neguțitorii erau întocmiți în bresle, care căutau să le apere interesele în două direcțiuni: mai întîi în contra concurenței neguțitorilor străini, ce veneau cu mărfuri de peste hotar. Așa un hrisov al lui Alexandru Mavrocordat, din 1783, care întărea numai un vechi obicei, dispune ca neguțitorilor străini, care nu vor fi cu locuință aici în țară și vor aduce marfă, să li se pună soroc să aibă a-și vinde marfa cu ridicata, iar să nu aibă voie a vinde marfa lor cu cotul sau cu cumpăna, afară de lucrurile de mîncare, pe care să le vîndă cum vor putea. Prin asemene măsură se constrîngeau neguțitorii străini a-și vinde mărfurile la acei pămînteni, care apoi desfăceau către public mărfurile cumpărate de ei cu toptanul, întocmai ca și cum ei s-ar fi aprovizionat cu marfă din țările străine. Apoi chiar din această marfă vîndută cu ridicata, neguțitorii străini trebuiau să deie 1/2 de leu la 100 către breasla neguțitorilor, ceea ce constituia încă o mică protecție și pentru industria națională, peste vama de 3% pe care o plăteau mărfurile străine la intrarea în țară[174].

Pe lîngă aceste măsuri proteguitoare contra concurenței străinilor, chiar în țară erau mărginite drepturile neguțitorilor, spre a nu-și dăuna unii altora. Așa, nimene nu putea deschide dugheană de *marfă subțire* (lipscănie și obiecte străine), „nici pămînteni, nici din armeni, nici din jidovi, fără știrea starostelui și a fruntașilor breslei".

Altă măsură proteguitoare contra străinilor se vede în catastihul blănarilor din Botoșani, care prevede ca „nimeni să nu poată primi «ucenici, la învățătura meșteșugului, din *limbi străine*», armeni, care n-au voie să se strămute ca meșteri în Botoșani din alte orașe, ori jidovi, pentru ca nu, după vremi, să se întărească (sic) această breaslă prin mîinile lor și să nu rămîie aceste bune așezări ce sînt făcute spre folosul și podoaba bisericii, spre risipire"[175].

---

teni) și Roșca, ca să fie venit numai mănăstirii. Se vede că acești cojocari și meșteri nu alcătuiau o breaslă [*Arh. ist.*, I, 1, p. 153; DRH, A, vol. I, p. 393].

[172] Toate aceste orînduiri, în *Catastihul ciubotarilor*, în *Uricarul*, l. c.

[173] Alcătuire ⟨confirmarea⟩ din 1797, în N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoșani*, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXXIV, 1911[—1912], p. 11 [extras].

[174] Vama de 3% fusese introdusă în țările române după aceea percepută de turci de la mărfurile străine. Pentru Moldova se vede aceasta chiar din tratatul încheiat de Petru Șchiopul cu regina Elisabeta de Anglia în 1588. Vezi vol. III, p. 109, nota 245.

[175] N. Iorga, *l. c.*, p. 12.

Se vede, deci, că în privirea mărfii celei subțiri, străinii șezători în țară, precum armenii și evreii, aveau voie să deschidă prăvălii, deși nu erau admiși în breasla neguțitorilor, care nu-i putea primi și din motive religioase, precum vom vedea-o în curînd. Neguțitorii de marfă subțire erau și ei apărați în interesele lor, prin faptul că nu era învoit abagerilor, băcanilor și rachierilor a vinde în dughenile lor marfă subțire, „afară numai de aceea ce le este trebuința".

Mai era apoi oprit și comerțul ambulant, dispunînd același hrisov ca „desăgarii (adică cei ce duceau mărfurile în desăgi) ce umblă cu marfă de vînd prin sate, fiindcă aduc împiedecare la alișverișul neguțitorilor și pricinuiesc și păgubire vămei gospod, făcînd tot felul de meșteșuguri, de ascund marfa de vamă, să fie opriți a mai umbla cu marfă prin sate, ci, așezîndu-se prin tîrguri, să aibă voie a neguțitori; iar de la iarmaroace să nu fie opriți"[176].

Breslele însă mai urmăreau încă și alt scop, pe lîngă acel al apărării intereselor industriale. Ele mai erau societăți de ajutor mutual, puse sub scutul religiunii. Fiecare breaslă avea o *cutie* a sa, adică o casă, în care se adunau bani din contribuții legale sau gloabe. Așa știm că breasla neguțitorilor din Iași avea ca venituri ale cutiei sale următoarele: „5 lei la sută din banii ce va avea să deie un neguțitor altui neguțitor după judecata starostelui, din care doi pol lei să fie venitul starostelui, iar doi pol lei să se puie la cutie; iar de se vor împlini prin *marafetul* vătafului de aprozi, să deie împlineală acei neguțitori 10 la 100, din care 9 părți să fie a vătafului și 1 a starostelui". Se mai punea la cutie și jumătate din cei 60 de bani la suta de lei percepuți de la vînzările mărfurilor străine, cealaltă jumătate alcătuind venitul stărostiei. De asemene și jumătate din toate gloabele impuse neguțitorilor din deosebite motive.

Banii adunați la cutie „slujeau pentru a se ajuta pe cei cuprinși de nevoie și de sărăcie dintre neguțitori, dîndu-li-se pe cît se găsea cu cale de staroste și de fruntași, însă prin știrea breslei", adică după o convocare și hotărîre a adunării breslașilor. De asemene, și pentru a se plăti înmormîntarea vreunui breslaș scăpătat[177].

Fiecare breaslă era pusă sub patronajul unui anume sfînt, pe care-l prăznuiau la ziua lui. Așa, breslele înfrățite din Roman prăznuiau pe sfinții arhangheli Mihail și Gavril; breasla ciubotarilor din Iași serba ziua Înălțării lui Hristos. Spre ținerea praznicului se percepeau atît taxe cît și amenzi, uneori în forma de ceară de albine, pentru lumînările trebuitoare, precum am văzut mai sus. Breslele mai bogate întrețineau chiar cîte o biserică, precum bunăoară curălarii din Iași, biserica ce poartă și astăzi numele lor de biserica *Curălarii*, și talpalarii alta, numită și acum biserica *Talpalarilor*[178].

Acest caracter religios al breslei făcea de ele erau puse sub priveghêrea nu a puterii lumești, ci a celei bisericești. Toate catastihurile lor sînt întărite de mitropoliți și episcopi, mai arareori de domn[179]. Starostele, bunăoară, pentru abaterile lui, nu putea fi pîrît la județul lumesc, „ci numai la Sfinția sa părintele episcopul, care-l va certa și-l va globi după cum îi va fi vina; iar de-l vor trage frații pre staroste la județul mire-

---

[176] Hrisovul lui Alexandru Mavrocordat din 1783 septemvrie, în *Uricarul* II, p. 37—42.

[177] Toate aceste științi culese din același hrisov din 1783. Adaoge *Catastihul breslei blănarilor din Botoșani*, în N. Iorga, *l. c.*, p. 12.

[178] Vezi *catastihul breslelor din Roman*, în Melchisedek, *l. c.*, p. 11 și acel al ciubotarilor din Iași, *Uricarul*, XIV, p. 8 și 10.

[179] Așa acel din 1821 întărit de Ioniță Sturza, *Uricarul*, XIV, p. 10. Toate celelalte se află întărite de fețe bisericești.

nesc, fără de știrea Sfinției sale părintele, să certe pe frați pentru vina aceasta“[180].

Organizarea lăuntrică a breslei era foarte simplă. În fruntea ei stătea starostele, asistat de un sfat al fruntașilor, care hotăra toate afacerile breslei. Așa, el declara pe un calfă de meșter; el priveghea ca măsurile cu care vindeau negutitorii să fie drepte, ca să nu se introducă prin ascuns marfă în oraș, să nu se asocieze unii meșteri cu negutitorii în dauna celorlalți. El judeca toate daraverile între negutitori și regula rapoartele atît pașnice, cît și de judecată între meșteri, calfe și ucenici. Starostele avea un venit destul de bun, deoarece am văzut că toate încasările făcute de breaslă se împărțeau în două, din care o parte se cuvenea starostelui, cealaltă cutiei breslei.

Starostele se alegea de breaslă, sub privegherea mitropolitului sau a episcopului. Așa, la 1775 aflăm că Ioan Petrea a fost pus staroste cu voia breslei și a tuturor ciubotarilor, iar la anul 1784, venind înaintea mitropolitului meșterii breslei din bresla ciubotarilor, au arătat că cu voia și primirea tuturor au ales pe Constantin sin Ene Vișan ca să le fie staroste[181]. În această neatîrnare a breslei de puterea lumească și punerea ei sub scutul bisericii stătea tăria organizării breslelor. Se înțelege de la sine că breasla nu putea învoi intrarea oamenilor de altă religiune în sînul ei, din motivul că biserica nu putea tolera ca să se pîngărească serbările ei prin oameni de altă credință[182].

Se văd însă uneori și alegeri de staroste făcute numai cu știrea boierilor dregători, fără amestecul bisericii, cum se făcu lucrul la alegerea starostelui Manole sin Ioniță, de către breasla blănarilor din Botoșani, în anul 1795[183]. De îndată ce se atinse atare autonomie și, mai ales, alegerea starostelui de către acei interesați a apăra trebile lor, se aduse breslelor o lovitură din care ele nu se mai ridicară.

Negutitorii apoi, și după cît se vede și meșterii, erau apărați de o mulțime din greutățile ce apăsau asupra poporului[184]. Astfel, din condicile vistieriei rămase de pe timpul lui Brîncoveanu, pe cît și din epoca Fanarioților, se vede că negutitorii nu plăteau dare decît de două ori pe an, la Sfîntul Gheorghe și la Sfîntul Dimitrie, și din documentul lui Alexandru Mavrocordat, din 1783, se vede că ei erau scutiți de cai de menzil (poșta turcească) [83 bis]; de asemenea erau liberați de a da găzduire, așternuturi sau arămuri pentru musafiri[185].

Cu toate că documentele din care am extras științele asupra organizării breslelor sînt toate din veacul al XVIII-lea, nu poate fi nici o îndoială că așezămîntul este mult mai vechi. Catastihurile ce ne-au rămas dintre anii 1724—1821 sînt reînnoirea altora mai vechi, după cum ne spune episcopul Romanului, Atanasie, în întăritura catastihului breslelor din orașul său (1724), „căci că și noi am aflat catastihul breslei acestia *fiind învechit, s-au înnoit*, aflînd acel rîsipit, întru carele a cîțiva arhierei iscălituri s-au găsit, și anume a lui Ioan, 1654, Dosoteiu, 1659,

---

180 *Catastihul din Roman*, Melchisedek, *l. c.*, p. 12.
tom. XXXIV, 1911—1912, p. 10.

784 Zicem și meseriași, fiindcă răspunsurile divanului Moldovei la întrebările grecii, erau ușor primiți în bresle. Vezi d.e. primirea unui grec străin între negutitorii din Iași, făcută cu primirea tuturor celorlalți negutitori, prin un zapis din 1777. *Uricarul*, X, p. 78.

183 N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoșani*, în *Analele Acad. Rom.* s. II, tom. XXXIV, 1911—1912, p. 10.

184 Zicem și meseriași, fiindcă răspun surile divanului Moldovei la întrebările guvernului bucovinean din 1782, *Uricarul*, XI, p. 263, spune că „tîrgovățul țăran birnic nu are deosebire de ceilalți țărani, *afară de bresle*“.

185 *Uricarul*, II, p. 42. Condicile vor fi studiate la locul cuvenit.

Anastasie, 1651 și Benedict, 1641"[186]. Se vede deci că breslele arătate prin catastihul din Roman existau în acel oraș încă de pe la începutul veacului al XVII-lea.

De asemene se află un alt catastih, al breslei blănarilor și cojocarilor din Suceava, „*înnoit* de robul lui Dumnezeu, Ioan vornic de Suceava, pentru sufletul reposatului rob al lui Dumnezeu, Enache Barbălată (starostele?) și pentru sufletele urmașilor lui, în zilele cuviosului și iubitorului de Hristos Ioan Ștefan Petrea (Petriceicu)-Voievod și ale arhiepiscopului Dosofteiu, mitropolitul Sucevei, la anul 7181 (1673), ianuarie în 17"[187]. Și acest catastih din Suceava din 1673 este arătat ca reînnoit și deci urcă existența breslelor blănarilor și cojocarilor mult mai sus decît data lui.

Documentele ce le posedăm ne învoiesc urmărirea existenței breslelor cel puțin pînă pe vremile lui Petru Rareș (1527—1546). Anume, existau, pe lîngă breslele de meseriași și neguțitori, și alte asociațiuni purtînd tot numele de bresle, deși nu aveau de apărat nici un interes industrial.

Între alte bresle curioase era și acea a mișăilor sau calicilor din Iași. Mai multe documente relative la această breaslă vorbesc cu toatele de un loc hărăzit ei de către Petru Rareș și Ileana ⟨Elena⟩ doamna, dovadă despre existența breslei mișeilor pe timpul fiului lui Ștefan cel Mare[188].

Deși din materialul cunoscut pînă acum nu se pot urmări breslele mai sus de veacul al XVI-lea, nu poate fi supus îndoielii că ele trebuie să fie tot așa de vechi în țările române ca și întemeierea orașelor și deci a industriilor, prin urmare anterioare pentru unele chiar înființării statelor române [84].

Originea lor trebuie căutată, ca și acea a multor altor așezăminte, în obiceiurile popoarelor slavone cu care poporul român venise în atingere, ceea ce se vede din numele ce i se dă: *breaslă*, care nu este decît schimbarea românească a cuvîntului slavon greu de pronunțat pentru români de *bratstvo* = frăție, de la *brat* = frate[189].

Așezămîntul se întîlnește la toate popoarele în veacul de mijloc și pare a-și avea originea, cel puțin pentru unele corporații, în colegiile romane. Astfel, corporația neguțitorilor pe apă din Paris pare a-și avea originea în *colegium nautarum* al vechii Luteții[190]. Totuși, să nu ne închipuim că aceste asociațiuni sînt pretutindene de origine romană. Ele se întîlnesc din timpuri vechi și la popoare ce nu veniseră în atingere așa de apropiată cu poporul roman, precum în Scandinavia sau Rusia. Ele sînt mai mult un așezămînt izvorît la toate popoarele din nevoi identice, acele de a protegui munca lucrătorului și a încuraja producerea industrială.

La români, s-ar putea crede că ele s-ar fi moștenit direct de la romani, deoarece am întîlnit în Dacia romană viața colegiilor înflorind cu atîta putere[191]. Într-adevăr, colegiile romane oferă o puternică analogie cu breslele vremilor mai noi. Aceeași întovărășire a unei meserii sau îndeletniciri comune spre apărarea mutualelor interese; aceeași punere sub

---

[186] Melchisedek, *Episcopia Romanului* II, p. 15.

[187] Se află în original în Biblioteca Academiei Române.

[188] *Documentele breslei calicilor*, în *Uricarul*, V, p. 307—325. Tot în felul breslei calicilor se constituie mai tîrziu breslele jidovilor, care aveau de scop nu proteguirea lor ca industriași, ci mai ales interesele lor religioase. În acest sens și nu în acel de adevărate bresle (cum pare a o face dl Schvartzfeld, în *Analele societății izraelite Iuliu Barasch*, I, 1887, p. 55), trebuie înțeleasă breasla jidovilor.

[189] Vezi Miklosich, *Lexicon paleoslavenico-graeco-latinum*, Vindobonae, 1862, *bratstvo* = *fraternitas*. În introducerea slavonă la catastihul din 1673, (vezi mai sus, nota 187), se află de mai multe ori cuvîntul *bratstvo* pentru breaslă.

[190] Hubert-Valleroux, *Les corporations d'arts et métiers et les syndicats professionels en France et à l'étranger*, Paris, 1885, p. 5

[191] Vol. I, p. 174—181.

scutul religiei și cultivare a unei divinități la romani, a unui sfînt la românii creștini; același scop de ajutor mutual pentru membrii scăpătați ai întovărășirii; în sfîrșit, aceleași praznice în comun, la romani pe iarbă verde la 1 mai, la români mai evlavios, în onoarea sfîntului sărbătorit.

Cu toată această puternică asemănare, noi credem că viața colegială romană a trebuit să dispară din Dacia în vremile năvălirilor, cînd noul fel de trai al poporului român, dedat cu osebire păstoriei, nu mai avea trebuință de ocrotire colegială. Prin puterea împrejurărilor trebui deci ca să se stingă și viața colegiilor, precum dispăruse acea de stat romană, precum dispăruseră orașele romane. Cînd putură renaște vechile colegii sub forma și numele cel nou al breslelor? Numai atunci cînd se închegă în Dacia iar o viață pe deplin așezată, cînd se întemeiară iar orașele și cu ele nevoi industriale. Aceasta se întîmplă, cum am văzut, în vremea stăpînirii bulgare în Dacia și în legătură cu poporul slavon [85]. Apoi, chiar organizarea primitivă a țărilor române făcîndu-se tot sub influența bulgaro-slavă, credem că asociațiunile de meseriași și neguțitori, care erau cunoscute daco-romanilor din timpurile stăpînirii romane, au fost *reintroduse* la ei sub forma slavă a *breslelor,* după cum o indică numele lor.

Să nu credem că corporațiile avură în țările române același rol puternic de care se bucurară în apusul Europei. Aici ele alcătuiau o putere politică însemnată, care dădu în curînd burghezimii ce le compunea îndrăzneala de a lupta cu domnii feudali și a căuta, în legătură cu autoritatea regească, zdrobirea feudalismului. Întreaga renaștere a vieții apusene se reazimă în definitiv pe corpul burghezimii, care era împărțit și prins în deosebitele corporații. Din rîndurile lor ieșiră armatele viteze care fură spre cel mai mare ajutor puterii regești spre răpunerea neascultătorilor seniori; tot din rîndurile lor se recrutară legiunile de învățați, de oameni de știință, de artiști, care, prin ideile și lucrările lor, transformară societatea veacului de mijloc.

Rolul acesta însemnat al corporațiilor în orașele apusene se explică prin felul îndeletnicirilor lor. Ele se dezvoltară o dată cu producerea industrială și crescură în putere, amăsurat cu atare producțiune. Fiindcă industria a jucat un rol puternic în apusul Europei, ea atrăgea la dînsa un număr mare de oameni, între care multe inteligențe, și de aceea și rolul clasei reprezentate prin ea, burghezimea și corporațiile ei, au avut o înrîurire însemnată asupra mersului dezvoltării. În țările Europei răsăritene, în Polonia, Rusia și în acele ale românilor, rolul industriei fu totdeauna mic, orașele puțin poporate, masa poporului, țăranii, lipsiți de lumini, și absolutismul lățit peste toată suflarea, fără ca de nicăieri măcar să licărească razele unei vieți libere și demne. Dacă și breslele noastre erau autonome în organizarea lor lăuntrică, fiind puse sub scutul și autoritatea religiei, ca elemente politice și militare erau departe de a avea neatîrnarea de care se bucurau corporațiile apusene.

Se vede că breslele erau îndatorite la procurarea de oameni de oaste cu cheltuielile lor, după cum reiese din un zapis de vînzare din 1665, în care se spune că „breasla butnarilor de Marățăi (suburbie) din Piatra, anume Vasile staroste de butnari și Ionașcu Dicu ot tam (de acolo), și Acsinte ot tam, și Toader a doamnei ot tam i brat ego (și fratele lui), Vasile și Dumitrașcu sin Cazacul și Dumitrașcu sin Dicul, și Vasile sin Isac scrim și mărturisim că am vîndut niște delnițі (pămînturi) ce au fost a noastre, a butnarilor, mănăstirei Bisericanilor, cînd au trimis Dabija-Vodă pre Constantin Bantăș și pre Constantin Arapu să facă oameni de

oaste; deci noi, neavînd ce face să răbdăm atîta nevoie, ne-am vorovit cu toţii şi am vîndut acele delniţe Bisericanilor"[192].

Deşi deci ca elemente politice breslele nu jucau nici un rol în ţările române [86], ele ar fi putut protegui munca naţională, dacă evenimentele posterioare nu le-ar fi săpat pe încetul, pînă să le răstoarne cu totul în prăpastia aceea în care s-au afundat în întregul lor toate aşezămintele trecutului nostru[193].

4. Legislaţia lui Matei Basarab şi Vasile Lupu

O dată cu introducerea tiparului şi cu răspîndirea mai lată a cărţilor de cuprins românesc, era firesc lucru de a se încerca şi scoaterea la lumină a unor încercări de legiuire, mai ales pe tărîmul religios, unde canoanele bisericii ortodoxe alcătuiau o parte integrantă a scrierilor sfinte.

În epoca slavonismului, canoanele bisericii răsăritene erau răspîndite, prin mănăstirile ţărilor române, în manuscripte slavone. Într-adevăr, biserica slavă avusese îngrijirea a pune de timpuriu pe limba ei şi culegerile de legiuiri bisericeşti, fără de care viaţa ecleziastică ar fi rămas lipsită de cel mai puternic al ei sprijin. Cel mai vechi nomocanon în redacţiune slavonă este acel bulgăresc, tradus de pe originalul grecesc al patriarhului Ioan Scolarul, contemporan cu împăratul Justinian, care traducere trebuie să se fi făcut puţin timp după creştinarea bulgarilor. Acestei prime încercări urmează altele, o traducere sîrbească, alta rusească etc.[194].

Cel mai vechi nomocanon slavon ce s-a reaflat între cărţile mănăstirilor române este din 1578 [87], dăruit de episcopul Romanului, Eustratie, bisericii episcopale din acel oraş şi care trecu mai tîrziu la mănăstirea Putna, unde se află şi astăzi. Un al doilea manuscript cuprinzător de legi bisericeşti fu copiat după stăruinţele mitropolitului Moldovei Teofan, în 1618, care manuscript a aparţinut întîi mitropoliei de Suceava, după aceea a fost dat mănăstirii Bistriţa. Un al treilea exemplar, copiat de călugărul Matei în 1636, se găsea mai înainte la mănăstirea munteană a Bistriţei[195].

Pe timpul lui Matei Basarab şi Vasile Lupu se puseră şi de aceste cărţi de legiuire bisericească pe româneşte, după cum trebuia să se facă, de îndată ce aşa se urmau cu alte cărţi ale religiei creştine. Pravilele ambilor domni nu sînt deci nişte lucrări de legiuire românească, ci tot traduceri din alte limbi, precum au fost aproape toate producţiile literare care au început a se răspîndi pe calea tiparului. Nouă este nu aflarea însăşi a acestor texte care existau şi mai înainte în limba slavonă, ci punerea pe limba română şi înmulţirea lor prin mijlocul tiparului.

---

192 *Arh. ist.*, I, 1, p. 79.

193 Desfiinţarea breslelor va fi expusă în vol. VI [cap. *Regulamentul Organic*]. Asupra breslelor, vezi şi un articol *Din istoria breslelor*, de V. A. Urechia, în *Conv. lit.*, XXII, 1888, p. 784.

194 [L.] Pič, *Die rumänischen Gesetze und ihr Nexus mit dem byzantinischen und slavischen Recht*, Prag, 1886, p. 6.

195 *Idem*, p. 8. Ambele aceste de pe urmă *Pravile* se află acuma la muzeul din Bucureşti.

Pravilele aceste sînt în număr de trei, după rîndul vechimii lor, anume: *Pravila cea mică* a lui Matei Basarab, tipărită în mănăstirea Govora în 1640 [88]; *Cartea românească de învățătura* [de la] *pravilele împărătești*, a lui Vasile Lupu, tipărită în mănăstirea Trei Ierarhilor, în anul 1646 [89], și *Pravila cea mare* sau *Îndreptarea legii*, a lui Matei Basarab, tipărită în Tîrgoviștea în 1652 [90]. Prin urmare, sînt două în Muntenia și una în Moldova.

Cea mai veche din ele, *Pravila cea mică* a lui Matei Basarab, este tradusă din limba slavonă de călugărul Mihail Moxalie, același cu Mihail Moxa pe care-l vom afla scriind o schiță de istorie universală[196]. El face traducerea pravilei după îndemnul episcopului Teofil de la Rîmnicul Vîlcii care-l pusese să alcătuiască și istoria lumii. Că *Pravila cea mică* a fost tradusă din slavonește se vede de pe mai multe cuvinte și fraze stereotipe păstrate, chiar în textul românesc, în limba originală; apoi de pe faptul că notițele care se referă la întocmirea cărții sînt scrise în slavonește. Tipărirea ei se face sub îngrijirea tipografului Meletie Macedoneanul, egumen al mănăstirii Govora, împreună cu ieromonahul Ștefan din Ohrida[197].

Conținutul acestei pravile este bisericesc, cuprinzînd, pe lîngă învățături asupra chipului de a se face spovedania și precistania sau împărtășirea, un număr de canoane asupra deosebitelor abateri bisericești, din care mai multe ating totodată și legea politicească, precum acele ce se referă la moarte de om, la opririle de căsătorii între înrudiți etc.

Celelalte două pravile, acea a lui Vasile Lupu și *Îndreptarea legii* a lui Matei Basarab, înfățișează particularități cam stranii și greu de pătruns. Traducătorul Pravilei celei mari, unul, Daniil Panoneanul, spune în însemnarea pe care o pune în fruntea cărții că îndemnul spre această lucrare l-a căpătat de la Ștefan, mitropolitul Ungro-Vlahiei [91], el ce nu este decît „micul, prostul și plecatul *prah* de sub picioarele cinstite ale Sfinției sale". El mărturisește cu o prea naivă modestie că „cu blagoslovenia și îndemnarea Sfinției sale vroi a propune această îndreptare a legei de pre limba elinească pre *limba proastă românească*. Nu doar dă în nevrednicia prostimei mele sau de într-o învățătură învățat, fără numai cît m-am ispitit a *linge* pre din afară puținel gramatică și sintaxisul, ce cu toată mintea, înțelepția, arătarea, spunerea și îndreptarea a cuviosului între ieromonahi chir Ignatie Petriți și a lui Pantelimon Ligaridis, dascali desăvîrșiți, amîndoi de la Hio ⟨Chios⟩, vestiți și foarte iscusiți întru toată dumneziasca scriptură"[198].

Asupra originalului de pe care fu scoasă traducerea Pravilei celei mari, ne spune însuși mitropolitul Ștefan în scrisoarea arhipăstorească ce o pune în fruntea cărții, ca o precuvîntare: că „au ⟨am⟩ făcut alegere din ⟨de în⟩ multe și bogate pravile, trimițînd pînă și la împărăteasca cetate, la preasfîntul [nostru] și a toată lumea patriarh, (că n-am vrut să scriu după cele ⟨dă pre ceale⟩ tiparnice, fiindu-mi teamă că de cînd au încăput cărțile pravoslavnice ⟨pravoslaviei⟩ pe mîna ereticilor, ei nu au lipsit a băga [cîte] ceva zizanii), pîn-ce am aflat la cinstitul nostru fiu sufletesc, chir Gheorghe Caridi de la Trikala, carele au fost [vtori vistier], scrisă cu mîna, judecata toată arhierească și lîngă dînsa și împărătească, cu

---

[196] Vezi mai jos, sub Capul IV, II, nr. 3 [Mișcarea literară. Scriitori munteni].

[197] Vezi aceste notițe din care se culeg datele din text în ediția pravilei, de I. M. Bujoreanu, [v. *Pravila bisericească (numită Cea mică) tipărită la Mănăstirea Govora la anul 1640; Pravila lui Matei Basarab cu canoanele Sfinților Apostoli (intitulată Îndreptarea legii) tipărită la Tîrgoviște în anul 1652*], București, **1884**, p. 52. Asupra acestor doi tipografi, vezi mai sus, p. 55.

[198] Vezi Bujoreanu, *l.c.*, p. 56.

toate canoanele [ale] sfintelor soboare și apostoli și a marelui Vasilie și altor dumnezeești [și] sfinți părinți, împreună cu teologul ⟨teologhia⟩ dumnezeeștilor bogoslovi, scoasă și tocmită cu porunca și învățătura blagocestivului împărat chir Ioan Comninul, cu mare și cu multă socotință, de pravoslavnicul întru dascali Alexie Rodinul. Și așa, cu multă osîrdie și îndemnare, o am scos din întunerec la lumină și cu bună voie a luminatului și blagocestivului meu domn Ion Mathei Voievod Basarab și cu tot sfatul Măriei sale, cu blagoslovenia părintelui meu Paisie, patriarhul Ierusalimului, și cu îndemnarea a doi frați iubitori de Dumnezeu și tocma slujitori ai oblastiei smereniei noastre, tipăritu-s-au ca să fie de folos tuturor de obștie, ca o grădină plină de flori mirositoare"[199].

Pravila lui Vasile Lupu este iarăși arătată ca tradusă din grecește de către Evstratie biv vel logofăt [92]: „după tocmala și nevoința Mării sale domnului, datu-s-au învățătură și mie, unuia mai mic și de nice o treabă a Mării sale rob, Evstratie biv logofăt, de am scos această pravilă și o am tălmăcit din scrisoare grecească pre limba românească ca să poată înțălege toți"[200].

Pravila lui Matei Basarab este mult mai mare decît acea a domnului Moldovei, cel puțin de 5 ori pe atîta. Cuprinsul ei este în cea mai mare întindere o culegere de canoane ale bisericii, asupra căsătoriei, gradului de înrudire pînă la care este oprită, despărțeniei, cu toată migăloasa ei cazuistică, apoi împreunările nelegiuite, numite *sînge amestecat* și, în sfîrșit, abaterile de la natură în relațiile sexuale, din care un fel poartă numele curios de *prea spre fire*. Mai sînt și reguli contra cametei.

Alăturea cu aceste chestiuni de drept canonic, care îți fac o stranie impresie cînd vezi cu ce chestiuni se ocupau sfinții părinți, se află intercalate, sau în capitole separate sau în paragrafele unor anume capitole, dispoziții de drept penal asupra uciderilor, furtișagurilor, sudălmilor, calomniilor și pedepsele lumești, nu numai bisericești ce se cuvine a se aplica unor asemenea abateri; apoi împrejurările care trebuie să micșoreze pedeapsa, precum vîrsta cea tînără, beția, nebunia, obiceiul locului[201].

Privitor la materia dreptului, mai cuprinde și reguli de drept civil luate din condica lui Armenopol, precum asupra modului împărțirii moștenirii, numirii epitropillor titluiți de pravilă ispravnici, tocmelele cînd sînt să se țină, Quarta Falchidia din dreptul roman[202] și altele.

Mai cuprinde apoi și reguli privitoare la locuitorii plugari, luate însă nu cum s-ar putea crede din obiceiul pămîntului, ci tot din hexabiblosul lui Armenopol, și, în sfîrșit, lucru mai straniu, se găsesc intercalate unele

---

199 *Idem.*, p. 61 [Ed. Academiei, p. 44—45].

200 *Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești [și de la alte giudețe]*, editată de Gh[eorghe I.] Sion, Botoșani, 1875, p. 2 [Ed. Academiei, p. 38]. O ediție nouă însoțită de un bogat comentar a fost făcută de S. G. Longinescu [în *Legi vechi românești și izvoarele lor, Vol.* I. *Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu, însoțită de izvoarele sale,* 2°, de varianta sa muntenească... 3°, *de tălmăcirea sa în franțuzește de A. Patrognet...]*, București, 1912.

Traducerea lui Evstratie se făcuse după un text pus pe limba apla de Meletie Serigos a originalului elin al institutelor lui Iustinian și al prescurtării legilor împăraților Leon și Constantin, pe care text Serigos îl lucrase după îndemnul lui Vasile Lupu. Vezi introducerea patriarhului de Ierusalim Dosoftei la cartea lui Meletie Serigos contra calvinilor *[Intîmpinarea la principiile catolice și la chestiunile lui Ciril Lucaris]* tipărită în București în 1690, ap. C. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă...*, București, 1890 ⟨1888⟩, p. XI. Vom vedea mai jos la ce întrebare complicată dau naștere aceste arătări a două traduceri deosebite.

201 *Pravila lui Mateiu Basarab*, ed. Bujoreanu, p. 204—212.

202 *Ibidem*, p. 174.

capitole care numai cu pravilele nu au nimic a face. Așa bunăoară: pentru care zile se cheamă calende, none și ide, sau pentru 24 de slove ale buchilor celor grecești, cine le-au aflat, sau pentru cîte mile țin ostroavele cele mari a toată lumea, spunînd că împrejurul Critului ⟨Cretei⟩ sînt 692, la Evrip 450, la Țițilia ⟨Cilicia⟩ 670 etc., sau pentru cîți munți mari și cumu-s numele lor, întîi Alvanios, 2 Casion, 3 Tavros, 4 Atalios și altele de același fel[203].

Pravila lui Matei Basarab conține acest amestec fenomenal de cele mai felurite materii, înșirate fără absolut nici o ordine, punîndu-se după capitolul „pentru cel ce ie un cal cu chirie și-l va împovăra prea greu", socoteala zilelor Paștilor, explicarea calendelor, nonelor și idelor, buchele grecești, ostroavele și munții cei mari, pentru a face apoi să urmeze „îndreptarea legei și cum s-a dat arhiereilor voie să înmulțească și să împuțineze canoanele"; „pentru preotul ce va ispovedui fără voia arhiereului" și alte dispoziții de drept canonic curat.

Cartea românească a lui Vasile Lupu este mult mai sistematică. Se mărginește la o adunare a legilor penale din legile grecești, amestecate pe alocurea și cu reguli civile, de exemplu acele privitoare la restituirea zestrei în cazurile de desfacere a căsătoriei, precum și, conținînd la început cîteva altele privitoare la plugari, extrase tot din condica lui Armenopol.

Chiar în orînduirea lăuntrică a materiilor se vede urmat un sistem îndestul de consecvent. Așa, după regulile asupra plugarilor (14 capitole), urmează capitole asupra furtișagului, insultelor aduse autorității, falsificărilor de bani, găsirii de comori, uciderilor și rănirilor grave (9 capitole), abaterilor în relațiile dintre bărbat și femeie (28 de capitole), materia cea mai plăcută a acelor timpuri de cazuistică morală sau mai bine nemorală. Mai urmează sudălmile (8 cap.), pricinile care micșorează certarea (22 cap.), călcarea călugăriei, autorii intelectuali, complicii și tăinuitorii (10 cap.).

Lucru însă vrednic de însemnat și asupra căruia eu am atras pentru întîia oară luare aminte[204], deși era îndestul numai a arunca ochii pe ambele legiuiri spre a-l descoperi, este că capitolele cărții de învățătură a lui Vasile Lupu se află intercalate și răspîndite, cu neregula pe care am caracterizat-o, în pravila lui Matei Basarab, fiind întreruptă continuitatea lor de capitole lungi, nesfîrșite, ce conțin reguli canonice ce lipsesc în condica domnului Moldovei, aceste capitole, comune ambelor pravile, nu numai că poartă același titlu în ambele legiuiri, *dar mai conțin și identic aceeași materie, împărțită într-un număr egal de paragrafe,* încît se vede că pravila lui Matei Basarab cuprinde, în nămolul de dispoziții canonice, care alcătuiesc partea ei cea mai de seamă, și întreagă pravila lui Vasile Lupu, prezentînd numai rareori unele mici și neînsemnate deosebiri dialectale[205].

---

203 *Ibidem,* p. 181—182.

204 Ediția I a *Istoriei românilor* [*din Dacia Traiană,* vol.], IV, 1891, p. 169.

205 *Cartea românească a lui Vasile Lupu.*

Pentru feciorii care țin drumurile fără arme. *Pricina* 13 (Sion, p. 11).

„Carele va ținea drumurile și căile oamenilor, de va fura, însă arme nu va purta cu sine, pre *acesta* să-l scoată și să-l gonească din acel loc; iar de va fi purtînd arme și va fi furat multe lucruri, pre *acesta* să-l arunce în ocnă; acolo să se pedepsască după cum va fi voia *județului* și de-n cît va avea

Pravila cea mare a lui Mateiu Basarab

Pentru feciorii care țin drumurile fără arme. *Vina* 13 (Bujoreanu, p. 194).

„Carele va ținea drumurile și căile oamenilor de va fura *și* însă arme nu va purta, pre *acela* să-l scoată și să-l gonească dintr-acel loc; iară de va fi purtînd arme, și va fi furat multe lucruri, pre *acela* să-l arunce în ocnă; acolo se se pedepsească după cum va fi voia *judecătorului* și de încît va

Se vede deci că lucrătorii pravilei lui Matei Basarab, pentru a-și ușura sarcina lucrării și a-i îmbogăți conținutul, au turnat în ea întreaga *Carte de învățătură* a lui Vasile Lupu, rupîndu-i însă și desfăcîndu-i continuitatea prin intercalările nesăbuite ale prescrierilor canonice.

Nu numai atîta gîcitoare ne înfățișează aceste două cărți; dar în privirea textelor ce le-au slujit drept original constatăm că arătările însemnărilor raportate mai sus nu se lovesc întodeauna.

---

de va fi vre un fecior de boier, a treia parte din bucatele lui să se dea la vistieria domnului, iar de va fi într-alt chip să-l spînzure în furci".

Pentru *cel* ce-și va ucide pre tată său sau pre în măsa, ce certare va avea, (p. 45).

„Cela ce își va ucide pre tată-seu și pre *în măsa* sau pre moșu-seu sau pre moșa-sa, *acești* ce și ucide părinții mai cumplită *certare* să aibă decît alți ucigători".

„Cela ce-și va hicleni moșia și nașterea de unde au născut mai cumplit să-l certe decît pre un ucigător de părinți, de vreme ce se cade mai bine să și ferească și să-și socotească neștine moșia decît părinții ce l-au născut".

Pentru calpuzani ceia ce fac bani răi și pentru *certarea* lor. (p. 34).

„Măcar de ar face neștine bani cît de buni, galbeni *prisne* de aur curat sau *taleri sau alt feliu de bani,* să fie *prisne* de argint curat și să fie deplin și la cumpănă, *iară* cu aceste cu toate nu va putea să încapă în voia nimărui *pentru ca să fie certat* mai puțin decît ar fi făcut bani răi *dintru* aur și *dintru* argint *spurcat* sau *prisne* de aramă sau cum ar fi mai răi, *tot o certare* va să aibă, de vreme ce este fără știrea împărăției sau a domniei".

„Ori care zlătariu va mesteca aurul sau argintul cu alte lucruri fără de știrea stăpînului, ce se zice de va spurca lucrul și se va afla mincinos cu alt nimica numai cu capul să plătească".

Pentru luptarea a *dobitoace* și pentru vătămarea lor (p. 6).

„Cînd vor paște niște vite străine împreună la un loc și va începe una dintr-însele a se *boncăi,* pentru ca să întărite pe vre una să se lupte, deci împungînd acele două vite și de se vor amesteca și alte vite, și luptîndu-se ele acolo se va prileji de se vor vătăma vre unele sau doară vor și omori vre una, această pagubă să o plătească stăpînul dobitocului celuia ce au început sfada; așișdere de se va prileji vre un om acolo și ămblînd el înváluindu-se să le despartă *îl* vor vătăma și pre dînsul sau de-și va perde ceva, toată paguba și *acestuia* ca să o plătească cela cu boul".

avea, de va fi fecior de boier a treia parte de în bucatele lui să dee la visteria domnului, iar de va fi într-alt chip, *atunci* să-l spînzure în furci".

Pentru *acela* ce-și va ucide pre tată-seu și pre mumă-sa, aceia ce pedeapsă li se va cădea să ia (p. 150).

„Cela ce-și va ucide pre tată-seu și *pre mumă-sa* sau pre moșu seu sau *pre mumă-sa* sau pre mosu-seu sau ții mai cumplită *pedeapsă* să aibă decît alți ucigători".

„Cela ce-și va hicleni moșia și nașterea de unde a născut, acela mai cumplit să-l certe decît pre un ucigător de părinți, de vreme ce se cade mai bine să-și ferească și să-și socotească neștine moșia decît părinții ce l-au născut".

Pentru calpuzani ceia ce fac bani răi și pentru *pedeapsa* lor (p. 88).

„Măcar de ar face neștine bani cît de buni, galbeni *lămuriți* de aur curat sau *alt feliu de bani* să fie *lămuriți* de argint curat și să fie deplin și la cumpănă, ci cu aceste cu toate nu va putea să încapă în voia nimărui *să fie pedepsit* mai puțin decît ar fi făcut bani răi *de în aur* și *de în* argint *rău* sau de aramă *lămurită* sau cum ar fi mai răi *ci acela tot o pedepsire* va să aibă, de vreme ce este fără știrea împărăției sau a domniei".

„Ori care zlătariu va mesteca aurul sau argintul cu alte lucruri fără de știrea stăpînului ce se zice de va spurca lucrul și se va afla mincinos, cu alt nimica numai cu capul să plătească".

Pentru luptarea a dobitoacelor și pentru vătămarea lor (p. 178).

„Cînd vor paște niște vite străine împreună la un loc și va începe una de întinsele a se *bui* ca să întărite pe vre una să se lupte, deci împungîndu-se acele două vite și de se vor mesteca și alte vite și luptîndu-se ele acolo, se va prileji de se vor vătăma vre unele sau doară vor și omori pe vre una, *atunci* acea pagubă să o plătească stăpînul dobitocului celuia ce au început sfada; așișderea de se va prileji vreun om acolo și umblînd el înváluindu-se să le despartă *de-l* va vătăma și pe dînsul sau de-și va pierde ceva, *atunci* toată paguba și *aceluia* să o plătească cela cu boul".

Și așa mai departe, toate textele de-a rîndul.

Pravila cea mare a lui Matei Basarab poate să fi fost tradusă din culegerea grecească de canoane a lui Alexie Rodinul; dar aceea a lui Vasile Lupu nu a fost scoasă toată de pe grecește, ci trebuie a deosebi două părți. Cele 94 de paragrafe de la început, care tratează *despre plugari*, vor fi fost luate după Armenopol[206], dar tot restul *Cărții de învățătură* este tradus, cu oarecari schimbări, și mai ales prescurtări, din opera juristului italian Prosper Farinaccius (1544—1614) [93], după cum însăși *Cartea de învățătură* o îndreptează cînd spune în § 8 al capitolului 65, unde amintește de „un dascăl mare și tocmitor de pravile cu numele de Farinase, carele a strîns toate pravilele și obiceiurile ce se socotesc în oblăștile creștinești".

Confruntarea textului *Cărții de învățătură* cu acel al lui Farinaccius nu lasă nici o îndoială asupra faptului că cel românesc este traducerea celui latinesc, poate făcută după o traducere a lui grecească, după cum arată Evstratie.

Dispozițiile *Cărții de învățătură* fiind însă împrumutate de *Pravila cea mare*, urmează deci că nici aceasta din urmă nu a fost tradusă pe de-a-ntregul din Alexis Rodinul, carte care nu conține materia acelor capitole pe care *Pravila cea mare* le-a împrumutat prin traducerea textului latin al lui Farinaccius[207].

Legiuirile privitoare la plugari sînt însă în *Cartea de învățătură* traduse, cum s-a spus, din grecește. Cantemir adaugă deci încă o neexacti-

---

[206] Constantini Harmenopoli, *Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis*, illustravit G. E. Heimbachius, Lipsiae, 1851. Armenopol a scris extractul lui pe la 1330, în Constantinopol. Iată capitolele din *Pravila cea mare* a lui Matei Basarab identice cu acele din acea a lui Vasile Lupu și cu paralelele lor din *leges agrariae* ale lui Armenopol.

Matei Basarab și Vasile Lupu	*Armenopol*
Pentru plugari (vina de întăi).	I. De agricolis (περὶ γεωργίων).
Pentru furtișag (vina a doua).	II. De furto (περὶ κλοπῆς).
Pentru păstorii ce se zic văcari și boari care păzesc cirezile (vina a treia).	III. De armentariis (περὶ ἀγελάρων).
Pentru paguba ce fac dobitoacele (vina a patra).	IV. De quadrupedum depreadatione (περὶ πριδαι ζωῶν).
Pentru paguba ce vor face în țarina (vina a cincea).	V. De damno (περὶ ἡημίας).
Pentru luptarea dobitoacelor și pentru vătămarea lor (vina a șesea).	VI. De caedibus quadrupedum (περὶ φωῶν).
Pravila pentru pomi (vina a șeptea).	VII. De arboribus (περὶ δενδρῆν).
Aice scriem pentru arsuri și pentru toate feliurile de pîrjoale (vina a opta).	VIII. De incendio (περὶ ἐμπρήσμον).
Aice scriem pentru năimiți (vina a noua).	IX. De servis (περὶ δουλῶν).
Pentru acei ce vor zidi sau vor răsădi pe locul altuia (vina a zecea).	X. De novis operibus (περὶ καινοτομίων.)

[207] S. G. Longinescu, în eminenta și erudita sa lucrare *Legi vechi românești, I Cartea de învățătură a lui Vasile Lupu*, 1912.

Dl. Longinescu susține însă și existența unor extracte din pravilele bizantine, făcute pe timpul lui Alexandru cel Bun și, din mai multe împrejurări privitoare la modul de împărțire în *pricini* și *glave*, este de părere că legislația lui Alexandru cel Bun ar fi cuprinsă în *Cartea de învățătură* și, anume, în partea începătornică, *despre plugari*. Împărțirea în pricini și glave redă însă pe aceea a lui Farinaccius, în *quaestiones* și *numeri*. Apoi, dacă primim ipoteza d-lui Longinescu, atunci se naște întrebarea: în care limbă era redactată acea lege veche a lui Alexandru cel Bun? Probabil în limba slavonă, și atunci ar urma că această parte a cărții lui Vasile Lupu a fost tradusă din textul slavon, cînd dl Longinescu susține că a fost tradusă din latinește, iar traducătorii înșiși, Evstratie și Daniil, arată că au fost tradus din grecește. Ipoteza existenței pravilei lui Alexandru cel Bun ne pare puțin probabilă.

tate, la cele multe de care sînt pline operele lui, spunînd că, „în veacul trecut, Vasile Albanul a pus pe unii bărbați probi și experți în legile patriei de au adunat toate legile scrise *și nescrise* la un loc și au alcătuit un singur codice, care și astăzi slujește de normă judecătorilor Moldovei întru rostirea judecăților drepte“[208].

Adevărul e că atît pravilele lui Matei Basarab, cea mică și cea mare, cît și *Cartea de învățătură* a lui Vasile Lupu ***nu conțin absolut nici o dispoziție luată din obiceiul pămîntului*** [94], nici în cele privitoare la pedepse, nici în acele ce se referă la plugari; apoi aceste pravile nu se ocupă deloc cu dreptul civil, acela tocmai ce găsea mai largă aplicare și era mai însemnător pentru daraverile oamenilor.

Uneori se găsesc hotărîri de pricini întemeiate pe pravile [95]. Așa un hrisov al lui Vasile Lupu din 1643 hotărăște o pricină între moștenitorii Eftimiei, soția lui Toma [Cantacuzino] stolnicul, și acest din urmă, socotind, „cum *scrie pravila,* că cine are feciori cu femeia sa și va muri unul dintrînșii, au bărbatul au femeia, rămîne partea celui mort feciorilor; iar de se va prileji să moară feciorii pe urma părintelui său celui mort, rămîne partea feciorilor toată pe mîna părintelui rămas viu pe astă lume, au tatăl său, au maică-sa“[209].

Stolnicul avusese 5 copii, care muriseră toți unul după altul după moartea mamei lor, încît, *în puterea acestui text din Pravilă,* Lupu da dreptate stolnicului să respingă pe moștenitorii Eftimiei. Se înțelege că nu la pravila lui s-a gîndit însă Vasile Lupu cînd a pus acele cuvinte în hrisov, cu toate că traducerea lui Evstratie, tipărită în 1646, exista în manuscris încă din 1632, căci pravila lui nu conține nici o dispoziție de acest fel. Acest text este luat din Hexabiblosul lui Armenopol.

Cînd Brîncoveanu judecă pe Staicu paharnicul, cronicarul ne spune că domnul i-ar fi *citit capitolul* relativ din o pravilă care prevedea ca spînzurătorile pentru pedeapsa trădării către domn să fie mai înalte cu un cot decît ale altor oameni proști, adăugînd că-i dădu lui Staicu însuși să citească locul[210] [96]. Nu știm ce pravilă va fi avut în mîini Brîncoveanu; desigur însă nu erau acele ale lui Matei Basarab, nici cea mică, nici cea mare, în care asemene dispoziție nu se regăsește[211].

Un hrisov de la Grigore Calimah din 1769 hotărăște o pricină între Gh. Goian și Paraschiva Gîlculeasa, întemeindu-se pe § 183 al condicii lui Armenopol care spune că, „pentru logodnă ruptă, cel vinovat plătește îndoit cheltuielile făcute“[212].

O anafora de judecată din Moldova din 1785 vorbește de hotărîrea pravilei, canonul 24 al soborului al IV-lea și canonul 40 al soborului al VI-lea, ceea ce învederat se rapoartă nu la pravila lui Vasile Lupu, ci la o culegere de canoane bisericești.

Tot așa o hotărîre din 1786 a departamentului de cremenalion din Craiova se întemeiază pe titlul 338, cap. 337, zaconicul 95 din sfînta pravilă, învederat o culegere de canoane, nu se știe care[213]. De asemene, un hrisov, al lui Mihail Suțu, tot din Moldova, din anul 1794, întăritor unei anaforale de judecată, spune că „sfintele pravile opresc pe fiește care de

---

[208] [D. Cantemir], *Descr. Mold.*, p. 101.
[209] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* II, 2, p. 32.
[210] *Istoria Țării Românești de la 1689, continuată de un anonim,* în *Mag. ist.*, V, p. 124.
[211] Vezi mai sus, nota 205, în care s-a reprodus textul privitor la „hiclenirea moșiei“.
[212] N. Iorga, *Studii și documente,* VI, p. 135.
[213] 1785, *Uricarul,* XII, p. 355; 1786, *Convorbiri literare,* XXVI, 1892, p. 356.

a mai avea protimisis"[214], ceea ce nu poate fi luat decît iarăși din Hexabiblosul lui Armenopol.

În un caz însă, raportat de Neculai Costin, se vede aplicată *Cartea de învățătură* a lui Vasile Lupu. Cronicarul spune anume că la domnia a doua a lui Constantin Duca (1701—1704), „s-a tăiat capul lui Goia, căpitanul de Cohurlui, cu *pravila,* pentru căci au răpit o fată, logodnica altuia, și l-au îngropat la Sfîntul Neculai și bucatele lui încă le-au dat fetei." Și, într-adevăr, legiuirea lui Vasile Lupu prevede la capitolul „pentru răpitul, ce certare să se deie răpitorului", că „cel ce va răpi pre vreo muiare nu se va certa numai cu moartea, ci încă își va pierde și bucatele"[215].

În domeniul dreptului civil, bineînțeles că judecățile trebuiau să-și ieie îndreptarea numai de la obiceiul pămîntului.

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Este cel mai întins capitol din vol. VII al ediției a III-a a lui Xenopol. El se leagă de cap. IV din vol. II al ediției de față, cap. intitulat *Organizarea primitivă a țărilor române,* unde există un scurt paragraf despre judecăți (p. 168—170), în care se subliniază faptul că „domnul era autoritatea supremă judecătorească", problemă la care nu se mai revine în acest capitol.

[2] Nu este vorba de o dușmănie „neîmpăcată" între cei doi domni, ci de un conflict specific epocii feudale, conflicte ce caracterizează istoria a numeroase state. Vezi exemplele citate de N. Stoicescu, *Matei Basarab,* p. 100—101.

[3] Vezi vol. III, p. 313, notele [60—61].

[4] Există, totuși, dovezi că românii din Transilvania erau incluși și ei de frații lor de dincolo de munți în masa unitară a poporului român; numai așa se poate explica politica culturală a lui Matei Basarab în provincia de peste munți sau ajutorul pe care-l dau domnii și ierarhii români fraților lor de aceeași limbă și credință pentru a-și păstra această credință, amenințată de prozelitismul calvin.

[5] A. D. Xenopol scria aceste rînduri profetice înainte de realizarea statului național unitar român la 1918.

[6] Despre această problemă vezi vol. II, p. 156, nota [77].

[7] Despre originile dreptului vechi românesc (dac, roman sau slav) există o literatură deosebit de bogată, din care amintim: P. Negulescu, *Cercetare asupra originii dreptului consuetudinar român* („Revista de drept și sociologie" II, 1899, nr. 7); I. Nădejde, *Originea dreptului consuetudinar român* („Noua revistă română", 1906; reprodus în „Anale de istorie", 1979, nr. 2, p. 75—91); G. Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain,* Paris, 1926; I. D. Condurachi, *Formarea vechiului drept nescris (Obiceiul pămîntului),* Brașov, 1935; E. Cernea, *Le rôle de la communauté villageoise dans la formation du droit coutumier en Roumanie* (AUB, 1972, nr. 2, p. 119—128); Emil Molcuț, *Le rôle de la communauté territoriale dans la formation du droit féodal roumain* (AUB, Drept, 30, 1981, p. 19—24); V. Șotropa, *L'influence romaine dans l'ancien droit roumain* („Revue historique du droit", 1977, p. 73—82).

Despre modul cum era utilizat obiceiul pămîntului sau „legea țării" în justiția feudală vezi în deosebi Valentin Georgescu, *La place de la coutume dans le droit féodal de Valachie et de Moldavie, jusqu'au milieu du XVII-e siècle* (RRH, 1967, nr. 4) și Valeriu Șotropa, *„Legea țării" sau dreptul cutumiar românesc* („Samus", 3, 1979—1980, p. 11—29).

Pentru organizarea judecătorească a Țării Românești și Moldovei în această epocă lucrarea fundamentală este aceea datorată lui Valentin Georgescu, Petre Strihan, Ovid Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova, 1611—1831,* 3 vol., Buc., 1979—1982. Se mai pot consulta: Șt. Gr. Berechet, *Judecata la români pînă în sec. al XVIII-lea,* Chișinău, 1928; C. C. Giurescu, *Cum se împărțea dreptatea la noi,* în vol. *Din trecut,* Buc., 1942; N. Grigoraș, *Atribuțiile jude-*

---

[214] *Uricarul,* XI, p. 310.

[215] Neculai Costin, în *Letopisețe,* II, p. 54. Comp. *Cartea de învățătură,* ed. Sion, p. 92.

cătorești ale sfatului domnesc pînă la sfîrșitul sec. XVI („Studii și cerc. științifice“, istorie, Iași, 1961, nr. 1, p. 133—144); Dumitru Firoiu, *Citeva considerații referitoare la forma de redactare a hotărîrilor judecătorești date de domnii Țării Românești și ai Moldovei în secolele XIV—XVIII* (SUBB, Jurisprudentia, 21, 1976, p. 34—43); *Istoria dreptului românesc*, I, Buc., 1980 (cu bibliografie).

Xenopol omite din prezentarea organizării judiciare așa-numitul „jus valachicum“, legea românească utilizată de românii din Transilvania și respectată de stăpînirea regatului feudal maghiar (Despre aceasta vezi ediția de față vol. I, p. 392—394).

[8] Despre această problemă vezi: Ciru Oeconomu, *Despre penalitățile la români în timpul lui Matei Basarab și a lui Vasile Lupu* („Dreptul“, 12, 1883, nr. 58, p. 473—480); C. V. Obedeanu, *Originile dreptului penal român în dreptul nescris, obiceiul pămîntului* („Rev. penală“, 1926, nr. 1—3, p. 64—71); I. C. Filitti și D. I. Suchianu, *Contribuții la istoria justiției penale în Principatele române*, Buc., 1928; I. C. Filitti, *Vechiul drept penal român. Întregiri privitoare la vechea organizare judecătorească*, Buc., 1934; Tudor Voinea, *Le contenu social de la justice pénale en Valachie au XIV-e—XVII-e siècles* (RRH, 1970, nr. 6, p. 953—962).

[9] Pentru localizarea satului Cozial s-au purtat o serie de discuții. Vezi observațiile Mariei Holban în *Călători străini*, I, p. 61.

[10] Relația lui Ghillebert de Lannoy a fost publicată în *Călători străini*, I, p. 51. Analizînd episodul „jefuirii“, cu spiritul său critic cunoscut, Maria Holban și-a exprimat serioase îndoieli cu privire la veracitatea întîmplării care „rămîne extrem de suspectă“ *(ibidem*, p. 60).

[11] Vezi și *Istoria dreptului românesc*, I, p. 439, unde se arată că, după obiceiul pămîntului, „ucigașul își putea răscumpăra vina de la rudele victimei și de la dregător prin compozițiune («plata capului»). De aceea, în fapt, pedeapsa cea mai frecventă era gloaba“.

Sînt însă și cazuri în care se face „moarte pentru moarte“, un gen de vendetta, care rămîne nepedepsită. De pildă, la 22 febr. 1539, se spune că un locuitor anume Lepădat ucisese un țigan al lui Giura logofăt, care l-a prins pe ucigaș și l-a omorît. Domnul hotărăște „să fie moarte pentru moarte, iar plată să nu fie întru nimic“ (DRH, B, IV, p. 98). Vezi și *ibidem*, II, p. 446.

Dimitrie Cantemir precizează că domnul nu poate ierta un ucigaș dacă nu are asentimentul rudelor celui ucis, care trebuie să declare „că nu vor să răzbune sîngele prin sînge și moartea prin moarte“ *(Descrierea Moldovei*, ed. 1973, p. 253). La 6 mai 1661, marele vornic al țării de sus constata că trei locuitori plătiseră o sumă de bani asupra căreia conveniseră cu păgubașul pentru că „la beție, au ucis pe un om din casa“ acestuia, „ca să fie niște oameni iertați de dînsu și de femeia omului celui mort“ (N. Iorga, *Anciens documents du droit roumain, avec une preface contenant l'histoire du droit coutumier roumain*, Paris—București, 1930, p. 266).

La 25 aprilie 1665 un țigan cu soția sa mărturisesc că au iertat pe alt țigan care le ucisese fiul și care fusese condamnat „să-i taie capul, să fie moarte pentru moarte“. Vinovatul a fost răscumpărat de Iane Hadîmbul, care a plătit 70 de lei părinților și a achitat „ciubotele“ cuvenite armașilor (Arh. St. Buc., m.-rea Sf. Sava — Iași, XXVI/4).

Vezi și P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*, Buc., 1964, p. 226—228, care arată: „răscumpărarea crimei cu bani, cu vite sau cu pămînt, deci principiul compozițiunii, era regula generală a justiției criminale în Moldova și în Țara Românească în întreaga perioadă feudală“.

Erau însă și domni care pedepseau cu asprime orice fărădelege; de pildă, se spune despre Vasile Lupu că a condamnat la moarte „peste 20 000 de vinovați“, justificînd că trebuie să piară „partea cea rea, ca să fie păstrată cea bună“ *(Călători străini*, V, p. 342).

[12] Documentul e publicat în DRH, A, vol. II, p. 156; în el domnul spune că Giurgiu „a rămas să-și răscumpere gîtul său de la noi“, pentru o vină nespecificată.

[13] Este vorba de așa-numita dușegubină, care se plătea de obicei în vite (documentele amintesc uneori chiar 90 de vite date drept dușegubină (vezi DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 213). Vezi detalii la Valentin Georgescu, Ovid Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova, 1611—1831*. Partea II-a. *Procedura de judecată*, Buc., 1982, p. 21—23.

[14] Nu în toate cazurile plăteau dușegubina 12 sate; într-un document din 10 febr. 1724 se spune: „făcînd trăsură împrejurașilor, pe urmă s-au socotit ca să plătească acea moarte de om 3 hotară, după obicei, și s-au făcut izvod cu pecete gospod de cîte sate au cuprinsu între acele 3 hotară, carii s-au socotit să plătiască

moartea cea de om cine pe cît l-au ajuns partea“ (N. Iorga, *Studii și doc.*, VI, p. 130).

Într-un alt document din vremea domniei lui Constantin Cantemir se afirmă că marele vornic „au făcut strînsură din toate satele din pregiur, din șapte hotara, să plătească moartea acea de om“, după care vornicul a luat „din toate satele cîte doi galbeni și au luat și vornicii de Bîrlad cîte doi galbeni de sat“ (G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, I, p. 135, 137). Vezi și *Instituții feudale*, art. *dușegubină*.

[15] Aici este vorba de partea de dușegubină ce revenea preotului pentru o moarte de om (DIR, B, veac XVI, vol. IV, p. 264). Sînt însă și răscumpărări individuale ale celor vinovați de ucidere, care „își plătesc capul“ dînd 30 sau 90 de vaci rudelor celui ucis (DRH, B, vol. IV, p. 341 și DIR, B, veac XVI, vol. V, p. 242—243). Vezi și N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 190, 198, 201—202.

[16] Documentul — utilizat de Xenopol și în vol. II, p. 166—167 — este publicat în DIR, A, veac XVI, vol. II, p. 219.

[17] De obicei cel răscumpărat astfel devenea vecin (dacă era țăran) sau rob (în cazul țiganilor) al celui care-l plătea „de la ștreang“. De pildă, la 1727 un ucigaș roagă pe mitropolitul Moldovei „să mă scoață de la moarte și să fiu vecin mitropoliei în veci și ieu și copiii mei“; prin intervenția mitropolitului, ucigașul a scăpat cu viață (N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 104).

Sînt și cazuri în care rudele vinovatului răscumpără greșala acestuia dînd diverse bunuri pentru un rumân (vecin) ucis. Dintr-un document din 15 nov. 1653 aflăm astfel că Jipa clucerul „au ucis pre un rumân al lui Negoiță clucer de-au murit“; rudele lui Jipa au „plătit“ rumânul lui Negoiță cu două roți de moară (Copie Inst. de istorie „N. Iorga“).

Un alt regim aveau țiganii robi; la 25 martie 1660 hatmanul Ilie Șeptilici întărește lui Gr. Gherman pîrcălab stăpînirea asupra țiganului Lupu care a rușinat“ o copilă de țigan și apoi a omorît-o; hatmanul i-a plătit capul cu un cal și 20 de lei gloabă (Arh. St. Buc., AN MMDCXLIV/4).

[18] Dintr-un document din ‹1659—1660› aflăm că un țigan care fusese prins furînd un cal a fost dus la spînzurătoare „cum iaste legea hoților de cai“ (Arh. St. Buc., Doc. istorice, DXCI/63). La 20 iunie 1637 un cioban care furase 130 de oi de la stăpînul său, Preda clucer din Ceplea, văzînd că este „om de peire și la spînzurătoare“, se închină rumân acestuia; vinovatul se leagă prin zapis ca, dacă va fugi, stăpînul său să fie volnic să-l „piiarză“ (idem, m-rea Tismana, XL/10). Vezi și *Instituții feudale*, art. *furt*.

[19] Este vorba despre așa-numita „hiclenie“, care se pedepsea de regulă cu uciderea vinovatului și cu confiscarea averii acestuia, după cum rezultă dintr-un document de la Radu de la Afumați din 3 iunie 1528: *„dacă cineva piere în hiclenie, iar agonisita și averile să fie domnești“* (DRH, B, vol. III, p. 94).

În Moldova, la 17 iunie 1619, Gaspar Grațiani consideră ilegală confiscarea moșiilor pentru hiclenie: „am socotit că dacă acei boieri au fost vinovați acelui domn (= Ștefan Tomșa al II-lea), ei au plătit cu capetele lor, dar satele nu sînt vinovate, ocina lor nicidecum“ (DIR, A, veac XVII, vol. IV, p. 370). Principiul a fost întărit apoi de Miron Barnovschi sub forma: „nu se cuvine să se piarză nici un sat pentru hiclenie“. Vezi Ilie Minea, *O inovație juridică a lui Miron vodă Barnovschi*, Iași, 1932.

Despre „hiclenie“ vezi: Vasile Gionea, *Quelques aspects de la trahison dans l'ancien droit roumain* („Recherches“, II, 1978, p. 53—56); Valentin Georgescu — Petre Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova*, I, Buc., 1979, p. 55—57; *Istoria dreptului românesc*, I, p. 247—248 și 437—438; *Instituții feudale*, art. *trădare*.

Despre numeroșii boieri uciși pentru trădare în această epocă vezi Dan A. Lăzărescu, *La félonie et sa cause juridique en droit féodal roumain*, în vol. *Etudes...*, Varșovia, 1976, p. 115—118.

[20] Pentru bibliografia privind dreptul de proprietate vezi *Istoria dreptului românesc*, p. 638—639. Despre felurile de proprietate (domnească, feudală, laică, bisericească, țărănească și urbană) vezi *ibidem*, p. 534—556 și *Instituții feudale*, s.v.

[21] Este vorba de dreptul de protimisis sau preemțiune despre care vezi pe larg Valentin Georgescu, *Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Țara Românească și Moldova*, Buc., 1965 și *Instituții feudale*, art. *protimisis*.

[22] Vezi și *Istoria dreptului românesc*, I, p. 138.

[23] După cum rezultă din lucrarea citată a lui Valentin Georgescu (p. 67—68), în dreptul comun era acceptată prescripția pînă la 30 de ani; într-un singur caz, în Țara Românească, se respinge răscumpărarea cerută după 3 ani. Cazul invocat de Xenopol este deci un caz excepțional, nu unul obișnuit.

[24] Vezi amănunte la Gheorghe Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, Buc., 1969, care arată (p. 78) că „frăția de moșie apare ca

un procedeu propriu al societății feudale românești". Mai trebuie adăugată și înfrățirea între boieri și țărani, prin care primii căutau să intre în obștile sătești, ocolind îngrădirile dreptului de protimisis (*ibidem*, p. 70—73).

[25] În documentul din 30 iunie 1622 nu este vorba de înfrățire propriu zisă: călugării de la cele două mănăstiri se învoiesc să trăiască între ei „în iubire frățească..., ca și cum am fi toți din aceeași mănăstire" (DIR, A, veac. XVII, vol. V, p. 147).

[26] Despre modul cum se moșteneau averile imobile în evul mediu s-a scris destul de mult: I. D. Condurachi, *Expunere rezumată a teoriei moștenirilor în vechiul drept românesc*, Buc., 1919; G. Fotino, *Contribuțiuni la studiul regimului succesoral în vechiul drept consuetudinar românesc. Cercetări monografice*, Craiova, 1927; I. Minea și L. T. Boga, *Cum se moșteneau moșiile în Țara Românească pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Contribuții la istoria vechiului drept în Țara Românească*, 2 vol., Iași, 1933—1935; Em. Săvoiu, *Contribuțiuni la studiul succesiunii testamentare în vechiul drept românesc*, Craiova, 1942; *Istoria dreptului românesc*, I, p. 516—529; S. Marinescu, *Contribution à l'étude de la succession testamentaire en Valachie et en Moldavie au XVIII-e siècle* („Recherches sur l'histoire des institutions du droit", 6, 1981, p. 135—154); *Instituții feudale*, art. *moștenire*, *moștenitor*.

[27] Toate cazurile citate de A. D. Xenopol pentru a ilustra dreptul de moștenire al fiicelor sînt din Moldova; în Țara Românească a precumpănit privilegiul masculinității. Vezi discuția dintre Marcel Emerit și G. Fotino în RHSEE, 1927, p. 38—46 și 113—122; D. Mototolescu, *Privilegiul masculinității este o inovație a legiuirii Ipsilante și Caragea sau este o conservare a unui obicei juridic preexistent?*, Buc., 1915; P. I. Zepos, *Sur les origines du privilège de masculinité des codifications roumano-byzantines publiées en Valachie en 1780* („Jura", 3, 1952, p. 233 și urm.); Ovid Sachelarie, *Privilegiul masculinității în Țara Românească pînă la jumătatea secolului al XVII-lea* („Studii", 1970, p. 493—499).

Privilegiul masculinității consta în dreptul pe care îl aveau fiii și descendenții lor masculini de a exclude pe fiice de la succesiunea părinților, ele primind partea cuvenită lor din averea acestora prin înzestrare. Într-un document din 15 iunie 1543 se spune astfel că averea lui Detco, mare armaș rămînea fiilor acestuia, „iar fiicele să aibă zestre deosebit"; dacă „nu se vor afla fii, ...atunci (averea) să fie fiicelor" (DRH, B, vol. IV, p. 180).

[28] Cazul lui Maxim Hîrbor, care nu a avut copii și averea a rămas domnului, este un caz special de desherență.

[29] Fiul lui Ilie Enache a murit de tînăr și fără urmași (*Uricarul*, IX, p. 149—151), astfel încît boierul nu a comis o „monstruoasă hărăzire", cum spunea Xenopol.

[30] La moartea soțului, femeia își primea înapoi zestrea adusă la căsătorie și avea dreptul la o treime din averea realizată împreună cu soțul în timpul căsniciei (vezi documentul din 20 mai 1634 — DRH, B, vol. XXIV, p. 370). Bunurile mobile (animale, stupi, țigani, „ferecături" etc.) realizate în timpul căsniciei rămîneau soției (*ibidem*, p. 344—345; document din 6 mai 1634). Vezi și documentul din 9 mart. 1620 (DIR, B, veac XVII, vol. III, p. 488—490).

Pentru Moldova, deosebit de important este documentul eliberat de Gheorghe Ștefan la 15 sept. 1655, în care se spune: „după obiceiul țării noastre, ocina de pre bărbat, dacă moare bărbatul, nu rămîne la femee de vreme ce nu le custă (= trăiesc) ficiorii, ci merge ocina la ruda cine-i mai aproape". (Arh. St. Buc., A.N., MMDCCLIX/10). Uneori însă se realiza o înțelegere între soți în timpul vieții ca, la moartea unuia dintre ei, celălalt să moștenească toată averea (doc. din 15 febr. 1670; idem, Doc. mold., I/24).

Vezi: Anicuța Popescu, *Instituția căsătoriei și condiția juridică a femeii din Țara Românească și Moldova în sec. XVII* („Studii", 1970, nr. 1, p. 55—80); Alexandru Gonța, *Femeia și drepturile ei de moștenire în Moldova după „obiceiul pămîntului"* (AIIAI, 17, 1980, p. 597—602).

Parte din averea celui mort era folosită pentru pomenirea acestuia. Vezi Artur Gorovei, *Partea sufletului. Un vechi obicei juridic al poporului român*, Fălticeni, 1925.

[31] Este vorba de un caz special al lui Hrizea Karydi din Popești, vistier care a fost ucis de Șerban Cantacuzino la 1680. După cum rezultă dintr-un document din 7 iunie 1700, Hrizea „a căzut la mare nevoie de către domnie" (Arh. St. Buc., Mitr. Țării Românești, CLXV/2), iar la 30 april 1716 Mihai Cantacuzino spătarul recunoștea că viața lui Hrizea a fost curmată „fără de dreptate... și toată casa i s-au pustiit („Arhiva genealogică", II, 1913, p. 192). Vezi și cazul relatat de un document din 21 dec. 1636, în care Radu Dudescu logofătul „se-au lepădat de tată-său, Dumitru vistierul, și de moșiile lui și de datoriile lui" (DRH, B, vol. XXV, p. 470—471).

[32] Bărbații nu aveau dreptul să înstrăineze zestrea soțiilor decît în caz de preacurvie. Vezi documentul din 10 ian. ⟨1635⟩ (DRH, B, vol. XXV, p. 7—8). Vezi și un alt document din 8 sept. 1635, din care rezultă că — ajuns „într-o nevoe de către Leon vodă“ — Staico Rudeanu paharnicul „într-alt chip n-au avut cum face ca să-și scoață capul, ci fiind satele jupînesii Radei (soția sa — N.S.) de zestre departe de casa lui, sculatu-s-au de le-au vîndut și i-au dat sate pentru sate și rumâni pentru rumâni“ în schimbul celor vîndute (*ibidem*, p. 139). Vezi și *Instituții feudale*, art. *zestre*.

[33] Este vorba despre așa-numita „prădalică“, dreptul domnului de a lua pe seama sa averile celor morți fără urmași. Vezi mai nou: P. P. Panaitescu, *„Prădalika“, feodalna institutija v Bălgarija i Rumănija* („Izvestia na Instituta za istorija“, Sofia, 14—15, 1964, p. 235—241); Ovid Sachelarie, *Contribuții la studiul formulei „prădalica să nu fie“* (SMIM, VI, 1973, p. 193—206) (cu bibliografia mai veche); *Istoria dreptului românesc*, I, p. 237—238; *Instituții feudale*, s.v.

Xenopol citează un caz din Moldova; în Țara Românească sînt mult mai numeroase (Vezi colecția DRH, B, indice „prădalică“).

[34] Despre această problemă vezi *Istoria dreptului românesc*, I, p. 564—569 și *Instituții feudale*, art. *vînzare* și *zălog*.

[35] Numeroase vînzări, mai ales de sate libere, au fost contestate de vînzători pe motiv că s-au făcut prin silă sau prin abuzuri din partea cumpărătorilor, îndeosebi boieri sau domni. Documentele muntene din primele decenii ale sec. XVII abundă de astfel de cazuri (vezi vol. III al acestei ediții, p. 314, nota [66]). La 15 april 1644 niște locuitori declarau în fața lui Vasile Lupu că Chiriță Dumitrachi-Paleologu cotropise o ocină *„după obiceiul celor mari și puternici“* (copie Inst. de istorie „N. Iorga“). O altă serie de documente rămase de la Ștefan Tomșa al II-lea constată cotropirile săvîrșite în vremea Movileștilor de Nestor Ureche mare vornic sau de Balica hatmanul „cu mare asuprire și cu multă strîmbătate“ (DIR. A, veac XVII, vol. III, p. 45, 63, 113 și vol. IV, p. 53).

[36] Despre zălogirea unor bunuri imobiliare (pămînturi, mori etc.) există nenumărate documente în Țara Românească. Vezi colecția DRH, B, indice „zăloage“. Din aceste documente rezultă că mulți boieri își zălogeau satele sau moșiile unor negustori la care rămîneau datori. Iată un exemplu: la 1 oct. 1628, Preda Floricoiul slugerul — ginerele lui Mihai Viteazul — ia de la Dima și Zota negustori două cojoace de samur și un cojoc de jder valorînd 560 de galbeni, pentru care pune zălog satul Putineiul; întrucît nu și-a putut plăti datoria în termenul fixat de două luni, satul a devenit proprietatea celor doi negustori (DRH, B, vol. XXII, p. 326 și 453).

[37] Despre această problemă vezi *Istoria dreptului românesc*, I, p. 458—470 (cap. *Regimul juridic al relațiilor internaționale* și bibliografia de la p. 634—636), precum și *Instituții feudale*, art. *străin*.

[38] Despre diversele pricini de hotar dintre Moldova și Transilvania în această vreme vezi Teodor Bălan, *Conflictul pentru muntele Suhard între Moldova și Transilvania*, în vol. *Fraților Al. și I. Lapedatu*, Buc., 1936, p. 40—49.

[39] Numeroși străini (în deosebi sud-dunăreni sau greci) stabiliți în Țara Românească și Moldova au ajuns posesori de mari averi și au întemeiat familii de dregători (Brătășanu, Cantacuzino, Catargi, Coci etc.). Vezi N. Stoicescu, *Dicționar*, s.v.

[40] Turcii nu aveau dreptul să dețină proprietăți în Țara Românească și Moldova. La 1 mart. 1629, cînd un sătean din Țara Românească susținea că a cumpărat o ocină de la un turc, judecata declară că: „agarenii (= turcii) nu au avut treabă aici în țară să vîndă ocine“ (DRH, B, vol. XXII, p. 435). Aceeași concluzie se degajă și dintr-un document emis de Matei Basarab la 12 febr. 1634, în care se afirmă că un român, Apostol, fiul lui Iane banul, care se turcise și a ieșit astfel „din legea creștinească“ nu avea dreptul „să stăpînească dedine aici în țară (DRH, B, vol. XXIV, p. 270).

Vezi și Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Despre regimul supușilor otomani în Țara Românească în veacul al XVIII-lea* („Studii“, 1961, nr. 1, p. 87—112); Ion Radu Mircea, *Sur les circonstances dans lesquelles les Turcs sont restés en Valachie jusqu'au debut du XVII-e siècle* (RESEE, 1967, nr. 1—2, p. 77—86); Mehmed Mustafa, *Despre dreptul de proprietate al supușilor otomani în Moldova și Țara Românească în sec. XV—XVIII* (CI, 3, 1972, p. 65—81).

Uneori interdicția de a achiziționa bunuri imobiliare se extindea și asupra altor străini; de pildă, la 19 febr. 1657, Iacomi, fiul lui Hagiul din satul Velizdonie din Rumelia, ginerele lui Antonie cămărașul, arată că „fiind eu om străin, nu am putut ține moșii în țară“ (Muzeul de istorie al Municipiului București, nr. 1548/D).

Despre regimul străinilor în general vezi și I. Condurachi, *Cîteva cuvinte asupra condiției juridice a străinilor în Moldova și Țara Românească pînă la Regulamentul Organic*, Buc., 1918.

[41] Hamza nu era turc, de îndată ce bunicul său fusese „hiclean" față de Vlad Călugărul; deci familia sa trăia în țară încă din sec. XV. Vezi DRH, B, vol. V, p. 203—204. „Turcul" era în acest caz o poreclă. Menționăm că un boier numit Stepan Turcul a fost membru al sfatului domnesc al lui Vlad Țepeș (DRH, B, vol. I, p. 204, 206); se înțelege că nici acesta nu era turc (în documente turcii apar ca agareni).

[42] Vezi mai nou *Politica externă a României. Dicționar cronologic*, Buc., 1986, unde sînt rezumate toate tratatele încheiate de țările române în secolele trecute.

[43] Este vorba de dreptul la represalii, specific feudalismului, cînd cel păgubit de un locuitor al unei țări străine își putea recupera bunurile de la alți locuitori din țara respectivă. Vezi Valentin Georgescu — Petre Strihan, *Les représailles par lettres de marque en droit féodal roumain (XIV-e — XVIII siècles)* (NEH, 1980) și *Instituții feudale*, art. *represalii.*

[44] Despre modul cum se făcea chemarea în judecată vezi Valentin Georgescu — Ovid Sachelarie, *Judecata domnească*, partea a II-a, p. 10 și urm.; Al. Andronic, *Din problemele dreptului civil român: citație și mandat* (SCȘI, 1947, p. 299—311) și *Instituții feudale*, art. *zi.*

[45] Documentul este datat 19 oct. 1585 și are următorul cuprins: călugării de la Iazer „au sorocit" pe cei de la Vieroș, înaintea domniei de ziua sf. Paraschiva (14 oct.); deși aceștia s-au prezentat „la zi și la soroc", „călugării de la Iazer n-au venit să stea de față, cum au sorocit pe călugării de la Vierăș, au mințit și au înșelat. Și au rămas călugării de la Iazer de lege înaintea domniei mele, ca și (la) răposatul părinte al domniei mele, Alixandru voevod" (DIR, B, veac XVI, vol. V, p. 211).

[46] Ziua de judecată putea fi fixată și comunicată nu numai de domn (pentru care există numeroase cazuri), dar și de alți dregători însărcinați de autoritatea centrală (vezi DIR, A, veac XVII, vol. III, p. 193, 194; vol. IV, p. 96, 293; AO, 1941, p. 100 etc.). În Moldova există dovezi că „hîrtia de ziua" dată ca termen de judecată era eliberată de vornicii de poartă (DIR, A, veac XVII, vol. IV, p. 211).

Uneori dregătorul care judeca o pricină în primă instanță putea da zi celui nemulțumit pentru a se prezenta la o nouă judecată în fața domnului, după cum aflăm dintr-o poruncă domnească din 14 febr. 1614 adresată marelui vătaf de Dorohoi: „iar cui i se va părea cu strîmbătate, tu să-i dai zi, să stea de față înaintea noastră" (*ibidem*, vol. III, p. 351).

Mai trebuie să adăugăm și faptul că cei care refuzau să se prezinte la judecată erau aduși cu forța de slujbași domnești, care încasau o amendă numită treapăd (în Țara Românească) și ciubote (în Moldova). Vezi N. Stoicescu, *Treapădul și ciubotele în secolele XVI—XVIII* („Studii", 1969, nr. 2, p. 281—288) și *Instituții feudale*, s. v.

Documentele din Țara Românească amintesc și de amenda denumită „bou de soroc" cu care erau sancționați cei ce nu se prezentau la judecată (doc. din 9 aug. 1664, 30 mart. 1668 etc., în copie la Inst. de istorie „N. Iorga").

[47] Xenopol are perfectă dreptate: în vremea respectivă nu exista principiul autorității lucrului judecat, fiecare proces putînd fi reluat uneori de 10—15 ori. Vezi Ovid Sachelarie, *Autoritatea hotărîrilor judecătorești în vechiul drept românesc* (SMIM, VII, 1974, p. 243—249).

Procesele nu puteau fi reluate însă numai în timpul domnilor următori celui care dăduse hotărîrea, ci chiar în domnia acestuia. Foarte interesant este documentul din 4 martie 1700 privind pricina unor locuitori din satul Dobrunu care se judecă de trei ori cu boierii Brătășeni în vremea domniei lui C. Brîncoveanu, aducîndu-se 12, 24 și din nou 12 jurători. După prima judecată, domnul recunoaște că „s-au fost pripit judecata de s-au fost făcut greșală și acestor oameni nedreptate" (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, I. Țara Românească, p. 179—183). Vezi și cazurile citate de G. Cronț, *op. cit.*, p. 195—196 și *Instituții feudale*, art. *Autoritatea lucrului judecat.*

Pentru a pune capăt abuzului de judecăți, în sec. XVIII s-a introdus pedeapsa cu bătaie pentru cel care „nu contenește turburînd divanul", purtînd pe pîrîți „din judecată în judecată" (*Acte judiciare din Țara Românească, 1775—1781*, p. 240).

[48] Cazul satului Rădășeni este, într-adevăr, un caz cu totul special; la ⟨1767⟩ egumenul m-rii Slatina, se plîngea domniei că sătenii din Rădășeni „au stinsu mănăstirea cu cheltuiala, giudecîndu-ne di atîta ani" (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, II. Moldova, Buc., 1966, p. 428). Vezi și indice Rădășeni.

Pentru Țara Românească, amintim cazul locuitorilor satului Plenița, care — între 1585 și 1613 — s-au prezentat de 6 ori în fața domniei pentru a-și recîștiga libertatea (DIR, B, veac XVII, vol. II, p. 190—194).

Adeseori însă sătenii care pierdeau procesele erau aspru pedepsiți, fiind „rușinați" în divan, bătuți, purtați prin tîrg, etc. De pildă, la 7 mai 1628, cîțiva locuitori din Ogrumi, care încercaseră de mai multe ori să se elibereze prin judecată, au fost bătuți „foarte tare" (DRH, B, vol. XXII, p. 138; vezi și p. 152, 200, 296 etc.). Să nu uităm că *justiția avea un pronunțat caracter de clasă.*

[49] Observație făcută și de consulul francez Parant la 1798: „il est rare qu'on ne présente pas au nouveau prince tous les jugements prononcés par son prédécesseur. Il y a des exemples que des chicaneurs ont reproduit la même cause sous quinze règnes différents" (Hurmuzaki, Supl. I/3, p. 519).

[50] La 1830 Kiselef a proclamat principiul autorității lucrului judecat; se prevede că pricinile în care „au urmat hotărîrile domnilor după forma pravilnicească" sau „jeluitorii au pierdut dreptatea de apelație... nu să pot supune unei de iznoavă cercetări" (Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova, 1741—1831,* Iași, 1934, p. 64).

[51] Despre ferîie și originea sa s-au scris numeroase studii, dintre care amintim: G. Ghibănescu, *Feriea* („Arhiva", 1908, p. 393—402 și 1909, p. 59—70); D. Stoicescu, *Despre ferie* („Dreptul", 1919, nr. 8, p. 57—59); V. Bogrea, *Din vechea noastră terminologie juridică: Ferîie* (AIINC, 1923, p. 345—350 și 1924—1925, p. 520—521); D. Mototolescu, *Herie* (RA, 1924, p. 109—115); G. S. Longinescu, *Feria* („Balcania", 1939—1940, p. 299—318); B. Agapie, *Instituția feriei. Contribuțiune la cunoașterea dreptului cutumiar românesc,* Iași, 1942, etc. Vezi și *Instituții feudale,* art. *ferie.*

[52] Definiția este exactă; cei care pierdeau pricina plăteau așa-numita zavesca (= legătură). Vezi I. Tanoviceanu, *Zavescă și ferîie* („Dreptul", 1916, nr. 11, p. 81—87); O. Sachelarie, *op. cit.*, p. 246 și *Instituții feudale,* s. v.

[53] În document este vorba de zavescă (DRH, A, vol. I, p. 62). Feria este menționată prima oară la 1565 (DIR, A, veac XVI, vol. II, p. 170).

[54] Documentul este din 21 dec. 1573; în încheiere se spune: „Și de acum înainte, să nu mai aibă a se pîrî și nici să nu aibă cîștig niciodată în veci, înaintea acestei cărți a noastre" (DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 27).

[55] Documentul este din 21 sept. 1580; încheierea este altfel formulată: „de acum înainte să nu se mai pîrască pentru această pîră Gavril împotriva lui Griga și împotriva lui Alexa și nici să dobîndească niciodată în veci, în fața acestei cărți a noastre", cu alte cuvinte, interdicția de a se mai relua procesul (*ibidem*, p. 148);

[56] Documentul este din 6 oct. 1588 (*ibidem*, p. 398).

[57] Originea feriei este discutabilă; după unii autori, ar fi latină, de la fero = a ține, a avea, a emite; după alții, originea ar fi turcă, maghiară sau neogreacă.

[58] Despre gloabă vezi Valentin Georgescu și Ovid Sachelarie, *Judecata domnească,* partea II-a, p. 55; *Istoria dreptului românesc,* I, p. 452—453; *Instituții feudale,* s. v.

[59] Vezi pe larg Valentin Georgescu — Ovid Sachelarie, *op. cit.*, p. 60—63.

[60] Despre rolul martorilor și audierea lor vezi amănunte *ibidem*, p. 31—40; Al. Cazangiu, *Istoricul probei cu martori* („Justiția Nouă", 1957, nr. 6, p. 1040—1050); *Instituții feudale,* s. v.

[61] Despre importanța și puterea blestemului și modul cum se depunea vezi: V. Ursăcescu, *Rolul blăstămului în trecutul nostru* („Viitorul", Iași, 1—15 oct. 1911, p. 3—6); idem, *Cărțile de blăstăm din trecutul nostru* (BOR, 1926, p. 506—514); D. Furtună, *Cinci cărți de blestem din Moldova* (BOR, 1936, p. 423—431); I. Minea, *Ceremonia de blestem în vremea lui Matei Basarab* („Arhiva de drept public", 1939, nr. 2—4, p. 290—293); Seb. Stanca, *Blesteme și afurisenii* („Rev. teologică", 1944, nr. 3—4, p. 204—208); Valentin Georgescu, Ovid Sachelarie, *op. cit.*, p. 41—43; *Instituții feudale,* s. v.

[62] Documentul este din 14 sept. 1581 și prezintă o serie de deosebiri (DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 174—175).

[63] Despre hotărnicii vezi amănunte la Valentin Georgescu—Ovid Sachelarie, *op. cit.*, p. 92—102 și *Instituții feudale,* s. v. (cu bibliografie).

[64] Deși domnul putea delega pe oricare boier să facă o hotărnicie, de problema hotărniciilor răspundea marele logofăt în Moldova și marele portar în Țara Românească. Vezi amănunte la N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători,* p. 124, 181, 234—235 și 241.

Mai trebuie să adăugăm și faptul că hotărniciile erau foarte scumpe. De pildă, la o hotărnicie făcută la Comanca-Vîlcea, s-au cheltuit aproape 75 de taleri pe alimente și băutură, ca și pentru plata boierilor hotarnici (cîte un galben pentru fiecare) și a portarului, care a primit „pentru osteneală" 6 taleri (Arh. St. Buc., Ep. Rîmnic, XII/30). În Moldova, în sec. XVIII, marele logofăt încasa cîte un galben de fiecare piatră de hotar, pe lîngă ce luau hotarnicii (T. Bălan, *Documente bucovinene,* V, p. 14, 108, 180; G. Ghibănescu, *Surete și izvoade,* XI, p. 135). Vezi și N. Stoicescu, *Sfatul domnesc,* p. 182 și 236—237.

Mutarea pietrelor de hotar, odată stabilite de reprezentanții domniei, se pedepsea cu asprime; în Moldova amenda se numea hatalm și era încasată de marele logofăt, iar dintr-un document muntean din 3 apr. 1641 rezultă că stricarea pietrelor de hotar se pedepsea cu o gloabă la domnie de 100 de galbeni „după obiceiul pe care l-au făcut megiașii frați de ocină" (În documentele din sec. XVI amenda se numește și grivnă).

[65] Despre obiceiurile practicate la executarea hotărniciilor vezi: D. Mototolescu, *Jurămîntul cu brazda în cap întrebuințat la hotărnicii în dreptul vechi românesc*, Buc., 1922 (extras din RIAF, 16, 1922, p. 199—223); G. Fotino, *Încercări de vechi drept românesc. Obiceiuri la fixarea hotarelor*, Craiova, 1925; M. I. Neda, *Notă despre jurămîntul cu „trăiștile" în Țara Românească* (RIR, 1945, p. 93—95); N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, p. 107—125.

Jurămîntul „cu brazda în cap" este menționat în numeroase documente din Moldova: 28 iunie 1635 (G. Ghibănescu, *Surete*, III, p. 274—278); 15 iunie 1643 (Arh. St. Buc., m-rea Doljești, XXIX/49—50); 24 aug. 1645 (idem, m-rea Cetățuia, VIII/1). Uneori chiar domnul poruncește unor dregători ai săi să pună „niște oameni buni ce vor ști hotarele să meargă cu brazdele în cap să le aleagă hotarul", cum face Gheorghe Ștefan la 20 aprilie 1657 (idem, m-rea Rîșca, XIV/8, nr. 3).

La hotărnicii o deosebită valoare aveau mărturiile oamenilor bătrîni. La 5 aug. 1709, cînd se face o hotărnicie la Hulturești — Vaslui, se invocă și mărturia unui bătrîn despre care se spune că „ține minte din zilele lui Barnovschi vodă", de la domnia căruia trecuseră 80 de ani! (Arh. St. Buc., m-rea Văratec, XI/4); la 1674 se afirmă că un bătrîn ținea minte „de la Aron Vodă", deci tot de circa 80 de ani (idem, m-rea Neamț, III/18); la 25 oct. 1704, la o hotărnicie la Storești, se invocă mărturia unui bătrîn „care a ținut minte de la Vasilie voevod" (idem, m-rea Coșula, X/3), etc.

[66] Într-un alt document, din 1679, un locuitor mărturisește că a fost aruncat de păr (nu „depărat"!) la o hotărnicie făcută la Mădîrjaci (G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, IV/1, p. 30).

[67] Obiceiul era nu de a călugări copiii, ci de a-i bate ca să țină minte hotarele stabilite. Obiceiul acesta — „barbar", cum spune Xenopol — exista și în Transilvania; la 1539, cînd se stabilește hotarul cu Țara Românească, trei tineri sînt bătuți „după obicei" ca să țină minte (A. Veress, *Documente*, I, p. 20).

[68] Despre așa-numiții jurători — care erau: tocmelnici, adeveritori (sau cojurători) și hotarnici — vezi Gh. Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, Buc., 1969, p. 81—224; C. C. Giurescu, *Le jugement par les cojureurs dans les Pays Roumains*, în *Festschrift für Pan I. Zepos*, Atena-Freiburg-Köln, 1973, p. 473—479; *Istoria dreptului românesc*, I, p. 423—429; Valentin Georgescu — Ovid Sachelarie, *op. cit.*, p. 68—90; *Instituții feudale*, s. v.

După unele opinii, faptul că expresia consacrată pentru acest gen de judecată este „a lua legea", iar partea care pierdea procesul avea dreptul să ia un număr dublu de jurători, sau „lege peste lege", indică vechimea acestei instituții din perioada de după retragerea aureliană, cînd populația daco-romană a trebuit să-și constituie un sistem de judecată propriu. Judecata cu jurători a fost apoi recunoscută de domnii sau voievozii țărilor române, care confirmau de regulă hotărîrile luate de jurători. Cazurile de nerespectare a mărturiei sau hotărîrii jurătorilor erau foarte rare. Vezi C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, p. 158 și Gh. T. Ionescu, *Un caz de nerespectare de către domnie a „mărturisirii" martorilor adeveritori* (AUB, istorie, 1969, nr. 2, p. 129—147).

[69] Documentul este din (1635); el este unul din puținele în care se vorbește de femei avînd rol de jurători într-un proces de divorț. Maria este fiica vornicului Ivașco Băleanu (DRH, B, vol. XXV, p. 7—8).

[70] Xenopol se referă aici la cojurătorii adeveritori care erau persoane din apropierea acuzatului ce cunoșteau faptele care i se impută; ei adevereau dreptatea acuzatului.

Există și jurători tocmelnici, care nu erau ai unei singure părți și care — cunoscînd faptele — căutau să „tocmească" sau să „așeze" părțile și să aplaneze conflictul; ei jucau deci rolul unor judecători-arbitri. Iată un caz: la 28 dec. 1593, pentru un litigiu de moară, Mihai Viteazul dă părților „între ei 4 megiași buni și bătrîni..., ca să-i întocmească și să-i judece cum vor găsi cu sufletele lor"; mărturia sau „întocmirea" celor 4 jurători a fost întărită apoi de domn: „de asemeni am judecat și domnia mea cum au întocmit acei 4 megiași" (DRH, B, vol. XI, p. 29). Vezi și G. Cronț, *op. cit.*, p. 124—125.

Jurătorii tocmelnici erau aleși de părți, nu erau desemnați de domnie, și acest fapt dovedește că instituția este mai veche decît domnia. La 1627, cînd locuitorii din Stănești aveau o neînțelegere pentru o cheltuială, nu apelează la domn ci la megiașii din preajmă: „deci noi am avut gîlceavă unul cu altul și nu ne-am putut tocmi. Apoi ne-am învoit toți împreună... de am luat megieși dimprejurul nostru",

Iar aceştia i-au „tocmit să împartă toată ocina satului" (Arh. St. Buc., Doc. istorice, XLII/34). Vezi şi cazurile citate de P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova*, p. 217—219 (cap. *Justiţia în cadrul obştii*).

Principala calitate ce se cerea jurătorilor era aceea de a cunoaşte faptele; la 14 sept. 1668, domnul Moldovei porunceşte lui Gheorghe Şeptilici să desemneze 12 „oameni buni" din Călineşti să aleagă nişte hotare, precizînd „însă să nu hie oameni proşti, să nu zică că au auzit, ci numai carii vor şti bine cu sufletile lor" (Arh. St. Buc., Doc. istorice, DCCXXXV/173).

[71] Afirmaţie inexactă; după cum a arătat G. Cronţ, *op. cit.*, p. 133, *ţăranii aserviţi nu puteau fi jurători*, astfel încît în procesele lor trebuiau să ia ca jurători boieri sau megiaşi. După acelaşi autor, *ţăranii au pierdut circa 70% din procesele lor cu boierii şi mănăstirile deoarece nu au găsit jurători să-i susţină.*

Mai trebuie să arătăm că există şi o altă inegalitate, şi anume aceea că un boier mare putea înlocui sau era echivalat cu 6—12 jurători; de pildă, la 15 febr. 1750, un mare stolnic era socotit „în loc de 12 boieri", iar un fost mare paharnic „în loc de 6 boieri" (I. Minea şi L. T. Boga, *Cum se moşteneau moşiile în Ţara Românească*, p. 157—158).

[72] La Bucureşti exista o biserică numită Sf. Dumitru „de Jurămînt", unde se prestau aceste jurăminte, în prezenţa unui reprezentant al domniei, de obicei portar. Într-un interesant document din 3 iulie 1636, Matei Basarab arată că, la sorocul unei judecăţi, „am chemat domnia mea jurătorii toţi, pe nume, pe răvaşele domniei mele, înaintea tuturor boierilor domniei mele din divan". După ce a constatat că sînt prezenţi toţi, domnul i-a trimis împreună cu marele portar ca ispravnic să depună jurămîntul la biserica Sf. Dumitru (Arh. St. Buc., ep. Buzău, XXVI/16). Vezi şi G. Cronţ, *op. cit.*, p. 114—123 şi Alex. Constantinescu, *Jurămîntul judiciar în vechiul drept bisericesc* (BOR, 1974, nr. 9—10, p. 1261—1265).

Pentru Moldova cităm un document din 10 mai 1724, din care aflăm că se depusese jurămînt „după obicei" în biserica Sf. Nicolae-Domnesc din Iaşi, în faţa vornicilor de poartă (*Documente privind relaţiile agrare în sec. XVIII, Moldova*, p. 150). După cum rezultă dintr-un document din 5 sept. 1668, jurămîntul se presta în faţa a 12 preoţi cu făclii aprinse în mînă (Arh. St. Buc., dos. Sever Zotta nr. 131, f. 42).

[73] Amenda se numea „boii jurătorilor". La 16 mai 1628, Alexandru Coconul voevod arăta că a „prădat" pe 12 jurători „cum a fost obiceiul şi legea ţării", luînd de la fiecare cîte 3 boi „pentru că au jurat strîmb" (DRH, B, vol. XXII, p. 179).

[74] Această idee a lui A. D. Xenopol nu a fost acceptată de istoriografia mai nouă, care susţine originea autohtonă a instituţiei jurătorilor; cît priveşte asemănările acesteia cu ale jurătorilor altor neamuri (în special cele germanice), ele se explică prin faptul că aceste popoare se aflau pe aceeaşi treaptă de dezvoltare (G. Cronţ, *op. cit.*, p. 94—95). Vezi şi nota [68].

[75] În documentul din 12 dec. 1570 este vorba de un proces între jupaniţa Calea din Brîncoveni şi doi locuitori din Văleni (care nu erau fraţii ei!), care nu au putut aduce pe cei 6 boieri la judecata domnească (DRH, B, vol. VI, p. 310).

[76] Vezi şi cazurile invocate de G. Cronţ, *op. cit.*, p. 182—196.

Se întîmpla însă uneori ca domnul să interzică luarea de „lege peste lege"; aşa procedează Alexandru Mircea la 25 august 1575: după ce 12 jurători jură de două ori (a doua oară în biserica domnească din Bucureşti cu mîinile pe Evanghelie) pentru o stăpînire de ocină, domnul conchide: „şi am pus domnia mea blestem ca lege peste lege să nu fie" (DIR, B, veac XVI, vol. IV, p. 198.

Exista o *„lege a ţării"* potrivit căreia o hotărîre luată de 6 boieri trebuia cercetată din nou de un număr dublu de jurători. De pildă, la 24 febr. 1616, avînd de rezolvat un caz pentru care exista deja mărturia a 6 boieri, Radu Mihnea arăta: „am socotit domnia mea că 6 boieri nu pot să strice cărţile (celorlalţi 6 — N.S.), ci am dat domnia mea, precum este legea ţării, ca să ia Vîlcul postelnic 12 boieri"; numai în acest caz puteau să se „strice cărţile" întocmite de cei 6 boieri (DIR, B, veac XVII, vol. III, p. 2).

Xenopol nu aminteşte şi cazuri în care — luîndu-se „lege peste lege" — se ajungea la 48 de jurători. Dintr-un interesant document din 5 aug. 1628, aflăm că acest „obicei" sau această „lege" de a lua 48 de jurători „a fost călcat şi părăsit şi a rămas jos de multă vreme, încă din zilele lui Mihnea voievod. Şi de atunci pînă acum acea lege n-a mai fost în ţară". Întrucît sătenii din Bălteni au vrut, totuşi, să ia 48 de boieri, domnul dă poruncă să fie bătuţi cu cîte 100 de toiege (DRH, B, vol. XXII, p. 296).

Deşi documentul din 1628 afirmă că obiceiul de a lua „lege peste lege" 48 de boieri jurători fusese desfiinţat de Mihnea Turcitul, el se mai întîlneşte la 1596, în vremea domniei lui Mihai Viteazul (*ibidem*, vol. XI, p. 268). Vezi şi G. Cronţ, *op. cit.*, p. 189.

[77] Cazul este citat şi de G. Cronţ, *op. cit.*, p. 193, care arată că acest proces a fost judecat de 7 ori în 67 de ani.

[78] Aici este vorba de amenda denumită „boii jurătorilor", nu de plata acestora. Vezi mai sus nota [73].

[79] Vezi mai sus nota [74].

[80] Întrucît românii sînt urmașii celor mai vechi locuitori ai acestor regiuni — dacii și romanii — ei nu aveau de ce să împrumute organizarea justiției de la popoarele vecine, venite, *toate*, mult mai tîrziu în aceste părți ale Europei. Vezi și considerațiile lui G. Cronț, *op. cit.*, p. 104—109.

[81] Despre bresle în general (mai ales despre cele din Transilvania) există o literatură deosebit de bogată, din care amintim: C. Ed. Wachmann, *Despre corporațiuni (bresle)*, Buc., 1902; S. Prager, *Blănăria în trecutul țărilor românești. Colecțiune de documente*, Buc., 1906; D. Z. Furnică, *Industria și dezvoltarea ei în țările românești*, Buc., 1926; C. C. Giurescu, *Din istoricul breslelor bucureștene*, în *Albumul Lunei Bucureștilor*, 1936, p. 27—35; Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, Buc., 1939 (principala lucrare); N. Grigoraș, *Unele aspecte privind breslele din orașele moldovenești în secolele XVI—XVII* („Studii", 1969, nr. 6, p. 1103—1125). O bună prezentare a organizării și evoluției breslelor la C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea II-a, p. 578—592.

[82] Mai trebuie spus că primele bresle au apărut în Transilvania în sec. XIV Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, Buc., 1954, p. 76—87) și apoi în Țara Românească și Moldova, mai întîi sub forma „frățiilor", în a doua jumătate a sec. XVI, și apoi sub numele de bresle, prima dintre acestea fiind acea a blănarilor, croitorilor, bărbierilor, abagerilor și cojocarilor din Roman din 1641. Vezi amănunte la Ștefan Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, Buc., 1969, p. 235—241.

Primul statut de breaslă datează în Moldova din 1641, iar în Țara Românească din 1725. Vezi Șerban Papacostea, *Cel mai vechi statut de breaslă meșteșugărească din Țara Românească* (RA, 1960, nr. 1, p. 215).

Mai trebuie să arătăm că termenul de breaslă a avut o accepțiune mai largă: existau bresle de meșteșugari și de negustori, deci bresle cu caracter economic, dar și bresle fiscale și militare. În timpul domniei lui C. Brîncoveanu existau astfel 36 de bresle (= grupuri) fiscale: boierii veliți, mazilii, aleșii, sutașii, preoții, slujitorii, dărăbanții, vameșii, armașii etc. Mai existau apoi, în sec. XVIII, breasla calicilor și breasla cioclilor, deci bresle cu caracter social și bresle cu caracter etnic (armeni, chiproviceni, jidovi).

Vezi: G. Ghibănescu, *Breasla armenilor din Roman*, Iași, 1910 (extras din „Arhiva", 1909); idem, *Breasla mișeilor și locul calicilor din Iași* („Ioan Neculce", 1924, fasc. 4, p. 81—111; G. Ungureanu, *Despre breslași. Contribuție la cunoașterea categoriilor fiscale din Moldova înainte de Regulamentul Organic*, în vol. *Arhivele Statului Iași. 125 de ani de la înființarea lor (1831—1956)*, p. 259—274.

[83] Despre organizarea breslelor meșteșugărești în sec. XVIII — de cînd există numeroase date — vezi detalii la St. Olteanu — C. Șerban, *op. cit.*, p. 294—304 și C. Șerban, *Breslele bucureștene în sec. XVIII* („Studii", 1959, nr. 6).

De la sfîrșitul sec. XVIII breslele încep să devină o stavilă în dezvoltarea liberă a comerțului și meșteșugurilor în țările române. Vezi P. Cernovodeanu, *Împotrivirea meșteșugarilor și negustorilor din București la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea față de îngrădirile de breaslă* (AUB, istorie, 12, 1963, p. 15—26).

[83 bis] Este vorba de poșta din Moldova, deși menzil este de origine turcească.

[84] Vezi mai sus nota [82].

[85] Întrucît nu a existat o stăpînire bulgară la nordul Dunării, nu poate fi nici o legătură între înființarea breslelor și o asemenea stăpînire. Cuvîntul breaslă (= frăție) nu este altceva decît traducerea vechiului termen latin *fraternitas* care înseamnă tot frăție. În Transilvania, primele astfel de întovărășiri se numeau fraternități; la 1369 este menționată astfel *fraternitate pellificum* din Cluj, iar la 1376 *universae fraternitates mechanicorum*, adică „toate breslele meșteșugărești" din Transilvania (Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 85—86). Este mult mai probabil — ținînd seama de strînsele relații dintre țările române — ca breslele din Țara Românească și Moldova să se fi înființat sub influența celor, mai vechi, din Transilvania.

[86] Afirmația este exagerată; ea nu este în nici un caz valabilă pentru Transilvania, unde breslele au jucat un important rol în viața economică, politică și militară a țării. Vezi, printre altele: Endre Veress, *Az erdelyi ipari cehek elete* [Viața breslelor de meșteșugari din Transilvania], Cluj, 1929; Zoltan Cserey, *Atribuțiile juridice ale breslei cojocarilor din Tîrgul Secuiesc* („Aluta", 1980, p. 127—154), etc.

[87] Cel mai vechi text de pravilă slavonă cunoscut acum datează din 1451 și a fost scris de grămăticul Dragomir, din porunca lui Vladislav al II-lea, domnul Țării Românești; este vorba de *Sintagma* (adunare de legi) a lui Matei Vlastares.

În Moldova aceeași lucrare a fost copiată de ieromonahul Ghervasie de la m-rea Neamț la 1472 și apoi de grămăticul Damian la Iași, în 1495, ultima din porunca lui Ștefan cel Mare.

În vremea domniei lui Alexandru Lăpușneanu — la cererea țarului Ivan al IV-lea al Moscovei — *Sintagma* a fost remaniată de episcopul Macarie si trimisă în dar țarului, care este inițiatorul unor reforme judiciare (*Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 247—250). Vezi și *Istoria dreptului românesc*, I, p. 207.

Prima legiuire tipărită, *Pravila sfinților apostoli*, a apărut la 1544 în tipografia din Tîrgoviște, ca anexă la *Molitfelnicul* slavon; ea cuprinde „toate poruncile pentru preoți și pentru oamenii mireni", ceea ce arată că avea atît caracter bisericesc, cît și laic.

Există numeroase dovezi că pravilele scrise erau utilizate în judecățile domnești, paralel cu obiceiul pămîntului, înainte de tipărirea primelor pravile în limba română la mijlocul sec. XVII. În 1547 Mircea Ciobanul declara astfel că a judecat „după pravilă și după obicei" (DIR, B, veac XVI, vol. II, p. 367); în 1540, Ștefan Lăcustă se angaja față de regele Poloniei să judece litigiile ivite între poloni și moldoveni „după legea scrisă" (Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 134); la 28 mart. 1616, se arată că — însărcinat să împartă averea jupînesii Elina — mitropolitul Luca al Țării Românești împreună cu soborul mitropoliei au rezolvat problema după cum „au văzut și au găsit scris în pravilă" (DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 8).

Pentru sensul „pravilei", echivalent cu „lege", cităm spusele lui Miron Costin, *Opere*, p. 75—76, care — referindu-se la faptul că Alexandru Iliaș a „muncit" (= torturat) pe mama și pe femeia lui Șeptilici și pe soția lui Goia, uciși cu „lege dreaptă" pentru asasinarea lui Gaspar Grațiani — susține că această „muncă" a fost „peste pravilă; că pre legea dreaptă nice fecior pentru fapta tătîne-său, nice părintele pentru fapta fecioru-i de vîrstă nu-i platnic".

Mai trebuie amintită aici și problema receptării dreptului romano-bizantin în țările române, problemă nestudiată de Xenopol. Vezi Șt. Berechet, *Legătura dintre dreptul bizantin și românesc. I, Izvoadele*, Vaslui, 1937; Valentin Georgescu, *La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges H. Lévy-Bruhl*, Paris, 1959, p. 373 și urm.; idem, *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la coutume dans le développement du droit féodal roumain*, în *Mélanges Philippe Maylan*, Lausanne, 1963; idem, *Les survivances du droit romano-byzantin dans la coutume roumaine (XIV-e — XIX-e siècles)* (RRH, 1980, nr. 2—3, p. 277—300).

Vezi și Vladimir Hanga. *Le droit romano-byzantin a-t-il été reçu dans les Principautés Roumaines?* (RRH, 1971, nr. 2, p. 237—255), care susține că existența manuscriselor juridice bizantine nu dovedește că prevederile acestor legiuiri se și aplicau.

[88] Vezi: Ion Peretz, *Pravila de la Govora*, Buc., 1911; *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, p. 592—593. Trebuie să amintim și faptul că Pravila de la Govora s-a tipărit într-o a doua ediție pentru Transilvania, sub numele mitropolitului Ghenadie.

[89] Despre *Pravila* lui Vasile Lupu vezi: I. Peretz, *Pravila lui Vasile Lupu și izvoarele ei grecești* („Arhiva", 1914, nr. 5—6, p. 201—221); G. Cronț, *Dreptul bizantin în țările române. Pravila Moldovei din 1646* („Studii", 1958, nr. 5, p. 33—59); *Introducere* la *Carte românească de învățătură, 1646*, Ed. Academiei, 1961, p. 5—27; Ion Floca, *Pravila lui Vasile Lupu* („Studii teologice", 1980, nr. 7—8, p. 620—638); Titus Pungă, *„Cartea românească de învățătură", 1646. Unele particularități ale receptării dreptului romano-bizantin reflectate în structura și conținutul instituțiilor sale juridice* („Studii și cerc. juridice", 1984, nr. 1, p. 60—78).

Despre circulația ei în Țara Românească vezi I. Rizescu, *O copie muntenească din secolul al XVIII-lea a Pravilei lui Vasile Lupu* („Limba română", 1976, nr. 2, p. 191—195).

[90] Despre *Pravila* tipărită la 1652 vezi: Const. Spulber, *Îndreptarea Legii, le code valaque de 1652*, Buc., 1938; Dan Smîntînescu, *O carte de legi din timpul lui Matei Basarab, Îndreptarea legii, 1652*, Buc., 1939; *Introducere* la *Îndreptarea Legii, 1652*, Ed. Academiei, 1962, p. 5—30.

Merită subliniat faptul că reproducerea Pravilei Moldovei din 1646 în legiuirea munteană din 1652 — remarcată de Xenopol — *„dovedește identitatea regimului social-politic din ambele state feudale românești"*. Adoptarea legiuirii moldovene în Țara Românească prezintă o deosebită importanță și pentru faptul că dovedește *„deplina unitate a limbii române"* (G. Cronț, *op. cit.*).

Îndreptarea legii avea un pronunțat caracter de clasă; pe lîngă prevederile îndreptate împotriva țăranilor, ea făcea o descriminare netă între boieri — numiți „boiaren de treabă și de folos", „cei de rudă bună", „mai marii altora" etc. — și țărani, considerați „cei mai mici și proști", „țărani de cei neînțelegători", „plugari", etc. (ed. Academiei, p. 14).

Inegalitatea stărilor sociale reiese şi din sancţiunile care erau aplicate infractorilor. În principiu, calitatea de boier a infractorului constituie o cauză de micşorare a răspunderii penale. „Ruda cea aleasă, boieriia" trebuie să fie avută în vedere de judecători la darea pedepsei; boierii nu puteau fi pedepsiţi cu catarga sau cu ocna, „ce pentru acealea se vor goni de în moşia lor cîtăva vreme, iară nice nu se spînzură în furci ca alţi făcători de rău, nice se înţeapă (adică nu se trag în ţeapă), ce pentru acelea toate li se taie capetele, nice pre uliţă pre în tîrg nu se poartă unii ca aceia". „Pravila schimbă certarea (= bătaia) cea trupească cu bani cînd iaste vreun boiaren şi-l ceartă cu certare de bani; iară de iaste vreun om de jos şi micşor şi sărac, atunci acela se va certa cu certare trupească" (*ibidem*, p. 345).

Trebuie să mai amintim şi de faptul că *Îndreptarea legii* a cunoscut o intensă circulaţie şi în Transilvania, unde s-au descoperit cel puţin 35 de exemplare. După cum arăta Ion Floca, *Unitatea dintre pravilele folosite în Transilvania cu cele din Ţara Românească şi Moldova* (MA, 1962, nr. 9—12, p. 686—710), *Îndreptarea legii* s-a aplicat şi în Transilvania, unde era considerată „ca un cod oficial de legi şi canoane". Despre circulaţia şi utilizarea legiuirii muntene în Transilvania vezi şi Ioana Cristache-Panait, *Pravila de la Tîrgovişte (1652), document al unităţii româneşti* (RM, 1980, nr. 1, p. 14—18) şi idem, *Acelaşi neam, aceeaşi lege* (BOR, 1980, nr. 3—4, p. 477).

[91] Vezi I. Peretz, *Predoslovia mitropolitului Ştefan la Pravila lui Matei Basarab*, Buc., 1905. Despre Daniil Panoneanul, vezi Nicolae Şerbănescu, *Noi mărturii despre episcopia Strehaii şi episcopul ei Daniil* (MO, 1961, nr. 1—4, p. 71—79).

[92] Despre Eustratie logofătul vezi: C. A. Stoide, *Contribuţie la biografia lui Eustratie logofătul* („Arhiva", 1933, p. 123—127); Lucian Predescu, *Dragoş Eustratie logofătul* (CI, 1940, nr. 1—2, p. 424—452); *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, p. 340—341.

[93] Despre contribuţia operei acestui romanist la alcătuirea Pravilei lui Vasile Lupu vezi: G. S. Longinescu, *Pravila lui Vasile Lupu şi Prosper Farinaccius, romanistul italian*, Buc., 1909; idem, *Legi vechi româneşti şi izvoarele lor*. Vol. I, *Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu însoţită de: 1) izvoarele sale; 2) varianta sa muntenească, întrupată în Îndreptarea Legii lui Matei Basarab; 3) tălmăcirea sa în franţuzeşte de A. Patroguet*, Buc., 1912; Valentin Georgescu, *Prosper Farinaccius et les codes roumains de 1646 (Moldavie) et de 1652 (Valachie). Une influence indirecte de la glose sur ces deux codes*, extras din *Atti del Convegno internazionale di studi Accursiani (Bologna, 21—23 oct. 1963)*, Milano, 1968, 1, p. 1165—1 206.

[94] Despre relaţiile dintre primele legiuiri scrise şi obiceiul pămîntului vezi Liviu Marcu, *Considérations sur les rapports entre la coutume et les premières codifications de Moldavie et de Valachie (XVII-e s.)* („Recherches sur l'histoire des institutions et du droit", 1982—1983, p. 25—32).

[95] La 28 febr. 1649 are loc la Iaşi un proces între m-rile Rîşca şi Tazlău „*cu svînta pravilă a beserecei şi cu pravila împăraţilor şi după obiceiul ţării*"; se arată „că şi pravila împărătiască încă scrie pentru moşiile beserecei de nu să vor cerca pănă în patrudzăci de ai, deci să nu mai aibă treabă la aceia moşie în veci" (Arh. St. Buc., A.N., CI/13).

Invocarea pravilelor se făcea de obicei în procesele care ajungeau la sfatul domnesc îndeosebi pentru moşteniri sau neînţelegeri între mănăstiri şi laici etc.; celelalte procese, în care erau implicaţi juratorii, se desfăşurau mai departe după „legea ţării", care a fost mai puternică decît pravilele scrise. Vezi Vladimir Hanga, *Le droit romano-byzantin a-t-il été réçu dans les Principautés Roumains?* (RRH, 1971, nr. 2, p. 237—355).

De altfel, chiar în *Îndreptarea legii* se recunoştea puterea obiceiului cînd se specifica: „Judecătorul judecă cîte odată şi împotriva pravilei, pentru acest obiceai al locului... Lucrurile carele se fac după cum iaste obiceaiul locului, măcară de ar fi împotriva firii şi a pravilei, iară drept aceia tot nu va certa judecătorul pre ceia ce fac acel obiceaiu" (ed. Academiei, p. 338).

Tot astfel, după cum mărturiseau boierii moldoveni din divanul lui Mihai Suţu, „*obiceiele pămînteşti sînt mai puternice decît pravilele;* prin ele se întăresc sau se oboară pravilele ce nu vor fi potrivite cu stările vreunui neam. Deci nu rămîne îndoială că, în orice pricină întîmplîndu-se a fi pravilă cu deosebire de pămîntescul obiceiu, acesta negreşit se cuvine a se urma" (I. D. Condurachi, *Formarea vechiului drept românesc*, în „Ţara Bîrsei", 1936, nr. 1, p. 40; T. Codrescu, *Uricarul*, IV, p. 207 şi V. A. Urechia, *Istoria românilor*, XII, p. 524—526).

[96] Textul exact spune că mitropolitul a adus „pravila şi au deschis la un loc şi lă un cap unde zicea: „Boeriul care va umbla împotriva domnului şi a ţării să-l spînzure şi să-i facă spînzurătorile mai nalte cu un cot decît ale altor oameni proşti" (*Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, Buc., 1959, p. 45).

PARTEA II-A

ISTORIA MUNTENIEI ȘI MOLDOVEI DE LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU PÎNĂ LA CONSTANTIN BRÎNCOVEANU 1654—1689 ⟨1688⟩

CAPUL II

I. MUNTENIA DE LA MOARTEA LUI MATEI BASARAB PÎNĂ LA CONSTANTIN BRÎNCOVEANU 1654—1689 ⟨1688⟩

1. Constantin Șerban

Constantin Șerban, 1654—1658. La moartea lui Matei Basarab, patriarhul Macarie și cu secretarul său Paul de Alep se aflau în Tîrgoviște și asistau amîndoi atît la înmormîntarea răposatului, cît și la alegerea noului domn. Alegerea acestuia însă precedă înmormîntarea, căci, ne spune Paul de Alep, că „mai înainte de a-și da sufletul Matei, veni kir Ignatie, mitropolitul local, și toți boierii se adunară în prima piață și ținură sfat; apoi aleseră de domn fără întîrziere pe unul Constantin Efendicopulo, adecă din rasa efendilor bei"[1] [1].

Amintim că tot așa se urmase și la moartea lui Ștefan cel Mare, cînd boierii se luaseră la ceartă de la alegerea moștenitorului, înainte ca eroul Moldovei să-și fi tras ultima răsuflare, ceea ce aduse asupra lor urgia muribundului[2]. Atare grabă năprasnică la alegerea domnului, care nici nu aștepta măcar moartea celui din scaun, se explică prin faptul că domnul era pe atunci temelia ordinei sociale și că era cel mai mare pericol ca statul să rămînă fie și numai cît un moment fără stăpîn. Așa tot Paul ne spune că, „la moartea lui Matei, toți cei avuți și neguțitorii tremurau ca oastea să nu jăfuiască orașul"[3].

Ceremonia alegerii lui *Constantin Șerban,* fiul lui Radu Șerban, ce domnise de la 1601—1611, fu următoarea:

„După ce hotărîră persoana ce trebuia să urmeze în scaun, mitropolitul se sui pe un loc înalt și zise către popor: Al vostru efendi ⟨domn⟩ este mort; pe cine deci voiți să ridicăm în locul lui spre a fi domn peste voi? Strigătul boierilor, armatei și a tot poporului în o voce fu: pe nimeni altul nu vroim afară de Constantin, fiul lui Șerban. El fusese al doilea comandant al armatei ⟨serdar⟩ în timpul lui Matei. De multe ori Matei dorise să lese în urmă-i ca bei pe un nepot al său [Diicu Buicescu] și întrebuințase tot felul de meșteșuguri spre a reuși; dar nimeni nu consim-

---

[1] *Arh. ist.*, I, 2, p. 101.
[2] Vol. II, p. 347—348.
[3] *Arh. ist.*, I, 2, p. 102.

țise la aceasta dintre boieri cît și dintre țărani, din cauza vanității minții lui... Crainicul strigînd poporul, toți locuitorii se adunară la curte, primind în unanimitate alegerea lui Constantin. De aici îl duseră la biserică, unde-l dezbrăcară de hainele lui și-l învestmîntară domnește, adică cu o dulamă de scump brocat, o cabaniță de aceeași stofă blănită cu samur, un calpac de samur de mare preț, cu o cocardă de aur presurată cu pietre scumpe de multă valoare și de o splendoare regală; apoi îl urcară în strana domnească și veniră pe rînd să-i sărute mîna, întîi mitropolitul, apoi clerul și boierii și toți ofițerii superiori ai armatei.

A doua zi se procedă la luarea jurămîntului, care se săvîrși în biserică dinaintea mitropolitului și a patriarhului. Se așezară două mese coperite cu covoare, și pe care erau puse un Evangheliar poleit ornat și o cruce de aur. Boierii înaintau lîngă masă, puneau mîna pe cruce și Evangheliar, iar gramaticul le cetea jurămîntul. La fiecare frază rostită de gramatic, boierii afirmau prin un *da*. Urmă după jurămînt un blăstăm, la care ei întăreau prin cuvîntul *amin*. Apoi fiecare boier săruta mîna patriarhului; după aceea mîna beiului și poala hainei lui și se retrăgea. Aceeași urmare executa pe de altă parte mitropolitul. După boieri, veniră ceilalți servitori domnești și de curte și toți copiii de divan, jurînd în șirurile lor toți uniți într-un glas (în mod colectiv); apoi veniră ofițerii armatei, dintîi marele spătar, după el aga seimenilor, după el vel-căpitanul și în fine toți ceilalți căpitani și iuzbași (ofițeri) și oastea în șirurile ei. Fiecare căpitan venea cu compania sa și fiecare iuzbaș cu plutonul său. Spre încheiere toți sărutau mîna patriarhului, apoi mîna și poala beiului și se depărtau. Astfel urmă pînă aproape de amiază și încă nici o singură aripă a armatei nu-și sfîrșise jurămîntul, ceilalți ostași fiind amînați pentru a doua zi și zilele următoare. Din momentul intronării sale, beiul trimise călărași pentru a o face cunoscută în toată țara, și în curs de 40 de zile vedeam necontenit mii de oameni sosind în pripă la curte: egumeni, preoți, călugări, chiar episcopi, pentru a felicita și a-și îmbuna pe noul bei. El trimise pe noul spătar cu ostașii lui împrejur la toate satele, pentru a supune jurămîntului pe popor. Se făcu o mare procesiune afară din oraș și se sfinți aghiazma în un cîmp. La întoarcere femeile așterneau în calea beiului pînză de bumbac, pe care presurau orz. Cămărașii aruncau pe acele pînze bani de argint. Alții azvîrleau înaintea beiului spice de ovăs, mere, prune, ramuri verzi, lămîi și portocale, ouă, pește, paseri, rațe, gîște, mielușei, căprioare, capete de berbeci etc. Tuturor acestor cămărașul le împărțea bani de argint înváliți în pînză"[4] [2].

În intervalul acestei ceremonii de întronare, care ținu mai multe zile, se făcu și înmormîntarea lui Matei Basarab, pe care iar ne-o descrie, ca un martor ocular, Paul de Alep.

„Un mare pavilion ⟨cort⟩ fu înălțat pe esplanada curții; acolo fu pus un scaun pentru bei, cu alte două la stînga, pentru patriarh și mitropolit. Din aceeași parte stăteau ceilalți episcopi de față, dimpreună cu egumenii, preuții, diaconii, călugării, în număr aproape de 1 000 de persoane. Boierii formau un mare cerc împrejur, iar cellalt spațiu era cuprins de oaste și de popor. De aice patriarhul și noi toți întovărășirăm pe noul bei, care merse să facă rugă pe cadavrul răposatului. Găsirăm pe Matei în camera în care el obișnuia a da banchetele sale la ocazia veseliilor celor mari. El zăcea pe o masă, cu fața descoperită, după obicei. Era îmbrăcat cu haine regale, de scump brocart, blănit cu samur de mare preț și cu nasturi de aur și de argint poleit. Avea pe cap un prețios calpac de samur. Îl acoperea în totul de la cap pînă la picioare un soi de giul-

[4] *Arh. ist.*, I, 2, p. 101—105.

giu de satin alb pe care era desenată o cruce de aur. În jur erau luminări, și toate boieresele plîngeau și se boceau. Patriarhul îl tămăia și recita ruga morților și celelalte; apoi cadavrul fu depus în sicriu și transportat în mijloc sub pavilion. Beiul stătea pe tronul său. Mari lumînări de ceară fură distribuite, întîi beiului, apoi patriarhului, de aci mitropolitului, pe urmă la egumeni, preoți, călugări și săraci; în fine, la boieri și ceilalți, încît fumul se rîdică din toate părțile. Atunci eu (Paul de Alep) și arhidiaconul de Antiohia, luarăm cadelnița și tămăiarăm pe patriarh, zicînd Εὐλάγησον Δεσποτα; apoi el tămăie sicriul zicînd Εὐλόγησος, și cîntăreții începură «miluiește-ne, Doamne», fericirea și canonul de Paști, un cor cîntînd în grecește și celalalt în românește. Patriarhul tămîie pe bei, pe mitropolit și pe preoți, după aceea pe boieri și pe ceilalți și pentru a doua oară sicriul. De aci făcînd cruce, după obicei, el se întoarse la tronul său; iară eu recitai «miluiește-ne, Doamne, după mare mila ta». Patriarhul zise prima declarație și cădelnița trecu pe rînd, după uz, la mitropolit, la episcopi, la egumeni, fiecare recitînd cîte o declarațiune, iar diaconul tot repetînd «Doamne, miluiește» pînă în timpul cînd patriarhul se apropie de cadavru și începu a ceti Evanghelia, toate boieresele stînd îngenuncheate împrejur. Patriarhul ceti apoi pentru răposatul ruga iertării τὴν εὐχὴν συγχωρετικὴν și urmă sărutarea cadavrului. Mai întâi sărută patriarhul, de aci mitropolitul, după el beiul, carele își masca bucuria prin lacrimi, în fine episcopii și preuții, doi cîte doi, și toți primiră cu îmbelșugare pomană învălită în basmale.

Apoi intrară plîngînd boierii mari și mici, doi cîte doi...; după acea cadavrul fu ridicat și purtat în jurul bisericii, urmat de preoțime înșirată pereche; de aci îl duseră în al doilea nartex al bisericii și-l înmormîntară alăturea ⟨în fața⟩ cu groapa răposatei doamne [Elina] și a fiului lor [Mateiaș]. Aici patriarhul citi pentru a doua oară rugile de iertare ⟨rugăciunea de dezlegare⟩. Cadavrul fu așezat într-un sicriu [bogat] împodobit ca al unui rege.

Aproape de chindii ⟨după amiază⟩ ne retraserăm, morți de obosală. Merserăm la banchet, unde patriarhul și beiul petrecură pînă seara. Beiul se arăta cu inima deschisă, vesel și ne distribui haine. Ne întoarserăm acasă la mănăstire cu multă onoare, mai bine decît în trecut, în careta domnească, însoțiți de oaste, pionieri ⟨paici⟩ și cîntăreți"[5] [3].

Serbările, atît vesele cît și triste, se mîntuiseră și noul *ales* trebuia să se îngrijească a face să fie confirmată această alegere, care acuma ea singură nu mai valora nimic. Constantin Șerban trimise îndată soli la Țarigrad, prevăzuți cu puternice pungi de bani, spre a dobîndi întărirea dorită și, mai ales, spre a scuti pe domn de periculoasa vizită la Constantinopol, pe care turcii i-o ceruseră la început. Șerban dădu anume 200 de pungi sultanului (100 000 de lei), 100 sultanei validele, 150 vizirului, iar tuturor celorlaltor dregători influenți daruri potrivite, care însumau împreună cel puțin alte două sute de pungi. Mai trebuia încă limpezită o altă însemnată chestiune bănească, moștenirea lui Matei Basarab, pe care Poarta o cerea numaidecît, arogîndu-și acuma, pe lîngă alte pretenții abuzive, și pe aceea de a i se da toate averile rămase de la răposații domni[6].

[5] *Arh. ist.*, I, 2, p. 103—104. Comp. o variantă a Cronicii lui Ludescu, în N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 268.

[6] Un raport mai tîrziu, din 1752, al lui Hübsch, amb. prusian, spune: „es ist die Gewohnheit dass der Sultan von allen denenjeningen so in seinen Diensten sterben... Universal-Erbe ist und stehet in seinem Belieben Was er Wittib (văduvă) oder denen hinterlassenen Kindern davon zueignen will". *Știri despre veacul al XVIII-lea [în țările noastre, după corespondențe diplomatice străine]*, de N. Iorga, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXXII, 1910, p. 574 (6).

După multe tratări, totdeauna periculoase cînd ele erau făcute cu turcii și mai ales pentru bani, Constantin Șerban se împăcă cu sultanul a-i da 450 000 de lei sau 900 de pungi pentru averea răposatului domn, pe lîngă o mare cîtime de lucruri de preț, mai ales scumpe blănuri. Acești bani sînt întrebuințați de turci în următorul mod: 150 000 sînt dați la trebuințele armatei, 50 000 la plata spahiilor și 250 000 sînt lăsați în depozit în hasnaua internă a împăratului. Blănurile sînt împărțite între sultana mumă, vizir, muftiu și alți miniștri[7].

În urma acestor colosale sume de bani vărsate la Constantinopole, și care se urcau în total la aproape 800 000 ⟨1.500.000⟩ de lei, Șerban este confirmat în scaun și i se trimite steagul și caftanul în București prin Terzi Mustafa-Aga Tahalgiul, care mai era însărcinat a primi și tributul, a căruia scadență se împlinise tot atunci. Bineînțeles că și acest turc, ce aducea domnului o așa de mare bucurie, trebuia dăruit cu o darnică mînă[8].

Și tînărul Racoți, ca și tatăl său, avea nemăsurată ambiție și dorea să se emancipeze pe cît se putea de sub suzeranitatea turcească, care tocmai pe atunci apăsa cu atît mai greu asupra Transilvaniei, cu cît turcii, trăind în bună înțelegere cu nemții, principele acelei țări nu putea găsi în aceștia un sprijin împotriva suzeranului său. Racoți caută deci a-și mări vaza într-un alt chip, anume întărindu-și autoritatea asupra țărilor de la marginea munților; el o dobîndise asupra Moldovei prin contribuirea la detronarea lui Vasile Lupu și introducerea în această țară a lui Gheorghe Ștefan, proteguitul lui.

O împrejurare fericită pentru el aduce în curînd și pe Constantin Șerban în aceeași poziție de supunere față cu el; anume răscoala seimenilor din Valahia contra domnului lor. Matei Basarab își bazase politica lui nu numai pe sprijinul extern și pe pungile de bani, ci și pe o puternică armată cu care izbutise în repețite rînduri a sfărma planurile urzite în contra-i de dușmanii săi [4]. Am văzut cum armata lui, compusă, după sistemul de atunci, în mare parte din mercenari, se revoltase puțin timp înaintea morții lui Matei, din cauza neplății lefilor datorate.

Deși boierii cunoșteau firea sălbatecă a mercenarilor, văzînd cheltuiala peste samă provocată prin întreținerea unei așa de numeroase oștiri, din care pricină li se împuținau veniturile lor, propun lui Constantin Șerban liberarea unei părți din trupele sale și mai cu seamă desființarea totală a corpului seimenilor. Acești seimeni, în număr de aproape 1 000 oameni deștărați, adunați din toate părțile, cei mai mulți dedați prădăciunii, recrutați dintre turci și creștini, mai ales din bulgari, și comandați de un turc care fusese cap de hoți în Turcia [5], fuseseră năimiți de principele răposat pe mari lefuri și se adeveriseră în toate împrejurările ca bravi luptători.

Urmînd sfatului boierilor săi, Constantin Șerban se hotărî a desface cu totul corpul seimenilor, iar pe celelalte a le reduce, și se gîndea acuma la mijlocul de a pune gîndul său în lucrare fără răsunet și fără pericol. Chemînd el armata lui toată la București, se adunară aici mai multe mii de oameni, cei mai mulți militari frumoși și bătrîni luptători, iar dintre seimeni veniră numai vreo 200. Principele se folosi de această venire a lor în număr așa de mic spre a declara corpul lor desfăcut. Vestea se răs-

---

[7] Ballarino c. dogele, 6 sept. 1654, Hurm. *Doc.*, V/2, p. 11. Un raport german, al lui Simon Reniger, fixează împăcarea pentru moștenirea lui Matei numai la 200 000 de lei. Hurm., *Fragmente*, III, p. 211, unde se văd și prezenturile date.
[8] *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, IV, p. 335. Căpitanul, *ibid.*, I, p. 307.

pîndi la moment între acești militari turbulenți, și restul trupei, care nu venise la chemare, alergă de îndată ce auzi de pericolul în care se afla.

Sosind grosul armatei în București, ei determinară pe toți frații lor de arme a le lua partea și se răsculară în masă [6], cerînd numaidecît de la principe să le deie pe mînă pe boierii ce dăduseră sfatul desființării lor. Boierii, speriați, căutară scăpare parte în palatul principelui, parte peste munți în Transilvania.

Spre a înlătura silnicia, domnul fu nevoit a le trăda ⟨preda⟩ pe boierii ce se adăpostiseră în palat și el privi cu ochii săi cum credincioșii săi sfetnici fură puși în bucăți de soldățimea înfuriată[9]. Apoi ei insultă pe domn, îi sparg lăzile, dezbracă preoții de vestmintele lor, jefuiesc bisericile [7], varsă jos sfintele taine din potire, vînd cărțile bisericești cele ferecate, se pornesc la tîlhării, îndemnînd la atare fapte nelegiuite și pe alți locuitori și ințețesc pe toți asupra tuturora, și, „mai pe scurt, să zicem vecin pre vecin, fin pre naș, slugă pre stăpîn"[10].

După aceea, dorul lor de răzbunare împărechindu-se cu gustul de pradă, se reped asupra caselor boierești, le jefuiesc de tot ce cuprindeau [8], ucid în dreapta și în stînga, tîrîie în noroi pe femeile boierilor și, plini de furie cum erau, nu cruță nici măcar moșiile și pe locuitorii lor [9]; într-un cuvînt, pradă și pustiază așa de înspăimîntător precum nu o făceau nici turcii, nici tătarii.

Această periculoasă răscoală, în contra căreia Constantin Șerban nu avea nici o putere de opus, dădu lui Racoți prilejul așteptat de el de a se amesteca în domnia Munteniei.

Constantin Șerban era în relațiuni nu prea prietenoase cu principele Transilvaniei. Acesta împrumutase de la Matei Basarab 80 000 de galbeni, pe care Șerban îi cerea îndărăt. Racoți, vroind să scape de plata acestor bani, pofti pe Șerban în Transilvania, spre a benchetui, cum spunea el, acea sumă împreună. Șerban nu primi deloc astfel de propunere de plată și răspunse lui Racoți că, dacă va veni vreodată în Transilvania, va face ca și tatăl său Radu, făcînd aluzie la năvălirea aceluia în Ardeal în contra lui Moise Szekely[11]. Racoți, temîndu-se ca amenințarea să nu fie reală, plăti lui Șerban datoria, dar păstră bineînțeles asupra lui o pică neștearsă. El dorea deci sau să-l răstoarne, sau să-l supună voinței lui. Avea pe atunci lîngă el în Transilvania pe un boier, *Diicul* [Buicescu], pe care Matei Basarab vroise să-l lase urmaș în scaunul Munteniei, probabil acel nepot al său de care vorbește Paul de Alep. Acesta însă, fiind însemnat la nas de Constantin Șerban la suirea lui în scaun, nu mai putea fi întrebuințat ca pretendent la domnie. Diicul însă avea pe lîngă dînsul, afară de o fată măritată, și un fiu, pe care tocmai își pusese Racoți ochii, spre a-l așeza în tronul muntean în locul lui Șerban.

În asemene împrejurări înțelegem cum, cu tot pericolul căruia Constantin Șerban era expus din partea oștenilor săi răsculați, dînsul nu putea să ceară ajutorul principelui Ardealului [10]. Racoți interveni el însuși, fără chemarea voievodului muntean. Anume, mai mulți din boierii

---

[9] Cronicarii ne spun că atunci pieriră Ghiorma [Alexeanu] vel ban, Drăghici, fiul Papei vistiernicul din satul Greci, Gheorghe Caridi vistiernicul, Papa, fiul Predei vornicul Brîncoveanu, Cîrstea, fiul lui Socol Cornățeanu, reziditorul ⟨ispravnicul⟩ mănăstirii lui Radu Negru din Cîmpulung pe timpul lui Matei Basarab, Udrea slugerul Doicescu, Preda Boia ⟨Beca⟩ de la Maia, Sava șufarul Cuștiureanul, Dumitrașco Frejureanul, Dimitrie comisul, fiul Mircei ⟨Mitrii⟩ de la Stănești, Mihai ciohodarul, Gîdea căpitanul, Băncilă, Ivan și Iancul căpitani (*Mag. ist.*, IV, p. 338) [*Istoria Țării Românești,* p. 122—123]. Comp. Miron Costin, în *Letopisețe,* I, p. 327.

[10] *Mag. ist.*, IV, p. 339.

[11] Vol. III, p. 327.

amenințați prin răscoala soldaților cautaseră mîntuirea vieții lor în Transilvania, și ei, îndemnați de Racoți, subscriseră o cerere către el, spre a lua în mîini liniștirea patriei lor.

Bazat pe atare rugăminte, Racoți se pune în înțelegere cu Siavuș, pașa din Silistra, pe care îl cîștigă prin corupție în favoarea lui, și cu domnul Moldovei care-i era în totul devotat și, prin intervenirea turcului, Racoți dobîndește deocamdată învoirea Porții pentru amestecul lui armat în trebile Munteniei [11].

Șerban însă, aflînd de ea, face să se revoace asemenea învoire și să se trimită lui Racoți un ordin formal de oprire de a intra în Muntenia. Racoți, găsind însă că prilejul era prea potrivit pentru a fi lăsat din mîini, trece peste ordinul Porții și pătrunde cu armată în Muntenia, urmat în curînd și de satelitul său, domnul Moldovei, Gheorghe Ștefan. Constantin Șerban, văzînd pe Racoți venind mai curînd contra lui decît contra armatei sale răsculate și intimidat prin boierii acei ce se aflau în lagărul ardelenilor, se hotărăște a primi ajutorul impus și se leagă către Racoți a declara Porții că cu învoirea lui a venit în statul său principele transilvan [12]; a se preface către oștirea turbulentă că ar ținea cu dînsa și, în momentul decisiv, a trece cu o parte din trupele care îi rămăseseră devotate în tabăra lui Racoți.

Ostașii, care se revoltaseră mai mult contra boierilor sfătuitori de rău decît în contra domnului, auzind de venirea lui Racoți asupra lor, întreabă pe Șerban dacă are de gînd să țină cu ei, declarînd, în caz afirmativ, că ei sînt hotărîți a-l apăra de toți dușmanii săi cu toate puterile lor.

Principele se prefăcu a primi cu mulțămire asemenea declarație, și ambele părți își jură credință pe cruce și Evanghelie, deși una din acele părți era de mai înainte hotărîtă a călca jurămîntul; încă un exemplu, pe lîngă acele aduse aiurea[12], despre ușurința cu care se lua în acele timpuri atît de evlavioase în deșert numele lui Dumnezeu.

Trupele răsculate însă, deși niște simpli soldați, găsiră în momentul pericolului o bună inspirație. Tocmai pe atunci venise un agă turcesc la București spre a lua tributul. Trupele amenințate de Racoți vroiră să-și găsească un sprijin și în turci, după ce aflaseră — așa credeau ele — unul în domnitorul lor. Ele primiră pe aga turcesc cu cele mai mari onoruri, încredințîndu-l despre supunerea și credința lor către Poarta otomană, că ele sînt dispuse nu numai a învoi libera reîntoarcere în țară a boierilor fugiți peste munți, dar încă și a le întoarce averile jefuite, întrucît ar fi cu putință. În cazul însă cînd boierii pribegi ar respinge asemenea propunere și ar urma înainte a unelti cu străinii contra țării lor, atunci ele, trupele, se vor duce, în număr de la 16—20 000 de oameni, ele însele în Transilvania, pentru a smulge cu puterea din acea țară pe pricinuitorii neorînduielilor.

Răzvrătitorii își luaseră aminte că trebuie să facă ei acuma pe oamenii ordinei, atît este de adevărat că orice partid, fie chiar cel mai revoluționar, de îndată ce este chemat a se afirma de conducător al afacerilor omenești, trebuie să invoace în sprijinul său principiul ordinei și stabilității.

Poarta, văzînd că gîndul răsculaților nu este îndreptat în contra ei, se grăbește a reînnoi către Racoți ordinul de a nu intra în țară, de care însă el acuma era cu atîta mai puțin să asculte, cu cît apucase să pătrundă în ea.

---

12 Vol. III, p. 461—462.

Ciocnirea devenea neapărată, și armatele stătură în curînd față în față la satul *Simplea* ⟨Șoplea⟩, pe Teleajen, unde, potrivit cu înțelegerea avută, Constantin Șerban părăsește în seara înainte de luptă pe răsculați și se duce în lagărul pașei ce venise și el de peste Dunăre spre a înăbuși răscoala și a împiedica pe Racoți de a se amesteca el în aceste daraveri, dar fusese cumpărat cu bani de domnul Ardealului.

Oștirile răzvrătitoare, cu toate că se văd trădate chiar în ajunul bătăliei, nu pierd inima și proclamă de domnul lor pe unul Hrizea, fiul lui Dumitrașcu din Bogdănei [13], care ilustrează prin o vitejie demnă de o mai bună soartă domnia lui de o zi[13]. Totuși oștirile răsculate sînt bătute, mai ales din pricina necontenitelor defecțiuni ce se făceau în rîndurile lor, chiar în focul cel mai fierbinte al bătăliei [14].

Ungurii, spărgîndu-le rîndurile, intră în ei „ca lupii în niște oi, de-i tăia, îi împușca, de zăceau grămezi. Și au început a da dosul cîți puteau scăpa, cu domnul lor Hrizea-Vodă, cercînd calea Brăilei; iar pedestrimea și cei cu cai răi se ascundeau prin mărăcini, prin crînguri, pe care, scoțîndu-i, supt sabie i-au pus pe toți. De aceasta auzind Constantin-Vodă își luă ziua bună de la pașa și purcese înaintea lui Racoți; ci venind la Ciocănești, șezînd la prînz, nimeriră doi trimiși de la Hrizea-Vodă, care mergeau cu cărți la turci și îndată îi prinseră și, aducîndu-i la Constantin-Vodă, porunci de-i spînzurară de niște umbrare; pe unul din aceștia îl chema Bargandi"[14].

Răscoala seimenilor [este] adeverită și de un document din 1657 al lui Constantin Șerban, în care domnitorul amintește faptul „cînd s-au sculat dorobanții și seimenii cu vrajbă de au pierdut și au tăiat boierii țării".

Constantin Șerban a ridicat o cruce la locul bătăliei, pe care se citește între altele că „Gheorghe Racoți, craiul Ardealului, văzînd... jaloba noastră, a venit cu oștile și cu boierii țării mele și cu pribegii asupra răsculatelor oștiri" [15].

În alt document, din 1655, jupîneasa Ilina lui Dragomir vel vornic spune de asemenea că „întîmplîndu-ni-se fugă și pribegie aici în Țara Ungurească ⟨Transilvania⟩, în cetatea Brașovului, pentru zavistia dorobanților și a seimenilor, care s-au ridicat asupra tot neamul boieresc cu mare vrăjmășie, pentru care mulți din boieri au pierit, iar alții au scăpat aici în cetatea Brașovului, alții în Moldova și în Țara turcească, cari pe unde au putut"[15].

Constantin Șerban datora, cu sau fără voie, păstrarea scaunului său intervenirii principelui Ardealului [16]. Acesta deveni prin victoria de la Simplea proteguitorul și, pentru a zice astfel, suzeranul de a doua mînă și al lui Șerban, după cum sprijinul dat de Racoți lui Gheorghe Ștefan, pentru dobîndirea scaunului Moldovei, îi procurase închinarea acestuia.

Supunerea în care domnii țărilor române intraseră către acel al Ardealului se vede chiar din ordinele date de ei agenților lor din Constantinopol, ca să se conducă în toate împrejurările după părerile agentului transilvănean. Racoți caută totuși a se folosi de poziția lui cea întărită spre a-și așeza mai cu putere domnia la turci, arătîndu-se de credinciosul lor supus; că ar fi întreprins expediția în Valahia mai ales în interesul Porții; că a crutat cu desăvîrșire această țară de orice soi de abateri

---

[13] Înșiși dușmanii lui recunosc că „Hrizea «adversus nos strenue nue decertavit»". Racoți al II-lea către cancelarul Ungariei, 23 iulie 1655, în N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 242.

[14] *Mag. ist.*, I, p. 311 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 115].

[15] 1657, Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 243; 1665, *Ibidem*, V, p. 549.

Matei Basarab (gravură contemporană.

Doamna Elina, soția lui Matei Basarab (miniatură contemporană).

Matei Basarab (pictură murală de la mănăstirea Arnota).

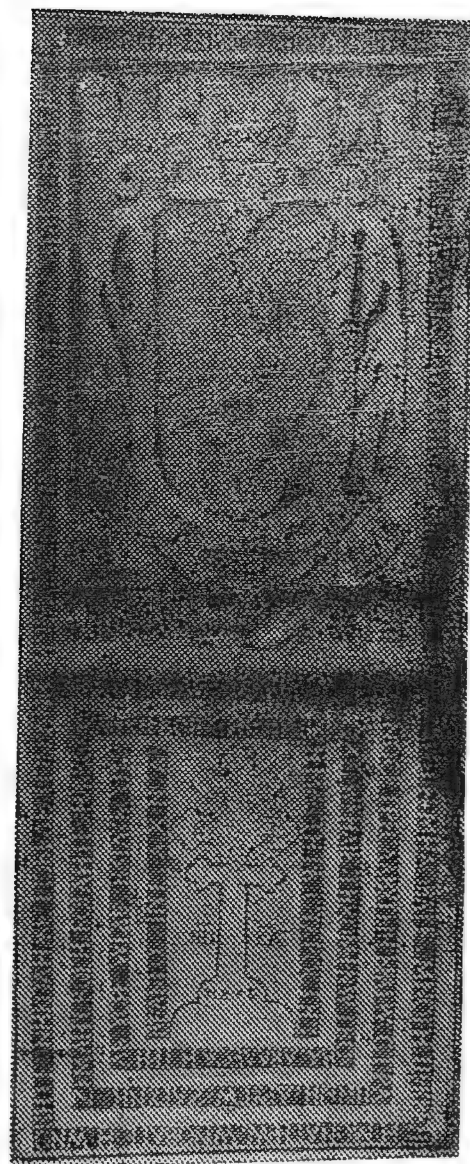

Stema lui Matei Basarab.

Sigiliul şi semnătura lui Matei Basarab.

Piatra de mormînt a lui Matei Basarab de la mănăstirea Arnota

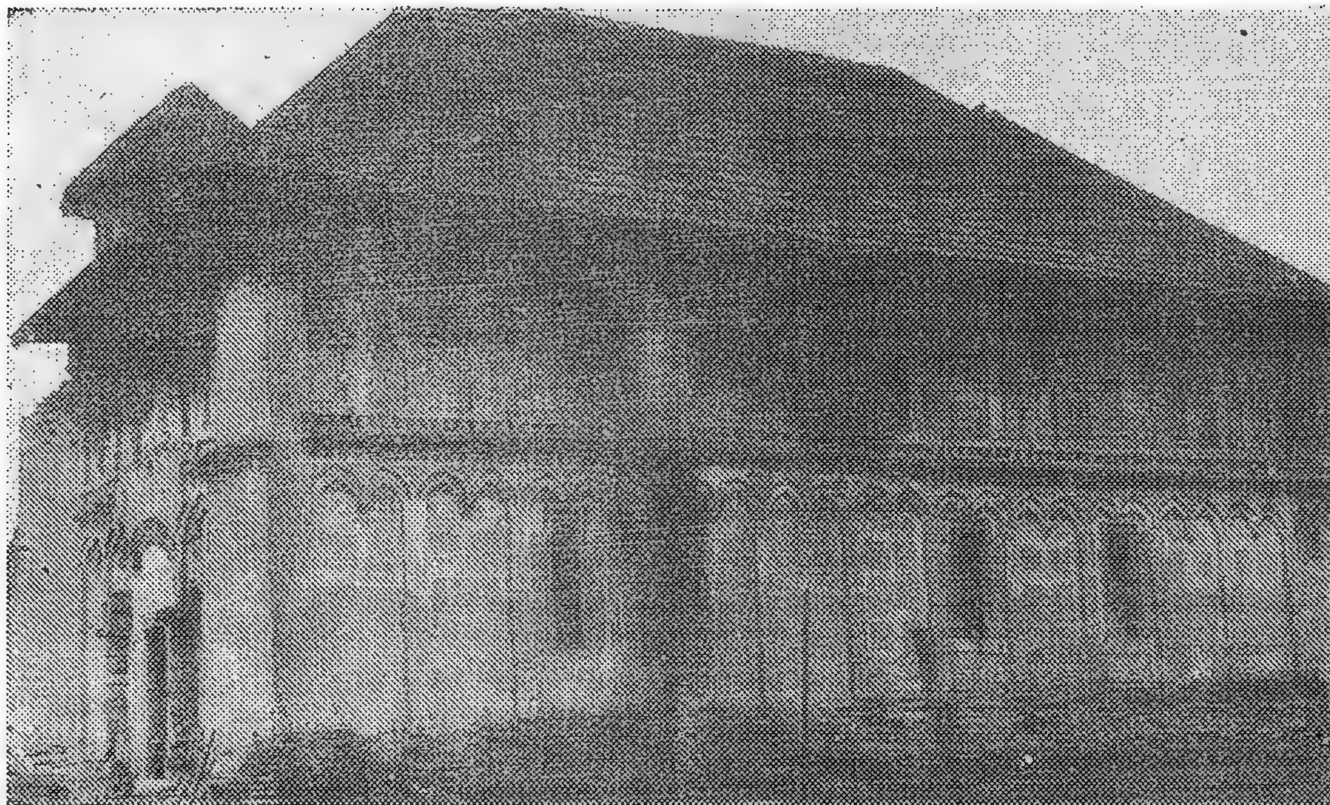
Crucea lui Leon Vodă de la biserica Slobozia —Bucureşti (1631).

Pisania bisericii domnești din Ploiești, ctitoria lui Matei Basarab.

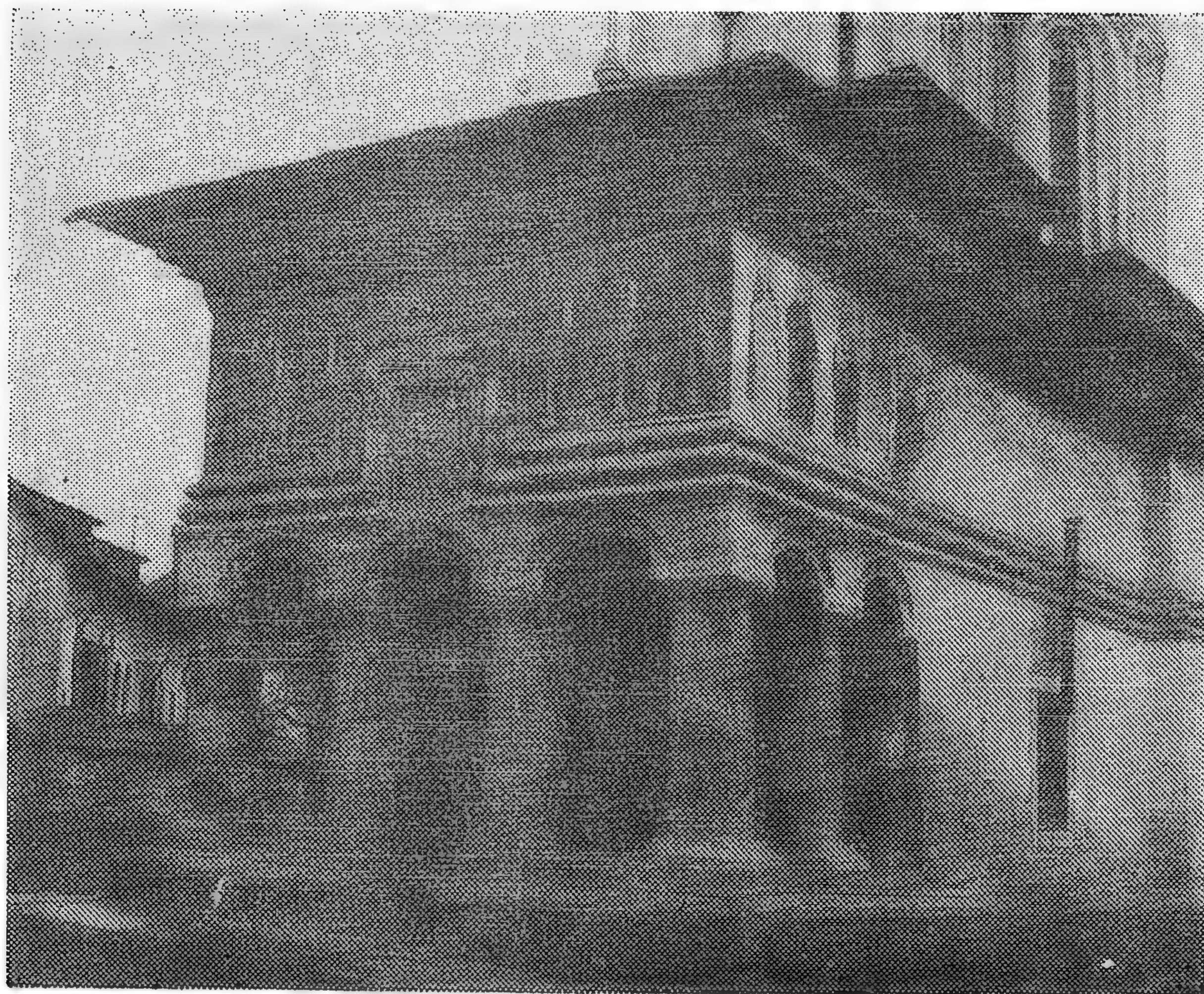

Diicu Buicescu, mare spătar și familia sa (pictură murală de la biserica mănăstirii Clocociov).

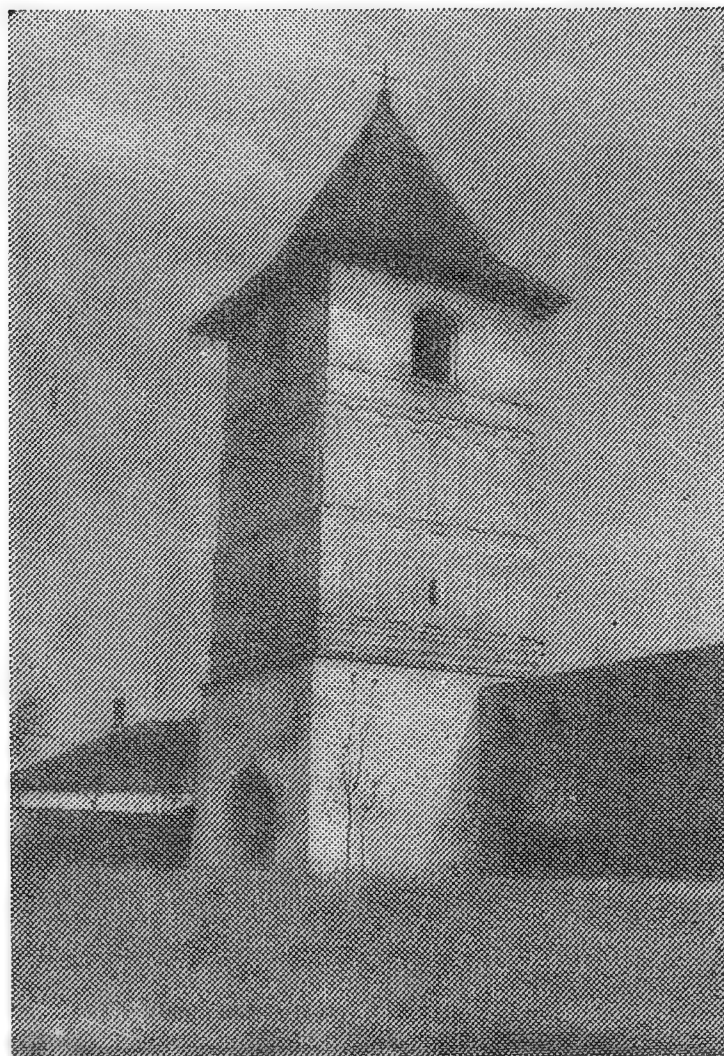
Biserica Sf. Impăraţi din Tîrgovişte, ctitoria lui Matei Basarab.

Biserica Sf. Gheorghe din Cîmpulung-Muscel.

Biserica mănăstirii Strehaia, ctitoria lui Matei Basarab.

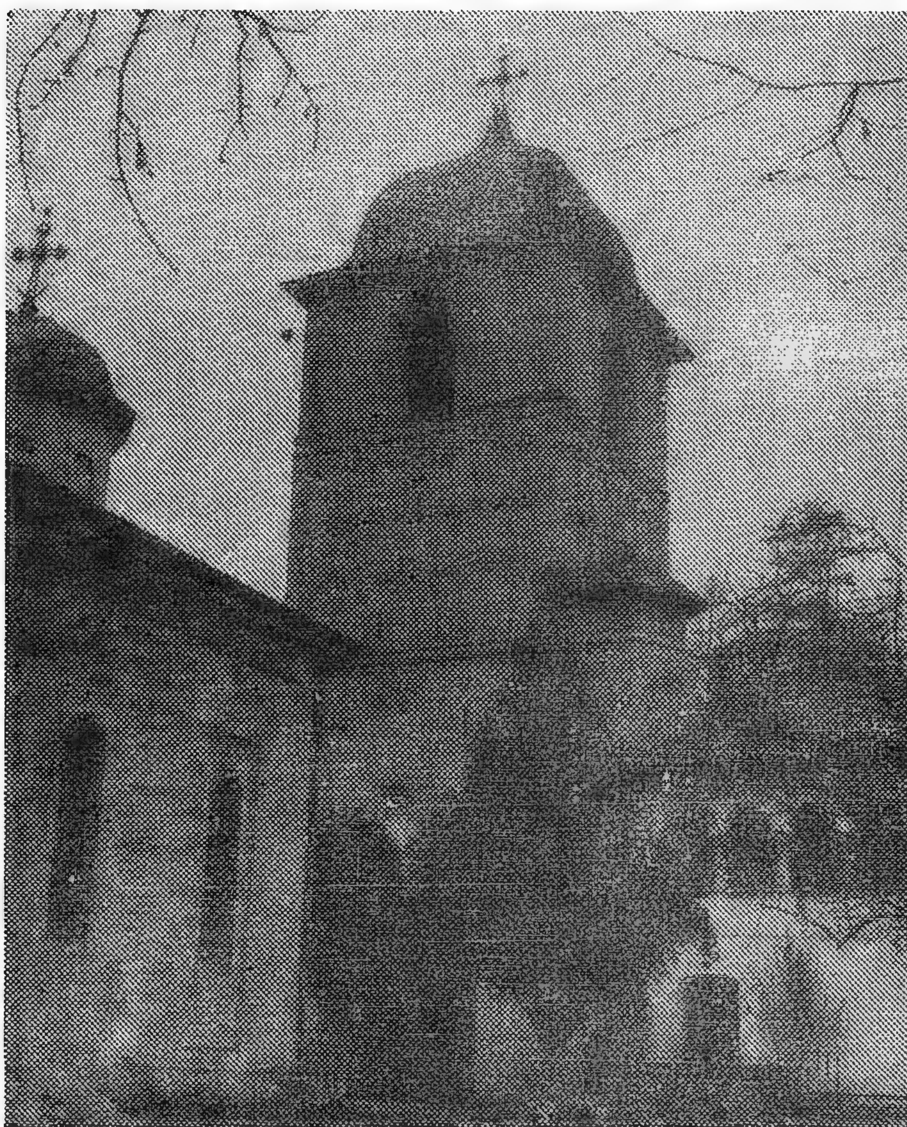

Turnul de intrare al mănăstirii Strehaia.

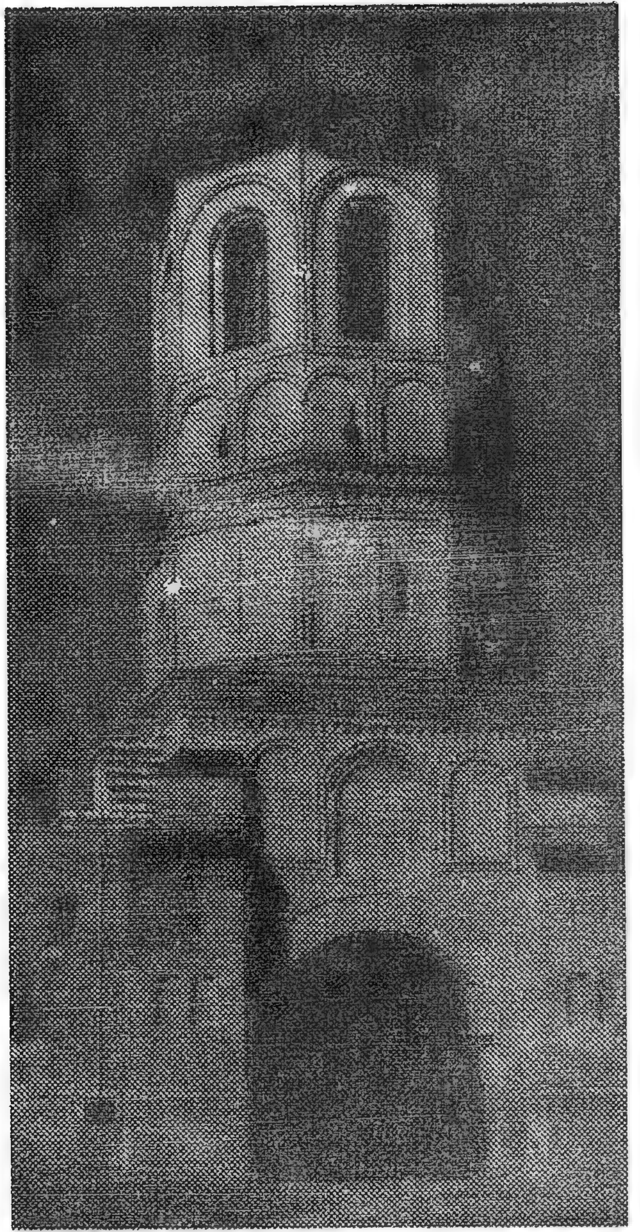

Zidul de incintă al mănăstirii Strehaia.

Turnul de intrare al mănăstirii Negru Vodă din Cimpulung, ctitoria lui Matei Basarab.

Turnul de intrare al mănăstirii Brebu, ctitoria lui Matei Basarab.

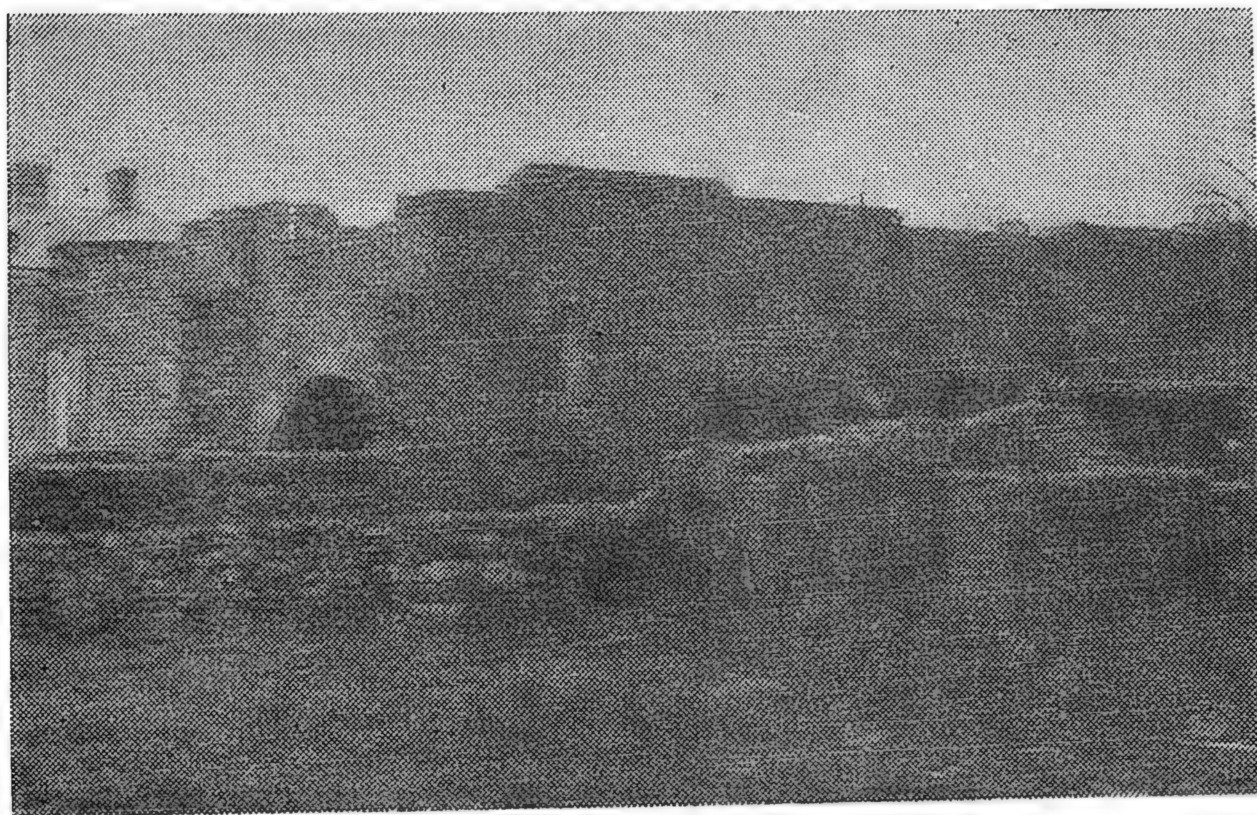

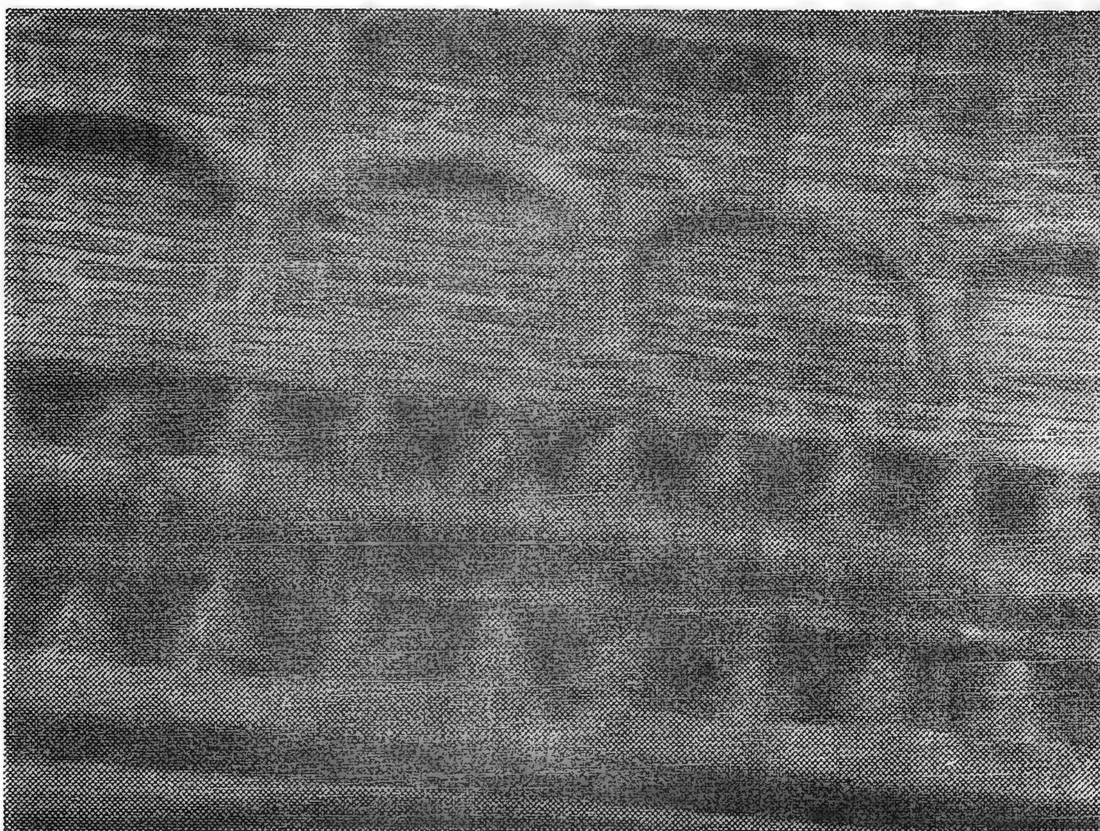
Casele domneşti de la mănăstirea Brebu.

Pivniţa mănăstirii Brîncoveni, ctitoria lui Matei Basarab şi Constantin Brîncoveanu.

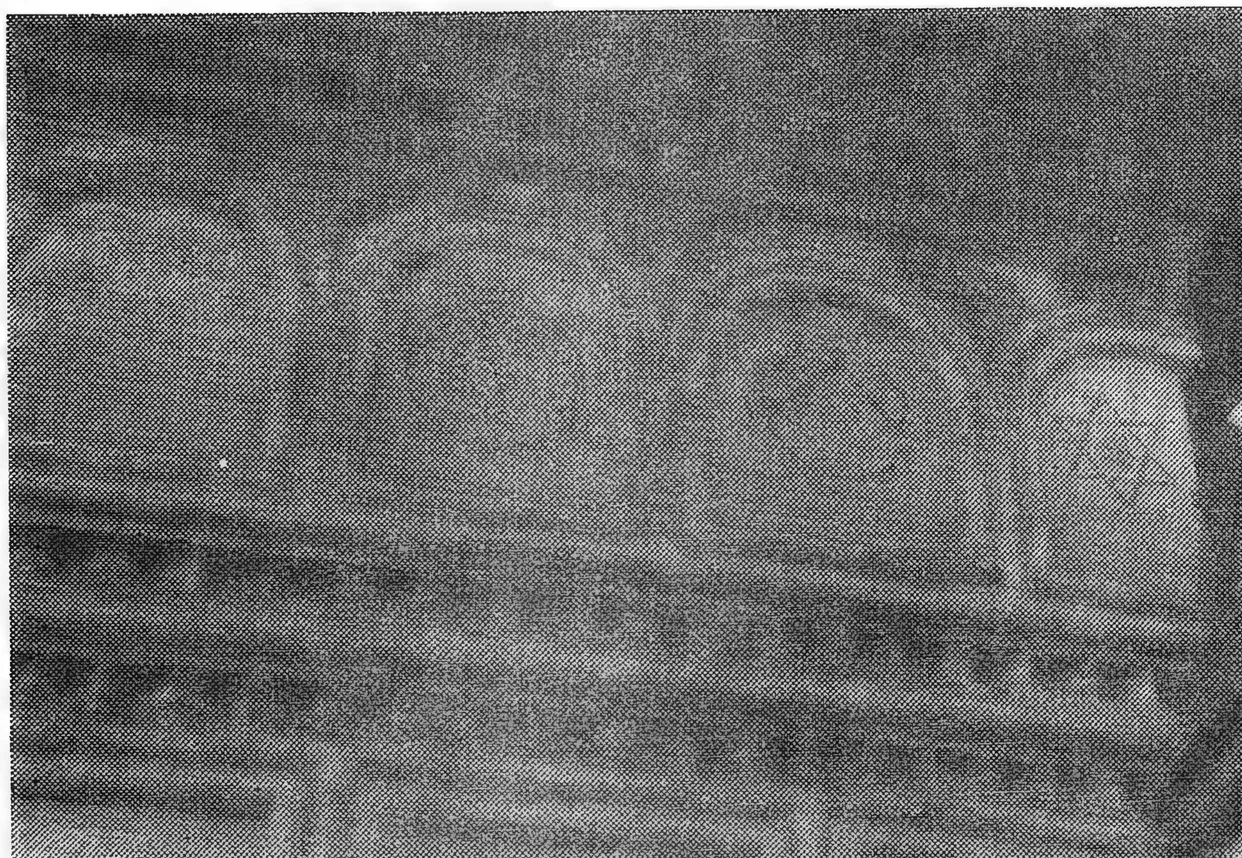
Ruinele caselor egumeneşti ale mănăstirii Stelea din Tîrgovişte, ctitoria lui Vasile Lupu.

Biserica mănăstirii Arnota. Detaliu de fațadă.

Biserica mănăsitrii Strehaia. Detaliu de fațadă.

Biserica din Toleşti—Argeş. Detaliu de faţadă.

Vasile Lupu (miniatură contemporană).

MOWA
DUCHOWNA
IANUSZA
RADZIWILA
MARIA
IO WASILIA
WYSTAWIONA
PIOTRA MOHILE
METROPOLITE

Foaia de titlu a broşurii cu cuvîntarea de la Iaşi a lui Petru Movilă la căsătoria lui Ianusz Radziwil cu Maria, fiica lui Vasile Lupu, Kiev, 1645.

Bogdan Hmelniţki, hatmanul cazacilor.

Decalcul epitafului lui Petru Movilă de pe placa de argint găsită în 1982 în catedrala Uspenia din Kiev.

Gheorghe Rákóczi I, principele Transilvaniei.

S: Z L V B.

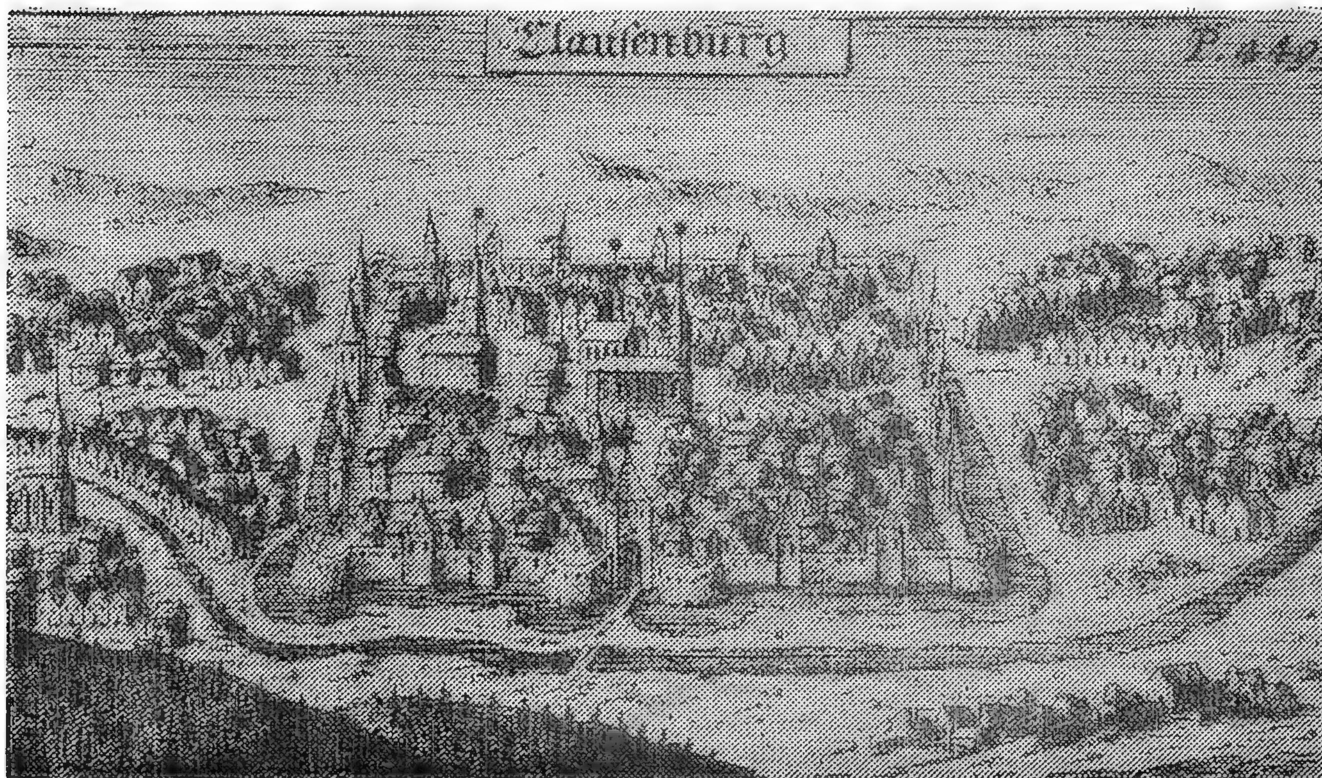
I.

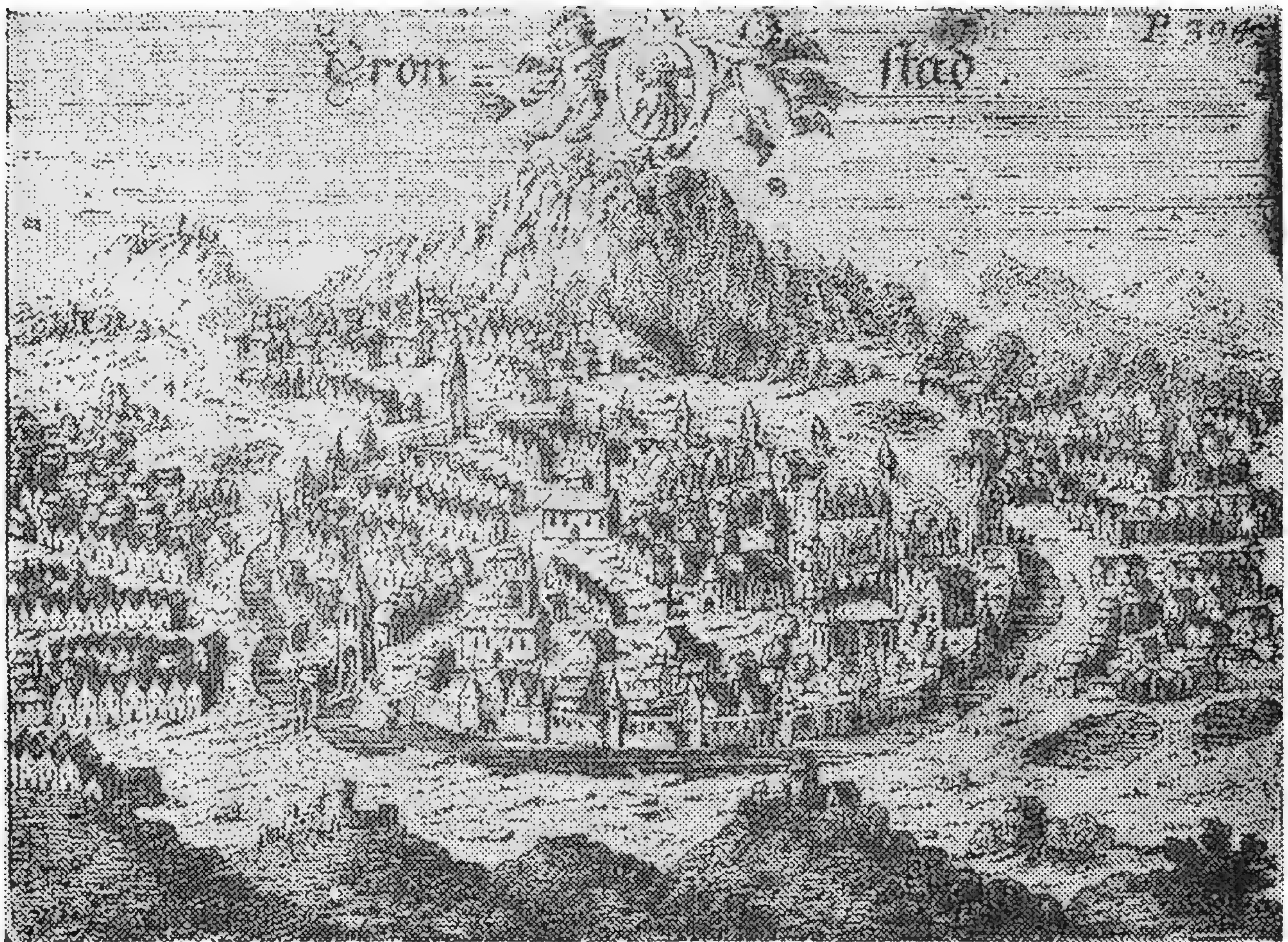
Stemele Moldovei şi Ţării Româneşti în panegiricul lui Petru Movilă, *Jale reînnoită*, Kiev, 1647.

Gheorghe Rákóczi al II-lea, principele Transilvaniei.

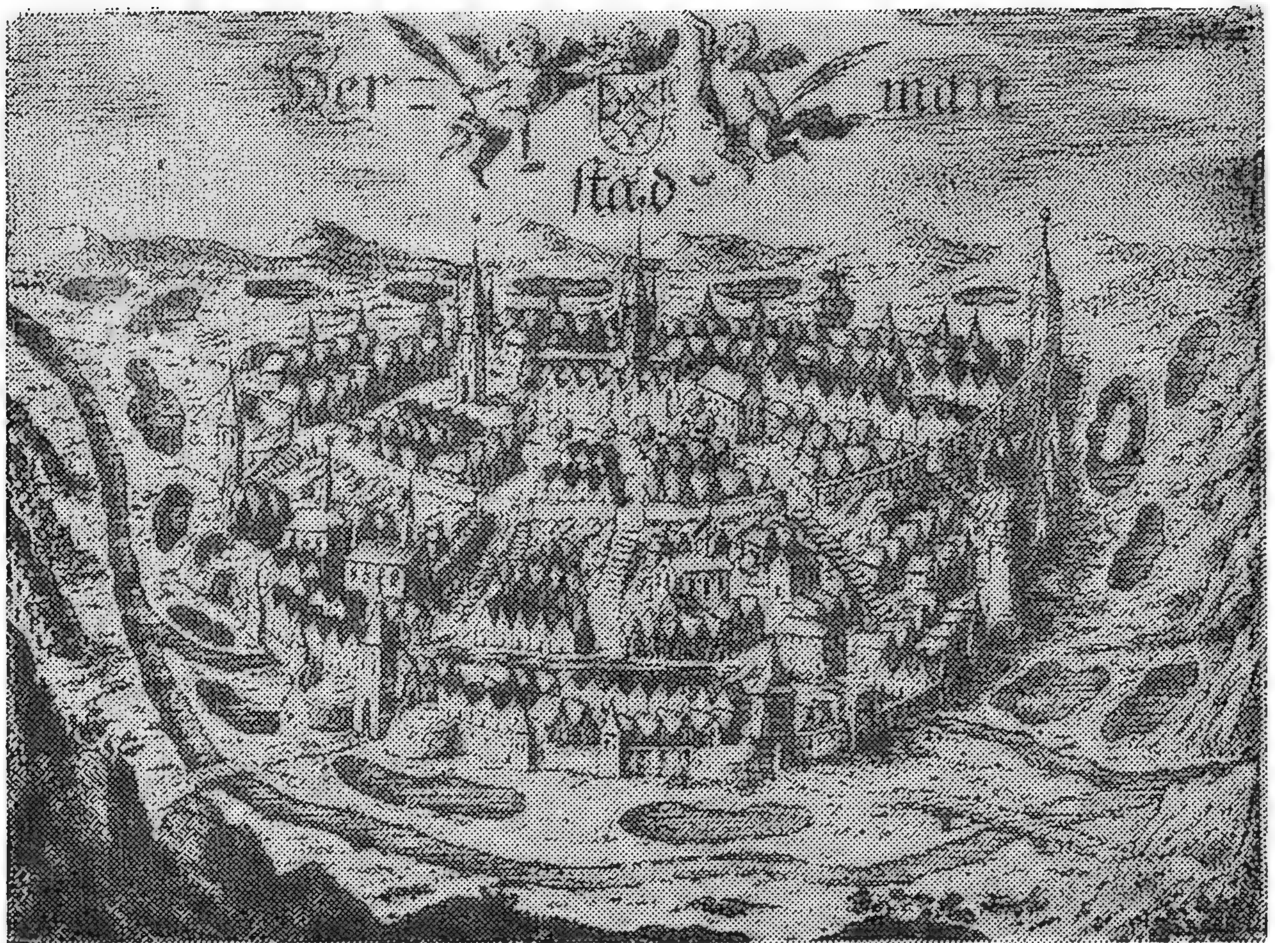
Orașul Cluj în sec. XVII (după I. Tröster).

Oraşul Braşov în sec. XVII (după I. Tröster).

Oraşul Sibiu în sec. XVII (după I. Tröster).

Chipuri de țărani din Transilvania (sec. XVII).

Țăran român din Transilvania, sec. XVII
(după I. Tröster).

Portretul lui Constantin Şerban (pronaosul bisericii mari de la mănăstirea Hurez).

Mihnea al III-lea (Mihai Radu), domn al Ţării Româneşti.

ale oştirilor sale, astfel că nu i-a pricinuit daună nici măcar de valoarea unui pai; că n-a pretins, nici pretinde vreo schimbare de domnie.

Deşi turcii erau convinşi de contrarul asigurărilor domnului Ardealului, totuşi ei primiră de bune îndreptările sale, fiind de mult deprinşi a fățări blândeța față cu acei ce le făcea să simtă puterea lor. Mai ales neadevărată era pretinsa cruțare a Munteniei din partea trupelor lui Racoți. Rapoarte contemporane arată din contra, precum era firesc lucru, această țară ca dată în prada celei mai neomenoase jefuiri din partea trupelor ungureşti şi secuieşti ale lui Racoți, care luară din ea, între altele, şi nenumărați stupi, dădură foc la sate, oraşe şi semănături, călcară în picioarele cailor grînele pe care nu le consumau, aşa că în urma acestei cumplite devastări se încuibă în țară o foamete grozavă. Locuitorii fură împinşi la pribegire în masă, fie peste Dunăre în părțile turceşti, fie în Moldova, spre a-şi adăposti viețile periclitate prin lipsele de tot felul [17].

Constantin Şerban, restabilit în scaun, caută să îndrepte măcar în parte relele pricinuite prin scenele de turburare întîmplate. „El iartă toate năpăştile şi plăteşte turcilor haraciul din propria lui avere, scutind țara de bir pentru trei luni de zile şi iertînd dorobanților şi călăraşilor (milițiile țării) zecimile ⟨dijma⟩ şi oieritul, îmbrăcîndu-i pe toți din averea lui cu postav bun, iar pre căpitanii lor cu catifea, damasc şi atlaz. Lefi încă le da, şi şedeau la masă cu dînsul. Judecăți drepte făcea şi milă din destul; pre nimeni nu obijduia şi cu blîndeță şi cu cuvinte dulci pre toți îi mîngîia. Şi gîndi să facă mult bine țării. Şi se bucurau toți, şi moşneni, şi străini, mulțămind lui Dumnezeu căci le-au hărăzit domn bun şi întălept şi milostiv“[16] [18].

Racoți însă nu se mulțămise a prăda țara prin trupele sale. El îi făcu un rău şi mai mare, punînd-o în neputință de a mai cerca în viitor o împotrivire; anume îi luă cele 40 de tunuri pe care puse mîna de la oştirea răsculată în lupta de la Simplea. Tot pentru a-şi asigura ascultarea necondiționată a domnului muntean, Racoți se oferi a-l păzi în contra viitoarelor răscoale ale seimenilor împrăştiați în bătălia de la Simplea şi îi lăsă ca pază, la plecarea lui în Transilvania, 2 000 de ostaşi unguri.

Prevederea nu fusese greşită; militarii bătuți organizează un complot care avea de țintă a măcelări pe unguri şi a răsturna pe domnul care se purtase către ei cu atîta necredință. Constantin însă descoperă complotul, prinde pe cei mai mulți din cei ce-l urziseră şi îi supune săbiei [19].

Atunci interveni un curios act de împăcare între Constantin Şerban şi aceia din seimeni care scăpară din măcel: lefegiii pocăiți dădură în mîinile lui Racoți şi ale domnului lor Şerban-Voievod un zapis prin care recunoşteau că „n-au păzit credința către ei cum s-ar fi căzut, ci au umblat după cuvintele unora şi altora din boieri şi din slujitori, care umblare a lor îi adusese a cădea de la credința domnului lor, greşind Măriei sale, iar că Măria sa, ca un domn bun şi milostiv, iertîndu-i de greşala făcută, ei se făgăduiesc că nu vor mai umbla după alte răsmerițiˮ[17].

Vaza principelui ardelean creştea cu atîta mai mult cu cît pentru a doua oară Constantin Şerban îi datora tronul. Domnul muntean trimite celui din Ardeal ca mulțămită un frumos colan de pietre scumpe şi 20 000 de lei în bani, ceea ce mai că părea a fi un tribut. Şi agenții lui

[16] *Mag. ist.*, IV, p. 336. Comp. [Johann Christian von] Engel, *Geschichte der Walachey*, [în *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer;* vol. IV/1—2: *Geschichte der Moldau und Walachey*, Halle, 1804, 1], p. 298.

[17] Document original în limba română din 1656, în *Traian*, 1869, p. 4. A fost completat acest document cu acele mari, în care sînt iscăliți toți ostaşii cu căpitanii lor în frunte: Coman, Iane şi Leca, cu iuzbaşii, stegarii şi toți ostaşii de rînd vreo cîteva sute de nume. N. Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 37—43.

Racoţi la Poartă tratau cu mare mîndrie pe domnii români, cerînd pentru principele lor titlul de rege.

Această supremaţie dobîndită de Racoţi asupra Munteniei reiese şi din nişte răspunsuri date în 1656 de Constantin Şerban regelui ⟨principelui⟩ Ardealului, în care răspunsuri domnul se roagă de crai ca „părerea şi sfătuirea Măriei sale tot să nu fie încetată şi dintru *ţircumstanţiile* (ce să zice, încunjurările vremilor) de acum ce socoteşte Măria sa a se izvorî... că noi vom fi ascultători însă după putinţa noastră". E vorba de întreţinerea armatei, pe care Racoţi cerea ca Muntenia să o plătească şi care se urca la 2 430 de voinici. Se ruga mai ales Şerban ca nu cumva Racoţi să cheme îndărăpt *compania* de nemţi ce-o avea de pază: „rugăciunea cea mai cu de-adinsul este ca nemţii să rămîie lîngă noi". Se roagă deci Şerban ca craiul să se milostivească „a da răspuns veselitor ca să putem după putinţă, pînă la sfîrşitul vieţii noastre, sluji şi Măriei sale"[18] [20].

Tot pentru a menţinea în ascultarea lui pe domnul muntean, Racoţi dă adăpostire lui Hrizea-Vodă, pe care-l face chiar capul a 500 de seimeni prinşi în lupta de la Simplea, şi pe cînd Racoţi pleacă în război contra polonilor, Hrizea vrea să-şi cerce iarăşi norocul în Muntenia, trecînd cu trupe peste munte, pe la Bistriţa, în ţara lui Constantin-Vodă. „Iar Constantin, prinzînd veste, trimise pe Preda vornicul Brîncoveanul şi pe Radul stolnicul Fărcăşanul şi pre Ivaşcu Cepariul cu oşti şi s-au ajuns la Tîrgul *Bengăi*, şi făcînd război au biruit ai lui Constantin-Vodă şi pre Hrizea cu ai lui i-au prins şi i-au dus la domnul său şi au spînzurat pe Hrizea de o roată, cu alte 12 căpitenii; iar celorlalţi li-au tăiat nasurile şi urechile şi i-au slobozit"[19] [21].

Seimenii însă care, cu toată împăcarea, nu uitaseră că aveau de răzbunat o trădare, cel mai greu de iertat din toate păcatele, se folosesc în curînd de politica în care legăturile lui Şerban cu Racoţi îl încurcă pe domnul muntean spre a-l pîrî turcilor şi a provoca prin ei scoaterea lui din scaun, pe care fuseseră neputincioşi a o îndeplini prin violenţă.

Anume Racoţi, care urmase înainte prietenia către protestanţi îndrumată de tatăl său, păstrase alianţa cu Suedia, care, pe atunci, aflîndu-se în luptă cu Polonia, atrase în duşmănie către această ţară şi pe principele transilvan. Apoi Racoţi îşi închipuia că va putea cuceri Polonia şi aduce pe capul său şi coroana ei [22]. El se puse deci în legătură cu cazacii, duşmanii polonilor şi aduce în liga aceasta şi pe domnul Moldovei şi Munteniei, care ascultau de dînsul.

Expediţia întreprinsă de Racoţi contra Poloniei în anul 1657 ieşi însă de tot rău şi Poarta, supărată pentru atacul făcut de ţările vasale contra regatului polon, cu care cultiva pe atunci relaţiuni prietenoase, dă ordin dietei din Transilvania să alunge din scaun pe Racoţi [23], iar pe domnii români îi mazileşte la începutul anului 1658[20] [24]. Atît Racoţi

---

[18] N. Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 46—49.

[19] *Mag. ist.*, I, p. 314.

[20] Ultimul raport german în care se pomeneşte despre domnia lui Constantin Şerban în Muntenia este din 12 ianuarie 1658. Hurm., *Frg.*, III, p. 237. *Istoria Ţării Româneşti [dintru început]* publicată de [George] Ioanid [în *Istoria Moldo-României, cu un fragment istoric*, I—II, Bucureşti, 1888—1889], II, p. 110 pune data de 6 ianuarie pentru mazilirea lui Şerban.

Asupra tuturor amărunţimilor domniei lui Constantin Şerban, pentru care nu este citat vreun izvor anumit, vezi rezumatul rapoartelor lui Simon Reniger c. împăratul din 17, 18 martie, 24 aprilie, 24 mai, 2, 4 şi 20 iunie, 2, 6, 19, 22 şi 29 iulie, 10 august, 8 septemvrie, 20 octomvrie şi 27 decemvrie 1655, în Hurm., *Frg.*, III, p. 220—231, şi 21 iulie, 15 august şi 24 octomvrie 1657, *ibidem*, p. 234. Mai vezi şi un extract din un *Codex miscellaneus*, 1658, aprilie 15: „Le grand Seigneur les a depossédés tous trois". Hurm., *Doc.*, *Supl.*, II, 3, p. 70.

însă cît și domnul muntean nu se supuseră, și sultanul fu nevoit să întrebuințeze puterea în contra amîndurora.

Împreună cu Șerban se retrag în Ardeal boierii credincioși lui: Stroici ‹Stroe Leurdeanu› logofătul, Pană [Filipescu] spătarul, Radul Fărcășanu stolnicul, Radul Mihalcea comisul, Chircă Rudeanu clucerul, Bade comisul, Constantin vătămanul, Drăghici Cantacuzino, Ivașco [Ceparul] armașul, Mihai căpitanul, Stoica căpitanul, Stroe clucerul, Badea căpitanul, Sima căpitanul, Preda logofătul, Manea slujitorul ‹slugerul›, Vlad căpitanul, Colțe căpitanul, Radu, Tanasie vel sluger[21]; după cum vedem, o întovărășire destul de bogată, care va sprijini disperatele sforțări ale lui Șerban pentru recăpătarea domniei [25].

2. Mihnea al III-lea și Ghiculeștii

Mihnea al III-lea[22], *1658—1659* [26]. Mazilindu-se Constantin Șerban, tronul Munteniei încăpu în mîinile unui grec, sub care reîncep iarăși turburările contra grecilor, pe care le-am văzut arătîndu-se odată în Muntenia, pe timpul domniilor grecești ale lui Radu Mihnea și Leon Tomșa.

Mihnea purta un nume românesc și se pretindea fiu al lui Radu Mihnea (1611—1616, 1620—1623)[23], ceea ce nu-i folosea mult în privirea românismului său, întrucît, deși de origine român, se grecizase cu totul, fiind crescut între grecii Răsăritului.

Chiar dacă acest Mihnea ar fi fost odrasla fostului domn, se vede că simpatiile tatălui său pentru greci făcuseră ca dînsul să fie crescut în Constantinopol, unde trecea drept grec, și tot așa, cu drept cuvînt, îl considerau și românii pe capul cărora se năpustise cu domnia. De aceea spune despre el *Anonimul românesc* că era „grec cămătar. Tată-său l-au chemat Iane Surdul, iar pre dînsul l-au chemat din botez Franți. Deci izvodindu-se de mic a urma lui Ismail, feciorul Agarii, fugit-au de la părinții lui și s-au dus la Țarigrad și s-au curtenit la Kinan-Pașa, zicînd că iaste fecior Radului-Vodă, nepot Mihnei-Vodă... Și așa au petrecut viața lui la turci, ca la 40 de ani“[24].

Dacă filiațiunea lui, care nu putea fi pe de altă parte decît nelegitimă, este îndoielnică, firea lui de grec este atestată prin documente contemporane de o autenticitate netăgăduită. Numele ce-l purta el la Constantinopol era *Gioan-Bei;* avea reputația de om învățat și era prietenul rezidentului german Schmidt. Izvoarele străine spun, ca și cronica ro-

---

[21] N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 56—57.

[22] Ceilalți doi Mihnea sînt: Mihnea cel Rău, 1507—1511 ‹1508—1509› (Vol. II, p. 385—391 și Mihnea al II-lea [Turcitul], 1577—1583, 1585—1591 (Vol. III, p. 35—39) Mihnea iscălește Mihai-Voievod. Vezi o scrisoare a lui către Racoți, principele destituit al Transilvaniei, din 1659, Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 58. «În muzeul din Belgrad se află un steag al lui Mihai Radu care se intitulează și „arhiduce al părților megieșite“. Asupra acestui titlu, care amintește acel herzeg al „Amlașului și Făgărașului“ din vechime, vezi N. Iorga, *Steagul lui Mihnea-Vodă Radul,* în *Analele Academiei Române,* s. II, tom. XXXVI, 1911, p. 529».

[23] Vol. III, p. 332 și 349.

[24] *Mag. ist.*, IV, p. 346. De aceea îl numesc unele documente Ioan Radu, altele Ioan Mihnea Radu. Hurm., *Doc.*, V/2, p. 42 și 56.

mână, că el trăia în casa lui Kinan-Pașa și identitatea lui Gioan-Bei cu Mihnea este chiar formal atestată de rapoartele germane, care-l pomenesc sub numele de „Gioan bei, care mai tîrziu s-a numit Mihnea“[25].

Cheltuiala lui Gioan bei pentru căpătarea domniei se urcă la 200 000 de lei, din care 70 000 sultanului, în urma căreia este primit la sărutarea papucului sultanului, e îmbrăcat cu caftan, i se pune pe cap o cucă cu o pană înaltă, asemene unui pașă, și precedat de 6 stegari, 3 călări și 3 pe jos, pleacă către Muntenia în 31 ianuarie 1658 [27].

Chiar a doua zi după pornirea noului domn din capitala împărăției, sosește aici o deputăție de boieri din Muntenia, cu o hîrtie iscălită aproape de toată boierimea cea mare a țării, în care se spunea că sultanul să nu-i obijduiască cu vreun principe sărman, căci atît ei cît și țara lor ar fi îndestul de săraci și ceea ce nou numitul a luat cu împrumut de la evrei și a cheltuit la Poartă va căuta să o scoată din biata Muntenie cu dobîndă și încincit; că îndeobște ei nu pot primi în nici un chip pe Gioan-Bei de principe, întîmpinare ce nu putea decît să întărească poziția grecului; și el plecă, cu tot timpul cel rău și furtunos ce-i stătea împotrivă, după ce avu o întrevedere într-o noapte cu rezidentul german, care-i dori mult noroc în domnie[26].

Sultanul dă ordin hanului tătarilor și pașei de Silistra a-l introduce pe Gioan-Bei în Muntenia. Constantin Șerban se retrage către munți, adunîndu-și o armată ca la 30 000 de oameni, cu care ar fi putut lupta cu izbîndă contra rivalului său, dacă nu ar fi fost trădat de oștirea lui îndată ce ea simți apropierea dușmanului. Șerban trecu în Transilvania, unde împreună cu Racoți, principele depus al acestei țări, se înțeleseră asupra mijloacelor de a se opune asupririi comune. Năvălirea tătarilor în Muntenia și Moldova, unde tot pe atunci se scotea Gheorghe Ștefan și se înlocuia cu [Gheorghe] Ghica, fu însoțită ca totdeauna de acele scene de groaznică prădare ce caracterizau apucăturile acestor hoarde barbare[27] [28].

Totuși Gioan-Bei întîmpină neînvinse greutăți la întemeierea stăpînirii sale. Combătut pe de o parte de boieri, iar pe de alta amenințat de Racoți și de Șerban, neputîndu-se menținea decît cu sprijinul tătarilor, care prin prădăciunile lor îngrozitoare răsculau toată țara în contra acestei năpăști de domnie ce-i venise pe cap, el trebuia să devină curînd, chiar pentru turcii ce-l sprijineau, o greutate[28].

După cît se vede însă, înălțarea cam neașteptată a grecului la domnia Munteniei făcuse să sară o țandură din mintea lui cea nu prea bine cumpănită. În curînd după întronarea lui, el dă semne vădite de turburare

---

[25] Gutachen Rudolphs Schmidt über die gegenwärtige Sendung an die Pfort. Wien, August od. September 1658, în extract, în Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 244: „Gioan-Bey später Mihnea gennant“. Un raport venețian din 16 martie 1658, Hurm., *Doc.*, V/2, p. 42, spune despre Mihnea că era „un gentilhuomo *greco*, figliolo del gia Raduluio-Voivoda, ellevato in Constantinopoli, in casa del vechio Kinan-Passa“.

[26] Reniger c. împăratul, 13 fevruarie 1658, Hurm., *Frg.*, III, p. 237. Asupra datoriei lui Mihnea de 35 de pungi către niște evrei din Constantinopol, vezi un doc. din 1662, în Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 123: „Deci dintr-acest venit al ocnelor și al vadurilor fost-au rînduit Mihnea-Vodă la nește ovrei den Țarigrad ce au fost datoare domnia și țara 35 de pungi. Însă ovreii, anume Muceacin și Ibraim Cilibi (purtau se vede nume turcești) cari slujesc la (sultana) valideaua, muma împăratului [și neapucînd ovreii să-și ia banii de la ocnele, de la vadure, căci au fost Mihnea-Vodă hain și se sculase de ucisese turcii]“.

[27] Rapoartele lui Simon Reniger către împăratul, 13 și 28 fevruarie, 12 martie 1658, *ibidem*, p. 237—240. Comp. Hurm., *Doc.*, V/2, p. 43 și 45.

[28] Simon Reniger către împăratul, 10 și 28 mai 1658, Hurm., *Frg.*, [III], p. 243.

a cugetării sale: ia titlul de arhiduce, face să fie uns și coronat în această însușire în catedrala din Tîrgoviște și trimite soli la Poartă care să ceară pe de o parte recunoașterea noului său tituluș, pe de alta alipirea Transilvaniei, Moldovei și a cetății Silistra către principatul său[29]. Nebunul avea totuși momente limpezi, cînd era vorba de a lua măsurile necesare spre a păstra șovăitoarea lui domnie [29].

[Acațiu] Barcsai, noul principe al Transilvaniei, fiind îndatorat a răspunde, ca cheltuieli de război pentru întronarea lui, 500 000 de lei și netrimițînd decît 5 000, Mihnea, pentru a se pune bine la Poartă, îl pîrăște că, deși ar avea toată suma adunată, nu voiește s-o trimită, fiindcă speră cu timpul să fie iertat de o parte din ea. Apoi el nu lasă în părăsire nici mijlocul esențial, împărțirea de bani la dregătorii sultanului, și merge chiar mai departe: pune să zidească o moscheie în Muntenia și lasă a se înțelege curînda lui întoarcere la religia mahometană[30].

Domnii depuși din toate trei țările vasale ale Porții, Gheorghe Racoți, Constantin Șerban și Gheorghe Ștefan, se hotărîseră a se opune Porții, alegînd ca loc de împotrivire Transilvania, în care Racoți păstrase încă o puternică partidă și care oferea prin poziția ei un tărîm mai ușor de apărat. Acești trei principi își propun a scoate deocamdată pe Mihnea din Muntenia și pe Ghica din Moldova și, înapoind scaunele lui Șerban și Ștefan, cu ajutorul lor apoi să scoată pe Barcsai din Ardeal [30].

Mihnea, alungat de aliați, este însă restabilit în scaun de turci [31], din Muntenia și pe Ghica din Moldova și, înapoind scaunele lui Șerban bîiguitoriu în gînduri", cum îl caracterizează Miron Costin[31], în mîinile căruia turcii nu se temuseră a lăsa frînele ocîrmuirii muntene, prin una din acele sărituri proprii celor cu mintea neîntreagă, trece deodată din partea turcilor în acea a răsculaților, aliindu-se cu cei trei pretendenți, spre a se revolta în contra sprijinitorilor săi de pînă acuma. Pe cînd însă răscoala din partea acelora se înțelegea de la sine, ca unii ce pierduseră scaunele lor și doreau să le recapete, acea a lui Mihnea este cu totul lipsită de bun simț căci, neputînd nimic cîștiga prin ea, putea pierde totul, și întărește părerea comună, ce umbla asupra lui, că nu era în întregimea minții sale [32].

Intrarea lui Mihnea în alianța răsculaților face ca unul din ei, și anume Gheorghe Ștefan, să fie eliminat, întrucît, de altfel, ar fi fost mai mulți domni decît scaune disponibile. Apoi aliații erau mai mulțămiți a avea în rîndurile lor un domn în scaun, care dispunea de puterea unei țări, decît un pribeag, mai mult și mazil, precum erau și ei. Aceasta împinge pe Gheorghe Ștefan a părăsi Transilvania și a apuca la colindat pe la curțile Europei, spre a-și recăpăta pierduta domnie[32]. Încă din 1659 găsim o scrisoare a lui Mihai (Mihnea)-Vodă către Racoți, unul din cei trei conjurați pentru recăpătarea domniilor lor, în care îi spune că dacă vrea să pună pe Șerban în Moldova [33], să grăbească, căci acuma ar fi cel mai bun prilej[33].

Seraschierul, trecînd prin Muntenia pentru a pătrunde în Transilvania contra lui Gheorghe Racoți, Mihnea, care era ordonat de turci a-l în-

---

[29] Simon Reniger către împăratul, 21 aprilie 1659, *ibidem*, p. 246. Comp. călugărul Ibignacourt, din mai 1659, Hurm., *Doc. Supl.*, I, p. 245. Mihnea bătu chiar o medalie cu insemnele vulturului imperial cu coroană. Una din ele este trimisă drept curiozitate de călugărul Ibignacourt (nu se știe cui) o dată cu scrisoarea citată [de fapt, cu scrisoarea din 26 iunie 1659, *ibidem*].

[30] Reniger către împăratul, 26 iunie 1659, Hurm., *Frg.*, III, p. 247—248.

[31] *Letopisețele*, I, p. 341. Ed. Urechia, I, p. 657 [*Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 186].

[32] Vom arăta rătăcirile lui la istoria Moldovei.

[33] N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 58.

soți în expediție, propune boierilor ca să-i taie. Boierii, spăimîntați de gîndul nebun al lui Mihnea, o rup de fugă; iar Pîrvul vistiernicul Predescul ⟨Vlădescu⟩ denunță chiar pașei uneltirile domnului. Mihnea, văzîndu-se în pericol, merge la pașă ⟨Kadîr pașa⟩, îi dă bani și pîrăște el pe boieri că ar fugi de slujba împăratului; ucide apoi pe Predescul ⟨Vlădescu⟩, Istrate postelnicul, Radul ⟨Preda⟩ aga Bîrsescu, Vintilă căpitanul, Badea vătavul [de pușcărie] și pe Preda Brîncoveanu și vroiește să pună mîna și pe Constantin postelnicul Cantacuzino de la Filipești; dar el fuge la Brașov și apoi la Ghica în Moldova. Aici, fiul său Drăghici se prinde în o adîncă prietenie cu Grigore, fiul lui Gheorghe Ghica, care-i dă un zapis în 1659, april în 11, în care îi juruiește că „chiar de se va despărți cu trupul de el, iar cu sufletul și cu credința să fie nedespărțiți unul de altul"[34]. Vom vedea mai tîrziu cum înțelese Ghica a păstra această prietenie.

Mihnea scăpase prin aceste cruzimi, pe care el le arăta ca făcute în interesul turcilor, de prepusul de hainire pe care-l trezise în mintea lor pîra Predescului. El se preface a le fi prieten și le cere bani spre a-și întări oștirea slăbită prin părăsirea boierilor.

După aceea propune din nou boierilor rămași pe lîngă el răscoala contra împărăției, ceea ce prinzînd tot atît de puțin ca și în întîiul rînd el ordonă un nou măcel în ei. „Strîngîndu-i pe toți [la curte] într-o sară și avînd pe ucigași gata, cîte pe unul îi lua de-i sugruma și-i arunca din casă jos pe ferești, iar tulbulhanaua (muzica) zicea pînă i-au isprăvit pe toți"[35] [34].

Mihnea, văzînd că nu poate determina țara a împărtăși nebunul lui gînd [35], se hotărăște să-i deie ființă în contra voinței ei. Se face o întîlnire a tuturora răsculaților la Brașov [36], în care Racoți este ales de cap al întreprinderii. Se atribuia Moldova lui Constantin Șerban, pe cînd lui Mihnea i se făgăduiește și de acolo înainte păstrarea Munteniei. Grecul, mulțămit, dăruiește pe Racoți cu o blană de cacom și un cal bogat înșăuat, primind de la fostul principe al Transilvaniei o sabie de onoare și un ajutor de 500 oameni[36].

În urma acestei înțelegeri, Mihnea trimite pe Gheorghe Băleanu vornicul în Moldova cu oștirile sale și cu ale lui Racoți în contra lui Ghica, spre a-l scoate din scaun și a pune pe Șerban [37]; iar în Muntenia dînsul pune să taie pe toți turcii din Tîrgoviște, apoi arde Brăila și Giurgiul. Băleanu izbutește deocamdată a alunga pe Ghica. Armata lui este însă curînd după aceea zdrobită de tătari. Mihnea în Muntenia bate pe turci într-o mică încăierare, iar peste noapte au venit veste neagră lui Mihnea că turcii au bătut pe Racoți la Deva[37] [38].

Tot atunci află Mihnea și despre pierderea suferită în Moldova. El vroiește totuși să se mai împotrivească; oastea lui însă îl amenință a-l da pe mîinile turcilor și atunci fuge peste munți, părăsind domnia. El moare, puțin timp după aceea[38] [39].

Turcii, văzînd că Tîrgoviștea, așezată nu departe de granița transilvană, înlesnește periculoasele relații cu această țară, ordonă, o dată cu strămutarea lui Ghica din Moldova în Muntenia, să se dărîme cetatea,

---

[34] *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 168.

[35] *Mag. ist.*, I, p. 322. La unul din aceste măceluri se referă un raport venețian din 29 iulie 1659: „Il principe di Valachia ha fatto decapitar molti baroni richissimi", Hurm., *Doc.*, V/2, p. 61.

[36] Reniger către împ., 1 noemvrie 1659, Hurm., *Frg.*, p. 248.

[37] Zinkeisen, *Geschichte des osm. Reiches*, IV, p. 886. Lupta se întîmplă la 22 noiemvrie 1659.

[38] După expresia energică a lui Neculai Mustea, care biciuește nebuniile lui: „și sufletul curînd și-au borît în prăpăstiile iadului".

precum și mănăstirile ce o învecinau [40] și să se stramute reședința principilor la București, cei așezați mai în apropierea malului turcesc. Acest fapt este întărit și de cronicile muntene, care spun că Ghica-Vodă au părăsit cu totul Tîrgoviștea ca reședință și au surpat și casele de acolo și le-au sfărîmat de tot, ca să nu ma fie scaun domnesc acolo, căci mai sub munte se temeau turcii de hainie[39].

Gheorghe Ghica, 1659—1660 [41], era de neam albanez, din părțile grecești; venise în Moldova încă dinaintea domniei lui Vasile-Vodă, „neguțitoriia țiind“ pînă la suirea acestuia în scaun. „Fiind de un neam cu el ⟨dînsul⟩ arbănaș [42], l-au tras Vasilie-Vodă la curte și deodată la boierii mai mărunte, apoi [la] vornicia cea mare de țara de jos ⟨gios⟩ au ajuns. Și țiindu-l Vasilie-Vodă de credință, l-au trimis la Poartă capichihaia, vădzîndu-l și om contenit la toate și scump, cum se cade hiecînd capichihaiei să hie“[40].

Din atare dregătorie, el fusese numit domn în Moldova la mazilirea lui Gheorghe Ștefan, în 1658, puțin timp după rînduirea lui Gioan-Bei sau Mihnea în Muntenia, și, purtîndu-se acolo cu credință către Poartă în timpul răzvrătirilor lui Racoți și a partizanilor lui, i se dăduse la alungarea lui Mihnea tronul Munteniei. Capidjilar Chehaiasi, însărcinat cu introducerea lui Gheorghe Ghica în domnie, avea ordinul de a lăsa deocamdată și Moldova tot sub domnia lui Ghica, pînă ce Poarta va găti un om vrednic de a lua ocîrmuirea acelei țări[41], aflat în curînd în persoana lui Ștefan, fiul lui Vasile Lupu.

Oștirile turcești și tătărești, care introduseseră pe Ghica în domnia Munteniei, prădară după obiceiul lor țara în chipul cel mai crud[42]; iar Ghica-Vodă, „dacă s-au așezat la scaun în București, trimis-au poruncă în țară ca să se strîngă cine va fi rămas și să-și meargă cine-și la moșia lui, să se apuce de hrana lui și să-și dea haraciul împăratului. Și arătă milă mare asupra săracilor și le făcea judecată dreaptă; nimene nu se întorcea obidit de la divanul lui; așișdere și slujitorilor le făcu căutare și cîți ziseră că sînt robiți, săraci, fugiți, morți, pre toți îi scoase de la catastih și celor ce rămaseră le dete scădere din destul și iertă pre toți greșiții“[43].

În curînd însă pașnicile îndeletniciri ale lui Ghica fură turburate. Racoți anume tot se menținea în Ardeal și Constantin Șerban cearcă în luna lui april 1660 o nouă năvălire în Muntenia. Ghica-Vodă, nepregătit pentru a susținea lupta, fuge la Giurgiu cu toată curtea lui, „iar Constantin Șerban-Vodă au intrat în București la mai 1 [deni]. Și s-au adu-

---

[39] Reniger către împ., 21 decemvrie 1659, Hurm., *Fragmente*, III, p. 249. *Mag. ist.*, II, p. 214. Această potriveală deplină între arătările cronicilor și ale documentelor arată cît de mare valoare trebuie pusă pe notițele raportate de cronicari asupra faptelor contimporane, chiar atunci cînd nu le putem controla prin asemenea izvoare.

[40] Miron Costin, [în] *Letopisețe*, I, p. 336. Textul îndreptat după ediția critică a lui V. A. Urechia, I, p. 649, [*Opere*, p. 180].

[41] Reniger c. împ., 1 noiemvrie 1659, Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 249. Ghica apucă scaunul Munteniei în decemvrie 1659. Vezi un raport al lui Ballarino către dogele, din 22 dec. 1659, Hurm., *Doc.*, V/2, p. 69: „il possesso dato a Gica novo principe di Valachia ricevuto da que sudditi senza contrasto, lontan affato del timore di novi disturbi di Mihna“.

Gheorghe Ștefan se considera încă tot de domn al Moldovei, cu toate că deposedat de aceasta, îl găsim în 1659 cerînd în însușire de domnitor al Moldovei, de la Consiliul municipal din Lemberg, transportarea unor stofe. El datează chiar scrisoarea lui din Iași, 9 decemvrie 1659. Hurm., *Doc.*, *Supl.*, II/3, p. 74.

[42] Reniger către împ., 16 ianuarie 1660, Hurm., *Frg.*, III, p. 249. *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, IV, p. 354.

[43] *Ibidem.*, p. 354 [*Istoria Țării Românești*, p. 141—142].

nat toți dorobanții și siimenii lîngă dînsul. Și veniră [și] din roșii și din toate cetele de să închinară lui. Și să apucară iar de hoțiile lor cele obiciuite, stricînd și jăcuind ⟨jefuind⟩ bucatele boiarilor și tot ce găsiră. Și făcură și alte nebunii multe. Că veniră fără veste de loviră pre Ghica-Vodă la Giurgiov, pre în vărsatul zorilor. Și, carii cum putură, scăpară, unii în cetate, alții în șăici, alții în prund; mulți s-au [și] înecat; pre mulți i-au [și] prins afară. Și ce aflară luară cu jahul tot. Și iar s-au învîrtejit înapoi la București"[44] [43].

Sultanul trimise pe Gian Aslan-Pașa și pe Kinan-Pașa cu oștile turcești și pe Ak-Mîrzea cu tătarii, care, luînd pe Ghica-Vodă din Giurgiu, îl readuseră la București în 21 mai; iar Constantin Șerban se retrase în pripă înaintea lor înapoi peste munți.

Tot pe atunci, 21 mai, Racoți dădea în contra turcilor ultima desperata sa luptă, în care nu mai era vorba de a învinge, ci de a muri vitejește. Mîndrul ungur, după ce fusese bătut la Deva, asediase Sibiul, pentru ca, prin luarea lui, să-și capete un punct de sprijin în Transilvania. Seidi Ahmed, pașa de Buda, care-l bătuse la Deva, nu-l lăsă însă să-și îndeplinească scopul, ci înconjură el însuși cu armata lui de patru ori mai mare pe cei 6 000 de oameni ai lui Racoți. Acesta, văzîndu-se pierdut, își alege 1 000 de călăreți, hotărîți ca și el, și se repede cu ei în șirurile cele mai dese ale turcilor, unde toți pînă la unul găsiră o moarte glorioasă, și în fruntea tuturora viteazul lor conducător, nenorocitul Racoți, care fu găsit mort pe cîmpul de bătălie, străpuns de patru lovituri[45] [44].

Constantin Șerban, pierzînd putința de a se mai menținea în Ardeal, trece la cazaci, de unde apoi se încearcă asupra Moldovei.

În Muntenia, însă, se iviră în curînd urmările acestor fapte desperate, care-și aveau originea lor în nebunia lui Mihnea al III-lea. O foamete mare se încuibă în țară [45], urmată de o ciumă cumplită, pe care norodul superstițios le credea o dreaptă răsplată trimisă de Dumnezeu pentru a pedepsi nesocotințile omenești[46]. Era, într-adevăr, o pedeapsă, însă nu trimisă de dumnezeire, ci atrasă de oameni ca o consecvență neapărată a faptelor lor ce conțin totdeauna în ele însele urmări pe care numai neștiința le atribuie unor puteri supranaturale. Oamenii bîntuiți de atîtea rele părăseau țara pe întrecutele; dările nu se putură încasa și, haraciul neputînd fi răspuns la timp, sultanul mazilește pe Ghica.

Destituirea lui mai avuse încă un motiv. Marele vizir [Mehmed] Kiupruli ⟨Köprülü⟩ [45 bis], atotputernic la Poartă și domnind el în locul sultanului, se hotărîse a pune un capăt veșnicilor neorînduieli ce se petreceau în țările vasale de la nordul Dunării și vroia să le lege într-un chip mai nemijlocit de împărăție, prefăcîndu-le cîte trele în pașalîcuri. El vroia să înceapă cu Muntenia și, luînd ca pretext neplata la timp a haraciului, însărcinează pe pașa din Silistra să trimită 300 de călăreți, care pun mîna pe Gheorghe Ghica în reședința lui, îl pradă atît pe el cît și pe familia și pe curtea lui, îl bagă în fiare și-l duc la Adrianopole, pe la începutul lui septembrie 1660, unde este aruncat în temniță. După aceea îl trimit, tot încătușat, către începutul lui octombrie, la Constantinopol, unde este reținut într-o strînsă pază[47].

---

[44] *Ibidem*, p. 355 [*Istoria Țării Românești*, p. 142].
[45] Zinkeisen, IV, p. 887.
[46] Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 323 [*Istoria Țării Românești*, p. 147].
[47] Reniger c. împăratul, 7 oct. 1660, Hurm., *Frg.*, III, p. 254. Cronicul lui C. Dapontes, în Erbiceanu, *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1890, p. 9, spune că vizirul cerînd lui Ghica 30 de pungi, domnul s-ar fi rugat să mai aștepte, iar că fiul lui Gheorghe Ghica, Grigorie, ar

Totuși, vizirul părăsește în curînd gîndul de a reduce țările dunărene în pașalîcuri turcești, fiind întors de la el prin stăruințele postelnicului Constantin Cantacuzino, boier muntean care stătea în mare vază la turci[48]. El reînnoi înaintea vizirului argumentele acele ce opriseră în mai multe rînduri pe turci de a da ființă gîndului de atîtea ori desmierdat de ei, punîndu-le în vedere că prefacerea în pașalîcuri a unor țări anevoie de apărat ar mări numai greutățile imperiului, amintindu-le necazurile ce le aducea pașalîcul din Ofen ‹Buda›. Apoi, țările române, fiind puse sub ocîrmuirea directă a turcilor, trebuiau să înceteze de a da veniturile mănoase pe care ei le trăgeau acuma din ele. În sfîrșit — și aici era punctul hotărîtor — o asemenea măsură mai putea provoca și periculoase răscoale, care, sprijinite de puterile vecine, ce aveau interes a împiedica înaintarea puterii turcești, ar putea complica Poarta în cumplite războaie [46]; această din urmă pricină era cea hotărîtoare. De aceea să se mai observe un lucru: nici într-un război al turcilor cu puterile de la nordul împărăției ei nu au rînduit niciodată armată și pași care să ocupe și să apere țările române, ci, cum spune un raport al lui Gaffron, ambasadorul prusian, către Frideric al II-lea: „Poarta a privit totdeauna ca un rău necesar a lăsa aceste două principate părăsite în toate războaiele, de *teama de a nu răscula popoarele lor*, răscoale ce puteau deveni primejdioase, dacă ele ar fi fost sprijinite de puterile vecine“[49].

Vizirul, recunoscînd în acel ce ținea asemenea vorbe un om superior, îi lăsă lui însărcinarea de a găsi un domn pentru Muntenia. Cugetul înalt al postelnicului se vede mai ales din faptul, neauzit pentru acele timpuri, că nu păstrează domnia pentru el, cînd nu avea decît a spune un cuvînt spre a o lua. În niște vremuri de o goană așa de turbată după domnie, ca acele în care el trăia, o asemenea reținere este vrednică de admirare și îndreptățește vaza cea uriașă de care postelnicul se bucura atît la turci, cît și la creștini.

Cine era acest Cantacuzino postelnicul?

Familia *Cantacuzinilor* [47] este una din acele ale căror origini se pot urmări mai departe, nu numai din răsărit, dar chiar din întreaga Europă. Lăsînd la o parte începuturile ei, pe care unii le cobor din casa de Valois a regilor Franței[50], alții din regi traci și alții, în sfîrșit, din ba-

---

fi subtras răspunsul și înlocuit, cu un refuz de a plăti, rugămintea de așteptare, refuz ce aduse destituirea domnului.

48 *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, IV, p. 357 [*Istoria Țării Românești*, p. 145].

49 De Gaffron c. rege, 10 oct. 1783, în N. Iorga, *Acte și frg.*, II, p. 172. *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. nouă, p. 308, zice că „temerea de împărățiile creștinești au zăticnit aceasta“ (adică prefacerea țărilor române în pașalîcuri).

50 Așa arată importantul document de familie ce se află în păstrarea lui Gh. Gr. Cantacuzino din București și care poartă titlul: *Genealogia familiei Cantacuzinilor, a căreia origine se trage din neamul de Valua din pairii de Franția, de la anul 800 pînă la 1787*. Scrierea, un volum în 4° de aproape 500 de pagini, a fost alcătuită după două lucrări, una făcută după istorici și documente de dascălul și învățatul grec din București, Saul Arvanitohoritul, pe la 1765, și alta păstrată de grafina O'Donnel, soția comitelui englez O'Donnel, fiica lui Răducanu Cantacuzino, el însuși fiu al lui Ștefan Cantacuzino cel ucis împreună cu Brîncoveanu [de fapt, la doi ani după acesta]. Această genealogie a fost publicată în parte, în *Buciumul* lui Cezar Bolliac, din 1863, nr. 23 și următoarele (Vezi p. 100, în manuscriptul original, p. 62), și acuma mai în urmă de dl N. Iorga.

Asupra originii franceze a familiei Cantacuzinilor, avem o indicație în o carte foarte rară, intitulată *Discorso di Theodoro Spandugino Cantacusino, gentilhoumo constantinopolitano, dell'origine de'principi turchi*. Scrierea este reprodusă în *Historia Universale dell'origine et imperio de Turchi*, raconta da Francesco Sansovino, Veneția, apresso Mihael Bonelli, 1583. În ea se spune, la p. 185, despre Ioan Can-

roni scandinavi, constatăm că, încă prin veacul al XII-lea, Cantacuzinii formau o puternică și bogată familie în Imperiul bizantin, ceea ce dovedește de la sine o origine mai veche. Cea dintîi pomenire a unui Cantacuzino, însă fără nume de botez, este aceea a unui general bizantin trimis de împăratul Alexios în o luptă contra lui Tancred, nepotul lui Boemund, în 1107. Alt Cantacuzino este *Ioan*, pe timpul împăratului Manoil Comnen, arătat ca om cu mare vază, general și încuscrit cu împăratul a căruia nepoată, Maria Comnena, fiica sebastocratorului Andronic, o ținea în căsătorie, și care Ioan merge cu război împotriva sîrbilor[51].

Fiul lui Ioan, *Manuil Cantacuzino*[52], este trimis de același împărat împreună cu Andronic împotriva turcilor în Asia, unde dobîndește asupra lor o mare izbîndă. Nu se știe însă din ce pricină mai tîrziu împăratul se supără pe el și-l aruncă în închisoare.

Întîlnim pe un al doilea *Ioan* Cantacuzino, probabil fiul lui Manuil, pe timpul uzurpatorului Andronic Comnen (1183—1185), pe care tiranul îl orbește din pricină că lăsase să fugă din închisoare pe Constantin Angelul ⟨Angelos⟩. Acest Ioan al II-lea Cantacuzino a avut de soție pe fiica lui Andronic Angelul, sora viitorilor împărați Isac și Alexios Angelul. Ioan Cantacuzino piere într-o luptă cu românii din Macedonia, în contra cărora, deși orb, fusese trimis de către cumnatul său, Isac Angelul, după ce ajunge împărat (1185)[53].

Mihail Cantacuzino ajută lui Alexios Angelul a se răscula contra fratelui său Isac. Din faptul că Nicetas spune despre Mihail că ar fi fost unit prin familie cu împăratul[54] se poate încheia că era fiul lui Ioan și a surorii lui Isac Angelul.

În același timp cu acești Cantacuzini, a căror coborîre din tată în fiu se poate stabili cu destulă siguranță, mai sînt și alții, precum unul *Teodor* care moare în 1183 în o luptă în Bitinia; altul, *Andronic,* trimis de împăratul Isac al II-lea Angelul (în anul 1189), ca să ducă împăratului Frederic, în timpul expediției cruciate, cele trebuitoare armatei[55].

Din unul din aceștia trebuia să se coboare *Manoil* Cantacuzino pe care-l întîlnim pe timpul împăratului Ioan Batatze din Nikea, trimis în contra genovezilor, care căutau să pună mîna pe Rhodos în anul 1250.

După toate probabilitățile, acest Manoil fu tatăl unui *Cantacuzino* al cărui nume nu se știe, el însuși părintele împăratului *Ioan Cantacuzino* cu care familia Cantacuzinilor se urcă pe tronul Imperiului bizantin

---

tacuzino, care ajunge împărat, că „era più nobile che persona, la quale fosse in Grecia; conciosia cosa che egli discendeva da dodici pari di Francia".

Genealogia a fost publicată în 1902 de dl N. Iorga [în *Genealogia Cantacuzinilor, de banul Mihai Cantacuzino,* editată și adnotată de N. Iorga, București, 1902]. Adaosele la ediția I sînt făcute după ediția aceasta. Citatele vechi sînt lăsate după manuscrisul original consultat de mine din îngăduirea proprietarului său, dl G. Gr. Cantacuzino, înainte de a fi publicat Iorga ediția d-sale. Unele din citatele ediției I sînt făcute după *Buciumul.*

[51] Scriitorul bizantin [Michaelis] Ducas, *[Historia Byzantina]*, ed. Bonn, [1834], p. 27, numește pe „'Ιωάννης ὁ Καντακουςηνός ἀνὴρ ευγενής τε καί τῶν πάλαι ἡρώων ἀπόγονος". Cf. Nicetas, Choniates, *[Historia]*, ed. Bonn, [1835], p. 121 și 136. [Ioannes] Cinnamus, *[Epitome]*, ed. Bonn, [1836], p. 109.

[52] Cinnamus, *[Op. cit.]*, p. 293: „'Ιωάννη τῆ Καντακουζηνῆ ... παῖς ἦν Μανουήλ". Comp. Nicetas, p. 254.

[53] Nicetas, *[Op. cit.]*, p. 335, 489 și 660.

[54] Nicetas, *[Op. cit.]*, p. 593: „ὁ Καντακουζηνος Μιχαήλ ... κατὰ γένος τῶ βασιλεῖ συναπτόμενοι".

[55] Nicetas, *[Op. cit.]*, p. 349 și 526. Vezi și [Carolus du Fresne] Du Cange, *Historia byzantina,* Lutetiae Parisiorum, 1680, p. 259. (Familia Cantacuzenorum).

[47 bis], deoarece aflăm pe Manuel Cantacuzino încă în viață pe timpul împăratului Manuel Paleologul (1261—1282).

Să urmărim acum coborîrea familiei Cantacuzinilor de la împăratul Ioan pînă la Mihail Cantacuzino, cel ucis de sultanul Amurat ⟨Murad⟩ al III-lea în 1578, din care se trag fără nici o îndoială Cantacuzinii români.

Împăratul *Ioan Cantacuzino* domnește de la 1347—1355 ⟨1354⟩, are de soție pe Irina, fiica lui Andronic Asan, un coborîtor din Asăneștii împărăției româno-bulgare, avînd cu ea pe următorii fii: *Matei*, care a fost și împărat, însă numai un an de zile 1355—1356, *Toma* Cantacuzino care trăia pe la 1358[56] și *Manoil* Cantacuzino, făcut de tatăl său, în anul 1349, duce de Sparta, din care se trag Cantacuzinii pe care îi găsim mai tîrziu în Peloponez, însurat cu fiica lui Jean de Lusignan care ajunge mai tîrziu rege de Armenia. Mai are și trei fiice, Maria, Theodora și Elena[57], măritate după deosebite personaje însemnate ale timpului.

Matei Cantacuzino împăratul are de soție pe Irina Paleologhina, cu care naște trei fii: pe Ioan, Dimitrie și Gheorghe și mai multe fete. Din aceștia, *Gheorghe Cantacuzino*, supranumit *Suchetai*, era om cu mare reputație între greci, după cum ne spune urmașul său Spandugino[58]. Una din surorile lui Gheorghe era împărăteasă de Trapezunt, iar a doua, numită Irina, soția despotului Serbiei Iurgo și muma lui Lazăr, cel ucis în luptele cu turcii[59].

Fiul lui Suchetai fu *Manoil* Cantacuzino care, „prin mărimea vazei sale și noblețea sîngelui său, avea puțini asemeni între greci și fu ales de albanezi drept duce, schimbîndu-și numele din Manoil în Ghin Cantacuzino“, pe la anul 1453[60].

De la acest an înainte pînă la Dimitrie Cantacuzino, care se bate pentru florentini și moare în 1536, fiind îngropat în biserica Sf. Dominic din Pisa, și care Dimitrie este tatăl vestitului Mihail Cantacuzino, pronumit de turci Șaitan-Oglu[61], adică fiul dracului, născut pe la 1525, adică pentru răstimpul destul de scurt de vreo 40 de ani, nu se mai poate urmări genealogia Cantacuzinilor[62]. Nu este însă nici o îndoială că, deși filiațiunile nu se mai pot stabili din lipsă de izvoare, Mihail Cantacuzino, Șai-

---

56 Ducas, *[Op. cit.]*, p. 209; G[eorgius] Phrantzes, [*Annale*, ed. Bonn, 1858], p. 386.

57 [Ioannes] Cantacuzenus, [*Historiarum libri*, IV, *Graece et latine*], ed. Bonn, [vol. I—III, 1828—1832], II, p. 195.

58 Spandugino, l. c., p. 189.

59 *Idem*, p. 190, 193.

60 *Idem*, p. 192. [Laonicus] Chalcocondila, *[Historiarum libri decem]*, ed. Bonn, [1843], p. 407.

61 Vezi în Cronicul lui [Chesarie] Dapontes, în Erbiceanu, *Cronicari greci...*, p. 22, împrejurarea hazlie care aduse lui Cantacuzino acest supranume.

62 Că Mihail Cantacuzino era născut pe la 1525 se vede de pe aceea că [Martinus] Crusius, contimporan cu Mihail, spune în *Turcograecia*, p. 211, că la moartea lui, în 1578 „periit non multo quinquagenario major“. Pînă la publicarea poemei lui George Etolianul nu se cunoștea numele tatălui lui Șaitan-Oglu. Acest poem, scris de un om din casa acelui vestit nobil grec, ne arată că pe tatăl lui Șaitan-Oglu îl chema Dimitrie (vers 358):

Λέγουσίν τον Μιχαήλ,
. . . .
Εἶγε καὶ πατέρα πρῶτα
. . . .
Κὺρ Δημήτριος ἐκεῖνος,
ἦτον κ'εἰς τὸ γένος φίνος...

Vezi N. Bănescu, *Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux* [*de la Valachie*, Bucarest], 1912, p. 28. N. Iorga, care nu cunoștea acest poem, presupunea că tatăl lui Șaitan-Oglu ar fi fost numit Alexis Cantacuzino. *Genealogia Cantacuzinilor* [ed. *Iorga*], p. XXI.

tan-Oglu, trebuie să fie un coborîtor din această familie cu aşa de întinse ramificări.

Anume, în afară de Cantacuzinii arătaţi, se mai întîlnesc şi ramuri laterale, din care a putut, pe lîngă ramura centrală, să se coboare Mihail Cantacuzino. Aceşti Cantacuzini, a căror stirpe nu mai poate fi stabilită, sînt următorii:

Dimitrie Cantacuzino, care trăia la Constantinopol pe la 1420 şi care moare împreună cu ginerele său Nichifor Paleologul, apărînd oraşul contra turcilor; *Ioan Cantacuzino,* care s-a aflat faţă la întronarea lui Constantin Paleologul, ultimul împărat bizantin, şi a fost pus de el guvernator al Corfului; *Stravromitis Cantacuzino,* care era guvernator la Zituni pe la 1425; *Toma Cantacuzino,* cumnatul regelui Serbiei, Gheorghe Brancović, apără în 1435 Semendria contra sultanului Murad al II-lea; un alt *Cantacuzino* este omorît de sultanul Mohamed al II-lea după luarea Constantinopolei; *Dimitrie,* probabil fiul acestuia, fugit în Italia, unde moare la Florenţa şi este îngropat în biserica sfîntului Dominic, în care se află piatra lui mormîntală din anul 1536, lucru arătat chiar de Gerlach, contemporanul lui Şaitan-Oglu, care spune anume că „Mihail Cantacuzino se trăgea din vechea familie grecească nobilă a Cantacuzinilor“[63]. *Antonie Cantacuzino,* de la care istoricul Wolf cumpără în 1554 un manuscris de istorie a lui Zonaras[64].

Mihail Cantacuzino, Şaitan-Oglu, era fiul lui Dimitrie, mort după anul naşterii sale, 1525. Fiind deci chestiunea de cel mult o generaţie, putem primi ca dovedită coborîrea lui Şaitan-Oglu din familia Cantacuzinilor, acea urmărită de prin veacul al XII-lea şi urcată cu Ioan pe tronul Imperiului bizantin.

Să venim însă la întîmplările vieţii lui Mihail Cantacuzino celui mort la 1578, care se va adeveri ca stirpea netăgăduită din care se trag Cantacuzinii români şi a cărui tristă soartă stă în legătură cu istoria ţărilor române, unde urmaşii lui căutară adăpostire.

Ca şi antecesorii săi, Mihail Cantacuzino este arătat ca omul cel dintîi şi cel mai cu vază nu numai din toţi grecii, dar chiar şi din toţi străinii Constantinopolei; era neguţitorul împăratului şi era însărcinat cu procurarea blănurilor, stofelor de mătasă, de lînă şi de aur, precum şi a toate cele ce padişahul avea nevoie pentru persoana lui, pentru sultana şi pentru întreaga lui curte[65]. Fiind bogat încă prin moştenirea de la părinţi[66], asemene daraveri sporiseră averea lui într-un chip neauzit.

---

63 *Tagebuch,* p .60 (vezi titlul complet, mai jos, nota 66).

64 Asupra tuturor acestora, vezi citaţiile (citatele) în Du Cange, l. c., p. 263. Pentru Toma Cantacuzino, adaugă pe Zinkeisen, *Gesch. des osm. Reiches,* I, p. 584.

65 Nicola Barbarigo c. dogele, 18 martie 1578. Hurm., *Doc.,* IV/2, p. 103.

66 Stephan Gerlachs der Aeltern, *Tage-Buch der von zween glorwürdigsten Römischen Käysern Maximiliano und Rudolpho, beyderseits den andern dises Nahmens, höchstseligster Gedächtniss an die ottomannische Pforte zu Constantinopol abgefertigten, und durch den wohlegebohrnen Hern David Ungnad, [Freyherrn], zu Sonniegk und Vreyburg u.s.w. Römisch Käyserl. Rath, mit würcklicher Erhalt-und Verlängerung dess Friedens zwischen dem ottomanischen und Römischen Kayserthums, und demselben angehörigen Landen und Königreichen u.s.w. glüchlichst-vollbrachter Gesandschafft;* aus denen *Gerlachischen,* Zeit seiner hierbey bedienten Hoff-Prediger-Ampts-Stelle, egyenhändig auffgesetzten und nachgelassenen schriften, herfür gegeben durch seinen Enckel M. Samuelem Gerlachium Special.-Superintendenten zu Gröningen in dem Hertzogthum Würtemberg; mit einer Vorrede Hern Tobias Wagneri, der H. Schrifft Dr. und Prof. zu Tübingen. Franckfurth am Mayn, gedruckt bey Heinrich Friesen, 1674, p. 463. Citaţiile din această carte rară le împrumutăm din Émile Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire [relatifs à la Turquie et aux Principautés Dannubiennes],* Paris, 1877, p. 1 şi urm., articolul: *Mort de Michel Cantacuzène.* Cf. Crusius, *Turcograecia,* p. 67.

Prin darurile de tot soiul cu care încărca pe marii dregători ai Porții, el își dobîndise o înrîurire covîrșitoare, încît fără el nu se mai făcea nimic, nici instalări de patriarhi sau episcopi, nici numiri de domni în țările române. Din toate aceste stăruinți, mijlocite prin Mihail Cantacuzino, izvorau însă pentru el venituri nesfîrșite, care îl puneau în putință de a-și spori pe fiece zi influența lui la Poartă și prin aceasta adăuga fără încetare cifra avuțiilor lui.

După lupta cea nefericită a turcilor de la Lepanto (1571), în care flota lor fu aproape nimicită, Cantacuzino dăruiește sultanului 15 corăbii construite pe cheltuiala lui și după aceea în fiecare an el mai făcea pentru împărat cîte un număr de corăbii[67].

Cantacuzino poseda o casă mare la Constantinopol și un palat la Anchiali, oraș din Tracia, lîngă Marea Neagră, pe drumul de la Constantinopol la Marcianopol, așezat între Soatre și Develtum, și care astăzi poartă numele de Akiali[68]. Zidirea acestui palat costase pe proprietar 20 000 de galbeni; era înconjurat cu un zid înalt și conținea numeroase locuințe, în care trăia nu numai Mihail Cantacuzino cu familia lui, dar încă și întreaga lui curte, care se suia la mai mult de 100 de inși.

La moartea lui Mihail, călăul său, Alibeg, „găsește o comoară atît de însemnată, constînd din pietre scumpe, giuvaeruri, blide de aur și de argint, vaze, cupe, basenuri, putini, tăblăli și farfurii (din care o parte îi fusese trimisă ca dar de către voievozii Moldovei și ai Valahiei, iar cealaltă îi venea de la străbuni), catifele, mătasă, obiecte de argintării etc., încît el fu pus în cel mai mare grad de mirare și spuse că însuși împăratul său nu poseda asemene lucruri“[69].

Bogățiile mari au fost însă totdeauna primejdioase celui ce le poseda, în Împărăția otomană. Pedeapsa cu moartea atrăgînd totdeauna confiscarea averii, sultanii erau adeseori îndemnați de a-și apropria deodată comorile celui bogat, nemulțumindu-se chiar cu cele mai mănoase daruri din partea aceluia, care tot nu constituiau decît o mică parte din totul din care se desfăceau.

Bogățiile cele uriașe ale lui Cantacuzino fură pricina pieirii lui. El căzuse în disgrație încă în anul 1576, cînd fusese închis în cele Șapte Turnuri și scăpase numai prin stăruința proteguitorilor săi care știau că prin moartea lui vor pierde grasele bacșișuri, întrucît toată averea jertfei trebuia să încapă în mîinile sultanului. Învinuirea ce i se aducea se vede de departe a nu fi fost serioasă. Se pretindea anume că el, Cantacuzino, fusese pricina de se scosese din scaunul Munteniei pe Petru Șchiopul ⟨cel Tînăr⟩ și se înlocuise cu Alexandru al II-lea, fratele său [48], cu care țara fiind nemulțumită, Poarta avea necontenit supărări cu plîngerile boierilor. Dacă ne amintim că Alexandru al II-lea fusese pus de sultan în tron încă cu 9 ani mai înainte, în 1567, atunci vom înțelege că se căuta numai pricină lui Mihail Cantacuzino[70].

---

67 Crusius, l. c., p. 67; Gerlachs *Tagebuch*, p. 60. Asupra punerii și depunerii episcopilor, vezi Crusius, p. 211.

68 [August] Pauly, *Real-Enciclopädie der classichen Alterthums* [Wissenschaft, Stuttgart, 1852], I, p. 971, s. v. Anchiale. Nu poate fi vorba de Anchialul di Cilicia, care s-a ruinat încă din vremile vechi. Cf. Crusius, p. 496.

69 Gerlachs *Tagebuch*, p. 463 și urm.

70 Giovanni Corraro c. dogele, 5 septemvrie 1576, Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 95: „et perche costui (Saytan Cantacuzino) ha fama d'esser stato causa col mezo del bassa, del qual é stato sempre favorito grandamente, che fosse scaciato l'altro Vaivoda et messo questo Alessandro“. Asupra domniei lui Alexandru al II-lea vezi vol. III al acestei istorii, p. 21. Învinuirile aduse lui Șaitan-Oglu se regăsesc în o scrisoare a lui David Ungnad din 18 iulie 1576, Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 117.

Bineînţeles că toţi duşmanii săi — şi numărul lor trebuia să fie în proporţie cu bogăţiile şi cu vaza lui — se bucurară foarte mult de disgraţia puternicului om, pe cît se întristară iarăşi cînd îl văzură ieşind din temniţă. Mihail Cantacuzino înţelese însă încotro mergeau lucrurile; el se hotărî atunci să se retragă de la curte şi din afaceri, spre a-şi petrece zilele departe de intrigi şi frămîntări. Tocmai această hotărîre a lui îl pierdu desăvîrşit. Cît timp el fusese în daraveri cu toţi oamenii Porţii, hrănindu-i necontenit cu grase daruri, el putea să aibă duşmani, dar avea şi proteguitori, căci pentru mulţi era un om folositor, care trebuia păstrat.

De îndată însă ce se retrase din afaceri, el deveni numai ţinta lăcomiei turceşti celei în veci nesăturate şi veacul lui se apropia. Într-o zi, pe la începutul lui martie 1578, un capugiu, Alibei, fu trimis de sultan către Moldova. În drum, trebuia să se oprească la Anhiali[71], spre a executa pe Mihail Cantacuzino, care fu spînzurat chiar la poarta palatului lui, fără a se asculta nici rugămintele lui de a-l lăsa măcar să-şi grijască sufletul, nici ţipetele şi vaietele familiei lui, ce se aruncase la picioarele turcului.

Pretextul morţii lui era tot acea învinuire fără înţeles, că el ar fi pricinuit căderea lui Petru Şchiopul ⟨cel Tînăr⟩ şi înlocuirea lui cu Alexandru al II-lea. Se mai adăugau însă şi altele mai temeinice, cel puţin în aparenţă: că Mihail Cantacuzino stăruise pentru a se da scaunul Moldovei disgraţiatului Petru [Şchiopul], ceea ce provocase luptele cu Ioan-Vodă al Moldovei, zdrobirea mai multor armate turceşti, amestecarea tătarilor în ţară şi ruinarea ei, din care a rezultat lipsa de provizii în Constantinopol, mai ales în grîu şi carne, pe care turcii le trăgeau din ţările române. Apoi, după uciderea lui Ioan-Vodă şi restituirea lui Petru Şchiopul, proteguitul lui Cantacuzino, se născuse alt pericol pentru turci, din amestecul ţarului Moscovei (prin poporul cazacilor) în încercările neîncetat reîmprospătate ale fraţilor lui Ioan-Vodă de a ocupa tronul Moldovei[72].

Toate aceste imputări făcute lui Cantacuzino ar fi avut temei dacă turcii l-ar fi ascultat fără a se înfrupta din darurile şi din sporirea de tribut dată de Petru Şchiopul spre obţinerea domniei Moldovei. Cînd ştim însă cum stăteau lucrurile cu cinstea şi neinteresarea turcilor, atunci vom recunoaşte fără greutate că asemene învinuiri erau iscodite numai cît spre a îndreptăţi moartea bogatului Cantacuzino, fiind cunoscut că pînă şi tîlharul cînd pradă şi ucide încă se face că se supără pe jertfa lui, spre a căpăta ***dreptul*** de a o sugruma.

Mihail Cantacuzino, deşi va fi fost prin însăşi poziţia şi rolul ce-l juca, nu mai puţin prin moravurile timpului şi a înconjurimii sale, adus a se folosi şi el pe nedreptul din munca altora, se vede totuşi a fi fost un om deosebit, între altele şi prin aceea că poseda o cultură îndestul de însemnată. Se găsiră în casa lui mai multe cărţi şi manuscripte, cele mai

---

[71] Gerlachs *Tagebuch*, p. 463 şi urm. Din faptul că Anhiali era pe drumul ce ducea din Constantinopol la Moldova, se vede că este vorba de Anhiali acel din Tracia, şi nu de acel din Asia. Ce ar fi căutat prin Asia un trimis către Moldova? Crusius, p. 226: „die 3 mart 1578, [domi suae], in civitate Anchialo strangulatus est".

[72] Nicolo Barbarigo c. dogele, 18 martie 1578. Hurm., *Doc.*, IV/2, p. 103: „habbea ordinato la morte di Saitan Catacusino (sic) come di autore et fomentatore di tutti questi mali ma la causa principale veramente del ordine della morte . . . si tieni da quelli che penetrano un poco piu avanti, che sia stato il desiderio di acquietare i popoli di quel paese già sollevati, dobitandosi di una total ribelione, essendo favorito queste lor solevantioni dal Duca di Moscovia". Comp. vol. III al acestei istorii, p. 94 şi urm. Mai vezi şi *Turcograecia* lui Crusius, p. 211.

multe de medicină, un număr de scriitori bizantini și cîteva cărți de religie. Crusius ne spune că, la vînzare, unele din manuscriptele lui Cantacuzino ajunseră prețuri însemnate, din pricina concurenței călugărilor din muntele Athos și de aiurea[73].

Dacă ne amintim că împăratul Ioan Cantacuzino fusese scriitor, că Antonie Cantacuzino poseda iarăși manuscripte ale istoricilor bizantini[74], că Spandugino Cantacuzino s-a îndeletnicit de asemene cu istoria, atunci, din eredități și atavisme nu ne vom mira cînd vom găsi întreagă această familie deosebindu-se prin apucăturile ei culturale, și mai ales prin un adînc cult al strămoșilor, după cum se vede din genealogiile pe care întotdeauna membrii ei s-au silit să întocmească și din care mai multe se află la deosebitele ramuri ale ei ce trăiesc astăzi [este vorba de sec. XIX].

Mihail Cantacuzino lasă trei fii: pe *Andronic,* cel mai mare, în vîrstă de 25 de ani la moartea lui și care se însurase cu fata altui grec foarte bogat, Iacob Rhallis, luînd ca zestre suma, uriașă pentru acele timpuri, de 50 000 de galbeni, din care 20 000 în bani și 30 000 în scule; ceilalți doi copii ai lui Mihail se numeau Dimitrie și Ioan sau Iane[75].

Andronic păstră, din cauza averilor rămase lui, cu toată confiscarea moștenirii lui Șaitan-Oglu de către Poartă, o mare influență în Constantinopol. În februarie 1593 (trecuseră 15 ani de la uciderea tatălui său), găsim pe patriarhul Eremia scriind lui Petru Șchiopul că, dacă vrea să aibă un sprijin puternic, să se îndrepte către Andronic Cantacuzino, că „are acum trecere mare la împărăție și are și dragoste multă către domnia ta".

Dragostea lui Andronic către Petru Șchiopul se vede din scrisoarea ce o va trimite aproape o dată cu a patriarhului (din noiemvrie), în care îi spune că „a fost nevoit să dea banului Mihai (Viteazul) scaunul Munteniei, dar că, dacă Petru va veni la Adrianopol și va părăsi țările străine și pe oamenii dezbinați de religia Răsăritului, va obține și el domnia Moldovei"[76]. În o a treia scrisoare, Policrat Camerinos către Petru Șchiopul spune că a primit scrisoarea, pe care a binevoit s-o trimită lui *Cantacuzino banul* tot în chestia stăruinții lui pentru recăpătarea domniei. Acest Cantacuzino banul este altul decît Andronic; pare a fi fratele său mai mic, Iane sau Ioan, care și el venise în Muntenia, unde

---

[73] Crusius, *[Op. cit.]*, p. 509. Émile Legrand a publicat, după Antonio du Verdier, catalogul cărților lui Mihail Cantacuzino, care erau în număr de 57. *Recueil de poëmes,* p. 319.

[74] Crusius, *[Op. cit.]*, p. 203: „Chronicon Ioanni Zonarae anno domini 1554 Constantinopoli... 10 ducatis hungaricis emi (inquit Ioannes Dornschwamus) a magnifico domino Antonio Cantacuzeno, cuius familia dum res Bizantina stetit imperatoria fuit, nunc sub Turcico dominatu ad privatam conditionem redacta est".

[75] Gerlachs *Tagebuch*, p. 446. Asupra căsătoriei lui Andronic, vezi o scrisoare a lui Gerlach către Crusius, 17 mai 1567, în Crusius, *Turcograecia*, p. 67.

Al treilea fiu al lui Mihail, Ioan, este vestitul Iane, moșul lui Mihai Viteazul, a căruia mumă era deci o Cantacuzinească [49]. Aceasta ne-o spune C. Dapontes în catalogul său. Erbiceanu, *Cronicarii greci,* p. 158. Dapontes însă greșește cînd spune că Iane era chiar tatăl lui Constantin postelnicul, întrucît nu-i era decît unchiu. Pomelnicul mănăstirii Mărgineni, care poartă în frunte numele de Andronic, nu lasă nici o îndoială asupra numelui părintelui lui Constantin. Întrucît însă Mihail avuse și un fiu Ioan, este învederat că arătarea lui Dapontes se referă la el. Comp. vol. III, p. 128. Vezi și *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Buciumul,* 1863, p. 100. Greșește deci Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor [din Țara Muntenească]*, ed. Acad. [v. *Operele principelui Demitriu Cantemir,* tom. V, îngr. de G. Sion, București, 1878], p. 7, cînd spune că *tatăl* lui Constantin postelnicul, pronumit Șăitan-Oglu, ar fi fost ucis de sultanul Amurat ⟨Murad⟩ al III-lea. Nu tatăl, ci bunul lui Constantin fusese acel Mihai Cantacuzino Șeitan-Oglu.

[76] Cele trei scrisori se află în Hurm., *Doc.*, XI, p. 370, 372 și 331. Cele două dintîi din noiemvrie, a treia din mai 1593 și toate trimise din Constantinopol.

ajunsese banul Craiovei, pe cînd Andronic devine mare vistiernic sub Mihai-Vodă căruia îi ajută la suirea în scaun.

Iată deci doi Cantacuzini, fii ai lui Mihail Șaitan-Oglu, care probabil se refugiaseră în Muntenia în primul moment de groază după moartea tatălui lor, iar după aceea, prin trecerea timpului (15 ani), redobîndiră, prin relațiile și averile ce le putură scăpa din cumpăna prin care trecuseră, trecerea la turcii care-i puneau în stare de a interveni pentru numirile în scaunul român, redobîndind casei vechea influență a tatălui lor.

Pe acest Ioan banul, însă fără trecerea numelui de familie Cantacuzino, îl aflăm pe patru sinete scrise grecește, eliberate de el la turci și greci din Constantinopol, precum se vede lucrul de la unul din ei, Pervana-bei casapul, care desigur trăia în capitala imperiului după meseria și bogăția lui, fiindu-i sinetul de 420 000 de aspri. Aceste sinete sînt eliberate în interesul lui Ștefan-Voievod, fiul lui Petru Șchiopul, pe la 1589, pe cînd acesta era domn în Moldova, desigur date numai în numele fiului său, dar pentru propriile lui nevoi. Titlul de ban și faptul că sînt scrise grecește ne fac a crede că ele ar fi ale lui Iane Cantacuzino, banul din scrisoarea lui Camerinos. Aceste sinete fuseseră date în Constantinopol, unde ambii frați Cantacuzino, Andronic și Ioan (Iane), lucrau în interesul domnilor români[77]. Pe acest Ioan banul, fără însă adausul de nume de familie Cantacuzino, îl reaflăm în Moldova cu patru ani înainte[78] de scrisorile trimise de el, scrisori* care îl pomenesc ca în Constantinopol.

Andronic se vede că după ce a ajutat lui Mihai Viteazul să se urce în scaunul Munteniei a venit la el în țară și a fost numit vistiernic [52]. În această însușire îl găsim subsemnînd în grecește printre boierii divanului lui Mihai, în tratatul din 26 iunie 1599 cu Andrei Báthory[79] Andronic este apoi însărcinat cu creșterea și paza fiului lui Mihai, [Nicolae-] Pătrașcu[80]. Este trecut apoi ca ocîrmuitor al Moldovei, după cucerirea acelei țări în 1600, împreună cu Udrea [Băleanu], Sava [armașul] și Negrea [spătarul]. După pierderea ⟨înfrîngerea⟩ de la Mirăslău, Mihai Viteazul însărcinează pe Andronic să trateze cu turcii despre ajutorul ce-l

---

[77] Aceste sinete încep toate cu Ομολογῶ ἐγὼ Ιωάννης ὁ μπάνος, sînt toate din 1589 și poartă pecete în loc de subsemnătură. Domnul avea să dea pentru banii primiți oi din deosebite județe. Suma totală era de 701 000 aspri. Hurm., *Doc.*, XI, p. 207—209. Acest Ioan banul (Cantacuzino) nu are nimic a face cu Ioan vistierul de pe timpul lui Ioan-Vodă cel Cumplit, care devine postelnic sub Iancu Sasul și iar vistiernic sub Petru-Vodă în a doua domnie. Toate socotite de Tanoviceanu, *Începutul Cantacuzineștilor în țările române [și înrudirea lor cu Vasile Lupu]*, în *Arhiva* din Iași, III [1892, nr. 1], p. 30.

[78] De aici se explică cum de Cantacuzineștii sînt mai vechi în Moldova decît Vasile Lupu. Vezi articolul lui I. Tanoviceanu, în *Arhiva* din Iași.

[Reformulînd paginile consacrate Cantacuzinilor, ed. a III-a adaugă următoarele în legătură cu Iane banul: „Dar tot acest Iane banul este arătat cu alte boierii efective, aceea de vistiernic pe timpul lui Petru Șchiopu [50]. În 1589 și 1590, ceva înaintea fugii lui Petru din Moldova, găsim pe Iane dînd mai multe sinete scrise grecește, care încep toate cu «Mărturisesc eu, Iane banul», dar poate toate pentru: «Ioan, *vistiernicul* Moldovlahiei». Sinetele cunoscute sînt în număr de 6, pe sume însemnătoare, împrumutate de Ioan pentru slujba lui Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul: 1) către Pervana-bei casapul, pe suma de 420 000 de aspri; 2) către Flora de Gagliane ⟨al lui Tacugi⟩, pe 150 000 de aspri; 3) către Ahmed Celebi, pe 21 000 ⟨31 000⟩ de aspri; 4) către unul [Foti și] Gheorghe, pe 100 000 de aspri; 5) către Mehmet Celebi gebegiul, pe suma de 260 000 de aspri și 6) către Mehmet ⟨Ahmed⟩ Celebi ienicerul, pe 225 000 de aspri" [51].

* *Lectio incerta.*

[79] Vezi semnătura facsimilată, în Hurm., *Doc.*, III/2, p. 330.

[80] 1600, *ibidem*, IV/2, p. 30: „Androni, vistear, suo barone, che era governatore di suo figliuolo".

cerea de la ei, dar turcii — care vedeau căzut pe dușmanul lor cel mai înverșunat — își răzbună contra lui ucigînd pe solul său, sub cuvînt că el, fiind grec, și deci supus turc, nu putea veni ca ambasador din partea unui alt supus al Porții[81] [53]. Astfel pieri deci Andronic, jertfă unei oarbe răzbunări, precum pierise tatăl său Mihail Șaitan-Oglu, acea a lăcomiei otomane.

Andronic fiind ucis de turci, din cei cinci copii ai lui, numai Dimitrie se duce în Crimeea, unde trece la mahomedanism, iar ceilalți patru, *Mihail, Toma, Gheorghe* sau *Iordache* și *Constantin* trecură cu toții în Moldova[82].

Cel întîi din acești patru frați Cantacuzini refugiați în Moldova, care apare în boieriile țării, este *Toma,* care este arătat ca vtori postelnic în un document din 1625, devenind apoi sulger la 1628, urmînd apoi mai departe înălțarea în rang [54]. Al doilea este *Mihail,* numit în documentele moldovenești Mihalache Cantacuzino și care apare ca vistier în un document de la Miron Barnovschi, din 1627. Apoi *Constantin* Cantacuzino, cel ucis mai tîrziu în Muntenia de Grigore Ghica, care apare mai întîi în Moldova în însușire de paharnic mare între anii 1621—1629 ⟨1624—1625⟩. În sfîrșit, *Iordache,* marele vistiernic din tot cursul domniei lui Vasile Lupu, care apare aici din 1631 în această boierie pe care o practică și mai tîrziu [55].

Acești Cantacuzini sînt foarte sus puși de cronicarii moldoveni. Miron Costin spune despre frații Toma și Iordache că, și fără scrisoarea lui, crede că „va trăi numele lor în veci în țara aceasta de pomenire oamenilor, din om în om"*. Însuși Neculce, care era de altfel foarte neplecat către greci, spune despre ei: „măcar că erau greci, dar se puneau tare pentru țară și pentru ca obicei nou să nu se facă, că obiceiurile cele nouă fac risipa țărilor și pieirea domnilor". Era vorba ca Ștefăniță-Vodă să sporească văcăritul. Apoi, acești doi frați Cantacuzini fuseseră dăruiți cu moșiile confiscate de la Ceaurești; dar ei, nevoind să-și ia blăstămul în cap, restituie moșiile acelea de bunăvoia lor.

Tot Neculce adaugă despre Iordache vistierul că la moartea lui a avut „multă jale despre toți pămîntenii, că, macar că era grec, om străin, dar era om bun, se punea tare pentru pămînteni la domnie". Cu toate că Neculce era rudă cu Iordache, deoarece mama lui era fata lui Iordache, nu numai înrudirea îl făcea să grăiască așa, deoarece pe alte rude ale lui, tot Cantacuzini, pe Dumitrașcu, domnul Moldovei, îl hulește în chip foarte aspru.

Cu toată bunătatea lui Iordache, am văzut că el fusese cel mai mare mîncător de răzeși din Moldova; dar a distruge răzășiile nu era pe atunci privit ca o faptă rea, ci ca o lățire a averii prin cumpărătură, și Cantacuzinii erau din o casă din Constantinopol foarte bogată, fiind singurii greci care au adus bani în țară[83].

---

[81] *Ibidem,* IV/2, p. [251—262], (1600). Greșit deci anul morții lui Andronic din versiunea anului dată de nepotul lui Mihai Racoviță, 1595. Vezi *Genealogia Cantacuzineștilor,* ed. Iorga, [p. 36. Cf. N. Iorga, *Despre Cantacuzini, Studii istorice,* București, 1902], p. XLIII.

[82] *Genealogia* cit., p. 37.

* În ed. a III-a, p. 179, era adăugat textul: „Cu toate că Miron Costin era înrudit cu Cantacuzinii prin aceea că fratele său Velicico ținea pe Caterina, fata lui Toma [Cantacuzino] în căsătorie". M. Costin — la rîndul său — mărturisește că a făcut o „slujbă" importantă lui Iordache Cantacuzino la 1653, cînd i-a dus „inima agonisitei lui" la Camenița, unde a pus-o la adăpost la Mihai stegarul (*Opere,* p. 140—141).

[83] Despre Cantacuzineștii din Moldova, vezi studiul dlui I. Tanoviceanu, ***Începutul,*** citat în nota 77.

Cel de pe urmă din enumerații fii ai lui Andronic, Constantin, cunoscut sub titlul de postelnicul, a trecut din Moldova, unde l-am aflat ca paharnic pe la 1629, în Muntenia, la începutul chiar al domniei lui Matei Basarab, care-l însoară cu Ilinca ⟨Elina⟩, fata lui [Radu] Șerban Basarab-Voievod, dîndu-i rangul de postelnic, ce a rămas alipit de numele lui[84] [56].

Constantin postelnicul dă naștere cu soția lui la 12 copii, 6 băieți și 6 fete, pe care, însurîndu-i și măritîndu-le după odrasle din casele cele mai mari ale Munteniei, familia lui prinde adînci rădăcini în patria lui adoptivă. Bogățiile lui cele mari, parte aduse cu sine din Țarigrad, parte dobîndite prin zestrea cea uriașă a soției sale [57], întinderea familiei sale și mai ales înțelepciunea lui urcau vaza lui la o mare înălțime; era considerat de turci ca un oracol în ceea ce privea afacerile Munteniei, explicîndu-se astfel rolul jucat de el în împrejurările petrecute cu prilejul mazilirii lui Gheorghe Ghica[85].

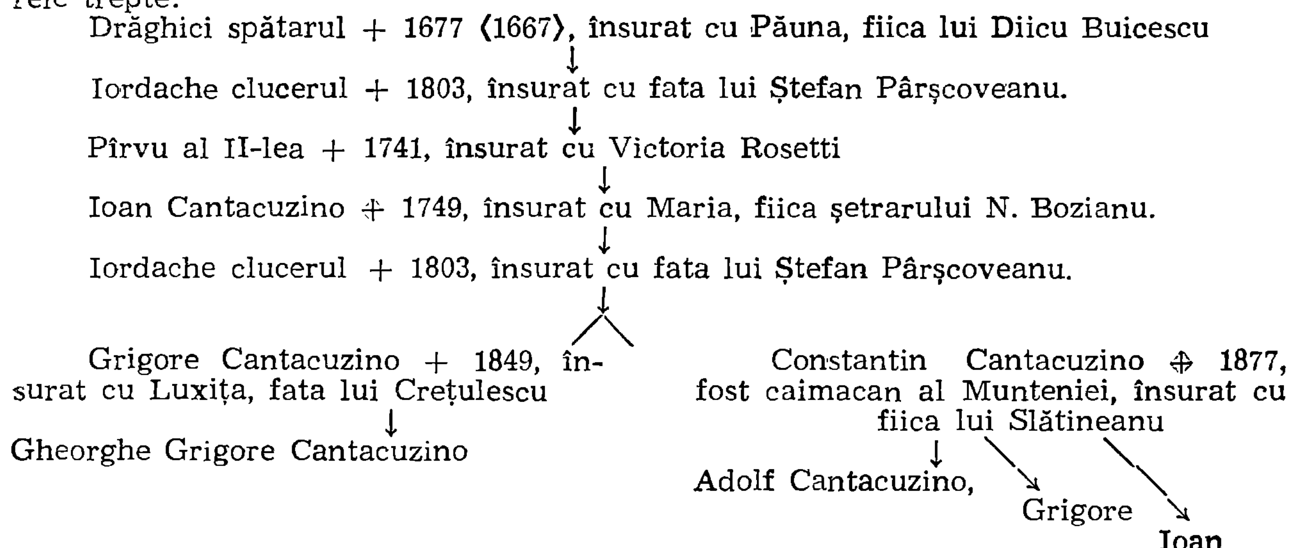
[84] Pentru Constantin, vezi *Genealogia*, ed. Iorga, p. 24, 53.

[85] Fiii lui Constantin postelnicul Cantacuzino fură: *Drăghici* spătarul, *Șerban*, care ajunge mai tîrziu domn, *Constantin* stolnicul, boierul cel influent de la curtea lui Brîncoveanu, *Mihai* spătarul, *Matei* aga și *Gheorghe* ⟨Iordache⟩ spătarul. Dintre fete, una este măritată după Papa Brîncoveanu și este muma lui Constantin Brîncoveanu.

Din Drăghici spătarul se trage familia Cantacuzinilor supranumită *Măgureanu*, de la moșia lor din Prahova, dată lui Drăghici de tatul său. Această familie se împărți în două ramuri: una rămasă în Muntenia reprezintată astăzi aci prin ramura d-lui *George Grigore Cantacuzino*, președintele Adunării deputaților din anul 1890, iar în Rusia prin ramura coborîtă din generalul maior *Mihail Cantacuzino* (fiul lui Matei banul), strămutat în Rusia în 1774.

Cealaltă ramură a Cantacuzinilor Măgureni se desparte în alte două vițe: una se așeză în Moldova la 1733, și din ea se trage *Vasile Cantacuzino*, prescurtat *Canta*. Familia Canta este o scurtare din Cantacuzino. În o condică privată a d-lui Ioan V. Cantacuzino se află iscălit de mai multe ori Iordachi cînd cu numele întreg Cantacuzino, cînd cu prescurtarea lui în Canta. A doua ramură se strămută în Rusia.

Coborîrea d-lui G. Gr. Cantacuzino din Drăghici se stabilește prin următoarele trepte:

Înrudirea ramurii Cantacuzineștilor munteni Măgureni, strămutați în Moldova, cu acei rămași în Muntenia se urcă la Pîrvu I. Acesta avu de fii pe Pîrvu al II-lea și pe Matei. Fiul lui Matei, Constantin, se strămută în Moldova împreună cu domnul Constantin Mavrocordat și se însoară aice cu Safta, fiica lui Iordache Cantacuzino, din neamul Cantacuzinilor Moldovei. *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Buciumul*, p. 139.

Din Șerban Cantacuzino, fostul domn al Munteniei, se coboară altă linie de Cantacuzinești numiți *Rîfoveni*, dintre care au rămas dl *Gh. C. Cantacuzino* și doctorul *Constantin C. Cantacuzino* și unchiul acestora, Ghiță Cantacuzino, cu fiii săi Alexandru, Ioan și Gheorghe.

Cantacuzinii moldoveni se cobor din fratele lui Constantin postelnicul care emigră în Moldova, Gheorghe sau Iordache, și lăsă doi copii: Gheorghe Pașcanu,

Cum auziră grecii ţarigrădeni că postelnicul Constantin era arbitrul domniei muntene, ei alergară la el cu mîinile pline spre a o dobîndi. „Iar el, ştiind că sînt greci avani şi încărcaţi de datorii, nici unuia nu i-au făgăduit, iar pentru binele ţării"; a propus de domn pe Grigoraşco, fiul lui Gheorghe Ghica[86] [58], care, aflînd că scaunul Munteniei stă în mîinile postelnicului, se grăbise a-i trimite o stăruitoare scrisoare la Adrianopol din Constantinopol, unde se afla[87].

În această scrisoare îi spune că: „Îmi scrieţi domnia voastră precum că vor să puie beglerbei în Ţara Rumânească. Acest lucru să nu deie Dumnezeu să fie aşa, că atuncea, de vor auzi celelalte ţări precum că fac ei beglerbeii în Ţara Rumânească, atunci toţi se vor face una, şi moldovenii încă fiind ei drepţi se vor face şi ei haini. Zeu că va vrea vizirul să-i aşeze pe acei beglerbei şi nu va putea. Din ţară nimic nu ne vine, dar aşteptăm să ne vie şi, de ne va veni, îndată vă vom face ştire. Dumneata, postelnice, mult îmi era dor de dumneata să te văz şi nu lăsă Dumnezeu să fii venit, să fiu grăit numai două trei cuvinte către dumneata. Ce voi face de cînd te-ai dus dumneata de la mine? Am rămas mut şi surd şi fără de om. Despre făgăduinţă să socoteşti dumneata, pe cît vei socoti într-ascuns, ca cela ce lucrează lucruri mari. De va face cheltuială ca la vreo 50 de pungi între toate darurile, iar de vizir şi de împăratul nimica să nu le dăruiască, căci că ţara este în mîna hainilor; iar dacă se va aşăza ce le va fi voia atîta vor lua şi cît-va vor cere atîta le vom da, cum şi astăzi ieau ei ce le este voia dintr-aceste ţări, şi cu dăruială şi făr' de dăruială. Ci eu scriu d-tale, iar d-ta, ca un destul înţelept, le vei socoti precum va fi mai bine aşa să faci, şi ce vei cunoaşte să faci, de mine este făcut. Eu din cuvîntul d-tale nu voi ieşi, nici de la mine să aştepţi învăţătură, că eu las asupra d-tale de toate lucrurile, cum îi socoti aşa să faci. Mie mi-ai prisosit cu taleri 200, ci eu îţi iert dumitale acei bani. Ni s-ar fi căzut să-ţi ertăm toţi: dar dumneata eşti destul de înţelept, de vei primi şi atîta; iar Dumnezeu cel milostiv să se îndure spre noi a ne milui după gîndul nostru; atunci cît îţi va fi voia, atîta ţi-i lua, şi ce-ţi va fi voia, aşa vei face cu mine, numai fi nevoitor de mă scoate din gurile a neprietinilor mei. Iar ce voi să zic mai multe către dumneata, că ştii dumneata toată firea ce o am. Foarte să-ţi pui poalele în brău şi să te nevoieşti pentru mine şi pentru dumneata, că noi amîndoi unu sîntem"[88].

În loc însă de a-l vedea pe postelnicul cerînd lucruri mari de la proteguitul său, pe care izbuteşte a-l pune în scaun, tot ce-i pretinde este de a nu fi amestecat la nici o daraveră în ţară şi de a fi lăsat să-şi petreacă puţinele zile ce-i mai rămăseseră de trăit în taină şi linişte. Un document curios dat de Grigore Ghica lui Cantacuzino, tot înainte de a căpăta domnia, face dovada despre această purtare nobilă şi dezinteresată a marelui om. „Dat-am cartea noastră la mîna cinstitului şi credinciosului nostru boier, dumnealui jupîn Constantin Cantacuzino biv vel postelnic, ca să fie într-aevea înaintea lui Dumnezeu şi a oamenilor, cum dacă mă va dărui Dumnezeu şi cu domnia Ţărei Rumâneşti, să nu aib' a mesteca pe dumnealui la luatul banilor şi nici la chizăşii să nu-l pun pentru bani; şi dacă mă va dărui Dumnezeu să merg în ţară, nici la

---

din care se trag Cantacuzinii Paşcani, şi *Ioan Deleanu,* străbunul Cantacuzinilor Deleni [57 bis].

[86] *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, IV, p. 358 [*Istoria Ţării Româneşti,* p. 146].

[87] *Genealogia* citată, original, p. 103; *Buciumul,* p. 104.

[88] *Mag. ist.,* I, p. 395. Vezi scrisoarea întreagă, din care cea din *Mag. ist.* este numai o prescurtare în *Genealogia Cantacuzinilor,* în *Buciumul,* 1863, p. 124.

[Vezi şi I. Bianu, *Scrisoare a lui Grigore vodă Ghica de la Adrianopole, 1660 febr. 22* („Arhiva", 1890—1891, p. 439—443).]

boierie să nu-l amestec și nici o bîntuială să nu aibă de la domnia mea, ci să aibă a se repausa la casa lui, ca o slugă bătrînă a noastră și a țărei"[89].

Postelnicul Cantacuzino este într-adevăr un caracter excepțional în acel pustiu viforos al trecutului nostru și el merită pe deplin aureola de care l-au înconjurat timpurile acele, cu atîta mai mult că-l vom vedea suferind martiriul, și anume tocmai din partea aceluia pe care-l ridicase pe tron. Încă un exemplu, pe lîngă altele nenumărate, că facerea de bine este adeseori răsplătită cu nerecunoștința.

Vizirul, deși împăcat prin postelnicul Constantin cu familia lui Ghica, se folosește de faptul că Gheorghe era închis, spre a-i cere pentru eliberarea lui 200 000 de lei, pe care Ghica este nevoit a-i răspunde, iar fiul său, numit domn, pleacă în 24 noiembrie 1660 spre a lua stăpînirea scaunului său[90]. Totuși, să nu credem că stăruințele postelnicului Cantacuzino putură procura lui Grigore Ghica scutirea de darurile obișnuite la numirea în domnie, și prea fericit fu el de a scăpa numai cu suma de 250 000 de lei, cheltuieli făcute pentru dobîndirea ei[91] [58 bis].

Grigore Ghica, 1660—1664 [59]. Fiul urmează înainte lucrarea începută de tatăl său, de a scoate țara din nevoile în care încăpuse prin viforoasele întîmplări prin care trecuse sub domniile de mai înainte și pe care Gheorghe Ghica nu le putuse tămădui în scurta lui domnie de cîteva luni (decembrie 1659—septembrie 1660). Foametea și ciuma nu se potoliseră și oamenii tot nu reveniseră încă din țările vecine unde căutaseră mîntuire. Mai era Muntenia plină și de creditori domnești, „cerșind de la locuitori unii bani, alții bucate, alții datoriile Mihnei-Vodă, alții una, alții alta. Ci se mira domnul ce va să mai facă și cu ce va să mai lupte. Că ei ca niște lei căscau gurile să-i înghiță pre toți, fiind țara plină de nevoe și de sărăcie". Grigore Ghica „se lăsa pre sine în toată lipsa. Și chemă pre toți boiarii țării, poruncindu-le ca ce s-ar strînge din țară, venitul tot să-l dea turcilor, ca doar îi va izbăvi Dumnezeu [pre săraci]". Vreo doi ani buni și roditori ce urmară în domnia lui Grigore-Vodă, în care se făcu „pîine și miere și vin mult", scoase în curînd țara din nevoi. Foametea încetă; ciuma se stinse, datoriile începură a se plăti și poporul începu a răsufla[92].

Deși postelnicul Constantin Cantacuzino se retrăsese cu totul din afacerile statului, trăind liniștit ca un filozof în frumosul și îndămînaticul său palat de la Filipești, totuși el nu încetase de a avea asupra creațiunii sale, principele Grigore Ghica, o mare influență. După caracterul pe care l-am cunoscut în postelnicul Cantacuzino, ne putem gîndi că această influență era întrebuințată spre a îndrepta purtarea tînărului domnitor către binele țării. Aceasta nu prea plăcea unor miniștri ⟨dregători⟩ care nu puteau suferi ca manoperele făcute de ei spre a se

---

[89] *Mag. ist.*, I, p. 394. Data lunară lipsește. Se vede însă din cuprinsul său că e dat înainte de domnie. Asupra locului, „nici la boierii să nu-l amestec", vezi vol. II, p. 177.

Pentru a întări încă o dată valoarea cronicarilor noștri, constatăm: conform cu documentul citat, *Anonimul rom.* spune că Cantacuzino „n-au pohtit de la Grigore Ghica [de la el] nici [să-i dea] boierie, nici nimic, fără pace la casa lui să aibă". *Mag. ist.*, IV, p. 359. [*Istoria Țării Românești*, p. 146].

[90] Reniger către împăratul, 26 noiemvrie 1680, Hurm., *Frg.*, III, p. 254.

[91] Ballarino către dogele, dec. 1660. Hurm., *Doc.*, V, 2, p. 78. Asupra sumelor cheltuite de Gr. Ghica, vezi alte versiuni în un alt raport, tot din 1660, *ibidem*, p. 79.

[92] *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, IV, p. 359—360 [*Isoria Țării Românești*, p. 147]. Comp. Neculai Mustea, în *Letopisețe*, III, p. 136.

îmbogăţi din despoierea poporului să fie necontenit dejucate de sihastrul din Filipeşti.

Între aceştia cei mai înverşunaţi erau vornicul Stroe Leurdeanu şi un nepot al lui Constantin Cantacuzino, cămăraşul Dimitrie ⟨Dumitraşco⟩ Cantacuzino. Acest din urmă era fiul lui Mihail Cantacuzino, (fratele mai mic al lui Constantin), cel rămas în Constantinopol, şi murindu-i părinţii fusese luat de Constantin în Muntenia, unde în curînd ajunse, prin proteguirea postelnicului, vel cămăraş ⟨vistier⟩[93]. Se vede că el, venind destul de mare în Muntenia, păstrase firea lui grecească, pentru care şi este numit de cronicari cu porecla de „grecul".

Nu mai puţin datora şi Stroe Leurdeanu vaza lui tot bătrînului postelnic, care şi-l încuscrise, însurînd pe fiul său Şerban Cantacuzino cu fata lui Stroe [60], şi, pe lîngă aceasta, îl mai scăpase în două rînduri de la primejduirea vieţii. Aceste două „vase rele", cum le zice cronicarul, uitînd şi legăturile de înrudire şi datoria recunoştinţei, se făcură uneltele pierzaniei postelnicului, găsind ca executor al perfidelor lor uneltiri pe cellalt îndatorit al acestuia, pe domnul Grigore Ghica, pe care postelnicul îl iubea ca şi pe copiii săi, îl adusese pe tron şi acuma vroia să-l povăţuiască cum să-l păstreze.

Pe atunci Împărăţia turcească avea război în Transilvania, care, neprimind de domn pe [Acatiu] Barcsai cel impus de sultanul, ridicase în scaun pe [Ioan] Kemeny, ce căuta să se menţină contra voinţei turcilor, cu ajutor nemţesc. Turcii porniră asupra acelei ţări, pentru ca, punînd pe partizanul lor în scaun, să taie totodată uneltirile germane din Ungaria [61].

Ei ordonară lui Grigore Ghica din Muntenia şi lui Eustratie Dabija din Moldova să-i însoţească în expediţie [62]. Ghica, plecînd peste hotar, lăsă de caimacani în ţară tocmai acei doi miniştri, vrăjmaşi de moarte ai postelnicului Constantin: Stroe Leurdeanu şi Dumitraşcu Cantacuzino. Ceasul postelnicului sunase. Atrăgînd pe soţia lui Grigore Ghica în complot, vrăjmaşii lui Constantin postelnicul trimit mai multe scrisori către domnitor, în care-l pîrau „că nu-i lasă să strîngă bani din ţară şi că adună el ilamuri (mărturii) de pre la cadii de la serhaturile (marginile) dinprejurul Dunărei, cum că Ghica-Vodă sparge ţara şi că aceste ilamuri vra să le trimită la Constantinopol ca să-l mazilească"[94] [62 bis].

Expediţia turcească, la care luase parte Ghica şi Dabija, ieşise rău, şi domnitorii români, care erau şi ei de vină pentru nereuşita ei [63], simţeau clătinîndu-se tronurile sub picioarele lor, cunoscînd firea turcilor de a-şi răzbuna, chiar cînd ar fi fost nevinovaţi, pentru pierderile suferite de ei.

Grigore Ghica, cînd se-ntoarse în ţară, era deci într-o aşa dispoziţie de spirit, încît putea da mai lesne crezare intrigilor urzite de duşmanii lui Constantin Cantacuzino. Şi, cu toate aceste, dacă şi-ar fi adus aminte numai că în mîinile postelnicului stătuse nu numai de a da domnia fiului său, dar chiar de a o lua pentru sine, şi că el refuzase asemene onoare; dacă ar fi rechemat în mintea lui toată dezinteresata purtare a bătrînului boier, care nici măcar o dregătorie nu vroise să îmbrace pe lîngă domnie, atunci s-ar fi putut uşor convinge că pîrile ce i se aduseseră nu erau decît nişte mincinoase iscoade. Ghica însă nu-şi aminti aceste lucruri şi, ascultînd mai departe de îmbierile miniştrilor săi de a da morţii pe Cantacuzino, fără chiar a-l asculta sau a-l da judecăţii, prea

---

[93] *Genealogia,* original, p. 49; *Buciumul,* p. 104.
[94] *Genealogia,* original, p. 109; *Buciumul,* p. 124.

cu grăbire scăpă cuvîntul ce trebuia să arunce în mormînt pe un om de treabă, scumpă raritate în acel timp de corupție și degradare a caracterelor.

Grigore Ghica trimise niște dorobanți la casa lui Constantin postelnicul, la Filipești, care-l luară în timp de noapte chiar din așternut și-l duseră la mănăstire la Snagov, sîmbătă în 20 decemvrie 1663. Aici îl lăsară, după rugămințile sale, să asculte sfînta liturghie; după aceea se împărtăși și, cu sufletul liniștit, știind că în viața lui numai bine făcuse pe pămînt, dete corpul său călăilor care-l omorîră în trapeza mănăstirii [64].

Chiar și acele timpuri nepăsătoare pentru dreptate, tîmpite pentru toate simțămintele nobile, în care viața omenească era o adevărată jucărie, poporul întreg se mișcă la vestea morții acestui om drept, și adevăr grăiește cronicarul cînd spune că „țara toată plîngea pre Constandin postelnicul, că au pierdut un stîlp mare, care au sprijinit toate nevoile ei ⟨țării⟩; plîngu-l și săracii că și-au pierdut mila, plîngu-l carii au avut de la el multă căutare, plîngu-l și păgînii și creștinii și toate țările care l-au știut sau numai de numele lui au auzit, pentru multa lui înțelepciune și bunătate ce făcea în toate părțile“[95].

Și, cu toate aceste, postelnicul Cantacuzino nu numai că era de origine grec, dar încă poate nu deplin românizat, căci venise în Muntenia la o vîrstă îndestul de coaptă. Prin legăturile în care el intrase însă cu poporul român, înalta lui fire se identifică în curînd cu interesele acestuia; și așa vom vedea, precum a fost tatăl, și pe urmașii lui, Cantacuzineștii, deși trăgîndu-se din neam grecesc, apărînd în Muntenia cauza partidei naționale în contra grecilor cotropitori [65].

Grigore Ghica, caracter moale și de rînd, deplînge în curînd fapta săvîrșită și începe a se tîngui mitropolitului „că n-au știut cînd l-au omorît și cum au fost adormit, căindu-se și plîngînd de moartea lui Constandin. Și blestemă pre Stroe și pre Dumitrașco“, care îl îndemnaseră ⟨căci l-au îndemnat⟩ la această moarte ⟨de l-au omorît⟩ a unui om nevinovat ⟨nefiind nimic vinovat⟩[96]. El învoiește familiei numeroase a răposatului să-i ieie corpul și să-l îngroape cu toate onorurile în mănăstirea lui de la Mărgineni.

În amintirea postelnicului și spre iertarea păcatelor sale, găsim mai tîrziu pe soția lui Ileana [Elina], inspirată de înaltul său cuget, dezrobind pe mai mulți rumâni prin un act care taie cu putere în acele vremuri predomnite de spiritul de hrăpire și de nedreaptă îmbogățire. Prin el Dumitru a Sumancăi, cu fratele său Oprea și cu Voicu a lui Stan Sumancă, și cu Negrea al Mihnei, și cu fratele său Stan Dediul, împreună cu toți feciorii lor scriu și mărturisesc cu zapisul lor ce-l dau la mîna doamnei Ilinca, ce au fost jupîneasa răposatului jupîn Constantin Canta-

---

[95] *Mag. ist.*, IV, p. 363 [*Istoria Țării Românești*, p. 150]. Chiar și cronica lui Constantin Căpitanul, cea atît de dușmană partidei Cantacuzineștilor, nu îndrăznește să învinovățească pe Constantin postelnicul, ci numai pe fiii săi care ar fi umblat după domnie, din care pricină oarecum scuzează omorul tatălui. *Mag. ist.*, I, p. 345.

Cantemir în *Evenementele Cantacuzinilor și Brîncovenilor* (Ed. Acad., p. 7), conține numai notița cea sacă că „Constantin Cantacuzino a fost sugrumat din ordinul domnitorului Grigore Ghica în anul 1664, fiindcă s-a dovedit că intrigă în contra domnitorului și voia să-l înnegrească cu minciuni la Poartă“. Data pusă de Cantemir, 1664, este greșită; trebuie să fie 1663, căci în decemvrie 1664, Ghica făcuse *a doua* expediție în Transilvania împreună cu turcii, care, fiind bătuți la cetatea *Lewentz* sau *Lewa*, îl distituise pe Ghica. Mai jos, nota 100.

[96] *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, IV, p. 362 [*Istoria Țării Românești*, p. 150].

cuzino biv vel postelnic, „cum să se știe că noi aceşti ce sîntem mai sus scrişi fost-am rumâni ai dumnealui de moşie, noi cu toţi feciorii noştri şi cu toate moşiile noastre, încă mai dinainte vreme, şi tot am trăit cu bună pace; iar dumnealor au cugetat pentru Dumnezeu de ne-au iertat de rumânie, *cu toate moşiile noastre,* ca să fie dumnealor pomană şi părinţilor dumnealor. Însă lîngă iertăciune şi aceasta au pus cum că de ne vom ispiti care cumva vre odinioară, noi cu feciorii noştri, au cine să se tragă din neamul nostru, ca să ne vindem la alţi boieri să fim rumâni sau moşiile noastre, atunci să fie dumnealor volnici să ne ieie iar rumâni fără nici un ban, să fim cum am fost şi mai înainte, pentru că dumnealor ne-au iertat ca să aibă pomană, iar că vom umbla cu altă blăstămăciune, atunce se him iar dumnealor rumâni, precum este scris şi la zapisul dumnealor, cel ce ne au dat de iertăciune. Aceasta am scris. Şi pentru credinţă am pus toţi degetele. 7173 (1664) sept. 5. Pisat az Stroia (am scris eu Stroia)“[97].

Acest act de liberalitate caracterizează de minune atît pe întreaga familie a Cantacuzineştilor [66], cît şi mai ales pe acel ce ştiu să-i insufle asemene principii. Nu numai că face un bine ţăranilor, iertîndu-i de rumânie *cu moşii cu tot,* dar vra să-i silească a păstra libertatea dobîndită, şi în orice caz se îngrijeşte de ei, chiar şi atunci cînd se vor scăpăta iarăşi în robia de care îi mîntuise, anume să revină iarăşi la dînşii şi nu cumva la alţii, care nu i-ar fi tratat cu părinteasca îngrijire cu care îi tratau ei.

Cînd împreunăm toate aceste date, este peste putinţă să nu dăm crezare *Anonimului românesc,* care ridică atît de sus familia aceasta, şi să primim bîrfelile lui [Constantin] Căpitanul, care căuta, nu ştim din ce motiv, să o ponegrească şi să o coboare [67].

În luna lui mai 1664, Ghica pleacă pentru a doua oară în expediţie, împreună cu turcii, contra Ungariei [68], însă turcii sînt iarăşi bătuţi şi voievozii români o rup de fugă. Ei sînt chemaţi de paşa să-şi deie samă de purtarea lor în acea bătălie, şi Dabija dă ascultare ordinului, prezentîndu-se la paşa, înaintea căruia găseşte mijloc de a se îndrepta prin cunoscuta metodă.

Grigore Ghica însă, care se înţelesese de mai înainte cu imperialii şi a cărui fugă, întîmplată chiar la începutul bătăliei, provocase catastrofa turcilor, temîndu-se ca paşa să nu ştie cumva de uneltirile lui, pe care să le plătească cu capul, pe de altă parte mai înfricoşîndu-se şi de răzbunarea Cantacuzineştilor, pentru nedreapta moarte a tatălui lor, părăseşte scaunul şi se duce în Polonia, de unde apoi merge la Viena şi de acolo în Moravia[98] [69].

Pe cînd cronicarii noştri spun că Ghica fu bătut de nemţi [69 bis], istoricul ungur Bethlen, mai bine informat, arată că el ar fi ajutat prin fuga lui la victoria nemţilor; şi, într-adevăr, turcii, punînd mai tîrziu

---

[97] Document publicat de Alexandru Papadopol-Calimah în studiul său *Desrobirea ţăranilor în Moldova,* în *Convorbiri literare,* XXI, p. 9.

[98] Rapoarte veneţiene din 15 martie şi 5 iulie 1665, Hurm., *Doc.,* V/2, p. 102 şi 105. Scrisoarea lui Neumann c. elector, N. Iorga, *Acte şi frg.,* I, p. 289, spune anume că: „Gregorius Gyka... in dem Treffen bey Levent durch Zurückziehung seiner Völcker... gute Dienste (dem Kaiser) geleistet, aber darüber dar Furstenhumb zurücklassen müssen, und mit einer jarlichen Pension von 3000 Flolrini in Mähren versehen worden“.

mîna pe corespondența lui Ghica, găsesc între hîrtiile lui și o scrisoare a împăratului german și două altele ale generalului de Rothall îndreptate către el[99]. Fuga lui Ghica cade în luna lui decembrie 1664[100].

3. Cantacuzinii și luptele contra grecilor

Turburările întîmplate în Muntenia, de la moartea lui Matei Basarab pînă la alungarea lui Grigore Ghica, înăbușiseră pentru un timp crîncena luptă întreprinsă de români contra elementului grecesc ce se încuiba tot mai mult în țările lor. Ea fusese începută încă înainte de Matei Basarab, și dacă Țara Muntenească primise mai la urmă, chiar sub oblăduirea acestui principe, reintroducerea influenței grecești, aceasta o făcuse mai mult din respect către o figură atît de impunătoare ca acea a lui Matei; apoi din pricina întemeierii tot mai trainice a domniei lui, prin o durată atît de neobișnuită. La venirea grecului Gioan-Bei sau Mihnea al III-lea, am văzut însă că boierii se opuseseră cu mare îndărătnicie și împotrivirea lor contra domnului grec ajunse la culme cînd dînsul se hotărî să ridice asupra turcilor steagul răscoalei. Șiroaiele sîngelui boieresc vărsate cu acel prilej sînt o vie mărturisire a acestei porniri.

Radu Leon, 1664—1669 [71]. Sub domnia lui, mai liniștindu-se complicațiunile exterioare, românii pot să se intereseze iarăși de soarta lăuntrică a țării lor, și încăierarea elementului românesc cu acel al grecilor, care vroia să-l cotropească, ia iarăși proporțiuni însemnate.

Radu Leon era fiul lui Leon Tomșa (1629—1633) ⟨1632⟩[101]. Deși cronicarii îl cunosc sub acest nume românesc, documentele diplomatice contemporane îi dau pe acel de *Stridia,* numindu-l unul Leon, altul Paul și iar altul Dimitrie. El se urcă în tron pe la sfîrșitul anului 1664[102]

Genealogia Cantacuzinilor spune despre el: „Radu Strida, fiul lui Leon-Vodă, au adus o mulțime de greci cu sine de la Constantinopol, pe care orînduindu-i au cuprins toate boieriile și dregătoriile țării, încît boierii pămînteni nu mai încăpeau nici la o chivernisală".

Deși român de naștere, era, ca mai multe odrasle domnești ale acelui timp, cu totul înstrăinat, ca unul ce chiar fusese născut și crescut

[99] *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, IV, p. 363. *Historia rerum Transilvanicarum, ab anno MDCLXII ad annum MDCLXXII,* auctore Ioanne Bethlenio, Viennae, 1782, I, p. 194: „Valachiae transalpinae princeps Gregorius Dica cum toto suorum robore retro cedens, victoriae Cristianorum auther fuit, quae res occultissime quamvis fuit inter partes tractata". Asupra scrisorilor găsite, vezi Reniger către împ., din 11 fevruarie 1665. Hurm., *Frg.*, III, p. 262.

[100] Reniger cătră împ., în 14 decemvrie 1664, spune despre Ghica că ar fi fost destituit. *Ibidem,* p. 261.

[101] *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, IV, p. 367. Mai sus, Vol. III, p. 351—354.

[102] La 2 ianuarie 1665, el primise numirea. Simon Reniger către împ., 2 ianuarie 1665, Hurm., *Frg.*, III, p. 261. Data unui document venețian din Hurm., *Doc.*, V/2, p. 94, care pune urcarea lui Stridia în 6 ianuarie 1664, este greșită. După toată cercetarea făcută pînă aici trebuie să fie 1665, (6 ianuarie). Alt document, care numește pe Stridia Paul, spune că a fost numit la 12 decemvrie, 1664, *ibidem,* p. 100.

în capitala Imperiului otoman[103]. În iubirea lui pentru greci sămăna prea bine tatălui său, provocînd ca și dînsul, prin reînceperea favorării lor, scene tumultuoase. Pentru a pune mîna pe domnie, fusese nevoit să cheltuiască peste 300 000 de lei, pe care-i împrumutase cu mari procente. „Deci fiind împresurat cu multe datorii, căzut-au asupra țării multe nevoi și grele dajdii. [Și nu era numai pentru dînsul], ci și grecii încă o prădau și o mîncau cu tot feliul de meșteșuguri cum sînt ei învățați". Totuși, nefiind război și pradă în țară, ea s-a ridicat în curînd, și această pace a țării nu venea din altăceva fără cît împăratul avea treabă de bătea Critul ⟨Creta⟩, și, fiind departe de noi, nu aveam bîntuială[104] [72].

Neavînd nici o grijă de nicăieri, domnul se pusese pe banchete. La logodna lui Ștefan, fiul lui Radu, cu Caterina, fiica lui [Gheorghe] Duca din Moldova, „strînsu-s-au toată boierimea țărei cu [toate] jupânesele și au întins corturile în deal despre Mihai-Vodă în drumul Cotrocenilor; acolo făceau ospețe în toate zilele. Adus-au pehlivani de cei ce joacă pă funii și de alte lucruri; adusese și un pehlivan harap hindiu, carele făcea jocuri minunate și nevăzute pre locurile noastre, iute [om] era și vîrtos. Lîngă altele ce ⟨dă⟩ nu le putem lungi, făcea aceasta mai ciudat: 8 bivoli punea în rînd și se repezea iute și, sărind, se da în văzduh peste cap și cădea în picioare de ceea parte". Cronicarul înminunat, care se vede că asistase el însuși la aceste năzdrăvănii, mai descrie cîteva din izbînzile ⟨isprăvile⟩ făcute de harap și apoi încheie cu cuvintele: „în Moldova nu știm ce va fi făcut Duca-Vodă"[105].

Asemene petreceri zgomotoase, unite cu lăcomia unui om sărac ce vroia să se-mbogățească și cu greutatea datoriilor cu care dînsul se încărcase, făceau ca țara să fie nu mai puțin despoiată, ca și cînd turcii ar fi fost cu armatele la hotarul ei. Pentru a putea jefui țara cît se putea mai cu de-amăruntul, Radu Leon se înconjurase de boierii cei mai jăcași ce-i ieșiseră înainte, în fruntea lor cu vestitul Stroe Leurdeanu, adăugînd ca ajutoare meștere și iscusite mai mulți greci proaspăt aduși din Răsărit, între care istoria ne-a păstrat numele a doi: [Necula] *Sofialîul*, grec de la Rumelia, și *Balasache* [Muselim], grec țarigrădean. Favorarea lui Leurdeanu de către Radu Leon era îndestulătoare pentru a îndepărta de domn familia Cantacuzineștilor.

Prin dușmănia contra lui Leon se întări între Cantacuzinești și partida grecească, pe care domnul își rezema puterea lui, acea ură și pornire înverșunată care împinse pe Cantacuzinești tot mai mult către sprijinirea intereselor naționale, direcțiune dată încă de Constantin Cantacuzino purtării familiei sale. Și dacă urmașii stîlpului familiei nu lucrau în contra grecilor tot așa de neinteresat precum făcuse dînsul, totuși motivul ce-i împingea la combaterea lor era și el nobil și de ordine morală: răzbunarea nedreptei morți a tatălui lor.

Rar s-a văzut o familie care să fi ținut atît de mult la reputația și onoarea ei, cre mai ales să fi avut un cult atît de adînc pentru trunchiul din care se trăgea. Dacă copiii nu putură să scape viața părintelui, ei nu crutară nimic pentru a șterge de pe memoria lui hula trădării, pe care i-o imprimase întunecatele ale dușmanilor uneltiri. Îndată ce Ghica părăsi tronul și trecu de la Viena în Italia, „aflîndu-se pe atunci la Veneția, la învățătură, Constantin Cantacuzino, marele stolnic de mai

---

103 *Genealogia*, original, p. 117; *Buciumul*, p. 136. Raportul lui Reniger către împăratul din 2 ianuarie 1665, Hurm., *Frg.* III, p. 261, spune că tronul Munteniei fu dat „einem aus Constantinopol geburtigen Griechen Demetrius Stridia genannt".

104 Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 350. Comp. Ballarino c. dogele, 6 ianuarie 1665, Hurm., *Doc.*, V/2, p. 94. (Vezi și nota 102.)

105 Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 351 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 135—136].

tîrziu, de al treilea fiu al bătrînului postelnic, se luă după urmele lui Ghica, gonindu-l în toată Italia și trăgîndu-l la judecată pentru acea fără vină ucidere a tatălui său, la care singur Ghica, spre a sa îndreptare, îi dete scrisorile de pîră ale lui Stroe Leurdeanu"[106].

Pe cînd Constantin dobîndea în contra lui Leurdeanu aceste dovezi zdrobitoare, în țară ceilalți frați stăruiau să obțină de la obșteasca adunare mărturii că părintele lor a fost nevinovat. Cartea adunării povestind faptele întocmai precum au fost expuse după cronicari, reproducem parte din ea, spre a lor mai deplină întărire: „Răposatul Constantin postelnicul Cantacuzino, de cînd s-a moștenit în această țară, sînt trecuți 50 de ani și mai bine, încă din zilele Radului-Voievod, au fost locuitor și pătimaș neapărat la nevoile țărei, carele noi cu toții l-am adeverit de creștin bun și în frica lui Dumnezeu, și tuturor domnilor au slujit cu bună dreptate și cu credință și nici unuia spre scădenia slujbei nu s-au aflat, nici domnilor, nici țărei, pînă ce au venit Grigore-Voievod, fecior Ghicăi-Voievod, căruia viindu-i poruncă de la împărăție mers-au cu oaste la Uivar, în țara nemțească. Mers-au și feciorii răposatului Constantin postelnicul, anume Drăghici paharnic mare, Șerban logofăt al doilea și Constantin al doilea postelnic; iar Constantin postelnicul bătrînul rămas-au în țară la casa lui, neavînd nici o dregătorie. Iar pînă a vrut a veni Grigore-Vodă în țară și dacă au venit, iară diavolul, pizmașul sufletelor oamenilor, intră în inimile unora de le puseră gînd de vînzare sîngelui acelui cinstit creștin, Constantin postelnicul, ca singur adevărat Iuda vînzătorul lui Hristos. Deci îl vîndură la Grigore-Vodă spre moarte, luînd sîngele lui asupra lor și a feciorilor lor; și fără de nici o judecată și fără de nici o întrebare, luară-l noaptea de la casa lui și-l duseră de-l omorîră în taină la mănăstire la Sneagov, Dumnezeu să-l ierte. Iar preste puține zile căzu Grigore-Vodă la mare căință pentru moartea lui, căci cunoștea pre vînzătorii aceia, că nu pentru alta fu a lor vînzare a-l omorî, fără numai ca să poată jăcui țara și pre dînsul a-l fura; și veni înaintea smereniei vlădiciei noastre, îngenunchind înaintea sfintei icoane și mărturisind cu lacrimi pentru moartea lui, cum că nu i-au fost nimic vinovat, ci fără de nici o vină l-au omorît, nedîndu-i răsuflu acei răi îndemnători, ca să își ducă pohtele lor cele rele la sfîrșit. Pentru care și noi, știind și mai vîrtos adeverind din singur gura lui, precum mai sus scrie, nu am putut îngădui să se acopere nevinovatul lui sînge și am dat aceasta a noastră sobornicească carte tuturor care se cuvine a ști"[107].

Lucru neașteptat, între boierii obșteștii adunări care subscriu această carte se vede și vornicul Stroe Leurdeanu; și, într-adevăr, cum putea el să n-o subscrie fără să atragă asupra lui încă și mai multe bănuieli decît acele ce se răspîndiseră pînă atunci? Și, cu toate aceste, oricît de întunecată ar fi fost inima lui, oricît de rece sîngele lui, este peste putință să nu i se fi urcat în față cînd subscrise el însuși actul său de învinovățire.

Familia Cantacuzineștilor mai dobîndește încă și acte de adeverirea cinstei tatălui lor de la doi patriarhi consecutivi și apoi, înarmați cu toate aceste dovezi, cer de la Radu Leon darea în judecată a lui Stroe Leurdeanu.

---

106 *Genealogia,* original, p. 110: *Buciumul,* p. 127.

107 *Cartea din 14 aprilie 1666,* în *Mag. ist.,* I, p. 398. Publicată a doua oară, după original, de N. Iorga, în *Documente privitoare la familia Cantacuzino, [scoase în cea mai mare parte din arhiva dlui G. Gr. Cantacuzino și publicate de N. Iorga,* București, 1902], p. 65—69.

Cum putea să încuviinţeze domnul atare cerere, care i-ar fi surpat tocmai temelia pe care era aşezată puterea lui, ministrul său favorit şi partida grecilor care-l susţineau? Cu toate aceste, tocmai pe atunci vine asupra lui Radu Leon un pericol, care îl împinse fără să vrea să caute sprijin în Cantacuzineşti. Anume, împlinindu-se la sfîrşitul lui 1667 trei ani ai domniei lui, sultanul îl cheamă la Constantinopol, poftire ce era întotdeauna însoţită de cheltuieli şi de pericole. Domnitorul, ştiind pe Cantacuzineşti cu mare trecere la Poartă, ca fii ai omului de încredere al turcilor, se apropie de ei şi le cere să-i deie sprijinul lor, spre a scăpa din cumpăna în care încăpuse şi a redobîndi domnia. Cantacuzineştii pun, bineînţeles, drept condiţie a sprijinului lor pedepsirea lui Leurdeanu.

Radu primeşte, cerînd însă ca întîi Cantacuzineştii să-i asigure domnia şi după aceea el să le îndeplinească dorinţa. Aceştia, fiind interesaţi de a avea de domn pe acel ce le promisese pedepsirea ucigătorului părintelui lor, se grăbesc a-i da ajutorul cerut. Spătarul Drăghici însoţeşte pe Radu Leon la Constantinopol, în călătoria pe care domnul nu o putuse înlătura, şi „aşază toate lucrurile şi banii cîţi trebuia de poclonul împăratului, al vizirului şi al căimăcamului". Radu Leon, după ce sărută iarăşi poala măcatului sultanului în ziua de 25 decemvrie 1667, papucul vizirului şi mîna căimăcanului în 26, pleacă întărit din nou în domnie, în 28 aceleiaşi luni, către Bucureşti [73].

Cantacuzineştii îşi îndepliniseră datoria luată asupră-le: rămînea acuma ca şi domnul să se ţină de cuvînt, dînd în judecată pe Leurdeanu. Cum se văzu însă întărit în scaun, Radu începu a face greutăţi, neputîndu-se despărţi de iubitul lui ministru, Leurdeanu, pe de altă parte, stăruia din răsputeri spre a scăpa de pericol, sprijinit de influenta partidă grecească.

Cantacuzineştii, simţindu-se jucaţi, deveniră ameninţători, spunînd că precum izbutiseră a-i prelungi domnia, astfel vor putea ei să i-o şi scurteze. Domnul căută să împace pe Cantacuzineşti, boierind pe fiul lui Drăghici, Pîrvu, cu rangul de postelnic ⟨spătar⟩ şi spunînd, în hrisovul prin care îi conferă această boierie, că „ţie, fătul meu, şi la toată casa voastră, pentru vrednicul tatul tău şi pentru dreapta lui slujbă, întru care moartea l-au întîlnit [74], vă făgăduiesc Domnia mea mila mea şi te miluesc cu slujba tătîne-tău".

Prin un alt hrisov, Radu Leon scuteşte întreagă casa lui Drăghici „de toate dările şi nevoile ţărei, pînă ce vor creşte toţi copiii lui şi se vor căsători"[108].

Cantacuzineştii, însă, nu cereau căpătuială, ci răzbunare, sînge vinovat pentru sînge nevinovat. Înaintea stăruinţelor lor ameninţătoare, domnul cedează şi consimte la sfîrşit a jertfi pe Leurdeanu, însă numai pe jumătate: el nu fu dat judecăţii, după cum cereau Cantacuzineştii, ci domnul dădu numai o carte de mărturie că uciderea lui Constantin postelnicul fusese nedreaptă. Această carte poartă data de 8 septemvrie 1668, opt luni după reîntărirea lui Radu Leon în scaun. Atîta timp trebuise să lupte Cantacuzineştii pînă ce izbutiră măcar în parte a răpune pe Leurdeanu! Prin ea domnul recunoaşte că vornicul Stroe Leurdeanu a fost pricina morţii postelnicului, prin pîrile mincinoase aduse contra lui de dînsul, împreună cu Dumitraşco vistiernicul grecul (întemeindu-se pe actele dobîndite de mai înainte de Cantacuzineşti) şi sfîrşeşte spunînd că „se dă la mîna feciorilor lui Constantin postelnicul să fie de mare credinţă, ca veri la ce judecător s-ar arăta unele ca aceste ce am

---

[108] Hrisoavele, unul din 13 noiemvrie şi cellalt fără dată lunară, ambele din 1667, în *Genealogia,* original, p. 109; *Buciumul,* p. 136.

văzut și noi, să crează și să le prinză în samă, ca să fie răul Stroe vornicul arătat de toți și semnat ca și Cain, căci au ieșit afară din legea cea creștină și s-au făcut ucigaș de oameni și pustiitor de case"[109].

Ca o compensare pentru jertfirea mai mult de formă a lui Leurdeanu, Radu Leon, în loc de a alunga pe greci, face pe Sofialîu mare vistiernic [75].

Cantacuzineștii nu puteau să rămînă mulțămiți numai cu această pedeapsă morală aplicată ucigătorului și mai mult decît răscumpărată prin înălțarea lui Sofialîu la vistierie. Ei hotărîră atunci să meargă mai departe și, cunoscînd cît de nemulțămit era poporul cu predomnirea grecilor, provoacă o mișcare în contra lor și mai mulți boieri merg să ceară de la Radu Leon izgonirea lor din țară. Domnul respinge această cerere. Se apropiase însă timpul răspunderii haraciului și a încasării dării trebuitoare pentru plata lui. Poporul, ațîțat de Cantacuzinești, refuză plata dării, pînă mai întîi nu se vor alunga grecii.

Domnul se înfuriază într-atît, simțind că refuzul plății ar putea să-î compromită poziția la Poartă, încît rostește amenințarea că va face un măcel așa de groaznic în răzvrătitori, de se va sui sîngele pînă la genunchi. Poporul, știind că grecii sînt capabili de totul, se umple de spaimă și fiecare se închide în casa lui. Și, într-adevăr, chiar în noaptea aceea, principele ținu un sfat cu sateliții săi greci și luă hotărîrea de a măcelări a doua zi pe toți boierii răzvrătitori, prin garda lui străină.

Însă nici Cantacuzineștii nu rămaseră în nelucrare; Șerban, fiind spătar mare, chemă în București pe toți căpitanii și iuzbașii din miliția țării și pregăti un număr îndestulător de popor înarmat care să opună puterea puterii.

A doua zi dimineața boierii veniră ca de obicei la curte, însă în număr mare și cu toții înarmați. Primiți de domn cu noi amenințări, căutară deocamdată să-l împace, spunîndu-i cuvinte blînde și făgăduind că se vor sili a liniști mișcarea în țară. Cînd vroiră să părăsească palatul, găsiră poarta închisă și garda principelui sub arme. La un semn dat de ei, se repeziră într-o clipă oamenii lor de afară, sparseră poarta și scăpară pe boieri din pericolul de moarte în care se aflau. Ei se retrag într-o mănăstire ⟨la mitropolie⟩, pun să sune clopotele și, adunîndu-se poporul, îi descriu în culori aprinse primejdia în care se află și cu toții jură de a trăi și de a muri împreună.

Domnul, mișcat prin aceste împrejurări, cere în scris intervenirea mitropolitului și se duce el singur în mănăstirea unde se retrăseseră boierii, făgăduindu-le acolo îndepărtarea răuvăzuților greci, desființarea gărzii sale și ținerea în samă de acum înainte a sfaturilor boierilor. Aceștia, la rîndul lor, își dau cuvîntul a se lepăda de tînguirile lor și ambele părți trebuiau să întărească împăcarea prin un jurămînt făcut pe Evanghelie.

În urma acestei împăcări, Radu Leon face o carte de izgonire a grecilor din țară, în care, amintind și copiind aproape din cuvînt în cuvînt cartea părintelui său Leon Tomșa, arată că: „toate nevoile și sărăcia țărei este de la grecii străini care amestecă domniile și vînd țara fără de milă și o precupesc cu camătă asuprită și, dacă vin în țară și ajung la dregătorii, ei nu socotesc să umble după obiceiul țărei, ci strică toate lucrurile bune și adaogă legi rele și asuprite și vînzări între boierimea țărei, care Dumnezeu nu poftește și încă și alte slujbe le-au mărit și le-au ridicat foarte, ca să-și îmbogățească casele lor, și nesocotind pre nici un om de țară, străinînd oamenii țării de către Domnia mea, asu-

---

[109] *Mag. ist.*, I, p. 402.

prind săracii fără de milă și arătînd mare vrăjmășie către toți. Mai vîrtos un Necula Sofialîu ce au fost clucer și un Balasache ce au fost paharnic, boierindu-se cu mită și fiind mozaviri (vicleni), vînd în tot ceasul pre boierii țărei la Domnia mea cu pîră de cap, precum li s-au aflat pîrile lor înfățoșate și încă țara au dat-o în jac". Văzînd domnul toate acele lucruri, după jurămîntul făcut cu tot sfatul țării, adaugă: „călcat-am Domnia mea acele obiceiuri rele și le-am pus Domnia mea toate jos și am scos pe acei greci străini din țară afară, ca pre niște oameni răi și neprieteni țării"[110].

Deși Radu spunea prin hrisov că a dat afară pe greci din țară, el o făcuse tot atît de puțin ca și tatăl său; dovadă că Sofialîu și Balasache sînt găsiți în țară la venirea lui Antonie-Vodă, care le și aplică pedeapsa meritată de niște asemene sugători de popor.

Cantacuzineștii vedeau că domnul își bătea joc de ei; apoi el refuzase a jura că va lăsa pe toți boierii care se răsculaseră în dregătoriile lor. Aceștia se convinseră atunci că Radu Leon nu-și luase de asupra lor cugetul său cel rău și 30 din cei mai însemnați plecară la Larissa și se jăluiră sultanului [76], atît în contra grecilor, cît și mai ales în contra domnului care ar umbla să ridice viața boierilor celor mai de samă, își bătea joc de soțiile și fetele lor și făcea cîte nelegiuiri toate. Ei declarară că pe cît va domni Radu, acest om fals și fără credință, nu vor pune piciorul în Muntenia; apoi, pentru a provoca lăcomia turcească și pe de alt parte pentru a face cu neputință, din pricina marilor sume ce i cere turcii, redobîndirea domniei din partea Radului, ei arată că domnul ar dispune de o avere de 800 000 de lei în bani și nenumărate juvaeruri. Ei se roagă apoi pentru numirea unui principe din mijlocul lor, deoarece grecii constantinopolitani nu numai că ei înșiși ar fi săraci, dar ar mai tîrî după dînșii în țară un cîrd de oameni flămînzi, care apoi, fără alegerea mijloacelor, prin pradă, despoiere și prin tot felul de crime lucrează la a lor îmbogățire și aduc țara la marginea prăpastiei[111].

Turcii, înainte de a mazili pe Radu, trimit o cercetare. Boierii, temîndu-se ca domnul să nu cîștige pe turc prin bani, se înțeleg cu un grec, Pavăl, care umblase în mai multe rînduri după scaunul Munteniei și care era prieten cu aga ienicerilor; dau grecului bani ca să întoarcă pe aga, om influent la Poartă, în favoarea lor, și-i făgăduiesc că-l vor cere de domn; dovadă cît de puțin serioasă era considerată de înșiși grecii alungarea lor din Muntenia. Pavăl, înflăcărat prin speranța ce luci un moment înaintea lui, cheltuiește, pe lîngă banii luați de la boieri și ce avea și ce n-avea spre a scoate la capăt mazilirea lui Radu Leon, ceea ce și izbutește.

---

[110] *Mag. ist.*, I. p. 131. Comp. tot acolo hrisovul lui [Leon] Tomșa pentru izgonirea grecilor, din 1631, I, p. 122, reprodus în vol. III, p. 353. [Trimiterea la vol. III nu este valabilă pentru ediția de față, deoarece atunci cînd a pregătit pentru tipar ed. a II-a, autorul a eliminat textul respectiv din Vol. III (vezi ed. I, p. 474—475 și manuscrisul arădean, *ibid.*), lăsîndu-l numai aici, în vol. IV, unde se reia aproape cuvînt cu cuvînt.] Data hrisovului lui Radu Leon, 1669, este greșită, precum este greșită și data pe care cronicarul o dă acestei răscoale, 1669, decemvrie 3. *Mag. ist.*, IV, p. 371. Greșeala se vede întîi din însăși *Cronica anonimă,* care pune începutul domniei urmașului lui Radu Leon, Antonie-Vodă, în 9 aprilie 1669; prin urmare răscoala contra lui Radu nu se putuse întîmpla decît înainte; așadar, la decemvrie 1668; apoi din datele rapoartelor lui Casanova către împ. din 14 ianuarie, 3 fevruarie, 1 martie, 3 april, 20 mai, 3 și 20 iunie 1669, toate anterioare datei puse documentului din *Mag. ist.*, 9 decemvrie 1669. Vezi Hurmuzaki, *Frg.*, III, p. 273—278, de unde sînt luate toate amăruntimile acestei răscoale, care este foarte pe scurt raportată de cronici. [Toată demonstrația autorului făcută mai sus este superfluă căci, atît în hrisov cît și în cronică, data răscoalei este corectă: 7177, dec. 3 = 1668, dec. 3.]

[111] Rapoartele citate în nota precedentă.

Sultanul dă voie boierilor să aleagă pe unul din sînul lor ca domn, și ei, socotindu-se, aleg pe Antonie-Vodă din Popești de Prahova, îl gătesc și-l îmbracă cu caftan, iar bietul Pavăl, ce se aștepta să capete răsplata cheltuielilor și alergăturilor sale, „rămase în deșărt și-i deaderă boiarii o tiflă"[112]. Antonie-Vodă pleacă către București în 28 martie 1669[113].

Omorul lui Constantin postelnicul are o mai mare însemnătate decît o simplă tragedie casnică. El împinge pe marea și influenta familie a Cantacuzineștilor la răzbunare, la care, pentru a ajunge, ei trebuiau să răstoarne pe Stroe Leurdeanu și pe prietenii și susținătorii săi, grecii ce înconjurau pe Radu Leon. Acesta, dîndu-le sprijinul său, Cantacuzineștii nu se tem a lovi mai sus, în însuși domnul, pe care-l răstoarnă prin stăruințele lor. Astfel devine partida Cantacuzineștilor, odrăslită și ea dintre greci, reprezentanta intereselor naționale și se încinge în contra grecilor o luptă memorabilă ce dă interes evenimentelor acestei perioade, lipsită de altfel de domnii însemnate.

Antonie din Popești, 1669—1672 [77]. Cu suirea acestui domn în scaun, adus de Cantacuzinești dintre prietenii lor, ajung ei la putere și influență în Muntenia, iar Leurdeanu și cu grecii lui sînt aruncați deodată din putere și autoritate în temniță și mormînt. [Constantin] Căpitanul, crezînd că găsește aici prilejul de a înnegri pe Cantacuzinești, spune asupra răzbunării pusă de ei în lucrare: „pe greci îi scoaseră Cantacuzineștii, cu noul domn ales de ei, cu mare ocară din țară: pe Sofialîu îl închiseră în Ocnă, unde apoi îl spînzurară, iar pe Balasache l-au dat pe mînile unor dorobanți, care, cumpărați de el, îi deteră drumul spre Țarigrad; pe ceilalți greci mai mici, precum Pascali gramaticul și alții, atîta bătaie le da slujitorii cît mă mir că trăiau; mai ales pe Pascali, ce l-am văzut cu ochii cînd îl scotea din camară și-l ducea în palme, care palme de dese și de multe nu mai avea număr ... Altul iar, căruia i-am uitat numele, de multă bătaie și palme gîndea că va să moară și striga popa să-l comunice. Cu acestea și altele mai multe au pătimit grecii la sfîrșitul Radului-Vodă din pricina și îndemnarea Cantacuzinilor"[114] [78].

Venise acum rîndul și lui Stroe Leurdeanu să-și plătească toate păcatele; el fu pus în închisoare și dat în judecata divanului, punîndu-i-se ca vină că el pricinuise moartea lui Constantin postelnicul. Leurdeanu se apără de această învinuire. Atunci feciorii postelnicului scoaseră scrisorile date lor de Ghica-Vodă și scrise chiar cu mîna Leurdeanului. Divanul, față cu asemene dovezi, osîndi pe Stroe la moarte. Dar postelniceasa Ilinca [Elina], arătînd și aici o mărinimie de suflet care te pune în uimire, se rugă de domn să-i dăruiască viața, nevrînd să răsplătească sînge prin sînge. Pedeapsa lui fu schimbată astfel: era să fie purtat prin oraș aproape dezbrăcat pe un car, cu răvașele atîrnate de gît, și apoi trebuia să fie dus în mănăstirea Snagovului, unde pierise jertfa lui, și aici călugărit. Se zice că, punîndu-i-se în cap comănacul și dîndu-i-se atunci numele de Silivestru, Stroe Leurdeanu ar fi strigat: „mai bine Mahmet"[115] [79].

---

[112] Istoria cu Pavăl, raportată de Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 355 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 137—138].

[113] Hurm., *Frg.*, III, p. 276 ⟨345⟩.

[114] Căpitanul, în *Mag.*, *ist.*, I, p. 355 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 138—139].

[115] *Mag. ist.*, V, p. 3 și I, p. 357. [*Istoria Țării Românești*, p. 161—162; Radu Popescu, p. 140.] Căpitanul pune în îndoială autenticitatea scrisorilor spunînd: „ale cui vor fi fost, Dumnezeu știe". Vezi hrisovul care raportează judecata și osîndi-

La aceste atacuri, partida grecească, ce număra partizani și între boierii români, răspunde prin măsuri analoage. Mai mulți boieri urziseră pieirea celor trei sfetnici mai influenți de la curtea lui Antonie-Vodă, anume a banului Mareș [Băjescu], logofătului Radu Crețulescu și a lui Șerban Cantacuzino vel spătar. Adunîndu-se cîțiva din urzitorii complotului, precum: Gheorghe Băleanu vornicul, ginerele acestuia, Hrizea vistiernicul, Stroia paharnicul și Radu Știrbei de la Izvor, împreună cu alții mai mărunți în casa Băleanului, se sfătuiau cu ce meșteșug să ucidă pe cei trei boieri, favoriții domnului, pizmuind mai ales Băleanu pe Mareș pentru că dobîndise bănia Craiovei. Cei trei boieri amenințați aflară însă despre aceste înțelegeri și, tînguindu-se lui Antonie-Vodă, cerură să deie pe uneltitori în judecata divanului. Antonie-Vodă mazili îndată pe cei ce aveau dregătorii și porunci tuturor celor ce au fost la acel sfat necurat să meargă la țară, să șază pe la casele lor, iar alt rău nu le-a făcut. Dar după puțin timp iar le-au poruncit de au venit la curte și i-au iertat de toată vina lor[116].

Căpitanul, după apucătura lui de a fi potrivnic Cantacuzineștilor, impută celor trei boieri favoriți ai lui Antonie-Vodă o ambiție nesățioasă, pentru care, înlăturînd pe boierii ce făceau opoziție, căutau să domnească ei singuri, ținînd pe „ticăitul“ domn Antonie sub o prea aspră epitropie.

Noi credem că, deși cronica anonimă exagerează în sens contrar, ridicînd pînă la ceruri pe Cantacuzinești, adevărul stă mai curînd pe partea ei. În cronica Căpitanului se vede de departe scopul de a huli faptele netăgăduite ale Cantacuzineștilor, din care unele atestate de înșiși adversarii lor, altele de documente nepărtinitoare ce fac să apară această familie într-o lumină mult mai frumoasă decît acea în care se silește s-o pună Căpitanul.

Antonie-Vodă fu mazilit, fără alt motiv decît acela că Grigore Ghica, cel ce fugise la Viena, dobîndind iertare de la Poartă, căpătase prin stăruințele interesate ale unor oameni influenți iarăși domnia Țării Românești. Antonie fu chemat în 1671 la Constantinopol și îndată ce boierii dușmani lui văzură acest semn prevestitor al căderii sale alergară de sîrg la Adrianopol, în fruntea lor cu călugărul Silivestru, care lepădase potcapul și, încingînd iarăși paloșul, se pregăti din nou de luptă, spre a-și redobîndi poziția pierdută. La 1 aprilie 1672, pleacă Grigore Ghica pentru a se urca iar în scaunul Țării Muntenești[117].

Grigore Ghica a doua oară, 1672—1673. Am văzut că acest domn, compromis prin relațiile sale cu nemții în bătălia de la Leva, nu îndrăznise a se prezenta la vizirul care-l chemase pe el și pe Dabija în lagărul lui, ci fuge la Viena, în Austria. Tocmai pe cînd Ghica să adăpostea în capitala ei, pe la decemvrie 1664, sfîrșise războiul cu Turcia început din cauza complicărilor din Transilvania și încheiase cu turcii pacea de la *Vasvar*, în 10 august același an[118]. Reînnoirea legăturilor prietenoase fiind deci de tot proaspete între Viena și Constantinopol, înțelegem cum, cu toată bunăvoința, era cu neputință împăratului a încuviința unui prin-

---

rea lui Leurdeanu, în *Documentele Cantacuzinilor*, de N. Iorga, p. 77—82. Condamnarea lui Leurdeanu adaugă că: „pentru neamul lui Stroe vornicul întărim cu mare blestem ca să fie apărat și izgonit afară din sfatul țării ca pre un neam rău“.

116 *Mag. ist.*, V, p. 6 [*Istoria Țării Românești*, p. 163, cu multe diferențe].

117 Casanova către împ., 5 april 1672, Hurm., *Frg.*, III, p. 282. Comp. Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 368. [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 149, afirmă că Grigore Ghica „au venit în țară în scaunul Bucureștilor martie 20 dni“ (desigur stil vechi). Tot acolo pedepsele aplicate boierilor rivali. Aceeași dată în *Istoria Țării Românești*, p. 164.]

118 Zinkeisen, [*op. cit.*, 91/43], IV, p. 962.

cipe rău văzut de sultanul un sprijin pe față. De aceea împăratul se mărginește a-i da o pensie, ceea ce însă nu putea deloc mulțămi pe Ghica, care, dacă trecuse în partea nemților în lupta de la Leva, făcuse aceasta ademenit prin strălucitele victorii ale lui Montecuculli în contra turcilor și aștepta deci de la nemți sprijinul de care se lepădase din partea turcilor.

Ghica, văzînd că nemții dau puțină ascultare cererilor sale, se îndreaptă către papă, pentru a dobîndi intervenirea sfîntului părinte în sprijinul intereselor sale. În 26 octomvrie 1667, el trimite către Colegiul de Propaganda Fide, la Roma, o scrisoare în care, luînd aparența unui zelos admirator al doctrinelor catolice, el spune sfinților părinți din acest colegiu că, mulțumită convorbirilor avute cu cardinalul Spinola, nunțiul papal din Viena, și relațiilor sale prietenoase cu arhiepiscopul din Marcianopol, s-a convins că singura adevărată religie este catolicismul; că dorește să vină la Roma spre a vedea cu ochii cele ce a auzit cu urechile sale și mai ales spre a saluta pe adevăratul reprezentant al lui Dumnezeu pe pămînt, pe sînțenia sa, papa Clement al IX-lea. Spune că are multe în gînd să facă pentru catolicism, mai ales în apropiata lui călătorie la Constantinopol, dar pe care nu le poate da pe față spre a nu zădărnici scopurile sale[119] [80].

Papa se pare că nu puse mare temei pe niște protestări care se vedeau de departe cît erau de interesate și răspunse, printr-o scrisoare de tot scurtă, și la scopul nemărturisit al demersului lui Ghica pe lîngă sfîntul scaun: anume că a însărcinat pe nunțiul său din Viena ca să stăruiască la împăratul în cauza lui Ghica[120].

Acesta, văzînd că nici cu papa nu izbutește la nimica, se hotărăște a-și încerca iarăși norocul la turci, unde cu o mînă darnică puteai totdeauna să te înfățișezi, oricît ți-ar fi fost conștiința de încărcată. El caută întîi să dobîndească iertarea purtării sale, dîndu-și îndreptări mai ales prin argumente sunătoare. După ce dobîndește voia de a se întoarce în Constantinopol, prin sprijinul mai ales al lui Panait Nicusia ⟨Nikussios⟩, influentul dragoman al Porții, el ajunge, prin stăruințele aceluiași, chiar a redobîndi domnia Munteniei[121].

Din Constantinopol scrie el lui [Ian] Sobieski, înainte ca acesta să ajungă rigă, că „îndată ce a venit la Poarta prea puternicului și prea îndurătorului său împărat, binefăcătorul său, prea minunatul marele vizir l-a primit cu cinste și cu inima deschisă, putîndu-i vorbi și de afacerile Excelenței Voastre". (Sobieski îl rugase ca turcii să sprijine candidatura lui la tronul Poloniei)[122].

Totuși Ghica, temîndu-se ca o nouă dușmănie între turci și nemți să nu-i pericliteze iarăși tronul cel cu atîta greutate redobîndit, se silește să împiedice pe cît îi stătea prin putință reîntoarcerea neînțelegerilor ce puteau să nască între ambele împărății din pricina Ungariei. Trimițînd

---

119 Scrisoarea lui Gr. Ghica, din 16 oct. 1667, către Coll. de Prop[aganda Fide], în Hurm., *Doc.*, V/2, p. 113.

120 Răspunsul papei din 11 decemvrie 1670 — trei ani (!) după scrisoarea lui Ghica, *ibidem*, p. 117.

121 Casanova către împ., 24 dec. 1671 și 26 fevruarie 1672, Hurm., *Frg.*, III, p. 280 și 281. Un document venețian din 26 noiemvrie 1671 spune: „Per la via di Durazzo giunse Grigorasco principe di Valachia quel che gia mesi capito a Venezia; viene chiamato dal Vizir per mezzo di Panaggioti a come lui tiene di buoni amici che gli offeriscone grand danaro, cosi non vinscira dificile, che ottener possa la dichiaratione a suo favore dello stesso principato di Valachia". Hurm., *Doc.*, V/2, p. 125. Tot așa spune și *Genealogia Cantacuzineștilor*, original, p. 223.

122 Grigore Ghica c. Ioan Sobieski, 10 dec. 1672, (datat de dl Iorga greșit, 1673). N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 294.

transilvănenii niște soli la turci pentru a se plînge de încălcările nemților, Ghica îi oprește în Muntenia și-i convinge să nu întreprindă acel demers periculos, acuma cînd turcii se împăcau cu nemții, și să-i lase lui sarcina de a trata cu turcii această delicată afacere[123].

Partida Cantacuzineștilor, cum auzi despre reîntoarcerea dușmanului ei în tronul Munteniei, se pune într-o mare mișcare spre a împiedica această catastrofă [81]. O deputație a căpiteniilor ei cele mai însemnate se înfățișă înaintea sultanului, anume: Mareș [Băjescu] banul [82], Radu Crețulescu logofătul, Mihai Cantacuzino spătarul, Stoian comisul, un căpitan Vasile și alt căpitan al cărui nume nu a fost păstrat. Turcii însă dau pe acești boieri pe mîna lui Grigore Ghica, care îi duce cu el la București, taie pe cei doi căpitani, iar pe ceilalți îi închide în ocnă, cerîndu-le bani spre a-și plăti datoriile făcute cu căpătarea domniei.

Constantin Căpitanul arată și el aceleași fapte, însă le dă altă explicare, anume spune că Ghica vroia să scoată de la acești boieri banii cu care dînșii îngreuiaseră țara: căci atunci cînd plecase Ghica la Viena era țara datoare numai cu 80 ⟨50⟩ de pungi și acuma ar avea de dat mai mult de 1 000, o învederată exagerare, menită numai cît a îndreptăți partida potrivnică Cantacuzineștilor a căreia apărare o susține cu multă căldură cronica Căpitanului.

Boierii închiși, pentru a scăpa de chinurile și bătăile la care erau expuși, vînd tot ce aveau la sufletul lor sate, rumâni, țigani, case, vii, spre a putea plăti sumele ce li se puneau în spate. Ba încă, dacă Ghica s-ar fi plecat sfaturilor lui Leurdeanu, el i-ar fi trimis pe ceea lume; dar el nu îndrăzni să meargă atît de departe, temîndu-se de simpatiile poporului muntean pentru acea întinsă familie[124].

Pe atunci turcii purtau un război cu polonii [83] din pricină că cazacii, sub Doroscenko, punîndu-se sub suzeranitatea Porții, aceasta luase în stăpînire deodată întreaga regiune a Ucrainei, ce fusese din vechime o provincie a regatului polon[125]. Ghica din Muntenia și cu [Gheorghe] Duca din Moldova fură obligați de Poartă a lua parte la expediție [84], după ce țările române sînt îndatorite să deie o rechiziție de cai[126].

Ghica, plecînd după armata turcească, lasă de caimacami în Muntenia tot pe iubiții săi miniștri de altădată, Stroe Leurdeanu, [Gheorghe] Băleanu și Hrizea vistiernicul. Atunci chinurile Cantacuzineștilor nu mai cunoscură nici o margine: îi scotea din închisori și-i bătea la tălpi; care nu putea merge de usturimea tălpilor era tîrît cu funii. Constantin Cantacuzino se roagă de călăi să sufere el bătăile pentru fratele său mai mic și le îndură fără a da un țipăt sau o lacrimă[127], încă o dovadă, pe lîngă celelalte aduse pînă aici, despre puternicul simțămînt de iubire care lega pe membrii acestei familii.

Șerban Cantacuzino izbutise însă a fugi în Moldova, unde se ascunsese în mănăstirea Hangului, lîngă Ceahlău. Ghica îl cere de la Duca, domnul Moldovei, care însă, nevrînd să-l deie, spune că nu s-ar afla în țara lui. Ghica, în timpul trecerii sale prin Moldova către hotarele polone, pune în zadar să-l caute aici; căci Șerban, temîndu-se a nu fi des-

---

[123] Bethlen, *Historia rerum Transilvanicarum ab anno MDCLXII ad annum MDCLXXIII*, Viennae, 1783, II, p. 220.

[124] *Mag. ist.*, V, p. 6; I, p. 366 [*Istoria Țării Românești*, p. 165; Radu Popescu, *Istoriile*, p. 150]; *Genealogia* citată [original], *ibidem*.

[125] Zinkeisen, *Gesch, des osm. Reiches*, V, p. 63 și urm.

[126] Doc. venețian din 3 aprilie 1671 Hurm., *Doc.*, V/2, p. 121.

[127] Del Chiaro, [*op. cit.*, 108/170], p. 127; „cosa stupenda, — adaogă el —, narrata mi da persone degne di fede che vi si ritrovaron presenti".

coperit, trecuse în Transilvania, de unde merge prin Hațeg, Caransebeș, Orșova în Țara Turcească, ducîndu-se de-a dreptul la Adrianopol, la căimăcamul Kara Mustafa, „fiindu-i cunoscut dintru-nceput, den zilele Ghicăi-Vodă ... și mai încoace încă, *întărindu-l,* l-au făcut desăvârșit prieten[128].

Căimacamul trimite la Ghica-Vodă să ceară pe boierii cei închiși și să-i aducă la Constantinopol, ceea ce, fiind făcut prin firman, Ghica nu îndrăznește a se opune. Tocmai atunci îi vine lui Ghica ordin să plece din nou în contra polonilor împreună cu Husein-Pașa și cu Petriceicu ce se strămută în domnia Moldovei.

Cantacuzineștii, fiind acuma cu toții în Țarigrad, își pun toate silințele spre a compromite pe Ghica în ochii turcilor, că ar ținea în ascuns cu leșii, ceea ce le izbutește cu atîta mai ușor cu cît prezența domnului în oștirea turcească aduce iarăși pe aceasta în nenorocire, fiind dînsa din nou bătută la *Hotin,* în 11 noiemvrie 1674, de vestitul general polon Sobieski, care ajunge mai tîrziu și rege[129].

Și, într-adevăr, că Ghica trădase iarăși pe turci; el căutase încă înainte de a se începe lupta a le dăuna prin sfaturile sale, spunînd lui Husein-Pașa să nu se bată cu polonii din șanțuri, ci să se retragă de la cetate la loc larg, în jos de Prut. Părerea lui Ghica că pașa să părăsească cetatea fără luptă supără atîta pe acesta, încît el vroi să-l străpungă cu sabia.

Ghica însă nu putea să trădeze pe turci pe față, fiindcă soția și copiii lui erau zălogi la Constantinopol. El se preface însă a fi prins de poloni, împreună cu toată oștirea lui de 5 000 de oameni. Este tratat de leși cu mari onoruri, ceea ce, putîndu-l compromite, el fuge îndată după izbînda acestora din tabăra lor și se îndreaptă întîi către București — unde se întîlnește cu soția lui ce venise din Italia*, „îmbrăcată frîncește, dar își schimbă hainele pe cele românești cînd intră în țară“[130], apoi către Adrianopol, unde ajunge, spre marea mirare a turcilor care-l credeau hain, în ziua de 27 noiemvrie.

Polonii, auzind de fuga lui Ghica, trimit după el ca să-l cheme îndărăt. Ghica însă le răspunde că să se mulțumească cu ceea ce a făcut pentru ei; că nu poate să se expună mai mult, fiindcă familia lui ar fi în mîinile turcilor. Ajuns la Adrianopol, el pîrăște sultanului pe Husein-Pașa, care nu ar fi vrut să asculte de sfaturile lui, de a nu se lupta cu polonii din șanțuri, ci la loc larg, și sultanul, convins că greșeala lui Husein adusese pierderea suferită, ordonă să i se taie capul, iar Ghica este atît de bine văzut încît era să redobîndească domnia Munteniei, dacă intrigile Cantacuzineștilor nu l-ar fi împiedicat[131].

Mai rar se pot întîlni trădători de îndrăzneala lui Ghica. Dacă însă Ghica putuse înșela pe sultanul, departe de teatrul războiului, și să arunce asupra nefericitului pașă cauza pierderii luptei de la Hotin, nu era tot astfel cu turcii acei care văzuseră nenorocirea. Mai mulți coman-

---

[128] Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 270 [Radu Popescu, *Istoriile,* p. 153].

[129] Zinkeisen, [*op. cit.*, 91/43], V, p. 74.

* Propoziția: „ce venise din Italia“ este reformulată astfel în ed. a III-a: „ce scăpase din Constantinopol și venea acuma din Italia“.

[130] *Cronica,* în *Mag. ist.*, I, p. 371. [La Radu Popescu, *Istoriile,* p. 152, textul exact este: „Doamna era îmbrăcată în haine frîncești (adică italiene — N.S.) foarte frumoase și într-acela chip au fost pînă au intrat în București; deci au lepădat hainele acelea și au luat rumânești“, se înțelege pentru că acest port era neobișnuit printre români.] Așa s-a introdus învestmîntarea străină la români, care o purtau cît erau în străinătate, apoi o lepădau în țară; de la o vreme însă nu o mai lepădară. [84 bis].

[131] [Iohann Christoph] Khindtsperg către împ., 8 dec., 1673, Hurm., *Frg.*, II, p. 297. Vezi și Neculce, în *Letopisețe,* II, p. 223 [ed. I. Iordan, p. 136—137].

danți inferiori se plînseră cu mare amărăciune la sultanul contra lui Ghica, spunînd că și acuma, ca și la Leva, tot îndoielnica lui ținută adusese catastrofa asupra armatei otomane. O samă dintre călăreții turci, scăpați prin fugă din măcelul de la Hotin, cer cu mare stăruință marelui vizir să le deie pe Ghica pe mîinile lor spre a-l pune în bucăți înaintea ochilor săi. Deși vizirul, cîștigat prin bani, nu le învoiește o asemenea cerere, totuși o atare plîngere aduce destituirea lui Ghica și relegarea lui la Constantinopol[132] [85].

Gheorghe Duca, 1673—1678. Duca-Vodă, care este rînduit în locul lui Ghica, fusese domn în Moldova. El era „de neamul său grec din Rumelia, crescut de mic în casa lui Vasile-Vodă, rămînînd el în țară pînă ce s-au făcut mare, iar mai pre urmă au și domnit"[133]. El venise la tronul Munteniei după stăruința Cantacuzineștilor și ne poate pune în mirare împrejurarea că această familie, pe care am văzut-o îndușmănită cu elementul grecesc, să deie sprijinul ei tocmai unui domn din acest neam. Lucrul însă se explică dacă vom lua în privire că la această epocă începuse a se întuneca conștiința deosebirii între grec și român. Am văzut în mai multe rînduri cum poporul nu prea știa să deosebească bine elementul străin de cel românesc; așa Vasile Lupu, care se pusese în fruntea mișcării naționale a Moldovei în contra partidei grecești, era privit de poporul de jos ca grec[134]. Înșiși Cantacuzineștii, conducătorii partidei naționale în Valahia, nu erau ei greci prin originea lor? Și trebuia să fie astfel, întrucît grecii ce petreceau cîtva timp în țările române se românizau, și mai ales așa se întîmpla lucrul cu copiii lor, care deveneau cu totul români, și prin limbă și prin obiceiuri. De aceea și Constantin Cantacuzino stolnicul, în fragmentul de cronică ce ne-a lăsat, face această deosebire între grecii așezați în Principate: că „de la unii se vede și rămîne și folos în pămînturile acestea, iar alții vin numai ca să jăfuiască și ca să răpească"[135].

Cînd se vorbește deci de răscoale în contra grecilor, trebuie înțeles nu acei greci stabiliți de mult în țară și românizați, ci elementele proaspăt venite care erau încă grecești, adică străine în tot înțelesul acestui cuvînt. Duca-Vodă, care fusese crescut de copil mic în casa lui Vasile Lupu, deși de origine grecească, și chiar considerat ca atare de greci, putea trece drept boier român [86].

Duca-Vodă fusese însă ales de Cantacuzinești la domnia Țării Muntenești mai ales pentru recunoștința ce i-o purta spătarul Șerban Cantacuzino, care fusese adăpostit de Duca în mănăstirea Hangului, pe timpul cînd Ghica începuse acea vajnică prigonire contra familiei lui.

Duca purcede din Țarigrad întovărășit de Matei Cantacuzino aga și nepotul acestuia, Pîrvu logofătul, fiul spătarului Drăghici, celui mort pe timpul lui Ghica-Vodă în Constantinopol, „iar pe Constantin slugerul ⟨căpitanul⟩, fiul Stoicăi logofătului Ludescu, l-au trimis cu cărți împărătești ca să țină scaunul".

Cînd boierii partidei adverse auziră despre izbînda Cantacuzineștilor, vestea le păru atîta de greu de crezut încît puseră în butuci pe Constantin slugerul ⟨căpitanul⟩ ce venea în însușire de caimacam. Întărin-

---

[132] Khindtsperg către împ., 3 ian. 1674, Hurm., *Frg.*, III, p. 299. Un raport venețian, din 4 ianuarie 1674, spune: „il pensiero dalla fuga improvisa del principe di Moldavia e dalla *sospetta fede dell'altro di Valachia*". Hurm., *Doc.*, V/2, p. 142.

[133] Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 5.

[134] Mai sus, și vol. III, p. 392.

[135] Publicată din nou de Kogălniceanu în *Letopisețe*, ed. nouă. [v. *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, a doua edițiune revăzută, I—III, București, 1872—1874], III, p. 13.

du-se însă ştirea şi din alte părţi, capetele acelei partizi o rupseră de fugă şi anume: Gheorghe Băleanu şi ginerele său Hrizea [vistierul], Neagoe vornicul ⟨banul⟩ Săcuianu, Radu banul Năsturel, Stroe paharnicul Buxianu ⟨Staico Bucşanu⟩, Stroe Leurdeanu, Ivaşcu logofătul, Ilie şătrarul, Pavăl Fărcăşanu, Hrisoscoleu ⟨Hrisoscul⟩ vataful şi mulţi alţii trecură peste munţi, în ţara Haţegului[136].

Duca-Vodă, cum vine în ţară [87], liberează din arest pe Stoica logofătul, care stătea în închisoare de 22 de luni, şi stăruieşte ca să i se deie drumul din insula Creta celor trei Cantacuzineşti surghiuniţi aici de Ghica-Vodă. Se părea deci că el se dăduse cu totul în partida Cantacuzineştilor.

Duca-Vodă însă, fiind lacom de bani, pentru care şi cronicile Moldovei spun despre el că „au scos grele dăjdii pe boieri şi pe ţară", văzu îndată că cu partida Cantacuzineştilor, cruţătoare de popor, nu va putea să-l stoarcă după cum îi era dorinţa şi căută deci să se împace şi cu partida adversă. Apropierea era cu atîta mai trebuitoare cu cît Duca era în cele mai bune relaţii cu o mare şi însemnată familie grecească din Constantinopol, acea a Cupăreştilor, din care, pe capul ei, Cupariul cel bătrîn, îl avea de capuchehaia, un fecior al lui, Lascarache, era spătar mare, om mîndru şi trufaş, pe care nu-l puteau suferi muntenii. Era şi alt fecior al lui, Iordache postelnicul, care luase în însoţire pe fata Dabijoaei, soră cu femeia lui Duca-Vodă; în sfîrşit mai era şi unul Scarlatachi gramaticul[137].

Avea deci interes Duca-Vodă să se împace cu boierii pribegi. El trimite, îndată după suirea lui în scaun, pe Pîrvul Cantacuzino logofătul, fiul lui Drăghici, ca să-i cheme înapoi din Ardeal, cerînd şi de la principele Ardealului să-i trimită îndărăt. Pribegii însă, temîndu-se de vreun gînd ascuns al lui Duca, refuză a se întoarce, iar principele Ardealului nu vroieşte să întrebuinţeze puterea în contra lor[138] [88].

După ce Duca face o expediţie cu turcii contra cazacilor, cînd se întoarce în ţară trimite din nou cărţi cu jurămînt la pribegii din Ardeal, spre a-i hotărî să revină la locurile lor, spunîndu-le „să nu se teamă de nimic, nici de Cantacuzineşti"[139]. Prin stăruinţele sale pe lîngă aceştia îi determină chiar pe ei a scrie pribegilor să se întoarcă, recunoscînd că cele suferite de ei în timpul lui Ghica-Vodă veniseră de la domn şi nu de la boieri. Atunci se întoarseră Hrizea, ginerele Băleanului şi, lucru mai neaşteptat, însuşi Stroe Leurdeanu, iar Băleanu bătrînul mai rămase pînă la anul, cînd veni şi el.

După cum se putea lesne aştepta oricine, era peste putinţă ca Stroe Leurdeanu să fie lăsat în pace de duşmanii săi de moarte, Cantacuzineştii. Ei urzesc în curînd o intrigă prin care pîrăsc pe Stroe şi pe unul Radu Dudescu, ginerele lui Băleanu, că ar unelti răsturnarea domnului. Duca supune pe Dudescu la munci, arzîndu-i pieptul cu un fier roş pînă aproape de moarte, executorul acestor munci fiind armaşul cel mare, Nica de la Grădişte: dar pîra adeverindu-se de scornitură, boierii pîrîţi sînt iertaţi şi Cantacuzineştii nu izbutesc la altăceva decît la o aprindere şi mai straşnică a urii ce fierbea în contra lor.

Cu toate acestea domnul, care avea interes să se sprijine pe ambele partizi pentru a fi tare şi în ţară şi mai ales în Constantinopol, căuta

---

136 Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 379 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 159] şi *Anon. rom.*, *ibidem*, V, p. 13.

137 Neculai Costin, în *Letopiseţe*, II, p. 19.

138 Vezi o tînguire a boierilor pribegi către Apafi, în care-i arată pentru ce nu se pot întoarce în Muntenia, 25 mai 1674, N. Iorga, *Studii şi doc.*, IX, p. 23.

139 Căpitanul, în *Mag. ist.*, II, p. 5 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 161—163].

mereu să împace ambele tabere rivale. În anul al doilea al domniei sale, trebuind să plece din nou contra polonilor, el lasă o căimăcămie compusă din membrii ambelor partizi, anume pe: Stroe Leurdeanu, pe Radu Crețulescu, unul din ginerii ucisului Constantin postelnicul, și pe al treilea boier, Vîlcu [Grădișteanu] vistiernicul, nu se știe din care partidă.

În timpul lipsirii lui Duca, partida contrară Cantacuzineștilor organizează o intrigă bine țesută în contra lor și, la întoarcerea lui, pîrăsc cu probele închipuite de ei pe Cantacuzinești de trădători. Duca-Vodă trimite de la Cocorăști, unde se oprise din cauza ciumei ce bîntuia toată țara, dar mai ales Bucureștii, să prindă pe Șerban Cantacuzino logofătul și pe fratele său Mihai spătarul, iar Iordache, Matei și cumnatul lor Barbu vistiernicul fug la Brașov. Și Mihai izbutește încă a scăpa și trece munții, iar Duca-Vodă, văzînd că cei mai mulți din Cantacuzinești au scăpat și temîndu-se de influența lor, sloboade și pe acei ce mai erau închiși[140]. Cantacuzineștii cei refugiați în Ardeal, anume Șerban logofătul și Mihail spătarul, fac aici o carte de jurămînt către principele Transilvaniei, Mihail Apafi, în care ei, lucru îndestul de straniu, făgăduiesc că „cu toată nevoința lor, se vor sili a păzi cele patru legi (religii: protestantă, calvină, catolică și sociniană) ce sînt întru această țară primite“[141]. Se vede că statele Transilvaniei erau neliniștite de a primi în hotarele țării lor niște fețe atît de bogate și puternice cum erau reprezentanții neamului Cantacuzinilor, care erau ortodocși, și că acele state se temeau mai ales ca să nu agite în contra încercărilor tot mai rîvnitoare de a desface pe români de religia lor și de a-i întoarce la una din cele domnitoare.

Totuși, această partidă era în scădere la Duca. Cînd domnul pleacă în al patrulea an al domniei sale cu turcii asupra Cehrinului, el lasă caimacami pe Gheorghe Băleanu, Hrizea vistiernicul și Staico paharnicul, toți trei din partida potrivnică Cantacuzineștilor, încît este adevărat cele ce spune cronicarul că „să rănise inema Cantacuzineștilor și să răcise despre ⟨de către⟩ domn“[142].

Aceștia, după cît se vede, încep atunci într-adevăr a săpa pe Duca-Vodă, sprijiniți mai ales pe prietenii lor din Constantinopol. Un meghistan, om mare al Porții, scrie anume lui Șerban în timpul acestei noi expediții a lui Duca contra cazacilor[143], ca să vină la Țarigrad, căci acum ar fi momentul cel mai favorabil pentru a căpăta domnia. Nu știm cum se făcu, dar scrisoarea căzu în mîinile lui Hrizea vistiernicul, care scrie întîmplarea lui Duca în tabără. Doamna lui Duca însă, care se dăduse în dragoste cu Șerban Cantacuzino, aflînd despre primejdia în care se afla amantul ei, îl înștiințează la timp și el fuge la Constantinopol, de unde se întoarce domn, strămutînd turcii pe Duca în Moldova[144].

---

140 *Anon. rom.*, în *Mag. ist.*, V, p. 16 [*Istoria Țării Românești*, p. 173].

141 Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 61.

142 Căpitanul, în *Mag. ist.*, II, p. 8 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 164].

143 Ea are loc pe la iulie 1678. N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 298.

144 *Genealogia* (v. *supra*, n. 50], original, p. 227. Căpitanul, în *Mag. ist.*, II, p. 17: „Șărban logofătul au venit în scaun pe la Bobotează“ [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 171; aceeași dată în *Istoria Țării Românești*, p. 176].

Şerban Cantacuzino, 1679—1688. Mulţi bani îl costase pe Şerban Cantacuzino căpătarea domniei; el trebui să cheltuiască pentru darurile făcute sultanului, validelei, vizirului şi altor mari dregători 1 300 de pungi, care fac 650 000 de lei[145].

Şerban dorea să îndrepte relele făcute ţării sale prin necontenita participare a ei la războaiele turcilor cu cazacii şi polonii, care o ruinaseră cu desăvîrşire; turcii însă nu-i dau răgaz.

După desfacerea cazacilor din legătura cu polonii, aceştia, în curînd, în loc de a rămînea credincioşi turcilor, se dau în partea ruşilor, ceea ce aprinde un război între Poartă şi Rusia, în care Şerban este nevoit să ieie parte împreună cu Duca al Moldovei[146]. El dorea deci din toată inima să scape de turci, cînd, deodată, un nou război izbucneşte între Turcia şi Austria, şi Cantacuzino este nevoit să plece către Viena împreună cu Kara-Mustafa şi să ieie parte la înconjurarea acelei cetăţi, în 1683[147] [90].

După pacea încheiată între turci şi germani la Vasvar, în 1664, Poarta, încurcată în război întîi cu Veneţia pentru posesiunea insulei Creta, luată de turci în 1669, apoi cu Polonia, 1672—1675, sfîrşit prin pacea de la Juravna, şi cu Rusia, 1677—1681, care luă sfîrşit prin tratatul de la Radzim, nu putea să deie o deosebită luare aminte trebilor ungureşti. Şi, cu toate aceste, fierberea în Transilvania contra necontenitelor uzurpări ale germanilor şi prigonirile făcute de aceştia contra religiei protestante împinsese pe unguri în mai multe rînduri la răscoală şi la invocarea ajutorului turcesc. La început însă turcii, din pricinile arătate şi din cauză că răsculaţii nu erau oameni destoinici, nu vrau să se amestece în daraverile lor.

De la 1678 înainte, de cînd tînărul comite Emerik [Imre] Thököly ia în mînă conducerea mişcării şi repurtă în scurt timp nişte izbînzi strălucite contra imperialilor, turcii, deşi încă nu de tot liberi — purtau înainte războiul cu Rusia — totuşi încep a-şi îndrepta luarea aminte asupra tînărului erou, care răspundea aşa de bine dorinţelor lor ascunse — duşmănia cu Austria.

De la 1681 înainte, turcii dau ajutor chiar pe faţă lui Thököly; în 1682, intervine apoi un tratat formal între capul revoluţionarilor şi Poarta otomană, în care se promite lui Thököly stăpînirea Ungariei Superioare sub suzeranitatea Porţii, deplină libertate religioasă care pentru turci era cu totul indiferentă; iar el se obligă a răspunde un tribut de 40 000 de lei pe an, care nu trebuia niciodată să fie urcat [91]. Sultanul trimite lui Thököly semnele puterii, steag şi coadă de cal ⟨tui⟩, şi trupele paşei de Buda, unindu-se cu ale lui Thököly, iau cetatea Fülek, silind pe Ştefan Kohary să capituleze.

---

[145] Mamucca della Torre, dragoman împărătesc, către împ., în Hurm., *Frg.*, III, p. 322. Aflăm că pe acel timp un galbăn = 2 1/4 lei.

[146] Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman, [Creşterea şi scăderea lui,* Bucureşti, 1874], II, p. 437. Căpitanul, în *Mag. ist.*, II, p. 19; *Anon. rom.*, *ibidem*, V, 20. Ordinul de a se pregăti de plecare este trimis lui Duca şi lui Şerban încă din ianuarie 1682. [Georg Christoph von] Kunitz către împ., 26 fevruarie 1682, Hurm., *Frg.*, III, p. 326.

[147] Cantacuzino adusese 4 000 de oameni, iar Duca din Moldova 2 000. *Raggualio delle guerre d'Ungheria trà Cesarei et Ottomani, 1682—1683,* ap. Iorga, *Studii şi doc.*, XX, p. 62.

Cu alte cuvinte, turcii declaraseră război nemților, și aceștia nu puteau face altfel decît a-l primi. Turcii însă se hotărăsc ca deodată să deie o lovitură puternică Împărăției germane, atacînd-o chiar în inima ei, înconjurînd capitala. Nu se gîndiră ei că vigoarea trebuitoare pentru o întreprindere așa de măreață pierise de mult din sînul lor și că ceea ce nu izbutise marele Soliman trebuia să reușească cu atîta mai puțin lui Mohamed al IV-lea. Se vede că turcii nu aveau conștiința decăderii lor.

Oricum ar fi lucrurile, Kara-Mustafa porni cu o puternică armată, evaluată de unii la 200 000 de oameni [92], și în 17 iulie el întinde nenumăratele sale corturi înaintea Vienei înmărmurite.

Ce opuneau imperialii colosului otoman? 22 000 de oameni, adunați în grabă din toate părțile, între care și 700 de studenți. Împăratul, văzînd slăbiciunea lui față cu puterile turcilor, cere ajutorul lui Sobieski, regele polonilor, care i-l promite. El nu putea însă să vină așa de curînd pe cît nevoia o cerea. Abia la 15 august putuse el aduna 25 000 de oameni și plecase cu ei din Cracovia. Pînă să ajungă regele polon sub zidurile ei, Viena susținuse cu un mare curaj șase săptămîni de îngrozitoare închidere. Către sfîrșitul lui august, garnizoana pierduse 6 000 de oameni, și bolile o decimau pe fiece zi, mai mult încă decît ghiulelele dușmane. În 4 și 6 septemvrie, după explozia a două mine, turcii încearcă două asalturi, care sînt respinse numai după cele mai mari opintiri.

Cînd se aflau în cea mai desperată stare, lipsiți de provizii și de muniții și așteptau să capituleze, deodată se aude vestea mîntuitoare că o armată de 84 000 de oameni, compusă din trupele germane și polone, întrunite sub comanda supremă a regelui Sobieski, înaintează spre eliberarea Vienei.

Ciocnirea cu dușmanul se întîmplă în ziua de 12/22 septemvrie 1683, și turcii sfîrșesc într-un cumplit măcel (care le nimicește armata) [ca și] visul lor de aur de a îngenunchea odată Europa și civilizația apuseană. De la acea lovitură dînșii nu s-au mai ridicat; au plecat pe clina decăderii, care se va opri numai cu pieirea desăvîrșită a statului lor.

În tot timpul asediului, adică tocmai în momentele acele de descurajare și de neliniștită așteptare în care se aflau înconjurații, Gheorghe Duca și mai ales Șerban Cantacuzino întrețineau, deși înconjurați de turci și expunîndu-se de o mie de ori celei mai cumplite soarte, înțelegeri cu cei din oraș, ajutîndu-i în toate modurile: „că aveau poruncă de la vizirul să facă pod peste Dunăre și lucrase încet ca doară mai curînd ar veni oastea creștinească; afară de aceasta, Șerban-Vodă se înțălegea pre ascuns cu nemții prin cărți; și odată au avut mult timp pe un iezuit ascuns în cortul său și cînd mai că vroiau nemții să deie cetatea, trimise pe acel iezuit să le spună să mai țină încă patru ceasuri, că turcii gătesc iarba de pușcă și vor înceta a bate, pînă li se va aduce alta“[148]. Del

---

[148] *Istoria bălăcenească* (o variantă a lui Căpitanul), în *Șincai*, [*Op. cit.*], III, p. 134 și *Genealogia Cantacuzinilor*, original, p. 228, arată că Șerban-Vodă se ajunsese cu împăratul Rudolf ⟨Leopold⟩ la asediul Vienei. O dovadă mai evidentă a sprijinului dat de Șerban nemților la asediul Vienei reiese din următoarea scrisoare a grafului Waldstein către Șerban-Vodă, din 29 fevruarie 1688: „Această osîrdie nu-mi este particulară și este cea pe care toți cei buni creștini o au, *încă de cînd noi am auzit de acele frumoase fapte ce Măria ta ai făcut în vremea încunjurărei Vienei*“. *Genealogia*, [original], p. 270.

Însemnăm aici că precum *Istoria bălăcenească* a lui Șincai nu este decît o variantă a Căpitanului, consultată de nemuritorul întemeietor al istoriografiei române, așa și cronica cea citată adeseori de el sub numele de *Cronica lui Filstih* nu este decît o traducere germană a *Anonimului românesc* [94]. Șincai observase (III, p. 125) „că precum Filștih pretutindenea înalță pre Cantacuzino, așa *Istoria bălăcenească*, îl defaimă încît poate“.

Chiaro spune de asemenea că „Șerban-Vodă încărca tunurile sale cu ghiulele de paie"[149].

Ajutorul dat de români nemților fusese ascuns și nu strălucea la lumina zilei, ca acel adus de regele polon; dacă însă el nu ar fi susținut în timpul asediului moralul înconjuraților, nu știm dacă regele Sobieski ar mai fi avut ce despresura, atunci cînd tîrziu sosi cu armata [92 bis].

După ce turcii sînt învinși la Viena, regele polon Sobieski, cu toată primirea cea rece pe care i-o făcu împăratul, căruia îi părea rău acuma a datori mîntuirea lui unui principe străin, înaintează cu armata asupra Ungariei, bate pe turci sub zidurile cetății Parkany, într-o luptă din cele mai sîngeroase, și ia cetățuia Gran, care stătuse 140 de ani sub stăpînire turcească. Kara-Mustafa plătește cu capul nenorocita lui întreprindere.

În 1684 se încheie Liga Sfîntă în contra otomanilor, între Germania ⟨Imperiul habsburgic⟩, Polonia și Veneția, sub protecția papei Inocențiu al XI-lea. În anii următori, creștinii repurtează izbînzi peste izbînzi: iau Neuhäusel, Eperjes, Tokay, Kosice, Szolnok, Szaswar în decursul anului 1685; iar în 1686 se dă o luptă la Szegedin, în care Șerban Cantacuzino se vede nevoit, contra plecării inimii lui, să trimită în oștirea turcească un ajutor muntean, sub comanda lui Iordache Cantacuzino[150].

Apoi, după un întîi asediu fără succes, într-o a doua întreprindere iau capitala Ungariei, vestita cetate Ofen, care încape iarăși în mîinile creștinilor, după 145 de ani de stăpînire turcească [93]. Turcii luptaseră cu cea mai de pe urmă dezesperare, simțind că de la stăpînirea acestei cetăți atîrna viitorul lor în Europa. Abdurrahman, comandantul garnizoanei, fu găsit mort străpuns de multe răni, pe o movilă întreagă de dușmani uciși de el.

În 1687, ducele Lorenei, vestitul general austriac, bate pe turci cumplit în cîmpia de la Mohacs, unde cu 161 de ani mai înainte, în 1526, turcii implîntaseră pentru prima oară ghearele lor în corpul Apusului Europei. La sfîrșitul acestui an, aproape toată Ungaria era în stăpînirea împăratului, care puse de încoronă pe fiul său cel mai mare, arhiducele Iosif, ca rege ereditar al acestei țări, în cetatea Presburg, în ziua de 9 decemvrie.

Pe cînd la nord turcii pierdeau Ungaria, la sud Veneția le răpea Morea și în 1687 lua Atena din mîinile lor. Ora turcilor părea că sunase în Europa.

Șerban Cantacuzino nu îndrăznise a trece îndată în partea nemților, cu tot sprijinul ascuns pe care le dăduse la asediul Vienei, fiindcă vizirul, deși bătut, poseda încă puteri înfricoșate, și parte din Ungaria care despărțea pe Muntenia de Viena era încă în mîinile turcilor. Totuși el îndrăzni să ridice, chiar pe locul unde staționase oștirea lui, o mare

[149] [Del Chiaro], *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718, p. 136: „i suoi canoni mai si sparavano con le palle". Lumea se aștepta la ținuta românilor favorabilă creștinilor. Așa citim în *Discours sur [la puissance et sur l'état present de] l'Empire des Turcs*, din sept. 1683, N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 95: „Ils (les turcs) ne peuvent pas faire un grand fond (pe români), parcequ'étant Chrétiens, ils peuvent prendre [în doc.: abandoner] leur party comm'ils le firent à la bataille de Chozin". (Mai sus p. 194).

[150] Această ținută a românilor, favorabilă nemților, se adeverește de o scrisoare a împăratului către Șerban Cantacuzino, din 29 nov. 1688, *Genealogie*, ed. nouă, p. 248: „încă de cînd am auzit noi (împăratul) de aceste frumoase fapte ce Măria ta ai făcut în vremea încunjurării Vienei", după principiul formulat de raportul lui Zelegin, ambasadorul prusian din Constantinopole, către rege: „wenn die Sachen bey der tückischen Armée nicht nach Wunsch gehen, muss das Volck ein Opffer haben, auf welches man die Schuld des Unglücks wirff". 1769, Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 17.

cruce de lemn, pe care o închină ca amintire cetății pe care și dînsul fusese nevoit să o împresoare[151] [95].

Văzînd el însă izbînzile cele mari și repetate ale nemților, se hotărăște a-și da gîndul pe față și a intra cu ei în legătură mai apropiată, cu atîta mai mult că este provocat la aceasta de însuși împăratul, care îi trimite la începutul anului 1687 o scrisoare în care îi arată că îl ia sub a sa protecție. Șerban Cantacuzino răspunde îndată unei atari înalte băgări în samă, spunînd solului că împăratul se va lămuri și din viu grai și din scrisori despre scopurile pe care el le poartă în gîndul său în privirea celor propuse[152].

Din instrucțiunile date de Șerban solului imperial aflăm următoarele: mai întîi, Șerban îl însărcinează a mulțămi din inimă împăratului pentru patronajul în care îl lua, atît pe el cît și nefericita lui provincie; că el știe că împăratul avusese de mult scopul de a-i elibera de sub jugul păgîn, dar că fusese împiedicat prin marea îndepărtare a locurilor și prin interpusa stăpînire turcească. Pentru a se putea și el răscula în contra turcilor, ar fi de nevoie ca împăratul să ocupe Timișoara și Transilvania, spre a putea el avea măcar o scăpare în acea țară la caz de pericol și unde a-și reconstitui puterile; căci Valahia ar fi cu totul plană și neapărată de nimic din partea turcilor și a tătarilor, iar Moldova ar fi cu totul ruinată.

În privirea întrebării ce-i punea împăratul, dacă ar putea să mai atragă și pe alții în partea lui, Șerban răspunde că pînă acuma n-a putut cerca nimic în această privință, de teama primejdiilor cărora s-ar fi expus; dar că, față cu izbînzile strălucite ale Maiestății sale, sperează că va vedea în curînd armatele imperiale la Dunăre, cînd atunci ele se vor spori în chip însemnat prin adăugirea creștinilor.

Mai cerea împăratul ca Șerban să-i deie o garanție a sincerității sale, la care domnul muntean răspundea, făcînd aluziuni la cele petrecute sub zidurile Vienei, că el așa spera și credea că M.S. a putut cunoaște singur din multe fapte și indicii anterioare cît de mare plecare și supunere a avut întotdeauna către interesele sale și că atît dorința lui cît și a întregii sale țări este de a fi liberată de jugul cel urîcios.

După ce Șerban dă oarecare lămuriri la întrebările împăratului, pe unde ar avea de gînd turcii să treacă iarăși Dunărea și încotro își adună ei proviziile, vine la rugămințile pe care și el le îndreaptă către M.S.:

---

[151] Memoriile comitelui Al. de Belleardi, în N. Iorga, *Cîteva manuscrise și documente [din țară și din străinătate relative la istoria românilor]*, în *Analele Acad. Rom.*, II, tom. XXVIII. 1906, p. 508.

Iată inscripția latină pusă pe această cruce după cum o dă Engel în *Geschichte der Walachey*, p. 326: „Crucis exaltatio est conservatio mundi; Crux decor Ecclesiae, crux custodia Regum, crux confirmatio fidelium, crux gloria Angelorum et vulnus daemonum. Nos Dei gratia Serbanus Cantacuzenus Valachiae Transalpinae Princeps, eiusdemque perpetuus haeres ac Dominus etc. Ereximus crucem hoc in loco quavis die devotioni populi sacro honorato in perpetuam fui suorumque memoriam tempore obsidionis Mahumetanae a vezirio Kara-Mustaffa Bassa, Viennae Inf[erioris] Austriae, m[ense] Sept[embris] die prima anno 1638. Viator, memento mori." Reprodusă și în *Mag. ist.*, V, p. 79.

Asupra aflării acestei cruci cetim într-un ziar contimporan: *Verissino e distincto racconto con una piennisima relazione delli progressi dell'armi cristiane sotto la famosa fortezza di Pest.* In Venezia et in Bologna, 1683. (Bibl. Acad. col. Sturdza, nr. 2100). „Si é trovata apresso Brun due leghe lungi di Vienna una croce di legno lunga di cinque in sei braccie e grossa in conformità, con un inscrizzione latina. che e del primo di Septembre 1683, della quale s'intende che sia fatta dal principe di Moldavia Transalpina, per memoria dell'asedio di Vienna, essendo anch'egli stato con le sue truppe nel medesimo assedio".

[152] Ni s-a păstrat răspunsul lui Șerban trimis înapoi împăratului prin aducătorul scrisorii; el este din 16 aprilie 1687. Hurm., *Doc.*, V, p. 135.

1. Să deie ajutor Munteniei spre a scăpa de jugul păgînilor.

2. Să-i deschidă o cale de corespondență sigură cu curtea de Viena prin Transilvania.

3. Să deie ordin generalului celui mai apropiat de hotarele muntene ca, la caz de nevoie, să-i trimită un grabnic ajutor.

Instrucțiunile se sfîrșesc prin cîteva vești culese din auzite despre o apropiată legătură și a muscalilor cu creștinii apuseni contra turcilor și despre uneltirile ambasadorului francez[153].

Către sfîrșitul anului 1687, Șerban Cantacuzino trimite la Viena în solie pe episcopul de Nicopol, Anton Ștefan (Stepancić) și, pregătindu-se de luptă în contra turcilor, adună o armată de vreo 30 000 de oameni și toarnă 35 de tunuri. Împăratul trimite pe un iezuit, Antide Dunod[154], în București în 1687, septemvrie, care să îmbărbăteze pe Șerban a lucra pentru creștini. Împăratul îi trimite și un diplom în care numește pe domn „general și de oaste purtătorul nostru, drept iubitorul Șerban Cantacuzino, principele Țării Românești", și prin care îi învoiește a aduce și pe alți principi în liga creștină.

Puțin timp după aceasta găsim niște privilegii recunoscute de Leopold lui Șerban, anume: domnia ereditară în Muntenia și Moldova familiei Cantacuzino; orice s-ar lua de la turci și s-ar constata că a aparținut cîndva Munteniei, i se va restitui; Șerban Cantacuzino va purta titlul de comite al Imperiului și va avea dreptul la adăpost în Sibiu la caz de primejdie. Pentru toate aceste, domnul se îndatorește a plăti pe an 75 000 de lei tribut către împăratul și se îndatorește a întreține și plăti leafa la 6 000 de ostași pe care împăratul îi va trimite spre apărarea țării. Aceste puncte fuseseră comunicate lui Șerban prin un ambasador special, [Ladislau] Csaki, în 16 fevruarie 1688[155].

Șerban se roagă de împărat să reducă ajutorul în bani la 50 000 de taleri și să fie îndatorat a da numai hrana oștirilor, leafa lor rămînînd pe seama împăratului[156]; de asemenea, căuta Șerban să reducă cît se putea poftele nemților care căutau să supună țara intereselor lor.

Mai însemnată însă decît aceste tîrguieli, care tot s-ar fi putut împăca, era condiția pusă de Șerban ca atît jurămîntul — pe care se arăta gata să-l facă — cît și împlinirea cererilor să intre în lucrare numai atunci cînd „obștescul vrăjmaș de ajuns va fi înfrînt și ne vom încredința că este într-atîta rușinat încît să nu poată mai departe prăpădi și pustii cu totul aceste mult asuprite țări"[157]. Mai ales de un atac al tătarilor trebuia să fie apărată țara prin imperiali, „ca să poată apăra țara de primejdie, de iuțimea tătarilor și de grabnica lor pradă"[158].

---

[153] Instruction desselben Fürsten Șerban Cantacuzino an den Kayserl. Gesandten bezüglich den ihm gemachten Vorschläge. Als Beilage des obigen Schreiben des Fürsten in Chiffern geschrieben, din 16 aprilie 1687, *ibidem*, V, p. 136.

[154] Cantemir, *Ist. Imp. Otoman*, II, p. 506, nota 63. Creditiva lui Anton Ștefan, din 6 decemvrie 1686, în Hurm., *Doc.*, V, p. 142. *Genealogia Cantacuzinilor*, [original], arată la p. 229, că Șerban-Vodă ar fi adunat 20 000 de oameni de oaste și ar fi turnat 40 de tunuri.

[155] Asupra acestor relațiuni, vezi *Genealogia*, [original], p. 233 și diploma lui Leopold reprodusă în *Mag. ist.*, V, p. 80. Antide Dunod se folosi de petrecerea lui în Muntenia spre a scrie un raport asupra acestei țări, publicat în *Mag. ist.*, V, p. 33—71, sub titlul, *Historica relatio de statu Valachiae* [96]. Întreaga corespondență a împăratului și a autorităților militare cu Șerban, de la 1 sept. 1687 înainte, tradusă în românește de pe timpul acela, vezi în *Genealogia*, ed. nouă, p. 214—254.

[156] Scrisoarea de mulțumire a lui Șerban-Voievod, *Genealogia*, ed. nouă, p. 222—227.

[157] *Genealogia*, ed. Iorga, p. 234.

[158] *Ibidem*, p. 239.

Împăratul căuta din contra să grăbească pe Șerban la supunere fățișă, lăsînd apărarea Munteniei pe seama lui, ceea ce i-ar fi ușor acum cînd oștile imperiale sînt în apropiere[159]; din pricina acestor deosebiri de păreri, negocierile nu izbutiră la nimic hotărît.

Șerban Cantacuzino, văzînd cum merg tratările cu împăratul german, se pune în legături și cu țarul Rusiei, știind el bine că cel mai puternic sprijin pe care l-ar putea dobîndi ar fi din partea țarului moscoviților, despre care un diplomat al acestui timp spune că „turcii îl respectează mult, fiindcă se tem de el“. În 1688, Șerban Cantacuzino trimite pe arhimandritul Isaia din Muntele Athos la curtea din Moscova, cerînd a i se închina. Țarul făgăduiește, „pentru numele sfintei biserici a Răsăritului“, a ajuta pe munteni ca să scape „de sub jugul tiraniei, sub cuvîntul uneia și aceleiași religii creștine“; făgăduiește deocamdată ajutor contra hanului Crimeei, dușmanul cel mai neîmpăcat al creștinilor și mîna dreaptă a turcului în toate întreprinderile, cu condiție însă, și acuma ca și în tratatul cel dintîi[160], „ca să vă țineți tari și nestrămutați și la alte state să nu vă anexați, nici să vă supuneți și acte afirmative de supunere să nu faceți și să nu săvîrșiți făgăduieli și jurăminte de supunere“.

Pentru a cunoaște mai în grabă răspunsul voievodului la aceste propuneri, țarii Ivan și Petru trimit la Șerban Cantacuzino un sol al lor, împreună cu arhimandritul Isaia. Tratările însă nu mai au nici o urmare, deoarece Șerban moare curînd timp după aceea, în 20 oct[omvrie] 1688[161] [97].

Mai adăugim că împăratul, pentru a-l determina pe Șerban Cantacuzino, îi trimite încă un diplom, în care, repetînd numirea de comite al Imperiului, îi recunoaște coborîrea sa din familia imperială a Cantacuzineștilor din Bizanț, ba chiar deschide principelui muntean o măreață perspectivă, aceea de a-l reurca pe tronul acelei împărății din care dînsul își trăgea originea[162] [98].

Solul francez raportă vizirului aceste planuri, dorind să ponegrească pe Șerban, care, fiind prietenul nemților, era dușmanul francezilor, ce pe atunci duceau cu dînșii războiul Palatinatului.

Turcii cunoșteau și din alte părți toate uneltirile lui Cantacuzino; dar ce puteau ei să întreprindă în contra lui, cînd nenorociri peste nenorociri izbeau armatele duse de ei în contra imperialilor. Mai ales se temeau turcii de întinsa conspirație ce se urzea sub efectul victoriilor

---

159 *Ibidem*, p. 243. Comp. introducerea lui Const. Giurescu la vol. *Documente privitoare la Const. Brîncoveanu*, p. I și urm. [alcătuit împreună cu N. Dobrescu, Buc., 1907].

160 Asupra acestuia, încheiat de Petriceicu-Vodă și Duca, vezi, mai jos, *Istoria Moldovei*, în *Capul* următor.

161 Tratat între Șerban Cantacuzino și țarii Rusiei, Ivan [V] și Petru [I], în [M.] Mitilineu, *Colecțiuni de tratate* [v. *Colecțiune de tratatele și convențiunile României cu puterile străine de la anul 1368 pînă în zilele noastre]*, 1847, București, p. 71. Comp. [Jean Louis] Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, [Neuchâtel 1781], p. 90. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci [și înrîurirea lor asupra țărilor române, I—II]*, Iași, 1880, I, p. 11. Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie [de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, Berlin, 1837], p. 322.

162 Așa spune Cantemir, *Istoria Imp. Otoman*, II, p. 506, nota 73 și Carra, *op. cit.*, p. 99. Un document atribuie această promisiune făcută lui Cantacuzino țarului rusesc. Marsigli către împ., april 1702, în Hurm., *Frg.*, III, p. 384: „da un prete greco mi e stato communicato il concerto del fu Șerbano Voivoda din Valachia col Czar di Moscovia *per introdurlo all'imperio* greco servendosi, dell mezzo di lei armi per facilitarlo“. Și Neculcea, în *Letopisețe*, II, p. 250, cunoaște atare făgăduință: „gîndul și gătirea lui Șerban-Vodă era să fie el împărat în Țarigrad“. Diplomul însă nu s-a găsit nici în arhivele austriece de Hurmuzaki, nici nu se află reprodus în *Genealogia Cantacuzineștilor*.

germane în sînul însuși al Imperiului lor și în care erau să fie atrași nu numai românii, ci încă și cazacii, sîrbii, bulgarii și grecii, și care avea de țintă punerea lui Șerban Cantacuzino pe tronul Constantinopolei de către ruși și austriaci uniți împreună[163].

Turcii începuseră a se teme de numele lui Șerban Cantacuzino și țările române ajunseseră aproape neatîrnate prin repețitele victorii ale nemților[164]. Pînă la atîta ajunsese sumeția lui Șerban Cantacuzino, încît el își bătea chiar joc de turci. Aceștia, făcînd tot pe marii și puternicii, trimit să-i ceară tributul. Șerban îi răspunde; însă de-abia trecuse ceaușul Dunărea cu sacii de bani și se năpustesc asupra lui un număr de hoți, care-l pradă și aduc banii înapoi în vistieria domnului Munteniei, lucru ce în curînd fu aflat și cunoscut de toată lumea, dar pe care turcii se făcură a nu-l înțelege[165].

Dar nici îndepărtata perspectivă a tronului constantinopolitan nu hotărîse pe Șerban a jertfi prezentul unei făgăduieli de viitor. Împăratul atunci se gîndește a recurge la constrîngere, silindu-l prin o înaintare a armatelor lui în Muntenia a se da pe față. Generalul Veterani și intră, înaintează asupra Cîmpulungului [99], ceea ce văzînd Șerban-Vodă îi trimite soli în două rînduri pentru a-l ruga să se retragă îndărăt, căci n-ar fi venit încă momentul de a se răscula în contra turcilor, rugăminte de care ascultă generalul german.

Domnul se grăbește însă a trimite în solie la Viena pe Iordache Cantacuzino, Constantin Bălăceanu, Șerban Vlădescu* pentru a explica împăratului pricina întîrzierii sale [100]; iar pe de altă parte, pentru a adormi pe turci pînă se va înțelege cu partida potrivnică răscoalei, el își face înaintea lor un merit de a fi scos din țară fără luptă armatele austriace, lucru pentru care turcii îi mulțămesc.

Astfel știa acest principe să învîrte cu mare destoinicie firele politicii și îndreptarea lui către nemți nu poate fi socotită pentru acele momente decît ca o dibace întorsătură, întrucît spiritul său pătrunzător ghicise încă de sub zidurile Vienei că veacul turcilor se sfîrșise și începuse acel al nemților. Ce altă mai înțeleaptă politică putea urma Șerban Cantacuzino decît de a se da totdeauna în partea celui mai tare, singura politică posibilă pentru o țară mică precum era Muntenia! Tot talentul este de a ghici și prevedea evenimentele, și aceasta o făcuse cu o ageră pătrundere fiul postelnicului Constantin.

În mijlocul acestor tratări și greutăți**, Șerban se îmbolnăvește și puternica lui fire este biruită de moarte, după o zăcere îndestul de lungă[166] [101]. Rămînea urmașului său să ducă mai departe negocierile începute.

---

163 Marsigli c. Kinski, 20 iunie 1692, Hurm., *Frg.*, III, p. 384.

164 Neculcea, în *Letopisețe*, II, p. 260. Comp. [M.] Vanel, *Abregé nouveau de l'histoire générale des Turcs*, Paris, 1689: „Transilvania, Muntenia și Moldova, odinioară tributare Porții, aproape nu mai sînt sub puterea ei", citat de Ionescu-Gion, *Ludovic al XIV-lea și Constantin Brîncoveanu*, București, 1884, p. 154.

165 Del Chiaro, *op. cit.*, p. 138.

* Adaugă: Șerban II Cantacuzino.

** *Lectio incerta.*

166 Moartea lui Șerban Cantacuzino a fost bănuită de silnicie, datorită otrăvii mestecate de partida potrivnică nemților. Radu Greceanu, *[Istoria României de la 1689 la 1700]*, în *Mag. ist.*, II, p. 131. D. Cantemir, *Evenimentele Cantacuzineștilor*, ed. Academiei, p. 8; *Genealogia Cantacuzineștilor*, ed. Iorga, p. 253. Această părere nu este de admis. Mai întîi, boala lui Șerban ținu mai mult timp și nu fu năprasnică, cum ar fi fost dacă era datorită otrăvii. Apoi, și politica lui Brîncoveanu nu va fi deosebită de aceea a lui Șerban și se va pleca spre nemți. Vezi Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. V—VI. Data morții dată de *Cronica* lui Greceanu

După ce am schițat însemnatele evenimente ale politicii exterioare către care fu răpită Muntenia în timpul lui Șerban Cantacuzino, să adăugim spre completarea icoanei acestei domnii și cîteva trăsături asupra domniei lui dinlăuntru.

Șerban Cantacuzino era o fire cu totul iute și pornită. Del Chiaro, care l-a cunoscut personal, spune despre dînsul că turcii, care-l cercetau cu ambasadele lor în timpul tratărilor sale cu nemții, „se duceau de la el ca și amețiți și înspăimîntați de maiestuoasa lui statură și teribilul sunet al vocii lui“[167]. Despre unul din acești ambasadori, adaugă Del Chiaro, că, „văzînd acea uriașă statură, acei ochi mari care produceau înspăimîntare și acel ton groaznic al glasului principelui, fu apucat de o mare frică și începu a tremura“[168].

O natură astfel constituită nu putea să îngăduie a nu-și răzbuna contra boierilor din partida adversă, pe care i-am văzut chinuind cu atîta cruzime pe neamul Cantacuzineștilor. El ucise deci pe mai mulți din membrii partidei potrivnice, precum pe sărdarul Drosu, vistiernicul Hrizea, vistiernicul Radu și alți cîțiva, ceea ce face pe Constantin Căpitanul să înceapă cu următoarea exclamație istoria domniei lui Șerban Cantacuzino: „Mare și întunecat nor și plin de fulgere și de trăsnete au căzut pă Țara Românească Șărban-Vodă, carele au spart și au dăzrădăcinat nenumărate case de boiari și de slujitori și de săraci și pă mulți au omorît cu multe feluri dă cazne și i-au sărăcit cu multe feluri de pedepse, precum mai jos se va arăta“[169].

Aceste cruzimi sînt cu atîta mai explicabile cu cît boierii partidei adverse nu încetau cu pîrile lor la sultanul; așa, cînd cu prilejul mergerii lui Duca din Moldova la Constantinopol pentru reînnoirea domniei, se duc cu el aproape 300 de boieri, slujitori și căpitani, în fruntea lor cu grecul Alexandru Burnaz, spre a face pîră la împăratul contra lui Șerban. Vizirul însă, cîștigat prin bani, nu le dă ascultare.

Intr-un alt rînd boierii adversari revin iarăși la pîri, sub conducerea lui Papa Buicescul, dar sînt puși la închisoare. După liniștirea însă a primei sale furii, el înțelese în curînd că trebuia să reieie politica urmată încă de Duca-Vodă, anume de a se sili să împace partidele rivale, a căror dușmănie era periculoasă în vremile de grea cumpănă prin care trecea pe atunci Muntenia. De aceea el boierește în curînd chiar pe acei „pe care nu-i iubea“, cum mărturisește însuși Căpitanul[170], și mai tîrziu caută să se împace chiar cu dușmanii săi cei mai înverșunați, cu familia lui Gheorghe Băleanu, măritîndu-și fata după Grigoraș Băleanu, fiul lui Ivașcu și nepotul lui Gheorghe, care Ivașcu pribegise împreună cu fiul său la venirea lui Șerban. Domnul trimite după Grigoraș, ce stătea în Ardeal, pe Constantin Căpitanul, autorul cronicii cunoscute sub acest nume [102], și-l aduce în țară, dîndu-i în însoțire pe frumoasa lui fată Smaranda[171].

O cronică contemporană caracterizează astfel domnia lui Șerban Cantacuzino: „În timpul domniei sale, trebui el să sufere multe pentru favorarea binelui ostășesc, căci avea mulți rivali și invidioși, care se ne-

---

ca întîmplată în 29 oct. este întîrziată. El muri în 20 oct. De Girardin către regele Franței, 6 dec. 1688, Hurm., *Doc., Supl.*, I, p. 278; concordînd cu *Genealogia, l. c.* [*supra*, n. 50].

[167] Del Chiaro, [*op cit.*], p. 138.

[168] *Ibidem*, p. 141.

[169] *Mag. ist.*, II, p. 18 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 172].

[170] *Ibidem*, p. 19.

[171] *Ibidem*, p. 34 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 185]. *Cron. anonimă* numește pe această domniță Alexandra, *Mag. ist.*, V, p. 27.

voiau să-l arunce din scaun. Mai ales îl dușmăneau grecii constantinopolitani, cărora el totuși se opunea din toate puterile sale. Turcilor le închidea gura cu bani; pe greci îi liniști prin alte mijloace, pre toți dușmanii săi îi aduse sub picioarele sale și le atrase moarte sau închisoare. Chiar mahomedanii respectau pe domn pentru vaza lui personală. În timpul domniei sale nici un dușman n-a pus piciorul în Valahia"[172] [103].

Șerban Cantacuzino căută să cîștige inimile supușilor, pe care îi înspăimîntase întîi, prefăcîndu-și strașnica fire ca să devină plăcut și vesel. El se sili apoi să ridice nivelul cultural al Munteniei, atrăgînd în ea pe străini, către care era foarte iubitor și darnic. „El favoriză dezvoltarea învățăturii, dînd lefi însemnate dascălului de limba greacă, care învăța pe fiii nobililor gramatica, istoria și filozofia [104]. Introduse în curtea lui un mod de trai mai poleit și mai civilizat și în țara lui o liniște de care mulți ani ea nu se bucurase". Sili pe boierii care nu aveau încă numele lor de familie format să și-l ia după moșia lor cea de baștină, așa că de atunci se formă la multe familii numele lor după acela al moșiei[173] [105]*.

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Textul exact este altul: înainte ca Matei să-și dea sufletul, mitropolitul și „toți boierii țării s-au adunat și au ținut sfat" (nu în piață!) și au ales domn pe boierul Constantin „dintr-o familie domnească" (*Călători străini*, VI, p. 132).

[2] Despre solemnitatea alegerii, ungerii și jurămîntului depus de boieri, oșteni și locuitori față de noul domn vezi *ibidem*, p. 133—137 (textul lui Paul de Alep prezintă și aici multe diferențe față de cel redat de Xenopol).

[3] Vezi textul exact *ibidem*, p. 137—139.

Despre originea lui Constantin Șerban — fiul natural al lui Radu Șerban — vezi: N. Iorga, *Mama lui Constantin Șerban* (CL, 1901, p. 810—812); N. Stoicescu, *Satul Tîntova — Ilfov și biserica sa* (G. B., 1970, nr. 9—10, p. 994—1000); idem, *Constantin Șerban*, Buc., 1990.

Despre soțiile domnului vezi: V. Bogrea, *Doamnele lui Constantin vodă Șerban* (RI, 1920, p. 183—184); N. Bejenaru, *Natalia, a doua soție a lui Constantin Șerban* („Arhiva", 1926, nr. 2, p. 145—147); Sever Zotta, *A doua soție a lui Constantin Șerban Basarab voevod, o Movilă?* (RI, 1927, p. 47—51).

[4] Despre puternica oaste a lui Matei Basarab vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 73—82.

[5] Despre seimeni — care nu erau comandați de un turc — vezi N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 195—197.

[6] Despre răscoala slujitorilor — izbucnită la 17 febr. 1655 — cauzele și desfășurarea ei vezi amănunte la Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor sau răscoală populară? 1655 Țara Românească*, Buc., 1968, îndeosebi p. 68—86.

[7] Jefuirea bisericilor și mănăstirilor este adeverită și de un hrisov emis de Constantin Șerban m-rii Sf. Apostoli din București, la 11 aug. 1655, unde se spune: „s-au sculat dorobanții și seimenii și călărași acolo, la București, asupra domniei mele și asupra boierilor domniei mele și au jefuit mănăstirile și toate bisericile cîte erau în orașul București și în alte părți de au luat toate cîte se aflau în ele" (Arh. St. Buc., m-rea Sf. Apostoli, I/1).

[8] Afirmațiile cronicilor — folosite de Xenopol — sînt confirmate de numeroase documente contemporane, unde se arată că răsculații „au jăfuit toate casele boierești, și ale mari și ale mici"; „au jefuit toate casele, ale tuturor boierilor";

---

[172] Filstich, în Engel, *Gesch. der Wallachey*, p. 331.

[173] Del Chiaro, *op. cit.*, p. 144.

* În ed. a III-a, p. 215, se găsește adăugat acest text: „Mai introduse Șerban și cultura porumbului în Muntenia [106]. Șerban Cantacuzino însamnă deci începutul unei noi epoci în istoria românilor: în lăuntru, începuturi de cultură mai temeinică, deși nu în limba țării, ci în una străină; în afară, înclinare rostită către politica germană, politică ce-și va dezvolta roadele sale sub domnul următor."

„au jăhuit toate casele boiarilor“ sau că slujitorii „s-au sculat... pre boiari de i-au tăiat și le-au jăhuit casele și mănăstirile și bisericile și toată țara“ (citate după Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 75).

[9] Știind că armata s-a răsculat împotriva puterii centrale și a boierilor, parte din țăranii aserviți au atacat și ei casele boierești sau mănăstirile, de unde au luat în primul rînd documentele de proprietate. Au fost deci două răscoale, care nu s-au contopit: una a armatei și o alta, neorganizată, a țărănimii aservite. Vezi amănunte la Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 78—82.

[10] În realitate, după cum spune Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 113—114, văzînd că nu poate potoli singur răscoala, domnul „s-au sfătuit cu boiarii ca să aducă oști striine asupra lor (= răsculaților), să-i tae, să-i omoare cu de tot fealiul de cazne și au trimis o seamă de boiari la Racoți, craiul Ardealului, alții la Ștefan vodă din Moldova; ... carii, mergînd pe acolo, au rogat pe acei domni să vie cu oștile lor să bată pe acei făcători de rău“. Ca să nu fie bănuit de răsculați că a solicitat intervenția străină, C. Șerban „au scos cuvînt că au fugit boiarii fără știrea domnului“.

Despre soliile schimbate între C. Șerban și G. Rákoczi al II-lea în vederea pregătirii intervenției vezi Lidia Demény, L. Demény și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 91—92, 102, 107—108.

Cronicarul transilvan I. Szalardi afirmă că „voievodul Constantin împreună cu boierii rămași în viață s-au adresat principelui ca să-i scape din acea nenorocire, promițîndu-i că vor depune anual în vistieria lui o sumă mare“. Fără să țină seama de dorința Porții, principele a acceptat „cu bucurie“ intervenția (citat după *ibidem*, p. 100).

[11] Despre planul de intervenție stabilit între G. Rákoczi al II-lea, G. Ștefan, domnul Moldovei, și Siavuș, pașa de Silistra, vezi *ibidem*, p. 104—105, 115—116, 128—129.

[12] Vezi cererea adresată de boierii Țării Românești principelui G. Rákoczi al II-lea, prin care îl asigură că „de-a fi vr-o întrebare sau vr-o imputăciune de la Împărăție..., pentru acest lucru să avem noi a mearge cu capetele noastre să dăm sama la Împărăție“ (N. Iorga, *op. cit.*, IV, p. 33—37).

[13] Hrizea sau Hrizică a fost fiul lui Dumitrașco mare vistier din Bogdănei și al Alexandrei, fiica lui Hrizea din Bălteni mare vornic. Înainte de răscoala slujitorilor, el fusese mare paharnic (1651—1653), apoi mare spătar (1654) și din nou mare paharnic (ian. — mai 1655); făcea deci parte din marea boierime a țării.

[14] Este vorba, în primul rînd, de trădarea lui aga Buliga, care a îndreptat bătaia tunurilor peste oastea transilvană; îndată ce Hrizea vodă a aflat că „tunurile nu bat în oaste, ci pe deasupra..., aleargă cu calul mănios și, ajungînd la tunuri, scoase paloșul și lovi pă aga Buliga, de-l făcu în doao“ (Radu Popescu, *op. cit.*, p. 115).

Și alți conducători ai răsculaților au trădat cauza răscoalei în timpul luptei; într-o variantă a *Letopisețului Cantacuzinesc* se spune: „Tănasii vel căpitan să închină la unguri (= transilvăneni), iar Radul vel paharnic și alți căpitani și boieri au fugit la Constandin vodă“ (*Istoria Țării Românești*, p. 125, nota).

Vezi descrierea amănunțită a luptei la Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 134—146 și N. Stoicescu, *Constantin Șerban*, p. 41—47.

[15] De fapt, este vorba de două cruci: prima, legată de victoria de la Șoplea, a fost descoperită de Radu Crețeanu și se află în satul Valea Urloi; cea de-a doua, ridicată în cinstea întîlnirii celor trei principi la Gherghița, după victoria de la Șoplea, se află în satul Drăgănești, lîngă Gherghița. Vezi N. C. Bejenaru, *Crucea de piatră de la Teleajen* („Arhiva“, 1924, nr. 3—4, p. 287—288); Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 137, nota 19; Radu Crețeanu, *O a doua cruce a lui Constantin vodă Șerban privind răscoala de la 1655*, în vol. *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, Buc., 1969, p. 122—130.

[16] Victoria obținută la Șoplea de oștile transilvănene asupra slujitorilor răsculați a avut două importante urmări: mai întîi, a dus la slăbirea armatei Țării Românești care a pierdut numeroase efective atît în timpul luptei, cît și al sîngeroasei represiuni ce i-a urmat; în al doilea rînd, a consolidat suprematia principelui Transilvaniei asupra domnului Țării Românești, unde G. Rákoczi a lăsat trupe de sprijin. Vezi: N. C. Bejenaru, *Răscoala seimenilor (1655) și stabilirea suprematiei politice a lui Rákóczi asupra Țării Românești* („Arhiva“, 1925, nr. 1, p. 99—115); Ilie Minea, *Urmările militare ale celei de-a doua lupte de la Șoplea* („Bul. Institutului Xenopol“, 1942, nr. 3, p. 67—70.

[17] Vezi *Călători străini*, V, p. 525 și urm. și *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, XXIII, p. 230.

[18] Citatul — care nu este prea corect — se referă de fapt la începutul domniei lui Constantin Șerban (april 1654), nu la epoca de după răscoala din 1655 (*Istoria Țării Românești*, p. 119).

[19] Complotul a fost organizat de căpitanul Priboi, dar C. Șerban a reușit să-l dejoace cu sprijinul trupelor transilvănene conduse de căpitanii Gaudi și Coloman Mikes. Vezi amănunte la Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 174—176.

[20] Despre domnia lui C. Șerban, vezi: N. Bejenaru, *Domnia lui Constantin vodă Șerban de la stabilirea supremației lui Rákoczy asupra Țării Românești pînă la mazilirea lui* („Arhiva", 1925, nr. 3—4, p. 196—221); I. Minea, *Contribuții la domnia lui Constantin vodă Șerban* („Buletinul Inst. Xenopol", 1941, nr. 1, p. 27—40); N. Stoicescu, *Constantin Șerban,* Buc., 1990, unde se prezintă și încercările domnului de a ocupa tronul uneia din țările române, ca și lunga sa pribegie.

[21] Despre revenirea lui Hrizea în Țara Românească, prinderea și uciderea sa vezi amănunte la Lidia Demény, L. Demény și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 177—182. Din mărturiile contemporane rezultă că Hrizea se bucura de o largă popularitate în Țara Românească.

[22] G. Rákóczi al II-lea considera că are drepturi la coroana Poloniei întrucît era căsătorit cu o nepoată de frate a lui Ștefan Báthory, fostul rege al Poloniei. Vezi L. Makkai, *Histoire de Transylvanie,* Paris, 1946, p. 184—185.

Despre nefericita campanie din Polonia, care a avut urmări grele pentru cele trei țări române vezi îndeosebi: Al. Szilagyi, *Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta,* Budapesta, 1890; Carol Göllner, *Gheorghe Rákóczi II,* Buc., 1977, p. 74—89.

Relatînd despre rezultatele expediției, hanul Mehmed Ghiray al IV-lea scria țarului Alexei Mihailovici: „cînd s-a primit la noi știrea că ei (= oștenii lui G. Rákoczi al II-lea) se întorc și că au trecut în munții ungurești, s-a pornit în urmărirea lor; au fost închiși într-un loc și... din șaptezeci — optzeci de mii de oșteni ai săi nu a scăpat unul; au fost trecuți prin sabie și au căzut prizonieri ... au pierit mulți oșteni; luîndu-le vistieria și munițiile și tunurile, ne-am întors cu multe prăzi". Doar principele Transilvaniei a reușit să scape din această nefericită expediție, fugind noaptea cu 15 credincioși ai săi. Vezi Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești 1601—1712,* p. 296.

[23] La 27 oct. 1657 dieta transilvană a luat cunoștință de cererea sultanului ca „trădătorul" G. Rákóczi al II-lea — care atacase Polonia fără „voința împărătească" — să renunțe la tronul principatului. Principele a refuzat să abdice, ceea ce va provoca mari daune Transilvaniei, atacată și jefuită de oștile turco-tătare (*ibidem,* p. 95 și urm.).

[24] Știrea despre mazilirea domnului a sosit la Tîrgoviște la 5/15 ian. 1658; la 5 martie Mihnea al III-lea, noul domn, intra în Tîrgoviște, în timp ce fostul domn trecea în Transilvania (N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 277).

Despre mazilirea și pribegia lui Constantin Șerban în Transilvania vezi N. Bejenaru, *Pribegia lui Constantin vodă Șerban* („Arhiva", 1926, nr. 1, p. 35—45); A. Bitay, *O știre privitoare la pribegia lui Constantin vodă Basarab Cîrnul* (RI, 1929, p. 265); N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 85—91.

[25] Despre șederea lui C. Șerban în Transilvania vezi Liviu Borcea, *Satele din Bihor ale lui Gavrilaș Movilă și Constantin Șerban. (Schiță monografică a domeniului cetății Șinteu)* („Crisia", 1977, p. 97—131).

Vezi și Filofteia Rînziș, *Sigiliile lui Constantin Șerban* (RA, 1982, nr. 1, p. 86—90).

[26] Domnia lui Mihai Radu (Mihnea al III-lea) s-a bucurat de studiul atent al lui Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu), 1658—1659* („Buletinul Comisiei istorice a României", XIV, 1935, p. 50—229), care rămîne lucrarea de bază pentru această epocă. Tot el a publicat și *Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu (Mihnea III) (ibidem, XIII,* 1934, p. 25—180). În recenzia făcută lucrării lui Al. Ciorănescu, N. Iorga o considera drept „cea mai amănunțită biografie domnească prezentată critic" (RI, 1936, p. 79). Vezi și Lia Lehr, *Mihnea al III-lea (Mihail III Radu)* („Studii", 1973, nr. 6, p. 1161—1178); Marin Matei Popescu și Adrian Beldeanu, *Mihnea al III-lea (1658—1659),* Buc., 1982 (col. Domnitori și voievozi).

Se mai pot consulta: N. Iorga, *Mihnea vodă (cel Rău) și uciderea boierilor munteni* (RI, 1919, p. 162—170); T. G. Bulat, *Trei scrisori ale lui Mihnea vodă Radu (1658)* (RI, 1926, p. 307—311); V. Drăghiceanu, *Însemnări referitoare la Mihnea al III-lea* (BCMI, 1933, p. 184—185); A. Golimas, *O însemnare inedită despre hainirea lui Mihnea al III-lea (Mihail Radu)* (RIR, 1944, fasc. IV, p. 509—511); N. Popescu, *O însemnare despre Mihail Radu (Mihnea al III-lea, 1658—1659) (ibidem,* 1946, p. 187—190).

Despre fuga lui C. Cantacuzino în Moldova de teama lui Mihnea al III-lea vezi însemnarea publicată de Liviu Onu, *Date noi cu privire la Stoica Ludescu. Din nou problema paternității Letopisețului Cantacuzinesc* („Limba română", 1972, nr. 1, p. 17—26).

[27] Despre numirea ca domn a lui Mihnea al III-lea vezi N. Iorga, *Noi porunci turcești către domnii noștri (1572—1658)* (RI, 1934, p. 383).

[28] Vezi și descrierea făcută de Evlia Celebi în *Călători străini*, VI, p. 343.

[29] Judecata lui Xenopol este puțin cam aspră față de Mihnea al III-lea, care este considerat de istoriografia mai nouă un luptător pentru libertatea Țării Românești. Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III*, p. 56—57, a arătat pe bună dreptate că „mișcarea lui e nebunească dacă se consideră în rezultatele ei". Mihnea al III-lea și-a ales ca model pe Mihai Viteazul, al cărui nume și l-a luat și ale cărui fapte a încercat să le imite. *Istoria judecă însă faptele nu după intenții, ci după rezultate.*

Același Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 54—55, a remarcat faptul că „Xenopol s-a servit în expunerea domniei lui Mihnea mai cu seamă de fragmentele istorice ale baronului Hurmuzaki, de textul căruia e de aproape legat"; la rîndul său, Hurmuzaki a utilizat îndeosebi rapoartele rezidentului austriac la Poartă, Simon Reniger, care nu privea cu simpatie ridicările popoarelor creștine împotriva sultanului. Cu toate acestea, „părerea lui Xenopol a ajuns în urmă monetă curentă și se află reprodusă în toate manualele obișnuite de istoria românilor". Aceasta dovedește *larga popularitate a istoriei lui Xenopol.*

[30] Despre alianța antiotomană realizată de G. Rákóczi al II-lea, Mihnea al III-lea și C. Șerban, vezi: *Istoria României*, III, p. Liviu Borcea, *Unitatea de acțiune antiotomană a țărilor române în anii 1658—1660 oglindită în cronica transilvăneanului Ioan Szalardi*, în vol. *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare-cercetare*, I, Rm. Vîlcea, 1980, p. 361—366; *Istoria militară a poporului român*, III, Buc., 1987, p. 278—292.

[31] Nu există dovezi că Mihnea al III-lea ar fi fost alungat de domnii aliați.

[32] Vezi supra nota [29].

[33] De fapt, intenția de a-l pune pe C. Șerban domn în Moldova a fost a lui G. Rákóczi al II-lea; răspunzînd la o scrisoare a acestuia, Mihnea al III-lea comunica, la 29 sept. 1659, că, dacă vrea să-l instaleze în Moldova pe C. Șerban, „nimic nu-l zăbovi măria ta, ci cum mai în grabă să meargă", promițînd și el un sprijin „pînă la 10.000 de oști".

[34] Textul la Radu Popescu, *Istoriile*, p. 123—124. Vezi și *Istoria Țării Românești*, p. 138, unde se arată că dorobanții se bucurau de măcelul boierilor „și-i călca cu picioarele".

[35] Francisc Kornis scria în această privință principelui Transilvaniei: „norodul țării și boierimea (spre marea mea mirare) au toți aceiași voință" cu Mihnea al III-lea (Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 130).

[36] G. Rákóczi al II-lea a încheiat două tratate separat: cu C. Șerban la Bran la 12 oct. 1659 și cu Mihnea al III-lea la Rucăr peste 3 zile.

[37] C. Șerban a fost instalat domn cu destulă ușurință la 22 oct. 1659. Vezi amănunte la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 91—100.

[38] Xenopol trece foarte repede peste aceste evenimente. La 21 nov. 1659 trupele turco-tătare au învins pe Constantin Șerban lîngă Iași, după care acestea au pornit în marș forțat împotriva lui Mihnea al III-lea care a fost silit să se retragă în Transilvania la 3 dec.; G. Rákóczi a fost înfrînt și el la Zeicani la 22 nov., astfel încît — la sfîrșitul lunii nov. 1659 — frontul antiotoman al celor trei țări române s-a prăbușit.

[39] Mihnea al III-lea a murit la Satu Mare la 5 april 1660, otrăvit, se pare, de G. Rákóczi al II-lea care și-a însușit averea fostului domn. (Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 100—102).

[40] Nu este vorba de demolarea mănăstirilor de la Tîrgoviște, ci doar de curtea domnească de acolo. După cum spune o cronică contemporană, „împărățiia au trimis poruncă lui Ghica vodă de au surpat cetatea din Tîrgoviște, ca să n-aibă dușmanii împăratului (= sultanului) sprijineală acolo". Vezi C. Grecescu, *Mărturiile comisului Iștoc. Un fragment de cronică, 1659—1664* (RIR, 1938, p. 92).

[41] Gheorghe Ghica a fost adus domn în Țara Românească din Moldova de oștile turco-tătare care l-au înfrînt pe Constantin Șerban la 21 nov.; la sfîrșitul lunii, el ocupase tronul Țării Românești, în timp ce Mihnea al III-lea se retrăgea în Transilvania. În *Istoria Țării Românești*, p. 141, se spune că turcii „puseră domn pre Ghica vodă la noemvrie 20 deni, leatul 7168" (1659). Despre scurta lui domnie vezi C. Grecescu, *op. cit.* și *Un document de la Gheorghe Ghica, domnul Țării Românești* (RI, 1935, p. 195—197); Maria Dogaru, *Pe marginea folosirii sigiliilor cu caractere turcești de către domnitorii Țării Românești* (RA, 1974, nr. 1—2, p. 307—308).

[42] Despre originea sa vezi numeroase amănunte la Paul Cernovodeanu, *Știri privitoare la Gheorghe Ghica vodă al Moldovei (1658—1659) și la familia sa* (AIIAI, 1982, p. 333—352; 1983, p. 121—133 și 1984, p. 169—178).

[43] Starea de nesiguranță creată de venirea oștilor lui Constantin Șerban ne este relevată și de un document emis de Grigore Ghica la ‹1663—1664›, din care rezultă că „pre vremea cînd au pogorît Constantin vodă cu ungurii din Țara Ungurească (= Transilvania) de au venit aici în țară asupra domniei părintelui domniei mele", locuitorii s-au retras „la baltă,... la băjenii. Cu acest prilej a încercat să-și salveze unele bunuri și banul Mano — unul din adversarii fostului domn — „iar oamenii lui Constantin vodă le-au întîlnit și le-au luat cu totul" (Copie Inst. de istorie „N. Iorga").

După cum arată și cronicarul, în armata lui Gheorghe Ghica sau produs cu acel prilej unele defecțiuni, pe care domnul le-a sancționat cu asprime după întoarcerea sa în scaun. Astfel, la 10 iunie 1660, Gheorghe Ghica confiscă satul Cotroceni al lui Ghioca căpitanul, pe motiv că „pre vremea ce au arădicat Constantin vodă sabia asupra împărăţii și au trecut preste munte hoțește, iar Ghioca căpitan el n-au vrut să se ție de domnia mea și unde au fost steagul împărăţii, ca toți boierii țărăi, ce s-au sculat și el ca un ficlean înpărăţii și domnii mele, de au arădicat sabia asupra înpărăţii și domnii mele". Solidar cu interesele Porții, domnul considera deci că C. Șerban se ridicase în primul rînd împotriva acesteia și apoi împotriva sa.

[44] În realitate, G. Rákóczi al II-lea a fost doar rănit în lupta de la Florești (Feneș) din 23 mai și a murit peste cîteva zile la Oradea. Vezi amănunte la: G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 341—345; *Cronici turcești*, III, p. 184—185, 195—197, 313—314; Miron Costin, *Opere*, p. 198—200; József Jármy, *II Rákóczy György Szász-Fenesi csatája megsebesülésének és halálának körülményei* [Lupta de la Feneșul Săsesc a lui G.R. II și împrejurările rănirii și morții sale] („Erdély Muzeum", 1902, p. 169—182, 221—235); Frigyes Szaby, *II. Rákóczy György temetése* [Înmormîntarea lui G.R. II] („Törtenelmi Tar", 1880, p. 582—584).

Informații interesante despre luptele purtate în Transilvania în această epocă se găsesc în cronica lui Maurizio Nitri, abate de Noires, *Ragguaglio dell' ultime guerre di Transilvania et Ungaria, tra l'Imperatore Leopoldo Primo, il Gran Signore de Turchi Mechmet Quatro, Giorgio Rakozi et altri succesivi Principi di Transilvania.* Vezi Ioan Pușcaș, Virgil Maxim, *O lucrare necunoscută privind istoria Transilvaniei la mijlocul secolului XVII* (RA, 1972, nr. 1, p. 133—138).

[45] Foametea s-a declanșat concomitent în Țara Românească și Moldova. Vezi G. I. Georgescu, *Foametea din 1660 în Țara Românească* (RIR, 1946, p. 355—359).

[45 bis] Mircea Soreanu, *Marele vizirat al Köprölüilor (1656—1676)* (R. Ist., 1984, nr. 4, p. 346—364).

[46] La aceste motive trebuie adăugată și teama turcilor de solidarizarea țărilor române amenințate cu transformarea în pașalîcuri. După cum mărturisea Grigore Ghica: „de vor auzi celelalte țări precum că fac ei (= turcii) beglerbei în Țara Românească, atunci toți se vor face una și moldovanii încă, fiind ei drepți, se vor face și ei haini numai cît se va afla acest cuvînt cu beglerbei în Țara Românească. Zău că va vrea vizirul să-i așeze și nu va putea" (N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 262). „Era afirmată din nou limita peste care turcii nu puteau trece fără a risca o răscoală care să solidarizeze toate forțele societății românești", este concluzia lui Florin Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la Fanarioți: observații asupra politicii externe românești* (SMIM, VIII, 1975, p. 128).

[47] Despre familia Cantacuzino, ai cărei descendenți s-au așezat în Țara Românească și Moldova, s-a scris foarte mult. Vezi N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, Buc., 1902; idem, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Buc., 1902; I. C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Buc., 1919; P. V. Năsturel, *Neamul boierilor Cantacuzini din ramura lui Șerban voievod* („Literatura și arta română", 1908); Virgil Cândea, *Cantacuzinii munteni (sec. XIV—XX)* (M.I., 1982, nr. 11, p. 20—22; nr. 12, p. 10—11), etc.

Despre Cantacuzinii din Moldova vezi: I. Tanoviceanu, *Începutul Cantacuzineștilor în țările române și înrudirea lor cu Vasile Lupu* („Arhiva", 1892, nr. 1, p. 14—43); Gh. Ghibănescu, *Biserica Tălpălari*, Iași, 1934; Ștefan Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni (sec. XVII—XIX)* (MI, 1983, nr. 4, p. 13—17; nr. 5, p. 15—18; nr. 6, p. 33—34).

[47 bis] Ioan al VI-lea Cantacuzino, descendent dintr-o veche familie bizantină înrudită cu dinastia Paleologilor — după ce a ocupat demnități importante sub Andronic al II-lea (1282—1328) și Andronic al III-lea (1328—1341) — s-a proclamat împărat în 1341, reușind să intre în Constantinopol după lupte grele în 1347, domnind alături, de Ioan al V-lea Paleologul pînă la 1354, cînd s-a retras la o mănăstire atonită, unde a alcătuit opere teologice, istorice și filozofice, dintre care se remarcă *Istoria* sa în 4 cărți, care cuprinde povestirea evenimentelor petrecute între 1320—1356, cu unele informații ce merg pînă la 1362. Vezi *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, Buc., 1975, p. 482—495.

[48] Alexandru al II-lea (Mircea) nu era frate cu Petru cel Tînăr; primul era fiul lui Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău, iar Petru cel Tînăr (nu Șchiopul!) era fiul lui Mircea Ciobanul.

[49] Despre această problemă vezi vol. III, p. 165 notele [4—6].

[50] Iane Calugheras, grec din Pogoniana, mare vistier în Moldova (1583—1595), este altă persoană decît Iane (probabil Cantacuzino) care ocupă în același timp (1586—1592) funcția de mare ban în Țara Românească (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 64—65 și 312).

[51] Sineturile sînt semnate de Ioan banul (nu vistierul!). Vezi DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 446—447 și 450—451 (cu diferențe de text).

[52] Andronic a fost mare vistier în 1591—1592, deci înainte de domnia lui Mihai Viteazul care l-a făcut mare ban (1593) și apoi mare vistier (1599—1600). Vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 41.

[53] Andronic a fost trimis sol la turcii din Giurgiu în toamna anului 1600, el fiind în favoarea încheierii păcii (Hurmuzaki, IV/2, p. 30). Andronic trăia încă în iunie—sept. 1601, cînd făcea parte din locotenența domnească a Țării Românești, alături de frații Buzești și de Stoichiță vistierul („Studii", 1971, nr. 6, p. 1150—1151).

[54] Toma Cantacuzino a fost adus în Moldova de Radu Mihnea ca postelnic (1618), fiind apoi: postelnic III (1623), postelnic II (1625—1627), sluger II (1628—1630), mare sluger (1630, 1632), mare stolnic (1633—1634), mare sluger (1634—1637), mare stolnic (1638—1644) și mare vornic (1644—1653 și 1659—1665) (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 361—362).

[55] Iordache Cantacuzino a venit odată cu fratele său în Moldova, fiind vistier III (1632) și apoi mare vistier (1640—1653, 1659—1661) și mare spătar (1662—1664) (*ibidem*, p. 363—364).

[56] Constantin Cantacuzino a fost mare paharnic în Moldova (1624—1625), mare postelnic (1625—1627) și mare paharnic (1629), în Țara Românească, devenind apoi (nov. 1632) mare postelnic al lui Matei Basarab, pe care l-a slujit pînă la moartea acestuia (*ibidem*, p. 135—137).

[57] Vezi C. Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban* („Studii", 1970, nr. 3, p. 469—491), care arată că „la baza imensei averi a Cantacuzinilor din secolul al XVII-lea... a stat domeniul boieresc al lui Radu Șerban", care moștenise, la rîndu-i, pe Craiovești.

[57 bis] Iordache Cantacuzino a avut ca fiu pe Toderașcu Iordache mare spătar, care — la rîndul său — a avut pe: Ilie vistierul, Vasile Canta vornicul, Iordache (II) vistier Deleanu și Gheorghe Pașcanu (N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 363—367). Cele două familii s-au numit Deleanu și Pașcanu după moșiile Deleni și Pașcani, unde își aveau case de reședință în sec. XVII—XVIII.

[58] În *Istoria Țării Românești*, p. 144—146, se găsesc multe amănunte despre împrejurările în care a fost numit domn Grigore Ghica. Văzînd vizirul că „nu iaste altă țară mai rea decît Țara Rumânească, că nu apucă o nebunie să să potolească, alta rădică", a vrut să transforme țara în pașalîc (ceea ce spune și Gr. Ghica în scrisoarea citată de Xenopol). Constantin Cantacuzino — „bunul creștin și vrednic de slujbă", aflat la Adrianopol — s-a rugat de vizir să nu transforme țara în pașalîc, promițînd „că nu vor mai face ce au făcut"; vizirul — care avea mare încredere în bătrînul postelnic — s-a lăsat înduplecat și i-a cerut acestuia „să aleagă pre cine va fi voia lui să-l facă domn Țării Rumânești. Și au lăsat pre credința lui și domniia și țara, ce-i va fi voia lui să facă și să tocmească". În aceste condiții, bătrînul postelnic a propus ca domn pe Grigore Ghica, care i-a făgăduit „că-i va fi ca un fiu bun și ce-i va zice va face". Între cei doi s-a încheiat o înțelegere, consemnată într-un „zapis cu mare legătură".

Grigore Ghica a ajuns în țară la 6 dec. 1660, „dăscălecînd în Caracal" (*ibidem*, p. 147).

La 1 aug. 1660 Grigore Ghica recunoștea că bătrînul postelnic îl slujise „la cinstita Poartă împărătească și aicia în țară și prin toate părțile" (Arh. St. Buc., m-rea Cotroceni, III/4).

[58 bis] După o variantă a *Letopisețului Cantacuzinesc*, înainte de a părăsi capitala Imperiului otoman, noul domn ar fi plătit „poclonul domniei 1000 de pungi", deci o sumă dublă față de cea indicată de Xenopol (RIAF, XI, 1910, p. 169).

[59] Cea mai aspră judecată asupra lui Grigore Ghica îi aparține lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 99, potrivit căruia domnul era un „personaj sinistru de condotier fără scrupule". El citează faptul că după ce — în iunie 1658 — declara că „am găsit că e mult mai bine să slujesc Porții moscovite decît celei otomane", a plecat la Poarta otomană „la dvorbă" (M. Costin, *Opere*, p. 187).

[60] În realitate, soția lui Șerban Cantacuzino a fost fiica lui Gheorghe Ghețea mare clucer. Vezi N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 339. Stroe Leurdeanu nu se înrudea deci cu Cantacuzinii.

Cît privește pe Dumitrașco Cantacuzino Țarigrădeanu (nu „grecul"!), acesta este viitorul domn al Moldovei.

[61] Expediția otomană împotriva lui Ioan Kemeny a avut loc în ian. 1662, cînd principele a fost ucis în lupta de la Seleușul Mare (23 ian.). Vezi Elemér Rónay, *Kemény János fejedelem halála és nyugvohelye* [Moartea și locul înmormîntării principelui I.K.], Cluj, 1929; Eva Windisch, *Kemény János önéletirása és válogatott levelei* [Autobiografia lui I.K. și părți alese din corespondența sa], Budapesta, 1959; *Istoria militară a poporului român*, III, p. 292—294.

După această luptă, imperialii au încercat să restabilească bunele relații cu Poarta, dar nu au reușit să rezolve problema graniței dintre pașalîcul de la Oradea, Ungaria Superioară habsburgică și principatul Transilvaniei (G. Kraus, *op. cit.*, p. 545—546). Războiul austro-turc a început în august 1663 prin asediul cetății Neuhäusel din Slovacia. Cele două campanii — din 1662 și 1663 — nu au avut loc una după alta, cum spune Xenopol.

[62] La expediție au participat circa 5600 de ostași din Țara Românească și 4000 din Moldova, în frunte cu domnii lor. Despre această participare vezi N. Iorga, *Expedițiile din 1663—4 și o scrisoare cu privire la cea dintîi*, în *Studii și doc.*, IX, p. 129—140; idem, *Note despre oastea noastră la 1663—4*, în *Studii și doc.*, XX, p. 165—171; C. I. Karadja, *Notiță despre oștirea română în veacul XVII* (AO, 1925, p. 212—214).

Pentru pregătirea expediției vezi firmanul sultanului Mehmed al IV-lea din 7—16 iunie 1663, prin care cere lui Mihai Apafi să-și pregătească oastea pentru a se uni cu forțele otomane de îndată ce serdarul acestuia i-o va cere (Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană*, p. 312). În *Istoria Țării Românești*, p. 148, se precizează că Grigore Ghica a plecat cu oastea sa la 20 iulie 1663.

Despre plecarea în expediția din 1663 vezi și o însemnare contemporană, în care citim: „Am scris eu, popa Neagoe din Comana de Jos, în luna lui Cereșar, 28 zile, înaintea lui sveati Petru i Pavel. Atunce au ieșit feciorul Gîcăi (Ghicăi) vodă din Țara Muntenească de au mersu la neamți cu turcii și cu craiul Ardialului, Apafi Mihaiu, 1663" (I. C. Chițimia, *Din vechea răspîndire a cărții românești în Țara Oltului*", în M.O., 1970, nr. 5—6, p. 535).

Pe teatrul de operații din Ungaria Superioară, pe lîngă executarea unor drumuri și poduri, trupele române, în cooperare cu o grupare otomană, au respins un puternic detașament austriac peste rîul Váh și au ușurat trecerea peste acest rîu a forțelor tătare. Revenite la Neuhäusel, detașamentelor muntene și moldovene li s-au repartizat sectoare distincte în cadrul dispozitivului de asediu, pînă la capitularea cetății (26 sept. 1663) (G. Krauss, *op. cit.*, p. 560—561).

[62 bis] La uneltirile din țară se adăugau cele din tabăra unde se afla Grigore Ghica cu oastea și unde „zic unii" — afirmă Radu Popescu, *Istoriile*, p. 129—130 — că Șerban Cantacuzino cu frații săi, cu Mareș Băjescu și cu Radu Crețulescu, îndemnau pe căpitani și pe slujitori „să meargă să părască pă Grigorie vodă la viziriul de făcătoriu de rău, de hain și de altele și pă urmă să ceară domn la viziriul pă Șărban logofătul". Aflînd domnul de aceste uneltiri, i-a dat pe boierii amintiți în paza vătafului de aprozi „de i-au adus tot în pază pînă aicea în țară". Domnul s-a întors deci în țară hotărît să se răzbune pe Cantacuzini.

După opinia lui G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 571, datorită exploatării fiscale la care Gr. Ghica a supus țara, bătrînul postelnic împreună cu cei trei boieri care-l luaseră în chezășie pe domn au scris la Poartă plîngîndu-se de excesele acestuia; „din nenorocire, această scrisoare a căzut în mîinile tatălui lui Ghica vodă (care se afla la Poartă — N.S.), iar acesta a trimis-o fiului său chiar pînă sub Nové Zamky, în Ungaria". Avînd această dovadă, la întoarcerea în țară, Gr. Ghica l-a acuzat pe bătrînul postelnic de trădare și l-a ucis apoi „fără nici o cercetare".

[63] Grigore Ghica a contribuit la înfrîngerea trupelor otomane conduse de Husein pașa, retrăgîndu-se din fața cetății Levenz în urma unei înțelegeri prealabile cu comandamentul imperial (19 iulie 1664). Vezi N. Iorga, *Studii și doc.*, IX, p. 138—140 și C. I. Karadja, *Steagul românesc al lui Istratie Dabija voievod* (AARMSI, s. III, t. XIX, 1937, p. 83—87).

[64] Amănunte despre uciderea bătrînului postelnic la Emil Vîrtosu, *O poveste inedită în versuri despre sfîrșitul postelnicului Constantin Cantacuzino (+1663)*, Buc., 1940; reprodusă și în *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*, ed. Dan Simonescu, Buc., 1967, p. 35—48.

[65] Xenopol exagerează puțin atît patriotismul familiei Cantacuzino cît și caracterul „cotropitor" al grecilor.

[66] Cantacuzinii au fost și ei mari acaparatori de pămînturi țărănești; iertarea de rumânie citată de Xenopol nu poate caracteriza întreaga familie.

Să exemplificăm aici prin cazul lui Șerban Cantacuzino, care cumpără ca boier 35 de sate și moșii, multe din ele în anul 1660, în timpul unei foamete deosebit de necruțătoare ce a silit pe mulți țărani să-și vîndă ocinele; despre unul din aceste sate se spune că megiașii din Piersica-Ialomița, „de mare lipsă și nevoie, venit-am la Șerban voevod, fiind într-acea vreme boiarin, al doilea logofăt, de s-au vîndut ei singuri rumâni,... luînd de la dumnealui bani gata". Vezi G. Potra, *Averea lui Șerban Cantacuzino și întemeierea mănăstirii Cotroceni* (RIR, 1934, p. 300—306).

Să mai amintim apoi că, la 1653, Gheorghe Ștefan confiscă averea fraților Toma și Iordache Cantacuzino, care consta în „sate sute și haine și odoare și bucate și bani gata nouăzeci de mii de galbeni", o avere uriașă, strînsă atît din slujba de dregători cît și din exploatarea clasică feudală, cu toate silniciile pe care le cuprindea aceasta. Vezi Șerban, Voinea Semo, *Țara Românească în perioada domniei lui Șerban Cantacuzino, 1678—1688*, Rezumatul tezei de doctorat, Buc., 1982.

[67] Cele două cronici muntene au caracter de partid: Radu Popescu fiind partizanul Bălenilor, era firesc să ponegrească pe Cantacuzini, adversarii acestora.

Motivele — necunoscute lui Xenopol — ale adversității lui Radu Popescu (confundat cu Constantin căpitanul Filipescu!) au fost persecuțiile la care Șerban Cantacuzino i-a supus familia: tatăl său, Hrizea vistierul, a fost ucis în mai 1680, după ce fusese deposedat de averea sa uriașă, iar urmașii săi — printre care și viitorul cronicar —, deși rămași în sărăcie, au fost și ei persecutați și siliți să fugă peste Dunăre. Vezi amănunte în bineinformata carte a lui Dumitru Velciu, *Cronicarul Radu Popescu*, Buc., 1987, p. 26—33.

[68] Vezi G. Wagner, *Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewahrung*, Eisenstadt, 1964 și *Kurzer Bericht über die Entfatzung Lewentz und darben erfolgten harten Feldt-Schlacht zwischen Ihr Excel. Herrn Feldt Marschalln Graffen de Souches und Gregorii Sika (= Ghica) Fürsten aus der Moldau den Vesier von Offen den Bassa von Erla Zolnock, Neuhausel und Aly Bassa von Gran gefehehen den 19 Tag Monat July, Anno 1664*, Augsburg, 1664.

[69] Vezi amănunte la Andrei Veress, *Pribegia lui Grigorașcu vodă prin Ungaria și aiurea (1664—1672)*, Buc., 1924 (din AARMSI, s. III, t. II, 1924, p. 269—336).

[69 bis] În *Istoria Țării Românești*, p. 151, se afirmă că în lupta de la Leva (Lewenz) din 9 iulie 1664 austriecii, victorioși, au luat de la moldoveni și de la munteni „toate corturile și tunurile, carăle cu bucatele, ca 3000—4000, toate cîte cu 8 boi; numai ce scăpară cu trupurile".

[70] Nu este vorba de lupta contra „grecilor"; în partida boierească opusă Cantacuzinilor se aflau numeroși boieri români: banul Gheorghe Băleanu, Stroe Leurdeanu, Neagoe Săcuianu, Badea Bălăceanu etc., pe lîngă grecul Hrizea Karydi din Popești, ginerele lui Gheorghe Băleanu.

În realitate, avem de-a face cu *o luptă pentru putere între două partide boierești*, grupate una în jurul Cantacuzinilor sau Postelniceștilor și alta condusă de Gheorghe Băleanu. Esența acestei lupte a fost clar înțeleasă de cronicarul Radu Popescu — adeptul partidei Bălenilor — care, referindu-se la triumful temporar al Cantacuzinilor în vremea domniei lui Antonie vodă din Popești, spune că aceștia urmăreau „să depărteze pe toți boierii de lîngă curte și să le ia boeriile (= dregătoriile — N.S.), să le dea la ai lor, *ca să fie numai ei* și care să vor supune lor, boiari la curte, pentru ca să facă ce le va fi voea" (*Istoriile*, p. 142—143).

[71] Radu Leon „au șăzut domn în scaun, în București, fevruar 12 dni, 7173" (= 1665) *(Istoria Țării Românești*, p. 155). După cum a arătat P. V. Năsturel, *Radu vodă Leon (Stridie)* („Albina", 1907—1908, p. 857—860), a fost numit domn în nov. 1664, plătind 400.000 de scuzi *(Călătorii străini*, VII, p. 255).

[72] Este vorba de două citate diferite: primul, care-l acuză pe Radu Leon că jefuia țara, se află în *Istoria Țării Românești*, p. 177. Partea a doua, în care Radu Leon e lăudat că era bun, este din Radu Popescu, *Istoriile*, p. 133, unde citatul exact este: „Și avînd și pace, nefiind oștire nici într-o parte, petrecea bine, în primblări, pe baltă la vînători, în ospețe pe la unii alții și era toți veseli că dedese D-zeu și pace și bișug dă toate bucatele... Și această pace a țărăi nu venea dentr-alt ceva fără cât împăratul avea treabă de bătea Critul și, fiind departe de noi, nu aveam bântuială, ci pace". Deci două tablouri diferite despre aceeași domnie, ceea ce dovedește caracterul partizan al celor două cronici.

[73] Radu Leon este primul domn confirmat de Poartă după 3 ani de domnie; la 18 nov. 1667 se arăta că — după ce domnul s-a „închinat" la „scara împărătească" — fiind „apreciat ca demn de bunăvoința împărătească, domnia pe care o are în seama sa i-a fost lăsată și confirmată lui pe trei ani de acum înainte" (Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană*, p. 333—334). Știrea

este confirmată de Radu Popescu, *Istoriile*, p. 136, care susține că obiceiul ca domnul să-și înnoiască domnia la trei ani la Poartă datează din vremea lui Radu Leon.

[74] Xenopol omite moartea lui Drăghici Cantacuzino spătarul, otrăvit se pare de Balasache și Sofialîul la Țarigrad, după *Istoria Țării Românești*, p. 156—157; după I. Neculce, ar fi fost ucis pentru că urmărea să ia domnia. După moartea lui Drăghici, conducătorul partidei Cantacuzinilor devine Șerban — al doilea frate — care va lupta cîțiva ani de zile pînă va ocupa tronul Țării Românești.

[75] De fapt, Sofialîul nu a fost vistier; domnul a amenințat doar pe boieri „zicîndu-le că va pune vel vistier pre Necula Sofiialiul, că el știe rîndul țării și pre la ce boiari au bani" (*Istoria Țării Românești*, p. 158). Vel vistier în această vreme a fost Ianache Hartofilax (Ioan Cariofil), 14 ian. 1666—20 nov. 1668, după care postul de mare vistier este liber pînă în febr. 1669.

[76] În *Istoria Țării Românești*, p. 159—160, faptele sînt relatate altfel: boierii și slujitorii s-au retras la Cotroceni (satul lui Șerban Cantacuzino), unde „făcură sfat mare, socotind că de acum înainte nu vor mai putea trăi cu grecii". Boierimea și toate cetele de slujitori au format o mare delegație „pîn-la 200 de oameni" care s-au dus „la împărăție, pre vreme cînd era la Enișer împotriva Critului", unde au făcut „multă jalbă pentru grecii Țarigradului" și au obținut mazilirea lui Radu Leon.

O altă versiune la Radu Popescu, *Istoriile*, p. 137—138, unde se afirmă că partida Cantacuzinilor căuta să ridice țara contra domnului și unde se găsește și știrea despre Pavel grecul, considerată de cronicar „un meșteșug supțire" al boierilor.

[77] După această figură ștearsă din istoria Țării Românești vezi I. Ionașcu, *Mănăstirea Tîrgșor, un fost metoh al spitalului Pantelimon*, Buc., 1938; idem, *Din politica internă și externă a Țării Românești în domnia lui Antonie vodă din Popești (1669—1672)*, în *Pagini din trecutul istoric al județului Prahova*, Ploiești, 1971, p. 7—32; Spiridon Cristocea, *Două documente inedite din vremea lui Antonie Vodă din Popești privind domeniul familiei Brâncoveanu* („Studii și comunicări", Pitești, 1971, p. 229—237).

[78] Citatul este și aici aproximativ; Radu Popescu, *Istoriile*, p. 138—139 spune: „au trimis turcul (nu Cantacuzinii!) de au rădicat pă Radul vodă și au prins pă doi boiari greci, carei zicea că era mai zorbale, pă Sofialăul și pă Balasache. Ci pă Sofialăul, țiindu-l închis spre Ocnă cătăva vreme, l-au spînzurat la Ocnă, iar pă Balasache l-au dat în mîinile unor dorobanți de l-au trecut Dunărea și i-au dat drumul Țarigradului..."

[79] Despre acest mare intrigant al epocii, vezi Marcel Ene, *Marele vornic Stroe Leurdeanu* (R. Ist., 1981, nr. 8, p. 1495—1511), unde se schițează viața și faptele sale.

[80] Despre această problemă vezi I. Bianu, *Vito Piluzio. Documente inedite din Archivul Propagandei* („Columna lui Traian", 1883, p. 285—287) și N. Iorga, *Acte relative la trecerea la catolicism a lui Grigorașcu vodă Ghica*, în *Studii și doc.*, I—II, p. 427—429.

[81] Despre pățaniile membrilor familiei Cantacuzino vezi și V. Drăghiceanu, *Casa Cantacuzinilor din Măgureni* (BCMI, 1924, p. 12—27). Întîmplările de după 1672 sînt povestite pe larg de cronicile țării.

Cantacuzinii și partizanii lor știau de numirea lui Grigore Ghica ca domn încă din momentul alegerii acestuia, deoarece fuseseră și ei la Poartă pentru a-și susține propriul lor candidat, pe Gheorghe Drugănescu mare vornic, care era socrul lui Matei Cantacuzino; după Radu Popescu, *Istoriile*, p. 144—145, Cantacuzinii îl cereau ca domn deoarece „trebuie (ca domnul) să fie mai tare" (se înțelege decît slabul Antonie din Popești), la care vizirul le-a replicat: „Dacă le trebue lor om mai tare, le voi da eu domn cu mînă de fier" și l-a numit pe Grigore Ghica, după care a arestat pe partizanii Cantacuzinilor, dintre care doar Șerban Cantacuzino a scăpat fugind „încătro au putut scăpa".

[82] Despre acest important boier vezi Teodora Voinescu, *Note asupra curții și bisericii din Băjești* (SCIA, 1957, nr. 1—2, p. 75—108) și Ștefan Andreescu, *Documente privitoare la Mareș Băjescu și la ctitoriile sale* (MO, 1966, nr. 7—8, p. 697 și urm.).

[83] Despre războaiele turco-polone începute la 1672 vezi: N. Iorga, *Studii și doc.*, IX, p. 141—181; idem, *Quelques renseignements contemporaines sur la campagne du Sultan Mohamed IV en Pologne* (RHSEE, 1927, p. 126—132); J. Wolinski, *Materialy do dziejow wojni polsko-tureskiej 1672—1676* [Materiale privind istoria războiului polono-turc din 1672—1676] („Studia i mater. do hist. wojsk", 1964—1966).

Ar trebui să amintim și de poziția lui Grigore Ghica față de aceste conflicte, în timpul cărora și-a pus speranțe într-o ofensivă polonă. În mai 1673, un sol al său la Varșovia solicita intrarea armatei polone în Moldova și Țara Românească, țări care ofereau să ridice 30.000 de oameni la luptă și promițînd creșterea acestor

efective în momentul intrării trupelor polone (I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române la sfîrșitul secolului XVII*, Cluj, 1933, p. 26—27).

În octombrie același an, împreună cu Ștefan Petriceicu, domnul Moldovei, prezintă Poloniei proectul unei convenții privind organizarea țărilor române, în care boierii erau obligați să se supună domniei, după principiul „sluga să se teamă de stăpîn" (*ibidem*, p. 33). Vezi și Florin Constantiniu, în SMIM, VIII, 1975, p. 129 și *Istoria militară a poporului român*, III, p. 389—393.

[84] Trebuie să arătăm că Grigore Ghica și-a alcătuit o „oaste frumoasă", formată „den toate breaslile" militare; „mergînd și făcînd halai înaintea împăratului, s-au mirat și împăratul și toți turcii de oști ce avea Grigorie vodă frumoase" (Radu Popescu, *Istoriile*, p. 150—151).

[84 bis] Introducerea portului apusean (nemțesc) în țările române este un proces care se produce mai tîrziu, după cum a dovedit de curînd Adrian Silvan Ionescu, *Pătrunderea vestimentației occidentale în portul boierimii române înainte și după 1800*, comunicare ținută la 30 mart. 1984 la Academia de Științe Sociale și Politice. La sfîrșitul secolului XVII portul apusean era considerat încă o extravaganță; referindu-se la Preda Prooroceanu, cronicarul muntean vorbește de „portul cel nemțesc (sau să zic nebunesc)" al acestui boier, care „avea chică nemțească numai legată sus supt ișlic și cizmele cele nemțești cu pinteni lungi ce le purta" (*Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu, Buc., 1959, p. 40).

Adoptarea treptată a vestimentației occidentale s-a făcut sub influența trupelor de ocupație austriece și rusești în timpul războaielor purtate cu otomanii în a doua jumătate a sec. XVIII și în primele decenii ale secolului trecut pe teritoriul țărilor române.

[85] Despre plecarea lui Grigore Ghica la Istanbul, după defecțiunea de la Hotin, vezi scrisoarea celor patru mari boieri ispravnici ai scaunului, adresată lui Mihai Apafi la 4 dec. 1673, în care se spune că, după înfrîngerea turcilor la Hotin, pe Grigore Ghica „cu cîte oști rămaseră de nu periră, îi cuprinse hatmanul (= Sobieski) și, ca un creștin, făcu milă cu dînșii și-i slobozi pe toți". De aici, Ghica s-a dus la Poartă, unde marele vizir l-a primit „cu ertăciune". Considerîndu-se încă domnul Țării Românești, Grigore vodă scrisese boierilor ispravnici să „caute de trebile țărăi carele sănt poruncite de la înpărăție".

În același timp însă, boierii aflaseră că marele vizir „fost-au trimis la Duca vodă ca să meargă să-i dea domniia"; la data amintită — deși boierii îl așteptau pe Grigore Ghica — aflaseră că Gheorghe Duca „iaste la Rusciuc, derept Giurgiov și vine drept la București".

De teama noului domn, boierii trecură în Transilvania „precum și mai denainte vreame părinții noștri și moșii, strămoșii noștri de multe ori ș-au scăpat capitele în țara aceasta în vreame de primejdie" (N. Iorga, *Acte românești din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova*, Buc., 1916, p. 227—228).

După I. Neculce (ed. I. Iordan, p. 139—140), Grigore Ghica — care era „om harnic și tare și sămăț și gata la răspuns și la toate socotelile" — se pregătea „să purceadă cu mare vîlfă de al triile rînd în Țara Muntenească cu domnie", dar „îndată s-au războlit ... și au murit... Dzic să fie agiunsu Cantacuzineștii cu un doftor și să-l fie otrăvit". Duca vodă ar fi ajuns astfel domn după moartea lui Grigore Ghica.

O cu totul altă opinie în *Cronica anonimă a Moldovei, 1661—1729 (Pseudo-Amiras)*, ed. Dan Simonescu, Buc., 1975, p. 49: după ce Ghica „s-au îndreptat dzcînd că au fugit de nevoe", vizirul l-a lăsat „să margă la casa sa, la Țarigrad, dzicînd că domniia Țărăi Românești au apucat împăratul de au dat-o Ducăi vodă, înțălegînd că au fugit domnii".

[86] Gheorghe Duca a fost căsătorit cu Anastasia, fiica lui Dumitru Buhuș mare vistier și a doamnei Dafina, devenită apoi soția lui Eustratie Dabija (N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 95 și doc. din 1665—1666, la Bibl. Centrală de Stat, I/179). La 20 april. 1660, Ștefăniță Lupu recunoștea că Gheorghe Duca — pe atunci vistier II — „a slujit în tinerețea lui în casa tatălui meu, Vasile voievod, iar acum slujește domniei mele cu dreptate și cu credință" (L. T. Boga, *Documente basarabene*, XI, p. 10).

[87] După cum se spune în *Istoria Țării Românești*, p. 170, G. Duca a sosit în scaunul domniei la 6 dec. 1673.

[88] Vezi N. Iorga, *O scrisoare a pribegilor munteni din vremea lui Duca vodă*, în *Studii și doc.*, IX, p. 20—24, de unde rezultă că, la 24 mai 1674, se aflau încă în Transilvania: Gheorghe Băleanu, Neagoe Săcuianu, Ivașco Băleanu logofătul, Hrizea vistierul și Ilie șetrarul.

Ar mai trebui să amintim că G. Duca a jucat rolul de intermediar al păcii încheiate în 1676 între Imperiul otoman și Polonia. La 25 mai 1676 el scria lui

Ioan Sobieski că a depus „multă stăruință“ pentru a realiza pacea și înțelegerea „mai mult pentru a bucura pe cei ce suferă mult rău, deoarece aceste războaie groaznice și neîncetate nu numai că pricinuiesc daune și stricăciune vremilor de acum, ci aduc jale și grele suspinuri și celor ce vin. Pentru care lucru trebuie ca marii și înțelepții cîrmuitori să aibă stăruitoare grijă ca să aducă bucurii și odihnă popoarelor, dar cel mai mult să poarte de grijă de creștinătate, care se pare că pentru nenumăratele sale păcate vedem, firește, că pătimește cel mai mult“ (Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea,* Buc., 1983, p. 298).

Dintr-o relație anonimă, rezultă că G. Duca a fost „mare tiran și nespus de zgîrcit, a scornit născocirile cele mai rele și a început, sub cuvîntul cinstirii, să stoarcă pe toți boierii bogați și pe toți cei pe care îi știa că au bani, ca: tîrgoveți, negustori și mulți țărani“. Acuzat de Șerban Cantacuzino de spolierea țării, fostul domn a motivat că a trebuit să dea vizirului Kara Mustafa „o sumă nespus de mare de bani“ (*Călători străini,* VII, p. 451).

[89] Despre domnia lui Șerban Cantacuzino s-a scris foarte mult; amintim din lucrările cunoscute: Iovan Radonici, *Situațiunea internațională a principatului Țării Românești in vremea lui Șerban Cantacuzino (1678—1688),* Buc., 1914 (extras din AARMSI, s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 949—971); V. Zaborovschi, *Politica externă a celor trei principate românești de la asediul Vienei (1683) pînă la moartea lui Șerban Cantacuzino,* Buc., 1925; Otto Brunner, *Oestereich und Walachei während des Türkenkrieges von 1683—1699,* Wien, 1930; G. Potra, *Averea lui Șerban Cantacuzino și întemeierea mănăstirii Cotroceni* (RIR, 1934, p. 300—306); G. Georgescu-Buzău, *Moșiile lui Șerban Cantacuzino* („Studii“, 1969, nr. 2, p. 297—301); Radu Stefan Ciobanu, *Orașul București în politica balcanică a lui Șerban Cantacuzino* („București“, 9, 1972, p. 129—136); Dan Ionescu, *Ideal and Representation. The Ideal of the Restoration of the Byzantine Empire during the Reign of Șerban Cantacuzino (1678—1688)* (RESEE, 1974, nr. 4, p. 527—530); Virgil Cândea, *Les bibles grecque et roumaine de 1687—1688 et les viseés imperiales de Șerban Cantacuzènne* („Balkan Studies“, 1969, p. 351—376); Vlad Matei, *Aspecte generale privind politica externă a țărilor române în perioada 1678—1688* (SAI, 30—31, 1975, p. 199—211); Alexandru Popescu, *Șerban Cantacuzino,* Buc., Ed. Militară, 1978 (col. Domni și voievozi); Dan Ionescu, *Șerban Cantacuzène et la restauration byzantine,* în vol. *Etudes byzantines et postbyzantines,* Buc., 1979, p. 239—267; Ștefan Pleșia, *Doi mari diplomați: Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu* („Materiale de istorie și muzeografie“, 1980, p. 155—163); Șerban Voinea Semo, *Țara Românească în perioada domniei lui Șerban Cantacuzino, 1678—1688,* Rezumatul tezei de doctorat, Buc., 1982, etc.

[90] Vezi: Viktor Renner, *Wien im Jahre 1683. Geschichte der zweiten Belagerung der Stadt durch die Türken,* Viena, 1883; I. Grămadă, *Die Rumänen bei der Belagerung Wiens im Jahre 1683,* Buc., 1915; Jeremias Cacavelas, *The siege of Wienna by the Turks en 1683,* ed. F. N. Marshall, Cambridge, 1925; Walter Sturminger, *Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelangerungen Wiens 1529 und 1683,* Graz-Köln, 1955; John Stoye, *The siege of Vienna,* New-York — Chicago — San Francisco, 1965; Thomas Barker, *Double eagle and crescent; Vienna's second turkisch siege and its historical setting,* Albany, 1968, etc.

Participarea românilor la asediul Vienei din 1683, sprijinul dat de ei celor asediați, ca și tratativele purtate după această dată de Șerban Cantacuzino au fost analizate pe larg în volumul *Românii și asediul Vienei,* Buc., 1983, care cuprinde studiile: M. M. Alexandrescu-Bulgaru Dersca, *Românii la asediul Vienei;* Radu Ștefan Ciobanu, *Puncte de vedere asupra participării lui Șerban Cantacuzino la asediul Vienei;* C. Rezachevici, *„Steagurile românești“ din oastea lui Jan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei (1683) după un nou izvor polon;* C. Șerban, *Documente inedite sau puțin cunoscute despre asediul Vienei din 1683* etc. Vezi și Al. Duțu, *Țările române în timpul și după asediul Vienei (1683)* (MI, 1983, nr. 7, p. 4—9).

Satisfacția cu care a fost primită eliberarea Vienei chiar de către oastea română aflată sub zidurile ei rezultă dintr-o însemnare făcută pe o carte de rugăciuni răscumpărată de la tătari, sub data de mai 1683, cînd „creștinătatea au bătut toată puterea turciască și i-au gonit cu mare rușine d-acolo, luîndu-le și toată avuția și armele“ (N. Iorga, *Studii și doc.,* XI, p. 141).

Tratativele lui Șerban vodă cu imperialii pentru scoaterea Țării Românești de sub dominația otomană au fost amplu analizate și de Mircea Malița, *Negocierile unui principe român după asediul Vienei (1683—1688)* („Rev. română de studii internaționale“, 1974, nr. 4, p. 344—353). Vezi și idem, *Teoria și practica negocierilor,* Buc., 1972, p. 212—215.

Ar mai trebui amintit aici și faptul că unele puteri occidentale își puneau speranțe în utilizarea potențialului militar românesc în campania antiotomană ce se organiza. Venețienii, de pildă, știau că „valahii — și ei creștini schismatici

(= ortodocşi) — care se laudă că-şi trag originea din Italia şi de aceia pînă astăzi vorbesc (deşi stricat) limba italiană, ar putea face, dacă ar avea ajutorul creştinilor, ca unii care au cei mai buni cai din Europa şi Asia, nu puţine întreprinderi contra duşmanului comun, cum s-a văzut bine în trecut" (N. Iorga, *Studii şi doc.*, XI, p. 150; idem, *Istoria românilor,* VI, p. 352).

Despre răscoalele din Bulgaria din anii 1686—1688 — cînd locuitorii sperau în eliberarea lor de sub stăpînirea otomană — vezi Ivan Duicev, *Ciproveţi i văstaniego prezî 1688 godina*, Sofia, 1938; prezentarea lui C. Velichi, RI, 1939, p. 280—283.

[91] Vezi Zdenka Vesela — Prenosilova, *Quelques chartes turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec Imre Thököly* („Archiv Orientalni", 1961, nr. 4, p. 546—568).

[92] După cercetări mai noi, marele vizir dispunea de circa 100.000 de oameni, din care doar 20—30.000 erau luptători de valoare (John Stoye, *op. cit.*, p. 52).

[92 bis] În oastea lui I. Sobieski se găseau şi numeroşi moldoveni. Vezi C. Rezachevici, *„Steagurile româneşti" din oastea lui Jan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei (1683), după un nou izvor polon.* (R. Ist., 1983, nr. 6, p. 605—624).

[93] Buda a fost ocupată la 2 sept. 1686.

[94] După cum s-a arătat recent, I. Filstich a tradus ambele cronici muntene, după care a alcătuit *Istoria românească.* Vezi Iohann Filstich, *Încercare de istorie românească. Tentamen Historiae Valachiae,* ed. A. Armbruster — Radu Constantinescu, Buc., 1979, p. 15.

[95] Despre crucea ridicată de Şerban Cantacuzino vezi: C. I. Karadja, *Ceva despre crucea lui Şerban vodă Cantacuzino* (RI, 1923, p. 182—183); M. Popescu, *Capela Cantacuzinească din Viena „Moldauer Kapelle"* (C.L., 1925, p. 536—542); Simion Reli, *„Crucea moldovenilor" din Viena. Istoria unui monument de evlavie românească în capitala Austriei din anul 1683* („Codrul Cozminului", 1929—1930, p. 465—480) şi Cernăuţi, 1930; Gh. Moisescu, *Asediul Vienei şi Crucea lui Şerban Cantacuzino din anul 1683* („Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena", 1962, p. 63—67); Dinu Dumitrescu, *Trei tipărituri italiene despre crucea ridicată de Şerban Cantacuzino la Viena* (*ibidem,* 1966, p. 118—120); idem, *O menţiune englezească despre crucea ridicată de Şerban vodă Cantacuzino lîngă Viena în anul 1683* (*ibidem,* 1968, p. 120—122); Marin Branişte, *Pe urmele voievodului Şerban Cantacuzino la Viena (1683)* (BOR, 1983, nr. 7—8, p. 561—564).

La 9 febr. 1687 împăratul Rudolf anunţa pe patriarhul Dionisie al IV-lea că l-a numit pe Şerban Cantacuzino general imperial: „Exhortamur igitur Sanctitatem Vestram et omni meliori modo rogamus se nostris resolutionibus conformare, et antequam Barbari nostris viribus superioris esse possint, tractatum nostrum concludere velit, in quem finem jam plenam facultatem concessimus, Illustrissimo Generali et belli duci nostro sincere dilecto Servano Cantacuzeno Vallachiae Transalpinae Principi, ut cito ac libere cum redunitis legionibus christianis sibi vicinis accedat sub nostra augusta protectione" (R. M. Grujić, *Tri pisma Kesara Leopolda I carigradskim patrijaršima,* în „Spomenik", 1913, p. 13—14). Cf. A. Pippidi, *Tradiţia politică bizantină,* p. 222, unde se dau amănunte despre tratativele purtate de Şerban vodă cu imperialii.

În acelaşi timp — traducînd un „diario" despre asediul Vienei din 1683 — Ieremia Cacavela, fost predicator al patriarhiei ecumenice, aducea laude domnului Ţării Româneşti, care era „fiu al împăraţilor", şi în care „întregul neam nefericit şi înrobit al romeilor" îşi punea speranţe (F. H. Marshall, *The Siege of Vienna by the Turks,* Cambridge, 1925, p. 4).

[96] Vezi *Călători străini,* VII, p. 441—463, unde relaţia este considerată anonimă şi se analizează relaţiile lui Şerban Cantacuzino cu imperialii.

Ceea ce nu avea cum să ştie Xenopol este faptul că, în sept. 1688, românii intraseră în luptă împotriva turcilor. La 30 sept., ambasadorul Girardin scria regelui Ludovic al XIV-lea: „les chretiens sujets du Grand Seigneur le long du Danube s'estoient revoltez, avoient pris les armes aussy bien que les Valaques sous le commandement d'un des principaux officiers du Prince Serbano et chassoient les Turcs de tous costez jusques là que ceux cy avoient abandonné Viddin" (A. Pippidi, *Tradiţia politică bizantină,* p. 224).

[97] Vezi Dan Pleşia, *Noi contribuţii la cunoaşterea legăturilor dintre Rusia şi Ţara Românească în veacul al XVII-lea* (BOR, 1963, nr. 9—10, p. 951 şi urm.); Ştefan Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin vodă Brîncoveanu. Viaţa. Domnia. Epoca,* Buc., 1969, p. 43—45.

[98] Fără îndoială că Şerban Cantacuzino cunoştea originea sa imperială; el nu putea fi însă atît de naiv încît să ia în serios promisiunea Curţii din Viena, după care — în virtutea acestei origini ilustre — i se rezerva tronul de la Constantinopol după alungarea turcilor. „Dacă promisiunea austriecilor a fost în realitate o manevră diplomatică, fără îndoială că şi aparenta credulitate a lui Şerban a fost şi ea o manevră diplomatică, dar, de data aceasta, magistrală", conchidea Şerban Voinea Semo, *op. cit.,* p. 9.

Rezumînd dorințele lui Șerban Cantacuzino în tratativele sale cu imperialii, cronicarul anonim considera că acestea erau: stabilirea dinastiei familiei sale în Țara Românească și în Moldova, ca și obținerea unor domenii în Banat: „Intîi pohtiea pururea să fie domni în Țara Muntenească din neamul Cantacuzinilor. Al doilea, cerea și țara Moldovei să fie în seama lor și domn cantacuzin să fie... A patra, cerea să le dea o parte de loc a Ardealului, unde sînt cetățile acestea: Logoșul, Căvăran-Sebeșul (= Caransebeș), Mehediea, Lipova cu ținutul Amlașului (= Amlăjului), ca să fie de moșie cu privileghii de la împăratul date neamului cantacuzinesc". *(Istoria Țării Românești de la oct. 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu, p. 14).

[99] Vezi *Călători străini,* VII, p. 468—478.

Nu trebuie să uităm faptul că domnul Țării Românești nu putea privi în liniște înaintarea trupelor austriace în Transilvania pe care o cucereau în această vreme. La 5 dec. 1686, un observator străin nota că românii „dacă au interes ca necredincioșii (= turcii) să fie nimiciți, ei sînt încă și mai interesați în fond ca puterea otomană să nu fie doborîtă fiindcă atunci a lor ar fi curînd stinsă de împărat sau de regele Poloniei" (N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 174). Vezi și analiza lui Victor Papacostea, *Istoria românilor de la 1677 înainte,* curs litografiat, p. 320—321. De aceea țările române trebuiau să se ferească „în același timp de nimicire, prin turci, sau de cucerire, prin puterile creștine", arăta I. Zaborovschi, *op. cit.*, p. 43.

Despre legăturile lui Șerban Cantacuzino cu răsculații din Brașov împotriva stăpînirii austriace din 1688 vezi Maja Philippi, *Betrachtungen zum Bürgeraufstand von 1688. Verbindungen der Aufständischen zu Serban Cantacuzino* („Forschungen zur Volks- und Landeskunde", 1972, nr. 2, p. 75—87).

[100] Vezi, V. Mihordea, *Les Principautés Roumaines dans la presse française au XVII-e siècle (1680—1699)* („Mélanges de l'Ecole roumaine en France", 1932, p. 80—82).

[101] Împrejurările morții voievodului au fost analizate recent de Miodrag Milin și Alex. Popescu, *Sfîrșitul lui Șerban vodă Cantacuzino* (MI, 1980, nr. 9, p. 53—58).

După opinia lui Radu Popescu, *Istoriile,* p. 187 și 214, „singur Costandin stolnicul (Cantacuzino) au mărturisit că el au omorît pă frate-său Șărban vodă". În realitate — așa cum arată și Xenopol —, Șerban vodă era bolnav de mai multă vreme; la 17 august 1688 el cerea un doctor lui Mihai Apafi. Vezi A. Veress, *Documente,* XI, p. 254; C. Giurescu — N. Dobrescu, *Documente și regeste privitoare la Constantin vodă Brîncoveanu,* p. IV; Ștefan Ionescu — Panait I. Panait, *op. cit.*, p. 49.

[102] Cercetări mai vechi și mai noi au arătat că autorul cronicii este vornicul Radu Popescu, nu Constantin Filipescu căpitanul. Vezi Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești,* ed. Const. Grecescu, Buc., 1963, studiul introductiv, p. LXXI, unde se afirmă: „pentru noi, autor necontestat al *Istoriilor* e Radu Popescu vornicul"; autorul amintit arată pe drept cuvînt că presupusul cronicar Constantin Filipescu nu putea să scrie împotriva Cantacuzinilor, rudele sale *(ibidem,* p. LXXV).

[103] În cronica lui I. Filstich, ed. cit., nu se găsește fragmentul citat de Xenopol după Engel.

[104] Xenopol afirmă că Șerban Cantacuzino ar fi organizat învățămîntul, bazîndu-se pe *Genealogia Cantacuzinilor.* Cercetări mai noi au dovedit însă că școala de la Sfîntul Sava a fost întemeiată la 1694—1695 de către Constantin Brîncoveanu. Vezi Victor Papacostea, *La fondation de l'Academie grecque de Bucarest* (RESEE, 1966, nr. 1—2, p. 115—146 și 3—4, p. 413—436).

Trebuie să amintim ca pe o realizare culturală deosebită a domniei lui Șerban Cantacuzino apariția Bibliei din 1688, un monument de seamă al limbii române din sec. XVII, rod al colaborării dintre oamenii de cultură din Țara Românească și Moldova, care a cunoscut o largă difuzare și în Transilvania.

[105] Xenopol vorbește numai de aspectele pozitive ale domniei lui Șerban Cantacuzino; nu trebuie să omitem însă nici unele aspecte negative, de pildă, exploatarea fiscală foarte accentuată. După cum spune autorul *Relației anonime* despre Țara Românească, strîngătorii dărilor făceau numeroase excese: „ei se duc acolo, dîndu-și toată silința, cer de la cei pe care îi pot găsi, le iau bani și orice alte vite, îi leagă, îi chinuiesc, îi asupresc și îi căsnesc cu născociri drăcești"; întrucît nici prin aceste metode nu reușeau să strîngă toți banii, ei veneau la domn care îi băga la închisoare, silindu-i să-și vîndă lucrurile și moșiile pentru a-i plăti banii datorați *(Călători străini,* VII, p. 453).

Chiar dacă autorul este evident răuvoitor față de Șerban vodă, nu se poate nega faptul că exploatarea fiscală s-a agravat în mod deosebit în această vreme; faptul este confirmat și de Radu Popescu, *Istoriile,* p. 176, care afirmă că „boierii

slujitorii, birnicii răsuflu nu avea, ci bătuţi, căzniţi în toata vremea îşi vindea moşăile, ţiganii, viile şi tot ce avea, de le cumpăra Şerban vodă şi ai lui; iar săracii plîngea şi pliniea tot ce le cerea, că era legaţi de stîlpii ce era înfipţi la puşcàrie, înlăuntru şi afară, de-i bătea cumplit".

Să amintim, în sfîrşit, faptul că Şerban Cantacuzino a sprijinit biserica ortodoxă din Transilvania, intervenind pentru restabilirea libertăţii de cult pentru „legea ortodoxă ce se zice românească" *(Religionem orthodoxam, vulgo valachicam)*, întrunind astfel conştiinţa originii comune a românilor cu conştiinţa unităţii de credinţă.

Domnul a intervenit, de asemenea, pentru eliberarea mitropolitului Sava Brancovici, fratele cronicarului Gheorghe Brancovici, refugiat la Bucureşti. Şerban vodă a trimis în misiune specială la Poartă pe nepotul său, spătarul Constantin Brâncoveanu, care a obţinut de la ambasadorul Imperiului habsburgic, contele Caprara, aprobarea curţii imperiale din Viena ca românii din Transilvania să-şi păstreze credinţa ortodoxă, iar mitropolitul Sava Brancovici să fie eliberat. Vezi: N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria,* I, Buc., 1915, p. 271; A. Veress, *Documente,* XI, p. 188; Hurmuzaki, XV/2, p. 1376 şi Ştefan Meteş, *Şerban Cantacuzino şi biserica românească din Ardeal,* Vălenii de Munte, 1915.

[106] Vezi C. C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română,* Buc., 1977, p. 123—126 (cap. *Datele introducerii porumbului şi bumbacului în agricultura românească),* care arată că termenul *ante quem* pentru introducerea porumbului în Ţara Românească este 1646, deci înainte de domnia lui Şerban Cantacuzino. Vezi şi Nikola Kondov, *Kam voprosa za vremeto kogato v bila usveova ţareviţata ot naşeto zemedelie* [Despre data introducerii culturii porumbului în agricultura Bulgariei] („Istoriceski pregled", 1960, nr. 4, p. 70—91).

II

ISTORIA MOLDOVEI DE LA DETRONAREA LUI VASILE LUPU PÎNĂ LA CONSTANTIN DUCA

1653—1693

1. Gheorghe Ştefan

Gheorghe Ştefan, 1654—1658[1] [1]. Am văzut la domnia lui Vasile Lupu modul cum Gheorghe Ştefan ajunse în tronul Moldovei, anume ca un instrument de răzbunare întrebuinţat de Matei Basarab şi de aliatul său Gheorghe Racoţi contra domnului Moldovei. Gheorghe Ştefan logofătul şi cu alt boier, Ştefan sardarul, rugau, prin un act din 1653, pe Racoţi ca să le ieie de asupra lor „pre Vodă care este acum, pre Vasilie Vodă", făgăduind ca unul din ei să meargă „în oştile Măriei sale, iar celalalt va fi împotriva lui Vodă dinăuntru, ca nici să poată strînge oşti, nici el să poată scăpa"[2]. Pentru a îndreptăţi răscoala lui contra stăpînului său, Gheorghe Ştefan pretindea, nu e vorbă, că avea de răzbunat asupra lui Vasile Lupu o ocară casnică. Vom vedea însă cum nu răzbunarea, ci ambiţia condusese purtarea lui Gheorghe Ştefan.

Intrigile ţesute de Gheorghe Ştefan în jurul domnului, spre a-i înstrăina şi puţinele simpatii de care se mai bucura în ţară către sfîrşitul domniei lui, dovedesc o minte dibace şi iscusită în amestecături. Avînd nevoie de bani pentru a-şi îndeplini scopul şi fiind zgîrcit, deşi bogat, el izbuteşte a se face atît de trebuincios lui Vasile Lupu, încît domnul îl împrumută singur cu 20 000 de galbeni[3] [2] Se pune în legătură cu cîţiva boieri nemulţumiţi de domnia Arnăutului şi anume cu Ciogoleştii, cei ce fuseseră ridicaţi la boierie de către Moise Movilă[4], cel detronat tocmai de Vasile Lupu, şi începe a răspîndi în popor pe căi secrete şi pie-

[1] Ştefan al VII-lea Rareş, vol. III, p. 52—54; Ştefan al VIII-lea Răzvan, *ibidem*, p. 372—373; Ştefan al IX-lea Tomşa, *ibidem*, p. 378—381; 387.

În expunerea istoriei lui Gheorghe Ştefan am întrebuinţat studiul dlui Alexandru Papadopol-Calimach, *Gheorghe Ştefan, domnul Moldovei*, Bucureşti, 1886, Asupra adevăratului său nume: Ştefan Gheorghe sau Gheorghe Ştefan (vezi I. Tanoviceanu, *Suirea în tron a primului Ghica*, în *Arhiva Societăţii Ştiinţifice şi Literare din Iaşi*, anul II, nr. 2), ar trebui ca Ştefan să-i fie numele de familie. Cronicarii însă pun acest nume ca acel de botez al lui, d.e. *Ştefan logofătul*, în Miron Costin, *Letopiseţe*, I, p. 297. El era poreclit Burduja, din pricina grosimei lui. Noi îl vom numi Gheorghe Ştefan, precum iscăleşte el însuşi. Vezi scrisorile lui, în Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 30 (facsimile), 51—54.

[2] N. Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 29.

[3] Extracte din cronica polonă a lui Ioachim Jerlich, 1640—1673, *Arh. ist.*, II. [1865], p. 15.

[4] Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 262.

zișe cele mai rele vorbe asupra lui Vasile Lupu, între altele că un nepot al său de frate ar fi înșelat patru mii (!) de fete moldovence, atribuind familiei Lupului tocmai de acele fapte despre care îi mergea și așa vestea prin țară, că atît Vasile-Vodă cît și familia lui nu prea respectau onoarea casnică a boierilor de la curtea lui[5].

Apoi Gheorghe Ștefan, dîndu-se în vorbă cu toți acei nemulțămiți cu domnia grecilor, deveni oarecum și el capul partidei naționale contra domniei înstrăinate a Albanezului, repetînd iarăși comedia jucată de Vasile Lupu cu opoziția contra elementului grecesc. Paul de Alep, care se afla în Moldova tocmai în timpul luptelor dintre Vasile Lupu și noul pretendent, spune despre el că „logofătul Gheorghe Ștefan nu înceta de a trimite mesagii, a intriga și a face toate silințele pentru a atrage în partidul său pe toți oamenii cei mai însămnați din Moldova, care urau foarte mult pe Vasile și pe nobilii săi, dimpreună cu toții grecii lor“[6] [2 bis].

După ce logofătul își tocmește astfel trebile, începe a se teme ca uneltirile lui să nu ajungă prin dușmanii săi la urechile lui Vasile Lupu, cu atît mai mult că firea lui cea șagalnică îl împingea adeseori ca singur să se trădeze. Așa într-o zi, stînd el cu boierii în divan, căzuse pe gîndurile ce-l munceau necontenit și pusese toiagul la gură. Bătrînul vistiernic Iordache Cantacuzino îl întrebă în glumă: „Ce zici în fluier, logofete?“, iar el răspunse: „Zic în fluier să-mi se coboare caprele de la munte“. Nu credem că să nu fi priceput nimeni pilda în care el grăise, cum susține Neculce, care raportează această subțire convorbire[7].

Pentru a putea ieși din Moldova către oștirile ce le aștepta să fie pornite acuma asupra țării sale, Ștefan trimite pe soția lui la țară, chip pentru a griji de trebile gospodăriei, și curînd după aceea, închipuind o scrisoare de la ea, în care îl înștiința că se află greu bolnavă, el cere voie de la Vasile Lupu să meargă s-o vadă. Domnul îl sloboade, dorindu-i „să afle lucrul pre voia sa“.

Gheorghe Ștefan pleacă la moșia lui, care tocmai se afla în județul Bacăului, plaiul Trotușului, lîngă Cașin, la hotarele Ungariei ⟨Transilvaniei⟩, și aici găsește armata ungurească ⟨transilvăneană⟩, care răzbea acum prin potecile munților sub generalul Kemeny Ianoș — se coborîseră caprele de la munte! — iar oastea muntenească sub spătarul Diicu [Diicu Buicescu] ajunsese tot atunci la Rîmnic[ul Sărat].

Denunțarea care se temuse a apărea, cît timp puternicul logofăt era la curte, se arătă de îndată ce dînsul fugise. Unul din conspiratori, spătarul Costin ⟨Constantin⟩ Ciogolea, scrie lui Vasile Lupu, ca din partea unui lefegiu străin, că Gheorghe Ștefan logofătul cel mare îi este adevărat hiclean și s-au ajuns cu Racoți și cu domnul muntenesc ca să-l scoată din scaun[8]. Spătarul încredințează această scrisoare lui Iosif ⟨Ioasaf⟩, egumenul mănăstirii Aron-Vodă, duhovnicul tuturor boierilor, jurîndu-l a o da domnului fără a-i spune din partea cui venea. Duhovnicul însă este apucat de domn și dezlegat de jurămînt de către mitropolitul Varlaam, „ca pentru un lucru ce se atinge de domnie și de atîtea case“, și arată pe Ciogolea, Vasile Lupu pune la închisoare pe frații Ciogolești și descoperă totul. De îndată Vasile Lupu repede după Gheorghe

[5] Paul de Alep, în *Arh. ist.*, I, 2, p. 74: cf. Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 283; [*Opere complete*], ed Urechia, I, p. 559.

[6] Paul de Alep, *l.c.* [Vezi textul exact în *Călători străini*, VI, p. 75.]

[7] *Letopisețe*, II, p. 206. [De fapt, Toma și Iordache Cantacuzino „în chip de batjocură“ îi ziseră: „logofeate, ce ții toiagul la gură, pare-ți că zici în fluier?“; ed. G. Strempel, București, 1982, p. 182—183. Este vorba de toiagul de dregător.]

[8] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 298 [*Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 137—138]. Despre această scrisoare vorbește și Paul de Alep, în *Arh. ist.*, I, p. 73.

Ștefan pe vătafii de aprozi, grecii Sculi și Iacomi (numai Iacomi era vătaf de aprozi) și pe Alexandru Costin; dar ei se întîlnesc la Bacău cu avangarda oștirilor ungurești (transilvănene), care ia la goană pe trimișii domnului, împușcînd în fuga lor pe unul din ei, pe Iacomi.

Vasile-Vodă e surprins cu totul nepregătit de această lovitură; apoi chiar puțina oștire ce o avusese fiind dată pe mîna lui Ștefan serdarul, care și el îl trădase, este nevoit să fugă la Hotin, de unde trimite după ajutor la cuscrul său Bogdan Hmelnițki, hatmanul cazacilor; iar Gheorghe Ștefan, cu oștirile ungurești (transilvănene) și muntene, ocupă Iașii în duminica Floriilor 1653 [3].

Îndată la intrarea lui Gheorghe Ștefan în oraș, boierii aleargă spre el din toate părțile, atît dușmanii cît și partizanii lui Vasile Lupu[9]; într-adevăr că aceasta era neapărat, dacă întreaga societate nu trebuia să fie periclitată, căci îndată ce „leul plecă din cușcă, toți orășenii deveniră hoți și furi, iar neguțitorii și principalii cetățeni, adunîndu-se într-un corp, transportară lucrurile lor cele mai de preț prin mănăstiri și se întăriră acolo, ridicînd o înconjurătoare de cară și de căruți în jurul fiecărei mănăstiri. Pe cît se temeau ei — urmează Paul de Alep, de la care împrumutăm această descriere — pe atîta și noi, care nu văzusem niciodată un asemene lucru. Încetaseră rugăciuni și liturghii, căci bisericile și altarele de jos pînă sus erau pline cu provizii și lucruri ascunse în ele“[10] [3 bis].

Sosind Paștele, tot trebui însă să se facă o slujbă dumnezeiască; dar Paul de Alep ne spune că sărbarea lor fu de tot melancolică, mai ales că toți grecii, preuți și mireni, așteptau la fie ce moment o moarte prin sabie. A doua zi însă și a treia zi de Paști nu se mai făcu nici o liturghie, deoarece se auzea de venirea oștirii căzăcești și toată lumea se aștepta la război. Noul domn era ocupat peste măsură cu îngrijirea adunării și întocmirea oștirii sale. El înrolă mai ales pe vrute și nevrute pe neguțitorii greci, care în inima lor țineau cu Vasile Lupu[11] [4].

Se dă o bătălie lîngă Iași, în care Gheorghe Ștefan, învins, o rupe de fugă, iar Timuș, ginerele lui Vasile Lupu, intră în oraș. Această bătălie a fost privită de Paul de Alep și de patriarhul Macarie din vîrful clopotniței mănăstirii Sf. Sava, unde erau găzduiți[12]. Toată averea, ne spune Paul de Alep, pe care noul domn o răpise în acele puține zile de pe la boieri și neguțitori rămăsese în palat și fu apucată de fiul hatmanului căzăcesc, orașul fu expus unui jaf îngrozitor, de care suferiră mai ales evreii și turcii, dar de care nici moldovenii nu fură scutiți.

Ce timpuri îngrozitoare! Cîtă lipsă de garanție a soartei individului față cu zvîrcolirile ocîrmuirilor. Numai patriarhul Alexandriei*, apărat de bigotismul timpului, rămînea neatins de toate aceste furtunoase valuri. Gheorghe Ștefan îi trimisese spre sfințire o pască; iar cînd Timuș intră în Iași, prădînd și jăcuind, patriarhul îi ieși înainte în poarta bisericii Sf. Sava, pe unde el trecu către curte, spre a-l binecuvînta. Întregul popor și întreaga armată căzură în genunchi înaintea patriarhului, iar hatmanul, după aceea, ducîndu-se la biserică însoțit de patriarh, purta acestuia poala dindărăt, și la suirea lui pe cal îi ținu scările pînă ce ieși patriarhul din mănăstire[13].

---

[9] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 302.
[10] *Arh. ist.*, I, 2, p. 74.
[11] *Ibidem*, p. 76.
[12] *Ibidem* [*Călători străini*, VI, p. 81—82].
*** Este vorba de Macarie, patriarhul Antiohiei.**
[13] *Ibidem*, p. 77.

Gheorghe Ștefan fugise la neîmpăcatul dușman al lui Vasile Lupu, Matei Basarab.

Domnul Moldovei, în loc însă de a se astîmpăra după această grea cumpănă prin care trecuse, atacă, după cum am văzut, din nou pe Matei în Muntenia, dar este bătut la Finta [4 bis].

Gheorghe Ștefan cere atunci ajutor de la Matei, spre a alunga din nou pe Vasile Lupu din scaun. El se oprește deocamdată cu oștirea lui la un sat al său, la Răcăciuni; după aceea se mută în sus, pînă la Bacău, unde îi sosește și ajutorul așteptat de la Racoți, sub Ștefan Petki.

La Sîrca, Vasile-Vodă îl întîmpină într-o luptă desperată, în care însă noul domn iese învingător. Deși Vasile Lupu avea oștiri mai numeroase și el se purtă în această luptă mult mai vitejește decît rivalul său, totuși oștenii lui Vasile Lupu, fiind „toți îndoiți și hirea neamului lacomă la înoituri"[14], stătură mai slab decît acei ai lui Gheorghe Ștefan, care cîștigă lupta și puse de astă dată desăvîrșit mîna pe domnia Moldovei.

Noul domn se grăbește a se pune întîi bine cu polonii, cu care Vasile-Vodă avea legături de familie și care puteau deveni periculoși. Solii lui, însoțiți de ai lui Racoți și Matei Basarab, izbutesc a determina pe regele polon să trimită 5 000 de oameni în ajutorul domnului Moldovei[15], care, întărit prin el, asediază cu izbîndă cetatea Sucevei [5], în care închisese familia lui Lupu cu averea lui și pe care vine să o despresoare sălbatecul dar eroicul Timuș. Ginerele lui Vasile-Vodă însă, lovit de un glonte, moare în brațele soacrei sale [5 bis], și cazacii sînt siliți să se predeie.

Doamna lui Vasile Lupu și fiul său Ștefan cad în mîinile lui Gheorghe Ștefan, împreună cu toate însemnatele lor avuții, iar acesta se întoarnă triumfător și se așează în scaunul său din Iași, în octomvrie 1653[16]. Regele Poloniei, mulțămit pentru înfrîngerea dată cazacilor, dă indigenatul și rangul de nobili lui Gheorghe ⟨Francisc⟩ Racoți, Ioan Kemeny și lui Gheorghe Ștefan, domnul Moldovei[17].

Gheorghe Ștefan taie capul lui Ștefăniță paharnicul, fiul lui Gheorghe [Coci] hatmanul, fratele lui Vasile-Vodă, trimite pe doamna lui în robie la un sat al său depărtat, la Buciulești, după ce încearcă în zadar a aplica asupra ei legea talionului pentru ocara adusă jupănesei sale de Vasile-Vodă, căci doamna îl întîmpină cu așa cuvinte încît pofta lui Gheorghe Ștefan îi trecu în curînd, pe lîngă că el acuma avea de îngrijit trebi mai însemnate decît amoroase răzbunări[18].

---

14 Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 315. [*Opere*, p. 156].

15 Ioachim Jerlich, în *Arh. ist.*, II, p. 15.

16 Șincai, *Cronica românilor*, III, p. 58, aduce dovadă pe [cronicarul] Szalardi Ianoș [de fapt pe Engel — vezi *l. c.*] că cetatea Sucevei fu luată respingînd pe cazaci în 8 octomvrie 1653.

17 Vezi Diploma indigenatus George Stephani palatini Moldaviae, die 30 iunie 1654, în [Mathias] Dogiel, *Codex diplomaticus regni Poloniae*, II, p. 621—623. [6]

18 Ioan Neculce, *O samă de cuvinte* etc., în *Letopisețe*, II, p. 206 [ed. I. Iordan, p. 117]: „Gheorghe Ștefan-Vodă, după ce au luat pre doamna lui Vasilii-Vodă din Suceava la măna lui și pre Ștefăniță-Vodă, pre fiul său, l-au însămnat la nas *puținte*l (de aceea a putut domni mai tîrziu, fiindcă nu se mai cunoștea semnul) și pre doamna au vrut să-și rîdă de dînsa. [Ce] doamna lui Vasilii-Vodă l-au probozit și au început a-l blăstăma și a-l *sudui și a-i zice dulău fără [de]obraz,* cum nu să teme de Dumnezeu, că i-au fost domnu-său stăpîn și i-au mîncat pita. Și așa i-au dat pace și o au trimis la Buciulești [de au închis-o în curțile lui]".

Const. Căpitanul, *Mag. ist.*, I, p. 303, spune chiar că ar fi siluit-o, ceea ce pentru acele timpuri de barbarie nu ar fi lucru așa de extraordinar [7].

Asupra însemnării la nas aducem un text destul de vechi al lui Tranquillus

Mai mulți boieri din curtea lui Gheorghe Ștefan îl sfătuiau să ucidă pe Ștefăniță; dar domnul răspunse: „om muri noi pînă atunci, pînă va ieși unul ca acesta domn". Ștefăniță era un copil de 12 ani pe acea vreme. Se vede că Gheorghe Ștefan credea într-o domnie îndelungată. El uitase acuma, față cu singura stăpînire mai întemeiată a lui Vasile Lupu, frămîntările ce se obișnuiseră atîta timp în domniile țărilor române și domnului îi plăcea să-și amintească excepția întîmplătoare și nu regula cea fatală care predominase pînă atunci. Însă cît se înșela el! La 1660 ⟨1659⟩, abia șase ⟨5⟩ ani după ce rostise el acele vorbe pline de atîta siguranță, Ștefăniță urca, tot un copil, treptele tronului Moldovei, iar bietul Gheorghe Ștefan colinda străinătatea, cerșitorindu-și pîinea la ușile principilor.

Mai face însă și alte cruzimi, multe și grele, fericitul domn al Moldovei: dă morții cu mari munci pe Alexandru paharnicul și pe Enache comisul, fiii lui Gavril [Coci] hatmanul, alt frate al lui Vasile Lupu[19]. El vrea să mai omoare și pe Toma și pe Iordache Cantacuzino, frații lui Constantin Cantacuzino, marele postelnic al lui Constantin Șerban, voievodul Țării Muntenești. Postelnicul Constantin însă determină pe domnul Munteniei să ceară de la acel al Moldovei cruțarea vieții lor, ceea ce Gheorghe Ștefan încuviințează[20] [7 bis].

Pe ruina casei lui Vasile Lupu se înălțase domnia lui Gheorghe Ștefan; dar nici această ruină, nici morțile săvîrșite de el nu erau îndeajuns pentru a-i asigura poziția, ci dînsa trebuia de la început chiar întărită la Poartă, nu cu morți, nici cu sînge, dar cu bani vii și lămuriți vărsați în pungile turcilor.

Boierii moldoveni, care plecaseră la Constantinopol îndată după întîia răsturnare a Lupului, în septemvrie 1653, duc cu ei o jalobă în cuprinderea următoare: „Sultanul să aibă milă de nenorocita țară și să nu lase ca să fie așa de rău pustiită de cazaci, nici să o deie înapoi regimului de tiranie a Lupului, care prin domnia sa crudă și jăfuitoare au adus-o la marginea prăpastiei și la hotărîrea desperată a-și dobîndi alinarea suferinților prin o răscoală generală. Noul principe ales, Ștefan, ar fi un fiu al țării (prin opoziția cu Lupu, care ar fi străin), coborîtor din o nobilă familie, tot atît de înțelept pe cît vrednic de domnie și iubit de toată lumea, precum și credincios sultanului"[21].

La această tînguire era anexată o listă a banilor pe care Ștefan îi oferea sultanului și celorlalți dregători ca peșcheș de domnie: 40 000 de lei sultanului, 30 000 vizirului, 15 000 chehaiei acestuia și altele mai mici; în total, peste 100 000 de lei. Vizirul primește să sprijine cererea, cu condiție însă ca banii să fie gata, și dacă Ștefan n-ar avea, să-i împrumute el.

Sultanul, văzînd aceste făgăduinți și totodată luînd în privire alianța lui Ștefan cu Matei Basarab, Racoți și cu polonii, ce pe atunci trăiau în bune relații cu Poarta, și temîndu-se de complicații în caz de ar refuza întărirea domnului, respinge stăruințele hatmanului cazacilor, care ce-

---

Andronicus din Trău, care spune în biografia lui Lud. ⟨Aloisio⟩ Gritti (ap. Iorga, *Studii și doc.*, III, p. LXXVI): „frates et cognati principibus suspecti sunt, nec patiuntur eos in suo regno degere; capti occiduntur, aut si viles sunt, trucantur naribus, quia difformatate non admittuntur postmodum ad principatum".

19 Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 325 [*Opere*, p. 168. În textul lui M. Costin se spune că primul ucis a fost Ștefăniță paharnicul, fiul lui Gheorghe hatmanul, căruia „încă la Suceava i-au tăiat capul"; pe ceilalți doi „cu mare munci i-au omorît în Buciulești"].

20 Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 307. Asupra lui Toma și Iordache Cantacuzino, frații lui Constantin postelnicul cel ucis de Grigore Ghica, vezi mai sus p. 177.

21 Reniger c. împ., 12 și 28 sept. 1653, Hurm., *Frg.*, III, p. 200.

Matei Basarab şi doamna Elena
(miniatură contemporană)

Liturghier greco-român
(manuscris brîncovenesc)

Portretul unui nobil european din Constantinopol de la sfârşitul secolului al XVII-lea (foarte probabil Dimitrie Cantemir) de un pictor necunoscut (Muzeul de artă şi ceramică din Rouen).

Mihai Apafi I
(din Trachten Kabinet)

rea ca domnia Moldovei să se deie îndărăt cuscrului său, și, dînd-o lui Gheorghe Ștefan în ziua de 28 septemvrie, îi trimite steagul obișnuit, o pană mare albă, două caftane de onoare, cu cal bogat înșăuat și o bucată de catifea pentru un tron. Domnul Moldovei răspunde la această înaltă băgare în samă prin trimiterea tributului.

Și cu toate aceste, cît de nesigură era domnia lui Ștefan! Pe de o parte săpat de Lupu, care nu încetă nici un moment din timpul cît mai fu în viață a se gîndi și a lucra pentru redobîndirea scaunului său; pe de altă parte, rău văzut la Poartă, ca unul ce, deși bine primit de poloni, își sprijinea domnia pe alianța lui Racoți și Matei Basarab, domni neprieteni turcilor[22]. Împrejurarea dintîi trebuia să neliniștească și să amărască întreaga domnie a lui Ștefan; a doua trebui să-i pună capăt mult mai curînd de cum se aștepta el.

Către aceste pricini se adaugă și o alta, capitală, anume Gheorghe Ștefan, la începutul domniei sale, ce este așa de aproape de sfîrșitul ei, răzămîndu-se și el pe partida națională, pentru a se pune bine cu dînsa, făcuse mari jafuri în oamenii străini, mai ales în greci, și avea la Poartă o mulțime de pîrîși dintre grecii cărora le luase avuțiile[23]. După cîtiva ani de asprime, el lasă, pre cît se vede, iarăși elementul grecesc să-și întindă mrejele sale în Moldova. Cel puțin însuși Gheorghe Ștefan mărturisește că în domnia lui se grecizase, sau se întărise, cel puțin, și mai mult grecizarea școalei întemeiate de Vasile Lupu în Trei Ierarhi, spunînd în un hrisov al său că „nu de mult acum, nici un folos nu s-a făcut dupre acea școală, căci după aceea dascalii slavoni s-au izgonit de la mănăstire și s-au adus din țara grecească“[24] [8].

Gheorghe Ștefan părea că lucra înadins pentru a nemulțumi pe turci. Așa într-un rînd aceștia îi ordonă ca, împreună cu [Constantin] Șerban, să construiască mai multe sute de caice, spre a se opune unui atac pe mare proiectat de cazaci contra împărăției, și domnii români refuză de a asculta de ordinul sultanului. În afacerea apoi a răscoalei trupelor muntene contra domnului lor, Gheorghe Ștefan ajută lui Racoți, deși atît el cît și principele Transilvaniei primiseră de două ori ordine formale de a nu se amesteca în acea afacere [9]. Dar Ștefan era atît de legat cu Racoți, cu ajutorul căruia mai ales dobîndise scaunul și pe sprijinul căruia se răzăma și de acolo înainte, încît nu-i putu refuza conlucrarea lui la stingerea răscoalei seimenilor, care trebuia să aducă și Muntenia în aceeași poziție de supunere către principele Ardealului în care se afla Moldova.

Cît de adînc căzuse Moldova față cu Racoți se vede întîi din un act subsemnat de Ghedeon, mitropolitul Sucevei, [de cei trei episcopi] și mai mulți boieri care recunosc că Măria sa craiul s-a milostivit cu săraca lor țară, și „ne-au ajutorit și cu bani“, împrumutați la nevoile țării, 126 000 de taleri [bătute], pe care se îndatoreau a-i răspunde pînă la ziua Crăciunului, „care este la leat 25 decemvrie după călăndariul cel vechiu“, și în afară de această sumă, se mai îndatoreau boierii a trimite lui Racoți, „nepohtit de Măria sa“, cîte 15 000 de taleri, ceea ce nu era decît un adevărat tribut pe care Moldova se îndatora a-l plăti proteguitorului ei[25].

Prin o scrisoare trimisă de Gheorghe Ștefan lui Racoți, domnul Moldovei se roagă să nu aibă scîrbă despre el cu așa grabă pentru netri-

---

22 Alte rapoarte din 3, 10, 25 și 30 decemvrie, *ibidem*, p. 204—206.
23 Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 336.
24 Suret din 1656, aprilie 2, în *Uricarul* III, p. 279.
25 Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 44—[45].

miterea la timp a unor bani ce au fost să-i trimită Măriei sale[26], probabil tot un fel de tribut ca acel ce-l plătea de dincolo de Milcov Constantin Șerban, sau cel puțin o răsplată bănească pentru așezarea în scaun a lui Gheorghe Ștefan.

Această alianță prea intimă cu Racoți provoacă însă tocmai căderea lui Ștefan. Se răspîndise anume vestea prin Constantinopol că cei trei principi ai țărilor fostei Dacii ar fi încheiat o legătură cu ducele Moscovei și cu patriarhul, îndreptată deocamdată în contra prietenilor Porții, polonii, dar care, prin cuprinderea și a patriarhului în ea, arăta că este îndreptată în ascuns contra turcilor. Aceștia, înfuriați pentru o asemene veste, fără a cerceta mai departe, pun să sugrume pe patriarhul. „Se temeau turcii mai ales de amestecul ducelui Moscovei, căci provinciile lor fiind pline de greci creștini, armatele moscovite ar putea prea ușor să provoace o răscoală contra Împărăției otomane"[27]. De pe atunci instinctul șoptise turcilor de unde avea să le vină pieirea.

Pe cînd această veste desprindea ultimele legături care mai rețineau la turci domniile țărilor dunărene, Racoți — care avea de mult în gînd a se face rege de Polonia — se înțelege cu Carol al XI-lea Gustav, regele Suediei, care avea și el pretenții asupra tronului polon, încă din vremile unirii acestor două țări, ca să cucerească și să împartă Polonia. Ei atrag în alianță pe Bogdan Hmelnițki, hatmanul cazacilor, și pe marele elector de Brandenburg, care dorea a-și mîntui țara de suzeranitatea polonă.

Racoți tîrăște în întreprinderea sa și pe cei doi domni ai Moldovei și Munteniei, din care cel dintîi îi datora numirea lui în scaun și care chiar se îndatorase a-i plăti un tribut anual[28], iar pe cel de-al doilea îl ținea în frîu prin garnizoana ungurească, lăsată chip spre apărarea lui contra unei reînnoiri a răscoalei seimenilor.

Gheorghe Ștefan, cum se vede adus la nespusa onoare de a da ajutorul său unui rege atît de îndepărtat, îi trimite în 2 aprilie 1656 o solie cu o scrisoare și prețioase daruri, care află pe Carol Gustav în lagărul său de lîngă Lesiova[29].

Regele Suediei, pentru a răspunde la această amabilitate, însărcinează pe solul său Welling ca în mersul său la Constantinopol, pentru a tocmi trebile Suediei la turci, să treacă prin Moldova, spre a mulțămi domnului acestei țări pentru ajutorul ce i-l oferea, și Welling vine într-adevăr în Iași în ziua de 28 decemvrie 1656.

Puțin timp după aceasta, în 2 martie 1667, Frederic Wilhelm, electorul de Brandenburg, trimite o scrisoare identică către Gheorghe Ștefan, Constantin Șerban și hatmanul cazacilor, în care îi roagă și îi îmbie a sta de fericita luptă întreprinsă în contra polonilor[30]. Prin aceste legături politice se îndruma prietenia regelui Suediei și a electorului de

---

[26] 1656, ibidem, p. 50. Comp. altă scrisoare mai lungă a lui Gheorghe Ștefan, din anul 1657, *ibidem*, p. 51—54: „tot spre istov de datoria aceea, carea doar Măria ta socotești că eu din cîinia mea și din fără de omenia mea [postesc și] întîrziez [Măriei tale], de nu plătesc" (p. 52).

[27] Reniger către împ., 22 aprilie, 7 mai, și 12 iunie 1657, Hurm., *Frg.*, III, p. 232—234.

[28] Relațiunea misionarului suedez [Conrad Iacob] Hiltebrandt, care însoțise pe ambasadorul suedez în 1656 în Moldova ⟨Transilvania⟩, reprodusă de dl A. Papadopol-Calimah, l. c., p. 3 și urm. după *Baltische Studien* [*Călători străini*, V, p. 543 și urm.]

[29] *Lettres de Pierre des Noyers, secretaire de la reine de Pologne Marie Louise du Gonzague*, Berlin, 1859, p. 149, citat de Papadopol-Calimah, p. 125.

[30] Reprodusă de A. Papiu Ilarian, *[Documente din archivele din Berlin. Ion Georgie Ștefan voevodu]*, în *Tesaur de monumente istorice*, III [1864], p. 76, și de N. Iorga, *Acte și Frg.*, II, p. 247.

Brandenburg pentru domnul moldovean, care trebuia să-i fie de așa mare ajutor în nenorocirile sale.

Deocamdată însă expediția, rău pregătită și rău condusă, chiar de către acei care aveau interes a o purta, și nesocotită în culme pentru domnii români, ieși la un sfîrșit defavorabil și aduse asupra acestor din urmă cele mai mari nenorociri. Turcii anume trebuiau să se supere pentru atare întreprindere într-un grad extrem, întrucît nu vedeau în ea decît începutul punerii în lucrare a planului pe care ei îl credeau conceput în contra existenței împărăției lor.

Gheorghe Ștefan trimite, alăturea cu corpul muntenesc, sub căpitanul Odivoianu, și unul de moldoveni sub Grigorie Hăbășescu serdarul și Frățiță căpitanul de Fălciu. Expediția lui Racoți iese de tot rău și armata aliată este bătută și respinsă de poloni cu mari pierderi. Vizirul Kiupruli se hotărăște să pună un capăt turburătoarei domnii a lui Racoți și, cu toate că același gînd îl avea și asupra domnilor români, totuși deocamdată vrea să-i întrebuințeze contra domnului Ardealului și îi întreabă: „apucase-vor să meargă amîndoi asupra lui Racoți cu oști, să facă slujba aceasta împărăției, să se curățască de faptele lor și de amestecătura ce o avuse cu Racoți?“[31].

Răspunsul domnilor fiind îngăimat, sultanul le ordonă să vină la Adrianopol, „a săruta poala împărăției și să-și meargă iară la domnie, amenințîndu-i la din contra cu mazilia“[32].

Domnii, temîndu-se de a se duce ei singuri la pieire, refuză și de astă dată ascultarea și sînt destituiți. Firmanul de mazilire a lui Gheorghe Ștefan cuprinde învinuirea că „el ar fi ajutat pe Racoți contra Poloniei și că sultanul este încredințat că Racoți face parte din complotul ce se urzește contra Împărăției otomane“[33].

Gheorghe Ștefan este deci mazilit și înlocuit cu Gheorghe Ghica, capuchihaia lui la Poartă. După ce Ștefan fuge în Transilvania la Racoți, se întoarce cu oștire contra lui Ghica, este însă bătut la Strunga, lîngă Tîrgul Frumos, în aprilie sau mai 1658, și fuge îndărăt în Transilvania. Mihnea însă din Muntenia, oferindu-se lui Racoți și Constantin Șerban a-i ajuta în răscoala lor, această nouă alianță desface pe acea încheiată între cei trei domni răsturnați și împinge afară din ea pe fostul domn al Moldovei, rămînînd ca Mihnea să păstreze scaunul Munteniei, Racoți să redobîndească pe acel al Ardealului, iar Constantin Șerban să ieie pe acel al Moldovei.

Gheorghe Ștefan, văzîndu-se trădat de acela tocmai pentru care își pusese poziția în cumpănă și părăsit de toți, apucă cu amărăciune calea unei pribegiri mult mai îndepărtată decît acea în care rătăcise pînă acuma [10], bătînd la porți străine, unde, nefiind nici un interes în joc, cum putea el crede că mila și îndurarea pentru soarta lui nefericită vor pune în picioare armate în sprijinul lui? Fără îndoială că răsplata faptelor este un vis și o închipuire. Totuși, puternicul simțămînt de dreptate ce se mișcă în inima noastră ne face să punem adeseori în legătură nenorocirile trădătorului cu faptul trădării sale și, de aceea, oricît am compătimi pentru suferințele lui Gheorghe Ștefan, totuși pare că le înțelegem și le găsim meritate, cînd ne gîndim cum și el trădase pe acel ce-i fusese stăpîn și a cărui pită el o mîncase; căci, oricît am vedea în Gheorghe Ștefan numai pe capul răscoalei naționale contra domniei grecești a

[31] Miron Costin, l.c., I, p. 334.

[32] *Idem*, p. 335. Tot așa arată și Const. Dapontes în cronicul lui, publicat de dl C. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români*, București, 1890, p. 7.

[33] Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Neuchâtel, 1781, p. 80.

lui Vasile Lupu, „nu rămîne mai puțin adevărat că boierul în care Vasile Lupu își pusese încrederea și pe care îl însărcinase cu a sa apărare întrebuințase poziția și mijloacele ce-i fuseseră puse la îndemînă tocmai pentru a răsturna pe acel ce se bizuia pe el“[34].

O dramă casnică, intimă, însoțește această schimbare a soartei sale. Anume, Gheorghe Ștefan avuse pînă atunci de soție pe Safta, din neamul Boeștilor ⟨Bouleștilor⟩. Asupra căsătoriei sale romantice cu această femeie ne spune cronicarul Neculce: într-o zi, pe cînd Gheorghe Ștefan era numai boier, „murindu-i jupăneasa cea dintîi și aflîndu-se văduvoiu, întîlnind o jupăneasă săracă [11], dar tînără și frumoasă, anume Safta, din neamul Boeștilor, au întîmpinat-o pe drum mergînd cu rădvanul la Iași. Și au poprit rădvanul cu sila și s-au suit fără de voie în rădvan și l-au întors la casa lui. Și pe urmă a primit și ea și s-au cununat cu dînsul, și au ajuns de au fost și doamnă“.

Totuși, s-ar părea că iubirea lui cea năprasnică pentru frumoasa Saftă nu fusese decît un foc de paie, deoarece, atunci cînd părăsește Transilvania, ajungînd în Polonia, el trimite pe doamna Safta înapoi la Moldova la casele ei, pentru că nu o mai iubea[35].

O dată cu nenorocirea lui, se ivise în inima lui o nouă simțire pentru o femeie ⟨slujnică⟩ din casa soției sale, Ștefania Mihailova, care ia, în țările străine pe unde ea urmează pe domnul ei, chiar titlul de soția lui legiuită, îl susține și-l mîngîie în toate nenorocirile lui, pînă ce el își dă sufletul pe brațele ei[36].

De mare folos ajunse lui Ștefan în rătăcirile lui proverbiala lui zgîrcenie. Numeroasele lui moșii nu-i erau de nici un folos, căci cine se putea îngriji de el și trimite pribeagului boier ⟨domn⟩ bani din țară; însă bogatele sale juvaieruri, duse cu carul din Moldova la epoca fugii sale, îi procurară mult timp mijloace de trai.

La început Gheorghe Ștefan rătăci prin Polonia și Austria. În 5 septemvrie 1662, trecînd prin Viena, el împrumută de la jidovul Fraenkel 10 000 de lei, lăsîndu-i ca amanet scule în valoare de șase ori mai mare. Pe la 23 septemvrie el ajunge în electoratul de Brandenburg, trimițînd lui Frederic Wilhelm o scrisoare în care îl roagă să deie ascultare omului său de încredere, care are „să-i vorbească despre oarecare lucruri de mare importanță ce privesc interesele creștinătății“. Fără îndoială că aceste lucruri importante nu puteau fi în fond decît restituirea lui în scaunul Moldovei.

În răspunsul diplomatic al marelui elector, acesta se scuzează că nu-l poate vedea în persoană, avînd a întreprinde o călătorie, și spunîndu-i că „a dat ordin comisarilor săi ca să se înțeleagă cu serenitatea voastră în toate cauzele și să vă sprijinească după puteri, cu consiliu ⟨sfat⟩ și ajutor“, adăugînd că pentru amărunțimi se referă la cele ce-i va transmite oral trimisul lui Ștefan. Mai urmează încă o corespondență între Frederic Wilhelm și domnul moldovean, din care se vede multă bunăvoință și simpatie a electorului pentru vitrega soartă a lui Ștefan, dar despre vreun ajutor efectiv pentru recăpătarea domniei nu se vede nimic, după cum nici putea să fie.

---

[34] Comp. Tanoviceanu, ***Răsturnarea lui Vasile Lupu***, în *Analele Acad. Rom.*, II, tom. XXIV, 1901, p. 135 (19).

[35] Neculcea, *O samă de cuvinte, în Letopisețe*, II, p. 206 [ed I. Iordan, p. 116]. Comp. Șincai, III, p. 73—74.

[36] O scrisoare a lui Grigore Ghica de pe unde petrecea la Viena după prima lui mazilire, scrisoare din 12 aprilie 1668. N. Iorga, *Acte și frg.* I, p. 287 spune: „Stephana Mihailova uxor vocata Stephani [principis] non est per leges legitima uxon“: Iacob Nagy [c. cancelarul Pomeraniei], 13 aprilie 1668, *ibidem*, p. 289 adaoge: „serva pecunia empta“.

Gheorghe Ștefan se hotărăște atunci să plece la ducele ‹țarul› Moscovei, crezîndu-l mai direct interesat în trebile Orientului. Și de aici însă se întoarce fără de nici o ispravă.

În anul următor — 1665 — îl găsim la Stockholm, la regele Suediei, cercînd și aici norocul răzvrătitor. Șase luni de așteptare zadarnică îl fac însă să părăsească și capitala Suediei și să se întoarcă la Stettin [12], unde regele Suediei, Carol al XI-lea, stăpînul Pomeraniei, îi oferise un castel spre locuință.

La 23 iunie 1666, Ștefan trimite din Stettin o scrisoare lui Frederic Wilhelm, în care îi spune „că a stat în zadar șase luni la curtea lui Carol Gustav, că sufere de o podagră foarte îndărătnică, încît nici medicii nu mai știu ce să-i facă; se plînge că secretarii lui l-au părăsit, nefiind plătiți de mai multe luni, deoarece pensia ce i se servea de la curtea din Stockholm de doi ani acuma încetase de a-i se mai trimite“.

Văzîndu-se părăsit de toți foștii săi aliați, el mai pune o ultimă stăruință pe lîngă regele de Franța, Ludovic al XIV-lea, care face mai mult pentru el decît făcuseră toți ceilalți. Din corespondența urmată între regele gentilom și ambasadorul său din Constantinopol, în decursul anului 1667, se vede că se făcură la Poartă silinți destul de serioase din partea Franței spre a „împăca“ pe Gheorghe Ștefan cu turcii, silinți care toate însă ieșiră zadarnice[37].

Ștefan, văzînd că se sting una după alta toate speranțele lui, că împreună cu ele se topesc și toate juvaierurile sale și simțind că mizeria începea a bate la ușa lui, grijile omului în curînd covîrșiră pe acele ale domnului, cu atîta mai mult că el trebuia să simță că începuse a cădea greu străinilor, în sînul cărora își ducea existența acum de aproape 10 ani.

În nevoia cumplită în care se afla, el recurge la ultimul și scumpul său juvaier, un diamant foarte prețios, care cîntărea 11 1/2 carate, despre care Ștefan spunea în o scrisoare către elector „că mulți principi doriră să-l aibă“, dar că era decis a nu-l vinde, dacă nu ar fi împins la aceasta de atîta necesitate și mizerie, și mai ales fiind în pericol sculele amanetate la Viena, la evreul Fraenkel. Electorul, spunîndu-i că va veni la Berlin peste trei luni, cînd atunci va vedea diamantul, Gheorghe Ștefan îi răspunde că să nu se supere dacă nu poate aștepta atîta timp și să-i deie voie să vîndă diamantul la Viena, cu prilejul nunții împărătești. Totuși diamantul este cumpărat tot de Frederic Wilhelm, care dă lui Gheorghe Ștefan pe el 4 000 de lei, din care domnul moldovean plătește electorului 1 800 de lei pentru a libera o cruce de pietre scumpe ce fusese amanetată la el pentru această sumă. În chitanța pe care o dă electorului pentru cruce, Ștefan spune că procentele ‹dobînzile› i-au fost iertate.

Bietul pribeag însă se vede că cheltui în curînd și banii dobîndiți pe diamantul său favorit. Îl vedem cîtva timp după aceea, în fevruarie 1667, cerînd de la principele elector să-i cedeze două domenii, Hartzig și Satzig, unde „am putea să ducem ceva mai liniștit năcăjita și mizera noastră viață, căci, apropiindu-se timpul sămănăturilor de primăvară, am putea să ne apucăm și noi de ceva“. Sărmanul domn se gîndea la agricultură! Principele însă îi răspunde în o scrisoare, în care se vede tonul cel nă-

---

[37] Vezi scrisoarea lui Gheorghe Ștefan c. regele Franței, din 1 ianuarie, 1665, în Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 249, și corespondența între rege și ambasadorul său din Constantinopol Dell' Haye, și anume depeșele din 15 ianuarie, 9 iunie și 28 iulie, *ibidem*, p. 250—254.

căjit, că „nu ar mai avea de gînd să deie *în arendă* domeniile sale", ca și cînd Gheorghe Ștefan le-ar fi cerut ca arendaș!

În sfîrșit, în 21 ianuarie 1668, găsim cea de pe urmă scrisoare a acestui om, ale cărui chinuri fac să se ierte greșalele ambițiosului, și care cu o durere sfîșietoare scrie către elector cuvintele pe care cu conștiința deplină știa că sînt cele de pe urmă: „Fiindcă starea sănătății mele din ce în ce merge spre mai rău, încît se pare că nu mai sînt departe de ora fatală ce ne așteaptă pe toți, m-am hotărît să împlinesc prin această scrisoare cea din urmă datorie de mulțămită pentru grația și mărinimia cu care serenitatea voastră m-ați primit și m-ați fericit în exilul meu, rugînd din suflet cu plecată rugăciune pe Dumnezeu ca să vă răsplătească cu mîna largă pentru bunătatea ce ați arătat-o către mine. De altmintrele, fiindcă starea mea atît este de împuținată încît nu-mi ajunge nici spre întîmpinarea cheltuielelor trebuitoare pentru doctorii ce mă îngrijesc, nevoia fatală, care nu cunoaște nici o lege, mă împinge să recurg la serenitatea voastră și vă rog ca să binevoiți a mă ajuta cu ceva în pericolul în care mă aflu și a mă scapa din gura morții. Iar dacă ar fi să mă despart de această lume, cu umilință vă rog, acum pe patul morții, ca să binevoiți a da protecțiunea voastră soției mele, acordîndu-i voia liberă de a se întoarce în patrie prin Staturile voastre și arătînd către ea grația și ospitalitatea pe care ați avut-o către mine".

Se vede că Gheorghe Ștefan nu a mai avut cînd dobîndi răspunsul electorului la această scrisoare, deoarece la 1 fevruarie 1669, Ștefania Mihailova înștiințează pe elector că „soțul ei" a murit. Ea dobîndește învoire de a duce corpul lui Ștefan în Moldova, căpătînd pretutindene în Statele electorului mijloace de transport, adăpost și hrană gratuită. Este probabil că va fi adus corpul lui Ștefan în Moldova și-l va fi înmormîntat în mănăstirea Cașinului, cea zidită de el, deși nici o piatră nu amintește mormîntul lui.

Astfel se stinse în amara viață a surghiunului acest domn pe care Miron Costin îl caracterizează în stilul său cel scurt și nervos ca „om deplin, cap întreg, hire adîncă, cît poți dzice că nasc și în Moldova oameni"[38]. El este, împreună cu Vasile-Vodă, exemplul cel mai viu al caracterului obștesc al oamenilor acelui timp și care este neastîmpărul. Pentru ambiția de a domni erau în stare să sacrifice totul, și înainte de toate chiar țara pe care erau chemați a o stăpîni. Pe atunci predomnea principiul că țările și popoarele sînt făcute pentru domni, iar nu domnii pentru țări și popoare.

Asupra stării interne a Moldovei sub Gheorghe Ștefan știm atîta că el ținea mai mulți lefegii în soldă, pentru care scrie Miron Costin că „era aice în țară mai greu de dări pentru mulțimea lefegiilor ce ținea Ștefan-Vodă pre pilda lui Matei-Vodă, din care nu fu mult pînă făcură o zarvă mare aice în Iași, între sine, slujitorii"[39]. Oastea de lefegii, care părea o mulțime lui Miron Costin, nu se urca însă decît la vreo 3 000 de oameni și anume: 1 000 de seimeni, din acei ce fuseseră în slujbă la Vasile-Vodă, 200 de leși călări, sub căpitanul Vorichovsky ⟨Voicehowski⟩, moldoveni și leși amestecați, vreo 300 sub Ruscit căpitanul; 400 de lefegii de țară, sub căpitanul Grumăzea și alte mici corpuri deosebite de cazaci, unguri, sîrbi și un corp ales de militari nemți, care formau garda per-

---

[38] *Letopisețe*, I, p. 366 [*Opere*, p. 180]. Expunerea rătăcirilor și suferințelor lui Ștefan se întemeiază pe documentele descoperite de Papiu Ilarian în arhivele din Berlin și publicate în ***Tesaurul de monumente*** III, p. 73—104. Vezi și Papadopol-Calimah, *Gheorghe Ștefan* p. 110—113. N. Iorga a mai publicat un număr de documente asupra acestei părți private a vieții lui Gh. Ștefan, care documente întăresc și amărunțesc numai cele cuprinse în text. Vezi *Acte și frg.*, I, p. 272—284.

[39] *Letopisețe*, I, p. 327.

sonală a principelui. Ei păzeau palatul în timp de noapte. Aşa, cînd vine ambasadorul regelui Suediei, Welling, la Gheorghe Ştefan împreună cu misionarul Hiltebrand, acesta se miră cînd, apropiindu-se de poarta palatului, aude straja întrebînd deodată în limba germană: *Wer da!* adecă *cine e?*[40].

Aceşti militari germani, prea iubiţi domnului [13], erau mai bine trataţi şi plătiţi decît restul trupelor, cauză pentru care şi ceilalţi soldaţi, auzind despre răscoala trupelor întîmplată în Muntenia puţin înaintea morţii lui Matei Basarab, încearcă şi ei o răscoală cu scopul mai ales de a aduce îndepărtarea nemţilor, ceea ce însă, după cît se vede, nu le-a izbutit, întrucît găsim tot nemţi în garda principelui încă în 1656, cînd vine la Ştefan ambasadorul Welling.

Cu toate grelele dări pe care Ştefan fusese nevoit a le impune ţării spre a-şi asigura domnia în contra stăruinţelor lui Lupu şi cu toate luptele date pe pămîntul ei, care o pustiază, Moldovei îi merse bine în timpul acelei domnii, deoarece „fu mare bişug în grîne, în vin, în stupi şi în toată roada“[41]. Şi, într-adevăr, rodirea pămîntului ei, pe atunci încă primitiv şi nestors de cultură, era aşa de mănoasă [13 bis], că de îndată vindeca toate rănile pe care i le făcea vitregia timpurilor.

Puterea de împotrivire a ţărilor române contra unor stoarceri atît de dese şi de înverşunate pusese adeseori în mirare pe ambasadorii puterilor străine din Constantinopol. Astfel, acel german, Simon Reniger, se exprimă asupra acestor împrejurări într-un raport al său cu cuvintele următoare: „Dacă ia cineva în privire stoarcerile cele peste măsură de bani şi contribuţiile în natură impuse fie în vite, fie în grîu, lemne şi alte producte cu care sînt necontenit cercetate Valahia şi Moldova, atunci nu poţi să-ţi reţii mirarea asupra bogatelor izvoare şi a nesecatei rodiri a unor ţări care imediat după atîtea năcazuri şi cumplite năvăliri sînt încă în stare a suporta asemene povere“[42].

2. De la Gheorghe Ghica la a doua domnie a lui Gheorghe Duca

Gheorghe Ghica, 1658—1659 [14]. Am văzut că Gheorghe Ghica, pe care l-am aflat domnind şi în Muntenia, era de originea lui din părţile greceşti, „purtînd neguţitorie prin Iaşi, în timpul lui Vasile Lupu, şi, fiind de un neam cu dînsul, arbănaş, l-au tras Vasile-Vodă la curte şi deodată la boierie mai de jos ⟨mănunte⟩, apoi la vornicia cea mare [de ţara de gios], ajungînd mai tîrziu capuchihaie, din care dregătorie trecu la domnie“[43]. El fusese lăsat în postul de agent al Moldovei la Constantinopol şi de către Gheorghe Ştefan, care-l găsise bun de această slujbă, şi mai ales nu credea că „unul ca dînsul să poată ieşi la domnie“. Pentru a-l face vrednic de înaltul post ce i-l încredinţa, Gheorghe Ştefan înalţă

---

[40] Relaţia lui Hiltebrandt, în Papadopol-Calimah, l. c., p. 4.

[41] M. Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 336.

[42] S. Reniger către împ., 16 iunie 1659, Hurm., *Frg.*, III, p. 247.

[43] Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 336 [*Opere*, p. 180].

familia lui Ghica, dînd fiului său de soție pe o fată a [lui Matei] Sturza vornicului ⟨vistierului⟩, nepoata domnului[44].

Și, cu toate aceste, de îndată ce se duse la Constantinopol, Ghica începu a intriga contra binefăcătorului său, după sistemul timpurilor de atunci, care nu mai știau ce vra să zică recunoștință [15], și dobîndi domnia de la Poartă la mazilirea lui Ștefan. Se zice că vizirul, nemulțumit cu purtarea lui Ștefan, care refuzase de a veni la Constantinopol, ar fi spus față cu Ghica: „De nu va veni Ștefan la Poartă, într-un ceas voi pune în locul lui pe acesta, arătînd pe Ghica vornicul. Iar Ghica, cum auzi acest cuvînt din gura vizirului, și alergă de-i sărută poala caftanului"[45] [15 bis]. Și, într-adevăr, că avea pentru ce: „unul ca dînsul" să ajungă domn!

Ghica însă avea de combătut un rival primejdios prin reputația și stăruințele sale, anume pe Vasile Lupu, care, din închisoarea celor Șapte Turnuri în care stătea, nu înceta de a pîndi fiece împrejurare care să-i procure îndărăt domnia pierdută. Cum aude despre vacanța ce trebuia să se facă în scaunul țării sale, pune în lucrare pungile sale de bani și în mișcare pe toți sprijinitorii săi, spre a dobîndi iarăși tronul de altădată. „Cu toate că marele vizir se pleca pînă la un punct către el, ceilalți miniștri ai Porții se opun reintegrării sale, pentru că în timpul domniei lui se purtase într-un chip neînțelept, necontenit în luptă cînd cu cazacii, cînd cu alți vecini, și astfel turburase neîncetat dorita liniște. S-ar părea deci că soarta lui, ca și acea a lui Moise Szekely, ar fi fost de a sta veșnic în prinsoare"[46].

Atari împrejurări îngreuind periculoasa concurență a lui Vasile Lupu, pe de altă parte Poarta avînd numaidecît interes de a numi domni noi în țările române, care să se opună planurilor lui Racoți, Ghica va fi dobîndit tronul Moldovei chiar cu mai puțină cheltuială de cum se făcea obișnuit[47].

Introducerea lui în țară fu mai ușoară decît acea a tovarășului său Mihnea în Muntenia. Mai întîi, tătarii care alungaseră pe Ștefan erau încă în Moldova, prădînd și arzînd țara într-un mod cumplit, încît poporul și boierii băjeniți la munți sau fugiți în alte țări nu se puteau opune. Moldovenii lăsară pe Ștefan să iasă din țară către Transilvania cu toată casa și averea lui și primiră pe Ghica fără împotrivire, făcîndu-i onorurile cuvenite și mulțumiră din inimă lui Dumnezeu că nu dobîndiseră iar de principe pe urîciosul Lupu[48].

Destituirea lui Ștefan fusese pronunțată în ziua de 13 martie și în 18 Ghica săruta mîna sultanului, lua apoi steag de domnie și pleca cu un ceauș și 250 de oameni către Moldova, unde tătarii erau să-i ajute la caz de împotrivire. Ghica-Vodă intră în Iași mai înainte de Paști cu o săptămînă, în aprilie 1658[49]. De abia însă se așezase și iată că-i vine veste de întoarcerea lui Gheorghe Ștefan din Ardeal, care înainta spre Iași. Ghica cheamă îndată pe tătari în ajutor și iese înaintea potrivnicului său la Strunga, lîngă Tîrgul Frumos, unde Ștefan fiind bătut într-o mică încăierare pleacă iarăși peste munți, de unde apoi nu se mai

---

44 *Idem*, p. 337.

45 *Idem*, p. 335.

46 Reniger către împ., 3 fevruarie, 1658, Hurm., *Frg.*, III, p. 239.

47 Nici un izvor nu ne arată cît l-a costat pe Ghica domnia.

48 Reniger către împ., 8 și 22 aprilie 1658, Hurm., *Frg.*, III, p. 243. Comp. alt raport din 28 martie 1658, *ibidem*, p. 239.

49 Data suirii lui Ghica în scaun, martie 1658, vezi în Șincai, II, p. 72, care aduce pentru aceasta pe contimporanul Frank. Miron Costin, *Letopisețe*, I, p. 337, spune că „au intrat în Iași, în 1658, înainte de Paști cu o săptămînă" [Vezi și *Opere*, p. 182, unde textul prezintă diferențe].

întoarce. Oștirea lui Ștefan se închină atunci lui Ghica-Vodă. Acesta însă pentru a se plăti de tătari, o dă întreagă în robia lor, „care faptă necreștinească [nime nu o laudă] mult au stătut fiul său ⟨fecioru-său⟩ Gligorașcu-Voievod să nu se facă [un lucru ca acela], ca niște oameni închinați fără războiu, și creștini, ci n-au avut ce face. Și dacă au venit în Iași, Ghica-Vodă au mai omorît pre niște vornicei ai lui Ștefan-Vodă, fără de nici o vină, numai căci i-au fost slugi"[50].

Ghica schimbă îndată purtarea față cu Racoți în o scrisoare a lui către „regele" Ardealului. Ghica caută să se apere de bănuiala că el ar unelti din propriul lui imbold ceva contra aceluia, dar îl roagă să socotească cum este „robul unui stăpîn, și cînd îi poruncește: «purcede», ce poate răspunde"[51].

După ce sultanul „tăiase aripile" lui Racoți, prin destituirea tovarășilor săi de răscoală din țările române, el ordonă trupelor turcești și tătărăști să pătrundă în Transilvania, împreună cu domnitorii nou numiți ai Moldovei și Munteniei. Tătarii, cazacii, nu mai puțin însă moldovenii și muntenii pradă cumplit Ardealul. „Casă și curte, ogor și cîmpii, sat și oraș, totul izbucni în flacări; și mai mulți locuitori, pînă și copiii cei mici pieriră prin sabie; peste 60 000 de oameni fură luați de tătari în robie. Capitala Alba Iulia deveni pradă flacărilor și hanul tătărăsc, de față la pojar, nu plecă din loc pînă nu văzu întregul oraș prefăcut în ruine. Sălbaticii tătari spărsese chiar și mormintele, aruncînd afară din ele cadavrele în putreziciune și căutînd pretutindene după comori"[52] [16].

Puțin însă după expediția din Ardeal, care ia sfîrșit la decemvrie 1658, Mihnea-Vodă se hainește despre împărăție și, unindu-se cu Racoți, Gheorghe Ștefan și Constantin Șerban [17], acest din urmă vine asupra lui Ghica din Moldova, intrînd în țară cu 3 000 de oameni.

Ghica vrea să i se împotrivească, ieșindu-i cu oastea înainte la orășelul Țuțora. Cum ajunge însă acolo, „oastea de pre sub steaguri au umplut tîrgul prin pivnițe slobode cu vinuri, prin case, prin poduri, morți beți pe uliți; prin toate pivnițele, îi băteau căpitanii să-și meargă la steaguri, ci care bat ascultă de treabă ca aceea"[53]. Iată ce priveliște ne înfățișează armata acelor timpuri!

Ghica este bătut lîngă rîul Jijia și de îndată mai toată țara se întoarce către învingător, care intră în Iași, pe cînd Ghica fuge spre Bugeag, așteptînd pe hanul tătarilor la Luțeni, lîngă Tighina [18]. Acesta primise ordin de la turci a introduce pe Ghica în scaunul Munteniei și, alungînd pe Șerban din Moldova, să pună în locul lui pe Ștefan, fiul lui Vasile Lupu. Constantin Șerban se întărește în mănăstirea Galata [19] de lîngă Iași; el este însă scos cu puterea de aici de tătari și scapă înapoi în Transilvania.

În mai multe rînduri am avut prilejul pînă aici a întîlni de aceste întreprinderi făcute fără nici un sorț de izbîndă, de pretendenți ce dau năvală în țară asupra rivalului nepregătit, carele o rupe de fugă. Îndată însă ce el se întoarce cu puteri mai însemnate aduse de la turci sau de la tătari, efemerul învingător o rupe și el tot așa de iute la fugă înapoi. Cu toate că prea bine știau că nu se vor putea menținea în scaun, totuși îi vedem întotdeauna întreprinzînd asemenea iznoave. Cum să se explice aceste apucături ce par atît de neraționale? Tot din nestatornicia turcilor.

---

[50] **Idem, *Letopisețe*, I, p. 339: ed. Urechia I, p. 653.**

[51] N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 56. [În document ideea este formulată astfel: „socotește Măria ta singur, fiind noi robi unui stăpîn, precum știi, Măria ta, dacă ne va zice: «purcede», noi cum om putea răspunde?"]

[52] **Reniger către împ., 21 oct. 1658, Hurm., *Frg.* III, p. 245.**

[53] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 343.

Oricare pretendent spera să poată prin bani și făgăduinți îmbuna pe stăpînii țărilor române, și, din moment ce o asemene perspectivă era cu putință, înțelegem prea ușor cum de cu toții *își încercau norocul*.

Așa și Constantin Șerban, după ce intră în Iași, trimite îndată la sultanul, făgăduind mari sume de bani dacă i se va da domnia. Înainte însă de a sosi chiar solia lui în Constantinopol, este scos de tătari din mănăstirea Galata.

Se înțelege de la sine ce înspăimîntătoare nestabilitate se aducea prin o asemenea stare de lucruri în viața țărilor române. Chiar domniile acele scurte, ce se întîlnesc în imensa lor majoritate, sînt și ele întrerupte adeseori prin năvăliri de pretendenți sau revoluțiuni, încît toți domnii stau mai mult pe goană decît pe domnie.

Ghica era, cum am văzut, de origine din părțile grecești și ca grec trecea el în ochii contemporanilor. O scrisoare a arhiepiscopului de Strigoniu spune că: „ambii voievozi, Gheorghe Ștefan și Mihnea, au fost depuși și scaunul lor îl dădură turcii pentru ambele provincii unui grec“[54]. Această dublă domnie a lui Ghica ținu numai cîteva luni, și mai mult cu numele, căci ambele țări erau în acel timp înecate de tătari și de turci; iar Ghica fu curînd înlocuit în Moldova cu Ștefan, fiul lui Lupu.

Ștefan al XI-lea ⟨Ștefăniță Lupu⟩, 1659—1661 [20]. Fiul lui Lupu trecuse prin mai multe valuri înainte de a ajunge la domnia Moldovei. După ce fusese prins în Suceava, împreună cu muma lui, de către Gheorghe Ștefan, acesta răspîndi vestea că ar fi pierit împreună cu născătoarea lui, spre a scăpa de pericolul în care era pus, familia Lupului fiind cerută deodată și de turci și de tătari. Pe timpul lui Ghica-Vodă, mamă și fiu sînt trimiși cu cinste la Constantinopol, unde asistă la toate zbuciumările lui Lupu pentru a redobîndi domnia, care, deși nu izbutește a o lua pentru el, totuși are de efect a o aduce în mîinile fiului său, încît cel puțin atîta mîngîiere avu Lupu înainte de a închide ochii, de a-și vedea copilul în scaunul în care stătuse el. Ștefăniță vine în Iași în noiemvrie 1659[55].

Constantin Șerban, după ce atacă pe Ghica în Muntenia, alungîndu-l pînă la Giurgiu, este în urmă respins de aici de tătari și trece în Ardeal. Întîmplîndu-se însă tocmai atunci ca Racoți să moară în bătălia de la Sibiu (22 mai 1660) [21], Șerban, pierzînd sprijinul său din Transilvania, a ieșit din ea „cu 800 de oameni, tot într-ales lefegii, s-au suit cu munții alăturea, în sus și aproape de Maramorăș, pe la Bistriță, au luat potica preste munți pre la Dorna și au ieșit pre la Cîmpulung [a țării noastre]. . ., mai sus de Suceavă, au lovit pre la Hotin și au trecut peste Nistrul la căzaci“[56]. De aici, Constantin Șerban adună oaste și trece în Moldova [22]. De îndată Ștefăniță cere ajutor de la tătari, care vin în curînd și lovesc Iașii, unde intrase Constantin Șerban, care fu expus aici celui mai mare pericol; anume tătarii intrară în vorbă cu cazacii ca să-l deie pe Constantin Șerban din mijlocul lor, și ei se învoiseră la aceasta. Numai cu mare nevoință izbutește Șerban a îndepărta primejdia, dînd bani oștirii sale.

De atunci se astîmpără și Constantin Șerban și, „hălăduind de sub cumpăna cea mare a vieței, n-au mai cercat zarve, ci s-au așăzat în Țara Leșască“[57]. Tătarii iau spre mulțămită din țară robi și vite în mare mulțime.

---

[54] Din 23 martie 1659, Hurm., *Doc.*, V, p. 45.

[55] Ballarino către dogele, 18 noiemvrie, 1659, Hurm., *Doc.*, V/2, p. 67.

[56] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 349; ed. Urechia, I, p. 669 [*Opere*, p. 195].

[57] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 352; ed. Urechia, I, p. 673. Atacul lui Ștefan de către Constantin Șerban este adeverit de un zapis, 1661, dat pe cînd „s-au ridicat Constantin Vodă Șerban pre Ștefan Vodă, fiul lui ⟨feciorul lui⟩ Vasile-Vodă“. Reprodus de V. A. Urechia, în *Conv. lit.*, XXII, 1888, p. 962, nota 2.

Dar de abia părăsiseră nenorocita Moldovă și iată că sosește Mustafa, pașa de Silistra, chip în ajutorul lui Ștefăniță. Fiind că venise însă prea tîrziu, își face de lucru, întrebînd cum de năvăliseră în țară oștile căzăcești și, dînd vina asupra mai multor boieri, îi pune la închisoare, de care aceștia scapă numai dîndu-i mai multe pungi de bani. Zăbovirea lui în Iași aduce o mare cheltuială și nenumărate silnicii, comise de oștirea lui asupra locuitorilor[58].

Aceste răzmerițe și lupte neîncetate între partizanii lui Racoți și acei ai turcilor aduseră asupra țărilor române cele mai mari calamități. Am văzut cum la fiece atac al principilor destituiți, cei din scaune chemau în ajutorul lor pe turci și pe tătari. Sălbaticele hoarde grămădeau asupra țărilor, chip ajutate de ele, cele mai cumplite suferinți. „Peste 50 000 de sărmani locuitori ai Munteniei și mai mult de 20 000 din Moldova fură luați de tătari în robie, și atît de pustiată și despoporată apare Muntenia, că nu se mai întîlnește aproape nicăire în ea nici oameni, nici dobitoace"[59]. Ca de obicei, o foamete cumplită [23] urmată de o ciumă ucigătoare veniră pe urma unei stări atît de deznădăjduite; oamenii mîncau papură uscată, măcinînd-o, în loc de pîine. Poporul, după cum poreclise pe un alt Ștefan, Lăcustă, pentru mulțele lăcuste ce izvorîseră în domnia lui, astfel dădură acestuilalt Ștefan sau Ștefăniță supranumele de *Papură-Vodă*[60], de unde se formă locuțiunea cunoscută: *„de cînd Papură-Vodă"*.

Chiar un domn în toată firea încă cu greu ar fi putut sta cu izbîndă împotriva unor așa greutăți; dar încă Ștefăniță, care era un copil [24], abia în vîrstă de 16 ani, fără nici o experiență, cum îl caracterizează un raport italian. Turcii pretindeau că au dat domnia Moldovei unui țînc spre a arăta lumii că turburările din Moldova și Muntenia sînt jocuri de copii, nedemne de cugetarea unui împărat otoman. În realitate însă, numirea acestui copil la domnia Moldovei, în niște vremuri atît de grele pentru Împărăția otomană, era datorită tot corupției. Padișahul anume fusese cîștigat de Vasile Lupu cu un dar de 300 de pungi și o mulțime de juvaieruri și de blănuri scumpe. Vizirului însuși îi fu rușine de o asemenea numire. De aceea el îl expedui noaptea către scaunul său, fără a face nici una din ceremoniile obișnuite la numirea domnilor[61].

Turcii ajunseseră de pe atunci în starea aceea de corupțiune, care, cum spune mai tîrziu Frederic cel Mare, i-ar fi făcut să vîndă pe bani tată, mamă și chiar pe marele lor profet. Și apoi să ne mirăm că-i vedem astăzi în agonie, după ce steaua lor strălucise altă dată ca nici una în Europa? Ba, dacă este de admirat ceva, este puterea lor cea extraordinară de viață, care face ca statul lor să-și prelungească șubreda lui existență pînă în zilele noastre, cînd după constituția lui fundamentală de mult ar fi trebuit să se fi șters de pe pămînt.

Ceea ce întărea însă domnia lui Ștefăniță era faptul că tatăl său îl apăra chiar în Constantinopol, unde era el acum capuchihaia fiului său, poate singurul exemplu în istoria românilor al unui agent la Poartă sincer și devotat domnului căruia slujea. Pe cît însă Lupu sprijinea pe fiul lui la turci, pe atîta acesta îi înlesnea mijloacele de a duce la Con-

---

[58] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 352; ed. Urechia, I, p. 673. Un document german arată în chip concordant: „Nun rückte auch der Pascha von Silistria obgleich zu spät, in die Moldau und vollendete dessen äusserste Verheerung". Reniger către împ., 20 martie 1661, Hurm., *Frg.*, III, p. 256.

[59] Reniger către împ., 16 ian. 1660, Hurm., *Frg.* III, p. 250.

[60] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 350: ed. Urechia, I, p. 670 [*Opere*, p. 195].

[61] Ballarino cătră dogele, 18 noiemvrie, 1659, Hurm., *Doc.*, V, 2, p. 67.

stantinopol acea viață strălucită care punea în umbră chiar pe acea a pașalelor turci și care-l despăgubea pentru lipsa domniei[62].

Ștefăniță însă nu domnește mult timp în Moldova, cu toate că nu mazilirea, ci moartea îi răpește domnia. Plecînd el anume spre Nipru, pentru a fi spre ajutor pașei de Silistra și hanului tătăresc la lucrarea unor cetăți, pe care turcii le ridicau spre a împiedica năvălirile pe mare ale cazacilor, el căzu bolnav de lungoare: „au priceput îndată doftorul că trebuie să-i ieie sînge, ce n-au ascultat și adăogîndu-se boala și ales toamna fiind [amu], așa de greu l-au cuprins herbințeala, cît pănă la Tighinea au stătut frănitic, adecă buiguit de fire. Cu chipul ciumii era boala, că i-au ieșit [și] bolfă la o mînă, ci ⟨însă⟩ nu era ciuma, ci direaptă lungoare, cării boale îi dzic doftorii *maligna*. Și, cît au trecut la Tighinea Nistrul, au stătut a treia dzi mort“[63].

Un document venețian din 10 noiemvrie 1660 [1661] confirmă că moartea lui Ștefăniță s-a întîmplat într-adevăr, cum spune și cronicarul, în toamna acestui an. El spune: „A murit tînărul principe al Moldovei, fiul lui Lupu, cu care moarte s-a stîns cu totul o casă ce cu puțin mai înainte era plină de aur, de sprijin și de autoritate. Încă nu s-au ales urmașul său. Mulți sînt concurenții care oferă groase contribuțiuni“[64].

Eustratie Dabija, 1661—1666 ⟨1665⟩ [25]. Concurența bogată pentru domnia Moldovei nu era nimic înaintea pericolului mult mai mare ce aștepta pe țările române, anume proiectata prefacere a lor în pașalîcuri turcești de către marele vizir Kiupruli. Am văzut mai sus, la istoria Munteniei, motivele care siliră înșiși pe turci a se lepăda de acest gînd, pe care-l desmierdaseră ei de mai multe ori în lungul șir de nenorociri care alcătuiesc istoria țărilor române[65].

Dacă însă scopul turcilor nu fu pus în lucrare asupra țărilor române, el nu încetă a avea o mare înrîurire asupra împrejurărilor acestor timpuri. Anume, după moartea lui Racoți la Cluj*, întîmplată în 1660, Poarta căutase să impună ca domn peste Transilvania mai întîi pe [Acațiu] Barcsai, apoi pe [Mihai] Apafi, pe cînd partida națională, reprezentată prin dietă, sprijinea candidatura lui Kemény Ianoș [25 bis]. Împăratul favoriza bineînțeles pe acest din urmă și, mai punînd el încă mîna pe două cetăți cedate lui de Racoți prin un tratat încheiat cu el, aceste împrejurări aprind pe turci la un război. Împăratul ar fi putut să-l înlăture dacă ar fi renunțat la cele două cetăți și la sprijinirea lui Kemeny. Curtea de Viena însă se înspăimîntase peste măsură de intenția turcilor de a preface Transilvania, Valahia și Moldova în pașalîcuri, „prin care s-ar răpi neapărat aceste provincii din sînul creștinătății“[66] și de aceea preferase a primi războiul.

Kemény, știind pe Gheorghe Ghica bine văzut la Poartă, îi înaintează o scrisoare de trimis vizirului, în care, după ce stăruiește a obținea întărirea și împuținarea tributului, făgăduind din partea lui credința cea mai deplină, adaugă că el nu ar fi o femeie și nu ar putea îngădui să fie alungat așa fără nici un motiv, cu atîta mai puțin cu cît ar fi pro-

---

[62] Rapoartele venețiene din 8 ian. 1659 și 3 ian. 1660, *ibidem*, p. 28 și 69. Mai sus, p. 61.
[63] Miron Costin, în *Letopisețe* I, p. 354; ed. Urechia, I, p. 677 [*Opere*, p. 200—201].
[64] Hurm., *Doc.*, V, 2, p. 89.
[65] Mai sus, p. 169.
* Vezi nota [21].
[66] Instrucțiile împ. Leopold către comitele Petru Strozzi, ambasador austriac în Franța, asupra participării Angliei la războiul turcesc cel nou izbucnit; 21 noiemvrie 1663. Hurm., *Frg.*, III, p. 260. Războiul izbucnise în 1661, Zinkeisen, *Gesch. des osm. Reichs*, V, p. 896.

teguit el și cu partida lui de împăratul. Nu credem că Ghica să fi îndrăznit a prezenta Porții niște stăruinți astfel formulate; dimpotrivă, aflăm pe Ghica îngrijind de interesele Porții: anume împăratul comunicînd planul unei alianțe universale în contra turcilor mai multor curți europene și adăugînd la această îndemnare și o listă despre puterile și banii trebuitori pentru asemene întreprindere, Ghica își procură o asemene listă din Transilvania și o trimite sultanului, prin care nu puțin se spori aprinderea turcilor pentru război[67].

Puține zile după moartea lui Ștefăniță, întîmplată în noiemvrie 1661 [26], găsim pe mai mulți boieri moldoveni stăruind la Poartă pentru numirea unuia din ei, a lui Eustratie Dabija ca domn. Sultanul, care nu avea timpul a se gîndi mult la această numire, deoarece tocmai pe atunci se declarase războiul unguresc, rînduiește la domnie pe candidatul boierilor, care este însă obligat a da înainte de plecare mai bine de 200 000 de lei înalților dregători ai Porții, pe care bani, desigur, neavîndu-i la el, este nevoit să-i împrumute[68].

Cum ajunge în țară [27], primește ordin de a trece în Transilvania contra lui Kemény Ianoș. El însă nu merge singur, ci trimite în acest rînd numai oști [28]. Expediția iese fără nici un rezultat și reîncepe în 1663, cînd ambii voievozi primesc ordin de a pune pe picior 20 000 de oameni. Mai sînt poruncite țările să deie, Muntenia 18 000, iar Moldova 15 000 de oi și cîteva sute de cai de călărie, care trebuiau duși la Bălgrad, în Ardeal.

Armata română merge sub ambii ei domni, Grigore Ghica și Eustratie Dabija, în Ungaria, unde însă la Leva turcii sufăr o deplină înfrîngere, rupînd-o de fugă cu oștile ajutătoare. Husein-pașa cel bătut cheamă atunci în lagărul său pe domnii români, probabil spre a le stoarce bani, prin amenințarea de a-i denunța Porții că lupta ar fi fost pierdută din pricina lor. Grigore Ghica fuge, cum am văzut, în Polonia și apoi la Viena, iar Eustratie Dabija, supunîndu-se, este chiar mulțămit de pașa și îmbrăcat cu caftan[69].

Și turcul avea dreptate să vîre groaza în domnii români, căci veșnica lor tendință, de a ținea chiar cu pericolul vieții lor mai curînd cu creștinii decît cu turcii, se reînnoise și aici. După ce ei corespund în mai multe rînduri cu generalii nemți, arătînd că nu ar fi deloc dispuși a se lupta în contra creștinilor, îndrăznesc chiar a trimite din lagărul turcesc mai mulți boieri la baronul Puchhaim. Numele acestor soli este nostim schimonosit de nemți, pe a cărora limbă nu vroiau deloc să se lipească. Așa, ne spune raportul german că domnii români trimiseseră pe *Dregisk Gatackosky* (Drăghici Cantacuzino), pe spătarul *Stuoska* (Stoica), pe *Shorban Chakachosci* (Șerban Cantacuzino) pe *Radul Tretzulesku* (Radu Crețulescu) în lagărul nemțesc, unde se tînguiesc că numai siliți ar lua parte la luptă contra împăratului, că inima lor ar fi totdeauna alăturea cu creștinii, că ar dori din suflet ca izbînda să fie pe partea oștilor împărătești și cîte alte vorbe asemenea.

---

[67] Reniger către împ., 5 și 7 mai, 17 și 22 iunie 1661, Hurm., *Frg.*, III, p. 257.

[68] Reniger către împ., 29 noiemvrie, 1661, Hurm., *Frg.*, III, p. 258. Dabija ajunge în Iași în decemvrie, Neculai Costin, *Letopisețe*, II, p. 1. Vezi și un raport al lui Reniger din 14 decemvrie, 1661, Hurm., *Frg.*, III, p. 259.

[69] Această împrejurare este raportată în chip identic de Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 4, și de un raport al lui Reniger, din 14 decemvrie 1664, Hurm., *Frg.*, III, p. 261. Asupra acestei expedițiuni, vezi mai multe rapoarte din anul 1663, în Hurm., *Doc.*, V, p. 65—69, «și altele foarte numeroase și amănunțite, în N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 252—270. Mai vezi și *idem [Studii și doc.]*, IX, p. 129 și urm.» La ea se raportă documentele cele două prin care tîrgoveții și butnarii din Piatra vînd două pămînturi mănăstirii Bisericanilor pentru nevoia ce le venise asupra lor de a face oameni de oaste. Vezi vol. III, p. 422.

Generalul austriac caută să-i întărească în cugetul lor cel binevoitor pentru nemți, făgăduindu-le că împăratul va scoate în curînd țările române din stăpînirea păgînilor[70]. Bunele plecări ale românilor pentru nemți contribuiră mult la izbînda acestora asupra turcilor, repurtată la Leva.

Este curios că potriveala cronicarilor noștri în povestirea celor mai multor împrejurări, cu rapoartele ambasadorilor din Constantinopol, nu se lovește cu ele în privirea sfîrșitului domniei lui Dabija-Vodă. Raportul lui Simon Reniger, din 25 mai 1666, spune că Dabija ar fi fost destituit din pricina surprinderii de către turci a unei corespondențe a lui cu hanul tătărăsc, iar cronicarul Neculai Costin arată că a murit în scaun în anul 1666 și că a fost îngropat în mănăstirea Bîrnova, cea începută de Barnovschi-Vodă și sfîrșită de Dabija. Constatăm cu mulțămire că din aceste două versiuni contrazicătoare trebuie menținută acea a cronicarului, întrucît la mănăstirea Bîrnova se află și astăzi încă piatra mormîntală a lui Dabija-Vodă, care arată că dînsul a fost îngropat acolo în ziua de 11 septemvrie anul 1666[71].

Despre acest domn spune cronicarul că ar fi fost „om de țară bun, dar bețiv, bînd vinul mai cu plăcere din oală roșie decît din pahar de cristal, spunînd că-i mai dulce vinul din oală; că la beția lui pe mulți îi da la armaș să-i spînzure; iar dacă se trezea, nimică nu știa, nici mai întreba". Văzînd înconjurimea lui asemene nebunii, nu mai asculta de ordinele date de el în timpul ospețelor, ci le trecea cu vederea, știind bine că a doua zi nimică nu va fi. Este curios că un domn care prețuia atît de mult băutura și deci trebuia să admită că și altora putea să le fie de nevoie, să fi introdus el pentru prima oară pogonăritul pe vii; dar el era din ținutul Putnei și, cunoscînd de aici că oamenii săraci au dobîndă din vii, se hotărîse să exploateze și acest venit al țării.

Mai adaugă Neculai Costin că Dabija ar fi făcut bănărie de bani de aramă în Suceava [29]. Se găsesc într-adevăr monezi de la el, și anume de aramă, cum le arată cronicarul, cu legenda latină „Iohannes Istrati Dabija Voevoda, Solidus ducis Moldaviae, 1666", și aceste monezi sînt ultimele ce să găsesc în Moldova. După Dabija încetează a se mai bate monedă în această țară[72].

Gheorghe Duca, 1666—1667 ⟨*1665—1666*⟩ [30], trece numai 5 luni pe scaunul Moldovei. El era „de neamul lui grec din Rumelia și crescut de mic în casa lui Vasile-Vodă; apoi, pe urma lui Vasile-Vodă rămînînd el în țară, pînă ce s-au făcut boier mare, mai pe urmă au și domnit". El își începuse cariera prin a sluji în o prăvălie din Iași[73]. El se însurase

---

[70] Raportul colonelului Coob, din 14 iulie 1663, și acel al baronului de Puchhaim, din 11 oct. 1663, în Hurm. *Doc.*, V, p. 69, 71.

[71] Casanova către Imp., 25 mai 1666, Hurm., *Frg.*, III, p. 263. *Letopisețe*, II, p. 5 și p. 215. Melchisedek, *Notițe istorice și arheologice*, p. 284. [Ed. a III-a corectează acest an în *1665*, fără a schimba însă și argumentarea din text. Totodată înlocuiește nota 71 cu următoarea: „Ballarino c. dogele, 15 oct. 1665, arată pe Duca ⟨Dabija⟩ de mort. Hurm., *Doc.*, V/2, p. 107. Adaugă 6 dec. 1665, *ibidem*, p. 108: «di far promover al Principato di Moldavia il greco Duca Voivoda». Data de 1666 a lui N. Costin, *Letopisețe*, II, p. 5, este greșită. Comp. V. A. Urechia, *Din istoria secolului XVII*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, VII, 1893, p. 14".]

[72] Demetrius Alexander Sturdza, *Uebersicht der Münzen und Medallien des Fürstenthums Romanien [Moldau und Walachei]*, Wien, 1874, p. 43. Asupra lui Dabija, vezi *Letopisețul* lui Neculai Costin, *Letopisețe*, II, p. 3—6, și acel al lui Neculce, [ibidem], II, p. 212—215 [ed. I. Iordan, p. 123—127].

[73] *Letopisețe*, II, p. 5 și 216. Engel, *Geschichte der Moldau* p. 275. Iată ce spune despre originea lui Duca Del Chiaro, *[op. cit.]*, care concordă în toate cu

cu Nastasia, fata Dafinei, soţia lui Dabija-Vodă, avută de ea din întîia ei căsătorie cu [Dumitru] Buhuş. Cum moare Dabija-Vodă, Dafina pleacă cu ginerele ei în Ţarigrad, unde soţul ei avusese pe [Ruset] Cupariul cel bătrîn, grec puternic din Constantinopol, de sprijin la vizirul Ahmet Kupruliul. Mai ia şi o scrisoare a lui Toma vornicul Cantacuzino, fratele lui Iordache vistierul[74], ambii greci din Ţarigrad, boieriţi în Moldova şi rudenii cu Cupăreştii şi, prin aceste stăruinţi, însoţite bineînţeles de daruri însemnate, ajunge Gheorghe Duca, fostul băiat de prăvălie, la domnia ţării Moldovei.

Turcii însă, deşi cedaseră stăruinţelor şi mai ales corupţiunii pentru a pune pe Duca în scaun, nu puteau avea mare încredere în el, ca unul ce fusese cerut de boieri. De aceea domnul caută să mai cîştige, pe lîngă preţiosul sprijin al Cupareştilor, încă şi pe acel al unui favorit al sultanului, *Culoglu,* căruia îi oferă prin agenţii săi de la Poartă 5 000 de lei pe lună ca onorar, cerîndu-i favoarea de a se putea îndrepta la el în caz de nevoie, căci vizirul şi caimacamul ar fi prea lacomi de bani şi din această pricină este prea greu de întuplecat. Culoglu însă arată aceste lucruri sultanului, care cercetează pe caimacamul, spre a şti dacă nu cumva el s-ar folosi singur de la domnul Moldovei, fără a împărţi despoierea cu dînsul.

Caimacamul spune atunci sultanului că acestea ar fi numai nişte intrigi ale agenţilor Moldovei şi împăratul ordonă ca ei să fie alungaţi din Constantinopol, după ce li se va aplica un număr de toiege. Caimacamul, care nu vroia să se pună rău cu favoritul Culoglu, ordonă la început agenţilor numai să părăsească capitala, iertîndu-le pedeapsa corporală ordonată de sultan. Aceştia, în loc de a asculta, rămîn pe loc. Caimacamul atunci întinde corzile, prinde pe unul din agenţi, pe cînd celălalt dispăruse, îl pune la opreală şi îi aplică o bătaie simţitoare; trimite după aceea pe un agă la principele Moldovei cu însărcinarea a-i spune să scoată îndată din slujba sa pe agenţii dizgraţiaţi şi să nu le mai încredinţeze nici o dregătorie şi pe viitor să se lepede de asemenea încercări de corumpere (!) care ar putea să se întoarcă în contra lui şi să-l coste capul[75].

Mazilirea lui Duca-Vodă provenii dintr-o neînţelegere; anume, Mahomet ⟨Mehmet⟩ Gherei, hanul tătărăsc, umblînd să se hainească de către împărăţie, vizirul Ahmet Kupruliul însărcinase pe Duca-Vodă să-l iscodească spre a afla adevăratele sale scopuri. Domnul Moldovei, prefăcîndu-se atunci că şi dînsul ar vrea să se lepede de protecţiunea turcească, trimite o scrisoare hanului, pentru ca, prin răspunsul ce-l va căpăta, să dobîndească la mînă o dovadă pe care să o transmită Porţii.

---

cronicarul, cu deosebire numai că-l face albanez şi îl pune să slujească în o prăvălie din Bucureşti: p. 129: „Era costui (Duca) di rito greco din nazione albanesa, nacque in un villagio ditto Polliciani. Fu giovine di belissimo aspeto e che mostrarve di aver multo spirito e abilitai, per lo che i suoi parenti stimarono bene di mandarlo in Valachia per quivi fargli imparatre qualque mestiera, Parvenne in Bucharest e fu accordato per garzone con in mercante di Abbazio (che in Venezia chiamase panno Salonichio"). Ath. Comnen Ipsilanti, p. 67, spune: Δουκας ὁ ρόνμελιότης. Din această familie se trag Duculeştii din Moldova. «Că Duca era grec sau grecizat se vede şi de pe modul cum îşi crescuse copiii. Fata lui, Ileana logofeteasa, soţia repausatului Neculai Costin (cronicarul), iscăleşte greceşte ελενηλογοθιτιάσα un act de vînzare din 1722. N. Iorga, *Regeste din Arh. Sf. Spiridon — Iaşi,* în *Studii şi doc.,* V, p. 52.»

[74] Despre acest Iordache vistierul spune Neculce: „măcar că era grec om străin, dar era un om bun, se punea tare pentru pămînteni". *Letopiseţe,* II, p. 216.

[75] Iohann Baptist Casanova către împ., 15 şi 21 noiemvrie, 12 decemvrie 1666, Hurm., *Frg.,* III, p. 264.

Se întîmplă însă de vizirul pleacă tocmai atunci la insula Creta, unde aveau război turcii. În lipsa lui, pașa de Silistra pune mîna pe scrisorile lui Duca către hanul și, fiind dușmanul domnului, le trimite sultanului ca dovadă de hainirea lui Duca-Vodă, care este mazilit, deși el nu stă disgrațiat decît puțin timp. Vizirul Ahmet, întorcîndu-se de la Creta și lămurind sultanului împrejurările, Duca este restituit în scaun. Deocamdată însă, pînă să vină vizirul, tronul este dat lui Iliaș, fiul lui Alexandru-Vodă[76].

Cu prilejul destituirii lui Duca-Vodă, agentul Moldovei, care suferise rușinoasa bătaie cu vergi din partea caimacamului, nu se sperie prin această pedeapsă, ci, auzind despre mazilirea domnului, vine la Adrianopol, unde sultanul reședea de cîtva timp, și cearcă, cu ajutorul favoritului Culoglu, să dobîndească domnia Moldovei. Este însă prins de caimacamul, care nu putea uita pîra adusă de acest agent în contra lui, pus la închisoare și după aceea osîndit la galere[77].

Iliaș, fiul lui Alexandru, 1667—1669 ⟨1666—1668⟩ [31]. Dacă cu Duca-Vodă vedem pe un grec, pînă la un punct românizat[78], ocupînd scaunul țării, cu Iliaș lucrul se întoarce pe dos, și întîlnim pe un român grecizat urcînd treptele lui. Acest Iliaș era fiul lui Alexandru Iliaș, fiu el însuși al lui Ilie, odrasla cea turcită a lui Petru Rareș[79] și, fiind cu totul grecizat prin creșterea lui între grecii Orientului, dăduse și fiului său Iliaș aceeași educație. Acest nou domn al Moldovei, trăit fiind și el între grecii Țarigradului, nu știa limba țării și grăia cu talmaci la divan[80].

Încurcăturile provenite din pricina cazacilor și a tătarilor amenințau iarăși să aducă un război între turci și poloni. În 1660 o cumplită năvălire tătară devastase Rusia, ucigînd peste 100 000 de oameni și luînd în robie aproape 50 000. În 1667, acest popor prădător încurge în Polonia și domnul Moldovei, neputîndu-se opune năvălirii lui, este pîrît la Poartă că le-ar favoriza prădăciunile, ba chiar că moldovenii ar fi luat parte împreună cu tătarii la pustiirea Poloniei[81].

Tocmai însă pe atunci Poarta deveni mai puțin ascultătoare decît oricînd la niște asemene tînguiri. Anume hatmanul cazacilor, *Doroșenko,* se leapădă de protecția polonă și cere pe acea a Porții, oferind supunerea întregii Ucraine sub stăpînirea ei. Poarta, care avea ca maximă politică de a nu refuza niciodată asemenea oferte, primește propunerile lui Do-

---

76 Neculai Costin, în *Letopisețe,* II, p. 5. Neculce, *ibidem,* p. 214. [Vezi și *Cronica anonimă a Moldovei, 1661—1729. (Pseudo—Amiras),* ed. Dan Simonescu, Buc., 1975, p. 43—44]. Duca Vodă numise înadins în această scrisoare pe hanul tătăresc *padișah.* Dapontes, în Erbiceanu, *Cron. greci,* p. 12, necunoscînd împrejurările, atribuie mazilirea lui Duca dării acestui titlu hanului tătăresc.

77 Casanova c. împ., 15 aprilie 1667, Hurm., Frg., III, p. 266.

78 Zicem pînă la un punct românizat fiind venit în Moldova de mic. Duca-Vodă însă nu-și uitase obîrșia. Neculce, *Letopisețe,* II, p. 234, spune despre el: „Vrut-au atunci Constantin Brîncoveanu, nepotul lui Șerban-Vodă, ca să prinză pe toți neprietenii lui Șerban-Vodă; *dar pe Cupărești, fiind greci,* nu i-au putut lua de la inima lui Duca-Vodă". Vom vedea mai jos cum Duca proteguia literatura grecească. Vezi sus Capul IV, II, nr. 5 (*Cultura grecească,* infra, p. 454—465).

79 Vol. III, p. 51 și 55.

80 Neculai Costin, în *Letopisețe,* II, p. 6 și Neculcea, *ibidem,* p. 217 [ed. I. Iordan, p. 129] Neculai Costin greșește însă cînd dă ca dată a urcării lui Iliaș în scaun 20 iulie 1666, deoarece tot el ne spune că la 11 sept. 1666 murise Dabija-Vodă și-i urmase Duca, stînd în domnie 5 luni. Dacă ținem samă de întreruperile neapărate pînă la rînduirea și sosirea domnilor, atunci ajungem pentru urcarea lui Iliaș, fiul lui Alexandru, la 28 iulie, însă nu 7174, cum însamnă Neculai Costin, adică 1666, ci 7175, de la Hr. 1667. [Vezi nota [30].]

81 Regele Ioan Cazimir către sultanul Mohamed, fevruarie 1667, Hurm., *Doc.,* V, p. 73.

roșenko, ceea ce aduce o însemnată răcire în relațiile turcilor cu Polonia[82]. Totuși, dușmăniile nu ies la lumină decît ceva mai tîrziu, anume în 1672, după ce turcii se liniștesc din partea nemților prin pacea de la Vasvar, din 1664, și din partea Veneției prin luarea Candiei, la 1669.

Dacă Moldova suferise întrucîtva și prin războiul turcilor cu nemții, mai ales prin ajutorul armat și contribuțiile în natură pe care le-am văzut cerute de la ea, cu strămutarea dușmăniilor către Polonia dînsa încape în niște suferinți atît de cumplite, încît ele sînt peste putință de a fi descrise cu adevăratele lor culori, prin aceea că deveni teatrul războiului între dușmanii înverșunați ce se luptau pe corpul ei.

În zilele lui Iliaș se pregătea numai cît această furtună. De aceea cronicarul spune că sub el a fost în Moldova „mare bișug și liniște"[83] [32]. Atîta numai trebui să sufere Moldova, o urcare de tribut, pe care turcii o cerură tocmai în prevederea complicațiilor viitoare: fulgerul ce scăpărase înaintea desfundării orcanului. La început turcii pretindeau pentru Muntenia un adaos de 70 000, și 40 000 pentru Moldova. Ambele țări însă plîngîndu-se prin divanurile lor, arătînd sumele împovărate ale datoriilor lor și neputința de a răspunde sporul cerut, Poarta reduce pretențiile sale, impunînd Valahiei o creștere numai de 40 000 de lei, iar țării Moldovei 25 000. „O asemene purtare — observă ambasadorul german — este de natură a ruina în totul ambele provincii"[84].

Vizirul Ahmet Kupruliul întorcîndu-se însă din Creta în 1669, după căderea insulei în stăpînirea turcească[85], și aflînd despre nedreapta mazilire a lui Duca-Vodă, apucat și de stăruințele lui, îi procură din nou domnia, iar Iliaș-Vodă vine dînsul în capitala turcilor, unde puțin timp după aceea moare, după cît se bănuiește otrăvit din îndemnul lui Duca-Vodă, care vroia să scape de un competitor periculos.

3. Moldova în timpul războiului turco-polon

Gheorghe Duca a doua oară, 1669 ⟨1668⟩—1672 [33]. Duca cheltuise foarte mult pentru a redobîndi scaunul Moldovei și, venind în țară, este nevoit să pună grele dări „pe boieri și pe țară", spre a se achita de creditorii săi, de care adusese o mulțime cu el, toți greci lacomi și nesăturați, care se năpustiră asupra Moldovei ca un nor de lăcuste pe un lan de grîu plin și mănos; căci liniștea relativă de care se bucurase Moldova timp de cîțiva ani, unită cu cîteva bogate recolte culese într-acest răstimp, adusese țara la o stare îndestul de înfloritoare, care a fost notată de cronicar la domnia lui Iliaș Alexandru și care este repetată la domnia lui Duca-Vodă, unde spune că „era țara plină de oameni și cu hrană și cu agonisită bună"[86]; dar precum e destul să treacă peste o grădină o singură zi de cumplită furtună spre a o preface într-un pustiu, astfel fu de ajuns ca Duca numai să se urce pe tronul Moldovei, spre a face să dispară toată a ei înflorire și țara să se afunde într-o adîncă mizerie. Pe-

---

[82] Capitulațiile lui Doroscenko, din 10 august 1668, *ibidem*, p. 74.
[83] Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 7.
[84] Casanova cătră împ., 12 aprilie 1666, Hurm., *Frg.*, *III*, p. 271—272.
[85] Zinkeisen, *[op. cit.]*, IV, p. 994.
[86] Ioan Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 218 [ed. I. Iordan, p. 130].

tru Parcevich, episcopul Marcianopolei, trimis de papă în Moldova, spre a ridica din decăderea în care se afla episcopatul Bacăului, spune despre starea Moldovei în timpul domniei lui Duca că „provincia întristată sub domnia acestui principe este mai de tot dezgolită de locuitori, care fug din țară și se trag în Turcia, Rusia, Transilvania, Valahia, se suie pe munții cei mai înalți și se ascund ca fiarele sălbatice în cele mai dese păduri". Aiurea Parcevich adaugă: „am dat Signoriei voastre de mai multe ori știința asupra apăsărei tiranice și nespusei sărăcii a sărmanilor locuitori ai acestei suferinde țări. Afară de jafurile necontenite, se mai adaoge încă teama războiului și a devastării tătarilor"[87]. Într-un al 3-lea raport, tot acest episcop spune că „preoții ortodocși s-ar risipi în toate părțile din pricina stoarcerilor nesuferite cărora sînt expuși"[88].

Jafurile lui Duca erau cu atîta mai simțite cu cît țara era mai cuprinsă la venirea lui. De la o vreme poporul se hotărî a nu mai fugi înaintea jafului, ci a opune puterea silniciei și a porni în contra domnului o cumplită răscoală. Cronicarul ne spune că „în anul 1672 rădicatu-s-au Hînceștii cu toți orheenii și lăpușnenii cu oaste asupra lui Duca, pentru urîciunea grecilor ce adusese pre mulți cu dînsul din Țarigrad, și mai ales pentru Cupăreștii ce erau în țară. Deci viind Mihalcea Hîncul și cu Durac sărdarul în Iași cu toate oștile, strigau să-i prinză pe greci și să-i omoare. Fugit-au toată boierimea, care încotro a putut. Iară Duca-Vodă, văzînd că s-au ridicat atîta țară asupra lui, au eșit din curtea domnească cu toată casa lui și au purces în jos pe iaz. Hînceștii însă au intrat în curtea domnească și prin casele boierești și negutitorești pen tîrg, strigînd și jăcuind. Și prinzînd pre greci, pre cîți i-au găsit, pre toți i-au omorît"[89] [34].

Duca-Vodă, fugind în Muntenia ⟨Dobrogea⟩, așteptase întîi să se liniștească răscoala și să se împace nemulțămiții; aceștia însă nu înțelegeau deloc a se lăsa de întreprinderea lor. Răscoala începută în ianuarie era încă în picioare după două luni, la sfîrșitul lui fevruarie. Oștirea lor era încă în mare număr așezată în tabără, pe cînd femeile și copiii lor îi trimiseseră spre siguranță în Polonia. Duca văzu că fără putere nu va izbuti să-și redobîndească tronul și ceru ajutor de la turci, pentru a reintra în Moldova[90]. Aceștia, care tocmai pe atunci declaraseră război polonilor, aveau interes a înnăduși orice soi de turburări care ar fi împiedicat mersul armatelor lor. Ei ordonă lui Ali-Pașa să stîmpere răscoala. Turcul intră în Moldova, împreună cu sărdarul lui Duca, Alexandru Buhuș, cu mai multe hoarde de tătari; lovește oastea Hînceștilor la *Iepureni,* o bate și o împrăștie. Pe la începutul lui aprilie, răscoala era stîmpărată și Duca reintră în scaunul domniei în Iași [35].

Înăbușirea răscoalei costă pe moldoveni suferinți mari și grele chinuri. „Multă mulțime au perit de sabie, pre alții i-au robit și mulți au murit de frig, fiind vreme de iarnă și foarte geroasă și mare; mulți din prostime, bărbați, femei și copii au pierit de frig, fiind bejăniți. Iară Hîncul și Durac și capetele celelalte au fugit cu toți în țara căzăcească"[91].

---

[87] Rapoartele lui Parcevich c. nunciul papal din Polonia, 7 martie și 26 aprilie, 1671, în Pejacevich, *Peter Freiherr von Parcewitsch, Erzbischoff von Marcianopol,* [Viena, 1880], p. 272 și 278.

[88] Alt raport al lui Parcevich, din 1670, reprodus de comitele Kemeny, în Anton Kurz, *Magazin für Geschichte... Siebenbürgens,* II, 1844, p. 72.

[89] Neculce, în *Letopisețe,* II, p. 218 [ed. I. Iordan, p. 130 — cu diferențe; vezi și *Cronica anonimă a Moldovei,* p. 44—47.]

[90] Două scrisori ale lui Casanova către împ., din 24 ianuarie și 26 fevruarie 1672, Hurm., *Frg.,* III, p. 280, 282.

[91] Neculai Costin, în *Letopisețe,* II, p. 8. Cf. Casanova c. împ., 5 aprilie 1672, Hurm., *Frg.* III, p. 282.

Urmările acestor măceluri nu erau încă șterse la 6 iunie 1672, cînd polonezul *Iazlovicz*, venind în Iași, scrie de acolo ambasadorului francez din Constantinopol: „am ajuns aice cu mare greutate și flămînd de tot, căci n-am întîlnit pe nimene în cale, ci numai multe corpuri moarte și oameni ciuntiți și aruncați pe drumuri"[92]. Tot acela scrie din Iași în iulie că „răscoala lui Hîncu, întîmplată de curînd, a pricinuit mare vuiet și mare spaimă. El a prădat pe toți nobilii și pe toți locuitorii din cele două districte ale Hotinului și Cernăuțului și a ucis o mulțime de lume"[93].

De la această răscoală a Hîncului a rămas zicătoarea moldovenească „Vodă da și Hîncu ba!", ceea ce se vede chiar din spusele lui Neculce că „numele Hînceștilor au rămas întru pomenirea oamenilor de atunci pînă astăzi"[94].

De abia se liniștise țara de răscoala Hînceștilor și războiul între turci și poloni se declară, iar sultanul însuși pornește asupra Cameniței, trecînd prin Moldova [36]. Înainte de a pleca, el ceruse de la Duca-Vodă să-i trimită științi asupra acelei cetăți, precum și planul ei, și Duca-Vodă trimise pe *Grigore Cornescul*, „ce era foarte meșter de scrisori și de săpături de piatră și de alte lucruri, și au făcut chip cetăței Camenița de ceară cu toate tocmelele ei din năuntru și din afară și o au trimis la împărăție de o au văzut"[95].

Duca-Vodă trebui să îngrijească de pregătirea podurilor peste toate rîurile, de conace și de provizii: pîine, orz, lemne, țăruse de corturi, ialovițe, berbeci, unt, miere, pentru strîngerea cărora se rînduiseră boieri anumiți. Venind sultanul la Iași, domnul ieși înaintea lui cu daruri frumoase, cai turcești cu podoabe scumpe și lighean cu ibric de argint. Se întinseseră pe ulițe în calea sultanului bucăți de atlaz, pe care dînsul călca. La o a doua vizită a sultanului în capitala Moldovei, el se sui în Cetățuie, privind acea întăritură din toate părțile. El puse pe un hogea să strige chemarea dreptcredincioșilor din clopotnița de la Sf. Neculai, după care moldovenii fură nevoiți să pecetluiască biserica mai mult timp, pînă să fie sfințită și curățită de această pîngărire[96].

Cu toate că Moldova avuse în acel an, 1672, o recoltă din cele mai îmbelșugate, Duca-Vodă nu îngriji cum se cuvine de aprovizionarea oștirilor turcești, îndrăznind să se scuzeze către turci, care doar treceau prin țară și vedeau mănoșia ei, cu lipsa în care ea s-ar afla. Sultanul, furios pentru asemenea neadevăr patent, mai ales că Grigore Ghica din Muntenia trimisese 2 000 de care de grîu[97], mazilește pe Duca și-l pune în fiare, scăpînd el de moarte numai prin bogate daruri făcute turcilor, între care padișahului o blană de vulpe de Mosc neagră, prea bună și scumpă[98]. Astfel se sfîrși a doua domnie a lui Gheorghe Duca în Moldova [37].

---

92 Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 259.

93 *Ibidem*, p. 258.

94 *Letopisețe*, II, p. 218 [ed. I. Iordan, p. 131].

95 *Ibidem*, p. 219.

96 *Ibidem* p. 220. Asupra ordinului de aprovizionare a armatei turcești, vezi și un raport a lui Gabriel Ienoris, curier împărătesc, către împ., 4 mai 1672, Hurm., *Frg.*, III, p. 282.

97 Khindtsperg c. împăratul, 20 iulie 1672, Hurm., *Frg.*, III, p. 283. Comp. Ath. Com. Ipsilanti, p. 43, și cîteva știri din Iazlowietz, în Podolia, din 11 febr. 1672, care spun că Duca-Vodă fu luat la Constantinopol din cauză că făcu monedă falșă. Hurm., *Doc.*, XVI, p. 9.

98 Raportul lui Giacomo Quirini c. dogele, 10 sept. 1672, Hurm., *Doc.*, V, 2, p. 136. Casanova către împ., 8 sept. 1672, Hurm., *Frg.*, III, p. 283; *Letopisețe*, II, p. 220 [ed. I. Iordan, p. 133].

Ștefan al XII-lea Petriceicu, 1672—1674 [38]. Turcii, neavînd acuma în decursul războiului polon timpul a specula cu domnia Moldovei, avînd apoi neapărată nevoie de autoritatea unui domn spre a scoate de la țară cele de trebuință oștirii lor, ordonă boierilor să aleagă dintre ei pe cine vor crede de cuviință. Boierii se unesc și aleg pe Petriceicu clucerul. Neculai Costin spune că gîndurile boierilor se opriseră întîi asupra lui Ilie Sturza, care însă repetă minunea cea făcută de Constantin Cantacuzino în Muntenia, anume de a refuza domnia, după care se zbuciumau atît de tare oamenii de atunci, dovadă că din cînd în cînd se ivea și în țările române cîte un cap cu minte, care avea înțelepciunea a respinge ceea ce alții vînau cu atîta înverșunare, domnia cea atît de primejdios atrăgătoare. Ilie Sturza, fiind însă strîns cu mare stăruință de boieri a primi domnia, știu scăpa de atare nevoie, amenințîndu-i că, dacă va lua domnia, pe toți boierii îi va pune sub sabie. Boierii, temîndu-se de gîndul lui Sturza, oferiră domnia lui Petriceicu, care nu era doar să refuze și el acel dar neașteptat. Destul că se găsise unul ca să o facă; doi ar fi fost prea mult[99].

Turcii luară Camenița, ce era de tot rău apărată în ziua de 27 august 1672* [39] și cerură îndată salahori din țările române pentru repararea întăriturilor și așezară în ea un pașă cu o garnizoană. Strălucita lor izbîndă le reaminti iarăși gîndul cel de atîtea ori apucat și apoi iar lepădat de ei de a preface Moldova în pașalîc [40]. Dorind însă să cunoască părerile moldovenilor asupra acestui scop al lor, cerură de la Petriceicu-Vodă ca să le trimită un boier în lagăr dintre cei mai de frunte ai țării. Petriceicu alese spre această misiune pe Miron Costin; „și mergînd el la vizirul, pusu-l-au vizirul de au șăzut înaintea lui, și i-au zis vizirul să-i spuie drept, pare-le lor bine că au luat împărăția Camenița au ba, iar Miron au răspuns că se teme a spune drept. Vizirul s-au zîmbit a rîde și i-au zis să grăiască, să nu se teamă. Atunci Costin zice: «Sîntem noi moldovenii bucuroși să se lățască împărăția în toate părțile cît de mult; iar peste țara noastră nu ne pare bine să se lățască.» Atunci vizirul iar au rîs și i-au zis: «drept ai grăit», și apoi l-au întrebat cum socotește, lăsa-va oaste turcească în Hotin cu Petriceicu-Vodă, ca să fie de paza țărei și a Cameniței"? Miron însă, încurajat prin nesupărarea vizirului pentru răspunsul său la prima lui întrebare, gîndindu-se tot la țara lui, își luă inima a spune turcilor: că nu ar fi bine să lese oaste turcească, că ar fi vreme de iarnă și nu o va putea birui cu fîn și grăunțe și alte bucate, că este țara săracă și ar flămînzi oastea; și a se rășchira prin sate iarăși nu ar fi bine, căci satele sînt rare și ar lovi podghiazuri din Țara Leșască, azi într-un sat, mîni în altul și pînă în primăvară ar peri oastea turcească toată și, adăugă Miron Costin — iarăși gîndindu-se la interesul țărei sale — ar strica podghiazurile printre oastea turcească și țara Moldovei. Mai înțălept ar fi ca oastea împărătească să se tragă în jos; numai să deie voie împărăția să scrie moldovenii la leși cu rugăminte și cu îmbunături. Fiind tot de o lege, ar crede leșii și ar lăsa de nu vor face stricăciune Moldovei și ar chivernisi și cetatea cu bucate pînă în primăvară".

Pentru a prețui după adevărata sa valoare patrioticul răspuns al lui Costin, trebuie să ne gîndim pe de o parte la fenomenala corupție de caracter în care înota boierimea acestor timpuri, apoi la primejdia cea

---

[99] *Letopisețe*, II, p. 221—222.

* Ed. a III-a corectează data căderii Cameniței din 30 august 1672 în 27 august 1672 întărind-o cu următoarea notă: „Un raport al lui Beaumont din 7 sept. 1672 vorbește de Camenița ca luată de turci. Hurm., *Doc.*, XVI, p. 32. Data de 27 aug., *ibid.*, p. 34".

nesfîrşită în care nişte asemene vorbe, dacă ar fi fost interpretate de turci ca spuse în interesul leşesc, puteau să arunce pe acel ce le rostea. Totuşi Miron Costin avu inima a le da fiinţă, căci ştia el doară că rămînerea turcilor în Cameniţa şi în Hotin era aproape tot atît ca şi prefacerea Moldovei în paşalîc turcesc, cu stingerea legii şi a neamului moldovenesc.

Cronicarul Neculce, de la care am împrumutat această interesantă convorbire, ne spune că „unii din boieri, după ce le-au spus Miron sfatul, ziceau că-i mai bine să lese pe turci să ierneze, că pot altfel să prăde ţara leşii. Iară Miron zicea că nu vor prăda-o; iar de or şi prăda, nimica nu va fi, decît să le ieie ienicerii muierile şi copii şi să rămînă şi aşăzători, să nu se mai ducă"[100].

Turcii luară din convorbirea cu Miron Costin ce le trebuia lor, anume ştiinţă că ar fi primejdios, tocmai atunci, în timpul unui război cu polonii, a încerca prefacerea Moldovei în paşalîc, întrucît moldovenii s-ar teme de un asemene lucru şi s-ar putea întîmpla o răscoală care să le compromită interesele[101].

De altfel, în privinţa garnizoanei de lăsat în cetatea dobîndită de ei la marginile Poloniei, este lesne de înţeles că nu urmară sfatul boierului moldovean[102]. Ei numiră pe Husein-Paşa de comandant în Cameniţa, cu o garnizoană de 12 000 de oameni, şi într-un lagăr întărit de lîngă Hotin lăsară un puternic corp de armată de 80 000 de soldaţi. La 21 octombrie, Mohamed sultanul începe mişcarea lui de învîrtejire, şi patru săptămîni după aceea intră triumfător în Adrianopol, dînd trei zile de pompoase serbări spre prăznuirea strălucitei izbînzi[103].

Aceste însă nu erau, cum zice Neculce, decît „începătura durerei şi stricărei ţărei noastre"[104]; domniile viitoare vor desăvîrşi-o.

Turcii credeau că au găsit în Petriceicu acel aluat mlădios de care aveau nevoie pentru a supune cu totul Moldova trebuinţelor războiului. Şi, într-adevăr, că el şi trecea în ochii tuturor drept un om blînd şi slab[105]. La început el se şi arătă astfel precum îl judecau turcii, punînd toată îngrijirea la adunarea proviantului trebuitor urdiilor turceşti şi „domnind ţara lui tot de călare", cum zice cronicarul, ca una ce era mai toată băjenită.

Pe de altă parte, el înştiinţa pe turci despre toate intrigile ce pe atunci turburau Polonia şi anume despre nemulţămirea dietei cu regele de atunci, Mihail Visnoviecki, şi despre silinţele lui Sobieski de a-l răsturna. Turcii îl însărcinaseră să trimită iscoditori la Varşovia spre a vedea starea lucrurilor mai de aproape[106].

---

100 *Letopisețe,* II, p. 221—222 [ed. I. Iordan, p. 134—135, cu diferenţe].

101 Un raport al lui Khindtsperg către împ., datat din Iaşi, unde rezidentul se dusese pentru a mijloci pacea între turci şi poloni, din 8 noiemvrie 1672, în Hurm., *Frg.* III, p. 284, spune: „Von der Pashhalikisirung der Moldau kam es diesmal ab und zur *Verhüteung eines Aufstandes* stellte der Grossherr den moldanischen Landständen freie Wahl eines neuen Fürsten anheim, welche auf den schwächeren unter ihnen einen Boiaren Stephan Petriczeiko insbesondere desswegen fiel weil derselbe im Laufe des diesjährigen Feldzuges dem Sultan treue Dienste widmete".

102 Deşi Neculce spune dimpotrivă că: „au lăsat vizirul după sfatul lui Miron", [*Letopisețe,* II], *ibidem.*

103 Zinkeisen, *Gesch. des osm. Reiches,* V, p. 72. Mai multe scrisori din Polonia relative la treptata înaintare a armatelor turceşti în Hurm., *Doc.,* Supl., I, p. 259—263.

104 *Letopisețe,* II, p. 219.

105 Aşa îl caracterizează şi Neculai Costin, în *Letopisețe,* II, p. 9, şi residentul Khindtsperg, în raportul său din Iaşi, citat în nota 101 [Vezi şi *Cronica anonimă a Moldovei,* p. 48, unde se spune că domnul era „om bun şi de cinste"].

106 Rapoartele lui Khindtsperg către împ., din ian. 1673, în Hurm., *Frg.,* III, p. 287—288.

În curînd însă domnul schimbă gîndurile sale. Vedea el bine că dacă turcii vor urma înainte a ocupa Hotinul, avînd aici un pașă, atunci „în Moldova n-are ce mai domni domn"[107]. Apoi ordinele de aprovizionări plouau pe fiece zi; se cerea, între altele, cîtimea enormă de 10 000 de chile de grîu din partea fiecărei țări și întocmirea cea anevoioasă a podurilor peste Nistru[108].

Pe lîngă aceste, se mai jăluiesc moldovenii, prin o solie înadins trimisă la Poartă, că comandantul turcesc din Camenița, care trăgea el acuma tributul spre a întreținea din el garnizoana din acel oraș, mai pusese mîna pe vama cea mai mănoasă a Moldovei, acea de la Hotin pe Nistru, și apoi năcăjea fără încetare pe locuitori cu nesfîrșite beilicuri și cărături de tot felul, încît îl silise să-și părăsească locuințele și să se risipească în alte țări vecine. Față cu dezgolirea țării de oameni, așa se plîngeau boierii, ar fi peste putință a se aduna dările trebuitoare pentru plata tributului[109]. Către aceste încălcări, se mai adaugă în anul 1673 și o recoltă slabă, care amenință țara cu foametea, grîul anului trecut fiind tot luat pentru aprovizionarea Caneniței[110].

Către toate aceste suferinți ale țării, care trebuiau să facă tot mai nesuferită domnia turcilor, se adause o ocară personală adusă de pașa comandant al armatei domnului Moldovei, anume amenințarea cu bătaia în caz de a nu îndeplini din cuvînt în cuvînt niște ordine. Insulta împinge pe Petriceicu a face pasul hotărîtor și a trece la poloni.

Domnii țărilor române, Grigore Ghica și Ștefan Petriceicu, trimiseseră în solie la Viena pe *Petru Parcevich,* episcopul de Marcianopole, ce fusese prin Moldova. Acesta merge în capitala Austriei în 26 august 1673, spunînd împăratului că ambii voievozi ar fi hotărîți a trece la poloni[111]. Și, într-adevăr, ei trimit în taină la leși și-i cheamă să vină asupra Hotinului, făgăduindu-le trecerea la ei în focul bătăliei. Polonii se grăbesc a da urmare chemării și, la începutul lui noiemvrie, se pun în mișcare asupra cetății. O ceață groasă care întuneca aerul în ziua de 10 a acelei luni înlesnește trecerea românilor în partea leșilor [41], care de către Ștefan Petriceicu se făcu chiar pe față, iar din acea a lui Ghica mai pe ascuns, făcîndu-se a fi fost prins împreună cu cei 5 000 de oameni pe care îi comanda[112] [42]. Efectul părăsirii lagărului turcesc de către români este dezastruos pentru turci: ei pierd marea bătălie contra leșilor sub zidurile Hotinului, în 10 noiemvrie 1673.

Mari fură pierderile turcilor: aproape de 20 000 de oameni acopereau cîmpul războiului sau pieriră înecați în apele Nistrului. Românii și cu polonii se încărcară cu o pradă din cele mai bogate. Polonii ocupară îndată Hotinul și, după aceea, întinzîndu-se în Moldova, puseră mîna pe Suceava și pe cetatea Neamțului, luînd în stăpînire aproape toată partea de sus a acestei țări Ei dau lui Petriceicu 10 000 de oameni pentru a apăra Iașii de un atac al turcilor.

Comunicările cu Camenița fuseseră întrerupte și o revoltă a ienicerilor întîmplată în Constantinopol, împiedicînd trimiterea unor ajutoare la timp, turcii sînt nevoiți să se retragă peste Dunăre, pierzînd îmbelșugatele grînare ale Moldovei și Munteniei. Și cu toate aceste polonii nu se folosiră cum trebuia de izbînda dobîndită. Cauza era că Sobieski, comandantul expediției, se pusese în legătură cu turcii spre a

---

107 Neculce, în *Letopisețe,* II, p. 223.

108 Giacomo Quirini către dogele, 22 iunie 1673. Hurm., *Doc.,* V/2, p. 139.

109 Khindtsperg către împ., 13 aprilie 1673, Hurm., *Frg.,* III, p. 289.

110 Ștefan Petriceicu către Poartă, Hotin, 28 iunie 1673, *ibidem,* p. 290.

111 Raport din Viena din acea dată Hurm., *Doc.* V/2, p. 140.

112 Mai sus p. 194. «N. Iorga, *Studii și doc.,* IX, p. 141 și urm. dă o foarte amănunțită descriere a expedițiilor turcești contra polonilor.»

dobîndi de la ei ajutor de bani spre a răsturna pe Visnoviecki și a pune mîna pe tronul Poloniei. Dacă el nu ceru chiar de la turci ajutor armat, aceasta o făcu numai fiindcă și-ar fi pierdut toată vaza și popularitatea lui în Polonia. Așa, prin vinovata lui neîngrijire, el nu ia Camenița, ba chiar îngăduie pe turci să aprovizioneze din nou garnizoana cetății, mai lasă să se înconjure și să se asedieze garnizoanele polone care cuprinseseră Suceava și Neamțul, încît strălucitul rezultat al luptei de la Hotin este nimicit în puține luni după dobîndirea lui[113].

Boierii moldoveni pare că ar fi presimțit neputința Poloniei. Ei refuzaseră de a se haini alături cu Petriceicu, și cel dintîi care se opuse apucăturii domnului fu Miron Costin. El spuse lui Ștefan verde în față că: „ori să fie voia Măriei tale, ori să nu fie, noi nu vom lăsa casele să le ieie tatarii"[114] și, închinîndu-se la domn, ieși din casă urmat de marea mulțime a boierilor țării, care se temeau de răzbunarea turcească și de slabul sprijin al polonilor. Cînd sultanul rîndui în domnie pe Dumitrașcu Cantacuzino, aproape toată boierimea trecu în partea lui.

Hainirea lui Ștefan Petriceicu și a lui Grigore Ghica avu însă și altă urmare. Domnii români, punîndu-se prin trădarea lor în o grea poziție față cu turcii, fuseseră nevoiți a căuta sprijin contra păgînilor și la alți principi creștini, și cel întîi care se înfățișă în ochii lor fu țarul rușilor. Pe la începutul anului 1674, ei trimit la Moscova pe ieromonahul Teodor ca să se închine, rugîndu-se de Maiestatea sa imperială ca „să le deie ajutor spre a-i apăra și scăpa de suferințe".

Țarul Alexei, văzînd a lor închinare, ordonă trimiterea unor oști pentru apărarea Moldovei și a Munteniei și cere de la principii acestor țări ca să trimită spre mai bună asigurare pe cei mai credincioși din cler și boieri, care să încheie convenția pe baza căreia trebuia să rămînă în supunerea împăratului. Condiția pe care o punea țarul primirii acestei închinări a *suveranilor* Moldovei și Munteniei, cum îi numește el de mai multe ori în acel proiect de tratat, era ca ei „să nu să fi supus regelui Poloniei", pentru a îndepărta astfel pricini de neînțelegere cu acea țară vecină, făgăduindu-le că, „după săvîrșirea jurămîntului de supunere, să-i apere cu oștirile sale de dușmanii sfintei cruci și să le deie și ajutor bănesc"[115].

Acest proiect de tratat este important, nu prin urmările sale imediate, care nu ieșiră la nimic, din pricina mazilirii domnilor ce vroiau să-l încheie, dar prin aceea că deschide bateriile politicii rusești asupra țărilor române. Încercarea fu pusă de mai multe ori în lucrare de ruși, pînă ce, la sfîrșit, prinzînd și izbutind, avu urmări necalculabile.

Dumitrașcu Cantacuzino, 1674—1675 [43]. Cămărașul Dimitrie Cantacuzino, fiul lui Mihail și nepotul cel proteguit de Constantin postelnicul, și care prin o neagră nerecunoștință contribuise la nenorocirea proteguitorului său, după fuga lui Grigore Ghica, în 1665, se duce în Constantinopol, unde se însoară și devine curînd după aceea capuchihaia lui Petriceicu al Moldovei în 1673, iar de aici este rînduit în domnia acestei țări[116].

---

[113] Vezi mai multe rapoarte ale lui Khindtsperg către împ., de la începutul anului 1674, în Hurm., *Frg.*, III, p. 301—308, mai ales unul din 26 mai (p. 308), în care spune: „Kurz, Sobieskys, Verrath an Polen und der, christenheit leidet keinen Zweifel mehr".

[114] Neculce, în *Letopisețe,* II, p. 227 [ed. I. Iordan, p. 140].

[115] Proiect de tratat între Ștefan Petriceicu și Const. Șerban și țarul Alexei Mihailovici, 10 martie 1674, în Mitilineu, *Colecție de tratate,* București, 1874, p. 78.

[116] *Genealogia Cantacuzinilor,* original, p. 49.

Sultanul, văzînd trădarea lui Petriceicu și trebuind să-l înlocuiască imediat, trimise în domnie pe Dumitrașcu Cantacuzino, „ne fiind alții din greci acolo lîngă împărăție și fiind în cunoștința turcilor și știind că-i e casa în Țarigrad"[117]. Neculai Costin observă ca un lucru cu totul afară din cale, nu numai că domnia nu costă pe cel miluit cu ea nici o cheltuială; dar încă turcii îi dădură bani de drum. Turcii nu aveau acuma timpul de a specula; războiul polon, pierderea de la Hotin și hainirea lui Petriceicu-Vodă îi speriaseră peste măsură, și abaterea de la regula obișnuită este deci pe deplin explicată. Despre acest domn spune același cronicar că era „hireș din grecii cei de frunte ai Țarigradului și era destul de cumplit și vrăjmaș" [44].

Trebuind să fie introdus în țară cu puterea, deoarece Petriceicu tot ținea încă Iașii, el vine sprijinit pe o oaste de tătari care bate pe Petriceicu la *Movila Răbîei*, alungîndu-l din țară, în postul Crăciunului, iar Dumitrașcu Cantacuzino intră în Iași și apucă scaunul [45].

Noul domn însă se temea de leși și, exprimîndu-și teama lui către vizirul, acesta porunci să ierneze tătarii în țară, prin care turcii îndeplineau deodată două scopuri: mai întîi, împiedicau pe leși a cuprinde iarăși Moldova, apoi slăbeau țara ca să nu se mai poată haini lesne. Boierii însă, înspăimîntați de iernatul hoardelor tătărești, propuseră vizirului să-i facă zapis la mînă că nu vor veni leșii ca să strice țara și domnia va trăi în pace la Iași. Se spune însă că Miron Costin nu primi acest sfat, zicînd „că s-au făcut multă vrajbă cu leșii și, știind și pe Petriceicu-Vodă că-i dus cu dînșii, nu se vor putea răbda să nu sloboadă podghiazuri să strice țara și pe urmă a cădea greu pe capetele lor; iar așa de vor ierna tatarii în țară, mai bine va fi, că vor apăra țara și de podghiazuri".

Ne mirăm de aceste păreri ale lui Miron Costin, căci mai întîi l-am văzut mai sus apărînd Moldova înaintea lui Husein-Pașa și punîndu-și capul în joc pentru a îndepărta din țară pericolul încuibării turcilor în ea, și acuma el să sfătuiască a primi să ierneze în Moldova cumpliții tătari! Apoi, oricît ar fi putut prăda leșii într-o expediție a lor, nu se putea deloc asemăna cu despoierea statornică a țării timp de o iarnă întreagă de către nemiloasele hoarde tătărăști.

Să se fi temut oare Miron Costin de reîntoarcerea lui Petriceicu-Vodă, pe care-l părăsise cînd îl văzuse trecînd la leși, sau această știre nu este decît o calomnie pusă în socoteala boierului moldovean, al cărei răsunet poate involuntar se făcu Neculce, care raportează acest fapt, însă numai cît prin „se zice"[118].

Domnul grec ce era în fruntea țării fără îndoială că era să se îngrijească mai mult de interesul lui decît de acel al țării și el deci rosti cuvîntul care trebuia să fie hotărîtor și care aruncă asupra Moldovei una din cele mai cumplite nevoi din multele prin care trecuse nefericita țară. Tătarii fură opriți să petreacă iarna spre a sluji domnului de apărare.

„Deci intrat-au tătarii în țară ca lupii într-o turmă de oi, de s-au așăzat la iernatec prin satele din Prut și pînă în Nistru și mai sus, pînă la apa Jijiei, nimărui nefiindu-i milă de săraca țară, ca și cînd ar fi fost fără domn. Așa era jac întrînsa cum ar fi fost ei săracii pricina răutăței, cum ar fi sfătuit ei săracii ca să vie leșii cu oaste la Hotin. Cum s-au îndurat a da țara în pradă fără de nici o nevoie, numai pentru frica cea

---

[117] Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 12. Comp. raportul lui Khindtsperg către împ., 3 ian. 1674. Hurm., *Frg.*, III, 299: „des seitherigen moldauischen agenten, Dimitraschko".

[118] *Letopisețe*, II, p. 228—229. «Cf. Lettre écrite de Varsovie, 15 iunie 1674, în N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 84.»

blăstămată de o năvălire leșească! Tătarii sînt lupi apucători, pradă, robesc, bat și căznesc pe creștini, neavînd nici o frică de mîrzacii lor, și tătarii nu mănîncă ce mănîncă gospodarii casei, ci tot carne de vacă și de oaie, de nu poate să-i biruiască cu hrana pe dînșii și pre caii lor; că un sac de orz dau pe zi unui cal și cît nu poate să mănînce un cal într-o zi îl deșartă din traistă și-l strîng în deosebi; și dacă își sfîrșea bietul om orzul din groapă, tătarul făcea pe om de cumpăra orzul cel strîns de el. Mîncat-au tot, și pîne, și dobitoc și-au jăcuit tot pînă la un cap de ață; pre mulți au și robit furiș: femei, fete, copii. Rămas-au bieții oameni numai cu sufletele, bătuți și zdruncinați, precum era mai amar, cum nu se poate scrie, nici a se povesti caznele și ucisurile lor. Viind primăvară, s-au rîdicat tătarii din țară"[119].

Urmările unei asemene stări de lucruri fu o ciumă cumplită, care aduse Moldova pînă la marginea prăpastiei. Rezidentul german Khindsperg, care veni în septemvrie 1674 încă o dată prin țară, spune despre Moldova că: „mizeria acestei mari și frumoase regiuni este îngrozitoare, și că cea de pe urmă devastare a ei, mai întîi prin poloni apoi prin tătari, a fost atît de neomenoasă, încît aproape 2/3 din poporația ei pierise sau se împrăștiase"[120].

Tocmai pe atunci însă, puțin timp după suirea lui Ioan Sobieski în tronul Poloniei, în fevruarie 1676, se încheiase și pacea între turci și poloni la *Juravna,* în 27 octomvrie același an, prin care turcii păstrează Camenița în Podolia, iar Polonia este scutită de tributul de 220 000 de galbeni pe care-l plătea pînă atunci Porții [46].

Asupra țărilor române această împăcare între turci și poloni are deocamdată de efect că se reîncepe de îndată specularea domniilor lor, care încetase întrucîtva în timpul războiului. Turcii doritori, flămînzi de bani, se grăbesc a primi oferta unui Antonie Ruset și mazilesc pe Cantacuzino pentru a da aceluia domnia.

4. De la Antonie Ruset la Constantin Cantemir

Antonie Ruset, 1675—1678 [47]. Deși un raport al lui Morosini către dogele spune despre Ruset că ar fi fost un negutitor din Țarigrad, cronicarii Moldovei, Neculai Costin și Ioan Neculce arată că el era boier încă de mai înainte, purtînd numele de Chiriță Draco Ruset și că mersese la Constantinopol împreună cu Alexandru Costin, la moartea lui Ștefăniță-Vodă, spre a pune la cale domnia lui Dabija. Aceste știri contrazicătoare, date de două izvoare tot atît de vrednice de credință, s-ar putea împăca astfel că Chiriță Draco, mergînd în capitala împărăției cu prilejul arătat, se va fi apucat aici iar de afaceri negutitorești, cu care probabil că era deprins înainte de a se strămuta în Moldova, așa că rezidentul german a putut să-l ieie drept negutitor, deși el era boier moldovean, și nu numai el, dar și fiul său Alexandru, sulger mare pe timpul lui Petri-

---

[119] Neculce, în *Letopisețe,* II, p. 229 [ed. I. Iordan, p. 143—144, cu diferențe].
[120] Khindtsperg către împ., Iași, 29 septemvrie 1674, Hurm., *Frg.*, III, p. 311—312. «Cf. Kasimir Sira c. episc. de Marsilia, 27 ianuarie 1676: „la ruine que ces pays-là on souffert. Surtout le sieu (sic) fait un grand chastiment par la peste". N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 87.»

ceicu [48]. Chiriță Draco capătă domnia pentru 60 de pungi[121]. Dumitrașcu Cantacuzino este însă aruncat în închisoare, cerîndu-i-se pentru eliberare suma însemnătoare de 150 de pungi. Își aduseseră aminte turcii că la numirea lui în domnie nu numai că nu-i luaseră nimic, dar încă îi dăduseră și bani de cheltuială![122]

Gheorghe Duca fiind tot pe atunci rînduit în Muntenia, ambele țări române intraseră în stăpînirea unor boieri ce nu erau decît niște greci veniți din Răsărit în ele și care purtau încă pe deplin străina lor fire[123].

Antonie Ruset ajunge în Iași în luna lui decemvrie 1675, în timp ce tratările de pace cu polonii lăsau liniște Moldovei. El se apucă de cîteva lucrări de nevoie publică, precum reparează biserica Sf. Neculai de lîngă curtea domnească, care era descoperită și clopotnița stricată, face o cișmea în zidul bisericii despre poarta cea mare a curții domnești, aducînd apă pe oale de departe; zugrăvește apoi pridvorul și biserica pe dinlăuntru și aduce din țara leșească mai multe odoare pentru același lăcaș. Mai face și un zid în jurul [bisericii] Sf. Neculai, precum și unul împrejurul mînăstirii Sf. Sava și, spune cronicarul, că „ar fi făcut el multe alte lucruri bune în țară, că era un domn bun și milostiv și îndurător, numai țara n-au avut noroc să domnească mult“[124] [49].

De abia se împăcaseră lucrurile cu Polonia și ele se strică cu rușii. Relațiile între ei și Poarta otomană se răciseră încă din 1667, cînd se încheiase între ruși și poloni pacea de la Andrussovo [50], deoarece turcii nu erau niciodată mulțămiți cînd vedeau că se împacă puterile Nordului. Deocamdată reaua plecare a turcilor pentru moscoviți se arată în nepoliticoasa lor purtare față cu ambasadorii țarului. Mai mulți din trimișii acestuia către sultanul în afacerile prădăciunilor tătărești sînt foarte rău tratați de turci, mai ales că ei singuri, avînd o purtare cam mîndră în Constantinopol, împingeau pe turci a-și descărca asupra trimișilor ura și dușmănia de care erau aprinși contra stăpînilor lor.

Așa, bunăoară, acel din 1668 refuză a face cunoscut de mai înainte vizirului cuprinsul cererilor sale, nu vrea să întrebuințeze la audiență pe tîlmaciul recomandat lui, nu trimite darurile obișnuite în serai, nu salută pe ceilalți viziri afară de caimacamul, intră călare și înarmat în curtea palatului și, în sfîrșit, nu se închină destul de adînc înaintea sultanului. La această de pe urmă ofensă, turcii nu se mai pot reținea și-l împing de cap la pămînt pentru ca complimentul său să atingă adîncimea cuviincioasă. Îndrăznind apoi ambasadorul a spune că prea puternicul său împărat și domn, țarul, trimite sultanului Mehmet prieteneasca lui salutare, turcul izbucnește într-o furie atît de cumplită pentru această deopotrivă punere a ghiaurului cu padișahul, încît poruncește de îndată a se scoate pe ambasador din sală și a i se administra un număr de toiege, ceea ce caimacamul nu lipsește a îndeplini cu cea de pe urmă asprime. Și apoi să ne mirăm dacă erau bătuți capuchihaii românilor!

Ambasadorul, bătut, nemaiîndrăznind a apărea în persoană pentru a

---

[121] *Letopisețe,* II, p. 3, 15 și 232. Zuano Morosini c. dogele, 20 noiemvrie 1675. Hurm., *Doc.,* V/2, p. 148: „Udiva intanto il vizir le propositione e le secrete offerte di Antonio Rosetti, *Greco negotiante* in questa citta, che aspirava al esser nello stesso principato investito e ridotto finalmente il prezzo di cosi nobil preda a 60 borse“.

[122] Alt raport al lui Morosini, din martie, *ibidem,* p. 149.

[123] Așa îl califică și un raport al lui Ollivier de Nointel, amb, în Const[antinopol] c. Forbin Ianson, amb. în Varșovia, 1 martie 1676. Hurm., *Doc., Supl.,* I, p. 263: „ce sont des Grecs eslevés par argent qui au bout d'une année ou peu plus tombent du trone dans une prison ou ils rendent gorge au delá de ce qu'ils ont volé“.

[124] Neculai Costin, în *Letopisețe,* II, p. 16. Comp. Neculce, *ibidem,* p. 232 [ed. I. Iordan, p. 147].

îndeplini solia lui, cere prin alte persoane ca sultanul să recunoască stăpînului său titlul de împărat al Moscovei. Bietul ambasador primește ca răspuns că atît el cît și stăpînul său ar fi niște „porci“, cuvîntul cel mai greu de insultă la turci, care privesc acest animal ca tot ce poate fi mai necurat. Relațiile începute în acest mod mergînd tot înăsprindu-se, războiul era gata oricînd să izbucnească.

În 1676, Doroșenko, hatmanul cazacilor, strîns rău de poloni și nefiind ajutat la timp de Poartă, se aruncă în brațele rușilor și le trădă lor cetatea Cehrinul. Turcii scot la moment pe Gheorghe Hmelnicky din închisoarea celor 7 Turnuri, unde se afla, îl numesc hatman al cazacilor și, trimițîndu-l în Ucraina, declară totodată Rusiei război în 1677[125].

Antonie Ruset și Duca-Vodă al Munteniei sînt îndatoriți a merge cu oastea la asediul Cehrinului, pe care în acel an nu izbutesc turcii a-l lua. Ei repetă expediția în anul următor, 1678, cînd ajung să ieie cetatea sub conducerea însuși a marelui vizir Kara-Mustafa [51].

Cu prilejul trecerii vizirului prin Moldova*, mai mulți boieri amestecă domnia lui Antonie-Vodă, scornind împotriva lui deosebite pîri. Între aceștia erau mai ales hatmanul [Alexandru] Buhuș și Miron Costin logofătul [52]. Aceste intrigi combinîndu-se cu acele din Muntenia, cu care Șerban Cantacuzino căuta să răstoarne pe Duca-Vodă, aduc mazilirea lui Antonie Ruset, întrucît turcii prețuiau prea mult pe Duca-Vodă pentru a-l îndepărta cu totul de țările române, și-l strămutară în Moldova, cînd numiră pe Șerban Cantacuzino domn în Muntenia.

Cronicarul adaugă că mazilirea lui Antonie-Vodă se făcu și din pricină că turcii luaseră obiceiul de a face la trei ani mucaremea, adică schimbare de domnie. Și, cu toate aceste, bietul Antonie Ruset cheltuise la vizirul vreo 100 de pungi de bani și fusese chiar îmbrăcat în caftan, iar boierii ce-l pîrîseră „au început a-și prinde caii să fugă încotro vor putea“.

Antonie-Vodă însă, deși se curățise de pîrile boierilor prin banii vărsați în mîinile vizirului, nu luase nici o măsură pentru a întîmpina și intrigile celelalte ce se urmăreau în Constantinopol spre a se da domnia Munteniei lui Șerban Cantacuzino, cînd atunci acea a Moldovei trebuia să vină lui Duca. Și așa, tocmai în momentul cînd Antonie-Vodă credea că a tocmit trebile, vine de la Constantinopol un agă cu ordinul de mazilire și îl dezbracă de caftanul pe care abia îl pusese în spatele sale, îi pune fiare în mîini și-l duce la Constantinopol, unde este aruncat în închisoare.

Duca-Vodă însă pîrăște pe Antonie la sultanul că ar fi jefuit țara, introducînd el acest obicei de a se pîrî pe domnii destituiți, și Antonie este supus la grele munci, bătîndu-i-se trestii pe sub unghii, spre a-l sili să arate comorile sale; și așa l-au făcut să deie, cum spune Neculcea, „o mie de pungi“, cifră desigur exagerată[126].

---

125 Zinkeisen, *Gesch. des osm. Reiches*, V, p. 82.

* În ediția a III-a figurează aici următoarea notă: „Trecerea vizirului prin Moldova și prin Iași este descrisă cu deamănuntul în *Journal de son Excellence* [I. Gninski] *le Palastin de Kulmie*. Lucru curios însă acest jurnal spune că la 1677 domnea în Moldova *Duca-Vodă!*: «Douka, presentement Hospodar ou Duc de Moldavie», cînd Neculai Costin pune începutul domniei lui Duca-Vodă în decemvrie 1678 (vezi mai jos, p. 252). N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 90“.

[Nu este vorba de nici o greșală; la trecerea soliei lui I. Gninski prin Iași domn era Antonie Ruset; vorbind despre mănăstirea Cetățuia, solul afirmă că a fost construită de G. Duca „acum — în 1677 — domn al Țării Românești“ *(Călători străini*, VII, p. 349 și 353).]

126 *Letopisețe*, II, p. 234. Comp. scrisoarea unui anonim, 10 mai 1679, Hurm., *Frg.*, III, p. 320. Ruset fiind în 10 mai 1679 la Constantinopol, el trebuise să iasă din domnie ceva mai înainte. Scrisoarea reduce suma stoarsă de turci de la Antonie-Vodă la 300 de pungi.

În orice caz, Antonie-Vodă fu cu desăvîrșire sărăcit de turci și plăti scump, prin nenorocirea întregii sale existențe și ruina familiei sale, cinstea cea efemeră de a fi trecut și el pe tronul Moldovei. Dar crede cineva că soarta acestui domn nenorocit învăță minte pe cei ce veniră după el? Ei tot urmară înainte a se întrece în goană după tronurile țărilor române, atît de dulce și de îmbătătoare este puterea de a domni!

Gheorghe Duca a treia oară, 1678—1684. Acest domn urca pentru a patra oară treptele tronurilor române, după ce domnise mai înainte de două ori în Moldova și o dată în Muntenia.

Dacă turcii îl rînduiră și de astă dată domn în Moldova, aceasta o făcură în considerație că Duca-Vodă se arătase todeauna cu mare credință către împărăție, întrucît de cîte ori fusese mazilit primise atare pedeapsă cu supunere și totdeauna se retrăsese în Turcia, pentru a aștepta de la buna voința stăpînilor săi reîntocmirea poziției lui, iar niciodată nu se hainise, căutîndu-și în alte țări adăpost și ajutor[127].

Cum vine în Iași, în ziua de Sfîntul Neculai, 6 decemvrie 1678, el își plătește mucaremeaua ⟨mucarezul⟩ din banii lui și face mare volnicie țăranilor, iertîndu-le birul peste iarnă. Pe lîngă acest nume bun ce și-l făcea la începutul domnici, el pusese să sfîrșească de zugrăvit biserica Sf. Neculai, pe cît rămăsese neistovit de la Antonie-Vodă, anume de la ferești în jos[128]. Împrejurarea că turcii, după luarea Cehrinului, intraseră în tratări de pace cu rușii, care și conduc la încheierea ei în anul 1681 la *Radzim*, lasă lui Duca-Vodă răgazul trebuitor spre a se ocupa de atari lucrări de artă.

Dar nu era aceasta firea adevărată a lui Duca-Vodă, ci el vroise numai să înșele și să îmblînzească norodul care se afla în mare parte băjenit pentru turburările de mai înainte. Curînd izbucnesc ca un vulcan mistuitor lacomele lui apucături și, pretextînd greutățile ce le avea cu mulțămirea turcilor, care de la cucerirea Ucrainei își făceau necontenit drumul prin Moldova către acea parte, pune în lucrare asupra țării un sistem de jaf și de despoiere care, chiar în acele timpuri deprinse cu nedreptatea, întipări urme neșterse în amintirea oamenilor.

Cronicarii descriu într-un glas dezbrăcarea țării de fostul băiat de prăvălie. El scoase pe țară dări pînă atunci neauzite și nepomenite, de față cîte 6 pînă la 8 galbeni, impunîndu-le parte individual, pe oamenii mai înstăriți, parte pe sate, care trebuiau să le răspundă după sistemul cislei. „Și după ce au rînduit acele hîrtii de cîte 6 și 8 galbeni, au întreit și împătrit birul, încît acel ce trebuia să plătească 8 galbeni, i se venea să plătească aproape 50; și dacă nu găsea cu ce plini de la unul, lua altuia pentru acela; și pre unde era pustiu, făcea pe zlotași de plăteau din averile lor; ei puneau pe boieri dăjdi și împrumuturi peste puterile lor, cît nu se mai puteau plăti, fiind mai ales pe atunci și vitele căzute în preț, nefiind vînzare în ele, vaca un galben și boul doi. Pline erau închisorile de boieri și grosurile de cei săraci, de-i bătea și căznea, cu capetele prin garduri, și leșinați de foame, și bărbați și femei, de mureau prin grosuri; și pe jupînesele sărace încă le lega la puști și le închidea la seimeni pentru bani, dintre care multe au murit de foame, altele de facere, că erau multe și grele; deși făceau copiii prin grosuri, și tot nu le slobozea, pînă la multe le-au crescut copiii pînă au început a grăi, unii a

[127] Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 21.

[128] Această împrejurare, adică rezugrăvirea bisericii Sf. Neculai pe dinlăuntru în totalitatea ei de Antonie și Duca-Vodă, pune în îndoială autenticitatea portretului lui Ștefan cel Mare, descoperit de N. Ionescu, după scîndurile cafasului la acea biserică. Vezi chestia portretului lui Ștefan cel Mare, articol de Hasdeu, în *Columna lui Traian*, 1882, p. 115.

umbla în picioare. Duca-Vodă au scornit pentru întîia oară mortasăpia în țară, adică darea pe tăierea vitelor; și introduse obiceiul cel nou de dădea și boierii cei mari goștina de oi. El era și domn, și vistiernic [mare], și negutător, și vameș... iar doamna lui îl ajuta în despoierea țării, cîrciumărind bucatele din casă, pînea [ori pe unde avea] și băutura, vînzînd contribuțiile în natură pe care domnul le primea de la țară pentru nevoile curții. Mai făceau apoi și boi de negoț, hrănindu-i însă cu ⟨și mînca iarna⟩ fînețele oamenilor"[129].

O asemene purtare a domnului provocă în contra lui un complot care sfîrși însă cu pieirea celor ce-l urziseră. Trei boieri, anume [Vasile] Gheuca vistiernicul, Gheorghiță Bogdan vel jitnicer și Lupu, ce fusese sulger al doilea în domnia lui Dumitrașcu Cantacuzino, înțelegîndu-se însă și cu alții, făcură niște scrisori falșe, cu iscălitura fostului domn Antonie, și le trimiseră la boierii din Lăpușna și din Orhei, spunîndu-le să se răscoale asupra lui Duca-Vodă, să-l prindă, știind că tot din aceste părți ale țării se rǎsculaseră și Hînceștii în domnia a doua lui Duca. Unul însă din acești boieri, Lupu sulgerul, voind a-și face din acest complot un titlu către Duca-Vodă, îi denunță faptul. Duca pune îndată mîna pe ceilalți doi conspiratori, îi judecă la divan și le taie capetele lîngă cișmeaua curții domnești.

O mulțime din boierii ceilalți, care erau mai mult sau mai puțin compromiși în conspirație, fug peste hotar, între alții Tudosie Dubău spătarul, Savin Smucilă medelnicerul, cu fratele său, Gheorghiță postelnicul, Ilie Moțoc medelnicerul, Ilie Drăgutescu vel armaș, Neculai Murguleț al doilea logofăt, Vărlan logofătul, cu fratele său Sbierea, Gavril Neniul stolnicul și alții mulți[130].

Duca-Vodă avea nevoie de bani mai întîi fiindcă măritase pe fata lui cu Ștefan beizadea, fiul Radului-Vodă, și făcuse cheltuieli nebunești pentru a sărbători nunta. „Trimis-au în toată țara de au poftit pe toată boierimea și mazilimea de la mic la mare... și, după ce s-au strîns cu toții la Iași, făcutu-le-au obroc tuturor de la domnie de le da de toate ce le trebuia, de nu cheltuiau nimic nici un ban. Așijderea au adus 8 soli, doi din Țara Muntenească și doi din Țara Ungurească și doi din Țara Leșească, și doi din Țara Căzăcească cea mare de peste Nipru; și au adus solii multe daruri și frumoase; și s-au veselit două săptămîni de feliuri și feliuri de muzici și de giocuri și pehlivani și puști"[131].

Cu prilejul călătoriei făcute de Duca la Constantinopol spre a scoate învoirea pentru căsătoria fiicei sale, el dobîndi o nouă dovadă de încrederea nemăsurată pe care turcii o aveau în el, anume i se dădu pe lîngă domnia Moldovei și acea a noii agonisite a Porții, țara căzăcească, Ucraina, luînd el de atunci înainte titlul de „domn al întregei Moldove și întregei Ucraine" [53]. Duca-Vodă mai căpătă un tui, adică o coadă de cal peste cele două ce le avea pentru Moldova, încît deveni astfel un soi de pașă cu trei cozi, după vizir cea mai înaltă demnitate militară la turci. Atît învoirea pentru căsătorie, cît și încuviințarea domniei peste Ucraina costară însă pe Duca bani nenumărați, ceea ce explică îndestul jafurile sale necontenit reîmprospătate asupra Moldovei[132].

---

[129] Neculai Costin, *Letopisețe,* II, p. 21 și 26; Ioan Neculce, *ibidem,* p. 238 [ed. I. Iordan, p. 155].

[130] *Idem,* p. 26 și 239.

[131] *Idem,* p. 238 [ed. Ștrempel, p. 262—263].

[132] Vezi letopisețele lui N. Costin, I. Neculce și N. Mustea. Comp. raportul rezidentului Kuniz c. împăratul, din 1681, Hurm., *Frag.,* III, p. 325. Asupra cheltuielilor făcute de Duca cu vizita lui la Constantinopol ne spune raportul lui Donado c. dogele, din 16 iulie 1681. Hurm., *Doc.,* V, 2, p. 160: „Duca ha terminato ne meno di 10 giorni questo suo affare con il mezzo di moltissimo oro, come vien detto,

El merse în Ucraina, rîndui acolo trebile cazacilor și le puse ca locțiitor al său pe un grec căzăcit, Ene Gradinovici ⟨Drăghinici⟩ [54] și făcu mai multe rînduri de curți, una la Nemirova, alta la Țikanovka, în fața Sorocei. Ucraina fusese dată lui Duca-Vodă fără tribut, cu însărcinarea numai de a îngriji de grabnica reîmpoporare a țării, care fusese aproape deplin pustiită prin războiul cu polonii și apoi prin acel cu rușii.

De abia însă Duca-Vodă luase în stăpînire noua lui țară și iată că-i vine ordin să plece la Viena, împreună cu Șerban Cantacuzino, spre a ajuta turcilor la înconjurarea acelei cetăți de marele vizir Kara-Mustafa, în anul 1683 [55].

Încă din anul 1682 primiseră domnii români ordinul de a sta gata cu trupele lor spre a merge la război[133]. Un an după aceasta, găsim că turcii fac o mare rechiziție de cai în țările române[134]. În aprilie Duca-Vodă iese din Iași, lăsînd de caimacami pe Nicolae Racoviță biv vel logofăt, pe Toader Palade vel spătar și pe Toader Iordache [Cantacuzino] vel vistiernic.

Tot pe atunci și hanul tătarilor, mergînd asupra Vienei, trece prin Moldova, intrînd pe la Cahul și lovind asupra Bîrladului, spre a trece apoi munții pe unde i-a veni mai bine. Zgîrcitul Duca-Vodă, nevroind să-și împrăștie averile acuma în momentul de criză, refuză să deie hanului poclonul obișnuit, și tătarii prădară țara cu atîta mai rău, răpind de la oameni vaci, boi, cai, iepe și rufe, tot ce au găsit; numai robi nu au făcut, căci n-aveau cum să-i întrebuințeze, mergînd ei singuri în expediție.

Duca-Vodă ajută și el pe ascuns nemților, care, fiind ajutați de poloni, el se temea ca, la caz de izbîndă a nemților, să nu fie răsturnat de leși din domnia Moldovei. Se vede însă că n-a lucrat cu destulă rîvnă pentru cauza aliaților, întrucît, cu tot ajutorul ce le dădu, este răsturnat de poloni, pe cînd Șerban Cantacuzino, dimpotrivă, intră, precum am văzut, atît de adînc în bunele grații ale nemților.

Pierderea ⟨înfrîngerea⟩ turcilor la Viena fu fatală lui Duca. Cazacii, îndată ce auziră de ea, alungară pe Eni hatmanul și puseră hatman dintre ei, închinîndu-se iarăși la leși. Tot atunci și Petriceicu, îndemnîndu-se cu cazacii și cu leșii, pogorî către Moldova, unde sorocenii, orheienii și lăpușnenii se alipiră pe lîngă el spre a-l pune din nou în domnie [56]. Toată averea mobilă a lui Duca fu prădată și jefuită, încît nu se alese nimica din ea.

Caimacamii din Iași — care erau și ei bucuroși de asemenea răscoale — poartă veștile mult mai tare de cum erau în realitate și fac pe doamna lui Duca să se ridice din capitală și să plece în jos spre Focșani, de unde apoi trece la Brăila sub apărarea turcilor.

Pașa din Bender caută să se împotrivească mișcării moldovenilor și a cazacilor, însă este bătut lîngă cetate.

În acest timp Duca-Vodă, după ce împacă pe vizirul supărat pe toată lumea pentru neizbînda lui, care știa că-l va costa capul, înaintează prin

---

havendo palesemente dato al primo visir una bellissima fodra di zebelini, 4 cavalli tall'uno di mille reali con prili megliori qui non facendone le sue provincie che di qualita inferiore, et donato anco da borse di cechini, se bene pubblicamente si dice che siano corse molte et molte centinara di borse tra il grand Signor, il primo visir et ministri inferiori". «Anexarea Ucrainei adeverită și de scrisoarea lui Balaban din Iași către un nobil polon, din 11 aug. 1681, *ibidem*, *Supl.*, II, 3, p. 137. Adaogă p. 138, 141. Comp. o scrisoare din Cracovia din 1 ian. 1684, *ibidem*, p. 145: „Ucrainam ... palatino Moldaviae commiserant et quasi Moldaviae adiunxerant".»

133 Kuniz către împ., 26 fevruarie 1682, Hurm., *Frg.*, III, p. 326.

134 Același, din 22 fevruarie 1683, *ibidem*, p. 327.

Ardeal asupra Moldovei. Oprindu-se un moment la Apafi, craiul Ardealului, el află în mijlocul unui ospăț răzmerița întîmplată în țara lui. Crezînd-o însă mai puțin însemnată de cum era în adevăr, nu ascultă de sfatul hatmanului Gavriliță [Costachi], care-i zicea să intre în Moldova prin Țara Muntenească, pe unde ar putea fi sprijinit de tătari și de turcii din Brăila, în care cetate se afla și doamna lui, ci purcede de-a dreptul prin pasul Oituzului, ieșind pe Trotuș, de unde apoi merge la Domnești, moșia soacrei sale, doamna Dabijoaia.

În acest răstimp tătarii, întorcîndu-se de la Viena bătuți, răzbună căderea lor prin cumplita prădare a Moldovei, bîntuită pe de altă parte de hoardele căzăcești, venite în sprijinul lui Petriceicu, și de răscoala boierilor; prăda fiecine cît putea mai mult. Nu se mai vedea de dușmani nici în ceri, nici în pămînt.

Țara întreagă ardea într-un foc de la un capăt la altul; dar cine se uita la dînsa? Era de hotărît chestia cea însemnată, care din cei doi domni, Duca sau Petriceicu, era să păstreze tronul. Din această pricină, atît de indiferentă pentru binele omenirii, se ucideau oamenii cu miile, se părăduiau și se prădau averile, se făcea val-vîrtej în soarta nenorocitului popor. În timpul acesta, străinii, care se prefăceau a sprijini competirile rivale, se foloseau de urgia dezlănțuită, căci averile prădate îmbogățeau pungile lor. Atîta e de adevărat că din împărecherile lăuntrice numai străinii trag un folos.

Ceea ce sporea grozăvia turburărilor era că ele se făceau pe timpul unei ierni cumplite, unde nici munții înghețați, nici codrii desfrunziți nu dădeau prilej de adăpostire, iar gerul cel cumplit și troienele de zăpadă adăugau către morțile silnice, și acele reci și liniștite, dar nu mai puțin groaznice, ale înghețării.

Duca-Vodă plăti în curînd scump nebunia comisă de a veni fără oștire într-o țară unde el era atît de urît. Petriceicu trimite cîteva roate de oșteni la Domnești care lovesc fără veste pe domn cînd ședea la masă, chiar în ziua Nașterii Domnului, în 25 decemvrie 1683, îl prind și-l duc rob în Țara Leșească, unde mai trăiește un an și trei luni [57].

Petriceicu însă nici dînsul nu stătu mult timp în Iași, ci numai 15 zile, și se retrase dinaintea furiei tătărești la Suceava, unde mai stătu pînă în luna lui martie 1684, cînd atunci trecu și el în Polonia, lăsînd scaunul Moldovei celui al treilea vînător care-i răpusese pe amîndoi, Dumitrașcu Cantacuzino.

Duca-Vodă, după ce tocmește răscumpărarea lui de la craiul leșesc pentru 180 de pungi de bani, tocmai cînd aștepta să-i vină banii de la Constantinopol, unde apucase să se retragă soția lui, este lovit de un atac de dambla, murind în sara de 31 martie 1684 [58].

Dumitrașcu Cantacuzino a doua oară, 1684—1685. Cînd vine Cantacuzino domn în Moldova în luna lui martie 1684[135] [59], el găsește în țară o foamete cumplită, rezultatul firesc al bîntuirilor suferite. Ajunsese într-adevăr pîinea într-o scumpete neauzită pînă atunci, fiind merța de 16 ocă de grîu 3 lei, iar sacul de săcară ca de 2 1/2 merțe 5—6 lei; vitele erau scumpe, mierea de asemene, găinile mai că dispăruseră, plătindu-se cîte un leu pe una, iar oul un potronic, adică 6 ⟨10⟩ bani, oca de unt un galben, oca de brînză cîte 2 potronici sau 12 ⟨20⟩ bani. Zăceau oamenii pe strade ca de ciumă, dîndu-și sufletul în chinurile foamei [60]. Unii, pen-

---

[135] N. Costin, în *Letopisețe*, II, p. 38, spune că în martie au ieșit Petriceicu, iar la 1 aprilie 1684, Dumitrașcu Cantacuzino este arătat ca domnind în Moldova. Capello c. dogele, Hurm., *Doc.*, V, 2, p. 167. «Comp. *ibidem*, XVI, p. 57».

tru a scăpa viața lor, ucideau pe semenii lor și-i mîncau. Mulți din cei morți rămînînd neîngropați, se învățaseră lupii a intra în orașe spre a spîrcui cadavrele împrăștiate, deprinzîndu-se apoi a apuca și oameni vii, mai ales femei și copii, de-i mîncau în mijlocul tîrgului. „Această urgie era a lui Dumnezeu — adaugă cronicarul — pre acest pămînt, pentru păcatele noastre". Mulți din locuitorii țării se duceau de bună voia lor robi la tătari, pentru a scăpa de foamete. Alții își vindeau băieții și fetele în robie pentru a căpăta ceva hrană, pe care tătarii o aduceau în Iași spre a o vinde[136].

Ce sînt, alături cu atari nenorociri reale, cele mai cumplite închipuiri ale poeților?

În loc de a ușura mizeria obștească, Cantacuzino speculează asupra nevoilor poporului, căutînd în atare mod să facă avere. Pe lîngă aceste, el pălmuia moravurile, trăind, deși bătrîn, în desfrînări fățișe și neacoperite. Neculce ne-a păstrat în această privință niște amărunțimi care caracterizează de minune atît corumperea domnului, cît și mai ales slugărnicia boierilor ce înconjurară infamul său tron: „Doamna lui stătea în ⟨era la⟩ Țarigrad, iar el aice își luase o fată a unei rachierițe de pe Podul Vechiu, anume Arhipoaie, pe care o chema Anița, și era țiitoare și o purta în videre ⟨vedeală⟩ între toată boierimea, și o ținea în brață, de-o săruta, și o purta cu sălbi de galbeni și cu haine de șahmarand, cu șlic de sobol și cu multe odoară împodobită. Și era tînără și frumoasă, și plină de suleiman, ca o fată de rachieriță. Și o trimitea în carăta domnească, cu seimeni și cu vornici și cu comiși, ziua-amează mare pe uliți, la feredeu și pe la mănăstiri și pe la vii în primblări. Și făcea și pe boieri de-și trimiteau giupînesele cu dînsa. Și după ce venea de la primblări, trimitea giupîneselor daruri..., căci i-au făcut cinstea de-au mărsu cu dînsa la primblare"[137].

Toate aceste însă nu ar fi supărat pe boieri, dacă Cantacuzino nu i-ar fi despoiat și pe ei, căci rușinea jupăneselor lor de a se preumbla cu țiitoarea domnului era răscumpărată prin darurile dobîndite! Cantacuzino însă, în nespusa lui lăcomie de bani, dezbrăca și pe boieri. Aceasta dînșii nu o putură suferi și, punîndu-se în înțelegere cu Șerban Cantacuzino, domnul Munteniei, vărul domnului Moldovei, dar dușmanul lui de moarte, deoarece Dumitrașcu contribuise la uciderea lui Constantin postelnicul, tatăl lui Șerban[138], pribegesc în Muntenia spre a arăta Porții nemulțumirea lor cu domnia lui Dumitrașcu-Vodă. Domnul muntean stăruiește mult la Soliman-Pașa, seraskierul, ca să mazilească pe Dumitrașcu și sprijină deci indirect candidatura lui Cantemir, care, spre recunoștință, jură lui Șerban că din cuvîntul lui nu va ieși[139].

Cu prilejul mazilirii lui Dumitrașcu Cantacuzino, se face în Iași o mare răscoală contra grecilor, care se înmulțiseră fără încetare în timpurile de turburare și sub domnia mai multor greci ce trecuseră pe tronul Moldovei. Așa, în domnia a doua a lui Gheorghe Duca, am văzut răscoala pornită de Hîncești asupra grecilor. În timpul celei de a treia domnii a lui Duca-Vodă, întîlnim pe grecii *Burnaz,* pîrcălab de Galați, *Spandoni* cămărașul și un om de încredere al domnului, *Balaban,* care asistă

---

[136] N. Costin, în *Letopisețe*, II, p. 37—39 și I. Neculce, *ibidem*, p. 248. «Un răsunet al acestei stări desperate, în o scrisoare a lui Toader biv vel armaș, vornic de Cîmpulung, către biräul de Bistrița 1685. *Doc. Bistriței* de N. Iorga, II, p. 52. „Țara noastră este plină de oști și de tîlhari cît nu rămîne sat sau tîrg sau mănăstire nejăfuită".»

[137] Neculce, *Letopisețe*, II, p. 249 [ed. I. Iordan, p. 166].

[138] Mai sus, p. 181—182.

[139] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 250 [ed. I. Iordan, p. 170—171]. Comp. *Genealogia Cantacuzinilor,* original, p. 54.

la ultimele lui momente în Polonia; apoi pe *boierii Iordachi* și *Manolachi Cupariul Ruset*, fiii grecului Cupariul cel bătrîn, care mai lăsase încă 3 odrasle în Constantinopol, pe Lascarachi, Mihalachi și Scarlatachi.

Răscoala contra lui Cantacuzino a fost făcută de boierii moldoveni care izbutiseră să aleagă de domn pe unul dintre ei, Constantin Cantemir. „Armașul Fliondor și cu frate-său Gheorghiță Ciudin, cu Mitrea căpitanul, cu Mileștii și cu alții au burzuluit tot tîrgul și slujitorimea asupra grecilor, tot cu pietre și cu bețe, de era curtea domnească plină de oameni..., iar grecii tot în casă ședeau, lîngă Dumitrașco-Vodă și se ascundeau carii pe unde puteau. Și mai vîrtos căutau pe un grec *Saraieni*, carele au fost bătut stupii lui Gavriliță [Costachi] vornicul și a fost dat știubeielor foc... Și purcegînd din Iași Saraieni și alți greci, tot dinaintea lui Husain-bei mergeau, ca să nu-l poată lua moldovenii. Că se ajunsese Dumitrașco-Vodă cu Husain-bei de ținea cu dînsul... Dar norodul tot îl suduia și-l hitcăia și arunca cu pietre și cu lemne după dînsul. Și cu această cinste frumoasă au ieșit Dumitrașco-Vodă din Moldova... Așijderea, la acea gîlceavă, prins-au Fliondor armașul... pre un grec, anume Mavrodin păharnic și l-au bătut și l-au dezbrăcat, de l-au lăsat numai cu cămeșa. Și l-au legat și l-au pus pe un cal îndărăpt, cu fața spre coada calului, și-i dedese coada în mîini de o ținea în loc de frîu. Și-l ducea prin mijlocul tîrgului... Asemenea s-au întîmplat ⟨așijderea tîmplatu-s-au⟩ și unui alt grec, anume Palaloga (Paleologu), de l-au luat cu pielea gol din feredeu“[140].

La atîta se mărginea însă răzbunarea moldovenilor în contra grecilor, la huiduirile și bătăile de joc, neurmate însă de nici o măsură serioasă pentru a împiedica reînturnarea lor în țară. Cît își va fi răzbunat pe ticălosul norod grecul batjocorit, paharnicul Mavrodin, cînd reveni în țară adus de domnul grec Constantin Duca, care-l pune vistiernic mare! Nu e vorbă, Antioh-Vodă Cantemir îl vîrî în ocnă; dar el scăpă și, ca o pisică ce cade totdeauna în picioare, reveni iar la putere pe timpul lui Mihail Racoviță. Asemenea batjocuri aduse grecilor arată numai dovada neputinței și nu slujeau la altceva decît a înverșuna și mai mult elementul lor cotropitor în contra românilor.

Grecii puseseră acuma stăpînire pe țările române [61]. Se mai zvîrcoleau ele din cînd în cînd ca să deie un semn că tot mai trăiesc; dar nervul împotrivirii lor era rupt; trebuia să plece capul fatalei necesități. De aceea cu drept cuvînt spune Neculce amărîtele cuvinte, că atunci „cînd a vrea Dumnezeu să facă să nu fie rugină pe fier și turci în Țarigrad și lupii să nu mai mănînce oi în lume, atunci poate nu vor fi nici greci în Moldova și în Țara Muntenească, nici vor fi boieri, nici or putea mînca aceste două țări. Focul îl stîngi, apa o iezeşti și o abați pe altă parte, vîntul cînd bate te dai în lături într-un adăpost și te odihnești, soarele intră în nouri, noaptea cu întunecimea ei trece și se face iar lumină, iar de grec a scăpa nu este cu putință“[141].

Dumitrașcu Cantacuzino, pîrît de Constantin Cantemir în Țarigrad, este pus la închisoare și muncit foarte rău spre a da bani; rămîne însă cu zile, pe care le sfîrșește în Constantinopol, într-o mare mizerie*.

---

[140] *Letopisețe*, II, p. 251—253. De la acest paharnic Mavrodin se trage familia cu același nume din Moldova; de la Cupărești sau Rusătești se coboară familia de astăzi Rosetti.

[141] *Letopisețe*, II, p. 253.

* Ed. a III-a adaugă: „Încă din iulie 1684, polonii, care sub Sobieski despresuraseră Viena în anul precedent, cer și obțin supunerea Moldovei, care este adusă la îndeplinire de către o deputăție de boieri ce vine la Zolkiew în Polonia, pentru a cere de la regele polon să binevoiască a întări moldovenilor oarecare privilegii. Actul de închinare, din 25 iulie 1684, în Hurm., *Doc.*, *Supl.*, II/3, p. 151“.

Constantin Cantemir, 1685—1693 [62]. Cantemireștii sînt de origine tătari, după cum le arată chiar numele: *Han Temir* [63]. Străbunul lor se așeză pe timpul lui Ștefan cel Mare în Moldova și, botezîndu-se, primi numele de Teodor. El fu dăruit de Ștefan cu satul Siliștea din județul Fălciului, de unde se trage familiei numele de Siliștenii[142].

Constantin Cantemir este îmbrăcat cu caftan în 15 iunie în Constantinopol și ajunge în Iași în ziua de 5 iulie 1685. El fusese clucer mare pe timpul lui Duca-Vodă, și era om bun și viteaz, nelacom de avere, neștiutor de carte, însă slujit și priceput în toate.

Iată portretul ce-l face despre el cronicarul Neculce: „Carte nu știa, ce numai iscălitura învățase de făcea. Practică bună avea la voroavă, era sănătos, mînca bine și bea bine. Semne multe avea pe trup de la războaie, în cap și la mîini, de pe cînd fusese slujitoriu în Țara Leșească. La stat nu era mare; era gros, burduhos, rumăn la față, buzat. Barba îi era albă ca zăpada. Cu boierii trăia bine pînă la o vreme, pentru că era om de țară și-i știa pre toți, anume, pre carele cum era. Și nu era mîndru, nici făcea cheltuiala țării, că era un moșneag fără doamnă. Și avea doi feciori, beizadele, pe Antiohie și pe Dumitrașco, din care cel din urmă era zălog la Poartă împreună cu alți feciori de boieri"[143] [63 bis].

Acest moldovean cinstit și de treabă ia, cum vine la tron, cîteva măsuri de ușurare a poporului zdrobit de împilări prin domniile lui Duca și a lui Cantacuzino; anume scutește pe preoți de birul cu țara ce se făcea prin cislă și-i pune să plătească numai cîte 2 galbeni pe an și alți doi la înnoirea domniei, pentru care scădere este binecuvîntat de patriarhul de Ierusalim. Dosoftei, ce se afla pe acea vreme în Moldova[144]. Ar fi făcut poate Cantemir și alte bune orînduieli, dacă vremile n-ar fi fost așa de turburate [64].

Chiar cînd vine el în domnie, găsește țara într-o stare aproape desperată. Leșii atacau necontenit Moldova și, adunînd oștiri chiar în această țară, moldovenii înșiși veneau să prade pe compatrioții lor. Neorînduiala produsă prin turburările de mai înainte înmulțise tîlhăritul într-un grad neauzit; hoții prădau și ucideau oamenii fără a se mai teme de nici o pedeapsă. Între alte jertfe ale tîlharilor căzu și Ruxandra, fata nefericită a lui Vasile Lupu, văduva lui Timuș, care trăia în Neamț și fugise în cetate înaintea unor cete de tîlhari, care veniseră să o prade. Ei pătrunseră însă în adăpostul ei, o prinseră și o munciră cumplit pentru avuție, găsind la ea, cum se spune, vreo 19 000 de galbeni; după aceea îi tăiară capul pe prag cu toporul [65].

Cantemir-Vodă vroia să pună un capăt acestei stări anarhice a țării și, după felul timpurilor de atunci, în loc de a îngriji de o poliție preventivă, se pune pe pedepse grozave în contra tîlharilor pe care-i prindea. Tot pe atunci, întorcîndu-se și Miron Costin din Polonia, Cantemir îl îmbrățișează, boierește pe feciorii lui, dă pe fiica lui, domnița Safta, după unul din ei, Pătrașcu cămărașul, iar pe Miron Costin însuși îl face staroste de Putna, însărcinîndu-l cu deosebire cu stîrpirea tîlhăritului

---

[142] *Genealogia Cantacuzinilor,* original, p. 61, care dă astfel succesiunea antecesorilor lui Constantin: Teodor—Grigorie—Ioan—Vasile Nistor și Radu, tatăl lui Constantin Cantemir.

[143] *Letopisețe,* II, p. 254 [ed. I. Iordan, p. 172—173].

[144] Neculai Costin, *ibidem,* II, p. 42.

care vrăfuia mai ales în acel ținut. Domn și staroste se pun pe întrecutele la iscodit pedepse care de care mai înfricoșate pentru a înspăimînta pe tîlhari. Pe unii cu foc îi ardea, pe alții în patru bucăți de vii îi tăia, altora le tăia mîinile și picioarele și așa îi lăsa de se pedepseau pînă ce mureau, iar Miron Costin lucra mai ales cu țapa, pînă ce făcea movili de morți expuse la privirile tuturor, spre a băga groaza în oamenii cei răi. Aceste cruzimi tot avură un efect, anume acela de a face pe o samă de tîlhari să se închine și să se facă slujitori buni, care apoi ajutau ei la prinderea tovarășilor lor[145].

În curînd însă Cantemir e silit să se lese de apucăturile lui reorganizatoare, fiind expus la loviturile noului război ce se încinge între turci și poloni. Anume Sobieski, după ce ajutase într-un chip atît de strălucit la despresurarea Vienei, urmează înainte, după încheierea Ligei Sfinte, lupta lui în contra turcilor, punîndu-și în minte să cuprindă Moldova, ceea ce preface iarăși nenorocita țară în cîmp de bătaie între leși, cazaci și tătari, reînnoind toate grozăviile timpurilor de abia încetate, pe un corp ce nici apucase să răsufle de muncile trecute [66]*.

Chiar în anul cel întîi al domniei lui Cantemir, leșii încurg în Moldova sub hatmanul Ioan Stanislaw Jablonowski, vroind să pună mîna pe niște provizii duse de Suleiman-pașa seraskierul și de Selim Gherei, hanul tătarilor, către Camenița. Se întîmplă o luptă în care Cantemir cu oastea lui de moldoveni ajută la respingerea năvălirii polone.

În anul următor, 1686, însuși craiul polonilor Sobieski pătrunde în Moldova venind asupra Iașilor, unde intrînd, după ce dă foc mănăstirii Trei Ierarhi — nu prea înțelegem pentru ce — cere să i se deie hatișeriful de închinare a țării către turci și, „aprins de ura nespusă ce o avea asupra turcilor, a poruncit să-l arză în mijlocul tîrgului, zicînd cum că Moldova nu va avea mai mult trebuință de acel hatișerif bun de nimic, prin războaiele ce cîștigaseră creștinii asupra turcilor, și cum că leșii erau prea de-ajuns a o apăra de dînșii“[146].

Sobieski adusese cu el iarăși pe proteguitul polonilor, Petriceicu-Vodă; dar nu numai că acesta nu putu recăpăta pierdutul scaun, ci însuși Sobieski fu nevoit să se retragă dinaintea nourului de tătari care încinsese țara din toate părțile**. Pe cînd craiul ieșea din Moldova împreună cu mitropolitul Dosoftei [67], ducînd cu el și moaștele sfîntului Ioan Novi, tătarii făceau pîrjol în țară, dînd foc la o mulțime de curți boierești șindilite[147], cum le spune cronicarul, spre a le deosebi de casele țărănești, acoperite cu stuf.

Cînd Șerban-Vodă pusese, prin stăruințele lui, pe Cantemir domn în Moldova, acesta îi jurase ascultare în toate povețele lui. Șerban-Vodă îi ceruse mai înainte de toate ca el să nu fie potrivnic creștinilor, precum nu era nici dînsul; al doilea, îi mai pretinsese încă, drept semn al credinței sale, să taie pe doi boieri greci, Iordache și Manolache Ruset, din familia Cupăreștilor. Cu această familie trăia în mare dușmănie Șerban

---

145 *Idem*, II, p. 41.

* Ediția a III-a dă aici următoarea notă: „Ath. Comnen Ipsilanti (în lucrarea citată, p. 86, nota 13), p. 445. Fragment de instrucție din 1687, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, II/3, p. 171. Comp. [François Gaston de] Bethune c. Croissy, 19 august 1686, *ibidem*, XVI, p. 125“.

146 Din izvoarele răposatului Neculai Costin, ce au fost logofăt, în *Arhiva românească* a lui M. Kogălniceanu, II, p. 266.

** Ed. a III-a adaugă: „Cu atît mai mult că un pojar cumplit nimici cele mai multe case și mănăstiri din Iași, așa că el nu mai putea sluji de adăpost pentru armată. Bethune c. Croissy, 27 sept. 1686, Hurm., *Doc.*, XVI, p. 134“.

147 Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 257.

Cantacuzino încă de pe timpul lui Duca-Vodă, și Iordache fusese silit să părăsească Muntenia la suirea lui Șerban în scaun[148].

Cum vine în Moldova, Constantin Cantemir cată să se țină de cuvînt și prinde pe Iordache Ruset postelnicul, îl muncește, îi cetluiește capul și-l despoaie de vreo 30—40 pungi de bani, încît abia scapă acest boier cu viața în Țara Ungurească ⟨Transilvania⟩ [68]. Șerban, venind puțin timp după aceea prin Iași, cînd merse în ajutor turcilor contra leșilor, este primit cu mare dragoste de Cantemir, care-l găzduiește și-l ospătează strălucit în mănăstirea lui Aron-Vodă.

Cantemir însă nu găsește de cuviință a se ținea și de-al doilea punct al legăturii impuse lui de Șerban Cantacuzino, anume de a ținea cu creștinii, de la triumfurile cărora Șerban se aștepta la mari lucruri și, mai ales, la dobîndirea coroanei împăraților din Constantinopol; în loc de a urma acestei făgăduinți, Cantemir se arăta dușman înverșunat al leșilor și se sprijinea pe turci, pentru a respinge năvălirile lor.

Cu toate că de pe acuma începuseră certe între poloni și nemți de la împărțirea moștenirii turcești, și mai ales de la viitoarea stăpînire asupra Moldovei și Valahiei, totuși aceste certe nu puteau interesa pe domnul muntean, deoarece el se aștepta la tronul mult mai strălucit al împăraților bizantini. Apoi chiar aliații creștini, polonii și nemții, deși se amenințau unii pe alții adeseori cu desființarea alianței lor și încheierea unei păci separate cu turcii, nu îndrăzneau să deie ființă gîndului lor, care, slăbindu-le puterile, ar fi împins izbînda iarăși sub steagurile necredincioșilor.

Șerban Cantacuzino avea deci motiv să fie supărat pe Cantemir pentru împotrivirea sa atît de cerbicoasă la supunerea către poloni, care își avea însă explicarea ei firească în faptul că la curtea lui Sobieski trăia Petriceicu-Vodă, care aștepta să fie pus domn prin leși în Moldova.

Șerban-Vodă cercă însă să pună pe Cantemir cel puțin bine cu nemții, și se începură tratări între principele Moldovei și generalul Heissler. Ambasadorul francez, al cărui rege (Ludovic al XIV-lea) declarase tocmai pe atunci iarăși război nemților, în martie 1689, vedea lucrurile din Moldova sub o culoare mult mai neagră de cum erau într-adevăr. Așa, [Beauquesne], secretarul lui de Castagnères, mergînd către Polonia și oprindu-se în Iași vreo 12 zile, spre a aștepta pe solul polon ⟨hanului tătar⟩, spune șefului său că ar fi aflat în acest răstimp o sumă de lucruri interesante, anume că gospodarul și cei mai de căpetenie din țară, afară de fostul cancelar (Miron Costin) și de cîțiva din partida lui, lucrau pentru a primi la ei pe nemți; că domnul intrase pentru aceasta în tratări cu nemții, cărora le trimisese doi boieri ca soli, pe Pătrașcu ⟨jitnicerul P. Iurașcu⟩ și pe [clucerul Ioan] Buhuș, spre a le oferi provincia; dar că generalul le ceruse 50 de pungi, 100 de cai și 200 de boi ca tribut; că aceste condiții fiind respinse de moldoveni, boierii fuseseră reținuți și puși sub pază.

Mai adăuga secretarul în raportul său către ambasador că, după părerea lui, „toată această provincie ar fi atît de sigură de slăbiciunile turcilor, că nu ar mai sta la gînduri decît spre a ști în partea cui să se deie, în acea a nemților sau în a polonilor, și că s-ar hotărî în favoarea acelora care ar putea să o pună mai curînd la adăpost de cumplitele năvăliri ale tătarilor. Mai observase el apoi că era o mare legătură între principele Valahiei și acel al Moldovei, deși acesta ordona să se intrige contra celuilalt la Constantinopol spre a-l face suspect, pentru care în ziua chiar cînd secretarul amasadorului francez sosise în Iași, gospoda-

---

[148] Mai sus, p. 196.

rul depeşase un curier în Valahia şi 6 zile după aceea venea unul de acolo la el"[149].

Cine nu vede în aceste ştiri ochii interesaţi ai politicii franceze şi relaţiile dobîndite de secretarul lui de Castagnères de la partida polonă din Moldova, reprezentată prin Miron Costin, care avea interes a compromite pe domn în ochii francezilor, prin răspîndirea unor ştiri de alianţă cu germanii! Şi, într-adevăr, cum s-ar fi putut ca generalul Heisler, care avea interesul cel mai mare de a atrage Moldova în luptă în contra turcilor, să fi cerut de la principele ei un tribut înainte de izbîndă; apoi nu numai atîta, dar la refuzul solilor lui Cantemir de a consimţi la o astfel de propunere, să-i trateze duşmăneşte, punîndu-i la închisoare?

Mult mai naturală era versiunea asupra acestei împrejurări pe care o dăduse ambasadorului francez în Constantinopol chiar capuchehaia lui Cantemir, că domnul său trimisese pe acei doi boieri în Transilvania spre a cerceta starea trebilor pe acolo şi că generalul Heissler îi arestase ca pe nişte spioni[150], ceea ce însă ne arată că politica lui Cantemir era în realitate prietenoasă turcilor (deci şi francezilor) şi duşmană nemţilor şi polonilor.

O relaţie analoagă celei a secretarului ambasadorului francez este dată de alt francez, iezuitul *Philippe d'Avril,* care, trecînd, din Franţa către China, se opreşte în Iaşi la curtea lui Cantemir-Vodă. El spune că „Moldova s-ar afla în starea cea mai de plîns şi că reducerea ei în aceastā mizerie prin armatele polonilor ar fi contribuit nu puţin a porni pe moldoveni contra lor, şi mai ales pe marele număr de greci, care sînt boierii de căpetenie ai acestei mici curţi. Ei ascultară cu plăcere propunerile care le veniră din partea împăratului german, jurînd către trimisul împărătesc pe sfînta Evanghelie secretul cel mai nepătruns.

Se încheiase un tratat în 5 articole [69], prin care se stipula că Moldova va fi de acum înainte sub protecţia împăratului, căruia gospodarul ⟨domnul⟩ se obliga a-i plăti pe an 50 000 de galbeni tribut; că împăratul se îndatora a da domnului trupe îndestulătoare spre a alunga pe poloni din Cîmpulung [şi din celelalte cetăţi] şi că-i va trimite ajutor de cîte ori se va afla în luptă cu Polonia[151].

Din chiar reproducerea conţinutului acestui pretins tratat se vede că întreaga ştire a relaţiilor lui Cantemir cu nemţii era o iscoadă. În afară de chestia tributului, pe care o vedem reprodusă şi de Avril şi arată deci că şi el îşi luase informaţiile de la acelaşi izvor ca şi secretarul ambasadorului francez, mai găsim încă altă clauzulă, şi mai peste putinţă de crezut, anume că Germania s-ar fi obligat către 1690, data călătoriei lui Avril în Moldova, a da lui Cantemir ajutor spre a scoate pe leşi din Cîmpulung şi a respinge în orice timp incursiunile lor. Era cu putinţă oare ca împăratul Germaniei să deie în mîna lui Cantemir un asemenea act, cu tot jurămîntul de a ţinea secretul, cînd prin destăinuirea lui s-ar fi rupt de îndată legătura cu polonii cea atît de trebuincioasă, pentru a scoate la un capăt fericit greul război ce-l purta cu turcii, mai ales cînd şi francezii îl atacau pe de altă parte, şi cînd împăratul îşi dădea toate

---

149 [Pierre] De Castagnères [de Châteauneuf] către Ludovic al XIV-lea, 15 iunie 1690, Hurm., *Doc., Supl.,* I, p. 287.

150 *Ibidem* [*Călători străini,* VIII, p. 97—98].

151 *Voyage en divers états d'Europe et d'Asie entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine [contenant plusieurs remarques curieuses de Physique, de Géographie, d'Hidrographie et d'Histoire. Avec une description de la Grande Tartarie et des differents Peuples qui l'habitent],* Paris, 1693, par Ph. Avril, de la Compagnie de Jésus (Bibl. Acad., Col. Sturdza, nr. 3857), p. 287 şi urm. Reprodus şi de Hasdeu, în *Arh. ist.,* I, 2, p. 15. [*Călători străini,* VIII, p. 106—107].

silinţele putincioase spre a menţinea pe regele Poloniei în alianţa încheiată?

Tocmai în 1690 se începuseră iarăşi tratările de pace cu turcii, şi imperialii erau mai ales interesaţi a menţinea alianţa polonă, spre a putea apăsa mai tare asupra turcilor şi a-i sili să le primească condiţiile, cînd atunci ei ar fi căpătat mîinile libere pentru a putea lupta cu francezii. Şi într-un moment atît de critic vroim ca nemţii să fi subsemnat un tratat cu Cantemir, în care să-i promită ajutor contra polonilor?[152] [70].

Este învederat că asemene ştiri comunicate lui Avril, ca şi acele date secretarului amsadorului francez, nu erau decît nişte umflări ale adevărului, datorite partidei polone din Moldova, care dorea, cum am spus, să compromită pe Cantemir în ochii Porţii spre a-l putea înlătura de la domnie, fie şi prin mijlocirea francezilor, care şi ei acuma stăruiau din toate puterile ca Polonia, încheind o pace separată cu Poarta, să lese pe nemţi singuri expuşi la loviturile turcilor şi ale francezilor.

Cantemir, care, deşi necărturar, se vede că învîrtea destul de bine daraverile politice, combătea cu stăruinţă şi izbîndă silinţele adversarilor săi de a-l pune rău cu francezii. El le făcea slujbe reale, mijlocind corespondenţa ambasadorului lor din Constantinopol cu acel din Polonia. Domnul de Castagnères scrie într-un rînd regelui că curierul pe care l-a trimis domnilor de Béthune şi de Teil trecuse Nistrul la 25 februarie 1690, despre care lucru îl înştiinţase tocmai capuchehaia lui Cantemir; „deşi au vrut — urmează ambasadorul — să mi-l facă suspect, nu avem altă cale decît prin Moldova“[153]. Această scrisoare confirmă intrigile puse pe lîngă ambasadorul francez pentru a-l strica cu Cantemir.

Totuşi Cantemir nu vroia să se pună rău de tot nici cu nemţii; el cerca tocmai să împace apa şi cu focul, pentru a nu fi ars de unul sau înecat de cealaltă. El stătea în bune înţelegeri cu generalul Veterani, pe care împăratul îl însărcinează, tocmai „în vederea acestor bune relaţii cu domnul Moldovei“, a cerca să pună mîna pe vreo scrisoare ce trecea prin Moldova a ambasadorilor francezi[154]. Şi cam tot pe atunci se jăluieşte domnul de Ferriol de o întîrziere ce ar fi suferit-o sosirea unor scrisori de la colegul său din Polonia, întîrziere pe care o atribuie înţelegerii descoperite de marele general polon între domnul Moldovei şi generalul Veterani[155]. Vom avea prilejul a caracteriza asemene politică în doi peri purtată şi de Cantemir, dar care fu dusă la cea de pe urmă a sa perfecţiune prin Constantin Brîncoveanu.

În fruntea partidei polone în Moldova erau fraţii Costineşti, despre care am văzut că secretarul ambasadorului francez spunea că numai ei s-ar opune politicii germane a domnului, şi acelaşi lucru este repetat şi de Avril, ce arată în memoriile citate că „gospodarul ⟨domnul⟩ obligase a jura păzirea tainei negocierilor cu nemţii pe ilustrul Miron, mare cancelar al ţării, ce împreună cu toată familia lui şi marele general al Moldovei, rudenia sa, Velicico hatmanul (fratele lui Miron), păreau foarte înclinaţi către interesele Poloniei; domnul nu putu să-l oblige a sub-

---

[152] Dintre multele acte relative la acest punct, conţinute în vol. V al documentelor col. Hurm., cităm unul din 10 iunie şi altul din 4 iulie 1690, p. 330 şi 336.

[153] De Castagnères către regele, 23 martie 1690, în Hurm., *Doc.*, *Suplement*, I. p. 284.

[154] Scrisoarea împ. c. generalul [Federigo] Veterani, 24 august 1692, Hurm., *Doc.*, V, p. 420: „ob nicht durch eure mit dem Fürsten der Moldau habende Verständniss etc.“.

[155] [Charles d'Argental, marchiz de] Ferriol către Croissy, din 17 fevruarie 1639, Hurm., *Frg.*, III, p. 389, nota: „de l'intelligence secrete que le grand général a découvert entre le prince de Moldavie et Vétérani“.

semna tratatul decît după ce l-au amenințat în mai multe rînduri că-i va tăie capul lui și familiei lui, care este una din cele mai însămnate ale acestei provincii"[156]. Tot așa ne arată o gazetă germană a acelui timp că frații Costinești ar fi fost uciși de Cantemir din cauza prepusului ce ar fi apăsat asupra lor de o bună înțelegere cu polonii[157] [71].

Din aceste toate împrejurări căpătăm însă convingerea că Costineștii intrigau contra lui Cantemir după instigațiile polonilor, și mijlocul prin care ei credeau a ajunge mai ușor la răsturnarea lui era de a-l arăta Porții otomane că ar sprijini interesul german. De aceea și Costineștii, ca oameni dibaci, căutau să convingă despre acest lucru tocmai pe francezi, aliații firești ai turcilor contra nemților, și care aveau cel mai mare interes de a combate orice lățire a influenței germane.

Către asemene împrejurare se adause însă curînd și o alta, care trebuia să mai ascută încă încordarea relațiilor între Cantemir și familia Costinilor. Anume, Cantemir, văzîndu-se combătut de Șerban Cantacuzino și, după moartea lui, de Constantin Brîncoveanu, trebuia să-și caute un sprijin în contra unei atari puternici dușmănii, mai ales într-un moment cînd propășirea armatelor imperiale contra turcilor o făcea cu atîta mai primejdioasă. El nu-și putea găsi alt razim decît în turci, care-l apăraseră și pînă acuma prin tătari de răsturnarea lui din partea polonilor, și, fiindcă la turci cel mai bun sprijin îl puteau da atotputernicii greci, el fu nevoit a se pleca iarăși către acest element, pe care l-am văzut huiduit și batjocorit cînd cu intrarea lui în domnie. Cantemir se împacă deci cu Cupăreștii, cheamă pe Iordache Ruset din Transilvania îndărăt și-i înapoiește vistieria, despăgubindu-l pentru banii ce-i luase cînd îl pedepsise din îndemnul lui Șerban-Vodă, parte prin restituirea lor, parte prin dăruirea moșiilor Șcheia și Drăgșani [72]. Pe fratele său, Manolache, îl pune staroste de Putna, îndepărtînd pe Miron Costin din acea dregătorie, iar pe cei trei frați Cupărești din Constantinopol îi pune capuchehaiele. Lui Velicico de asemene îi ia hătmănia, pe care o dă ginerelui său [Lupu] Bogdan, numind totuși pe Velicico mare vornic de Țara de Jos, întrucît, după cum se vede, nu îndrăznea a îndepărta pe puternicii Costinești cu totul din trebi.

Cum vin grecii la putere, se schimbă ocîrmuirea domnului; din blîndă și blajină, devine aspră și asupritoare. Cantemir începe a „scoate mulțime de orînduieli pe țară și pe mazîli dăjdii grele, și pe breslași greutate de s-au stîns de atunci, că era breslași mulți în țară [atunce] „cu mii de stupi"[158]. Asupririle erau cu atîta mai lesne de pus în lucrare cu cît Cantemir, neștiind carte, nu putea controla socotelile.

Miron Costin și cu Velicico, văzîndu-se căzuți în disgrație, începură a face opoziție ocîrmuirii domnului. Adeseori Miron Costin spunea la masă domnului: „mai des cu paharul [păharăle], dar și mai rar cu orînduieleli, că birul țărei este iertat ‹că țara îi iertată› de [la] Poartă, și-i vra să-ți dai Măria ta samă odată și nu-i putea". Velicico, mai îndrăzneț, ca-

---

156 *Arh. ist.*, *l. c.*

157 *Relationis historico semestralis vernalis continuatio*, Iacobi Franci, 1692, Frankfurt a. M., p. 90: „Aus der Moldau kame der Zeitberichtein dass selbiger Hospodar einen Verdacht auf seine vornehmste Bediente geworfen, als ob sie mit der Cron Pohlen gute Verständniss hätten, wesshalben er seinen General Welitzko, wie auch den Hern Mironosky, und mehr andere enthaupten lassen..." Citat de V. A. Urechia, în *Biografia lui Miron Costin, Opere complete*, I, p. 339. «Că Miron era în legătură cu polonii se vede din o scrisoare a lui Sobieski către voievodul de Zolkiew, în care S. raportează că Mironașco îi raportează despre măsurile de întărire ale Sucevei, Neamțului, Bacăului și Iașului. Ioan III c. voievodul Rusiei, 28 martie 1687, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, II/3, p. 156, 177, 184.»

158 Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 259 [ed. I. Iordan, p. 178].

lifica de dobitoc, la prînzurile necărturarului Cantemir, pe omul ce nu știa carte. Toate aceste nu erau făcute spre a împăca cu Costineștii inima rănită a domnului. În sfîrșit, Miron Costin se mai compromite încă prin aceea că trimite la Țarigrad, spre a peți pentru fiul său Neculai, pe o fată a răposatului Gheorghe Duca, familie dușmană lui Cantemir, și care pîndea pentru fiul lui Gheorghe, Constantin Duca, domnia Moldovei.

Toate aceste împrejurări erau de ajuns pentru a aduce pieirea Costineștilor, dacă nu puteau ei să răstoarne pe domn [73]. Noi credem că fără nici o îndoială Costineștii, care se înaintaseră atît de mult în loviturile aduse lui Cantemir, trebuiau la urma urmei, văzîndu-se amenințați, să încerce o răsturnare. Deși nu se poate da crezare nămolului de fapte dușmănești în contra lui Constantin Cantemir, puse în socoteala lor de fiul său Dimitrie, totuși se poate primi știrea dată de Neculcea că Velicico ar fi provocat pe mai mulți boieri să pribegească în Muntenia, la Brîncoveanu, de unde, luînd de cheltuială, să meargă la Poartă spre a-l pîrî pe Cantemir. Unul din conjuratori, Ilie Țifescu zis și Frige-vacă, ar fi pîrît pe boieri la domn.

Cantemir trimite de îndată pe slujitorii care prind pe Velicico și-l aduc la curte, unde domnul nu-și poate stăpîni mînia cînd apare înaintea lui și-l lovește cu buzduganul. Neprietenii lui Velicico spuseră atunci domnului că, „de vreme ce te-i grăbit de l-ai bătut, nu-l lăsa viu; păzește de-l omoară, că, de scăpa viu, mîne, poimîni, el ne omora pe toți". Cantemir ascultă de acest sfat, în orice caz practic, scoate noaptea pe Velicico din temniță și-i taie capul dinaintea porții.

Aceiași sfătuitori însă urmară mai departe către domnie. „Acmu, de vreme c-ai omorît pe Velicico, trimite de prinde și pe [frate-său] Miron logofătul, de-l omoară. Ori vinovat, ori nevinovat, să nu scapi, c-apoi încă a hi mai rău și de tine și de noi". Și domnul, care încăpuse pe clina răzbunărilor, trebuia să o coboare pînă la capăt. Miron Costin tocmai în acel timp se afla la Bărboși, la moșia lui, unde îngrijea ultimele datorii către soția lui care părăsise viața; stătea lîngă rămășițele femeii sale întinse în raclă pe masă, după obiceiul țării. Deodată se aude o veste cumplită, Velicico a fost omorît, iar el era chemat grabnic la curte. Știind ce poate să-l aștepte, el se rugă cel puțin să-l lese să-și înmormînteze femeia. Nici această din urmă datorie însă nu-i este învoit să o îndeplinească. El este dus la Roman, unde i se taie capul și, în loc să înmormînteze el pe femeia lui, este îngropat alăturea cu dînsa în același mormînt (1691, în decemvrie)[159] [74]. Astfel pieri în floarea vîrstei și a puterii marele cronicar moldovean.

Simpatia care izvorăște fără voie către acel ce ne-a destăinuit o parte din durerile trecutului nostru osîndește pe Cantemir pentru cruda lui faptă și ni-l arată în privazul istoriei ca pe un călău, iar jertfa lui ia de la sine figura unui martir. Totuși, date fiind moravurile timpului, moartea lui Miron Costin nu este mai extraordinară decît acea a sute de alți oameni, poate chiar mai puțin vinovați decît el, și care cu toții trebuiră să plece capul sub securea călăului; erau cumplite vremuri pe atunci, în care o simplă bănuială, neîntărită prin nici o dovadă, putea,

---

[159] Vezi fixarea datei în V. A. Urechia, *Operele complete ale lui Miron Costin*, I, p. 339. «Cauzele uciderii fraților Costini sînt expuse mai pe larg în studiul lui I. Tanoviceanu, *Marele spătar Ilie [Țifescu și omorîrea lui Miron și Velicico Costin]*, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXXII, 1910, p. 826 (20) și urm. În miezul lor ele sînt acele reproduse în text. Altă versiune, dată de un raport german, reprodus din *Arhivul de război din Viena* de C. Giurescu, în *Contribuțiuni la studiul cron[icilor] mold[ovene]*, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXX, 1907, p. 300 (28) notă.»

fără judecată, să arunce în mormînt figurile cele mai impunătoare ale veacului lor.

Moartea fraților Costin fu urmată de o cumplită prigonire a întregii sale familii. Așa, „pe Vasilie vornicul, feciorul lui Gavriliță, și pe frate-său Solomon și pe frate-său Costachi și pe Gheorghiță Mitre și pe Dedul spătar Arbănașul și pe tustrei feciorii lui Miron logofătul, pe toți i-au prins și i-au închis, unii în turn, pe unii la seimeni, pe alții pen beciuri; și pe Neculai, feciorul lui Miron logofătul, care mergea să se însoare, în Țarigrad, l-au întors de la Bîrlad și l-au închis și pe dînsul".

Purtarea aceasta a lui Cantemir era consecventă; el vroia să stîrpească din Moldova partida aceea care, împreună cu Brîncoveanu și cu leșii, dorea răsturnarea lui. De aceea nu putem crede cele ce spune tot Neculce despre Cantemir, că, curînd după uciderea lui Miron Costin, i-ar fi părut rău de ceea ce făcuse[160]. Nu era doar și fapta lui neprecugetată, ca acea a lui Grigore Ghica din Muntenia, cînd ucisese pe postelnicul [Constantin] Cantacuzino, ci o hotărîre bine cumpănită, care trebuia să-i apere tronul contra unei uneltiri de răsturnare.

Rămășița partidei Costinilor, care scăpase de moarte și închisoare, fugi în Țara Muntenească, de unde se duse la Adrianopol spre a pîrî pe Cantemir, în contra sfătuirilor lui Brîncoveanu, care le spuse că nu ar fi atunci timpul unei asemenea pîri, întrucît vizirul ar fi bine cu Cupăreștii, pe sprijinul cărora se răzăma Cantemir. Boierii neascultători își încercară cu toate aceste norocul; dar ieșiră prea rău la capăt, căci sultanul îi dete pe mîna lui Cantemir, care, dacă s-a mulțumit numai a-i pune la închisoare și nu-i mai trimise pe ceea lume, avu pentru ei atare îndurare numai dintr-un ordin formal al Porții. El îi obligă însă să-i plătească cheltuielile făcute la Poartă și scoase însemnate sume de bani de la dînșii, nu numai prin închisoare, dar încă și prin bătăi și cazne.

Politica lui Cantemir, cea prietenească pentru Thököly, proteguitul ambasadorului francez, cu ajutorul căruia uneltea pentru răsturnarea lui Brîncoveanu și luarea scaunului Munteniei[161], apoi pentru turci și francezi, trebuia să-l pună tot mai rău cu urmașul lui Șerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu; de aceea intrigile între acești doi nu mai încetau.

Cantemir se încredea însă prea mult în puterile sale și socotea ca prea bine întemeiată influența lui la turci, prin slujbele netăgăduite pe care el le adusese. Se apucă deci de uneltit în contra lui Brîncoveanu, cu ajutorul unuia Staico paharnicul și a altor boieri munteni pribegiți în Ardeal încă de la venirea lui Șerban Cantacuzino în scaun. Cantemir cheamă pe acești pribegi în țară, le dă bani și îi trimite la Constantinopol, spre a pîrî pe Brîncoveanu. Încă tot nu învățase pe semne că la Constantinopol numai cîtimea banilor vărsați hotăra izbînzile și că Brîncoveanu cheltuise *o mie de pungi* pentru a răpune pe potrivnicul său! De aceea Cantemir era să o pață rău cu această a lui încredere, dacă miloasa natură nu s-ar fi îndurat de bătrînele lui zile și i le-ar fi ridicat pe neașteptatele[162] [75].

---

[160] *Letopisețe*, II, p. 266—267.

[161] Un raport german numește într-un loc pe Cantemir „ein Busenfreund Tökölys". Hurm., *Frg.*, III, p. 383. Comp. p. 373, și *Letopisețe*, II, p. 268: „să pîrască pre munteni și să isprăvească domnia lui Cantemir în Țara Muntenească".

[162] Cantemir moare pe la [13] martie 1693. Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 45. Un raport venețian din 1 aprilie 1693, Hurm., *Doc.*, V, 2, p. 245, spune: „il principe di Moldavia, Cantemir, alli 26 Marzo mese passato e morto". Vezi un altul, din 11 aprilie 1693, *ibidem:* „Et il figlio di Duca Bei d'età di 30 anni s'a fatto principe di Moldavia in luogo del Cantemir". Un raport francez din 28 aprilie 1693,

Iordache Ruset Cupariul, marele vistiernic, și Bogdan hatmanul, ginerele lui Cantemir, vroiau să pună în scaun pe fiul răposatului, beizadea Dimitrie, care era încă pe atunci un copilandru și pe care tocmai de aceea își aruncau ei ochii spre a putea despoia țara tot atît de bine sub mintea crudă a lui Dimitrie, precum o despoiaseră sub acea coaptă dar necărturară a lui Constantin. Ei tăinuiesc deci moartea bătrînului pînă să pună la cale alegerea fiului, cîștigă în partea lor prin grase făgăduieli pe toți slujitorii, care încep îndată a zbiera cît îi ținea plămînii că ei numai pe Dimitrie Cantemir îl vroiesc de domn. Lumea cealaltă, intimidată prin manifestările slujitorilor, se unește și ea cu cererea lor și, înaintea acestei voinți unanime a *țării*, fiul lui Cantemir este proclamat de domn.

Era pe atunci un agă turcesc în Iași venit pentru de-ale paralelor (căci pentru ce alta ar fi venit prin Moldova), și el fu rugat să prezideze întronarea noului domn. Aga pune în spatele lui Dimitrie Cantemir un caftan, iar acesta se grăbește la rîndul său a îmbrăca pe turc în un contăș de soboli; apoi amîndoi se așază pe tron, ca doi domni îngemănați ai bietei Moldove; „și au început a slobozi puștele cele mari și a zicere surlele, trîmbițele și a bate dobele pe obicei tubulhanaua[163], și toți boierii și slujitorii, căpiteniile, cine-și după rînduiala sa, *au purces a săruta și poala turcului și a lui Dumitrașcu beizadea*“[164].

Iată unde ajunsese Moldova lui Ștefan cel Mare! Și atîta umilire era privită ca ceva prea firesc. Pînă la așa grad poate să deprime caracterele stăruitoarea nenorocire. Dimitrie Cantemir, după ce luă sceptrul, îngriji de a face tatălui său o strălucită înmormîntare, la care luară parte, între alte fețe însemnate, și *patru patriarhi greci* ce se aflau pe atunci *cu sfinte treburi* în țara Moldovei. Erau aceștia: patriarhul de Ierusalim, acel de Antiohia, acel de Alexandria și unul mazil de Țarigrad, care căutaseră adăpostire în această „sfîntă și de Dumnezeu binecuvîntată țară“. Se rugară toți acești patru patriarhi, însoțiți de ciracii lor, în limba grecească pentru mîntuirea sufletului răposatului domn, și mai mult de un κύριε ἐλέισον fu repetat și de limbile românilor ce asistau la serbare, spre a se apropia măcar prin această slabă imitare de înaltele regiuni ale sfințeniei, unde pluteau în ochii mulțimii celei proaste și bigote cei patru ipocriți. Nu știm zău care priveliște era mai dezgustătoare, acea a turcului stînd alăturea în scaun cu domnul și ținîndu-și poala să i-o sărute slugarnicii boieri, sau acești apostoli ai lui Hristos care precupețeau prefăcuta lor sfințenie!

Dar puțin timp trebuia să țină visul de domnie al lui Dimitrie Cantemir; Brîncoveanu nu înțelegea să lase sămința șarpelui pe tronul Moldovei. El lucră prin alte nenumărate pungi de bani la Constantinopol și izbuti a face să se deie domnia Moldovei lui Constantin, fiul lui Gheorghe Duca, pe care-l logodise cu fiica lui Maria. Totodată, el puse mîna pe toți dușmanii săi; Staico paharnicul fu adus în București, unde, punîndu-i la gît o lacată „mare cît un șlic“ îl purtă pe străzile capitalei și, după această batjocură, îl spînzură. Lascarache Ruset Cupariul, capuchehaia lui Cantemir, fu surghiunit la Rhodos; Iordache vistierul și cu Bogdan hatmanul trecură în Transilvania ⟨Polonia⟩, iar Dimitrie Cantemir fu luat de Capigi-bașa, cel trimis spre a întrona pe Duca, și dus la Constantinopol,

---

Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 309, spune de asemenea: „La morte du Bey de Moldavie a interrompu pour quelque temps... Celui qui a été nommé à sa place partira dans 12 jours“. Neculce greșește deci cînd pune suirea lui Duca în 1691. *Letopisețe,* II, p. 271 [ed. I. Iordan, p. 191]. Neculai Mustea și Alexandru Amiras, *Letopisețe,* III. p. 28 și 97, pun data exactă, 7201—1693.

163 Muzica ienicerilor, tambulhanaua.

164 Neculce, în *Letopisețe,* II, p. 269 [ed. I. Iordan, p. 190].

unde talentatul principe își petrecu anii de surghiun nu în intrigi sau trîndăvii ca toți semenii săi, ci în studii adînci, care făcură din el omul cel mai învățat al Europei orientale de atunci.

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Despre Gheorghe Ștefan a se vedea: G. Ghibănescu, *Divanurile domnești din Moldova și Muntenia în sec. XVII (1654—1660)* („Arhiva", 1921, nr. 1, p. 37—48); V. Motogna, *Două scrisori ale lui Gheorghe Ștefan* (RI, 1926, p. 314—320); Al. Lapedatu, *Din grijile și greutățile unei domnii: opt scrisori ale lui Gheorghe Ștefan către Ioan Kemeny*, Buc., 1932 (din AARMSI, s. III, t. XII, 1932, p. 257—283); Sergiu Iosipescu, *Pe marginea unor documente de la Gheorghe Ștefan, domnul Moldovei (1654—1658)* (R. Ist., 1976, nr. 1, p. 114—117).

Despre modul cum a ocupat tronul G. Ștefan vezi și mai sus p. 45—46.

Va trebui să amintim aici și de tratatul încheiat de domnul Moldovei cu țarul de la Moscova — tratat rămas fără urmări — despre care vezi: Dimitrie Ionescu, *Tratatul încheiat de Gheorghe Ștefan cu rușii în 1656. Contribuții la cunoașterea legăturilor noastre politice cu Rusia* (RIR, 1933, f. 2—3, p. 234—247 + 1 facsimil); N. Iorga, *O descoperire în domeniul relațiilor noastre cu Moscova* (RI, 1934, p. 1—3); Al. Boldur, *O pagină din istoria raporturilor româno-ruse (Gheorghe Ștefan și Alexei Mihailovici)* („Cele trei Crișuri", 1943, nr. 9—10, p. 182—184); Tr. Ionescu-Nișcov — A. Constantinescu, *300 de ani de la încheierea primului tratat de alianță dintre Moldova și Rusia* („Studii", 1956, nr. 5, p. 107—116).

[2] De fapt, nu este vorba de un împrumut. Într-un document din 19 mart. 1664 se afirmă că Ștefăniță Lupu confiscase averea fostului domn G. Ștefan „pentru datorie, multă sumă de bani: douăzeci mii de taleri ci-au fost dat Vasilie voevod prin mîna lui Ștefan voevod Gheorghie, puindu-l logofăt mare, ca să-i ție la sine pentru primejdii, știindu-l boiariu credincios; iar Gheorghe Ștefan voevod cu acei bani au cercat mijloace de gînd rău și s-au ridicat domn cu multe oști străine asupra lui Vasile voevod de l-au scos și din țară" (N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 345).

Vezi și C. Stoide, *Date noi cu privire la relațiile de după 1653 dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan* (AIIAI, XII, 1975, p. 171—176), unde se reproduce un foarte interesant document despre relațiile dintre logofătul devenit domn și fostul său voievod, între care a avut loc un schimb de scrisori în care G. Ștefan era acuzat de V. Lupu că: „mi-ai stricat și m-ai desrădăcinat și niamul meu cu morți răle și cumplite ai stins și avuția și odoară agonisită din tinerețile meli pînă la bătrînețâ mi-ai luat, poate hi că ni-au certat Dumnezeu cu dumneata și ți-au făcut pricină asupra noastră".

[2 bis] Fără îndoială că G. Ștefan a știut să profite din plin de încrederea pe care i-o arăta Vasile Lupu, care-l trimitea în solie la G. Rákóczi al II-lea, unde logofătul „mai multe adăogea spre vrajbă și, în locul trebilor stăpînu-său, în solii au aședzat treaba sa spre domnie" (M. Costin, *Opere*, p. 135).

Încă din 1651, logofătul îndemnase pe principe să atace pe domnul Moldovei, ceea ce acesta se arată dispus să facă (I. Sîrbu, *Mateiu-Vodă Basarabăs auswärtige Beziehungen, 1632—1654*, p. 308). De aceia G. Ștefan era considerat „capo e macchinatore" pentru înțelegerea stabilită între G. Rákóczi și Matei Basarab cu privire la înlocuirea lui V. Lupu; „havendo la chiave dei secreti di quel Palatino (= V. Lupu) havesse potuto facilmente persuadere a Prencipi di Moldavia (= Valachia) e Transilvania esser a loro interessi necessario di cacciarlo da quel dominio" (Hurmuzaki, IX/1, p. 19). Vezi și *Cronici turcești*, III, p. 104 și *Istoria Țării Românești*, p. 108—109.

Așa cum spune M. Costin, *Opere*, p. 135—136, „după ce ș-au gătit lucrurile spre domniie", G. Ștefan s-a înțeles prin jurămînt „cu o samă de boieri în țară" să lupte împotriva lui V. Lupu.

[3] Pentru datarea acțiunii lui Gheorghe Ștefan dispunem de o însemnare contemporană, care s-a scris „cînd s-a ridicat Ștefan vodă asupra lui Vasile vodă din țara sa. Și au venit în ajutor lui Ștefan vodă mulțime de unguri (=transilvăneni) și a alungat Ștefan vodă pe Vasile vodă pîn-în Țara Leșească, pînă la Camenița. În anul 7161 (1653), în luna martie, ziua 25, s-a ridicat, ca să se știe" („Arhiva românească", 1940, p. 112—113) (Este vorba de stilul vechi).

La 3 aprilie 1653 G. Ștefan își făcea intrarea în capitala pustie, în timp ce V. Lupu — surprins total nepregătit de lovitura pusă la cale de fostul său

logofăt — fugea spre Hotin. Rapidă şi spectaculoasă schimbare de situaţie! Vezi M. Costin, *Opere,* p. 141 şi *Istoria Ţării Româneşti,* p. 109.

[3 bis] Textul exact este: „Îndată după plecarea leului (adică a domnului), groaza şi înfiorarea au cuprins populaţia oraşului, căci locuitorii ţării s-au schimbat toţi în tîlhari răzvrătiţi. Toţi negustorii şi orăşenii s-au adunat şi şi-au dus lucrurile în mănăstiri; s-au întărit acolo, făcînd baricade de trăsuri în jurul fiecărei mănăstiri. O mare spaimă domnea printre ei şi noi o împărtăşeam, căci în toată viaţa noastră nu fusesem martori la astfel de întîmplări. Şi în timpul acesta au încetat rugăciunile şi liturghiile pentru că bisericile şi altarele erau pline de mărfuri şi de provizii, (fiind) tixite pînă la bolţi" *(Călători străini,* VI, p. 76—77).

[4] Citatul lui Xenopol este combinat din mai multe texte din Paul de Alep: „În zilele de Paşti, luni şi marţi, nu a fost nici o liturghie din cauza spaimei şi groazei. Noul domn... era foarte prins cu plata trupelor şi cu pregătirea expediţiei" (*ibidem,* p. 80); „toţi negustorii şi grecii au fost tîrîţi cu ei în luptă" (*ibidem,* p. 81); „cît despre cei care erau de neam grec, toţi preoţi şi mireni, se aşteptau, din clipă în clipă, să moară de sabie" (*ibidem,* p. 78).

[4 bis] Vezi mai sus, p. 44—45, nota [71] la pag. 80—81.

[5] Vezi C. Şerban, *Asediul Sucevei din 1653* („Suceava, Anuarul Muzeului judeţean Suceava", 1983, p. 235—244). Asediul este povestit pe larg de Miron Costin, *Opere,* p. 160—164. Vezi şi Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României, culese din arhivele polone. Sec. XVII,* Buc., 1983, p. 192 şi urm.

[5 bis] Despre împrejurările morţii nu prea eroice a lui Timuş Hmelniţki vezi G. Kraus, *Cronica Transilvaniei,* p. 166 şi I. Corfus, *op. cit.,* p. 207.

[6] Vezi şi Constantin Rezachevici, *Privilegii de indigenat polon acordate locuitorilor din ţările române* (R. Ist., 1975, nr. 7, p. 1097), care citează lucrarea lui Z. Wdowiszewski apărută în 1971. Despre bogata corespondenţă schimbată de domn cu regele şi nobilii din Polonia vezi I. Corfus, *op. cit.,* p. 192—266.

[7] Vezi Radu Popescu, *Istoriile,* p. 108, unde ştirea e dată sub forma: ,zic unii să să fie culcat Ştefan vodă cu doamna, să-şi întoarcă aceaea ce făcuse Vasilie vodă de să culcase cu jupăneasa lui în boerie".

[7 bis] Amănunte despre aceste întîmplări la I. Neculce, ed. I. Iordan, p. 117—118, unde se arată că — după ce „le-au luat tot ce-au avut, şi sate, şi haine, şi odoară, şi bucate, şi bani gata noaodzăci de mii de galbeni de aur ungureşti" — G. Ştefan a poruncit marelui armaş Hăbăşescu să-i omoare pe fraţii Cantacuzino. Armaşul nu s-a grăbit însă, dînd astfel posibilitatea unui căpitan din Ţara Românească să ajungă la domn cu scrisoarea lui C. Şerban prin care-i cerea graţierea celor doi dregători. Întrucît căpitanul a străbătut distanţa Bucureşti—Iaşi într-un timp record de 24 de ore, „i-au pus muntenii nume de atunce Uşurelul".

[8] Despre această şcoală vezi supra p. 60 nota [29].

[9] Despre răscoală vezi supra p. 160—162, cu notele respective.

[10] Despre lungul exil al lui Gheorghe Ştefan după 1658 vezi: N. Iorga, *Acte relative la exilul lui Gheorghe Ştefan,* în *Studii şi doc.,* IV, p. 108—114; idem. *Din pribegia lui Gh. Ştefan vodă* (RI, 1923, p. 97—103); E. D. Tappe, *Charles II and the Prince of Moldavia* („The Slavonic and East European Review", 1950, nr. 71, p. 406—424); Ilie Corfus, *Pe urmele lui Moise Movilă şi ale lui Gheorghe Ştefan* (AIIAI. 1978, p. 297—305) etc.

La 11 aprilie 1660 fostul domn se afla la Beci (Viena), în „Ţara Nemţească", de unde răsplătea pe un slujitor al său pentru slujbă credincioasă „la multă lipsă şi nevoia noastră prin ţări străine". (Arh. St. Buc., m-rea Caşin, III/2). La 24 dec. 1667 fostul domn şedea la Stettin, de unde răsplătea pe un alt slujitor al său pe care „l-au mîncat străinătatea şi lipsa atîţia ani" (*ibidem,* II/4).

[11] În realitate, Safta nu era o femeie săracă; ea era fiica lui Toader Boul vistier şi nepoata lui Cozma Şarpe mare postelnic (N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători,* p. 449).

[12] Vezi Haog Georg, *Das Stettiner Exil eines moldavischen Fürsten,* în *Baltische Studien,* Stettin, 1886, lucrare folosită de Al. Papadopol-Calimah în studiul citat de Xenopol.

Gheorghe Ştefan îşi făcuse unele iluzii despre urmările tratatului său cu ţarul Moscovei. La 24 dec. 1664, el scria regelui Suediei că sperase că „locurile, ţinuturile şi cetăţile pe care Turcia le-a separat de Moldova, după cum sînt: Cetatea Albă, Chilia, Tighina şi provincia Bugeacului" să revină din nou Moldovei, după ce acestea vor fi „redobîndite cu arma de la Turcia". (Hurmuzaki, IX/1, p. 217—218). Numai că ele nu au mai revenit Moldovei ci aliatului ei din 1656.

[13] Domnul declara el însuşi că, dacă nu ar avea „oaste cu simbrie" cu sine, „prostimea ne-ar alunga din scaun pentru dările multe pe care, de nevoie, le aruncăm asupra lor" (RI, 1926, p. 318).

[13 bis] Fertilitatea deosebită a solului Moldovei a impresionat pe toţi călătorii străini în aşa măsură încît M. Bandini putea să afirme: „cine nu a văzut cu

ochii nu va crede uşor cît e de mare rodnicia pămîntului moldovenesc", iar Weismantel considera că „această ţară are pămîntul cel mai minunat şi cel mai mănos". Vezi amănunte la M. M. Alexandrescu-Dersca, *Economia agrară a Ţării Româneşti şi Moldovei descrisă de călători străini (secolele XV—XVII)* („Studii", 1968, nr. 5, p. 843—864).

[14] Despre originea albaneză, viaţa, familia şi activitatea lui G. Ghica vezi amănunte interesante la Paul Cernovodeanu, *Ştiri privitoare la Gheorghe Ghica vodă al Moldovei (1658—1659) şi la familia sa* (AIIAI, 1982, p. 333—352; 1983, p. 121—133 şi 1984, p. 169—184); cu anexe documentare şi o spiţă genealogică.

[15] Vezi şi I. Tanoviceanu, *Suirea pe tron a primului Ghika* („Arhiva", II, 1890—1891, p. 79—91), care-l consideră şi el pe G. Ghica un nerecunoscător şi un trădător al domnului său. Vezi şi G. Ghibănescu, *Gligori Ghica, domnul Moldovei* („Viitorul", 15 nov. 1899, p. 2—4 şi „Arhiva", 1901, nr. 7—8, p. 378—384), care publică şi un document din 1658.

Ultimul document emis de Gheorghe Ştefan poartă data de 12 martie 1658 (Arh. St. Buc., m-rea Neamţ, LVII/15); la 25 martie Grigore Ghica dădea primul document în numele tatălui său, Gheorghe Ghica, instalat la Iaşi înainte de 9 april, cînd începe să emită acte personal (I. Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 88 şi Arh. St. Buc., m-rea Coşula, V/7).

[15 bis] Xenopol omite să vorbească despre faptul că Gh. Ghica era originar din aceeaşi localitate cu Mehmet Köprülü mare vizir. Cînd au plecat de acasă, mici fiind, albanezul G. Ghica a propus viitorului mare vizir — şi el copil sărac — să-l ajute dacă va fi să ajungă „om mare", ceea ce Mehmet i-a promis. Această tradiţie — înregistrată de I. Neculce şi preluată apoi de Ath. Comnen Ipsilanti şi Dionisie Fotino — ar explica modul în care marele vizir a încredinţat domnia Moldovei fostului său consătean, care avea în 1658 vîrsta de aproximativ 60 de ani.

[16] Referindu-se la aceste triste evenimente, Miron Costin, *Opere*, p. 184, exclamă: „Cine poate deplin să scrie prada, stricăciunea, robiia Ardealului de pre acele vremi?". Vezi şi G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 268—272, unde se dau numeroase detalii despre prada şi distrugerile provocate de oştile turco-tătare în Transilvania în lunile august—sept. 1658.

[17] Vezi mai sus, p. 163 şi urm.

[18] Constantin Şerban a fost instalat cu uşurinţă pe tronul Moldovei la 22 oct. 1659. Forţele sale, alcătuite din circa 10 000 de oşteni munteni, printre care şi seimeni călări cu puşti lungi şi săcăluşe, 10 000 de transilvăneni şi din lefegii proprii cu cîteva tunuri, au înfrînt la Capul Stîncii, lîngă Ţuţora, oastea nedisciplinată a lui Gheorghe Ghica, domnul fiind obligat să se retragă spre Prut, la Lăpuşna, unde circa 700 din dărăbanii şi seimenii săi l-au părăsit, trecînd de partea lui Constantin Şerban.

Principala cauză a înfrîngerii oastei moldovene la Capul Stîncii a fost alegerea unei poziţii nefavorabile retragerii, poziţie de care a ştiut să profite Constantin Şerban, care a împins trupele lui Gheorghe Ghica în rîpile şi apele Jijiei.

Numeroşi boieri au căzut prizonieri în mîinile învingătorului: Miron Băcioc, Buhuş slugerul, jitnicerul Gavriliţă Costache şi alţii, pe care noul domn al Moldovei i-a iertat şi „i-au pus iară la boierii şi slobodzi, fără nici o pază", aceasta pentru a atrage boierimea moldoveană de partea sa.

[19] Constantin Şerban nu s-a întărit în mănăstirea Galata ci pe dealul Galata; el a făcut însă greşala să părăsească poziţia întărită şi să treacă Bahluiul, unde oastea sa a fost înfrîntă de tătari la 21 nov. 1659.

[20] Despre domnia lui Ştefăniţă vodă vezi C. Andreescu şi C. A. Stoide, *Ştefăniţă Lupu, domn al Moldovei (1659—1661)*, Buc., 1938.

[21] G. Rákóczi al II-lea a fost rănit în lupta de la Floreşti (22 mai) şi a murit peste cîteva zile la Oradea (7 iunie 1660). (G. Kraus, *op. cit.*, p. 342, 345).

[22] Vezi B. P. Hasdeu, *Un document relativ la invasiunea lui Constantin Şerban în Moldova contra lui Ştefăniţă Lupu, 1660* („Arhiva istorică", II, 1865, p. 80—81).

La 20 mart. 1661 marii boieri ai Moldovei amintesc faptul că — atunci cînd a venit „acel duşman" Constantin vodă cu cazacii pînă la Iaşi — cazacii l-au jefuit pe Necula vistier, luîndu-i mult aur, pietre scumpe, bani şi alte „unelte" de mare preţ de la Ţibăneşti — Vaslui (N. Iorga, *Studii şi doc.*, VI, p. 82—83).

Într-un alt document, din 20 april. 1661, Ştefăniţă Lupu aminteşte vremea cînd „acel duşman al împăratului şi a ţării, Constantin voevod, a venit asupra noastră şi ne-au clătit din scaun şi-au apucat scaunul el, două, trei zile" (Arh. St. Buc., A. N., MXCIX/1).

[23] Despre „foametea cea mare" din vremea lui Ştefăniţă vodă vezi G. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, III/1, p. 172.

„Foametea cea mare" sau „cea rea", „cînd a fost merţa de pîine cîte un galben" şi cînd mulţi oameni şi-au vîndut averea „de ş-au scos capetele de foame", este amintită în numeroase documente din: 20 iunie, 8 sept., 20 şi 26 dec., ⟨1660—1661⟩ nedatate etc. (Arh. St. Buc., m-rea Cetăţiua, III/6, 573, f. 85, m-rea Brazi, IX/2

şi XXVIII/35, ms. 656, f. 37 şi m-rea Neamţ, XCVI/3). Un alt locuitor declara că şi-a vîndut prisaca deoarece „atunci, într-acea foamete şi lipsă mare ce era pe toată ţara, eu muream de foame cu toată casa mea" („Ioan Neculce", 1924, fasc. 4, p. 34).

[24] Despre numele Hroiot = slăbănogul dat tînărului Ştefăniţă vezi G. Ghibănescu, *op. cit.*, III/1, p. 172.

Radu Popescu, *Istoriile*, p. 127, dă unele amănunte să le spunem picante despre viaţa tînărului domn, care „fiind tînăr dăzmierdat, făcea lucruri copilăreşti sau, să zic mai bine, nebuneşti; nu căuta trebile domniei, ci curviile şi cu parte fămeiască şi bărbătească". În plus, punea pe boieri pe cai turceşti, iuţi, şi le lua frîiele, din care pricină „mulţi au avut primejdii dă moarte". „Cu acestea şi altele făcea Ştefăniţă vodă, de care toţi îl urăsc". Acelaşi cronicar înregistrase zvonul că tînărul domn ar fi fost otrăvit de boieri („zic unii că l-au otrăvit boiarii").

Mai trebuie să amintim şi de faptul că, în 1660, după moartea surorii sale Maria Radzivill, domnul Moldovei cerea regelui Poloniei să-i restituie zestrea defunctei, formată din „de patru ori o sută de mii şi cincizeci de mii de zloţi polonezi (deci 450.000 — N.S.) bani gheaţă, precum şi bijuterii atît de multe şi altă zestre" (Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Buc., 1983, 1987, p. 268).

[25] Vezi: V. Bogrea, *Încă un portret al lui Eustratie Dabija* (AIINC, III, 1924—1925, p. 533 + 1 pl.); I. C. Filitti, *Din iconografia noastră laică. Chipurile lui Grigore I Ghica şi Istrate Dabija* (CL, 1924, p. 203—213); reprodus şi în vol. *Cercetări şi documente...*, Buc., 1935, p. 31—39.

Despre modul cum a fost ales domn de boieri vezi I. Marinescu, *Documente relative la Maria Ruset, fata lui Evstratie Dabija voievod* („Arhiva genealogică", II, 1913, ian.—mart., p. 59—67).

[25 bis] Despre candidaţii la tron şi împrejurările alegerii principelui Transilvaniei vezi Karácson Imre, *Erdélyi fejedelem-jelöltek 1661-ben* [Pretendenţi la principatul Transilvaniei la 1661] („Századok", 1901, p. 460—465).

Numeroase amănunte despre evenimentele petrecute în Transilvania în anii 1660—1661 se găsesc la G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 323—452.

[26] Ştefăniţă Lupu a murit la 19/29 sept. 1661, după cum au arătat C. Andreescu — C. A. Stoide, *op. cit.*, p. 167, citînd mărturii contemporane. Probabil Xenopol ia data morţii după Nekesch-Schuller, care o pune la 24 oct./4 nov. 1661. La 31 oct. se aflase deja la Constantinopol despre moartea domnului (Hurmuzaki, V/2, p. 89).

[27] Primul său document datează din 15 dec. 1661 (C. A. Stoide, *Documente şi regeste nemţene de la Dabija vodă*, Piatra Neamţ, 1936, p. 5—6).

[28] Despre participarea oştilor române la campaniile otomane din 1663—1664 vezi mai sus, p. 212 notele 62, 63. Vezi şi K. I. Karadia, *Steagul românesc al lui Istratie Dabija voievod*, Buc., 1937 (din AARMSI, s. III, t. XIX, 1937, p. 75—87 + 7 pl.), unde se reproduc şi patru planuri ale luptei de la Leva.

Despre modul cum şi-a alcătuit Istratie Dabija oastea, foarte grăitor este documentul emis de domn la 11 ian. 1665, în care se spune că, avînd ţara „multă asupreală despre turci de au mers în oaste în Ţara Nemţească", i-a pus şi pe locuitorii din Tîrgu Neamţ „să facă oameni de oaste care să meargă în treaba cinstitului împărat"; pentru a face rost de bani, tîrgoveţii au fost siliţi să vîndă o branişte cu 100 de lei (Arh. St. Buc., m-rea Bisericani, XII/55).

Despre soţia lui Eustratie Dabija — rămasă regentă în timpul lipsei soţului său din ţară — vezi T. T. Burada, *Document din 1668* („Arhiva", 1895, p. 220—222); Ioan Ivan, *Contribuţie la istoria doamnei Ecaterina Dabija vodă* (MM, 1958, nr. 1—2, p. 134—135).

[29] Despre bănăria lui Dabija, care emitea „şalăi de aramă, care numai aici în ţară umblau, patru şalăi la un ban bun" (Kogălniceanu, *Letopiseţe*, III, p. 6) sau „bani proşti" (G. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, IV, p. 92), vezi: C. Moisil, *Bănăria lui Dabija* (BSNR, XXIV, 1930, p. 53—78); P. P. Panaitescu, *Date noi despre falsificări de monede polone în Moldova* (*ibidem*, 1933—1934, partea I-a, p. 129 şi urm.); Ilie Ţabrea, *Originea şi activitatea monetăriei lui Dabija vodă din Suceava*, (f. 1.), 1939; Elena Isăcescu, *Tezaurul de imitaţii şi monede poloneze şi suedeze din monetăria lui Dabija vodă, găsit la Iaşi* („Creşterea colecţiilor", Biblioteca Academiei, 6, 1962, p. 332—334); C. A. Stoide, *Însemnări despre meşterii şi bănăria lui Eustratie Dabija vodă* (AIIAI, 1964, p. 145—153).

[30] Gheorghe Duca a ocupat tronul prima oară înainte de 24 nov. 1665, fiind precedat de o căimăcămie care a condus ţara mai bine de două luni de zile, după moartea lui Dabija (ultimul document din 4 sept.). Vezi C. A. Stoide, *Prima domnie moldovenească a lui Gheorghe Duca vodă* (RIR, XV, 1945, fasc. 1, p. 46 şi urm.) şi N. Grigoraş, *Un tipar de pecete necunoscut de la Gheorghe Duca din anul 1666* (AIIAI, 1964, p. 167—168).

La 28 april. 1660 — cînd G. Duca era al doilea vistier — Ștefăniță Lupu susținea că acesta slujise încă din tinerețe în casa tatălui său Vasile Lupu („T. Codrescu“, IV, 1935, nr. 7, p. 97—99).

[31] Prima domnie a lui G. Duca a durat puțin, fiind mazilit în favoarea lui Alexandru Iliaș; la 25 mai 1666 se spunea: „la Porta ha deposta il principe di Moldavia dal suo guverno“ (Hurmuzaki, V/2, p. 111; vezi și RIAF, vol. III, fasc. 1, 1893, p. 17—22). Ultimul său document poartă data de 20 mai 1666 (Arh. St. Buc., m-rea Barnovschi, V/52).

Dintr-o informație polonă aflăm că „la 28 mai a venit în goană la Iași un turc de la împăratul..., cu poruncă mazilind pe Duca domnul“. Pe lîngă interceptarea corespondenții cu hanul — de care vorbește și A. D. Xenopol — aici se mai spune că Poarta urmărea să pună mîna pe comorile lui Duca „dobîndite din acei șalăi răi“ (I. Corfus, *Documente*, p. 280).

Alexandru Iliaș emite documente începînd din 20 iulie 1666 pînă în 1668. Vezi precizările lui V. A. Urechia, în RIAF, vol. VII, fasc. 1, p. 22—33 și Arh. St. Buc., A.N., XCI/51.

[32] Și I. Neculce laudă bunătatea domnului, care a plecat sărac din țară (ed. Iorgu Iordan, p. 130). Despre darurile mari trimise de Iliaș Alexandru ambasadorului englez la Poartă pentru ajutorul dat la ocuparea tronului vezi C. I. Karadja, *Un bacșiș princiar* (RI, 1924, p. 182—183).

[33] Ultimul document emis de Iliaș Alexandru poartă data de 8/18 nov. 1668, dată după care a venit la tron G. Duca, susține C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III/1, p. 140.

La Arh. St. Buc., col. G. Nicolăiasa, I/31, există însă un document din 20 nov. 1668 care poartă sigiliul lui Iliaș Alexandru, ceea ce arată că a domnit pînă la această dată.

Despre politica internă a lui Duca vodă — caracterizată printr-o aspră fiscalitate — vezi N. Grigoraș, *Duca vodă cel Bătrîn. Înfăptuirile sale culturale* (MM, 1972, nr. 7—8, p. 525—545).

Despre principala sa ctitorie, mănăstirea Cetățuia, vezi lucrările citate de N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic Moldova*, p. 441—444, unde se arată că este vorba de unul din cele mai de seamă monumente din sec. XVII.

[34] Despre marea răscoală condusă de Hîncu și Durac — cea mai puternică mișcare socială din Moldova medievală — vezi C. A. Stoide, *Un episod din domnia lui Gheorghe Duca. Răscoala lui Hîncu și Durac din 1671—1672*, Iași, 1936 (din „Arhiva“, 1936, nr. 1—2, p. 56—80). Răscoala a izbucnit la 6 dec. 1671 (*Călători străini*, VII, p. 178). Despre fuga doamnei Anastasia în Țara Românească, vezi Hurmuzaki, XVI, p. 9.

Despre viața și familia lui Mihalcea Hîncu vezi Aurel Sava, *Documente privitoare la tîrgul și ținutul Lăpușnei*, Buc., 1937, p. 81—86. Vezi și N. Iorga, *Între Vodă și Hîncu* („Neamul românesc“, 1928, nr. 227).

[35] La 6 iulie 1672 Gheorghe Duca confiscă satele lui Hîncu, Durac și ale altor răzvrătiți, pe care le dă lui Iane Hadîmbul postelnicul ca despăgubire pentru pierderile suferite de el în vremea răscoalei (Arh. St. Buc., ms. 629, f. 418—419 v.).

[36] Despre participarea lui G. Duca la campania otomană din 1672 vezi N. Iorga, *Quelques renseignements contemporains sur la campagne du Sultan Mohammed IV en Pologne* (RHSEE, 1927, p. 126—130).

[37] Motivele mazilirii lui G. Duca au fost mai multe; mai întîi, starea de nemulțumire din țară, exprimată prin „răvașe de jalobă“ ale populației; apoi, lipsa de grijă pentru pregătirea drumurilor și podurilor necesare trecerii oștilor otomane; cînd sultanul trecea peste un pod, acesta s-a rupt, ceea ce a provocat mînia padișahului, care a vrut să-l omoare pe domn „că n-au purtat grija să facă pod temeinic“ (*Cronica anonimă a Moldovei*, ed. Dan Simonescu, p. 48—49). După alte știri, domnul ar fi fost destituit pentru că făcea monede false. Vezi N. Iorga, *Notițe* (RI, 1939, p. 103).

La toate acestea mai trebuie adăugată și pîra lui Ursachi vistierul împotriva fostului domn, despre care vorbește Neculce (ed. I. Iordan, p. 132—133). Vezi și N. C. Bejenaru, *Din relațiile comerciale moldavo-polone în sec. al XVII-lea. Procesul vistiernicului moldovean Ursachi cu negustorul polon Balaban* („Arhiva“, 1927, nr. 1, p. 45—54).

[38] Domnia lui Ștefan Petriceicu începe la 20 aug. 1672. Despre domnia lui și evenimentele din această vreme vezi C. A. Stoide, *Contribuții la istoria bisericii moldovenești sub Ștefan Petriceicu vodă (1672—1673)*, Iași, 1942 (extras din „Analele Moldovei“); Ianusz Wolinsky, *Materialy do dziejow wojny poloko-tureckiej 1672—1676* [Materiale privind războiul polono-turc din 1672—1676] („Studia i materialy do historii wojkowosci“, XIII, 1967, nr. 1, p. 220—269; idem, *Ze spraw polsko-moldawskich 1672—1673*, în *Studia historyczne Stanislawowi Herbstowi...*, 1967, p. 63—68.

Despre legăturile domnului cu Polonia vezi P. P. Panaitescu, *Fundațiuni românești în Galiția* (BCMI, 1922, p. 15—17).

[39] Despre campania otomană din 1672 — pornită de la Adrianopol la 25 mai — vezi relația lui De La Croix în *Călători străini*, VII, p. 249—253. Trupele otomane au ajuns la 20 iunie la Babadag, la 10 iulie la Țuțora, trecînd Nistrul la 4 august. La campanie luau parte circa 8000 de ostași din Țara Românească (îmbrăcați în tafta galbenă) și Moldova (echipați în tafta roșie).

Pentru datarea acțiunii dispunem de o însemnare contemporană, unde se spune: „Să (se) știe cînd au venit împăratul (= sultanul) ș-au intrat în Iași, mesița iulie 12 dni, și a trecut la Camenița, să bată Camenița, vă leat 7180 (= 1672). Și pe împăratul l-au chemat Mehmet sultan". Vezi C. A. Stoide, *Despre unele însemnări de pe Cazania lui Varlaam și de pe tipărituri vechi românești* (M. M., 1957, nr. 10—12, p. 837).

La 30 mai 1673 mai mulți locuitori din cîteva sate aflate în ținutul Neamț mărturiseau că, atunci cînd a venit împăratul la Hotin, „țara s-au pustiit, noi am fugit în Țara Ungurească" (= Transilvania). Totodată, ei arătau că vor depune o mărturie „cînd va veni domnul la scaunul domnesc" (Arh. St. Buc., m-rea Neamț, LVII/27).

[40] Despre această intenție a turcilor vezi și N. Iorga, *Note* (RI, 1927, p. 94).

Ocuparea Cameniței de către turci a produs mari daune Moldovei și Țării Românești, obligate să aprovizioneze garnizoana otomană de acolo („care de Camenița", „chile de Camenița", etc.) și să permită (îndeosebi Moldova) trecerea oștilor otomane din și spre cetatea ocupată. Vezi I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române la sfîrșitul sec. XVII*, Cluj, 1933, p. 18.

[41] Despre lupta de la Hotin din 1673 și sprijinul important dat de români trupelor polone la obținerea victoriei vezi: N. Iorga, *Un izvor cu privire la războiul turco-polon din 1673* (RI, 1936, p. 299—300); T. Holban, *Două acte despre lupta de la Hotin din 1672* (sic!) (RI, 1938, p. 144—151); idem, *Regele Mihail Wisniowiecki și românii* (CI, 1937—1940, nr. 1—2, p. 309—332); Florin Constantiniu, *Cu zece ani înainte de asediul Vienei. Contribuția decisivă a românilor la biruința lui Sobieski de la Hotin — 1673* (MI, 1983, nr. 7, p. 10—12).

Despre desfășurarea luptelor, trecerea trupelor române de partea lui Sobieski și bucuria produsă în tabăra polonă de acest ajutor nesperat vezi amănuntele oferite de Philippe le Masson du Pont în *Călători străini*, VII, p. 280—287.

Merită să amintim și faptul că, după victoria de la Hotin, Sobieski a bătut o medalie comemorativă, pe legenda căreia scria că a împins hotarele regatului pînă la Dunăre, transformînd Moldova și Valahia în provincii polone, dovadă clară a țelurilor expansioniste nutrite de Polonia. Vezi Gh. Severeanu, *Medalia lui Ioan Sobieski, bătută cu ocaziunea luptei de la Hotin (nov. 1673)* (BSNR, I, 1904, p. 23—24).

Vezi și o însemnare contemporană din 4 nov. 1673, unde un diacon din Suceava amintește vremea „cînd au venit leșii la Suceava, cînd au bătut leșii tabăra cea turcească la Hotin, în zilele lui Ștefan voievod sin Petriceico, cînd au venit 12 hatmani leșești în țară și au adus pe Constantin vodă (Șerban) la Suceava să-l pue domn în Țara Muntenească" (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, Buc., 1959, p. 7).

[42] Vezi supra cap. I, nota [79].

[43] Defecțiunea lui Petriceicu vodă a avut urmări grave; după cum spune D. Cantemir, „Poarta otomană, văzînd că domnul Moldovei a trecut la dușmani chiar în focul luptei și că începutul înfrîngerii s-a tras de la moldovenii și muntenii trădători, socoate că este mai chibzuit ca pe viitor să nu mai numească niciodată domn pe un moldovean, ci pe un grec, care să-și aibă casa și neamurile la Țarigrad și, pe lîngă acestea, să fie om pașnic și neștiutor în ale războiului" (*Viața lui Constantin Cantemir*, trad. Radu Albala, Buc., 1960, p. 21).

Considerîndu-l pe Dumitrașco Cantacuzino un „protofanariot", Florin Constantiniu sublinia faptul că „la originea regimului fanariot stă încercarea Porții de a stăvili lupta de eliberare a poporului român" (*De la Mihai Viteazul la Fanarioți...*, în SMIM, VIII, 1975, p. 130).

[44] Dumitrașco Cantacuzino a lăsat o tristă amintire prin lăcomia lui; „era om lacom, apucător, nedreptu și nestătător, una dzicînd și alta făcînd, și mai în scurtu nice o bunătate la dînsul nu era" (*Cronica anonimă a Moldovei*, p. 49).

[45] Despre împrejurările instalării lui Dumitrașco Cantacuzino ca domn avem scrisoarea acestuia, adresată lui Mihai Apafi la 19 ian. 1674, în care se spune: „cu putearia cinstitului împărat, pe nepriiatenii împărăției și ai noștri (este vorba de Ștefan Petriceicu — N.S.), cu măriia sa calga sultan și cu alți patru sultani lângă dînsul și cu oastia putiarnicii împărății și cu ai noștri slujitori, pe toți i-am rășchirat din țară și i-am scos și ni-am asădzat la scaunul nostru aicia, în Iași".

Cu toate acestea, la 14 febr. 1674, Ștefan Petriceicu emitea încă un uric din Iași (Arh. St. Buc., ms. 578, f. 118; dacă data nu e cumva greșită). Primul docu-

ment emis în mod sigur de noul domn la Iași poartă data de 20 febr. (idem, m-rea Tazlău, I/13).

Pe cînd se afla încă la Galați, noul domn trimisese pe vornicul Miron Costin la Ioan Sobieski să trateze, probabil, retragerea oștilor polone din Moldova (N. Iorga, *Acte românești din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova*, Buc., 1916, p. 225—226; extras din „Buletinul Comisiei istorice a României", II, 1916).

În vara aceluiași an, misionarul Vito Piluzzi relata despre starea grea în care se găsea Moldova, unde „toată țara e fugită. Toate bisericile din Suceava au fost devastate de turci, ca și cele din Cotnari. Mănăstirile din Iași au fost prădate de poloni... Cetatea Neamț este arsă cu totul, în Iași și în Suceava au mai rămas puține case (nearse). Domnul a confiscat toată averea tuturor marilor boieri și ei sînt acum închiși împreună cu soțiile lor pentru că ei sînt de vină că au venit polonii în țară și se zice că (domnul) îi va da pe mîna turcilor" (*Călători străini*, VII, p. 101).

[46] Despre rolul lui G. Duca în încheierea păcii vezi supra cap. I, nota [82].

[47] Despre ocuparea tronului Moldovei de către Antonie Ruset vezi N. Iorga, *Știri despre români într-un izvor englez* (RI, 1936, p. 37—38).

[48] Antonie Ruset a fost fratele lui Constantin Cuparul capuchehaia (vezi Radu Rosetti, *Familia Rosetti*, I, Buc., 1938, p. 35—42 și 52 —61). Fiul său, Alexandru Draco, căsătorit cu Anița, fiica lui Gheorghe Coci hatmanul și nepoata lui Vasile Lupu, a fost capuchehaia lui Eustratie Dabija, după care a ocupat dregătoriile de mare comis (1667—1668) și mare sluger (1673), fiind răsplătit de Ștefan Petriceicu pentru slujbă. Vezi G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IV, p. 204; Aurel Golimas, *Despre capuchehăile Moldovei și poruncile Porții către Moldova pînă la 1829. Contribuții la cunoașterea raporturilor de drept dintre Moldova și turci*, Iași, 1943, p. 79 și „Ion Neculce", 1924, p. 150.

[49] Antonie Ruset a refăcut cartea domnească din Iași — arsă de tătari la 1650 — a reparat biserica Sf. Nicolae Domnesc, unde a făcut clopotnița, a zugrăvit biserica, a construit zidul înconjurător, cu o cișmea în zidul dinspre poarta cea mare a curții domnești, transformînd biserica în sediu mitropolitan (N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 90; C. Erbiceanu, *Mitropolia Moldovei*, p. 3—4).

[50] Prin armistițiul de la Andrusovo (30 ian. 1667), Smolenskul și Kievul au revenit Rusiei, iar Ucraina apuseană și Bielorusia Poloniei, care recunoaște alipirea Ucrainei răsăritene la Rusia.

[51] Referindu-se la situația Moldovei în această vreme, misionarul catolic Del Monte scria la 23 aug. 1678: „țara este în întregime pustiită și robită de tătari, che delle quatro parti non e resta una. Și Dumnezeu știe ce va fi cînd se va reîntoarce armata otomană din Ucraina" (*Călători străini*, VII, p. 229).

[52] Vezi Gabriel Ștrempel, *Hatmanul Alexandru Buhuș și mazilirea lui Antonie vodă Ruset*, în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 326—334, care analizează împrejurările în care a fost mazilit domnul Moldovei. Alexandru Buhuș era cumnatul lui Gheorghe Duca (căsătorit cu sora sa Anastasia), ceea ce explică faptul că l-a sprijinit pe acesta să ocupe tronul Moldovei.

Antonie Ruset a lăsat o frumoasă amintire în Moldova deoarece „era om dreptu, bun și creștin și milostiv, cu milă asupra pămîntului și cu năroc, că în dzilele lui, cît au domnit, 3 ani, era țara îndestulată de toată roada" (*Cronica anonimă a Moldovei*, ed. Dan Simonescu, p. 50).

Mazilirea lui Antonie Ruset s-a făcut după 25 nov. 1678, cînd G. Duca se afla încă la București (I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Buc., 1983, p. 303). La 18 dec. 1678 G. Duca era la Iași (Arh. St. Buc., m-rea Galata, VI/28).

[53] Vezi: N. Iorga, *Ucraina moldovenească*, Buc., 1913 (din AARMSI, s. II, t. XXXV, 1912—1913, p. 347—360 + 1 pl.); și în limba franceză în BSHAR, I, 1913, p. 118—123; I. I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei* („Codrul Cozminului", 1933—1934, p. 141—155).

Ni s-a păstrat o interesantă relație contemporană, alcătuită de Giambattista Donado, despre modul solemn în care a fost primit domnul Moldovei la Poartă pentru a i se încredința cîrmuirea Ucrainei. Din această relație rezultă că G. Duca se bucura de multă trecere la Poartă (*Călători străini*, VII, p. 493—494).

Despre relațiile lui G. Duca cu Transilvania vezi Ștefan Meteș, *Gheorghe Duca vodă și guvernul Ardealului* („Românul" — Arad, 1913, nr. 93—96).

Ion Neculce (ed. I. Iordan, 1959, p. 80) ne-a transmis știrea că Gheorghe Duca — ce domnise și în Țara Românească — „să ispitea să fie craiu în Țara Ungurească (= Transilvania) și un fecior în Țara Moldovei, domn și altul în Țara Muntenească", reeditînd astfel planurile lui Vasile Lupu, în preajma căruia crescuse.

[54] Despre Ene ⟨Iane⟩ Drăghinici, hatmanul Ucrainei, vezi N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 586. După opinia cronicarului, Drăghinici era „om prost și neînvățat,

carele nu era bun nice de o treabă". Stăpînirea lui G. Duca asupra Ucrainei nu a durat decît pînă în 1683, cînd Konecki — pus hatman al cazacilor de Sobieski — l-a izgonit pe Drăghinici, după care „au arsu și au prădat Bugeagul" (*Cronica anonimă a Moldovei*, p. 52—53).

[55] Despre participarea trupelor române la asediul Vienei vezi supra cap. II, nota [84].

[56] Despre sfîrșitul domniei lui G. Duca și scurta domnie a lui Ștefan Petriceicu (nov. 1683 — mart. 1684) vezi C. A. Stoide, *Contribuții la cunoașterea relațiilor moldo-poloneze din anii 1683—1684* (AIIAI, 1976, p. 71—91).

La 18/28 nov. fusese ocupat orașul Iași, iar boierii veniți cu noul domn făceau un călduros apel la foștii partizani ai lui G. Duca să se unească cu ei și împreună să sfărîme pe păgîni. Vezi I. Tanoviceanu, *O scrisoare a boierilor Ilie Moțoc și Savin Zmucilă* („Arhiva", VIII, 1897, p. 714—716).

Despre luptele purtate în Bugeac pentru a împiedica pe tătari să prade Moldova vezi P. P. Panaitescu, *Pribegia lui Constantin Șerban și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, p. 19 și I. Corfus, *op. cit.*, p. 305—312.

[57] Despre prinderea lui G. Duca vezi Sever Zotta, *Serdarul Vasile Bainski, „nepotul" lui Ștefan vodă Petriceico* („Arhiva genealogică", II, 1913, april.—iunie, p. 84—93 și iulie—sept., p. 110—122).

[58] După moartea lui G. Duca, sultanul recunoștea că fostul domn „era robul credincios și ciracul împărătesc binevoitor, mîngîiat de puternica mea mînă de suveran" și că „față de credința și cinstea lui aveam încrederea mea împărătească și convingerea mea dreaptă". (Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești, 1601—1712*, p. 373).

Despre moartea lui Duca vodă vezi Pompei Samarian, *Boala Ducăi vodă* („Revista Științelor medicale", nr. 9, 1932). Vezi și O. Tafrali, *Mormintele familiei voievodului Gheorghe Duca dela m-rea Cetățuia* („Arta și arheologia", fasc. 9—10, 1933—1934, p. 38—40).

[59] Despre instalarea ca domn a doua oară a lui Dumitrașco Cantacuzino, vezi scrisoarea lui Gheorghe stolnicul, vornicul de Cîmpulung, care scria bistrițenilor, la 31 mart./10 april. 1684 că „Dumitrașco vodă este tot la Galați" (N. Iorga, *Documentele Bistriței*, II, p. 45). La 14 mart. 1684 noul domn dădea primul său document din Galați (Arh. St. Buc., m-rea Sf. Ioan Gură de Aur, VI/2). După retragerea oștilor polone care susțineau pe Ștefan Petriceicu, noul domn s-a îndreptat spre Iași; la 9/19 aprilie, vornicul Alexandru Ramandi, unul din apropiații domnului, se afla la Iași (G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, IV/1, p. 73—74). La 28 april se spunea însă că Dumitrașco vodă „a rămas încă dincolo de Dunăre, nevoind să intre în chip nesocotit în țară, deși este invitat peste măsură de unii boieri moldoveni" (I. Corfus, *Documente*, p. 312). La 10 mai însă domnul se instalase la Iași, adus de trupele turco-tătare; el scria „cărți deschise" boierilor să vină la el, amenințîndu-i că, altfel, îi va da pe mîna turcilor și tătarilor (*ibidem*, p. 313).

Ținînd seama de aceste date, este greu de admis afirmația din Pseudo N. Costin, după care domnul „a venit la scaun în Iași în postul cel mare, în luna lui martie" (*Letopisețe*, ed. M. Kogălniceanu, II, p. 27), afirmație căreia Xenopol îi acordă credit.

Vezi și V. Motogna, *O scrisoare a lui Dumitrașco Vodă Cantacuzino din 22 mai 1684* (RI, 1923, p. 94—97), unde se povestesc luptele cu polonii din aprilie—mai 1684.

[60] Vezi amănunte la C. A. Stoide, *Contribuțiuni la cunoașterea „foametei celei mari" din 1684—1685* („Arhiva", 1934, nr. 3—4, p. 151—158).

Foametea a continuat și în anul 1686; la 21 iunie o femeie vinde via ce avea la Crucea, „fiind foamete și lipsă mare"; cei 12 lei luați pe vie — spune femeia — „mi-au prins greul și foamea". (Arh. St. Buc., m-rea Brazi, IX/21); la 22 iulie un alt locuitor își vinde parte de moșie „de mi-am prins nevoia pe foametea în zilele lui Constantin voevod" (idem, m-rea Răchitoasa, V/26) etc.

[61] Afirmație exagerată; majoritatea boierilor erau români.

La 22 febr. 1686, se știa la Istanbul că — în urma numeroaselor plîngeri făcute de moldoveni — D. Cantacuzino era gata să fie ucis de marele vizir; i s-a permis însă să plătească 80 de pungi (= 40 000 de taleri) pentru a fi eliberat din închisoarea din Adrianopol și să plece la Istanbul (N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 75). Trebuia să i se confiște casa și mobila, „per dar essempio ad altri" (*ibidem*, p. 74).

[62] Despre viața și domnia lui C. Cantemir a se vedea: G. Bogdan-Duică, *Zur Geschichte der drei moldauischen Fürsten Cantemir. (Der Anfang der russischen Politik in der rumänischen Fürstenthümen* („Romänische Jahrbücher" 1893—1894); I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul, scriitorul, domnitorul*, Iași, 1926; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Buc., 1958, p. 195—199, care arată că *Viața lui C. Cantemir* — scrisă de fiul său — are un „caracter tendențios", prezentîndu-l pe domn ca pe o mare personalitate.

Despre relațiile lui C. Cantemir cu Transilvania vezi: I. Minea, *Din legăturile lui Constantin Cantemir cu principele Mihail Apafi* (RA, 1925, nr. 2, p. 287—290);

idem, *Din corespondența lui C-tin vodă Cantemir cu Mihai Apafy, principele Ardealului* (CI, 1929—1931, p. 297—303); Susana Andea, *Contribuții privind relațiile domnului moldovean Constantin Cantemir cu Transilvania* (AIIC, 1988—1989, p. 381—400) (cu 6 documente).

Despre relațiile cu țarul Rusiei — unde C. Cantemir a trimis o solie la 1690 — vezi P. P. Panaitescu, *Din relațiile principatelor române cu rușii la sfîrșitul veacului al XVII-lea* („Spicuitor în ogor vecin", 1924, p. 51—55 și „Rev. Soc. istorico-arheologice bisericești", Chișinău, 1924, p. 53—57).

Despre relațiile domnului cu ambasadorul Angliei la Poartă vezi Paul Cernovodeanu, *Un episod din 1685 al relațiilor dintre Anglia și Moldova* („Danubius", V, 1971, p. 139—152) și în limba engleză în RRH, 1969, nr. 3, p. 659—671.

[63] Xenopol urmează aci pe D. Cantemir, care — spre a-și crea o genealogie nobilă — a susținut că familia sa s-ar trage din tătari, originari din Chersonesul tauric (*Descrierea Moldovei*, Buc., 1973, p. 281); familia s-ar fi stabilit în Moldova în vremea domniei lui Ștefan cel Mare (*Viața lui Constantin vodă Cantemir*, trad. N. Iorga, p. 21).

În realitate, familia Cantemir are o origine răzeșească; după cum spune I. Neculce, Cantemireștii au fost „oameni proști (= simpli) de la ținutul Fălciului" (ed. I. Iordan, p. 172); după opinia altor cronicari, C. Cantemir era „om de țară, moldovean drept" sau „pămîntean den părinții lui" (*Letopisețe*, II, p. 35 și *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 56). Vezi și G. Ghibănescu, *Un izvod genealogic al răzeșilor din Silișteni, înrudiți cu Cantemireștii* („Arhiva genealogică", II, 1913, p. 76—80); Sever Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor* (RA, 1924, p. 61—72); Ștefan Gorovei, *Cantemireștii. Eseu genealogic* (RA, 1973, nr. 3, p. 481—512).

Despre numele familiei vezi Victor Vascenco, *Asupra numelui de persoană Cantemir* (AUB, Limbi slave, 1970, p. 61—64); idem, *Din nou despre [originea numelui Cantemir]* („Limbă și literatură", 1973, nr. 4, p. 693—695).

[63 bis] Xenopol nu amintește împrejurările în care boierii moldoveni fugiți în Țara Românească au fost de acord să-l aleagă domn pe C. Cantemir: „fiind om bătrîn, ca de șaptedzăci de ani, și om prost, mai de gios, că nici carte nu știè, socotind boierii că l-or purta precum le va fi voia lor. Și de va fi rău, încă nu va trăi mult, că era bătrîn. Că alții mai de cinste și mai de neam nu priimiè să fie domnu" (I. Neculce, ed. I. Iordan, p. 168).

[64] Despre cele „70 de orînduiale pe țară, făr ilișuri și făr sulgiuri și fără alte mărunțișuri" vezi însemnarea publicată de P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, Buc., 1959, p. 314. Vezi și T. Codrescu, *Uricarul*, XI, p. 212—215.

[65] Vezi V. A. Urechia, *Biserica din cetatea Neamțu și documente relative la domnița Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu* (CL, 1880, p. 950—973 și AARMSI, s. II, t. XI).

[66] Vezi amănunte la I. I. Nistor, *Lagărele de la Lentești și Șerăuți și „campaniile bucovinene" ale regelui Sobieski*, în *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 297—307; Czeslaw Chowaniec, *Wyprawa Sobieskogo do Moldawji v 1686 r* [Expediția lui Sobieski în Moldova în anul 1686], Varșovia, 1932; Maria Kersterska-Sergescu, *L'expedition de Sobieski en Moldavie en 1686* (RHSEE, 1933, p. 17—30); N. Iorga, *Sobieski et les Roumains (1683—1696)* (*ibidem*, p. 287—306); idem, *Ioan Sobieski și românii. Conferință* (RI, 1934, p. 193—204); Al. Grigorovici, *Expedițiile regelui Sobieschi în Moldova și ținutul Neamțului*, Piatra Neamț, 1934, (din „Anuarul liceului Petru Rareș"); G. Duzinchievici, *Ceva nou asupra legăturilor lui Sobieski cu Moldova*, Buc., 1937 (din AARMSI, s. III, t. XIX, 1937, p. 283—300).

Numeroase știri despre campaniile polone în Moldova se găsesc în documentele publicate de Lajos Szádeczky, *Sobieski és Teleki levelezése (1684—1686)* „Törtenelmi Tar", 1887, p. 543—558, 734—748; 1888, p. 160—175, 334—368).

Campaniile polone în Moldova din anii 1685 și 1686 au fost descrise pe larg de Philippe le Masson du Pont, participant la aceste campanii. Vezi *Călători străini*, VII, p. 287—309.

Pentru campania din 1686 se pot vedea și descrierile destul de amănunțite făcute de alți participanți la lupte precum: Tommaso Talenti (*ibidem*, p. 382—385), François Gaston de Béthune (*ibidem*, p. 404—415), Iacob Sobieski (*ibidem*, p. 421—435). Vezi și Al. Lapedatu, *Jurnalul principelui Iacob Sobieski, fiul regelui Ioan, asupra campaniei polone în Moldova la 1686*, Buc., 1933 (din AARMSI, s. III, t. XIII, 1932—1933, p. 279—314).

La 1 sept. 1686 aflăm: „Di Polonia scrivono che il Re (=Sobieski) avanzandosi col suo esercito havesse ricevuto intentione favorevole del Valacco di congiungere le sue armi e dichiararsi per li christiani" (Federigo Carnaro, *Avvisi circa l'assedio e la presa della fortessa di Buda nell anno 1686*, ed. S. Bubich, Budapesta, 1891, p. 129).

Starea de nesiguranță din Moldova acelei epoci rezultă și din faptul că s-au îngropat unele tezaure. Vezi Eugenia Neamțu, *Tezaurul din obiecte din secolul al XVII-lea descoperit la Cucuteni-Lețcani (r. Iași)* („Arheologia Moldovei", V, 1966, p. 327—343).

Participarea unor locuitori moldoveni la campaniile regelui polon, ca și starea grea în care ajunsese țara, ne sînt relatate și de unele documente interne. Astfel, la 31 dec. 1689, C. Cantemir arăta că țara fusese slăbită în urma domniei lui Dumitrașco Cantacuzino cu foamete mare și „biruită de toate neputințele", fiind „această săracă de țară spăimată din sus de tîlhari, dinspre Soroca și Orhei de căzaci, țara de jos de tătari și țind și slujitori de apărare cu mare cheltuială". Din această cauză, domnul fusese obligat să împrumute 15 000 lei de la Iordache Ruset mare vistier (*Uricarul*, XI, p. 212—215).

La 15 april. 1692, Constantin Cantemir dă lui Panaiotache mare ușar părțile lui Ștefan, fiul lui Darie din Podobiți, deoarece acesta din urmă, cînd a fost țara asuprită de „mult greu și porunci împărătești", nu a rămas ca alți „pămînteni ... să tragă greul și nevoia țării", ci s-a dus în Polonia, de unde a venit cu „craiul leșesc" (= Sobieski) în Bugeac; aici a făcut multe prădăciuni, însoțit de 300—400 de oameni „din obuz" (Arh. St. Buc., Mitr. Moldovei, CXLVI/22).

[67] Trupele polone s-au retras din Moldova în octombrie 1686. Despre retragerea mitropolitului Dosoftei în Polonia (unde a dus cu sine numeroase documente și obiecte de preț) vezi: Ștefan Ciobanu, *Contribuțiuni privitoare la originea și moartea mitropolitului Dosoftei*, Buc., 1920; Horia Oprișan, *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia* („Arhiva", 1940, nr. 1—2, p. 111 și urm.); N. Grigoraș, *Contextul în care mitropolitul Dosoftei și-a desfășurat activitatea (1658—1693)* (MM, 1974, nr. 9—10, p. 769—771) etc.

Despre intenția lui Ioan Sobieski de a înscăuna pe fiul său Iacob în Moldova vezi K. Piwarski, *Miedzy Francja a Austrja. Z dziejow polityki Iana III Sobieskiego w latach 1687—1688* [Între Franța și Austria]. Din istoria politicii lui Ioan III Sobieski în anii 1687—1688], Cracovia, 1933.

Despre legendele în legătură cu faptele lui I. Sobieski vezi Stanislaw Wedkiewicz, *Z tradicyi rumunskich o Ianie III Sobieskim* [Din tradițiile românești asupra lui Ioan III Sobieski], Cracovia, 1928 (extras din vol. *Studja staropolskie. Kuczci Aleksandra Brücknera).*

[68] Despre relațiile lui C. Cantemir cu Iordache Ruset vezi amănunte la: V. A. Urechia, *Un nou document de la Constantin Cantemir vodă, Iași, anul 7197 (1689)*, Buc., 1895 (din AARMSI, s. II, t. XVII, 1894—1895, p. 191—201); I. Minea, *Din domnia lui Constantin vodă Cantemir* (CI, 1929—1931, p. 356—357); Ioana Rosetti, *Iordache Roset* (RIR, 1937, p. 300—322).

[69] Vezi C. Giurescu, *Tratatul lui Const. Cantemir cu austriecii (1690)* (C.L., 1910, p. 275—290; și extras, Buc., 1910).

Xenopol nu amintește și alte clauze ale tratatului, încheiat la Sibiu la 5/15 febr. 1690: împăratul promitea să respecte domnia ereditară a familiei Cantemir și să nu silească pe moldoveni să se unească cu biserica Romei (așa cum se va întîmpla în Transilvania). Întrucît tratatul urma să intre în vigoare cînd armata imperială va ajunge la Brăila și la Siret (unde nu a reușit să ajungă!), el nu a avut urmări.

Asupra citatului din Avril — care nu redă prea fidel textul tratatului — vezi și observațiile pertinente ale Mariei Holban în *Călători străini*, VIII, p. 92—101. Printre alte afirmații naive ale iezuitului, se află și aceea că hatmanul Jablonowski ocupase Cîmpulungul „pentru a ține astfel în frîu pe moldoveni și a-i împiedica să facă incursiuni pe domeniile sale"! (*ibidem*, p. 103).

[70] În oct. 1690, împăratul Leopold îndemna pe I. Sobieski să cucerească Moldova deoarece, după principiul „uti possidetis", turcii i-o vor ceda. Regele Poloniei răspunde însă că dorea și Țara Românească, pentru ca granița Poloniei să fie pe Dunăre, ceea ce nemulțumea pe Habsburgi, care doreau să ocupe ei Țara Românească, asupra căreia nu aveau nici un drept. Pentru cronologia intenselor tratative diplomatice din această epocă vezi *Politica externă a României. Dicționar cronologic*, Buc., 1986, p. 84—88.

[71] Xenopol nu amintește campania polonă din Moldova din anul 1691 (înainte de uciderea fraților Costin), cînd trupele polone au atacat cetatea Neamțului, apărată — după tradiție — de cîțiva plăieși. În realitate — așa cum s-a arătat recent — cetatea Neamțului era apărată de o garnizoană destul de puternică, ce dispunea de 12 archebuze și 90 de puști de mînă. Vezi Ilie Corfus, *Asediul cetății Neamțului din 1691. Sfîrșitul unei legende* (AIIAI, 1982, p. 549—552) și C. Rezachevici, *Asediul cetății Neamțului de către Jan Sobieski (1691): de la Dimitrie Cantemir și Costache Negruzzi la realitatea istorică*, în vol. *Relații culturale româno-polone*, Buc., 1982, p. 23—34.

Despre această campanie vezi şi Ilie Minea, *În legătură cu grafitele de la biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău* (BCMI, 1926, p. 80—81) şi K. Sarnecki, *Pamietnik z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691—1696* [Memorii din epoca regelui Ioan Sobieski. Jurnalul şi relaţiile din anii 1691—1696], ed. J. Wolinski, Wroclaw, 1958.

În oct.—nov. 1691 se aflase la Istanbul că domnul C. Cantemir anunţase Poarta că nu se teme de oştile polone „perchè questo prencipe fece abbrucciar tutti li fieni e sottero li fromenti, lasciando come un deserto le parti dove hà dovuto passare l'esercito polacco" (N. Iorga, *Studii şi doc.*, XX, p. 126). Se înţelege că regiunea de nord a Moldovei a avut mult de suferit în urma unor asemenea operaţiuni.

Vezi şi scrisorile adresate de C. Cantemir regelui I. Sobieski la 2 oct. 1691, prin care-l sfătuieşte să se retragă din Moldova „să nu-ţi pierzi degeaba aceste oşti" (I. Corfus, *Documente*, p. 329—333).

[72] Despre împăcarea lui C. Cantemir cu Iordache Ruset vezi documentul din 31 dec. 1689, publicat de I. Minea, *op. cit.* După împăcarea cu bătrînul domn, Iordache, împreună cu Lupu Bogdan, „chivernisea şi mînca ţara cum le era voia", cum spune I. Neculce (ed. I. Iordan, p. 178).

[73] Principala cauză a conflictului dintre C. Cantemir şi cei doi fraţi Costin era orientarea lor politică diferită, Miron şi Velicico Costin fiind filopoloni. Cît priveşte explicaţia dată de D. Cantemir despre un „complot" pus la cale împotriva domnului de cei doi fraţi Costin, aceasta este de domeniul fanteziei; ea urmărea să justifice uciderea celor doi fraţi.

La 1690 relaţiile lui C. Cantemir cu M. Costin erau bune; domnul recunoştea „slujba dreaptă" prestată de fostul mare logofăt. Vezi Şerban Cioculescu, *Constantin Cantemir şi Miron Costin* („România literară", 8 ian. 1970, p. 4).

[74] Vezi Ilie Corfus, *În legătură cu data morţii lui Velicico şi Miron Costin* (R. Ist., 1977, nr. 1, p. 123—131).

[75] După o însemnare contemporană, C. Cantemir a murit la 6 martie 1693 (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, p. 314). Ultimul său document poartă data de 16 febr. 1693 (Arh. St. Buc., m-rea Sf. Sava — Iaşi, L/4).

Merită să amintim faptul că bătrînul C. Cantemir a lăsat o frumoasă amintire posterităţii. Pe lîngă portretul devenit clasic făcut de I. Neculce (ed. I. Iordan, p. 172—173), pe lîngă acela destul de subiectiv datorat fiului său Dimitrie Cantemir, ne-a mai rămas unul realizat de Nicolae Costin, care nu avea motive să-l laude pe ucigaşul tatălui său; domnul era „foarte viteaz, bun, eară la fire blînd şi cu inimă milostivă, răbdător, cu puţină mînie întîi, apoi ertător şi nelacom la avere şi îndurător, necărturar şi la toate priceput" (*Cronicile României*, ed. M. Kogălniceanu, II, p. 53).

ȚĂRILE ROMÂNE ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI C. BRÎNCOVEANU 1689⟨1688⟩—1714

I

MUNTENIA SUB C. BRÎNCOVEANU 1689⟨1688⟩ — 1714

1. Brîncoveanu partizan al turcilor

Constantin Brîncoveanu, 1689⟨1688⟩—1714, este una din acele rari excepțiuni care întîrzie peste sorocul obișnuit pe scaunul domniei sale, în care el stă vreo 25 ⟨26⟩ de ani. Acest simplu fapt ne arată că el trebuie să fi fost o fire de om deosebită, ca să se poată menținea în scaunul cel șubred al unei țări române a patra parte dintr-un veac. Deși nu poate fi îndoială că meșteșugurile puse în lucrare de el pe lîngă Poarta otomană îi învoiră în mare parte această îndelungată zăbovire pe tronul Munteniei, totuși nu este mai puțin adevărat că el cu greu s-ar fi putut menținea dacă complicările externe nu i-ar fi ușurat putința de a lupta. De aceea trebuie arătat în ce moment al istoriei Europei orientale s-a urcat acest vrednic bărbat în scaunul lui Mircea cel Mare[1**].

În 1683, cu 6 ⟨5⟩ ani înainte de urcarea lui Brîncoveanu pe treptele domniei, turcii suferiseră marea lor înfrîngere sub zidurile Vienei, în-

* Volumul VIII al ediției a III-a se deschide cu următoarea notă liminară, care nu există în manuscrisul arădean: „Acest volum cuprinde lunga și însemnata domnie munteană a lui Constantin Brîncoveanu, cu domniile contemporane din Moldova, precum și expunerea stării obștești a țărilor române de la 1633, suirea în scaun a lui Matei Basarab și Vasile Lupu, pînă la Fanarioți. Mai restrîns ca număr de pagini, el nu scade în interes".

1** În ed. a III-a, acest prim aliniat al capitolului este înlocuit cu următorul: *„Primele momente.* Constantin Brîncoveanu urmează lui Șerban Cantacuzino în domnie tocmai cînd marele război al Ligii Sfinte contra turcilor era în toiul lui, ceea ce, pe de o parte, îi îngreuie situația, pe de altă parte, însă, îi dă putința de a se menținea în domnie prin o purtare în care el se arăta plutaș desăvîrșit spre a trece prin cheile «Toancele» șivoaiele ce îl ducea", cu următoarea notă de subsol la vocabula *toance:* „Numele unor repezișuri primejdioase pe cursul Bistriței moldovene".

Familia brîncovenească este originară din Brancovicii Bulgariei [1] [în ed. a III-a: *din Brancovicii sîrbi].* Vîlcu Brancovici pierind în o luptă contra turcilor, fiul său, al cărui nume nu s-a păstrat, vine la sora lui în Muntenia, soția lui Neagoe Basarab, și, rămînînd aici, devine stirpea din care se trag Brîncovenii, care-și romanizară numele lor din Brancovici în Brîncoveanu. Comp. *Genealogia Cantacuzinilor,* [original, p. 439]. Preda Brîncoveanu, cel ucis de Mihnea [al III-lea], fusese însurat cu o nepoată a lui Matei Basarab, de unde vine îngemănarea numelui de familie de Basarab Brîncoveanu *(ibidem,* p. 440). Vezi și vol. II, p. 390.

tringere de la care datează prăvălirea cu pași mai repezi a destinelor lor. Curajul insuflat creștinilor prin desăvîrșita lor izbîndă dă un mare avînt armelor lor, care înaintează din victorii în victorii pînă la Dunăre. După ce turcii mai pierd și Granul, ideea unei legături antiotomane ia naștere iar în mintea popoarelor europene, și, în 1684, se încheie la Linz tratatul mutual de alianță între Imperiul german, Polonia și Veneția, în care cîteși trei aceste puteri se obligau a se ajuta una pe alta contra dușmanului comun și a nu încheia niciodată pace una fără cealaltă[2]; Liga Sfîntă își pusese în gînd ca o nouă cruciată să mîntuie o dată Europa de barbaria musulmană.

Împăratul german, în curînd după aceasta, ia cetatea Neuhäusel și altele mai mici din Ungaria nordică ⟨Superioară⟩, și turcii, căutînd aiurea vina acestor pierderi decît în propria lor bicisnicie, acuză de trădare pe principele Ardealului, Emeric Thököly, îl dau afară din scaunul lui și-l duc la Constantinopol.

În 1686 imperialii iau vestita cetate Buda sau Ofen, fosta capitală a regatului ungar de altădată, care reintră în stăpînire creștină după 144 de ani de robie sub mahometani [2]. În 1687 turcii pierd o bătălie mare în cîmpia Mohaciului, acolo tocmai unde cu 161 de ani mai înainte zdrobiseră dînșii pe regele Ludovic al II-lea cu întreaga lui armată. Precum lupta acea cîștigată de ei le deschisese drumul spre apusul Europei, astfel acuma aceasta pierdută le arată calea îndărăt pe unde veniseră. Adevărat însă că întinderea lor peste Europa fu mult mai repede și mai prăpăstioasă decît retragerea lor din această parte a lumii. Veniți ca un puhoi furios ale cărui ape au crescut peste noapte, ei scad cu încetul, lăsînd în urma lor băltoace și mlaștini, care pun spre a se usca un timp îndelungat, din care, cea de pe urmă, acea din Constantinopol*, cine știe cît timp va mai necurăți încă aerul civilizației!

Precum sultanul atribuia repetatele sale pierderi unui om nevinovat de ele, lui Thököly, astfel acuma poporul musulman, înspăimîntat de loviturile sub care cădea, se urca la însuși sultanul, căruia îi atribuia, cu tot atîta dreptate, înfrîngerile suferite. O revoluție din Constantinopol pune capăt domniei lui Mohamed al IV-lea, care este înlocuit cu Soliman al II-lea (8 noiemvrie 1687), ca și cînd n-ar fi fost de ajuns izbînzile creștinilor și ar fi trebuit ca înșiși turcii, prin zvîrcolirile lor lăuntrice, să-și sape groapa în care trebuiau să cadă**.

Folosindu-se de aceste turburări interne, armatele imperiale înaintează necontenit, supun pe Mihai Apafi, principele Transilvaniei, pe care-l lasă în scaunul lui, îndatorîndu-l la primirea unor garnizoane germane în toate orașele țării și la plata unei despăgubiri de război de 700 000 de fiorini; după aceasta, cuceresc Slavonia, luînd aici cetățile Erlau și Muncacs, și împăratul, gîndind că a sosit momentul pentru a restabili regatul unguresc, încoronează pe fiul său, arhiducele Iosif, ca rege moștenitor al acestei țări în 7 decemvrie 1687. Ungurii se mîntuiseră de stăpînirea turcească, nu însă spre a redobîndi vechea lor libertate, ci spre a cădea din o robie în alta, din acea turcească în acea germană, lucru ce nu era decît prea firesc, întrucît nu ungurii ei înșiși, ci nemții cu aliații lor smulseseră Ungaria din ghearele osmanliilor.

---

[2] Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 428, art. 5.

* În ed. a III-a, sfîrșitul frazei are următoarea formulare: „cu toată arșița ce a trecut peste ea în timpurile din urmă, se mai menține încă".

** În ed. a III-a: „trebuiau să se afunde tot mai mult".

În același timp, aliații împăratului german căutau să-și întindă și ei armele în părțile ce-i interesau; venețienii ocupă Moreea, iar polonii, sub Sobieski, înaintează în Moldova, precum am văzut mai sus, dar nu se pot menținea din pricina tătarilor[3]. Tot pe atunci, 1687, încheindu-se pace între Polonia și Rusia, și această din urmă putere este atrasă în sfînta alianță și pornește o expediție în contra Crimeei, încît veacul turcilor părea că a sosit, că ei trebuiau să fie striviți sub împătrita furtună ce se ridicase asupra lor.

În 6 septemvrie 1688 imperialii iau Belgradul și aceste victorii aprind atît de tare capul oamenilor politici din Viena, încît ei resping orice propuneri de pace, visînd numai cît reconstituirea Imperiului bizantin, al cărui tron am văzut că-l promiseseră lui Șerban Cantacuzino[4], spre a menținea pe acest prețios element în alianța antiotomană.

Tocmai pe atunci, 29 octombrie 1688, întîmplîndu-se să moară Șerban Cantacuzino, se urcă Constantin Brîncoveanu în scaunul Munteniei [3].

Izbînzile nemților, care lăsau românilor o mai mare libertate din partea Porții, făcuseră ca Constantin Brîncoveanu să nu fie cerut domn de la Poartă, ci să fie ales după vechiul obicei al țării. Se temeau acuma boierii ca nu cumva să pună nemții mîna pe țară și să-i impună vreun domn care, nefiind primit de turci, să nu se încingă un război chiar în țara lor, care să o pustieze și să o dărîme. Apoi, dacă nu s-ar fi grăbit să bată fierul înțelegerii cît era cald, puteau să se dezbine iarăși gîndurile de asupra Brîncoveanului, pe care acuma cu toții îl voiau și, prin lupte între deosebiți candidați, să arunce țara de asemenea în nevoi. Mai ales se temeau boierii ca, din pricina trăgănării, turcii să nu numească un domn străin și de aceea se nevoiau ei, cu toate mijloacele, să ridice în scaun *domn din pămînt* și-l luară pe Brîncoveanu pe a lor chezășie, „că un străin nu pohtim ci am avut mai înainte străin și multă pagubă au făcut țării". Pe fiul lui Șerban, Iordache Cantacuzino, nu vroiau să-l aleagă, fiindcă era nevîrstnic și dominat de muma lui, o aprinsă partizană a politicii germane, cu toate că ea împărțise mulți bani la seimeni și bulucbași spre a aduce alegerea fiului ei[5].

Brîncoveanu, fiind ales de țară, trebuia să inspire puțină încredere turcilor. Însemnatele daruri bănești cu care bogatul boier muntean împacă însă temerile lor îi fac să-l confirme, cu atît mai mult că ei se temeau ca, respingîndu-l, dînsul să nu se arunce în partea germanilor. Un raport al ambasadorului francez către regele spune că „rugămintea celor șease boieri, veniți cu stăruinți pentru Brîncoveanu, a fost sprijinită de 400 de pungi, din care 200 au fost date vizirului, 150 marelui hasnadar, 50 chehaielei și rămășița celor mai mici, mai făgăduind Brîncoveanu încă alte 300 de pungi pentru campania viitoare"[6].

Ambasadorul francez se încearcă în zadar a combate candidatura lui Brîncoveanu, susținînd pe acea a lui Thököly, care făgăduise francezilor ajutorul său întreg în contra nemților. Vizirul întîrzie a încuviința audiența ambasadorului pînă după ce confirmarea lui Brîncoveanu fusese acuma trimisă în Valahia, scuzîndu-se atunci cu faptul înde-

---

[3] Mai sus p. 259.
[4] Mai sus, p. 203.
[5] *Anonimul*, în *Mag. ist.*, V, p. 94.
[6] De Girardin către rege, din 6 decemvrie 1688, Hurm., *Doc.*, *Suplement*, I, p. 273.

plinit. Astfel turcii erau în stare pentru bani să-și înstrăineze simpatiile singurului aliat, regele Franței, pe care norocul îl aruncase în partea lor, și aceasta în momentul cel atît de critic pentru ei, cînd întreaga Europă părea că vrea să se prăbușească peste capetele lor*.

Recunoașterea relativ așa de ușoară a lui Brîncoveanu de turci, în niște momente atît de grave, trebuia să-l împingă la o altă purtare către nemți decît a predecesorului său, mai ales că dînsul cunoștea soarta cea atît de schimbătoare a izbînzilor războinice.

Șerban Cantacuzino trimisese cu puțin înaintea morții sale o solie la Viena, compusă din: Constantin Bălăceanu, ginerele său, și Șerban Vlădescu**. Ei nu apucaseră încă a ajunge la Beci, cînd moartea surprinse pe stăpînul lor. De îndată Brîncoveanu trimite de olac după ei să le vestească schimbarea întîmplată în domnia țării. Bineînțeles că o asemenea prefacere trebuia ca să mărginească solia muntenească numai la niște făgăduinți cu totul generale. Bălăceanu însă, ginerele răposatului domn [4], căruia nu-i convenea suirea în scaun a lui Brîncoveanu și care ar fi vrut să vadă în el pe cumnatul său, Iordache Cantacuzino, spre a putea stăpîni el țara în timpul domniei unui copil, pîrăște pe noul domn la Viena că ar ținea cu turcii.

Împăratul german trimite atunci la București pe comitele ⟨contele⟩ [Ladislau] Csáki, care pare că ar fi cerut lui Brîncoveanu mai multe îndatoriri, între altele și pe aceea de a răspunde o sumă lunar la visteria imperială. Domnul, pentru a nu indispune pe nemți chiar la începutul domniei sale, se vede că a făgăduit acest punct, a cărui neîndeplinire formează mai tîrziu una din pricinile de nemulțumire ale nemților cu purtarea Brîncoveanului. Bălăceanu însă stăruiește pe lîngă generalul [Donat] Heissler ca să treacă cu armata în Muntenia, sperînd că domnul va fugi de frică peste Dunăre. Heissler trece pe la Cerneți și vine la Craiova [4 bis].

Brîncoveanu însă, știind că nemții nu se vor putea menținea mult timp în țară, se retrage din București numai pînă în Ruși, pe apa Rîmnicului***, iar „nemții, intrînd în Muntenia, se întind din munți pînă la Argeș cu pradă și jaf, sparg pivnițele boierilor, mănîncă, beu, rîsipesc și strică, dezbracă oamenii unde-i găsesc și fac alte multe răutăți“[7].

Brîncoveanu, știind că pentru a scoate pe nemți ar trebui să sufere intrarea turcilor și a tătarilor, vroiește să apere țara de atare nenorocire și caută să-i facă să o părăsească prin bună înțelegere, arătîndu-se de partizanul lor și pretextînd că numai apropierea turcilor și faptul că împăratul încă nu izbutise să-i răpună de tot îl făceau, de frică, să-și deie aparența de a sta pe partea lor. Pentru a întări prin fapte spusele sale, el poartă de grijă zaherelei oștirilor nemțești. Heissler, pentru a se lămuri mai bine asupra scopurilor lui Brîncoveanu, îi cere o întrevedere, care se și face la Drăgănești [— Teleorman]. Deși conferința între ei ține mai multe ore, ei par a nu se fi putut înțelege, deoarece Heissler stăruiește a rămînea în Muntenia.

---

* În ed. a III-a figurează aici (locul a fost fixat de noi, deoarece indicele numeric nu apare în text) următoarea notă: „Această observație o face și dl. [Constantin V.] Obedeanu, *Grecii în țările române* [v. *Grecii în Țara Românească, cu o privire generală asupra stării culturale pînă la 1717,* București], 1900, p. 184.

** Din solie mai făceau parte Iordache Cantacuzino și Șerban II Cantacuzino.

*** De fapt, la Rușii de Vede.

[7] Greceanu, în *Mag. ist.*, II, p. 144; *Anon. rom.*, *ibidem*, V, p. 111.

Neculce ne spune că au stat boierii mult de Brîncoveanu ca să se închine nemților, iar el n-a vrut; numai stolnicul Constantin era de părerea domnului ca să nu se lepede de turci[8] [5]. Era tot politica lui Șerban Cantacuzino ca să nu se deie pe față în partea nemților decît atunci cînd Muntenia ar putea fi apărată de ei în chip efectiv. Tătarii însă, orînduiți de turci, intră în țară și nemții o părăsesc, iar Brîncoveanu se silește prin bogate daruri a-i face să iasă cît mai curînd din ea, scurtînd astfel suferințele poporului[9].

Pe cînd Brîncoveanu, neputîndu-se înțelege cu Heissler, devenea îndoielnic la Viena, trebile sale se încurcau la Constantinopol, din pricina stăruințelor potrivnice ale francezilor. Soliile mutuale ale lui Brîncoveanu și împăratului fură luate de ambasadorul francez ca un semn vădit al înțelegerii stabilite între ei și-l împinse la intrigi de tot soiul pe lîngă turci, pentru a lui destituire. Ludovic al XIV-lea scria tot atunci ambasadorului său că „turcii ar fi făcut mult mai bine să deie Valahia comitelui Thököly, decît unuia mult mai puțin capabil de a face rău împăratului“[10].

Turcii însă nu îndrăzneau să îndeplinească cererea francezilor, fiindcă muntenii se opuneau cu energie la numirea lui Thököly și se jurau să-și deie pînă și cămeșa numai să nu se întîmple una ca aceasta. Francezii își închipuiau pe Brîncoveanu mult mai legat cu nemții de cum era în adevăr. Wohner, secretarul ambasadorului francez, scria către ministrul afacerilor străine că „noul ales este foarte bogat și în strînsă legătură cu casa de Austria, corespunzînd cu comitele Veterani“ [5 bis].

Tot pe atunci Brîncoveanu era săpat încă și de hanul tătărăsc, care cerea ca preț al ajutorului dat sultanului în lupta cu Polonia principatele Moldovei și al Valahiei, pentru cei doi fii ai săi, în aceleași condiții în care le țineau și principii creștini[11].

Brîncoveanu se afla în cea mai critică poziție, dușmănit de toți, fără un sprijin de nicăirea [6]. Nici atîta măcar nu putea ști încotro să se arunce cu hotărîre, întrucît tocmai în decursul anului 1690 izbînzile nemților cam încetează și turcii chiar repoartă mai multe victorii în contra dușmanilor lor, sub conducerea viteazului vizir Mustafa Kupruliul* care îmbracă această demnitate în [10] noiemvrie 1689, scoțînd pe germani din Serbia și silindu-i să ridice asediul Transilvaniei și al Oradiei Mari[12]. Anume chiar în această iarnă fură scoși imperialii din Serbia și din Muntenia [7], aici după cum am văzut prin intervenirea tătarilor.

---

[8] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 261.

[9] Generalul [Donat] Heissler [von Hetterheint] intră în Muntenia în fevr. 1689. Vezi două rapoarte din Viena, din 12 și 19 fevr. 1689, în Hurm., *Doc.*, V, 2, p. 170; iar Greceanu spune că tătarii au părăsit țara pe la 15 fevruarie, *Mag. ist.*, II, p. 153. *Anon. rom.*, *ibidem*, V, p. 112, se înșală deci cînd arată că ieșirea lui Heissler s-ar fi făcut după înțelegerea avută cu domnul.

[10] Regele către Girardin, 21 ian. 1689, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 274. Dl. Gion, *Ludovic al XIV-lea și [Constantin] Brîncoveanu*, București, 1884, p. 167, care întrebuințase documentele culese de Odobescu, înainte de a lor publicare, reproduce astfel locul din scrisoarea regelui: „Acesta singur ar fi putut pricinui împăratului o mulțime de neajunsuri, iar nu necunoscuții care sînt astăzi pe tronul principatelor“. Dl. Gion să se fi înșelat oare, sau textul a fost *schimbat* în publicarea documentelor?

[11] Wohner, secretarul ambasadei franceze, către ministrul afacerilor străine al Franței, din 5 martie 1689, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 275.

* Este vorba de marele vizir Făzil-Mustafa Köprülü-zâde (10 nov. 1689—22 aug. 1691).

[12] Zinkeisen, *Geschichte des osm. Reiches*, V, p. 148.

Aceste progrese ale turcilor trebuiau să rețină și mai mult pe Brîncoveanu de la o politică plecată către Germania, și el era împins de la sine a fățări cel puțin sprijinirea intereselor turcești. Însă înverșunata dușmănie a ambasadorului francez, mai ales în urma întrevederii lui Brîncoveanu cu Heissler de la Drăgănești, îi făcea nesigură poziția lui și în Constantinopol. Aici el însă știa că banul este atotputernic; el pune atunci în lucrare pungile sale, cumpără pe hanul tătărăsc cu 200 de pungi, pe marele vizir [Fazîl Mustafa], pe muma sultanului, pe reis efendi [Ebubekir Efendi], pe marele dragoman Alexandru Mavrocordat și, în sfîrșit, lucru mai curios, chiar pe Wohner, secretarul ambasadorului francez, care, denunțat de acesta regelui, se sinucide[13]. Astfel izbutește Brîncoveanu a îndepărta pericolul cel iminent de asupra capului său.

Brîncoveanu căutase pînă acuma sprijinul său în Constantinopol și înțeleaptă fusese această politică; căci nemții, deși victorioși în multe rînduri asupra turcilor, nu-i respinseseră decît din Ungaria. În Transilvania, deși turcii pierduseră mult tărîm prin închinarea lui Apafi către nemți, totuși aceștia nu puteau privi țara ca deplin ajunsă în stăpînirea lor, întrucît ei înșiși lăsaseră în capul ei pe domnul pus acolo de Poartă, mulțămindu-se cu a lui închinare [8]. Cît despre Muntenia, ea era, mai ales prin vecinătatea tătarilor, încă pe deplin în puterea turcilor și încercarea lui Heissler de a pune stăpînire pe ea trebuise să fie părăsită înaintea hoardelor nenumărate pe care hanul le trimisese din ordinul Porții. În asemene împrejurări, a se da pe față în partea nemților ar fi fost o mare greșeală, pe care înțeleptul Brîncoveanu nu o comise [8 bis].

În curînd însă trebuia să se înfățișeze împrejurarea în care Brîncoveanu să fie pus la grea încercare asupra direcțiunii de dat purtării sale. În 15 aprilie 1690 moare Apafi, și Poarta, încurajată prin respingerea lui Heissler din Muntenia, vrea să pună iarăși deplină stăpînire pe Transilvania. Căpătînd din nou încredere în Thököly, cel reținut la Constantinopol, care era așa de călduros sprijinit de ambasadorul francez, ea îi încredințează încă o dată tronul Ardealului și însărcinează pe Brîncoveanu să deie ajutor lui Thököly, spre a reintra în țara de peste munți.

Brîncoveanu trebuia să se hotărască a face sau nu un pas care era menit să-l pună în dușmănie vădită cu una din cele două puteri războitoare, și el nu stătu mult la gînduri pentru a se rosti în favoarea turcilor [9]. Pleacă deci cu armata lui și cu acea adunată de Thököly, în ziua de 8 august 1690, către hotarele Transilvaniei, unde, întîlnind în ziua de [11] 21 a acelei luni armata imperială la *Zărnești,* dînsa este cu totul bătută [10]. Generalul Heissler este prins, iar Constantin Bălăceanu, cumnatul lui Iordache Cantacuzino, pretendentul tronului muntean, care trecuse de la intrigi la dușmănii fățișe contra lui Brîncoveanu,

---

[13] Vezi dovezile în Gion, *l. c.*, p. 183—185. Domnia sa reproduce, traducînd, următorul loc din scrisoarea ambasadorului către rege, din 18 noiemvrie 1689: „Purtarea jupînului Wohner n-a fost cinstită. Ori că n-a înțeles deloc afacerile Valahiei și Moldovei, ori că prea mult bogatul principe al Valahiei l-a cumpărat și l-a trecut în partea intereselor sale". Este curios că acest interesant loc a fost suprimat din publicația Academiei. El este înlocuit numai prin următoarea frază în paranteză: „(Monsieur de Castagnères se plaint au Roi de la conduite déloyale du Sieur Wohner"). Vezi [Hurm., *Doc.*], *Supl.*, I, 282. Această împrejurare unită cu acea însemnată în nota 10 ne face să credem că textul a fost modificat în publicarea documentelor!

rămîne mort pe cîmpul de război. Thököly pune mîna pe Braşov şi se îndreaptă prin Ţigăneşti asupra Sibiului[14].

S-ar părea că această lovitură dată imperialilor de către Brîncoveanu, căci izbînda în acel război fusese datorită mai ales cazacilor voievodului[15], trebuia să întoarcă vederile politice franceze de la potrivnicia ce i-o arătase pînă atunci. Urmarea împrejurărilor nu face, din contră, decît să o întărească. Thököly, anume, nu se poate menţinea în Transilvania dinaintea marchizului de Baden, cu toate că el apucase a se încorona din nou ca principe al Ardealului, în satul Cristian. El scapă în Valahia, unde trupele sale, comiţînd o sumă de nelegiuiri [12], adaugă încă a înăspri relaţiunile între Thököly şi domnul Munteniei, care cunoştea toate uneltirile puse în lucrare de Thököly, spre a-i lua locul pe scaunul Munteniei. Dacă el îi ajutase a reintra în Transilvania, cu toată ura şi duşmănia pe care o hrănea în contra lui, aceasta o făcuse mai întîi fiindcă aşa cereau interesele politicii sale, ce nu vroia să se dezbine de turci, apoi fiindcă, procurînd acestui rival periculos tronul Ardealului, îndepărta competirea lui pentru propriul său tron.

De îndată însă ce Brîncoveanu văzu că Thököly nu se poate menţinea în Transilvania, el se temu iar de reînceperea săpării sale din partea ungurului şi, în asemene împrejurări, înţelegem că Brîncoveanu nu trebuia să fie prea mulţumit a-l vedea pe duşmanul său luînd iarăşi adăpost în Muntenia, unde şi-ar fi putut crea partizani între boieri, — şi de aceştia niciodată n-au fost lipsă în ţările române —, care erau nemulţumiţi cu regimul lui [13]. De aceea Brîncoveanu stărui şi chiar cheltui mult la Poartă pentru a dobîndi rechemarea lui Thököly din ţara lui, stăruinţi pe care ideile preconcepute ale francezilor le interpretau mereu în sensul unei politici prietenoase împăratului. „Sînt încredinţat — spune ambasadorul francez către Ludovic al XIV-lea — că reis efendi a primit bani de la principele Valahiei pentru a face să iasă Thököly din ţara lui, şi vizirul mi-a spus că este peste putinţă ca aceşti doi principi să trăiască împreună, după silniciile pe care trupele lui Thököly le făcuseră în Valahia. Am aflat într-o vizită pe care am făcut-o de atunci hanului tătăresc că principele Valahiei nu lucra contra lui Thököly numai în propriul său interes, dar că el favoriza şi facţiunea lui Apafi, partizanul nemţilor. Atunci am crezut că sosise momentul de a vorbi pe faţă contra principelui Valahiei. Sînt încredinţat că ar fi un mare bine de a-l destitui şi am aruncat chiar asupra acestei împrejurări cîteva cuvinte marelui vizir“.

Mai tîrziu, ambasadorul francez merge pînă a propune vizirului o persoană care ar avea toate însuşirile spre a înlocui cu folos pe Brîncoveanu[16] [13 bis].

Thököly şi cu ambasadorul francez se aşteptau ca prinderea generalului Heissler să le deie multe dovezi a legăturilor pe care principii Moldovei şi Valahiei le stabiliseră cu imperialii[17]. În contra aşteptării lor, nu se descoperă nimic asupra generalului Heissler; ba chiar cînd

---

[14] Greceanu, în *Mag. ist.*, II, p. 161—165, confirmat prin De Castagnères c. regele, 9 sept., 1690, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 291, Zinkeisen [*op. cit.*], V, p. 169, spune că lupta ar fi avut loc la Tohani, în ziua de 12 august. Diferenţa de dată este de pus în sama acelei a călindarului. Tohanii şi Zărneşti sînt două sate apropiate.

[15] Neculce, în *Letopiseţe*, II, p. 262.

[16] De Castagnères c. regele, 2 ian. şi 21 mai 1691, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 293 [şi 297]. Asupra prădăciunii Munteniei de trupele lui Thököly, vezi Greceanu, în *Mag. ist.*, II, p. 193.

[17] De Castagnères c. regele, 30 sept. 1690, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 292.

Brîncoveanu veni față în față cu el în cortul lui Thököly, pretinșii prieteni se insultară[18]. Diplomația franceză rămase păcălită, ceea ce, bineînțeles, departe de a o îmbuna cu domnul român, nu făcu decît s-o învenineze și mai rău în contra lui, deși pînă acum nu ar fi avut nici un motiv serios de a-l dușmăni.

2. Brîncoveanu înclină către politica germană [14]

Cu anul 1691 începe iar a se îmbunătăți soarta armelor creștine și deschiderea acestei noi faze se începe prin strălucita victorie a imperialilor la *Szalankemen*, repurtată de ei la 19 august, puțin timp după moartea sultanului Soliman al II-lea și întronarea lui Ahmed al II-lea, în 23 iunie 1691, un rău augur pentru domnia acestuia din urmă. O sută de mii de turci, sub conducerea vizirului Mustafa Kupruliul, care rămîne mort pe cîmpul de bătaie, sînt sfărîmați de un număr pe jumătate mai mic de creștini, conduși de marchizul de Baden. Douăzeci de mii de morți și 154 de tunuri pierdute și, mai mult decît toate, încrederea în steaua lor cea bună ocrotită de profetul, iată care fură pierderile nereparabile încercate de turci în această bătălie. Urmarea acestei victorii fu că imperialii puseră mîna pe Oradea Mare (9 iunie 1692) [15], după care urmează iarăși o perioadă de liniște apatică, provocată prin prea marile încordări făcute de ambele părți.

Această victorie fu pentru Brîncoveanu un semn pe care prevăzătorul domn nu-l trecu cu vederea; era lucru limpede că creștinii încălecau pe turci, că mai curînd sau mai tîrziu soarta cea fericită trebuia să le surîdă. Brîncoveanu trebuia să înceapă a pleca către nemți cumpăna politicii sale care atîrnase pînă acum atît de tare înspre partea turcilor.

Nu e vorba, chiar și pînă atunci dibaciul domn al Munteniei, pe cît putuse, se arătase în toate împrejurările că dușmănește pe nemți numai din nevoie, dar că, cu inima, le-ar fi pe deplin plecat. Așa, încă de pe cînd imperialii cu Heissler ocupaseră Muntenia, am văzut pe Brîncoveanu îngrijind cu mare rîvnă de aprovizionarea oștirilor lor, deși nu se poate înțelege cu generalul german. După retragerea lui Heissler, întîmplată în luna lui fevruarie 1689, Brîncoveanu trimite către împăratul, în ziua de 2 august același an, o scrisoare în care îl asigură despre profundul său devotament, că nu el ar fi schimbător, ci grelele împrejurări ale țării sale l-ar sili să urmeze purtarea pe care o ținea, spre a o apăra de o totală ruină și nimicire, și-l roagă să nu deie crezare calomniilor răspîndite asupra lui de dușmanul său Constantin Bălăceanu[19].

Împăratul ordonă ca unul din trimișii principelui să se-ntoarcă îndărăt și să arăte stăpînului său ce nu-i plăcea împăratului în faptele lui, ca să se îndrepteze[20]. Aceste puncte negre în purtarea lui Brînco-

---

[18] *Istoria Țării Românești de la 1689 încoace*, în *Mag. ist.*, V, p. 114.
[19] Textul acestei scrisori latine, în Hurm., *Doc.*, V, p. 278.
[20] Comunicarea împ. către comitele Jörger și baronul Dorsch, din 17 sept. 1689, *ibidem*, V, p. 282.

veanu erau: „că ar fi pus în lucrare o mare asprime în contra unuia Byrwuly și ar fi refuzat a-i învoi să facă cele ce împăratul îl însărcinase; că s-ar fi rostit cu acest prilej în chip necuviincios asupra împăratului; că nu ar lua în băgare de samă protecția pe care împăratul o dădea prințesei văduve a defunctului Cantacuzino[21]; că nu ar fi plătit suma ce se legase către solul său a răspunde anual[22]; că ar fi procurat numai cu mare greutate cîțiva boi trupelor imperiale de la graniță; că ar fi înlăturat cu vorbe goale unirea sa cu trupele imperiale; că ar urma o corespondență activă cu dușmanii împăratului și cîte alte de aceste, care ar dovedi puțină menținere a credinței jurate"[23].

Împăratul impune solilor lui Brîncoveanu următoarele puncte, pe care stăpînul lor ar avea a le ținea, dacă vroia să fie privit drept prietenul germanilor: 1) Brîncoveanu să îngrijească de aprovizionarea oștirii imperiale ce era să ocupe Valahia; 2) să deie principele și boierii pentru miliții 800 000 de guldeni în numărătoare; 3) din această sumă să se scadă valoarea a 1 500 de cai pe care Muntenia se obligă a-i preda în preț nu mai mare de 30 de guldeni calul; 4) să lase totdeauna principele ca ostateci, la generalul german ce va intra în Muntenia, cîte doi boieri din cei mai însemnați ai țării[24] [15 bis].

Cu toate aceste tratări și legături care ar părea că ferecau puternic pe Brîncoveanu de interesele germanilor, el căuta numai să-i înșele, căci în realitate pe atunci ținea tot cu turcii. Interesul său cel mai de căpetenie era de a pune înapoi pe Thököly în Transilvania, spre a scăpa de periculoasa lui competițire, și aceasta nu se putea face fără a lovi în politica germană. Încă de prin ianuarie 1690 venise Thököly în Muntenia, și o scrisoare naivă a unui boier muntean, postelnicul Mihail Băjescul, către egumenul unei mănăstiri, ne spune că în fiecare noapte conferea Brîncoveanu cu Thököly, scriind împreună cărți la împărăția turcului, ca să vină mai degrabă; că „din gură s-au plecat neamțului măcar cu dare, iar de la inimă vedea-vei în primăvară ce va să-i lucreze"[25]. Și într-adevăr că în bătălia de la Zărnești se văzu cu cine fusese Brîncoveanu sincer, cu nemții sau cu turcii. Împăratul, înfuriat pentru necalificabila trădare a lui Brîncoveanu, rupe orice soi de tratări cu el.

Pînă la 15 septemvrie 1691, cînd Brîncoveanu, după victoria imperialilor la Szalankemen, crede că a sosit timpul de a scrie o scrisoare de iertare împăratului, nu se mai întîlnește nici un soi de corespondență între ei[26]. Găsim numai o tînguire a boierilor pribegiți din Muntenia, către împăratul, în care, plîngîndu-se contra jafurilor neomenoase ale lui Brîncoveanu, ating și a lui necredință „și ce fel de meșteșuguri hicleane au arătat către oastea împărătească, va fi putut lumina sa a pricepe"[27].

---

[21] Scrisoarea prin care împăratul ia în protecția lui pe această doamnă este din 31 *ian.* 1689, *ibidem*, p. 218.

[22] Vezi mai sus p. 202.

[23] Raportul comitelui Jörger și [al baronului] Dorsch c. împ. despre negocierile cu solii munteni, Hurm., *Doc.*, V, p. 285.

[24] Punctuațiunile prescrise de împ. Rudolf solilor munteni [Cornea] Brăiloiu și Șerban logofăt, 1689 (înainte de 1 noiemvrie), *ibidem*, V, p. 308.

[25] Scrisoarea e din 8 fevruarie 1690, *ibidem*, V, p. 310, [16].

[26] Scrisoarea lui C. Brîncoveanu către comitele [Luigi Ferdinando] Marsigli, rugîndu-l să expedieze mai departe o scrisoare a lui către împ. Leopold, 15 sept. 1691, *ibidem*, V, p. 387. Din nefericire, scrisoarea către împăratul nu se mai află. Ar fi curios de știut cum scuza dibaciul domn lupta de la Zărnești.

[27] Petițiunea a 19 boieri munteni către guvernul imperial contra lui Brîncoveanu, 1690, *ibidem*, V, p. 363.

Bineînțeles că, pentru a drege o asemenea greșeală, ca participarea la lupta de la Zărnești, trebuia ca Brîncoveanu să aducă dovezi pipăite despre plecarea lui către nemți; cu cuvinte și protestări, aceștia nu se mai puteau mulțămi. Brîncoveanu de aceea și face pasuri foarte însemnătoare pentru a se apropia de nemți și a cîștiga iar încrederea lor, pe care o știa cu drept cuvînt pierdută.

Această schimbare a politicii sale o face după consultarea avută cu moșul ⟨unchiul⟩ său, Constantin stolnicul, cel mai înțelept din boierii curții sale, acela pe care Brîncoveanu îl privea ca părintele său și ale căruia sfaturi urmate pînă acuma de Brîncoveanu îi ieșiseră totdeauna spre priință. Deși nemții aveau toate motivele de a fi supărați pe el, experimentînd totuși în propria lor persoană eminentele însușiri politice ale acestui bărbat și ajutorul cel însemnat pe care ar putea să le deie în luptele lor cu turcii, uită toate ofensele suferite și, îndată ce Brîncoveanu le întinde mîna spre împăcare, ei se grăbesc a i-o strînge cu căldură. Slujbele pe care Brîncoveanu le putea face nemților erau, afară de aprovizionare, mai cu seamă transmiterea știrilor din Împărăția mahometană, pe care Brîncoveanu și le procura întîi de la capuchihaiele sale din Constantinopol, apoi din strînsele legături, întreținute pururi prin grase bacșișuri cu pașii de la Silistra, Nicopol, Vidin și cu seraschierii de la Baba[dag] și Belgrad. „Rolul acesta de informator, despre cele întîmplate sau plănuite în Imperiul otoman, la care se mai adaugă acel de mijlocitor al corespondenței cu Constantinopolul, constituie unul din elementele esențiale în relațiile lui Brîncoveanu cu imperialii“[28].

De aceea, cu toată supărarea împăratului pentru lupta de la Zărnești, tratările sînt reluate întîi cu generalul [Federigo] Veterani, comandantul oștirilor din Transilvania, și cu consilierii împărătești, comiții Erbs și [Luigi-Ferdinando] Marsigli. Cel dintîi fusese prins de Brîncoveanu împreună cu Heissler în lupta de la Zărnești. Primul pas al domnului muntean către reînnoirea legăturilor cu Austria fu eliberarea acestuia, pe care Marsigli îl și trimite la Viena spre a stărui ca împăratul să primească solia Brîncoveanului, avînd în înfățișarea lui Erbs via dovadă a schimbării gîndurilor domnului român față cu curtea imperială[29].

Veterani spune, în scrisoarea pe care o trimite către [Franz-Ulrich] Kinsky prin Erbs, că „acesta vine la Viena spre a ruga cu umilință pe Maiestatea sa să primească iarăși pe valahi în bunele sale grații și să încuviințeze audiența solilor munteni ce ar zăbovi în Viena de mai mult timp“[30]. Nu că s-ar fi crezut în o sinceră întoarcere a domnului muntean către casa de Austria, dar nevoia în care germanii se aflau de slujbele lui îi făceau să închidă ochii. Veterani însuși, care reco-

---

[28] C[onst.] Giurescu și N. Dobrescu, *Documente [și regeste] privitoare la Constantin Brîncoveanu*, [București, 1907], p. XI—XII, unde se pot vedea și izvoarele. Asupra mijlocirii corespondenței, vezi recunoașterea acestei slujbe de însuși împăratul în o scrisoare către [Ignaz] Quarient, [von Hohl], 18 dec. 1706: „offtermahls durch erwehnte Fürsten und deren getreuliche Communicatin werthe christenheit sowohl als unsern Staab, will gutt und erspriesliche bezeuget worden“. *Ibidem*, p. 382.

[29] Heissler fusese schimbat de Thököly, îndată după luptă, pentru femeia lui, Helena Zrigny, deținută la Viena cu copiii ei. Vezi Greceanu, în *Mag. ist.*, II, p. 163 [ed. A. Ilieș, p. 79].

[30] [Federigo] Veterani către [Franz Ulrich] Kinski, 8 dec. 1691, Hurm., *Doc.*, V, p. 399. Comp. scrisoarea lui Brîncoveanu către Veterani din 22 noiemvrie 1691, *ibidem*, p. 397. Solii lui Brîncoveanu așteptau la Viena încă din luna septemvrie, data scrisorii sale de scuză către împăratul. Mai sus nota 26.

mandă atît de călduros *amiciția* lui Brîncoveanu, nu se poate împiedica de a califica de *vulpi* atît pe domnul român, cît și pe sfetnicii lui.

De astă dată însă Brîncoveanu făcuse cauzei imperiale niște slujbe reale, mijlocind corespondența, cea atît de îngreuiată prin starea de război, între curtea de Viena și ambasadorul ei din Constantinopol, pe cît și cu agentul olandez, comitele Colliers ‹Colyer›; el comunicase nemților o sumă de știri însemnate asupra mișcărilor și a pregătirilor turcești. Cînd comitele Marsigli trecu prin București, Brîncoveanu căută să-l convingă personal despre devotamentul său la cauza imperială, primindu-l într-un chip mai strălucit de cum îi era ordonat de Poartă și închinînd la ospățul ce-l dădu în onoarea lui o sănătate împăratului cu glas înăbușit (sotto voce). În conferința avută cu comitele, Brîncoveanu îi descoperi lucruri însemnate și-i făcu propuneri atît de favorabile, încît Marsigli luă îndatorirea de a le sprijini și a le face să treacă dacă ar fi prezentate împăratului în scris de Brîncoveanu și trimise la Viena cu o solie anumită. Brîncoveanu mai ales punea în lumină însemnatele slujbe făcute de el cauzei imperiale prin purtarea lui față cu Thököly și cu tătarii și, ca dovadă a planurilor pe care el le combătuse, arăta lui Marsigli corespondența secretă a lui Thököly, pe care pusese mîna prin uciderea ordonată de el a secretarului lui Thököly, un oarecare Bertodi.

Brîncoveanu făgăduia și garanta că nu va învoi trecerea nici a lui Thököly, nici a tătarilor către Transilvania, cu toate că poziția geografică cea nefavorabilă a țării sale, așezată între germani, turci și tătari, nu ar face cu putință o asemenea împotrivire fără însemnate jertfe, pe care țara lui le făcuse și pînă atunci, precum se putea vedea aceasta din cumplitele pustiiri prin bandele lui Thököly.

La observarea comitelui că ar fi mai bine a oferi celor mari din proprie îmboldire cele ce ei doresc decît a aștepta ca ei să ieie, Brîncoveanu răspunse că el este hotărît a se declara de principe tributar împăratului și aceeași hotărîre fu repetată comitelui Marsigli de stolnicul Constantin Cantacuzino, care adaugă că domnul său ar avea intenția de a trimite doi reprezentanți la congresul de pace de la Viena.

Marsigli sfătui atuncea pe stolnicul că ar fi bine a dobîndi învoirea acestei trimiteri de la Poartă, cu care urmau tratările pentru pace, ceea ce s-ar putea obține prin dragomanul Ienache Porphirita, ce era totodată și capuchehaia lui Brîncoveanu, și că el, Marsigli, s-ar îndatori a determina pe împăratul la primirea unor asemenea reprezentanți[31] [17].

Această din urmă propunere a Brîncoveanului era însemnată*. Știa el că unul din punctele de căpetenie ale tratărilor era poziția viitoare a principatelor, de soarta cărora dînsul, ca domnul unuia din ele, trebuia să se intereseze. În cererea lui Brîncoveanu de a lua și el parte la tratările de pace, se documentează conștiința vie în munteni că țara lor nu putea fi numai *obiect* de discuțiune, ci avea dreptul ca *subiect* să ieie parte la ea, cînd era vorba de viitoarea ei soartă. Se arăta că și pe atunci, ca în toate timpurile, românii n-au pierdut niciodată cu totul conștiința poziției lor în sînul Imperiului mahometan; că ei știau că sînt o țară aparte, adusă prin împrejurări în legături cu statul otoman, iar nu o simplă provincie, o dependență a acestuia.

---

[31] Toate aceste conținute în scrisoarea lui Marsigli, din 5 octomvrie 1691, către împ., Hurm., *Doc.*, V, p. 392.

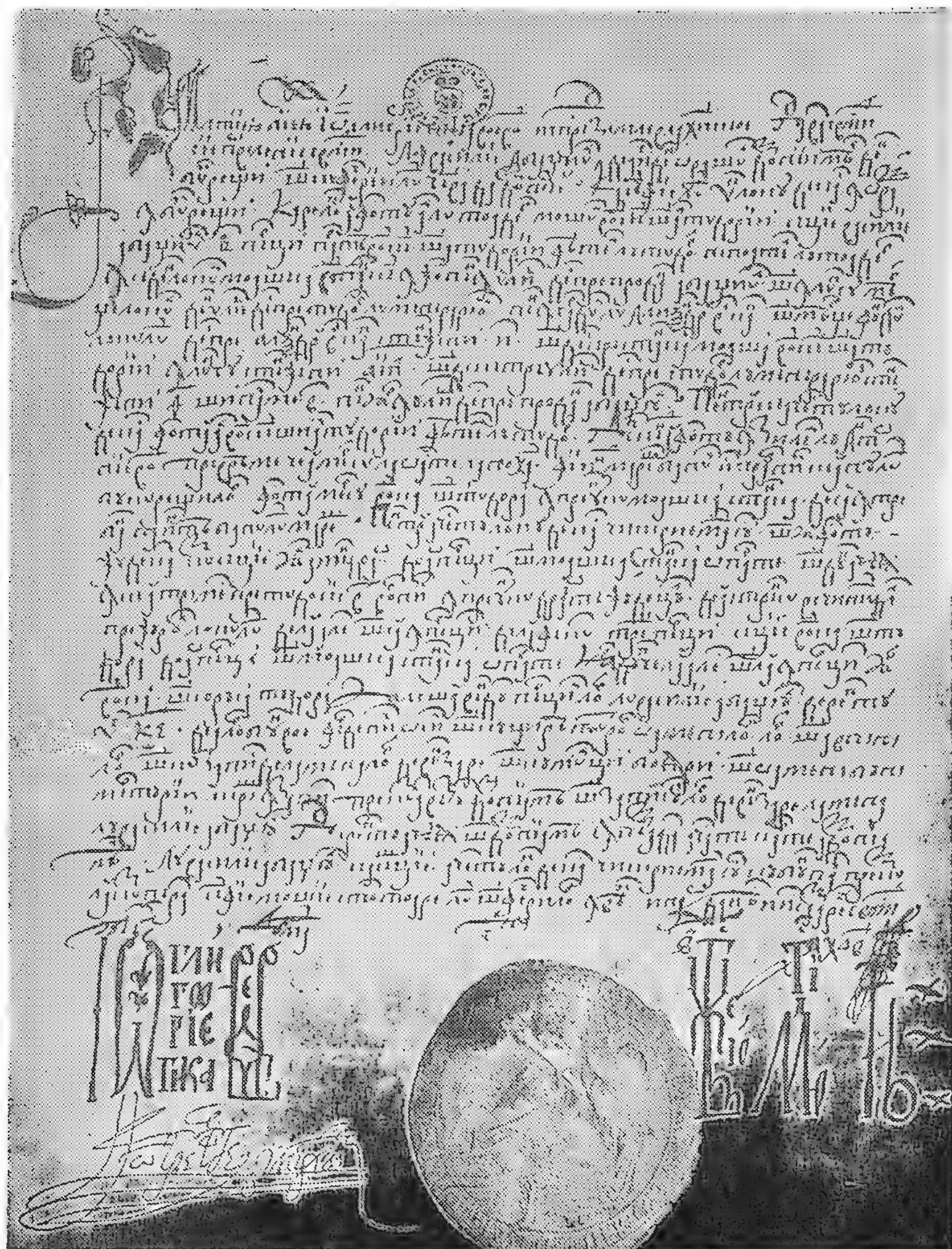
* În ed. a III-a, fraza continuă: „mai mult decît o făcuse Șerban Cantacuzino, cel amețit prin perspectiva tronului Țarigradului".

Sigiliul lui Radu Popescu, mare vornic, 1669.

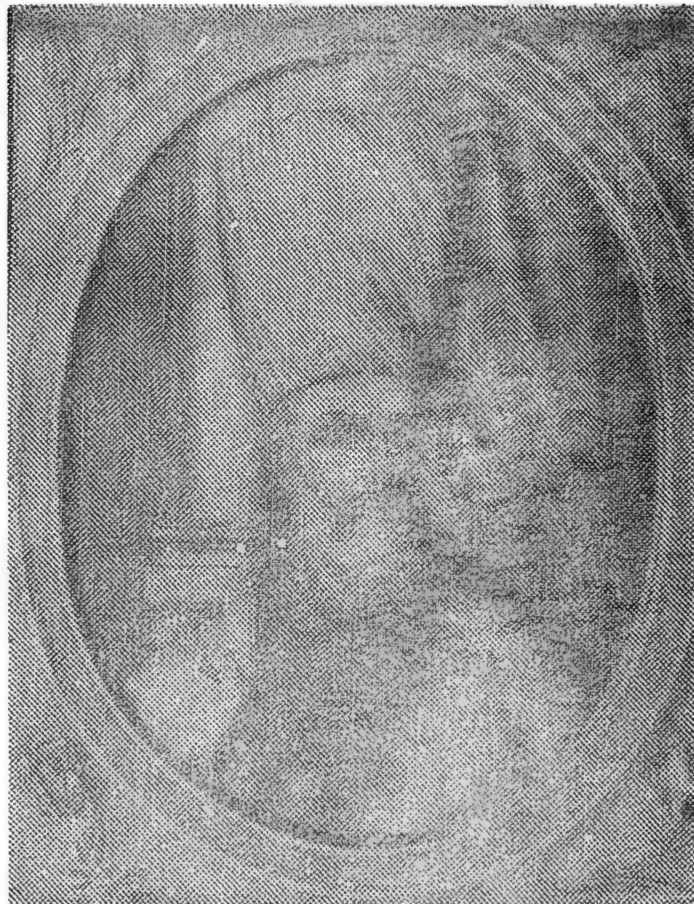
Grigore Ghica, domn al Țării Românești.

Hrisovul lui Grigore Ghica eliberat lui Vasile abagiul la 3 mai 1672.

Sultanul Mehmed al IV-lea.

Marele vizir Mehmed Köprülü.

Portretele voievozilor Constantin Șerban
și Șerban Cantacuzino (pronaosul bisericii
domnești din Tîrgoviște).

Gheorghe Ștefan, domn al Moldovei și semnătura sa.

Constantin și Antioh Cantemir (frescă din biserica mănăstirii Mera).

Stema lui Gheorghe Ștefan.

Medalia lui Constantin Brîncoveanu.

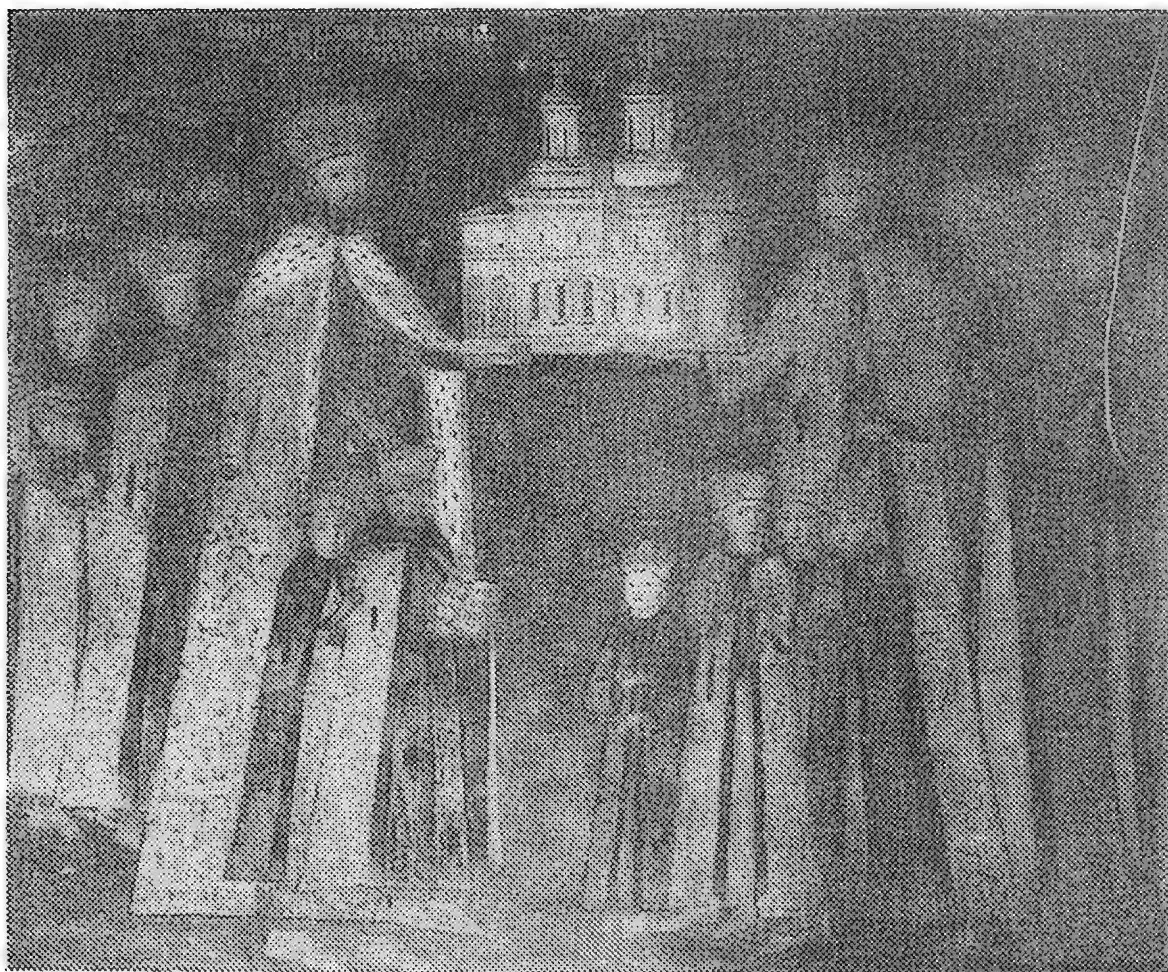

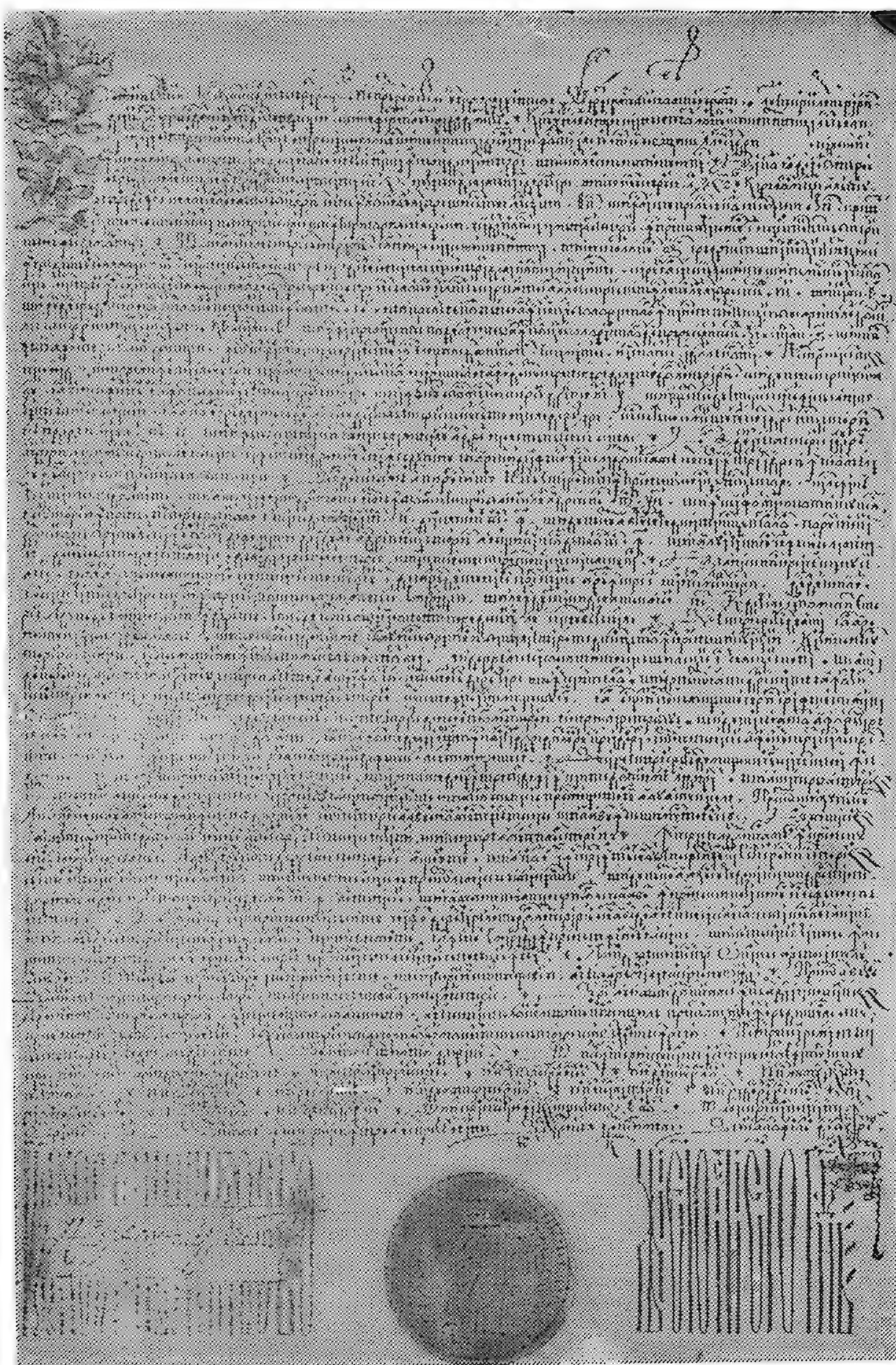
Constantin Brîncoveanu, domn al Țării Românești.

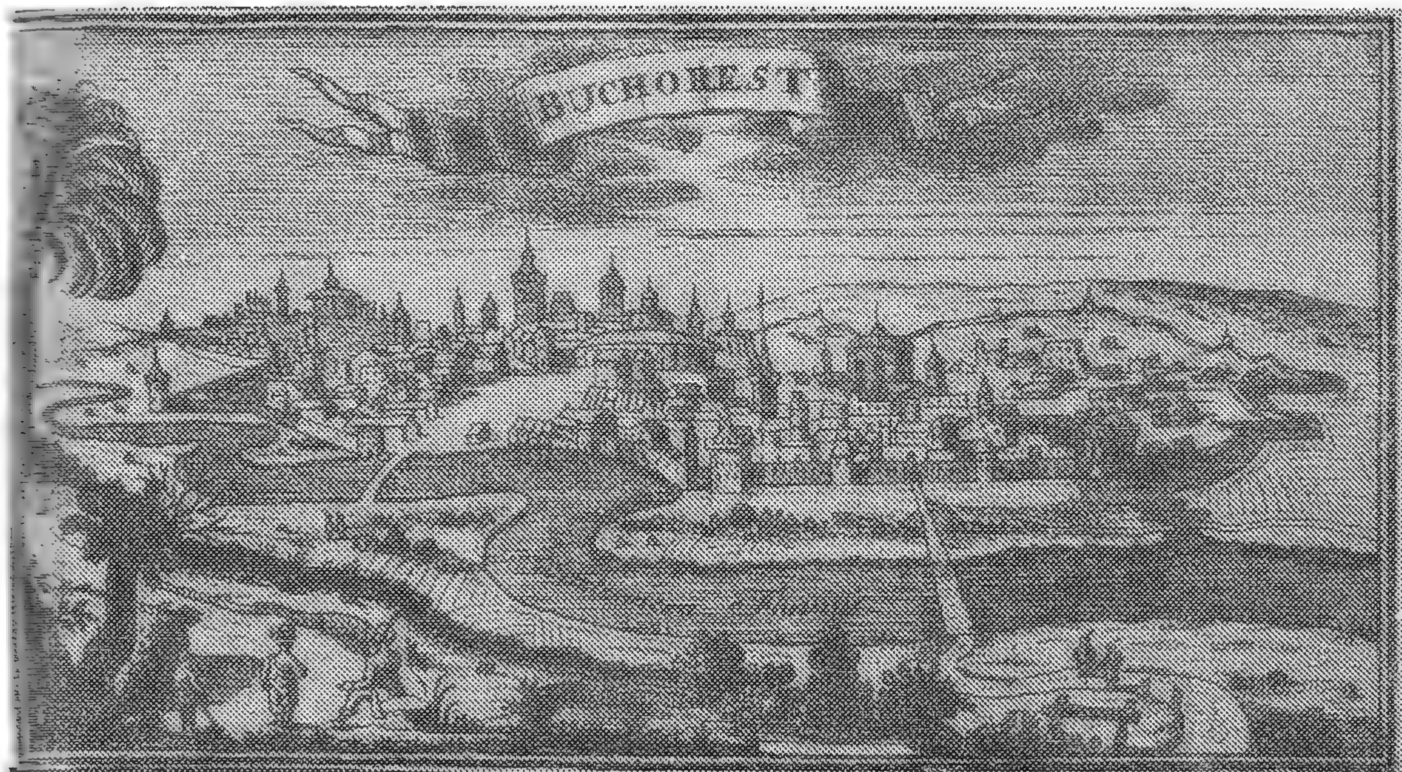
Constantin Brîncoveanu și fiii săi (stampă contemporană).

Constantin Brîncoveanu și familia sa (frescă din biserica mare a mănăstirii Hurez).

Hrisovul lui Constantin Brîncoveanu acordat lui Șterie luminărarul la 20 iunie 1699.

Bucureşti la începutul sec. XVIII. (gravură fantezistă contemporană)

Piatra de mormînt a Stancăi Brîncoveanu de la mănăstirea Brîncoveni (detaliu).

Stolnicul Constantin Cantacuzino

Alexandru Mavrocordat Exaporitul (gravură după E. Legrand, *Généalogie des Mavrocordato,* Paris, 1886).

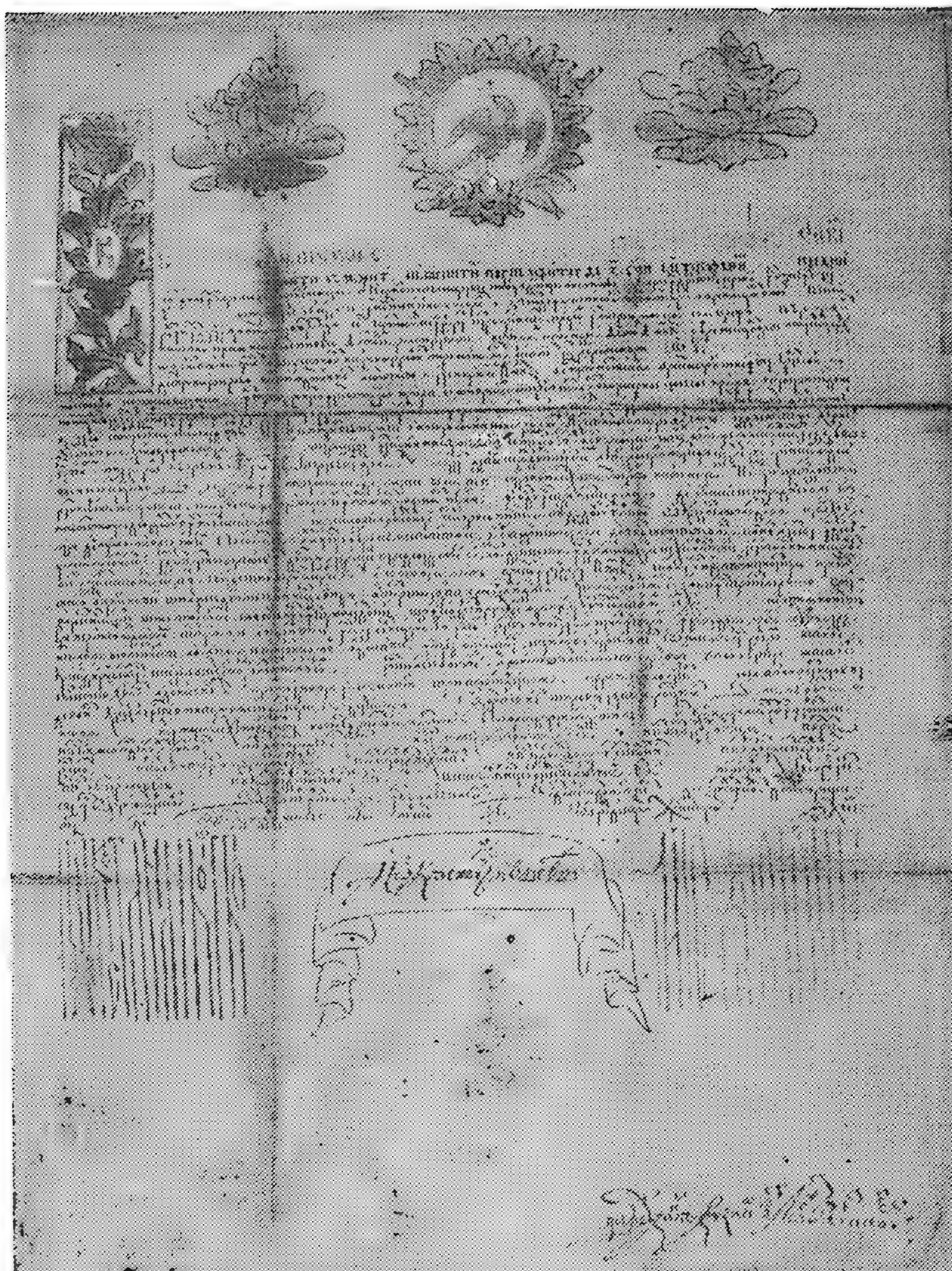
Dositei Notara, patriarhul Ierusalimului (gravură contemporană).

Atanasie Anghel, episcop unit al Transilvaniei.

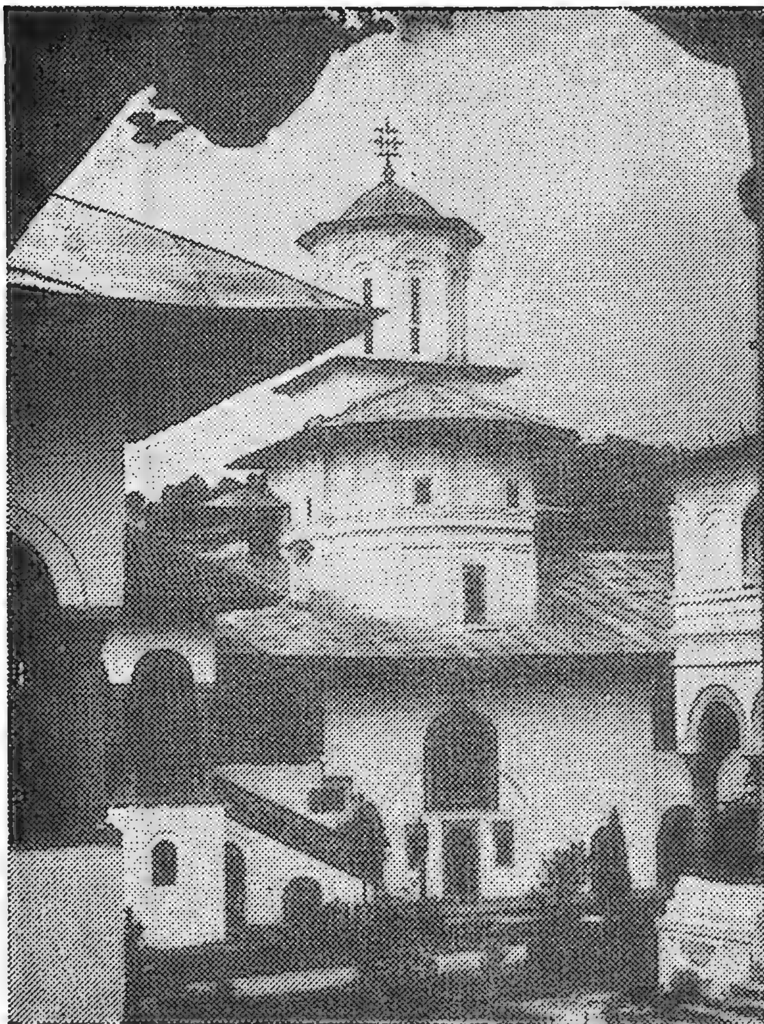

Spătarul Toma Cantacuzino (litografie publicată de D. Pappazoglu).

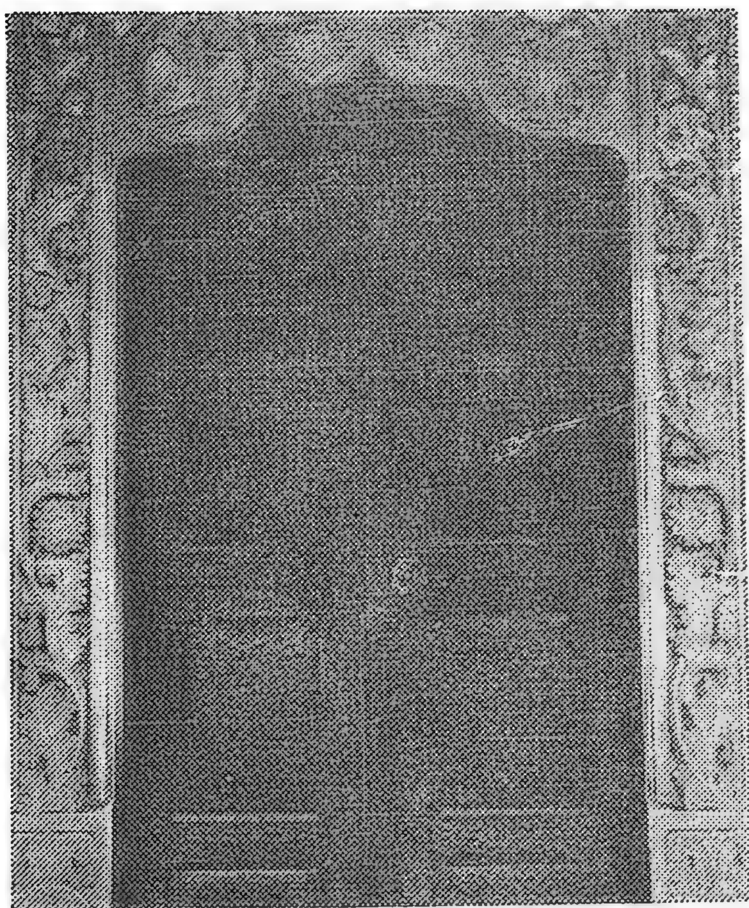
Hrisov de la Constantin Brîncoveanu prin care donează Mitropoliei din Alba Iulia moşia Merişani—Argeş (1700).

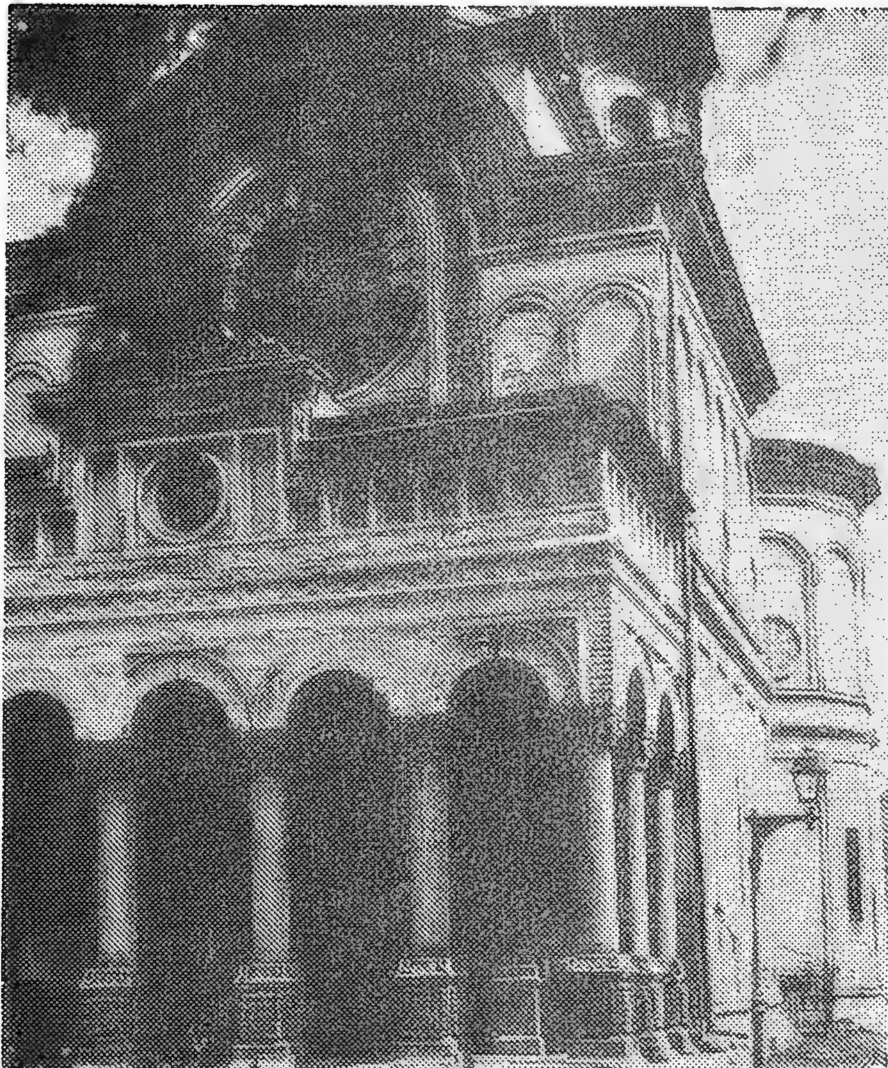
Biserica mare a mănăstirii Hurez, ctitoria lui Constantin Brîncoveanu.

Coloanele loggiei de la palatul Mogoşoaia

Portarul cu stemele Basarabilor şi Cantacuzinilor de la Biserica mănăstirii Hurez.

Biserica mânăstirii Antim—Bucureşti.

Sf. Constantin şi Elena, pictură din paraclisul mânăstirii Hurez.

Pisania bisericii Sf. Nicolae din Făgăraş, construită de Constantin Brîncoveanu, 1697 (după AIIC 1979, p. 275).

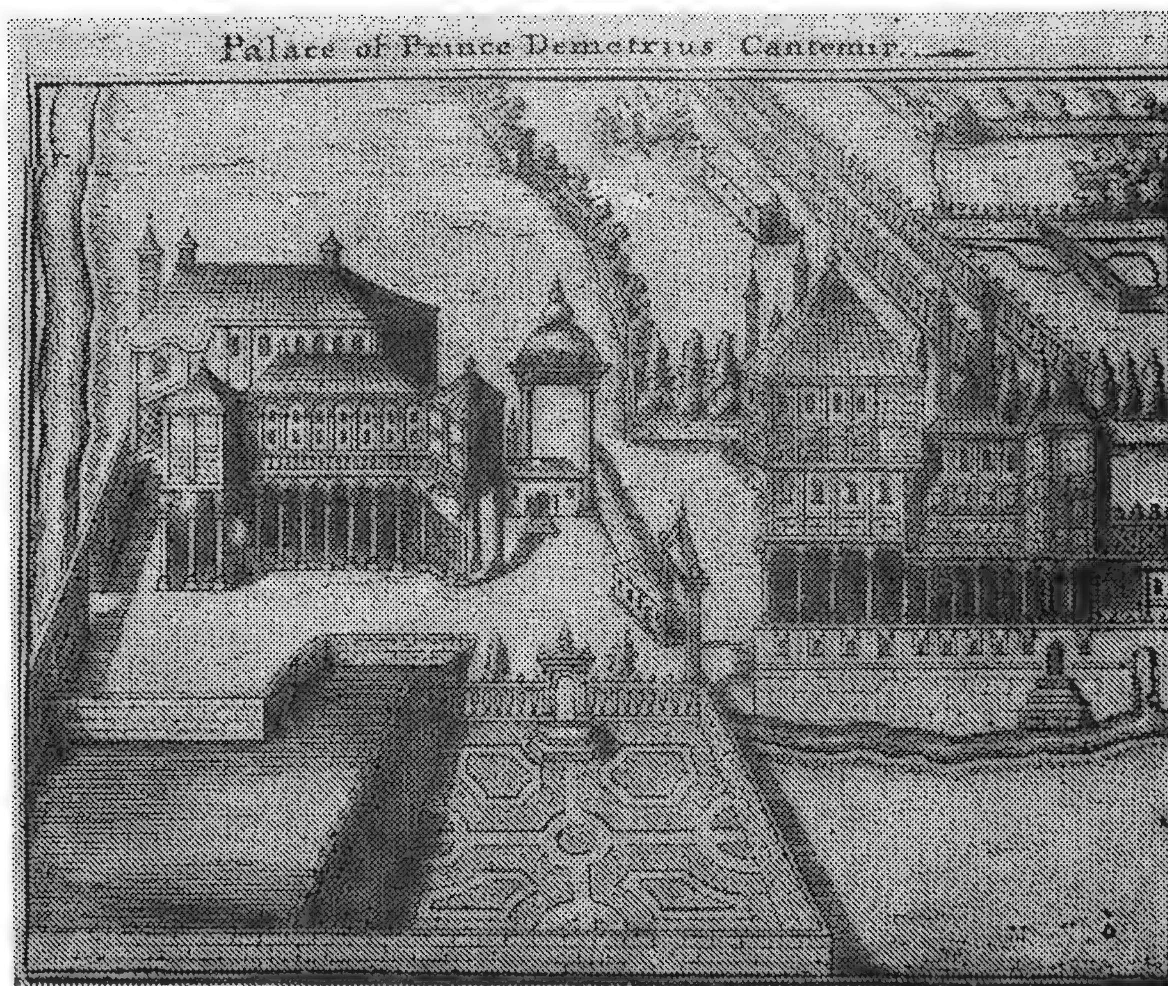
Biserica Sf. Treime-Maieri din Alba Iulia, construită în 1714, cu materiale provenite din dărîmarea vechii mitropolii a Transilvaniei.

Dimitrie Cantemir,
domn al Moldovei.

Palatul lui Dimitrie Cantemir de la Istanbul.

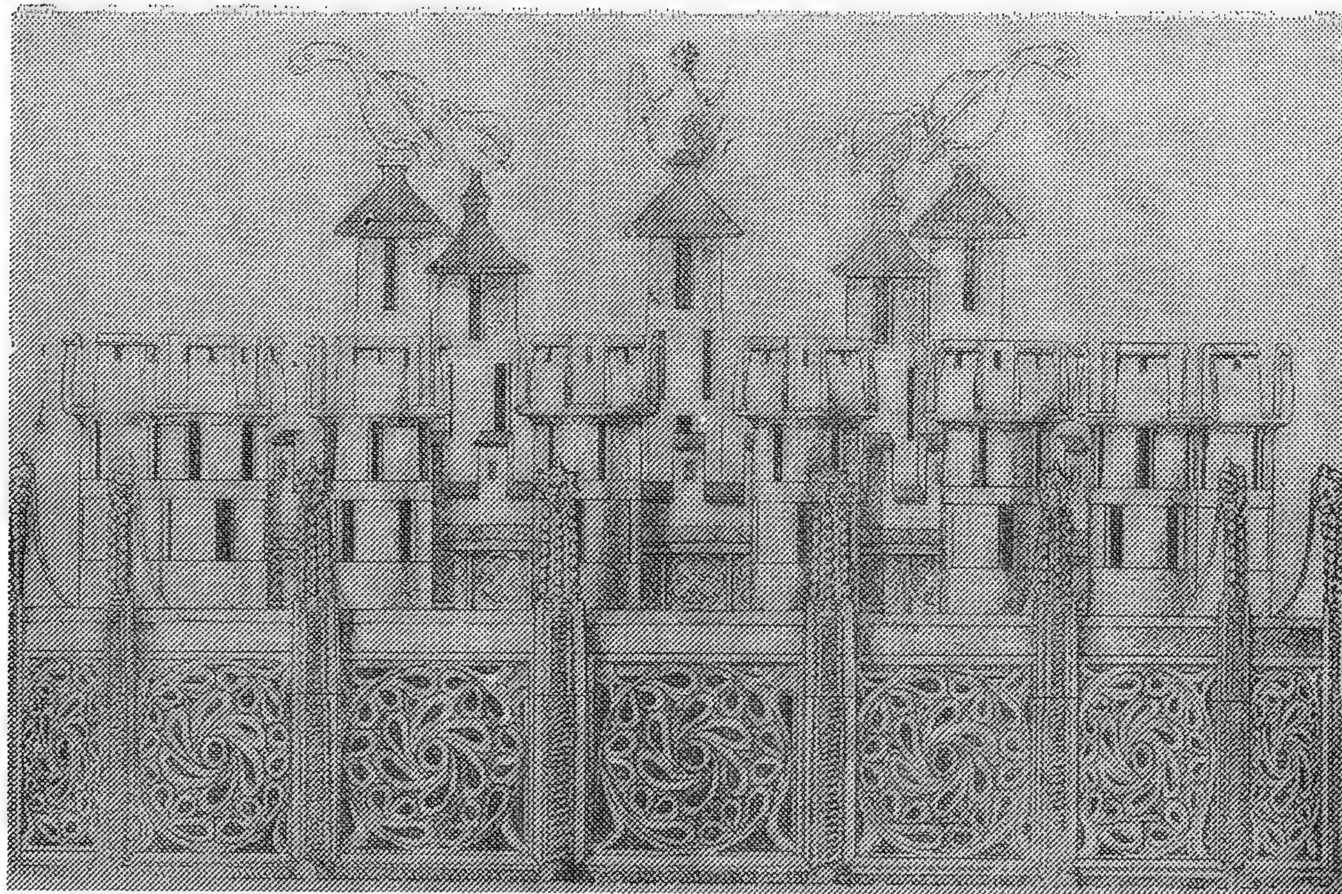
Petru cel Mare,
ţar al Rusiei.

Mihai Racoviţă, domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti.

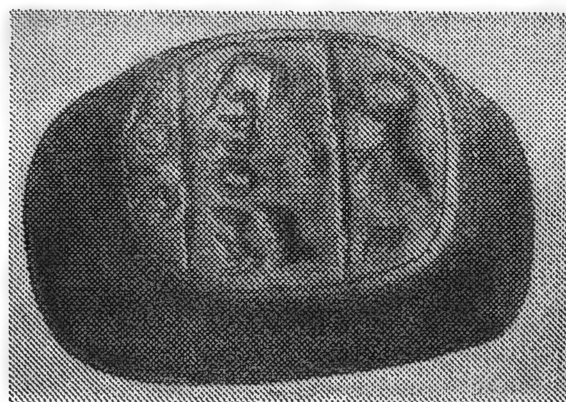
Nicolae Mavrocordat, domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti.

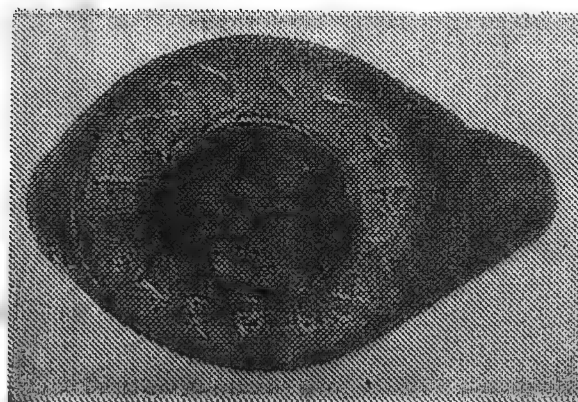

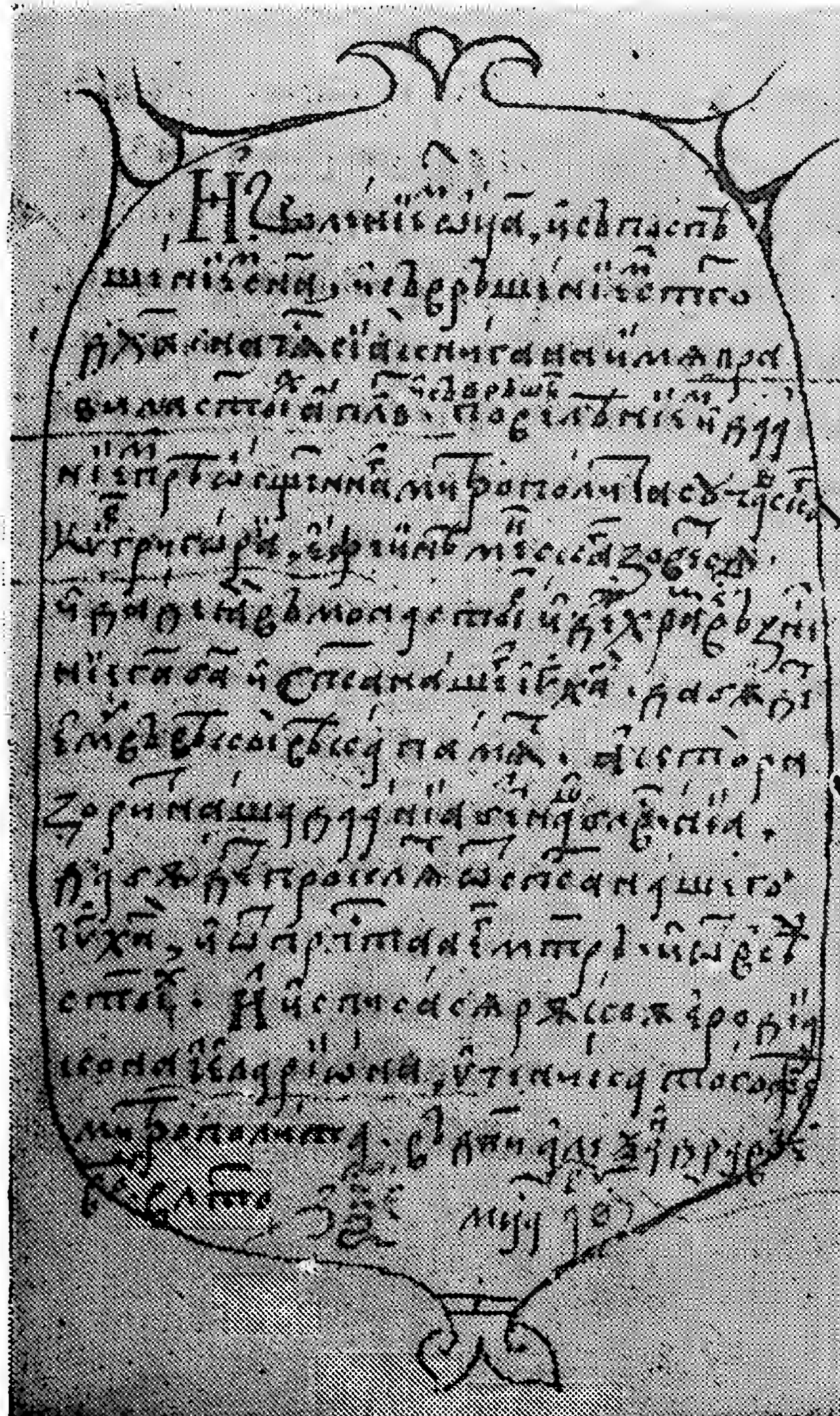
Sobă ornamentală descoperită la curtea domnească din Suceava (reconstituire).

Bijuterii (inele) purtate de boieri (descoperite la Buda-Buzău).

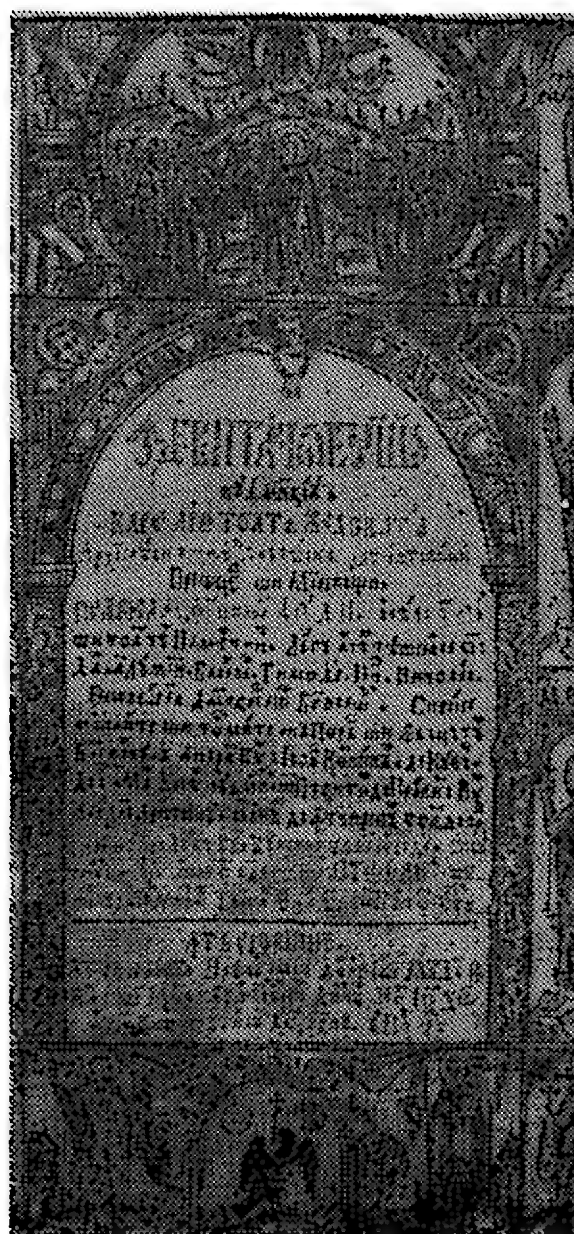

Pagină din pravila slavonă din 1557
(Academia Română, mss. slav nr. 636)

Îndreptarea Legii, 1652. Foaia de titlu.

Dorința lui Brîncoveanu de a lua parte la tratările de pace fu, pe lîngă altele, unul din cele mai puternice motive care-l apropiaseră de nemți, prin mijlocirea cărora putea singur spera de a fi primit în conferință. El mai stăruiește încă o dată pe lîngă Marsigli, la a doua vizită a acestuia în Muntenia, în noiemvrie 1691, cînd este primit și tratat de Brîncoveanu încă cu mai multă distincție; îi destăinuiește tot felul de lucruri ce puteau să intereseze cauza imperială și, la sfîrșit, îl roagă ca curtea din Viena să stăruiască la Poartă pentru cererea lui. Comitele, convins de astă dată de sinceritatea lui Brîncoveanu, îl recomandă călduros împăratului[32].

În afară de acest interes politic, îl mai împinge către germani și un sentiment de mîndrie personală, jignită în fiece moment de umilirile pe care i le impunea supunerea lui sub turci. Brîncoveanu, care era așa de curtenit de împărații Europei[33], față cu turcii trebuia să-și încovoaie șira spinării. Cînd sultanul va trece prin Muntenia, în 1695, Brîncoveanu va trebui să descalece și să îngenuncheze, iar cînd împăratul trece pe lîngă el, trebuie să se plece cu capul la pămînt. De asemenea și înaintea unui pașă, ca și a hanului tătăresc, Brîncoveanu era nevoit iarăși să facă adînci temenele și să le sărute chiar piciorul. Pe lîngă aceste lovituri necontenite aduse vredniciei sale de om și stăpînitor, atît averea lui cea însemnătoare cît și viața lui erau necontenit în primejdie, și aceasta din urmă tocmai din pricina prea marilor lui bogății[34].

Purtarea lui Brîncoveanu cea atît de favorabilă Austriei nu putea însă să treacă nebăgată în samă de numeroșii săi dușmani, care, sub conducerea ambasadorului francez, pîndeau toate ocaziile spre a-l putea răsturna. Acesta cumpără în interesul lui pe Ienache Porphirita, capuchehaia lui Brîncoveanu, dar totodată și dragoman împărătesc. Grecul, deși primea lefuri grase din ambele părți, și anume de la Brîncoveanu, pe lîngă o leafă fixă încă și un bacșiș de vreo 12 pungi de bani, își vinde fără nici o mustrare pe ambii săi stăpîni pentru o sumă către ambasadorul francez. Ei își dau împreună toate silințele spre a dovedi Porții uneltirile lui Brîncoveanu cu nemții, ceea ce lui Ienache, omului de încredere al domnului muntean, îi venea cu o deosebită ușurință. Așa el dă în două rînduri în mîinile chehaialei vizirului două pachete cu scrisori trimise agentului german de Veterani, prin mijlocirea lui Brîncoveanu. Pe de altă parte, el deschidea scrisorile trimise de guvernul imperial rezidentului său, le reținea săptămîni întregi la el, spre a comunica turcilor conținutul lor, și apoi le remitea ambasadorului, pecetluite cu sigilul său. El mai reținea regulat gazeta tipărită în Viena, pe care Brîncoveanu o trimetea ambasadorului german, spre a comunica mai întîi turcilor conținutul ei.

Pe lîngă această periculoasă unealtă a intrigilor franceze, De Castagnères mai cîștigă în favoarea lui și pe reis efendi, pe care-l cumpără cu suma destul de mare de 15 000 de galbeni, sumă ce nu provenea din caseta regelui francez, ci de la preoții catolici din Palestina, dată lui pentru a stărui în interesele lor, dar pe care ambasadorul o întrebuința cu un dublu scop.

---

[32] Toate aceste interesante amănunțimi sînt luate din rezumatul, făcut de Hurmuzaki, al mai multor documente, din care majoritatea lipsește din colecția lui cea mare. Vezi *Frg.*, III, p. 366—370.

[33] Împăratul Germaniei îl numea în scrisori: „Illustrissime Princeps sincere dilecte". Împ. c. Brîncoveanu, 2 apr. 1710, Giurescu și Dobrescu *l.c.*, p. 184.

[34] Vezi Giurescu și Dobrescu, l.c., p. XVIII.

Pe lîngă aceşti doi, mai lucra încă în contra lui Brîncoveanu şi Constantin Cantemir, prietenul lui Thököly. Cantemir căpătase de la De Castagnères făgăduinţa tronului Munteniei, cu toate că ambasadorul francez gîndea mai curînd a da acel tron iubitului său ungur. Mai mulţi boieri români, care, din Ardeal, unde erau pribegi, trecuseră la Constantinopol, vin în ajutorul lui De Castagnères, spunîndu-i că îşi toceşte în zadar mijloacele stăruind pentru întronarea ungurului în Muntenia, pe care niciodată românii nu o vor primi; dar că mai bine el să sprijine candidatura altui boier român, gîndindu-se desigur fiecare la el. Ambasadorul francez, care dăduse banii primiţi de la preoţii catolici lui reis efendi, nu mai dispunea decît de păcătoasa sumă de 30 pungi spre a îndruma noile sale planuri.

Oricum să fie, Brîncoveanu se îngriji de acele intrigi nesfîrşite în care-l înlănţuiau duşmanii săi, îngrijire cu atît mai firească cu cît el singur ştia că acele aşa-numite intrigi conţineau o bună doză de adevăr. Din partea lui Cantemir-Vodă plecase o deputaţie la Constantinopol, care, împreună cu pribegii munteni, să înnegrească pe cît se va putea domnia lui Brîncoveanu. Acesta se hotărî să deie o a doua puternică lovitură care să spargă şi să risipească toate uneltirile duşmane; vîrî adînc mîna în visteria lui şi trimise la Constantinopol pe doi boieri ai săi, *Vergo* [portarul] şi [Barbu] *Brătăşanu,* care izbutiră în curînd, cu puterea magică a banilor, să tocmească trebile lui Brîncoveanu aşa de bine la Constantinopol, precum nu fuseseră niciodată. Cronicarul Neculce spune că „hopul fiind mai greu, Brîncoveanu trebui să cheltuiască pînă la o mie de pungi de bani". Vergo ar fi putut spune, parodiind pe Cesar: „veni, *emi,* vici": venii, cumpărai, învinsăi"[35].

Se spunea că nu puţin contribuise la victoria lui Brîncoveanu şi portul cel nemţesc al unuia din pîrîşii lui, Preda Prooroceanu, care-l adoptase în timpul cît stătuse pribeag prin părţile germane. El umbla, spune cronica anonimă, cu „chică nemţască, numai legată sus sub işlic şi purta cisme nemţeşti cu pinteni lungi"[36]. Cînd şi-a luat işlicul înaintea vizirului, chica lui dădu acestuia o dovadă pipăită că numai contra nemţilor nu puteau fi acei care adoptau modele lor. Toţi aceşti boieri sînt daţi pe mîinile Brîncoveanului care îi judecă şi-i pedepseşte care cu moartea, care cu bătaia şi închisoarea[37].

Brîncoveanu îşi tocmeşte atît de temeinic atunci trebile la Constantinopol, încît izbuteşte chiar a scoate pentru omul de încredere al Porţii, Constantin Cantemir, un ordin de mazilire şi a da domnia Moldovei lui Constantin Duca, ce era să-i devină ginere. Şi apoi să mai fi avut inimă a sluji cu credinţă turcilor!

Nu numai atîta, Brîncoveanu se hotărăşte să meargă mai departe. Ridicînd mănuşa pe care i-o aruncau duşmanii săi, el se hotărăşte a împiedica chiar pentru totdeauna reîntoarcerea lui Thököly în Transilvania şi a sprijini la Poartă candidatura lui Neculai Bethlen, cu toate că acesta era partizan al germanilor. Dar ce lucru era cu neputinţă la

---

[35] Gion, *Brîncoveanu,* p. 236. Observăm iarăşi o nepotrivire între documentele franceze, astfel cum au fost consultate de dl. Gion, şi publicarea lor în *Suplementul* I al colecţiunii. Dl. Gion reproduce următorul loc din scrisorile din 14 şi 22 martie 1691: „Am aflat că şi pe hanul tătăresc l-a cumpărat". „Căimăcamul e cumpărat...; în serai, pînă şi muma sultanului e cumpărată. Trimişii principelui Valahiei au aruncat bani în dreapta şi în stînga". Nimic aşa nu se întîlneşte în textul acelor scrisori publicate la p. 294 a *Suplementului* I.

[36] *Mag. ist.,* V, p. 120. *[Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717,* p. 40]. Asupra introducerii portului străin la români, vezi şi mai sus, p. 249.

[37] *Mag. ist.,* V, p. 123—124, unde sînt descrise caznele lor.

turci, de îndată ce se înfațișa cererea cu punga în mînă? Ambasadorul francez scrie asupra acestei împrejurări regelui său: „Transilvănenii, vrăjmași lui Thököly, propun de principe al țării lor pe un oarecare Neculai Bethlen. Principele Valahiei, care e cu trup cu suflet în partida Curții de Viena, garantează Porții cu suma de 300 000 de scuzi pe care transilvănenii se oferă să-i răspunză dacă turcii ar aproba proiectul lor. Acestea se potrivesc foarte cu călătoria unui popă grec la Adrianopol, care au adus cu el sume însemnătoare la toți dregătorii Porții din partea valahilor“[38].

Mai grav însă deveni lucrul pentru francezi cînd, însuși împăratul, luînd această cauză în mînă, adică surparea lui Thököly, trimise pe comitele Marsigli la Constantinopol, în noiemvrie 1691, ca să stăruiască pentru îndepărtarea ungurului, cauza principală a împiedicării încheierii păcii între ambele împărății. De Castagnères, văzîndu-se în pericol, recurge în disperare de cauză la mijlocul lui Brîncoveanu, cumpără pe sume însemnătoare pe muftiul și pe aga ienicerilor și face, în sfîrșit, după multă bătaie de cap și de inimă, ca propunerile nemților să fie respinse.

Deși curtea imperială lucra acuma mînă în mînă cu Brîncoveanu, ea tot nu avea, după purtarea lui de mai înainte, deplină încredere în el. În 1691 împăratul însărcinează pe sfetnicul său Quarient să treacă în mergerea lui spre Constantinopol prin București, pentru a afla care sînt intențiile principelui Munteniei, de ce credit se bucură el la Poartă și dacă, și pînă întrucît, s-ar putea avea încredere în el[39].

Quarient, după ce vine în București, unde este prea bine primit de Brîncoveanu, prezentîndu-se, după sfatul domnului, pentru a nu trezi prepusuri, ca un negușitor olandez, face împăratului asupra lui Brîncoveanu un raport din cele mai favorabile, în care îi spune: „Prințul Moldovei (Constantin Cantemir), care este dușmanul jurat al regelui Poloniei, la din contra foarte bine văzut și prietenul intim al ambasadorului francez, foarte legat și cu Thököly, este sprijinit atît de [Ebubekir] reis efendi, cît și de alți miniștri turci; toți aceștia sînt plecați coroanei franceze pînă la un așa grad, încît ei cred că vor putea aduce la ruină și cădere pe principele Valahiei, ceea ce s-ar putea întîmpla dacă acesta nu ar fi sprijinit prin marea iubire a supușilor săi, nu mai puțin însă prin însemnatele daruri făcute dregătorilor Porții și prin apropierea armatelor imperiale, cu atîta mai mult că Thököly nu numai că i-a devastat țara în chipul cel mai cumplit, dar încă și zilele aceste s-a arătat în contra lui ca cel mai înverșunat dușman, la care contribuie și ambasadorul francez și reis efendi pe cît pot din partea lor. El stă și cu generalii Maiestății voastre ce comandă în apropierea țării lui în cea mai bună înțelegere, iar de altă parte, cum stau lucrurile astăzi, el nu se arată nesupus nici către turci; gîndește însă să-și caute sprijinul său desăvîrșit la acela ce va fi mai tare și care-l va putea protegui într-un chip mai statornic“[40].

Astfel stătea Brîncoveanu, către sfîrșitul anului 1692, în bune relațiuni cu nemții și cu turcii, din care unora le făcea slujbe eminente, iar celorlalți le hrănea cu îndesate pungi nesățioasa lor corupție.

---

[38] De Castagnères către regele, din 23 iulie 1691, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 297. Popa cel grec este popa Necula de la Sinope de peste Marea Neagră, credinciosul lui Brîncoveanu *Anonimul rom.*, în *Mag. ist.*, V, p. 121. [Vezi și *Istoria Țării Românești*, citată la nota 36, p. 41].

[39] Un document din 6 decemvrie 1691, extras de Hurmuzaki, în *Frg.*, III, p. 373, care nu se află reprodus în colecția cea mare.

[40] Raportul lui Quarient către împ., din mai 1692, Hurm., *Doc.*, V, p. 411.

Tot în anul acesta Brîncoveanu, mai liniştindu-se de valurile prin care trecuse şi izbutind să pună în locul lui Constantin Cantemir pe Constantin Duca domn în Moldova, trimite pe domniţa Maria cu muma ei, doamna Stanca ⟨Marica⟩, la Iaşi, unde se celebrează nunta cu mare veselie. Astfel Brîncoveanu, prin încrederea turcilor şi mai ales prin faptul că el procurase domnia Moldovei ginerelui său, conducea prin el şi destinele acestei ţări, încît în realitate dînsul era domnul ambelor principate. Trebuia acuma păstrată poziţia dobîndită cu atîta trudă şi, pentru a se putea face aceasta, era de nevoie un ochi nu mai puţin veghetor şi o minte nu mai puţin ageră.

3. Brîncoveanu prieten al ambelor împărăţii

Brîncoveanu însă se exercitase îndestul în cei patru ani ai domniei lui spre a căpăta o mai mare deprindere şi destoinicie în învîrtirea meşteşugurilor de care avea nevoie spre a se susţine. Cu nemţii, care puteau deveni periculoşi în cazul cînd turcii erau să fie cu totul răpuşi, căuta să păstreze relaţiile cele mai bune, îndatorindu-i pe cît, ba chiar mai mult poate decît îi învoia poziţia sa de supus al Porţii, arătîndu-le că tocmai spre a-i sluji mai bine trebuia să se poarte către dînsa cu respect şi ascultare. Şi, într-adevăr că nemţii trăgeau mult mai mare folos din această prefacere a lui Brîncoveanu, decît dacă s-ar fi declarat pe faţă de aliat al germanilor şi de duşman al turcilor. Atunci, în loc ca Brîncoveanu să le fie de vreun folos, le-ar fi pricinuit numai încurcătură, întrucît ar fi trebuit ca, stîndu-i în ajutor cu oameni şi bani, să detragă asemene mijloace de la cîmpul cel mare de operaţii al războiului unguresc. Astfel însă cum stătea Brîncoveanu, pe lîngă că nepierzînd încrederea turcilor putea să afle de la dregătorii lor multe taine care interesau pe germani, apoi el mai ajuta trupelor acestora cu provizii şi chiar cu contribuţii în bani, cînd îi era cu putinţă sau i se cereau cu mai mare stăruinţă.

Către turci, pe care fără îndoială Brîncoveanu îi trăda, poziţia lui era ceva mai grea; el trebuia să se scuze neîncetat că, din pricina temerii pe care o avea despre nemţi, făcuse cutare sau cutare acte în favoarea lor; mai ales venea lucrul greu cînd Brîncoveanu era îndemnat să ieie parte la vreo expediţie pe graniţă, nemaivroind el acuma, cu nici un preţ, să reînnoiască, în dauna noilor săi prieteni, izbînda de la Zărneşti. Dar atunci, precum şi pentru a combate intrigile ce se ţeseau în contra lui la Constantinopol, mai ales prin meşterile mîini ale ambasadei franceze, el avea la îndemînă un mijloc care nu da niciodată de greş: împingea înainte pungile sale de bani, care aveau puterea minunată de a spulbera toate uneltirile, de a îndepărta toate prepusurile, de a spăla pe Brîncoveanu de orice imputare, fie ea chiar cea mai întemeiată şi de a-l face pe el pînză albă şi nepătată, compromiţînd şi primejduind pe acei ce-şi luaseră însărcinarea de a-l înnegri.

În iunie 1693, turcii pregătiseră o nouă expediţie contra germanilor, care trebuia să treacă prin Muntenia asupra Ardealului, la care era să ieie parte şi hanul tătărăsc. O asemenea veste făcu pe întreaga

poporaţie a ţării să încremenească de groază, ştiind ce poate să o aştepte. Brîncoveanu însă, văzînd că este peste putinţă a înlătura furtuna, se duse spre Giurgiu întru întîmpinarea vizirului, trecînd fluviul către Rusciuk. Aici vizirul primi pe Brîncoveanu cu mare cinste şi îl îmbrăcă cu caftan. A doua zi, ieşind cu boierii în plimbare cu caicele pe Dunăre, şăicele turceşti descărcară mai multe tunuri înaintea lui. Sosind după aceea şi hanul, se ţinu un sfat de război la care fu poftit şi Brîncoveanu, punîndu-i-se un scaun între aga ienicerilor şi marele defterdar. Brîncoveanu, întrebat pe unde să lovească Ardealul oştile împărăteşti, opină că pe la Teleajen, care părere fu primită în unanimitate de întregul sfat. După ieşirea de la el, Brîncoveanu fu urcat pe un cal frumos înşăunat şi, urmat de 12 boieri îmbrăcaţi de turci în caftane, fu trimis cu mare alai la conacul său[41].

Pe cînd însă vizirul se pregătea să apuce pe Teleajen în sus, îi veni vestea că o puternică oştire germană se îndrepta asupra Belgradului, ceea ce-l nevoi a părăsi, spre marea bucurie a lui Brîncoveanu, expediţia contra Ardealului şi a alerga în apărarea cetăţii ameninţate [17 bis].

Înţelegem furia ce trebui să cuprindă pe ambasadorul francez cînd află despre purtarea cea atît de prietenoasă a turcilor pentru domnul Munteniei. Ambasadorului nu-i putea intra în minte ca nişte mari dregători, pe mîinile cărora era lăsată întreaga soartă a unei mari împărăţii, să-şi vîndă aşa conştiinţa lor pe mîrşavul ban. El scrie desperat către regele său: „Turcii sînt aşa de orbiţi în ceea ce priveşte pe Brîncoveanu, încît nu văd după faptele lui că este trup şi suflet cu imperialii. Vizirul l-a tratat cu o mulţime de onoruri, l-a primit în toate consiliile de război, despre hotărîrile cărora el nu va lipsi a încunoştiinţa pe generalul Veterani"[42].

Ambasadorul francez unelti chiar, cu cîteva luni în urmă, în aprilie 1693, o intrigă cu mai mulţi boieri din ţară, care să răstoarne pe Brîncoveanu. Anume, prin mijlocirea capuchehaialei Moldovei, atras în acea intrigă, dl. de Chateauneuf izbuti a face ca cinci boieri munteni, care pribegiseră în Ardeal şi apoi în Moldova, să vină la Adrianopol spre a arăta că domnul nu numai că despoaie pe supuşii săi, dar are şi înţelegere publică cu duşmanii sultanului şi că e în negocieri cu curtea din Viena pentru a da toată ţara împăratului; că este de nevoie a se lua grabnice măsuri, căci altfel peste puţin Muntenia va fi dată duşmanului. Aceşti boieri fură găzduiţi în casa ambasadorului francez, de unde ei au prezentat plîngerile chehaielei marelui vizir. Planul ambasadorului era tot de a pune pe Thököly în scaunul Munteniei. Dar Brîncoveanu, care simţise uneltirea, lucră aşa de bine, că cei cinci boieri îi fură predaţi lui şi trimişi în Muntenia cu lanţuri de gît[43].

Politica franceză cu toate aceste trebuia să se mai potoale din aprinderea ei contra Brîncoveanului, din motivul că dînsa fu nevoită în curînd să părăsească pe Thököly, în vederea căruia mai ales pînă

---

[41] Greceanu, în *Mag. ist.*, II, p. 205—208. «O amintire a călătoriei domnului spre Vidin pentru a întîmpina pe vizirul care trecea pe acolo cu oastea, vezi în *Foletul novel (Calendarul de pe timpul lui Brîncoveanu, 1694) ibidem*» [v. A. I. Odobescu, *„Foletul novel" şi Calendarele lui Constantin Brîncoveanu*, în *Revista română*, 1861, p. 657—678, cu însemnările domnitorului pe anii 1693—1707].

[42] De Férriol către regele, 5 august 1693, Hurm., *Doc., Supl.*, I, p. 310.

[43] Relaţia amb. olandez, 17 aprilie 1693, în N. Iorga, *Documentele lui Brîncoveanu, [Documente privitoare la Constantin Vodă Brîncoveanu, la domnia şi sfîrşitul lui,* publicate cu o prefaţă de N. Iorga, Bucureşti, 1901], p. 112.

acuma combătuse cu atîta stăruință pe domnul român. Turcii anume se săturaseră de Thököly, pe care îl ajutaseră în atîtea rînduri și totdeauna fără izbîndă. Mai ales îi găseau ei o neiertată vină, aceea „de a cere mult și a nu da nimica“[44]. Acest păcat de moarte nu i-l puteau ierta turcii și, fiindcă diplomația franceză era tot așa de reținută asupra darurilor, convenind cel mult a jertfi cîte ceva numai cînd o afacere era terminată, apoi turcii lăsară încetul cu încetul cu totul în părăsire pe bîntuitul ungur. Francezii, temîndu-se să-și compromită influența stăruind pentru un om mort politicește, îl părăsiră și ei.

Turcii nemaisprijinindu-l, nici măcar despre cele de trebuință traiului său, el ajunse o adevărată sarcină pentru ambasada franceză, care trebuia să-i poarte acuma de grijă. De aceea dînsa nu fu cu totul nemulțumită cînd turcii luară măsura de a surghiuni pe Thököly la Nicomedia ⟨Izmir⟩. Aici dînsul lepădă religia protestantă și îmbrățișă catolicismul, înșelat de iezuiți care îi promiseră că vor dobîndi pentru el o pensie de la curtea Franței; la atîta se mărginise acuma, în loc de coroană, ținta ambițiosului ungur. Văzîndu-se însă înșelat de iezuiți, dînsul publică o furioasă retractare, „trist și ridicul sfîrșit pentru cavalerul ungur, care debutase cu atîta zgomot și cu atîta sălbăticie“[45].

Pe cînd un dușman al lui Brîncoveanu dispărea de pe scena luptelor, puterea lui căpăta un nou sprijin în dragomanul cel mare al Porții otomane, Alexandru Mavrocordat Exaporitul. Acest grec, care exercita o influență din cele mai însemnate asupra soartei Imperiului otoman dîndu-i-se pe mîini firul negocierilor care aduseră pacea de la Karlowitz, fusese în legătură și cu predecesorul lui Brîncoveanu, Șerban Cantacuzino, căruia răposatul îi rămăsese dator cu o sumă de bani, răsplata slujbelor sale pe lîngă Poarta otomană. Brîncoveanu, văzînd că acest dragoman era mereu însărcinat de turci cu conducerea negocierilor pentru încheierea păcii între ei și puterile creștine, se gîndește să și-l alipească. Fiind de trebuință, pentru a întocmi condițiile, o întrevedere personală a domnului cu dragomanul, și domnul neputîndu-l vizita în Constantinopol, dragomanul se hotărî să vină în București. Oricine înțelege că încasarea banilor datoriți lui de fostul domn era numai un pretext menit a da o față oarecare acestei întrevederi[46] De aceea cronicarul nici nu cunoaște aceasta așa-numită daraveră bănească și arată că Alexandru Mavrocordat a fost *poftit* de Brîncoveanu la nunta fiicei sale Stanca cu Radu, fiul lui Iliaș-Vodă, cu care dragomanul se înrudea prin femeia lui, adăugînd apoi că „cu mare dragoste și cinste l-au primit Costandin-Vodă în casele din curtea domnească l-au conăcit pentru ca să aibă în toată vremea împreunare și vorbă, între carii mi se pare că mai multă dragoste s-au întărit decît era mai nainte“[47].

Nici că putea Brîncoveanu să-și încredințeze interesele mai bine de cum o făcuse; Mavrocordat va duce de acum înainte pînă la pacea

---

[44] De Castagnères către regele, 15 ianuarie 1693, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 304.

[45] Gion, *Brîncoveanu*, p. 285, notă.

[46] În anul 1696 găsim trecute în condicile vistieriei o sumă de „2 000 taleri (sau lei) s-au trimis la Alexandru Terzimanul, în datoria ce are de la Șerban-Vodă“; *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei de la [leatul] 7202—7212, [1694—1704*, în *Revista istorică a Arhivelor României]*, București, 1878, p. 174. (Comp. p. 276). Această însemnare dovedește pe cît că Mavrocordat avea, într-adevăr, de luat bani de la răposatul predecesor al lui Brîncoveanu, pe atîta însă că nu avea nevoie să vină în Muntenia spre a-i încasa.

[47] *Anonimul, în Mag. ist.*, V, p. 116 *[Istoria Țării Românești*, p. 34—35]. Comp. scrisoarea lui Fabre către De Castagnères, 10 noiemvrie 1692, în Hurm., *Doc.*, *Supplement*, I, p. 301.

de la Karlowitz destinele Imperiului otoman în mîinile sale. El va fi mai tare chiar decît sultanul în Imperiul otoman a cărui existență se găsea primejduită prin cumplitul război ce se dezlănțuise pe capul mahometanilor și a căruia împăcare era pusă în mîinile trufașului grec.

De aceea, de acuma înainte, Brîncoveanu poate să doarmă mai liniștit, răzămat pe de o parte de protecția Exaporitului, pe de alta știind mai stîmpărată dușmănia francezilor în contra lui. Pentru vreo trei ani se liniștiseră trebile și din partea Moldovei, pe scaunul căreia stătea, în loc de dușmanul său Constantin Cantemir, ginerele său, Constantin Duca. Însă Brîncoveanu nu putu păstra mult timp pe rudenia sa pe scaunul Moldovei; intrigile tătarilor îl răsturnară, înlocuindu-l cu fiul lui Cantemir, Antioh, în 1696 [1695].

Niciodată însă, chiar în timpul perioadei celei mai sigure și mai liniștite a domniei sale, Brîncoveanu nu lăsă în părăsire interesele sale. Totdeauna fu ca un soldat cu arma în mînă, pus de strajă în fața dușmanului, și această neobosită activitate, această pîndire necontenită a tuturor intrigilor, spre a le putea sfărîma în fașa lor, explică cum se face de fu în stare să mențină puterea un timp atît de îndelungat.

În 1695, sultanul Mustafa al II-lea, care urmase lui Soliman* în tronul împărăției mahomedane, vroiește a mai ridica vaza armatelor sale, punîndu-se el însuși în fruntea lor, spre a face o expediție în Ungaria, și norocul îi este favorabil. Trecînd Dunărea la Belgrad, în 25 august acelui an, el ia cetatea Lipa ⟨Lipova⟩ cu asalt; după aceea mai cucerește cetățuia Titel, bate apoi pe generalul Veterani, pe care-l surprinde cu un corp de numai 6 000 de oameni lîngă Lugoj, unde nefericitul general piere de o moarte eroică, și după aceea pune mîna pe Lugoj și apoi pe Sebeș.

Brîncoveanu fusese rînduit să păzească cursul Dunării la Cerneți, pe unde aveau să urce în sus șăicile turcești încărcate cu proviziuni. El rînduiește mai mulți boieri care îndeplinesc cu credință această periculoasă însărcinare. Cînd fu să se întoarcă sultanul îndărăt, el trecu prin coasta Munteniei tăind-o de la Cerneți pînă la Calafat, în dreptul Vidinului, unde trecu Dunărea. Brîncoveanu trebuia să vină în persoană pentru a face onorurile cuvenite stăpînului său. Mult se sfătuiră însă boierii cu Brîncoveanu, dacă domnul trebuia sau nu să meargă întru întîmpinarea sultanului. Lucrul de care dînsul se temea era mai ales să nu fi căzut cumva în mîinile padișahului cîteva din scrisorile pe care le trimisese lui Veterani, care murise după cum am văzut pe cîmpul de bătaie de la Lugoj. La sfîrșit însă, se hotărî Brîncoveanu a juca totul pe o carte și a ieși înaintea sultanului, știind bine că ar fi tot atît, ba poate mai periculos încă, a nu se arăta.

Sultanul, îngîmfat peste măsură de triumfurile repurtate, de abia își mai cobora ochii pe omenirea cea prosternată la picioarele sale. Și Brîncoveanu făcea și el ca toată lumea. „Cînd era la conac și sta oastea de făcea alaiu și intra împăratul în corturi, domnul descăleca și îngenunchea și cînd trecea împăratul, se pleca cu capul la pămînt“[48]. Și, într-adevăr, avea și pentru ce să plece capul atît de tare, căci știa el doară că numai cu atîta se alegeau turcii mai lămurit din supunerea lui.

Și, într-adevăr, Brîncoveanu considera atît de puțin pe cumpliții lui stăpîni, încît chiar pe cînd ei erau cu sultan cu tot pe pămîntul Mun-

---

* De fapt, după Ahmed al III-lea (1691—1695).

[48] *Anonimul*, în *Mag. ist.*, V, p. 143. «În calendarul pe 1695 (v. *supra*, n. 41), se găsesc însemnări scrise de mîna lui Brîncoveanu: „Sept. 20, ne-a venit firman să mergem înaintea împăratului“; „Oct., 3. Joi am trecut Oltul pe la Turnu și a trecut împăratul Dunărea de a mers la Necopoe (Nicopole)“.»

teniei, îndrăzneşte a face un act care la orice popor din lume ar fi fost îndeajuns spre a pierde pe Brîncoveanu pentru totdeauna, anume, răscumpără de la turci mai mulţi prinşi nemţi, luaţi de ei în bătăliile din acel an[49]. O asemene faptă era făcută învederat în favoarea germanilor, pe care Brîncoveanu, ştiindu-i cîrtitori din pricina înfrîngerii suferite, vroia să-i îmbuneze prin un semn văzut al simpatiei sale. Cum de însă turcii nu simţiră aceasta! Orbirea lor se poate explica numai prin efectul pe care aurul cel mult, vărsat de Brîncoveanu pentru răscumpărarea prinşilor, îl făcu asupra lacomelor lor minţi. Sau chiar dacă bănuiră ceva, erau ei să respingă tîrgul cel strălucit, pentru a se convinge de credinţa celui ce-l oferea?

Totuşi în această păsuire a lui Brîncoveanu din partea turcilor s-ar putea găsi şi o nevoie politică. Din provinciile române numai Valahia le mai rămăsese supusă, fie şi numai pe jumătate; Moldova, din cauza polonilor şi a tătarilor care-şi făcuseră din ea cîmpul lor de bătălie, era atît de pustiită şi de sărăcită, încît nu mai aducea Porţii aproape nici un folos. Ardealul era cuprins de nemţi, încît din ţările dunărene singură Muntenia mai ajuta, şi într-un mod foarte însemnător, la purtarea războiului în contra germanilor. Aceasta ne spune şi cronicarul Radu Greceanu, că, „în vremile acele ajungînd ţara Moldovei la mare slăbiciune, de multe şi nespuse călcări şi prăzi, cînd de tătari, cînd de leşi, şi ţara Ardealului fiind în stăpînirea nemţilor, rămas-au tot greul pre această ţară şi numai de aice se cereau toate cele ce trebuiau"[50].

Oare ar fi fost înţelept din partea turcilor să-şi înstrăineze şi pe Brîncoveanu? Nu ştim dacă turcii îşi vor fi dat samă de această împrejurare. În orice caz, răul producea de astă dată un bine, şi corupţia lor le făcea un serviciu real.

Cu cît războiul devenea mai crîncen, pentru a lua o dată un capăt, cu atîta el se trăgea mai mult de asupra Munteniei spre părţile Ungariei, unde trebuia să se hotărască; cu atîta pericolele politice se îndepărtau deasupra lui Brîncoveanu şi el putea mulţămi mai în linişte pe turci, pe de o parte prin împlinirea tuturor poruncilor lor relative la ajutoarele cerute, pe nemţi, pe de altă, destăinuindu-le toate mişcările oştirilor turceşti, pe care aveau un interes aşa de mare a le cunoaşte.

Mustafa, văzînd că sub conducerea lui armatele sale au răzbit pe creştini, se pune a doua oară în fruntea lor, în anul 1696, şi trece Dunărea pe la Belgrad, îndreptîndu-se asupra Timişoarei. Imperialii primesc lupta lîngă rîul Bega, care, deşi fu foarte crîncenă şi sîngeroasă, rămase totuşi cu un rezultat nehotărît, mai ales din pricină că sultanul nu se folosi de mişcarea îndărăt făcută de nemţi, spre a-i sparge şi a-i pune pe fugă. Totuşi turcii, rămînînd stăpîni pe cîmpul de bătaie, puteau susţine că victoria stătuse pe partea lor [18].

Brîncoveanu fusese silit să împlinească o sumă de porunci ale împărăţiei, precum repararea unor cetăţi din Banat, provizii nenumărate, care trebuiau transportate tocmai la Belgrad, apoi, pe lîngă aceste munci şi cereri în natură, turcii mai luaseră încă şi sume mari de bani. Mai rău însă era că ţara trebuia să sufere trecerea în tot lungul ei a răpitoarelor hoarde tătărăşti, dinaintea cărora tot norodul era deprins a fugi înspre munţi, fugă care acuma, cînd turcii aveau nevoie de ajutorul ţării, ar fi putut deveni periculoasă domnului, făcînd cu neputinţă îndeplinirea poruncilor. „Numai multa nevoinţă şi chivernisire a dom-

---

49 Greceanu, în *Mag. ist.*, II, p. 322.
50 *Idem*, p. 324.

nului a făcut de au ajutat Dumnezeu şi s-au rădicat toate acele peste
[51] *Ibidem.*

Cînd domnul sfîrşea de îndeplinit slujbele împărăţiei, mai lua puţin răgaz din munca cea încordată făcînd cîte o preumblare pe la moşia sa, la Obileşti, sau la viile sale de la Piteşti. Dar nici aceasta nu-i tihnea adeseori, fiind smuls din mijlocul liniştii sale prin o nouă cerere a turcilor.

În 1697 se întîmplă lupta hotărîtoare care trebuia să aducă izbîndă desăvîrşită pe partea creştinilor. Anume, Sobieski, regele Poloniei, murind în 17 iunie 1696, principele elector de Saxonia, ce era general pe cîmpul de război, fu ales în locul lui, în contra ducelui de Conti, candidatul francezilor la acel tron. În locul electorului fu chemat în capul oştirilor germane vestitul general Eugeniu de Savoia, marele geniu militar al veacului al XVII-lea. Cum veni acesta în mijlocul oştirilor, el introduse în sînul lor o disciplină mai severă, în locul destrăbălării de pînă atunci. Reputaţia lui cea mare apoi ridică moralul soldaţilor şi în curînd o victorie strălucită trebuia să confirme marile aşteptări ce se puneau în el.

Turcii trecuseră iarăşi Dunărea cu 100 000 de oameni. Eugeniu nu le putea opune decît un număr mult mai mic. Totuşi el primi lupta în cîmpia mlăştinoasă a Tisei, în o poziţie foarte bună pentru apărare, lîngă satul Zenta, în ziua de 11 septembrie 1697. Rezultatul bătăliei fu zdrobitor pentru otomani; mai bine de 20 000 din ai lor, între care însuşi marele vizir şi mai mulţi mari demnitari, rămaseră pe cîmpul de bătaie, pe lîngă vreo alţi 10 000 care găsiră moartea în valurile rîului. Sultanul, ce se afla de ceea parte de Tisa, încălecă îndată şi o rupse de fugă, neoprindu-se decît în zidurile Timişoarei. Tot lagărul căzu în mîinile creştinilor.

Toate corturile, între care cel mare şi strălucit al sultanului însuşi, 87 de tunuri, enorme cîtimi de pulbere de puşcă, muniţiuni şi proviant de tot soiul, între care 15 000 de boi, 7 000 de cai, mai multe mii de cămile, 6 000 de cară şi căruţe, sute de steaguri, stindarde, toată muzica imperială şi, în sfîrşit, visteria armatei cu mai multe mii de pungi de bani, şi chiar marea pecete a împărăţiei, găsită pe pieptul mortului vizir, iată roadele strălucite ale acestei strălucite victorii.

Principele Eugeniu, încîntat de curajul trupelor sale şi atribuindu-şi cu multă modestie un rol numai foarte mic în repurtarea izbînzii, spune în raportul trimis de el către împăratul că „această victorioasă acţiune s-a sfîrşit cu despărţirea zilei de noapte şi soarele însuşi n-a vroit să se coboare sub orizont pînă ce n-a văzut cu strălucitorul său ochi deplinul triumf al armatelor Maiestăţii voastre imperiale“.

Pregătirile pentru această luptă memorabilă costaseră însă mult pe biata Muntenie. „Putea zice cineva că nu va să mai rămîie în ţară nici bou, nici oaie, nici cal, nici nimic, afară de bani ce se dau pe unde se orînduia, şi boierii erau la mare grijă că nu vor putea scoate la cap“[52]. De-abia isprăvise domnul toate poruncile şi se retrăsese spre a mai răsufla puţin la viile sale de la Piteşti, şi iată că soseşte un agă de la Constantinopol cu poruncă, ca domnul să meargă cît mai curînd spre Cerneţi, spre a pune mîna pe nişte hoţi care, trecînd Dunărea, prădaseră cetatea turcească Orşova. Tocmai cînd domnul ajunsese la Cerneţi, îi vine din Constantinopol trista veste a morţii fiicei sale, soţia lui Constantin Duca, pe care ciuma o răpise în floarea vîrstei. Fiind

---

[51] *Ibidem.*
[52] Greceanu, în *Mag. ist.*, II, p. 331.

eĭ acolo și îndeplinind ordinele turcești pentru prinderea hoților, sosi de olac Stoian vataful de călărași cu cealaltă veste îmbucurătoare inimii domnești, despre înfrîngerea turcilor la Zenta și, „ințălegînd de această știre veselitoare de izbînda creștinilor și de stîngerea păgînilor, au dat slavă lui Dumnezeu și maicei Sfinției Sale"[53].

Lupta de la Zenta avu de urmare încheierea păcii. După o tărăgănare de mai bine de un an a tratărilor pentru armistițiu, acesta se încheie în 15 octombrie 1698 și negocierile pentru pace încep acuma într-un chip serios, nefiind turburate prin vuietul de pe cîmpul de război. În timpul relativ scurt de trei luni, congresul întrunit la Karlowitz încheie pacea între puterile aliate (afară de Rusia) și Împărăția otomanilor, care se subscrie în 26 ianuarie 1699.

Cu încheierea acestei păci se schimbă cu totul poziția și politica lui Constantin Brîncoveanu. Înainte însă de a trece la noua evoluțiune a acestei politici, să expunem peripețiile negocierilor care au adus încheierea păcii de la Karlowitz, negocieri ce au pus de nenumărate ori în pericol existența țărilor române, dar pe care norocul tot le scoase la sfîrșit din prăpastia în care păreau că erau să cadă.

4. Pacea de la Karlowitz [18 bis]

Turcii, bătuți la Viena și în curînd respinși și din cea mai mare parte a Ungariei, se gîndesc la sfîrșit că ar fi bine să ceară pace de la creștini; căci dacă turcii sînt foarte aprigi cînd le merge bine, ei se domolesc de tot îndată ce norocul le este potrivnic. Pe la sfîrșitul lui 1686, ei încep a încerca pe imperiali asupra primirii unor negocieri, în vederea de a restabili cu dînșii bunele relațiuni. Alexandru Mavrocordat Exaporitul, marele dragoman al Porții de la moartea lui Panaite Nicusios, întîmplată în 1673, îndrumează aceste relațiuni într-un chip foarte dibaci, cerînd de la principele de Baden, pe atunci comandantul suprem al oștirilor germane, eliberarea unui om al său prins de germani și oferind în schimbul lui alți prinși germani ce se aflau la turci[54]. Propunerea fiind primită și corespondența deschisă, marele vizir trimite în noiemvrie 1686 o scrisoare aceluiași comandant în care îi propune adunarea unui congres[55].

După mai multe schimburi de scrisori, propunerea fiind primită de creștini, turcii trimit în septemvrie 1688 doi plenipotențiari însărcinați cu negocierile, anume pe Zulfikar efendi și pe dragomanul cel mare, Alexandru Mavrocordat, care sosesc în lagărul de la Belgrad în 8 aceleiași luni, însoțiți de o pompoasă întovărășire de vreo 100 de persoane, cu o mulțime de cară și de cămile pentru ducerea bagajului lor. Ei sînt duși de aici fără grabă pînă la Pottendorf, lîngă Viena, unde ajung cam către jumătatea lui noiemvrie.

Împăratul le încuviințează o audiență tocmai în 20 ianuarie 1689, pentru ceremonia căreia se prescriseseră niște reguli foarte amărunțite.

---

[53] *Idem*, p. 340.
[54] Scrisoarea lui Mavrocordat, din 29 sept. 1686, Hurm., *Doc.*, V, p. 118.
[55] Scrisoarea marelui vizir Soliman, din noiemvrie 1686, *ibidem*, p. 123. Comp. răspunsul principelui de Baden, din 17 ianuarie 1687, *ibidem*, p. 128.

între altele, se dispusese ca Mavrocordat — care, fiind creştin, nu-i era impus de religia lui a-şi ţinea capul acoperit — să-şi ieie coiful său încă din anticameră şi să apară înaintea împăratului cu capul gol. Ambii soli să aibă a face trei reverenţe „foarte adînci", una la intrarea pe uşă, alta la mijlocul salonului şi a treia cînd se vor apropia de împăratul, căruia să-i sărute poala mantalei[56]. Bieţii nemţi, care avuseră atîtea înjosiri de suferit de la turci, îşi răzbunau şi ei acuma, imitîndu-i în ceremonialul pe care aceştia îl impuneau întotdeauna solilor şi ambasadorilor imperiali.

După săvîrşirea acelei ceremonii, se încep negocierile de pace între delegaţii împăratului, către care se adaugă mai tîrziu şi acei ai aliaţilor săi, şi solii turceşti, care ţin răstimpul neterminabil de aproape un an de zile. Cu toată „pricopseala multă, ştiinţa de limbi şi minte subţire"[57] cheltuite şi de o parte şi de alta, nu se ajunse la nici un rezultat. Dar aceste conferinţe sînt de cel mai mare interes pentru istoria noastră, întrucît ele arată care erau scopurile uriaşilor, ce se luptau în preajma ţărilor române, asupra acestora. Între condiţiile cele dintîi ce apar pe tapet în chestiunea negocierilor, se vede cererea Germaniei ⟨Imperiului habsburgic⟩ de a i se ceda principatele Valahia şi Moldova. „Cea dintîi, ne spun instrucţiile comitelui de Caraffa către plenipotenţiarii germani, au aparţinut din vechime Ungariei, şi acuma din nou, prin deputaţii veniţi la împăratul (acei trimişi de Şerban Cantacuzino înaintea morţii sale, care ajung aici însoţiţi de omul lui Brîncoveanu), au cerut iarăşi încorporarea în zisul regat, oferind chiar plata unui tribut. Se va cere deci numaidecît de la turci cesiunea zisei provincii în toată întinderea ei pînă la rîurile Siret şi Milcov, cu cetăţile sale mărginaşe: Thuz (poate Turnu), Giurgiu şi Brăila, care acuma sînt ocupate de turci. Cît despre Moldova, deşi această provincie este cu totul ruinată şi menţinerea stăpînirii ei ar costa, din cauza năvălirilor tătare, pe împărat mai mult decît veniturile ei, şi deci nu ar fi de un mare interes şi folos a ei dobîndire, totuşi să se ceară şi dînsa a fi cedată împăratului"[58].

De-abia începuse a se intra în fondul tratărilor, şi Polonia apare şi ea pe scenă. Principele Lubomirsky scrie împăratului o scrisoare, în care mareşalul polon imploră graţia Maiestăţii sale pentru biata lui patrie, care atîta contribuise cu sîngele ei la succesele creştinilor, ca să fie cuprinsă şi ea în pacea ce se va încheia, conform convenţiei de la Linz, şi anume cu îndeplinirea către regatul polonilor a următoarelor condiţii: să li se restituie Cameniţa; să fie asiguraţi în contra

---

[56] Raportul dragomanului Lachowitz, din 8 septemvrie 1688, *ibidem*, p. 153. Nu înţelegem ce interes pot avea nesfîrşitele rapoarte şi rezoluţii imperiale, fiecare cuprinzînd cîte 6 şi 8 file, asupra ceremonialului cu care trebuiau să fie primiţi solii turceşti? Pentru ce s-au cuprins atîta loc cu publicarea unor documente de o valoare nulă pentru istoria românilor şi chiar pentru acea generală de una cu totul îndoielnică? «Tot aşa şi cu colecţia de documente, publicaţie făcută de N. Densuşianu, în care aflăm documente de 6—8 şi 10 pagini tratînd exclusiv afaceri ungureşti, şi acelea de un interes foarte mic, numai fiindcă cuprinde la sfîrşit subsemnătura unui ban de Severin!! Dar se înţelege că astfel de publicaţii sporesc numărul coalelor tipărite?»

[57] Văcărescu, *Istoria Imperiului Otoman*, în Papiu, *Tesaur* II, p. 269, [de unde reproducem fragmentul parafrazat de autor: „dar fiindcă la această dregătorie este trebuinţă de procopseală multă, şi de ştiinţă de limbi de-ndestule, şi de minte subţire, fu adus iarăşi şi de isnoavă aşezat terziman..."].

[58] Instrucţiile comitelui de Caraffa, din 11 ianuarie 1689, Hurm., *Doc.*, V, p. 194. Comp. referatul identic al comitelui Starhemberg către Împ., din 28 fevruarie, 1689, *ibidem*, p. 234. Comp. propunerile de pace ale solului polon, 18 decemvrie 1690, în C. Giurescu şi N. Dobrescu, p. 43.

prădăciunilor tătarilor; să li se deie o despăgubire de război potrivită cu cheltuielile făcute și să li se cedeze Moldova de la Iași în sus, după cum ar poseda-o acuma[59].

Așadar, chiar de la începutul negocierilor, întîlnim două pretenții contrare ale celor doi aliați asupra uneia din țările române, Moldova. Nu e vorbă, nemții se arătau că nu ar prea ținea la ea și polonii cereau deocamdată încorporarea ei numai pînă la Iași. Vom vedea însă cum în decursul tratărilor nemții își schimbă părerile asupra valorii acestei țări și polonii asupra întinderii ce trebuie încorporată. Chestiunea, care la început se părea că ar putea ușor să fie împăcată între nemți și poloni, deveni cu timpul între aliați un adevărat măr al discordiei, care avu de rezultat că Moldova, și cu dînsa și Valahia, nu căzură în partea nici unuia din cei doi competitori, ci rămaseră tot în stăpînirea ⟨sub dominația⟩ Turciei, scăpînd astfel țările române de pericolul împărțirii ce le amenința; căci, dacă prin pace polonii ar fi obținut Moldova, iar nemții Muntenia, astăzi amîndouă țările ar zăcea în stăpînirea nu prea părintească a ungurilor și a rușilor, cu speranțele pentru viitor închise sau în orice caz foarte îndepărtate.

Să reluăm însă firul negocierilor.

Polonii în curînd își iau de samă că pretențiile lor ar fi prea mici față cu însemnătatea rolului pe care trebuiau să-l joace la încheierea păcii. Crezînd că, pe de alta, turcii ar fi mai curînd dispuși a ceda lor provinciile române decît nemților, găsim că pe la fevruarie 1690, ei, care ceruseră pînă atunci numai Moldova pînă la Iași, își întind pretențiile lor asupra întregii ei întinderi[60]. De Castagnères scrie asupra acestui lucru regelui că „Poarta era hotărîtă a nu face pace, nici armistițiu cu Germania, dar că ar fi foarte dispusă a cumpăra cu orice preț pacea de la poloni. Regele polon crezu împăcarea atît de ușoară, încît spori pretențiile sale“[61]. Și aiurea, același ambasador adaugă că colegii săi din Polonia, care stăruiau din răsputeri a împăca pe poloni cu Poarta prin o pace separată, spre a detrage sprijinul acestei țări în lupta turcilor cu Germania, i-ar fi scris că regele Poloniei, departe de a menținea cererea lui cea dintîi asupra jumătății Moldovei, la care se redusese mai înainte, pretindea acuma întreaga provincie și că toate silințele lor de a-l reîntoarce de la acest gînd rămăseseră zadarnice[62].

Turcii însă nici nu vroiau să audă de cesiunea provinciilor române; atîta numai se obliga, în special Mavrocordat, de a lucra el la turci, așa ca să poată obținea pentru imperiali cîteva locuri în Transilvania, care deci și dînsa trebuia, după pretențiile turcilor, să rămînă tot sub stăpînirea lor[63].

Împăratul urma un dublu joc îndestul de periculos; pe de o parte, el vroia să rupă provinciile române din supunerea Porții, și pentru

---

[59] Scrisoarea lui Lubomirsky, din 2 fevruarie 1689, Hurm., *Doc.*, V, p. 219.

[60] Răspunsul ambasadorului Poloniei la propunerile amb. Porții, din 19 fevruarie 1689, Hurm., *Doc.*, V, p. 231. Comp. De Castagnères către marchizul Bethune, fevruarie 1690, *ibidem, Suplement*, I, p. 282.

[61] De Castagnères către regele, 11 fevruarie 1690, *ibidem*, I, p. 238.

[62] Același, din 23 martie 1690, *ibidem*, p. 284. Reprodus a doua oară, *ibidem*, XVI, p. 253. Pentru ce? Doar pentru a ocupa loc și a spori greutatea volumului?

[63] Raport despre conferințele din zilele de la 11 martie la 27 mai 1689, Hurm., *Doc.*, V, p. 260: „Wegen Siebenbürgen der Mavrocordato sich dahin separatim gegen [Ihme] Grafen Caraffa vernemben lasszen, Waszmassezen Er das Werckh dahin zu dirigieren sich bemüehen wolte, damit Euer Kayserl. Mayestät gleichwohlen ein Paar Pläcz in Siebenbürgen [von Dero Miliz. beseczter] erhalten mögen“.

aceasta avea nevoie de ajutorul polonilor, care prin atacurile lor asupra Moldovei ocupau cel puțin pe tătari și-i împiedicau de a se revărsa asupra țărilor germane; pe de alta, nu promitea nimic sigur polonilor asupra pretenției lor de a li se ceda Moldova, argumentînd necontenit că Moldova, după toate izvoarele vechi, ar fi aparținut Ungariei și stăruind ca Polonia să rămînă în alianța încheiată pînă la sfîrșitul războiului, și atunci, dacă vor izbuti a smulge acele două procincii din stăpînirea Porții, se vor împăca asupra drepturilor lor respective[64]. Înțelegem cum o asemene perspectivă de a împărți prada după luarea ei prin opinti comune, cu un aliat mai tare, nu putea conveni Poloniei, care se temea ca Germania să nu ieie totul pe partea ei, sub cuvîntul din fabulă că „pe dînsa ar chema-o leu".

Niște tratări urmate în asemene condițiuni, în care pe partea aliaților domnea cea mai deplină neînțelegere și dorința unuia de a circonveni pe celălalt, pe cînd turcii se închideau într-un refuz absolut de a ceda provinciile române puterilor creștine, nu puteau să izbutească la nimic. Cu toate aceste, se exercitase presiunea cea mai energică asupra plenipotențiarilor otomani. Ei fuseseră tratați mai curînd ca niște prinși decît ca niște ambasadori; fuseseră duși sub pază întîi la Pottendorf, apoi la Viena, de aici la Komorn, pretutindeni lipsiți adeseori pînă și de cele trebuitoare vieții și împiedicați de a și le procura din țara lor[65]. Cu toate aceste, ei stăruiră în îndărătnicia lor și împăratul fu nevoit la urma urmelor să le deie drumul spre a se întoarce de unde veniseră. În noiemvrie 1689, împăratul înștiințează pe papă despre ruperea negocierilor începute cu turcii[66].

De-abia însă se duseseră ambasadorii turci din Imperiul german și ei se întorc îndărăt pentru a reîncepe iarăși nespornica lor lucrare. Cu prilejul suirii sultanului Soliman în tronul împărăției, el trimite în deputațiune pe aceiași ambasadori, care rămîn din nou în Viena, pentru a relua iarăși firul negocierilor întrerupte. Aceste și urmau însă fără armistițiu, sub bubuitul tunurilor, și schimbau de caracter pe fiece zi, după veștile sosite de pe cîmpul de război; un mijloc tocmai ca dînsele să nu mai iasă niciodată la capăt.

Aceeași nestatornicie în înțelegere se urmează și pe partea creștinilor, care și ei schimbă intențiunile lor unul către altul după progresul sau regresul armatelor lor; cînd austriacii simțeau că au nevoie de polonezi, sau cînd intrigile franceze erau pe cale de a izbuti la încheierea unei păci separate cu Polonia, imperialii se prefăceau a ceda față cu dînsa și-i făgăduiau că, dacă numai vor izbuti a cuceri Moldova, vor menține-o desigur în stăpînirea ei la încheierea păcii, avînd totuși îngrijirea de a lega făgăduința lor de o condiție pe care erau aproape siguri că polonii nu o vor putea îndeplini[67]. Cînd cursul răz-

---

[64] Rezoluția imperială asupra cererilor amb. Poloniei, 6 iunie 1689, *ibidem*, p. 268.

[65] Mai multe scrisori și tînguiri ale solilor turci asupra modului cum erau tratați, *ibidem*, p. 235, 243, 280.

[66] Scrisoarea împ. către papă [este de fapt răspunsul papei Alexandru VIII adresat împ. Leopold I], din 26 noiemvrie 1689, *ibidem*, p. 291. La 2 noiemvrie pare a se fi ținut cu turcii ultima conferință. Vezi protocolul acesteia, *ibidem*, p. 286. Compară și raportul lui Jörger către împ. asupra concedierii plenipotențiarilor turci, în Hurm., *Frg.*, III, p. 331, unde Mavrocordat „sprach seine Hoffnung aus daheim noch mehr als auswärtig den Kaiserlichen Interesse nutzen zu können". Raportul este din 13 decemvrie 1689.

[67] Schriftliche Propositionen des Polischen abgesandten, 30 iunie 1690, Hurm., *Frg.*, III, p. 337. Asupra încercărilor Franței de a determina pe poloni la o pace separată, vezi regele c. Castagnères, în Hurm., *Doc.*, XVI, p. 254 (15 iunie 1690).

boiului se schimba și soarta armelor le era mai favorabilă, atunci iarăși aminteau polonilor drepturile netăgăduite ale Ungariei asupra Moldovei și, cu toate că și atunci repetau făgăduința de a le ceda Moldova, legau această cesiune de o condiție încă și mai greu de îndeplinit, anume de consimțirea la cesiune a dietei ungurești, adăugînd că numai de aceea ar vroi împăratul să dobîndească consimțămîntul adunării ungurești — lucru de care de altfel ar fi pe deplin sigur — pentru ca cesiunea provinciei către Polonia să fie mai trainică și mai temeinică[68]. Împăratul însă uita să spună ce era să se întîmple în cazul cînd dieta ar fi refuzat cesiunea.

Pentru orice om cu mintea limpede — ceea ce lipsea tocmai interesaților poloni — era învederat că împăratul — făcînd pe de o parte să atîrne cesiunea Moldovei de învoirea dietei ungurești, pe de alta argumentînd necontenit asupra drepturilor Ungariei la stăpînirea ei — nu avea de gînd să deie provincia polonilor. El voia numai să-i momească pînă la sfîrșitul războiului, să-i rețină în legătura de care avea nevoie pentru a smulge condiții mai favorabile de la turci, între altele tocmai cesiunea ambelor țări române, și apoi după aceea să întoarcă spatele polonilor, lăsîndu-i să țipe cît vor vroi asupra relei credințe a împăraților. Și monarhul punea chiar acest gînd al său în lucrare; căci, în răspunsul său la ultimatul Turciei din 30 august, el nici nu pomenește de pretențiile aliaților săi și stipulează cu privire la țările române un drept comun de suzeranitate a împăratului cu sultanul turcesc[69].

Această purtare trădătoare a Austriei față cu interesele polone ajunse, în sfîrșit, a străbate în mintea cea orbită de lăcomie a polonilor. Castelanul de Caliș, *Krupensky*, rostește în conventul de la Stroda un discurs fulgerător contra politicii germane. „Și ce este în adevăr de sperat de la casa Austriei?, sfîrșește castelanul în o strălucită perorațiune. Că nu mă înșel, v-o dovedesc acele domnii cărora această lacomă dinastie au răpit libertățile lor, precum vra să le răpească pe ale noastre. Vă este cunoscut că acea gintă, în tratările din anii trecuți, pînă acolo merse cu aroganța ei, încît să ne refuze nouă și să-și atribuie sieși Valahia și Moldova, țări în care niciodată nu i-a călcat piciorul. Aceste sînt multămitele pentru sîngele nostru vărsat înaintea Vienei, aceasta este răsplata pentru milioanele noastre cheltuite, pentru corpurile bravilor noștri compatrioți care zac calde încă în cîmpiile Ungariei"![70]

Regele Sobieski, silit de simțămîntul public, lucrează din răsputeri la Viena și la Roma spre a dobîndi un răspuns mai lămurit. Deși întețit necontenit de francezi a încheia o pace separată cu Poarta[68] [19], el nu putea să o facă, căci turcii răspundeau polonilor că principiile Coranului se opun la cedarea către dușman a unor teritorii ce nu ar fi cucerite de ei cu armele. Polonii însă ocupaseră nu numai Camenița, pe care turcii se arătau plecați a le-o ceda, pentru a scăpa de greutățile ce aducea asupră-le stăpînirea acelei cetăți, dar încă și Suceava, Cernăuții, Hotinul și Soroca, încît astfel puteau cere Moldova superioară,

---

[68] Vezi documentele următoare: Relation euber die Vorschläge Prosky's, 30 iunie 1690, *ibidem*, p. 342; Kayserliche Comunicatio an Siemansky, 10 iulie 1690, *ibidem*, p. 344—345.

[69] Responsio caesaris ad declarationem ablegatorum Portae, 23 august 1690, Hurm. *Frg.* III, p. 336: „Valachia et Moldavia sub utriusque imperii protectione ita maneant ut quemadmodum una pars iisdem fruitur, deinceps ita et altera frui liceat". Frumoasă perspectivă pentru țările române!!

[70] Discursul rostit de Crupiensky în 29 iunie 1690, Hurm., *Doc.*, V, p. 328.

sau cel puțin acele patru cetăți fără a lovi în principiile Coranului. Turcii însă invocau încă un alt argument pentru a înconjura pretențiile polone, anume acela că Moldova ar fi „volnică, că ar fi turcilor închinată și nu luată cu sabia“[71]. De aceea și polonii făceau silinți disperate pentru a ocupa cît mai mult se putea din Moldova. „Proiectul regelui — ne spune un document din 13 iulie 1691 — este de a păstra posturile din Suceava și Cîmpulung și de a lua altele nouă, pentru a ocupa partea Moldovei de la Hotin pînă la munții Transilvaniei și de a pune încă o dată mîna pe Iași“[72]. Acuma, la nevoie, își aduceau aminte turcii despre adevăratele relații în care se aflau țările române față cu împărăția lor; să fi susținut mai înainte vreun domn atare părere, desigur că l-ar fi costat capul.

Toate stăruințele ambasadorilor francezi pentru a determina pe Poartă la cesiunea măcar a unei părți din Moldova rămaseră zadarnice[73]. Înțelegem deci în ce poziție se afla Polonia; în neputință de a dobîndi împlinirea dorințelor sale, cedarea Moldovei, prin o pace separată, era silită, cu toate amenințările ei de a se desface din alianță, să meargă alăturea cu germanii, de la care spera, cel puțin pe calea protestărilor și a indignației, să capete ceea ce nu putea ajunge cu silințele ei. Trist spectacol al unei lacome neputinți! Și acest al doilea rînd de tratări se rupe însă fără rezultat și ambasadorii turcești cer din nou voia, pe la septemvrie 1691, a se reîntoarce în căminele lor. Cinci luni însă după aceea, în fevruarie 1692, îi aflăm tot în Austria, rugîndu-se mereu să fie concediați[74].

Atîta cîștigaseră nemții din îndelungata petrecere a lui Alexandru Mavrocordat printre dînșii, că izbutiseră a-l cîștiga cu totul în interesul lor. El scrie, în 5 octomvrie 1691, o scrisoare comitelui Kinsky, în care dragomanul turcesc făgăduiește că în viitor va adăogi și traducerile latine și, dacă e de nevoie, și pe acea a ultimei scrisori. Îl roagă de a ierta lungimea asiatică a scrisorilor, punctele esențiale reieșind cu evidență. Mai roagă pe comitele Kinsky să pună scrisorile sale sub o altă adresă, atunci cînd i le-ar trimite prin o a treia mînă, *pentru că părtașii secretului său* nu ar fi mulți, și cu atît mai mare primejdia. Este învederat că e vorba în această scrisoare de comunicarea către comitele Kinsky a ordinelor și instrucțiunilor guvernului turcesc, pe care cinstitul dragoman găsea de cuviință a le trăda germanilor, bineînțeles nu fără o grasă răsplată. După cît se vede, el le comunica în còpii turcești, lăsînd traducerea lor pe sama secretarului turcesc al guvernului imperial, lucru care nu prea fiind pe placul germanilor, aceștia îi cer să le trimită alăturată și traducerea latină. De aceea și scuzează el „prolixitatea *asiatică*“ a acelor acte[75].

---

[71] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 289.

[72] Hurm., *Doc.*, XVI, p. 269.

[73] De Castagnères către rege, din 6 martie 1693, (*ibidem, Suplement*, I, p. 308): „Je pris de là occasion d'engager les Turcs à faciliter la conclusion de ce traité par la cession de la Moldavie, ou du moins d'une partie de cette province mais ils m'ont dit unanimement que ce qu'ils avaient offert aux Polonais était ce qu'ils pouvaient raisonnablement exiger (la forteresse de Cameniek)“.

[74] Scrisoarea lor către Kinsky, Hurm., *Doc.* V, p. 390. Acea din 25 fevruarie 1691, *ibidem*, p. 405.

[75] Transcriem această interesantă scrisoare care dovedește pe deplin purtarea trădătoare a lui Alexandru Mavrocordat cătră turci, ce-i încredințaseră cele mai mari interese ale împărăției lor. Ea se află în Hurm., *Doc.*, V, p. 393: „Mi fu resa dal sigr capitano la benignissima 2-a di V. Ecca con l'annesso. Prego S.D.M. di compensare cotesto favore con mille allegrezze da canto di chi ama. Attorno le copie in latino non mancarò per l'avvenire di aggiongerle, e se fossero necessarie, anco dell' ultima lettera ad ogni cenno le mandarò facendole

La începutul tratărilor, înainte de luna martie 1689, Austria se arătă cu totul mîndră și respingătoare, întrucît urmărea încă gîndirea inspirată ei prin despresurarea Vienei, de a alunga cu totul pe turci din Europa. De îndată însă ce în acea lună izbucni războiul Palatinatului între Franța și Germania, aceasta, lovită din două părți, începu a dori tot mai mult reîntocmirea păcii cu turcii. De aici se explică siluirea făcută ambasadorilor turcești pentru a-i aduce de nevoie la primirea condițiilor germane.

Această trebuință a împăratului, care creștea pe fiece zi cu victoriile francezilor în părțile Rinului, unită cu îndărătnicia Porții de a [nu] ceda principatele, ca unele ce nu fuseseră cuprinse de armatele dușmane, și pe de altă parte cu pretențiile exagerate ale polonilor, care ele acuma se urcaseră pînă a cere ca amîndouă principatele — desigur însă Moldova și ca concesie extremă, încuviințată prin mijlocirea ambasadorului francez, cel puțin partea superioară a Moldovei, de la o linie trasă între Neamț și Soroca[76] — să intre în a lor stăpînire, împing pe împăratul a se lăsa cu încetul de pretențiile sale asupra ambelor țări române. Deși el încă susține că ele fuseseră întotdeauna niște anexe ale coroanei ungurești, totuși începe a recunoaște că Austria (care reprezenta pe Ungaria) nu ar fi exercitat niciodată o suzeranitate reală asupra lor înaintea războiului ce se purta atunci și de aceea împăratul consimte a împărți numai suzeranitatea asupra Moldovei și a Munteniei cu sultanul[77].

Cu această nouă propunere este însărcinat ambasadorul englez, care luase rolul de mijlocitor al păcii. Pentru a asigura mai bine reușita ei, sfatul imperial propune împăratului să atragă în interesul austriac pe plenipotențiarii turci, sau cel puțin pe cel mai de samă din ei, dragomanul Alexandru Mavrocordat, prin făgăduința unei mulțămite de 100 000 de guldeni, cu atît mai mult că prinderea unei asemene nade în persoana dragomanului grec era asigurată prin faptul că el singur propusese de a merge la Poartă cu proiectul de tratat spre a dobîndi aprobarea sultanului. Tocmai pe atunci însă, pe cînd Mavrocordat devenea obiectul sau mai curînd complicele planurilor de corupție austriacă, el se-nălța în favoarea orbiților turci, care îi încuviințau, pe lîngă leafa sa însemnătoare de prim dragoman, și veniturile insulelor Milos, Andros și Micone ⟨Mikonos⟩[78].

Mavrocordat, pentru a putea conduce mai la adăpost de pericol negocierile sale cu curtea germană, în felul cum înțelegea el să servească pe stăpînul său sultanul și, totodată, pentru a dobîndi la caz de compromitere un adăpost în Germania, capătă de la împăratul,

---

puntualmente; la raggione dell'omissione non è stata altra se non l'apprensione mia di non dar disgusto a qualcuno, che hà l'honore di servirle, dipenderò però dal suo cenno; la supplico di nuovo di perdonare alla prolissità asiatica, l'essentiale è manifesto; mi farà gratia di mettere la sua lettera sotto altra coperta, quando venisse per terza mano, affinche non siano molti li partecipi, e maggior il periglio; del rimanente di nuovo mi raffermo di tutto cuore. Di vostra Eccelenza, hummo sere (hummilissimo servo), Alessandro Maurocordato m.p., a di 15 (5) Ottobre 1691, di Pottendorf. Al conte Chinski.

[76] De Castagnères către rege, 1 aug. 1693, Hurm., *Doc.*, XVI, p. 295.

[77] Relatio der am 17 Marty 1691 in turcicis gehaltenen Conferenz în Hurm., *Frg.*, III, p. 358, nota: „Die Ursach aber warumb dises votum zu auszlassung bemelten worth «sub protectione utriusque imperii» eingerathen ist das Euer Kays, Mäy, auf diese Länder als ein altes appertinenz des Königreichs Ungarn zwar allezeit eine fundirte praetension, niemals aber vor diesem Krieg die wirkliche protection gehabt haben".

[78] Două acte din 1691, *ibidem*, p. 359—360.

prin cardinalul [Leopold] Kollonitsch ⟨Kollonić⟩, învoirea de a locui unde va vroi în țările împărăției.

După ce tratările iau un capăt în Austria, ele reînvie în Constantinopol, unde ambasadorii Angliei, Houssey și [William] Harbord [19 bis], și acei ai Olandei, [Iacob conte] Colyer, [Conraad van] Heemskerck și Hop, iau în mîinile lor mijlocirea împăciuirii între Poartă și împăratul german, pe cînd hanul tătarilor, sub influența franceză[79], caută să aducă încheierea unei păci separate între poloni și otomani. Această din urmă era acuma însă dorită și de turci, cărora diplomația franceză, întărită prin victoriile de la Rin, le impunea tot mai mult felul său de a vedea. Se-nțelege, însă, că Poarta dorea să încheie pacea cedînd numai Camenița, fără a recunoaște polonilor nici măcar dreptul asupra locurilor din Moldova pe care le aveau în stăpînire.

Pentru a sili pe poloni la primirea păcii, turcii îi amenința cu tătarii, ceea ce arunca bineînțeles pe poloni iarăși către împăratul, încît diplomația franceză trecea astfel peste ținta ce-și propusese, înlăturînd tocmai rezultatul pe care vroia să-l ajungă.

Moartea regelui Sobieski, luptele și rivalitățile ce sfîșiară din nou nația polonă cînd fu să se aleagă pe urmașul său, din care partida franceză vroia pe principele de Conti, iar cea germană pe August de Saxa; apoi, după alegerea chiar a acestui din urmă, starea de slăbiciune a regatului polon, care nu-i mai învoia a pune nici măcar 1000 de oameni pe picior de război, făcură pe Austria să cîștige un tărîm din ce în ce mai solid pentru încheierea păcii, după interesele sale. Aceasta cu atîta mai mult că, pe cînd polonii se dușmăneau și se sfîșiau între ei, armatele imperiale repurtau victorii peste victorii în contra dușmanului comun. Întrucît sfîrșitul războiului era să fie hotărît numai de armatele Austriei, era firesc lucru că și încheierea păcii, care trebuia să-l urmeze, să fie numai opera ei singură.

Am văzut că prin ultima propunere a Austriei de a păstra asupra principatelor numai un drept comun de suzeranitate cu sultanul, dînsa renunțase la încorporarea lor. De acolo pînă la excluderea lor deplină din pămînturile pe care pacea trebuia să le adauge casei Habsburgilor nu era decît un pas. Acest pas fu făcut de Austria. Dînsa primi ca bază de negociere propunerea Turciei, care admitea posesiunea actuală a locurilor ocupate militărește[80], ceea ce excludea Moldova și Valahia din țările ce trebuiau cedate. În zadar tună și fulgeră Polonia, care părea că recăpătase toată energia ei în momentul pericolului; în zadar reaminti ea în cuvintele cele mai elocvente sîngele vărsat pentru eliberarea Vienei[81]. Aceste erau lucruri acuma învechite, de care lumea, în genere, și mai mult încă cea diplomatică, abia își mai aducea aminte.

Polonia, văzîndu-se amenințată a ieși din această pace cu mîinile aproape goale, caută să mai întîrzie ceva negocierile și întrunirea congresului, vroind, prin o desperată încordare a puterilor sale, să mai întindă ocupația ei în Moldova[82], sperînd a păstra partea aceasta, conform principiului pus ca temelie la încheierea păcii.

---

[79] Responsio Caesaris ad regem Poloniae, 9 sept. 1693, Hurm., *Frg.*, III, p. 397.

[80] Scrisoarea împ. către regele Poloniei, 27 sept. 1698, Hurm., *Doc.*, V, p. 507: „possessionem insuper locorum occupatorum quae omnium huiusque cum Ottomanis tractatuum summa et finis fuit".

[81] Vezi mai multe scrisori ale polonilor către împ., 21 august, 13 sept. 1698, Hurm., *Doc.*, V, p. 505—506; 17 oct. 1698, *ibidem*, p. 510.

[82] Copia litterarum regis Poloniae ad summum pontificem, 21 august 1698, Hurm., *Frg.*, III, p. 425.

Francezii, deși încheiaseră cu Austria pacea de la *Ryswick*, în octomvrie 1697, urmează înainte a sprijini, deși mai pe ascuns, cererile Poloniei, căci boala lui Carol al II-lea, regele Spaniei, deschidea așteptări la succesiunea acelei țări, care era să fie dezbătută iarăși cu armele în mîini de cei doi mari competitori, regele Franței și împăratul german, ambii bărbați ai celor două surori ai regelui muribund. Pacea de la Ryswick nu era în realitate decît o suspensiune de arme care trebuia însă să se sfîrșească nu prin o pace, ci prin un război de neînlăturat — acel al succesiunii spaniole.

Împăratul german refuzînd și întîrzierea negocierilor, Polonia se hotărăște a trimite reprezentantul său la congresul ce trebuia să se întrunească la *Karlowitz*, prescriindu-i în instrucțiile lui de a aduce înaintea congresului cererile Poloniei în trei propoziții formulate una după alta, ca trei batalioane — cele de pe urmă — pe care o oștire bătută le mai aruncă în foc spre a cerca cel puțin acoperirea retragerii sale. Întîi, trebuia să ceară cesiunea Valahiei și a Moldovei, împreună cu Bugeagul, precum și Camenița în starea ei neatinsă. Dacă această propunere ar fi respinsă, atunci Polonia să ceară, în al doilea rînd, cedarea Cameniței și a întregii Moldove, împreună cu Bugeagul. În sfîrșit, reprezentantul trebuia, în caz de respingere și a acestei cereri, să pretindă cesiunea Cameniței neatinsă, precum și a acelor locuri din Moldova care erau încă atunci ocupate de poloni, precum Cernăuți, Suceava, Hotin și Soroca. La aceste de urmă cereri ambasadorul nu putea cu nici un chip să renunțe în totul sau în parte, decît în urma unei autorizări speciale din partea regelui[83].

Toate aceste pretenții ale polonilor, nefiind susținute și de puterea trebuitoare spre a le da greutatea cerută, erau să fie puse la o parte de împăratul. Dacă acesta mai avea vreo îngrijire, dînsa nu provenea din partea Poloniei, ci din acea a Rusiei și a Veneției, care și dînsele căutau să constrîngă pe împăratul a se îngriji mai mult de interesele lor, și nu, precum dînsul avea de gînd, numai de acele ale casei de Austria.

Luarea Azovului de ruși [20] le inspirase aceeași idee cu care se legănase cîtva timp și Austria la începutul războiului, anume alungarea turcilor din Europa. Împăratul însă întîmpină, și nu fără cuvînt, că dacă nu s-ar folosi acuma, cît timp soarta armelor le era favorabilă, spre dobîndirea unei păci avantajoase, cine știe cum s-ar putea schimba lucrurile în viitor? Atunci rușii cer ca, cel puțin, să li se adauge, pe lîngă Azov, și cetatea Kerci. Împăratul respinge și această pretenție, pe motivul că nu ar fi fost ocupată de ruși în timpul războiului și deci nu ar intra în principiul admis pentru baza negocierilor, stăpînirea armată[84].

Rușii cedează atunci și trimit plenipotențiari la Karlowitz, în august 1698, unde însă ivindu-se niște alte neînțelegeri, privitoare la cetățile de la Nipru, a cărora descurcare ar fi adus o întîrziere în încheierea păcii, tratările lor cu turcii se desfac de acele ale celorlalți aliați și se încheie între ruși și turci un armistițiu pe doi ani, care conduce mai tîrziu (1702) la întocmirea păcii și între aceste două împărății[85] [21].

După ce se înlăturase astfel piedica cea mai serioasă la înaintarea negocierilor, ele se urmăresc cu o mai mare stăruință de austriaci; căci, după renunțarea lor la principate, mai aveau o singură greutate de

---

[83] Instructio regis Poloniae ad tractatum pacis, 1698, Hurm., *Frg.*, III, p. 435—437.

[84] „Fundamentum uti possidetis sine limitatione". 9-te Relation der Kaiserl. Bevollmächtigen an den Kaiser, 22 noemvrie 1698, Hurm., *Frg.*, III, p. 411—412.

[85] Armistițiul se încheie în 25 decemvrie 1698, *ibidem*, III, p. 413.

învins, acea relativă la cesiunea către ei a Transilvaniei, care nici ea nu era ocupată cu armele și deci nu intra în principiul admis.

Polonia, temîndu-se a nu rămînea izolată, întrucît Rusia ce o sprijinise pînă atunci încheiase armistițiul, se hotărăște să se mulțămească cu Camenița și cu renunțarea Porții la pretențiile sale asupra Podoliei și a Ucrainei și să restituie Porții Moldova în toată întregimea ei.

Dacă Turcia recunoștea Austriei stăpînirea netăgăduită dobîndită prin arme asupra Ungariei, nu era tot astfel cu Transilvania, a cărei ocupare armată era departe de a fi deplină. Austria însă ținea mult la stăpînirea acestei țări și un interesant document ne destăinuiește motivele ce împingeau pe Austria a căuta dobîndirea ei cu orice preț. „Mai întîi, pierderea Transilvaniei însemna în ochii cabinetului imperial robirea și deplina supunere a Valahiei prin turci și deci respingerea pentru totdeauna a influenței austriace deasupra principelui și a poporului acestui stat vasal al Turciei. Al doilea, posesiunea Transilvaniei era un zăvor sigur împins contra covîrșitoarelor pretenții ale rușilor, care deocamdată păreau că amenință numai Crimeea cu înghițirea, dar în cazul reușitei acestei întreprinderi ar întinde dorința lor de cucerire și asupra Basarabiei, exercitînd o presiune tot atît de păgubitoare asupra Austriei, ca și asupra Poloniei“[86].

„Profetică pătrundere, exclamă [Eudoxiu] Hurmuzaki, care analizează acest act, căreia viitorul nu-i dădu decît prea curînd dreptate, însă căreia nu-i stătu din nenorocire în sprijin întotdeauna și energica faptă!“

Austria, deci, dacă combătea atît de tare pe poloni în dobîndirea Principatelor Române, o făcea nu atît în vederea acestei puteri înseși, cît de teama colosului moscovit, care de pe atunci începuse a întinde în toate părțile brațele sale de polip și pe care Austria îl presimțea din instinct că va deveni cîndva un pericol pentru propria ei existență.

Pentru a deprima pînă la gradul dorit teama și îndărătnicia comisarilor turcești, lordul [William] Paget, ambasadorul englez și principalul mijlocitor al lucrării de împăciuire, puse în lucrare mijlocul totdeauna fără de greș în împărăția turcească, anume făgăduieli însemnate bănești ambilor plenipotențiari otomani, Mehmet efendi și Alexandru Mavrocordat, prin care izbuti a-i determina să nu se mai opună la cesiunea și a Transilvaniei[87].

---

[86] Prothocollum conferentiae bey Ihrer Excell. Grafen Kinsky, 21 septemvrie 1698, Hurm., *Frg.*, III, p. 453.

[87] Asupra acestui act de trădare comis din partea plenipotențiarilor turci și, mai ales, a ceea ce interesează istoria română din partea lui Alexandru Mavrocordat, avem o mulțime de dovezi. Iată cîteva din ele: Lettre du comte Schlik au comte Kinsky, 5 noiemvrie 1698: „Milord (William Paget) m'a de nouveau parlé avec beaucoup d'empressement sur une promesse d'argent en faveur des plenipotentiaires turcs et qu'il croyait qu'elle ne saurait être inférieure à celle qui avait été faite autrefois par le chevalier Houssey. Il me demanda s'il en pouvait être sure? Je lui ai répliqué que la récompense naturellement suivant le service, il pouvait entre temps faire espérer“. Lettre du comte Kinsky à lord Paget, 14 décembre 1698: „Je ne doute pas qu'en *la distribuiton des largesses impériales destinées aux ministres turcs* au cas que la paix s'ensuive effectivement, les ambassadeurs impériaux n'y suivent la direction de votre Excellence qu'ils attendront sans doute“. Lettre de lord Paget au comte Kinsky, 10/30 décembre 1698: „Touchant *la distribution des largesses imperiales* dont votre Excellence fait mention, la discrétion et prudence des ambassadeurs plénipotentiaires de sa Majesté impériale est telle que sans direction ils en disposeront sans doute très à propos“. Lettre de lord Paget au comte Kinsky, 27 janvier 1699: „Votre Excellence refléchira à la promesse qu'on a avancée aux ambassadeurs turcs, des marques de la largesse qu'ils pourraient recevoir de la généreuse liberalité de sa M. imperiale“. Toate aceste scrisori, în Hurm., *Frg.*, III, p. 471—472, nota f.

Ideea lui Paget fu primită de curtea imperială, cu condiția însă ca mulțămita să fie dată *după săvîrșirea afacerii.* Înțelesul de dat acestor cuvinte aduse niște tratări foarte curioase, privitoare la modul cum să se deie bacșișurile între ambasadorii germani și acei ce luaseră asupră-le rolul de mijlocitori. Curtea imperială înțelesese să deie banii abia după ratificarea și chiar punerea în lucrare a tratatului prin tragerea noilor granițí între ambele împărății.

În octomvrie 1700, marele ambasador al Imperiului german, comitele *Wolfgang Öttingen* [22] ducîndu-se la Constantinopol pentru a activa lucrările de delimitare, duce cu sine mulțămitele făgăduite foștilor plenipotențiari. El nu vroia însă să le deie lordului Paget pînă după stîlpirea granițelor. Acesta pune cele mai mari stăruinți pe lîngă comitele Öttingen ca să-i deie banii îndată pentru a-și libera cuvîntul dat ambilor plenipotențiari, deoarece mulțămita fusese promisă nu pentru efectuarea delimitării, ci numai pentru încheierea păcii. Ambasadorul, avînd ordin expres de la împăratul să nu sloboadă banii pînă nu se va termina afacerea, caută să trăgăneze cu vorba pe lordul Paget. Acesta nu mai dă răsuflu lui Öttingen, vizitîndu-l în fiecare zi, sau trimițîndu-i fără încetare secretari de ai săi, spre a-l ruga să nu cumva să părăsească Constantinopol fără a fi răspuns sumele făgăduite, rugîndu-l pe ambasador să le deie direct persoanelor interesate.

Poporul din Constantinopol, pricepînd însă că interesele turcești fuseseră trădate de ambii plenipotențiari, se pornește atît de tare asupra lor încît vroia să-i facă bucăți. Nu era deci atunci momentul ca ei să primească sumele lor făgăduite, a căror plată dacă s-ar fi simțit ar fi putut să-i coste viața. Ei se roagă deci de ambasadorul german să nu li se deie acum mulțămitele, spre a nu-i expune unui pericol iminent și a le păstra pentru alte timpuri[88].

Iată unde ajunsese corupția turcească! Căci aici nu era vorba de punerea sau destituirea unui principe român, pentru care ie cereau să fie plătiți, deoarece făceau o slujbă celui interesat, ci de ruperea unei bucăți din împărăția lor, care, apărată mai cu tărie, le-ar fi putut rămînea. Ei vînduseră aici nu niște țări, care le fuseseră întotdeauna străine, ci însuși pămîntul lor cîștigat și păstrat cu șiroaie întregi ale sîngelui străbun. La acest tîrg înjositor ia parte și ilustrul grec, a căruia coborîtori exercitară o înrîurire așa de hotărîtoare asupra soartei țărilor române, Alexandru Mavrocordat ἐξ ἀπποῤῥητων. S-ar putea spune în apărarea lui că el, ca creștin, sprijinise cauza acestora, dacă acest sprijin al său l-ar fi *dat* și nu l-ar fi *vîndut* imperialilor.

Condițiile tratatului, semnat în ziua de 26 ianuarie 1699, care interesează țările române, erau următoarele: împăratul anexează Ungaria, afară de Banatul Timișoarei, apoi Transilvania, cea mai mare parte a Slavoniei și Croația, pînă la rîul Unna, iar Polonia restituie Moldova și păstrează Camenița în stare neatinsă, renunțînd turcii pentru totdeauna la pretențiile lor asupra Podoliei și a Ucrainei[89].

Asupra soartei Valahiei nu se hotărăște nimic în actul de pace; Brîncoveanu anume, care adusese cele mai mari slujbe imperialilor mai ales prin o exactă transmitere a corespondenței între curtea im-

---

[88] Vezi un lung raport al comitelui [Wolfgang von] Ottingen [Wallerstein] către împ., din 24 octomvrie 1700, Hurm., *Doc.*, VI, p. 6.

[89] Zinkeisen, *Gesch. des osm. Reiches*, V, p. 211. Vezi tratatul cu Polonia reprodus în extenso, în Hurm., *Doc.*, V, p. 524.

perială și agenții ei din Constantinopol[90], văzînd că Muntenia nu poate scăpa de sub suzeranitatea turcească, se rugase mult de plenipotențiarii germani ca să nu se stipuleze prin tratat nimic în favoarea lui, ceea ce l-ar fi compromis în ochii Porții[91]. Nu numai atîta: domnul muntean, spre a-și acoperi mai bine înțelegerile sale cu imperialii, cere de la aceștia, după încheierea păcii, ca să dobîndească ei un firman de la Poartă, care să impună lui Brîncoveanu o purtare prietenoasă față cu Austria[92]. Șiretenie naivă; dar cu izbîndă față cu naivii turci!

Pacea de la Karlowitz înseamnă o nouă perioadă în istoria orientului european. Turcii pierd prin ea aproape jumătate din teritoriul cuprins de ei în această parte a lumii; pe lîngă Ucraina și Podolia, a căror stăpînire era pînă la un punct disputată, ei înapoiesc creștinilor: Ungaria, Transilvania, Croația, Slovenia și Dalmația la nord, iar Moreea la sudul împărăției lor. Cea mai bună parte din aceste țări sporesc puterea Casei de Austria, care nu restituie Ungariei libertatea pe care dînsa o pierduse sub turci, ci, supunînd-o stăpînirii sale ca o țară turcească cucerită, adaugă întinderea și puterile ei la puterea și întinderile sale.

Domnia Austriei peste Transilvania avu cea mai mare înrîurire asupra soartei poporului român: peste Carpați, prin urmările sale culturale, dincoace de ei, prin acele politice. De la pacea de la Karlowitz, Austria începu a simți în Rusia dușmanul cel neîmpăcat al intereselor sale și, cu toate șovăirile politice datorite unor influențe mai mult personale, de atunci se accentuează tot mai mult rivalitatea politică între aceste două mari puteri, care rivalitate a constituit totdeauna cea mai temeinică a noastră apărare, mai ales într-un timp cînd decăderea morală și materială a poporului nostru nu învoia o împotrivire prin sine însuși*.

Pacea de la Karlowitz aduse rezultatul cel prea fericit pentru noi, de a nu fi fost smulși atunci de sub suzeranitatea turcească, ci lăsați acolo, nu e vorba, îngropați într-o mocirlă, dar de noroiul căreia era să ne spele limpedele izvor al regenerării noastre morale și intelectuale, care ne cuprinse în veacul în care trăim. Dacă Moldova ar fi încăput sub puterea Poloniei, sfîrșitul acestei nenorocite țări ar fi însemnat și sfîrșitul a jumătății din însuși trupul nostru. Iar Valahia, intrînd sub Austria, după drepturile Ungariei, ar fi fost atribuită acesteia la constituirea vestitului dualism, și soarta ei ar fi acuma acea nu de invidiat a Transilvaniei. Putința de a constitui un singur corp din țările surori ar fi fost înlăturată pentru totdeauna și istoria poporului românesc s-ar fi înmormîntat încă din acele timpuri de neagră întunecime. Tratările ce au premers încheierii acestei păci ne arată toată

---

[90] Lettres de lord Paget au comte Kinsky, 13 et 24 Mars 1698; de Kinsky à lord Pagett, 10 Mai 1698; de Kinsky au général Rabutin, 10, 17, 24 Mai et 18 Oct. 1698, Hurm., *Frg.*, p. 453.

[91] Vezi o scrisoare a lui Brîncoveanu către comitele Kinsky, din 17 oct. 1698, și alte două documente, în Hurm., *Doc.*, V, p. 511—514, *Doc.* V. Obedeanu, *Grecii în Țara Românească*, p. 230, susține după Gion, [*op. cit.*,] că Brîncoveanu ar fi avut la Karlowitz un reprezentant al său, dar că numele nu i se știe. Lucrul însă pare îndoielnic întrucît scrisoarea lordului Paget care pomenește de trimisul principelui Valahiei lipsește din colecția lui Hurmuzaki, unde se află reproduse toate celelalte acte ale amb. englez. Vezi *Grecii în Țara Românească,* [*cu o privire generală asupra stării culturale pînă la 1717,* de Constantin V. Obedeanu, București, 1900], p. 230—231.

[92] Relation Ottingens an den Kaiser, 11 ianuarie 1700, Hurm., *Frg.*, III, p 477.

* Ediția a III-a continuă: „prin înghițirea lui la Rusia".

adîncimea prăpastiei peste care am trecut și, precum se înfioară un om cînd își aduce aminte de pericolul de moarte de care a scăpat, astfel ne înfiorăm noi astăzi cînd vedem cît de mult se apropiase pieirea de hotarele noastre.

5. Brîncoveanu și răscoala lui [Francisc] Rákóczi

Liniștirea lumii europene de zbuciumările războiului universal care o frămîntase atîta timp, și anume prin păcile de la Ryswick, între Franța și Germania (octomvrie 1697), armistițiul cu Rusia (decemvrie 1698) și pacea de la Karlowitz între Turcia și puterile Sfintei Alianțe (ianuarie 1699) ar fi trebuit să aibă de urmare o domnie mai puțin bîntuită pentru Constantin Brîncoveanu. Aceasta însă nu se întîmplă din pricinile următoare:

Mai întîi, prin încetarea războiului, intrigile dușmanilor contra lui Brîncoveanu capătă un nou avînt, turcii putîndu-le da acuma mai multă luare-aminte de cum o făceau în timpul ce lupta îi ocupa din toate părțile. Aceste intrigi erau purtate întîi de domnul Moldovei, Antioh Cantemir, fiul lui Constantin, care nu putea uita că tatăl său riscase a fi destituit din cauza lui Brîncoveanu și care, în anii cei dintîi ai domniei lui, se temea de ginerele Brîncoveanului, Constantin Duca, care stătea la Constantinopol. Vom vedea mai apoi cum moartea soției lui Duca, Maria, îl aruncă și pe acesta în lagărul potrivnicilor domnului Munteniei, fostul său socru. Mai periculoasă însă fusese altă înstrăinare, anume acea a dragomanului celui mare, Alexandru Mavrocordat, care dorea să-și vadă răsplătită conlucrarea lui la încheierea păcii de la Karlowitz, pe care am văzut-o cu ce fel de credință o condusese, prin un tron al țărilor române dat fiului său Neculai. La început, Mavrocordat umblase după scaunul Moldovei. În acest scop, dînsul făcuse să se admită în tratatul încheiat cu polonii la Karlowitz mai multe condiții stipulate de poloni în favoarea moldovenilor, pentru a cîștiga simpatiile lor, care purtare a lui Mavrocordat se explica prin acea că el vroia să-și dobîndească un titlu la recunoștința polonilor, spre a nu-i avea de potrivnici la candidatura fiului său la tronul Moldovei[93]. Neputînd izbuti în acest plan din cauză că Antioh Cantemir, cel de curînd numit de Poartă, se bucura de o prea bună opinie la turci, Mavrocordat începu a unelti contra lui Brîncoveanu pentru a da fiului său domnia Munteniei. Brîncoveanu, simțind aceasta, taie de îndată pensiunea ce o servea pe an ambițiosului grec, ceea ce nu face decît să-l înverșuneze și mai tare contra domnului muntean [23].

Pe cînd Brîncoveanu se lipsea de ajutorul și de influența acestui om atotputernic la Poartă, el se indușmănea și cu un alt mare dregător al Împărăției turcești. Anume, muftiul Fiez Ullah efendi, vroind să-și mărite fata, avea nevoie de bani pentru a sărbători nunta. Către cine se putea el îndrepta mai bine decît către beiul Munteniei, a cărui pungă el știa că sta la porunca turcilor? Peste așteptare însă, Brîn-

---

[93] De Castagnères către regele, 30 aprilie 1699, Hurm., *Doc.*, *Suplement*, I, p. 348.

coveanu năcăjit, refuză de a-i da cele 50 de pungi de bani de care avea trebuință. Se vede că Brîncoveanu se baza prea mult pe prietenia germanilor, care nu-i putea fi însă de folos la caz de pericol. Aceasta se și văzu în curînd; căci scump trebui să plătească Brîncoveanu economisirea acelor 50 de pungi cerute de muftiul.

Capul religiei, ofensat, face pe vizir [Rami Mehmed pașa] să cheme pe Brîncoveanu la Constantinopol. Asupra acestei împrejurări, iată ce spunea lui Del Chiaro Iacob Pylarinos, [24] protomedicul lui Brîncoveanu, care fusese în aceeași însușire și în slujba lui Șerban Cantacuzino[94]. În luna lui april vine de la Poartă un imbrohor cu un firman prin care Brîncoveanu este chemat la Adrianopol [25]. Chiar a doua zi, se vede că, de teamă, Brîncoveanu este apucat de niște friguri, care se schimbă curînd într-un orbalț, ce-l reține două săptămîni de la călătorie [26]. După ce se însănătoșează, pleacă spre Adrianopol, mergînd foarte încet, așa că ajunge acolo abia după o lună, pe cînd obicinuit nu trebuiau mai mult de zece zile. Adevărata pricină a unei atari întîrzieri era că principele, bazîndu-se pe mijlocirea prietenilor săi și, mai ales, pe marile sume de aur pe care le răspîndea, spera să obțină un ordin de reîntoarcere acasă.

El avea însă doi strașnici și puternici dușmani, pe lîngă care nici o stăruință, nici o rugăminte nu avea nici un efect: unul din ei era Rami-Pașa, pe atunci mare vizir, celălalt era bătrînul Mavrocordat, favoritul sfetnic al aceluiași vizir [27]. Scopul lor, chemînd pe Brîncoveanu la Poartă, era de a-l despoia de averile sale (care se vede că se socoteau la sume mult mai mari de cum erau în adevăr) și apoi a-l depune din domnie. Proteguitorii săi — și ei favoriți ai sultanului — erau: Cîzlar-aga, Ali Silahdar-aga, care mai tîrziu ajunse mare vizir, și Hasan-Pașa, cumnatul sultanului. Brîncoveanu, lovind cu punga din apropiere, nimici și dușmăniile lui Mavrocordat și ale marelui vizir. Sumele vărsate de el trebuie a fi fost foarte mari, căci el dădu numai sultanului și vizirului cîte 200 de pungi, fără a vorbi de darurile către prietenii săi, care trebuiau *întăriți* în prieteșug, precum trebuia slăbită dușmănia potrivnicilor.

În afară de aceste daruri extraordinare, el mai sporește tributul încă cu 230 de pungi pe an, ceea ce, împreună cu cele 270 date pînă atunci, îl urca la 500 de pungi pe an[95] [28]. În schimb, pentru aceste daruri colosale, Brîncoveanu este tratat cu cele mai mari onoruri și, în loc de a fi dat de dușmanii săi jos de pe tron, el este întărit în

---

[94] Del Chiaro *[op. cit.,]*, p. 155: „La relazione di tal fatto non puo essere piu esatta sincera sendomi stata partecipata dal virtuosissimo signor Jacopo Pilarino (sogetto ben noto alla republica letteraria) gia protomedico in Valachia del principe Scerbano Cantacuzeno, e poscia del Brancovani". «Călătoria lui Brîncoveanu la Constantinopol este adeverită înseși de însemnările cu mîna lui Brîncoveanu pe *Foletul novel* din 1699, care arată locurile din Rusia pe unde a trecut, iar sub data de 9 mai că „am mers la vizir de am îmbrăcat caftan", iar la 15 al aceleiași luni arată că „am mers la oastea împăratului de am îmbrăcat caftanul".» [Acest text, adăugat în ed. a III-a, este plin de erori, pentru noi inexplicabile, deoarece, așa cum se poate citi în document, v. *Revista română*, 1861, p. 674—676, călătoria a avut loc la Adrianopol și nu prin Rusia. Apoi însemnarea este făcută pe *Foletul novel* din 1703, și nu din 1699, iar luna îmbrăcării caftanului nu este mai, ci iunie; în sfîrșit, al doilea citat de mai sus trebuie citit astfel: „am mers la Poarta împăratului de ne-am îmbrăcat caftan iproci."]

[95] Vezi cronica lui Radu Popescu, în *Mag. ist.*, IV, p. 22; *Cronica anonimă, ibidem*, V, p. 169, confirmate ambele aceste arătări printr-o scrisoare a lui De Fériol către rege, din 4 iulie 1703, Hurm., *Doc.*, *Suplement*, I, 1, p. 357. Ath. Comnen Ipsilanti, *(l.c.* mai sus, p. 86, nota 13), p. 451, spune că darea mai veche era de 280 de pungi, la care se adauseră 120 — în total 400.

domnia lui din nou și de astă dată *pe întreaga lui viață* (?). Această întărire pe viață era o vorbă cu totul goală. Numai grasele bacșișuri de atîtea ori reînnoite împinseră pe turci a-i prelungi domnia pe un timp at t de neobișnuit, și care, de la Ion- [Vodă] cel Cumplit încoace, introduseseră sistemul mucarerului[96], adică a reînnoirii domniei la fiecare trei ani. Dar dacă ei făcuseră acest nou obicei era tot pentru a stoarce bani, și, întrucît nimeni nu putea plăti mai bine decît Brîncoveanu, ei nu avuseseră interes de a schimba domnitorul. Dacă îl întăreau pe Brîncoveanu acum pe viață, aceasta se făcu numai pentru a răsplăti extraordinara lui credință, măsurată de turci după numărul pungilor vărsate în mîinile lor, căci altă măsură era, la turci, lucru necunoscut. Brîncoveanu iarăși călcase pe grumajii neprietenilor săi.

Întors în țară, domnitorul, năcăjit prin sarcinile prea grele pe care se îndatorise a le răspunde, pare „a-și schimba firea și a se face ⟨și-au schimbat firea, s-au făcut⟩ mai rău, mai cumplit". El pune împrumuturi silite și dări pe boieri și mănăstiri, cu atîta mai mult pe poporul de jos, încît „săraca de țară n-avea ⟨nu mai avea⟩ putere să le [mai] împlinească, ci să văeta și blestema"[97].

Și, într-adevăr, dacă cercetăm *Condica vistieriei* lui Brîncoveanu pe anul 1703, cînd Brîncoveanu se supune la sporirea tributului, găsim că în acel an cifra dărilor este mult mai mare decît, bunăoară, în anul 1695; pe cînd în acest de pe urmă an suma totală a dărilor se urcă la 488 000 de lei, în 1703 ea se ridică la 630 000, adică cu un adaos de 142 000 de lei[98], adaos adus în cea mai mare parte prin sporirea haraciului cu 230 de pungi pe an, adică cu 115 000 de lei.

Tot atunci, spre a se putea plăti de uriașele datorii contractate, spre a face darurile trebuitoare cînd cu vizita lui Adroanopol, el mărește și veniturile domniei, prin introducerea unei noi dări, văcăritul, sau darea impusă pe vitele cornute [29]. Iată cum găsim motivarea acestei dări în o scrisoare a lui Brîncoveanu din 1705: „Ajungînd țara aceasta la mare greu, de vreme ce i s-a dus numele la Poarta Împărăției turcești, cum că într-această țară s-a strîns atîta om și atîta dobitoc, și din Țara Turcească, și din Țara Ungurească, și din Moldova, de iaste plină de oameni și dobitoace, și cu acest renume mare ce s-a făcut ticăloasei țări ne-au încărcat dările, cît este peste putință săracilor... ci avînd mare păs și supărare, de am scos sama a două vite ce pe cît va avea să plătească". (Se pusese 3 orți de vită; brașovenilor însă le iartă un ort și aveau să plătească numai 22 de bani.)[99].

Cu toate lacrimile vărsate de popor la luarea lui Brîncoveanu la Constantinopol ⟨Adrianopol⟩, care lacrimi erau firești chiar la un po-

---

[96] Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 52.

[97] Radu Popescu, în *Mag. ist.*, IV, p. 22 [*Istoriile*, p. 200]. «O însemnare cu mîna lui Brîncoveanu pe *Foletul novel* din 1699, la data de 8 fevruarie spune: „Miercuri au venit Dumitrașco Racoviță și cu Barbul Cornei de la Odrii (Adrianopol) cu veaste că ni s-au dat domnia cu hatișerif în toată viața noastră", și la fevruarie 17 însamnă că „au tras împăratul hatul la baratul (a pus iscălitura pe hatișerif) care ne-au făcut ca să ne fie domnia în toată viața noastră". Odobescu, p. 670—671».

[98] *Condica vistieriei dintre anii 7202—7212*, București, 1878, p. 684—730. La p. 726 găsim două dări impuse boierilor și mănăstirilor de 43 000 lei.

[99] *Socotelile Brașovului*, de N. Iorga, *Analele Acad. Rom.*, II, tom. XXI, 1899, p. 253, p. 145) [Textul pus de autor între paranteze are în document următoarea formulare: „(S-a pus un ort de vită. Dar iartă brașovenilor) al treilea vită..."] Repetate plîngerile în altă scrisoare, din 13 ian. 1707, *ibidem*, p. 254 (146); încă una, din 22 sept. 1708, *ibidem*, p. 258 (150). Reprodusă scrisoarea din 1705 și în *Studii și doc.*, X, p. 32.

por apăsat, însă care se deprinsese de atîția ani cu el, și cu toate că Brîncoveanu pare a fi posedat într-un înalt grad arta de a „jumuli găina fără a o face să țipe“[100], pentru sfîrșitul domniei sînt adevărate cuvintele cronicarului muntean, care spune că „cea mai rea de toate fu adaosul ⟨adaosele⟩ haraciului, care le-au făcut la turci pentru trebile ⟨binele⟩ casei lui, care din 270 ⟨250⟩ de pungi ce plătea țara [au fost] cînd s-au pus el domn le-au făcut 500 ⟨520⟩ de pungi, [de] au rămas cu blestem de blastămă săracii [de acest greu] și vor blăstăma în veci!“[101].

Sultanul Mustafa, care încuviințase lui Brîncoveanu domnia pe viață, este însă răsturnat prin una din acele năprasnice revoluții ale statelor despotice și în locul lui se suie Ahmed al III-lea, în 22 [23] august 1703. Sultanul nou, dorind să-și facă un nume bun între supușii săi, recunoaște întărirea lui Brîncoveanu — lucru vrednic de amintit — fără cerere de noi daruri[102].

În acest răstimp se făcuse o strămutare de prietenie între Brîncoveanu și domnii ce se succedau pe tronul Moldovei. După Antioh Cantemir, dușmanul domnului muntean, 1696—1700, venise în acest de pe urmă an Constantin Duca de a doua oară în domnia Moldovei, 1700—1704. Și la această domnie Brîncoveanu ajutase pe fostul său ginere; dar legătura înrudirii nemai unindu-i acuma, domnul Munteniei cere de la Duca înapoierea banilor cheltuiți pentru dînsul. Din această pricină urmează dezbinarea între ei, iar Brîncoveanu se apropie de fostul său dușman, Antioh Cantemir, care-l săpa pe Duca la Poartă.

Tocmai pe atunci Brîncoveanu este chemat la Adrianopol și turcii — încîntați de măreața lui dărnicie — ascultă de cererea lui de a mazili pe Duca și propun lui Brîncoveanu să ieie el domnia ambelor țări române. Dînsul însă, cerînd sfat prin scrisoare de la moșul său Constantin Cantacuzino, refuză această onoare [30] și propune pe Mihail Racoviță, care și este numit pe dată de Poartă (1703—1705).

La 1705, însă, Antioh Cantemir izbutește iarăși a dobîndi domnia Moldovei. Brîncoveanu, pentru a înlătura cel puțin pe acest dușman din concertul celorlalți, aduce la împlinire împăcarea pe care încă mai dinainte el o dorise. Jură Antioh Cantemir și cu trimisul lui Brîncoveanu, Ștefan Cantacuzino, înaintea patriarhului că nu se vor mai pîrî ambii principi unul pe altul, că Brîncoveanu să nu mai ajute la domnie lui Mihail Racoviță și să deie lui Dimitrie Cantemir, fratele lui Antioh, cîte 10 pungi de bani pe an pensie, pentru ca acesta să nu stăruiască la scaunul Munteniei. Această pace, spune Neculce, în stilul său plastic, a fost ținută de ambii domni „cum țin cînii vinerile“[103].

Brîncoveanu își asigurase domnia la Poartă, nu pe viață — cum suna pompoasa lui întăritură — dar cel puțin pe cîțiva ani prin zdravăna lovitură de pungi de bani, aplicată cu o mînă de meșter tocmai în momentul cînd dușmanii săi își frecau mîinile și strigau: izbîndă. Poziția lui la Poartă părea asigurată cînd se ridică din nou în contra lui diplomația franceză, a căreia furie părea că se stinsese atît prin disgrația lui Thököly, cît și prin schimbarea lui de Castagnères din postul de ambasador francez la Constantinopol.

Franța nu încetase a săpa pe germani pe lîngă Poartă, chiar după încheierea păcii ei cu împăratul, din cauză că dorea să le strice pe cît se

---

100 Del Chiaro, [*op. cit.*], p. 163.
101 Radu Popescu, în *Mag. ist.*, IV, p. 29 [*Istoriile*, p. 206].
102 *Cronica anonimă*, în *Mag. ist.*, V, p. 170.
103 *Letopisețe*, II, p. 312.

putea mai mult, în vederea noilor complicări, cărora trebuia să deie naștere succesiunea [tronului] Spaniei. Aceste și izbucnesc în anul 1701 și țin neîntrerupt în tot timpul domniei lui Brîncoveanu, pînă la 1713 și 1714, cînd sînt terminate prin păcile de la Utrecht și Rastadt. Franța avea deci interes a stîrni iarăși cît se poate mai mulți dușmani germanilor în Orient, și ambasadorii ei din Constantinopol își dădeau toate silințele spre a porni din nou pe turci contra împăratului. Aceștia însă, speriați prin cumplitele pierderi încercate în războiul ce abia se sfîrșise, nu îndrăzneau deloc a înfrînge tratatul încheiat, pretextînd că sfințenia lui și legea lui Mahomet i-ar împiedica a-și călca cuvîntul. Că lucrurile nu erau tocmai astfel și că numai frica, iar nu profetul îi reținea, se vede de pe plăcerea nespusă cu care ei ascultau veștile venite de la Rin despre victoriile francezilor și însemnatele pregătiri de război pe care le puneau la cale sub inspirația acestor vești[104].

Partida protestantă din Ardeal, care se temea de stăpînirea catolicilor, se răscoală curînd după încheierea păcii de la Karlowitz contra împăratului, nevroind să recunoască trecerea acestei țări sub monarhia Habsburgilor. Ea pune în fruntea ei, în locul lui Thököly, a căruia soartă am văzut unde-l dusese, pe un alt nobil ungur, *Francisc Racoți* fiul fostului principe al Ardealului, Gheorghe al II-lea Racoți [31]. Trecînd din Polonia, unde fusese reținut în prinsoare, în Transilvania, el ridică aici în anul 1703, iunie în 7, steagul răscoalei contra noilor stăpînitori ai țării, germanii.

Francezii, văzînd că nu pot împinge pe turci la dușmănie fățișă contra Imperiului, se folosesc de răscoala lui Racoți pentru ca prin ea cel puțin să aducă greutăți dușmanilor lor. Ei sprijină răscoala prin un ajutor bănesc de 200 000 de lei pe an și caută să cîștige simpatiile personale ale capului ei, prin darul însemnat al proprietății Iazatzlov, cumpărată de Ludovic al XIV-lea de la văduva lui Sobieski pentru prețul de 700 000 de livre, peste care mai adaugă un prețios tacîm de argint, precum și 100 000 de livre în numărătoare.

Pentru a-și putea organiza și aproviziona armata, Racoți avea mare nevoie de concursul domnilor români. Brîncoveanu însă, care avea cu atît mai mare interes a nu se strica cu puternicul său vecin, împăratul Germaniei, acuma cînd dînsul răpusese pe turci, refuză lui Racoți orice concurs și atrage astfel asupra capului său iarăși fulgerele ambasadorului francez [32].

Pe atunci domnul de [Pierre de] Castagnères [de Chasteauneuf] fusese înlocuit la Poartă prin marchiz [Charles] *de Férriol* [33], om peste măsură pornit și dușman personal al lui Brîncoveanu, ambele împrejurări care încă înăspreau relațiile Franței cu domnul român. Sîngele prea fierbinte al ambasadorului îi făcuse chiar la Poartă o poziție cam grea și nepotrivită cu rolul său de stăruitor pe lîngă turci în contra germanilor. Chiar la prima lui audiență (5 ianuarie 1700) se petrecură niște scene așa de curioase, încît toată lumea diplomatică a timpului fu scandalizată în gradul cel mai extrem[105].

Este de observat că marchizul de Férriol muri nebun și deci putem să ne închipuim cu cîtă înverșunare combătu acest om, de pe atunci cam sărit din minți, pe principele Munteniei, pe care îl ura și personal din următoarea împrejurare: Férriol, înainte de a fi numit ambasador la Constantinopol, slujise ca militar în armata ungurească

---

104 De Férriol, ambasadorul Franței la Constantinopol, către rege, 27 ianuarie 1704, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 358.
105 Zinkeisen, [*op. cit.*], V, p. 342—345.

a lui Thököly; relațiile cele rele ale lui Brîncoveanu cu Thököly fiind cunoscute și Férriol trăind în o înconjurime care ura atît de mult pe principele Munteniei, înțelegem cum și el se aplecase către același simțămînt, mai ales în timpul frecărilor mai ascuțite dintre Brîncoveanu și Thököly, cînd acesta, respins din Transilvania, se retrăsese din nou în Muntenia și dat fiind și grăuntele de minte sărit din loc a ambasadorului francez.

Curînd după răscoala lui Racoți și vedem apărînd la lumină uneltirile lui Férriol contra principelui Munteniei care nu se dădea deloc în apele politicii franceze. Așa îl vedem mai întîi acuzînd pe domn că ar fi trimis 24 de cară cu pulbere de tun generalului austriac Rabutin, în Transilvania[106]. Într-un alt rînd, ambasadorul scrie marelui vizir că „întreaga Transilvanie fiind revoltată și principele Racoți aflîndu-se în ea cu o parte din puterile Ungariei, imperialii nu ar putea să se mențină în ea dacă principele Valahiei nu le-ar procura hrană. Aceasta mă face să rog cu stăruință pe Excelența voastră ca să trimiteți de îndată ordine foarte severe principelui Valahiei, pentru a-l opri de a duce provizii în Ardeal sub nici un pretext și de a nu suferi ca nemții să vină a lua de aceste din țara lui“[107].

Reprezentantul Franței avea și omul său gata de a înlocui pe Brîncoveanu, anume pe Constantin Duca, pe care-l vom vedea că din timpul domniei sale de a doua în Moldova se pune rău cu domnul Munteniei. Duca se refugiază pe la începutul anului 1706 în casa ambasadorului francez, și acuma Férriol îl recomanda călduros regelui său, spunîndu-i că dînsul ar fi de cea întîi nobleță, numărînd între străbunii săi împărați greci[108]. „Principele Valahiei îl persecută, acest prieten al nemților. Rog umilit pe Maiestatea voastră să-mi trimită o scrisoare pentru marele vizir prin care să spună că Maiestatea voastră cunoaște de mult legăturile actualului principe valah cu imperialii și că interesele turcești vor suferi totdeauna cît timp acest principe va sta pe tronul său și că prin urmare Maiestatea voastră ar dori și cere ca dînsul să fie destituit“[109].

Războiul de succesiune [la tronul] spaniol începînd a merge rău pentru francezi, aceștia stăruiesc cu atîta mai mult ca Poarta să declare război Austriei. De Férriol, însărcinat să cerce necontenit pe turci asupra acestui punct, întreabă într-o zi pe vizir pe cine ar prefera: pe unguri sau pe nemți. Vizirul răspunse că turcii priveau pe nemți ca pe dușmanii lor firești și că dorințele lor erau pentru principele Racoți, dar erau obligați să păzească un fel de neutralitate. „Spusei atunci vizirului că s-ar afla printre supușii padișahului, care mai îndrăzneți de cît vizirul, n-ar păstra această neutralitate. Vizirul mă întreabă cine ar putea fi acela? Arătai atunci pe principele Valahiei, care, deși supus și tributar al Sublimei Porți, dădea nemților care erau în Transilvania hrană, arme și cai în contra chiar a ordinelor Porții“[110].

Férriol revenea necontenit asupra acestei chestiuni. Într-un alt rînd întrebă el pe vizir că „dacă turcii erau așa de scrupuloși asupra neutralității, cum se face de se învoia principelui Valahiei ca să vină în ajutorul nemților cu hrană, cai și cu toate cele de care aveau trebuință?

---

[106] De Férriol către regele, 15 sept. 1704, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I/1, p. 358.
[107] De Férriol către marele vizir, 17 decemvrie 1705, *ibidem*, p. 362.
[108] Am văzut mai sus originea lui Duca: „grec de la Rumelia care își începuse cariera prin a sluji în o prăvălie din Iași“. Numele său fusese însă purtat și de un împărat bizantin.
[109] De Férriol către rege, 27 fevruarie 1706, Hurm. *Doc.*, *Supl.*, I/1, p. 364.
[110] De Férriol către rege, 15 aprilie 1706, *ibidem*, I, p. 365.

Vizirul îmi zise că acest principe făcuse acest lucru în războiul precedent, însă după consimțimîntul Porții, deoarece altfel nu s-ar fi putut susținea. Răspunsăi că el după cît se vede păstrase obiceiul și în timp de pace, că într-adevăr el ar face pe neguțitorul, nedînd nimic fără bani; dar că, deși era supus și atîrnat de Poartă, făcea lucruri pe care marele vizir n-ar fi îndrăznit să le întreprindă"[111].

Toate aceste denunțări nu erau însă numai ponegriri, ci adevărate în cea mai mare parte; Brîncoveanu făcea înainte politică germană, sprijinind pe nemți în contra răsculaților unguri. S-au reaflat mai multe din scrisorile lui Brîncoveanu către ambasadorul extraordinar, Quarient, din care unele sub propria subsemnătură a principelui, în care-l complimentează cu cea mare curtenie, îi spune că „plăcutele cuvinte din scrisorile ambasadorului îl confirmă încă mai mult în ferma opinie pe care întotdeauna a avut-o despre iubirea lui sinceră și nestrămutată către dînsul, că și el îi răspunde cu aceleași simțăminte, pe care ar dori să i le dovedească cît mai curînd prin fapte, și îi mulțămește pentru frumosul dar de 6 cai ce l-a primit de curînd"[112].

Printr-o altă scrisoare, Brîncoveanu asigură pe Quarient că pentru a satisface călduroasa lui dorință în trebile acele care se țin de slujba Maiestății sale împăratului, pentru care este însuflețit de o rîvnă deosebită, nu va lipsi în viitor a-l informa despre succesele rebelilor din Ungaria, rugîndu-l să păstreze cu băgare de samă secretul acestor știri[113].

În sfîrșit, într-o a patra scrisoare către același personaj, Brîncoveanu se scuzează că n-a putut încă răspunde suma de bani ce datora curții imperiale, la care se îndatorise, și că despre proviant ar fi greu a-l transporta acuma, fără a atrage luarea-aminte a dușmanilor, care n-ar lipsi, cum s-a întîmplat în mai multe rînduri, a-l denunța la Poartă[114]. Mare parte din corespondența acestui timp, între autoritățile germane și Brîncoveanu, se învîrte în jurul plății celor 50 000 de taleri promiși de Brîncoveanu curții imperiale, ca și procurarea proviantului, al cărui preț și-l scade din *tribut*[115].

Cu toate că ambasadorul lui Ludovic al XIV-lea era foarte bine informat, el nu putea dovedi nimic și turcii nu prea doreau să fie convinși despre hainirea supusului lor; mai întîi, fiindcă nu ar fi îndrăznit să-l pedepsească spre a nu displăcea nemților, de la care turcii primiseră o așa de neuitată lovitură; apoi greșelile însesi ale lui Brîncoveanu erau un veșnic izvor de cîștig pentru dregătorii Porții, deoarece domnul acoperea pe fiecare din ele cu o sumă de pungi de bani corespunzătoare cu greutatea ei. De aceea turcii, pentru a-și face uneori fața către francezi, trimiteau lui Brîncoveanu cîte o mustrare, bunăoară atunci cînd el oprește oștirea lui Racoți, bătută, de a găsi scăpare pe pămîntul Munteniei[116].

---

[111] De Férriol către rege, 17 sept. 1706, Hurm., *Doc.*, VI, p. 51. În acest an pierduseră francezii cele două mari bătălii de la Ramillies și de la Turin, după ce în anul 1704 pierduseră pe cea de la Höchstädt.

[112] Vezi cele două scrisori subsemnate de Brîncoveanu, *ibidem*, VI, p. 36—57. Subsemnătura domnului este reprodusă în facsimile.

[113] Brîncoveanu către Quarient, 1707, *ibidem*, p. 58.

[114] Brîncoveanu către Quarient, 19 iulie 1707, *ibidem*, p. 60 și instrucțiile Camerei Aulice se îngrijesc „Dan den wallachische Fürst dabey nicht periclitiren oder zu leiden habe", [14] sept. 1707, Giurescu și Dobrescu, l.c., p. 156.

[115] O mulțime de acte în Giurescu și Dobrescu, l.c., p. 154 și urm.

[116] Raportul lui [Michael] Talman, rezidentul imperial, din 6 martie 1704, *ibidem*, p. 22.

Mai făcuse apoi Brîncoveanu încă o slujbă însemnată Porții, anume: turcii se obligaseră prin un articol secret al păcii de [la] Karlowitz a plăti împăratului suma de 200 000 de scuzi ca cheltuieli de război, care condiție, din cale afară de rușinoasă pentru turcii cei deprinși a lua totdeauna, niciodată însă a da bani, trebuia să fie îndeplinită în același secret de domnii Munteniei și Moldovei[117].

Se vede că Brîncoveanu, spre mai ușoară răfuire a acestei daraveri, o luase asupra lui și, mîntuind pe turci de atare datorie, le făcuse o slujbă mare și care merita răsplată. Toate aceste împrejurări îi făceau să mai închidă ochii asupra faptelor domnului muntean, cînd ele deveneau prea transparente. Erau afaceri de negoț, precum le califică însuși ambasadorul Franței, cu atît mai mult că turcii — văzînd izbînzile imperialilor și repetatele pierderi ale lui Racoți — „se răciseră despre el, mai ales după pierderea castelelor Gurghiul, Deva și Inidora, prin care cuprindere răsculații fură izgoniți din cel din urmă adăpost al lor". Această scădere a răscoalei îndepărtează și pe francezi de Racoți[118].

Răscoala ungurului se stinse ca rîurile ce se pierd în năsip. Alte interese vajnice se arătau la orizont, care trebuiau să înrîurească purtarea lui Brîncoveanu. Cu germanii se încheiase aproape șirul șovăirilor domnului muntean, căci nemții doar ajunseseră prietenii turcilor. Altă putere se indușmănise cu ei și jocul în doi peri al lui Brîncoveanu trebuia să se reînnoiască acuma dinspre răsărit, precum mai înainte se perindase către apus. Anume Rusia, intrînd în rivalitate cu Poarta, trebuia ca Brîncoveanu să caute să-și asigure tronul în cumplita primejdie pe care o împingea asupra țării și persoanei lui atingerea dușmănească a celor doi uriași, sub care el putea să fie zdrobit.

6. **Brîncoveanu și rușii** [34]

După moartea împăratului Leopold, întîmplată în 5 mai 1705, și sub domnia urmașului lui, Iosif I, relațiile lui Brîncoveanu, cum am văzut, se mențin îndestul de strînse, din pricina răscoalei lui Racoți și a ajutorului pe care nemții îl obțineau de la domnitorul român, deși mai mult pe sub mînă, pentru combaterea revoluției. După ce Racoți se pierde și el cum se pierduse Thököly, raporturile lui Brîncoveanu cu nemții, deși mai puțin sistematice, tot urmează mai departe a rămînea simpatice, cum se vede aceasta din hotărîrea camerei aulice dată asupra cererii lui Brîncoveanu despre adăpostul ce ar fi să i se dea în Transilvania, în caz de pericol. Consiliul aulic ordonă acum generalului comandant al Transilvaniei și celui al cetății Brașovului să primească și să sprijine pe Brîncoveanu la caz de nevoie[119].

---

[117] De Férriol către rege, 27 septemvrie 1700, Hurm., *Doc.*, *Suplement*, I, p. 353.

[118] Comp. studiul dlui N. Iorga, *Francisc Rakoczi al II-lea, [învietorul conștiinței naționale ungurești și românii]*, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXXIII, 1910, [p. 1—33], care expune cu mai multe amănunțimi miezul reprodus de noi. Locul citat se află la p. 13.

[119] Hotărîrea Consiliului [de Stat asupra cererilor lui Brîncoveanu și Cantacuzinilor], din 1 martie 1711, la Giurescu și Dobrescu, l.c., p. 200.

În curînd însă o altă putere luă în preocupările domnului muntean locul pe care pînă atunci îl avuseră nemții. Imperiul rusesc, intrat sub conducerea genială a lui Petru cel Mare, începe a îndruma politica aceea care-l conduse cu încetul la mărimea și însemnătatea de care se bucură astăzi[120].

Una din țintele acestei politici era și deschiderea Rusiei înspre sud, către Marea Neagră, pentru care și țarul Petru intrase în Liga Sfîntă și cucerise, în lupta contra turcilor, Azovul de la aceștia în 1696. Întărirea acestei cetăți prin niște lucrări întinse și construirea unei flote pe Marea de Azov dezvăleau îndestul planul lui Petru, care era de a se face stăpîn pe pînza de apă întinsă la sudul împărăției sale.

Turcii, care împreună cu celelalte puteri înțeleseseră scopul împăratului rusesc, se siliseră în zadar, prin pacea de la Constantinopol, din 1702, să smulgă Azovul din stăpînirea rușilor. Aceștia încuviințează multe alte concesiuni, însă păstrează cetatea, devenind astfel o nouă amenințare a turcilor dinspre nord-est, precum nemții erau pentru ei una de către nord-vest.

Turcii însă, chiar de la începutul arătării rușilor pe scena politică, prinseră o mare teamă de acest popor, din pricina comunității sale de religie cu supușii creștini din împărăția lor.

După încheierea păcii lor cu turcii, care le asigură stăpînirea Azovului, rușii se întorc către nord, unde țarul Petru vroia să descătușeze imperiul său către Marea Baltică, precum îl dezlănțuise către sud prin deschiderea lui înspre Marea Neagră, și se apucă la luptă cu valorosul, dar prea îndrăznețul rege de Suedia, Carol al XII-lea, care își frînge cu totul cariera lui în cîmpia de la Poltava, în 1709, scăpînd de aici la Tighina, în Moldova.

Scopurile țarului Petru de a ataca pe turci și a-i alunga chiar din Europa nu erau un secret pentru nimene și ele fură numai întîrziate prin lupta lui cu regele Suediei. De îndată ce acesta fu bătut, piedica ce se opusese realizării planului țarului dispăru și armatele sale triumfătoare trebuiau acuma să înainteze asupra Constantinopolului.

Brîncoveanu — care era cel mai interesat în această chestiune — urmărise cu mare luare-aminte toate peripețiile prin care trecuseră relațiile puternicului țar cu turcii și apoi cu suedezii. Știind el că țarul se împăcase cu cei dintîi, numai cît de nevoia celor de-al doilea, se aștepta acuma, după bătălia de la Poltava, ca împăratul Moscului se redeschidă focurile sale asupra Împărăției otomane. Trebuia, calculînd sorții probabili ai luptei, să caute a-și îmbuna și pe țarul Moscovei, precum făcuse în războiul dintre turci și nemți cu acești din urmă. Aceeași purtare politică, care, aplicată cu dibăcie, îl dusese neatins prin greaua cumpănă a războiului Ligii Sfinte, credea el că-l va mîntui și în vălmășagul ce amenința să izbucnească între împărăția Moscului și acea mahomedană.

Iată motivul adevărat care împinse pe Brîncoveanu a se apropia de ruși și pe care cronicarul Radu Popescu îl întrevede cam confuz în cuvintele următoare: „Văzînd Brîncoveanu că turcii nu stau la vorbele

---

[120] Expunerea mai amărunțită a politicii rusești și a războiului lui Petru cel Mare cu turcii precum și a influenții sale asupra țărilor române va fi făcută mai jos, la istoria lui Dimitrie Cantemir; aici numai atîta pe cît e de nevoie spre a înțelege soarta lui Brîncoveanu.

lor și pre nemți că s-au împăcat cu turcii, de nu era nici un razim și nici un ajutor despre dînșii, au început a se ajunge cu muscalii“[121].

Îndată după acea memorabilă bătălie, — așa raportează *Talaba*, ambasadorul lui Racoți către ruși, celui francez din Constantinopol, — principele Valahiei trimise deputați țarului, în numele tuturor provinciilor creștine care sînt sub stăpînirea turcească, cu niște scrisori care conțineau trei articole principale:

1. Felicitează pe țar pentru izbînzile pe care Dumnezeu și dreptatea cauzei sale i le dădeau, dorindu-i urmarea lor înainte.

2. Roagă pe țar de a nu întări sau prelungi pacea cu turcii, dar a o încheia cu orice preț cu suedezii, spre a dobîndi putința de a mîntui pe creștini de turci, după cum le promisese de mult timp, asigurîndu-l că aceste provincii erau acuma dispuse a lua armele contra păgînilor.

3. Mai roagă pe împăratul rușilor ca să ajute ungurilor, spre a putea prin acest mijloc să întrețină bune relațiuni cu Maiestatea sa regele Franței, care este singurul principe ce poate favoriza pe turci, sau prin puterile sale, sau prin miniștrii săi de la Constantinopol, și este în același timp suveranul cel mai în stare de a încredința pe regele Suediei de a face pacea cu țarul[122].

Țarul răspunde lui Brîncoveanu.

Ad 1.: Că ar mulțămi principelui Valahiei pentru bunele lui intențiuni și-l roagă să stăruiască în ele. Pentru a-i arăta recunoștința lui, trimite prezenturi atît principelui Valahiei, cît și puternicei familii a Cantacuzineștilor, între altele și un portret al său împodobit cu pietre scumpe pentru principele. Talaba adăugea totodată că pe cît timp Poarta ar lăsa pe principele Valahiei de acuma în scaun, sau ar pune pe unul din familia Cantacuzineștilor, ea ar trebui să se aștepte la o revoluție în aceste țări, mai ales în timp de război.

Ad 2.: Țarul arată principelui Valahiei că prelungirea păcii cu turcii nu trebuie să-l pună în îngrijire, că acesta era un mijloc de a ascunde scopurile sale turcilor, spre a-i împiedica de a da ajutor regelui Suediei care se retrăsese în statele lor; dar că, după ce va sili pe acel rege să primească pacea, va găsi el destule pretexte pentru a rupe cu turcii, chiar de n-ar fi altele decît acela de a mîntui de jugul lor provinciile care sînt de religia lui; că acesta ar fi un motiv îndestulător și că trebuie să spereze că Dumnezeu va ajuta niște scopuri așa de drepte și așa de înțelepte.

Cît despre cel de-al treilea punct, care privea la misiunea lui Talaba, el nu se raporta la Brîncoveanu.

Am văzut mai sus în repețite rînduri că ceea ce se puteau lua drept intrigi și ponegriri ale dușmanilor în relațiile lui Brîncoveanu cu nemții erau curatul adevăr. Tot așa și aici, deși această denunțare ieșea din o gură suspectă, trimisul lui Racoți și dușmanul domnului muntean, care avea interes a compromite pe Brîncoveanu, totuși noi

---

121 *Mag. ist.*, IV, p. 22. [Textul exact la Radu Popescu, *Istoriile*, p. 200, este altul: „Costandin-Vodă văzînd pe turci că sînt nestatornici, nu stau la vorbele lor, ci unele zic și altele fac; și văzînd și pă neamți că s-au înpăcat cu turcii, de nu are nici un ajutori, nici un razim despre dînșii, au început a să ajunge cu moscalii în vorbe, totdeauna trimițînd oameni cu scrisori, îndemnîndu-i ca să vie asupra turcilor“].

122 Des Alleurs către regele despre misiunea în Rusia a lui Talaba, 24 ian. 1711, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I/1, p. 392. Punctul al 3-lea este pus din eroare între cererile lui Brîncoveanu, care, dacă ar fi stăruit pentru unguri, nu înțelegem ce motiv ar fi avut Talaba de a-l dușmăni și a-l denunța la turci. Acest punct a fost cerut de însuși Talaba rușilor, cum o dovedește răspunsul țarului la el.

credem că aceste spuse sînt adevărate, fiind ele întărite prin alte izvoare mai vrednice de credință. Așa o relație din Bender [Tighina], din 10 noiemvrie 1709, după ce arată cum [Mihai] Racoviță a fost mazilit din pricina plecării sale către ruși, adaugă despre Brîncoveanu că „s-ar spune și despre el că ar avea înțelegere cu muscalii și că sultanul, chemîndu-l la Constantinopol, domnul ar fi refuzat a se duce și s-ar fi închis în cetatea sa Tîrgoviște, unde ar fi apărat de o armată de 22 000 de oameni"[123]. Cronicarul Neculce apoi adaugă că „nu numai Mihai-Vodă se ajunsese cu muscalii, ci și Brîncoveanu și toată sîrbimea mai înainte luase înțălegere cu Moscul și trăgeau nădejdea lui din ceas în ceas cu bucurie"[124].

Vom arăta la istoria Moldovei cum domnul acestei țări, Mihai Racoviță, intrase în legături cu Petru I în același an în care Talaba pune pe acele ale domnului Munteniei. Păzindu-se mai puțin bine decît experimentatul Brîncoveanu, el este descoperit, aruncat în fiare și dus la Constantinopol, după denunțurile dușmanului de moarte al țarului Rusiei, regele Carol al XII-lea. De Férriol, care raportează această împrejurare regelui său, face reflecția că „ar fi de dorit ca Maiestatea sa suedeză să facă tot așa și principelui Valahiei"[125]. Deocamdată Brîncoveanu știuse să îmbuneze pe ilustrul refugit. El primise și în Muntenia parte din soldații suedezi ce scăpaseră împreună cu regele lor în Moldova, îi găzduise și le dăduse hrana care adeseori le lipsea la Bender[126].

Curînd însă regele Suediei pătrunse jocul dibaciului domn și, convingîndu-se că și dînsul uneltea cu țarul, îl denunță turcilor spunîndu-le că: „Muntenii sînt buni prieteni cu muscalii și ce văd și ce aud despre turci toate le scriu la muscali"[127].

Hanul tătarilor, de asemene, spune turcilor că „Brîncoveanu-Vodă, domnul muntenesc, este domn bogat și puternic, are oaste multă și este de mult prea bun prieten muscalilor. Nu trebuiește la această vreme lăsat să fie domn, că poate să se hainească și să facă sminteală oștirilor împărătești, ci trebuiește prins, că el de bună-voie nu va veni la Poartă. Nime însă nu e harnic să-l prindă fără cît feciorul lui Constantin-Vodă cel mai mic (adecă Dimitrie), care este mai sprinten decît fratele său Antioh-Vodă; ci să-l puie împăratul domn la Moldova, că el va chivernisi lucrul din Moldova și va prinde pe Brîncoveanu, că Neculai-Vodă (Mavrocordat, care pe atunci domnea în Moldova) este grec și nu va putea face această slujbă"[128].

Dar nu numai atîtea sînt dovezile înțelegerii lui Brîncoveanu cu rușii. El primise de la țar 300 de pungi de bani spre a-i face zaherea în țară[129], pe care bani vom vedea că-i restituie mai tîrziu, cînd vede că încrederea lui în atotputernicia oștirilor moschicești dăduse de greș. Totuși, nu putem crede cele de spune Neculai Mustea că „domnul Munteniei de-a pururea trimitea oameni la împăratul Moscului, în-

---

[123] Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 370.

[124] *Letopisețe*, II, p. 321.

[125] De Férriol c. rege, 22 noiemvrie 1709, Hurm. *Doc.*, *Supl.*, I, p. 372.

[126] Cantemir, *Întîmplările Cantacuzinilor și Brîncovenilor*, § 22 și urm. Se spune că atunci ar fi ridicat militarii suedezi turnul Colței cel dărîmat de curînd. [34 bis].

[127] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 329.

[128] *Idem*, p. 330—331.

[129] *Idem*, p. 350. Tot pe atunci țarul, spre a-și arăta bunavoința către biserica Munteniei, dăruiește mai multor lăcașuri sfinte frumoase exemplare de cărți românești de religie de o mărime colosală, din care s-a păstrat acea dăruită de el mănăstirii Horezul, exemplar ce se află la muzeul din București.

demnîndu-l să se rîdice asupra turcilor, că-i va da zaherea"[130]. Brîncoveanu era prea înțelept și prea purtat în asemene daraveruri ca să se compromită așa fățiș către stăpînii lui, turcii.

Vizirul, care după atîtea denunțări avea ochiul pe Brîncoveanu, vroia să-l cerce și să-l despoaie totodată, cerîndu-i 500 de pungi, de care împărăția ar avea nevoie în lupta ce se pregătea. Brîncoveanu, mai șiret decît vizirul, se obligă fără împotrivire a răspunde această sumă, însă nu îndată, deoarece țara ar fi fost secătuită, ci pînă în cinci luni, sperînd că, pînă atunci rușii venind, el se va mîntui o dată cu supunerea către turci și de îndatorirea ce o luase asupra lui[131].

Pentru a înșela pe turci, Brîncoveanu se prefăcea pe de altă parte a ținea cu dînșii și căuta anume să compromită pe domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir, despre care știa cu ce scopuri dușmănești venise în domnia Moldovei, cu toate că și Brîncoveanu urma o politică identică cu a lui Cantemir. El îi trimite în solie pe unul Corbea, care să-i arate prietenie și să-i spună, însă numai din gură și nu pe scris, că Brîncoveanu îl felicitează pentru intrarea lui sub protecția lui Petru, arătîndu-i și legăturile în care el însuși s-ar afla cu rușii, spre a dobîndi încrederea lui Cantemir.

Domnul Moldovei, care nu mai avea nici un motiv de a urî pe Brîncoveanu, de cînd se dăduse în partea rușilor, și deci nu mai putea avea de scop prinderea domnului muntean, îi arată că el a trecut la ruși și sfătuiește pe Brîncoveanu să se ferească de turci, care ar vrea să-l prindă (fusese el doar însuși însărcinat a o face).

Brîncoveanu, vroind însă să-și acopere jocul față cu rușii, denunță cele spuse de Cantemir craiului Suediei, prietenul turcilor, adăugînd că domnul Moldovei ar umbla să deie pe suedezi pe mîinile rușilor; craiul trimite scrisoarea la Adrianopol.

Tot pe atunci Petru cel Mare venind în Iași, Brîncoveanu îi scrie că el și Cantacuzineștii se țin de cuvîntul lui, dar că nu pot trimite chiar atunci zaherea, vizirul și hanul fiind aproape [35]. La asemenea mijloace nedemne de oameni alerga Brîncoveanu spre a-și întări clătinatul său tron.

Brîncoveanu adunase oștirea și stătea cu dînsa gata în lagăr la Urlați, pe Cricov, în județul Prahova, nu departe de Ploiești, ca să se poată în grabă întruni cu rușii în caz de intrare a lor în Muntenia, și destul de departe de Dunăre și apropiat de munți, spre a nu cădea în o cursă ce i-ar fi întins-o turcii de peste fluviu. El fusese invitat de către aceștia a porni în contra rușilor, însă scăpase de atare nevoie, care l-ar fi silit a-și da cărțile pe față, prin un dar de 300 de pungi de bani[132]. Tot pe atunci el scria hanului că-l așteaptă să vină spre a-i trimite zaherea, „muncindu-se să înșale pe amîndouă părțile"[133].

Pînă acuma Brîncoveanu condusese îndestul de bine dublul său joc, menit a aștepta rezultatul luptei între ruși și turci și apoi a se da în partea învingătorului, dovedind apoi acestuia prin purtarea sa anterioară că totdeauna simțise și fusese pentru el; ceea ce nu i-ar fi fost greu, întrucît ar fi putut spicui totdeauna din cele două fețe ale purtării sale dovezi pentru partea în care s-ar fi aruncat.

Se înțelege de la sine că nu fără teamă și bătaie mare de inimă stătea Brîncoveanu în lagărul său de la Urlați, cînd deodată aude o

---

130 *Letopisețe*, III, p. 38.
131 Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 331.
132 Radu Popescu, în *Mag. ist.*, IV, p. 23.
133 *Genealogia Cantacuzinilor*, original, p. 327, (ed N. Iorga, p. 301)

veste cumplită: capul cel mai mare al oștirii sale, după el, generalul cavaleriei sale, spătarul Toma Cantacuzino, fiul agăi Matei și nepot lui Constantin stolnicul, fugise cu vreo 70 de boieri și apucase către Prut [36], încotro se îndrepta oastea rusească.

Această grupă de boieri, avînd în fruntea ei pe Cantacuzinești, nu mai putea suferi întîrzierea lui Brîncoveanu de a se declara pentru ruși, precum făcuse Cantemir în Moldova. Scopul ei era ca, făcînd acest act de curaj înaintea domnului lor, să-l compromită în ochii țarului și, la viitoarea izbîndă a rușilor, de care toți acei boieri erau mai siguri ca de lumina zilei, să deie domnia Munteniei unuia din membrii acelei însemnate familii, și anume spătarului Toma, care se pusese în fruntea întreprinderii.

Spătarul ajunge în lagărul lui Petru, i se închină și-i cere un corp de armată cu care să ieie și să ardă Brăila. Țarul îi dă acest ajutor, constînd din un corp de cavalerie de 12 000 de oameni sub generalul Reni*, cu care spătarul se învîrtejește iute îndărăt, calcă cetatea turcească și ia o mulțime de pradă din ea [37].

Brîncoveanu, compromis de astă dată desăvîrșit în ochii turcilor, care trecuseră Dunărea mergînd în contra rușilor, pe cînd nici un picior din aceștia nu călcase în Muntenia, văzînd primejdia ce o adusese asupra capului său nebunia cu scop a spătarului său, se hotărî de îndată a lepăda legăturile cu rușii cei îndepărtați și a se arăta iar de prieten al turcilor. El opri zahereaua cea cumpărată din banii rusești a merge spre Fălciu, încotro o pornise, și o trimise înapoi către oștirea turcească; iar el desface lagărul său de la Urlați și, bolnav de necaz, se retrage în Tîrgoviște. Din mustrare de cuget însă Brîncoveanu trimite, după sfîrșitul războiului și pacea de la Huși, banii, cele 300 de pungi, îndărăt muscalilor[134].

Lipsa zaherelei și a fînului fu cauza determinantă a nenorocirii lui Petru cel Mare de la Prut. Cum ar fi putut el uita vreodată necredința și trădarea lui Brîncoveanu, care tocmai îi pricinuise această nenorocire? Țarul Petru exclamase într-un moment de desperare: „Iuda cel de Brîncoveanu m-au vîndut de am răpus oastea și am pățit aceasta“[135] [38]. De acuma înainte Brîncoveanu nu va avea un mai mare dușman în lume decît fratele său întru Hristos, împăratul rușilor; rușii îl vor săpa necontenit pe Brîncoveanu la Constantinopol și vor determina acea cumplită catastrofă care puse capăt domniei și vieții lui [39].

Radu Popescu adună în următoarele cuvinte îndoitul joc al politicii lui Brîncoveanu și rezultatul la care a ajuns: „Costantin-Vodă, la aceste lucruri ce au făcut, avea două socoteale: una că îndemnase pă țarul ca să vie asupra turcilor, care dă va bate pă turci să fie izbînda moscalilor, să arătă cu fața curată, că din îndemnarea lui s-au făcut biruința asupra vrăjmașilor creștinătății ⟨creștinești⟩. Altă socoteală avea că scrise ⟨scriia⟩ totdeauna la turci, îndemnîndu-i să meargă făr-dă grijă, că [le] sînt oștile puține și flămînde, și [altele ca] aceaste socoteale gîndiia să facă ca să nu scape de bine, ori o parte va birui, ori

* Este vorba de generalul rus Karl Evald Rönne.

134 Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 352—354. Neculai Mustea, *ibidem*, III, p. 61. Asupra acestei plecări a Cantacuzineștilor către ruși există mai multe documente care dovedesc că înțelegerea lor cu rușii era cu mult anterioară anului 1711. Corespondența lui Gavril Golovkin cu Toma și Mihail Cantacuzino începu în 1707 și ținu pînă în 1712. Vezi *Documentele familiei Cantacuzino*, de N. Iorga, p. 262—273.

135 Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 324.

alta. Dar săracul s-au scăpat de amîndoo părțile; că moscalii l-au cunoscut de ficlean și înșălător de creștini, turcii încă l-au cunoscut ⟨l-au numit de⟩ hain împăratului, văzînd că Toma spătarul, fiind credincios al lui și boier mare și din neamul lui, s-au dus la țarul"[136].

„Merge ulciorul la apă pînă se sparge". Acest adevăr, exprimat alegoric de fabulă, se îndeplini acuma asupra capului lui Brîncoveanu. Dușmanii lui, văzîndu-l atît de rău compromis prin participarea lui la politica rusească, ridică cu toții iarăși capul și, punînd umărul la răsturnarea domnului muntean, ajung în fine să dezrădăcineze acest arbor bătrîn, care de 27 ⟨26⟩ de ani înfigea tot mai adînc vițele sale în scaunul Munteniei.

Și mulți mai erau acești dușmani care-l răpun pe Brîncoveanu din toate părțile, și dinlăuntru, și din afară. La Constantinopol era combătut cu înverșunare de către ambasadorii Rusiei și Franței, cel dintîi pentru purtarea lui Brîncoveanu în războiul turco-rus, al doilea pentru a fi consecvent cu politica predecesorului său, către care se adăuga necontenitele știri despre bunele relații ale lui Brîncoveanu cu nemții, cu care francezii purtau încă război. Acuma însă, după pacea de la Karlowitz, rostul ambasadorilor era cu totul altul în Constantinopol. Turcii, bătuți de creștini, suferind de la ei o așa întinsă desmădulare a împărăției lor, știau acuma de frica reprezentanților acelor state a căror putere o simțiseră. Către toți se purtau acuma turcii cu o deferență care trebuia să pună în uimire pe acei ce cunoșteau brutalitatea cu care în timpurile lor de strălucire ei tratau pe trimișii puterilor creștine.

Ambasadorul Franței însă susținea candidatura lui Neculai Mavrocordat, rînduit domn în Moldova după fuga lui Cantemir (1711) și care voia să ajungă acuma la tronul Munteniei. El legase cu grecul prietenie încă de pe cînd trecuse prin Moldova, pentru a veni să-și ocupe postul său la Constantinopol. Des Alleurs, devenit ambasador, face, după stăruințele sale puse pe lîngă regele Suediei, ce stătea la Bender, ca acesta să ierte pe Mavrocordat pentru purtările ce le avusese față cu el și să nu să mai plîngă Porții contra lui[137]. Aceste bune relații se urmăreau mai departe și Des Alleurs săpa acuma pe Brîncoveanu, dacă nu din alte pricini, apoi pentru a face îndatorire proteguitului său, lui Neculai Mavrocordat, de a-i procura scaunul mai bogatei Muntenii.

Către aceste stăruinți ale ambasadorilor Rusiei și Franței se mai adăugau pîrile lui Talaba, agentul lui Racoți și al lui Poniatowski, și acele ale regelui Suediei, care ambii, mai ales acesta din urmă, aveau puternice motive pentru a urî pe Brîncoveanu. Neculai Mavrocordat, punînd însă marile lui bogății moștenite de la tatăl său în sprijinul cauzei sale, uneltirile acestui grup de dușmani deveneau din cele mai periculoase.

Al doilea ciucur dușmănesc ce atîrna asupra capului lui Brîncoveanu era compus din un alt stăruitor pentru domnia țărilor române, cu toți sprijinitorii și sateliții săi; acesta era Mihai Racoviță, fostul prieten și proteguit al lui Brîncoveanu, care se stricase însă cu el din următoarea împrejurare. Cînd venise Mihai Racoviță în a doua lui domnie în Moldova (1707—1709), Brîncoveanu își alese de noră pe fiica postelnicului Ilie Cantacuzino din Moldova, care era cam rău văzut

---

136 *Mag. ist.*, IV, p. 24 [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 202].

137 Scrisorile lui Des Alleurs către De Fériol, din 12 martie 1710 și către regele, din 20 august 1710 Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 375 și 384.

de Racoviță. Domnul Munteniei ceru celui din Moldova să învoiască casei lui Ilie Cantacuzino să vină la București spre a sărbători nunta. După nuntă însă Cantacuzino nu se mai întoarse în Moldova, ci rămase pe lîngă Brîncoveanu pe care îl determină a-și „întoarce obrazul de la Mihai Racoviță mai mult către Antioh Cantemir, ce stătea mazil la Țarigrad", și cu care Brîncoveanu se împacă, cum am văzut, înaintea patriarhului. Ne pune în mirare îndrăzneala lui Brîncoveanu, care face să se mazilească Racoviță, denunțînd la turci uneltirile acestuia cu muscalii, cînd el însuși în același timp trimitea lui Petru I acele scrisori de care Talaba vorbește în relația sa către ambasadorul francez. Înțelegem deci cu cîtă ură trebuia să lucreze acuma Mihai Racoviță contra lui Brîncoveanu, cînd putea să-i întoarcă, și încă cu dobîndă, acuzarea căreia el însuși căzuse mai înainte jertfă din partea domnului Munteniei. Indușmănirea cu Racoviteștii se întări încă și prin o încuscrire, însoțirea lui Dumitrașcu Racoviță, fratele lui Mihai, cu fata lui Mihai Cantacuzino.

Mai periculoasă însă decît aceste dușmănii din afară erau acele dinlăuntru, provenite din dezbinarea domnului chiar cu acele ramuri din familia Cantacuzineștilor cu care el pînă acuma fusese în cele mai strînse legături, anume cu moșul său Constantin stolnicul și cu spătarul Mihai Cantacuzino, din care cel dintîi fusese în tot timpul lungii sale domnii omul său cel mai înalt de încredere, sfetnicul ale cărui vorbe totdeauna Brîncoveanu le ascultase, „son premier ministre", cum îl califică un raport al lui Wackerbart din 1698[138].

Pricina acestei dezbinări stă în împrejurarea că copiii lui Brîncoveanu, ajungînd mari, fiii lui dobîndiseră și ei pozițiuni însemnate în țară, iar fetele, măritîndu-se, aduseseră gineri, și ei cu pretenții, în familia bătrînului domn. Aceste elemente noi nu puteau vedea cu ochi buni precumpănirea stolnicului Constantin în toate trebile țării și, prin intrigi, reușiră a-l înlătura cîte puțin din covîrșitoarea lui poziție. Stolnicul se supără și supărarea lui se îndreptă nu în contra autorilor intrigilor, ci în contra aceluia ce le plecase o ureche prea lesne ascultătoare[139].

Cît timp trăise Șerban Cantacuzino vornicul, fiul lui Drăghici spătarul, „om prea strașnic și cuminte, nimene nu îndrăznise a pune zavistie între Brîncoveanu și Cantacuzinești, fiindcă și unchiul lui, Constantin stolnicul, și Mihai spătarul nu ieșeau din cuvîntul lui, iar după moartea lui (întîmplată cam pe la 1712 ⟨1710⟩), curînd după aceasta au intrat vrajba între Brîncoveanu și Cantacuzinești", mai ales de la fuga lui Toma spătarul, Brîncoveanu bănuind că această catastrofă i-ar fi venit cu știrea stolnicului Constantin.

De aceea nici Brîncoveanu nu avea cuget bun asupra stolnicului Constantin și a fratelui acestuia, Mihai; el căută de mult să scape de ei prin moarte [41]. Era deci vorba numai care din doi va surpa pe celălalt. Genealogia Cantacuzineștilor, raportînd aceste dușmănii mestecate, socoate că „tot poate cineva vinui pe Constantin stolnicul pen-

---

138 *Documente privitoare la domnia lui Constantin-Vodă Brîncoveanu*, publicate de N. Iorga, p. 5.

139 Neculai Mustea, în *Letopisețe*, III, p. 50 întărit prin *Genealogia Cantacuzinilor* [original], p. 319 (ed. nouă, p. 293), care spune că pricina dezbinării stolnicului Constantin de Brîncoveanu a fost că, ajungînd fiii ambilor vîrstnici, căutau să se încalece cu influența lor. Toma Cantacuzino era fiul agăi Matei, al 6-lea fiu al postelnicului Constantin și deci vărul Brîncoveanului, *ibidem*, p. 377 [40].

tru că mai de hulit este fapta cea săvîrșită decît cea ce se socotește că putea să se întîmple“[140].

Brîncoveanu era bătrîn și obosit de luptă, tocmai acuma cînd ar fi avut nevoie de toată energia primilor săi ani, spre a înlătura greaua cumpănă ce se apropia de el. Apoi pungile nu mai puteau avea efectul de mai înainte.

Amenințarea din partea Rusiei făcuse să tresară pînă în fundul inimii turcilor simțămîntul pericolului. Instinctul le spusese mai clar încă decît calculele politice că în ruși se manifesta un dușman, nu numai al puterii, ci chiar al existenței lor, dar această presimțire instinctivă avea și un motiv rațional, anume acela că în țarul rușilor se sculase asupra împărăției turcești proteguitorul firesc al popoarelor ortodoxe, care alcătuiau marea majoritate a supușilor sultanului în părțile europene.

Turcii, deși învingători în lupta de la [Stănilești pe] Prut, înțeleseseră că nu era să se încheie, odată cu primul, și ultimul act al luptelor lor cu reprezentantul ortodoxismului. Ei vroiau deci să stîrpească, din rădăcină chiar, uneltirile îndrumate de acesta în Imperiul mahomedan și trebuiau deci prin o pedeapsă cumplită să vîre groaza în toți acei care ar îndrăzni să mai deie mîna cu dușmanul de moarte al împărăției lor. Iată cauza mult crudului exemplu pe care sultanul vroi să-l deie cu Brîncoveanu.

Deși turcii nu au nevoie de dovezi spre a jertfi pe un om temerilor sau răzbunării lor, totuși ei căpătară asupra lui Brîncoveanu cele mai zdrobitoare probe, anume însăși corespondența lui cu nemții și cu rușii, luată din arhiva sa de unul din numeroșii aderenți ai Cantacuzineștilor. Radu Popescu spune anume asupra acestei însemnate împrejurări. „Astfel ⟨acest feali⟩ de ajutorință au făcut Ștefan [Vodă] vărului său Costandin-Vodă; în loc să-i facă bine pentru binele ce au avut casele lor de la dînsul, el cu acest feali de lucruri îi ajuta și-i răsplătiia. Cu toate acestea ce să nevoia Ștefan [Vodă] pentru stîngerea văru-său, lui Costandin-Vodă, n-ar fi putut [ca să facă să piiară și] el, și feciorii lui; numai hoțul cel bătrîn, tată-său, Costandin stolnicul, știind toate tainele nepotu-său Costandin-Vodă, pentru că i le spunea ⟨le știia⟩ toate, avîndu-l ca pre un unchi și ca pre un tată ⟨părinte⟩, *au știut și cărțile de la nemți și de la moscali, care-i făcuse acei împărați hrisoave să fie el și feciorii lui prințipi, cneji, și luîndu-le de unde au fost [însuși bătrînul acela] le-au dat ⟨dus la⟩ imbrihorul*“[141] [42].

Din acel moment pieirea lui Brîncoveanu era hotărîtă și se dezbătea în Constantinopol numai modul de a-l prinde și a-l împiedica de a fugi în Țara Nemțească. Că Brîncoveanu nu află nimica despre îngrozitorul pericol ce se apropia de capul său nu este de mirare, cînd toată încunjurimea lui era o haită de trădători, care se bucura de pe acuma de bucățica de pradă ce era să-i cadă în gură din dărăpănarea strălucitei sale case.

Pentru a-l adormi și mai bine, turcii se prefac — acuma cînd interesele politice nu mai ocupau cu atîta ascuțime curțile orientului — a discuta cu Brîncoveanu niște întrebări teoretice, vroind să convingă pe domnul muntean că sultanului se cuvenea singur titlul de împărat

---

[140] *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, p. 309.

[141] Radu Popescu, în *Mag. ist.*, IV, p. 32 [*Istoriile*, p. 209]. Și *Genealogia Cantacuzinilor*, [original], p. 330 (ed. Iorga, p. 303), spune că Constantin stolnicul poseda toate copiile corespondenței lui Brîncoveanu cu împărățiile vecine. Cf. Ath. Comnen Ipsilanti, p. 461.

roman, pe care-l uzurpase acel al Germaniei. Şi dovada lor era foarte simplă, ba chiar îndestul de logică: „De la August, cîrmuitorul lumii, puterea universală trecu la Constantin cel Mare, care zidi Roma nouă şi mută scaunul împărăţiei la Constantinopol. Prin moştenire, acest drept de domnie universală merse pînă la ultimul Paleolog, care muri vitejeşte pe zidurile cetăţii primului Constantin. După Paleologu, tronul bizantin căzu cu toate drepturile sale în mîna sultanilor victorioşi. Deci sultanii sînt moştenitorii împăraţilor Romei şi, prin urmare, ei au dreptul domniei universale, iar nu împăratul aşa numitului sacru Imperiu roman al naţiunii germane"[142].

Şi nu se poate tăgădui că turcii aveau cel puţin tot atît dreptul de a se considera de moştenitorii lui August, ei, care răsturnaseră Imperiul de Răsărit, ca şi urmaşii hoardelor barbare care puseseră un capăt celui de Apus. Turcii însă se apucau acuma de făcut teorii asupra dreptului lor la monarhia universală, lucru ce nu le venise niciodată în gînd cît timp îl avuseseră de fapt; acuma căutau să înlocuiască cu teoria faptele ce le scăpau din mîini în toate părţile.

Nu ştim ce va fi răspuns Brîncoveanu la această stranie misivă. Fără îndoială însă că turcii vroiau să-l momească, să-l înşele, dîndu-i spre cugetare asemenea ghicitori, cînd pe de altă parte puneau totul în lucrare spre a-l strînge de pe faţa pămîntului. Vom vedea cum turcii schimbară în 1710 pe Neculai Mavrocordat din Moldova şi rînduiră aici pe Dimitrie Cantemir, înadins ca omul cel mai harnic spre a prinde pe Brîncoveanu. Dimitrie Cantemir, în loc însă de a da el de gît sultanului pe acel ce uneltea cu ruşii contra împărăţiei sale, trădă el însuşi pe turci şi trece în partea lor într-un chip încă mai văzut decît domnul Munteniei.

Mihai Racoviţă însă stătea fără domnie la Constantinopol. El luă asupră-şi de a trăda pe Brîncoveanu viu în mîinile vizirului, „om păgîn rău peste samă, de nu folosea nimărui dare", cum îl caracterizează cronicarul[143]. Racoviţă era înrudit cu Cantacuzineştii prin aceea că fratele său Dumitraşcu hatmanul era ginerele lui Mihai spătarul Cantacuzino, care frate al lui Racoviţă era pe atunci pribeag în Ardeal[144]. Mihai Racoviţă trimite ştire Cantacuzineştilor din Muntenia, spunîndu-le că mazilirea lui Brîncoveanu este gata; numai să răspundă ei dacă nu cumva va fugi sau nu se va întîmpla vreo răscoală. Mihai Cantacuzino ia toate asupra lui, numai să vină firmanul de mazilire, jurîndu-se pe capul lui că-l va da pe Brîncoveanu viu în mîinile turcilor. Vizirul, auzind asemenea făgăduieli din gura lui Racoviţă, cere acestuia un zapis în scris că, dacă se va întîmpla altfel, să deie samă. Dorinţa de domnie orbise atîta pe competitor, încît nu stătu la gînduri de a da acel înscris, care nu însemna nimic mai puţin decît să-şi vadă capul pe tipsie la caz de neizbîndă.

Vizirul trimite atunci pe Mustafa aga cu puţini oameni şi cu două firmane, unul de mazilire pentru Brîncoveanu, altul îndreptat către toată boierimea ca să deie de grumaji pe domn. În timp ce Mustafa aga călătorea către Muntenia, [Stanca], fiica lui Brîncoveanu se îmbolnăveşte foarte greu şi moare, puţine zile înaintea catastrofei ce era să se întîmple. În delirul ce o apucase înaintea morţii, ea spunea

---

142 Scrisoarea marelui cancelar al curţii otomane către Brîncoveanu, privitoare la această chestiune, din anul 1712, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 425.

143 Neculce, în *Letopiseţe*, II, p. 384.

144 *Cron. anonimă*, în *Mag. ist.*, V, p. 177 [*Istoria Ţării Româneşti*, p. 113—114].

că vede o mulțime de turci care vin să ieie pe tatul ei și să-l ducă la Constantinopol[145], prezicere prea adevărată a nenorocirilor viitoare.

Miercuri, înaintea Paștilor, în ziua de 4 aprilie 1714, aga descalecă în București la curțile domnești, prinde toate porțile și declară pe Brîncoveanu de mazil[146] [43]. Domnul, auzind această veste înfiorătoare, sare la ferești, strigînd din răsputeri pe armata sa: „Slujitori, slujitori, unde sunteți? nu mă lăsați“! Boierii însă se retrăseseră cu toții, luînd și pe slujitori.

Aga, trimițînd să cheme pe cîțiva din boieri, aceștia iau pe domn în chezășia lor că nu va fugi și îl pun sub pază, pînă a doua zi cînd sosește imbrohorul care trebuia să-l ducă la Constantinopol. „Mare jale era a privi cineva atunci un domn vestit ca acela, îmbătrînit în domnie; bocete și țipete în fetele și nurorile lui; ci pre toți i-au strîns cu mare pază și groază la un loc, și pre feciori, și pre gineri, și nimic zăbovind, ci tot în grabă l-au gătit să-l pornească mai curînd“[147].

Cînd ieși Brîncoveanu din București (6 aprilie 1714), tot norodul, cu mic cu mare, alerga după el vărsînd lacrimi îmbelșugate; părea că ar fi întovărășit carul lui de moarte! Și, într-adevăr, unde se ducea Brîncoveanu aiure decît la o sigură pieire.

Ajuns la Țarigrad, el fu aruncat în închisoarea celor Șapte Turnuri, și anume în o cameră întunecoasă, un fel de pivniță, așezată adînc sub fața pămîntului. Aici fu supus torturii, împreună cu toată familia lui, spre a destăinui unde își ținea ascunse comorile sale, despre care se povesteau în Constantinopol lucruri de necrezut. Ceea ce întrecea însă orice cruzime era că aceste cazne se aplicau tatălui înaintea copiilor și a mamei și acestora înaintea părintelui lor[148].

Cu o zi înainte de execuție, se prezentă înaintea lui Brîncoveanu Bostangi Pașa și-i spuse că dacă pînă în 5 luni ar da 20 000 de pungi, nu numai că va fi iertat, dar încă va fi și restabilit în domnia țării sale. Se cerea lui Brîncoveanu nimic mai puțin decît 10 000 000 de lei; atîta n-avea nici el. Luînd această propunere absurdă ca o insultă adusă nenorocirii lui, Brîncoveanu nu se putu stăpîni de a vorbi grele cuvinte la adresa sultanului. Dar inima lui începuse a se împietri atît la durerile fizice, cît și la acele morale, și într-adevăr că această împietrire îi era de nevoie.

Duminică, în ziua de 15 august, fostul domn al Munteniei fu dus împreună cu trei ⟨patru⟩ fii ai lui: Constantin, [Ștefan], Radu și Matei, și ginerele său Ianache Văcărescu[149] [44], la un chioșc de lîngă

---

[145] Del Chiaro, [op. cit.,], p. 179.

[146] Ibidem.

[147] Nec. Mustea, în *Letopisețe*, III, p. 61.

[148] Andrea Memmo, bailul venețian, către dogele, 13 iulie 1714, în Revista dlui Tocilescu, II, p. 143. Comp. Steinville către consiliul de răsboi, 18 august 1714, Hurm., Doc., VI, p. 135.

[149] Brîncoveanu avu 4 băieți și 7 fete. Băieții erau: 1. Constantin, cel mai mare, însurat cu [Anița], fata vornicului Lupu ⟨Ionașco⟩ Balș din Moldova; 2. Ștefan, însurat cu Bălașa, fiica vistierului Ilie Cantacuzino, tot din Moldova; 3. Radu, care fu logodit cu fata lui Antioh Cantemir; 4. Matei. Fetele: erau 1. Stanca, măritată după Radu Iliaș; 2. Maria, după Constantin Duca; 3. Ilinca, după Scarlat Mavrocordat [și apoi cu Șerban Greceanu]; 4. Safta, după Iordache Crețulescu; 5. Anca, după Enache Văcărescu [45]; 6. Bălașa, după Manolache Lambrino; 7. Smaranda, după Șerban logofătul [46].

Din căsătoria lui Constantin, primul fiu, cu fata vornicului Balș, se născu nepoțelul de care vorbesc cronicarii. Acest nepoțel fu Constantin logofătul, care avu de fii pe Neculai Brîncoveanu și pe Manolache Brîncoveanu. Neculai nu avu copii, iar Manolache, însurat cu Zoe D. Sturza, avu pe Grigore Brîncoveanu,

malul mării, unde se afla sultanul. Acesta poftise aici pe ambasadorii mai multor puteri, anume, ai Rusiei, Germaniei, Franței, Angliei, Veneției, Olandei și Suediei, căci sultanul vroia ca cumplitul val al urgiei sale să inunde toată Europa cu spaimă și îngrijire.

Înaintea chioșcului se afla o mică piață unde victimele erau să fie executate [47]. După ce sultanul îi mustră prin cîteva cuvinte pentru necredința lor, „gîdele îi puse de îngenunche ară unul lîngă altul, la oarecare îndepărtare. După ce le dete voie să facă o scurtă aceea pe acel al feciorului celui mai mare, apoi al celui al doilea. Cînd aceea pe acel al feciorului celui mare, apoi al celui al doilea. Cînd fu să ridice sabia pentru a tăia capul celui mai tînăr, în vîrstă numai de 16 ani, acesta, îngrozit de moarte, se rugă de sultanul să-l ierte, făgăduindu-i să se facă turc. Iar tatăl, auzind vorbele fiului său, îl mustră și-i spuse să moară mai bine de o mie de ori decît să se lepede de legea lui. Atunci copilul zise gîdelui: „vreau să mor creștin, lovește", și îndată gîdele îi rătează capul și lui, ca și celorlalți. În sfîrșit, omorî și pe părintele lor.

Trupurile lor fură aruncate în mare, iar capetele lor fură preumblate prin tîrg, apoi expuse înaintea marii porți a seraiului unde stătură trei zile[150]. „Ce inimă împetrită ar fi fost aceea să nu plîngă atunci? Hai, lume! cum se înșală oamenii și nu se pot sătura de dragostea ta și la ce sfîrșit îi aduce pre cei ce urmează voiei tale? Fum și umbră, visuri și păreri este cinstea ta!"[151].

Astfel pieri Constantin Brîncoveanu.

Domnia Brîncoveanului caracterizează mai bine decît oricare alta sistemul politic căruia erau supuse, prin puterea împrejurărilor, țările române, acela cu două fețe. Deși mai toți domnii care au vrut să

---

fundatorul spitalului ce poartă numele lui, și o fată, nevasta marelui ban Băleanu și muma lui Neculai și Emanoil Băleanu.

Grigore Brîncoveanu și nevastă-sa, Safta Balș, n-avură copii. Aceasta de pe urmă avu o soră măritată după un Mavrocordat cu care avuse o fată, Zoe. Pe această fată o adoptă Grigore Brîncoveanu și o mărită după principele Gheorghe Bibescu. Din această căsătorie a Zoei Mavrocordat Brîncoveanu cu principele Bibescu născură 1. principele Grigore Bibescu-Brîncoveanu, însurat cu Ralu Musurus; 2. pr. Nicolae Bibescu, însurat cu Elena, ducesă de Elchingen; 3. pr. Gheorghe Bibescu, însurat cu Valentina de Caraman-Chimay; 4. pr. Alexandru Bibescu, însurat cu Elena Epureanu; 5. Domnița Eliza, măritată după I. A. Filipescu; 6. Domnița Caterina, măritată după generalul I. Em. Florescu; 7. Domnița Zoe, măritată după G. Gr. Cantacuzino. După genealogii particulare, în [Ionescu-] Gion, *Ludovic XIV și Brîncoveanu*, p. 394, nota 1, corectată de principele Gh. Bibescu. «*Domnia lui Bibescu*, I, p. 456, tabloul genealogic.» Comp., pentru copiii Brîncoveanului, *Genealogia Cantacuzinilor [original]*, p. 440 și urm.

[150] În afară de cronicarii care istorisesc această tragică întîmplare, ea este atestată de mai mulți martori oculari, precum bailul Veneției Andrea Memmo, în o scrisoare a lui către dogele, din 31 august 1714 (Revista dlui Tocilescu, II, p. 144). Am reprodus în text povestirea călătorului francez [Aubry de] la Mottraye, *Voyages en Europe, Asie et Afrique*, La Haye, 1727, II, p. 206, care era în ziua de 15 august 1714 în Constantinopol. Este curios că povestirea lui La Mottraye în privirea copilului celui mai mic al lui Brîncoveanu consună aproape din cuvînt în cuvînt cu acea a cronicarului moldovean Neculai Mustea, în *Letopisețe*, III, p. 62.

Brîncoveanu muri în vîrstă de 61 ⟨60⟩ de ani. El domni 27 ⟨26⟩ de ani și era de 34 de ani la suirea în scaun. Del Chiaro [*op. cit.*], p. 147.

[151] Nec. Mustea, în *Letopisețe*, III, p. 63. Asupra morții lui Brîncoveanu și a familiei lui, conține exagerări de cruzime scrisoarea de mai tîrziu a lui Villelongue c. Voltaire, 1730, N. Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 101. Multe acte care descriu cu de-amănuntul sîngeroasa dramă, în Iorga, *Constantin-Vodă Brîncoveanu*, p. 51—81. Vezi și rapoartele olandeze, *ibidem*, p. 128—151. Rapoarte germane care întăresc pe celelalte, în Giurescu și Dobrescu, l.c., p. 259 și urm.

se mențină au fost nevoiți a-l aplica mai mult sau mai puțin, poate că de la Vlad Dracul nu s-a mai întîlnit un alt domn care să-l practice cu mai multă statornicie. Toată domnia Brîncoveanului nu este decît o veșnică cotigire (politică de echilibru) între cele două puteri, cea de la nord și cea de la sud, ce se băteau asupra capului său; mai întîi Austria cu Turcia, apoi Rusia cu aceasta din urmă. Tendința lui supremă era însă d-a sta bine cu amîndouă deodată, învîrtitură gimnastică care-i izbuti de multe ori în lunga sa domnie. Așa am văzut bunăoară cum turcii singuri îl scuzau către francezi, că el fusese nevoit a fățări prietenia către împăratul spre a se putea menținea în scaun, și germanii pe de altă parte uită pînă și lovitura fățișă pe care le-o dă la Zărnești, de îndată ce el le făgăduiește sprijinul său ascuns împotriva turcilor. În relațiile sale cu rușii și cu turcii se caracterizează și mai bine șovăitoarea lui purtare. El ia bani de la ruși spre a le aduna proviant și dă turcilor 300 de pungi spre a nu fi îndatorit să pășească contra noilor săi prieteni. Pe de altă parte, stă cu oștirea lui adunată la Urlați, fără a se da pe față în partea rușilor, așteptîndu-i să vină mai întîi în Muntenia, pentru a se hotărî atunci. Cînd vede însă că Toma Cantacuzino a trecut la ruși, se sperie și părăsește pe aceștia, dînd toată zahereaua cumpărată din banii rusești oștirilor suzeranului său, dar restituind rușilor banii ce-i primise de la ei.

Brîncoveanu caută să-și aibă totdeauna portița deschisă spre a se da în partea celui mai tare. Pînă însă să se desemneze în luptă care din cei doi potrivnici era să rămînă deasupra, el trebuia să se miște între două ape, să cotigească, să țină cumpăna pînă ce momentul critic va fi sunat. Nu se poate tăgădui că Brîncoveanu, în lupta dintre nemți și turci, documentă că poseda atare artă într-un grad cu totul înalt, și, dacă în acea dintre ruși și turci el dădu greș, vina nu fu atîta a lui cît a dezvoltării prea repezi a unor împrejurări pe care nimeni nu le putea prevedea.

Acest sistem politic, care este nevoit să lovească prea în față toate principiile cele mai elementare ale moralei și bunei credinți, care este împins a nu mai cunoaște nu numai sfințenia cuvîntului, dar nici chiar acea a jurămîntului, era din nefericire singurul pe care țările române îl mai puteau întrebuința ca armă în crîncena și desperata lor luptă pentru trai. Așezate între niște vultani cumpliți și avînd o poziție pe jumătate neatîrnată, ele trebuiau să îngrijească, ca fiecare ființă viețuitoare, de păstrarea existenței lor sub imboldirea instinctului de conservare.

La început ele luptaseră cu arma în mînă pentru mîntuirea vieții lor și vitejiile săvîrșite de ele înminunase lumea; era epoca eroică, acea a lui Ștefan cel Mare. Mai tîrziu, cînd puterea otomană începu a mai slăbi și se înălță în fața ei acea a Germaniei (Imperiului habsburgic), vitejia, deși se menține, începu a se împărechia cu cotigirea înspre cel mai tare; era epoca lui Mihai Viteazul.

Cînd nervul împotrivirii fu cu totul tăiat, instinctul conservării îmbrăcă această de pe urmă formă, arma celor slabi, șiretenia vulpii în loc de curajul leului, politica cu două fețe, care-și găsește suprema ei expresie în persoana lui Brîncoveanu. Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Constantin Brîncoveanu înseamnă, la cîte un secol îndepărtare, o schimbare radicală în mijloacele de a asigura nevoia de trai a poporului român.

Acest popor ajunsese, prin vitregile timpuri prin care trecuse, a nu mai avea nici o țintă pe pămînt. Trecuseră vremile acele în care el tindea spre lățirea teritoriului său, spre mărirea și întărirea ființei

sale, tendință înnăscută la toate popoarele. Dorința lui supremă ar fi fost acuma de a fi lăsat în pace să-și ducă fără turburare fizica lui existență. Ce amestec putea el vroi în lupta celor mari, din care numai urmări rele izvorau pentru dînsul? Țările române ar fi dorit să păstreze neutralitatea în mijlocul mișcărilor dușmănești ce se-ncingeau la marginile lor. Asemene lucru însă era cu neputință, căci așezarea lor geografică între cei doi luptători atrăgea numaidecît pe unul din ei ca să se folosească de bogatele și rodnicele lor ogoare. Am văzut cîte slujbe nenumărate făceau ele turcilor. Brîncoveanu este învinovățit de francezi mai ales cu aceea că ar procura nemților proviant din țara lui; și rușii, cînd se apropie de țările române, le cer înainte de toate ajutoare în de-ale mîncării. Ele trebuiau deci, vrînd nevrînd, să ieie parte la luptă; dar pentru a micșora pe cît se putea sorții primejdiei, aplicau sistemul politic caracterizat mai sus.

Dacă din istorie putem trage învățături asupra direcției de dat purtării noastre în viitor, după îndreptarea luată de ea în trecut, atunci vedem că totdeauna zadarnice au fost silințele Țărilor Române de a rămînea neutrale în lupta uriașilor ce le înconjurau. Tot așa vor rămînea lucrurile și de acuma înainte, deoarece o asemenea poziție nu le este învoită din o pricină firească, peste putință de schimbat, așezarea lor geografică, și împrejurările mai noi au confirmat încă o dată vechea lege din trecut [48]*.

NOTE ȘI COMENTARII

[1] — Boierii Brîncoveni nu au nici o legătură cu familia Brancovici; ei își trag numele de la moșia lor cu același nume, fiind înrudiți cu boierii Craiovești și cu Neagoe Basarab. Vezi P. V. Năsturel, *Despre neamul boierilor Brîncoveni și Craiovești,* Buc., 1907 (din „Literatura și arta română", 1907) și mai nou Ștefan Gorovei și Mihai Sorin Rădulescu, *Constantin Basarab Brîncoveanu. Strămoșii, înrudirile și calea spre tron,* în vol. *Epoca brîncovenească,* coord. N. Stoicescu, Craiova, 1990, unde se analizează toate înrudirile familiei.

Menționăm că originea familiei Brîncoveanu din Brancovici se găsește la genealogistul Mihai Cantacuzino banul, căruia Xenopol i-a dat crezare, deși C. Brîncoveanu declara el însuși că era descendent „din vechea dungă a Craioveștilor care și Băsărăbești să chiamă" (N. Iorga, *Inscripții din bisericile României,* I, Buc., 1905, p. 194—195).

Despre modul cum sînt reprezentați predecesorii domnului în pictura de la m-rea Horezu vezi Anca Vasiliu, *„Galeriile voievodale" de la Hurez. Pagini de cronică,* în vol. *Noi cercetări în domeniul istoriei artei românești,* Buc., Academia de științe sociale și politice, 1983, p. 55—62.

[1 bis] — Imre (Emeric) Thököly, fiul unui magnat din Kesmark, a fost conducătorul rebelilor curuți din Ungaria, nemulțumiți de regimul instaurat de stăpînirea habsburgică. După cîteva înfrîngeri, s-a refugiat în Transilvania. La 27 mai 1677, abatele Dominic Révérend, trimisul regelui Franței, a încheiat un acord cu M. Apafi, principele Transilvaniei, și Emeric Thököly, în care se stipula numirea lui Mihail Teleki în calitate de comandant al unei armate de 15 000 de oșteni recrutați din Transilvania și Ungaria și plătiți din vistieria Franței cu 100 000 taleri anual. Această armată trebuia să atace posesiunile răsăritene ale Imperiului habsburgic cu care Franța se afla în război; acțiunile împotriva Habsburgilor nu s-au bucurat de prea mult succes, astfel încît prin pacea de la Nimègue (Nijmegen) din 26 ian./5 febr. 1679 — încheiată între Franța și

---

* În ediția a III-a acest capitol se încheie cu un paragraf intitulat *Personalitatea lui Brîncoveanu,* pe care nu l-am reluat în note, întrucît el este alcătuit prin asamblarea și prelucrarea cîtorva texte greu lizibile, existente în manuscrisul arădean, pe care le-am descifrat și menținut la locurile stabilite de autor.

Imperiul habsburgic — Franța a renunțat la alianța cu Thököly, care s-a orientat apoi spre Imperiul otoman, ceea ce a contribuit la slăbirea mișcării curuțe. La 30 mart. 1697, Thököly se afla la Instanbul, unde primea o pensie mizeră de 5 taleri pe zi, avînd voie să vîndă vin, precum făcea „nella contrada di Greci, vicino al Patriarcato" (N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 142).

După înfrîngerea turcilor de către austrieci, la 1699, Thököly a fost silit să se refugieze la Izmir în Turcia, unde și-a sfîrșit viața în 1705.

Despre epoca lui Thököly și luptele sale s-a scris foarte mult; vezi îndeosebi: David Angyal, *Késmárki Thököly Imre (1657—1705)*, 2 vol., Budapest, 1888—1889; Zsolt Trocsany, *Teleky Mihály. Erdély és a kuruczmozgalom 1690-ig.* [Mihai Teleky. Transilvania și mișcarea curuților pînă la 1690], Budapesta, 1972; Béla Köpeczi, *„Magyarország a Kereszténység ellensége". A Thököly — felkelés az Europai. Kösvéleményben* [„Ungaria, dușmana creștinătății". Rebeliunea lui Thököly în fața opiniei publice europene], Budapest, 1976.

Despre relațiile sale cu țările române vezi amănunte la Paul Cernovodeanu, *Imre Thököly et ses liens avec les Pays Roumains* (RRH, 1982, nr. 1, p. 59—68). Vezi și mai jos nota [12].

[2] — Vezi amănunte la Federigo Carnaro, *Avvisi circa l'assedio e la pressa della fortessa di Buda nel anno 1686*, ed. de S. Bubich, Budapesta, 1891; F. Csillag, *Budavar visszafaglalása 1686-ben.* [Recucerirea orașului Buda, 1686] („Handtörténelmi Közlémenyek", 1956, nr. 3—4, p. 150—157). Pentru campania din același an în Banat, detalii în cronica lui Silahdar Findiklîli Mehmed aga în *Cronici turcești*, II, p. 459—465.

[3] — Despre moartea lui Șerban Cantacuzino vezi supra partea II-a, cap. I, nota [101].

Despre alegerea lui C. Brîncoveanu ca domn în împrejurări grave pentru țară vezi detalii în *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. Const. Grecescu, Buc., 1959, p. 4—10, de unde rezultă că alesul boierilor nu dorea domnia, pretextînd: „ce aș vrea eu cu domniea, de vreme ce ca un domn sînt la casa mea; domniea aceata eu nu o pohtesc ca să-mi înmulțesc grijile și nevoile... în vremi ca aceastea turburate, încungiurați de oști de vrăjmași". La insistențele boierilor, Brîncoveanu a cedat, punîndu-i pe toți să-i jure credință că-l vor sluji „cu dreptate". După alegere, noul domn a trimis o delegație de boieri la Adrianopol să ceară confirmarea Porții (*ibidem*, p. 10—11).

Firmanul de confirmare a lui C. Brîncoveanu ca domn al Țării Românești poartă data de 15—24 nov. 1688 (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 382—383). La începutul anului următor, sultanul cerea noului domn să recupereze de la rudele predecesorului său banii strînși pentru gizie pe anii 1686—1687, cu care trebuiau plătite soldele oștenilor de la Camenița (*ibidem*, p. 384—385).

Domnia lui C. Brîncoveanu a beneficiat de o deosebită atenție din partea istoricilor români care i-au dedicat numeroase monografii și studii, din care amintim: G. Constantinescu-Rîmniceanu, *Vrajba dintre Cantacuzinești, Cantemirești și Brîncoveanu, 1688—1705, cu o introducere și o explicare a adevărului cuprins în Istoria ieroglifică*, teză de licență, Bîrlad, 1889 (lucrare ce s-a bucurat de atenția lui A. D. Xenopol ce i-a dedicat o recenzie în „Arhiva", 1889—1890, p. 477—478); N. Iorga, *Viața și domnia lui Constantin vodă Brîncoveanu*, Buc., 1914 (*Studii și documente*, vol. XXX); Nicolae Popescu, *Viața și traiul domnului Țării Românești Constantin vodă Brîncoveanu*, Buc., 1914 (din BOR, 1914, p. 355—383); N. Iorga, *Valoarea politică a lui Constantin Brîncoveanu. Conferință ținută la Ateneul Român din București in ziua de 15 august 1914*, Buc., 1914; idem, *Valoarea națională a lui Constantin vodă Brîncoveanu* („Neamul românesc", 31 mai 1934); reprodus în *Scrieri istorice*, I, Buc., 1970, p. 341—345; idem, *Originalitatea politicii lui Constantin vodă Brîncoveanu* („Apostolul", 1934, p. 304 și urm.); Sergiu Columbeanu, Radu Valentin, *Constantin Brîncoveanu și epoca sa*, Buc., 1967 (Colecția Orizonturi); Ștefan Ionescu-Panait I. Panait, *Constantin vodă Brîncoveanu*, Buc., 1969 (Colecția Pagini din istoria patriei); Constantin Șerban, *Constantin Brîncoveanu*, Buc. 1969; Ștefan Ionescu, *Epoca brîncovenească. Dimensiuni politice. Finalitate culturală*, Cluj-Napoca, 1981; C. Bălan, *Domnia și personalitatea domnitorului Constantin Brîncoveanu. Unele considerații* (R. Ist. 1988, nr. 9, p. 841—859); *Constantin Brîncoveanu*, red. coord. Paul Cernovodeanu și Florin Constantiniu, Buc., 1989 (culegere de studii).

Despre modul cum este prezentat Constantin Brîncoveanu în istoriografie vezi Andrei Busuioceanu, *Constantin Brincoveanu in viziunea istoriografiei române și străine*, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, p. 9—23, care arată că domnul a fost prezentat în cinci ipostaze: martir, diplomat, precursorul politicii de reformă din sec. XVIII, patron cultural și reprezentant tipic al sensibilității baroce.

Despre bogata activitate diplomatică de la curtea lui C. Brîncoveanu vezi: Paul Cernovodeanu, *Bucarest, important centre politique du Sud-est Européen à la fin du XVII e siècle et au commencement du XVIII-e* (RESEE, 1966, nr. 1—2, p. 147—167); Virgil Cândea, *Diplomația românească sub Constantin Brîncoveanu*, în vol. *Pagini din trecutul diplomației românești*, Buc., 1966; Paul Cernovodeanu, *Coordonatele politicii externe a lui Constantin Brîncoveanu*, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, p. 123—138.

Cel mai complet studiu este al lui Paul Cernovodeanu, *Politica externă și diplomația lui Constantin Brîncoveanu*, în vol. *Epoca brîncovenească*, Craiova, 1990.

Vezi și Al. Mareș, *Din istoria criptografiei românești: cifrul cancelariei brîncovenești pentru corespondența în limba polonă* (AIIAI, 1987, partea I-a, p 335—341).

Despre situația economică și socială vezi: Constantin Bălan, *Aspecte economice din Țara Românească în epoca brîncovenească*, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, p. 24—45 și Florin Constantiniu, *Politica agrară a lui Constantin Brîncoveanu*, în același volum, p. 46—58.

Despre aspra fiscalitate din vremea domniei lui Brîncoveanu vezi: B. Iorgulescu, *Hrisov de la Constantin Brîncoveanu, important pentru a ști dările ce se plăteau sub dînsul în țară* („Arhiva", 1899, nr. 3—4, p. 255—256); H. Chircă, *Veniturile vistieriei lui Constantin Brîncoveanu* (SMIM, I, 1956, p. 213—232); D. Mioc, *La répartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVII e siècle en Valachie*, în vol. *L'impôt dans le cadre de la Ville et de l'Etat*, 1966, p. 296—316. Xenopol revine asupra fiscalității din vremea domniei lui C. Brîncoveanu în cap. următor, par. *Starea economică*.

S-au publicat numeroase documente, izvoare narative etc., din care amintim: N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin vodă Brîncoveanu, la domnia și sfîrșitul lui*, Buc., 1901; A. C. Stourza, *Constantin Brancovan, prince de Valachie. Son règne et son époque*, Paris, 1915 (îndeosebi relațiile cu Rusia, 1701—1714); Anton Maria Del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia con la descrizione del paese, natura, costumi, riti e religione degli abitanti*, ed. N. Iorga, Vălenii de Munte, 1913; publicată și în limba română de S. Cris-Cristian, Iași 1929; V. Papahagi, *Corespondența inedită a lui Constantin Brîncoveanu cu bailul Ascanio Giustinian* (RI. 1931, p. 169—176); N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brîncoveni*, Buc., 1934; D. Buzatu, *Un hrisov brîncovenesc inedit* (MO, 1958, nr. 5—6, p. 430—433); C. Jiga, *Patru scrisori ale doctorului Samuil Köleséri către Constantin Brîncoveanu* (AIIC, 1958—1959, p. 375—377); Dinu C. Giurescu, *Anatefterul. Condica de porunci a lui Constantin Brîncoveanu* (SMIM, V, 1962, p. 353—504); George Potra, *Documente brîncovenești în legătură cu biserici și mănăstiri din țară și străinătate* (GB, 1964, nr. 11—12, p. 1099—1124); Paul Cernovodeanu, *Din corespondența diplomatică a lui Constantin Brîncoveanu* (RA, 1985, nr. 1 și 3 și 1986, nr. 1 și 3).

Documente importante privind relațiile cu Rusia sînt publicate în culegerea *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România în veacurile XV — începutul celui de al XVIII-lea* (în limba rusă), III (1673—1711), Moscova, 1970.

Deosebit de interesante sînt însemnările de taină ale domnului care cuprind numeroase știri despre relațiile cu turcii, călătoriile domnului prin țară, viața personală a domnului etc. Vezi Emil Vîrtosu, *Foletul novel. Calendarul lui Constantin vodă Brîncoveanu, 1693—1704*, Buc., 1942. Vezi și Mario Ruffini, *„Foletul Novel". I calendri di Giovanni Candido Romano alla corte di Constantin vodă Brîncoveanu* (AUB, Limbă și lit., 21, 1972, nr. 1—2, p. 185—227).

Un alt izvor este catastihul-jurnal, despre care vezi: Ion Radu-Mircea, *Un document inedit scris de Constantin Brîncoveanu. Catastihul-jurnal, 1709—1714* (MI, 1979, nr. 7, p. 29—31); Alex. Diță, *O precizare privind însemnările de taină ale lui C. Brîncoveanu* (R. Ist., 1982, nr. 11, p. 1252—1254); Ion Radu-Mircea, *Constantin Brîncoveanu. Însemnări de taină* („Manuscriptum", 1985, nr. 4, p. 7—10) și idem, *Catastih de toate veniturile domniei (ibidem*, p. 10—33).

[4] — Despre acest boier și relațiile sale cu C. Brîncoveanu vezi C. V. Obedeanu, *Aga Constantin Bălăceanu* („Literatura și arta română", 1904, p. 31—59) și T. G. Bulat, *O danie neobișnuită făcută de Constantin Brîncoveanu mănăstirii Sf. Pavel de la Athos* (G.B., 1965, nr. 9—10, p. 849—855), care publică două documente din 1694 despre confiscarea averii boierului „hiclean". Pe locul caselor sale, demolate și devenite „jariște", domnul a înălțat hanul numit apoi al lui Constantin vodă. Vezi N. Stoicescu, *Vechi monumente bucureștene. II. Hanul lui Constantin Brîncoveanu* („Materiale de istorie și muzeografie", 1964, p. 346—354).

[4 bis] — La 25 sept. 1689 se știa la Viena că „il principe di Vallachia colle sue truppe, al numero di 4 m., si trovava verso Czerneck, si crede per tener guardate le sue frontiere" (N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 93—94).

[5] — Despre importantul rol politic deținut de stolnicul C. Cantacuzino, unchiul după mamă al lui C. Brîncoveanu, vezi îndeosebi Virgil Cândea, *Stolnicul între contemporani*, Buc., 1971. La el vom reveni la capitolul de cultură.

[5 bis] — Despre legăturile Țării Românești cu Veterani vezi Viorica Lascu, *Situația Țării Românești în 1688 într-un raport inedit al generalului Federigo Veterani* (SUBB, Historica, 1967, fasc. 2, p. 29—43); Dinu Dumitrescu, *Un „ziar" din anul 1688 despre o solie trimisă de Șerban Cantacuzino la generalul Veterani* („Studia bibliologica", III, 1969, p. 593—596).

[6] — Vezi L. Boicu, *Dramatica opțiune a lui Constantin Brîncoveanu în fața istoriei* („Cronica", 1983, nr. 30, p. 1).

[7] — Referindu-se la situația în care se afla Țara Românească după incursiunile oștenilor lui Heissler și ale tătarilor, stolnicul C. Cantacuzino scria unui demnitar polon: „Pățaniile acestei țări necăjite și vrednice de plîns care i s-au întîmplat prin prădăciunile, jafurile și alte foarte multe daune și nerușinări ce nu se pot povesti atît din partea oștirii nemțești, cît și din cea a tătarilor, nu le pot descrie exact, căci pentru aceasta ar trebui mult timp și multă hîrtie". Stolnicul explică mai departe modul în care domnul l-a rugat pe Heissler să nu-și ierneze oștile în Țara Românească, „căci cu prilejul așezării lor aici vor veni tătarii și vor ruina cu totul țara". Refuzul lui Heissler a oferit tătarilor prilejul de a jefui țara „în lung și în lat vreme de cincizeci de zile", producînd mari pagube: „toți ne aflăm așadar prădați, păgubiți și în multe locuri incendiați. Sîntem în primejdie ca poporul de jos să moară de foame" (Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Buc., 1983, p. 325—326).

Pagubele suferite de locuitorii Țării Românești din partea ostașilor austrieci au fost atît de mari încît, în april. 1690, sultanul dădea dreptul acestora să cumpere secară și mei de la schelele situate în dreapta Dunării (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 392—393).

Despre campaniile austriece în Țara Românească vezi și știrile furnizate de Luigi Ferdinando Marsigli la Alex. Marcu, *Date ce ne privesc în autobiografia contelui Marsigli*, în vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 247—253 și la N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine* (AARMSI, s. II, t. XXI, p. 1—108). Vezi și *Călători străini*, VIII, p. 48—63.

Trebuie să menționăm însă că, la 9 martie 1688, alături de unchii săi, Constantin și Mihai Cantacuzino, C. Brîncoveanu jurase credință împăratului Leopold I; documentul a fost elaborat în taină și trimis la Viena fără știrea domnului Șerban Cantacuzino. Vezi C. Giurescu, *Documente răzlețe din arhivele Vienei (1535—1720)* („Bul. Com. istorice", I, 1915, p. 298—299). După ce a văzut că austriecii intenționau să ocupe Transilvania și după pagubele pricinuite Țării Românești, C. Brîncoveanu a devenit mai prudent.

[8] — La 29 april./9 mai 1688, generalul imperial Carafa dicta reprezentanților principelui M. Apafi o declarație prin care Transilvania renunța „de bună voie" la suzeranitatea turcească și intra „sincer și cu bună credință" sub protecția împăratului habsburgic. Reprezentanții Transilvaniei acceptau primirea garnizoanelor austriece în cetățile Chioar, Hust, Gurghiu și Brașov și promiteau ca, în caz de nevoie, să ridice armele împotriva Imperiului otoman. Stările Transilvaniei cereau în schimb să li se confirme libertățile și privilegiile. Declarația punea capăt suzeranității Porții asupra Transilvaniei, care a trecut sub stăpînire habsburgică.

Diploma leopoldină din 24 nov./4 dec. 1691 a reglementat relațiile Transilvaniei cu Imperiul habsburgic, ale cărui trupe ocupaseră țara. Vezi I. Lupaș, *Sfîrșitul suzeranității otomane și începutul regimului habsburgic în Transilvania*, Buc., 1943 (din AARMSI, s. III, t. XX (V, 1943).

[8 bis] — La 20/29 mai 1690, caimacanul de Istanbul arăta că domnul „este credincios și supus desăvîrșit al măreţului meu stat" și hotăra ca, în schimbul slujbei sale cinstite, să i se dea ca recompensă casa și vila de pe țărmul mării ale decedatului Șerban" (Cantacuzino) (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 397).

[9] — După cum arată N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 400, în decizia lui C. Brîncoveanu un rol important l-a jucat faptul că, în mai 1690, aga C. Bălăceanu — dușmanul său — fusese numit de imperiali comandant general al oștirilor austriece ce urmau să acționeze în țările române, precum și al celor ce s-ar putea strînge acolo. Vezi și C. Giurescu — N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 26.

[10] — Vezi T. Tacit, *Lupta dintre satul Zernești și Tohanul Vechi, 21 august 1691* („Albina Carpaților", 1879, nr. 7, p. 102—103, nr. 8, p. 116—119); N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 110—114; Paul Binder, *Cronologia campaniei din*

1690, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, p. 113—122; Constantin Rezachevici, *Constantin Brîncoveanu — Zărnești, 1690*, Buc., Editura Militară, 1989 (cu un capitol despre oastea lui Brîncoveanu).

Despre jafurile săvîrșite de oștile lui Thököly vezi nota lui I. Minea, *De cînd cu Tokoli* („Cercetări istorice", 1925, nr. 1, p. 10). Vezi și A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, p. 250 (cu sursele săsești).

Importanța participării lui C. Brîncoveanu la această acțiune a fost recunoscută de generalul imperial Veterani — în general binevoitor față de români — care susținea că Heissler a fost înfrînt „datorită faptului că și l-a făcut dușman pe domnul Țării Românești, care — pentru a se răzbuna — a reluat corespondența (= legăturile — N.S.) cu Thököly, fără de care acesta nu ar fi îndrăznit niciodată să intre în Transilvania" *(Călători străini*, VII, p. 469).

[11] — Cronica lui Radu Greceanu a fost editată de Ștefan D. Grecianu, *Viața lui Constantin vodă Brîncoveanu de Radu vel logofăt Grecianu, cu note și anexe publicate de...*, Buc., 1906 (la p. 249—356, note și anexe despre familia lui C. Brîncoveanu), lucrare neutilizată de Xenopol, și apoi de Aurora Ilieș, Buc., 1970.

Despre modul cum este prezentat Constantin Brîncoveanu în cronicile epocii vezi Aurora Ilieș, *Constantin Brîncoveanu în cronistica epocii sale*, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, p. 202—218.

[12] — După cum se spune în *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, p. 33, întrucît trupele lui Thököly au săvîrșit „multe jafuri și răotăți" în Țara Românească, C. Brîncoveanu „au trimis slujitori asupra lui și unde-i găsea oameni de ai lui îi omorîea fără milă". După ce Thököly a trecut la Vidin, „au avut țara odihnă".

Spusele cronicarului sînt confirmate și de un raport din 23 mai 1691, în care se arată că C. Brîncoveanu se plîngea la Poartă de Thököly: „non potendo piu soffrire le insolenze causate di loro husari, che molti di loro son stati trucidati per le loro rapine e mal comportamento" (N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 123).

În același timp Thököly se lamenta lui reis efendi — care-l proteja — împotriva lui C. Brîncoveanu, care căuta să-l ucidă; în plus, „nelli boschi dove passavano li husari, (Vallachi) hanno molti centinara trucidato" *(ibidem)*.

Într-un raport din 18 febr. 1692, redactat la Istanbul, se afirma că Thököly „teme dalli Moldavi e Wallacchi, perché e molto mai visto da loro" *(ibidem*, p. 127). În fond, ce căuta el în Țara Românească?

Despre relațiile lui Thököly cu C. Brîncoveanu vezi *Monumenta Historiae Hungarica. Scriptores*, XXIII, Pesta, 1868, p. 125, 138—140, 163, 173—175, 246, 251—252, 289—291 passim.

[13] — Vezi o plîngere a boierilor ostili lui C. Brîncoveanu și Cantacuzinilor publicată de I. Tanoviceanu, *Document din arhiva Ministerului de interne al Austriei* („Arhiva", 1898, p. 231—232).

[13 bis] — Dintr-o relatare din 26 iulie 1692 aflăm că ambasadorul Franței „continua a sollecitar il Greco Cupari con donativi e con mille cabale per farsi dichiarar dalla Porta prencipe di Vallacchia, e non trovano altra causa per discreditarlo (pe C. Brîncoveanu — N.S.) e per farlo nemicar con tutti, che farlo publicar per traditore, e che s'intenda coll'Imperatore" (Hurmuzaki, V/2, p. 238—239 și N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 130). Este vorba de Lascarachi Ruset, de care C. Brîncoveanu a reușit să scape, obținînd de la Poartă ordinul de exilare *(ibidem*, p. 141).

[14] — Despre relațiile lui C. Brîncoveanu cu Imperiul habsburgic vezi: V. Drăghiceanu, *Constantin Brîncoveanu conte al regatului ungar și principe al sacrului Imperiu roman* (CL, 1915, p. 928—935): și extras, Buc., 1915; N. Iorga, *Les diplômes impériaux de Constantin Brîncoveanu, prince de Valachie* (RHSEE, 1937, p. 177—186); J. Gouillard, *Constantin III Brîncovan (1709—1714) et l'Autriche d'après les documents inédits* (BSHAR, 1943, p. 55—125); Nicolae Șerbănescu, *Constantin Brîncoveanu și Austria* („Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena", 1966); G. Bădărău, *Raporturile politice româno-austriece, 1683—1718* (AIIAI, 1985, partea II-a, p. 461—482, 1986, partea I-a, p. 161—166); C. Șerban, *Relațiile lui Constantin Brîncoveanu cu Austria* (R. Ist., 1988, nr. 9, p. 895—911), care scoate în relief „abilitatea diplomatică a voievodului".

Despre relațiile domnului cu Transilvania — unde avea intenția să se retragă în vremuri de restriște și unde deținea numeroase proprietăți, printre care și casele din Sîmbăta — Făgăraș, construite de meșterii care au lucrat la Mogoșoaia — vezi: Mihai Șofronie, *Aspecte privind relațiile dintre Țara Românească și Transilvania în timpul lui Constantin Brîncoveanu* („Studii și comunicări", Muzeul Brukenthal, 14, 1979, p. 374 și urm.); N. Stoicescu, *Mănăstirea Brîncoveanu din Sîmbăta de Sus, un simbol al legăturilor religioase și culturale dintre Transilvania și Țara Românească* (M.A., 1986, nr. 1, p. 77—94, nr.

2, p. 208—226); Ioan Aurel Pop, *Domnia lui Constantin Brîncoveanu și românii din Transilvania — realitate istorică și reflectare în istoriografia românească transilvăneană din secolul XVIII*, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, p. 59—73.

Despre relațiile domnului cu Anglia, prin intermediul ambasadorului Paget, vezi E.D. Tappe, *Documents concerning Rumania in the Paget Papers* („The Slavonic and East European Review", 1954, t. 33, p. 201—211); Paul Cernovodeanu, *Arhiva diplomatică a lordului William Paget (1673—1713)* (RA, 1975, nr. 1, p. 80—92); Andrei Pippidi, *Un episod al relațiilor româno-engleze: Corespondența dintre Constantin Brîncoveanu și lordul Paget*, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, p. 139—155.

[15] — Oradea a fost cucerită după 6 săptămîni de bombardament (Hurmuzaki, XVI, p. 275).

[15 bis] — Într-o relație din Viena — datată 25 dec. 1689 — se spune că domnul se învoise „di pagar 600 m. fiorini per la ripartitione militare alla Cassa di guerra di S. M. Cesarea e far un donativo di 1500 cavalli per servitio della rimonta, e di più concedere în quel Principato i quartieri per 12 regimenti e mezzo" (N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 104). Ne putem întreba, desigur, cu ce „drept" pretindea Imperiul habsburgic asemenea obligații de la domnul Țării Românești? Și aceasta mai ales după ce devenise evident caracterul expansionist al campaniei sale anti-otomane prin ocuparea Transilvaniei.

[16] — Vezi și I. T⟨anoviceanu⟩, *O scrisoare a lui Mihai Băjăscu postelnic către părintele Macarie din 1689* („Arhiva", VII, 1896, p. 102—104).

[17] — Despre primirea lui Marsigli la București vezi și *Călători străini*, VIII, p. 55—56.

Menționăm că Marsigli a lăsat o importantă operă care cuprinde date interesante și despre țările române. Vezi: Comte de Marsigli, *La Hongrie et le Danube en XXI contes trés fidelement gravées d'après les dessins originaux et le plan levés sur les lieux par l'auteur même*, Hague, 1741; L. F. Marsigli, *Relazione dell'autore a sua maestà Cesarea dello stato della Corte Ottomana, della sua milizia, de'tratatti fattisi insino a quel tempo intorno alla pace di ⟨16⟩91, dell intenzione della Transilvania, dell'inchinazione della Valacchia, e del portamento del Tekly ed Aisler*, la N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine* (*AARMSI*, s. II, t. XXI, 1899, p. 1—108); R. Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romenia*, Buc., 1916, p. 187—194; Maria Amaldi, *La Transilvania nei documenti Marsigli*, Bologna, 1926; idem, *La Transilvania attraverso i documenti del Conte Luigi Ferdinando Marsigli*, Roma, 1931; Alex. Marcu, *Date ce ne privesc în autobiografia contelui Marsigli*, în vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 247—253); Dinu Adameșteanu, *Il primo archeologo della Romania: Luigi Ferdinando Marsigli*, Roma, 1942; Marcel Romanescu, *Cantemir, Montesquieu și Marsigli*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu*, Buc., 1944, p. 413—434.

La 1701 — cînd Porfirita era dragoman al Porții — se arăta că el „a servit cu devotament și cinste, mai bine de 25 de ani, în slujba de capachehaie al Țării Românești și Moldovei". La această dată — „fiind bătrîn și incapabil de muncă" — cerea scutire de dări (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 457).

Despre reprezentanții lui C. Brîncoveanu la Poartă detalii interesante la Viorel Panaite, *Reprezentanța diplomatică a Țării Românești la Poarta otomană în epoca lui Constantin Brîncoveanu* (R. Ist., 1988, nr. 9, p. 877—894).

[17 bis] — Merită să amintim aici că luptele purtate de austrieci contra otomanilor erau urmărite cu atenție în mediile românești. Ni s-a păstrat, de pildă, un foarte interesant desen făcut de stolnicul C. Cantacuzino reprezentînd asediul cetății Petrovaradin. Vezi Paul Cernovodeanu, *Un croquis du siège de la forteresse de Petrovaradin (1694) appartenant au sénéchal Constantin Cantacuzène* (RESEE, 1976, nr. 4, p. 591—601 + 1 plan).

Despre luptele din această epocă se pot vedea: S. Bizoreri, *La sacra Lega contro la potenza Ottomana*, vol. I—II, Milano, 1690—1700; *Des Grafen Veterani Kaiserlichen Feldmarschalls Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683 bis 1694...*, Dresden, 1788; Francisc Wagner, *Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti*, vol. I—II, Augsburg, 1731; *Theatrum Europaeum*, vol. XIV (1691—1695), Frankfurt am Main, 1702 etc.

[18] — Despre luptele din această regiune vezi Hans Peter Petri, *Der Festung Temeschwar im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Erinnerung an die Befreiung der Banater Hauptstadt von 250 Jahren*, München, 1966 (cu o bogată bibliografie) și Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. D. Mioc, Buc., 1969, p. 149—154.

[18 bis] — Despre congresul de pace de la Karlovitz, care a consemnat trecerea Transilvaniei sub stăpînirea Imperiului habsburgic, respingînd însă pretențiile Poloniei de a anexa Moldova, vezi mai nou Paul Cernovodeanu, *Le journal des travaux du Congrès de Karlowitz (1698—1699)* (RESEE, 1981, nr. 2, p. 325—354), cu știri din arhiva lordului William Paget.

Pacea de la Karlowitz a fost salutată de stolnicul C. Cantacuzino ca o adevărată binefacere pentru „această țară pustiită de războaie și deznădăjduită" (A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 227).

Despre rolul lui Alexandru Mavrocordat, dragomanul Porții, s-a scris foarte mult: Alexandre A. C. Stourdza, *Figures helléniques méconnues: I Alexandre Maurocordato l'Exaporite (1641—1709)*, Paris, 1912; Constantin Amantos, în „Ellinika", VI, 1932, p. 335—350 (în l. greacă); G. Brătescu, *Alexandru Mavrocordat Exaporitul și medicina românească* („Viața medicală", 1966, nr. 20, p. 1417—1422); Nestor Camariano, *Alexandre Mavrocordato le grand dragoman. Son activité diplomatique (1673—1709)*, Thessaloniki, 1970; Paul Cernovodeanu, *Alexandros Mavrokordatos „ex apporriton" (1641—1709)*, în *Diplomați iluștri*, vol. IV, Buc., 1983, p. 5—64, etc.

Vezi, de asemenea, Paul Cernovodeanu, Mihail Carataşu, *Correspondance diplomatique d'Alexandre Mavrocordato l'Exaporite, 1676—1703* (RESEE, 1982, nr. 1, p. 83—128, nr. 3, p. 327—348 și 1984, nr. 4, p. 327—358) (cu o bogată bibliografie și note explicative despre mersul tratativelor de pace).

Despre poziția diplomației otomane vezi Rifa'at A. Abou-El-Haj, *Ottoman Diplomacy at Karlowitz* („Journal of the American Oriental Society", vol. 87, 1967, nr. 4); idem, *The formal closure of the Ottoman frontier in Europa: 1699—1703 (ibidem*, vol. 89, 1969, nr. 3).

[19] — Pentru a înțelege pînă unde mergea „generozitatea" regelui Franței față de Polonia, va trebui să arătăm că el oferea de soție fiului regelui Sobieski o principesă franceză, după care fericitul ginere urma să fie făcut „Souverain des Principautés de Moldavie et de Valachie, que S. M. (le roi) lui cederoit (après avoir chassé les Turcs de l'Europe) et dont elle faciliteroit la conqueste aux Polonois, qui n'auroient pas de peine à le faire" (N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 404).

Ce „drept" avea Ludovic al XIV-lea să „cedeze" țările române, acesta rămîne un secret al diplomației franceze și al lui Gravier d'Ortieres, autorul planului. Vezi Henri Omont, *Projets de prise de Constantinople et de fondation d'un empire français d'Orient sous Louis XIV* („Revue d'histoire diplomatique", VII, 1893, p. 239—240).

[19 bis] — După moartea ambasadorului William Harbord la Belgrad, la 21 iulie 1692, William al III-lea, regele Angliei, a delegat pe Heemskerck să continue — ca mediator — negocierile de pace între cele două tabere. La 5 sept. 1692 suveranul britanic a însărcinat pe lordul Paget să meargă la Poartă ca ambasador. Vezi amănunte la: G. van Antal, J. C. de Pater, *Weenschee Gezantschaps berichten van 1670 to 1720*, vol. I, Gravenhaven, 1929, p. 517 și urm.; Collin J. Heywood, *English diplomacy between Austria and the Ottoman Empire in the war of the Sacra Liga, 1684—1699*, teză de doctorat, Londra; Paul Cernovodeanu, *Arhiva diplomatică a lordului Paget 1637—1713)* (RA, 1975, nr. 1, p. 80—92). Vezi și scrisorile schimbate între Al. Mavrocordat și Paget în timpul tratativelor, publicate în RESEE, 1984, nr. 4, p. 327—358.

[20] — Fortăreața Azov a fost cucerită de ruși la 18/28 iulie 1696, iar otomanii au recunoscut stăpînirea lui Petru cel Mare prin pacea din 1700. Vezi B. V. Lunin, I. N. Potapov, *Azovskije pohody Petra I (1695—1696 gg)*. [Campania de la Azov a lui Petru I], Rostov, 1940; S. F. Oreškova, *Russko-Turețkie otnošcenijav načale XVIII B.* [Relațiile ruso-turce la începutul sec. XVIII], Moscova, 1971, p. 28—33.

Merită să amintim că, în timpul acestor lupte, o solie a lui C. Brîncoveanu expunea țarului Petru cel Mare planul unei campanii la care să participe Țara Românească, Moldova, sîrbii, bulgarii, albanezii și macedonenii, dînd asigurări că „vom lupta nu ca oamenii ci ca leii pentru patria și neamul nostru" *(Istoriceskie sviazi*, III, p. 118—121, 127—131; cf. A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 227—228).

[21] — Pacea dintre Rusia și Imperiul otoman a fost semnată la 3/13 iulie 1700 la Constantinopol. Vezi M. M. Bogoslovski, *E. I. Ukraintzev v Konstantinopoljia, 1699—1700*, Leningrad, 1948

[22] — Contele de Öttingen, membru al delegației imperiale la negocierile de pace de la Karlowitz, a fost trimis în oct. 1699 la Istanbul pentru schimbarea instrumentelor de ratificare a păcii; după discuții îndelungate, și-a îndeplinit misiunea, părăsind orașul în oct. 1700. Pentru amănunte vezi jurnalul capelanului de Simpetro, *Diarium oder Aussfürliche curiose Reise Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von dar wider zurück in Teutschland... des... Grafen... Wolfgang zu Ottingen...*, Augsburg, 1701.

[23] — Alexandru Mavrocordat a întreținut relații apropiate cu C. Brîncoveanu, cu care s-a și înrudit: Scarlat — fiul Exaporitului — s-a căsătorit cu Ilinca, fiica domnului, care l-a făcut pe ginerele său mare postelnic (15 ian. 1698—3 ian. 1699) și i-a încredințat un venit de circa 150 000 lei anual, o sumă

imensă pentru acea vreme (Hurmuzaki, V/2, p. 286). Scarlat a murit însă la scurtă vreme (iunie 1699), fiind îngropat la Tîrgoviște. Nu au lipsit zvonurile că tînărul ar fi fost otrăvit de C. Brîncoveanu „pentru niște pricini ce avea socrul cu ginerele între dînșii" (R. Popescu, *Istoriile*, p. 199).

După această dată, relațiile domnului cu marele dragoman al Porții s-au mai răcit. La 1700 cronicarul oficial al lui C. Brîncoveanu nota însă că „prea înțeleptul dragoman" a refuzat să devină unealta lui Antioh Cantemir, care încerca sa-l folosească împotriva domnului Țării Românești (Greceanu, ed. A. Ilieș, p. 133). În fiecare an din această vreme *Condica vistieriei* lui C. Brîncoveanu înregistrează numeroase daruri în bani (cîte 1 000 de taleri de Paște) și blănuri trimise Exaporitului (p. 402, 425, 467, 539, 570, 615, 659, 697, 712).

[24] — Despre Iacob Pylarinos vezi N. Vătămanu, *Medici și astrologi la curtea lui Constantin Brîncoveanu* („Viața medicală", ian. 1966, p. 51—56).

[25] — Chemarea lui C. Brîncoveanu la Poartă în 1703 a fost unul din cele mai critice momente din viața acestuia; despre ea aflăm detalii în: E. Vîrtosu, *Foletul novel*, p. 190, în cronica oficială redactată de R. Greceanu, ed. A. Ilieș, p. 144—145, ca și într-un raport al lui Teodor Corbea (A. C. Sturza, *op. cit.*, p. 39—40). Călătoria — desfășurată între 28 mai și 28 iunie — a avut drept urmare reconfirmarea domnului, reconfirmare care — așa cum arată și Xenopol — a costat țara o substanțială creștere a tributului, ca și numeroase daruri împărțite cu generozitate de domn: circa 400 de pungi — adică 200 000 de taleri — după raportul lui T. Corbea, iar după o altă relație numai demnitarilor turci li s-ar fi împărțit 600 000 florini (Hrmuzaki, IX/1, p. 401).

După întoarcerea domnului la București, stolnicul C. Cantacuzino, ca și ambasadorul rus Tolstoi, anunțau că Brîncoveanu, „necruțîndu-și averea, îi mitui pe turci, ajungînd să fie pe placul tuturor". După revenirea domnului la București, cancelarul Feodor Alekseievici Golovin propunea lui Petru cel Mare: „mi se pare că ar fi drept să-i trimitem acum, la întoarcere, niște blănuri în valoare de cîteva mii de ruble, căci, după cum umblă vorba în Valahia, el ar avea neplăceri din cauza noastră" („Studii și cerc. de istorie medie", 1950, nr. 1, p. 200).

[26] — A fost, de fapt, o boală diplomatică, prin care C. Brîncoveanu și-a amînat călătoria cu scopul de a cîștiga timp pentru ca banii săi să învingă (N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 417). Tot acolo știrea că domnul a pus să se picteze scenele călătoriei la Adrianopol pe pereții palatului de la Mogoșoaia.

După cum aflase D. Cantemir, C. Brîncoveanu ar fi spus stolnicului C. Cantacuzino că „mai bine ar dori să moară, cerșind o bucată de pîine în pămînt creștinesc, decît să mai treacă odată Dunărea spre a merge la Țarigrad" (*Opere*, vol. V, p. 10). Era o recunoaștere sinceră a emoției puternice încercate de domn în această primejdioasă călătorie.

În același timp, încerca să ocupe tronul Țării Românești un pretendent necunoscut lui Xenopol, numit Marco beizadea. Vezi P. P. Panaitescu, *Marco pseudobeizade. Un pretendent la tron în vremea lui Constantin Brîncoveanu*, în vol. *Omagiu fraților Lapedatu*, Buc., 1936, p. 639—644 (și extras).

[27] — După opinia stolnicului C. Cantacuzino, Exaporitul ar fi pus la cale chemarea domnului la Poartă „par sa ruse et sa fourberie qu'il a inventé et qu'il a demandé au vizir de faire venir nôtre hospodar près de la Porte" (C. A. Sturdza, *op. cit.*, p. 80—81). Este foarte posibil că marele dragoman nu urmărea decît să stoarcă noi sume de bani de la C. Brîncoveanu, deoarece — convins de darurile primite — va sprijini pînă la urmă confirmarea acestuia (Greceanu, p. 144). După cum spunea Toma Cantacuzino la 1703, toți demnitarii Porții „nu gîndesc decît să fure și să jefuiască" (N. Iorga, *Histoire des Roumains*, VI, p. 560).

[28] — Radu Popescu vorbește despre două majorări de haraci: prima după pacea de la Karlowitz, de la 250 la 280 de pungi (p. 198), iar a doua la 1703 de „240 de pungi peste cele 280 ce era mai nainte" (p. 200). Este vorba deci de alte cifre decît cele indicate de Xenopol.

Dintr-o poruncă a sultanului Ahmed al III-lea din ⟨1705⟩, rezultă că „valoarea adevărată" a haraciului datorat de Țara Românească era de 141 698 de groși (Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană*, p. 479). Dar această sumă este egală cu cele 280 de pungi cît avea haraciul înainte de 1703! Despre mărirea haraciului la 1703 vezi analiza izvoarelor la Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX* (SMIM, II, 1957, p. 40—41), care admite că haraciul s-a urcat la 500—520 de pungi.

[29] — Despre această dare — una din cele mai grele din cîte au existat pe averea contribuabililor — vezi V. Mihordea, *Văcăritul, dare temporară* („Studii", 1968, nr. 3, p. 449—467).

[30] — Stolnicul şi-a sfătuit nepotul „să-şi păzească treaba şi grija ţării sale", motivînd ca „de vor turcii să dea Moldova asupra lui vodă..., pentru florile cucului sau pentru alte ghizdării (plăceri) ale măriei sale, făr-de cît... *ca să dea el banii ce ar cerea, şi ai Moldovei,...; ştiindu-l bogat mare, să miră cum îl vor mai mulge*" (Şt. Ionescu şi Panait I. Panait, *op. cit.*, p. 218).

[31] — Despre răscoala zisă a curuţilor — conduşi de Francisc Rákóczi al II-lea — împotriva stăpînirii austriece s-a scris foarte mult. Vezi îndeosebi: Camil Horn, *Francois II Rákóczi, prince de Transylvanie*, Paris, 1906; Şándor Márki, *II. Rákóczi Ferenc*, 3 vol., Budapest, 1907—1910; E. Pillias, *Etudes sur Francois II Rákószi, prince de Transylvanie*, Paris, 1939; Béla Köpeczi — Agnes Várkónyi, *II. Rákóczi Ferenc*, Budapest, 1955; Zsolt Trócsányi, *Erdély Kormányzata II. Rákóczi Ferencz Korában* [Guvernarea Transilvaniei în perioada lui Fr. Rákóczi al II-lea] („Levéltári Közlemények", 1955, p. 148—187) etc.

Despre desfăşurarea şi succesiunea luptelor din Transilvania — la care au participat şi românii, care sperau că vor scăpa de asuprirea socială şi naţională — vezi Ladislau Gyémánt, *Aspecte militare ale luptei sociale şi naţionale a românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în vol. *Oastea cea mare*, Buc., 1972, p. 57—62. Vezi şi Liviu Patachi, *Căpitani de cete militare şi haiduci români la începutul sec. XVIII* (SAI, II, 1957, p. 131—156); Coloman Oszóczki, *Documente inedite referitoare la Pintea Viteazul în arhivele maramureşene* („Marmatia", II, 1971, p. 106—120).

În proclamaţia sa, din 29 nov. 1703, conducătorul răscoalei promisese locuitorilor scutiri de dări şi de slujbe iobăgeşti. Vezi N. Iorga, *Francisc Rákóczi al II-lea, învictorul conştiinţei naţionale ungureşti şi românii* (AARMSI, s. II, t. XXXIII, 1910) şi Carol Göllner, Paul Abrudan, *Francisc Rákóczi al II-lea (1704—1713)*, Buc., 1983.

După cum arată autorii amintiţi — citînd pe cronicarul Marcus Fronius — exista îngrijorarea că românii din Transilvania vor fi sprijiniţi de munteni şi moldoveni pentru a-şi recîştiga drepturile pierdute în principat: „dacă (românii ardeleni — N.S.) îşi vor îndrepta privirile la adevăratul război şi vor învăţa să poarte armele, atunci va fi foarte de temut ca, revenindu-le în inimi virtutea romană, să nu se bată pentru stăpînirea Transilvaniei, dîndu-le o mînă de ajutor atît moldovenii, cît şi muntenii" (*op. cit.*, p. 138—139).

Despre relaţiile lui F. Rákóczi al II-lea cu Franţa — care l-a susţinut împotriva Imperiului habsburgic, adversarul său din acea vreme — detalii la Béla Köpeczi, *La France et la Hongrie au debut du XVIII e siècle. Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*, Budapest, 1971.

[32] — Despre atitudinea binevoitoare a cercurilor conducătoare muntene faţă de răscoală vezi Paul Cernovodeanu, *Primele ştiri privitoare la insurecţia rákócziană în corespondenţa stolnicului Constantin Cantacuzino din anii 1703—1704*, în vol. *Studii de istorie a naţionalităţilor conlocuitoare din România şi a înfrăţirii lor cu naţiunea română. Naţionalitatea maghiară*, Buc., 1976, p. 79—101; idem, *Das Echo des Rákóczi —Aufstandes in der Walachei und in der Moldau*, extras din vol. *Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen*, 1977.

Merită să amintim aici de faptul că, la 9 iulie 1709, fraţii Mihai şi Constantin Cantacuzino juraseră credinţă lui Fr. Rákóczi al II-lea dacă acesta îi sprijinea să se aleagă domn unul din membrii familiei lor. Ei se angajau să ajute trupele curuţilor, acuzîndu-l pe C. Brîncoveanu că le era adversar. Vezi Paul Cernovodeanu, *A Havasalföldi és Moldvai vezető körök magatartása a kuruk felkelessel szemben* [Atitudinea cercurilor conducătoare din Ţara Românească şi Moldova faţă de insurecţia rákócziană], în *Rákóczi Tanulmányok*, Budapest, 1976, p. 258 şi urm.

[33] — Ferriol l-a înlocuit pe Castagnères la 1700. De la el ni s-au păstrat numeroase rapoarte cu ştiri şi despre ţările române din perioada 1692—1709, publicate parţial într-un volum (*Correspondance du marquis de Férriol, ambasadeur de Louis XIV à Constantinople*, Anvers, 1870), precum şi în colecţia Hurmuzaki, XVI, p. 276 şi urm. şi Supl. I/1, p. 298 şi urm. Din nefericire, lipseşte din volumul amintit corespondenţa anilor 1703—1705. Férriol a fost prieten cu Dimitrie Cantemir, pe care l-a adăpostit în casa sa, ceea ce explică mai bine duşmănia sa împotriva lui C. Brîncoveanu. Sub numele de „Cucoşul Evropei", Férriol ocupă un loc însemnat în *Istoria ieroglifică* a lui D. Cantemir.

Despre duşmănia dintre C. Brîncoveanu şi ambasadorul Franţei, care l-a costat pe domn „mari sume de bani", vezi Ionescu—Gion, *Ludovic XIV şi Constantin Brîncoveanu*, Buc., 1884, p. 263 şi urm. Vezi şi Germaine Lebel, *La France et les Principautés Danubiennes (du XVI e siècle à la chute de Napoleon I-er)*, Paris, 1955, p. 44—49.

[34] — Despre relațiile lui C. Brîncoveanu cu Petru cel Mare vezi N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țerile noastre (1709—1714)*, Buc., 1911 (din AARMSI, s.II, t.XXXIII, 1910—1911, p. 71—127 + 4 pl); P. P. Panaitescu, *Din relațiile Principatelor Române cu rușii la sfîrșitul veacului al XVII-lea* („Rev. Societății istorico-arheologice", Chișinău, 1934, p. 53—61); Scarlat Struțeanu, *Frații Corbea, doi umaniști ardeleni la curtea lui Constantin Brîncoveanu* („Ramuri", 1941, nr. 1—2, p. 40—55); C. Gheorghe, *Legături între Petru cel Mare și Constantin Brîncoveanu* („Studii", 1950, nr. 3, p. 169—177); G. Georgescu-Buzău, *Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea: David Corbea ceaușul*, în vol. *Relațiile româno-ruse în trecut. Studii și conferințe*, Buc., 1957, p. 42—62; Constantin Șerban, *Legăturile stolnicului Constantin Cantacuzino cu Rusia* (SAI, II, 1957, p. 237—254); Ștefan Meteș, *Din relațiile noastre cu Rusia. Frații David și Teodor Corbea din Brașov in slujba poporului român, ca luptători contra unirii cu Roma, ca diplomați și scriitori* (MA, 1960, nr. 11—12, p. 836—862); L. E. Semionova, *Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Țara Românească și Rusia la sfîrșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII* („Romanoslavica", V, 1962, p. 29—51); idem, *Russko-valasskie otnosenija v konce XVII-naceale XVIII v.*, Moscova, 1969; Elena Ionescu, *Din corespondența inedită a lui David Corbea ceaușul* („Cumidava", VI, 1973, p. 63—82) etc.

Numeroase scrisori despre activitatea lui David Corbea la curtea lui Petru cel Mare — care-l considera „un om prea bun, credincios și isteț" — au fost publicate de G. S. Ardeleanu în „Studii și cerc. de istorie medie", 1950, nr. 1, p. 203—218. În calitate de „consilier aulic" al țarului, a fost solul acestuia la Francisc Rácóczi al II-lea. La 25 sept. 1706, Gavriil Ivanovici Golovkin scria lui C. Brîncoveanu că David Corbea „și-a dovedit în multe treburi grele credința sa atît maiestății sale țarului, cît și vouă" *(ibidem*, p. 207).

[34 bis] — Știrea despre ridicarea turnului Colțea de către oșteni suedezi din armata lui Carol al XII-lea se află la Franz Ioseph Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, I, Viena, 1781, p. 292—294. Vezi precizările lui Paul Cernovodeanu, *Istoricul turnului Colței în documentele vremii* (R. M., 1966, nr. 5, p. 392—396).

[35] — La 1711 C. Brîncoveanu se plîngea turcilor că nu le poate da zaherea „din cauza lipsurilor provocate de secetă", motiv pentru care „această țară are greutăți și se află la strîmtoare în privința zaherelei" (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 499).

[36] — Despre plecarea spătarului Toma Cantacuzino din tabăra de la Urlați și trecerea sa prin regiunea Buzău pînă la Brăila vezi amănunte la I. Ionașcu, *Două știri mărunte privind legăturile Țării Românești cu Rusia în epoca lui Brîncoveanu* („Studii și cerc. de istorie medie", ian.—iunie 1951, p. 76).

Trebuie să menționăm că Toma Cantacuzino — ca și prietenul său D. Cantemir — a avut o atitudine hotărît și consecvent antiotomană, fiind convins că „împărăția aceasta turcească o va lua dracul în curînd" (N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 458).

Despre consternarea iscată în tabăra lui C. Brîncoveanu la aflarea veștii despre plecarea lui T. Cantacuzino — cînd domnul „fremăta de indignare și plîngea de durere, gîndindu-se ce vor spune turcii, obișnuiți de altfel să împovăreze țara" — vezi relația lui Del Chiaro în *Călători străini*, VIII, p. 388.

[37] — Despre această acțiune vezi C. Șerban, *Un episod al campaniei de la Prut: cucerirea Brăilei (1711)* (SMIM, II, p. 449—455); C. C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Buc., 1968, p. 126—127.

Brăila, apărată de 3000 de ostași, conduși de Daud pașa, a fost atacată la 12 iulie de circa 12 000 de oșteni conduși de generalul Rönne, însoțit de spătarul Toma Cantacuzino; turcii s-au opus cu îndîrjire, „dar pe urmă, neputînd îndura focul neîncetat și înfricoșător al grenadierilor, căci erau arși atît bărbații cît și femeile, au hotărît să se predea" *(Cronica Ghiculeștilor*, p. 110).

La 13 iulie, generalul Karl Ewald von Rönne vestea lui C. Brîncoveanu luarea cu asalt a periferiilor orașului. Vezi S. Calimach, *Un document privitor la colaborarea militară româno-rusă* („Studii", 1950, nr. 3, p. 178—179).

[38] — *Acuzațiile aduse lui Brîncoveanu sînt nedrepte;* țarul venise nepregătit în această campanie, cu efective mici, crezînd că va birui pe turci cu ajutorul creștinilor supuși acestora; se înțelege că nu mica oștire a lui Brîncoveanu ar fi putut asigura victoria țarului împotriva numeroasei armate otomane, chiar dacă domnul promisese ajutorul său.

Brîncoveanu s-a dovedit mai înțelept decît tînărul domn al Moldovei, Dimitrie Cantemir, silit să ia calea amară a pribegiei după înfrîngerea rușilor la Stănilești.

În plus, nu trebuie să uităm atitudinea duplicitară a țarului care promisese lui Francisc Rákóczi să-l facă principe al Transilvaniei, Moldovei și Valahiei (N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 471).

În concluzie, *Brîncoveanu nu poate fi considerat vinovat de înfrîngerea rușilor,* care veniseră nepregătiți într-o campanie de asemenea amploare. „Niciodată o mare expediție n-a fost mai deplorabil condusă", este concluzia lui N. Iorga, *op. cit.*, p. 475, cu care sîntem întru totul de acord. Și tot marele istoric conchide: „toată vina cade asupra aceluia care n-avuse măcar ideea netedă a războiului pe care-l începuse, văzînd într-însul doar un drum triumfal printre pravoslavnici care l-ar fi primit cu stîlpări" *(ibidem,* p. 478).

[39] — Nu se poate afirma că uneltirile rusești au determinat căderea lui C. Brîncoveanu, care era acuzat tocmai de faptul că „au trimis de au luat Brăila cu muscalii". La căderea voievodului au contribuit în mod deosebit rudele sale, boierii Cantacuzini, care doreau ca domn pe unul din familia lor. Vezi și mai jos.

[40] — Aceasta este și opinia lui N. Iorga, *op. cit.*, p. 481: unchii Cantacuzini, „avînd în față planurile dinastice ale unui nepot cu patru fii, se gîndeau la primejdia ca neamul lor însuși să fie înlăturat de la domnia care fusese cîștigată, odată, pentru Șerban". Marele istoric citează în întregime textul lui pseudo-Mustea, invocat în notă de Xenopol.

Am adăuga pentru întărirea celor de mai sus și afirmația făcută în *Istoria Țării Românești de la 1688 la 1717,* ed. C. Grecescu, p. 118—119, după care Ștefan Cantacuzino „au gătit 2 boieri, pe Constandin banul Știrbei și pe Radul Dudescul, cumnată-său..., și i-au trimis la Țarigrad cu bani ca să dea și pocloanele domniei și *să pîrască pe Constandin vodă întru atît cît să nu scape cu vieață nici Constandin vodă nici feciorii lui,* temîndu-se cînd vor scăpa vreunii dintr-înșii cu vieață și vreodată sortul și norocul îi va aduce la starea cea dintîi a lor și cunoscîndu-se aeve faptele Șăităneștilor (= Cantacuzinilor) cele ficlene ce l-au viclenit pe Constandin vodă și l-au surpat din domnie și din toată averea lui, vor petrece rău; și pentru aceea să nevoea în tot chipul cu multe feliuri de pîri și de aici den țară și acești 2 boeri acolo în Țarigrad, cu arzuri în toată vremea ce da la împăratul și la vizirul, s-au nevoit ca să-l dezrădăcineze pe Constandin vodă din fața pămîntului, pe cum au și făcut".

O analiză a evoluției relațiilor domnului cu rudele sale la Radu Ștefan Ciobanu, *Constantin vodă Brîncoveanu și Cantacuzinii,* în vol. *Epoca brîncovenească,* unde se susține că relațiile dintre ei s-au înăsprit pe la 1704—1705, ajungînd la tensiune maximă după 1711.

Un rol odios l-a îndeplinit hatmanul moldovean Dumitrașcu Racoviță, ginerele lui Mihai Cantacuzino, care l-ar fi dorit domn pe fratele său, Mihai Racoviță. Atît Anton Maria del Chiaro, cît și autorul *Istoriei Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717,* ed. C. Grecescu, p. 113—114, mărturisesc despre această mare ticăloșie, pusă la cale de Cantacuzini cu sprijinul familiei Racoviță. După ultimul izvor, Dumitrașcu Racoviță, fiind pribeag la Brașov, „au trimis la dînsul de au făcut toate pecețile boierilor Țării Românești și au trimis aici la socru-său, Mihai spătarul, de au făcut arzuri despre țară, pîrînd pre domnul că este hain și bogat și alte vorbe viclene de ale lor și acelea, trimițîndu-le Dumitrașco hatmanul la fratele său Mihai vodă, le-au dat turcilor carii... i-au făgăduit domnia lui Mihai Vodă".

Pentru a avea o imagine cît mai completă a ticăloasei conjurații pusă la cale împotriva lui C. Brîncoveanu, vom mai aminti și faptul că, într-un memoriu adresat lui Eugeniu de Savoia la 1720, boierii olteni acuzau pe Ivașco Băleanu și C. Știrbei că „au vîndut în mînele păgînilor pe Constantin vodă Brîncoveanul, cu toată familia Cantacuzineștilor, prin mijlocirea Golescului, pentru că Golescul au făcut cu voia și îndemînarea celor mai sus ziși, au dat în mîinile lui Neculae vodă (Mavrocordat) cărțile cele cesaricești spre plinirea voiei Băleanului și a păgînilor" (T. Codrescu, *Uricariul,* IX, p. 162—166). Este vorba, deci, de o conjurație mult mai largă de cît crede A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină,* p. 23.

[41] — Informația despre intenția domnului de a-i ucide pe Cantacuzini este luată de la D. Cantemir — adversarul lui C. Brîncoveanu — care afirma în *Evenimentele Cantacuzinilor* că acesta ar fi declarat: „am să fac ca toată lumea să știe cine este Brîncoveanu și a lui familie și cine sînt Cantacuzineștii și a lor familie. Am să fac ca în casele și curțile noastre oamenii să umble pînă la pămînt în sîngele Cantacuzineștilor" *(Opere,* II, ed. G. Sion, p. 14).

Este însă greu de acceptat ideea că Brîncoveanu ar fi intenționat să-și ucidă unchii, de ale căror sfaturi se cam dispensase pe la 1707, cînd domnul a înlocuit din funcția de mare spătar pe Mihai Cantacuzino, mărturisind că-l menținuse „ani îndelungați în acel rang nu din cauză că ar fi slujit cu folos în treburile noastre, ci din cauza înrudirii pe care am avut-o cu el"; după opinia domnului, fostul spătar „muncește numai pentru sine și pentru casa sa, iar nu pentru treburile obștești" („Studii și cerc. de istorie medie", I, 1950,

p. 213). Era un mod voalat de a recunoaşte că spătarul era un om interesat şi lacom.

Divergenţele de opinii dintre C. Brîncoveanu şi unchii săi (din care stolnicul C Cantacuzino îi ţinuse loc de tată) erau însă ceva mai vechi. La 22 oct. 1705, stolnicul scria lui David Corbea că Brîncoveanu „ne veut entendre que ce qui lui passe par la tête et lui fait plaisir; de ses lèvres nous n'entendons qu'une seule et même chose: de l'argent et encore de l'argent" (A. C. Sturza, *op. cit.*, p. 112). Peste un an, G. I. Golovkin aflase de la David Corbea că „atitudinea gospodarului (= Brîncoveanu) faţă de Cantacuzini s-a schimbat" („Studii şi cerc. de istorie medie", 1950, nr. 1, p. 207).

La scurtă vreme, la 24 febr. 1707, Brîncoveanu se plîngea ţarului „de diferite greutăţi şi duşmănii, de care nici pînă azi nu am scăpat", duşmănii în care va fi cuprins, probabil, şi pe ale unchilor săi *(ibidem*, p. 208). Este însă greu de precizat care sînt momentul şi mobilurile care l-au separat pe Brîncoveanu de rudele sale.

[42] — Părere împărtăşită şi de N. Iorga, *Originalitatea politicii lui Constantin vodă Brîncoveanu* („Apostolul", 1934, p. 304 şi urm.), care susţine că nu greşelile politice l-au pierdut pe domn ci intrigile rudelor sale. Despre motivele şi împrejurările căderii lui C. Brîncoveanu vezi şi scrisorile lui Ştefan şi Constantin Cantacuzino publicate de C. E[rbiceanu], *Documente inedite privitoare la istoria naţională politică şi bisericească* (BOR, 1892, p. 289—302).

[43] — Despre împrejurările mazilirii domnului avem chiar scrisoarea sa din 25 mart. 1714 (stil vechi) către patriarhul Hrisant Nottara, în care bătrînul mazil anunţa cu durere: „această nenorocire şi prea mare întristare ce pe neaşteptate mi s-a întîmplat. Ieri, la 24 ale acestei luni, venind aici cu firman un oarecare Mustafa aga, hambar-emini, a adus şi mazilia noastră şi cu poruncă de aşa cuprins ca să ne ducă la Ţarigrad cu soţia şi copiii şi ginerii noştri. Această întîmplare fireşte că e prea plină de jale şi de turburare, dar, deoarece cunoaştem că a venit din multele noastre păcate, facă-se voia Lui cea sfîntă. Iată că şi noi ne gătim şi după puţine zile plecăm şi Dumnezeu să ne ajute. Deşi toată boierimea noastră strigă şi cere să vină cu noi, totuşi nu ştim ce va ieşi" (Hurmuzaki, XIV/2, p. 580—581). Din scrisoare rezultă că, într-adevăr, domnul a fost luat prin surprindere de vestea mazilirii.

Porunca sultanului Ahmed al III-lea adresată mumbaşirului Mustafa de a-l prinde pe Brîncoveanu poartă data de 17 mart. 1714, fiind adusă repede la îndeplinire. Vezi Valeriu Veliman, *Relaţiile româno-otomane (1711—1821). Documente turceşti*, Buc., 1984, p. 85—88.

Vezi şi relatarea mazilirii şi arestării domnului alcătuită de medicul acestuia Bartolomeo Ferrati cu titlul *Brevis Descriptio fatalis casus Principis Valachiae Constantini Bassaraba de Brancovan, anno 1714, die vero quarta mensis Aprilis, Bukurestini executa*, publicată de N. Iorga, *Socotelile Braşovului*, p. 299—301. O copie tradusă în limba italiană tipărită în Hurmuzaki, IX/1, p. 533—534; o traducere în româneşte în *Călători străini*, VIII, p. 400—403.

[44] — În realitate, Ianache Văcărescu nu a fost ginerele lui C. Brîncoveanu; soţia lui Ianache, Stanca, era vara doamnei Marica, soţia lui Brîncoveanu, tatăl acesteia, Pană paharnicul, fiind frate cu Neacşuţa, mama doamnei Marica. Vezi N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 253, unde se citează şi alte opinii greşite despre înrudirea lui Ianache cu Brîncoveanu.

Despre familia Brîncoveanu (inclusiv descendenţii de pînă în sec. XX) studiul cel mai complet este datorat lui Dan Berindei, *Urmaşii lui Constantin Brîncoveanu şi locul lor în societatea românească. Genealogie şi istorie*, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, 1989, p. 275—285 + două tabele genealogice.

[45] — Vezi nota precedentă. Ancuţa a fost căsătorită cu Nicolae Ruset, fiul lui Iordache Ruset, marele vornic al Moldovei.

[46] — Confuzie cu Ilinca (vezi mai sus); Smaranda a fost căsătorită cu Constantin Băleanu, al cărui tată, Grigore, fusese însurat cu fiica lui Şerban vodă Cantacuzino. Despre toate aceste căsătorii vezi cronica lui Radu Greceanu, ed. A. Ilieş, indice Brîncoveanu.

[47] — Uciderea lui C. Brîncoveanu a impresionat puternic pe contemporani, atît români, cît şi străini, care au înregistrat-o în presă, în versuri şi în diverse însemnări şi rapoarte. Iată cîteva titluri: N. Iorga, *Căderea şi moartea lui Constantin vodă Brîncoveanu* („Cuget clar", 1933, nr. 1—4, p. 17—42); I. Lupaş, *Mucenicia Brîncovenilor*, Cluj, 1937; Vasile Mihordea, *Despre uciderea lui Brîncoveanu şi Ştefan Cantacuzino* („Analele Moldovei", 1943, nr. 3—4, p. 151—159); C. Esarcu, *Din corespondenţa ambasadorilor veneţieni la Poartă* (RIAF, II 1883, p. 142—144); L. Baidaff, *Uciderea lui Constantin Brîncoveanu şi a familiei sale* („Universul literar", 8 aug. 1926, p. 5—7); idem, *La mort de Constantin*

Brîncoveanu et la presse européenne (1714) (RHSEE, 1929, p. 64—70); T. Holban, *Despre moartea lui C. Brîncoveanu* (RI, 1936, p. 45—46); Al. Grigorovici, *Știri noi despre sfîrșitul trag[illegible] lui Constantin Brîncoveanu* („Codrul Cozminului", 1936—1939, p. 508—511), *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*, ed. Dan Simonescu, Buc., 1967, p. 55—68 (care publică versurile despre moartea domnului); Eugen Greceanu, *Periodice europene despre martiriul lui Constantin Brîncoveanu* (BOR, 1986, nr. 7—8, p. 140—143), etc.

Toate aceste date au fost strînse și comentate de N. Stoicescu, *275 de ani de la moartea lui Constantin vodă Brîncoveanu* (M. A., 1989, nr. 5, p. 20—29).

Menționăm că în 1914 a fost descoperit și mormîntul domnului în biserica Sf. Gheorghe Nou din București, ctitoria lui Brîncoveanu. Vezi: V. Drăghiceanu, *Mormîntul lui C. Brîncoveanu Basarab voievod* (BCMI, 1914, p. 111—126); și extras, Buc., 1914; E. Vîrtosu, *Mormîntul lui Constantin Brîncoveanu* (RI, 1926, p. 207—210); Șt. Berechet, *O precizare mai mult în legătură cu mormîntul lui Constantin Brîncoveanu* (BOR, 1946, p. 325—332); N. Șerbănescu, *Mormîntul voievodului martir Constantin Brîncoveanu* (BOR, 1980, nr. 1—2, p. 109—144).

În anul 1992 Constantin Brîncoveanu cu fiii săi și cu Ianache Văcărescu au fost sanctificați de Biserica Ortodoxă Română datorată morții lor martirice.

[48] Este concluzia trasă pe baza situării Țărilor Române între cele trei mari imperii ce se înfruntau în secolul al XVIII-lea: Imperiul otoman, Imperiul austriac și Imperiul rusesc. Așezarea geografică are mare importanță pentru istoria unei țări.

II

ISTORIA MOLDOVEI DE LA CONSTANTIN DUCA PÎNĂ LA FANARIOȚI 1693—1711

1. De la Constantin Duca la Mihai Racoviță, 1693—1703

Constantin Duca, 1693—1696 ⟨1695⟩. Ginerele lui Brîncoveanu vine în Moldova prin postul sfîntului Petru, însoțit de o bună parte din creditorii săi, între care mai mulți greci[1] [1].

Cu venirea lui în scaun se schimbă de îndată poziția familiei și partidei Costineștilor, care, din persecutați și pedepsiți ce fuseseră sub Cantemir, devin ei o urgie pentru dușmanii lor. Era firesc lucru ca Duca să se razime pe partida potrivnică Cantemireștilor, întrucît aceștia numărau doi candidați la domnie, pe fiii răposatului domn: Antioh și Dimitrie. Constantin Duca, cum vine în Iași, mărită pe sora sa Elena după fiul lui Miron Costin, cronicarul Neculai Costin, căruia îi dă și hătmănia[2].

Bogdan hatmanul și Iordache Ruset vistiernicul fugiseră înaintea noului domn. Costineștii, ajunși la putere, răzbună într-un chip cumplit moartea lui Miron și a lui Velicico, luînd la prigonit familiile celor doi fugiți, jăfuindu-le casele și confiscîndu-le avuțiile.

Împlinindu-se însă termenul pentru datoriile nebunești făcute de Duca în Țarigrad, creditorii, al căror număr se mai adăuga pe zi ce mergea, încep a cere tot cu mai mare stăruință răspunderea lor. Fiindcă Brîncoveanu era garant pentru ele, grăbește pe Duca cu plata banilor, și acesta, neputînd găsi sumele trebuitoare, introduce și în Moldova darea acea urîcioasă scoasă de Brîncoveanu în Muntenia, văcăritul[3]. Moldova, care era cu totul sărăcită prin faptul că leșii ocupau partea ei muntoasă [2], iar turcii și tătarii șesurile ei, simte mult mai greu decît Muntenia introducerea acestei dări, ce aduce asupra domnului blăstămul întregii poporații. „Lacrimile săracilor, observă însă cronicarul, nici soarele, nici vîntul nu le mai pot usca"[4].

Într-al treilea an al domniei lui Duca turcii trimit vreo 900 de

---

[1] Neculce, *ibidem* [*Letopisețe*, II, p. 274].

[2] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 274. Comp. N. Mustea, *ibidem*, III, p. 28.

[3] Neculce, *ibidem* [*Letopisețe*, II, p. 274.]

[4] Asupra stării Moldovei, vezi un raport al lui Alessandro Zen, din 8 mai 1693, Hurm., *Doc.*, V/2, p. 246: „Il moderno nuovo Prencipe di Moldavia, figlio del quondam Duca, si trova in un paese tutto desolato et già tutta la provincia si trova alli estremi che va agonizzando, mentre spesso dalli Tartari o da Turchi è stata visitata".

cară cu provizii luate din Muntenia la Camenița[5], cu paza transportului cărora este însărcinat domnul Moldovei. Leșii, aflînd despre aceasta, prin o arătare plecată din Iași de la dușmanii domnului, trimit în grabă un corp de oștire care atacă transportul, împrăștie pe paznici și răpesc tot proviantul[6]. La grea cumpănă ajunse atunci domnia lui Duca-Vodă, deoarece seraschierul Daltaban-Pașa de la Oblucița îl denunță Porții ca pe un om necredincios și, în orice caz, ca nedestoinic de domnie. Socrul său însă, Brîncoveanu, îl scapă de mazilire, cu toate silințele puse de hatmanul Bogdan și Iordache vistiernicul, pentru a exploata lucrul cu ajutorul lui Caraiman, pașa de Camenița, vărsînd și sume însemnate de bani în Constantinopol.

În curînd însă neînțeleptul Duca mai adună încă și alți nouri pe capul său. El pune să ucidă pe un rezident al comitelui Thököly care stătea în Iași și purta corespondență cu Franța prin Moldova și, în sfîrșit, face o poznă și mai mare, care cu greu putea fi îndreptată chiar și de banii lui Brîncoveanu: anume, turcii trimițînd în Iași pe un capugiu, care să ieie banii haraciului și totodată să cerceteze despre purtarea lui Duca-Vodă și să-l mazilească dacă-l va simți umblînd cu vicleșug, Duca-Vodă, pentru a scăpa de pericolul ce-l amenința, nu se apucă de nimic mai puțin, decît cheamă vreo cîteva sute de ostași ce înconjurau cetatea Neamțului, cea ținută de poloni, și-i pune să atace într-o dimineață casa postelnicului Constantin Ciobanul, unde turcul era găzduit, îl prinde și-l omoară împreună cu cei mai mulți din întovărășirea lui.

Brîncoveanu se temu a stărui și de astă dată atît de mult pentru ginerele său, compromis atît de rău prin uciderea turcului. El îl sfătuiește însă să atace pe leșii care țineau cetățile Moldovei și, dacă ar izbuti în ceva față cu ei, își va crea un titlu de recunoștință din partea turcilor. Duca trimite de sîrg un corp de moldoveni sub hatmanul Antioh Jora, care înlocuise pe cumnatul domnului, Neculai Costin, cu care Duca se certase din pricina răului sfat ce i-l dăduse cu uciderea turcului. Jora bate pe un căpitan al generalului ⟨hatmanului⟩ [Stanislaw] Jablonowski, anume pe vestitul Turculeț, care se deosebise prin multele izbînzi repurtate în contra turcilor[7] [2 bis]. Deși această victorie a lui Duca-Vodă contra leșilor nu-l scutește de mazilire, totuși izbutește măcar a-i scăpa viața, pe care turcii — de altfel înfuriați pentru uciderea capigiului lor — nu ar fi lipsit a i-o răpi. Tot îi stătuse spre folos sfatul lui Brîncoveanu.

Duca sărbătorea tocmai într-un mare ospăț victoria repurtată contra polonilor, cînd îi sosi vestea de mazilire [3]. Doamna Maria, auzind aceasta, începu a plînge și a „boci în gura mare, muntenește, de zicea: aolio! aolio, că va pune taica pungă de pungă din București pînă în Țarigrad și zău nu ne va lăsa așa, și iar ne vom întoarce cu domnia îndărăpt“[8]. Cît de minunat caracterizează bocetul principesei timpurile în care trăia!

---

[5] În *Condica veniturilor și cheltuelilor Munteniei*, p. 137, găsim în acest an, 7203 = 1695, scoasă într-adevăr o dare de 45 500 de lei pentru zahereaua Caminței.

[6] Vezi un raport din 18 ianuarie 1692 asupra acestei împrejurări, în Hurm., *Doc.*, V/2, p. 235.

[7] Acest căpitan este numit în mai multe documente contemporane „Turkul famossissimo capo Valacco“, 10 ianuarie 1696, Hurm., *Doc.*, V/2, 279, „Turkul terore de Tartari“, 24 aprilie 1697, p. 280.

[8] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 280. Duca fu depus către sfîrșitul anului 1695. P. Vola c. Barbarini, 10 ianuarie 1696, aduce știrea mazilirii lui. Hurm., *Doc.*, V/2 p. 279.

Duca-Vodă, care avea atîta nevoie de sprijinul lui Brîncoveanu, trebuia să urmeze în totul după inspirațiile lui; mai ales în privirea politicii interne. De aceea și zice cronicarul Neculce că „Constantin-Vodă întru această domnie dintîi era domn numai cu numele, că-l stăpîneau muntenii, și pe cine ziceau muntenii să-i boierească îi boieria și ce ziceau muntenii aceea făcea"[9].

În relațiile sale exterioare era nevoit în aparență să se abată puțin de la politica lui Brîncoveanu, de teama polonilor, care țineau cuprinsă jumătate de țară, și el urma deci înainte, ca și Cantemir, a mijloci corespondența între ambasadorul francez din Constantinopol și acel din Lehia. Ba chiar Duca făcea mai mult pentru francezi; le mijlocea și corespondența cu Thököly; însă el avea de grijă de a deschide totdeauna scrisorile ce-i treceau prin mînă, slujindu-se spre a săvîrși această operație de iscusința unui grec franțuzit numit „Neculai Deport ⟨de Porta⟩, om învățat și telpiz" (viclean)[10], și comunicînd socrului său conținutul lor, apoi repecetluindu-le la loc și trimețîndu-le la destinație. Într-adevăr că Duca-Vodă era omul lui Brîncoveanu în Moldova și că domnul muntean, în timpul stăpînirii ginerelui său în această țară, era domn pe ambele provincii [4]; dar el și plătea pentru amîndouă.

Antioh Cantemir, 1696 ⟨1695⟩—1700. Fiul lui Constantin Cantemir obținuse numirea sa cu deosebire prin stăruințele hanului tătarilor și ale lui Cerchez Mohamet-Pașa, imbrihorul. Brîncoveanu primise cu această numire o îndoită lovitură: depunerea ginerelui său și înlocuirea lui cu un dușman vădit; dar el trebui să se supună și să îndoiască încă privigherea și paza cu care-și înconjura mult clătinatul său scaun.

De îndată ce boierii pribegiți aud de mazilirea lui Duca, ei vin în Iași din cetatea Neamțului, unde stăteau cu garnizoana polonă, și apucînd pe domn încă neplecat, îl mustră și îl insultă înaintea capigiului, și după aceea pun și ei mîna pe ceea ce pot din averea domnului, spre a se despăgubi de jefuirea pe care acesta o făcuse în averile lor. O dată cu Bogdan hatmanul și Iordache Ruset vistiernicul se întorc însă în favoruri și ceilalți Cupărești, din care Manolache Ruset este numit postelnic [5], iar fratele lui, Mihalache Chirița, ia postul de capuchihaie la Constantinopol. El inaugurează însă foarte rău această nouă carieră, primind puțin timp după îmbrăcarea ei o zdravănă bătaie în plin divan de la turci, numărate 80 de toiege, pentru că domnul său nu trimisese 20 de pungi de bani hanului tătarilor[11].

Cantemir, cu toate aceste, spre a nu fi necontenit dușmănit de periculoasele pungi ale lui Brîncoveanu, vrea să se împace cu el și trimite de-i cere pe fiica lui în căsătorie. Domnul muntean îi impune însă drept condiție să ucidă pe Iordache Ruset vistiernicul și să alunge din toate dregătoriile pe ceilalți Cupărești, cerere la care Antioh Cantemir neputîndu-se învoi, zădărnicita împăcare aprinde și mai rău între ei flacăra urei. Începe atunci o săpare mutuală la Constantinopol. care nu putea decît a fi foarte spre folosul turcilor, îmbogățiți din două părți prin darurile domnilor rivali [6].

---

[9] *Letopisețe*, II, p. 281.

[10] *Ibidem*, p. 275, știre întărită și prin De Castagnères c. rege, 27 fevruarie 1694. Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 321: „qu'un nommé Nicola de la Porta (schimbat de Neculce în Deport) avait intercepté quelques unes de mes lettres que j'avais écrites en Pologne".

[11] De Castagnères către rege. din 13 mai 1696, p. 340, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p 340.

Antioh semăna în multe priviri cu tatăl său, cu care se lovea și prin puțina lui știință de carte. Neculce face astfel portretul lui: „era om tînăr ca de 20 de ani, mare la trup, chipeș, cinstit și la minte aședzat, giudecător drept; [nu era prea cărturar, numai nu era om prost], menciunile, telpizlîcurile nu le iubea, la avere nu era lacom, obiceie nouă nu primea să le facă prea peste samă; era vînător și slujitor bun după firea tătîne-său; spre partea celor răi era strașnic să nu greșască fiește cine și fără de vreme cu dînsul; era credincios la jurămînt și-și ținea cinstit horba"[12] [7].

Potrivit cu acest caracter al său și vedem pe Antioh Cantemir că ia măsuri, măcar întrucît era prin putință, spre îndreptarea nenorocitei sale țări, silindu-se mai ales să o împoporeze. El mută slujitorii ce ascultau de domnie și nu erau supuși boierești, din orașele în care stăteau pe la marginile țării, pe la vadurile Nistrului și ale Prutului, care mai ales se despoporaseră din pricina tătarilor. Oamenii noi ce veneau în țară îi așăza cu ruptoare, adică cu tocmeală știută, ca să deie bir numai de patru ori pe an[13]. Aceste măsuri însă le putu lua Antioh numai după încheierea păcii de la Karlowitz, trecerea Cameniței către leși [8] și strămutarea tătarilor Nogai din Bugeac înapoi la Don, sperînd că de acolo înainte, urmînd să fie pace între împărățiile vecine, venise timpul de îndreptare a stării locuitorilor. Mai ales se bucurase domnul și țara pentru părăsirea Cameniței de turci, luîndu-se prin cesiunea acestei cetăți către leși de pe capul Moldovei un adevărat cuib de veșnice nenorociri.

Antioh Cantemir fu însărcinat de Poartă cu deșertarea acelei cetăți de turci și cu predarea ei în mîinile leșilor, și lucrul nu era deloc ușor de făcut, fără vreo turburare, față cu graba leșilor de a-și ocupa agonisita și cu zăbava turcilor de a-și părăsi pierderea. Spune Neculce că pe cînd se întorcea Antioh-Vodă de la săvîrșita predare a Cameniței, întîlni un urs foarte mare, rătăcit prin șesurile Nistrului. „Și săriră toată oastea moldovenească și muntenească și nu-l putea ucide și au dat în cîteva rînduri în Nistru și iar ieșea afară, și gonindu-l pe Nistru cu un pod, se suie pe pod și oamenii spărieți săriră de pe pod în apă. Cîțiva oameni s-au împușcat, slobozind focuri să-l lovească și îmbulzindu-se oamenii se loveau ei înde ei. Nu era curat; trei, patru ceasuri toată oastea l-au gonit și de abia l-au ucis". Acest urs era imaginea vie a turcilor pe care leșii de atîta timp îi goniseră din Camenița și pe care abia acuma ajunseseră să-i răpuie.

Prin slujba eminentă săvîrșită de Antioh Cantemir cu atîta dibăcie pe cît și noroc, dînsul cîștigase mult în ochii Porții otomane, și fratele domnului, Dimitrașcu, care stătea la Constantinopol, începu a amesteca el pe Brîncoveanu, spre a lua domnia Munteniei. Acesta văzu în curînd că, dacă mai stătea Cantemir mult pe tronul Moldovei, putea să devină un pericol pentru poziția lui.

O împrejurare mai ales face pe Brîncoveanu să se-ngrijească și mai mult de soarta lui și să grăbească încă silințele sale spre a răsturna pe Cantemir. Anume, Dumitrașcu se însurase cu fiica lui Șerban Cantacuzino, pe care o luase cu el la Constantinopol. Această domniță, frumoasa Casandră, fusese însă crescută în Transilvania și cunoștea multe asupra relațiilor lui Brîncoveanu cu nemții[14], și domnului mun-

---

[12] *Letopisețe*, II, p. 282 [Vezi și ed. Ștrempel, p. 377 și 471].

[13] *Ibidem*, p. 293. O scrisoare a lui Antioh către patriarhul de Ierusalim întărește această a lui purtare. Vezi date în *Conv. literare*, XXVI, 1892, p. 951.

[14] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 294.

tean nu-i convenea deloc ca dovadă vie a uneltirilor sale să steie cu vaza de cumnată de domn pe malurile Bosforului. Brîncoveanu se puse deci pe lucru din răsputeri, pentru a răsturna pe Cantemir.

Tocmai pe atunci împrejurările îl slujiră de minune. Anume ambasadorul cel mare al Germaniei ⟨Imperiului habsburgic⟩, comitele de [Wolfgang von] Ottingen [-Wallerstein], mersese la Constantinopol, unde fusese primit cu cele mai mari onoruri din partea turcilor. Caftanele cu care fu îmbrăcat el și întovărășirea lui erau, prin excepție de ceea ce se făcea obicinuit, blănite cu blană de cacom. La audiența ce i se dădu se făcu înaintea lui plata ienicerilor și grajdul întreg al padișahului cu toate hamurile cele împodobite cu pietre scumpe fu întrebuințat spre a-l aduce de la casa unui fost bei din Moldova, unde el luase gazdă cînd se coborîse din corabie[15]. Acest fost bei al Moldovei era Constantin Duca, care avea un prea frumos palat pe malurile mării, și iscusitul candidat știuse să atragă în gazdă la el pe omul acela către care se întorceau acuma toți ochii din Constantinopol[16].

Duca însă nu mai stătea așa de bine cu Brîncoveanu. De la moartea soției sale în 1697[17] [9], ce nu așteptase să treacă podul de pungi de bani pe care tatăl ei trebuia să-l aștearnă între Constantinopol și domnia Moldovei, relațiile între el și fostul lui socru se răciseră. Brîncoveanu vroia deci să deie domnia unui Todiraș ⟨Toderașco⟩ din Galați [10]. Vizirul însă — care fusese după cît se vede cercetat de ambasadorul german — răspunse oamenilor lui Brîncoveanu, că dacă va fi să mazilească pe Antioh, nu va da domnia altuia fără cît numai lui Duca.

Brîncoveanu, văzînd că fostul său ginere, susținut de ambasadorul german, avea mari sorți de izbîndă, îi dă și el sprijinul său bănesc, 100 de pungi de bani, pe lîngă altele împrumutate de Duca din Constantinopol, cu care cumpără din nou de la turci domnia Moldovei; iar Cantemir, cu toate slujbele aduse împărăției, se duce la Constantinopol, spre a mînca și el pîinea amară a maziliei, îndulcită numai cît prin speranța de a se putea întîlni iarăși cît de curînd cu tronul pe care-l părăsea (septemvrie 1700)[18].

Constantin Duca a doua oară, 1700—1704 ⟨1703⟩. Constantin Duca revine în scaun făcînd, cum am văzut, iarăși alte cheltuieli la Constantinopol, garantate și de astă dată tot de domnul Munteniei. Împreună cu acele împrăștiate în domnia dintîi și pe care nu apucase a le istovi de plătit, se făcuse o mare sumă de bani. Pentru a-și îndestula creditorii, domnul scontă de mai înainte dările domnești, scoțîndu-le la mezat, precum era obicinuit. El scoase însă de astă dată și văcăritul tot la mezat, ceea ce se părea mai straniu contemporanilor, întrucît din această dare încasată în regie ar fi tras un venit mult mai însemnat. Nevoia însă silindu-l, nu putea să aștepte. Totodată, domnul îndesea cu scoaterea dărilor țării, sporind sferturile de la 4 la 8 și îngreuind darea mazililor.

---

15 De Férriol către regele, 26 fevruarie 1700, Hurm., *Doc.*, *Suplement*, I, p. 349.

16 Relationen des Grafen Öttingen, aus Constantinopol, 23 fevruarie și 18 septemvrie 1700, Hurm., *Frg.*, III, p. 496.

17 Vezi un raport italian din acel an, în Hurm., *Doc.*, V/2, p. 290.

18 Vezi o scrisoare din 24 sept. 1700, în Hurm., *Frg.*, III, p. 496 și una franceză din 23 sept. 1700, în Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 352. Duca vine în scaunul Moldovei în 14 sept. 1700. Vezi în *Știri despre veacul XVIII*, de N. Iorga, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom XXXII, 1909, după o corespondență olandeză (III), [p. 5]

Cum căpătase domnia, trimisese în grabă caimacamilor poruncă să prindă pe Iordache Ruset vistiernicul și pe [Lupu] Bogdan hatmanul, mai ales în scopul de a le stoarce bani, cu care să mai ușureze datoriile sale. Aceștia izbutesc să scape din închisoarea în care fuseseră aruncați și să treacă în Polonia. În curînd însă nevoile politice aduc pe domn să părăsească gîndul său de răzbunare contra acelor doi boieri și să-i recheme în țară și la cinstea lor de mai înainte. Anume, Antioh Cantemir după ce fusese pus, nu știm pentru ce, cîtva timp la închisoare, este iertat de sultan și lăsat liber la casa lui din Constantinopol, ceea ce auzind Duca-Vodă se „îmbracă cu o cămașă de gheață“[19], și se grăbește a micșora numărul dușmanilor lui, detrăgînd din partea lor pe boierii pribegi. Însă dacă domnul se întorsese acuma către Iordache vistiernicul, acesta tot îi păstrase o ascunsă vrăjmășie.

Văzînd el că Duca călcase legătura văcăritului făcută de Antioh Cantemir și scosese iar această dare pe țară, îndeamnă pe ascuns pe mai mulți boieri, precum pe: Vasile Costachi vornicul, împreună cu frații lui Lupu, Solomon și Costache, pe Mihai Racoviță spătarul, pe Ilie Țifescu spătarul și pe alții, în număr peste tot de vreo 50, să fugă în Muntenia la Brîncoveanu. Alții fug în același timp la unguri ⟨= transilvăneni⟩, precum: Ilie Cantacuzino, Ioan Sturza, Balș și Ursachi, iar alții în Polonia, între care banul Macri, Gheorghiță comisul și Pilat șatrarul.

Domnul, văzînd că această pribegire cu grămada a boierimei sale îi „aprindea poalele în toate părțile“[20], lasă la o parte pe creditorii săi, pentru care scosese dările acele înmulțite și asupritoare, și trimite banii adunați din ele la Constantinopol, spre a dobîndi un ordin către Brîncoveanu a-i extrăda pe boierii pribegi. El și dobîndește un firman căruia însă Brîncoveanu se supune numai pe jumătate, păstrînd la el tocmai pe cei mai periculoși din boierii fugiți [11]. Brîncoveanu, deși ajutase el lui Duca la suirea în scaun, o făcuse numai de nevoie, precum am văzut, și dorea să procure domnia unuia din pribegii rămași pe lîngă el, cu atît mai mult că fostul său ginere nu se gîndea deloc la plata datoriilor pe care domnul muntean le garantase pentru el în Constantinopol.

Brîncoveanu, dorind să înlăture de la scaunul Moldovei și pe Duca [12], dar să nu lase a încăpea în el nici pe Cantemirești, se pune bine si el cu dușmanul său cel mai neîmpăcat, cu Iordache Ruset vistiernicul, a căruia moarte o ceruse el pînă acuma în repețite rînduri, propunîndu-i încuscrirea cu el. Vistiernicul Iordache, „măcar că era om înțălept, iară firea îi era de grec lacom la cinste, nu socoti nici la Dumnezeu, nici la rușinea de oameni, nici la osîndă“, ci primi îndată tocmeala, săvîrși logodna și trecu cu suflet cu tot în tabăra lui Brîncoveanu [13], părăsind pe Cantemirești, cu care totuși trăise și suferise atît timp. Cugetă cronicarul, și nu fără cuvînt, că „nu numai Iordache, ci toți grecii, mai drepți și mai bune slugi nu-i alt neam în lume, pînă este stăpînul în cinste și în putere; iar cît se slăbește sau se micșurează cinstea stăpînului, îndată o ⟨să și⟩ lasă și aleargă la altul“[21]. Iordache vistiernicul recomandă atunci mitropolitului Hrisant drept candidat la domnie pe Mihai Racoviță, cu care Iordache se rudea prin soția lui [14].

---

[19] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 297 [ed. Ștrempel p. 421—422].
[20] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 298 [ed. Ștrempel p. 430—431].
[21] *Idem*, p. 302.

Pe cînd aceste lucruri se puneau la cale, chiar sub ochii Ducăi, care nu vedea nici auzea nimic, Brîncoveanu era chemat la Adrianopol, chip pentru a fi mazilit, dar care mazilire se întoarse la o adevărată închinare a turcilor la pungile lui Brîncoveanu și la întărirea domniei lui, și încă pe viață. Întrebîndu-l vizirul despre pricina pentru care Moldova ar fi așa de pustiită, Brîncoveanu nu scăpă prilejul de a atribui lui Duca reaua stare a provinciei, și această pîră a Brîncoveanului, unită cu împrejurarea că solul rusesc, cneazul [Dmitri Mihailovici] Golițîn, la întoarcerea lui prin Moldova botezase un copil al lui Constantin Duca, aduce mazilirea acestuia și înlocuirea lui cu Mihai Racoviță, noul proteguit al lui Brîncoveanu [15]. Se știe că vizirul propusese lui Brîncoveanu domnia peste ambele țări, dar că el, sfătuindu-se prin scrisoare cu moșul său Constantin stolnicul, refuzase această onoare.

Cînd Duca-Vodă, mazilit, ajunse la Adrianopol [16], Brîncoveanu era încă acolo și Antioh Cantemir de asemene, ațintîndu-se după domnie. Acesta din urmă se aștepta ca boierii, și mai ales Iordache Ruset, prietenul casei sale, să-l ceară de domn, ceea ce i-ar fi micșorat cheltuiala pe care nu prea avea de unde a o face. Iordache Ruset, spre a-l putea mai ușor înșela, îl și asigură că va fi pe voia lui, numai să steie liniștit. Vicleanul grec chemă însă atunci la el pe compatriotul său Panaiotache Morona postelnicul, spunîndu-i că boierii au de gînd să ceară de domn pe Mihai Racoviță, o persoană ce convenea mult mai mult postelnicului decît Antioh Cantemir, cu care era dușman de la domnia Ducăi-Vodă. Morona face îndată un arz (jalbă) la Poartă, scriindu-l însuși pe turcește — în care limbă era meșter — și pleacă cu toată mulțimea boierilor prin mijlocul oștirii către sultanul. Se mirau ienicerii văzînd acea grămadă de oameni înaintînd așa fără frică spre cortul padișahului. Acesta, fiind nou ales în tron, după răsturnarea lui Mustafa, primește cu bunăvoință plîngerea boierilor și învestește pe Racoviță cu domnia, care are și norocul de a face acest pas numai cu prea puțină cheltuială. Agaua ienicerilor, care proteguia însă pe Antioh Cantemir, cum aude de această numire, se repede în cortul vizirului, stăruind la el ca să pună domn pe Antioh-Vodă, care ar jurui mulți bani. Mihai Racoviță însă îmbrăcase caftanul și domnia lui nu se mai putea strica (septemvrie 1704 ⟨1703⟩). „Iar cu un sfert de ceas mai înainte de venea ienicer-aga la vizirul, lua iar Antioh-Vodă domnia Moldovei“[22]. Domniile țărilor române stăteau acuma în clipita ochilor turcești!

Domnia aceasta a doua a lui Constantin Duca ne dovedește în intrigile boierilor un fapt însemnat: grecii nu mai erau dușmăniți ca atare de către vreo partidă de boieri din țară, ci numai individual, precum se dușmăneau între ei și boierii de țară. Pe Iordache Ruset îl vedem devenind în șir favoritul, totdeauna nesincer, a trei domnii, toate dușmane una alteia [17]: lui Antioh Cantemir, Constantin Duca și Mihai Racoviță. Apoi acest Iordache Ruset este la început în dușmănie cu celalalt grec influent, Panaiotachi Morona, cu care se împacă însă în urmă. Prin urmare, elementul grecesc se infiltrase atît de tare în acel românesc, încît deosebirea de naționalitate începuse să dispară și interesul personal a bate pe acel de rasă. Puterea de îm-

[22] *Idem*, 308. Asupra datei mazilirii lui Duca, vezi Nec. Costin, în *Letopisețe*, II, p. 57. Neculce pune anul 1703, iar Mustea, 1704, și intrarea lui în Iași, chiar în 1705. *Letopisețe*, II, p. 308, și III, p. 33. Nu posedăm nici un document care să poată hotărî această neîmpăcare.

potrivire a țării înaintea elementului cotropitor al grecilor se strîngea pe zi ce merge și aceștia deveneau un factor tot mai însemnat în toate daraverile țării și, mai ales, în intrigile pentru punerea și scoaterea domnilor, în care ajunseseră așa de mari meșteri. Apoi Duca era nu numai fecior de grec, ci el însuși era tot cu fire de străin, vorbind de minune limba grecească[23], și cu toate aceste el avea la începutul domniei sale o puternică partidă de boieri de țară, care-l sprijineau și-l cereau.

Conștiința, totdeauna obscură, a pericolului înstrăinării domniei, în condițiile de supunere către turci în care se aflau țările române, se întunecase cu totul. Și, mai la urmă, ce deosebire era între domnul străin și acel pămîntean, cînd și unul și altul tot atîta mîncau țara, tot atîta o despoiau, tot atîta călcau toate drepturile în picioare? Și într-adevăr că domnia ajunsese într-o stare atît de destrăbălată, încît mai la urmă era indiferent în mîinile cui încăpea slugarnicile ei frîne. Iată ceea ce pregătea și apropia necontenit mai mult epoca fanariotă.

2. De la Mihai Racoviță la Dimitrie Cantemir, 1704(1703)—1711

Mihai Racoviță, 1704 ⟨1703⟩—1705. Brîncoveanu ajunge iarăși atotputernic asupra Moldovei, precum fusese pe vremile domniei întîi a lui Constantin Duca. Mihai Racoviță, fiind boier drept moldovean, ridicat pentru întîia oară la domnie [18], crezu să atragă simpatiile mulțimii nefăcînd pe marele, ci dimpotrivă tratînd pe toți, mici și mari, cu aceeași omenie. Pe cînd Neculai Mustea laudă pe domn pentru atare purtare[24], Neculce îl hulește spunînd că „nu sămăna curtea a nemic [a domnie] de atîta obrăznicie ce era“[25]. Neculce însă este potrivnic lui Racoviță, fiindcă era de casa lui Antioh Cantemir și fusese pus pe izvodul boierilor urgisiți de către Mihai Racoviță[26].

Deși Racoviță se arată la început cu bune scopuri în domnia lui, el nu le poate ținea, căci schimbarea a trei viziri și a șapte chihaiele, care cereau necontenit daruri noi, îl secătuiesc cu totul de bani. El fu deci nevoit să scoată dări grele pe țară și să aplice pedepse foarte aspre la acei ce se ascundeau de a le plăti, ceea ce-i surpă puțina popularitate cîștigată în primele zile ale domniei lui. Un om însă fără dare de mînă, cum era Mihai Racoviță, trebuia să cadă în curînd în discredit la turci și Antioh Cantemir se folosi în curînd de această pierdere a lui Racoviță în ochii lor, pentru a cere și dobîndi el domnia Moldovei, după mai puțin de un an de domnie a lui Racoviță[27] [19].

---

[23] Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 46.
[24] *Letopisețe*, III, p. 34.
[25] Mai sus, p. 348.
[26] *Ibidem*, II, p. 317—318.
[27] Și aici găsim în cronicari o nepotrivire în dată privitoare la suirea lui Antioh Cantemir a II-a oară în scaunul Moldovei. Neculce, *Letopisețe*, II, p. 312, pune 7213 = 1705, iar N. Mustea, *ibidem*, III, p. 36, 7214 fevruarie 15 = 1706. Această de pe urmă dată nu poate fi exactă, întrucît, într-o scrisoare a lui Racoți c. amb. franc. din Constantinopol, din 6 ianuarie 1706, Antioh Cantemir este arătat ca domnind în Moldova. Hurm., *Doc.*, VI, p. 28. Neculai Costin, *Letopisețe*, II, p. 58, spune că Antioh Cantemir ar fi venit cu a doua domnie în ziua sfinților Constantin și Elena, 21 mai 1705.

Antioh Cantemir a doua oară, 1705—1707. Brîncoveanu, văzînd că nu mai poate sprijini pe omul său în domnia Moldovei și nici că poate împiedica reînturnarea lui Antioh, se hotărăște, cum spune cronicarul, „să întoarcă obrazul către el". El trimite în Constantinopol pe vărul său, paharnicul Ștefan Cantacuzino, care se leagă din partea Brîncoveanului cu Antioh Cantemir cu jurămînt înaintea patriarhului ca să nu-și mai mestece domniile unul altuia și Brîncoveanu să deie fratelui lui Antioh, Dumitrașcu Cantemir, cîte 10 pungi de bani pe an, ca să nu mai umble după domnia Țării Muntenești. Totodată, se mai încheie atunci și alte prieteșuguri. Panaiotachi Morona postelnicul lui Racoviță, care fugise în Polonia de frica lui Antioh, este luat în garanție de cumnatul lui Cantemir, Bogdan, care acuma devenise vornic din hatman ce era mai înainte, și trimis chiar întru întîmpinare înaintea domnului la Măcin. Acesta îl iartă de toată dușmănia ce-i purtase pînă atunci.

Brîncoveanu, care, după cum știm, se împăcase cu Iordache Ruset vistiernicul, încă de la a doua mazilire a lui Constantin Duca[28], făcîndu-și-l și cuscru, impune lui Cantemir împăcarea și cu dînsul și iertarea combaterii candidaturii sale cînd cu alegerea lui Mihai Racoviță [20].

Certurile și împăcările între boieri se făceau acuma fără a mai fi motivate de nici un principiu; ele se întîmplau curat numai din jignirea sau mulțămirea interesului personal. Dușmanul de ieri devenea prietenul de mîine și, dimpotrivă, numai dacă întorcea împreună cu fața și punga de la el sau către dînsul. Cît de mult se corupsese clasa boierească! Mai înainte tot mai stăruiau măcar în urile și înverșunărilor lor, urmăreau cu o statornicie extraordinară răzbunările unor ocări aduse, pînă și asupra copiilor și a nepoților acelui ce le făcuse. Interesul mîrșav al banului nu mîncase încă cu totul caracterele; era încă acea mărime a barbariei, care cerea sînge pentru sînge, ochi pentru ochi și dinte pentru dinte, iar nu lașitatea timpurilor căzute, care răscumpără cu bani, și ocară, și moarte, și dezonoare! În asemene mocirlă însă se cufundase societatea boierească[29], și această corupție îngrozitoare era efectul înrîuririi ce se lățea din Constantinopol asupra țărilor române, asemene ciumei ce ne-o trimitea din cînd în cînd înfloritele maluri ale Bosforului. Și cum să nu imiteze o societate supusă apucăturile acelei dominante, cînd aceasta dădea tonul în toate și cînd este știut că omenirea se abate mult mai ușor la deprinderile rele și corupte, decît la cele bune și virtuoase? Lățirea acelei înrîuriri era cu atît mai firească cu cît reprezentanții cei mai de samă ai corupției orientale, grecii Fanarului, își înfigeau pe fiece zi mai adînc otrăvitele lor rădăcini în pămîntul mănos al nației române.

Deși domnul Moldovei, Antioh Cantemir, era prin excepție un domn nelacom de bani, totuși, fiind el înconjurat de oameni ca Panaiotache Morona, Iordache vistiernicul Cupariul ⟨Ruset⟩ și Ilie vistiernicul Cantacuzino, toți trei boieri jăcași și despoitori, apoi avînd și datorii de plătit la Constantinopol, el este nevoit să pună pe țară dări foarte grele, între altele fumărit cîte un galbăn de fiece fum ce ieșia din o casă; apoi vădrărit cîte 2 bani de vadra de vin, dare încă ne-

---

[28] Mai sus, p. 348.

[29] Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 54, atribuie și el toate relele timpului corupției boierilor cînd zice: „ci de vom socoti la dreptate, domnii toți sînt buni și ar face tuturora dreptate, numai tot vina boierilor care sînt îndemnători spre stîngerea unul altuia".

cunoscută pînă atunci în Moldova și care de acea fu încercată de astă dată numai asupra țăranilor. Mai scoate și cornăritul, cîte un leu de boul de negoț.

Către acest timp veni domnilor români un ordin foarte grabnic de la Poartă, anume de a duce o mare cîtime de cherestea la Tighina și la Cetatea Albă, pe care cetăți turcii simțeau nevoia a le întări din nou, față cu progresele armelor lui Petru cel Mare asupra suedezilor [21]. Antioh, neputînd aduce lemnele la timp, este pîrît de Mihai Racoviță, care stătea mazil la Țarigrad, prin un arz adresat direct sultanului, în care fostul domn se plîngea că cu nedreptul a fost el învinuit că ar fi scos două dări pentru bairamlîcuri pe care nu le-ar fi înaintat Porții. Vizirul, care era proteguitorul lui Antioh, îi face îndată cunoscut să trimită niște boieri la Constantinopol, care să susțină ‹combată› învinuirea adusă lui de Mihai Racoviță. Antioh găsește de îndată ce-i trebuia, niște boieri vasluieni, „buni de gură și de pîrît“, care fac în divan o larmă nemaipomenită, înaintea căreia trebui să amuțească bietul mazil. El este dat rămas de turci, și Antioh Cantemir mai tare se întări în domnia Moldovei. Brîncoveanu, văzînd triumful lui, vrea să întărească în mod mai trainic legăturile sale de prietenie cu dînsul, logodind pe un fiu al lui, [Răducanu], cu o fată a lui Antioh, [Maria].

O schimbare însă, din acele neașteptate ce se petreceau de astăzi pînă mîini pe malurile Bosforului, face să se întunece steaua lui Antioh și aprinde iar cu razele speranței pe acea a lui Mihai Racoviță. Anume [la 3 mai 1706] vizirul Baltagi Mohamed ‹Mehmed›, proteguitorul lui Antioh, este scos și înlocuit cu [Ali pașa din] Ciorlu silihtarul, patronul lui Racoviță. Nu trebuie mai multe nici mai puternice motive pentru a provoca schimbarea domniei în Moldova, decît schimbarea aceluia ce o ținea în mîini. Întîmplîndu-se ca în acest an — acel de pe urmă al domniei lui Antioh — domnii români să fie rînduiți a merge la Tighina spre a grăbi lucrările de întăritură, Antioh-Vodă nu aduse cu el salahorii trebuitori spre repararea șanțurilor cetății. Văzînd el pe munteni și turci lucrînd și săpînd mereu i s-a făcut rușine de nelucrarea lui, și a pus întîi pe slujitori, apoi chiar pe boierii lui la săpat! Pentru a le da însă exemplu, săpa și bietul domn de-a valma cu ei. Iată unde ajunseseră reprezentanții tronurilor acelor care susținuseră altădată cu atîta vrednicie numele neamului românesc!

Să lucreze ca salahori la șanțurile turcilor!! „Pe cînd însă Antioh-Vodă săpa la Tighina, alții îl săpau pe el la Poartă“[30]. În 20 iulie 1707 îi sosește deodată și fără de veste mazilia, iar Mihai Racoviță este rînduit din nou în efemera domnie a țării Moldovei.

Mihai Racoviță a doua oară, 1707—1709 [22]. Mihai Racoviță fusese pus în domnie de către noul vizir Ciorlu-Pașa Silihtarul, însă să nu se creadă că prietenia acestuia către domnul mazil și slujba ce-i făcuse fusese dezinteresată; tot banii, fie numărați, fie făgăduiți, închegaseră prietenia și aduseseră slujba, căci precum spune Neculai Costin: „turcului să-i dai bani și să-i scoți ochii“[31]. Aceste datorii, contractate de Racoviță la Constantinopol, îl silesc să pună grele dări pe

---

[30] N. Costin, în *Letopisețe*, II, p. 61. Un raport olandez numește neașteptată mazilirea lui Antioh Cantemir. N. Iorga, *Știri despre veacul al XVIII-lea*, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom XXXII, 1909, p. VII.

[31] *Letopisețe*, II, p. 61. Mihai Racoviță vine în Iași în 13 noiemvrie, 1707. Din eroare, poate de tipar, *Letopisețele* dau anul 1708; vezi II. p. 63.

țară, iscodind tot obiceiuri noi și neauzite pînă atunci. Astfel, impune desetina de stupi și de mascuri și breslelor, adică boierilor atît în dregătorii cît și mazili, neguțătorilor, preoților și slujitorilor, în aceeași măsură ca și țăranilor, adică cîte doi potronici[32]. Imediat însă după ce încasează această dare, caută să împace pe boierii supărați, legînd-o iarăși cu un straşnic blăstăm. Nici nu trece însă anul, și mitropolitul dezleagă jurămîntul, iar desetina este iarăși luată „țărănește" de la boieri și de la mazili. Asemene urmări ale domnului nu puteau plăcea boierilor, care s-ar fi învoit ușor a jefui țara, adică pe țărani, însă nu înțelegeau să fie despoiați și ei.

Mihai Racoviță însă adaugă mult și pogonăritul pe vii, urcîndu-l la un galben de pogon. De-abia însă oamenii își gătiseră de cules viile, și iată că altă dare li se aruncă pe cap: vădrăritul, cîte 4 bani de vadră; „iar încă bine nu se plătise de vădărit, și iată că le-au ieșit peste toată țara și fumărit, de tot hornul cîte doi ughi, pe care dacă au înțăles ticăloșii pămînteni, mulți și-au stricat căscioarile de le-au rîsipit din temelie; alții risipeau hornurile de prin căscioarele lor; căci cîte hornuri avea omul în casele lui, pe tot cîte 2 ughi, și măcar că era iarna, iară bieții oameni și babele și altă sărăcime pustiiau casele și fugeau în lume plîngînd cu lacrimi și suspinînd, că altă căscioară nu plătea nici doi orți"[33]. Din această pricină au sărăcit și acei ce luaseră această dare „la cochii vechi"[34], căci împrumutaseră banii de la turci, spre a răspunde suma domnului, și la încasare rămaseră păgubași.

Ilie Cantacuzino și cu alți boieri, pribegind în Muntenia, încep a influența pe lîngă Brîncoveanu „ca să se întoarcă cu obrazul mai mult spre Antioh-Vodă la prieteșug", încît amestecările domniei lui Mihai Racoviță la Poartă reîncep cu un nou avînt și o pun în pericol.

Tocmai pe atunci Petru cel Mare își cîștiga o vază nemaipomenită pînă atunci prin răpunerea lui Carol al XII-lea, regele Suediei, în cîmpiile de la *Poltava,* în 27 iunie 1709. Victoria împăratului Moscului asupra dușmanului de la nord reînsufleți iarăși în el planurile sale către sud, îndreptate încă de mult timp contra Împărăției musulmane, și pe care fusese nevoit să le pună la o parte pentru timpul cît ținuse luptele cu suedul. Petru cel Mare reia cu energie uneltirile sale contra dușmanilor creștinătății și reînnoiește legăturile încercate odată de predecesorul său, împăratul Alexei, cu domnii țărilor române. Mihai Racoviță, văzîndu-și domnia atît de dușmănită la Constantinopol, unde trei candidați, Constantin Duca și cei doi Cantemirești, se ațineau după ea, sprijiniți acești din urmă și pe ajutorul lui Brîncoveanu, primește propunerile pe care Petru cel Mare i le face atît lui cît și lui Brînco-

---

[32] Neculce, în *Letopisețe,* II, p. 318. Potronicul = 6 bani *(ibidem* p. 408). Pentru un timp ceva mai posterior (Const. Mavrocordat) avem explicarea acestei diferențe în impunerea desetinei „boierești și țărănești". Anume Neculce, *Letopisețe,* II, p. 415, spune că: Const. Mavrocordat au stricat obiceiul și legătura ce făcuse Grigorie-Vodă de da boierii și mănăstirile la 10 stupi un leu; iar acuma făcu de au dat țărănește la 10 stupi 22 de potronici". Pe timpul lui Const. Mavrocordat leul nu mai valora decît 120 de bani, nu 133 ca pe timpul în care ne aflăm. Prin urmare, 22 de potronici = 132 bani, valorau pe timpul lui Mavrocordat mai mult de un leu, care număra numai 120 de bani.

[33] Nec. Costin, în *Letopisețe,* II, p. 64. «Scrisoarea Anei Racoviță reprodusă în original text grecesc de D. Russo, *Din corespondența doamnei Ana Racoviță,* 1911, p. 10. „ἡ αναγκὴ τοῦ χαρατσίου".»

[34] Cochii vechi vine de la ungurescul *Kotye-vettye* = mezat. Se poate judeca despre seriozitatea documentului lui Hurul, „cancelar a [lui] Dragoș-Vodă", numai de pe faptul că acest document numește Cochii vechi (adică cu ochii vechi!) pe dregătorii cei mari rămași în Dacia, și anume în Iași, după Aurelian. Și mai sînt încă oameni care susțin autenticitatea unui asemene product!

veanu și se ajunge cu împăratul ca să fugă la el, socotind să se întoarcă în curînd iarăși în domnie însă sub protecția pajurilor rusești[35].

Brîncoveanu, pentru a acoperi propriul său joc cu rușii, pîrăște pe Mihai Racoviță la Poartă, că s-ar fi hainit către dînșii și turcii iau îndată măsurile cele mai tainice spre a pune mîna pe domnul Moldovei, temîndu-se de a nu-l scăpa cumva în Rusia. Mihai-Vodă, simțind vulcanul pe care se afla, începu să-și pregătească trăsuri și cai spre a fugi către Cernăuți, unde trebuia să-l aștepte un corp de muscali care să-l ieie în Rusia. El nu putea însă pleca atunci din pricină că tocmai se afla în Iași un capegiu cu mulți ieniceri veniți pentru banii birului. Racoviță însă trimisese pe socrul său, Dediu [Codreanu] spătarul, către Cernăuți, spre a se înțelege cu rușii și a-i pregăti fuga. Tocmai însă pe cînd capugiul, plecînd cu banii spre Galați, păruse a lăsa loc liber lui Racoviță, un alt turc venit de olac din Constantinopol cade pe neașteptate asupra domnului, îl mazilește, îl prinde și-l pornește cu mare urgie către Țarigrad (8 noiemvrie 1709)[36].

Moldova se afla acum într-o poziție grea; mazilirea lui Racoviță nu era un fapt ordinar, provenit din o schimbare a proteguitorilor săi din Constantinopol, sau din o aterdisire mai mare la mezatul acestei țări. Cumplita vorbă de hainlîc răsunase prin aer. Se temeau boierii și țara ca pedeapsa să nu se întindă de la domn și asupra lor. Se vorbea de un pașă ce era să fie trimis de turci spre a stăpîni țara, amenințată de muscali. În așteptarea unei asemene dezlegări a crizei, boierii se pregăteau a pribegi, locuitorii a se bejăni la munte. Caimacamii rămași după mazilirea lui Racoviță trimit însă la Brîncoveanu ca să-l întrebe despre veștile ce s-ar mai auzi. Acesta îi liniștește, trimițîndu-le știre că s-a rînduit un nou domn în Moldova și că acel domn este Neculai Mavrocordat, fiul vestitului Exaporitul. Boierii, care în mare parte se temeau de reînturnarea lui Antioh, primesc cu bucurie numirea acestui domn nou în scaunul țării lor.

Neculai Mavrocordat, 1709—1711 ⟨1710⟩[37]. Și acest domn era înrudit prin alianță cu vechea stîrpe a voievozilor Moldovei. Anume tatăl său, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, avusese drept soție, cu care făcuse pe Neculai, pe Sultana, fata Casandrei, fiica lui Alexandru Iliaș, nepotul lui Petru Rareș[38], încît cu drept cuvînt se putea lăuda Mavrocordat că prin sîngele său de pe mama lui se cobora din vestitul domn al Moldovei, Alexandru cel Bun. De pe tată, Mavrocordat își trăgea originea din insula Chios, unde bunul său, Panțiris Mavrocordat, trăia ca un om nobil, însă sărac și fără vază. Pe atunci era în Constantinopol un grec Scarlatos, întreprinzătorul ⟨arendașul⟩ căsăpiilor împărătești. El avea o fată pe care o logodise cu Matei Basarab, dom-

---

35 Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 321.

36 Vezi un raport din Bender 10 noiemvrie 1709, în Hurm., *Doc.*, VI, p. 371. „Superne die eductus est hospodar Valachicus inde in Turciam cum exore et filiis et cum aliquot dominus valachicis quibus compedes in pedibus posuerint, pro hoc quod Succos 400 Moschi ceperunt, in Valahia; non est modo hospodar in Iassi". Comp. o scrisoare a lui de Ferriol, din 22 noiemvrie, *ibidem, Supl.*, I, p. 372: „A l'égard du prince de Moldavie, on l'amène dans les fers pour son intelligence, que le roi de Suède a fait voir qu'il avait avec le Czar". Neculai Costin pune deci greșit mazilirea lui Racoviță la 14 octomvrie 1710, *Letopisețe*, II, p 78. [Este vorba de 14 oct. 1709; vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 47].

37 Deși Mavrocordat e numit domn îndată după mazilirea lui Racoviță, în 14 octomvrie 1709, el nu vine în Iași decît în 25 ianuarie 1710.

38 Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 81. Comp. *Mag. ist.*, IV, p. 39. Vezi și *Cronicul* lui Daponte, în Erbiceanu *Cron. greci*, p. 17.

nul Munteniei. Înainte însă de a veni în București spre a săvîrși nunta, dînsa se îmbolnăvise de vărsat, care o sluțise într-un chip înspăimîntător, făcînd-o între altele să piardă și un ochi. Cînd dînsa ridică vălul înaintea viitorului ei soț, acesta o trimise numaidecît îndărăt la tatăl ei, unde Ruxandra pierdu în curînd speranța de a se mai mărita vreodată [22 bis]. Pe cînd dînsa stătea desperată de nenorocirea ce o lovise, în casa tatălui ei, vine într-o zi un negutitor cu mătăsării, frumos și elegant, ca să-i arăte mărfurile lui. Era Panțiris Mavrocordat, care căuta să își mai ridice poziția prin calea negoțului. Nu știm dacă Ruxandra cumpără stofe multe de la nobilul neguțitor; desigur însă că imensa ei bogăție îl cumpără pe dînsul și că ea deveni soția lui[39]. Mavrocordat, ajuns deodată bogat și fiind un om de o mare inteligență, începu a juca un rol la Constantinopol. El avu doi fii, pe Alexandru și pe Ioan, din care cel întîi deveni vestit în istoria Orientului prin postul de dragoman al Porții, ce-l ocupă după moartea lui Panaite Nicusia ⟨Nikusios⟩. Alexandru Mavrocordat, după ce studiază filozofia și medicina în Padova[40], se însoară cu Sultana și dă naștere lui Neculai, care vine în anul 1709 pe scaunul țării Moldovei*.

Tatăl visase demult acest tron pentru fiul său, cerîndu-l ca o recompensă(!!) pentru încheierea păcii de la Karlowitz[41]. De aceea nu putem crede cele ce spune Neculce că bătrînul Exaporitul, auzind că fiul său au obținut domnia Moldovei, ar fi căzut într-o mare desperare, și-ar fi rupt părul din cap și ar fi blăstămat ceasul în care o asemene nenorocire s-au abătut asupra casei și familiei sale[42]. Caracterul Exaporitului, amestecat din ambiție și lăcomie, nu putea să-i insufle asemene simțăminte, potrivite pentru un Constantin Cantacuzino, un Ilie Sturza[43], iar nu pentru dînsul, care toată viața lui nu umblase decît după bani, onoruri și glorie[44]. Reputația lui, de altfel bine meritată, de om foarte învățat, însușire ce a fost totdeauna adînc prețuită de români, ca fii ai Apusului, face însă pe cronicar să-i atribuie și acest merit, de a fi disprețuit efemerele străluciri, plătite cu atîtea pericole, ale tronurilor române.

Neculai Mavrocordat avusese de luptat, la dobîndirea domniei, cu Antioh Cantemir. Vizirul chemase pe Antioh și-i ceruse 300 de pungi; acesta însă putu oferi numai 150. Atunci vizirul dădu domnia fiului Exaporitului, care se oferea să cheltuiască 400, și anume 200 de pungi sultanului și alte 200 în daruri la vizir și la ceilalți mari demnitari ai Porții[45].

---

39 Carra, *Histoire de la Moldavie*, Neuchatel, 1781, p. 102 și urm.

40 Nicolai Comneni Papadopoli, *Historia gymnasii Patavini...*, Venetiis, 1726, II, p. 319.

* De fapt în ianuarie 1710.

41 De Castagnères c. rege, 30 aprilie 1699, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 348.

42 Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 324.

43 Mai sus, p. 244.

44 Iată portretul lui A. Mavrocordat făcut de un contemporan, ambasadorul francez de Fériol, într-o scrisoare a sa din 10 ianuarie 1710, [Hurm., *Doc.*], *Suplement*, I, p. 374: „Monsieur Mavrocordate n'a été regretté de personne, non pas même des siens. Il a été deux fois ambassadeur et il s'était en quelque manière rendu nécessaire à la Porte, n'y ayant pas de plus habile interprète que lui. Il était médiocre politique, mauvais médecin, et plus pédant que savant. Ses grands biens étaient venus de la tyrannie qu'il avait exercée sur les Grecs et sur les Latins et des pensions qu'il avait tirées de l'Empereur, du Czar et des princes de Valaquie et de Moldavie". Francezii, nefiind prietenii lui Mavrocordat, îi tăgăduiesc chiar meritele pe care le avea: dibăcia și învățătura.

45 Scrisoare din Constantinopol, din 17 decemvrie 1709, *ibidem*, I, p. 373. Neculce urcă exagerat această sumă la 1 000 de pungi. *Letopisețe*, II, p. 324. [ed. I. Iordan, p. 250].

Neculai Mavrocordat era grec, de tot străin de țară, neștiind deloc limba ei și grăind numai prin tălmaci[46]. El avea deci neapărată nevoie de a se înconjura de oameni de ai lui, în care putea avea încredere și cu care se putea înțelege; luă deci cu dînsul pe mai mulți greci din Constantinopol, ceea ce face pe Mustea, exagerînd lucrul, să spună că „să pustiise Fenerul în Țarigrad, cît numai muierile lor rămăsese, iar grec, umblai mult pînă ce dai de unul acolo; iar aice, sosind, umplut-au curtea domnească, prin toate odăile și prin tîrg pre la gazdă"[47].

Dintre boierii pe care îi pune în dregătorii la venirea lui, era mai cu vază grecul Ramadan postelnicul, apoi Ilie Cantacuzino, din pricina înrudirii sale cu Constantin Brîncoveanu. Spune Neculce că „ușa era închisă tare, nime nu intra la dînsul. A doua, a treia dzi, cînd chema cîte vrun boier, la două, trei cuvinte, iar într-alt chip nime nu putea să margă la dînsul. Din spătărie încolo mai înainte ‹înlăuntru› nime nu putea intra, nici boieri, nici mazili, fără cît numai Ramadan postelnicul și Spandonachi căminarul și Sculie cămărașul dinluntru, ce era tălmaci. Că Neculai-Vodă nu știa moldovenește, ce era un lucru prea cu năcaz boierilor și țării"[48].

La o săptămînă după suirea lui în scaun [care a avut loc la 25 ianuarie 1710], scoate din slujbă și pune la închisoare pe [Ioan] Sturza vornicul de Țara de sus și pe spătarul Ilie Catargiu, ceea ce pune pe boieri în groază, neștiind mai ales nimica asupra pricinii acestei mînii a trufașului domn. După ce le ia cîte 4 pungi de bani, îi sloboade, lăsîndu-i însă disgrațiați. Cîteva zile după aceea, boierii trebuiau însă să vadă încă alte scene și mai adînc lovitoare în vaza și onoarea lor. Venind anume un grec la divan și jăluindu-se domnului că ar fi fost bătut și îmbrăcat în suman de mai mulți boieri, între care slugerul Gavril Costachi și Ioniță Neniul Rață postelnicul, domnul pune să bată pe acești boieri la scară ‹înaintea divanului›, dîndu-le cîte 200 de toiege. Boierii se spăriară în culme și începură a fugi în toate părțile, spre a scăpa de urgia ce le căzuse după gît, care în Țara Ungurească ‹= Transilvania›, care în cea Leșească.

Această purtare aspră a lui Neculai Mavrocordat cu boierii nu era întîmplătoare, ci pornea dintr-un plan chibzuit de mai înainte. În însușirea lui de dragoman al Porții timp de 12 ani, de la pacea de Karlowitz, cînd tatăl său îmbătrînind, se retrăsese din acea dregătorie, Neculai Mavrocordat avusese timpul a se convinge despre rolul pe care boierii îl jucau față cu domnul în țările române; văzuse în repețite rînduri intrigile lor, atît la punerea cît și la scoaterea domnilor și dorea să le înfrîngă puterea, să-i domolească și să-i reducă, din element dominant, la unul supus și ascultător.

Pentru a-și putea însă îndeplini ținta, trebuia să-și caute în Moldova un alt punct de razim, pe care să-și așeze ridicătorul cu care vroia să răstoarne pe boieri. Fiindcă în țările române n-a existat niciodată o puternică burghezie, reprezentanta industriei și a comerțului, apoi Mavrocordat își căută sprijinul în poporul cel de jos. Chiar la venirea lui în scaun se vede această îndoită țintă a lui pusă într-o vie lumină, anume apărarea clasei de jos și împilarea boierimii. Anume, Mihai Racoviță rînduise înainte de a se mazili o dare pe țară, îngreuiată prin *năpăști*, adică prin adaoșaguri la darea rînduită de la început. Mazilirea lui Racoviță se întîmplă tocmai pe cînd boierii zlotași, adică

---

[46] N. Mustea, în *Letopisețe*, III, p. 45. Comp. Neculce, *ibidem*, II, p. 326.
[47] *Letopisețe*, III, p. 45.
[48] *Ibidem*, II, p. 326 [ed. I. Iordan, p. 253].

strîngătorii dărilor, se răspîndiseră prin ținuturi spre a ei încasare. Căimăcamii rînduiți de Neculai-Vodă, crezînd că va avea, după obicei, nevoie de bani în Țarigrad, spre a-și pune la cale domnia, ordonă ca să se urmeze înainte cu încasările.

Neculai Mavrocordat, încă de pe cînd era în Constantinopol, scrie că el nu cere ca țara să-i trimită nici un ban și să înceteze cu orice adunare de dări din ea. Acest ordin era prevestirea unei calamități cumplite ce era să cadă pe capul bieților boieri însărcinați cu strîngerea dărilor, căci, venind domnul în țară, ordonă ca boierii să înapoieze banii țăranilor de la care îi împliniseră. Cei mai mulți din boieri dăduseră banii pe la cei care îi împrumutaseră în trebuințele țării pe timpul lui Mihai Racoviță. Domnul nu vroia să audă nici o îndreptare, ci cu o asprime nemaipomenită ordonă numaidecît restituirea sumelor încasate.

Boierii își vindeau avutul: moșii, case, robi, spre a plăti țăranilor banii luați, și aceștia, văzîndu-se încurajați, veneau într-un număr nesfîrșit la Iași, umplînd străzile, strigînd și văicărindu-se, cu sau fără drept, că boierii i-au mîncat și i-au sărăcit. Care boier nu mai avea de unde răspunde banii era pedepsit, închis și chiar torturat. „Acestu fel de scopos — spune Neculce — începusă Neculai-Vodă asupra boierilor de le făcea, iară țării, prostimei, vrea să-i ⟨le⟩ arete milă și dreptate și vrea să-i ⟨le⟩ ție de parte"[49].

Nu se știe la ce rezultat ar fi ajuns o domnie începută în asemene condiții. Vom vedea însă mai încolo cum Fanarioții, deși la început îndrumează în țările române o politică nouă și îndrăzneață, sînt nevoiți să o părăsească mai tîrziu și să s-apropie iarăși de elementul boieresc, fără de care ocîrmuirea acestor țări era o problemă peste putință de dezlegat. Cît despre Neculai-Vodă, el nu avu timp, cel puțin acuma, de a experimenta urmările purtării sale, deoarece fu mazilit înainte chiar de a fi împlinit un an în scaunul Moldovei, în noiemvrie 1710[50].

Pricina căderii sale stă în relațiile ce se încordau pe fiece zi mai tare între ruși și turci, acești din urmă ințețiți prin refugiatul de la Bender, Carol al XII-lea, regele Suediei [23], și în neîncrederea crescîndă a Porții în purtarea lui Brîncoveanu.

La început Neculai Mavrocordat se pusese în rele relații cu regele Suediei; firea cea înaltă și nesupusă a mîndrului domn nu putea să se împace cu apucăturile de stăpîn pe care Carol al XII-lea credea că poate să le impună simplului bei al unei provincii.

Apoi frînturile de oaste pe care Carol al XII-lea le mai avea pe lîngă el, petrecînd iarna în ținutul Cîrligăturii, lîngă Iași, prădaseră acea regiune într-un chip îngrozitor. „Nu rămînea nime nici cu bou, nici cu vacă, nici cu stup, nici cu fînețe, nici cu pîne, ci călcau țarinile cu caii lor"[51]. Urmară tînguiri unul asupra altuia și pîri la Constantinopol.

---

[49] *Letopisețe*, II, p. 327 [ed. I. Iordan, p. 253]. Comp. N. Costin, *ibidem*, II, p. 82—83 [Vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 61—63].

[50] Scrisoarea lui De Férriol, din 21 noiemvrie 1710, Hurm., *Doc.*, *Supliment*, I, p. 380: „N. Mavrocordat, Bey de Moldavie, a été deposé; Cantemir a été mis à sa place" [Vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 71—73].

[51] N. Costin, în *Letopisețe*, II, p. 86. Petrecerea acestei armate lîngă Iași este confirmată de un document francez din 16 august 1710, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 73: „Les gens du palatin de Kyovie campent à une heure de Iassy, entre Iassy et Krasnetarg (Tîrgul Frumos)".

Totuși, Mavrocordat se îngriji de la o vreme de pîrile lui Carol al XII-lea, mai ales că dușmanii lui din Constantinopol se puteau ușor folosi de denunțurile regelui suedez. Domnul Moldovei era în bune relații cu noul ambasador al Franței, marchizul Des Alleurs, care trecuse prin Maramureș și Moldova, pentru a merge la postul său la Constantinopol. Des Alleurs venind prin munți, în mijlocul iernii din anul 1709 [1710], întîmpină în mersul lui nespuse greutăți. Într-un raport pe care-l face regelui, asupra acestei călătorii, el spune: „Înainte de a trece din Maramureș în Moldova, am văzut dispărînd din ochii mei un car cu 6 cai sub gheața unui rîu, care avea 12—15 picioare adîncime. Despre acest car n-am mai putut afla niciodată nimic, deși aveam în el tot ce posedam mai bun, astfel că echipajul meu se reduse prin asemene întîmplare numai la 4 mici geamantane. Fui nevoit a năimi 300 de țărani, din care 200 deschideau drumul, iar cealaltă sută purta hrana pentru mine și fîn pentru caii mei, din care mai mulți ⟨jumătate⟩ au rămas ⟨s-au prăpădit⟩ prin zăpadă. În timp de 5 zile n-am văzut nici cer, nici pămînt, [nici apă]. A șeasea zi le văzui împreună, precum și alți oameni decît acei de pe lîngă mine, anume acei pe care domnul Moldovei îi trimitea în ajutorul meu“[52]. Des Alleurs spune regelui că nu poate decît „să se laude de buna primire ce i-a făcut-o domnul ⟨principele⟩ Moldovei“[53] și de atunci se urmau între ambasadorul Franței și Neculai Mavrocordat relațiuni prietenoase.

Mavrocordat intervine pe lîngă Des Alleurs ca să-l împace cu regele Suediei și cu [Iosif Potocki] palatinul Kieviei ⟨Kievului⟩, comandantul leșilor din Moldova, ceea ce francezul izbutește a face[54].

Pericolul din această parte era înlăturat, cînd deodată el se reînnoi de unde tocmai Mavrocordat nu se aștepta. Anume, regele Suediei se convinsese cît de falșă era prietenia pe care Brîncoveanu i-o arătase, îngrijindu-se de oștirea lui, și că domnul Munteniei, nu acel al Moldovei, umbla în înțelegere cu rușii în contra turcilor, de la care singur Carol XII-lea putea să mai spereze restabilirea poziției sale. Repetatele sale pîri în contra Brîncoveanului, unite cu uneltirile dușmanilor aceluia din Constantinopol, îndemnaseră pe turci a se desface de domnul muntean. Pentru a o face însă cu siguranță și a nu provoca numai fuga lui în altă țară, prefăcîndu-l din un dușman ascuns în unul pe față și mai primejdios, Brîncoveanu trebuia prins. Acest gînd umblase de mai multe ori prin mintea turcilor. Se afla pe atunci la Poartă unul [Daud] Ismail Efendi, capuchihaie al hanului tătăresc [Devlet Gherei], foarte prieten cu Dumitrașcu Cantemir. El inspiră Porții ideea de a încredința unui român prinderea lui Brîncoveanu, pe care un grec nu avea mijloace de a o face, neavînd relații cu boierii; de aici se trase mazilirea lui Mavrocordat[55] [23 bis].

Nu se poate tăgădui că Neculai Mavrocordat recomanda bine pe domnii fanarioți în Moldova. O însușire eminentă a lui, și în care el nu sămăna tatălui său Exaporitul, era nelăcomia de bani. După ce cheltuise 400 de pungi pentru căpătarea domniei, este destul de ne-

---

[52] Scrisoare din 25 martie 1710, *ibidem*, I, p. 377.

[53] Alte scrisori din aceeași dată, *ibidem*, p. 376 [Vezi și *Călători străini*, VIII, p. 308—309].

[54] Scrisori din 3 și 26 august 1710, *ibidem*, p. 382, 384.

[55] Știri din Zolkiew, 17 martie 1711, Hurm., *Doc.*, XVI, p. 378: „Nikolas Mavrocordato a été deposé... Ceci a été fait pour le (?) mettre en état de pouvoir se saisir de la personne de hospodar Brankowan“. [Semnul de întrebare din cadrul citatului aparține autorului. Ed. a III-a elimină acest semn de întrebare și modifică citatul astfel: „Ceci a été fait pour *se* mettre (la Porte) en état de...“ etc.]

interesat, pentru a nu cere nici un ban de la țară, și ordonă înapoierea tuturor sumelor adunate prin jaf de către Mihai Racoviță. Aceeași îngrijire de vistieria țării o arată Mavrocordat și după intrarea lui în domnie, punînd să se ieie sămile vistiernicilor mai des și pedepsindu-i cu închisoarea și cu plata neajunsului cînd îi prindea cu lipsă. De judecăți iarăși căta cu multă rîvnă: el singur ținea divanurile, ordonînd pîrcălabilor să nu închidă pe fiecine, ci să-i sorocească la divan înaintea lui. Și atîta de aspre erau judecățile, mai ales în contra boierilor jăcași, că se temeau toți a sta la pîră înaintea lui și mai bine se împăcau de mai înainte. Mavrocordat era însă și bun administrator; el pune în orînduială nevoile orașelor, de a avea imașe slobode în jurul lor, pe care le pierduseră mai înainte prin daniile de moșii ale domnilor către boieri și mănăstiri. Pe toate ținuturile alesese Neculai Mavrocordat pe boierii cei mai cinstiți, pe care-i pusese capete peste ele și făcuse mai multe cărți pentru întemeierea de *slobozii,* adică de sate noi, scutite pe cîțiva ani de dări, spre a atrage în țară oameni din afară și a reîmpopora marginile ei, care erau mai ales pustiite.

Neculai Costin rezumă în următorul chip scurta domnie a primului fanariot: „Și erau veseli toți pămîntenii, mulțămind lui Dumnezeu că ne-au trimis domn bun și milostiv, că era liniște mare și pentru dări și de cai de olac; nime boul omului sau carul sau pînea să ieie cu sila la jicniță cum lua la alți domni; ba sta Tîrgul Făinei iezit de pîne din toate părțile; ieftinătate și bivșug în toate bucatele. Numai mîncătorii aveau voie ră, că nu putea mînca cum în zilele de mai înainte altor domni; ci în puțină vreme au fost acea bucurie bieților pămînteni moldoveni, că s-au mazilit Neculai-Vodă, după ce a domnit un an“[56].

Neculce, cel îndeobște atît de pornit în contra străinilor, nu poate face altfel decît să mărturisească și el că, în urma măsurilor înțelepte luate de Mavrocordat, „s-ar fi fost întemeiet țara de oameni, numai n-au ținut mult domnia“[57].

Chiar atunci cînd acești doi îl țin de rău sau cînd îl judecă Neculai Mustea, care este cel mai aspru cu dînsul, nu găsesc altceva de mustrat decît răutatea lui față de boierii țării: „că dăduse voie pînă și țăranilor de se rîdicau cu pîră asupra boierilor, de nici îi băga în samă. În divan suduiau mojicii pe boieri și cum ieșia la divan de se jăluia un țaran pre un boier, îndată da pre boier pe mîna țăranului, fără de nici o judecată sau dreptate. Care de ar fi făcut aceasta cu vreo cuviință, s-ar cădea a-l lăuda și a-l numi că era drept judecător, neveghind nimărui voie, arătînd dreptatea tuturor, cum se cade unui domn; dar aceasta o făcea el numai tot ca să defaime și să rușineze neamul boieresc, mierîndu-se ce va mai face ca să îngrozească pe boieri“[58]. Și este ceva adevăr în această imputare.

Neculai-Vodă nu numai că apăra pe țărani, dar asuprea pe boieri într-un chip pozitiv ⟨vădit⟩ și altă dovadă nu este de nevoie pentru acest fapt decît ordinul cel nedrept impus boierilor zlotași de a restitui țăranilor banii încasați de la ei, cînd ei plătiseră cu acele sume datoriile contractate de mai înainte în interesul țării și al domniei.

---

[56] *Letopisețe,* II, p. 99. Știrile asupra lucrărilor interne ale lui Mavrocordat sînt luate din N. Costin, *ibidem,* p. 78—99. [Vezi și Neculce, ed. I. Iordan, p. 253—254].

[57] *Ibidem [Letopisețe],* II, p. 327.

[58] Nec. Mustea, *ibidem,* III, p. 46. Alex. Amiras nu spune mai nimică în cele cîteva rînduri ce le dă domniei întîi a lui Neculai-Vodă, *ibidem,* III, p. 105.

Astfel erau primele apucături ale primului domn fanariot. În domniile lui viitoare vom învăța a-l cunoaște mai de aproape decît în acest scurt răstimp cît străluci steaua lui deasupra tronului Țării Moldovenești. Deocamdată constatăm că Neculai Mavrocordat punea iarăși în lucrare politica lui Ioan-Vodă cel Cumplit, cu deosebirea numai cît că, pe cînd acesta o practicase din simțămîntul și iubirea lui pentru clasele inferioare, grecul o punea în lucrare numai din interes și din calcul politic.

Ura boierilor contra domnului ce-i prigonise atît de rău izbucnește la mazilirea lui. La plecarea lui din Iași clasa boierească organizează o mișcare turburătoare, care să manifesteze față cu domnul detronat simțămintele ce fuseseră pînă atunci ascunse de frică în inimile multora. Poporul de jos, lucrînd și aici ca totdeauna în chip neconștiut și nerațional, se face instrumentul răzbunării boierești contra unui domn care tocmai apărase interesele sale împotriva boierilor. Neculai Mustea ne spune că „se vîrîse atunci o mare frică între greci, care cu toții se ascunsese prin casele domnești și nici unul afară nu cuteza să iasă; iar acea poghibală necurată, Spandoni, sfetnicul lui Neculai-Vodă, s-au îmbrăcat muierește cu tarpuz în cap, cum poartă muierile grece, și au intrat în rădvanul domnesc cu doamna într-un loc și cu muierile, pentru ca să nu-l cunoască nime, pe carele cu ochii mei l-am privit, arătîndu-l alt grec. Și așa au ieșit din Iași cu mare cinste acel grec cinstit și sfetnic ce era, că într-alt chip de ar fi ieșit la iveală ales acela, pe loc îl vra fi omorît înaintea lui Neculai-Vodă fără de nici o frică“[59] [24].

Mavrocordat înțelese ușor că răscoala, deși îl cruța pe el, apărat de marea lui vază care tot nu-l părăsise, deși se coborîse în rîndul muritorilor, ținte a mai sus decît în uriciosul ministru. Istețul domn trase de aici o învățătură de care vom vedea că se va folosi în a doua lui domnie.

3. Dimitrie Cantemir, [1710—]1711[60]

Să începem prin a schița seria relațiilor dintre ruși și români și în special moldoveni. A fost o vreme în istoria românilor cînd ei considerau pe ruși ca pe egalii lor, cînd tratau cu ei ca cu un popor de aceeași putere, cînd țarii Moscovei cereau în însoțire pe fiicele domnilor români. De atunci a trecut mult timp; dar niciodată nu s-a văzut în istoria popoarelor, chiar într-un răstimp și mai îndelungat, o atare răsturnare a pozițiilor respective, o sporire atît de nemăsurată a puterilor unuia și o dărăpănare atît de deplină a ființei celuilalt, încît rolurile să se schimbe așa de a totului tot, ca prietenii de altădată să se-ntîlnească acuma ca stăpînul cu robul. Așa stătuseră românii față cu rușii pe timpul lui Ștefan cel Mare; așa se înfățișau ei acuma pe timpul lui Cantemir.

---

[59] N. Mustea, *ibidem*, III, p. 47.

[60] Compară scrierea mea: *Războaiele dintre ruși și turci și înrîurirea lor asupra țărilor române*, Iași, 1880, I, p. 4—48.

Cele mai vechi relații politice și de familie ale românilor cu rușii cad pe timpul marelui domn al Moldovei, care, căsătorind pe fiica lui Elena cu Ioan cel Tînăr, fiul țarului Moscovei Ioan Vasilievici al III-lea, îndrumează și legăturile politice acestor două state. Anume, Ștefan cel Mare ia o parte foarte activă la relațiile cuscrului său cu ducele Lituaniei, dîndu-și mai cu osebire mari silinți, spre a împăca neînțelegerile izbucnite între ei și a putea apoi îndrepta puterile lor spre ținta vieții eroului român, lupta în contra păgînilor. În curînd însă, după această lucrare diplomatică a lui Ștefan cel Mare, relațiile cu țarul Moscovei, împrietenite prin o încuscrire, se strică și pe tărîmul politic, din pricina unei îndușmăniri de familie[61].

Țara Moscului, fiind într-acele vremuri foarte depărtată de români, numai atunci cînd istoria țărilor lor urca cîte o culme din viforoasa ei cale se întindeau vederile lor pînă la acea împărăție și căuta să se pună cu ea în legătură. Pe atunci nu rușii cercetau pe români, ci românii pe ruși în trebile politice, și de aceea și găsim a doua atingere între aceste două popoare pe timpul unei noi străluciri a gloriei românești, pe acel al lui Mihai Viteazul, cînd eroul muntean se pune în înțelegere cu țarul Rusiei, Boris Godunov, spre a ataca împreună pe leși[62].

Pe timpul lui Vasile Lupu găsim pe domn izbutind prin o dibace negociere diplomatică a determina pe țarul rușilor să se oprească de a da ajutor cazacilor contra turcilor, prin care face ca Azovul să cadă în stăpînirea acestor din urmă[63].

Pe cînd însă țările române robite de turci pierdeau pe fiece zi din puterile lor, în întinsele stepe ale Rusiei creștea și se dezvolta mereu colosul încă copil al împărăției moscovite. În curînd el trebuia să scuture pe rînd toate lanțurile care robiseră tînăra lui existență, mai întîi ale tătarilor, după aceea ale suedezilor și ale turcilor, și apoi să se-ndrumeze cu crucea în mînă la răpunerea acelora ce altădată îl stăpînise.

Rușii intraseră în legătură cu turcii aproape în același timp în care ei se încuscriseră cu românii. Pe la 1495—1499, sub sultanul Baiazid II, întîlnim pentru întîia oară ambasade ale marelui principe ⟨cneaz⟩ al moscoviților Ioan al III-lea Vasilievici la Constantinopol, care cer pentru negutitorii ruși libertatea comerțului. Privilegiile acestora fură reînnoite de Selim I (1514—1520), care însă refuză a mijloci încheierea unei păci între ruși și tătarii Crimeii.

Dacă însă pînă atunci relațiile între ruși și turci fuseseră pașnice, deși foarte reci, ele încep a se înăspri din pricina a două popoare ce locuiau între ele, cazacii și tătarii, care, trăind numai din prădăciuni, pustiau mai în fiecare an Rusia și Polonia, țările cele mai apropiate de dînșii. Rușii, pentru a răzbuna pustiirile suferite, mai ales de la tătari, se organizau în bande de voluntari care devastau la rîndul lor părțile tătărești de la Marea Neagră, supuse ale Porții otomane, încît prin aceste frecări mutuale izbucnise într-un mod indirect un adevărat război între ambele împărății.

Statele apusene ale Europei, care erau în lupte cu turcii, și mai cu deosebire venețienii, căutau prin toate mijloacele a atrage pe ruși într-o legătură împotriva dușmanilor comuni ai creștinătății și, lucru

---

61 Vezi amărunțimile acestor împrejurări, în vol. II, p. 339—341.

62 Vol. III, p. 205.

63 Mai sus, p. 33—34.

curios, încă de pe atunci ambasadorii venețieni puneau o valoare mult mai mare, decît pe puterea materială a Rusiei, pe aceea morală a ei, izvorîtă din comunitatea de religiune cu popoarele din Turcia. Astfel, *Giacomo Soranzo,* în o scrisoare către senatul venețian din 1576, se rostește în modul următor: „Sultanul se teme de moscovit, din pricina că acel mare duce este de biserica grecească (= ortodoxă), ca și poporația din Bulgaria, Serbia, Bosnia, Moreea și Grecia, care îi este devotată în gradul cel mai mare, fiindcă se ține de același rit grecesc și va fi întotdeauna gata a lua armele în mîini și a se răscula, pentru a se libera de sclăvia turcească și a se supune stăpînirii lui"[64].

Deși ambasadorii venețieni descoperiseră de pe atunci viitorul nerv al politicii rusești, se pare că rușii ei înșiși nu aveau conștiință de puterea lui. Relațiile lor cu popoarele balcanice se mențineau încă numai în sfera religioasă. Rușii recunoșteau de cap al bisericii lor pe patriarhul grecesc din Constantinopol, plăteau pentru călugării din mînăstirile Muntelui Athos tributul pe care erau îndatoriți a-l răspunde către Poartă și călugării din muntele Sionului primeau de la marele principe un ajutor de 500 de galbeni pe an.

În privirea politică însă, rușii erau foarte rezervați față cu închinătorii lui Mohamed; deși cercați de mai multe ori din partea Veneției, ei nu vroiesc să se lege la nici o întreprindere împotriva turcilor și reținerea rușilor în această privire era foarte firească. Ei erau încurcați în neîncetate războaie cu Polonia și cu Suedia. Atît de puțin se interesau ei de cele ce se petreceau la sudul împărăției lor, încît în 1642 ei cedează, precum am văzut, stăruințelor lui Vasile Lupu prin care cetatea Azovul trece în mîinile păgînilor. Este curios de notat că turcii puseseră pe domnul Moldovei pe capul rușilor „pentru că era de aceeași religie cu el", și Lupu izbutește în misiunea lui, arătînd, mai ales, rușilor că „în cazul unui război între ei și turci, din pricina Azovului, turcii ar măcelări îndată pe toți închinătorii bisericei grecești din împărăția lor, lucru pe care *proteguitorul lor firesc*, țarul rușilor, ar fi departe de a-l dori".

În anul 1645 vine la tronul țarilor Alexei Romanov, care îndrumează o politică mai activă împotriva turcilor. Tătarii, atacînd cetatea cazacilor, Cehrinul, și aceștia cerînd în zadar ajutor de la Poartă, se întorc către ruși, care se grăbesc a le împlini cererea, punînd apoi ei înșiși mîna pe Cehrin în 1676. Din această pricină turcii declară chiar rușilor război în 1677, cea întîi luptă directă între aceste două popoare; dar sînt respinși cu mari pierderi. Războiul ieșind îndeobște defavorabil turcilor, ei cer singuri pacea, care se încheie la *Radzim*, în 1681, și prin care pace rușii dobîndesc Kievul și Ucraina; cetăți să nu se zidească nici de o parte, nici de alta, între Bug și Nipru; tătarii să fie opriți de la prădăciuni în Rusia; turcii recunosc țarului titlul de împărat și locuitorilor Rusiei libera peregrinare la Ierusalim[65].

Și din această pace se vede că Rusia încă nu se pătrunsese de ideea care mai tîrziu este invocată de dînsa ca misiunea ei istorică de căpetenie, eliberarea creștinilor ortodocși de sub urîcioasa stăpînire a păgînilor. Deși toată lumea din Europa recunoștea și prețuia această a ei putere, dînsa încă nu făcea din ea nici o întrebuințare. Se părea că dormea ca leul în pustiu, cînd deodată era să fie trezită de mirosul

---

[64] [Eugenio] Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato,* [Firenze, 1839—1863], Seria III, 2, [1844], p. 206.
[65] Zinkeisen, *Gesch. des osm. Reiches,* V, p. 86.

prăzii ce se apropia și să se repeadă năpustit asupra ei spre a o înghiți.

Acei însă care arătară mai de aproape Rusiei încotro trebuie să tindă toate silințele ei fură românii. Cu ce plătiră ei asemenea învățătură vom vedea mai tîrziu. Știm cum, în războiul din 1672 dintre turci și poloni, Ștefan Petriceicu și Grigorie Ghica, trădînd pe turci către leși și pricinuind o pierdere însemnată stăpînilor lor sub zidurile Hotinului, sînt nevoiți să caute sprijin contra păgînilor la principii creștini, și anume la cel mai puternic din cei ortodocși, la țarul rușilor, către care ei trimit o solie ce nu iesă însă la nici un rezultat, din pricină că domnii români sînt destituiți [24 bis].

Ceva mai tîrziu în 1688, Șerban Cantacuzino reînnoiește încercarea lui Petriceicu, însărcinat de împăratul Leopold a trata cu principii creștini, pe care i-ar găsi dispuși la o alianță comună în contra turcilor. Nici această solie nu iesă însă la vreun rezultat, cel ce o trimisese murind prea timpuriu[66].

Rămăsese păstrată lui Petru cel Mare, după ce devine singur stăpînitor al împărăției moscovite, să pună în lucrare din partea rușilor politica aceea de care atîta timp se temuseră turcii și pe care toată Europa o recunoștea ca arma cea mai puternică de întrebuințat în lupta în contra otomanilor. Deși prima ei încercare nu izbuti, ea nu rămase mai puțin farul conducător al întregii purtări politice a Rusiei în viitor, acel far care nu numai o scoase la liman, dar o conduse încă și la uriașa ei mărire [25].

Acest mare principe, îndată ce se sui pe tron, recunoscu că o împărăție întinsă ca acea a Rusiei, fiind închisă din toate părțile dinspre mare era împiedicată în chipul cel mai serios în dezvoltarea comerțului ei, mijlocul cel mai puternic de îmbogățire a popoarelor. El se hotărî deci cu orice preț a deschide Rusia înspre cele două mări mai apropiate, Marea Baltică, înspre miază-noapte și Marea Neagră, înspre miază-zi. Pentru a-și deschide drumul către Marea Baltică, trebuia să cucerească niște țări ce erau în stăpînirea Suediei. Spre acest scop Petru se uni cu Polonia și Danemarca contra tînărului rege al Suediei, Carol al XII-lea. Pentru a-și deschide calea înspre sud, el întreprinde expedițiile sale contra Azovului, intrînd, pentru a justifica această întreprindere în contra Porții, în Liga Sfîntă a apusului Europei. Turcii însă știau prea bine că de la stăpînirea Azovului atîrna în mare parte liniștea împărăției lor. Ei văzuseră pe timpul domniei cazacilor și a dușmăniilor lor cu Poarta că aceștia în puține zile puteau cu corăbiile lor să amenințe chiar Constantinopolul. Cu cît mai mult trebuiau să se teamă ca această însemnată cetate să încapă în mîinile unui dușman mai puternic și mai organizat. Tocmai atare teamă a lor se împlinește; căci, după ce Petru cel Mare face în 1695 o zadarnică încercare în contra Azovului, în a doua, întreprinsă în 1696, el reușește a-l cuceri. De îndată preface toate moscheiele tătarilor în biserici și celebrează cu mare pompă sfințirea catedralei, consacrînd astfel și în mod religios izbînzile pravoslavnicului său popor. El ia măsurile cele mai energice pentru înființarea unei flote, mărește și întărește portul de la Taganrog, impune fiecărui proprietar de 10 000 de șerbi să construiască cîte o corabie, nescutind nici chiar pe clerici de la o asemene îndatorire, cere de la Veneția marinari și constructori de corăbii, care în curînd fac să plutească pe apele Mării de Azov 14 corăbii mari, 9 galere și 40 de brigantini. Turcii, deși vedeau cu cea mai mare nemul-

[66] Mai sus, p. 202.

tămire propășirea Rusiei pe o apă ce fusese pînă atunci un adevărat lac turcesc, totuși erau nevoiți să lase războiul cu dînsa mai cu totul pe mîinile tătarilor, căci ei pierdeau bătălii peste bătălii în marele lor război cu puterile Apusului, pierderi care pregăteau tratatul de la Karlowitz din 1699, ce lovi atît de greu în puterea lor.

Îndată după încheierea acestei păci între Veneția, Germania (Imperiul habsburgic), Polonia și Turcia, se preface și armistițiul dintre Rusia și Imperiul otoman într-o pace formală și însărcinatul din partea Rusiei cu tratarea de pace merge pe o corabie rusească la Constantinopol. Teama cea mai mare a turcilor, stăpînirea rusească pe Marea Neagră, se înfățișa astfel într-un chip văzut și oarecum viu înaintea ochilor lor. În 25 iulie 1702 se subsamnă tratatul de pace, în care, între altele, se recunoaște corăbiilor de negoț rusești dreptul de a trece prin Dardanele și celor de război dreptul de a pluti pe Marea Neagră. Azovul rămîne al Rusiei, care se îndatorește însă a dărîma cetățile de la Nipru. Țarul este scutit de tribut către hanul tătăresc și se consfințește încă o dată libera peregrinare a rușilor la Ierusalim. Scopul lui Petru cel Mare din acest tratat se vede foarte limpede, anume: stăpînirea Mării Negre, scop pe care Europa îndeobște îl și atribuia pe atunci acestui monarh, după cum se vede din o scrisoare a lui Leibnitz către prietenul său Thomas Burnet: „Petru gîndește acuma numai a neliniști pe turci; plăcerea lui cea mare este marina, pe care a învățat-o fiindcă are de țintă a se face stăpîn pe Marea Neagră".

Încercarea lui Petru de a cuceri provinciile de la sudul golfului de Finlanda: Estonia, Livonia, Karelia și Ingria de la suedezi, prin o alianță cu Polonia și Danemarca, îl încurcă într-un război cu Carol al XII-lea, regele Suediei. Un talent militar neașteptat se dezvăli în tînărul principe, și rușii primiră la Narva o lovitură de care erau să se sfarme toate planurile lui Petru. În loc însă de a se folosi de această izbîndă și de a urmări pe ruși înlăuntrul țării lor, Carol al XII-lea se întoarce împotriva regelui August al II-lea al Poloniei și dă timp lui Petru nu numai a recîștiga Ingria și Karelia, prin mai multe izbînzi dobîndite asupra generalilor lui Carol, dar îl lasă chiar să arunce în țările de-abia cucerite temelia viitoarei capitale a împărăției rusești.

Carol al XII-lea, după ce bate pe regele Poloniei August al II-lea, se întoarce iarăși împotriva lui Petru, apucînd de astă dată de-a dreptul spre Moscova, prin Ucraina, înșelat pe de-o parte prin făgăduința de ajutor a lui [Ivan Stepanovici] Mazeppa, hatmanul cazacilor, pe de alta prin așteptarea de a găsi, în o țară îmbelșugată, hrană îndestulătoare pentru oastea sa. Petru pune însă să pustieze Ucraina, încît oastea lui Carol cade curînd în cea mai grea lipsă. Mazeppa, pe care regele Suediei își puse atunci toată speranța, aduce acestuia bani îndeajuns, dar hrană nu. O foamete cumplită începe a secera cu miile soldații lui Carol, care își vede în curînd armata redusă la jumătate din ceea ce era, fără cai, suferind de lipsă și de frig, în mijlocul unei ierni foarte grele. În loc de a asculta de sfaturile generalilor săi și chiar de acele ale lui Mazeppa, care cunoștea locurile, și de a se întoarce îndărăt, prea încăpățînatul Carol se hotărăște a merge înainte cu orice preț și ajunge în fine, mai cu totul pierdut sub zidurile cetății Poltava. Asaltul dat nu reușește și Carol al XII-lea trebuie să se hotărască la un asediu în regulă. Petru însă vine cu o armată numeroasă și bine pregătită în ajutorul cetății sale și, după o luptă teribilă, învinge cu totul armata lui Carol al XII-lea, omorîndu-i vreo 9 000 de oameni și prinzînd mai pe toți cei ce rămăseseră în viață. Carol scapă cu vreo 1 500 de ai săi și trece Nistrul în Moldova.

Regele Suediei fu foarte bine primit de autoritățile turcești și se așeză în Bender, de unde începu a înteți necontenit pe turci, spre a-i porni cu război în contra dușmanilor săi[67].

Țarul Petru, văzînd că a răpus pe dușmanul de la nord, își îndreaptă iarăși ochii către sudul cel încîntător și începe a pune în lucrare politica devenită apoi tradițională a Rusiei, adică uneltirile de răscoală a creștinilor supuși Împărăției otomane. El intră în legături cu Mihai Racoviță al Moldovei și cu Brîncoveanu al Munteniei, ceea ce aduce prinderea de către ruși pe pămîntul Moldovei a unui corp de armată suedez.

Regele Carol al XII-lea, descoperind îndată înțelegerea dintre țarul rușilor și domnul Moldovei, îl denunță Porții, și Mihai Racoviță este mazilit și dus cu toată familia lui la Constantinopol. Brîncoveanu, mai dibaci, izbutește a înșela pe regele Suediei, îngrijind tocmai pe atunci în toate modurile de armata lui, iar pe turci prin aceea că el însuși pîrăște la Poartă pe colegul său în domnie și trădare, de complotarea lui cu dușmanii împărăției[68].

Brîncoveanu însă, urmînd mai departe dublul său joc cu rușii și cu suedezii, este demascat în sfîrșit de Carol al XII-lea, care îl denunță Porții ca pe un prieten devotat al țarului Petru. Atunci turcii se hotărăsc a prinde cu orice preț pe domnul Munteniei, dar, neîndrăznind să încredințeze această însărcinare lui Neculai Mavrocordat, îl recheamă mai mult decît îl mazilesc, trimițînd în locul lui pe proteguitul hanului tătarilor, Dimitrie Cantemir, care vine în Moldova cu hotărîrea luată de a prinde și trăda turcilor de viu pe Constantin Brîncoveanu. Aceasta vroia să facă; ce a făcut, vom vedea-o în rîndurile următoare.

Dimitrie Cantemir vine în Iași în ziua de 10 decembrie 1710[69]. Cînd ajunse la Galați, el se întîlni aici cu Neculai Mavrocordat, care se ducea către Țarigrad, și între ambii domni, cel fost și cel viitor, se făcu o legătură întărită prin jurămînt, că adică Cantemir să nu deie voie boierilor a pîrî pe Neculai Mavrocordat pentru administrația lui, iar Neculai Mavrocordat să sprijine la Poartă domnia lui Cantemir și, dacă ar vroi să capete vreun scaun, apoi să fie acel al Munteniei, iar nu al Moldovei. Pentru a aminti o plastică expresie a lui Neculce, și această legătură fu ținută de ambii domni „cum țin cînii vinerile".

De-abia ajuns la Țarigrad, Mavrocordat pîrăște pe Cantemir, că „el, cînd au venit în țara Moldovei, au găsit mai bine de jumătate de boieri haini la muscali și prinzîndu-i i-au închis, iar Dumitrașcu-Vodă, cum au luat domnia, a și răpezit de olac înainte și i-au slobozit pe toți, și încă pe care era mai mare hain l-au făcut caimacam"[70] [25 bis]. Anume domnul grec, puțin timp după închiderea lui Sturza și Catargiu, pusese la opreală și pe bătrînul Iordache Ruset vistiernicul, căruia îi luase 12 pungi de bani, ținîndu-l închis pînă la mazilirea lui, cînd turcii, trimiși de Cantemir, îi dau drumul și-l pun chiar caimacam. Neculai Mavrocordat se vede că închisese pe Ruset nu din pricina hainirii lui către ruși, cît din aceea că intriga în contra domniei lui în favoarea lui Antioh Cantemir. Acuma însă Mavrocordat, așteptîndu-se ca Dimitrie Cantemir să-i răsplătească pîra lui la Constantinopol cu o tînguire din par-

---

[67] Asupra petrecerii lui Carol al XII-lea în Bender și a silințelor lui de a împinge din nou pe turci contra rușilor, vezi *Cronica lui Carol al XII-lea*, de Alexandru Amiras, editată de N. Iorga, cu un bogat comentar în textul italian ce s-a păstrat, *Studii și doc.*, IX, p. 43—111.

[68] Mai sus, p. 354.

[69] N. Costin, în *Letopisețe*, II, p. 99. Alex. Amiras, *ibidem*, III, p. 105.

[70] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 334.

tea țării pentru modul cum o ocîrmuise, vroia să compromită dinainte în ochii turcilor pe boierii jăluitori, arătîndu-i ca pe niște partizani ai rușilor.

Cantemir însă nu rămîne mult timp dator rivalului său. El trimite, cum află despre călcarea jurămîntului din partea grecului, o deputație de boieri la Constantinopol care să se tînguiască pentru jafurile făcute de Mavrocordat în Moldova, deși tocmai în această privință administrația lui nu putea fi învinuită. Însă asemene pîri aveau nevoie oare de a se sprijini pe adevăr? Mavrocordat, speriat prin tînguirea adusă în contra lui, caută scăpare în casa ambasadorului francez, prietenul său, care, spunînd regelui că a fost nevoit să-l primească, nu exprimă altă teamă decît că-l va costa cîteva pungi[71].

Dacă însă denunțarea lui Cantemir asupra lui Mavrocordat că ar fi jefuit țara nu era adevărată, nu stătea tot astfel cu pîra domnului mazil contra celui din scaun; nu ținuse într-adevăr mult timp credința lui Cantemir către turci. La început el se arată foarte rîvnitor pentru apărarea intereselor lor. Cum vine în scaun caută să se pună bine cu boierii, de care avea nevoie pentru îndeplinirea însărcinării sale, iertîndu-le darea desetinei; apoi cere voie de la vizirul ca să prindă pe Brîncoveanu. Acesta însă trimite răspuns lui Cantemir să mai aștepte ceva pînă Brîncoveanu va plăti cele 500 de pungi de bani pe care i le ceruse, încît se vede ce bine făcuse Brîncoveanu de pusese un termen de cinci luni pentru plata lor și cît de minunat cunoștea acest domn lacoma fire a turcilor. Cantemir, foarte bine informat de tot ce se petrecea la ruși, transmitea toate știrile Porții, și chiar pașa de Bender, deși mai apropiat de oștirile rusești, tot de la Cantemir își trăgea informațiile sale cele mai sigure.

Cantemir însă este în curînd cîștigat de țarul rușilor, care trimite în solie la el pe medicul grec *Policala*[72], și purtarea lui de pînă acuma sinceră către turci îi dă putința de a-i înșela cu mai mare ușurință. Anume, el cere voie de la turci ca „să se facă a se agiunge cu moscalii și ce-ar vedea și ar înțelege, de toate să facă știre Porții“[73].

Astfel, cu acest meșteșug, Cantemir putea să intre în înțelegere chiar fățișă cu rușii, turcii crezînd că el se preface numai pentru a iscodi pe dușmanii lor. Nu numai atît, dar capuchehaia lui Cantemir din Constantinopol, un grec, Iane, lua scrisorile ambasadorului rusesc, ce era aruncat în închisoarea celor Șapte Turnuri, și le transmitea lui Cantemir, iar acesta le trecea țarului.

Ce motiv împinsese pe Cantemir a se lepăda cu atîta grăbire de turci și a trece către dușmanii lor?

După *Ioan Neculce*, motivul ce l-ar fi aruncat pe Cantemir în partida rușilor ar fi fost temerea de intrigile lui Brîncoveanu, care simțise că D. Cantemir fusese trimis în Moldova anume în scopul de a-l prinde pe el, „să nu-și tocmească lucrul la Constantinopole, să nu-l răpuie pe dînsul și să-l mazilească“[74]. Acest motiv nu-l putem admite ca hotărîtor. Cantemir a trecut așa de grabnic la ruși, încît Brînco-

---

[71] Des Alleurs către rege, 10 mai 1711, Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 395. [Vezi și N. Iorga, *Studii și doc.*, IX, p. 85].

[72] Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 72.

[73] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 355 [ed. I. Iordan, p. 263]. «Un doc. din 1740 de la Gr. Ghica-Voievod [al II-lea] vorbește de „vremea cînd au venit Petru împăratul moschicesc, cu oștile sale împotriva preaputernicilor noștri stăpîni, fiind atunce domn Dimitrie Cantemir și hainindu-se de preaputernica împărăție“. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IX, p. 217.»

[74] *Ibidem* [*Letopisețe*, II, p. 355].

veanu nici n-avuse timp a îndruma stăruințele sale contra domnului Moldovei.

Cantemir el însuși dă în *Istoria Împărăției turcești,* cea scrisă de el, un alt motiv, bineînțeles mai puțin egoist: „În luna Schewal al anului Hegirei 1122, Cantemir a fost trimis în Moldova, cu ordinul de a prinde pe Brîncoveanu, prefăcîndu-se de prieten al său, sau în vreun alt chip, și să-l trimită viu sau mort la Constantinopol, și cînd va pune stăpînire pe principatul Valahiei, să ieie în mîini guvernarea acelei țări, iar pentru Moldova să propună un alt princepe, a cărui aprobare rămîne păstrată curții suzerane. Pentru împlinirea mai grabnică a acestui plan, sultanul dă ordin hanului de a pune în slujba lui Cantemir atîtea mii de tătari cîți va fi nevoie. Pe lîngă aceasta, sultanul făgăduiește lui Cantemir că-i dă principatul pe viață și nu-i va cere nici tribut, nici pescheș, cît timp va sta în Moldova. După ce aceste făgăduinți au fost întărite prin un hatișerif, Cantemir a venit în Moldova, împreună cu hanul tătarilor. Însă puține zile după venirea lui, primește o scrisoare de la chehaia marelui vizir, Osman-Aga, în care i se cerea îndată, pentru sultan și vizir, pescheșul obișnuit la fiecare intrare în domnie și o mulțime de zaherea pentru oștile cele turcești. Pe lîngă aceste, să pună podurile în stare cu cea mai mare grăbire și să procure cazacilor și suedezilor locuinți pentru iarnă, iar el singur să se afle în primăvară cu oamenii săi la Bender, și alte cereri tot așa de îngreuitoare. Cunoscînd deci Cantemir de pe această roadă cît de puțin era de așteptat de la necredincioși, el aruncă legătura cu turcii și crezu mai de cuviință a suferi împreună cu Hristos decît a spera bogățiile cele înșălătoare ale Egiptului. El trimise deci un sol credincios la țar pentru a-i oferi slujbele sale și acele ale principatului său"[75].

Nu putem ști pînă întrucît sînt adevărate arătările lui Cantemir; atîta putem constata că ele nu sînt adeverite prin nici un izvor contemporan, încît s-ar părea a fi fost închipuite de domnul scriitor spre a îndreptăți trădarea lui.

Cauza care l-a îndepărtat pe Cantemir de turci este de căutat aiurea; era convingerea adînc înrădăcinată în el despre starea de decădere în care se aflau turcii, izvorîtă din serioasa și îndelungata lui îndeletnicire cu istoria otomanilor. Acest spirit într-adevăr profetic văzuse chiar de la începutul decăderii poporului turcesc, care pornește de pe timpul său, un povîrniș pe care el nu se va mai putea opri, și în ruși el privea pe moștenitorii firești ai împărăției mohamedanilor. Istoria lor cea scrisă de dînsul se împarte, conform cu convingerea lui, în două perioade: acea a creșterii sale pînă la anul 1672 și acea a decăderii, scurtul răstimp de la acea dată pînă la 1711, unde se oprește scrierea lui Cantemir. Cuvintele cu care el sfîrșește prima perioadă sînt însemnătoare: „Aceasta fu cea de pe urmă victorie, din anul Hegirei 611 pînă la 1083, prin care se aduse Împărăției otomanilor vreun folos, sau prin care se adause vechilor margini ale Imperiului vreun oraș sau vreo țară. După aceasta, și mai ales pe timpul împăratului Leopold din Germania, urmară bătălii înfricoșate, pe care urmașii cu greu le-ar putea crede dacă nu ar fi adeverite prin autenticitatea unor documente oficiale, și puterea otomanilor a slăbit foarte tare prin pierderea mai multor regate, prin pieirea unor oștiri întregi, precum și prin răz-

[75] Cantemir, *Geschichte des osm. Reiches,* deutsche von Schmidt, Hamburg, 1745, p. 565.

boaie lăuntrice și împărecheri"[76]. Fiind deci adînc convins Cantemir că rezultatul războiului ce trebuia să izbucnească va ieși în defavoarea turcilor, înțelegem cum se face de el se îndepărta de ei*.

Și, într-adevăr, că războiul era neevitabil, cu toate silințele ambasadorilor germani de a-l înlătura din teama ce o aveau de a nu încurca iarăși și pe împărăția lor într-un război cu turcii tocmai în momentul cînd era să se hotărască importanta chestiune a succesiunii Spaniei[77]. Turcii fuseseră mai ales loviți prin îndrăzneala lui Petru cel Mare de a pătrunde în hotarele Moldovei spre a prinde oștirea suedeză. Aceasta era plîngerea lor de căpetenie contra rușilor și motivul lor cel mai de frunte, din acele mărturisite, pentru declararea războiului. Alte două mai erau: zidirea unor cetăți în afară de teritoriul rusesc, cu toate protestările Porții, și împiedicarea reîntoarcerii lui Carol al XII-lea în Suedia prin Polonia, țară ce nu era în stăpînirea rușilor[78]. Toate aceste motive le vedem însă că nu sînt îndestulătoare pentru a explica izbucnirea războiului, afară de cel dintîi, care poate fi însă ocazia și nu pricina determinătoare a dușmăniilor.

Cauza adevărată sta și aici aiurea, anume în faptele anterioare ale lui Petru cel Mare, în cucerirea Azovului, în crearea unei flote rusești pe Marea Neagră, în tratatele pe care turcii, siliți prin nenorocirile lor, fuseseră nevoiți să le încheie cu rușii și prin care le concedau libera navigare prin mările turcești, toate aceste cîștiguri și concesiuni făcute unei puteri de care turcii se temeau mai mult decît de oricare alta, căci singură dînsa poseda putința de a arunca flacăra răscoalei chiar în sînul împărăției lor, prin îndemnarea creștinilor de a se lepăda de supunerea către ei și de a se alipi către țarul cel drept credincios. Și această ațîțare la răscoală era chiar pusă în lucrare de ruși; ei provocaseră la defecțiune pe Racoviță și pe Brîncoveanu, din care pe unul Poarta pusese mîna, pe celalalt vroia să pună acuma.

Cu toate aceste uneltiri periculoase, turcii, ce de-abia răsuflaseră de cumplitele pierderi încercate în timpul războiului Ligii Sfinte, păreau că nu îndrăznesc a declara război rușilor. În 1709, noiemvrie, cu toate că turcii chiar atunci destituiseră pe Mihai Racoviță pentru alipirea sa către ruși, ei reînnoiesc tratatul cu aceștia și actul de reînnoire este trimis de sultanul cu o scrisoare autografă către țar.

Văzînd purtarea pașnică a turcilor către ruși, Carol face o ultimă încercare și trimite pe Poniatowski cu un memoriu către sultan, în care el acuza pe marele vizir de a fi cumpărat de ruși și de a lucra în contra interesului chiar al poporului turcesc. Poniatowski, izbutind să deie memoriul chiar în mîna sultanului, într-o vinere la ieșirea din moscheie, acesta cetindu-l se convinge de cele arătate într-însul; Ali-Pașa este scos din vizirat, care este încredințat lui Baltagi Mehmed-Pașa, dușman înverșunat al țarului, care face să se declare, încă în noiemvrie 1710, împăratului rușilor, război. Acesta, deși în aparență vroia pacea, în inima lui ar fi fost prea nemulțămit dacă turcii ar fi consimțit la cererile sale, căci el își pusese în gînd a alunga pe turci din Europa și, pentru a realiza o asemenea țintă, lupta era neapărată.

---

[76] *Idem*, p. 408.

* În ediția a III-a, textul continuă astfel: „Este în orice caz destul de neașteptat de a vedea în aceste timpuri, și mai ales în țările române, o purtare politică izvorîtă din o convingere științifică".

[77] Vezi mai multe rapoarte ale amb. germani, din aprilie 1771, în Hurm., *Doc.*, VI, p. 73 și urm.

[78] Scrisoarea lui De Férriol, din 21 nov. 1710, *ibidem*, *Supl.*, I, p. 388.

Petru cel Mare publică îndată un manifest pentru a răspunde declarației de război. În acest act țarul nu se plînge atîta de nedreptățile făcute lui de turci, prin adăpostirea dușmanului său în împărăția lor, ci ia rolul de apărător al popoarelor creștine, care ar zace în robia musulmanilor. „Gem apăsați de jugul barbarilor grecii, valahii, bulgarii și sîrbii și dovedesc prin adînca lor mizerie cît se țin turcii de toate tratatele lor"[79]. Astfel inaugurează Petru cel Mare politica sa în contra închinătorilor lui Mahomed, ascunzînd adevăratul țel al războaielor sale în răsărit sub masca fațarnică a eliberării creștinilor de sub jugul mohamedan.

Petru cel Mare, precum este cel dintîi care avu gîndul a deschide Rusia dinspre mare, este și cel dintîi care întreprinde împotriva Turciei războiul sfînt, o adevărată cruciadă în aparență, în care rușii se arătau că luptă numai cît pentru comunitatea religiei și răspîndeau sîngele cel mai scump al copiilor lor pentru o cauză umanitară, pe cînd în realitate ei căutau, la umbra acestui pretext închipuit, să-și îndeplinească interesele lor cele mai de căpetenie.

Caracterul sfînt al acestui război se vede și din pregătirile lui. În 21 februarie 1711, se ține în catedrala din Moscova o serbare religioasă în fața țarului. Două regimente din garda imperială erau înșirate înaintea bisericii și ele, în locul steagului lor cel obișnuit, purtau unul roș cu inscripția: „În numele Mîntuitoriului și al creștinătății". Deasupra acestei inscripții se afla o cruce înconjurată de raze, cu legenda: „În acest semn vei învinge". Petru era atît de sigur pe izbîndă, încît el spunea adeseori că „vra să fie îngropat în Constantinopol". Din aceasta se vede că Petru avea desigur ca ultimă țintă a ostenelelor sale capitala de pe malurile Bosforului și poate restatornicirea împărăției bizantine.

Cantemir trebuia să urmeze și el deocamdată, pînă la apropierea rușilor, o politică ca acea a lui Brîncoveanu, adică să fățărească supunerea către turci, ceea ce îi era cu atît mai ușor de făcut, cu cît el primise chiar de la turci învoirea de a se preface că s-ar ajunge cu muscalii. El condusese însă negocierile sale cu rușii așa de secret încît nici un boier, nici chiar hatmanul său Neculce nu știa de ele, ci gîndea că se va trage Cantemir în jos către Huși, spre a se apropia de oastea turcească ce înainta asupra Dunării[80].

Momentul se apropia în care domnul Moldovei trebuia să se pronunțe într-un chip hotărît. Anume vizirul, văzînd că ciocnirea între el și ruși se apropia pe zi ce merge, trimite ordin lui Cantemir ca să prindă pe Brîncoveanu. Neculce îl sfătuiește ca să deie ascultare ordinului, să se tragă în jos, că se poate ca turcii să bată pe ruși și atunci tătarii ar prăda țara. Cantemir îi răspunde însă în aparență cu amărăciune: „Voi toți fugiți de la mine la ruși și mă lăsați pe mine singur la turci"*. Cantemir atunci dă pe față hainirea lui și cere de la generalul rus Șeremetev ca să-i trimită un corp de oștire spre paza lui,

[79] Reprodus de Zinkeisen, *l. c.* [supra, 91/43], V, p. 412, nota I: „Gemunt Barbarorum jugo opressi Graeci, Valachi, Bulgari Serviique, quanta est illis religio pactorum, deterrimae suae miseriae experiuntur". [Vezi textul integral la Lamberty, *Memoires pour servir à l'histoire du XVIII-e siècle*, VI, Haga, 1724, p. 411—414.]

[80] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 341: „Atunci am știut și eu că au fost scris Dumitrașcu-Vodă să vie muscalii, că eu tot gîndeam că vom purcede în jos spre Huși, precum sfătuisem".

* Citatul corect este: „voi toți vă chivernisiți ca să rămîneți la creștini și numai eu singur pentru voi să rămîi la păgîni; că v-am văzut eu credința, că ați fugit toți și eu am rămas singur" (ed. I. Iordan, p. 270).

ceea ce rusul se grăbeşte a îndeplini, trimiţînd la Iaşi 4 000 de călări, parte ruşi, parte moldoveni în leafă.

Cantemir, pentru a îndreptăţi faţă cu ţara însemnatul lui pas, publică şi el un manifest, în care între altele spune că: „Noi, Dimitrie Cantemir, din mila lui Dumnezeu domnul ţării Moldovei, către mitropolitul, episcopii, boierii, căpitanii şi toţi slujitorii pămîntului moldovenesc, facem ştiut că întru cît duşmanii creştinătăţei, turcii, n-au respectat tratatul încheiat de predecesorul nostru Bogdan, prin care ţara se obliga a plăti sultanului numai 4 000 de galbeni, 40 de cai şi 24 de şoimi pe an, şi au introdus în ţara Moldovei tot soiul de asupriri, dărîmînd sau ocupînd cetăţile ei, învoind tătarilor a o prăda, luînd în robie pe fiii şi soţiile noastre spre a-şi face rîs de ele, sporind pe fie ce zi tributul pînă la aşa grad că au devenit cu neputinţă de răspuns, noi ne-am unit cu împăratul milostiv şi credincios al Rusiei, Petru Alexievici, care au ridicat arma spre a mîntui pe creştini din jugul robiei mohamedane. Prin urmare tot omul din această ţară să ieie armele spre a-i veni în ajutor, căci care nu va urma astfel i se vor confisca averile“[81].

Cantemir însă luase de mai înainte măsura de a-şi asigura printr-un tratat formal poziţia lui faţă cu viitorii stăpîni ai ţării sale. Îl încheiase încă pînă a nu intra ruşii în ţară, la 13 aprilie 1711 [stil vechi], în oraşul Luţk, prin mijlocirea lui [Ştefan] Luca vistiernicul, în cuprinderea următoare [26]:

1. Ţara Moldovii cu Nistrul să-i fie hotarul şi cu Bugeagul şi cu toate cetăţile tot a Moldovei să fie. Numai deodată prin cetăţi să se aşedze moscalii oşteni pîn- s-a întemeia ţara, iar apoi să lipsească oastea moschicească.

2. Bir să nu plătească ţara nici un ban.

3. Pe domn să nu-l mazilească împărăţia pînă la moarte şi pe urmă din fiii lui să fie pe care şi l-ar alege ţara.

4. Neamul lui să nu iasă din domnie, numai cînd s-ar haini sau [cînd] şi-ar lepăda legea, atunci acela să lipsească şi să puie din fraţii lui.

5. Pe boieri să nu-i mazilească domnul din boierii pînă la moarte, sau cu mare vină să-i scoată.

6. Vama Ocnei şi altor tîrguri să fie venitul domnilor, iar altă dare să nu fie.

7. Mazilii şi mănăstirile să-şi stăpînească ocinele şi vecinii săi, să-şi ie deseatină şi goştină de oi [şi de mascuri şi de stupi] de pe moşiile sale.

8. Zece mii de oaste să fie [tot] gata în ţară şi împărăţia să le deie leafă ⟨lefe⟩ din visteria împărătească [din stoliţă].

9. Din moscali să nu s-amestece la boieriile Moldovii, nici să s-însoare în ţară, nici moşii să cumpere.

10. Domnul pe boieri să nu fie volnic a-i pierde, ori ce greşală ar face, fără sfatul tuturor şi [fără] iscălitura mitropolitului“.

Cîteva alte condiţii se rapoartă la starea de lucruri creată prin război; cea mai însemnată este următoarea:

„Pace muscalul cu turcul să nu facă; iar de s-ar tîmpla să fie ⟨facă⟩ pace, să rămîie Moldova tot ⟨iar⟩ suptu stăpînirea ⟨stăpînia⟩ turcească, să aibă împăratul moschicesc a da lui Dumitraşcu-Vodă două

[81] Acesta este înţelesul manifestului ce se află reprodus în limba latină în Hurm., *Doc.*, *Supl.*, I, p. 396. Un rezumat al său, nu prea exact, este dat de o scrisoare germană din Moldova, din 29 iunie 1711, Hurm., *Doc.*, VI, p. 79.

părechi de curți în stoliță și moșii pentru moșiile din Moldova și cheltuială pre dzi, în toată viiața lui, [lui] și oamenilor lui să nu-i lipsască. Și de ce nu i-ar plăcea acolo și s-ar trage într-altă țară creștinească, volnic să fie a merge"[82].

Dacă Rusia asigura cel puțin lui Cantemir menținerea lui și a familiei sale în chip ereditar în tronul Moldovei, să vedem ce sprijin primea ea în schimb atît de la acest principe, cît și de la colegul său din Muntenia pentru susținerea luptei în contra turcilor.

Brîncoveanu și Cantemir făgăduiseră țarului zaherea și ajutor armat, mai ales călărime, de care armata acestuia era cam lipsită. Pentru cumpărarea proviziilor trebuincioase, Brîncoveanu primise 300 de pungi și Cantemir 130. Domnul Munteniei și adunase o mare cîtime de proviant, pe care însă, cînd aude despre trecerea pripită a lui Toma Cantacuzino în lagărul rusesc, se oprește de a-l mai expedui la Prut. Cantemir nu putuse găsi nimic în Moldova, „fiind lipsă de pîne pentru lăcustele ce era pe aice și mai înainte cu vro 2—3 ani și într-acel an mînia lui Dumnezeu, cît nici iarbă pe cîmp, nici frunze pe păduri unde cădea lăcusta nu rămînea"[83].

Din ambele aceste pricini armata lui Petru cel Mare rămase lipsită de proviziile pe care el se întemeiase cînd deschisese războiul în contra turcilor, ba pe care îl întreprinsese mai ales în urma asigurărilor repetate ale domnilor români că va găsi în țările lor o bogată aprovizionare. Generalul rus Münnich, care trăia pe timpul lui Petru cel Mare, spune despre el în memoriile sale că „se lăsase a fi înșălat prin făgăduințele gospodarului moldovan Cantemir, în speranța de a găsi magazii de proviant, a trece Nistrul și a merge către Dunărea cu o armată de 40 000 de oameni, lipsită cu totul de-ale mîncării"[84]. Tot asemene spune și raportul secretarului *Fleischmann* către consiliul de război datat din Isaccea, în 29 iulie 1711, că „Petru, care se bazase pe făgăduințele lui Cantemir, găsi Moldova pustiită"[85].

Alexandru Amiras, cronicarul moldovenesc, atribuie tot acestei împrejurări nenorocirea lui Petru de la Prut: „atunci a văzut împăratul la ce l-au adus sfatul lui Dumitrașcu-Vodă și a lui Basarab-Vodă, care numai cu vorba l-au întărit să vie asupra turcilor, iar ajutor de bucate sau oameni nici unul nu i-au dat"; și *Radu Popescu* consună cu Amiras cînd spune: „Muscalii, fiindcă nu aveau zaharea gătită, nădăjduindu-se în zahareaua ce făgăduise Brîncoveanu să le trimită și nu le-au trimis,

---

[82] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 377 [ed. I. Iordan, p. 264—265]. Ath. Comnen Ipsilanti, l.c. p. 456. În colecția tratatelor Mitilineu p. 74, acest tratat este reprodus în altă cuprindere, mai puțin bătătoare la ochi în ce privește îngrijirea de interesele rusești, cu alte cuvinte mai neinteresat. Această versiune este însă luată după publicația oficială rusească *Polnoe Sobranie Zakon*, IV, p. 659. Noi credem că adevăratul text este acel dat de Neculce, hatmanul lui Cantemir [26 bis]. Data și locul încheierii tratatului sînt indicate de Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Neuchâtel, 1781, p. 73.

[83] N. Mustea, în *Letopisețe*, III, p. 53. Baluze către rege, 8 iulie 1711, spune, din contră, că D. Cantemir ar fi răpit de la negutătorii turci 100 000 de oi și 30 000 de boi, pe care i-ar fi dat rușilor, că și gospodarul Valahiei ar fi fost dispus a face tot așa, dar că încă n-a făcut-o (Hurm., *Doc.*, XVI, p. 382). Care versiune să fie adevărată? Noi credem că tot aceea a cronicarului, deoarece alt raport al lui Baluze c. rege, 22 iulie, (*ibidem*, p. 383), spune că: „l'armée moscovite... courrait le risque de souffrir encore bien d'avantage... dans ce pays désert et ruiné par les Tartares et qui ont ordre... de brûler et de désoler tout le pays entre le Dniester et le Danube et dans lequel elle pourrait trouver, si elle n'y prende garde, un sort pareil à celui du roi de Suède à Poltava".

[84] *Münnichs Tagebuch*, în E. Herrmann, *Beiträge zur Gesch, des russischen Reiches*, Leipzig, 1843, p. 123. Comp. N. Mustea, în *Letopisețe*, III, p. 49.

[85] Hurm., *Doc.*, VI, p. 84.

erau pocălțiți de foame"[86]. În sfîrșit, *Carra* spune că „generalii lui Petru cel Mare, răzămîndu-se pe cuvîntul Brîncoveanului, nu adusese hrană decît pentru 20 de zile"[87].

Toate aceste arătări, care atribuie într-un glas lipsei de ajutor de hrană din partea românilor căderea armatei rusești la Prut, ne fac să nu putem da crezare lui *Neculce* care, singur din toate izvoarele timpului, caută să scuze pe Cantemir și în această privire, spunînd că domnul său ar fi declarat țarului că „Moldovenii ar putea duce în război numai 3 000 de oameni și că zaherea nu ar fi"[88].

Cu oamenii de oaste lucrurile stau tot așa de rău, cel puțin în Moldova, căci Brîncoveanu, deși adunase un număr îndestul de însemnat — se vorbea chiar de 22 000 de oameni — stătea însă în așteptare în lagărul de la Urlați. În Moldova, Cantemir însărcinează pe Luca vistiernicul, omul său de încredere, să strîngă oameni cu plată. Auzind de leafă, începură a se grămădi la oștire în mare număr; însă nu numai slujitori, ci și ciobotarii, croitorii, blănarii, cîrciumari și cîte alte bresle de-a rîndul. „Slugile lăsau pe boieri, argații lăsau pe stăpîni și cîtă altă prostime mulți au mers de au luat bani și s-au scris la steaguri, mai mulți fără de arme, că nu aveau de unde să mai cumpere, că și arcarii sfîrșise arcele, săgețile și săhăidacele ce au avut în dughenile lor, ce își făcea suliți din crengi ascuțite și pîrlite la vîrf, se încălăra cine cum putea. Dar ce oștean să fie prostimea, mojicii ce niciodată pre cal n-au încălecat, nici armă în mînă n-au prins de cînd erau ei, nici în oști n-au slujit, ci numai cît pierdeau banii, bîndu-i pe la crîșme ziua, iar noaptea se duceau pe la drumuri de jăcuiau pre oameni de ce aveau și la drumuri și la bejănii, și furiș, iar mai apoi și fățiș, alții umblau de stricau prisecele oamenilor, iară la oaste n-au mers"[89].

Această perspectivă aștepta pe țarul Moscovei, la care el bineînțeles era departe de a se gîndi. Petru cel Mare vine, curînd după trimiterea avangardei sale, în Iași, în ziua de 11 iunie 1711, unde este primit și îmbrățoșat cu drag de întreaga poporație. Dînsul arată lui Cantemir cele mai mari onoruri, îl sărută pe cap, cînd domnul îi sărută mîna și, luîndu-l în brațe îl ridică în sus cu o mînă, iar la ospăț îl pune în fruntea mesei. Petru se arată foarte binevoitor către boieri, pe care îi tratează cu mîna sa cu cîte un pahar de vin. După aceea se face un banchet la împăratul, unde boierii beau pentru prima oară „vin franțozesc" (șampanie), și cum au băut, cum au înmărmurit toți de beți. În curînd însă era să se schimbe rîsul în plîns și veselia în întristăciune[90].

Anume Petru cel Mare mai făcuse încă și alte greșeli decît aceea de a se încrede așa orbiș în niște făgăduinți fără nici o garanție, anume lăsase un corp mare de armată contra tătarilor Crimeii și altul la nord către Livonia. Apoi el își mai îndepărtase și puțina cavalerie de care dispunea, încredințînd-o lui Toma Cantacuzino, spre a merge să calce Brăila. În curînd se arătară urmările unei asemene conduceri nedibace a războiului. Lipsa de hrană slăbește puterile armatei; acea de fîn, pe pămîntul pustiit de lăcuste a Moldovei, face să se piardă și puținii cai ce mai rămăseseră pe la artilerie.

---

[86] *Letopisețe*, III, p. 10; *Mag. ist.*, IV, p. 24.
[87] Carra, p. 154.
[88] *Letopisețe*, II, p. 338.
[89] Combină locurile din Nec. Costin, *Letopisețe*, II, p. 112, Neculce, *ibidem*, p. 345. N. Mustea, *ibidem*, III, p. 49—50.
[90] Neculce, *ibidem*, II, p. 352. Comp. N. Costin, *ibidem*, p. 113. Asupra zilei cînd intră Petru în Iași, vezi Carra, p. 73.

Și, cu toate aceste, la început turcii, deși foarte numeroși, nu aveau încredere în puterile lor, atîta le slăbise moralul înfrîngerile suferite de la nemți. Ei se temeau chiar să treacă Dunărea și erau dispuși să ofere pacea rușilor, dacă Cantemir și cu Toma Cantacuzino, acei care prin purtarea lor se compromiseseră într-un chip irevocabil față cu turcii, n-ar fi încurajat pe împăratul la luptă cu orice preț. Turcii, pe de altă parte, fură îmbărbătați prin scrisorile unui boier moldovean din partida adversă lui Cantemir, care scria vizirului că rușii sînt puțini și lipsiți de îndestulare. Petru cel Mare, văzînd nehotărîrea turcilor de a veni asupră-i, crede că ei erau încă mai puțini în puteri, astfel încît ambii dușmani înaintau unul asupra altuia, nu în credința că este mai tare, dar în aceea că potrivnicul e mai slab decît el.

După o luptă de avangardă la balta Prutețului, rușii sînt cu totul înconjurați de turci la *Stănilești,* în 10 iulie 1711. Împăratul, văzîndu-se în pericol de a fi prins, întreabă pe Neculce, dacă nu ar fi cu putință a-l scoate cu o mică gardă în Ungaria. Neculce îi răspunde că e împărat și lucrul ar fi peste putere. Petru atunci pune pe Șeremetev să scrie o scrisoare vizirului ca din partea generalilor ruși, în care îi dă a înțelege că împăratul n-ar fi în lagăr, oferind pacea turcilor [27].

Mai multe împrejurări împingeau pe turci să nu se poată folosi de victoria lor și să piardă din mîini prilejul neauzit de a prinde nu numai pe împăratul, dar pe regeneratorul Rusiei. Fatalitatea însă înscrisese în cartea destinelor omenești viață pentru Rusia și moarte pentru Turcia. Mai întîi era teama de înfurierea rușilor, care luptaseră în întîlnirile cu turcii ca niște desperați; apoi generalul Reni, care plecase înspre Brăila cu Toma Cantacuzino, putea să le taie retragerea. Ceea ce însă mai ales hotărî pe vizir să primească pacea fu împrejurarea că sultanul, neștiind cum stau trebile pe cîmpul de război, scrisese vizirului că dacă i s-ar propune pacea să o primească numaidecît, și ienicerii, aflînd de acest ordin, refuzau de a mai ataca coloanele rusești, toate aceste, întărite de ruși și prin daruri însemnate făcute vizirului, adunate de la toți ofițerii armatei din inițiativa împărătesei Caterina. Neculce spune că i s-ar fi dat pînă la 800 de pungi[91].

Vizirul primește să suspende lupta pentru cîteva ore și să trateze de pace. Regele Suediei, cînd aude despre această nebunie, de a vorbi de pace cu un dușman pe care-l avea pe deplin în puterea lui, aleargă la vizirul, conjură, protestează, amenință, toate însă în zadar. Teribilul Baltagi Mehmed, dușmanul neîmpăcat al rușilor de departe, se înmuiase considerabil de îndată ce făcuse cunoștința mai de aproape cu ei, și mai ales cu aurul lor. El respinge stăruințele desperate ale lui Carol al XII-lea, mulțămindu-se a dicta rușilor niște condiții care, pentru o pierdere obișnuită, ar putea părea îndestul de grele, dar care erau nimica în asemănarea cumpenei neauzite din care scăpa țarul. Condițiile păcii, încheiate în ziua de 12 iulie 1711, sînt acele că rușii pierd Azovul, Podolia și dreptul de a avea un ambasador în Constantinopol și altele de mai puțină însemnătate. Turcii însă cereau numaidecît pe Cantemir, pe care țarul izbutește să-l scape cu mare greutate, ascunzîndu-l în fundul butcii împărătesei. El se duce în Rusia, împreună cu 24 de boieri compromiși prin trecerea în partea rușilor [28]. Toma spătarul, care izbutise să ieie Brăila, auzind despre răpu-

---

[91] *Letopisețe,* II, p. 363. Raportul unui suedez către Anton Öttl despre lupta de la Stănilești, 29 iulie 1711, în Hurm., *Doc.,* VI, p. 88: „ansehentliche Geschenke an Gold und Juwellen". Alt raport, [Des Alleurs c. Torcy], din 3 aug. 1711, *ibidem,* XVI, p. 384.

nerea lui Petru la Prut, trece pe la Brașov în Austria, de unde și el se duce la ruși și este numit general[92].

Astfel se sfîrșiseră, împreună cu expediția, și marile planuri ale lui Petru cel Mare. Dar Rusia nu pierdu inima din pricina acestei înfrîngeri; ea urmări mai departe gîndirea marelui ei împărat, care — ca una ce era rodnică și plină de viitor — ajunse la sfîrșit ținta acea pe care Petru cel Mare o întrevăzuse în visurile sale.

Petru cel Mare se întorcea prin Polonia și se opri la Varșovia, unde ospătă la regele August. O damă de spirit, soția hatmanului Sniavsky, îndreptîndu-se către el, îi spuse: „Mult mă mir eu de voi împărații și craii cum de nu vă țineți de cuvînt și ne amăgiți pre noi. Așa mai anțert ne spunea nouă tuturor leștelor ‹polonezelor› craiul Svedului să ne gătim cu toatele să mergem să iernăm în Stolița moschicească împreună cu dînsul și noi, cînd ne găteam să mergem pe cuvîntul lui, el ne-au amăgit și n-au mers în Stolița, ci s-au dus la Tighina. Și acum împărăția ta ne-ai zis să ne gătim să mergem la Țarigrad și noi ne bucuram tare că om merge de om vedea Țarigradul; și cînd noi ne găteam, Măria ta n-ai vrut să mai mergi, ci te-ai întors înapoi".

Astfel ironica gură a unei frumoase femei aminti lui Petru cel Mare că soarta are susurile și josurile ei și că puțin lipsise ca el să se coboare poate încă și mai adînc de cum căzuse nenorocitul Carol.

4. Românii și rușii

În alipirea lor de politica rusească, Constantin Brîncoveanu și Dimitrie Cantemir, domnii români, urmaseră nu numai îmboldirea unui simțămînt personal, ci acelui al popoarelor lor și cu deosebire al clasei dominante, celei boierești. Așa, dacă este să credem cele ce spune Neculai Mavrocordat, în denunțarea către sultanul a lui Cantemir, boierii moldoveni trecuseră mai mult de jumătate în partea muscalilor încă din vremile domniei sale, și pe de altă parte vedem în Muntenia că partida Cantacuzineștilor, neputînd răbda tărăgănările lui Brîncoveanu, trece fățiș la ruși, sub conducerea lui Toma spătarul. Cînd Neculce sfătuiește pe Cantemir să se tragă în jos și să se conforme ordinului Porții de a prinde pe Brîncoveanu, domnul îi răspunde: „voi toți vă chivernisiți ca să rămîi pentru voi la păgîni, că v-am crezut credința voastră și ați fugit cu toții și eu am rămas singur"[93]. Potrivit cu aceste vorbe, atunci cînd Cantemir declară boierilor că s-a unit cu muscalii, ei îi răspund cuvintele pline de însemnătate: „Bine ai făcut, Măria ta, de te-ai închinat, că noi ne temeam că te-i duce la turci; și aveam de gînd că, de te-om vedea că mergi la turci, să te părăsim și să ne ducem să ne închinăm la muscali"[94].

---

[92] Vezi un raport a lui Faberi către Steinville, din 2 august 1711, în care se vorbește despre adăpostirea lui Toma în Brașov. Hurm., *Doc.*, VI, p. 89. Asupra scăpării lui Cantemir în Rusia vezi și o scrisoare însă posterioară, a lui Villelongue către Voltaire, 1730, N. Iorga, *Acte și Frg.*, I, p. 101.

[93] *Letopisețe*, II, p. 342.

[94] *Ibidem* [ed. Ștrempel p. 540, cu diferențe].

Dar nu numai boierii erau mulțămiți cu închinarea lui Cantemir, ci chiar poporul, deși acesta nu avea nici o însemnătate politică. Cronicarii descriu într-un glas marea bucurie a poporului și rapoartă această bucurie faptului că unirea se făcuse cu un împărat *creștin* împotriva turcilor. *Neculce* descrie în chipul următor primirea lui Petru în Iași: „Iar căimăcamii împreună cu alți boieri și orășăni bătrîni mai de cinste și cu Ghedeon mitropolitul și cu tot clirosul bisericei i-au eșit cu toții înainte afară din Iași, frumos tîmpinîndu-l, l-au primit cu toată inima și i s-au închinat cu mare bucurie ca unui împărat creștin, dînd laudă lui Dumnezeu că doară îi va cerceta cu mila sa și-i va scoate de sub jugul robiei turcilor"[95].

Neculai Mustea povestește același lucru cu cuvinte și mai aprinse: „Frumos lucru și cu minuni era tuturor a privi atunci împărat creștin aice la noi; și fără de nici o mîndrie grăia cu toți. Mers-au întăi la mitropolie de au văzut biserica și casele și au șăzut cîtva de au vorbit cu mitropolitul chir Ghedeon, ce era pe acele vremi; apoi au mers pe la toate bisericile și trăgeau clopotele pe la toate mănăstirile; și mergînd el prin tîrg, ieșea norodul de-l privea, mulțămind lui Dumnezeu cu multă bucurie că le-au trimis împărat creștin, nădăjduind că vor ieși de sub jugul păgînilor". Aiurea același cronicar adaugă că „lucrul se îngroșa și țara toată era cu muscalii"[96].

Axinte Uricariul, deși dezaprobă această plecare atît de nesocotită către ruși, constată totuși existența ei: „dar n-au vrut să înțeleagă nimene că *erau umflați mai toți pămîntenii cu nădejdiile cele deșarte*, neștiind voia lui Dumnezeu cum va fi, cît cu nesocoteala lor cînd se țineau că sînt scăpați de sub jugul robiei, atunci erau să cază nu numai la mai mare robie, ci și la pieire desăvîrșit"[97].

În Muntenia, deși mai îndepărtată de ruși, era însă o puternică partidă, condusă mai ales de Cantacuzinești, care sprijinea interesele rusești și care trece chiar în partea lor împreună cu Toma spătarul.

O asemene îndreptare a spiritului public către ruși este ușor de înțeles pentru timpul în care ne aflăm. În ce stare se aflau țările române pe la începutul veacului al XVIII-lea? Instinctul de conservare națională, dacă nu dispăruse cu totul, era desigur în ajunul de a se stînge sub domniile cele ce se schimbau mai pe fiecare an și care, nereprezentînd decît interese personale, rupsese orice legătură între domn și popor și, prin aceasta, dăduse o lovitură de moarte vieții naționale a țărilor române. Dispăruse acuma timpul în care domnul și națiunea se simțeau ca un singur tot, în care interesul unuia era legat de interesul celeilalte, în care cuvîntul de patrie, identificîndu-se cu acel de moșie, domnul își apăra țara lui ca proprietatea sa cea mai scumpă. Moșie era țara și acuma; dar domnii, în loc de a fi proprietarii ei și de a simți durere pentru dînsa, erau numai cît niște arendași, care căutau prin toate mijloacele să se folosească din exploatarea ei.

Un singur lucru mai rămăsese de la străbuni: religia; dar aceasta era identică cu acea a Rusiei, încît cel puțin din o asemene pricină, în marea ei majoritate, țara nu putea să vadă în ruși vreun pericol pentru existența ei. Interesul național dispăruse; acel religios nu opunea nici o stavilă. De aici înțelegem ușor cum de aproape întreg poporul se aruncă cu atîta orbire în brațele rușilor. Petru cel Mare era nu numai creștin, ci și împărat. Micile țări române erau să facă ele greutăți

[95] *Ibidem*, p. 346.
[96] *Ibidem*, III, p. 51 și 8.
[97] *Letopisețe*, III, p. 137.

spre a se pleca înaintea unei asemene măriri? Erau ele doar deprinse a se închina; plecaseră de atîtea ori capul înaintea polonilor, ungurilor, germanilor și turcilor, încit a-l mai pleca o dată înaintea rușilor nu le părea deloc straniu, cu atîta mai mult că acuma nu erau să se închine nici unui păgîn, nici unui catolic, ci unui creștin adevărat, care mergea să se roage la aceleași biserici, se împărtășea la aceiași preoți, postea și-și făcea crucea în același fel. Cuvîntul de împărat apoi fermeca pe poporul român cu desăvîrșire. Acest cuvînt îl auzise el din cea mai fragedă copilărie, îmbrăcat în tot farmecul poveștilor; îi umplea sufletul cu ideea măreției; răsuna la urechile sale cu puterea magică a figurilor închipuirii; îl umplea de spaimă cînd îl vedea ca dușman, de o fericire nespusă cînd îl vedea ca prieten. Înaintea împăratului domnul dispărea ca stelele la lumina soarelui, cu atît mai mult cînd acest împărat venea să mîntuie pe poporul român de jugul cel cumplit în care era prins.

Și, într-adevăr, că poporul român căzuse față cu turcii într-o adevărată robie. Nu numai că domnii se schimbau după placul sultanului și că fiecare din ei trebuia să plătească sume însemnate vizirului, dregătorilor și chiar femeilor din haremul sultanilor, sume pe care le scoteau de pe spatele țării; dar, afară de aceasta, ambele țări erau sistematic exploatate de turci, cu nesfîrșite dări în bani și în natură, cu cărăturile, salahorii și cîte alte angării toate, care se scoteau cîte una nouă mai la fiece săptămînă și care nu mai dădeau răsuflare nici un singur moment norodului prăpădit. În sfîrșit, ele mai erau date și în prada și jaful pe față a tătarilor, supușilor Porții. Apoi cînd Petru venea și proclama prin tratatul încheiat cu Cantemir că țara nu va plăti bir nici un ban, că domnia nu va putea avea alte venituri decît vămile și ocnele, am voi să vedem pe poporul român stînd în nepăsare, el, care, în naivitatea lui copilărească, credea în făgăduințele împăratului și se aștepta la o eră de fericire, după acea de adîncă nenorocire în care zăcea!

Era însă în ambele țări cîte o partidă de boieri, nu e vorbă, mult mai puțin numeroasă, care părea chiar din principiu a fi opusă rușilor. În orice caz, ea cerea să aștepte domnii, să vadă întîi cum le-a merge acestora, spre a nu arunca țările lor în o alianță aventuroasă și a aduce, la caz de neizbîndă, asupra capetelor lor urgia păgînilor.

În Moldova ea era condusă de doi capi mai însemnați: Iordache Ruset vornicul și cronicarul Neculai Costin. Iordache Ruset protestase chiar de la început contra alipirii către ruși, pentru care este arestat și dus în Rusia înainte de catastrofa de la Prut[98]. Această partidă cerea să mai fi îngăduit Cantemir cu plecarea către ruși, „pînă li s-ar fi văzut puterea cum le-a merge“[99]. Neculai Costin bănuiește lui Cantemir că „știindu-se pre sine a fi foarte învățat, n-au socotit ca să întrebe sfat de boierii cei bătrîni, ci cu mintea sa cea crudă au socotit de au trimis pe Pricopi căpitanul din Țara Leșască, la împăratul Moscului“[100], din care pricină, adaugă el, „au purces toate lucrurile țărei de-ntăiași dată spre risipă și fără socoteală“[101]. El își dă părere desăvîrșită asupra politicii lui Cantemir prin următoarele cuvinte: „Acest bine au agonisit țărei Dumitrașcu-Vodă cu socoteala lui grabnică, de nu se va mai îndrepta în veci“[102].

---

[98] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 348.
[99] *Ibidem*, p. 342.
[100] Neculai Costin, *ibidem*, II, p. 102.
[101] *Ibidem*, p. 112.
[102] *Ibidem*, p. 123.

Neculai Costin este atît de potrivnic rușilor, încît singur el se face rezumatul cronicii scandaloase a timpului, raportînd un fapt pe care l-ar fi comis ofițerii ruși la o masă dată de Petru cel Mare. După ce au mîncat cu toții carne, deși era postul Sfinților Apostoli, mesenii, îngreuindu-se, au mas acolo; „iar peste noaptea ceea n-au scăpat fără pagubă mai nici un boier și nefurat de muscali, cui pistoale, cui rafturi, cui epăngele, nice boier, nice slugă"[103].

În această partidă potrivnică rușilor percepem pare că ultimele accente ale instinctului de conservare a poporului român de pe atunci. Înainte ca orice faptă să fi îndreptățit un asemene simțămînt, partea mai aleasă a minții românești întîmpina cu neîncredere jertfa, în aparență atît de neinteresată, pe care rușii o aduceau pe altarul creștinătății. Presimțirea neconștiută a nenorocirilor viitoare tresărise în fundul sufletului poporului român și-l deștepta să fie cu luare-aminte, ca cel ce venea cu crucea în mînă spre pretinsa lui mîntuire să nu-l îngroape încă mai adînc decît barbarii de a căror stăpînire vroia să-l mîntuiască.

Și, cu toate aceste, o privire cît de superficială aruncată pe scopurile cu care rușii se apropiau de țările române ar fi fost îndeajuns spre a preface acel instinct neconștiut în o convingere deplină despre pericolul mult mai mare ce s-apropia de țările române, cu precumpănirea Rusiei în lumea Europei orientale.

Tratatul lui Petru cel Mare cu Cantemir destăinuiește întreaga politică a rușilor față cu noi; el ne arată într-un chip precis și lămurit care au fost de la început tendințele Rusiei asupra țărilor și naționalității noastre, și cine știe cu cîtă statornicie rușii urmăresc politica lor nu se va mira dacă va vedea că și astăzi predomnesc în raporturile lor cu noi aceleași principii.

Mai întîi, acest tratat, deși încheiat între două țări ce pînă atunci nu fuseseră în nici o legătură mai strînsă, în loc a se mărgini la relațiunile lor din afară, se îndeletnicește în mare parte cu acele lăuntrice, cu poziția boierilor, cu drepturile mănăstirilor și altele de aceste. Se vede bine în această orînduire a trebilor lăuntrice, pe de o parte nevoia unei țări mici, cînd intra în legătură cu o mare împărăție, de a-și asigura starea sa împotriva unor viitoare încălcări; pe de alta, se vede nu mai puțin tendința Rusiei de a regulamenta această stare de a se amesteca în daraverile dinlăuntru ale țării ce se punea sub scutul și apărarea ei, într-un cuvînt a substitui suzeranității Turciei *protectoratul său*. Dacă însă Turcia pusese în lucrare asupra țării Moldovei o înrîurire abuzivă, Rusia voia să întemeieze pe a ei pe baza *unui drept*, și acest drept era consfințit prin tratatul cu Cantemir.

Un alt punct însemnat este așezarea moștenirii în domnie, în locul alegerii ce ființase pînă atunci. Fiind însă că în țară era o mare partidă de boieri ce era potrivnică acestei înnoiri, partidă condusă de Iordache Ruset vornicul, apoi împăratul încuviință boierilor dreptul de alegere, cel puțin dintre fiii domnului răposat. Introducerea acestei stabilități, măcar relative, tot era un bine pentru țară; dar condiția fusese admisă de Petru după cererea anumită a lui Cantemir, care vroia să tragă cel puțin atîta folos din unirea sa cu rușii[104]. Cît de interesat

---

[103] *Ibidem*, p. 114.

[104] *Münnichs Tagebuch*, in E. Hermanus, *Beiträge zur Geschichte des russischen Reiches*, p. 122: „Nachstdem unterhielt Peter auch ein geheimes Verhältniss mit den Hospodaren der Moldau und Walachei, Cantimir und Cantacuzen, die diese Provinzen zu ihren Familien zu bringen sich bemühten".

era însă împăratul rusesc de a-și atrage și pe boieri în partea sa se vede din articolele care hotărau privilegiile boierilor și care desigur nu au fost introduse în tratat după cererea lui Cantemir.

Partea însă cea mai de samă a întregului tratat este cuprinsă în art. VIII, care prevede întreținerea unei armate moldovene pe socoteala vistieriei rusești, precum și condiția cealaltă, ca pînă cînd se va întemeia oștirea moldovenească să fie cetățile ei ocupate de „oștiri moschicești", cuprinsă în art. I. Prin această condiție Rusia tindea la o șerbire directă a Moldovei, căci oricine înțelege ce țintă și scop putea să aibă ocuparea cetăților moldovene de oștirile rusești „pînă la întemeierea țării", un termen așa de nehotărît; apoi, dacă Rusia se oferea cu atîta generozitate a plăti din vistieria ei armata moldovenească, desigur că cu aceeași neinteresare s-ar fi apucat a-i face și educația militară, pentru care iarăși se-nțelege de la sine că trebuia să pună în fruntea ei comandanți ruși. Ce era însă să devină domnul Moldovei în mijlocul unei armate, chiar naționale, plătite și comandate de ruși? Desigur că numai un instrument ascultător și supus în mîinile politicii rusești. Și apoi, în asemenea împrejurări, ce valoare se mai poate pune pe articolul care asigura moldovenilor neamestecarea muscalilor în boieriile țării și oprirea lor de a se căsători în țară sau de a cumpăra moșii? Un tratat nu este decît o învoire momentană, care se poate schimba după împrejurări. Văzînd rușii Moldova căzută sub ei într-un chip atît de deplin, nu s-ar fi grăbit ei oare de a înlătura cît mai curînd și slabele stavile opuse rusificării ei, chiar dacă le-am presupune în destulă bună-credință pentru a respecta sfințenia tratatelor?

Pînă acuma Moldova și țările române fuseseră exploatate numai în chip economic; de ființa poporului însuși, de existența lui ca formă de gîndire particulară în omenire nu se apropiase încă nici un pericol, cel puțin intenționat. Cu înaintarea rușilor către hotarele lor, acel pericol cumplit, moartea naționalității lor, lua o formă precisă și hotărîtă, și dacă comunitatea religiunii împiedică pe cei mai mulți de a-l vedea și înțelege, instinctul conservării totuși vorbi cu destulă putere din unele spirite mai alese, prevestind românilor prin protestările lor primejdia ce-i păștea. Semn că poporul românesc, deși încătușat, deși jefuit și despoiat, totuși simțea tresărind în adîncul ființei sale puternica îmboldire spre viață, semn că dînsul nu era menit să piară așa de timpuriu.

Din punctul acesta de vedere este interesant de constatat că garanțiile, pe care țările române le crezuseră de nevoie a fi luate contra păgînilor de turci, sînt înscrise și în tratatul lor cu pravoslavnicii ruși. Neînvoirea rușilor de a cumpăra moșii, sau de a se însura cu fete de moldoveni, sau de a se amesteca la boieriile țării nu este decît sub altă formă oprirea turcilor de a se așeza în țară sau a face geamii, din tratatele încheiate de Mircea și Bogdan. Și este în orice caz vrednică de însemnat această măsură ocrotitoare, luată față cu un popor ce profesa aceeași religiune, într-un timp cînd forma religioasă a gîndirii absorbea cu totul celelalte ale ei manifestări.

Este drept că deocamdată planurile rușilor asupra țărilor române nu putură fi aduse întru îndeplinire. Nenorocirea lui Petru cel Mare de la Stănilești, nu numai că-i taie aripile sale, îndreptate în zborul lor către Constantinopol, dar încă prin pierderea Azovului nimici toate strădaniile de pînă atunci ale țarului rușilor.

Cu toate aceste, prima atingere mai de aproape a rușilor cu românii lasă urme adînci în istoria acestora. Care fură ele?

Este o idee foarte răspîndită în poporul nostru, de cînd a început a se scrie istoria lui, anume acea că politica lui Brîncoveanu și Cantemir ar fi provocat venirea Fanarioților. Se pretinde anume că turcii, nemaiavînd încredere în domnii pămînteni, că unii ca aceștia se dăduseră în partea rușilor, se hotărăsc de atunci înainte a trimite în țările noastre greci din Fanar, în care Poarta putea să se încreadă mai mult. Cu alte cuvinte, hainirea lui Brîncoveanu și Cantemir slujește de apărare turcilor pentru încălcarea capitulațiilor noastre, și ei ar fi avut dreptul a ne trimite domni străini de vreme ce acei pămînteni se arătaseră dușmani împărăției lor[105].

Această apărare adusă turcilor este pe cît de neîntemeiată, pe atîta și prea tîrzie. Dacă este vorba de amestecul lor în domniile române, apoi acesta este fără seamăn mai vechi; se urcă în Moldova pînă la Petru Rareș și în Muntenia încă cu mult mai timpuriu. Pînă la ce grad de destrăbălare ⟨decădere⟩ ajunseseră aceste domnii sub sistemul ingerinței turcești am văzut-o cu prisosință în volumele ce preced. Mai jos nu puteau cădea domniile țărilor noastre nici în epoca fanariotă, căci nu putea fi o degradare mai mare decît acea în care ele ajunseseră.

Nici măcar atîta nu este adevărat că trădarea lui Brîncoveanu și Cantemir schimbă în mîinile turcilor neamul domnilor pe care ei îi trimiteau în țările române; că văzînd că românii s-au hainit, trimiseră greci în locul lor. Cu mult timp încă înainte de epoca fanariotă, întîlnim străini și cu deosebire greci în tronurile române. Lăsînd la o parte pe Radu, fiul lui Mihnea cel Turcit din Muntenia (1611—1616), și pe Alexandru, fiul lui Iliaș, celui ce de asemene îmbrățișase religia mahomedană și domni în mai multe rînduri în ambele țări pe la începutul veacului al XVII-lea, care, deși pe deplin grecizați, erau totuși fii de domni români, istoria țărilor române înfățișează străini, cei mai mulți greci, încă înainte de epoca fanariotă. Așa în Moldova întîlnim între 1561 și 1563 pe vestitul aventurier, grecul din Samos, fostul căpitan din armata lui Carol al V-lea, ortodoxul devenit protestant, Iacob Eraclid Despotul. Ceva mai tîrziu găsim tot în tronul acestei țări, pe Iancu Sasul (1580—1582), despre care ambasadorul german din Constantinopol stătea la îndoială dacă nu era mai curînd neamț decît român, întrucît vorbea limba germană mai bine decît toate celelalte; apoi pe Mihnea al III-lea (1658—1659), cămătarul cu numele adevărat Gioan-Bey, pretinsul fiu natural al lui Radu Mihnea.

Dacă aceștia însă pretinseseră a fi și dînșii fii de domni sau înrudiți cu stirpea domnească, întîlnim pe alții care nici nu mai pretextau asemene înrudire. Așa, Vasile Lupu, de origine albanez grecizat, vine din boierie pe tronul Moldovei fără a pretinde nici o legătură de sînge cu un domn anterior. Prin el mai mulți compatrioți de-ai lui își deschid calea spre tronurile române, mai întîi familia Ghiculeștilor, de un neam cu Vasile Lupu, arbănași ca și el, și al căror străbun purtase neguțitorii prin Iași înainte de domnia lui Vasile-Vodă, apoi acea a Duculeștilor, al căror trunchi iarăși fusese luat la curte de același dom-

---

[105] Vezi spre exemplu, F. Aaron, *Manual de istoria principatelor dunărene, [Manual de istoria Principatului României de la cele dintîi vremi istorice și pînă în zilele de acuș]*, București, 1839, p. 132; I. Eliade [— Rădulescu], *Prescurtare de istoria românilor [sau Dacia și România*, București, 1861]. Dintre cărțile de școală mai noi însemnăm: Mihăilescu, *Elemente de geografie*, ed. III, București, 1877, p. 148; *The Danubiens Principalities by british resident*, London 1854, p. 294; Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des principautés dannubiennes*, [Paris, 1855], p. 57; Destrilhes, *Confidences sur la Turquie*, Paris, 1858, p. 176 etc.

nitor; Dumitrașcu Cantacuzino, „hireși din grecii cei de frunte ai Țarigradului", și Antonie Ruset, care se numea mai înainte Chirița Draco, nici măcar atîta nu puteau pretinde, ca Ghica și Duca, că erau boieri crescuți, trăiți și slujiți în țările române. Ei erau greci veniți de-a dreptul din Țarigrad pe tronul acestor țări și singurul lor titlu era înrudirea lor cu vreo familie boierească română. Dacă însă s-ar părea că Poarta tot respecta întru atîta dreptul la domnie, că nu-l încuviința fie și într-un grad oricît de depărtat decît la membrii familiilor române, apoi exemplul italianului Gaspar Grațiani pe tronul Moldovei (1619—1620), care nu se afla absolut în nici o legătură cu vreo familie română, fie domnească, fie boierească, și al cărui singur titlu la dobîndirea domniei acelei țări fusese numai dragomanatul său la turci[106], ne-ar dovedi în curînd că nu respectul dreptului de urmare la tron îi făcea să trimită mai cu osebire în țările române domni din acei ce se atingeau într-un chip oarecare cu familiile naționale, ci alte împrejurări, și mai ales aceea că pretendenții cu mai mulți sorți de izbîndă se recrutau cu deosebire din acești de pe urmă. Chiar Neculai Mavrocordat, care este rînduit domn în Moldova din dragomanatul Porții, se cobora prin muma lui din vechii domni ai Moldovei, încît numirea lui în scaunul acestei țări nu este prin nimic mai extraordinară decît acea a celorlalți principi greci ce fuseră înaintea lui.

Și cea mai vie dovadă că cu venirea lui Mavrocordat nu se inaugurează un nou sistem în domnia țărilor române, provocat prin trădarea lui Brîncoveanu și Cantemir, este împrejurarea că Neculai Mavrocordat vine domn în Moldova pentru întîia oară *înainte* de Dimitrie Cantemir. Domnia Fanarioților nu fu deci adusă prin trădarea lui Brîncoveanu și Cantemir [29]. Împrejurarea că în decursul veacului al XVIII-lea, grecii, din ceea ce erau excepția, devin regula în tronurile române, că ei incurg din ce în ce mai deși, că cele cîteva familii române ce mai luptau la început spre a aduce zisele tronuri în mîinile lor mai tîrziu dispar cu totul, lăsînd cîmpul liber grecilor, nu arată altă ceva decît urmarea unui principiu odată admis, care aducea roada sa firească, aceea de a deveni predomnitor.

Epoca Fanarioților a fost adusă prin cu totul alte împrejurări, pe care le-am văzut tot adunîndu-se și sporind cu cît timpurile înaintau. Originea ei este datorită, nu unei acțiuni provocate din partea asupritorilor noștri, ci unei dezvoltări firești și organice a întregii noastre istorii.

Nu este deci de căutat în fapte interne rezultatul însemnatelor împrejurări petrecute cu prilejul războiului ruso-turc din 1711; urmările adevărate ale acestui război au venit din partea rușilor. Aceștia au recunoscut în români pe acei creștini pe care apropierea de împărăția lor și legăturile lor mai slabe cu Poarta îi expuneau mai întîi privirilor lor, cînd își aruncau ochii în viitor pe întinsul cîmp al politicii rusești. Ideea din vestitul lor memorandum: „gem grecii, valahii, bulgarii și sîrbii", în care creștinii sînt încă aruncați laolaltă, capătă în mintea lor o așezare luminoasă și sistematică. Ei văd că pentru a ajunge la sîrbi, bulgari și greci trebuie să treacă întîi prin români. Asupra acestora își vor îndrepta ei privirile; de dînșii se vor îngriji ei mai mult; pe dînșii îi vor avea în vedere în toate tratatele lor ulterioare, pentru a-i scăpa tot mai mult de sub urîcioasa supremație turcească, nu însă pentru a-i lăsa liberi să se dezvolte după firea și tendințele lor, ci pentru a-i pune sub o altă protecție, mult mai pe-

[106] Vol. III, p. 384.

riculoasă, acea a Rusiei. Căci dacă politica turcească umbla să ne stoarcă numai cît averea, acea rusească avea o țintă mai adîncă, aceea de a lovi în existența chiar a poporului nostru, a stinge în el orice spirit de lucrare neatîrnat și de dezvoltare națională, într-un cuvînt, a ne face ruși [30].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] — Ordinul de numire ca domn a lui Constantin Duca poartă data de 26 mai — 4 iunie 1693, cînd sultanul poruncea locuitorilor să i se supună și să-l recunoască „ca voievod și zabit" (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 419).

Toți cronicarii sînt de acord că numirea lui C. Duca pe tronul Moldovei s-a datorat lui C. Brîncoveanu. Radu Popescu, *Istoriile*, p. 195, arată că Brîncoveanu „îndată au trimis la Poartă de s-au rugat ca să pue domn pă Costandin, feciorul Ducăi vodă, vrînd să-l facă ginere, după o fiică a măriei sale anume Măriea; și s-au ascultat rugăciunea lui și l-au făcut domn Moldovei și au rămas Dumitrașco beizadea în ocară și toți boiarii carii făcuse sfat de l-au rădicat pă el domn fără știrea stăpînilor". Radu Greceanu (ed. A. Ilieș, p. 95) recunoaște și el că C. Duca a fost ridicat domn „dintru multă nevoință, ajutor și osîrdie a mării sale lui Costandin vodă Basarab". În cronica lui pseudo-Muste se afirmă că Brîncoveanu „au agiunsu la Poartă cu bani și au făcut pe Constantin Duca domn Moldovei" *(Cronici*, III, p. 25). Vezi și C. Erbiceanu, *Cronicari greci*, p. 46. De aici a început ura dintre tînărul D. Cantemir — silit să plece la Poartă — și bogatul domn al Țării Românești.

După cum arată N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 409, C. Brîncoveanu l-a înlăturat de la domnia Moldovei pe D. Cantemir, deoarece acesta — căsătorit cu Casandra, fiica lui Șerban Cantacuzino — „era astfel și conducătorul opoziției muntene"; cumnatul său, Gheorghe (Iorgache) Cantacuzino, fusese „recunoscut" domn al Țării Românești de împăratul de la Viena.

[2] — La 21 mai 1694 — recunoscînd starea de ruină în care se găseau ținuturile cotropite de poloni și de cazaci în nordul țării — Poarta s-a văzut obligată să acorde Moldovei unele scutiri de gizie pentru a înlesni astfel reașezarea locuitorilor „pe vechile lor locuri" părăsite (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 424—426). Se considera că „dacă nu se iau măsuri de îndreptare a situației", locuitorii „vor fi cu toții ruinați și nenorociți" *(ibidem*, p. 431—432).

Vezi și scrisoarea domnului către regele I. Sobieski din 26 april. 1694 la I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Buc., 1983, p. 334.

[2 bis] — Către sfîrșitul secolului al XVII-lea, existau numeroși moldoveni în armata polonă. Potrivit unui raport contemporan, „în prezent se află în serviciul coroanei Poloniei regimente alcătuite numai din moldoveni, cu generali, colonei și alți ofițeri moldoveni ținuți pe cheltuiala Republicii". Vezi I. C. Filitti, *Un raport catolic despre Moldova la sfîrșitul secolului al XVII-lea* (RI, 1926, p. 197).

Despre valoarea acestor oșteni avem mărturia regelui August al II-lea, care afirma: *„companiile valahe sînt mai bune decît husarii"*. Vezi G. Pherekyde, *Osteanul român în timpul lui Petru cel Mare (din „Mémoires sur l'art de la guerre" de Maurice, comte de Saxa, Drezda 1757* (C.L., 1896, p. 266—270).

[3] — În firmanul de mazilire din 28 nov. — 7 dec. 1695, se reproșa tînărului domn că s-a dovedit „nepriceput și incapabil în treburile domniei", din care pricină „nu ai fost în stare să asiguri stăpînirea și orînduirea ei (țării) și nici cîrmuirea supușilor ei". Întrucît — se spunea mai departe — „deocamdată tu nu ai competența și capacitatea de a domni, pentru că lipsurile tale au devenit evidente, ai fost mazilit" (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 434).

Deși încă necopt pentru domnie, C. Duca a fost un om cult pentru epoca sa; el studiase cu Spandoni, marele retor al patriarhiei de Constantinopol, și cu Ioan Comnen (devenit Ierotei al Dristei). Despre studiile lui C. Duca amintește și D. Cantemir în partea finală a *Descrierii Moldovei*, ed. 1973, p. 373, ca și în *Istoria Imperiului otoman*, I, p. 136, unde consideră că tînărul domn era „superior multora din compatrioții săi în antica greacă și în filozofie". Părerea lui D. Cantemir este confirmată și de N. Costin, care afirma că Duca, „măcar că era om tînăr, iar era foarte înțelept și prea învățat la cartea elinească" *(Cronici*, II, p. 41).

Despre operele cu caracter teologic ale lui C. Duca vezi D. Russo, *Studii istorice greco-române*, II, Buc., 1939, p. 421—424.

[4] — După cum arată N. Iorga, *op. cit.*, p. 411, cel care a condus Moldova în această vreme a fost, de fapt, C. Brîncoveanu „și astfel se restabilea sistemul de la începutul veacului, în care sub două chipuri domnești înrudite era în realitate o singură voință în Moldova și în Țara Românească".

Despre alte aspecte ale politicii tînărului domn vezi Paul Cernovodeanu, *Din legăturile lui Constantin Duca, domnul Moldovei, cu lordul William Paget, între 1693—1695* (AIIAI, 1979, p. 513—519).

Despre relațiile lui C. Brîncoveanu cu domnii Moldovei vezi și: P. I. Panait, *Moldova în politica lui Constantin vodă Brîncoveanu* („Anuarul Muzeului județean Vaslui", 1980, p. 301—307); Nicolae Edroiu — I. Toderașcu, *Relațiile Țării Românești cu Transilvania și Moldova în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu*, în vol. *Epoca brîncovenească*, coordonator Ion Pătroiu, Craiova, 1989.

[5] — În realitate, mare postelnic a devenit — în decembrie 1695 — Lascarache Ruset, fratele lui Manolache, după ce fusese eliberat din surghiun (N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 439). Un alt frate, Scarlatache Ruset, a fost capuchehaia lui M. Racoviță și Antioh Cantemir. El este Cameleonul din *Istoria ieroglifică* a lui D. Cantemir.

[6] — În *Cronica Ghiculeștilor*, p. 3, se afirmă însă că Antioh vodă se împăcase cu C. Brîncoveanu: „au făcut învoială și jurămînt să nu se supere între ei în domniile lor". Relațiile dintre cei doi domni s-au deteriorat după ce Dimitrie Cantemir s-a căsătorit cu fiica lui Șerban Cantacuzino și cînd C. Brîncoveanu „a intrat în bănuială că umblă să-l mazilească din Țara Românească" *(ibidem*, p. 5). În schimbul mazilirii lui Antioh vodă, C. Brîncoveanu a fost obligat să accepte numirea lui C. Duca, pe care-l ura.

[7] Opinia lui Neculce nu era împărtășită de D. Cantemir, fratele lui Antioh, care îl judecă cu asprime în *Istoria ieroglifică*, unde domnul apare sub numele de Elefant sau Fil, deoarece era „mare la trup". La 1695 bailul venețian afirma, la rîndu-i, că Antioh era „giovine di poca capacità et ingenio" (Hurmuzaki, V/2, p. 277).

[8] — Vorbind despre evacuarea Cameniței, la 5 iulie 1699, Antioh Cantemir scria castelanului de Vilna: „astăzi mă pornesc din Iași", cu speranța ca „în această săptămînă va da Dumnezeu să ajung numaidecît la Nistru". Misiunea sa fusese ținută în loc „din diferite greutăți de pregătire" (I. Corfus, *Documente*, p. 339). La 28 august, aflat în tabăra de la Socola, domnul Moldovei înștiința pe emisarii poloni că evacuarea Cameniței nu se va putea face pînă cînd nu vor sosi secretarii din țările apusene *(ibidem*, p. 345).

Camenița a fost evacuată în sept. 1699, după ce comandantul Karaman pașa a luat toate piesele de artilerie și munițiile și a evacuat toți otomanii *(Cronici turcești*, II, p. 505). Vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 7.

Vezi și *Mémoire avancé au roi Auguste II par les commissaires de la couronne mandatés à prendre possession de la cité après son évacuation par les Turcs*, în Hurmuzaki, Supl. II/3, p. 242—248.

[9] — După cum aflăm dintr-un raport contemporan, doamna Maria a murit în august 1697 (N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 143).

[10] — Despre pretendența acestui negustor la tron vezi C. A. Stoide, *Un pretendent la tronul Moldovei: Toderașco din Galați* („Orizonturi" — Galați, 1942, nr. 3—12, p. 392—399 și în „Arhiva românească", 1945—1946, p. 271—280).

C. Brîncoveanu a cerut voie Porții — prin unchiul său Mihai Cantacuzino mare spătar — „să aleagă ca domn al Moldovei pe cine ar voi el". Brîncoveanu alesese pe negustorul Toderașco din Galați — despre care I. Neculce, ed. I. Iordan, p. 217, afirmă că „om mai rău și mai spurcat și mai varvar și mai tiran nu era alt om pre aceli vremi în țară". Vizirul a răspuns însă „că nu va înmulți domnii", ci va pune din nou pe C. Duca, ceea ce Brîncoveanu a trebuit să accepte. Despre dările mari puse de noul domn vezi *Cronica Ghiculeștilor*, p. 11.

[11] — Domnul Moldovei a încercat să aducă înapoi pe boierii fugiți, în care scop a trimis în Țara Românească, în iulie 1701, pe cumnatul său Nicolae Costin, obținînd și aprobarea Porții, care a expediat un capugi-bașa la C. Brîncoveanu, în dec. 1701 *(Condica vistieriei lui C. Brîncoveanu*, p. 633, 647, 651).

C. Brîncoveanu a reușit să contracareze însă manevrele lui C. Duca, obținînd un firman prin care Poarta dădea voie boierilor pribegi care vor dori să rămînă în Țara Românească să rămînă, ceea ce au și făcut unii „ce era mai capete"; încercarea lui C. Duca de a-i obține de la Poartă nu a avut succes *(Cronici*, III, p. 29 și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 11).

C. Duca a încercat să se împace cu C. Brîncoveanu prin intermediul lui Dositei, patriarhul Ierusalimului, temîndu-se „să nu ne pierdem cîrmuirea" (Hurmuzaki, XIV/1, p. 337).

Cronicarii moldoveni au deplîns asemenea practici, condamnînd pe boierii moldoveni pribegi la C. Brîncoveanu, care nu se gîndeau că acțiunile lor „tot de risipa și paguba țării erau, făcînd nume bun domnului muntenesc și hulă domnului din Moldova", sau că nu țineau seama de faptul că „tot spre căderea și spre slăbiciunea țării erau toate rocoșiturile lor asupra domnului", deoarece „sfezile și vrajbele celor mari de multe ori se descarcă în spatele celor mici și toată răutatea cade peste cei supuși și nevinovați" *(Cronici,* III, p. 37).

[12] — La 4 dec. 1702, stolnicul C. Cantacuzino — conducătorul politicii externe a Țării Românești — acuza pe C. Duca, „l'ennemi comun de la chrétienté", că încerca să prindă scrisorile trimise de munteni în Rusia „pour les envoyer à la Porte et nous accuser de toutes sortes de trahisons et d'inimitiés contre la Porte" (A. C. Sturza, *op. cit.,* p. 42).

Cu toate acestea, în mart. 1702, Dimitri Mihailovici Golițin — trecînd prin Moldova — avusese o întrevedere cu C. Duca, iar acesta îi ceruse ca „maiestatea sa țarul să-l primească pe gospodar ca supus al său, să binevoiască a-l avea sub ocrotirea sa și să-i dea un titlu princiar, să-l facă cavaler, precum după același obicei l-a făcut maiestatea sa și pe gospodarul muntean" (C. Brîncoveanu) („Studii și cerc. de istorie medie", 1950, nr. 1, p. 199).

Într-o altă scrisoare, din 11 april. 1703, stolnicul declara cu satisfacție că domnul Moldovei „prépare lui — même sa perte sans l'aide d'ennemis; déjà la fin est arrivée" (A. C. Sturza, *op. cit.,* p. 79).

[13] — Iordache Ruset a devenit cuscru cu C. Brîncoveanu în 1704, prin căsătoria fiului său, Nicolae, cu o fiică a domnului, Anița. Vezi amănunte la Ștefan D. Grecianu, *Starea țărilor locuite de români în secolul al XVIII-lea. Contele Nicolae Rosetti,* Buc., 1903 (extras din RIAF, vol. IX, 1903, p. 213—245).

Iordache Ruset a fost el însuși în Țara Românească în decembrie 1703, pentru a perfecta căsătoria. Vezi *Condica vistieriei lui C. Brîncoveanu,* p. 743.

[14] — Iordache Ruset era căsătorit cu Safta, fiica lui Nicolae Racoviță mare logofăt și mătușa lui Mihai Racoviță (RI, 1926, p. 243 și „Buletinul Com. istorice", IV, p. 194). Aceasta explică trecerea deosebită de care se bucura I. Ruset față de M. Racoviță, nepotul său.

La rîndul său, M. Racoviță se înrudea și cu C. Brîncoveanu atît prin mama sa, Nastasia, fiica lui Toma Cantacuzino mare vornic, fratele postelnicului C. Cantacuzino, bunicul din spre mamă al lui C. Brîncoveanu, cît și prin fratele său, Dumitrașcu, care a devenit ginerele marelui spătar Mihai Cantacuzino, unchiul lui C. Brîncoveanu.

[15] — Călătoria lui C. Brîncoveanu la Adrianopol a avut loc între 28 mai și 28 iunie (vezi cap. precedent), iar mazilirea lui C. Duca a ajuns la Iași la 26 iunie, deci în timp ce domnul Țării Românești se afla încă la Poartă, ceea ce dovedește că mazilirea este ultima victorie a lui Brîncoveanu împotriva fostului său ginere.

La 24 iulie 1703, cancelarul F. A. Golovin anunța lui Petru cel Mare știrea aflată de la stolnicul C. Cantacuzino că Iusuf pașa de Silistra trimisese 1000 de turci la Iași pentru a ridica pe domnul mazil „și pe toți sfetnicii săi" și a-i duce la Istanbul, „de unde fără greutate Dumnezeu îi și scăpă" („Studii și cerc. de istorie medie", 1950, nr. 1, p. 200).

După cum arată R. Greceanu, ed. cit., p. 224, pe cînd C. Brîncoveanu se afla încă la Adrianopol, „fiind toți boiarii Moldovii la Poartă, păzind vreme ca să-și isprăvească să le facă domnu", aceștia „au căzut și la domnu nostru cu rugăminte... ca să le fie într-ajutoriu, să nu să pue altul, ci să pue (pe) acel Mihalache paharnecul, de vreme ce era și boiarin de țară". Domnul trebuind să plece, după ce „își isprăvise toate trebile și îmbrăcase și caftan dă la împărăție", „au lăsat poruncă la boiarii mării sale ce rămăsese la Poartă și la capuchehaielele ca să fię într-ajutoriu și să-i ajute și cu o sumă dă bani". Astfel, „pren nevoința și mijlocirea boiarilor munteni și cererea tuturor boiarilor moldoveni, împărățiia l-a miluit (pe M. Racoviță — N.S.) cu domniia Moldovii".

După cum aflase hatmanul Mazeppa, în iulie 1703, avusese loc o adevărată răscoală la Iași, unde „s-au răsculat valahii, arestînd pe fiecare grec pe care-l prind și, adunîndu-se toți, boierii și poporul de rînd, s-au dus să se roage la sultan să nu mai trimită greci la cîrmuire, ci să trimită dintre valahi pe cine sultanul va crede de cuviință; acestora li se alătură și biserica" („Studii și cerc. de istorie medie", 1950, nr. 1, p. 201).

La 4 sept. 1703, stolnicul C. Cantacuzino anunța pe David Corbea că „grâce à Dieu et aussi à nos efforts, tout este heuressment arrangé, attendu que la principauté a été donnée à notre neveu Michel" și că „c'est le neveu Thomas (Cantacuzino) qui lui a donné l'argent dont il a eu besoin à cette occasion" (A. C. Sturza, *op. cit.,* p. 107).

Potrivit opiniei unui cronicar, M. Racoviță ar fi sărutat poala împăratului la 23 sept. (*Cronici*, II, p. 51). După alte informații, acest eveniment ar fi avut loc la 12 sept. (Hurmuzaki, IX/1, p. 403). Vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 19.

[16] — După mazilirea sa, C. Duca a dus o viață plină de privațiuni; după moartea celei de a doua soții a sa, Eufrosina, fostul domn se plîngea că cei 7 copii ai săi „n-au loc unde să-și plece capetele" și solicita patriarhului Dositei Nottara o intervenție pentru a obține o grădină în satul Terapia, „să facem o căsuță, unde să locuim cu orfanii" (Hurmuzaki, XIV/1, p. 318).

[17] — Făcind bilanțul lungei și nefastei activități politice a lui Iordache Ruset, la 1711, Nicolae Mavrocordat arăta că acesta fusese tot timpul „învrăjbitor de domni, de nu se mai satură de domni (slujise și trădase pe rînd 6 domni! — N.S.). De cunoștea pe vreun domn că nu-i umblă în toate pe voia și plăcerea lui, cerca mijloace de se mazielau domnii aceia de alegea pe alții să intre în voia lui și să fie toată puterea în mîna lui" (*Cronici*, II, p. 83). Pentru N. Mavrocordat, Iordache era „răul și vestitul în răutate" (Hurmuzaki, XIV/1, p. 430). Vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 65—69.

[18] — M. Racoviță și-a început cariera de dregător în timpul domniei lui C. Cantemir, care l-a făcut mare comis (mai 1692 — ian. 1693), după căsătoria sa cu Safta, fiica domnului. Deși soția sa a murit la scurtă vreme, Antioh Cantemir l-a păstrat în dregătorie ca mare spătar (dec. 1695 — sept. 1700). A pribegit în Țara Românească în timpul domniei lui C. Duca (1701—1703), după care a fost ales domn al Moldovei. Alegerea sa constituie subiectul principal al *Istoriei ieroglifice* a lui D. Cantemir, unde el este Struțo-cămila. Vezi și generalul Mihai Racoviță Cehan, *Familia Racoviță-Cehan. Genealogie și istorie*, Buc., 1943.

Autorul *Letopisețului țării Moldovei de la Istratie Dabija pînă la domnia a doua a lui Antioh Cantemir* (ed C. Giurescu, p. 98) — favorabil lui M. Racoviță — consideră că acesta ar fi refuzat tronul; domnul ales „tare se apăra și se lepăda, socotind că mai bine și mai cu odihnă este să-și ție moșiile sale, satele și altă avere cu îndestulare ce avea, ca un boier de țară, decît domnia ce este pururea cu grijă". El ar fi fost însă silit de boieri să primească domnia. Vezi și *Cronici*, III, p. 95. I. Neculce (ed. cit., p. 169) are mai multă dreptate cînd afirmă că noul domn se prefăcea „că nu-i trebuiește domnia, ca și fata cie ce dzisă unui voinic: fă-te tu a mă trage și eu oi merge plîngînd".

[19] — În realitate, M. Racoviță a domnit mai mult de un an: sept. 1703—febr. 1705.

[20] — La 13 mai — 11 dec. 1706 Antioh Cantemir comunica marelui vizir că nu poate da banii de gizie ceruți deoarece „sărmana raia este sleită și demnă de milă" și-i cere să ia bani de la predecesorii săi C. Duca și Mihai Racoviță care strînseseră bani de gizie în timpul domniilor lor, dar nu-i predaseră la Poartă (Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române*, p. 482—483).

[21] — Vezi ordinul sultanului către Antioh Cantemir să transporte 10 000 de bîrne de stejar și 8000 de lemne de stejar pentru palisadă necesare reparării cetății Tighina; domnul este amenințat că va fi pedepsit dacă nu-și va îndeplini la timp obligațiile (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 487). Vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 23.

Despre mazilirea lui Antioh vodă vezi A. Sava, *Schimbare de domnie în Moldova, 1707* (RIR, 1937, p. 163—170).

[22] — Despre relațiile bune ale lui Mihai Racoviță cu C. Brîncoveanu în această domnie vezi G. T. Ionescu, *O modificare de hotar între Moldova și Țara Românească la 1708* (AUB, istorie, 1971, nr. 2, p. 129—136). Despre aspra fiscalitate din timpul acestei domnii vezi *Cronica Ghiculeștilor*, p. 23—25. Vezi și Veniamin Ciobanu, *Documente poloneze de la Mihai Racoviță* (R.A., 1975, nr. 4, p. 455—461).

După *Cronica Ghiculeștilor*, p. 45—47, cauza mazilirii lui M. Racoviță ar fi fost alta decît cea arătată de Xenopol: domnul ar fi îngăduit unui grup de suedezi să ierneze în nordul Moldovei, în ținutul Sucevei; suedezii — nerespectînd hotărîrea domnului — „s-au dus drept la Cernăuți și s-au așezat în vecinătatea moscalilor", dînd astfel prilejul unui brigadier rus să-i atace pe teritoriul Moldovei, ceea ce a înfuriat pe sultan. Deci, nu este vorba de trecerea lui M. Racoviță la ruși, cum afirmă Neculce. Domnul a fost mazilit la 14 octombrie, iar N. Mavrocordat a fost numit domn la 6 nov. 1709; el a întîrziat plecarea spre țară din cauza morții tatălui său, la 23 dec. 1709. Vezi și A. Grigorovici, *În jurul mazilirii lui Mihai Racoviță din 14 octombrie 1709* („Făt Frumos", 1942, p. 156—158).

[22 bis] — Știrea este luată din D. Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, p. 591—595. În realitate, primul soț al Casandrei a fost Alexandru Cuconul, fiul lui Radu Mihnea, după cum spune Chesarie Daponte, unul din biografii Exaporitului (C. Erbiceanu, *Cronicari greci*, p. 17). După cum arăta Dora d'Istria, *Gli Albanesi*, Firenze, 1873, p. 102, afirmațiile lui D. Cantemir — dușmanul lui

N. Mavrocordat — urmăreau să ponegrească pe mama acestuia. Un urmaş al familiei, Al. G. Mavrocordat, a combătut şi el afirmaţiile lui D. Cantemir în articolul *Despre originea Mavrocordaţilor* („Arhiva", 1894, p. 170—188).

[23] — Şederea lui Carol al XII-lea la Bender a provocat multe încurcături diplomatice şi neplăceri domnilor Moldovei. Vezi: N. Iorga, *Storia del sogiorno di Carol XII în Turchia scritta del suo primo interprete Alessandro Amira,* Buc., 1905; Afenduli clucerul, *Istoria parţială a celor întîmplate regelui suedez Carol* (în limba greacă) (Vezi I. Ionaşcu, *Despre cronicarul Afenduli din Ţara Românească,* în „Studii", 1969. nr. 5, p. 875—876). Vezi şi Voltaire, *Histoire de Charles XII,* ed. Albert Waddington, Paris, *1890; J. Noedmann, Charles XII et l'Ukraine de Mazepa,* Paris, 1959.

Dintre numeroasele lucrări româneşti amintim: N. Iorga, *Charles XII à Bender* (RHSEE, 1926, p. 81—89); Remus Ilie, *Drumul regelui Carol al XII-lea prin Ţara Românească şi Ardeal în anul 1714* (RI. 1934, p. 23—26); Al. Grigorovici, *În jurul calabalîcului de la Bender (febr. 1713)* („Codrul Cozminului", 1936—1939, p. 555—561); V. Mihordea. *Carol al XII-lea la Tighina,* Buc., 1943 (din AARMSI, s. III, t. XXV, 1943, mem. 9); Veniamin Ciobanu, *Les Pays Roumains au seuil du 18 e siècle (Charles XII et les Roumains),* Buc., 1984.

Despre participarea românilor în oastea regelui Suediei (din care unul, Sandu Colţea, a ajuns colonel) vezi N. Iorga, *Un ofiţer român în oastea lui Carol al XII-lea. Cîteva note* (AARMSI, s. II, t. XXXIV, 1912, p. 865—869); C. I. Karadja, *Notă despre colonelul Sandu Colţea şi regimentul său de cavalerie în serviciul regelui Carol al XII-lea* (RI, 1929, p. 51—55); idem, *Un steag, poate românesc, în Suedia (ibidem,* p. 145—148).

Despre creditele acordate de Poartă regelui învins al Suediei vezi Teodor Westrin, *Anteckningar om Karl XII.s orientaliska Kreditorer* („Historisk Tidschrift", 1900, p. 9 şi urm.).

[23 bis] — Vezi şi Neculce, ed. I. Iordan, p. 257—258. Explicaţia este insuficientă. Mazilirea lui N. Mavrocordat se datoreşte mai multor cauze: D. Cantemir a fost susţinut de hanul tătarilor, care întreţinea relaţii proaste cu domnul Moldovei; la rîndul lor, turcii sperau că tînărul D. Cantemir va vădi calităţi militare asemănătoare cu acelea ale tatălui său („va fi mai vitiaz şi următoriu tătîne-său din război"). În al treilea rînd, este promisiunea tînărului domn că va prinde pe C. Brîncoveanu, cu care, de fapt, se împăcase şi care-i plătea o pensie anuală, după cum recunoaşte şi D. Cantemir în *Istoria ieroglifică.* Vezi *Cronica anonimă a Moldovei,* ed. D. Simonescu, p. 10.

[24] — În *Cronica Ghiculeştilor,* p. 75, se afirmă însă că, pe cînd N. Mavrocordat şi aga mergeau spre Poartă, pe drum erau întîmpinaţi de „mojici" şi străini stabiliţi în ţară care se plîngeau agăi: „mare nedreptate ne face împărăţia cu mazilirea acestui domn care ne cîrmuia cu mare dreptate". Tot acolo şi un foarte interesant portret al domnului.

[24 bis] — Vezi Tr. Ionescu-Nişcov, *Memoriul boierilor munteni către ţarul Rusiei* (RA, 1960, nr. 2, p. 224 şi urm.).

O prezentare cronologică a relaţiilor poporului nostru cu Rusia la G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româna-ruse,* Buc., 1962.

[25] — Despre modul cum a fost prezentat Petru cel Mare şi relaţiile sale cu ţările române vezi Paul Cernovodeanu, *Pierre le Grand dans l'historiographie roumaine et balkanique du XVIII-e siècle* (RESEE, 1975, nr. 1, p. 77—95), cu o bogată bibliografie şi unde se discută şi problema faimosului său testament, care s-a dovedit a fi un fals. Vezi şi G. Bezviconi, *op. cit.,* p. 109—128, cu unele exagerări utilizate în epocă şi G. S. Ardeleanu, *Ştiri privitoare la istoria ţărilor române în corespondenţa împăratului Rusiei Petru I* („Studii şi cerc. de istorie medie", 1950, nr. 1, p. 181—222).

Din literatura apuseană mai nouă vezi: R. Cartier, *Pierre le Grand,* Paris, 1963; H. Troyat, *Pierre le Grand,* Paris, 1979 (cu o bogată bibliografie de surse şi studii la p. 381—386).

[25 bis] — Vezi amănunte la Al. Mavrocordat, *Din timpul rivalităţii între domnitorii Neculai Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir* („Arhiva", 1894, p. 565—597). Despre domnia lui D. Cantemir vezi N. Iorga, *Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir,* Buc., 1935 (din AARMSI, s. III, t. XVI, 1935).

[26] — Vezi P. P. Panaitescu, *Tratatul de alianţă dintre Moldova şi Rusia din 1711. 250 de ani de la încheierea lui* („Studii", 1961, nr. 4, p. 897—918); N. P. Kiricenko, *Text rusko-moldavskogo dogovora 1711 g.i sootvetstvie ego letopisi I. Neculce,* în vol. *Vekovaia Drujba,* Kişinău, 1961, p. 198—210; Florin Constantiniu, *Politica externă a lui Dimitrie Cantemir: Analiza unei decizii* („Rev. română de studii internaţionale", 1973, nr. 3, p. 117—126); Andrei Pippidi, *Politică şi istorie în proclamatia lui Dimitrie Cantemir din 1711* („Studii", 1973, nr. 5, p. 923—946); publicat şi în limba franceză: *Politique et histoire dans la proclamation de Dé-*

mètre Cantemir en 1711, în vol. *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Buc.—Paris, 1980, p. 187—214; Maria Holban, L. Demény, *Originalul și traducerea latină a „diplomei lui Petru I" dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzînd condițiile tratatului moldo-rus din 1711* („Studii", 1973, nr. 5, p. 1067—1078); Ștefan Ștefănescu, *La pensée politique de Démètre Cantemir et les rapports de la Moldavie avec les Etats voisins au début du XVIII e siècle* (RRH, 1973, nr. 5, p. 859—873); publicată și în vol. *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, Buc., 1974, p. 109—124; Veniamin Ciobanu, *La situation internationale et l'orientation politique de la Moldavie à l'époque de Démètre Cantemir* („Dacoromania" 1974, p. 77—90), etc.

Despre ajutoarele date de C. Brîncoveanu lui D. Cantemir vezi detalii la Ion Radu Mircea, *Constantin Brîncoveanu și Dimitrie Cantemir, rivalitate sau colaborare?* (MI, 1986, nr. 3).

[26 bis] — După cum a arătat P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Buc., 1958, p. 106, există două texte ale tratatului: originalul aflat în arhivele ruse — în care se prevede domnia autoritară a lui D. Cantemir — și un text refăcut — înregistrat de I. Neculce și folosit de Xenopol — în care se recunoșteau privilegiile boierești. Vezi rezumatul tratatului după original, *ibidem*, p. 106—107. Textul este publicat în *Istoriceskie sveazi norodov S.S.S.R. i rumânii v XV — naciale XVIII v.*, t. III, Moscova, 1970, p. 329 și urm.

După cum s-a dovedit cu cîțiva ani în urmă, cea mai veche versiune a tratatului — care nu este altceva decît textul trimis de D. Cantemir lui Petru cel Mare — este cea latină, nu aceea în limba rusă. Vezi Eugen Lozovan, *Une faillité diplomatique: l'alliance de D. Cantemir avec Pierre le Grand (1711).* („Buletinul Bibliotecii române", Freiburg, XI, 1979); și extras. Vezi și lucrarea Mariei Holban și L. Demeny citată supra.

Nu trebuie să uităm nici observația lui N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 472, potrivit căruia tratatul din 1711 s-a încheiat în urma unei „*brutale surprinderi*". „Brigadirul Crotopov, care încă din anii precedenți venise în marginea Moldovei, era, cu 3 000 de oameni și cu Chigheciu, lîngă Iași, la 11 iunie, pentru a smulge declarația".

De altfel, într-o relație polonă contemporană se arăta: „*Le car fait fort malle qu'il traite les Valak comme des sujets et le Hospodar lui mesme resoy autant d'honneur comme les autres;* il l'oblige qu'il lui fournice de vivre, chevaux et autre necessité" (N. Iorga, *Studii și doc.*, IX, p. 65).

[27] — Despre nefericita luptă de la Stănilești și pacea încheiată vezi: Al. Mavrocordat, *Stănilești* („Arhiva", 1905, p. 429—436, 477—491); B. P. Șeremetiev, *Sovremeniia izvestiia o Prutskom mire, 1711* („Ruskii Arhiv", 1909, nr. 2, p. 698 și urm.); L. Baidaff, *Petru cel Mare la Prut (1711). Documente contemporane* (RI, 1927, p. 97—116); C. C. Giurescu, *Une rélation inédite sur la campagne de Pierre le Grand en Moldavie (1711)* („Mélanges d'histoire générale de l'institut de Cluj", I, 1927); Valeriu Papahagi, *Informații venețiene relative la războiul ruso-turc din 1711, la Carol al XII-lea, regele Suediei, și la intenția turcilor de a cuceri Moreia* (RI, 1932, p. 107—132); T. Holban, *Noi știri despre luptele ruso-turce din 1711* (CI, 1937—1940, nr. 1—2, p. 299—309); A. Boldur, *Expediția de la Prut din 1711* („Studii și cercetări istorice", XIX, 1946, p. 47—86); idem, *Jurnalul lui Petru cel Mare ca izvor de informație pentru istoria românilor (ibidem*, p. 87—106); P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 110—117 (cu bibliografie rusească); G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 128—133; C. Șerban, *Un plan inedit al campaniei de la Prut (1711)* (SMIM, IV, 1960, p. 519—524); Mehmet Mustafa, *Cronica lui Mehmet Reșid ca izvor pentru campania de la Prut, 1711* („Studii", 1961, nr. 4, p. 919—933); G. Bulgăr, *Un manuscrit français inédit sur la bataille de Stănilești (1711)* (RRH, 1969, nr. 1, p. 103—113); Nimet Akdes Kurat, *Der Prutfeldzug und der Prutfrieden von 1711* („Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", 1962, fasc. 1, p. 13—66); *Istoria militară a poporului român*, III, p. 411—416 etc.

Știri importante despre desfășurarea campaniei în *Jurnalul feldmareșalului B. P. Șeremetiev despre campania de la Prut (1711)*, în vol. *Relații româno-ruse în trecut*, Buc., 1957, p. 72—95, publicată și în *Călători străini*, VIII, p. 414—432.

Același volum cuprinde și alte relatări despre această nefericită campanie, relatări alcătuite de: baronul Frederic-Ernest de Fabrice, generalul Ludwig Nicholas Allard, amiralul Just Juel, baronul Tiepolt, Moreau de Brasey, Peter Heinrich Bruce, jurnalul lui Petru cel Mare etc.

În campania din 1711 a fost trimis ca avangardă regimentul de cavalerie condus de Apostol Chigheci, „alcătuit din moldoveni lefegii" *(Cronica Ghiculeștilor*, p. 97). Despre recrutarea acestora vezi „Studii și cerc. de istorie medie", 1950, nr. 1, p. 209.

Despre reacția Apusului față de această bătălie vezi Radu Florescu, *Contemporary Western Reaction to the Battle of Stănilești*, în vol. *East Central Euro-*

pean Society and War in the pre-revolutionary eighteenth Century, New York, 1982, p. 415—429.

Menţionăm că A. D. Xenopol a mai publicat unele studii: *Pierre le Grand et les pays roumains* („Le Musée", Louvain, 1886); idem, *Pierre le Grand et les pays roumains (Brancovane et Cantemir),* în vol. *Etudes historiques sur le peuple roumain,* Iaşi, 1897, p. 49—89; idem, *Războaiele dintre ruşi şi turci şi înrîurirea lor asupra ţărilor române,* Iaşi, 1880, p. 4—47 (cap. *Războiul din 1711, Brîncoveanu-Cantemir).*

[28] — Despre refugiul lui D. Cantemir şi soarta sa tristă în Rusia — ca a tuturor pribegilor ajunşi acolo — vezi: Ştefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia,* Buc., 1924 (extras din „Analele Acad. Române. Mem. Secţiei literare", 1924); N. Iorga, *O suferinţă de cărturar român între străini. Dimitrie Cantemir în Rusia* (RI, 1927, p. 137—147); C. Bedreag, *Pohod na Charkov, 1711, sau însoţitorii prinţului D. Cantemir în exodul din 1711* („Studii şi cercetări istorice", XVIII, 1943, p. 420—440); Grigore Nandriş, *Rumanian exiles in 18 th century Russia* („Revue des etudes roumaines", 1953, p. 44—69 + 1 pl.).

Xenopol nu vorbeşte despre *urmările nefaste ale campaniei din 1711,* cînd trupele turco-tătare au prădat partea de sud a Moldovei; oraşul Focşani a fost prădat şi ars, astfel încît „au rămas numai pajişte" (N. Costin, p. 340). Revenind în domnie după retragerea turcilor, N. Mavrocordat exclama: „Vai de biata ţară, în ce bună stare am lăsat-o şi ce distrusă o văd acum" *(Cronica Ghiculeştilor,* p. 136—137).

Se înţelege că este greu de judecat — îndeosebi prin prisma urmărilor nefericite — participarea lui D. Cantemir la campania ruso-otomană din anul 1711. Oricum, afirmaţia făcută în *Istoria militară a poporului român,* III, p. 420, după care „efortul militar românesc pentru independenţă din anul 1711 a demonstrat încă o dată constanţa idealurilor de libertate şi de unitate ale poporului român, nepregetarea sa în jertfă pentru a le realiza împotriva tuturor vicisitudinilor", ni se pare mult prea exagerată şi fără acoperire, ca multe altele exprimate în aceeaşi operă.

Nu trebuie să uităm, fireşte, ideea lui D. Cantemir, convingerea sa intimă, că Imperiul otoman se afla pe panta decăderii, idee exprimată şi în titlul *Istoriei Imperiului otoman,* în care este vorba de „creşterea" şi „descreşterea" acestui Imperiu, bazat pe cotropire şi exploatarea popoarelor supuse. Dar, chiar aflat pe această pantă, Imperiul semilunei nu putea fi înfrînt de o oaste nepregătită şi inferioară numeric ca aceea cu care venise Petru cel Mare. Vezi şi cap. precedent, nota [38].

[29] — Opinia lui Xenopol despre existenţa unui prefanariotism a fost acceptată de unii istorici români, chiar dacă aceştia nu recunosc că ideea este mai veche ca mai toate ideile. De pildă, după opinia lui Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI—XVIII,* p. 215—217, „ordinea politică fanariotă se instaurează în 1659". Vezi şi idem, *Phanar, Phanariotes, phanariotisme* (RESEE, 1975, nr. 2, p. 231—240).

Reluînd pe larg problema de curînd, Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat,* Buc., 1985, p. 19—47, a remarcat necesitatea revizuirii „imaginii tradiţionale, apăsată de didacticism, a instaurării regimului fanariot în Moldova şi Ţara Românească", propunînd existenţa unei perioade „protofanariotă", care durează de la 1673 la 1685. „Primul fanariot" ar fi fost Dumitraşco Cantacuzino. Cu instalarea ca domn a lui Nicolae Mavrocordat în Moldova, la 1709, urmează al „doilea timp" al prefigurării regimului fanariot sau „o reînnoire a experienţei din 1673". Începînd din 1711 (Moldova) şi 1716 (Ţara Românească), „experimentul din 1673" a fost „realizat sistematic, de-a lungul unei epoci de peste un veac". Instaurarea acestei formule politico-administrative a fost determinată de atitudinea lui Dimitrie Cantemir, care dovedise „că domnii pămînteni se integrează tot mai adînc amplului şi adîncului curent al luptei de eliberare naţională".

[30] Xenopol a avut dreptate cînd a vorbit de intenţia ruşilor de a rusifica poporul român. Să ne gîndim ce au făcut în Basarabia şi ce au încercat să facă în România aflată sub regim comunist, cînd chiar unii istorici (astăzi la vîrstă venerabilă) încercau să ne „facă" slavi şi să uităm că suntem latini.

CAPUL IV

FENOMENE GENERALE ALE VIEȚII ROMÂNEȘTI DE LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU PÎNĂ LA FANARIOȚI

I

STAREA POLITICĂ, ECONOMICĂ ȘI CULTURALĂ

1. Starea politică

Cu cît mai mult se învechea stăpînirea ‹dominația› mahometană ‹otomană›, cu atîta mai adînc se înfigeau rădăcinile abuzului și ale fărdelegilor în țările române, și cu cît sporea încălcarea păgînă, cu atîta slăbea și se prăpădea puterea lor de împotrivire. Răstimpul de aproape 80 de ani pe care-l studiem acuma nu se deosebește decît doar în mai rău de acela ce l-am încheiat la 1633, în privirea jafurilor și a neomeniilor comise de turci asupra poporului român; dar, pe cînd în periodul de mai înainte se întîlnește din cînd în cînd cîte o protestare cu arma în mînă contra acestor netolerabile încălcări, în aceasta pe care o petrecem acuma predomnește principiul „capul plecat sabia nu-l taie". Pe cînd înainte de 1633 întîlnim figuri ca acea a lui Mihai Viteazul, Ioan-Vodă cel Cumplit sau chiar și a nebunului Mihnea al III-lea, în acel ce urmează lui Matei Basarab și Vasile Lupu nu se mai găsește nici un singur suflet care să îndrăznească a-și pune viața în cumpănă pentru mîntuirea țărilor de dezonoare și de înjosire [1]. Apăsarea purta roadele ei firești: după stoarcere, sugrumarea; după strivirea trupului, acea a sufletului.

Și, cu toate aceste, corpul mult chinuit al nației românești nu murise încă; opoziția, care nu îndrăznea să se mai urce pînă la turci, ridica încă capul contra altui element, roada neapărată a domniei turcești, contra celui grecesc, care, infiltrîndu-se încetul cu încetul în slăbita lui ființă, amenința să o descompună. În această epocă vedem urmîndu-se înainte acea luptă interesantă în contra elementului grecesc, începută încă dinaintea lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Crîncenele scene petrecute în Muntenia sub domnia lui Grigore Ghica, Radu Leon, Antonie din Popești și Gheorghe Duca, iar în Moldova în a doua și a treia domnie a acestui din urmă, a căror actori erau cele două tabere ale boierilor naționali [2], adeseori sprijiniți de popor, și veneticii greci cu partizanii lor, ne dovedesc că poporul românesc vroia încă să-și apere individualitatea lui. Aceste lupte iau, mai ales în Muntenia (țară ce a arătat totdeauna mai mult simț politic decît Moldova, care, din contră, a întrecut pe sora ei în manifestări culturale), un caracter de tot ascuțit și culminează în dușmănia memorabilă a familiei Cantacuzineștilor, greacă și dînsa prin temelia ei, însă românizată, în contra

domnilor greci și a sateliților lor. Deși atare dușmănie își avea pricina ei zămislitoare în nedreapta ucidere a capului respectat și respectabil al acelei numeroase familii, postelnicul Constantin Cantacuzino, totuși, în dezvoltarea ei, se îndrepta tot mai mult în contra elementului străin ce se introducea în țară.

Patriotismul pe atunci era însă departe de a fi un simțămînt abstract și mai ales dezinteresat, după cum se cristalizează el astăzi uneori în cîte o figură excepțională. El era mai curînd suma și rezultanta intereselor individuale, ceea ce se vede chiar din denumirea patriei cu același cuvînt cu care era însemnată și proprietatea privată a pămîntului: moșia [3]. De aceea să nu ni să pară straniu cînd vedem că cronicari și documente învinuiesc pe greci din următoarele două motive: mai întîi, fiindcă ar înlocui pe boierii țării în dregătoriile lor și nu le-ar lăsa nici un mijloc de chivernisală; al doilea, că ar asupri țările române cu nesuferite jafuri[1].

Din aceste două pricini determinătoare a opoziției boierilor, nu era atît de gravă uzurparea dregătoriilor, pe cît abuzurile bănești, care se răsfrîngeau și asupra boierilor ce erau supuși la multe din numeroasele dări ale acelor timpuri. Dintre boieriile ce se dădeau în de comun grecilor, aflăm numai postelnicia atribuită lor într-un chip regulat și, în legătură cu ea, și dregătoria de capuchehaie la Constantinopol [5]. Așa în Moldova, asupra căreia avem știri mai amărunțite, întîlnim în domnia întîi a lui Constantin Duca postelnic pe Vlasto; sub Antioh Cantemir, postelnic pe Manolache Ruset, fratele lui Iordache, iar fratele lor Mihalache Chirița [6] îmbracă dregătoria de capuchehaia la Poartă; în domnia a doua a lui Constantin Duca aflăm ca postelnic pe Panaite Morona, iar pe timpul lui Mihai Racoviță, în întîia domnie, se întoarce în postelnicie iarăși Mihalache Ruset; Antioh Cantemir, în a doua lui domnie, are de postelnic pe grecul Maxut; Mihai Racoviță numește în această dregătorie pe fiul lui Iordache Ruset, anume Neculai, iar tatăl său Iordache, deși nu capătă nici o boierie, adică o dregătorie, rămîne atotputernic pe lîngă domn [7]; sub Neculai Mavrocordat este Ramadan vel postelnic și boier atotputernic, fără de care nu se făcea nimic în țara Moldovei, iar Dimitrie Cantemir avea de postelnic pe un grec neaoș, Spraioti Dracumana, adus proaspăt cu el din Constantinopol[2].

Dintre celelalte dregătorii întîlnim uneori vistieria încredințată unui grec, precum vestitului Ghinea Țucalas pe timpul lui Matei Basarab, sau pe Iordache Ruset și Mavrodin sub Duca din Moldova. Pe lîngă aceștia, se mai întîlnesc uneori, însă mai rar, greci și în alte slujbe, precum Hrisoverghi mare comis, Macri mare ban și alții. De altfel, toți boierii sînt români pe un cap, chiar sub domnii greci κατ 'ἐξοχήν, , precum sub Neculai Mavrocordat, care pusese pe lîngă Ramadan postelnicul, omul său de încredere, ca boieri pe: Ioan Buhuș logofăt, Neculai Costin, vornic de Țara de jos, Ioan Sturza, vornic de Țara de sus, Antioh Jora hatman, Ilie Catargiu spătar, Gavril Miclescu paharnic și Ilie Cantacuzino vistiernic, care, murind după o săptămînă, este înlocuit cu Gheorghiță Mitrea[3].

În tot timpul acesta de predomnire a grecismului, început cu domnia lui Matei Basarab și Vasile Lupu, nu se văd deci dregătoriile țării decît prin excepțiune în mîinile grecilor și aceeași constatare o vom

---

[1] Documentul dat de Radu Leon, chip pentru izgonirea grecilor. Între vinile puse în socoteala lor spune și că „dacă vin în țară, se apucă de dregătorii" [4]. *Mag. ist.*, I, p. 131.

[2] Ioan Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 281, 297, 308, 313, 325, 326 și 333.

[3] *Idem*, p. 325.

face și în epoca Fanarioților, cel puțin pentru posturile cele mari ale divanului. Prin urmare, nu prea este exactă tînguirea boierilor că li s-ar răpi pîinea din gură prin ocuparea dregătoriilor de către greci. Și apoi grecii care veneau din țările române erau departe de a se ținea deosebiți de poporul în sînul căruia se așezaseră. Grija lor cea dintîi era să se încuscrească cu vreo familie boierească [8], care le deschidea și lor calea la onoruri și bogății, uneori chiar mai sus, la domnia țărilor române. Trăind între români și slujind în dregătoriile lor, ei deprindeau în curînd limba românească și dacă generația întîi putea să lase a se recunoaște străinul în toate apucăturile lui, a doua și a treia, amestecată acum cu sînge românesc, nu mai învoia o atare deosebire [9]; și, cu toate aceste, asemene familii românizate deveneau cu atîta mai periculoase nației românești cu cît ele aveau totdeauna odrasle rămase cu desăvîrșire străine în părțile grecești de unde ele veniseră; așa Rusesteștii din Moldova aveau numeroși reprezentanți rămași greci la Constantinopol.

Pricina adevărată a nemulțumirii boierilor cu străinii de care domnul se înconjura era o altă. Deși ei nu aveau o poziție oficială însemnată, țara era cu toate aceste dată pe mîinile lor, prin banii pe care ei, ca creditori, îi storceau din spinarea poporului, adesea chiar din acea a boierilor. Dacă tînguirea acestora privitoare la răpirea dregătoriilor de către greci nu se adeverește a fi întocmai exactă, cu atîta mai conforme cu adevărul sînt arătările lor că grecii „amestecă domniile și vînd țara fără de milă și o precupesc cu camete asuprite, că nu socotesc să umble după obiceiurile țării, ci strică toate lucrurile bune și adaugă legi rele și asuprite, și încă și alte slujbe (dări) le-au mărit și le-au rădicat foarte ca să-și îmbogățească casele lor“[4]. Iată unde stătea adevăratul izvor de nemulțămire al țării cu elementul grecesc.

Fiind postelnicia și slujba de capuchehaie pe mîinile grecilor, adică tocmai relațiile cu țările străine și cu Poarta, unde se înfundau nenumăratele sume de bani luate din țară fără de nici o socoteală și fără a se mai da vreodată samă de ele; mai încredințîndu-se uneori și vistieria tot aceluiași neam de oameni, înțelegem cum de boierii băștinași, loviți prin despoierea, pe cît și prin concurența ce le-o făcea elementul străin în exploatarea țăranului, trebuiau să fie adînc nemulțămiți cu o asemene stare de lucruri.

Că stoarcerea țărilor de bani și nu introducerea lui în dregătoriile țării făcea urît elementul grecesc, se vede și din aceea că erau dușmăniți și de poporul de rînd, care nu avea nimic a face cu dregătoriile, de care nu se putea atinge; amintim numai scenele petrecute atît la suirea cît și la ieșirea lui Vasile-Vodă din scaun, pe cît și răscoala Hînceleștilor pe timpul domniei a doua a lui Duca-Vodă.

Opoziția în contra elementului grecesc fiind motivată însă numai de abuzurile bănești, era firesc lucru ca dînsa să se piardă în marea de corupție în care înota de atîta timp poporul românesc. Banul fiind singurul mijloc de a izbuti în toate, el devenise adevăratul Dumnezeu al timpului. Era destul să promiți cuiva bani spre a face ca urgia trecută, dușmănia învechită, ura neîmpăcată, toate să cadă și să dispară ca prin farmec înaintea strălucirii lor. Așa era în Constantinopol, unde turcii nu se sfiau a-și vinde interesul propriei lor împărății pentru a

---

[4] Doc. citat în nota 1. De aceea observă foarte bine un ambasador venețian: „grecii bogați căpătaseră averea lor prin împrumuturi cu camătă făcute domnilor români“, citat de N. Iorga, *Un călător italian în Turcia și Moldova [în timpul războiului cu Polonia]*, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, t. XXXIII, 1910, p. 45 (11).

îndestula setea lor de aur; așa trebuia să fie cu atîta mai mult în țările române. De aceea în curînd se împăcau urile cele mai înverșunate, de îndată ce din această împăcare putea izvorî un folos material. Iordache Ruset, care fusese totdeauna de casa Cantemireștilor și pe care Antioh Cantemir își pusese toată speranța spre a redobîndi domnia, la mazilirea a doua a lui Constantin Duca, văzînd că sorții lui Mihai Racoviță, celui sprijinit de Brîncoveanu, sînt mult mai fericiți, nu se sfiește a părăsi familia a căreia pîine o mîncase întotdeauna, se împacă îndată cu postelnicul Ducăi, Panaitache Morona, ce era rău cu Cantemir și fusese dușman personal lui Ruset, și, trădînd interesele lui Cantemir, dă întregul său sprijin alegerii lui Racoviță[5]. De aceste desfaceri și legări de prietenie, făcute numai și numai în interes bănesc, se întîlnesc cu sutele în cronicile noastre și cînd le citești îți vine să te întrebi dacă oamenii pe atunci uitaseră cu totul noțiunea de cinste? Și cum să nu o fi uitat cînd chiar jurămintele cele mai sfinte erau făcute astăzi, numai pentru ca mîine să fie călcate?

Într-o asemene stare a societății, unde toată lumea alerga ca turbată după agonisirea banului, unde jefuirea celui slab de către cel mai tare se urma pe o scară întinsă, de la treptele cele mai de jos pînă la cele mai înalte [10], înțelegem cum noțiunea chiar a jafului și a nedreptății trebuia să dispară. Ajunsese lumea la acea răsucire a minții sănătoase, la acea falsificare a conștiinței juridice, ca să privească jaful și despuierea ca ceva firesc, *nedreptatea ca dreptate*. Și cînd toată lumea fura, toată lumea înșela, toată lumea despuia, mai era oare locul să se facă deosebirea între grec și român?

Astfel se desfăcură cu încetul și partidele, la început atît de bine caracterizate și atît de dușmane una alteia, a grecilor și boierilor de țară. Precum apăsarea turcească amestecase și stinsese partidele teritoriale ale Băsărăbeștilor și Drăculeștilor din Muntenia, tot așa deosebitele împrejurări analizate pînă aici împăcară elementele rivale ale românilor și grecilor, unindu-le împreună într-o singură clasă de apăsători, care despuiau tot mai cu furie poporul îngenuncheat. Astfel se deschise calea larg bătută grecilor din Fanar, care nu întîrziară de a trimite legiunile lor întregi, după ce recunoașterea făcută de ei în țările române le arătase pe acestea ca pe o pradă sigură și ușoară de dobîndit.

Se sfărîmaseră deci una după alta stavilele care se opuseseră copleșirii neamului românesc. Strivit încă de mult în țara lui de leagăn, frumoasa Transilvanie, prin cucerirea ungurească, el căutase să deie o ființă dezvoltării sale în țările de la Dunăre [11]. Aici însă brațul său, obosit de crîncena luptă contra dușmanului din afară, căzuse amorțit și scăpase spada din mîini. Împotrivirea lui contra copleșirii lăuntrice prin elementul grecesc, la început îndestul de energică, slăbise și dînsa și bătuse în retragere; țările române așteptau să primească ultima lovitură, care ori de unde i-ar fi venit, ar fi fost ucigătoare.

Dacă ea nu izbi în aceste momente fatale, cînd ne lipseau nu numai dorința dar și putința de a lupta, aceasta fu datorit împrejurărilor exterioare, care ne apărară atunci cînd nervul împotrivirii fusese cu desăvîrșire tăiat și corpurile țărilor române nu mai înfățișau decît niște leșuri, aproape în descompunere [12], pe care s-ar fi putut repezi fără teamă oricare din vultanii ce ne înconjurau.

Tratările care precedară pacea de la Karlowitz ne arată cît de aproape trecuse moartea de hotarele române; căci dacă Moldova ar fi

[5] Mai sus, p. 350.

încăput sub Polonia, după uriașele sforțări făcute de aceasta spre a o dobîndi, împărțirea regatului ei între cele trei puteri care îl înghițiră ar fi adus Moldova întreagă și nu numai jumătatea ei sub stăpînirea rusească, și atunci întărirea poporului român prin unirea țărilor surori ar fi fost pentru vecie împiedicată [13]; ar fi făcut peste putință frumoasa și neașteptata lui dezvoltare din veacul în care trăim. Istoria poporului român ar fi încetat înainte de a se naște, sau ar fi rămas numai un fragment fără înțeles, asemene acelor torsuri admirabile pe care antichitatea le-a lăsat timpurilor noastre, ghicitori nedezlegate a ceea ce a putut să fie.

Împrejurarea ce ne-a scăpat a fost, pe lîngă rivalitatea aliaților în luptă, stăruința îndărătnică a Turciei de a nu ne ceda împărățiilor vecine, deoarece ajunsesem, tocmai prin apăsarea în care ne ținea, un element neapărat traiului și fericirii poporului otoman. Din aceste împrejurări se vede cît de drept judecase Ștefan cel Mare cînd sfătuise pe fiul său Bogdan să se închine turcilor [14]. Cît timp aceștia fură puternici, ei, cu toate abuzurile neomenoase cărora supuseră țările române, apărară existența lor. Cînd puterea turcească începu a închide aripile sale, statele române se gîndiră tot mai mult la chipul de a nu pieri împreună cu ea și, cînd dînsa începea, spartă din toate părțile, să se afunde în mare ele se desprinseră de pe coastele ei, ca barca de scăpare de corabia ce se va frînge, și încercară cu propriile lor puteri, unite într-un singur corp, a răzbate prin furioasele valuri către un liman de scăpare, îndepărtat dar sigur.

O atare decădere a țărilor române trebuia să aibă de urmare sporirea, pînă la nemăsuratele, a fenomenelor constatate în perioada precedentă, năpădirea boierimii tot mai mult la dregătorii, ca singurul mijloc de a-și susținea casele, sporirea și căderea din ce în ce mai jos a clasei ⟨categoriei⟩ mazililor, care rămîneau uitați la moșiile lor, și dispariția proprietății mici, fără încetare absorbită de jafurile domnilor și nedreptățile boierilor [15].

Fenomene sau forme noi nu se pot întîlni în această epocă, de vreo 80 de ani, cît trece de la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la Fanarioți, în relațiile politice dintre domn și boieri, sau în acele sociale dintre aceștia și muncitori, căci istoria acestei perioade se aseamănă ca două picături de apă cu parte de la sfîrșit a acelei precedente: aceleași schimbări prăpăstuite în cîrmuire, aceleași jafuri, aceeași despoiere; diferența poate consta numai în grad, nu în natură. Aceleași fapte petrecute de mii de ori lăsară o întipărire mult mai adîncă și lovitura biciului mai ades repetată înfipsese mai văzut urma sa sîngeroasă pe corpul poporului român. Interesul se concentră în această epocă asupra unor altor împrejurări.

Istoria țărilor noastre înfățișează priveliștea curioasă că, deși ea este străbătută de curente culturale îndestul de însemnate, totuși mișcarea formelor sociale rămîne staționară, nu ține deloc pasul cu dezvoltarea culturii, care începe a le cuprinde din ce în ce mai mult. Este, cu toate aceste, știut că formațiile sociale și politice atunci se transformă mai curînd cînd intră în mai mare fierbere lumea gîndirilor. Dar gîndirile ce încep a se mișca în mintea poporului român sînt de o așa natură încît ele nu puteau influența asupra lumii reale. Ele aveau de scop regenerarea neamului în mintea poporului român, cunoștința firii și originii sale; erau deci de o natură teoretico-istorică și nu aveau nici o tendință practică [16]. Deși această mișcare culturală avu efectul cel mare de a sprijini ideea națională, tocmai în momentul cînd un străi-

nism mult mai periculos decît slavonismul se introducea în sînul poporului român, totuși ea nu putu avea asupra formelor și așezămintelor sociale absolut nici o înrîurire, ca una ce nu la schimbarea lor țintea opintelile ei. Dar, înainte de a păși la studiul culturii poporului român din această perioadă, să cercetăm mai adînc starea lui materială.

2. Starea economică

Perioada îndestul de scurtă a istoriei țărilor române expusă în acest volum și care cuprinde un răstimp numai de vreo 80 de ani înfățișează o particularitate care de mult nu se mai întîmplase în domniile lor, anume păstrarea mai îndelungată a ocîrmuirii de către trei domni ce se strecoară pe scaunele lor: Matei Basarab, care domnește în Muntenia 21 ⟨22⟩ de ani (1633 ⟨1632⟩—1654), Vasile Lupu în Moldova 19 ani (1634—1653) și Constantin Brîncoveanu, iar în Muntenia, 26 de ani (1689 ⟨1688⟩—1714). Întîlnim deci împrejurarea cu totul extraordinară ca cele două domnii din Muntenia să însumeze împreună cu 46 ⟨48⟩ de ani, din acei 80 în care ele se petrec. Moldova, deși mai puțin fericită și mai supusă la repezi schimbări, totuși trăiește și ea a patra parte din răstimpul arătat sub o singură domnie.

Cu toate că jafurile nu încetară, nici măcar se micșorară în timpul duratei într-o întinsoare a celor trei domnii excepționale, totuși țările române cîștigară mult în economia lor prin liniștea comparativ mult mai statornică în care ele trăiră în timpul unor domnii mai îndelungate. Așa, sub Matei Basarab și Vasile Lupu, viața lor este turburată numai cît în răstimpurile de la 1637—1640 prin întîiul rînd de lupte între domnii rivali, apoi în ultimii doi ani ai ocîrmuirii lor, 1652—1654; pe cînd atît cei trei ani începătornici ai domniei lui Matei Basarab și Vasile Lupu, 1634—1637, cît și răstimpul îndelungat de la 1640—1652, îl petrec ambele țări în o deplină liniște. Mai însemnată în această privire este domnia lui Constantin Brîncoveanu în Muntenia, care, în timp de 26 de ani, afară de scurte turburări, izbutește a apăra țara lui de încălcările oștirilor străine. De aceea cronicarii laudă într-un glas stăpînirea acestor domni în ceea ce privește bunele lor rezultate pentru viața poporului. Anonimul românesc, vorbind de domnia lui Matei Basarab, spune că „Țara Românească se bucura cu mic cu mare și de laudă lui Dumnezeu pentru domn bun, *și avea pace și odihnă* despre toate părțile și fieștecare avea hrană din destul"[6]. De asemenea și [Constantin] Căpitanul mărturisește că „s-au nevoit Matei-Vodă de au dres țara foarte bine care și după orînduiala lor, boierii, slujitorii, țăranii, cît tuturora le era bine în zilele lui, precum am auzit pe bătrînii noștri mărturisind, că țara iubea pe domn și domnul pe țară, *pentru că era liniște în domnia lui* și nu se vedea, nici nu se auzea morți sau prăzi precum se făceau și se fac la alții; și gîndul domnului era: să plătească țara de datorii și să se odihnească toți la moșiile lor. Și așa ziceau bătrînii noștri că în șese ani în visteria lui grămadă de bani n-au strîns, pînă ce au plătit datoriile și cheltuielile ce le făcuse spre așezarea în domnie; după aceea au strîns avuție"[7].

---

[6] *Mag. ist.*, IV, p. 321.
[7] *Ibidem*, I, p. 292.

Același tablou de fericire îl aruncă Miron Costin despre starea Moldovei sub Vasile Lupu înainte de turburările ce puseră un capăt stăpînirii lui. „Fericită domnia lui Vasile-Vodă... în care de au fost cîndva această țară, cu tot binele și bișugul și plină de toată averea și mare îmbelșugare, trăgănată pînă la 19 ani"[8].

Pricina acestei stări atît de prospere a Moldovei Miron Costin o atribuie faptului că Vasile-Vodă domnea *„cu mare liniște și pace* (în timpul războiului turcilor cu perșii); fără grije țara, din toate părțile sta toți de neguțitorii și de agonesită. Plină era țara de aur ce curgea din Polonia către Moldova pe boii de negoț, pe cai și pe miere... Putea-voi zice — adaogă cronicarul — că sărac nu se afla, fără doară care nu-și vrea să aibă. Așa în bine și în desmierdăciune era Țara Leșească și țara noastră și la mare zburdăciune erau țările aceste, căci țările care se suie pînă la mari bișuguri zburdează hirea omenească și zburdăciunea naște păcatul, iar pre păcat urmează mînia lui Dumnezeu". Miron Costin sfîrșește însă această zugrăvire a bunei stări a Moldovei cu observația că „deși ⟨însă⟩ lăcomiia nice ⟨pre⟩ atunce nu lipsiia, cu dări grele, ce avînd lăcuitorii [țării] vremi de agonesită, biruia toate [acele] greutăți despre domnie" [a domniei][9] [16 bis].

În aceste cuvinte ale lui Miron Costin găsim noi dezlegarea contrazicerii ce pare a exista între tablourile fericirii țărilor române schițate de cronicari și rapoartele contemporane ale ambasadorilor germani din Constantinopol. Rezidentul Schmidt spune anume despre Muntenia că, pe lîngă impozitele obișnuite, nu ar lipsi și cele extraordinare, „care ar *împinge pe mulți supuși a fugi în Transilvania"* și aiurea [17]. Același diplomat adaugă despre ambele țări că „înălțimea nesuferită a dărilor și abuzurile comise la a lor încasare, cînd executorii jăfuiesc poporul numai în propriul lor interes și fără de folos pentru principele țărei, o *despoporează prin emigrări ce sînt foarte dese din ambele principate,* și anume din Moldova către Polonia și din Valahia spre Transilvania"[10].

Jafurile nici că puteau să lipsească într-un sistem despotic de ocîrmuire precum era acel al timpurilor pe care le studiem și obijduirea trebuia să cadă mai ales asupra poporului de jos. Liniștea însă de care se bucurau Muntenia și Moldova, îmbogățind pe locuitori, îi punea în putință a birui, cum spune Miron Costin, asemene împilări. Acei însă din ei care nu vroiau să sufere nedreptatea și doreau să-și mîntuie averile cîștigate de lăcomia ocîrmuirii treceau în alte țări. Astfel se împacă ceea ce pare a fi contrazicător între spusele cronicarilor și acele ale documentelor, privitor la starea economică a țărilor române.

Dacă însă starea Moldovei era asemănătoare cu acea a Munteniei în cursul cel mai întins al stăpînirii ambilor domni îngemănați, către sfîrșitul acelei a lui Lupu și de acolo înainte starea Moldovei se strică din ce în ce și cade tot mai jos, pînă la sfîrșitul epocii pe care o cercetăm, pe cînd a Munteniei, cu toate că și ea este turburată întrucîtva prin răscoala seimenilor, își revine însă în fire pe vremile Brîncoveanului și intră în epoca fanariotă mult mai puternică, mai avută și mai îmbelșugată decît

---

[8] *Letopisețe,* I, p. 273 [M. Costin, *Opere,* p. 108—110].

[9] *Ibidem,* p. 275, 277 și 283.

[10] Două rapoarte ale lui Schmidt, din august 1643, în Hurm., *Doc.,* IV, p. 598 și 672. Fuga locuitorilor din Muntenia este adeverită și de documente de țară. Așa, unul de la Constantin Brîncoveanu din 1709 vorbește de niște „megieși slobozi de moșie din Siliștea, care în zilele lui Matei-Vodă, ieșind birul talerului, au fost fugit cu toți moșnenii, iar dăjdiile pentru ei le-au plătit Bunea vistiernicul și au căzut tot ⟨toți⟩ oamenii de acolo să fie rumâni, cu toate moșiile lor. Bunei vistiernicului" [17bis]. *Condica logofeției lui Brîncoveanu,* p. 935 ⟨457—458⟩.

sora ei de la nord. De aceea, cum vom vedea-o în decursul epocii fanariote, domnia Munteniei va fi pururea preferată acelei a Moldovei, cu toate că această din urmă întrecea pe cea dintîi în întindere, în timpurile cînd nu intervenise încă ciuntirile ce o îngustară.

Îndeobște soarta Moldovei a fost în tot decursul istoriei românilor mai nenorocită decît acea a Munteniei: întîi expusă mai de-a dreptul cumplitelor năvăliri ale tătarilor și cazacilor și mai des lovită și încălcată de oștiri străine, întrucît Polonia se menținu mai mult timp decît Ungaria ca putere neatîrnată față cu Turcia, disputîndu-i adeseori supremația asupra nenorocitei țări; mai tîrziu, sfîșiată și dezmădulată, pierzîndu-și două părți din corpul ei, una către Austria și alta către Rusia, și la sfîrșit trebuind tot ea să aducă pe altarul idealului de viitor jertfa neapărată cerută de unirea țărilor surori, iată soarta plină de bîntuieli a acestui colț al patriei române. De aceea, dacă vreo frîntură din neamul românilor merită a fi iubit, cultivat și respectat, este, desigur, acel nobil popor al Moldovei [18], care în vremile vechi s-a înălțat el în culme prin figura neasemănată a lui Ștefan cel Mare, mai încoace a fost răstignit el mai mult decît toți pe crucea suferinței și la sfîrșit a mers el în fruntea tuturor cînd a trebuit să-și dezmormînteze neamul.

Cînd Vasile Lupu părăsi Moldova, dînsa — prădată de tătari, cazaci, unguri și munteni — nu mai înfățișa decît o întinsă ruină: „Nespusă pradă ca aceasta este țării și poate de la Ioan-Vodă (cel Cumplit) cu puțin mai mică (alegînd la aceste cumplite vremi de acum, cu care toate primejdiile acestui pămînt covîrșite sînt")[11]. Cazacii mai ales pradă țara cumplit, „împrăștiindu-se prin vălcelele munților, prădînd pe locuitorii orășeni și săteni, răpindu-le femeile și copiii, pustiind bisericele și mănăstirile, pretinzînd că ele ar fi încuviințat scăpare și adăpost potrivnicilor lor"[12].

După ce am schițat astfel în trăsături generale mersul stării economice în perioada ce o cercetăm, să intrăm în cîteva amărunțimi, și mai întîi să cercetăm de unde veneau nesfîrșitele bogății adunate de cei trei domni cu durată mai întinsă a domniei.

Din venitul Munteniei, care era de 300 000 de lei pe an, numai din veniturile domnești și se va fi urcat, împreună cu acelelalte (birul), la 600 000 și, la caz de nevoie, prin adăugirea lor, la 1 000 000[13], Matei Basarab cheltuia pe an 130 000 de lei tributul urcat de el din 60 000 ce era mai înainte, la care trebuie adaos încă vreo 170 000 de lei pe an daruri la turci — de care am văzut însă că domnul muntean era cam zgîrcit — și 200 000 de lei leafă mercenarilor săi; împreună deci pînă la 500 000 de lei pe an, rămînîndu-i o sumă egală economie. Matei era însă și bun gospodar și el poseda încă din boierie întinse proprietăți pe care le cultiva și exploata cu îngrijire și care adăugau și din izvor privat veniturile sale.

Moldova, care era pe atunci mai bogată decît Muntenia, însușire pe care o pierde mai tîrziu din pricina cumplitei ei soarte, aducea lui Vasile Lupu ca venituri ordinare cel puțin 600 000 de lei și, împreună cu acele

---

[11] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 293.

[12] Paul de Alep, în *Arh. ist.*, I, 2, p. 77. Comp. Reniger c. împ., 12 iulie 1653, în Hurm., *Frg.*, III, p. 194.

[13] Paul Strassburg ne spune anume că cei 300 000 de lei erau încasați numai din dările indirecte: „De provinciae reditu a me interrogatus affirmabat *trecenta per millia aureorum* ex piscium salis, cerae, melis, armentorum et gregum *decimis* colligi, *praeter* censum parata pecunia numerari solitum (birul) et tributa extraordinum indicata". (*Monumenta Hungariae historica;* Strassburg Pál, *1631—1633 iki követsege Rákóczy György,* p. 100).

scoase pe alături, care trebuiau să fie mai mari decît în Muntenia, din pricina cheltuielilor mai numeroase făcute cu intrigile sale contra rivalului său, se vor fi urcat la 1 200 000 de lei[14]. Din aceste să duceau împreună cu tributul de 75 000 fără îndoială 400 000 de lei în pungile turcilor, 200 000 pentru lefegii, rămînînd domnului un cîștig curat de 600 000 de lei pe an, ceva mai mare decît acel al domnului muntean[15].

De aceea să nu ne mirăm dacă vedem pe ambii domni români, cu toate că fac cheltuieli atît de însemnate cu sprijinirea religiei creștine și cu menținerea lor în scaune, Lupu încă și cu intrigile contra lui Matei, că mai adună încă avuții așa de uriașe. Despre Vasile Lupu am arătat mai sus marile sume vărsate de el în interesul bisericilor grecești; despre Matei Basarab ne spune Paul de Alep că numărul zidirilor ridicate sau reîntocmite de el, atît în țară cît și în părțile străine, se urca la 150; și tot așa ne spune și Constantin Căpitanul, că „Matei-Vodă au înfrumusețat țara cu tot feliul de zidiri, mănăstiri, biserici, case domnești"[16] [19].

Matei Basarab, cu toate aceste părăduitoare dărnicii, ajunse să adune o însemnată avuție, după cum spune Căpitanul, pe care o ținea închisă în ascunsul unor „bășți zidite de peatră și de mortar de la temelie pînă la acoperiș"[17].

Cît despre Vasile Lupu, medicul său Scogardi scrie rezidentului Schmidt că averea domnului s-ar urca la 2 000 000 în bani și aproape tot atîta în scule[18]. Deși poate fi oarecare exagerare în această cifră, totuși observăm că dacă Lupu economisise pe an cîte 600 000 de lei, cu toată întreținerea curții lui și zestrele cele mari date fetelor lui, tot a putut în 19 ani să adune o atare avere.

Paul de Alep vorbește astfel despre averile Lupului, după spusele păzitorilor ce le transportaseră: „Ele constau din grămezi și tezaure de aur și de argint de o valoare necalculabilă, armure, garderobă, giuvaiere, blăni de samur, perle și alte lucruri prețioase, mai mult de cum ar putea avea un împărat sau rege. La primul transport al averii lui Vasile de la cetatea Hotinului la Camenița erau cu dînsul cîțiva compatrioți de ai noștri în calitate de păzitori, care ne spuseră că de pe mal lucrurile fură încărcate în o sută de cară fie-care tras de 12, 10 sau 8 cai și aceste toate erau numai aur, argint și rarități. Principele avea un număr de comori pe sub pămînt, vechi ca de 20 de ani, și pe care acum le scoase; erau între altele 35 de blăni de samur, dintre care una, făcută pentru sărbătoarea Paștilor, era toată cusută cu aur, împodobită cu perle și pietre de mare preț, costînd în totul 35 000 de galbeni. El mai posedă mari tezaure în Polonia, Germania, Veneția și aiurea"[19] [20].

Zestrele pe care Lupu le dădu fetelor sale dovedesc iarăși puterea lui de bogăție. El dădu acelei măritate după [Ianusz] Radziwill cît și celei luate de Timuș [Hmelnițki] cîte 150 000 de lei în bani, 50 000 în scule,

---

14 Raportul rezidentului Schmidt, din 20 august 1643, în Hurm., *Doc.*, IV, p. 674—675: „der Mathaeo (dann er grösseren Tribut und weniger Einkommens hatt)". Comp. și vol. III al acestei istorii, p. 409—410.

15 Comp. *Codex [Marco] Bandinus*, ed. Urechia, *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XVI, 1895, p. 138 [în lb. lat. la p. 312]: 1648 „(Moldavia) pro solo tributo centum millia Imperalium quotannis penditur, pro muneribus autem speciatim mittendis Imperatori et vezeriis, nec ducenta millia aureorum sufficiunt".

16 Paul de Alep, în *Arh. ist.*, I, 2, p. 88. Const. Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 293.

17 Căpitanul, în *Mag. ist.*, I, p. 292. Paul de Alep, *l.c.*, p. 106.

18 Raportul lui Schmidt, citat în nota 14: „Mir hat der doctor Scogardy einsmals geschrieben dass sein Fürst zwey Million gelts und auff schier sovill wehrts in Kleinodien beysamben habe. Ist zuverwundern, — adaugă rezidentul —, dass auss der Moldau ein Woywoda sovill Reichthumb schöpfen könne".

19 Paul de Alep, *l.c.*, p. 85.

afară de mobile și îmbrăcăminte[20], care se vor fi urcat, față cu luxul portului celui de atunci, tot în mărgărintare și pietre scumpe, iarăși la 50 000 de lei. Tot atîta va fi dat el și celei mai mari, soției generalului [Stanislaw] Koniecpolski [21], încît totalitatea averii date ca zestre fetelor lui se urca la cifra uriașă pentru acele timpuri de 750 000 de lei.

Matei Basarab lăsă și el o avere de cel puțin 1 500 000 de lei, deoarece urmașul său Constantin Șerban se împacă cu turcii a le plăti pentru moștenirea răposatului domn 900 de pungi (450 000 de lei), afară de blănuri și alte lucruri de preț[21] [22] date în natură, și bineînțeles că Șerban nu dăduse turcilor toată averea lui Matei.

Tot așa de mare era și averea Brîncoveanului. Cu toate nesfîrșitele sume vărsate de el în timp de un pătrar de veac în mîinile turcilor, averea adunată de el se urca la milioane. Cînd el se simți clătinîndu-se, își trimise comorile ce le avea în casă la Brașov, și aceste se alcătuiau din 53 893 de galbeni în numărătoare, conținuți în 16 pungi închise în 8 genți de piele și din 26 de lăzi pline cu juvaieruri, argintărie, arme bogate, șăle, frîie și alte unelte de călărie împodobite cu pietre scumpe[22], care după mulțimea și scumpetea lor în acele timpuri pot fi prețuite la o sumă tot atît de mare ca și acea în bani. Depozitul din Brașov se urca deci la mai mult de 100 000 de galbeni sau de 150 000 de lei[23]. La capuchehaia lui din Constantinopol, Brîncoveanu trimisese, văzînd greutatea timpurilor, 30 000 de galbeni[24].

La banca Veneției Brîncoveanu mai avea depuși 210 000 de galbeni[25] [24]. Dacă mai socotim încă și averea de tot însemnată ce a fost

---

[20] Dell' Haye c. dogele, 14 octomvrie 1652, Hurm., *Doc.*, V, 2, p. 2.

[21] Ballarino către dogele, 16 septembrie 1654, *ibidem*, p. 11.

[22] Lista banilor și argintăriilor sechestrate, 30 noiemvrie 1714, Giurescu și Dobrescu, *l.c.*, p. 275. Alte socoteli în florini, cu 4 florini galbenul, *ibidem*, p. 303. Steinville c. consiliul de războiu, 18 august 1714, Hurm., *Doc.*, VI, p. 134, dă numai 48 000.

[23] Galbenul unguresc, numit de români în prescurtare și ughi, valora pe atunci 1 1/2 taleri sau lei. Vezi *Condica de [venituri și] cheltuieli a vistieriei de la 7202—7212*, București, 1878 passim, d.e., p. 438: „ughi 5 170 fac taleri 7 755". Că talerul și leul erau aceeași monedă, vezi *ibidem*, p. 27: 49 764 de ughi = 74 646 de lei adică galbănul = 1 1/2 lei. Galbănul sau zlotul venetic, adică de Veneția, umbla mai mult, anume 2 1/2 lei. *Condica*, p. 8: „2 500 de taleri s-au dat, în zloți venetici 1 000, M.S. vizirului bani gata". Despre altfel de galbeni, sau mai curînd de cei olandezi, care țineau mijlocul între cei ungureşti şi veneţieni, vorbeşte relaţia lui Antonio Mamuca della Torre, din 28 ianuarie 1680, Hurm., *Frg.*, III, p. 223: „2 1/4 Löwenthaler aber einen Ducaten ausmachen". Cuvîntul *Löwenthaler* arată că moneda leului era caracterizată prin figura unui leu, de unde numele dovedește încă o dată identitatea leului și a talerului din combinarea ambelor denumiri.

Galbănul unguresc valora 200 de aspri sau bani, ceea ce se poate vedea aproape pe fiecare pagină a Condicii de cheltuieli a vistieriei Brîncoveanului. Așa, la p. 93, se spune că se scoate bir pe țară 26.350 de bani care se arată a fi 1 317 1/2 ughi sau 1 976 taleri 33 bani, de unde se vede că galbănul umbla 200 de bani, iar talerul 133 și o fracție, care se lepăda în socoteli [23].

[24] Scrisoarea lui Andrea Memmo c. dogele, 1 iulie 1714, în *Revista* dlui Tocilescu, II, p. 143.

[25] Raport venețian din 1 aprilie 1753, Hurm., *Doc.*, IX/2, p. 6; repetată arătarea, *ibidem*, p. 17—34, mai ales p. 34. Un document italian din 12 iunie 1697, Hurm., *Doc.*, V/2, p. 286, spune că Brîncoveanu dăduse ca zestre fiicei sale măritate după fiul lui Alexandru Mavrocordat „cento borse et altre docente in gioe, fuori de villagi e sue terre che gli da per sostenimento annuale, che il moderno principe *ha moltissimi villagi beni e possessioni nella vastosa provincia di Vallachia*". Un raport al ambasadorului francez Girardin c. regele, din 6 decemvrie 1688, *ibidem*, *Suplement*, I, p. 273, spune că: „ils ont choisi Brancovanu comme *le plus riche* et le plus capable de les comander".

ascunsă de familia lui[26], precum și acea răpită la a lui detronare, ajungem ușor la cifra de 2 000 000 de lei, averea mobilă a lui Brîncoveanu. El mai era însă foarte bogat și din boierie, avînd multe și mari moșii, pe care se hrăneau nesfîrșite cîrduri de vite, aceasta avere numai mobilă. Brîncoveanu mai avea încă 56 de moșii și numeroase vii așezate pe 10 dealuri; 5 rînduri de case în București, unul în Tîrgoviște și în Ardeal trei mari posesii teritoriale[27] [25].

Și cu toate aceste, dărnicia principelui muntean întrecea pe înzecitele pe acea a lui Vasile Lupu. Mai întîi, după cum am văzut, Brîncoveanu fu nevoit a face daruri uriașe spre a se menținea în scaun; apoi el mai cheltui pentru biserici atît din Muntenia, cît și mai ales din Răsărit și înzestrările lor cu venituri din Muntenia, sume într-adevăr de necrezut, și te miri de unde mai scotea domnul cel săcătuit de turci atîția bani spre a face atîtea nenumărate ofrande religioase.

Astfel el zidește din temelie mănăstirea Horezul, turnul bisericii Doamna ⟨domnești de la Curtea Veche⟩ din București, casa cea domnească și alte două rînduri de case lîngă biserică, rezidește clopotnița cea mare din București, care fusese dărîmată de un trăznet, repareazä curțile din Tîrgoviștea, adaugă mănăstirea Argeșului împodobind-o cu odoare, face din nou eleșteul cel mare de lîngă București la Fîntîna Țiganului, zidește la Rîmnic[ul Sărat] o mănăstire nouă și alta la Vîlcea, mănăstirea Manoil ⟨Mamu⟩, aduce apă cale de două poște în Focșani, adaugă un rînd de chilii la mănăstirea Sf. Gheorghe [Nou] din București, niște case la mănăstirea ⟨palatul⟩ de la Potlogi, zugrăvește și repară biserica din Tîrgoviștea și cîte alte nenumărate[28] [26].

În privirea celor străine, construiește o biserică în Făgăraș, una la Ismail în Bugeac, alta la Galata în Constantinopol, împodobește cu o coroană de pietre scumpe tigva sfîntului Mihail Sinadski din Muntele Athos. Fiind apoi aduse aceste moaște în Muntenia, în două rînduri, spre a izbăvi țara de lăcuste „care de pe pămînt se făcură nevăzute înaintea lor“, cum afirmă documentul, Brîncoveanu, pentru a mulțumi mănăstirii ce trimesese poporului său acest ajutor, îi face mertic pe an 6 000 de bani, iar călugărilor ce veniseră cu capul sfîntului le dă o mulțămită de 600 de bani.

Mai face apoi mertic anual de 4 000 de bani, plus 300 pentru cheltuiala fraților ce veneau să-l primească mănăstirii Trigni din Țara turcească; asemene mănăstirii Dioniziatu ⟨Dionisiu⟩ din Muntele Athos 8 000 de bani pe an, Vatopedului 20 000 și *trepădătorilor,* adică călugărilor ce veneau în Muntenia să ieie darul, cîte 2 000 de bani. Mănăstirii Sf. Pavel, tot de acolo, îi dă venit din sarea domnească 150 de lei; mănăstirii din [Vlah] — Sarai, de la Țarigrad, 150 de lei de la orice vamă; acelei de la Pauliciani, ce se cheamă Bendel, 9 000 de aspri și trepădătorilor 1 000 [27], celei a Sfinților de la Bălgrad [=Alba Iulia] îi dă o moșie [Merișani] de 700 de stînjeni cumpărată de la Stoica, fiul lui Ște-

---

26 Văduva lui Brîncoveanu rămîne așa de bogată, că atunci cînd Ioan Mavrocordat cere de la boierii din Muntenia 200 de pungi, chip pentru a scăpa Oltenia de a fi cedată către Austria, ea dă singură suma însemnată de 60 de pungi [24bis]. Documentul va fi citat în vol. V, Capul I, 1,3, nota...

27 Giurescu și Dobrescu, *l.c.* (mai sus, p. 86, nota 28), p. XXVIII. Lista tuturor moșiilor posedate de Brîncoveanu însuși și acelea cu cari își înzestrase copiii, *ibidem,* p. 244 — tot 56 de livezi, vii și case deosebit enumerate.

28 Radu Popescu, în *Mag. ist.*, IV, p. 196—198, 221, 329—345. Clopotele de la biserici se turnau de meșteri din Transilvania. Vezi o scrisoare a lui Matei Basarab către judele Brașovului, din anul 1644, în *Socotelile Brașovului,* de N. Iorga, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXI, 1899, p. 200 (92).

fan Sternescu din Vîlcele; mitropoliei din Ardeal, 6 000 de aspri pe an, și altele multe încă[29] [28].

Condica vistieriei de pe timpul Brîncoveanului, care ni s-a păstrat [29], ne dă însă mijlocul de a pătrunde mai adînc în chipul cum se făcea ocîrmuirea financiară a acestui timp și a pune în mai vie lumină colosala apăsare cărora țările române — căci ceea ce vom constata despre Muntenia poate fi aplicat și Moldovei — erau supuse din partea turcilor[30]. Vom vedea din ea unde se duceau cele mai limpezi din veniturile țării și ne vom convinge ușor că poporul român plătea adeseori cu sîngele său pentru a îmbogăți pe de o parte pe domni, pe de alta pe turci, iar că el nu se folosea absolut cu nimic din produsul nămolului de dări cu care era împovărat.

Condica conține numai răfuiala așa-numitelor venituri ale țării, adică acea a dărilor directe luate de la locuitori, nu a celor impuse pe avere, precum zecimele ⟨dijmele⟩ de la stupi, oi, mascuri, venitul salinelor, vămilor și darea cea însemnată a văcăritului sau darea pe vitele cornute introdusă de Brîncoveanu[31] și care deveni cu timpul un bici atît de îngrozitor — toate aceste din urmă dări alcătuind veniturile speciale ale domniei.

Veniturile țării erau acele obișnuite ce se da de țară, atît în slujbele interne pentru mersul ocîrmuirii, cît și mai ales în slujba externă, cerută de supunerea țării către Împărăția otomană. Și aceasta din urmă covîrșea pînă într-atîta pe cea dintîi, încît o absoarbe mai cu totul și veniturile țării nu par a avea altă destinație decît a sluji îndeplinirii nevoilor turcești. Abia dacă la *o sută* de condeie atribuite turcilor se întîlnește *unul* cheltuit în o trebuință lăuntrică; și pe cînd aceste din urmă de abia se urcă la sutimi de lei, acele dintîi se cifrează nu numai cu miile, dar cu zecile de mii.

De nicăieri nu reiese atît de clar și de amărunțit adînca robie în care țările române căzuseră sub turci pe la sfîrșitul veacului al XVII-lea, decît din condica vistieriei de pe timpul lui Brîncoveanu. De nicăieri, nici din descrierile cronicarilor, nici din însemnările documentelor contemporane, nu se poate dobîndi o cunoștință așa de exactă despre exploatarea neomenoasă căreia țările române fuseseră supuse din partea mahometanilor, deși cronicari și documente nu sînt nici sărace, nici reci în această privire. Însă ce poate vorba față cu elocvența zdrobitoare a cifrelor? Și condica lui Brîncoveanu conține cifre de la un capăt la altul.

Această condică enumeră două soiuri de dări [30]: acele impuse spre întîmpinarea nevoilor țării și acele impuse spre îndestularea cerințelor turcești. Acele dintîi se scot pe fiece lună, sînt luate numai de la birnicii ordinari ce intrau la cislă și se urcă la cel mult 1 200—1 900 de lei pe lună, pentru toate cele 18 județe ale Munteniei. Însemnarea cheltuielii făcute din ele este totdeauna însemnată fără nici o arătare a felului ei: că „s-au dat toți banii la vel vistier pentru cheltuiala țărei“ pe luna cutare, notîndu-se de asemene dacă îi prisosește sau nu i se ajunge cu ceva. Este

---

[29] Documente needite din *Condica logofeției de pe timpul Brîncoveanului*, p. 151, 157, 158, 183, 261, 273, 487 și 506.

[30] C. Dapontes, în *Catalogul istoric al românilor* [v. *Catalogul istoric important al romeilor însemnați, ce au existat în timpul nostru, și a altor mari întîmplări și afaceri, începînd de la anul 1700 pînă la anul prezent, optzeci și patru*, al lui Constantin Dapontes Scopelitul, care după aceea s-a numit Chesarie], editat de C. Erbiceanu, în *Cron. greci*, p. 174—175, spune că „toată strînsoarea banilor lui Brîncoveanu provenea din stupi, oi, boi, cai, porci, grădini și pămînturi și din veniturile domnești ale cămărei, nu ale vistieriei“. Fără îndoială că era bun gospodar ca și Matei Basarab, dar știa să întindă și coarda impozitelor, dovadă iscodirea uriciosului *văcărit*.

[31] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 274.

învederat că o asemene dare nici nu poate fi privită ca o sarcină, atîta era de ușoară.

Cu totul altfel stau lucrurile cu dările cele mari și repetate adesea cîte 2 sau 3 într-o lună, pentru mulțămirea cererilor nesfîrșite ale turcilor, care ar fi adeseori ridicole dacă nu ar fi așa de despoitoare.

În septemvrie[32] 1695 ⟨1694⟩, iese pe țară rînduiala mierii și a cerii, la care satele dau 14 478 de lei, cumpărîndu-se din banii adunați 341 cîntare de miere și 9 000 de ocale de ceară [31] și plătindu-se apoi chiria corăbiei care să transporte această marfă pînă la Constantinopol. Se mai dau și darurile neapărate la turcii care făceau țării onoarea de a veni să ieie acea contribuție, 150 de lei lui Mumpar-Emin, 100 de lei și o pacea de samur ordinară de 20 de lei lui balgi-bașa [32]. Pentru țară se plătesc din această dare lefile slujitorilor pe martie, în sumă de 5 445 de lei.

La octombrie, în afară de birul ordinar pentru cheltuiala vistieriei de 1 710 lei, se scoate birul Vozianilor, atît de la birnicii țărani, cît și de la bresle: boierii cei mari, boierii mazili, slujitorii, preoții, negutătorii, aprozii, armașii, Chiprovicenii [33] (negutitori ambulanți)[33], logofeții de divan și brașovenii, în sumă totală de 48 090 de lei, mai mare aproape de două ori decît birul scos în timpul anului întreg pentru cheltuiala vistieriei. Din acești bani se cheltuiesc 5 373 de lei lefile slujitorilor pe aprilie, 5 000 de lei postavul dat acelorași de Paști și vreo 2 000 de lei la nunta cîtorva boieri. Tot restul de vreo 36 000 de lei este dat turcilor și este nostim de a reproduce felul cheltuielilor din care o mare parte constă în daruri făcute dregătorilor turci: așa, 10 000 de lei se dau datoria lui Mohamet Celebi chiurcibașa; 8 500 se trimit unui evreu și unor negutitori frînci, luați de capuchihaiele domnului cu împrumut; 1 368 1/2 lei se dau gebegiilor (fabricanți de arme) din Baba; 350 de lei serhatliilor sau soldaților de graniță de la Rușava ⟨Orșova⟩; 500 se dau lui Mustafa aga de la Dohan-Kalé, cu care i se împlinesc banii ce avea să ieie; 8 000 de lei se dau havalelelor de la Dohan Ghecet, de la Nostrat Cherman și din Buzbora Cherman Caleh. Se mai cheltuiesc apoi încă 1 500 de lei pe 63 000 păpuși de sfoară trimise la Dimurcapi; 540 de lei pe 6 000 ocă de cînepă dată lui Hagi Ibraim ca să facă sfoară; 2 000 de lei ploconul vizirului, și anume: „un cojoc de samur vizirului, de 1 200 și unul chehaieilei lui, de 800 de lei; 1 950 de lei cheltuiala boierilor cînd s-au dus la Odriu (Adrianopol) cu poclonul lui Mohamet Celebi; 500 de lei dați lui Ali-Pașa; 515 lei s-au trimis la doi sultani de la Bugeac ca dar; 800 de lei patriarhului, împrumutul făcut pentru împlinirea poclonului hanului; 435 de lei unui agă al căimăcamului ce au venit de la Odriu; 199 1/2 lei cheltuiala căruței tefterdarului; 98 de lei s-au dat la 5 cai ce s-au dat lui Mohamet Celebi cînd s-au dus; 56 de lei la 3 cai ce s-au pus la cucia tefterdarului; 190 de lei s-au trimis lui Iani căpitanul pentru 3 postavuri și 3 atlaze ce s-au dat la Poartă caimacamului; 851 de lei la vel postelnic și la vel cămăraș și la oamenii ce au mers cu dînșii la Țarigrad.

Nostime și hazlii sînt numeroasele daruri cuprinse în rubrica numită poclonul hanului: 800 de lei bani gata hanului; 60 de lei pentru 2 postșai (un soi de postav); 2 atlaze ce s-au dat iar hanului; 600 de lei pentru un cojoc de samur ce s-au dat iar hanului; 215 1/2 lei pentru o căruță ce s-au dat iar hanului; 110 lei pentru 4 cai ce s-au pus la căruță; 45 de lei pentru un postșai și o odibă (un fel de stofă) ce s-au dat mamei hanului; 300 de lei bani gata vizirului hanului; 300 de lei pentru un cojoc de samur ce s-au dat iar vizirului hanului; 30 de lei pentru un postșai și un atlaz ce s-au

[32] Anul începe în condică cu această lună.
[33] Așa-numiți de la orașul Chiprovaci ⟨Kiprovać⟩ din Bulgaria. Mai sus, p. 57.

s-au dat iar vizirului hanului; 30 de lei pentru un postșai și un altaz ce s-au dat hasnadarului hanului. Aceeași sumă pentru aceleași daruri făcute isagiului, capegi-bașei, tefterdarului, chilargi-bașei și imbrihorului hanului; 300 de lei lui Calga sultan al hanului; 300 de lei un cojoc de samur lui Calga sultan al hanului, 30 de lei un postșai și un atlaz aceluiași, 30 de lei un postșai și un atlaz vizirului lui Calga sultan, 30 de lei hasnadarului aceluiași; 100 de lei agăi Mîrzacului; 82 de lei la un contăș ce s-au făcut agăi Mîrzacului ce au venit aici pentru poclon, însă contășul de postșai cu paceà de jder și cu zagara de samur și cu cepreage de fir; 15 lei pentru un atlaz ce s-au dat iar agăi Mîrzacului ce au venit pentru poclon; 15 lei pentru un postfeld (un soi de postav) și postșifturi ce s-au dat la oamenii acestui Mîrzac[34].

În noiemvrie se scoate, pe lîngă birul obișnuit, în sumă de 1 710 lei, o dare pentru niște cherestele cerute de turci în valoare de 7 200 de lei, care se cheltuiesc iarăși parte în obiectul ce se cerea, parte în daruri pe la deosebitele fețe turcești ce se frecau prin țară cu această treabă, între alții și 91 1/2 lei „coconului lui Ali-Pașa, cînd au adus teșchereaua de cheresteaua ce scrie mai sus, însă cu un rînd de haine ce i s-au făcut și cu ce s-au dat la oamenii ce au venit cu dînsul“[35].

În decemvrie se scoate darea obișnuită în valoare de 1 680 de lei, iar pentru plata havalelelor turcești se scoate de 40 de ori pe atît, anume 68 124 lei, care se dau gebegiilor de la Diu ⟨Vidin⟩, lui Ibraim chehaia, lui Ahmet chehaia, lui Mohamed aga, lui Ali chehaia ot Dogan Ghecet, lui Șaban odobașa, lui Ali-Pașa ot Giurgiu, beșliului tot de aici, lui Abdula Ali, la salahorii ce au slujit la Demircapi, lui Mehmet Celebi, evreului Cordova din Odriu și lui Alexandru Mavrocordat pentru plata unor datorii făcute de capuchehaiele la Constantinopol; se mai dau apoi daruri hanului, vizirului și chehaiei acestuia și de-abia se pot detrage vreo 10 000 de lei în cheltuiala țării, anume 5 300 de lei lefile slujitorilor pe iunie și 3 000 clucerului, pentru cheltuiala jicniței și alte cîteva cheltuieli mai mici.

La ianuarie, după birul obișnuit de 1 970 de lei, se scoate pentru nevoile turcilor așa-numitul bir al lui Ali-Pașa de 29 888 de lei, care se cheltuiește după chipul cunoscut și din care se rețin bieți 450 de lei de către ciohodarul, „mai marele peste ciobotele și papucii domnului“, spre a reînnoi încălțămintele curții.

Pe fevruarie se scoate iarăși birul vistieriei de 1 970 de lei și, pe lîngă el, două biruri pentru turci, unul pentru sursat, adică pentru de-ale bucătăriei sultanului care se dă lui casap-bașa în sumă de 3 562 de lei, și al doilea pentru aprovizionarea garnizoanei din Brăila, în sumă de 8 845 de lei. Între cheltuielile nostime făcute din acești bani, însemnăm, pe lîngă multe postșaiuri și postfelduri date capigi-bașăi ce venise să ridice banii și oamenilor săi, 21 de taleri și 4 coți postav mahut ce ⟨din care⟩ s-au făcut contășul agăi, cotul po taleri 5 și cheltuiala lui taleri 1; apoi 700 de lei o blană de samur ce s-au blănit contășul agăi și, în sfîrșit, 2 taleri la un ișlic ce s-au făcut unei slugi a capigibașăi. Întîmplîndu-se tocmai atunci să moară feciorul cadiului, i se dă 400 de taleri pentru înmormîntare.

Pe martie se scoate darea obișnuită în sumă de 1 957 1/2 de lei. Pentru turci se rînduiește un bir spre cumpărarea de cai, care se urcă la cifra de 17 238 1/2 de lei. Tot în această lună însă se scoate și birul cel mare al haraciului, în sumă de 108 301 1/2 de lei, din care se dau 10 000 de lei

---

[34] *Condica vistieriei*, p. 73—76.
[35] *Ibidem*, p. 79.

poclon sultanului, 2 500 sultanei validè, 5 000 vizirului, 1 000 chehaiei vizirului, 1 000 caimacamului, 500 tefterdarului, 500 lui reis-effendi. Se mai cumpără încă pentru însemnătoarea sumă de 11 100 de lei, 9 blăni de spinări de samur, o blană de pîntece de jder și 12 pacele de samur spre a se dărui dregătorilor Porții. Restul numai cît este întrebuințat în plata haraciului.

Pe luna lui aprilie se rînduiește birul obișnuit în sumă de 1 455 de lei; afară de el însă se mai impune țării o dare în natură de 2 893 de boi, împreună cu 2 893 de lei cheltuiala transportului și a îngrijitului lor. Tot în această lună se mai cere de la țară trimiterea a 240 de cară în podvoadă la turci de dus spre Belgrad.

În mai se scoate birul țării de 1 440 de lei și unul pentru oastea turcească de 1 393 de lei care, neajungînd însă pentru a întîmpina toate nevoile, se cheltuiește mai mult 1 336 de lei și 33 de bani. Tot în această lună turcii mai cer 5 000 de cîntare de pesmeți, pentru care se impune țării un bir de 4 650 de lei.

În iunie se scoate, pe lîngă birul țării de 1 455 de lei, trei altele pentru turci: unul de 10 025 de lei, numit al împrumutării, din care se plătesc mai multe pocloane, între altele 5 000 de lei vizirului și o blană de samur, 1 000 de lei chehaielei lui, plus alte 1 000 de lei pentru blana lui, 400 de lei pe 100 cîntare de lînă și 280 de lei pe 500 de doniți cu lopețile lor ce se trimit la Giurgiu, după firmane. Se mai ia o a doua dajdie pentru 6 000 de oi în valoare de 7 500 de lei și a treia de 22 050 de lei cheltuiți în mare parte (15 000 lei) în plata șeicelor ce transportau proviant voadă la turci de dus spre Belgrad.

În iulie se scoate birul țării de 1 560 de lei, iar pentru slujbele turcilor se scoate o dare în natură de 2 280 de vaci și 2 280 de oi și alta în bani de 40 560 de lei, pentru zahereaua Camenitei, care se cheltuiește parte în cumpărare de provizii pentru garnizoana turcească din acea cetate, parte pentru deosebite daruri, blăni de samur, jder, postșaiuri, postfelduri, date la felurite obraze turcești care veneau prin țară cu prilejul acelei dări.

În august, se scoate darea obișnuită de 1 169 de lei și afară de ea se mai rînduiesc alte două dări: una de 4 974 de lei și alta de 7 857 de lei pentru cheltuiala țării spre a îndeplini toate lipsele din cursul anului. Pentru turci ⟨tătari⟩ se rînduiește poclonul hanului de 16 757 de lei, care tocmai pe atunci trecea prin țară și trebuia îmblînzit, *pentru a o prăda mai puțin*, și cu această dare se încheie anul 1695 la 1 septemvrie al anului următor[36].

Dările se încasau după porunca domnească de căpitanii diverselor localități sau de alți slujbași, fără alegere. Adeseori, pentru a le răspunde mai grabnic, autoritatea însărcinată cu strîngerea lor împrumuta suma cîtă o tăiau dările de la un om cu stare, căruia apoi îi răspundeau căpitanii banii strînși de la locuitori[37].

Dacă socotim toate aceste sume împreună, găsim că pentru țară s-a scos biruri în valoare de vreo 32 000 de lei, iar pentru slujbele turcești acea de 422 254 de lei, afară de 4 273 de boi și vaci și 2 280 de oi luate în natură și întrebuințarea gratuită a 240 de cară.

---

36 Vezi *Condica vistieriei*, p. 64—154. «De aceea să nu ne mirăm de rostirile lui Brîncoveanu însuși, care, în *Foletul novel* pe 1699, la data de 4 noiemvrie spune că „sîmbătă a purces Stoian vătafu cu banii datornicilor *cu carul* la Tarigrad", repetînd asemenea notiță de mai multe ori. Odobescu, *Foletul novel*, în *Revista română*, 1861, p. 674».

37 Vezi o scrisoare de mărturie din 1721, la N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 139.

Din suma de 422 000 de lei scoși pentru nevoile turcești trebuie să deducem ca cheltuiți în folosul țării cîte 6 000 de lei pe lună, aproximativ, lefile slujitorilor și a mutafarecalelor (furnizorii oștirii), care fac pe an 72 000 de lei, apoi vreo 28 000 de lei cheltuiți pe apucatele, pentru deosebite slujbe, cînd rămînea cîte ceva neînghițit de nevoile turcești, în totul deci vreo 100 000 de lei cheltuiți din banii scoși pentru turci în interesul țării. Împreună cu cei 32 000 de lei, scoși anume pentru nevoile ei, încheie suma de 132 000 de lei. Rămîn deci cheltuiți în interesul turcilor 322 000 de lei, plus costul vitelor cornute și acel al oilor, și vreo 2 000 de lei cel puțin chiria carelor[38], ceea ce însumează peste tot în cifră rotundă 360 000 de lei.

Birul pe care țara era obligată a-l plăti era de 270 de pungi de bani, adică 135 000 de lei. Turcii jefuiau deci țara cu 225 000 de lei pe an. După urcarea haraciului de Brîncoveanu, deși acesta era mai mare cu 115 000 de lei, jefuirea țării se menținu la aceeași înălțime, și acesta era jaful cel ordinar [pe lîngă] acel extraordinar, căruia era supus personal domnul și care era răspuns din veniturile lui speciale, ce nu sînt arătate de condica vistieriei.

Această recurgere necontenită a lui Brîncoveanu la bani se rezolvă în o strașnică apăsare birnică a Munteniei, cum se poate vedea lucrul din urcarea necontenită a dărilor și din numeroasele și asprele măsuri pentru neapărata lor încasare. Ni s-a păstrat „*anatefterul* care s-a făcut în vistierie să se scrie toate dăjdiile și orînduielile cîte ies în țară, la fieste care cum și în chip ies și alte obiceiuri, vînzări de vămi și de pîrcălăbii și de dijmărituri și oierituri și de toate dăjdile și slujbele, precum se fac cărțile domnești a fieștecăreia slujbă după a ei obicei și rînduială, ca să se poată ști fiecînd; care (anatefter) s-a făcut în zilele prealuminatului nostru domn Io Constantin Basarab-Voievod, pe vremea ce au fost Șerban [Greceanu] vistier mare, în anul 1695“[39] [34].

Dar dacă măcar s-ar fi luat bani și avuții numai pentru nevoile domniei, gîtuite și stoarse pînă la inimă de hămesiții turci! Cîți însă nu se luau ca căptușală acestor hrăpiri din partea strîngătorilor, care nu crutau nici un mijloc pentru a-și îmbogăți ei punga lor, pe lîngă acea a domnului și a turcilor. Un foarte interesant document, o poruncă a lui Brîncoveanu, care vrea să stăvilească abuzurile, ne arată cum se petreceau lucrurile în realitate, și desigur că ordinul lui Brîncoveanu dădea uneori lucrurile în vileag poate mai mult pentru noi urmașii decît pentru îndreptarea contemporanilor. În acel act din 21 iulie 1715 citim că „de atunci înainte aveau să lipsească obiceiurile cele rele (care au fost mai înainte, deci în tot decursul de pînă atunci al domniei Brîncoveanului, de 26 de ani!!) [35] să nu se jăfuiască nimic, nici să se prade fără dreptate, că domnia vinde slujbele, iar nu zulumurile[40], iar

[38] Prețul unui bou 9 lei (*Condica*, p. 60), 7 lei (p. 61) și 5 lei vaca (p. 135). Un izvod al lui Gheorghe Ștefan din 1654 conține veniturile și cheltuielile pe luna iunie a acelui an, reproducînd aceeași despuiere sistematică a Moldovei din partea turcilor. Din 77 575 ughi încasați, se cheltuiau: 55 234 haraciul, 5 493 — cheltuiala agăi, 1 333 unui pașă, adică 62 060 dați turcilor și numai 17 000 cheltuiți pentru țară. Alt izvod, nu se știe pe ce lună arată 111 511 [ug.] la venituri, cu următoarele cheltuieli: 3 340 lui Capegilar chessaesă; 7 071 poclonul sultanului, 1000 lui Săianuș-Pașa, 1600 la craiu, 1563 lui Hussăin-Aga, 8 000 poclonul vizirului, 7 333 lui Chiauș-Pașa, 3 712 lui Panaioti, dragomanul Porții, 1 666 lui Michiș (un evreu din Constantinopol), 1 000 omului lui Ahmet-aga. Din suma veniturilor s-a plătit 56 000 de ughi lefegiilor oștirii. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 263 și 267.

[39] N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 337.

[40] [Lazăr] Șăineanu, *Influențe orientale, vocabular*, II, p. 131; *zulum* = tiranie, apăsare.

alte jafuri colac și treapăd de să lipsească". Cel bănuit de bucate ascunse să-i dea lege să jure, ca să se îndrepteze, iar să nu-l căznească cu bătăi; și de la omul sărac ce va avea numai o litră au două și de sărăcie va fi ascuns, aceluia să-i ia dijmăritul drept. Și de la care om va fi avînd o litră au măcar și două, să-și plătească numai litrele, iar poclon, sau pui de găină, sau oca de vin, sau de orz să nu ia nimic. Așijderea și purceii cei mici care vor fi de o lună să nu ieie nimic; iar care vor fi de două sau de trei luni, să facă doi unul. Și de la aceia cu bucate mai multe să ia de vin de oc (ocă) cîte bani 5, iar de pui de găină, sau de orz să nu ia bani și numai cu ce vor avea săracii, să-i îngrijească de mîncare". Prin o altă poruncă din 1697 Brîncoveanu dispusese ca boierii rînduiți pe la județe să facă oamenilor cislă dreaptă, „să nu să plîngă nimeni cum că unii s-au încărcat peste putință, iar alții s-au pus prea ușor"[41] — dovadă deci că se obișnuiau cisle nedrepte croite pe hatîr, suveranul românilor din toate timpurile [36].

Față cu o asemenea despoiere sistematică a țării de asuprirea turcească, pe care Brîncoveanu în tot timpul domniei sale s-a silit pe cît se putea a o hrăni, pentru a ascunde astfel jocul său cu nemții; față apoi cu imensele sume cheltuite de Brîncoveanu, atît pentru sprijinirea domniei cît și pentru construcțiile sale și milele încuviințate mănăstirilor, față nu mai puțin și cu însemnatele avuții adunate de el, nu rămîne nici o îndoială că poporul din Muntenia a fost supus a suporta niște sarcini mai grele decît acele ce ar fi putut apăsa fără pericol economia traiului său. Din acest punct de vedere, țara nu cîștigă mult cu stabilitatea domniei, căci, dacă schimbarea mai repede a domnilor atrăgea după sine cheltuieli însemnate, nu mai puțin mari fură acele făcute de Brîncoveanu pentru *păstrarea* puterii [36 bis]. Viclenii turci găsiseră mijlocul de a stoarce țările române în orice chip, fie cînd domnii se schimbau, fie cînd ei stăteau pe loc: în cazul întîi ei plăteau pentru schimbări; în al doilea pentru rămînere.

Domnia lui Brîncoveanu totuși fu pentru Muntenia un mare bine, mai ales prin aceea că mai mult de un pătrar de veac dînsul o apără de încălcările străine. El se purta totdeauna astfel că înlătura ocuparea armată a țării sale și, mai ales, știu să îndepărteze din ea teatrul războiului, purtîndu-se astfel cu turcii și cu nemții, că ambii îl aveau de prieten și nu vroiau să-i creeze greutăți, acele din partea turcilor fiind înlăturate la vreme de nevoie și cu un dar făcut, cui și cînd se cuvenea. Astfel, afară de năvălirea lui Heissler, întîmplată în anul dintîi al domniei sale, și de vreo două treceri ale turcilor și tătarilor prin țară spre a merge la Belgrad, a cărora pericol de prădare îl înlătură iarăși prin daruri mănoase, nu întîlnim în întreaga lui domnie nici o abatere de oștiri străine în Muntenia. Această liniște comparativă a locuitorilor explică buna stare în care ei se aflau, cu toate havalelele și jafurile turcilor; căci rodirea pămîntului lecuia îndată rănile

---

[41] N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 343 și 344. [*Anatefterul* din care citează autorul este într-adevăr din 1695, dar porunca datată 22 iulie 1715, la care se referă, nu este a lui Brîncoveanu, ci din timpul urmașului acestuia, Ștefan Cantacuzino. Explicația acestei inadvertențe ne-o dă N. Iorga, care, publicînd *Anatefterul* brîncovenesc, din 1695, arată că, deși acesta cuprinde porunci domnești de-ale lui Brîncoveanu, pe foile rămase goale s-au adăugat și alte dispoziții, mai tîrzii, pînă și din domnia lui Nicolae Mavrocordat. Faptul că porunca din 1715 nu-i aparține lui Brîncoveanu, ci urmașului acestuia, nu impietează însă asupra demonstrației pe care o dezvoltă autorul pe marginea ei.]

pricinuite de lăcomia asupritorilor[42]. Iată pentru ce poporul regreta atît de mult mazilirea lui Brîncoveanu; de aceea Neculai Mustea spune că la plecarea lui „tot poporul lăcrăma ca după un părinte, fiind în mare bișug țara lor în 27 de ani ce au domnit el; plină era acea țară de oameni cu hrană și cu agonisită, precum se pomenește că au fost și la noi în zilele lui Vasile-Vodă“[43].

Dimpotrivă, Moldova, care slujea de mai mult timp drept cîmp de luptă între poloni și tătari, ajunsese într-o stare îngrozitoare, încît am văzut că împăratul german, în condițiile ce trebuia a se impune turcilor, cerea și Moldova, mai mult pentru a menținea principiul că Ungaria trebuia cedată cu toate cele ce se țineau de ea decît pentru un cîștig economic pe care-l știa peste putință de realizat în această țară, „cu totul pustiită și care va costa mai mult decît va putea aduce“[44].

Într-un cuvînt, și cercetarea acestei perioade din istoria românilor nu face decît să întărească științele adunate asupra stării lor economice din acea care o precedase. În decursul ei și din pricina acelorași cauze se produc aceleași efecte, întărindu-se tot mai mult cele două rele care au mîncat și au corupt viața poporului român: aruncarea boierilor asupra cîștigului provenit din dregătorii și neîncetata absorbire a proprietății mici și libere de către cea mare și puternică[45].

Iată cum descrie Paul Strassburg, p. 100, rodirea Munteniei: „Valachiae solo nullum fertilius esse in orbe christiano affirmare ausim. Nam pascua ubivis laete et pinguia numerosos greges et armenta fecundant. In sylvis ac nemoribus ferae et aucupum magna copia. Lana, linum, pelles, incolis abunde suppetant Fodinae salis uberes et inexaustae Pisces Danubius, Hierasus aliaque flumina producunt majori quantitate quam ulla alia Europae provincia. Equorum genus praestantissimum faciunt. Apes sua sponte nulla cura parant. Metallorum venis abundant et auream arenam rivi habent; vineas leviter colunt; spinarum fasciculo terram arant. Mutua commercia cum Transalpinis, Polonis, Turcis et Illyricis exercunt; monetamque veteram et incorruptam servant Tandem benigno caeli positu gaudent et saluberrimo aëre fruantur“ [Vezi *Călători străini,* V, p. 67].

43 *Letopisețe,* III, p. 62.

44 Mai sus, p. 343 și urm.

45 În acest capitol am reprodus o mulțime de valori exprimate în monedele timpului: *leul* și *galbănul.* Pentru a avea o idee clară despre a lor importanță, trebuie să căutăm a ne da samă despre valoarea monedei de atunci în raport cu aceea cunoscută din vremile de acum. Comparația nu se va putea face decît raportînd valoarea monedei la o alta mai constantă, aceea a obiectelor de hrană și anume a celui de căpetenie, grîul. Deși îndeobște întregul raport al tuturor valorilor se schimbă cu timpul, din pricina unei sume de cauze ce nu se pot nici aminti aici, totuși sîntem nevoiți, pentru a ne face măcar o idee despre adevărata valoare a monedelor vechi, *să măsurăm puterea lor de cumpărătură* cu acea a monedelor actuale. Oricît ar fi de aproximativ numai rezultatul dobîndit, totuși are imensul folos de a actualiza, pentru a zice așa, valorile vechi și a ne da astfel putința de a înțelege adevărata lor importanță.

Din nefericire, nici una din numeroasele cifre conținute în *Condica vistieriei lui Brîncoveanu nu ne dă prețul unei chile de grîu.* Găsim reproduse de două ori valoarea oborocului de grîu, (la p. 125 și 148); însă măsura *oborocului* nu este cunoscută [37]. La p. 138 găsim însemnat că „2 176 1/2 taleri s-au dat de s-au cumpărat 2 500 de chile de a le Brăilei de orz și 400 de chile de grîu iar de-ale Brăilei“. Raportul prețului oborocului de orz la a celui de grîu este dat de condică 30 de bani la 50 de bani sau 3 : 5 (p. 62). Păstrînd această proporție și admițînd pentru chila de orz 90 de bani, iar pentru cea de grîu 150, avem pentru 2 000 de chile de orz 1 690 de lei, iar pentru 400 de chile de grîu 458 lei 80 bani, în total 2 145 lei 86 bani, sumă apropiată de acea dată pe ele împreună în condică. *Chila de grîu deci pe timpul Brîncoveanului valora între 1 leu și 1 1/2 lei sau 1 galbăn.* Acest rezultat este întărit prin faptul că în decursul veacului al XVIII-lea chila de grîu a costat *2 lei* pînă la 1774, urcîndu-se după războiu deodată la 4. Vezi Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie,* Neuchâtel, 1781, p. 162. De aceea, cu drept cuvînt se poate susținea că înaintea lui Brâncoveanu, pe timpul lui Mihai Viteazul, chila de grîu valora numai 1 leu. Vezi vol. III, p. 291, nota 180.

Admițînd, pentru a înlătura pe cît se poate multiplele cauze de erori, că

Pînă la acest timp evreii se înmulţiseră în ţările române. Călătorul italian Magni spune că la 1672 a întîlnit la curtea lui Duca-Vodă, în Moldova, un medic evreu. Evreii încă nu se îndeletniceau cu comerţul mărunt, deoarece Magni — mergînd la piaţă spre a-şi cumpăra provizii — nu găseşte acolo neguţitori din această naţie. Evreii pe atunci erau arendaşi de impozite mărite pentru a se plăti domnul de datoriile către ei. Magni îi descrie astfel: „evreii care locuiesc prin părţile acestea au născocit şi înnoit, cum fac pretutindeni, nesfîrşite angării, ai cărora arendaşi făcîndu-se, se slujeau de ele pentru a suge sîngele bieţilor supuşi, ajutaţi de autoritatea domnului. Ei sînt în cea mai mare parte din Polonia şi întrebuinţează cele mai hrăpăreţe meşteşuguri pentru a apăsa în folosul lor pe oricine e silit a le trece prin mîini"[46] [38].

Ceea ce este însă îndestul de straniu este de întîlnim cam în acelaşi timp evrei în Cîmpulung din Muntenia. Un braşovean din acest oraş scrie, în 26 august 1700, că „şi la noi sînt multe şi cumplite nevoi; cîţi sînt în ţara noastră (în Muntenia) şi străini de alte neamuri şi braşovenii şi chiproviceanii şi armenii şi *jidovii* fără dajdie nu pot fi"[47] [39].

3. Cultură, moravuri, obiceiuri [40]

În această epocă de trecere de la slavonism la grecism poporul român trebui să se oprească pe loc, spre a recunoaşte noua cale pe care era să se avînte [41]. Se dezmorţise în el puterea de viaţă ce amijise atîtea veacuri sub apăsarea uriaşă a unei forme de cugetare greoaie şi barbară. Deşi înlăturarea slavonismului deşteaptă deocamdată gîndirea românească, pînă ce grecismul să apuce a se împlînta în locu-i, totuşi trezirea naţională, cu toate că dă roade nepieritoare în domeniul gîndului, nu fusese îndestul de energică pentru a transforma moravu-

---

valoarea absolută a chilei de grîu pe atunci era numai jumătate din ceea ce este astăzi, încă vedem că valoarea leului de atunci, exprimată în monedă actuală, era însemnată, căci cu 1 1/2 lei pe atunci se putea cumpăra ceea ce astăzi se cumpără cu 25 (jumătate din 50, preţul obişnuit al unei chile de grîu astăzi) de franci. *Leul vechiu valora aproximativ deci 16 lei noi.*

Reproducînd acum în banii de astăzi valorile expuse în acest capitol, am găsit bunăoară că zestrea dată de Vasile Lupu fiecăreia din fetele lui era de 4 000 000 de franci, sau împreună la toate trei 12 000 000 franci; că averea lui V. Lupu, chiar dacă s-ar evalua numai la 2 000 000 de lei, valoare de atunci, reprezenta 32 000 000 franci. Tot aşa cu acea a lui Brîncoveanu de 2 000 000 lei. Venitul Munteniei de 1 000 000 era egal cu 16 000 000, iar al Moldovei de 1 200 000 cu 19 200 000 de franci. Turcii, în sfîrşit, ridicau din Muntenia ca tribut şi prezenturi mici 360 000 de lei, adică 5 560 000 de franci, afară de darurile cele cu sutele de pungi făcute marilor dregători şi despre a căror cifră ştim numai atîta că trebuie să fi fost uriaşă.

[46] [Cornelio] Magni, în N. Iorga [*Un călător italian în Turcia şi Moldova* ..., *Analele Acad. Rom.*, II, tom XXXIII, 1911], p. 58 (24).

[47] *Socotelile Braşovului*, de N. Iorga, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXI, 1899, p. 250 (142). [Reluăm în întregime fragmentul pe care autorul îl rezumă în text: „şi aici la noi mai multe şi mai cumplite nevoi simt, cit sînt foarte încurcaţi şi împresuraţi oamenii cu păsurile; pentru aceea, de multe păsuri ce sînt, cîţi sînt aici în ţara noastră şi străini şi alte neamuri or de acolo, or dentr-alte părţi, cum am zice şi braşovenii şi chiproviceanii şi armenii şi jidovii, făr dajde nu pot fi."

rile și obiceiurile apucate din vechi. Poleirea schimonositoare a civilizației grecești nu apucase apoi a se infiltra în sînul vieții românești, încît ea păstra, în o lume cu aspirațiuni și gîndiri schimbate, tot caracterul moștenit din vremurile de mult.

Lipsa totală de propășire intelectuală în care poporul român zăbovi din pricina predomnirii slavonismului lăsa ideilor religioase aceeași stăpînire neîmpărțită asupra spiritelor și conștiințelor.

Îndeletnicirea de căpetenie a acestui timp rămase tot religia. Chiar lui Paul de Alep, om al bisericii, îi părură boierii munteni *peste măsură de religioși*. În toate diminețile se duceau la biserica curții de asistau la „Ορθρον; după acea se urcau la domn și căutau de pricini în divan, apoi se coborau la liturghie și nu lăsau biserica pînă aproape de amiază, cînd plecau la prînz. Aici stăteau apoi pînă se aduceau lumînările, semnul sculării. Mulți din ei însă, cufundați prea adînc în viile domnului, nu se puteau scula și erau duși pe brațe de servitori. A doua zi dimineața veneau să sărute mîna domnului, pentru a-și cere iertare de cele spuse sau făcute cu necuviință în timpul beției. La sărbătorile mari, precum la Paști, Crăciun sau Bobotează, boierii și domnul își petreceau ziua și noaptea în biserică și după această cumplită oboseală căutau desfătarea în bogatele libații, în care deșertau, ca vrednici coborîtori ai dacilor, pahare de cîte o ocă din o singură răsuflare.

„În seara zilei de Paști (tocmai pe atunci cînd se afla Paul în Muntenia), toți preoții din diferitele tîrguri, însoțiți de sărmani, de cîntăreți și de coriști, se adună în bande, purtînd icoane și umblă prin poliție toată noaptea, vizitînd casele boierilor și dorindu-le bucurie pentru sărbători. Fiecare om sărută icoana și le dă cîte ceva; și abia ieșiți unii că alții îi urmează, și așa de la însăratele pînă la revărsatul zilei. Tot așa fac și lăutarii, din care cei mai mulți sînt din Turcia. La Bobotează se adună aici din toate părțile Țării Românești și din țările limitrofe mii de egumeni, preoți, călugări, diaconi, cu mitropolitul de Tîrnova și alți mitropoliți, atrași de speranța gratificațiunilor ⟨darurilor⟩. În Țara Românească sînt mai ales numeroși asemene clerici de industrie“ [42].

Țara Românească cuprindea pe timpul lui Matei Basarab 400 de mănăstiri, zidite cu strălucire, din piatră, a căror egumeni, împreună cu episcopii, obișnuiesc a veni înaintea sărbătorilor Nașterii, aducînd beiului mici daruri. Ei rămîn pînă după Bobotează, trăind la mesele ce le dă beiul și din ofrandele lui. În ajunul fiecărei sărbători însemnate se trag toate clopotele și se adună o mulțime de popor la biserici. În atari zile este obiceiul beiului a face cîte o masă pentru cler și călugări, alta pentru sărăcimea orașului și pentru călători și, după ospăț, se împărtește fiecăruia cîte o pomană.

La Paști, fiind și patriarhul Macarie [de Antiohia] la biserică, toți boierii îl rugară să le citească o rugăciune de iertarea păcatelor și se aruncară cu toții la pămînt înaintea lui. Nici un boier nu venea la biserică, în timpul cît stătu patriarhul în Tîrgoviște, pînă ce nu făcea vizita sa patriarhului, îngenunchind înaintea lui și sărutîndu-i mînile.

Aceeași stare de bigotism întîlnim și în Moldova, al cărui domn l-am văzut mai sus făcînd atîtea ofrande mărețe bisericilor grecești. Religiozitatea atît de mare în aparență era însă cu totul superficială; deși onorau pe Dumnezeu prin serbări și rugăciuni nesfîrșite, își băteau în fiece zi joc de numele lui, „luîndu-l în deșert“ în jurămintele lor, tot atît de des călcate pe cît și făcute.

Însuși clerul unei atari societăți nu putea fi mai de treabă decît dînsa și un document al acestui timp, din 1649, conține asupra purtării

călugărilor triste destăinuiri. Spune Matei Basarab în această scrisoare românească trimisă „județului cu 12 pârgari și vouă tuturor orășănilor și preuților și diaconilor de în orașul domniei mele din Argeș și vouă rumânilor mănăstirei din satul Flămînzești, că au înțăles domnia mea cum purtați mănăstirea domniei mele și călugării mei de val, cu cuvinte grele și rele cum nu s-ar cădea, de-i măscăriți și le aruncați năpăști că vă umblă cu femeile, de faceți mănăstirea și călugării de rîs și de mascara cum nu s-ar cădea“[48] [43]. Deși evlaviosul domn ia sub scutul său pe călugării mănăstirii, spunînd că „nici o răutate de la ei nu s-au văzut, ci-și păzesc lucrul și biserica cum se cade“, amenințînd pe toți acei ce i-ar năpăstui că vor plăti cu capul calomniile lor, totuși nouă ne vine greu a crede că orășenii să se fi jăluit așa domnului, fără nici un cuvînt. Apoi cum s-ar fi putut reținea călugării de la fapte imorale, cînd trăiau așa de bine și de răsfățat și, după cum spune cronicarul raportat mai sus, „cînd este omului bine zburdă hirea într-nsul“. Și călugărilor bine hrăniți și adăpați, cu „adaose de băutură“, le venea a zburda, și de aceste ale lor zburdăciuni se plîngeau orășenii din Argeș.

Iată trista priveliște ce o înfățișează biserica acestui timp. Cu o autoritate nemărginită asupra poporului, dînsa nu se folosea spre altă ceva din această poziție covîrșitoare decît spre căpătuirea membrilor ei și spre cîștigul bănesc, mulțămindu-se a recita și a psalmodia rugăciuni stereotipe, cele mai de multe ori în o limbă neînțeleasă; de altfel, neîndeletnicindu-se deloc cu moralizarea poporului, menirea supremă a bisericii, ba din contra, îmbiind pe oameni prin exemplul dat de organele ei la fapte și viață nemorale [44]. Această caracteristică lovește cu deosebire în călugări, căci clerul mirean — deși nu era mai deosebit decît cel pustnicit în îndeplinirea menirii sale — cel puțin nu înfățișa lumii priveliștea urîcioasă a unor oameni cu Dumnezeu în gură și cu diavolul în inimă. De aceea și vedem că încă de pe atunci exista antagonismul între călugări și preoții de mir, după cum se cunoaște aceasta din documentul de mai sus, în care și preoții și diaconii se jăluiesc domnului pentru purtarea călugărilor.

Cu toate aceste, biserica era singura îndeletnicire neinteresată intelectuală a acestui timp, neinteresată bineînțeles din partea închinătorilor nu a servitorilor ei. De aceea se întîlnesc foarte multe zidiri, reparări și înfrumusețări de biserici și mănăstiri și s-ar putea scrie volumuri întregi pentru a se înșira clădirile de acest soi înfăptuite în țările române, dacă prin înșirarea lor s-ar putea dobîndi un folos estetic, ceea ce din nefericire nu se întîmplă [45]. La aceste zidiri lucrau meșteri atît români cît și străini, mai ales greci (vor fi fost mulți români macedoneni cu nume grecești) și sîrbi. Așa bunăoară la zidirea mănăstirii Hurezul de Brîncoveanu găsim ca meșter pe Istrati lemnarul, care pare a fi fost român, Vucașin Caragea (un sîrb) pietrarul, iar ca zugravi, pe meșterii dați ca greci, Constantin și Ioan, și românii Andronic, Stan, Neagoe și Ioachim, Preda și Marin[49].

De altfel, toate petrecerile oamenilor erau mai ales aruncate pe partea fizică, cu foarte puțină împărtășire a inteligenței; procesiuni și sărbători religioase, parade militare, mese nesfîrșite, cu tobe, surle și lăutari, care produceau mai mult vuiet pentru ureche decît armonie

---

[48] *Arh. ist.*, I, 1, p. 106.
[49] N. Iorga, *Hîrtiile mănăstirii Hurezul [Hîrtii din Arhiva mănăstirii Hurezului]*, București, 1907, p. II, III, IV.

pentru suflet, vînători și alte petreceri de același fel, iată în ce omenirea acelui timp își găsea desfătarea.

De altfel, petrecerile curții chiar nu se deosebeau mult de acele ale poporului de rînd, precum se poate prea bine vedea din descrierea veseliilor ce se făcură la nunta fetei lui Gheorghe Duca cu Ștefan, fiul lui [Iliaș] Radu, în 1676. „S-au veselit două săptămîni cu feluri de feluri de muzici și de jocuri și pelivani și [de] pușci. Și giucau două danțuri pen ogradă și pe ulițe, cu toți boierii și giupănesele... Și un vornic mare purta un cap de danțu, iar ⟨și⟩ alt vornic mare alt cap de danțu, îmbrăcați în ⟨cu⟩ șarvanale domnești. Numai mirele și mireasa, fiindu ficiori de domnu, nu giucau la danțu pe afară, numai [ce giuca] boierii. Cît nu era nuntă, ci minune." Se poate mai desăvîrșită caracteristică a timpului, decît cele două lanțuri de boieri și jupănese frămîntînd praful curții și al ulițelor cu picioarele lor[50]?

Luxul cel extraordinar dezvoltat de curte trebuia să aibă înrîurire și asupra vieții boierilor, cu atît mai mult că și agonisita lor trebuia să crească în timp de liniște și sub favorul domnilor. Pe lîngă strălucirea hainelor, cele mai multe căptușite cu scumpe blănuri [46], ei mai ales puneau o îngrijire deosebită în întocmirea îndemînatecă și încăpătoare a locuințelor lor. Foarte bogate, luxoase și cu gust arhitectonic sînt palatele și bisericile lui Brîncoveanu. Stilul lor este cu deosebire același la clădirile profane și la cele religioase. Bolți în formă deosebită, rezemate pe coloane albe cu linii paralele ori răsucite asemenea celor de la palatele maure din Spania, care le dau un aspect ușor și aerian, după cum se vede lucrul din ruinele acestor clădiri ce au fost păstrate în paraclisul de la mănăstirea Mogoșoaia și palatul de la Mogoșoaia.

Paul de Alep ne spune bunăoară că palatul postelnicului Constantin Cantacuzino de la moșia lui, Filipeștii, era o zidire princiară care uimea simțirea și era mai frumoasă decît zidirile din capitala otomanilor. El spune: „Postelnicul are o încîntătoare baie caldă din frumoasă marmură, la care apa se aduce pe roate, din rîul ce slujește de asemene prin nenumărate canaluri pentru udarea livezilor și a grădinilor. Camerele sînt întocmai după modelul celor din Constantinopol. În adevăr, toți aristocrații ⟨boierii⟩ munteni posedă vile ⟨clădiri⟩ admirabile din punctul de vedere al arhitecturei. Fiecare din ei mai are cîte o mănăstire a sa, bine înzestrată. Toți rivalizează prin frumusețea zidirilor și a așezămînturilor. Aici se încheie toată mîndria și ambiția lor. Cînd se întîmplă că vreunul din ei să fie destituit, el se retrage la vila sa, petrecîndu-și restul vieții între zidirile și în vecinătatea mănăstirii sale".

Mînăstirea postelnicului era de asemene foarte bogată, după descrierea aceluiași călugăr. „Ea avea o cupolă înaltă centrală și trei altare, fiecare acoperit iarăși cu cîte o cupolă. Pe dinlăuntru biserica era zugrăvită cu tablouri precum: glorificarea lui Dumnezeu din cer, cu felurimi de făpturi și animale de apă și de uscat; glorificarea lui Dumnezeu în sînții săi cu virgine săltînd ca judecători, cu bătrîni și tineri, bătînd tobele și cîntînd din fluiere și alte asemenea picturi, toate admirabile și purtînd pecetea unui bun meșter, tot acel ce lucrase și în Moldova la mînăstirea lui Vasile-Bei (Trei Ierarhi). Tot așa coperiți cu tablouri religioase erau pereții scării ce conducea la ușa bisericei,

---

[50] Neculce, în *Letopisețe*, II, p. 238 [ed. I. Iordan, p. 152—153]. Petrecerile de la nunta lui Ștefan Radu descrise și de Ioan Kemeny în memoriile sale. Reprodusă această parte în Heliade, *Echilibru între antiteze,* p. 73 și urm.

interiorul ei, clopotnița pe dinlăuntru și pe dinafară și trapezul sau sala de mîncare a călugărilor". Sînt interesante subiectele zugrăvite pe pereții acestei din urmă săli. „Pe păretele din fund, judecata din urmă. Ceilalți trei păreți arată pe Dumnezeu creînd cerul și pămîntul. Eva răsărită din coasta lui Adam; cum dînsa dă lui Adam din pomul cel oprit, cum se acopăr cu frunze de smochin, îngerul păzind după alungarea lor ușa raiului, cum îngerii învață pe Adam a lucra pămîntul. Pe un alt părete era zugrăvită istoria fiului risipitor" [47].

După cum se vede, aceleași teme tratate și de Michelangelo în capela sixtină. Cum vor fi fost ele însă executate? Fără îndoială departe de acea idealizare a formelor, concepută de genialul maestru italian sub inspirația antichității. Cu toată asigurarea lui Paul de Alep că ele proveneau de la un bun meșter, vor fi înfățișat și ele caracterul neestetic al picturii bizantine a acelui timp, în care ideea era totul, iar forma nimic, adică tocmai tăgăduirea cerințelor artistice [48].

Tot în culori vii descrie și [Marco] Bandinus, trimisul papei în Moldova, pe la 1646, palatul princiar din Iași, spunînd că: „strălucea prin tapete, covoare, poale de mătase, aur și argint. Scaunele erau acoperite cu materii de in și împodobite cu cuie de argint și de aur". În aceste case strălucite predomneau bogățiile în toate manifestările vieții materiale.

Del Chiaro ne spune despre curtea lui Brîncoveanu că hamurile cailor erau împodobite cu paftale de aur, bătute cu pietre scumpe, că tacîmurile de masă erau de aur și cupa din care bea domnitorul de asemeni de aur, zmălțată cu pietre de smarand și rubin [49]; covoarele așternute prin odăi erau blăni scumpe care costau fiecare mai multe mii de lei. De cîte ori ieșea domnul la preumblare era urmat de o întovărășire de 30—40 de boieri care de care mai mîndru gătit[51].

Cu deosebire se punea un mare preț pe posesiunea unor cai frumoși, care costau adeseori sume colosale. Astfel ne spune Paul de Alep că careta domnească a lui Vasile Lupu era trasă de 6 cai suri și că domnul trimise să ieie pe patriarhul, spre a merge la mînăstirea Galata, în o sanie trasă de 4 cai negri, spre a contrasta cu albeața zăpezii căzute în acea zi. Vasile Lupu, în toate ceremoniile, apărea călare pe un hărmăsar turcesc de o mare valoare, împodobit cu o mulțime de galoane și de pietre scumpe. La sfințirea apei, la Bobotează, se aduseră spre a fi stropiți și harmasarii lui Matei Basarab, coperiți cu bogate harșale de brocart de aur, cu perle și pietre scumpe. Patriarhul îi stropi pe rînd în număr de 20, fiecare în preț de 1 000 de galbeni. În urma tuturor veni un comișel călare pe un catîr și un altul pe un măgar, în scop de a produce rîsul și veselia spectatorilor[52].

---

[51] *Codex Bandinus*, ed. Urechia, în *Analele Acad. Rom.*, II, XVI, 1895, p. 105. Del Chiaro, *[Istoria] delle moderne rivoluzioni*, p. 147. O idee despre obiectele la care țineau mult femeile acelor timpuri și ale celor anterioare ne-o dă inventarul averii mobile a doamnei Voica, soția lui Mihnea, cel ucis la Sibiu în 1510. Ea poseda bunăoară: 11 cupe de argint aurite, împodobite cu deosebite flori, 6 scatulci de argint aurite, 4 chisele mici de argint, 4 icoane îmbrăcate cu argint, 10 pahare românești de argint, o cană mare de argint aurită, 10 linguri de argint, o oglindă, 72 de pietre de granat, o blană purpură aurită turcească cu 36 de noduri de argint aurit, îmbrăcate cu cacom (zibelină); a doua blană de jder, iarăși cu fața aurită și cu 35 de noduri, a treia blană de pîntece de vulpe, tot așa împodobită; a patra blană venețiană cu fața galbenă, îmbrăcată cu piei scumpe și a cincea blană de atlas aurit, cu 37 de noduri de argint; 4 rochii de femeie, două de purpură turcească, una de atlas aurit și a patra galbenă de atlas simplu. 1514, Hurm., *Doc.*, XV, 1, p. 226.

[52] *Arh. ist.*, I, 2, p. 93, 108—109. Comp. un izvod de telegari din veac. XVII: 6 telegari galbeni la careta lui Vodă; 5 telegari murgi la careta doamnei; 6 cai pagi

Mesele erau foarte luxoase și zgomotoase. Tacîmurile: linguri, furculițe și cuțite erau de argint sau chiar de aur. Scaunul beiului, îmbrăcat cu catifea, stofă prea scumpă în acele timpuri, și țintuit cu cuie de argint poleite. Iată descrierea unei mese domnești la care a luat parte și Paul de Alep: „Toate talgerile stau acoperite cu altele asemenea lor pînă la timpul mesei cînd se ridică. Primul bucătar cînd vine cu o mîncare dusă de servitori, o prezintă beiului ridicînd acoperișul; dacă place beiului, el o pune înainte în tăcere și mănîncă: dacă nu, ridică ochii în sus și bucătarul o ia. Spătarul stă în tot timpul de-a dreapta beiului, ținînd în mînă sceptrul regal. Paharnicul stă de asemenea lîngă el și de cîte ori prezintă cîte un pahar beiului, gustă mai întîi din el, apoi i-l dă. La fiecare 3 sau 4 pahare de vin, lua beiul și cîte unul de bere. La banchetele de duminecă cîntă și muzica, de asemenea și la toate sărbătorile cele mari". Paul de Alep a asistat și la un asemenea ospăț sărbătoresc în Muntenia la Matei Basarab. El spune că „de cîte ori se aducea de la cuhne un fel de bucate, băteau tobele, sunau trîmbițele și se auzea ascuțitul țipăt al fluierilor. De cîte ori beiul ducea păharul la gură sunau iarăși trîmbițele și se descărcau tunurile de se cutremura pămîntul. Beiul sta cu capul gol și închina adesă pahare de cîte o oca de vin. Mai întîi fură închinate trei cupe in onoarea sărbătorii, apoi alte trei în numele beiului. Nimene nu putea scăpa să nu beie, sub nici un cuvînt, și toți cei admiși de masa domnească erau deprinși cu acest obicei. La trei pahare de vin se bea cîte unul de bere"[53].

Mari serbări se făceau mai ales la nunți, cu deosebire ale celor mari. În o descriere a celei dintre Timuș, fiul hatmanului cazacilor, și frumoasa Ruxandă, fiica lui Vasile Lupu, deși căsătoria, în sine politică, nu trebuia să fie plăcută nici domnitorului, nici, cu atît mai puțin, fiicei lui, se dădură totuși serbări strălucite, care ținură mai multe zile, petrecîndu-se cu lovituri de tun, cu muzică militară și, de altfel, mai ales turci și țigani. Adus în palatul, bogat mobilat, Timuș asistă la danțurile fetelor în cămara logodnicii, și anume sîrbe, după cîntecul țiganilor. În ziua nunții chiar se reîncepură danțurile, la care luau parte tinere fete și femeile boierilor, bogat gătite, și chiar domnul. Muzica lui Timuș era alcătuită din un organist, un trombon și trei

---

la Ramandi; 6 telegari murgi la hatmanul [Alexandru] Buhuș, 6 telegari albi la Vasile paharnic, 6 telegari roibi la Gavriliță hatmanul; 6 telegari roibi la vornicul Ghianghe; 6 telegari negri la Sturza paharnic, 6 telegari murgi la Enache clucerul. N. Iorga, *Studii și doc.*, VII, p. 24—25. De aceia și în epoca fanariotă se vede la boieri un lux mare în cai. (Mai jos, vol. V, cap. *Societatea și moravurile*).

[53] *Arh. ist.*, I, 2, p. 190. Paul Strassburg, l.c., spune că păharul în sănătatea domnului se bea în genunchi, *Monumenta Hungariae historica*, Strassburg Pál, *1631—1633, iki követsege es Rákóczy György*, p. 100: „Quoties praecipui magnates et boiari Valachiae domino ac principi suo vitam et successus pro poculo voverant toties more apud illos recepto ordine in genua procumbentes ebibebant".

Berea se constată și cu 100 de ani înainte ca cunoscută în Moldova. Alexandru Lăpușneanu vorbește de „Pyerbreyer... so das Byer mit Khostlichen Khreyttern vermischen". Doc. din 1560, în Hurm., *Doc.*, XV/1, p. 558.

Poporul de jos nu se lăsa mai în urmă cu băutura la petreceri. Găsim un curios catastih de cît s-a cheltuit cînd a murit Agripina:

25 taleri cînd a murit. Una bute vin
15 taleri la 20 de zile și poloboc de vin
15 taleri la 40 de zile și poloboc de vin
15 taleri la 1/2 an și poloboc de vin
20 taleri la un an și poloboc de vin. (Din veacul al XVI-lea, Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 1, p. 37.)

Dacă amintim băutura cea zdravănă dată la ospățul roman din Dacia, de 1 mai (Vol. I, p. 168), ne vom convinge că românii niciodată nu au disprețuit băutura.

viori, cîntînd arii poloneze, după care danțau cazacii. Se înțelege că nici mîncarea, nici băuturile nu fură crutate. Se dădură o mulțime de daruri nu numai mirilor, ci și întovărășirii lor și, după patru zile de zgomotoase petreceri, Timuș cu soția lui părăsiră Moldova[54].

Pe lîngă serbările arătate, se mai desfătau clasele înalte și în vînători, care se făceau pe o scară foarte întinsă în țările pe atunci sălbatice, pline de păduri și de fiare de tot felul. Asupra acestor petreceri cinegetice ne spune tot Paul de Alep că „vînătorile cele mari se obișnuiesc aici în ajunul Nașterii Domnului și în Sîmbăta luminată, fiind obiceiul că în acele zile să se pună pe masa domnului bucate pregătite din propriul lui vînat. Întovărășirea militară la o asemenea vînătoare se suia pînă la 10 000 de oameni. Sara se întoarseră cu un vînat imens, fiind urmați de cară de porci sălbateci, urși, vulpi, becațe și altele" [50].

Se mai făceau din cînd în cînd și părăzi militare, mai ales în Muntenia, unde numărul oștirilor era însemnat. Paul de Alep, care nu mai văzuse niciodată atîta armată împreună, exagerează numărul ei, arătînd a fi fost de 100 000, ceea ce el explică prin faptul că poporația Munteniei ar fi imensă și că toți fugarii din Turcia scăpînd aici, unde lesne se cîștigă mulți bani, se adună un foarte mare număr de soldați plătiți. Domnul asista la asemenea reviste militare din cerdacul ce era făcut în jurul turnului de la poarta curții domnești. După sfîrșitul revistei, calicii veneau să ceară mila domnească, și domnul arunca bani în mijlocul lor, rîzînd și veselindu-se de luptele și bătăile ce se nășteau de la apucarea lor — scene foarte caracteristice pentru barbaria moravurilor timpului[55]. Asemenea neorînduieli erau însă provocate de domn spre deosebita lui petrecere; altfel poliția era îndestul de severă, ceea ce era neapărat cu niște oameni atît de sălbătăciți. Noaptea nu avea voie nimene să umble pe stradă, pe cît timp era aprins un fanar în curtea domnească. Cine era prins umblînd prin oraș după aprinderea acelui fanar era bătut de străji pînă la moarte. Stîngerea fanarului în revărsatul zilei era semnul vestitor al învoirii circulației.

Starea femeilor era destul de înjosită. Dovada cea mai bună a puținei băgări în samă de care ele se bucurau față de bărbații lor ne-o dă testamentul făcut de jupîneasa Elina Cantacuzino, văduva vestitului postelnic, în 1682, cînd evlavioasa femeie pleacă la închinare la Ierusalim și în care, după ce ea pune pe Constantin stolnicul mai mare peste toți frații, adaugă următoarele povețe care astăzi ne pot părea foarte stranii: anume, îi leagă sub blestemul ei cel părintesc să nu-și plece urechile sub ascultarea cuvintelor jupîneselor lor, încă de cele proaste și vrăjbitoare „care fac fraților neviață, nici să se amestece ele în vorba voastră cînd veți avea între voi au pentru moșii, au pentru alte trebi, ci să-și păzească fiește care trebile. Iar de veți avea care cumva la mijlocul vostru ceva bănuială, ca niște oameni, iar voi singuri în taină să vă tocmiți și să vă împăcați..."[56]

De aceea, deși femeile apar adeseori în documente ca împricinate, ele nu sînt enumerate mai niciodată ca martori la întărirea hrisoavelor

---

[54] Vezi descrierea din 1652, în Hurm., *Doc.*, *Supl.*, II/3, p. 34. Un sol polon, delegat de Sigismund la nunta lui Bogdan din Moldova, în 1513, și fiind apoi revocat, din cauză că Bogdan arătase nemulțumire cu trimiterea lui, spune că preferă să nu meargă, căci nu voia din o *horă de fete* să ajungă în hora tătarilor. Hurm., *Doc.*, II, 3, p. 97.

[55] *Arh. ist.*, I, 2, p. 90.

[56] Testamentul reprodus pentru prima oară de noi în apendicele la vol. IV al *Istoriei românilor*, ediția I, p. 657—659, [ed. de față, p. 99, n. 52]. Reprodus de dl N. Iorga în *Documentele Cantacuzinilor*, p. 104—110.

sau a zapiselor. O excepție cam unică în felul ei, cel puțin eu nu am mai întîlnit, a devenit zapisul de danie din 1668, al lui Dumitru Prăjescu către Gavril Tăbărță, căruia îi botezase un copil, a moșiei Războieni, [în care] figurează între marturii întăritori, pe lîngă Dumitrașcu Boul, biv jitnicer, Toader Grama, biv cămăraș, Dumitrașcu Șeptilici, Vasile Ciolpan și Miron Brut și alți mulți oameni feciori de boieri, este înșirată și Maria Prăjescu, cluceroaia, a lui Toader Prăjescu[57].

În privirea socială băgăm de samă că clasele nu erau încă ajunse în starea de caste, cum devin pe timpul Fanarioților. Așa, bunăoară, un document din 1674 ne arată că „Mihai neguțitorul era ginerele postelnicul Andronachi", nefiind încă pe atunci rușine de a se încuscri breasla boierească cu cea neguțitorească[58] [51].

Cît despre poporul de jos, starea lui era tot aceea în care din nenorocire îl vedem și astăzi, cu foarte mică deosebire. Paul de Alep ne descrie bunăoară locuințele țăranilor, construite din bîrne, avînd ca mobile niște lavițe așezate împrejur, cu o masă la mijloc. În fiecare casă o sobă mare, al cărei exterior formează un fel de pătrat de lut verde sau roș, menit a primi fumul în el, sprijinit pe doi stîlpi, cu un capac de fier în vîrf, care se numește în limba poporului *capdur* (cuptor). Și la cei bogați se află în casă cîte un asemenea, făcut însă din olane lustruite [52].

Pe cînd din casele clasei culte cuptorul a dispărut de mult sau a fost relegat în bucătărie, el se ridică încă astăzi în locuința țăranului. La noi au făcut progrese numai clasele superioare; temelia națiunii, partea muncitoare și într-adevăr productivă, a rămas tot în starea în care se afla pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu, în acea în care se afla chiar pe timpul lui Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș; ba am putea urca această identificare mult mai sus, căci nu știm în ce se va fi deosebit locuința, portul, mobilierul, uneltele și hrana sălbatecului dac de acele cu care se slujește astăzi sprijinitorul vieții noastre celei în multe priviri atît de civilizate!

NOTE ȘI COMENTARII

[1] — Mihnea al III-lea (Mihai Radu) domnește după, nu înainte de Matei Basarab (1658—1659). În afară de el, mai sînt de amintit încercările lui Șerban Cantacuzino, Ștefan Petriceicu sau Dimitrie Cantemir de a se izbăvi de dominația otomană.

[2] — Nu se poate vorbi încă de boieri „naționali"; în plus, în partida Bălenilor se găseau și boieri de origine greacă, astfel încît nu se poate susține că ambele partide luptau împotriva grecilor.

[3] — Despre patrie și moșie vezi Alexandru Hanță, *Ideea de patrie în literatura română*, Buc., 1976. Identitatea dintre patria mare și moșia personală rezultă și din unele documente. Astfel, la 27 nov. 1632, cînd locuitorii din satul Paraipani refuzau să asculte de proprietara moșiei, mănăstirea Radu vodă, pe mo-

---

[57] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III, 2, p. 54. Această participare a unei femei ar părea să-și aibă explicare în faptul că Maria Prăjescu era proprietară vecină, ca să nu reclame mai tîrziu dreptul de protimisis. Un doc. din 1669 spune că „Maria, jupîneasa lui Toderașcu Prăjescu, care iaste răziași cu mine, Gavrilaș Tăbărță", ce cumpăra pămîntul de la Dumitru Prăjescu, ruda lui Toderașcu, *ibidem*, p. 129. Că lucrul era așa, se vede din alt document, *ibidem*, p. 130, în care Tăbărță întreabă pe Prăjescu dacă poate vinde alt loc din apropiere.

[58] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III, 2, p. 122. Vezi și 1671, *ibidem*, p. 124. Mai multe amărunțimi asupra vieții sociale, în N. Iorga, *Femeile în trecutul românesc* [1909].

tiv că sînt dorobanţi şi călăraşi în slujbă domnească şi că, în această calitate, au luat parte la lupta cu tătarii, Matei Basarab le spune: „de-aţi stătut împotriva vrăjmaşilor, pentru casele voastre aţi stătut, ca să nu vă robească tătărăi feciorii“ (DRH, B, vol. XXIII, p. 320). În mintea ţăranilor nu exista încă ideea sau noţiunea de patrie, aşa cum susţine şi Xenopol.

[4] — Principala acuzaţie nu era aceea că grecii „se apucă de dregătorii“, ci că strică „toate lucrurile bune şi adaugă legi rele şi asuprite“, „amestecă domniile şi vînd ţara fără milă şi o precupescu pre camete asuprite“ (adică cu dobînzi mari — N.S.). Vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab*, Buc., 1982, p. 18—19.

[5] — Nu exista o „dregătorie“ de capuchehaie, slujba putînd fi îndeplinită, pe rînd, de dregătorii de încredere ai domnului. Vezi A. Golimas, *Despre capuchehăile Moldovei şi poruncile Porţii către Moldova pînă la 1829. Contribuţii la cunoaşterea raporturilor de drept dintre Moldova şi turci*, Iaşi, 1943.

[6] — Dintre cei cinci fraţi Ruset, cel mai celebru a fost Iordache, marele intrigant al epocii; trei dintre fraţii săi: Lascarachi, Mihalachi şi Scarlatachi au fost capucheiaialele lui C. Cantemir la Poartă; al cincilea frate, Manolache, a fost staroste de Putna, mare postelnic şi mare vornic. Vezi I. Neculce, *Cronica*, indice şi N. Stoicescu, *Dicţionar*, p. 438—440.

[7] — Iordache Ruset a fost căsătorit cu Safta Racoviţă, mătuşa lui Mihai Racoviţă; fiind deci unchiul domnului, avea mare trecere la acesta (*ibidem*, p. 436—437).

[8] — Dintre numeroasele cazuri cunoscute amintim pe acelea ale celor trei fraţi Cantacuzino: postelnicul Constantin s-a căsătorit cu Elina, fiica lui Radu Şerban din Ţara Românească; Toma vornicul s-a însurat cu Eftimia, fiica lui Miron Ciolpan clucerul şi nepoata lui Miron Barnovschi şi apoi cu Ana, fiica lui Voruntar Prăjescu mare comis din Moldova, iar Iordache vistierul s-a căsătorit cu Catrina, fiica lui Pătraşco Şoldan mare logofăt şi apoi cu Alexandra, fiica lui Mateiaş Gavrilaş mare logofăt, de la care a primit o mare avere. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, s.v. Pentru alte cazuri vezi amănunte în aceeaşi lucrare.

[9] — *Ceea ce caracterizează* — printre altele — *poporul român este marea sa putere de asimilare a elementelor străine aşezate pe teritoriul său*, şi aici Xenopol are perfectă dreptate.

[10] — Xenopol exagerează puţin cu necinstea şi jaful; se înţelege că acestea erau practicate — ca pretutindeni în Europa — îndeosebi de „treptele cele mai înalte“, care deţineau puterea economică şi politică; cei „de jos“ nu aveau pe cine să mai năpăstuiască, ei fiind cei exploataţi. Nu se poate susţine deci că tot poporul român înota în corupţie, cum afirmă autorul.

[11] — Este vorba de aşa-numitul „descălecat“, despre care vezi vol. II, cap. I, cu notele aferente.

[12] — Ţările române nu au ajuns niciodată în stare de „descompunere“, chiar dacă, uneori, clasa conducătoare a dat semne de slăbiciune sau corupţie.

[13] — Totuşi, la crearea statului naţional unitar polon, în 1918, cele trei puteri care îşi împărţiseră fostul regat au trebuit să elibereze părţile anexate.

[14] — După cum s-a arătat, Ştefan cel Mare nu-şi putea sfătui fiul „să închine ţara la turci“, deoarece o „închinase“ el singur, pe baza marilor victorii obţinute. Vezi Ştefan S. Gorovei, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observaţii pe marginea unor texte* (R. Ist., 1982, nr. 7, p. 807—821).

[15] — Despre problema proprietăţii feudale vezi vol. III, p. 419 şi urm.

[16] — Constatare justă; lucrările cu caracter practic, menite să răspîndească cunoştinţele necesare dezvoltării a riculturii şi meşteşugurilor, vor începe să apară numai în sec. XVIII, şi aceasta mai întîi în Transilvania. Despre această problemă vezi îndeosebi Cornelia Bodea, *Preocupări economice şi culturale în literatura transilvană dintre anii 1786—1830* („Studii“, 1956, nr. 1, p. 87—106).

[16 bis] — Este vorba de două citate diferite din cronica lui Miron Costin, pe care Xenopol le combină; cel de-al doilea (cu care — după Xenopol — Costin „sfîrşeşte“ zugrăvirea bunei stări a Moldovei) este de fapt primul şi nu are legătură cu cel pe care îl precede la Miron Costin (*Opere*, p. 110). Textul exact — pe care nu l-am putut îndrepta pentru că ar fi presupus multe schimbări — este cu totul diferit: „Că de au fost cîndva vremi fericite acestor părţi de lume, atuncea au fost. Plină Ţara Leşască, oi dzice, de aur, la care pre acele vremi curea Moldova cu boi de negoţ, cu cai, cu miiere şi aducea dintr-aceia ţară aur şi argint. Oi putea dzice că sărac nu să afla pre acele vremi, doară care nu-şi vrea să aibă. Ţara Leşască la aceea scară de fericie să suisă, precum şi singuri leşii dzic şi scrisorile lor, care nici o crăie pre acele vremi nu era deopotrivă; în bine şi în dezmierdăciune pre atuncea leşii şi aşea şi ţara noastră... Că era la mare zburdăciune ţărîle aceste. Şi care ţări să suie prea la mare bivşuguri, zburdeadză hirea omenească peste măsură şi zburdăciunea naşte păcatul şi pre păcatul urmadză mînia lui Dumnedzău“. (*Opere*, p. 119—120).

[17] — Despre numeroasele cazuri de fugă din pricina dărilor din vremea domniei lui Matei Basarab vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 84—90, unde se arată că în perioada 1636—1650 s-au înregistrat 65 de cazuri de fugă de bir, față de numai 8 cazuri amintite în documentele din perioada 1621—1635.

[17 bis] — Textul vorbește despre mai mulți locuitori, care „fiind fostu oameni slobozi de moșie din siliștea Megiiașilor, cînd au fost în zilele răposatului Matei vodă, ei fiind fost fugiți pentru bir de taleri cu toți moșnenii den Megiiași, i-au fost plătit atuncea de toate dăjdile lor Bunea [Grădișteanu] vistier, moșul Bunei comis, și au căzut toți oamenii de acolo să-i fie rumâni și cu toată moșiia lor Bunei vistier". (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, Țara Românească*, p. 223).

[18] — Nu există un popor al Moldovei, separat de cel român. Ca moldovean, Xenopol este puțin cam subiectiv în ce privește pe moldoveni. Ce să spunem atunci de suferințele îndurate de iobagii români din Transilvania, supuși unei duble exploatări — sociale și naționale — de nobilimea maghiară?

[19] — Despre ctitoriile epocii lui Matei Basarab vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 216—227, unde se arată că este vorba de 115 lucrări de construcții noi, refaceri și reparații, o cifră impresionantă, pe care nu o întîlnim în alte epoci. Vezi și Veniamin Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, Buc., 1982.

[20] — Relația este publicată, cu multe diferențe, în *Călători străini*, VI, p. 100—101.

[21] — Vasile Lupu a avut numai două fiice: Maria, căsătorită cu Ianusz Radziwill, și Ruxandra, măritată de nevoie cu sălbaticul cazac Timuș Hmelnițki; Stanislaw Koniecpolski, hatman al Poloniei, nu a fost ginerele lui Vasile Lupu.

[22] — După alte informații, C. Șerban ar fi plătit sultanului și marelui vizir suma de 1500 de pungi (750 000 de piaștri), plus cadouri în valoare de 250 000 de piaștri trimise hanului tătarilor și pașei de Silistra. Vezi N. Stoicescu, *Constantin Șerban*, Buc., 1990 (Col. Domnitori și voievozi).

[23] — Despre circulația monetară din această epocă vezi Florica Moisil, *Monetele din Țara Românească în timpul lui Constantin Brîncoveanu* („Cronica numismatică și arheologică", 1934, nr. 97.

[24] — După calcule mai exacte, între 1698—1702, C. Brîncoveanu a depus 196.498 ducați la Veneția și 244.884 florini la Viena (Al. Doboși, *Depozitele lui Constantin Brîncoveanu la „Banca di Venezia"*, în „Observatorul social-economic", VIII, 1938, nr. 1, p. 70—80). Vezi și C. Esarcu, *Acte privitoare la un depozit de bani al lui Constantin vodă Brîncoveanu la Zecca Veneției (monetăria)* (RIAF, II, 1883, p. 145—176), care publică documente dintre anii 1717—1753 cu știri interesante despre averea domnului și soarta ei.

[24 bis] — Soția lui C. Brîncoveanu avea numeroase proprietăți în Oltenia, de aici interesul ei de a le păstra. În timpul stăpînirii austriece în Oltenia, proprietățile boierilor rămași în Muntenia au intrat în stăpînirea statului ca bunuri fiscale. Vezi C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, II, p. 310.

[25] — Despre imensa avere a lui C. Brîncoveanu vezi: N. Iorga, *Studii și documente*, XIV, p. 350 și urm.; Ioan Lupaș, *Documente istorice privitoare la moșiile brîncovenești din Transilvania și Oltenia, 1654—1823*, Cluj, 1933, P. Șt. Năsturel, *Diata doamnei Marica a lui Constantin vodă Brîncoveanu* (GB, 1960, nr. 3—4, p. 316—320); Sp. Cristocea, *Două documente inedite din vremea lui Antonie vodă din Popești privind domeniul familiei Brîncoveanu* („Studii și comunicări", Pitești, 1971, p. 229—237); Iolanda Țighiliu, *Domeniul lui Constantin Brîncoveanu*, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, Buc., 1989, p. 74—94 (principala lucrare).

[26] — Principalele ctitorii ale lui C. Brîncoveanu — trecute greșit la starea economică — sînt: curțile domnești din București și Tîrgoviște, refăcute în mare parte, palatele și casele de la: Doicești și Potlogi-Dîmbovița, Mogoșoaia, Obilești — Ilfov, Sîmbăta — Făgăraș, casele bănești din Craiova; mănăstirile: Horezu, Brîncoveni, Sîmbăta — Făgăraș, Sf. Gheorghe Nou — București, Mamu, Surpatele — Vîlcea, Adormirea — Rm. Sărat (aceasta împreună cu M. Cantacuzino); bisericile de la: Mogoșoaia, Doicești, Potlogi, Ismail și Făgăraș, clopotnița de la mitropolia din București, precum și numeroase lucrări de refacere și repictare la: episcopia Buzău, m-rea Gura Motrului, m-rea Sadova, Biserica Domnească mare și biserica Sf. Dimitrie — Buzinca din Tîrgoviște etc. Vezi: N. Stoicescu, *Bibliografia Țara Românească*, I—II; idem, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București;* idem, *Mănăstirea Brîncoveanu* (M.A., 1986, nr. 2, p. 208—226). Vezi, de asemenea: V. Drăghiceanu, *În amintirea lui C. Brîncoveanu, 1714—1914. Lăcașurile voievodului. Ochire arheologică*, Buc., 1914; G. Popescu-Vîlcea, *Inițiator și protector al unui nou stil în arta românească: stilul*

brîncovenesc (BOR, 1964, nr. 9—10, p. 900—915); A. Sacerdoţeanu, *Constantin Brîncoveanu şi ctitoriile sale din Oltenia* (MO, 1964, nr. 9—10, p. 708—727); Vasile Drăguţ, N. Săndulescu, *Arta brîncovenească,* Buc., 1971; Florentina Dumitrescu, *Ornamentation dans la peinture murale de l'époque du prince Constantin Brîncoveanu* („Revue roumaine d'histoire d'art", 1965, p. 95—110); eadem, *Trăsături specifice ale sculpturii în lemn brîncoveneşti,* în vol. *Pagini de veche artă românească,* II, Buc., 1972, p. 257—306); eadem; *Sculptura în lemn brîncovenească. Studii şi repertoriu,* în *Pagini de veche artă românească,* III, Buc., 1974, p. 7—146; Adriana Maxa, *Ornament în piatră la palatul Mogoşoaia. Stilul brîncovenesc* (AMN, 1976, p. 373—383); Anca Vasiliu, *Pictura murală brîncovenească. Context cultural şi trăsături stilistice* (SCIA, 1982, p. 26 şi urm.); Răzvan Theodorescu, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550—1800),* II, Buc., 1987, p. 82—104; Răzvan Theodorescu, *„Dunga cea mare a rodului şi neamului său". Note istoriste în arta brîncovenească,* în vol. *Constantin Brîncoveanu,* p. 180—201; Daniel Barbu, *Arta brîncovenească: semnele timpului şi structurile spaţiului,* în acelaşi volum, p. 233—261.

Trebuie să menţionăm însă că din aceeaşi epocă datează numeroase alte monumente ridicate sau refăcute de marii boieri, îndeosebi de membrii familiei Cantacuzino, dintre care amintim schiturile şi mănăstirile: Baia de Aramă, Bascov, Berca, Bordeşti, Colţea din Bucureşti, Dideşti, Hotărani, Sinaia etc., precum şi bisericile din: Afumaţi — Ilfov, Corbii Mari, Fălcoiu, Pătroaia, Stîlpu — Buzău, Stolnicu din Tîrgovişte, Vădeni — Gorj etc., despre care vezi N. Stoicescu, *Bibliografia Ţara Românească* şi *Repertoriul Bucureşti,* s.v. (Este vorba de peste 80 de monumente!)

Despre unele din aceste ctitorii (Horezu şi Colţea) sau despre unele opere de artă (argintărie) Xenopol a amintit şi în vol. III, unde a existat şi un paragraf de artă. Adăugăm la notele de acolo studiile Minervei Nistor, *Noi identificări de lucrări ale argintarului braşovean Georg May* („Cumidava", 1971, p. 55—69); eadem, *Argintarii May, reprezentanţi ai artei brîncoveneşti şi postbrîncoveneşti. (Identificări de lucrări)* („Cumidava", 1983, nr. 2, p. 107—119).

Mai amintim că în această epocă apare foişorul, categorie de monumente din care a fost studiat cel de la curtea domnească din Tîrgovişte. Vezi Maria Georgescu, *Influenţe orientale în arta brîncovenească. Apariţia şi răspîndirea foişorului în arhitectura sec. XVII şi XVIII. Foişorul de la Curtea domnească din Tîrgovişte* („Valachica", 1976, p. 271—281).

Deosebit de importante sînt apoi aşa-numitul post-brîncovenism, supravieţuirea stilului brîncovenesc în Ţara Românească pînă către 1800 (Răzvan Theodorescu, *Civilizaţia românilor,* II, p. 98—99), ca şi influenţa stilului brîncovenesc în Transilvania, probleme pe care Xenopol nu avea cum să le cunoască în vremea în care îşi redacta opera. Despre acest ultim aspect vezi îndeosebi: Eugenia Greceanu, *Ţara Făgăraşului, zonă de radiaţie a arhitecturii de la sud de Carpaţi* (BMI, 1970, nr. 2, p. 35—50); Marius Porumb, *Zugravi de şcoli brîncoveneşti din Transilvania primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea,* în vol. *Ştefan Meteş la 85 de ani,* Cluj-Napoca, 1977, p. 413—416.

[27] — Despre aceste numeroase danii vezi T. G. Bulat, *Daniile lui Constantin vodă Brîncoveanu pentru Răsăritul ortodox* (BOR, 1964, nr. 9—10, p. 937 şi urm.). Despre dania făcută m-rii Sf. Pavel de la Muntele Athos vezi idem, *O danie neobişnuită făcută de Constantin-vodă Brîncoveanu m-rii Sf. Pavel de la Athos* (G. B., 1965, nr. 9—10, p. 849—855).

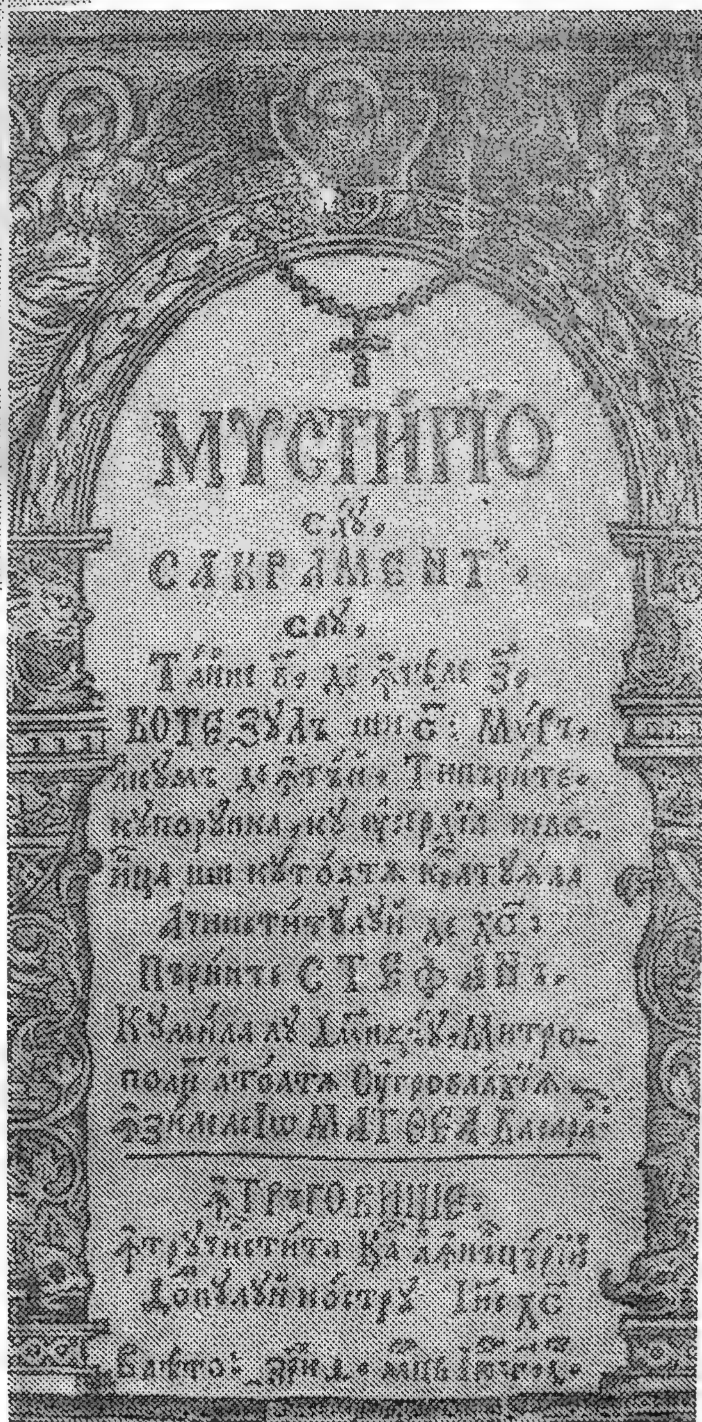
[28] — Dania către mitropolia din Alba Iulia era mai veche, de la Matei Basarab, fiind reînnoită apoi de Antonie vodă din Popeşti şi de C. Brîncoveanu. Vezi Silviu Dragomir, *La donation du prince Antoine à l'église métropolitaine de Transylvanie* (RHSEE, 1927, p. 30—37); N. Densuşianu, *Donaţiunea princîpelui Constantin Brîncoveanu pentru mitropolia din Alba Iulia, 1698* („Arhiva pentru filologie şi istorie", 1867, p. 453—454). Ambele documente au fost publicate de I. Lupaş, *Documente istorice transilvănene,* I, Cluj, 1940, p. 326 şi 461—464. C. Brîncoveanu a dăruit mitropoliei din Alba Iulia şi moşia Merişani — Argeş (T. G. Bulat, *Daniile,* p. 937—938).

La aceste danii, trebuie să adăugăm şi cei 50 de taleri anual dăruiţi bisericii din Făgăraş. Vezi M. Păcurariu, *Ajutoarele acordate de Ţara Românească bisericii ortodoxe din Transilvania* (M.O., 1960, nr. 9—10, p. 145).

[29] — A fost publicată de C. D. Aricescu, *Condica de venituri şi cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202—7212 (1694—1704),* Buc., 1873 (din „Revista istorică a arhivelor statului").

Fără îndoială că datele oferite de A. D. Xenopol despre veniturile şi cheltuielile Ţării Româneşti în timpul domniei lui Brîncoveanu ar fi fost mai complete dacă pe acea vreme ar fi fost cunoscut *Jurnalul catastih* al domnului din perioada 1709—1714, descoperit de curînd la Atena, semnalat şi analizat de Ion

Pagină din pravila slavo-română din 1580
(Academia Română, mss. slav r. 592).

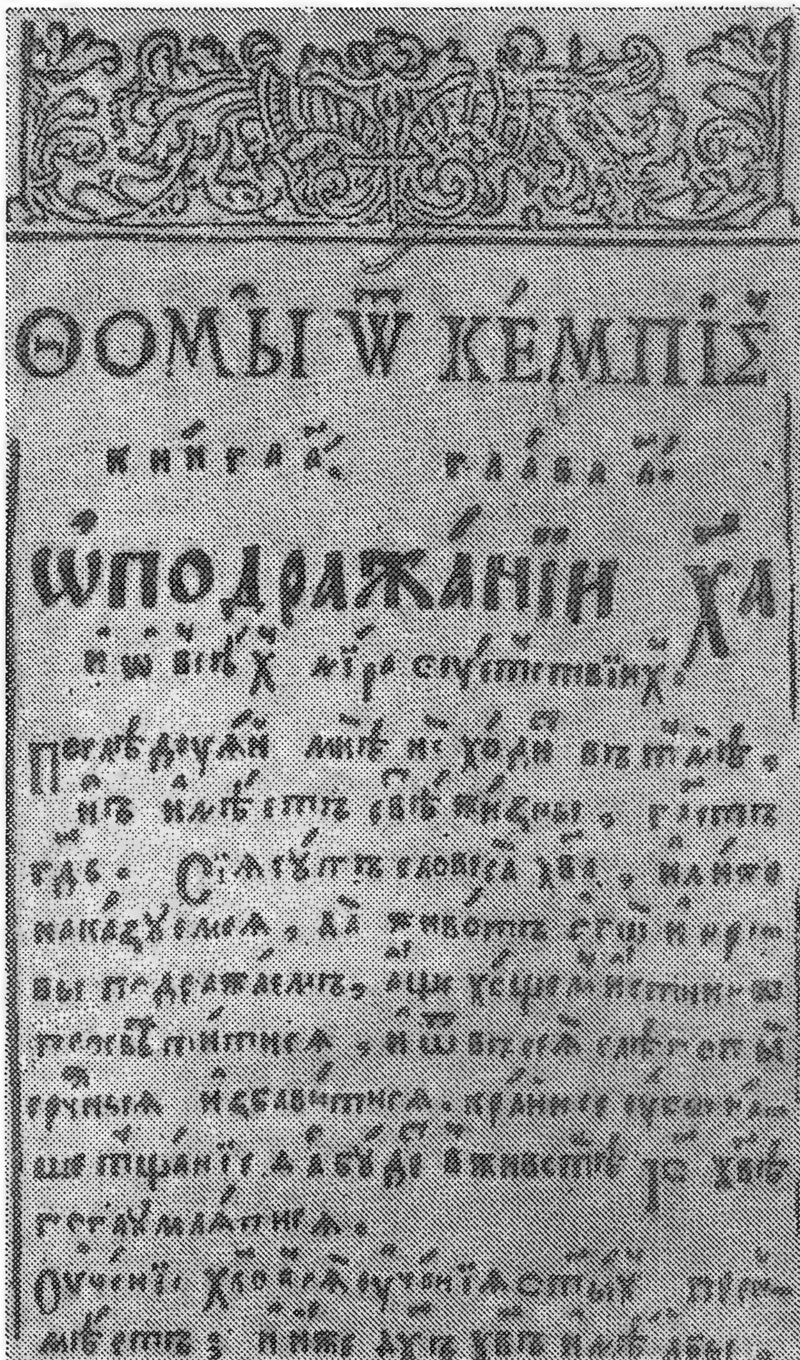

МУСТИРІО

САКРАМЕНТ

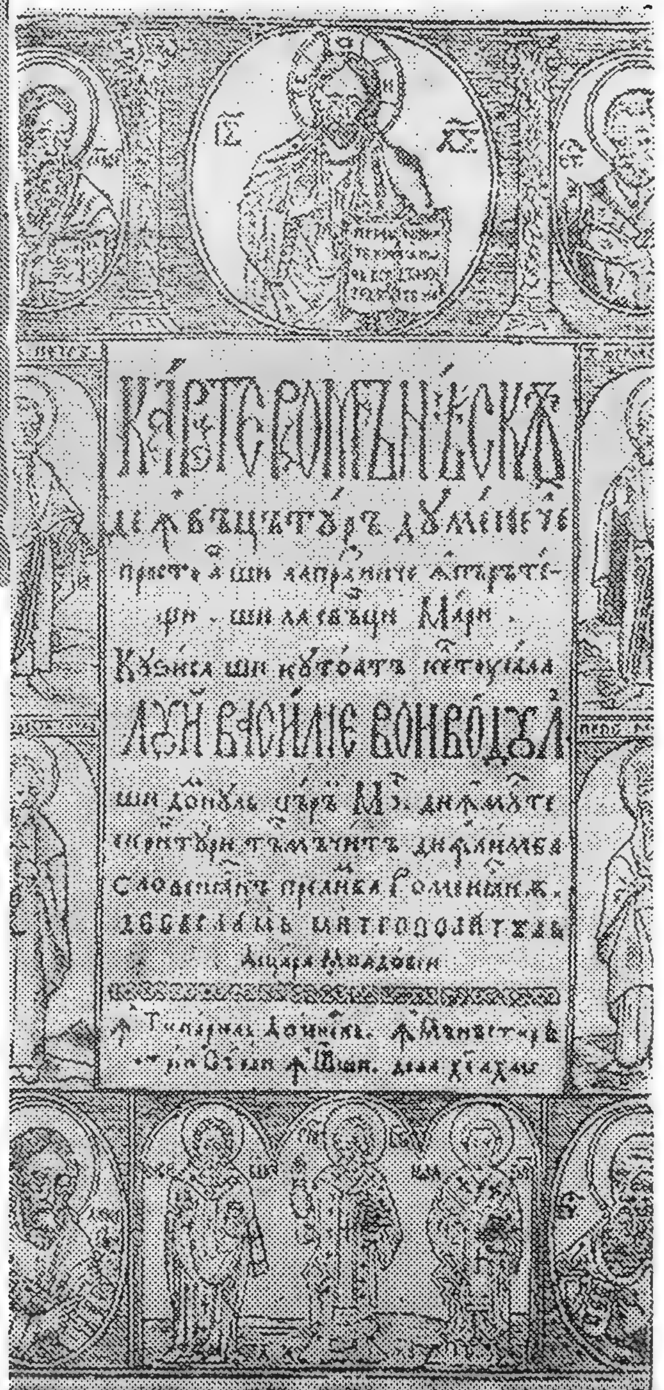
СТЕФАН

Търговище

Mystirio sau *Sacrament*. Foaia de titlu.

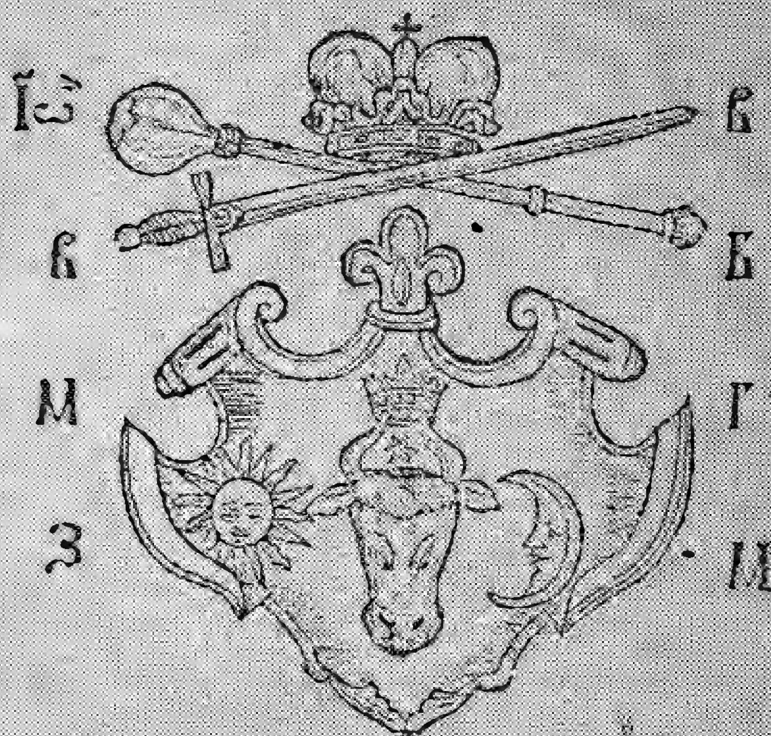

Imitatio Christi, 1642.

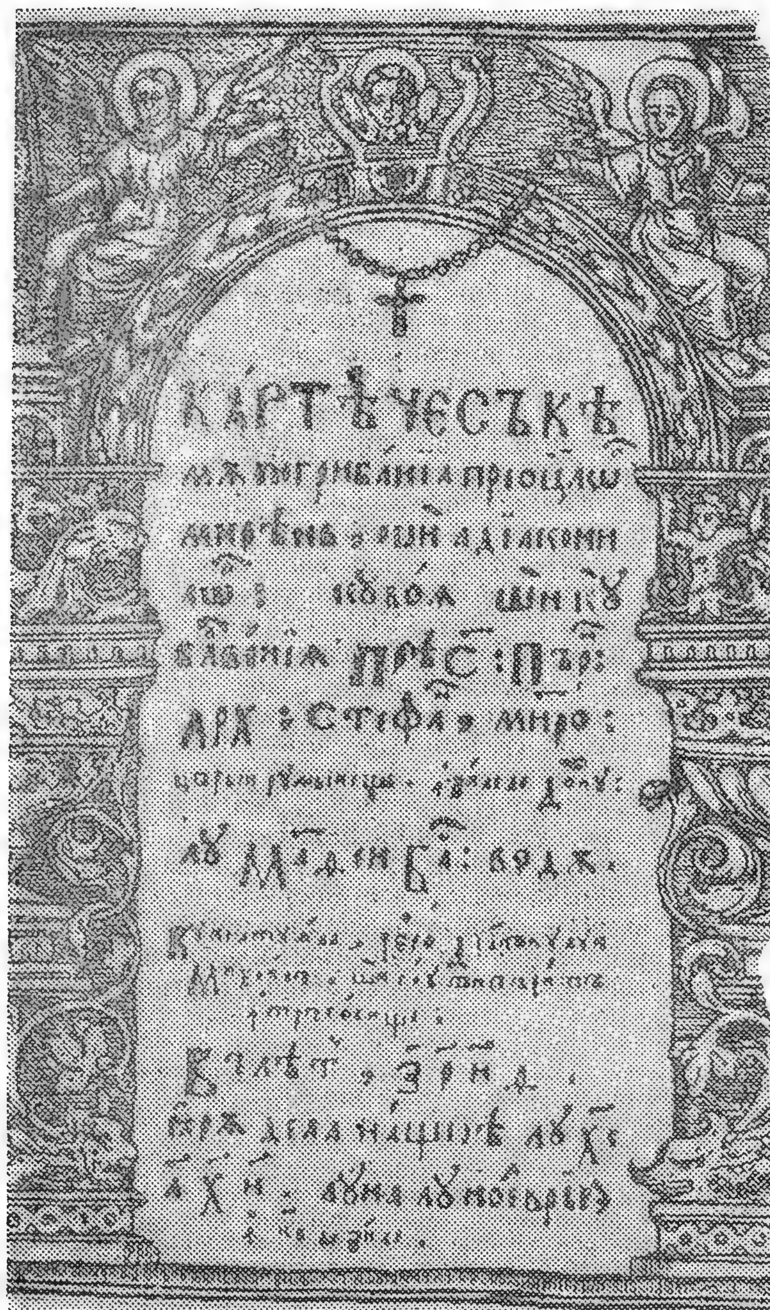
Carte românească de învățătură (Cazania lui Varlaam), Iași, 1643. Foaia de titlu.

СТИХꙊРИ ꙞСТЄМА ДОМНІЄИ.
Молдовїи.

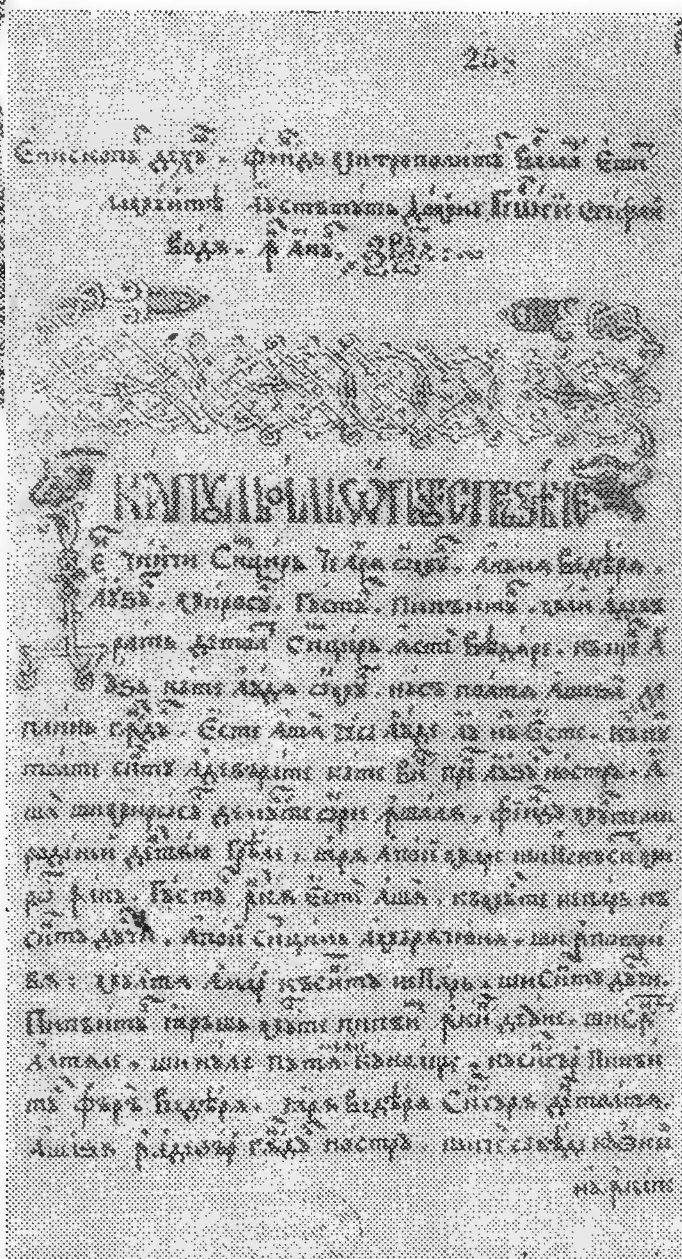
Дешѝ вѣи оу́ндевѣ сѣмнь грóзникь,
съ нꙋ те мири кѫдъ сѫмтъ пꙋтерникь
Къ пꙋтерникꙋль пꙋтерѣле ꙟкипꙋѣще,
ши славитꙋль подоабеле єпизмꙋєще
Капь де боуѫрь ши ла дóмнии Молдовенєщи,
капꙋтерѣ ачеин хїєри съшєкꙋноскꙋщи,
Деꙋнде мꙋр. домни спре лаꙋдъ шаꙋ фъкꙋт кале,
дꙋпь карїи ши Василїє воєводъ чєпꙋлдє кꙋрꙋрнал сале.
Кꙋ бъꙋцъ тꙋри чє цара са теменеще,
немꙋрнтори нꙋме пре лꙋме шїє зидєще.

Stihuri la stema Moldovei din Cazania lu Varlaam.

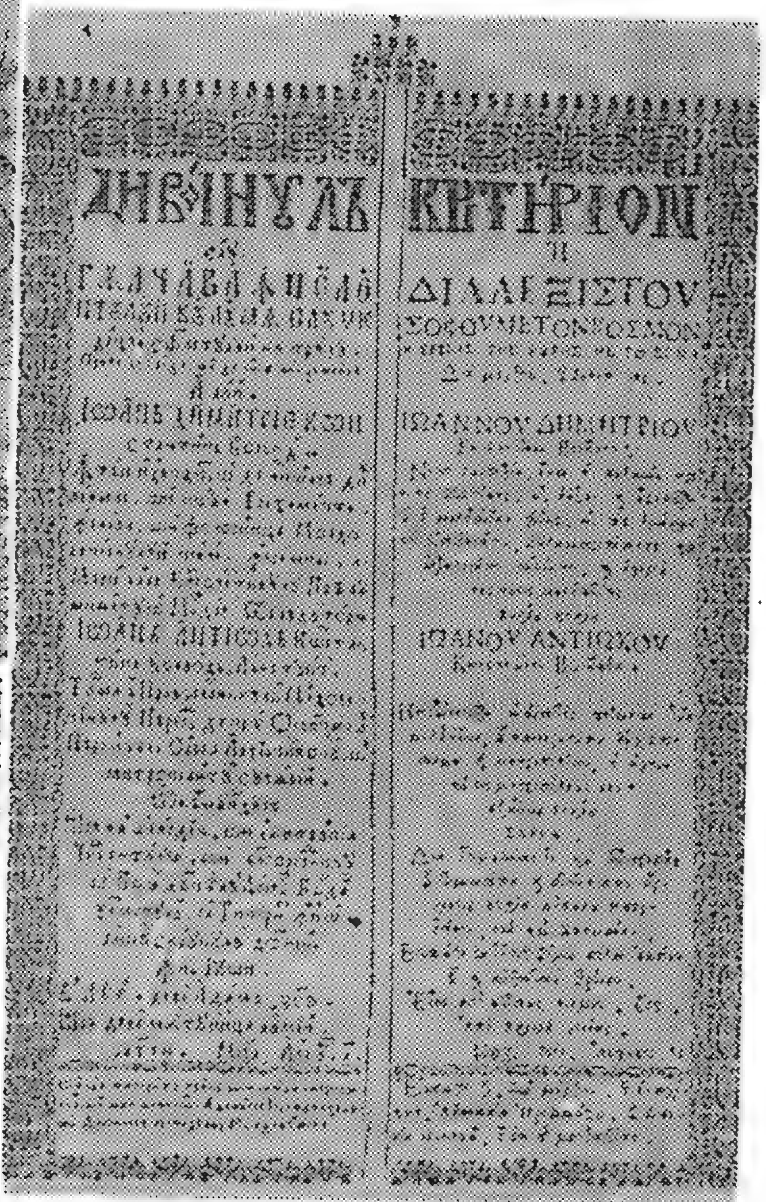
Foaia de titlu la *Pogribania*, 1650.

Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron Vodă.
(Academia Română, mss. rom. nr. 2601)

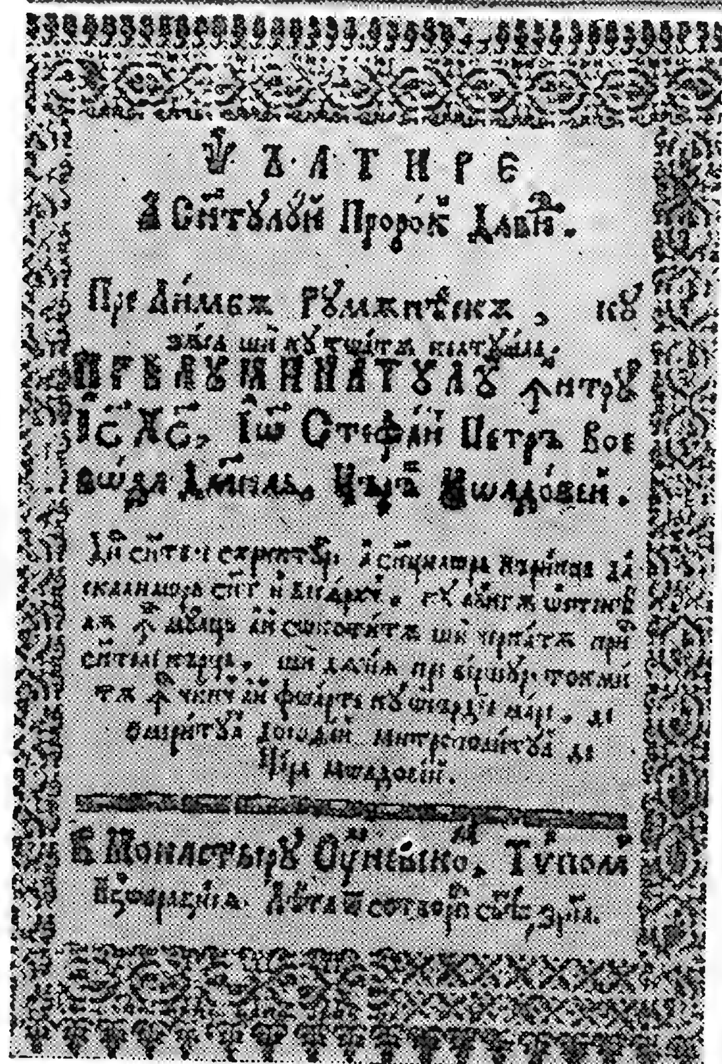
Ilustraţie din *Evanghelia* apărută la București, 1682.

ДИВАНУЛ

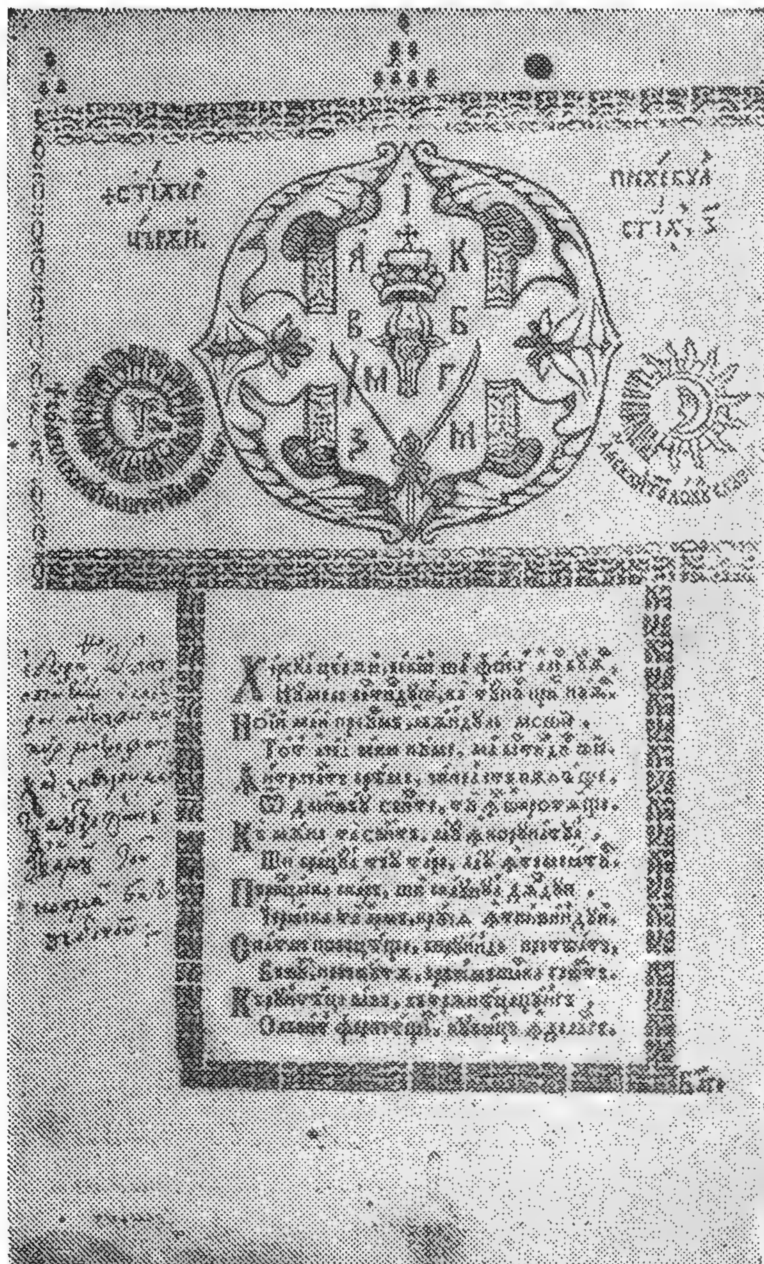
ΚΡΙΤΗΡΙΟΝ

Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Iaşi, 1698.

Ѱалтире

Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, 1673.

Dimitrie Cantemir, *Divanul* (foaia de titlu, verso).

Desfrînata lume sau Trupul și Omul înțelept sau Sufletul, gravură din *Divanul*.

Triod, Buzău, 1700.

Sf. Constantin, gravură din *Cuvînt panegiric la marele Constantin*, *București*, 1701.

Stema Țării Românești pe *Psaltirea* în limba arabă, 1706.

Radu Mircea, *Un document inedit scris de Constantin Brîncoveanu. Catastihul-jurnal* (MI, 1979, nr. 7); idem, *Constantin Brîncoveanu. Însemnări de taină* („Manuscriptum", 1985, nr. 4, p. 7—33); idem, *Constantin Brîncoveanu în mărturii proprii. Jurnalul catastih, 1709—1714,* în vol. *Epoca brîncovenească,* coordonator Ion Pătroiu, Craiova, 1989. Datele din acest document completează pe cele cunoscute lui Xenopol din *Condica vistieriei.*

[30] — Modul de impunere a dărilor a fost studiat, pe baza *Condicii vistieriei* lui C. Brîncoveanu, de D. Mioc, *La répartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVIIe siècle en Valachie,* în vol. *L'impôt dans le cadre de la Ville et de l'Etat,* 1966, p. 296—316.

Despre darea numită văcărit, introdusă de C. Brîncoveanu, vezi V. Mihordea, *Văcăritul, dare temporară* („Studii", 1968, nr. 3, p. 449—467).

Este interesant de semnalat faptul că, la înființarea văcăritului, domnul arăta că țara avea o datorie de 300 de pungi de bani (= 150 000 taleri) „ce face numai dobînda acestor bani pre an cîte 50—60 de pungi" (SMIM, V, p. 436).

Pentru a avea o imagine asupra nenumăratelor dări ce se plăteau în această epocă (circa 70!), le menționăm aci, după documentele vremii: banii lui Ali pașa (sau birul lui Ali pașa, birul șeicilor, din care se făceau șeici pentru turci); banii Vozianilor (pentru cetatea Oceakov); birul cailor; birul cheltuielii vistieriei; birul datoriilor; birul haraciului; birul jicniței (sau birul cheltuielii jicniței); birul lefilor; bir de lună; bir mărunt de țară; birul meiului; birul sau banii miriei; birul oștii; birul salahorilor; birul slugeriei; birul untului; boii Belgradului (sau rînduiala boilor de Belgrad); boii curuților (pentru oastea lui Thököly); cai împărătești și domnești (sau birul cailor împărătești); cai de olac; care de Belgrad (rînduiala carelor de Belgrad); care de Camenița (birul carelor Cameniței); care de oaste; căldărit; cămănărit; ceară (sau rînduiala cerii); ciohodărit; conace; cotărit; dijmă de stupi (dijmărit); erbărit; ernaticul cailor; fîn (rînduiala fînului); fumărit; găleată (rînduiala găleții); gărdurărit; gorștină; haraci (banii sau rînduiala haraciului); lipsa haraciului; lucru domnesc, lumînărit; măjărit; mertice; miere (sau rînduiala mierii și a cerii împărătești); oi (sau oi de sursat); oierit; oluchac; părpărit; plocoanele haraciului; ploconul hanului; podvoade; rînduiala boilor; rînduiala cînepii; sama întîia, a doua, a treia și sama cea mare (cele 4 sferturi); săpunărit; sărărit; sulgiu; sursat; tutunărit; unt (rînduiala untului împărătesc); vaci (rînduiala vacilor); vamă; văcărit; vinărici; zaherele (sau birul zaharelii).

Pentru a putea asigura încasarea dărilor, C. Brîncoveanu a făcut o reformă fiscală prin care împărțea suma globală ce trebuia plătită de contribuabili în 4 sferturi. „Ruptoarea" realizată de C. Brîncoveanu este menționată într-un document din 15 febr. 1702, în care domnul arăta că ruptoarea satelor Flămînzești și Iași ale mănăstirii Argeș „iaste mai denainte vreme de cît ruptorile ce s-au făcut acum" (*Documente privind relațiile agrare. Țara Românească,* p. 190).

[31] — Cîntarul avea 44 de ocale sau 56 kg; este vorba deci de circa 19 100 kg de miere. Cele 9 000 de ocale de ceară ar echivala cu circa 11 700 de kg. Obligația de a furniza ceară și miere Imperiului otoman este însă mult mai veche.

[32] — Balgi bașa era slujbașul otoman însărcinat cu strîngerea mierii din Țara Românească și Moldova.

[33] — Despre regimul fiscal acordat negustorilor veniți din Kiprovac vezi N. Iorga, *Privilegiul lui Constantin Brîncoveanu pentru bulgarii coloniști* (RI, 1925, p. 305—308). Privilegiul din 1691 a fost publicat și în AO, 1936, p. 396—397.

[34] — Anatefterul a fost editat integral de Dinu Giurescu, *Anatefterul. Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brîncoveanu* (SMIM, V, 1962, p. 353—504).

[35] — Documentul este emis de Ștefan Cantacuzino, urmașul lui Brîncoveanu, pe care avea tot interesul să-l compromită, acuzîndu-l de abuzuri mai ales în domeniul fiscalității. Nu se poate nega însă faptul că în vremea domniei lui C. Brîncoveanu exploatarea fiscală a fost deosebit de aspră. După cum arăta Anton Maria del Chiaro — secretarul italian al lui C. Brîncoveanu — domnul știa să jupoaie oaia fără să o facă să behăe (*Revoluțiile Valahiei,* Iași, 1929, p. 104).

Despre numeroasele dări plătite vezi și B. Iorgulescu, *Hrisov dela Constantin Brîncoveanu, important pentru a ști dările ce se plăteau sub dînsul în țară* („Arhiva", 1899, nr. 3—4, p. 255—256) și H. Chircă, *Veniturile vistieriei lui Constantin Brîncoveanu după condica Vistieriei* (SMIM, I, 1956, p. 213—231).

[36] — Pentru a ilustra afirmația lui Xenopol, vom cita cazul lui Constantin Știrbei, fost mare sluger, comis și clucer, care — „fiind el cam lung la unghii" — a stîrnit mînia îndreptățită a lui C. Brîncoveanu, care-i era rudă și care îi reproșa: „Ai luat județul Dîmboviții (pentru strînsul dărilor — N.S.), l-ai

prădat de n-au rămas ca un sat; l-am luat acela şi ţe-am dat Teleormanul; şi mai rău l-ai făcut" (*Istoria Ţării Româneşti de la oct. 1688 pînă la martie 1717*, p. 70—72). Boierul vinovat de astfel de abuzuri a fost îndepărtat doar temporar din funcţie; mai tîrziu domnul l-a făcut din nou mare dregător, deşi boierul nu se va fi lecuit de năravurile sale, care erau — cum spune şi Xenopol — ale epocii sale.

Un alt caz din aceeaşi epocă ne este relatat de un document din 1715 iulie 15, în care Ştefan vodă Cantacuzino arată: „când a fost în zilele răposatului mării sale lui Costandin Vodă Brîncoveanul, fiind Cornea Brăiloiul păharnic mare, pentru multă supărare a lui şi avînd trecere la Costandin vodă, au fost făcut un obiceau, stricând obiceaiul cel vechi den-ceputul ţării" (mărise cuantumul vinăriciului şi ploconului de nume în judeţele Argeş şi Vîlcea) (N. Iorga, *Studii şi doc.*, V, p. 131).

[36 bis] — Despre cheltuielile făcute la 1703 — inclusiv majorarea haraciului — vezi mai sus p. 380, notele [25—28]. La 24 febr. 1707, C. Brîncoveanu scria lui Petru cel Mare că — întîmpinînd „diferite greutăţi şi duşmănii" la Poartă — „numai Domnul Dumnezeu ştie cum ne mai menţinem şi cu ce cheltuieli mari" („Studii şi cerc. de istorie medie", 1950, nr. 1, p. 208).

[37] — Obrocul era de două feluri: mare — de 44 ocale — şi mic, avînd 22 ocale. Vezi N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoşii*, Buc., 1971, p. 224. Cît priveşte chila, aceasta avea capacităţi foarte variabile (*ibidem*, p. 205—221).

[38] — În *Călători străini*, vol. VII — unde călătoria lui Magni este considerată imaginară — relatarea sa despre evrei nu este reprodusă.

[39] — Ca şi alţi străini, evreii alcătuiau o breaslă fiscală, plătind dările cu „rupta", o sumă fixă, stabilită prin înţelegere cu vistieria.

În încheierea acestor note, ar trebui să menţionăm că *paragraful privind starea economică este destul de sărac*, Xenopol mulţumindu-se cu cîteva date sumare privind obligaţiile ţărilor române faţă de Imperiul otoman; nu se vorbeşte nimic despre dezvoltarea economică propriu-zisă, îndeosebi despre: agricultură, minerit, meşteşuguri şi comerţ. Date utile despre aceste probleme se găsesc la: N. Stoicescu, *Matei Basarab*, Buc., 1988, p. 37—45 (cap. *Dezvoltarea economică)*; Ştefan Olteanu şi C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Buc., 1969, p. 124 şi urm.; Paul Cernovodeanu, *Comerţul ţărilor române în secolul al XVII-lea* (R. Ist., 1980, nr. 6, p. 1071—1098) etc.

[40] — Subliniem aci faptul că *Xenopol este primul nostru istoric care abordează în sinteza sa ceea ce numim astăzi modul de viaţă al poporului.* Chiar dacă datele oferite de el nu sînt prea bogate, trebuie să remarcăm *noutatea subiectului abordat.* Cărţile de istorie din acea epocă se mulţumeau să povestească doar acţiunile politice şi militare (luptele) şi să ofere unele date despre familiile domnilor

[41] — De fapt, nu se poate vorbi de trecerea de la slavonism la grecism într-o epocă în care trăiesc personalităţi de seamă ale culturii noastre care scriu în româneşte: Grigore Ureche, Varlaam, Simion Ştefan, Dosoftei, Miron Costin, etc., de care Xenopol se ocupă în capitolul următor. Cît priveşte cultura populară, ea s-a dezvoltat mai departe fără să fi fost influenţată de slavonism sau de grecism.

[42] — Vezi şi *Călători străini*, VI, p. 115, unde textul este puţin cam diferit, ca aproape toate citatele lui Xenopol.

[43] — Vezi şi I. Ionaşcu, *Din relaţiile mănăstirii Curtea de Argeş cu orăşenii argeşeni* (RIR, 1944, p. 458—466).

[44] — Xenopol este cam aspru cu reprezentanţii bisericii care nu îndemnau pe oameni la fapte „nemorale", ci dimpotrivă; să nu uităm că mănăstirile erau în acea vreme focare de cultură, că numeroşi tineri învăţau carte la şcolile din mănăstiri, că asistenţa medicală a fost organizată tot de biserică etc. Cazul călugărilor de la mănăstirea lui Neagoe Basarab nu se poate extinde asupra întregului cler.

[45] — Între timp, numeroşi istorici ai artei medievale (N. Ghika-Budeşti, V. Drăghiceanu, G. Balş, V. Vătăşianu, Emil Lăzărescu, V. Drăguţ, Răzvan Theodorescu etc.) au scris numeroase volume despre monumentele de care vorbeşte Xenopol, dovedind simţul estetic cu totul deosebit al poporului nostru. Vezi şi vol. III, p. 540—542, unde se aduc numeroase completări cu privire la acest domeniu al civilizaţiei româneşti medievale.

[46] — Date interesante despre bogăţia costumului la Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în ţările române, sec. XIV—XVII*, Buc., 1970, una din cele mai bune lucrări în acest domeniu.

[47] — Vezi *Călători străini*, VI, p. 147 şi urm., cu obişnuitele deosebiri de text.

[48] — Vezi precizările autorului acestor note în vol. III, p. 540—541, notele [66] şi [68].

[49] — Vezi detalii la Corina Nicolescu, *Argintăria laică şi religioasă din ţările române, sec. XIV—XIX*, Buc., 1968.

[50] — Pentru comparaţie vezi şi D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Buc., 1973, p. 237—238. Vezi şi datele oferite de Franco Sivori despre o vînătoare domnească în Ţara Românească (*Călători străini*, III, p. 238).

[51] — Xenopol are perfectă dreptate: clasa boierească nu era o castă, dovadă că între boieri puteau pătrunde şi oameni de condiţie mai modestă, precum Pavel Ciocîrlan, ajuns mare vornic în Moldova, considerat de cronicar a fi de „neam prost" (Kogălniceanu, *Cronici*, II, p. 70).

Deşi în general boierii nu se căsătoreau decît cu membre ale clasei lor, se întîlnesc cazuri în care un boier lua în căsătorie pe fiica unui negustor bogat. De pildă, Tănase Sărăcinescu, ajuns mare comis, a fost căsătorit cu fiica lui Constantin chiurcibaşa (staroste de blănari) (N. Stoicescu, *Dicţionar*, p. 241); chiar Şerban Cantacuzino — viitorul domn şi presupus descendent din familie imperială — a fost soţul unei fete de negustor de abale din Nicopole, Gheţea, ajuns mare clucer în Ţara Românească (*ibidem*, p. 184).

[52] — Vezi şi Del Chiaro, *Revoluţiile Valahiei*, p. 21, unde se spune: „Fiecare odaie are cîte un cămin, care se numeşte în limba română sobă, cu o portiţă ovală prin care se bagă lemnele şi o ieşire pentru fum, iar partea inferioară transmite căldură prin una sau două coloane patrate sau rotunde, de cele mai multe ori împodobite cu stuc şi care încălzesc toată odaia". Textul tradus şi în *Călători străini*, VIII, p. 377.

Pentru sobele monumentale existente în palatele domneşti vezi Radu Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizaţie medievală românească. O casă a domniei şi o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ştefan cel Mare*, Buc., 1979.

II

MIȘCAREA LITERARĂ

1. Cronicari și scriitori religioși în Moldova [1]

Introducerea limbii române în biserica și în cancelariile domnești, făcută de Matei Basarab și Vasile Lupu, provocă în curînd și în literatura lumească o mișcare de propășire. Pe cînd înainte de acești domni și pe timpul lor predomnesc producerile religioase, după ei, aceste — deși urmează mai departe a se arăta menținînd în sfera religiunii cugetarea și rostirea românească — ele sînt însă lăsate în umbră de producerile literare de caracter lumesc; din aceste, în primul loc punem însemnările istorice [2].

Era firesc lucru că de la cele dintîi fapte memorabile petrecute în țările române să se fi început și însemnarea lor, spre a le lăsa amintirii. Mai ales prin mănăstiri, călugării cărturari, luîndu-se după pomelnicile ținute în fiecare mănăstire, adăugau la simplele numiri înșirate, una sau alta din faptele vrednice de aducere aminte făcute de acei domni. Asemene încercări de însemnare a faptelor istorice poartă mai mult caracterul unor răbușe scrise decît acel al unei istorii: numele domnilor, cîteva bătălii sau zidirea unor lăcașuri sfinte, după care urmează arătarea morții, fără nici o altă îmbrăcare a acestui schelet. Astfel sînt cronica înainte de Radu cel Mare [3] din Muntenia și așa-numita cronică putneană din Moldova[1] [4]. Că aceste însemnări sînt cu mult posterioare faptelor trecute în ele se vede de pe neexactitatea datelor vechi ce ele conțin, încît aceste cronici nu pot fi mai vechi de veacul al XVI-lea, deci posterioare cu cel puțin 200 de ani primelor timpuri ale statelor române. De îndată ce cronicile încep a însemna fapte trăite, ele devin, din contra, de o mare exactitate și controlarea lor cu documentele contemporane nu le dă mai niciodată de greș.

Pentru a întîlni însă însemnarea faptelor istorice turnate într-o povestire continuă, cu legătură între ele și descrise într-o formă literară, cu oarecare căldură în expunere, cu aprețuiri, dacă nu critice, cel puțin morale asupra evenimentelor, trebuie să ne coborîm în epoca

[1] *Cronica munteană,* în *Mag ist.,* IV, p. 231 și urm., *Cronica putneană,* în *Arh. ist.,* III, p. 6 și urm.

pe care o studiem, în veacul al XVII-lea, și mai ales după Matei Basarab și Vasile Lupu.

O cronică însemnată, atît prin conținutul cît și prin forma ei, este acea scrisă în Moldova de *Grigore Ureche* după 1644 [5], cînd dînsul devine vornic mare[2], precum se intitulează el în predoslovia, adică precuvîntarea scrierii sale. El spune anume că: „și eu Grigore Ureche, care din mila lui Dumnezeu am fost vornic mare, cu multă nevoință am cetit cărțile și izvoadele și ale noastre și celor străini și am aflat cap și începătură moșilor, de unde au izvorît în țară". Aceste spuse ale lui Ureche însuși în precuvîntarea lui cred că trebuie să hotărască și controversa, dacă această cronică este de atribuit lui Grigore Ureche sau lui Nistor, tatălui său. Și noi credem că, întrucît precuvîntarea este după stilul, limba și ideile ei învederat scrisă de aceeași mînă ca și corpul cronicii, nimica nu se poate îndreptăți a bănui adevărul arătării lui Grigore Ureche, care se dă el drept autor al acestei cronici.

Apoi mai găsim încă un argument în următoarea împrejurare: la domnia lui Aron-Vodă cronica conține povestirea fugii lui Ureche logofătul, și anume în cuvintele: „Înțelegînd Ureche logofătul de venirea lui Aron-Vodă și de poronca ce trimisese prin Oprea armașul, nu cuteză să-l aștepte în țară, știind cîtă groază și răutăți făcuse mai înainte în domnia dintîi și acum a doua oară mai de mari cazne se va apuca. Ci dacă s-au așezat Oprea la odăile dărăbanilor, aflînd Ureche vreme și cale deschisă de a se depărta și de a eși din țară, au învățat pre gazda sa, cine va întreba a doua zi de dînsul, să spuie că s-au dus acasă la Cîrligătură".

Cu greu ar fi putut păstra Nistor Ureche despre propriile lui nenorociri atîta răceală și mai ales impersonalitatea în povestiri; să vorbească de el însuși ca de o a treia persoană, cînd, dimpotrivă, cronicarii noștri obișnuiesc a aminti lucrurile întîmplate lor ca vorbind de ei înșii. Așa Neculce aduce în mai multe rînduri de fapte ce îl ating, precum cînd l-au pus Antioh Cantemir spătar mare: „și pe mine, Ioan Neculce, din sulgeriea cea mare ce eram m-au pus spătar mare", sau aceea unde arată că „tîmplîndu-se de eram și eu de casa lui Antioh-Vodă, m-au fost pus Mihai-Vodă și pre mine într-acel izvod să mă prindă"[3]. Tot așa credem că ar fi trebuit să vorbească Nistor Ureche despre propriile lui pățănii și amintirea lui în a treia persoană nu a putut fi făcută decît de fiul său Grigore, care trebuia să vorbească astfel despre tatăl său, spre a părea nepărtinitor.

Hotărîtor însă rămîne arătarea precuvîntării că „eu, Grigore Ureche, care am fost vornic mare, am scris acest letopiseț", și pînă nu se va dovedi că precuvîntarea nu aparține cronicii — ceea ce cu greu va izbuti — nu se va putea pune în serioasă îndoială paternitatea lui Grigore Ureche asupra cronicii ce poartă numele său. Împrejurarea că cronica se oprește la 1594, epocă îndestul de îndepărtată de data redacțiunii, pe la 1645, în cazul cînd admitem pe Grigore de autor al ei, nu dovedește nimic; căci, deși cronicarii iubeau a se coborî pînă la timpurile lor, se poate ca Grigore Ureche să fi fost nevoit prin împrejurări, poate prin boală sfîrșită cu moarte, a urma mai departe

---

[2] În 1632 Ureche era spătar și merge împreună cu boierii pîrîși contra lui Alexandru-Vodă la Poartă. Miron Costin, în *Letopisețe,* I, p. 263. Cf. vol. III al acestei istorii, p. 392.

[3] *Letopisețe,* II, p. 313 și 318 [ed. I. Iordan, p. 237].

de acel an[4]. De aceea nu se poate deduce nimic nici din fraza „şi de acolo (din scriitorii străini) luînd mult şi lipindu-le, *cu ale noastre vremi potrivind,* am scris acest letopiseţ".

Este ştiut că precuvîntările cronicilor erau scrise într-adevăr înainte de începerea lucrării, nu ca prefeţele noastre care se scriu după ce cartea este isprăvită. Cînd Grigore Ureche a început a scrie, el nu ştia că va fi împiedicat de a ajunge pînă la vremile lui, cu care vroia să lipească pe cele mai vechi.

Şi Miron Costin crede că poate se vor fi rătăcit izvoadele lui Ureche de la Aron Vodă încoace[5]. Miron Costin, contemporanul lui Grigore şi nu al lui Nistor Ureche, cînd făcea o asemene arătare nu putea avea în vedere decît pe Grigore Ureche, şi nu pe Nistor, care nu ar fi putut scrie „de la Aron încoace", întrucît murise de mult.

În sfîrşit, mai însemnăm şi spusele lui Neculai Costin, care, vorbind de basmurile ⟨basnele⟩ lui Simion Dascălul şi Misail Călugărul asupra originii românilor, adaugă că „dupre care s-au fost alunecat şi răposatul *Grigore Ureche* vornicul". Mi se pare că mai bine trebuia să ştie Neculai Costin, posterior numai cu 50 de ani lui Ureche, decît noi ceşti de astăzi care a fost autorul cronicii: Nistor tatăl, sau fiul său Grigore[6].

Din aceste cîteva împrejurări, noi sîntem de părere că Grigore Ureche este autorul cronicii de care ne ocupăm, pe care deci a scris-o după anul 1642 cînd era încă tot spătar mare[7], pe cînd în 1644 este aflat ca vornic mare[8]. Această discuţiune prezintă interes pentru determinarea datei la care trebuie pusă redacţia cronicii şi care este, fără îndoială, sau de pe timpul sau posterioară lui Vasile Lupu, pe cînd dacă ar fi scrisă de Nistor Ureche, ar trebui urcată data redacţiei ei la începutul veacului al XVII-lea.

Grigore Ureche era un om învăţat pentru timpurile lui; el studiase în şcolile polone şi cunoştea limbile polonă şi latină, întrebuinţînd la alcătuirea cronicii sale şi scrieri străine, precum Dlugosz, Kromer, Bielski şi alţii [7]. Îndeobşte cultura şi mintea moldovenească stătu la început sub înrîurire polonă, cum stătea şi viaţa ei politică, determinate în mare parte de legăturile cu Polonia. Ca înrîurire culturală şi de şcoală însă notăm că cele mai vechi atingeri ale moldovenilor cu polonii nu cad înaintea sfîrşitului veacului al XVI-lea. Aşa, în 1582, găsim învăţînd la Lemberg pe Constantin Verei, fiul lui Sima vame-

---

[4] Părerea că Nistor Ureche ar fi autorul cronicii a fost atinsă fără a o dezvolta de Hasdeu, în *Arh. ist.*, I, 1, p. 117, nota: Dl. Aron Densuşianu a reluat-o şi a căutat să o întemeieze în *Istoria limbei şi a literaturei române*, Iaşi, 1885, p. 164—168. Ea a fost combătută mai ales de I. G. Sbiera în studiul său, *Grigoriu Urechie, contribuiri pentru o biografie a lui,* [Bucureşti, 1884], p. 314—324. Textul lui Grigore Ureche, publicat întîi de Kogălniceanu, în *Letopiseţul Ţării Moldovei,* 1852, apoi de Emil Picot, *Chronique d'Urechi, [Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIV-e siècle jusqu'a l'an 1594],* Paris, 1878 [—1879], a fost reprodus în o foarte îngrijită ediţie critică, care însă nu schimbă textul decît în privire limbistică. fără a atinge ideile, care rămîn aceleaşi, de I. N. Popovici, în *Chronique de Gligorie Ureache,* Bucureşti, 1911 [6].

[5] *Letopiseţe,* I, p. 215 [*Opere,* p. 158].

[6] Vezi *Letopiseţe,* I, p. 38. Dl [Aron] Densuşianu nici această dovadă nu vrea s-o ieie în samă: ba reproduce din greşeală locul lui Neculai Costin aşa că ar zice că: „Ureche s-au fost alunecat după Misail călugărul" (*Ist. limbei,* p. 165), ceea ce nu este exact, căci Neculai nu lasă pe Ureche nedeterminat, ca tatăl său, Miron Costin, care aminteşte numai pe *Ureche vornicul,* ci specifică anume pe *Grigore Ureche.* [Vezi şi Aron Densuşianu, *Cronicarul Nestor Ureche* (*Rev. critică literară,* 1893, nr. 5, p. 201—210)].

[7] Wickenhauser, *Moldovitza,* I, p. 108.

[8] *Arh. ist.,* I, 1, p. 120.

șul, moldovean, — după mamă, italian sau grec —, și în 1585, Consiliul Snyatinului primește pentru educație, de la Petru Românul din Iași, pe copilul Trifan[9]. Tot din acest izvor își trage și Ureche învățătura[10].

Grigore Ureche arată în cronica lui simțăminte înalte, cărora adesea le corespunde o frumoasă rostire. El spune bunăoară, în precuvîntare, că a scris istoria Moldovei „ca să nu se înece [a toate țările] anii cei trecuți și apoi să nu se poată ști ce s-au lucrat, să se asemene fierelor și dobitoacelor mute și fără minte". El are conștiința despre starea de decădere în care i se afla țara pe vremile lui, spunînd că mersul ei s-ar asemăna cu „puhoiul apei care se tîmplă ca de sîrg se adauge și iarăși de sîrg scade și se împuținează".

Decăderea țării lui o atribuie turcilor „care se vedeau ca o negură ce toată lumea acoperea și cu care moldovenii făcură războaie minunate; de multe ori i-au și biruit; mai apoi i-au și supus sub jugul lor, de cîteva ori i-au asudat rocoșindu-se și nu fără multă moarte și pagubă în oameni pînă se așăzară".

Cu mult drag zăbovește el asupra luptelor eroice ale lui Ștefan cel Mare, în a căror descriere stilul lui atinge adeseori o nobleță și o frumusețã neîntrecute, așa în admirabila descriere a luptei de la Războieni, care sfîrșește cu cuvintele: „și pedestrindu-se oastea ca să nu nădăjduiască de fugă, ci numai la ⟨întru⟩ arme, și-au dat răsboiu luni, iulie în 26, și multă vreme trăind războiul neales, de îmbe părțile osteniți; și turcii tot adăogîndu-se cu oaste proaspătă, iară moldovenii obosiți și neivindu-se ⟨neviindu-le⟩ ajutor nici de o parte, au picat nu fieștecum, ci pînă la moarte luptîndu-se ⟨se apăra⟩; nici biruiți de ⟨dintru⟩ arme, ci stropșiți de mulțimea turcilor ⟨turcească⟩".

Admirația lui Ureche pentru cea mai mare figură a trecutului nostru este fără margini: „Minunat lucru, exclamă el într-un loc, după poticala lui dintîiu, cela ce nu avea voinici de oaste, ci strîngea păstorii din munți și argații de se-ntrarma, amu iară se rîdică asupra biruitorilor! Cel ce întîi se vedea că au pierdut țara, acum prin domniile altora țara și-o lățește!" [8].

Pe lîngă iubirea vitejiei pe care el, ca un coborîtor al timpurilor ce le descria, trebuia s-o resimtă în inima lui, chiar acele în care Grigore Ureche scria cronica lui se deosebeau prin crîncene lupte, acele dintre Vasile Lupu și Matei Basarab; lupte, nu e vorbă, purtate nu spre a apăra țările române de încălcările străine, ci mai curînd spre a le arunca prin mutuala lor sfîșiere în prada acelora, dar care nu mai puțin decît acele vechi putea să facă a tresări în inimile de viteji răsunetul bărbăției. De aceea Ureche, la domnia lui Ștefan cel Mare, uită principiile pe care le proclamă: „nici fără cale războaie să facă, că Dumnezeu celor mîndri se pune împotrivă", și laudă pe idealul său pentru aceea că, „avînd inima aprinsă spre lucruri vitejești, îi părea că un an ce n-au avut treabă de războaie, are multă pagubă, socotind că și inimile voinicilor în războaie se ascut și truda și osteneala cu care se deprindea oastea o a doua vitejie", fericindu-se că întreprinderile lui Ștefan, care nu toate erau întemeiate pe dreptate, ieșeau însă „cu noroc".

Potrivit cu timpul în care trăia, Grigore Ureche este adînc pă-

---

[9] N. Iorga, *Relațiile comerciale cu Lembergul*, I, p. 68 și 83.

[10] Vezi în studiul lui Sbiera, citat la nota 4, capitolul *Izvoarele folosite de Gr. Ureche*, p. 324—357. Adaugă Eugeniu de Barwinski, *Știri nouă asupra familiei Ureche*, în *Prinosul Sturdza*, p. 199 și urm.

truns de ideea religioasă. Dacă Ștefan cel Mare repoartă izbînzi așa de strălucite, aceasta se întîmplă mai ales fiindcă-l „ajutora Dumnezeu și preacurata maică a Sfinției Sale". În toată scrierea lui se vede domnind ideea proniei cerești, care răsplătește binele cu bine și răul cu rău, idee decît care nu este mai falsă în istorie, unde tocmai nedreptatea se arată așa de adeseori ca biruind și răpunînd cele mai drepte cauze, dar care idee este firească și neapărată în cugetarea adînc religioasă a cronicarului moldovean. Tot religiozitatea lui îl face să justifice omorul lui Iacob Eraclide Despotul, spunînd că „dacă Dumnezeu l-ar fi îngăduit mai mult timp la domnie, nu vrea putea fi într-alt chip, să nu primenească și legea și să nu rîsipească și țara".

Grigore Ureche era boier mare și coborîtor din una din cele mai vechi familii moldovene[11] [9]. Cu toate silințele sale de a fi nepărtinitor, el pleacă simpatiile sale tot către boierii din care făcea parte. În luptele boierilor contra domnilor, el de obicei le dă lor dreptate și justifică răscoalele lor contra cruzimilor domnilor, deși aceștia erau stăpîni și boierii slugi. Așa, la omorul lui Ștefăniță, fiul lui Petru Rareș, Ureche argumentează astfel: „Mulți vor să zică cum la această faptă ce însămnăm să fi fost boierii vicleni, de au omorît pre cel mai mare al lor. Iară eu răspund la ceasta, că Dumnezeu pre cel mai mare l-au lăsat și județul ceresc al său pre pămînt i l-au dat; și precum iubește el să vază pre Dumnezeu în ceriu judecător blînd faptelor lui, așa să se arăte și el celor ce sînt sub a lui stăpînire, și cum nu sufere Dumnezeu strîmbătatea, așa și el să nu facă altuia" [10].

Tot această plecare a sa către boieri îl face a nu vedea mărimea lui Ioan-Vodă cel Cumplit, pe care-l ponegrește pe cît poate pentru asprimea cu care se purta cu boierii și călugării și despre care nu spune că a pierdut lupta de la Cahul din pricina trădării boierilor, ci numai atîta arată ca ceva nesigur că „s-ar zice ca o samă de moldoveni să se fi închinat la turci la începutul războiului" [11]; cînd, pe de altă parte, el laudă foarte mult mizerabila domnie a lui Petru Șchiopul, care „era boierilor ca un părinte și era un domn blînd ca o matcă fără ac" [12].

Stilul celui întîi cronicar moldovean — căci pînă la el avem numai lucrări impersonale, cronici și nu cronicari — este îndeobște frumos, lesne curgător, înțeles și plin de energie. O sumă de rostiri plastice și de comparații potrivite și frumoase îl înfloresc. Citām ca exemple a felului cum mînuiește limba următoarele două: cel dintîi arată puterea lui de descriere și se referă la seceta cea cumplită din 1585: „Iar în anul 7093, în zilele lui Petru-Vodă, mare săcetă s-au făcut în țară, cît au secat toate izvoarele, văile, bălțile; și unde prindea mai înainte pește, acolo ara cu plugul și pre multe locuri au căzut smidă (piatră). Copacii au secat de secăciune; dobitoacele nu aveau ce paște vara, ci

---

11. Un străbun al lui, Petru Ureache, este pomenit într-un document din 1407, ca trimis de mitropolitul Iosif, să deie egumenului de Neamț toate averile atîrnătoare de mănăstirea Bistrița (*Arh. ist.*, I, 1, p. 140) [DRH, A, I, p. 29—30]. Oană Ureacle este arătat în 1442 ca făcînd parte din sfatul lui Ștefan al III-lea ⟨al II-lea⟩, *Arh. ist.*, I, 1, p. 74 și 123 [DRH, A, I, p. 189—384]. Vezi și un doc. din 1445, în *Uricarul,* IX, p. 137. Al treilea Ureche este Nistor, tatăl lui Grigore, mare logofăt sub Aron-Vodă, în 1592 [—1593], și după aceea mare vornic în 1604. (*Arh. ist.*, I, 1, p. 177) și în 1606 (*ibidem,* III, p. 70—74 și Melchisedek, *Cron. Romanului,* I, p. 30 [de fapt, 1596—1611, timp în care a fost și mare ban în Țara Românească, 1601—1602].

le-au fost dărămînd frunză. Și atîta praf au fost cît se strîngea troiene la garduri cînd bătea vînt, ca și cînd era troiene de omăt"[12].

Al doilea exemplu al modului cum Grigore Ureche închega în limbă cugetările sale, este vestitul portret al lui Ștefan cel Mare, una din cele mai maestre zugrăviri ce a ieșit din condeiul omenesc: „Era acest Ștefan-Vodă om nu mare de stat, mînios și degrabă vărsa sînge nevinovat. De multe ori la ospețe omoria fără județ. Era întreg la minte, nelenevos și lucrul său știa să-l acopere și unde nu cugetai acolo îl aflai. La lucruri de războaie meșter, unde era nevoia însuși se vîra, ca văzîndu-l ai săi să nu îndărăpteze. Și pentru aceea rar războiu de nu biruia. Așișderea și unde biruiau alții nu pierdea nădejdea, că, știindu-se căzut jos, se rădica deasupra biruitorilor"[13].

Contemporană cu Ureche este o prea însemnată lucrare românească, care — deși numai traducere și nu originală — are meritul cel mare de-a fi pus pe românește, mlădiind și ascuțind limba, una din cele mai însemnate scrieri ale antichității grece: *Istoria lui Irodot*. Că traducerea datează din anii 1645—1649 [12], se vede de pe aceea că traducătorul român, unde e vorba de insula Creta, adaugă cuvintele: *care nu o pot turcii lua acum*. Este știut însă că Creta a fost asediată de turci între acei ani, cînd a putut să se împotrivească, iar în 1669 a căzut în a lor stăpînire [13].

Apoi stilul și limba sînt acele ale scrierilor moldovenești contemporane, încît, deși ne poate părea straniu ca un moldovean din acele timpuri să se fi îndeletnicit cu o lucrare atît de grea și atît de lungă, faptul este cu neputință de pus în îndoială[14].

Al doilea însemnat cronicar este *Miron Costin* [14], a căruia soartă tragică am arătat-o la domnia lui Constantin Cantemir al Moldovei. Originar și el dintr-o veche și nobilă familie moldovenească, care purta și numele de Mironești, Miron Costin era fiul lui Alexandru Costin postelnicul [15] și fratele lui Velicico. El se născu în 1633, în luna octomvrie, și fu dat de timpuriu, de pe la vîrsta de 7 ani, la școala latină din orașul Bar, în Polonia, unde el singur spune că umbla pe la 1640[15]. Tot în Polonia își făcuse și tatăl său educația lui. Pe la sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu, familia Costinilor, care fusese rău dușmănită și prigonită de arbănaș, se împacă cu el și este reprimită în țară, unde Miron Costin se întoarce în vîrstă cam de 20 de ani. El pare chiar a fi îmbrăcat sub Vasile Lupu dregătoria de comis [16]. Sub Gheorghe Ștefan îl aflăm sulger mare și el este apoi mestecat în deosebitele daraveri ale domniilor lui Gheorghe Ghica, Ștefăniță, fiul lui Lupu, și la toți ceilalți numeroși domni, pînă la Constantin Cantemir, care-l taie pe el, precum și pe fratele său Velicico, în anul 1691[16].

---

12 *Letopisețe*, I, p. 203 [ed. C. Giurescu, p. 254]. Observăm că descripția, deși foarte plastică, nu cere numaidecît ca descriitorul să fi văzut fenomenul, cum susține Aron Densușianu, spre a sprijini părerea sa că Nistor Ureche și nu Grigore ar fi putut face o atare descriere a secetei din 1585. O descriere este și o treabă de imaginație. Apoi se păstrase în memoria bătrînilor, de la care Grigore își culegea informațiile, amintirea acelei cumplite uscăciuni, și cronicarul reproduce cele ce i se spusese.

13 *Ibidem*, p. 145 [ed. C. Giurescu, p. 90].

14 Traducerea lui Herodot, cuprinzînd cele nouă cărți sub titlul *Istoria cea veche și de multe feluri a marelui învățat Irodot de la Cetatea Halicarnasiei, care istorie în nouă părți se împarte, carele se cheamă Muze, adică Zîne, pentru dulceața cuvintelor*, a fost publicată de N. Iorga în 1900 [la Vălenii de Munte]. Traducerea cuprinde 512 pagini in 8°.

15 *Letopisețe*, I, p. 289 [*Opere*, p. 126].

16 Vezi și biografia lui Miron Costin de V. A. Urechia în *Operele complete ale lui Miron Costin*, I, p. 282 și urm. Mai sus, p. 353.

Deși rolul politic mai însemnat al lui Miron Costin începe abia după moartea lui Ștefăniță, în 1661, cronica lui încetează cu domnia acestuia, adică 30 de ani înaintea morții sale, încă o dovadă că nu este neapărat ca cronicarii să-și întindă povestirea lor pînă în momentul cînd ei scriau; căci Miron Costin ne spune într-un loc că el scria cronica lui la bătrînețe. „Viața mea Dumnezeu știe cu ce dragoste eram pururea la istorie, iată și pînă la această vîrstă". Așadar, Miron Costin, deși scria la bătrînețe, se oprește în letopisețul lui cu aproape 30 de ani îndărăt.

Și dînsul, ca și Grigore Ureche, este împins a scrie istoria țării sale din izvorul de unde răsare îndeobicei asemene îndeletnicire, adică curata și adînca iubire de țară. El spune în precuvîntarea lui: „Începutul țărilor acestora și neamului moldovenesc și muntenesc și cîți sînt în țările ungurești cu acest nume de români și pînă astăzi, de unde sînt și din ⟨de⟩ ce seminție, de cînd și cum au dăscălecat într-aceste părți de pămînt, a scrie multă vreme în ⟨la⟩ cumpănă au stătut sufletul nostru. Să înceapă osteneala aceasta, după atîtea veacuri ⟨véci⟩ de la descălecatul țărîlor cel dintîi de la Traian, împăratul Rîmului, cu cîteva sute de ani preste mie trecuți, se sparie gîndul. A lăsa iarăș nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta de o seamă de scriitori, ieste inimii durere. Biruit-au gîndul să mă apuc de această osteneală" ⟨trudă⟩ [17].

Chiar din acest loc se vede însă cu cît mai vastă este concepțiunea lui Miron Costin despre neamul românesc decît acea a lui Ureche, atît în timp, cît și în spațiu! Sub români el înțelege tot poporul asemănător sub raportul etnic, deși despărțit politicește: moldovenii, muntenii și ardelenii, „că toți un neam și odată discălecați sînt", și aiurea, în Poema polonă, el adaugă că „în cîteși trele țările poporul se fălește cu numele de rumâni, și nici se poate îndoi cineva cum că se trage din Roma"[17].

În timp, el se urcă pînă la zămislirea lui în sînul marelui popor roman din care se trage, cu toate că această origine a românilor din străbunii romani nu este străină nici lui Ureche, spunînd și dînsul că „de la Rîm ne tragem" și căutînd chiar să dovedească această înrudire cu asemănarea cîtorva cuvinte.

Ideea aceasta a originii romane a poporului român a apărut, înainte de a se arăta în cronicari, în mintea mai multor învățați străini, de la care o împrumutară scriitorii analelor țărilor noastre [18]. Enumerăm din acești învățați pe: Cinnamus, papa Inocențiu al III-lea, Aeneas Sylvius Piccolomini (papa Pius al II-lea), Antonio Burgio, Antonio Verancio, împăratul Ferdinand, Tranquillus Andronicus, abatele Ruggiero, François de Pavie, Ioan Baptiste Montalbanus și alții încă pe care nu-i cunoaștem[18] [19]. La primul cronicar moldovean însă această idee este

---

[17] *Arh. ist.*, I, 1, p. 161.

[18] Cinnamus (1162), mai sus, vol. I; Inocențiu al III-lea (1204), mai sus, I; Aeneas Sylvius Picollomini (1406—1464) spune că „românii ar vorbi italienește însă foarte stricat" [Valachi lingua utuntur Italica, verum imperfecta], ap. Iorga, *Studii și doc.*, III, p. LXXII; Antonio Burgio, nunciul papal, din 1526: „Moldauia e Transalpina son la Valachia, colonia di Romani", Hurm., *Doc.*, II, 3, p. 524; Antonie Verancics (1544) se miră de marea mulțime de inscripții romane în Transilvania. Din lipsa lor din Moldova încheie că această țară a fost ocupată numai vremelnic de romani, *ibidem*, II, 4, p. 366; Împăratul Ferdinand (1548): „Valachi, gentilestui (Nicolai Olahi) [minime postremas habent: ut quos] ab ipsa rerum domina urbe Roma oriundos... nunc quoque sua lingua Romani (adică română) vocantur", *ibidem*, II, 4, p. 441; Tranquillus Andronicus, biograful lui Ludovico ⟨Aloisio⟩ Gritti (în acelaș timp): „nunc se Romanos vocant, sed nihil

atinsă numai în treacăt, pe cînd al doilea face din ea obiectul unui studiu special, Cartea pentru descălecatul întîi al Moldovei.

Dacă însă Miron Costin completează pe Ureche în acest punct, el se scoală cu mare putere contra bîrfelilor comentatorilor și adăugitorilor lui Grigore Ureche, care susțineau, după un izvor unguresc, că românii sînt coborîtorii unor tîlhari dați de împăratul Rîmului din temnițele împărăției sale lui Laslău, craiul unguresc, ajutor contra tătarilor[19] [20]. Acești adnotatori erau Eustratie logofătul [21], Simion dascălul [22] și Misail călugărul, care împrumutară unul de la altul acest basm ocărîtor. „Pre acest Simion dascalul, spune supăratul Miron Costin, Istratie logofătul l-au fătat cu basnele lui și Misail călugărul de la Simion au născut, cela fiu, cestalalt nepot. De aceste basne să deie samă ei și de această ocară. Nici este șagă a scrie ocară vecinică unui neam; că scrisoarea este un lucru vecinic. Cînd ocărăsc într-o zi pe cineva, este greu a răbda; dar încă în veci?"

În vorbele raportate mai sus ale lui Miron Costin, că poporul român din cîte-și trele țările române tot de un neam este, se vede rezultatul introducerii oficiale a limbii române în biserică și cancelarii. Rolul mai însemnat al acestei limbi de la Matei Basarab și Vasile Lupu înainte, mai ales pe tărîmul religios, trebuia să aibă neapărat de urmare dezvoltarea ideii unității poporului român. Cînd se traduc și se tipăresc acuma cărți românești pentru învățătura bisericească, ele sînt îndreptate către tot poporul acela ce putea să le citească în această limbă, deci către tot poporul românesc. Așa Varlaam, mitropolitul Moldovei [23], grăiește în cuvîntul său din *Cazania* tipărită în 1643, „cătră toată semințiia românească, dorind dar și milă și pace și spăsenie a toată sămințiia românească, pretutindene unde se află pravoslavnicii întru această limbă"[20].

Mitropolitul Dosoftei, în *Leturghia* lui tipărită în 1679, îndreaptă cuvîntul său „cătră toată semințiia românească". De asemenea și *Pravilele* lui Vasile Lupu sînt tipărite „spre folosul întreg norodului românesc"[21] [24].

Faptul, odată existent în lumea realității, trebuia să-și găsească rostirea lui teoretică, și aceasta fu formulată pentru prima oară de Miron Costin, care proclamă marele și însemnatul adevăr că *moldovenii, muntenii și ardelenii toți de un neam sînt, românesc, că alcătuiesc deci una și aceeași unitate națională.*

În această idee, rostită pentru întîia oară de Miron Costin, stau rădăcinile intelectuale ale unirii românilor, atît acelei îndeplinite pînă

Romani habent, praeter linguam et ipsam [quidem] vehementer depravatam", Iorga, *Studii și doc.*, III, p. LXXVI; abatele [Giulio] Ruggiero (1568): „Sono questi Vallacchi per antica origine Italiani", Iorga, *Acte și frg.*, I, p. 14; François de Pavie (1585): „Ce peuple [autrefois] a été colonie de Romains", *ibidem*, p. 38 și 42; [Giovanni Battista] Montalbani, *Rerum turcicarum commentarius*, 1634, p. 90: „Vallachi Moldavique: Romanis ortus se praedicant... proprium idioma, e Latino parum declinans, Italoque non absimile", [ap. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 55—56]: o compilație germană din 1665: *Hungarische, Siebenbürgische, Moldau-Wallach, Tuerck, Tartar, Persian und Venetianische Chronica*, p. 4: „die Walachen, dass sie ihren Anfang von den Italis genommen, weisset ihre Sprach auss, massen sie sich der roemischen Sprach, wiewol solche sehr corrupt ist, gebrauchen, und kompt mir der spanischen, französischen und italiänischen sehr nahe ueberein, also dass man dieselbige mit geringer Muehe gegeneinander verstehenkan", *ibidem*, p. 174. «Tot așa susține Dlugosz (sec. XV) și Cromer (sec. XVI).»

19 *Letopisețele Țării Moldovei*, I, apendice p. 3—4.

20 Precuvîntare la *Cazania* din 1643.

21 *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești*, ed. Gh. Sion, Botoșani, 1875. Prefața îndreptată „către toți acei ce sînt creștini pravoslavnici, cine va ceti să înțeleagă!

acuma, cît și acelei ce va să fie. Dacă Mihai Viteazul puse, prin cuceririle celor trei țări române, privazul unității neamului românesc, Miron Costin proclamînd ideea acestei unități, umplu acel cadru cu tabloul ce-i lipsea, și schițarea trasă de el prin cîteva linii, timpul ce trece o tot rotunjește, pînă cînd formele lui depline se vor arăta ochilor înminunați în întreg și măestrul lor chip. Oricît ar fi de depărtată acea zi binecuvîntată, să trăim numai în așteptarea ei, căci fără imaginea ei adînc săpată în gîndul și inima noastră, nu avem pentru ce să ne zbuciumăm pe pămînt! [25]

Odată cu această mare idee a unității neamului românesc, Miron Costin mai atingea încă o alta, tot atît de însemnată, aceea că sîntem coborîtori din poporul roman.

Această amintire trăia încă, deși slăbită prin imensitatea timpului strecurat, în mintea poporului românesc, după cum se vede din reproducerea tradiției poporane despre întîiul descălecat al țărilor române, conținut în *Cronica anonimă a Țării Românești,* [26] care în partea ei cea mai veche este opera unui spirit cu totul necărturar, ceea ce reiese și din modul confuz cum originea românilor este reprodusă. Spune această cronică că: „d-întâiu s-au coprins (pămîntul Țării Românești) de românii, *care au purces ⟨s-au despărțit⟩ de la romani* și au venit ⟨au pribegit⟩ spre miazănoapte. Deci, trecînd apa Dunării, au descălecat la Turnul Severinului, alții în Țara Ungurească [= Transilvania] pre apa [Oltului și pre apa] Murășului și pre apa Tisei, ajungînd [și] pînă la Maramurăș. Iar acei ce au descălecat la Turnul Severinului s-au tins pre supt poalele muntelui pînă în apa Oltului; alții s-au pogorît pre Dunărea în jos. Și așa, umplîndu-se tot locul de ei, au venit pînă în marginea Nicopolei. Atunci s-au ales dintr-înșii boiarii carii au fost de neam mare. Și puseră banoveți un neam ce le zicea Basarabi, să le fie lor cap (adecă mari bani) și-i așăzară întâi să [le] fie scaunul la Turnul Severinului; al doilea scaun s-au pogorît la Strehaia; al treilea scaun s-au pogorît la Craiova. Și așa fiind, multă vreme au trecut, tot ei oblăduind acea parte de loc“[22] [27].

Oricine vede în această îngăimeală, nu științi culese din scrieri asupra colonizării Daciei prin poporul romanilor, ci amintirea acestui mare eveniment, zămislirea poporului românesc, păstrată în memoria lui. Și atare punct este însemnat, deoarece ne dovedește că această idee măreață, care făcea din noi o fărîmă a Apusului aruncat aici în răsărit, a fost păstrată de poporul românesc. Trunchiul și rădăcina ei stăteau neatinse, deși înăbușite de nămolul de spini adunați pe ea prin vălmășagurile timpurilor. De îndată însă ce era să fie curățită și împrospătată, era iarăși să odrăslească cu putere, ca una ce nu încetase niciodată a primi din păturile poporane seva cea de viață dătătoare. De aceea și primii cronicari, care scriu mai cu de-amăruntul istoria poporului român, se îndeletnicesc chiar de la început cu această idee, ca aceea ce mai ales lovise mintea lor, ca cu aceea ce avea mai adînc și mai îndepărtat răsunet în trezita lor conștiință; ei o întăresc încă și o expun după scriitorii străini pe care îi consultă, dînd numai o formă nouă unei vechi gîndiri.

Așa Ureche ne spune că: „scriu alte istorii pentru țara noastră Moldova, cum au stătut pustie peste 600 de ani, trecînd pre aice [împărăția slăvitului și puternicului] Traian, împăratul Rîmului, a căruia să cunosc semnele puterii lui pre unde au tras troian, peste multe țări, [preste această țară] trecînd cu oștile lui peste cîmpi și peste

[22] *Mag. ist.,* IV, p. 231.

ape“. Și mai departe, adaugă Ureche, ca o dovadă a acestei origini a neamului moldovenesc, „și limba sau graiul nostru din multe limbi este făcut și ne este amestecat graiul nostru cu a vecinilor de prin pregiur, măcar că de la Rîm ne tragem și cu a lor cuvinte ne-i amestecat graiul“.

Miron Costin însă și aici este cel întîi care așază această idee într-un chip mai temeinic, expunînd războaiele lui Traian cu dacii, răpunerea acestora și colonizarea țării. Este de însemnat că Miron Costin, condus de bunul său simț, înțelege așa cum a fost această colonizare, spunînd că „Traian preste munți, *printre dachi* au descălecat rîmleni, pentru ca să nu mai poată a-și rîdica capul dachii împotriva împărăției“.

De la Miron Costin înainte originea noastră din romani capătă un sprijin în cronica lui, copiată și răspîndită în sute de exemplare printre toți românii cărturari [28]. Această idee nu mai este lăsată numai în paza nesigură a tradiției, slăbite prin nesfîrșitul timp, sau în expunerile străinilor, ci devine un adevăr răspîndit în întreaga romănime, adevăr care se menține neatins în tot decursul perioadei de înstrăinare a gîndirii românești, în epoca Fanarioților. Deși românii se grecizară pînă într-un mare grad în decursul acestui răstimp, [29] ei tot păstrară adînca convingere că sînt un popor de viță romană, și cînd această idee fu apoi reluată din nou și proclamată cu mai mare putere de renașterea transilvană, ea găsi un puternic răsunet în românii Principatelor. Pregătirea minții românești pentru primirea acestei idei mîntuitoare fu însă începută de Miron Costin, și aici stă a doua mare însemnătate a cronicarului nostru și a scrierii sale „pentru descălecatul întîi“.

Și Miron Costin este fatalist ca și Ureche, și fatalismul ambilor își are rădăcini în credința lor despre atotputernicia lui Dumnezeu. El este convins că faptele omenești sînt determinate prin voința supremă, că „măcar cîtă nevoință pune omul, sorocul lui Dumnezeu cum este rînduit a-l clăti nu poate“. El repetă în mai multe rînduri că „gîndul omului e neștiutor de sine la ce merge și la ce întîmplări sosește, că este neștiutoare firea omenească de primejdiile sale, că sînt alunecoase lucrurile răsboaielor și în puterea lui Dumnezeu mai mult stau, că cu anevoie este fiecăruia a se feri de ce este să fie“ și altele asemenea.

Miron Costin a nimerit însă o formulare a acestui gînd într-o frază ce va rămînea celebră prin conciziunea, frumusețа și poezia ei: „Nu sînt vremile sub cîrma omului, ci bietul om sub vremi“. Această cugetare, care leapădă forma religioasă și se strapoartă numai pe tărîmul istoric, rămîne și astăzi adevărată, astăzi cînd puterea lui Dumnezeu a fost înlocuită în mintea oamenilor prin legile tot atît de fatale ale dezvoltării popoarelor.

Miron Costin este partizan al monarhiei și nici nu putea fi altfel în timpul și țara unde trăia. Și el primește pe domn cum l-a dat Dumnezeu, că „domnul, ori bun ori rău, la toate primejdiile lui ferit trebuiește, că ori cum este, de la Dumnezeu este, precum zice Sf. Scriptură: nu este nici o putere fără numai de la Dumnezeu“. Cu toate acestea, el ar vrea ca domnii să fie buni, „matcă fără ac“, cum le zicea Ureche, căci „unde este frică nu încape dragoste“ și de aceea exclamă el: „fericiți acei domni cărora țările lor le slujesc din dragoste, nu din frică, că frica face uriciune și uriciunea cît de tîrziu tot izbucnește“.

Potrivit cu însușirile cu care Miron Costin ar dori să fie împodobit domnul unei țări, el îi cere să asculte totdeauna de sfatul boierilor,

„cu care vorovind o treabă, se frămîntă cu voroava lucrul, și unui una, altul alta răspunzînd se lămurește lucrul care-i mai spre îndămînă. Iar ceea ce fac domnii singuri din gîndurile lor sau din șoapte, rar lucru este de folos“[23].

Bineînțeles că nici putea să-i treacă prin mintea lui Miron Costin ca să deie vreun rol poporului de jos la conducerea statului. De aceea el lasă îngrijirea de cei mici celor mari, adăugînd că „cu cale este a hi frică celor mai mici de cei mai mari“. Miron Costin însă, deși partizan al deosebirii de clase și deci a privilegiului, înțelege să se respecte dreptatea și față cu cel mic. El spune că atunci „cînd să pîrăște un curtean c-un țăran, mai de cinste se cade să fie curteanul și la cuvînt și la căutătura domnului, dar județul să nu se abată din calea sa cea dreaptă“ ⟨iar nu abătîndu-să giudețul din calea sa cea direaptă⟩.

Într-un cuvînt, ideile lui Miron Costin asupra statului erau acele patriarhale: în fruntea piramidei sociale un domn bun, milostiv și înțelept, conducînd poporul, nu numai după propriul lui gînd, ci luminat de sfatul boierilor; sub el o clasă de privilegiați, oameni de treabă, care să îngrijească de interesele celor mici, ce nu aveau să conducă statul, ci să fie conduși și să asculte [30].

Cine va bănui lui Miron Costin acest vis frumos, cînd realitatea înspăimîntătoare trebuia prin reacțiune să trezească în mintea lui un miraj înșelător?

Ca scriitor, Miron Costin mlădie mai ușor încă decît Grigore Ureche limba românească; stilul său este mai curgător și, cu toate aceste, mai străbătut de gîndiri și de cugetări proprii, decît povestirea lui Ureche. Am putea spune că cronicarul cel dintîi al Moldovei este mai obiectiv în expunere decît acest de-al doilea, care reflectează mai adeseori asupra faptelor ce le întîlnește, rostește hotărît simțămintele ce i le inspiră evenimentele țării, adeseori chiar cu o mare amărăciune; este, într-un cuvînt, mai subiectiv în așternere decît predecesorul său. Cu toate aceste, și el se silește pe cît se poate a păstra nepărtinirea istoricului, și spune într-un loc că „noi, măcară că am fi datori cu pomenire lăudată mai mult lui Ștefan-Vodă (Gheorghe), de la care multă milă am avut, decît de la Vasile-Vodă, de la carele multă urgie părinții noștri au petrecut, iară dreptatea socotind, nu pot ⟨poci⟩ scrie într-alt chip“, căci, adaugă cronicarul, „nimica nu strică credința așa celor ce scriu letopisețele cu fățărie, cînd veghe voia unuia și coboară lucrul cu hula altuia“[24].

Al treilea cronicar al Moldovei în acest veac este fiul lui Miron, *Neculai Costin* [31]. Și dînsul era învățat tot în școalele polone și cunoștea limbile latină și leșească. Așa el însuși arată în letopisețul său că Neculai Mavrocordat l-a trimis întru întîmpinarea marchizului Des Alleurs, ambasadorul Franței, ce trecea prin Moldova către Constantinopol, „pentru limba latinească“; iar într-un alt loc spune că același principe l-a trimis înaintea lui [Iosif] Potoțki, voievodul Galiției ⟨Haliciului⟩, care trecea din Ungaria în Polonia și a venit prin Iași, „pentru limba leșească“[25].

Neculai Costin, în deosebire de tatăl său, vrea însă să arăte această a lui învățătură, începînd istoria descălecatului întîi de la facerea lumii

---

[23] Dl V. A. Urechia (*Operele* lui M. Costin, I, p. 364) exclamă la acest loc: „iată pare-mi-se limpede și lămurit — mai puțin numele — constituționalismul modern“. Constituționalismul este încă *impus* domnului, pe cînd sfatul stă *în voia lui* a-l primi sau nu. Deosebire cîtu-i ceriul de pămînt.

[24] *Letopisețe*, I, p. 315 [*Opere*, p. 157].

[25] Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 85 și 86.

și arătînd o sumă însemnată de scriitori străini consultați de el. Și în descrierea evenimentelor Moldovei el arată o citire și o cunoștință mai apropiată a cărților sfinte, pe care le citează mai des, cînd se potrivesc sentințele lor cu morala întîmplărilor ce le povestește.

Și acest cronicar, ca și Grigore Ureche și Miron Costin, este adînc religios, partizan al monarhiei absolute și al boierilor. El laudă pe domnii aceia sub care era bine boierilor; este însă îndestul de nepărtinitor chiar cu aceia ce le făceau rău. Așa despre Duca-Vodă, după ce descrie toate cruzimile și jafurile lui, nu se poate împiedica de a mărturisi că „numai o bunătate avea Duca-Vodă și soția lui, că erau foarte curați amîndoi, așa că în casa lor să vrea putea cînta Sfînta Liturghie". Și ca să nu se creadă că ar apăsa prea mult condeiul asupra acestui domnitor, spune că „este cu greu a nu se scrie aceste lucruri, că spune Sfînta Scriptură că, de vor tăcea oamenii, pietrele vor răspunde". Apoi invoca de martori a celor ce le scria nu numai „cești pămînteni pătimași, ci străini de alte țări împrejur, turci, tătari, greci, sîrbi, albanezi și latini și alți toți cît s-au tîmplat într-acele vremi, de au văzut toate năcazurile moldovenilor"; și într-adevăr am văzut că misionarul catolic Petru Parcević adeverește în totul spusele cronicarului asupra jafurilor neomenoase cărora Moldova era expusă pe timpul lui Duca-Vodă[26].

Neculai Costin a mai scris și o operă de filozofie morală luată după un autor străin: *Ceasornicul domnilor*, din care cităm ca povață aceea îndreptată contra femeilor că: „stăpînia muierii nu-i alta fără cît cu picioarele să mînînce și cu mînile să umble"[27] [32].

Veacul al XVII-lea produce în Moldova — pe lîngă scriitorii amintiți pe tărîmul istoriei naționale — și unul mai însemnat în sfera cugetării religioase, anume pe mitropolitul *Dosoftei* [33]. Pe la anul 1649 întîlnim pentru întîia oară numele lui ca monah la mănăstirea Probota, unde el se îndeletnicea cu studiul limbii latine, grecești și polone și cu citirea vechilor documente slavone ale Moldovei. În 1658 îl aflăm episcop la Huși și, în anul următor, în aceeași demnitate la Roman și, în sfîrșit, în 1671 se urcă în scaunul mitropolitan, în care însă nu stă decît doi ani, părăsind el Moldova în 1673, împreună cu Petriceicu-Vodă. Iertat după aceea de Dumitrașcu Cantacuzino, urmașul lui Petriceicu, el se întoarce în scaun, unde însă încetează de a se mai amesteca în daraverile politice, spre marele folos al literaturii românești, către prelucrarea căreia Dosoftei își îndreaptă de atunci înainte toate puterile sale, cu cea mai mare sîrguință. El întocmește o tipografie nouă la mitropolia Iașilor, cu ajutorul lui Ioachim, patriarhul Moscovei[28], în care tipografie Dosoftei tipărește aproape toate cărțile alcătuite de el.

Tipografia întemeiată de Vasile Lupu se risipise cu totul, încît Miron Costin, care scria letopisețul său către bătrînețe, spune într-un loc că „aș fi lipit aceste semne (a ceriului de rău prevestitoare) la rîndul său, că era trecut rîndul la izvodul cel curat; și scriitorii care izvodesc puțini se află, iară tipariu nu este"[29].

---

[26] *Letopisețe*, II, p. 21, 27.

[27] Vezi asupra *Ceasornicului*, N. Iorga, *Istoria literaturii române în sec. al XVIII*, I, p. 68 și urm.

[28] Aceasta o spune Dosoftei în titlul cărții sale *Parimiile de preste an*, 1683. Vezi *Psaltirea în versuri*, întocmită de Dosoftei, mitropolitul Moldovei, publicată de I. Bianu, București, 1887, p. XII.

[29] *Letopisețe*, I, p. 353.

Cînd Sobieski intră în Moldova pentru a doua oară, în 1686, și veni pînă la Iași, în retragerea lui se duse și mitropolitul Dosoftei cu dînsul, trecînd întîi la castelul Zolkiew, lîngă Lemberg [34], de aici în Rusia, la patriarhul Ioachim al Moscovei, care mijloci la țarul Petru cel Mare să-l numească în 1703 episcop al nou cuceritului oraș al Azovului. Se vede însă că Dosoftei nu primi acest post și muri în Moscova puțini ani după aceea [35].

Activitatea lui Dosoftei se mișcă mai ales pe tărîmul religios, unde el însă adaugă o notă literară la concepțiunile religioase, anume punînd în versuri românești *Psaltirea,* luînd ca model pentru această lucrare psaltirea în versuri polonă a lui Ion Kochanovski[30] [36]. Celelalte lucrări ale lui, precum traducerea *Liturghiei, Molitvelnicul, Parimiile de peste an,* intră în mișcarea generală a introducerii tot mai depline a limbii românești în slujba bisericească, a căreia însemnătate am arătat-o mai sus. El mai are încă o lucrare în versuri, anume un poem asupra succesiunii domnilor Moldovei, tipărit împreună cu *Molitvelnicul* din 1681.

Să arătăm înrîurirea ce a putut s-o exercite stihuirea românească a lui Dosoftei asupra minții românești. Pînă la Dosoftei limba română cunoștea ca vers numai poezia poporană. Afară de cele cîteva stihuri alcătuite de Miron Costin asupra descălecatului țării Moldovei[31], care poate să fi precedat cu vreo 2—3 ani pe acele ale lui Dosoftei, nu se află în nici o scrisoare română anterioară limba înlănțuită în forma mai strînsă a versului [37]. Dar acele șase versuri ale lui Miron Costin erau numai o floare pusă în fruntea cărții sale, care trecea neobservată față cu însemnătatea scrierii înseși.

Lucrarea lui Dosoftei se prezintă mai întîi în totalitatea ei ca o poemă întreagă; apoi, prin materia ce conținea, poate cea mai citită a timpurilor de atunci, trebuia să se introducă între toți oamenii știutori de carte, să devină poporană. Poezia are însă puterea aceea de a atrage luarea-aminte asupra organului gîndirii, asupra limbii în care dînsa este rostită, pe cînd proza, mai modestă, lasă să străbată prin ea limpezeala gîndirii, dispărînd adesea îndărătul ei. Proza este aerul prin care vedem, fără ca și dînsul să fie văzut. Poezia, și ca mijloc străveziu al gîndirii, este apa limpedelui izvor, care îți dă cunoștință, prin tremurarea ei, și de mediul prin care privești. Poezia pune în mișcare gîndirea în îmbrăcarea ei concretă, sub forma cuvîntului; armonia versului, acel element muzical al poeziei, încă din limbă fac parte, încît este învederat că poezia încîntă nu numai prin gîndirile ce le provoacă în noi, ci și prin limba în care ele sînt rostite.

Dacă proza poate să ne facă a iubi gîndirea rostită prin ea, poezia ne va face să iubim și gîndirea și limba, și dacă scrierile lui Miron Costin, Dimitrie Cantemir și Grigore Ureche făcură pe români să-și iubească neamul, versurile lui Dosoftei îl împinseră să-și iubească limba, întărind prin aceasta și mai mult iubirea neamului însuși [38].

30 *Psaltirea* lui Dosoftei, ed. de I. Bianu, p. XXVIII.
31 *Letopisețe,* I, p. 214 [*Opere,* p. 203].

2. Scriitori erudiți moldoveni

În scriitorii moldoveni cercetați pînă aici am aflat mai mult talent literar, îngemănat cu concepții noi și simțămînt patriotic, fără ca ei să posede vreo pregătire științifică mai serioasă pentru cariera istorică. Moldova însă ne poate arăta și oameni învățați în adevăratul înțeles al cuvîntului, erudiți ce s-ar fi putut măsura cu asemenii lor din apusul Europei, și trebuie să expunem și lucrările lor, deși ele poate nu vor fi avut o înrîurire atît de pătrunzătoare în sînul poporului român, care prin lipsa lui de cultură stătea mai îndepărtat de sfera erudiției.

Cel întîi mare învățat moldovean din veacul al XVII-lea este principele *Dimitrie Cantemir* [39], a căruia încercare de politică [filo-]rusească am studiat-o mai sus. Deși fiu și frate de principi necărturari, Dimitrie Cantemir ajunse, pentru timpurile în care trăia, unul din învățații cei mai de frunte, și această reputație și-o dobîndi mai ales prin două scrieri latinești ale lui, care se răspîndiră adînc în lumea învățată apuseană. Aceste două scrieri sînt: *Descriptio Moldaviae* [40], cea dintîi scriere geografică, statistică și descriptivă asupra acestei țări, și, mai ales, *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae* (Istoria otomanilor) [41], care, pentru timpul său, cînd istoria acestui stat era necunoscută, avea valoarea unei neașteptate destăinuiri.

Cantemir avuse de dascăl în Iași pe Ieremia Cacavela [42], care, în o scrisoare de mulțămire trimisă lui Cantemir pentru împărtășirea scrierii sale *Divanul lumei cu ințăleptul* ⟨*Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*⟩, zice că ar fi „plugarul care la holda minței tale am ostenit".

La suirea tatălui său, Constantin Cantemir, în scaunul țării Moldovei, Dimitrie fu trimis la Constantinopol ca ostatec, împreună cu fratele său Antioh[32], de unde se întoarse numai pentru scurt timp înaintea morții tatălui său, cînd atunci fu proclamat de domn pentru cîteva zile. Respins însă de Constantin Duca, Dimitrie Cantemir se duce iar la Constantinopol, unde urmează înainte spornicele sale studii pînă la 1711 ⟨1710⟩, cînd vine pe tronul Moldovei. Se vede că talentul său înăscut, mai ales pentru limbi, îl pusese în putință a învăța atît la dascălul său din Iași, cît și la acei ce-i avu în Constantinopol numeroasele idiomuri pe care le poseda, anume: turceasca, araba, persana, elena, greceasca, latina, slavona și franceza. Dintre științe, el se dădu mai ales studiului istoriei, filozofiei și matematicilor. Muzica de asemene, fu una din îndeletnicirile sale favorite, și Neculai Costin raportează despre el că, „știind bine din tamburu, îl chemau agii la ospețe pentru zicături" [43].

El se bucura de o mare reputație de învățătură, ceea ce, mărturisește și Neculai Costin cînd mustră pe Dimitrie Cantemir că, „știindu-se foarte învățat, n-au vrut să ieie niciodată sfat de la boierii cei mai bătrîni". Reputația lui însă era încă mult mai mare în străinătate, unde el, după ce trecu în Rusia, fu numit membru al Academiei de Științe din Berlin [44] și al celei din Petersburg, care se întemeie de Petru cel Mare după stăruințele lui.

Hronicul a toată Țara românească [45], cum intitulează însuși Cantemir scrierea lui, este o lucrare de mare însemnătate, care se deose-

---

[32] Bethune către Croissy, 8 aug. 1686: „le hospodar de Moldavie ayant ses enfants en ôtage à la Porte". [Hurm., *Doc.*, XVI, p. 123.] [Vezi A. Decei, *Cantemir la Istanbul,* în MI, 1973, nr. 9, p. 43—47].

bește în totul de letopisețele cronicarilor moldoveni. Aici nu mai avem a face cu o cronică, ci cu o lucrare istorică în adevăratul înțeles al cuvîntului, plină de o vastă și bogată erudiție și în care izvoarele sînt analizate, confruntate, luminate sau combătute unele prin altele, cu o sîrguință și o destoinicie care te pune în uimire. Simți că ai înainte un învățat care posedă de minune toată știința trebuitoare pentru vasta lucrare pe care o întreprinsese. Aceasta nu era nimic mai puțin decît încercarea de a schița istoria românilor, de la prima lor urzire ca daci și apoi ca romani pe pămîntul Daciei, și în urmă dovedirea stăruinței lor în acea țară din an în an, pînă la întemeierea principatelor, punînd în legătură istoria românilor cu acea a tuturor popoarelor barbare ce au trecut peste Dacia, apoi cu acea a tuturor statelor cu care dînșii au venit în atingere, precum româno-bulgarii, turcii, polonii, muscalii, tătarii și ungurii.

Deși astăzi încercarea lui Cantemir ar putea fi supusă la multe și întemeiate critici, totuși nu e mai puțin adevărat că pentru timpul său ea constituie una din lucrările cele mai de căpetenie ale istoriografiei de atunci și că numai limba în care dînsa a fost scrisă, cea românească, a împiedicat-o de a contribui la renumele european al lui Cantemir în un grad asemănător cu vestita lui istorie a Împărăției otomane. Cînd vezi, pe de o parte, imensa lui erudiție în complicatele izvoare ale istoriei originii neamului românesc și, pe de altă parte, aceeași însușire documentată în cunoștința acelor ale istoriei turcești, atunci rămîi într-adevăr înminunat înaintea bogăției nesfîrșite a științei acestui bărbat, unul din luceferii Europei de la sfîrșitul veacului al XVII-lea și începutul celui al XVIII-lea.

Deși scrierea lui Cantemir e o lucrare de erudiție, totuși ea este așa scrisă ca citirea ei să fie ușoară și plăcută oricui, și afară de citația cîtorva texte latinești și grecești, care însă sînt toate puse pe românește[33], ea nu înfățișează nici o greutate la înțelegere. Deși atinge o sumă de chestiuni ce nu stau în legătură cu istoria românilor, precum războiul Troiei, prin care vrea să ajungă la urzirea poporului roman din rătăcitorul Enea, totuși toate aceste excursiuni pe alte tărîmuri înfățișează un interes prin sine însuși și prin modul cum sînt tratate, desigur mult mai mare decît urcarea lui Neculai Costin în împrăștierea neamului omenesc pentru a ajunge la descălecatul întîi.

Cantemir își propune întîi sprijinirea tezei lui Miron Costin, adică de a dovedi unitatea neamului românesc prin comunitatea originii sale, spunînd, într-unul din numeroasele locuri în care revine asupra acestui lucru, că „vestiții romani sînt moșii și strămoșii noștri, a moldovenilor, muntenilor și ardelenilor și a tuturora oriunde se află, a românilor, precum și singur numele cel de moșie arată, români chemîndu-se, și limba cea părintească, care din latinească se trage, nebiruit martur este".

A doua teză, nu mai puțin însemnată, se referă la stăruința românilor în Dacia Traiană, de la zămislirea lor pînă în timpurile cînd constituiesc state în ea. Cum spune Cantemir, „românii din Dacia de as-

---

33 Se impută lui Cantemir că ar avea o limbă „exotică, nenaturală și greoaie pînă la dezgust, intervertită și încurcată pînă la neînțeles". Densușianu, *Istoria limbei și a literaturei*, p. 181. Aceasta este nedrept. Limba lui e curat românească. Singura abatere, provenită din lunga lui îndeletnicire cu limba latină este inversiunea neobișnuită în românește de a străpurta verbul la sfîrșitul frazei: „dar nu ai istoriile cetite, nici ai cronicile cercetate" *(Operele principelui Demetriu Cantemir,* tom.], V, *[Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul,* ed. Academiei, îngr. de G. Sion, București, 1878], p. 51). Dar și inversiuni de aceste se întîlnesc mai des în scrierile lui filosofice; nu așa de multe în hronicul Moldovei [Despre limbă vezi lucrările de la nota [39]].

tăzi, care sînt moldovenii, muntenii și ardelenii, sînt din neamul lor hireși romani de la Italia, de Traian Împăratul aduși, și ei au locuit necurmat în Dacia, precum astăzi locuiesc", sau aiurea prea frumos: „și Traian, marele împărat, săditorul și răsăditorul nostru este. Romanii sînt buciumii vii Daciei noastre și noi vlăstarele lor, de atunci pînă acum, printre atîtea clătiri și mutări de vremi, nestîrpiți și nedezrădăcinați înverzind, în dreaptă și adevărată roadă de slavă și cinste și vitejie românească"[34].

Conform cu această concepție, Cantemir și întreprinde expunerea trecutului întregului neam românesc. Căci de cînd s-au început a se scrie istoria noastră, scriitorii și învățații români au avut întotdeauna a lupta cu acei străini, dușmani îndeobște și răuvoitori, care tăgăduiau românilor originea lor romană, sau cel puțin traiul lor neîntrerupt pe pămîntul vechii lor patrii.

Cantemir însă întreprinde această îndoită luptă înarmat, ca și potrivnicii săi, cu toate armele științei, ferecat din cap pînă în picioare cu citații grecești și latinești și putînd deci lupta ca unul deopotrivă cu cavalerii științei de atunci.

Cum se face însă că, deși Hronicul a toată Țara Românească este menit mai ales spre a respinge bîrfelile învățaților străini, el este scris de Cantemir nu în limba universală a științei de atunci, ca istoria Împărăției otomane, ci în limba română? Este învederat că Cantemir vroia să facă cunoscută această istorie înainte de toate poporului său. El spune undeva în Hronicul lui: „Însă aceste toate fiind de noi în limba latinească scrise și alcătuite (el scrisese Hronicul întîi în latinește) socotit-am că cu strîmbătate încă și cu păcat va fi de lucrurile noastre deciia înainte mai mult străinii decît ai noștri să știe. De care lucru acum de iznoavă osteninţă luînd, din limba latinească iarăși pre cea a noastră, românească, le prefacem"[35].

Simțămîntul lui Cantemir de iubire de neam străbate din mai multe rostiri ale lui. În alt loc spune: „Într-acestaș chip zicem și noi făcînd, pre cele cu vechimea vremilor îngropate a vechelor istoriei comoare, la lumină a le scoate și la treaba de obște a le arăta vom sili și *cele românești,* precum românilor se cuvine, vom dovedi"[36]. Cît de adînc este convins Cantemir de această idee se vede de pe aceea că el nu se mai satură a o repeta la fiece pagină, a arăta toată însemnătatea ei, însă ca un adevărat învățat, spre a nu deveni obositor, tot împodobită în noi cugetări.

Uneori, cînd simțămîntul îl năbușea, gîndirea lui rece și științifică se urca la o adevărată poezie, din care raportăm numai următorul loc care dovedește că Cantemir, cînd vroia, știa să închege gîndirea lui în cea mai frumoasă rostire: „Într-acesta chip dară pre romano-moldo-valahii noștri, Roma maica, din lăuntrurile sale născîndu-i, i-au aplecat și i-au crescut. Traian părintele cu obiceile și armele românești învățîndu-i, a Dachiei adevărați moștenitori i-au pus și cu curat sîngele fiilor săi pre Dachia, care mai înainte barbară era, au evghenisit-o"[37].

Cantemir este părtaș al ideii că toți dacii au fost stîrpiți de Traian și că poporul român de astăzi este coborîtorul direct al legionarilor romani[38]. Curățenia sîngelui roman explică eminentele însușiri ale ro-

---

[34] *Hronicul [vechimei Romano-] Moldo-Vlahilor,* [în *Operele principelui Dimitrie Cantemir,* tom. VIII, ed. Gr. Tocilescu, București, 1901], p. 104, 254 și 168.
[35] *Ibidem,* p. [180].
[36] *Ibidem,* p. 9.
[37] *Ibidem,* p. 15.
[38] *Ibidem,* p. 190.

mânilor. „Că de va socoti cetitorul nostru — zice el, însă cu socoteală cumpănită — afla-va în românii aceștia ce nu va putea afla la multe alte neamuri și în mici domniile lor chivernisele și cumpătări cu multul mai istețe și mai nervoase decît la mari crăii și împărății, precum vedem că puternica împărăție a turcului ce împărății și ce domnii și-au supus așa cît nici una nu li se cunoaște că doar au fost odată slobode, necum stăpînitoare, precum este împărăția Țarigradului (să nu pomenim de cele nenumărate din Asia), Grecia, Macedonia, Peloponezul și toate ostroavele Mării Mediterane (puține dintr-aceste deosebind), crăiia ungurilor, pre aceste zic, mare și puternice stăpîniri așa le-au supus, așa le-au dămolit, cît, precum am zis, nici semn nu au rămas carele să poată fi dovada cei de mult a lor puteri și elefterie; iară aceste ale noastre două țări, cu ajutorul lui Dumnezeu, măcar că supuse și ascultătoare sub monarchii turcești, însă nici stăpînirea, nici slobozenia lor n-au lăsat, că după multe sîngeroase și românești războaie, niciodată piciorul din hotarele sale afară nu și-au scos, ci înfipți și nesmulși au rămas; că deși împărăției turcului bani a da obligate sînt, însă bisericile, legea, judecățile, obiceele nesmintite și nebetejite și le-au păzit"[39].

Hronicul lui Cantemir are deci de scop a întări în români nervul vieții lor, arătîndu-i ca un popor de viță înaltă, care a știut să-și păstreze neatinse unele scumpe drepturi, îmbărbătîndu-i deci la luptă și în viitor, spre „nebetejita" păstrare a acelorași bunuri. Și, într-adevăr, că, în starea de decadență în care ajunseseră românii, de mare nevoie le erau asemene cuvinte care să le mai pună inima la loc și să le arăte, din ceea ce au putut, cele ce ar putea, dacă ar fi și acum cum fuseseră înainte[40].

Au mai rămas de la Cantemir și două capitole răzlețe din partea modernă a *Hronicului* său, acele ce povestesc întîmplările timpului său în Moldova și în Țara Muntenească. Aceste două capitole sînt: *Vita Constantini Cantemir* [46] (a tatălui autorului), păstrată numai în textul latin, și *Evenimentele Cantacuzineștilor și a Brîncovenilor* [47], care s-a păstrat în o traducere rusească, făcută, după cît se vede, pentru a da și în cunoștința curții rusești aceste pentru dînsa prea interesante evenimente[41]. În această de pe urmă scriere, Cantemir găsește prilejul de a apăra purtarea lui față cu Poarta și cu Brîncoveanu, pe care nu avea motive de a ținea la el, mai întîi din cauza politicii, apoi din aceea că el intrase, prin căsătoria lui cu Smaranda Cantacuzino, în apele dușmanilor lui Brîncoveanu.

Nu numai în istorie însă se îndeletnici bogata minte a domnului român, că și în cele filozoficești își înmuie a ei pană. *Divanul, adică ⟨sau⟩ judecata ⟨gîlciava⟩ înțăleptului cu lumea sau a sufletului cu trupul* [48] este o scriere complexă, care toată are de țintă a îndrepta pe om spre o viață desfăcută de înșelătoarele ale lumii bunuri. Partea întîi este un dialog a înțăleptului cu lumea, în care aceasta caută să-l ademenească pe cel dintîi spre a se deda la desfătările vieții, a căror nimicnicie înțăleptul o dovedește cu izbîndă la fiece pas. Tema este îndeobște

---

[39] *Ibidem*, p. 106—107.

[40] *Hronicul* era menit a fi tipărit; dar moartea ajunse pe autor înainte. El fu tipărit abia la 1835—36 de mitropolitul Veniamin și G. Săulescu. Vezi Iorga, *Ist. literaturii române în secolul XVIII*, I, p. 291, nota 2.

[41] Cantemir spune în ea: „cum s-a purtat Cantemir după venirea lui în Moldova pentru creștinătate, aceasta este cunoscută cabinetului imperial rusesc". *Opere*, ed. Acad., V, p. 43. Această scriere pare a fi un raport al lui Cantemir către curtea împărătească.

interesant tratată și uneori se întîlnesc cugetări noi și fericite, precum bunăoară atunci cînd înțăleptul arată la ce au ieșit pentru Alexandru toate cuceririle lui. „Căci el atîta rotunzală a pămîntului călcînd și atîtea împărății supuind, după moarte loc mai mult de șepte palme nu i-au rămas, și pe acela nu el, ci pămîntul pe dînsul l-a stăpînit; căci țărna pe pieptul lui s-a suit, ochii i-au umplut, gura i-au astupat și cu această pildă aducîndu-i, că nesăturîndu-se de slavă să se sature de lut"[42].

O înțălegere între suflet și corp nu se poate stabili, „căci firea ta — zice înțăleptul către lume — cele pămîntești, iar a mea cele cerești caută și atîta osebire fac cît apa din foc; și de va putea focul cu apa într-un loc a locui și două rotunde gloanțe unul peste altul să se sprijine, și eu cu tine prieteșug voi putea alcătui"[43]. Înțăleptul dovedește apoi lumii că greșită îi este socoteala ce o face despre lungimea vieții omului, în care el ar avea îndestul timp a căuta și de cele cerești și de cele pămîntești; căci mai întîi omul nu trăiește atîta timp cît viețuiește, deoarece jumătate din viața lui o petrece în somn, iară somnul este asemenea morții, „căci în pat dormind, în chipul celui ce în năsăle zace mă fac, mintea simțirea pierzînd, cu ochii nevăzînd, cu urechile neauzind, mirosul neadulmecînd, gustul nepricepînd și mai vîrtos toate ale trupului organe amorțînd și slăbănogindu-se. Așișderea eu afundat în pilotă, el îngropat în gropniță, el acoperit cu țărnă, eu cu obialul; el în patru scînduri a scriului, eu în patru păreți ai casei, al mortului suflet viu și al meu suflet viu rămîne. Și precum eu dormind, numai vinele cele vii mi se clătesc și se bat, semn iarăși de deșteptare arătînd, așa la mort viile ale Sfintei Scripturi precum iarăși va învia adeveresc. Și așa amîndoi, el din groapă, eu din așternut; el din scriu, eu din casă; el din moarte, eu din somn ne vom scula"[44].

Partea a doua și a treia a Divanului lumii conține o serie de exemple asupra purtării morale a omului, în care se poate vedea că cunoștința scrierilor sfinte nu era mai puțin la îndemîna învățatului domn decît autorii greci și romani, cronicile turcești, arabe și persiane, și numeroșii scriitori mai noi.

A doua lucrare morală filozofică a lui Cantemir este așa numita *Istorie ieroglifică* [49], vrednică de numele ei, prin cimiliturile necontenite ce le conține de la început la sfîrșit. Este o satiră politică, îndreptată contra muntenilor și mai ales contra dușmanului lui C. Cantemir, Constantin Brîncoveanu, în care toate personajele sînt figurate prin animale, încît are aerul unei întinse fabule. Citirea acestei satire e cu atîta mai grea pentru noi, cu cît, necunoscînd amărunțimile întîmplărilor, ea rămîne pentru noi în mare parte neînțeleasă. Însă chiar pentru contemporanii lui Cantemir, priceperea acestei bucăți, în care se amestecă cunoștințe din felurite științe pe care le poseda Cantemir, deși alcătuită în limba română, rămase cu o înrîurire tot atît de restrînsă asupra românilor ca și acele scrise în limbile străine[45] și din care acele redactate în latinește îi fuseseră cerute de Academia din Berlin, al cărei membru fusese ales în 1714.

---

[42] *Divanul*, în *Operele* lui D. Cantemir, Ed. Academiei, V, p. 53.
[43] *Ibidem*, p. 93.
[44] *Ibidem*, p. 97.
[45] O încercare de explicare a *Istoriei ieroglifice* e teza de licență a lui G. Constantinescu, *Vrajba dintre Cantacuzinești, Cantemirești și Brancovanu, 1688—1705, cu o introducere și explicare a adevărului cuprins în Istoria ieroglifică a principelui Dimitrie Cantemir*, Bîrlad, 1899. Altă explicare a acestei ghicitori literare în N. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. XVIII*, I, p. 329 și urm.

O altă figură literară de tot extraordinară prin pățaniile ei, care, deși nu a exercitat o înrîurire atît de mare culturală asupra țărilor române, totuși este interesantă prin soarta ei cea mult bîntuită, prin întinsele sale cunoștinți și prin rolul ce juca în viața culturală a Europei înconjurătoare, este aceea a lui *Neculai Milescu* spătarul [50], boier din ținutul Vasluiului[46]. El era născut probabil în satul Milești, care astăzi nu se mai află, în ținutul Vasluiului, cam pe la anul 1625.

Nu se știe prin ce împrejurări el ajunse încă de copil în Constantinopol, unde fu învățăcelul lui Gavril Vlassios, cunoscut ca mitropolit de Naupact și Arta, care-l introduse în cunoștințele întinse pe care i le vedem pe urmă în teologie, filozofie, istorie și literatură[47]. După aceea, el trecu în Italia, unde mai desăvîrși încă studiile sale în științele naturale și în matematici.

El se întoarse din străinătate în Moldova pe la sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu. Sub urmașul acestuia, Gheorghe Ștefan, Neculai spătarul fu foarte bine văzut și tratat, întovărășind pe domn în expediția întreprinsă de el împreună cu Racoți [al II-lea] pentru a înăbuși în Valahia revoluția seimenilor. El rămase tot în favoare pe lîngă Gheorghe Ghica și ajunse la culmea influenței sub Ștefăniță, fiul lui Vasile Lupu. Se vede însă că aceste favoruri amețiseră pe boierul moldovean, care își puse în gînd să dobîndească chiar tronul, ceea ce însă nu numai că-l aruncă în dizgrație, dar încă îl făcu să-și piardă nasul prin cunoscuta operație a însemnării care se practica asupra aspiranților la onoarea supremă. De atunci înainte spătarul începe a purta supranumele de Cîrnul.

El fugi astfel sluțit în Muntenia, unde domnea Grigore Ghica, care, în considerația bunelor legături în care Milescu stătuse cu tatăl său cînd era domn în Moldova, îl numește capuchihaie al său la Constantinopol [51]. Aici el se îndeletnici iarăși cu învățătura, încît ajunse unul din marii cărturari ai veacului al XVII-lea.

Radu Leon nu păstră pe Milescu mai departe în slujba lui și el, dizgrațiat de domnii ambelor țări române, se duse la electorul de Brandenburg, Frideric Wilhelm, care primi foarte bine pe învățatul român. Se spune că la curtea acestui principe un medic german ar fi izbutit prin o operațiune a face să dispară în parte urmele uricioasei ciuntiri care-l desfigura. Se mai spune însă că el nu putu prelungi mult petrecerea lui la curtea electorului, care, primind rele informații asupra emigratului moldovean, îl izgoni din statele sale[48].

Ieșind din Brandenburg, Neculai Milescu se duse în Pomerania, unde întîlni la Stettin pe fostul său domn, Gheorghe Ștefan, care trăia aici sub protecția regelui Suediei Carol al XI-lea. Fostul domn al Moldovei trimise pe tovarășul său de surghiun la curtea regelui Suediei, spre a-i sprijini interesele sale. Aici Neculai Milescu făcu cunoștința lui Arnauld de Pomponne, ambasadorul Franței la curtea Suediei, care

---

[46] Științele asupra acestui om extraordinar le-am cules din următoarele studii: B. P. Hasdeu, articolele asupra spătarului Milescu, în foiletonul ziarului *Satirul*, din 1866, 12, 13 și 14; apoi în *Traian*, 1870, nr. 7, 8, 9, 11, 13 și 14; apoi cîteva cuvinte asupra lui în *Columna lui Traian*, din 1872, p. 274. E[mile] Picot, *Notices biographiques et bibliographiques sur Nicolas Spathar Milescu, ambasadeur du Tsar Alexandre Mihailovici en Chine*, Paris, 1883. Toate izvoarele reproduse de mine sînt împrumutate din aceste scrieri.

[47] Însuși Nicolai spătarul arată aceasta în scrierea lui *Enchiridion:* „sapiens vir ac pius Gabriel Blassius, mens olim professor in urbi imperatoria".

[48] De la Neuville, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie*, Paris, 1698, reprodusă în partea relativă la Milescu de Hasdeu, în *Arh. ist.*, I, 1, p. 137.

cunoştinţă procură învăţatului român prilejul de a-şi face un nume şi între învăţaţii Europei apusene.

Anume, pe atunci se agita în Franţa o mare întrebare dogmatică: un calvinist, predicatorul Claude, publicase o carte în care combătea prezenţa reală a corpului şi sîngelui lui Hristos în taina împărtăşaniei. Catolicii nu lăsară necombătută o asemenea erezie, care lovea în una din dogmele fundamentale ale religiei lor, şi cei doi mai însemnaţi conconducători ai jansenismului din Port-Royal, Antoine Arnauld şi Pierre Nicole, fură însărcinaţi cu combaterea doctrinei lui Claude. Acesta îşi formase un argument mai ales din mărturisirea credinţei patriarhului de Constantinopol, Ciril Lukaris, care, după cum se ştie, îmbrăţişase doctrinele protestante şi fusese combătut încă în sinodul întrunit la Iaşi pe timpul lui Vasile Lupu, în 1642. Era de neapărată trebuinţă pentru jansenişti a arăta că nu mărturisirea lui Lukaris constituia fondul credinţei ortodoxe şi care era tradiţia adevărată păstrată în sînul acestei biserici.

Ambasadorii francezi din părţile Răsăritului, şi mai ales Nointel din Constantinopol şi Pomponne din Stockholm, fură rugaţi să procure, redactorilor răspunsului la erezia lui Claude, ştiinţa asupra credinţei păstrate în biserica răsăriteană. Pomponne, făcînd cunoştinţa Milescului, găsi în el omul cel mai destoinic a-i da răspunsurile pe care el le cerea.

Milescu se şi însărcinează a redacta un memoriu asupra întrebării prezenţei reale în împărtăşanie în biserica grecească, pe care-l scrie în greceşte şi în latineşte, şi-l dă prietenului său, ambasadorului francez, care se grăbeşte a-l comunica domnilor de la Port-Royal.

În scrisoarea cu care însoţeşte trimiterea memoriului, Pomponne mărturiseşte că a fost surprins de a găsi „un om, aşa de vecin de Tartaria, atît de învăţat în limbi şi cu o cunoştinţă atît de generală despre toate lucrurile. El vorbeşte bine latineşte, dar el pretinde că studiul său principal fiind greceasca, ar fi mult mai învăţat în ea. El cunoaşte destul de bine istoria şi mai ales acea a bisericii şi, fiindcă el a studiat foarte mult întrebările care sînt între religia noastră şi acea grecească şi chiar între cea luterană şi calvinistă, l-am crezut dintre cei mai în stare a cunoaşte părerea grecilor. Am fost prea mulţumit a vă putea trimite răspunsul lui la care lucrează şi pe care sper să-l am înainte de a închide pachetul. El este îndeobşte unit cu noi asupra tuturor punctelor şi nu se deosebeşte decît asupra purcederii Duhului Sfînt. De aceea şi vine el în toate sărbătorile la liturghie la mine şi afară de crez, unde uită pe *Filioque*, nu este mai bun catolic decît el".

Într-adevăr că Milescu şi dă lui Pomponne lucrarea lui, scrisă atît în greceşte cît şi în latineşte, în care tratează cu de-amăruntul chestiunea transsubstanţierii în biserica grecească, scriere pe care învăţaţii jansenişti o tipăriră la sfîrşitul volumului lor, ca o dovadă a celor susţinute de ei[49].

---

[49] Cartea janseniştilor [Antoine Arnaud şi Pierre Nicole] este intitulată: *La perpétuité de la foy de l'église catholique touchant l'Eucharistie, défendue contre le livre du sieur Claude*, Paris, Savreaux, 1669. În această carte se află reprodusă, la p. 404—405 a ediţiei în 4° şi la p. 592—594 a ediţiei în 12°, scrisoarea lui Pomponne, iar la sfîrşitul ei se află tratatul lui Milescu intitulat în latineşte, „*Enchiridion sive Stella Orientalis id est sensus ecclesiae orientalis scilicet graecae de transsubstantiatione corporis Dominis aliisque controversiis a Nicolao spatario Moldovalacone, barone et olim generali Wallachiae conscriptum*, Holmiae, anno 1667 mens fbr". Din numele ce şi-l ia Milescu „a Nicolao spatario Moldovalacone", pus în cazul ablativului, dl Picot, despărţind rău ultimul cuvînt, anume în Moldavo-Lacone, admite că familia lui s-ar putea trage din Laconia (*Nicolas Spathar Milescu*, p. 2, nota 2), care origine grecească-i este dată şi de unii scriitori greci precum Σάθας, Νεοελληνική Φιλολογία p. 399. O foarte bună combatere a aces-

Murind Gheorghe Ștefan la Stettin, în 1668, Neculai Milescu nu avea pentru ce să mai steie în Suedia. Neculce ne spune că sub domnia lui Iliaș, fiul lui Alexandru (1666—1669), el reveni în Moldova, pe care însă o părăsi iarăși la venirea lui Duca, retrăgîndu-se de astă dată la curtea țarului Alexei Mihailovici; în 1672 îl aflăm la Moscova. Principele Vasile Vasilievici Galițîn și boierul Artimon Sergico Mateev luară îndată pe învățatul deștărat sub proteguirea lor și îi procurară un loc de traducător la cancelaria ambasadorilor, iar Mateev îi mai încredința și creșterea copilului său.

El scrie în Rusia o mulțime de cărți didactice, parte de o natură mai generală, precum un dicționar grec-latin-rusesc și o aritmetică, în care el intercalează însă mai mult părți cabalistice. În 1673 el scrie un întins comentar al viziunilor profetului Daniil, intitulat *Cresmologul sau cartea profeților*. Această de pe urmă lucrare fusese întreprinsă după ordinele împăratului, care nu întîrziase a afla despre petrecerea acestui om învățat în orașul lui.

Mai urmară alte scrieri ale lui, precum o cronologie a principalilor împărați ai lumii, sub numele de *Vasiliologicon,* o culegere a locurilor din autorii greci privitoare la cele 7 muze și la cele 7 arte liberale, o traducere a cărții Sibilelor, o descriere a Sfintei Sofia din Constantinopol și un tratat asupra hieroglifelor. Cînd ne gîndim că toate aceste lucrări, cele mai multe documentînd o vastă erudiție, fură isprăvite în scurtul răstimp de doi ani, rămînem uimiți înaintea vîrtoșiei la lucru a învățatului român.

Către jumătatea anului 1674, Neculai Milescu fu însărcinat de împăratul Alexei cu o misiune importantă, anume cu o ambasadă la împăratul Chinei. El trebuia întîi să se ducă la Gantimur, principe tunguz care venise în 1667 în Rusia și primise creștinismul, după aceea se stabilise la Nercinsk, în Siberia. De la el trebuia să treacă în China, unde să reguleze poziția acestui nou principe creștin, pe care chinezii îl reclamau ca supusul lor; să hotărască apoi chestiunea titlurilor ce erau să-și deie de acum înainte împăratul Rusiei și fiul cerului; să dobîndească răscumpărarea prinșilor ruși și să determine limba în care urma să se țină corespondența între ambii monarhi. Mai trebuia să studieze și sub raportul geografic țările prin care era să treacă. După cum vedem, însărcinările Milescului nu erau nici puține, nici neînsemnate.

În 28 fevruarie 1675 țarul subsemnă scrisorile către fiul cerului și, în 4 martie, spătarul Milescu părăsește Moscova. El era întovărășit de doi greci slujbași în Rusia: Constantin Ivanoff sin Grecianin și Teodor Pavloff sin Livanoff și de doi dregători de la cancelaria ambasadorilor: Nichifor Venintoff și Ioan Favoroff. Milescu ajunge în 30 martie la Tobolsk, unde mai adaugă întovărășirii lui șase nobili din localitate, un preot, un tălmaci și 40 de servitori cazaci, călări și pedestri. După ce se topiră zăpezile, în ziua de 2 mai, ambasada plecă către Ienisseisk, unde ajunse în 9 iulie; de aici poposi la Irkutsk în 5 septemvrie, unde întîlni pe Gantimur, care îi dădu prețioase relațiuni asupra Chinei. După ce trecu lacul Baikal, ajunse în decemvrie la Nercinsk. De aici înainte Milescu intră în țara Amurului, pe care o descrie foarte pe larg în ziarul călătoriei sale și, în 13 ianuarie 1676, ambasada trecu granița chineză, mai călătorind încă patru luni în imensul

---

tei origini grecești a lui Milescu vezi în C. Erbiceanu, *„China supusă"*, *[manuscript grecesc cu acest titlu]*, în *Analele Acad. Rom.* s. II, t. XXIV, 1902, p. 147 (2) și urm.

imperiu înainte de a ajunge la capitala lui, Peking, unde intră în sfîrșit în 15 mai 1676, după un an, o lună și 11 zile de călătorie!!

Milescu se puse îndată în legătură cu iezuitul Verbiest, care preda astronomia și geometria împăratului și, puține zile după sosirea lui, Verbiest îi procura o audiență la împăratul, unde totodată îi sluji de tălmaci.

Ambasadorul Rusiei petrecu trei luni și jumătate la Peking, unde se puse să studieze limba chineză, pe care — cu deosebita lui ușurință în învățarea limbilor — nu întîrzie a și-o însuși. În 1 septemvrie 1676 Milescu părăsi Pekingul, luînd cu el o scrisoare pe care fiul cerului o îndreptase către împăratul Moscovei, ajunse la 3 mai 1677 la Selingisk, la 16 a aceleiași luni la Irkutsk, la 7 iunie la Ienisseisk și, la 5 ianuarie 1768, el reintră la Moscova, de unde plecase cu trei ani fără două luni mai înainte.

Cum se întoarse în capitala Rusiei, el întreprinse redactarea călătoriei sale, mai ales acea prin țara Amurului, pe care rușii doreau s-o cunoască mai cu de-amăruntul și după aceasta mai dădu și o descriere a Chinei, lucrată nu numai după propriile sale întipăriri, ci și după călătoriile deosebite făcute înainte de el. Spre a ne face o idee despre repejunea fenomenală cu care Milescu lucra, e destul să spunem că în 17 noiemvrie 1678, în mai puțin de un an, el sfîrșise aceste două mari lucrări, din care numai cea de pe urmă conține 59 de capitole.

Această călătorie a boierului moldovean umplu de admirare pe contemporani. Ambasadorul francez De la Neuville, trimis în Rusia în 1689, pentru a urma negocierile ce se tratau între Rusia, Suedia și Brandenburg, făcu cunoștința spătarului și vorbește de el cu multă căldură în relația călătoriei sale din Moscova. După ce povestește viața de mai înainte a spătarului, vine la călătoria lui, spunînd că țarul îl trimisese la China, pentru a descoperi mijlocul de a stabili pe uscat comerțul acestei țări cu Moscova. El puse doi ani în a lui călătorie, pe care o scoase la capăt numai cu cele mai mari greutăți; dar, avînd mult spirit, el își însemnă așa de bine starea locurilor pe unde trecu încît el făcu pe Galițîn să spereze că la o a doua călătorie ar pune lucrurile în stare de a merge în țara aceea tot așa de ușor ca și în altele. „Spătarul m-a și asigurat că în ultima lui călătorie (se vede deci că Milescu s-a întors în China) nu pusese decît 5 luni de zile și că o făcuse cu tot atîta îndemînare și ușurință ca și în Europa noastră. Aș fi dorit mult să fi vrut el să-mi spună toate amărunțimile călătoriei lui, a cunoaște de la el numele munților, rîurilor și țărilor pe unde el trecuse; dar el se temea de a destăinui asemene lucruri pe care le credea un secret al împărăției rusești. El spera să găsească însă un drum și mai scurt în o nouă călătorie pe care vrea să o întreprindă“[50].

El face probabil aceasta de pe urmă a lui călătorie între anii 1684—1689, pentru care răstimp se pierd urmele spătarului Milescu în Rusia. Prin repetatele lui călătorii în împărăția chineză, el ajunsese a fi omul cel mai în stare a cunoaște relațiile acelei îndepărtate țări. Toți oamenii mai însemnați care doreau să aibă cunoștința asupra imperiului ceresc se îndreptau către Milescu, așa între alții patriarhul de Ierusalim, Dosoteiu. Milescu însă păstra față cu toți rezerva pe care o arătase ambasadorului francez. Patriarhul îi scrise, pentru a-l întreba asupra acestei împrejurări, încă pe la sfîrșitul anului 1689, și Milescu îi răs-

---

[50] Vezi această relație pe larg, în Hasdeu, *Arh. ist.*, I, 1, p. 137—139. Comp. scrisorile preschimbate între Neculai spătarul și patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, în *Catalogul istoric al Romeilor* a lui C. Dapontes, Erbiceanu, *Cron. greci,* p. 104—107.

punde abia după patru ani, în luna lui iulie 1693, și atunci scuzîndu-se că nu-i poate da decît științi sumare asupra Chinei, spre a nu trăda secrete de stat. Mai erau cu el în corespondență și alți capi ai bisericii orientale, între care arhimandritul Sfîntului Mormînt, Hrisant Notara [52]. Din convorbirile sale cu Milescu și din notele pe care acesta i le comunică, Hrisant scrise o relație istorică asupra cuceririi Chinei de către tătari. De cîte ori prelatul avea nevoie de vreun document, el se îndrepta către nesecata erudiție a prietenului său Milescu. Există încă o scrisoare pe care spătarul o trimise lui Notara, în fevruarie 1694, în care vorbește despre un memoriu asupra sciților, pe care Milescu i-l făcuse într-o singură noapte.

În 1697 Milescu sfîrșește traducerea voluminosului tratat al ereziilor și credința ortodoxă a creștinilor, în limba rusească din cea grecească, în care fusese redactat de Simion, arhiepiscopul Tesalonicului. În anul 1700, prin un ucaz din 18 iunie, Petru cel Mare introduce în Rusia studiul limbii chineze, la care hotărîre este peste putință ca Milescu să nu fi avut o parte. Milescu se pare a fi murit către anul 1714[51].

Dispoziția românilor de a se deda la studii erudite, de a deveni adevărați oameni de știință are importanță și din un alt punct de vedere decît acela de a fi contribuit la luminarea secolului lor. Ea ne arată că românii, în adîncul minții lor, au rămas totdeauna un popor civilizat și predispus a primi formele civilizației. Dacă ei au stăruit mult timp în cătușele barbariei, aceasta s-a întîmplat din pricina unor împrejurări covîrșitoare, a căror înlăturare nu stătea în puterea nimărui. De îndată însă ce se întîlneau niște condiții prielnice, firea internă a românului, de odraslă a Apusului, străbătea în afară și dădea naștere la niște producte cu totul neașteptate, ca Petru Cercel, Dimitrie Cantemir, sau Neculai [Milescu] Cîrnul. Tot din această predispoziție firească a românului, pentru primirea și asimilarea productelor civilizației, se va explica plecarea și talentul lor deosebit pentru studiul limbii grecești, rămășiță a unui popor cult, în timpul Fanarioților, precum și fenomenala lui putere de a-și însuși formele civilizației apusene în veacul în care trăim. Iată ce însemna și ce înseamnă marea idee că sîntem de origine romană.

3. Scriitorii munteni

Dacă poporul român din Muntenia a arătat în toate timpurile istoriei sale, și mai ales în acea mai nouă, mai mult simț politic decît acel din Moldova, în privirea culturală moldovenii au lăsat totdeauna în urmă pe frații lor din țara cealaltă, și mai ales în timpurile mai vechi ale istoriei.

Deși poate a contribuit la această deosebire și acea a dispoziției firești, fiind moldovenii mai plecați către lucrări din domeniul intelec-

[51] În toată expunerea vieții lui Neculai Milescu am urmat uneori chiar textual pe Picot. Tot lui Milescu atribuie N. Iorga o *Istorie a împăraților turcești*, conținută într-un manuscris nou descoperit și publicat de d-sa în *Studii și doc.*, IX, p. 185—213.

tual, totuşi noi credem că pricina determinantă au fost înrîuririle deosebite cărora au fost supuse de la început cultura moldovenească şi acea muntenească. Moldova era în apropiere de Polonia, ţară pe atunci relativ îndestul de cultă, şi boierii moldoveni se deprinseseră încă de timpuriu a-şi trimite copiii lor la învăţătură în şcoalele polone. Astfel încă de pe la 1401 găsim pe episcopul Cracoviei fondînd o bursă pentru învăţăceii moldoveni ce veneau să studieze la Academia din acel oraş şi am văzut că într-adevăr toţi cronicarii moldoveni învăţaseră în şcolile polone.

Muntenii aveau în preajma ţării lor numai Transilvania şi Ungaria; dar aceste două ţări, căzute şi ele sub regimul barbar al turcilor, lăsaseră în părăsire cultura literară, şi şcoalele care, din cînd în cînd, apăreau în Transilvania, mai ales de la întemeierea reformei încoace, erau mai mult elementare decît nişte focare mari de învăţătură. De aceea nu ne vom mira dacă vom întîlni îndeobşte cronicarii munteni inferiori celor moldoveni şi, dacă găsim vreo excepţie, aceasta nu înseamnă că regula nu este adevărată.

Cea mai veche cronică în limba românească în Muntenia este anterioară timpului lui Matei Basarab, anume aceea a călugărului *Mihail Moxa* sau *Moxalie* [53], scrisă către anul 1620 după îndemnul episcopului Teofil de la Rîmnicul Vîlcii. Aceasta nu este o cronică propriu-zisă, ci mai curînd o istorie a lumii de la zidirea ei pînă la luarea Constantinopolului de turci, 1453, cu oarecare indicări şi peste acea dată, pînă la 1489. Însuşi autorul arată că scrierea lui „a fost scoasă din deosebite cărţi slavoneşti şi alte izvoade". Cu toate aceste, nu avem a face cu o simplă traducere a unor texte slavone, ci mai curînd cu o prelucrare, după cum se poate vedea aceasta de pe mai multe analogii, unele din ele nu prea nimerite, aduse de Moxa pentru a explica noţiunile mai străine ce le întîlneşte. Aşa, vorbind despre Servius Tullius, el spune: „pe acesta dintîi îl chema Serbie, *iară româneşte şărb*, că născuse dintr-o roabă". Ceva mai jos el pune în legătură cuvîntul românesc capişte cu capitoliul de la Roma: „şi puseră bisericei nume capitol şi de *atunce pînă acum noi chemăm bisericile [latineşti] româneşte capişte*". Vroind să explice dregătoria sfetnicilor (consuli) ce înlocuiră în Roma pe regi, îi asămăluieşte „*cu judeţii şi pîrgarii, cum zicem noi*" *(cum zicem noi, judeţ cu pîrgari)*[52].

Tot la această încheiere, că Moxa nu se ţinu cu traducerea lui de litera textelor ce le avea înainte, ne duce şi faptul că el pretutindeni caută să redeie noţiunile mai străine prin de acele cunoscute românilor. Aşa vorbeşte în mai multe locuri de *boierii* Romei, într-un loc chiar de *pîrcălabii* din Roma. Un ministru al împăratului de Răsărit, Iustin, îl titluieşte Moxa de ban mare, cea mai mare boierie în Muntenia; pe altul postelnic. Apoi stilul său, pretutindene unde nu enumeră numai înşirarea mai mult cronologică a faptelor şi se poate arunca în descrieri, îl arată ca stăpîn pe pana lui, cu toate că, inspirat de izvorul consultat, reproduce în deplină libertate ideile împrumutate. Astfel, despre un „postelnic" de la curtea împăratului Iustin spune cronicarul că „cela ce avea cerbice ţapănă şi trufă iute şi cu limbă ascuţită, el se muie ca boul de jug"[53]. Moxa descrie astfel caracterul lui Vasile, fiul lui Roman, împăratul Răsăritului: „întru toate se nevoia să-şi samene moşu-său Machedoneanului, că gustările nu iubia fără vreme, nice-şi

---

[52] Hasdeu, *Cuvinte din bătrîni*, [I—III, Bucureşti, 1877—1881], II, p. 313 şi urm. (p. 356).
[53] *Idem*, p. 372.

la beție odihnea, ce purta arme grele în tot ceasul prijur el și pavezele, coifurile, săgețile, sulițele, platoșele și toate armele lui erau mai dragi decît mese tinse, pline de veselie și de vin dulce; sunetele armelor și resunul coardelor de arc mai iubea decît glas de alăute".

Aiurea întîlnim un portret invers, colorat însă cu aceeași putere, anume acel al lui Constantin, fratele lui Vasile, că „nemică nu-și sămăna frăține-său, nu iubia sunete de sabie și bucine, semne de războaie, nici chiote de gloate, nici glas de oaste, ci numai că bea și mînca cu muieri frumoase și cu fluiere, jucării și cîntece"[54]. Într-un loc exclamă cu energie: „o, pizmă! de început vrăjmașă, fiară cumplită, tălhariu, scorpie veninoasă, șarpe mușcătoriu, săgeată fără fier, suliță ascuțită, viața fără pace, cît rău faci și pe cîți muncești!"[55].

Că aceste însușiri ale stilului său nu sînt numai reproduceri ale textelor slave, ci în mare parte datorite propriei lui creațiuni, se vede mai întîi de pe turnarea lor dintr-o singură fiertură a gîndului său, apoi de pe aceea că în puținele bucăți, care provin învederat numai din concepția lui, se întîlnește aceeași bogăție de idei și pompă a expresiei. Așa, cu ocazia expunerii propășirii turcilor în Europa contra împărăției bizantine, el intercalează unele notiți relative la țările române, precum despre luptele lui Mircea cel Mare, moartea acestuia, descălecarea Moldovei etc.

Una din descrierile cele mai frumoase este acea a luptei celei dintîi a lui Mircea cu turcii: „Se ridică — zice el — Baiazit cu turcii spre rumâni; deci se loviră cu Mircea-Voievod și fu război mare cît se întunecă de nu se vedea văzduhul de mulțimea săgeților; și mai pierdu Baiazit oastea lui cu totul, iar pașii și voievozii pieriră toți; așa de se vărsă sînge mult, cît erau văile crunte"[56].

Tot astfel este stilizată și următoarea notiță asupra alcătuirii cărții sale, intercalată de el între domniile lui Mihail Ducas și [Ioan] Cantacuzino. „Pînă aicea s-au scos dintr-alte cărți slavonești pre limba noastră și viețile și petrecerile împărătești ce au fost de începutul lumei pînă la Mihail, feciorul Ducăi; atunce au fost numărul anilor 6613; ce cum nu poți ajunge naltul ceriului, nici adîncul pămîntului, nici marginile lumei, și cum nu se pot număra stelele ceriului, așa nu se poate afla adîncul scripturelor. Și este zisa Sfinției Tale, o, preaînțelepte părinte chir Teofil, episcopul de Rîmnic! Iată și eu, robul Sfinției Tale, mai micul și mai apoi de toți și ticălosul călugărul Mihail Moxa, cît mi-au fost știința și am priceput eu, am nevoit și am scris; deci se cade să punem și noi odihnă condeiului ca un trăgătoriu vîsla, că precum jăluiaște cine e pre marea să vază pristaniște, așa și scriitorul păzește să vază sfîrșitul. Deci să punem și noi negoțul corăbiei noastre să steie în vadul pășcarilor. Cînd au făcut pășcarii vad de odihnă furtunelor, el au fost an 5555, iar cînd am sosit eu la acest vad, el au fost numărul anilor 7129 (1620), în luna lui septemvrie"[57].

După acest fragment, scris din propria îmboldire a lui Moxa, se vede că dînsul ținea pana lui cu oarecare destoinicie, că mînuia limba nu ca ucenic, ci ca meșter pentru acele timpuri, care căutau, cum zice Cantemir, mai mult să facă fapte decît să le scrie.

În domeniul propriu-zis al cronicilor intrăm cu o lucrare anonimă, compusă din mai multe părți deosebite, atît prin timpul cît și prin mo-

---

[54] *Idem*, p. 395.
[55] *Idem*, p. 371.
[56] *Idem*, p. 402.
[57] *Idem*, p. 399—400.

dul redacțiunii lor, și care compun prin o alipire mai mult mecanică întregul cronicii de care vorbim [54]. Această cronică anonimă începe, după o scurtă introducere în care se expune tradiția primului descălecat al românilor de la Traian, cu o enumerare pe scurt a vieții celor mai vechi domni ai Munteniei, conținînd însă indicații cu totul greșite atît în privirea numelor domnilor și al șirului lor, cît și în acea a anilor în care se pune domnia lor. După aceea urmează o povestire susținută, caldă și adeseori frumos stilizată a domniei lui Radu cel Mare, dată mai mult sub forma unei biografii a patriarhului Nifon [55], de la care trece la domnia lui Mihnea, apoi a lui Vlăduț și, în sfîrșit, a lui Neagoe Basarab, care toate aceste domnii se cunosc a fi scrise de una și aceeași mînă, atît de pe stilul lor frumos și înflorit, cît și de pe necontenitele amintiri despre sfîntul Nifon, care domină în această scriere, de sus, întreaga expunere.

De pe termenul întrebuințat pentru a desemna țara Munteniei, pe care o numește țara Panoniei, în tot decursul acestor deosebite domnii[58] se dovedește însă într-un chip învederat că autorul acestei părți a cronicii nu era român, căci dacă era muntean trebuia să numească țara lui Țara Românească, iar dacă ar fi fost moldovăn trebuia să-i zică Țara Muntenească, în nici un caz însă Panonia.

Titlul de igemon[59], dat voievodului Radu, ne arată însă că acest scriitor trebuia să fie grec, și această proveniență a autorului scrierii se arată lămurit în următorul loc al ei. Expunînd anume viața simplă și modestă a sfîntului Nifon în Muntele Athos, autorul arată cum sfîntul „tuturor fraților la toate slujbele le ajuta, la moară mergea de măcina, la maghernită ajuta, la magazin așișderea și la alte poslușanii, la toate cît striga osteninţele lui, cum și eu l-am văzut făcînd lucruri ca aceste". L-a văzut prin urmare cineva care locuia împreună cu el în Muntele Athos. Și, într-adevăr, că autorul acestei descrieri a vieții și minunilor sfîntului Nifon, în care se găsesc intercalate și cîteva fapte istorice petrecute în acel răstimp în Muntenia, este Gavril Protul, arhimandritul Muntelui Athos, grec de origine, după cum îl arată numele și starea lui.

Ea a fost intercalată de autorul cronicii anonime, schimbîndu-i numai începutul și adăugînd la sfîrșit data morții lui Neagoe Basarab, după traducerea mai veche ce se află făcută din același timp cu sfaturile lui Neagoe către fiul său[60].

Îndată ce se sfîrșește în cronica anonimă biografia lui Neagoe, stilul se schimbă și, din aprins religios, cade într-o seacă și rece cronologie, care seamănă de minune cu partea cea veche ce precedează domnia lui Radu cel Mare: aceeași însemnare a anilor cît au domnit fiecare domn; aceeași arătare regulată a mănăstirilor ce au zidit fiecare din ei. Este învederat că acel ce a scris această parte de după Neagoe a vrut să completeze și restul istoriei Țării Românești, spre a înfățișa cititorului un ce complet; dar, lipsindu-i datele precise asupra primei perioade a istoriei Munteniei, a umplut-o mai mult cu productul închipuirii sale sau cu iscoadele unei tradiții încurcate prin timp.

Urmează după această parte, alcătuită, după cum s-a văzut, de un scriitor care a intercalat în lucrarea lui biografia lui Nifon și a lui Neagoe, istoria lui Mihai Viteazul, care se vede a fi o prelucrare de

---

[58] Așa la domnia lui Radu, p. 237—242; la acea a lui Mihnea, p. 245, și la acea a lui Neagoe, p. 253 a *Magazinului istoric,* [IV].

[59] *Ibidem,* p. 242.

[60] Comp. *Mag. ist.*, IV, p. 234—267, cu biografia lui Nifon, publicată de Hasdeu în *Arh. ist.*, I, p. 133—150. Comp. vol. III al acestei istorii, p. 512.

pe acea scrisă în limba română de cancelarul, adică logofătul lui Mihai Viteazul, și pe care și Walther o întrebuință în traducerea ei polonă la alcătuirea biografiei domnului muntean[61] [56]. Apoi urmează o cronică din ce în ce mai amănunțită a domnilor următori [57], pînă la anul 1688, sub domnia Brîncoveanului. Din acest an la care se oprește cronica, în timpul domniei Brîncoveanului, se vede că a fost sfîrșită chiar atunci, deoarece, de altfel, ea ar fi urmat înainte cu povestirea faptelor ce se arătau tuturor contemporanilor ca așa de însemnate.

Că cronica s-a scris pe timpul Brîncoveanului se vede și de pe însemnarea făcută de cronicar la începutul domniei lui: „de aice începem de cîte s-au întîmplat în zilele *acestui* domn"[62]. Și se vede că toate izvoarele ce le avea cronicarul la îndemînă au fost prelucrate, întocmite și întregite de el, astfel ca să prezinte o istorie deplină a Țării Muntenești de la originile ei pînă pe vremile sale.

Caracterul acestei cronici, de unde începe a fi o lucrare proprie a autorului ei, de la moartea lui Mihai Viteazul, este mai ales desemnat printr-o ură pronunțată în contra elementului grecesc. Mai ales din ea se culeg toate știrile interesante asupra luptelor românilor cu grecii, care precedară epoca fanariotă. Dînsa ne face să asistăm la sîngeroasa dramă a morții postelnicului Constantin Cantacuzino și la luptele crîncene provocate de ea între partida Cantacuzinilor, care reprezenta și interesele naționale, cu elementul năvălitor. Simțămîntul național al cronicarului este totdeauna viu și treaz în inima lui, totdeauna hulind și ocărînd pe dușmanii neamului românesc, și — cu toate că din citirea ei nu dobîndim decît un seceriș prea sărac de idei — totuși povestirea faptelor este însuflețită de acel simțămînt dătător de viață al unui om cu durere pentru țara lui. În această privire, cronica anonimă a Țării Românești este o producție însemnată a timpului în care dînsa fu alcătuită. Ea contribui a susținea, măcar în teorie, acea împotrivire contra elementului grecesc, care în lumea practică slăbea pe zi ce mergea, atît din pricina întăririi covîrșitoare a acestui element, cît și din acea a contopirii lui tot mai intime în naționalitatea română.

A treia cronică a Munteniei este aceea a lui *Constantin Căpitanul*[63] [58]. Se primise părerea că acest Căpitanul ar fi fost un Filipescu. Dar întrucît Const. Filipescu era fiul spătarului Pană Filipescu și al Mariei, fiica postelnicului Const. Cantacuzino, nu s-ar înțelege dușmănia cea mare ce o arată în tot cursul cronicii numitei familii[64].

Căpitanul se deosebește mult de cronica anonimă, atît în chipul alcătuirii, cît și mai ales în tendințele ei. Autorul se vede a fi cunoscut și scrieri străine [59]. Așa, pentru timpurile mai vechi, el aduce adeseori istoria Imperiului bizantin și a perșilor chiar acolo unde nu stă nici într-o legătură cu istoria românilor, după cît se vede, pentru a lungi astfel capitolele sale, prea deșarte de fapte privitoare la români. El atinge însă și istoria românilor din celelalte părți ale Daciei, istorisind bunăoară descălecarea lui Dragoș și alte împrejurări istorice ale Moldovei, chiar cînd ele nu stau în legătură cu istoria Munteniei.

Părțile cele mai timpurii ale istoriei muntenești le scrie, ca și cronica anonimă, după izvoade mai vechi, cum se vede aceasta dintr-un loc al cronicii sale, la domnia lui Pătrașcu cel Bun, unde spune că *„nu scrie*

---

[61] [Baldasar] Walther, *Res gestae Mihaelis,* în Papiu, *Tesaur de monumente,* I, p. 4.

[62] *Mag. ist.*, V, p. 29.

[63] Vezi cronica Căpitanului, în *Mag. ist.*, II, p. 35.

[64] Vezi discutia în C[onst.] Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicilor muntene,* [București, 1906], p. 11 și urm.

⟨însemnează⟩ *letopisețul* [de ce pricină și] cu a cui poruncă... au așăzat Pătrașcu-Vodă pe crăiasa Isabela ⟨au făcut el aceasta, de au pus craiu⟩ în Ardeal"[65]. Aiurea, la domnia lui Mihai Viteazul, spune că „nici un istoric de ai noștri (sau striin) nu adeverează ⟨den cine iaste si cum au luat domniea⟩ că Mihai ar fi fost fiul lui Pătrașcu cel Bun"[66]. Despre Alexandru Iliaș spune că nu are ce scrie, „de vreme ce nici noi n-am găsit"[67].

Pe unde-i lipseau izvoarele, lua știința de la bătrînii din vremile lui. Așa, la domnia lui Radu, fiul lui Mihnea-Vodă, spune că ar fi „auzit den bătrîni că acest domn era [om foarte] înțelept foarte și învățat: grecește, letinește, frîncește; carele la Padova au învățat"[68].

Căpitanul a scris cronica lui după Matei Basarab, deoarece, vorbind despre mănăstirile cu care acest domnitor a împodobit Muntenia, spune că aceste zidiri, „se pomenesc pînă azi"[69]. Fiind însă că el arată la domnia lui Radu Leon (1664—1669) cum „au văzut cu ochii"[70] bătaia dată de slujitori lui Pascale gramaticul, apoi el cată pe acel timp să fi fost cel puțin ridicat din copilărie. De asemene Căpitanul arată cum a văzut pedeapsa cea în batjocură, făcută pe timpul lui Anton-Vodă din Popești (1669—1672), lui Stroe Leurdeanu[71]. Pe vremea lui Duca-Vodă (1674—1679) era om făcut, deoarece ne spune că încă mai înainte i se tîmplase să fugă cu căimăcamii din loc în loc prin „țară, pe la conacuri, din pricina ciumei, cu glume și cu rîsuri"[72]. El scrie cam pe la jumătatea domniei lui Șerban Cantacuzino, pînă unde ajunge cronica lui, spunînd de acest domn că, „dacă ar fi descris toate cruzimele lui, nu ar fi avut hîrtie să le rînduiască pe toate"[73].

Și Căpitanul este potrivnic grecilor, pe care nu lipsește a-i ocărî unde-i vine condeiul. Însă el este și dușmanul Cantacuzineștilor, pe care îi ponegrește și-i combate în mai multe rînduri într-un chip dușmănesc, precum am arătat-o mai sus [60].

Altă cronică, dintre cele muntene, a căreia autor este de asemenea cunoscut, este aceea a lui *Radu Greceanu*, care încearcă să scrie un fel de istorie critică a Munteniei de la descălecarea statului pînă pe vremile Brîncoveanului [61]. Titlul lucrării sale este *Letopisețul de la descălecarea cea dintăi a romănilor și așăzarea lor în Țara Romănească*"[74], raportînd însă acel descălecat întîi, nu ca cronicarii moldoveni la colonizarea romană, ci la coborîrea lui Radu Negru din Făgăraș.

Greceanu vroia să stabilească cronologia Țării Muntenești, luînd în ajutor hrisoavele și pisaniile (înscripțiile). Dar încercarea lui de a dezbate complicata cronologie a primilor domni în Muntenia îl încurcă în o

---

[65] *Mag. ist.*, I, 179 [Istoriile, p. 54].
[66] *Ibidem*, I, p. 224 [Istoriile, p. 69].
[67] *Ibidem*, I, p. 285.
[68] *Ibidem*, I, p. 280 [*Istoriile*, p. 89].
[69] *Ibidem*, I, p. 293.
[70] *Ibidem*, I, p. 356.
[71] *Ibidem*, I, p. 358.
[72] *Ibidem*, II, p. 11.
[73] *Ibidem*, II, p. 24.
[74] Originalul acestei scrieri se află la dl Ștefan Greceanu, strănepotul cronicarului. Comp. articolul d-sale din *Revista română*, 1862, p. 247. Letopisețul merge pînă la anul 1656, și ar fi de dorit ca dl Șt. Greceanu, care posedă manuscriptul original, să-l deie publicității. El conține un material prețios asupra timpurilor mai apropiate.

Numele familiei Greceanu vine de la moșia lor de baștină Grécii, din județul Ilfov. Familia este amintită pentru prima oară pe vremile lui Leon Tomșa (1632), în un hrisov nepublicat, din anul 1704, în păstrarea dlui Ștefan Greceanu [61 bis].

mulțime de greutăți, din care nu putea ieși decît reproducînd într-un chip arbitrar datele documentelor ce le avea înainte. Anume, vroind el să lămurească chestiunea descălecării lui Radu Negru, dă de inscripția mănăstirii din Cîmpulung, care știm că pune din eroare de citire a vechii inscripțiuni la rezidirea mănăstirii de Matei Basarab, ca dată a zidirii vechii mănăstiri aceea de 1215 [62]. Din hrisoave însă Greceanu întîlnește pe Mircea cel Mare ca fiu al lui Radu, și el, neștiind că a fost un al doilea Radu pe la 1377, care într-adevăr era tatăl lui Mircea[75], își închipuie că Mircea cel Mare trebuie să fi fost fiul lui Radu Negru. Mircea cel Mare însă zidise mănăstirile de la Tismana, Cozia și Cotmeana, zidire adeverită prin hrisoave și inscripțiuni. Fiindcă aceste, care sînt de pe la sfîrșitul veacului al XIV-lea, nu se potriveau deloc cu închipuirea Greceanului despre relațiile de fiu și de tată ale lui Radu Negru cu Mircea cel Mare (1215—1386, tatăl și fiul despărțiți prin 171 de ani!) apoi el caută să potrivească cu de-a sila datele documentelor cu greșita lui închipuire.

Așa, despre mănăstirea Tismana, Greceanu citează un hrisov din 6800 = 1292, emanat de la Mircea-Vodă, fiul lui Radu. Citirea datei documentului, care se păstrează și astăzi în arhiva statului din București, este cu totul falșă. În el Mircea cel Mare vorbește într-adevăr de „mănăstirea Tismana, pe care sfînt reposatul părintele domniei mele, Io Radu-Voievod, din temelie a ridicat-o, iar sfînt reposatul frate al domniei mele, Io Dan-Voievod, cu multe lucruri au întărit-o“. Data însă ce se citește foarte limpede pe acest hrisov, nu este aceea atribuită lui de Radu Greceanu, de 6800, ci aceea de 6895 = 1387, luna lui iunie, în 27 zile[76].

Tot așa face Radu Greceanu, pentru a potrivi și zidirea mănăstirii Coziei, cu greșita lui închipuire a filiației lui Mircea cel Mare din Radu Negru. El spune că la această mănăstire s-ar afla o inscripție din 6809 = 1301 și un hrisov al aceluiași principe care vorbește „despre balta de la Săpatul pînă la gura Ialomiței“; apoi o inscripție din 6810 = 1302 și o a doua tot de la Mircea, din 6811 = 1303. Hrisovul invocat de Greceanu, care vorbește de „balta de la Săpatul pînă la gura Ialomiței“, se află și astăzi în arhiva statului din București și pe el se poate citi data 6895 = 1387. Apoi tot acolo se află hrisovul chiar de întemeiere a Coziei, în care Mircea spune că „a bine voit a rîdica din temelie mănăstirea Cozia“ și acest hrisov este din 6896 = 1388, mai, în 20.

Despre mănăstirea Cotmeana, Radu Greceanu pretinde că „Mircea-Voievod cel dintîi a zidit mănăstirea Cotmeana în domnia lui la leat 6809 = 1301“, spunînd că „pisania mănăstirei adeverează“ această dată. Deși nu posedăm inscripția care să amintească zidirea însăși a mănăstirii, totuși avem încă pe acea a unui clopot din 1385, de la Dan-Voievod, fratele lui Mircea, și dacă aceasta nu ar fi de ajuns, putem aduce însuși hrisovul de întemeiere a Cotmenei, din 6896 = 1388[77].

Dacă încercarea lui Radu Greceanu de a stabili cronologia primilor domni trebuia să deie de greș — fiind o întreprindere ce rămîne încă aproape nedezlegată chiar pentru timpurile noastre — dimpotrivă ne poate fi foarte folositoare expunerea ce ne-a lăsat-o „domniei Brîncoveanului, intitulată: Începătura istoriei vieței luminatului și prea creștinului domnului Țărei Românești, Ioan Constantin Basarab-Voievod, de cînd

---

[75] Vezi vol. II, p. 75 și 24.
[76] *Arh. ist.*, III, p. 191.
[77] Critica lui Greceanu a fost făcută pentru prima oară de Hasdeu în *Istoria critică [a românilor]*, I [București, 1873], p. 127 și urm.

Dumnezeu cu domnia l-au încoronat“[78]. Ca istoriograf oficial al domnului, bineînțeles că Greceanu „veri care are fi fost opiniunile scriitorului asupra faptelor și împrejurărilor“, trebuia să subordone judecata sa la opiniunile personale ale șefului său. Nu trebuie să ne mirăm dacă adeseori în scrierea sa vedem pe Radu însușindu-și cu totul simțămintele de dragoste sau de vrăjmășie ale prințului și că uită cîteodată datoria nepărtinirii[79].

Radu Greceanu era însă un scriitor ce-și iubea țara și acest lucru ne interesează mai ales în analiza scrierilor ce se îndeletniceau cu trecutul poporului român, căci în curînd, sub o nouă apăsare străină, poporul românesc va avea nevoie de reîmprospătarea acestui simțămînt, reîmprospătare pe care va lua-o din letopisețele sale. Într-un loc Radu Greceanu spune: „deci și acest neam românesc, pînă au fost dragoste în mijlocul lor, Dumnezeu încă au fost cu dînșii, că nu i-au călcat pre dînșii alte limbi străine și au făcut multe vitejii și au trăit în bună pace“[80]. Aiure, bănuind unora din boieri purtarea lor neiubitoare de moșie, probozăște „pre acei răi pămînteni din viclenele lucrări ale cărora aduseră viitoare răutăți și primejdii asupra acestui ticălos pămînt“[81]. În un al treilea loc el jălește „adunarea atîtor oști într-această ticăloasă țară și atîtea rele viind pe ea, ce alta se așteaptă fără istovul de pustierea ei“[82], și așa mai departe, cronicarul lasă să străbată la fiece pagină iubirea lui de țară și durerea pentru suferințele ei, încît și Radu Greceanu este de numărat între acele minți luminate și încălzite de flacăra simțămîntului, care radiară apoi din ele căldura patriotismului în vremurile răcite pentru el a stăpînirii străine.

Radu Greceanu dezvoltă însă o însemnată activitate și pe tărîmul scrierilor religioase. Împreună cu fratele său, logofătul Șerban Greceanu, traduc *Biblia* în întregimea ei (care se tipărește în anul 1688 în București, sub domnia lui Șerban Cantacuzino), cel mai însemnat monument al literaturii religioase la români, atît prin întinderea, cît și prin limba ei cea minunată[83] [63].

---

[78] Publicată în *Mag. ist.*, însă numai pînă la 1700, în 48 de capitole, pe cînd manuscriptul întreg original posedat de dl Ștefan Greceanu cuprinde istoria lui Brîncoveanu pe 19 ani, adică pînă la 1708, în 80 de capitole, afară de prefața, care nici ea nu este publicată în *Mag. ist.* Exprimăm și aici dorința ca acest prețios izvor să nu rămînă mai mult timp necunoscut. Comp. *Revista română,* 1862, p. 254 [Vezi ed. A. Ilieș, Buc., 1970].

[79] Așa îl judecă, cu adevărată nepărtinire, strănepotul său Ștefan Greceanu, în *Revista română, ibidem* [1862].

[80] Citat ca motto de dl Greceanu din letopisețul cel nepublicat. *Revista română,* 1862, p. 245.

[81] *Mag. ist.*, II, p. 130.

[82] *Ibidem,* p. 140.

[83] Hasdeu atribuie traducerea *Bibliei* din 1688 spătarului Milescu, întemeindu-se pe arătarea mitropolitului Gheorghe. *Uricarul,* I, p. 204. Comp. Fabricius, *Bibliotehaeca graeca,* II, p. 789. Nu înțelegem atunci însă pentru ce numele Milescului să nu se afle nicăieri în această carte, pe cînd după dedicația ei în versuri se vede subsemnat Radu logofăt; apoi în postscriptul ei se vede adaos și fratele său Șerban logofăt. Filstich, traducătorul german al cronicii lui Radu, contimporan cu el (1727), spune „der Autor dieser Historia, Radul Secretarius aus Graetschan mit seinem Bruder Scharban haben die Bibel aus dem Griechischem ins Walachische übersetzt. Zum ersten anno 1688 ist selbige gedruskt worden zu Bukarest“. Reprodus de Șt. Greceanu, *Revista română,* 1862, p. 253, nota. Del Chiaro, iarăși un contimporan și om prea bine informat, spune de asemenea, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia,* 1718, p. 43: „Tra le altre opere che al giorno presente vedonsi stampate nella Valachia vi sono le seguenti, cioè: Vecchio e Nuovo Testamento secondo la versione de' LXX tradotto nella valaca lingua per opera di due fratelli nobilli Valachi della famiglia Greciani“. Credem mai curînd atare mărturisiri contimporane decît arătările mitropolitului mai în-

Tot Radu Greceanu traduce, încă după îndemnul Brîncoveanului, scrierea grecească a sfîntului Ioan Zlataust sau Hrisostom, adică Gură-de-aur, asupra virtuților și viciurilor omului, căreia îi dă titlul frumos și poetic de *Mărgăritare,* în 1691, precum și *Pravoslavnica mărturisire*, tradusă tot din grecește de același scriitor, împreună cu fratele său Șerban, cu ajutorul, „la unele cuvinte și noime", a stolnicului Constantin Cantacuzino, sfetnicul cel mai ales al Brîncoveanului.

Tot el mai priveghează și traducerea Evangheliilor în românește, făcută de fratele său Șerban, în unire cu Atanasie Moldovanul Tomaidul și tipărită în 1693, în tipografia Mitropoliei din București[84].

O a patra cronică munteană este aceea a lui *Radu Popescu*[85] biv vel vornic [64], ce se călugărește sub numele de Rafail monahul, și care expune evenimentele istorice muntenești de unde le părăsise Radu Greceanu, 1699—1728 [65]. Radu Popescu este dușmanul Cantacuzineștilor și al lui Brîncoveanu, pe care tocmai atîta îl înălțase Radu Greceanu. Radu Popescu, care fusese ridicat ca mare vornic de Neculai Mavrocordat, este un apologet al acestei domnii, ce nu ar fi putut fi întrecut nici de un grec cu laudele ce le aduce binefăcătorului său[86].

În sfera cugetării religioase, afară de mai multe traduceri de cărți bisericești, care sporiră mult peste acele izvorîte din inițiativa lui Matei Basarab și Vasile Lupu, mai avem și un orator bisericesc de seamă, pe mitropolitul *Antim Ivireanu* [66], care, deși de neam străin, ajunse să stăpînească în chip desăvîrșit limba românească. În predicile lui se află, pe lîngă multe imitații și multe traduceri, chiar și părți originale, în care descrie societatea timpului său și o mustră pentru abaterile de la dreapta credință[87].

4. Scriitori erudiți în Muntenia

Și în Muntenia istoria — nu mai mult tradițională și poporană, ci erudită și întemeiată pe izvoare — se află în ființă mai întîi într-un fragment, o cronică, al cărei autor nu este arătat. E numai un fragment, un început al istoriei vieții române, care se îndeletnicește cu cucerirea Daciei și starea ei sub romani, pînă la venirea hunilor, și este așa de bine și de judicios alcătuită încît mai mulți scriitori moderni au fost induși a-l atribui eruditului spătar Milescu[88].

---

depărtat al Moldovei. Cf. [M] Gaster, *Crestomație română,* [I—II, Leipzig—București, 1891, vol. I], p. 279.

[84] Ștefan Greceanu, *Revista română*, 1861, p. 575.

[85] Publicată în *Mag. ist.*, IV, p. 21 și urm. O bună biografie a lui Radu Popescu, în Const. Giurescu, *Contribuțiuni la cronicarii munteni*, p. 37—79. Asupra formei nedepline a acestei cronici conținute în *Mag. ist.* și a întregirii ei prin un manuscris din acei ani, vezi *ibidem*, p. 95—97. Vezi și I. G. Sbiera, *Mișcări culturale [și literare la românii din stînga Dunării în răstimpul 1504—1714*, Cernăuți, 1897], p. 284 și urm.

[86] Cf. N. Iorga, *Ist. lit. rom. în secolul al XVIII-lea*, I, p. 430.

[87] Astfel Hasdeu și E. Picot.

[88] Ea poartă titlul: *Istoria Țării Românești dintru început;* a fost publicată de [George] Ioanid la 1858 *Istoria Moldo-României [cu un fragment istoric,*

Chiar de la o inspecțiune pripită a acestei scrieri se vede că ea nu poate fi productul unei minți moldovene, precum era Neculai Milescu. Astfel ne lovește întîi împrejurarea că autorul zice într-un loc că, „aflîndu-se încă *acolo*, în Moldova, am aflat la Ioniță Racoviță, care era comis mare, letopisețul care *zic* că este făcut de *un* Ureche vornicul, om învățat se *vede*, că au fost și au tocmit de cîte se *pare* că au scris el". Cum ar fi putut să scrie învățatul moldovean Milescu despre vestitul cronicar al Moldovei în termeni așa de îndoielnici? Se putea oare ca boierul din Vaslui, care trăise la curtea lui Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan alăturea cu Grigore Ureche, să nu fi fost sigur nici măcar pe existența lui? Oricine vede, chiar numai din acest loc, că are a face cu un scriitor din Muntenia, pentru care oamenii și lucrurile din Moldova îi erau străini. Apoi el adaugă mai jos că „acest letopiseț (al lui Ureche) luîndu-l, carele am pus de s-au prescris, l-am adus aice, ca să se afle în țară". *În țară*, deci cu deosebire de Moldova de unde-l adusese, adică la el în Muntenia, unde era țara lui, țara κατ'ἐξοχήν, acasă la el. Mai face deosebire între locuitorii țării sale și moldovenii într-un alt loc unde zice: „însă românii se înțeleg nu numai ceşti de *aice*, ci și cei din Ardeal, care încă și mai neaoși sînt, și *moldovenii* și toți cîți și într-altă parte se află și au această limbă". Este evident că scriitorul vorbește în primul loc de românii Țării Muntenești, despre care încă spune că nu ar fi numai ei *cei de aice* cu acest nume și că în el s-ar cuprinde și ardelenii și moldovenii. Vorbind apoi despre iscodirea lui Eustratie logofătul și Simion dascălul că neamul moldovenilor s-ar trage din temnițele Romei, observă că: „Moldovenii de poftesc aceea, ale acelui povești să ție și să creadă, volnici să fie și neamul și ijderenia *lor* de la acei tălhari și furi să mărturisască; și că aceste puncte povestesc le puteți vedea în letopisețul *lor*, mai ales ce zic de *dînșii*" [67]. Apoi astfel s-ar fi rostit un moldovean asupra neamului lui?

Rămîne deci neîndoielnic că autorul acestui prețios fragment, tezaur al erudiției muntene, era nu spătarul Milescu, și nici măcar un alt moldovean, ci un român din Muntenia.

Data acestei scrieri trebuie să fie nu mult timp după 1667, deoarece amintește în textul ei pe Laurențiu Toppeltin din Mediaș, „om învățat și destul de îmblat, carele *nu demult* s-au pus a scrie, însă pre scurt, că face într-o cărticea ce-i zice latinește *Răsăriturile și apusurile ardelenilor, care cărticea o a făcut și o a tipărit la Lionul de la Franța, la anul de la întruparea cuvîntului, 1667*" [68].

Se poate însă dovedi și mai de aproape data acestei scrieri. Anume, în locul unde vorbește de aflarea cronicii lui Ureche, spune că a găsit-o în casa lui Ioniță Racoviță, cînd *era comis mare*. Ioniță Racoviță se întîlnește însă într-un hrisov din 1685 în însușirea de mare vornic de Țara de Sus, demnitate superioară celei a comisului, pe care Racoviță o avuse desigur înainte de 1685 [69]. Data redactării cronicii anonime trebuie deci pusă între anii 1670—1680[89].

Scopul ce și-l pune scriitorul în lucrarea lui este de a îmbogăți și înălța mintea românilor cu cunoștinți despre trecutul lor și îndeobște despre acel al omenirii. De aceea el îndreptățește în acest mod digresiu-

---

I—II, București, 1858—1859] și a doua oară de dl Kogălniceanu în a doua ediție a *Letopisețelor Țării Moldovei* [vezi Mihail Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*. A doua edițiune, revăzută, I—III, București 1872—1874], I, p. 85 și urm.

[89] Am urmat în această analiză pe aceea făcută de V. A. Urechia în studiul său asupra fragmentului anonim publicat în *Revista istorică* a lui Gr. Tocilescu, III, p. 67—75.

nea pe care o face despre răscoala evreilor pe timpul împăratului Titus: „Acestea ce zicem pînă aice, pentru alții doară să pară că am eșit din vorbă; însă nu gîndesc că fără cale sînt puse, de vreme ce aceste și mult mai multe decît aceste, măcar de am putea ști luminînd mintea noastră cu cele ce în lume mari fapte de mari oameni scrise au rămas și acestea voia lui Dumnezeu îngăduindu-le, că iar prin oameni milele Sale să săvîrsască și să rămîie cunoscute rodului (norodului) omenesc toată învățătura și știința, descoperindu-le și în lumină puindu-le și lăsîndu-le ca să putem încă cunoaște și să știm lucrurile bunilor și a răilor, a vrednicilor și a nevrednicilor, ale legiuiților împărați și ale tiranilor; ca pe cei buni și vrednici să lăudăm și să binecuvîntăm, și pe acei răi și cruzi să-i ocărîm și rău să-i pomenim; asișderea, ca relele să gonim și să fugim, iar bunele să îmbrățișăm și să urmăm“[90]. Sfinte cuvinte pentru timpurile acele, în care omenirea răsăriteană și cu deosebire poporul român pierduse cu totul cumpăna morală, la care distinsa minte a anonimului scriitor vroia să-l readucă pe calea intelectuală.

Autorul ia cu căldură apărarea poporului românesc contra bîrfelilor aduse de străini, susținînd cu multă convingere — răzămată pe spusele autorilor vechi și noi — că românii se trag din poporul romanilor. „Iară noi într-alt chip de ai noștri de toți cîți sîntem români, ținem și credem, adeverindu-ne din mai aleșii și mai adevărații bătrîni istorici și de alții mai încoace, că valahii, cum le zic ei, iar noi românii sîntem adevărați romani [și aleși romani] în credință și în bărbăție, din care Ulpie Traian i-au așăzat aici, în urma lui Decheval, după ce de tot l-au supus și l-au pierdut... Însă românii înțeleg nu numai ceștia de aici, ci și din Ardeal, care încă și mai neaoși sînt, și moldovenii și toți cîți și într-altă parte se află și cu această limbă, măcar fie [și] cevași mai osebită în neşte cuvinte de amestecătura altor limbi, cum s-au zis mai sus, iar tot unii sînt, că dară pre aceștia, cum zic, tot români îi ținem, că toți aceștia dintr-o fîntînă au izvorît și cură“[91].

Anonimul răspunde celor ce susțin că coloniștii romani au părăsit Dacia cu Aurelian (el îl numește Galien) [70] că nu este de crezut că o așa de mare mulțime de norod să fi părăsit o țară întreagă, că împărații romani, avînd nevoie de legiunele lor, spre a apăra provinciile mai sudice ale împărăției de năvălirile cumplite ale goților, vor fi luat legiunile și din Dacia, și cu acest prilej vor fi dus cu ei și din locuitori o samă, „ca să-i așeze acolo, însă care mai sprinteni și de așazat vor fi fost“, și din aceşti romani strămutați, *în parte,* peste Dunăre, el își explică originea cuțovlahilor, pe care el cel întîi dintre toți scriitorii români îi amintește și-i revendică și pe dînșii către neamul românesc![92]

El nu lipsește de a răspunde grecilor, care ar ponegri chiar prin numele ce i-l aplică pe acest vlăstar al neamului românesc, spunînd că „grecii aceștia, după cum rîd de români și-i grăiesc așa de rău, au socoteală mare, pentru că văzînd și ei toată altă lume rîzînd de dînșii și batjocorindu-i, au stătut și au obosit și ei prin gunoaiele lor, ca cocoșii, părîndu-le că au rămas ceva vlagă și de ei, unde văd zugrăviturile celor vechi ai lor, ci între dînșii își fac mîngăiere și bucurie, soții părîndu-le că au pre cineva batjocurei lor“[93].

Precum însă grecii, așa și ungurii hulesc pe români, arătînd povestea acea ponegritoare că neamul lor s-ar trage din tălharii și furii din temni-

---

[90] Fragmentul citat, la Kogălniceanu *[lucr. cit.]*, p. 96—97.
[91] *Ibidem,* p. 111.
[92] *Ibidem,* p. 107.
[93] *Ibidem,* p. 107—108.

țele Romei. Aceasta o fac ungurii „pentru că pururea și nevindecați au stătut vrăjmași și pizmași românilor și atîta cît de ar fi putut i-ar fi supus pe toți sub jugul lor, cum și pre mai multă parte din cîți se aflä acum în Ardeal i-au supus și i-au făcut iobagi, cum le zic ei. Se vede că în Ardeal sînt și alți nemeși români mulți și Maramureșul tot. Iar afară dintr-aceia, mare parte și din boierii lor încă sînt și se trag din români. Și numai stăpînirea acei țări și astăzi fiind calvină și ei slujind la curte, s-au calvinit, și așa tot unguri se cheamă; schimbîndu-și credința, și-au schimbat și numele de români"[94]. Asemene vederi largi asupra naționalității române, care pe de o parte ajung pînă în munții Pindului, pe de alta o urmăresc sub vestmîntul unguresc, dovedesc că anonimul nostru era pe cît o minte deșteptată prin studiu și citire, pe atîta o inimă caldă și românească care bătea tare pentru poporul său.

Cu toate aceste, dînsul este și un cugetător înțelept, care nu vrea să împingă la extrem ideea românismului; el admite că nu toți dacii au putut să fie stîrpiți de romani la cucerirea țării lor, ci că au mai rămas mulți care au luat cu timpul limba și deprinderile romane, apoi chiar în urmă el concede că au putut să se amestece în naționalitatea română alte neamuri străine, precum: „sîrbi, greci, arbănași, frînci sau alte limbi, însă că aceste neamuri de tot feliul, viind ei aice și căsătorindu-se și amestecîndu-se cu locuitorii pămîntului și așăzîndu-se, fiind dintr-aceia mai mulți vrednici și destoinici, au rămás moșteni și cu numele de se chiamă români". Această constatare îl împinge la o frumoasă gîndire: „că nici un rod de oameni osebit în veci nu poate rămînea în lume, nici felurite de limbi în mii de ani tot acelea neschimbate și nemutate pot sta, că nimic sub soare este stătător, și toate cîte sînt în curgere și în mutări sînt zidite de vecinica lui Dumnezeu înțălepciune și putere".

Astfel este acest spirit distins, al cărui nume a rămas pierdut în noianurile vremurilor, vrednicul reprezentant al erudiției și științei în Muntenia, măsurat și cumpătat în judecățile lui, primind sau respingînd părerile contemporanilor după o amăruntă și conștiincioasă cumpănire, și pe care, cu toată puținătatea scrierii rămase pînă la noi din învățata lui pană, nu stăm la gînduri a-l pune alături cu confrații săi în erudiție din Moldova: spătarul Milescu și Dimitrie Cantemir. Și muntenii, deși într-o măsură mai mică, avură reprezentanți intelectuali ai ideii naționale, și ei putură să soarbă din scrierile lor cugetări și simțiri românești, pe lîngă că, fără îndoială, și lucrările mai temeinice ale scriitorilor moldoveni vor fi pătruns la ei, precum se vede bunăoară din copia Letopisețului lui Ureche făcută de învățatul anonim al Munteniei și luată cu el în acea țară.

Cine este însă acest anonim se poate pătrunde. Nu e altul decît învățatul boier de la curtea lui Brîncoveanu, Constantin Cantacuzino stolnicul [71]. Asupra acestui boier *Genealogia Cantacuzineștilor* ne spune că: „era, din copilărie, dedat cu totul asupra învățăturii; că în limba elinească era un mare filozof. După ce a venit în vrîstă, s-a dus în Europa, iar pentru învățătură. La Roma a învățat limba latinească și italienească, în care limbi era desăvîrșit spudeu. El, pentru practică, a petrecut cîțiva ani la Viena, în Veneția și în Varșovia, și pe la alte crăii ale Europei". Adaugă *Genealogia:* „încă băgăm de samă că stolnicul Constantin nu era iubitor de boierii și că a rămas în toată viața lui în rangul destul de mic de stolnic"[95].

---

[94] *Ibidem*, p. 109. Dl N. Iorga a publicat din nou acest fragment în *Operele lui Constantin Cantacuzino*, 1901, căruia îi atribuie această scriere.

[95] *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. Iorga, p. 292. Tot de om învățat este socotit Constantin stolnicul de Dapontes, grecul învățat de la curtea lui Constantin

Greșește *Genealogia* cînd dă orașul Roma ca loc de învățătură a lui Constantin stolnicul. El a zăbovit vreo doi ani și mai bine în Padova [72], care era pe atunci centrul studiilor clasice. Prețiosul *carnet de studii* al stolnicului ne dă mai multe știri asupra petrecerii lui în orașul italian. El stătu aici în gazdă la un preot catolic, Alviz Pleni, căruia îi plătea pentru întreținere suma destul de însemnată pe atunci de 15 galbeni pe lună. Luă lecții de limbi de la academicul Dalacfa, iar de logică, filozofie și fizică de la Albanie Albanez!

Aceste începuturi ale învățăturii lui Constantin stolnicul cad în luna aprilie 1667; în 1668, el lua lecții de matematică și geometrie la dascălul Bonvici.

Tot în acest timp, găsim pe Constantin stolnicul cumpărînd mai multe cărți (însemnarea lor e din 1 iulie 1667) elinești ca Omer, Luchian și Aristoteles, acest din urmă costînd suma însemnată de 131 de livre și 15 soldi; latinești: Titu Liviu, Valeriu Maxim, Martial, *Institutele* lui Justinian, Quintus Curtius, Terentiu, Horatiu, Virgiliu, și dintre cărți de filozofie, *Adagiul* lui Erasmus, mai multe gramatici și cîteva scrieri religioase [73]. În 1669, stolnicul se strămută la Veneția, unde ia gazdă împreună cu un german, Martin Herman, la „jupîneasa Virghinia Romano". Din Veneția se duce în Viena și apoi, după cum arată *Genealogia*, care completează carnetul, în Varșovia[96].

Constantin stolnicul, care se bucura de reputația de om învățat, este întrebat de generalul comite Marsigli asupra mai multor date de care avea nevoie pentru alcătuirea unui tratat istorico-natural și geografic asupra Daciei. Stolnicul îi trimite știrile acestea scrise în limba italiană, iar asupra istoriei mai amănunțite a țării sale stolnicul îi răspunde că pentru aceasta trebuie timp și osteneală mare, *„care lucru îl fac după puteri în românește, pentru a elucida mai bine analele acestei provincii; dar pînă acum nu e gata"*[97]. Constantin stolnicul își abătea gîndul tocmai către fragmentul istoric pe care l-am analizat mai sus și pe care evenimentele politice, sfîrșite cu silnica-i moarte, l-au împiedicat a-l preface în o lucrare desăvîrșită.

5. Cultura grecească [74]

Dezvoltarea culturală a poporului român în forma ei națională avu o mare însemnătate. Ea trezi în mintea lui niște idei care trebuiau să devină izvorul întregii sale propășiri în viitor, care, îndată ce-i atinseră ființa, cutremurară în ea iarăși coarda vieții ce părea că amorțise sub

---

Mavrocordat. Vezi Erbiceanu, *Cronicari greci care au scris despre români*, p. 173. Tot așa Neculai Papadopulos Comnen, care-i dedică o scrisoare [adresată patriarhului Dositei. Vezi scrisoarea] VI, [în Émile] Legrand [*Bibliothèque grecque vulgaire*, tom. IV]. *Epistolaire grec*, [Paris, 1888], p. 9.

96 Carnetul de studii publicat de N. Iorga în *Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. 1—12. Destărarea lui Constantin stolnicul în Italia se adeverește și din o carte de adeverire a vlădicăi Teodosie pentru averea rămasă pe urma Ilincăi Cantacuzino, în care carte citim: „pre acea vreame (pe timpul lui Radu Leon) ducîndu-se fiiu-său, Constandin la Veneția, pentru învățătura cărții". *Documentele familiei Cantacuzino* de N. Iorga, p. 124.

97 Răspunsurile lui Const. stolnicul la întrebările generalului Marsigli publicate de N. Iorga în *Operele lui Const. Cantacuzino*, p. 41—59. Locul reprodus se află la p. 44.

lovitura vitrigelor destinuri. Originea lui romană apărea pe orizontul său întunecat ca un astru scînteietor, ce în curînd avea să umple întregu-i firmament cu strălucitoarea lui lumină, să pătrundă și să transforme întreaga lui existență, să-l ridice, din pulberea în care căzuse, iar la conștiința de sine și la vrednicia pierdută. Cît de dragă, cît de iubită deveni ideea obîrșiei romane pentru sufletul poporului român, se vede din numeroasele exemplare în care fură copiate și recopiate cronicile ce o pomeneau[98] [75].

Asemenea trezire a conștiinței naționale [76] era cu atîta mai neapărată pentru poporul român, cu cît aproape o dată cu dînsa se infiltra în sînul său o nouă formă de cultură străină, înflorirea intelectuală a elementului grecesc, care se încuibase pînă atunci atît de adînc în fibrele națiunii[99].

Este foarte însemnată împrejurarea că poporul român se înarmează cu pavăza naționalității lui tocmai în momentul cînd era amenințat cu acest nou pericol de cotropire. Mai toți scriitorii analizați pînă aici sînt posteriori lui Vasile Lupu și Matei Basarab, de pe timpul cărora grecismul împlîntă rădăcini mai adînci în viața românească.

În această perioadă scurtă dar însemnătoare care se petrece de la domnii îngemînați pînă la introducerea domniilor fanariote, se petrec două serii de fapte memorabile pe tărîmul istoriei românești, una pe acel politic, urmarea revoluțiilor contra predomnirii grecești, alta pe acel al ideilor, trezirea conștiinței naționale prin scriitorii moldoveni și munteni. Capitalul de idei adunat în acest răstimp rămîne ca un bun obștesc al poporului român și, adăugit mai tîrziu cu alte imboldiri noi și proaspete, va alcătui fondul acel puternic cultural dinaintea căruia se frînse atotputernicia grecismului.

Cît timp predomnise slavismul ⟨slavonismul⟩, apăsarea greoaie dar neconștiută a unei gîndiri străine, românii își susținuseră naționalitatea lor tot într-un chip neconștiut, prin cărțile religioase scrise în limba lor, din care le răsuna numai graiul strămoșesc, fără nici o reflectare asupra firii lui particulare. Slavonismul era însă numai o formă de gîndire, neîmbrăcată cu o țintă politică, cu scopuri de dominare și de asuprire. Cu totul altfel grecismul. Acesta venea mai ales pentru a sprijini puterea politică; nu mai era scop prin el însuși, ci slujea de mijloc pentru a întări o stăpînire străină. El lucra deci cu conștiință asupra naționalității române, cu tendința tot mai rostită, pe cît se înfigea mai adînc, de a supune poporul și politicește elementul reprezentat prin el.

Unui atare pericol, mult mai mare decît acel al slavonismului, poporul român opuse o putere de același fel, o lucrare și ea conștiută, redeșteptarea cugetării și a simțămîntului național.

După ce am arătat pregătirea la luptă din partea românilor, să schițăm și începuturile atacului din partea culturii grecești. Vom vedea însă că, pe cînd avîntul spiritului român, atît de puternic în veacul al XVII-lea, scade mereu și pierde din încordare, apăsarea culturii grecești devine din ce în ce mai rostită, mai năbușitoare, cu cît intrăm mai adînc în perioada fanariotă și, fără îndoială, că la sfîrșit ar fi izbutit a răpune cu totul cugetarea românească, dacă, tocmai în acel critic moment, o împrejurare neașteptată nu ar fi spulberat de pe capul țărilor române apăsarea grecească și ar fi dat iarăși avînt cugetării naționale.

---

[98] S-au regăsit pînă acuma 31 de manuscripte a operilor lui Miron Costin. Vezi ed. V.A. Urechia.

[99] Vol. III, p. 335.

Orice atingere între două popoare are înrîurire și asupra minții lor. De aceea originile împlîntării culturii grecești în sînul poporului român trebuie căutată, ca sămînța cel puțin, aproape o dată cu prima așezare mai numeroasă a grecilor în Muntenia și Moldova.

Am văzut însă cum elementul grecesc sporea din ce în ce mai mult în țările române; cum el de la o vreme începe a fi simțit ca o apăsare și cum românii căutară în zadar să-i scuture jugul; cum această înrîurire deveni covîrșitoare pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu și tot așa de atunci înainte numărul grecilor propăși necontenit în Muntenia și Moldova, întărind o dată cu acel spor și precumpănirea culturală a elementului grecesc[100].

Gîndirea grecească se infiltra în sînul românilor mai cu samă pe calea religioasă, întrucît pe atunci religia era pîrghia cea mai de samă a culturii. Precum pentru limba slavonă, astfel și pentru cea grecească, mănăstirile slujiră la început drept cuiburi de unde ea începu a prinde la putere. Ieșind după aceea din biserică, cunoștința ei începu a se răspîndi și în societate. Dascălii privați care se introduceau prin casele boierești, pentru a învăța pe copii carte grecească, tot din mănăstiri ieșeau, pricină pentru care și Cantemir ne spune că Vasile Lupu „a luat măsuri ⟨s-a poruncit⟩ ca în toate mănăstirile mai mari să se primească monahi greci, care să învețe ⟨să-i deprindă⟩ pe fiii boierilor limba și știința grecească“ ⟨cu scrierile grecești și cu învățătura lor⟩[101] [77].

Nu e vorba, chiar în ajunul împlîntării culturii grecești, se întemeiase școli mai înalte de slavonie. Cu toate silințele însă ale domnilor ce le înființează, Matei Basarab și Vasile Lupu, ele nu se putură menținea mult timp cu scopul pentru care fuseseră create, reînvierea slavonismului deperitor, ci îmbrăcară în curînd forma generală a gîndirii ce începea să predomnească în țările române, se grecizară și ele, precum începuse să se grecizeze biserica, precum intrase în apele grecești și clasa superioară a societății române.

Deși Vasile Lupu el însuși nu a înființat o școală grecească, după cum din eroare arată Cantemir, transportînd la originea școalei domnești caracterul pe care-l avea pe timpul lui[102], totuși este știut că chiar sub urmașul lui Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan, călugării slavoni care dăscăleau în școala din Trei Ierarhi fuseseră înlocuiți cu călugări greci, despre care un hrisov al lui Ștefan ne spune că nu ar fi de nici un folos la învățătură[103], întrucît boierul moldovean de sistemul vechi, cum era Gheorghe Ștefan, trebuia să considere și să aibă respect numai dinaintea învățăturii de carte slavonă.

Între acei dascăli greci, care „nu ar fi de nici un folos“ întîlnim cu toate aceste un om foarte învățat, pe *Paisie* [Pantelimon] *Ligaridis* [78], originar din Chios, care învățase și în Italia, și care, după ce ajutase la traducerea *Pravilei celei mari* lui Dionisie Panonianul, „micul și prostul

---

[100] Grecii în țările române de la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la Brîncoveanu: În 1642 apare cea dintîi tipăritură grecească în Moldova, o filadă zburătoare cuprinzînd hotărîrea sinodului de la Iași, ținut în acel an contra calvinilor. (Mai sus p. 50—51). Filada a fost descoperită de dl Henri Omont. Vezi É. Legrand, *Bibliographie hellenique,* III, 1895 [p. 89]. Vezi și C. Erbiceanu *[Priviri istorice și literare asupra epocii fanariote],* în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXIV, 1901, la p. 103 (21), și *Revista teologică*, I, 1883 și II, 1884. Zapis din 1657: Εγραφα ἐγό Νηκοίφωρος ἱερομόναχος. 'Νεζυκεήλ ἱερομοναχος. Ιεροδιάκον Νικόδημο ca martori. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 185.

[101] Cantemir, *Descr. Mold.*, p. 154 [ed. 1973, p. 373].

[102] Cantemir, *ibidem,* p. 153. Cel mult s-ar putea admite înființarea unui curs de grecește.

[103] Hrisov din 1656, în *Uricarul,* III, p. 279.

praj de sub picioarele mitropolitului Ungro-Valahiei", trecuse în Moldova, probabil după detronarea Lupului, deoarece pe la 1655 îl întîlnim ca mare dascăl la școala din Iași[104].

În niște timpuri însă așa de turburate și sub schimbări de domnie așa de prăpăstuite, ca acele prin care trecură țările române, nu trebuie să ne mirăm deloc dacă, după înflorirea școalelor și a învățăturilor, întîlnim deodată iarăși lipsa și întunecarea lor; așa, pe timpul lui Constantin Cantemir, ne spune Miron Costin, că ar fi lipsă de școale și tipar în Moldova[105].

Dacă însă școalele se dezorganizau din cînd în cînd, învățămîntul grecesc nu era numaidecît atins prin ele, căci el, în afară de forma lui publică în școala domnească, se mai întîlnea și sub una privată, reprezentată prin dascălii din curtea domnului sau din casele boierești. Așa, în Moldova, întîlnim pe marele dascăl din Creta, *Meletie Serigos*, ținînd pe timpul domniei grecizatului Alexandru Iliaş (1631—1633), o predică, bineînțeles în limba grecească, la sfințirea de mitropolit a lui Varlaam, duminică, în 23 septemvrie 1632[106]. Ce va fi căutat acest dascăl grec în Iași decît că să fi fost învățătorul copiilor domnului celui atît de iubitor de trebile grecești?

Tot ca dascăli — nu știm de școală sau privați — întîlnim în Iași pe *Neculai Kerameus*, care moare aici în 1672, fiind înmormîntat în biserica Sfinților Apostoli, numită și Bărboiul[107], apoi pe *Teodor Trapezuntul*, care moare tot în Iași în 1695 și pe a căruia piatră mormîntală din biserica Sf. Sava se spune că „el venise nu de mult din țara grecească spre a învăța limba pe ungro-valahi"[108].

Brîncoveanu se amestecă mult în trebile bisericii răsăritene și ocrotea necontenit în țara lui pe membrii clerului grecesc, care aveau nevoie de a fi adăpostiți. Așa el face să se aleagă în anul 1694 de patriarh pe Dionisie Muselim, fără știrea mitropoliților, clericilor și a norodului. Dionisie însă, fiind destituit mai tîrziu, se întoarce în Valahia, unde și moare la Tîrgoviște[109] [78bis]. Capuchihaia lui Brîncoveanu la Poartă era grecul [Dumitrache] Vlasto[110].

Pentru a reveni însă la școale, găsim că chiar pe timpul lui Constantin Cantemir, pe cînd se spune, precum am văzut, că nu erau școale în Moldova, găsim la curtea domnului, ca dascăl al copiilor săi Antioh și Dimitrie, pe *Ieremia Cacavela*, originar din Creta și care-și desăvîrșise studiile în Lipsca. Celebrul său școlar trimițîndu-i mai tîrziu în semn de recunoștință scrierea lui, *Divanul lumei cu înțăleptul*, Cacavela se numește în răspunsul său de mulțămire „plugarul care holda minții sale au ostenit", arătîndu-se mîndru că „puțina sămînță a smeritei sale didascalii întru învățătură cu miile înmulțită a răsărit roadă"[111].

---

104 Σάθα, Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι, ἐν Ἀθήναις, 1868, p. 315. Mai sus, p. 166.

105 *Letopisețe*, I, p. 323 [Trimitere greșită; M. Costin nu afirmă așa ceva].

106 Notiță aflată la sfîrșitul unui manuscript al lui Eustratie logofătul, din 1632, publicată de I. Bianu, în *Col[umna] lui Traian*, 1882, p. 212.

107 Σάθα, *l.c.*, p. 322.

108 C. Erbiceanu, în *Revista teologică*, III, [1885], p. 270.

109 Ath. Comnen Ipsilanti, p. 449. Cf. *Bărbații culți greci și români [și profesorii din Academiile de Iași și București, din epoca zisă fanariotă (1650—1821)]*, de C. Erbiceanu, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXVII, 1905, p. 146 (6).

110 Ath. Comnen Ipsilanti, *l. c.*, p. 451.

111 *Operele lui Cantemir*, ed. Acad. Rom., V, p. 45—46. Scrisoarea lui Cacavela este redată de Cantemir în românește. Deși dascălul grec știa probabil ceva românește, deoarece Cantemir îi trimite tocmai o scriere românească a lui, totuși credem că textul scrisorii lui Cacavela a fost grecesc, pus pe românește de Can-

Nu se știe pe cînd se va fi grecizat școala slavonă a lui Matei Basarab din mănăstirea Tîrgoviștei; este însă probabil că și ea se va fi întors pe grecie destul de timpuriu, deoarece întîlnim în Muntenia, încă înainte de a veni în Moldova, pe Paisie Ligaridis și, pe lîngă el, pe unul Ignatie Petriţis, care lucrau ambii la traduceri de cărți grecești, făcînd desigur și pe dascălii de grecește în Tîrgoviște[112].

În orice caz, pe timpul lui Șerban Cantacuzino învățămîntul în București era cu totul grecizat. Del Chiaro, contemporan cu acest principe, spune despre el că „favoriza dezvoltarea învățăturii, dînd lefi minunate dascălului de limba greacă, care învăța pe copiii nobililor gramatica, retorica și filozofia“[113]. Unul din acești dascăli era pe la 1687 tot acel Ieremia Cacavela, pe care-l găsim apoi trecînd în Moldova, la Constantin Cantemir. El traduse, după îndemnul lui Brîncoveanu, în 1689, în limba greacă modernă cartea de istorie a lui *Platina: „De vita summorum pontificum“*.

Mai trăia la curtea lui Cantemir și medicul erudit Andrei Liciniu. Tot acolo aflăm pe Ilie Miniat, pe care Cantemir îl trimite în solie la împăratul Leopold[114].

Dacă însă Șerban Cantacuzino sprijini după cît se vede cel întîi în chip oficial învățămîntul grecesc [79], Constantin Brîncoveanu îl aduse la o înflorire așa de puternică, precum el de abia mai ajunse pe timpurile cele mai strălucite ale culturii fanariote.

Reorganizatorul școalei grecești din București fu vestitul dascăl *Sevastos Kimenitul* [80], chemat de Brîncoveanu în 1689, probabil după ce Cacavela îl părăsește, ducîndu-se la Cantemir. Sevastos era originar din Trapezunt, învățase atît în Constantinopol, cît și în Italia și fusese dascăl la școala greacă [a Patriarhiei] din capitala Împărăției otomane. Chemat în București, Sevastos preferă leafa însemnată oferită lui de Brîncoveanu, la cei 200 de lei pe an pe care-i primea de la embaticurile unor biserici din Marmara[115]. Brîncoveanu, el însuși adînc cunoscător al literaturii eline, ținea în cea mai mare onoare pe învățatul dascăl, punîndu-l să șadă mai sus decît toți boierii[116].

---

temir, din pricina identității stilului ei cu acel al scriitorului român. Asupra dăscăliei lui Cacavela în Moldova mai vezi Σάθα, l. c., p. 383. Παπαδοπούλου Βρέτου Νεοελληνική Φιλολογία [I—II, Ἀθῆναι, 1854], I, p. 202.

[112] Mai sus, p. 136.

[113] Del Chiaro, *Le moderne rivoluzioni della Valachia*, 1718, p. 144. Comp. Engel, *Geschichte der Walachey*, p. 329. *Genealogia Cantacuzinilor*, original, p. 315 [ed. Iorga, p. 291], spune și ea că „Șerban Cantacuzino făcu întăi *școala elinească* în București, care pînă astăzi (1787) se ține cu cheltuiala din vistierie“.

[114] Xenopol și Erbiceanu, *Serbarea școlară de la Iași*, Iași, 1885, p. 397, nr. 22. Adaugă Erbiceanu în scrierea citată mai sus (nota 109), p. 150 (10).

[115] Σαθα, *l. c.*, p. 377. În 1687 Sevastos încă nu părăsise Constantinopolul. Vezi o notiță în grecește pe un manuscript de politică și de gramatică a lui, care se află în biblioteca Facultății de Teologie din București, nr. 20: „Cel mai mic între studioși și care ți-am fost ție (lui Hrisant Notara) profesor, deși ești nobil, însă nu ai fost profesor. (Subsemnat) Sevastos Trapezuntul, 1687, noiemvrie, în Constantinopol“. În o a doua notiță, pe același manuscript, găsim însemnat că „s-au prescris această carte prin mîna lui Sevastos Trapezuntul Kimenitul, ce au fost *întîiul profesor al frontistiriului* (colegiu) *Ungrovlahiei în București*, pe timpul hegemoniei prea piosului și prea gloriosului domnitor a toată Ungrovlachia, domnul domn Constantin Basarab Brîncoveanu, 1699, oct. în 11“. Întîiul profesor trebuie înțeles în rang, nu în timp.

[116] Constantin Dapontes, *Catalogul oamenilor însămnați*, publicat cu traducere română de C. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanarioților*, București, 1890, p. 203. Comp. *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga p. 292. Că Brîncoveanu știa grecește, vezi un raport al dragomanului Alois Volde către Eugeniu de Savoia, 6 aug. 1708: „(il Prencipe di Vallachia) si spiegò con chiara voce in lingua greca“. Hurm., *Doc.*, VI, p. 69.

Alt boier învățat, mai mic în rang decît ceilalți, deoarece era numai stolnic, anume învățatul Constantin Cantacuzino, se bucură și el de favoarea *protocatedriei,* adică a dreptului de a avea rîndul asupra tuturor boierilor. Pe atunci patriarhul ecumenic Calinic, înființînd școala cea mare patriarhală din Constantinopol, domnitorii Moldovei și Valahiei iau asupra lor întreținerea catedrei de filozofie și literatură, acel al Moldovei dînd pe an o subvenție de 500 de lei, iar al Valahiei 1 000[117] [81].

Cît timp dăscăli în Muntenia, de la 1689 la 1702, data morții sale, [Sevastos Kimenitul] desfășură o însemnată activitate literară, alcătuind o mulțime de scrieri din care s-au păstrat mai multe exemplare manuscrise[118].

Pe lîngă el, mai figurau ca profesori *Ioan Comnen* [82], care devine mai tîrziu mitropolit al Dristrei sub numele de Filotei; el propune ⟨predă⟩ științele fizico-matematice, de la 1689—1700, fiind totodată și protomedicul domnului; *Gheorghe Maiota,* profesor de limba latină și învățător al fiilor lui Brîncoveanu, de la 1690—1710; *Gheorghe Ipomeneu* [din Trapezunt], trimis de Brîncoveanu în Patavia ⟨Padova⟩ pentru a studia medicina și petrecînd după aceea în București, ca *Gheorghe Trapezundiacul,* profesor la Academie, *Panaghiot Sinopeas,* dascăl în școala domnească între anii 1697—1710, toți aceștia mai fiind și ajutoare la tipărirea cărților grecești de către marele director, censor și corector al tipografiei, mai tîrziu (1705) mitropolitul Antim Ivireanul[119].

Renumele școalei Brîncoveanului era foarte mare. O descriere a ei contemporană ne spune că „nu ar fi de mirare dacă-și dă titlul de Academie, căci ar fi pe lîngă ea doi profesori de filozofie și teologie, afară de episcop și doi hipodidascali care se numesc magistri, pe latinește. Mai sînt apoi și trei medici ai domnului (tot profesori), din care cel mai nou este un italian care a venit în locul lui Comnen. Numărul învățăceilor trece adeseori peste 200“[120].

Cît de temeinică era mai cu osebire învățătura limbii grecești se vede de pe aceea că ucenicii români erau în stare să țină cuvîntări în public și înaintea domnului în această limbă, precum între alții Șerban Cantacuzino, fiul marelui vistier, care rostește o asemene cuvîntare în ziua Sfîntului Atanasie, 5 iulie 1697, în sala domnească, după liturghie[121]. Altă cuvîntare asupra martirului Ștefan găsim tipărită în 1701 de fiul lui Constantin Brîncoveanu, Ștefan[122]. Mai aflăm apoi și poezii făcute spre lauda domnului de elevii din Academia domnească a Bucureștilor Ungro-Vlahiei[123] [82bis].

Nu numai însă prin școala grecească se ilustră domnul Munteniei, ci și prin tipografie [83]. Asupra acestui lucru ne spune Helladius, contemporanul său, că în Grecia nu se aflau tipografii pe acel timp și că numai cu mare greutate, din pricina prigonirilor turcești, călugărul

---

[117] Ath. Comnen Ipsilanti, *l. c.*, p. 447.

[118] Asupra activității literare a lui Sevastos Kimenitul, vezi Erbiceanu, *Cronicarii greci,* p. XXIV—XXV.

[119] *Status praesens Ecclesiae graecae in quo etiam causae exponuntur cur Graeci moderni novi testamenti editiones in graeco-barbara lingua factas acceptare recusent* etc. ab Alexandro Helladio natione graeco, impressus 1714, p. 12—13. Comp. Erbiceanu, *Cronicarii greci,* p. XXVI.

[120] Helladius, *l. c.*, p. 17: „Neque mirum est Bucurestium academiam vocari... Numerus studiosorum quandoque CL, quandoque CC superat“.

[121] Xenopol și Erbiceanu, *Serbarea școlară,* p. 395, nr. 16.

[122] Reprodusă de C. Dapontes, în *Catalogul istoric al românilor,* C. Erbiceanu, *Cron. greci,* p. 174—181.

[123] Xenopol și Erbiceanu, *l. c.*, p. 387, nr. 4: οἱ ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Ουγγροβλαχίας αὐθεντικῆς Ἀκαδεμίας φοιτιταί.

Metaxa izbuti a aduce în anul 1627 din Anglia o tipografie în Constantinopol[124]. După cît se vede însă, aceasta nu ținu mult, deoarece găsim pe timpul lui Vasile Lupu pe greci rugîndu-se de domnul Moldovei ca să facă în Iași o tipografie pentru greci, oraș ce ar fi mai îndepărtat de turci. Lupu și corespunde dorinței lor, înființînd tipografia în care se tipăresc mai multe cărți, fără a se arăta anul și locul ediției, ca să nu deștepte pe turci. Moldova însă fiind prădată de tătari și principele plin de datorii trebuind să fugă, nici umbră din acea tipografie nu a mai rămas, păstrîndu-se numai tipografia românească care ar fi subsistat pînă pe timpul cînd scria Helladius, după 1714[125].

Grecii însă, găsind în curînd un sprijin și în Muntenia, nu lipsesc de a întemeia și aici o tipografie trebuitoare pentru răspîndirea scrierilor lor. Șerban Cantacuzino, care înființează școala grecească în Muntenia, face și o tipografie grecească în care se tipărește, între altele, Mercada, istoria unei evreice botezate și măritate după un grec din Valahia, poemă scrisă în versuri[126].

După Cantacuzino, Brîncoveanu, care dezvoltă încă mai mult așezămintele grecești întemeiate de înaintașul său, precum adusese pe Sevastos Kimenitul pentru școală, astfel cheamă în 1690 din Constantinopol pe Antim Ivireanul pentru a întări tipografia, care și ia sub conducerea lui o dezvoltare extraordinară, ajungînd să producă tipărituri în toate limbile orientului creștin: românește, grecește, slavonește și chiar arăpește[127] [84]. Tipografiile din Muntenia erau mai ales un puternic instrument de propagare a creștinismului ⟨a ortodoxiei⟩, întrucît toate cărțile tipărite în ele pe socoteala domnului erau împărțite gratuit pe la închinători pentru întărirea credinței[128]. Odată însă cu religia creștină, se răspîndea și cultura grecească, tipărindu-se în acele tipografii și alte scrieri decît cele religioase ale învățaților greci[129].

---

[124] Helladius, *Status... Ecclesiae,* p. 1: „Notum enim exploratumque omnibus doctis ac eruditis est, totum orientem acupsam universam Graeciam prorsus carere typographorum prelis". Asupra tipografiei aduse de Metaxa, vezi p. 4.

[125] Helladius, *[op. cit.]*, p. 9—10. Cartea cea mai de samă grecească tipărită pe timpul lui Vasile Lupu poartă titlul redat de Helladius în latinește: *„Epistolae ad diversas Graecorum Ecclesias Meletii Patriarchae Alexandrini quibus controversiae nonnullae ejus tempestatis solvuntur"*, tipărită în format în 4° cu caractere petit-antiqua (p. 10). Deși Helladius nu numește pe domnul Moldovei, arătarea lui că el a fugit din Moldova, care a fost totodată prădată de tătari se raportă la Lupu. Și Cantemir, *Descr. Mold.* [v. *supra*, 89/31], p. 153, spune că „Vasile Albanul ar fi întemeiat în Moldova o tipografie grecească". Helladius greșește cînd spune că nici umbră din tipografia Lupului nu a mai rămas. Se constată tipărirea de cărți grecești și anume cu indicarea locului „în Cetățuia din Iași" și a anului tocmai pentru epoca intermediară între Vasile Lupu și timpul cînd scria Helladius. Așa se află combaterea propozițiilor clericilor papali și a primatului papei de Nectarie, patriarhul Ierusalimului, care poartă astfel data și locul tiparului: „τυποθεῖσα νῦν προτον ἐν τῇ σεβασμία πατρίαρχικῇ τῶν ἁγίων καὶ 'ενδόξων καὶ πρωτοκόρυφέων 'Αποστόλων, τῇ καλουμένῃ Τζετατζούια, κατά το ͵αχπβ (1682) ἔτος τοῦ Σωτηρίου ἐν μηνί 'Ιουλίῳ, ἐν Γιασίῳ τῆς Μολδαβίας". Xenopol și Erbiceanu, *l.c.*, [*supra*, n. 114], p. 375, nr. 6.

[126] Helladius, *[op. cit.]*, p. 11.

[127] Helladius, *[op. cit.]*, p. 12—13 și 17: „Libros ecclesiasticos etiam in lingua arabica anno MDCC una cum N. et V. Testamento cura patriarchae Antiocheni București prodierunt". Cf. Biografia mitropolitului Antim Ivireanul, de episcopul Melhisedec, în *Didahiile ținute în Mitropolia din București de Antim Ivireanul, 1709—1716,* București, 1888, I, p. VI și urm.

[128] Helladius, *[op. cit.]*, p. 20: „Omnes hos libros quos supra diximus [in Walachia imprimi] gratis christianis distribuant: quare in plurimis eorum subscriptum extat: „δίδωνται χάρισμα τοῖς ἐυσεβέσι χριςτιανοις εἰς Φυχικὴν ὠφέλειαν".

[129] Așa patriarhul Gherasim al Alexandriei roagă prin o scrisoare pe Constantin Brîncoveanu să-i tipărească o retorică. Scrisoarea reprodusă în *Catalogul* lui

În 1708, Brîncoveanu, pentru a asigura în chip trainic existența așezămintelor sale culturale, le dăruiește prin un hrisov suma însemnată de 30 000 de galbeni din banii pe care îi avea depuși la banca din Veneția [85], cu condiție ca acest capital să rămînă acolo stătător, iar din dobînda lui de 900 de galbeni să se deie la 3 preoți lei 100 pe an, la un cîntăreț lei 100, la 2 diaconi lei 50, la un aprinzător de candele lei 20 și la 2 dascăli care se află la școala domnească la Sf. Sava din București lei 300, și anume 200 celui mare și 100 celui al doilea, care să înceapă a primi această leafă de la 1 septemvrie 1708[130].

Tot atunci Brîncoveanu pune să se reîntocmească clădirea școalei din mănăstirea Sf. Sava, punînd pe ea o inscripție comemoratoare, în 20 iulie 1709, în care spune că domnul făcuse „și alte case și tocmele, ca să fie școală de învățat carte, întru pomenire veșnică a numelui său“[131] [86].

Față cu o activitate atît de spornică pe tărîmul culturii grecești, nu trebuie să ne mirăm dacă lui Brîncoveanu îi merse vestea că este grec, cum o spune în mai multe rînduri, după execuția lui, ambasadorul olandez. Cînd ambasadorul raportează despre rușinea făcută lui Brîncoveanu de a fi fost preumblat în cămașă prin mahalaua grecească, el adaugă, „unde stau fruntașii grecilor, *compatrioții lui*“, și aiure adaugă că „această aspră execuție va sluji de groază și exemplu celorlalți greci care ocîrmuiesc țările Moldovei și Munteniei și le vor cîrmui de acum“[132].

Efectul întăririi culturii grecești în țările române se văzu în curînd: intîlnim în perioada pe care am studiat-o mai mulți români cunoscători ai limbilor grecești atît nouă, cît și veche — mai întîi chiar principii cei mai însemnați ai acestui timp, Brîncoveanu [87] și Cantemir. Ca persoane bisericești, mitropolitul Varlaam al Moldovei și Ștefan al Munteniei, dintre care acest din urmă îndeamnă pe călugărul Daniil Panoneanul să traducă *Pravila cea mare,* după ce cercetează el însuși mai multe colecții de canoane, înlăturînd pe cele tipărite, de teama ereziilor ce ar fi putut conținea, și oprindu-se la culegerea manuscriptului lui Alexie Rodinul, critică și alegere care dovedește că mitropolitul Ștefan era cunoscător al limbii grecești vechi, acea a tuturor acestor culegeri[133]; de asemene cunoaște limba greacă și Mitrofan, episcopul Hușilor.

Dintre boieri știau grecește în Muntenia Constantin stolnicul Cantacuzino, moșul ⟨unchiul⟩ Brîncoveanului și fratele lui Șerban Cantacuzino, fostul domn al Munteniei, care cunoștea elina, studiase latina și italiana la Padova, mai petrecînd încă și la Viena, Veneția și Varșovia, învățătură ce-i dădea lui vaza cea mare de care se bucura la curtea

---

C. Dapontes, în C. Erbiceanu, *Cron. greci,* p. 99. Să nu ne mirăm deci, față cu o sprijinire atît de călduroasă a culturii grecești, că mesagerul olandez numește pe Brîncoveanu *prinț grec.* N. Iorga, *Știri despre veacul al XVIII-lea, Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXXII, 1909, p. 13.

[130] *Condica logofeției Brîncoveanului,* needită, la Arhiva Statului [ms. 705], p. 841. Se vede că Cecca [it. *zecca* = monetărie] din Veneția nu dădea decît 3% dobîndă pe an. Aceasta ne-o spune și Dapontes în *Catalogul* său, Erbiceanu, *Cronicarii greci,* p. 172, că: „strănepoții lui Brîncoveanu ieu pînă astăzi de la banca Veneției, din banii depuși de domn, procente de numai 3%, 60 de pungi“. [Reluăm citatul netrunchiat: „Acesta este domnul acela care a pus atîta mare cantitate de aur în Veneția la Banca Sfîntului Marcu, de unde nepoții și strănepoții săi, pînă mai alaltăieri, cred că luau, nu știu dacă nu și pînă astăzi, numai procent anual de 3%, 60 de pungi“.]

[131] Cf. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. XVIII,* I, p. 39.

[132] Iorga, *Doc. Brîncovenești,* p. 144 [în l. olandeză, p. 140]: „de vornaamste christene Griecken *syne compatriotten* syn gelogieert“; p. 148: „Welke strenge executie d'andere Griecken... en exempel sal verstrecken“ [Grec înseamnă ortodox].

[133] Mai sus, p. 137—140.

Brîncoveanului. Mihai spătarul, fratele stolnicului Constantin, de asemenea om învăţat prin ţări străine, cunoştea geografia şi arhitectura, întemeiază în Bucureşti [mănăstirea şi] spitalul Colţea şi mai multe mănăstiri în Muntenia, precum: Rîmnicul [Sărat], Sinaia, Titireciul peste Olt şi altele [88]. Matei Creţulescu, care amestecă, în testamentul său din 1719, fraze greceşti în frumoasa lui românească şi dispune în acest testament să lase un atlas de geografie, cumpărat la Viena cu 68 de zloţi, domnitorului Munteniei, Neculai Mavrocordat; împarte între copiii săi „cele 124 de cărţi filozoficeşti, gramaticeşti, politiceşti, bisericeşti, istoriceşti, latineşti, italieneşti i proci", cumpărate de el cînd a fost la Viena, şi dispune ca epitroapa lăsată asupra minorilor săi copii, Iordăchiţă şi Matei, să deie lor învăţătură mai vîrtos a limbilor latineşte şi italieneşte, „pentru ca numele lor să fie slăvit la curţile cele mari"[134]. Apoi, cronicarul Radu Greceanu şi fratele său Şerban, precum şi Şerban Cantacuzino. În Moldova, Evstratie logofătul, dat ca traducător al *Cărţii de învăţătură* a lui Vasile Lupu; Ilie stolnicul, bărbat învăţat, ce cunoştea logica lui Porfiriu şi Aristotel, şi „sofist desăvîrşit", cum îl numeşte Cantemir; spătarul Neculai Milescu[135].

Unii din amatorii de cultură grecească nu şi-o însuşiseră pe deplin şi comiteau greşeli de ortografie şi de limbă cînd scriau greceşte. Aşa mitropolitul Dosoftei scrie cu mai multe lipsuri cuvintele „smeritul Dosoftei, mitropolit Moldovei", pe un manuscript al Sintagmei lui Vlastares, şi tot el scrie cu multe greşeli rînduiala spovedaniei, care cuprinde 6 file din acelaşi manuscript[136]. Alăturea cu necărturarul în limba grecească, mitropolit Dosoftei, vor fi fost şi alţii poate mulţi. Astfel mai găsim o copie a mineielor lunii lui noiemvrie, scrisă cu o mulţime de greşeli de un necunoscut[137].

Învăţătura sistematică a limbii greceşti încă dinainte de epoca fanariotă se constată în chip văzut din manuscriptul unui şcolar din anul 1709, în care, între altele, se află traducerea în limba apla a Olinpiacelor lui Demostene. Tot aşa, în manuscriptul care cuprinde cuvîntările ţinute în onoarea Brîncoveanului, găsim şi interpretări juxta-lineare din Stagiritul şi din canonul Botezului, făcute de elevul Matei Creţulescu[138].

Cu cît se înrădăcinaseră grecii şi cultura lor în ţările române, cu atîta ele deveneau tot mai mult centre de cultură grecească. Grecii, neputîndu-şi răspîndi gîndirile şi ideile din propriile lor ţări, găsesc în Muntenia şi Moldova un tărîm mai puţin expus prigonirilor otomane, din care puteau lucra pentru întărirea şi lăţirea religiei lor, singura formă în care se mai sileau să menţină stăpînirea asupra popoarelor

---

[134] Testamentul lui Matei Creţulescu, publicat de N. Iorga, în *Doc. privitoare la familia Cantacuzino,* p. 198—211. Cît despre intercalări de fragmente greceşti în texte româneşti, întîlnim mai multe exemple. Vezi 1687, *Uricarul,* IX, p. 131; 1666, *Doc. Cantacuzinilor,* p. 69; 1684, *ibidem,* 110—111; 1691, *ibidem,* p. 154; 1775, *ibidem,* p. 215—217, şi multe altele.

[135] Pentru Constantin stolnicul, vezi *Genealogia Cantacuzinilor* original, p. 317—319. Mihai spătarul, *Genealogia,* [original], p. 375. Şerban Cantacuzino este acel ce a ţinut discursul de laudă pentru Brîncoveanu (mai sus, p. 458). Matei Creţulescu, sîrguitorul elev al Academiei greceşti, de la care au rămas mai multe lucrări, vezi Xenopol şi Erbiceanu, *Serbarea şcolară de la Iaşi,* p. 395, nr. 16 şi p. 396, nr. 17 şi 18. Radu şi Şerban Greceanu, vezi mai sus, p. 449—450. Ilie stolnicul, Cantemir, *Istoria ieroglifică,* ed. Acad. [în *Operele principelui Dimitrie Cantemir,* tom. VI, Bucureşti, 1883], p. 64. Spătarul Neculai Milescu, mai sus, p. 438—442 şi Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, p. 399.

[136] Xenopol şi Erbiceanu, *Serbarea şcolară,* p. 374, nr. 2.

[137] *Idem,* p. 379, nr. 25.

[138] *Idem,* 395, nr. 16.

Împărăției otomane. Dărnicia și proteguirea pe care toți călugării și învățații greci o găseau pe lîngă domnii țărilor române, atît pe lîngă cei de origine greacă, cît chiar lîngă acei români, înlesnea încuibarea tot mai temeinică a culturii grecești în sînul poporului român.

O cîtime nenumărată de cărți grecești ieși din tipografiile muntene și moldovene, prin care grecii apărau dogmele ortodoxe contra încercărilor de surpare făcute de călugării catolici chiar și în domeniul Răsăritului, mai ales prin călugării lor din Ierusalim. Așa am văzut mai sus cartea lui Nectarie, pentru combaterea primatului papei. Neculai Cherameus, dascăl grec din Iași, alcătuiește de asemene două scrieri de polemică religioasă, vestite pentru acele timpuri, altă combatere a primatului papei și o respingere a nedreptelor calomnii[139].

Cea întîi tipografie de cărți grecești în Moldova fu înființată de Duca-Vodă în mănăstirea Cetățuia [89]. Din această tipografie iesă, pe lîngă cărțile citate, și altele[140] sprijinitoare ale ortodoxismului, precum scrierea lui Simion Tesalonicul, Contra ereziilor, în 1683, a lui Maxim Peloponezianul, Manual contra latinilor, 1690, combaterea lui [Meletie] Serigos, din 1690 etc.[141].

Tot pe atunci întîlnim și mai multe cărți tipărite în Veneția, însă cu cheltuiala domnilor greci ce stătură pe tronul țărilor române. Astfel, Epitomele istoriei universale, de frații Glichi și Neculai Leondari, 1677, dedicată lui Antonie Ruset, domnul Moldovei, în prefața căreia se spune că: „ție ți se cuvine, luminate doamne, dedicația acestei cărți, pentru că ești nu numai de o îndurare dumnezeiască, dar și de însușiri minunate pentru un bun ocîrmuitor. *Ca apărător al gloriei romeilor* (grecilor) te vestesc fiii sfintei biserici ortodoxe orientale și obștește într-un glas te proclamă"[142].

Altă carte tipărită tot în Veneția, în 1684, Epitomele istorice de mitropolitul Monemvasiei, e dedicată lui Gh. Duca Voievod, „domnul Ungro-Vlahiei și altor părți, *gloria gintei elenice*, onoarea tronului, renume nemuritor al demnității prezente și coroană a toată Ungro-Vlahia", scriere ce conține, între altele, și o schițare a întîmplărilor țărilor române sub Petru Șchiopul[143].

În Muntenia întreagă activitatea tipografică se învîrti în jurul unui mitropolitul Monemvasiei, e dedicată lui Gh. Duca Voievod, „domnul Ungro-Vlahiei, Craiovei și altor părți, *gloria gintei elenice*, onoarea tromitropolit al Ungro-Vlahiei de către Constantin Brîncoveanu. Înălțarea lui în vredniciile eclesiastice nu-l făcură niciodată să-și părăsească vechea lui îndeletnicire, și cu cît el se urcă în treapta ierarhiei bisericești, cu atîta el se deda cu mai mare rîvnă la tipărirea cărților.

În Moldova se înființează, în mănăstirea Cetățuia, lîngă Iași, o tipografie grecească de către Gheorghe Duca Voievod, din care iese, încă în 1682, *Întîmpinarea patriarhului Nectarie împotriva papei;* în 1683, *Decalogul împotriva ereziilor,* de Simion, arhiepiscopul Tesalonicului, și în 1685, *Slujba sfinților martiri Sergiu și Barbu* ⟨*Vacho*⟩ și altele încă.

---

[139] Σάθα, l.c. [*supra*, n. 104], p. 323.

[140] Vezi un citat din Nointel, 1674 în N. Iorga, *Istoria literaturii române din sec. al XVIII-lea*, I, p. 32, nota 1. Cea dintîi carte grecească tipărită la Cetățuia este a lui Nectarie, *Despre supremația papei*, 1682, *ibidem.*

[141] Σάθα, l.c., p. 381. [v. și *supra*, 288/200].

[142] 'Επιτομή τῆς ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας, 1677, 'Ενετοίησι. Erbiceanu, în *Revista teologică*, III, p. 248.

[143] Βιβλίον ἱστορικόν ὑπό /Ιεροτάτου Μητροπολίτου Μονεβασίας Δωροθεόυ, 'Ενετοίησι, , 1684. [Partea relativă la] domnia lui Petru Șchiopul a fost publicată în traducere de C. Erbiceanu, în *Revista teologică*, III, p. 252.

Se tipăresc încă tot aici și cărți de propovăduire creștină în limba arabă, ceea ce se face și în Muntenia, la Snagov, în 1701, de către Antim Ivireanu. Acesta tipărește *Liturghierul* în două limbi: elinească și arăbească, după îndemnul patriarhului Antiohiei, Atanasie, care stăruie la Brîncoveanu pentru creștinii ortodocși arabi. În 1702, se tipărește *Ceaslovul*, iarăși grecește și arăbește, iar mai tîrziu, Brîncoveanu dă ajutor tipografiei arăbești de la Alep să urmeze mai departe cu tipăriturile în limba arabă. Deși această limbă nu era cunoscută de zețari, care erau cei mai mulți români, totuși este de admirat nu numai exactitatea reproducerii tipografice, dar chiar și frumusețea ei[144].

Dintre tipăriturile muntene însemnăm: Slujba cuvioasei Paraschiva, 1692, Evanghelia elinească și românească, 1693, Psaltirea lui David, 1694, Discursul către Constantin, 1697, Tratatul despre cele 3 mari virtuți, credința, speranța și iubirea, de Visarion Macri, 1699, Psaltirea, 1700, Proschinitariul Muntelui Athos, 1701, cuvîntările lui Sevastos Kimenitul, 1701, Cuvîntul către Ștefan, 1701, Cuvîntul către Preacurata Fecioară, 1703, Învățăturile dogmatice ale lui Sevastos, tipărite după moartea lui, în 1703, Viețile paralele ale lui Plutarh, 1704, Tomul bucuriei, 1705 etc.[145]

Antim Ivireanu, fiind însă originar din Georgia, se îngrijește, după ajungerea lui în scaunul mitropolitan, a lăți creștinismul și în patria lui. El trimite în Caucaz pe ucenicul său cel mai de frunte, Mihail Ștefanovici Transilvăneanul [91], care pune să se tipărească acolo Biblia în limba georgică, în anul 1711. La sfîrșitul ei se citește următorul epilog în limba română, scrisă cu caractere georgice: „Precum cei străini doresc moșia să-și vază cînd sînt într-altă țară de nu pot să șază, și ca cei ce, pe mare bătuți de furtună, roagă pe Dumnezeu de liniște bună; asa și tipografii de cărței sfirșire, laudă ne-ncetată dau și multămire“[146].

Față cu o activitate atît de însemnată literară pe tărîmul grecismului și în care numai prin excepție se mai întîlnește cîte o tipăritură slavonă, este învederat că slavonismul trebuia să se piardă aproape cu totul. De aceea — lucru caracteristic pentru triumful culturii grecești — pe cînd pînă atunci traducerile se făceau numai din limba slavonă, de la Matei Basarab și Vasile Lupu înainte, ele se fac exclusiv numai din acea grecească, limba străină care capătă precumpănirea culturală de la jumătatea veacului al XVII-lea înainte și care devine în curînd limba curții, a bisericilor avute și a societății înalte și mai cultivate. Cînd vin Fanarioții, ei nu au decît de clădit mai departe, pe o temelie așternută lor încă de domniile ce fuseseră mai înainte.

Brîncoveanu ținea însă pe lîngă el și elemente culturale din Apus [92], de care avea nevoie, fie ca medici, pentru căutarea sănătății, fie ca secretari pentru corespondența latinească și italienească cu curțile

---

144 ,Σάθα p. 382, 285 și 413. Emile Picot, *Notice [biographique et bibliographique] sur [l'imprimeur] Anthime d'Ivir*, în *Nouveaux mélanges orientaux, mémoires, textes et traductions publiès par les professeurs de l'école spéciale des langues orientales vivantes à l'occasion du 7-me congrès international des Orientalistes réuni à Venise en Septemvre 1886*, Paris, 1886, p. 521 și urm. Pentru tipăriturile arabe din Muntenia vezi exemplarul *Liturghia greco-arabă*, cu o notiță de Const. stolnicul Cantacuzino, în Bibl. Acad. Rom. Comp. I. Bianu, *Din cărțile vechi*, în *Prinosul Sturdza*, p. 190.

145 Patriarhul Dosoftei, autorul cărței Τομος άγαπῆς cere iertare de la cetitori pentru greșelile ce ar întîmpina „fiind că zețarul ar fi de altă limbă“. Erbiceanu, în *Revista teologică*, IV, p. 143. Nu putem însă admite împreună cu Picot, *l.c.*, că nici Antim nu știa arăpește.

146 Picot, *l.c.* Cf. Bianu, *l.c.* (mai sus, nota 144), p. 192.

străine. Aşa erau dintre medici italianul Iacob Pylarino, urmat apoi de Bartolomeo Ferrati, acest din urmă, pe lîngă medic, şi arheolog [93]. Secretarul latin al domnitorului era unul Nicolas Folas de Wolf, iar pentru limbile europene, [Anton Maria] Del Chiaro, care scrise o foarte interesantă carte asupra Munteniei[147]* [94].

NOTE ŞI COMENTARII

[1] — Capitolul despre istoria culturii din secolul al XVII-lea reprezintă nivelul de cunoştinţe aşa cum era el la sfîrşitul veacului trecut şi începutul veacului nostru. Ţinînd seama de progresele realizate în studiul acestor probleme în deceniile ce au trecut, am simţit *necesitatea alcătuirii unor note mai bogate*, menite să pună în lumină aceste progrese şi să completeze informaţia destul de săracă pe care se baza Xenopol cu aproape un veac în urmă.

[2] — Despre literatura cronicărească şi importanţa ei pentru cultura veche românească vezi consideraţiile generale ale lui: Eugen Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du moyen âge* (NEH, II, 1960, p. 271—304); G. Mihăilă, *Istoriografia română veche (sec. XV — începutul sec. XVII) în raport cu istoriografia bizantină şi slavă* („Romanoslavica", XV, 1967, p. 157—202); Mihai Berza, *Viziunea despre om şi lume a cronicarilor români*, în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti*, Buc., 1985, p. 60—74.

Despre modul cum preiau cronicarii unele ştiri din literatura orală vezi amănunte la Cătălina Velculescu, *Primii cronicari şi literatura orală*, în vol. aceleiaşi *Între scriere şi oralitate*, Buc., 1988, p. 7—26.

[3] — Nu există o cronică munteană înainte de Radu cel Mare; este vorba de *Viaţa sfîntului Nilon*, de Gavriil Protul, încorporată apoi în cronica ţării, alcătuită în vremea domniei lui Matei Basarab. Vezi P. P. Panaitescu, *Începuturile istoriografiei în Ţara Românească* (SMIM, V, 1962, p. 202—206); C. Grecescu, *Rostul „Vieţii lui Nifon" în „Istoria Ţării Româneşti de cînd au descălecat românii"* (BOR, 1958, nr. 9, p. 873—877).

După opinia lui P. Ş. Năsturel, *Recherches sur les redactions greco-roumaines de la „Vie de Saint Nifon II"* (RESEE, 1967, nr. 1—2, p. 77—87), opera ar fi fost tradusă de logofătul Udrişte Năsturel, în vremea domniei lui Matei Basarab, opinie infirmată de Emil Turdeanu, *Etudes de litterature roumaine*, Leiden, 1985. Vezi şi Tudor Teotoi, *Ascalon — a mistaken toponym in the „Life of Niphon II"* (RESEE, 1981, nr. 3, p. 611—622).

[4] — În Moldova — spre deosebire de Ţara Românească — există mai multe cronici alcătuite în limbile slavonă şi germană în vremea domniei lui Ştefan cel Mare şi în sec. XVI. Vezi *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de*

---

[147] Dovezile în N. Iorga, *Istoria lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, p. 41—42.

* Ed. a III-a plasează în încheierea lucrării următorul text: «S-au păstrat în Bucureşti două exemplare din această Evanghelie, tipărită în 1710 la Tiflis, acelea oferite de Antim domnitorului; cu dedicaţie scrisă şi purtînd subscrierea însăşi a lui Antim în următoarea frumoasă şi însemnătoare cuprindere: „Această sfîntă carte (Evanghelia) iaste roada cea nouă, care pămîntul Iverilor, adăpîndu-să din rîul împărăteştilor tale daruri întru acest an a odrăslit, luînd şi acest pămînt norocire să se îmbogăţească cu tiparele limbii sale — precum cu tiparele arăpeşti s-a îmbogăţit Aravia, cu cele elineşti Elada, şi cu cele româneşti Ungro-Vlahia, mulţămită o aduce la Măria ta, ca şi celelalte trei eparhii; de vreme ce credincioasa şi creştineasca-ţi mare însufleţire a stătut a fi rîul cel cu curgerile de aur dintru carele au curs aceste patru izvoare, ale românilor, ale elinilor, ale arabilor, ale iverilor tipare, — asemene rîului celui dintîi al grădinii desfătării, dintre care au eşit cele patru rîuri Fison, Gheon, Tigru şi Efrat.... iară adăpările tiparelor care cunosc începătura din vitejească-ţi voinţă dau pretutindeni stătătoare şi veşnică rodire.

Şi pentru aceasta va rămîne Măriei tale şi slavă şi pomenirea nemuritoare, de vreme ce es e izvorul şi pricina acestui bine." I. Bianu, l.c., p. 193—194.»

Este evident însă că acest text nu-şi află locul aici, ci cu două aliniate înainte, unde, pe originalul arădean, apare un semn caracteristic pentru adaosurile făcute de autor. Adaosul respectiv însă s-a pierdut, dar putem presupune că el este chiar acesta pe care l-am reprodus mai sus.

Ion Bogdan, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, Buc., 1959. Cea mai veche dintre ele este *Letopisețul de la Bistrița.*

Despre data la care a început elaborarea acestei cronici (probabil 1468—1469) vezi Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iași, 1983, p. 39—46. Vezi și Ștefan Andreescu, *Cronica lui Ștefan cel Mare și înțelesurile unei întreruperi* (RITL, 1983, nr. 4, p. 67—72).

[5] — După Liviu Onu — unul din ultimii și cei mai avizați cercetători ai operei lui Grigore Ureche — acesta și-ar fi scris cronica între anii 1642—1647, dar cele mai vechi còpii ale manuscriselor păstrate după *Letopisețul* acestuia datează din 1670 (vezi ed. din 1967, studiul introductiv). Grigore Ureche a fost mare vornic al țării de jos din febr. 1643 pînă în oct. 1646 și a murit ante 3 mai 1647. Vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 453.

Xenopol a scris el însuși o notă despre *Texte vechi din Ureche* („Arhiva", 1907, nr. 7—8, p. 365).

Viața și opera cronicarului Grigore Ureche (ca și interpolatorii săi) au constituit obiectul a numeroase studii după apariția sintezei lui Xenopol: I. Minea, *Din istoria culturii românești. Lecții ținute la Universitatea din Iași. 2. Locul cronicii lui Ureche în istoria culturii românești*, Iași, 1935, p. 43—154; N. Lăbușcă, *Elementele juridice din opera lui Grigore Ureche* („Arhiva de drept public", 1941, nr. 2—4, p. 182—242); Gr. Scorpan, *Reflectarea poziției de clasă a boierimii în stilul cronicii lui Ureche* („Comunicările Acad. R.P.R.", Fil. Iași, I, 1950, fasc. 2, p. 390—428); Alexandru Rosetti, *Observații asupra limbii lui Grigore Ureche — Simion Dascălul*, în vol. *Studii lingvistice*, Buc., 1955, p. 17—32; P. P. Panaitescu, *Letopisețul lui Grigore Ureche și editarea lui* (LR, 1960, nr. 6, p. 55—63); P. P. Panaitescu, în vol. colectiv *Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 379—392; I. C. Chițimia, *Bazele istorice și izvoarele ideii originii latine a poporului și a limbii române la Grigore Ureche și M. Costin* (AUB, Filologie, 1967, p. 23—59); I. D. Lăudat, *Cronica lui Grigore Ureche* (AȘUC, Literatură, 1969, p. 95—108); idem, *Letopisețul lui Grigore Ureche* (*ibidem*, 1970, p. 51—81, 1971, p. 1—36); G. Cardaș, *Odiseea celui mai vechi manuscris inedit al cronicii lui Grigore Ureche* (MO, 1970, nr. 5—6, p. 567—588); Eugen Negrici, *Narațiunea în cronicile lui Gr. Ureche și Miron Costin*, Buc., 1972, p. 9—147; Liviu Onu, *Limba autorului și limba copiștilor în cel mai vechi manuscris al cronicii lui Grigore Ureche* (AUB, Limba și lit. română, 1973, nr. 1, p. 135—142); G. Cardaș, *Însemnările marginale de pe cel mai vechi manuscris inedit al Cronicii lui Grigore Ureche* (MO, 1976, nr. 5—6, p. 445—461); Dumitru Velciu, *Grigore Ureche*, Buc., 1979 (principala lucrare despre viața și opera cronicarului); *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Buc., 1979, p. 873—876.

Întrucît I. Minea afirma că Gr. Ureche și-ar fi scris cronica în limba latină, Ștefan Pascu, *Sur la version latine de la chronique d'Ureche* (RRH, 1969, nr. 3, p. 536—548), a precizat că traducerea a fost făcută de I. Budai-Deleanu probabil pentru I. C. Engel.

[6] — Oprindu-și informația la 1911, Xenopol nu a cunoscut ediția lui C. Giurescu, *Letopisețul țării Moldovei pînă la Aron vodă (1359—1595)*, Buc., 1916, prima ediție în care se dau variantele manuscriselor.

[7] — Despre modul cum folosesc Grigore Ureche și Miron Costin cronicile polone vezi studiul fundamental al lui P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, Buc., 1925 (din AARMSI, s. III, t. IV, 1925, p. 149—372) și I. C. Chițimia, *La signification contemporaine des relations culturelles roumano-polonaises au XVII e siècle* (RRH, 1974, nr. 1, p. 63—72).

[8] — Vezi textul în ed. C. Giurescu, p. 63.

[9] — După cum a arătat M. Costăchescu, *Despre neamul de boieri moldoveni Ureche cu ocazia unor știri dintr-un document de la Duca vodă din 1671 sept. 5* (CI, 1928, nr. 1, p. 37—45), nu sînt dovezi că familia lui Nistor Ureche ar descinde din familia cu același nume din sec. XV. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 332—334 și I. Tanoviceanu, *Genealogia familiei Ureche* („Arhiva", 1898, p. 234 și urm.).

[10] — Pentru a ne da seama de deosebirile dintre textul exact și cel reprodus de Xenopol, transcriem mai jos textul din ed. C. Giurescu, p. 167—168: „Mulți vor să zică cum au fost boierii și capetele vicleni, de au omorît pre cel mai mare; ce pre cel mare Dumnezeu l-au lăsat și giudețul său cel ceresc lui pre pămînt l-au dat: cum iubește să vază pre Dumnezeu judecătoriu blînd în ceriu, așa să se arate blînd și el alor săi și cum nu suferă Dumnezeu strîmbătatea, așa și el să nu facă altuia". Aici este vorba și de esența divină a monarhiei, idee răspîndită în evul mediu.

[11] — Citatul exact este și aici altul; în ed. Giurescu, p. 229—230, Ureche dă ca sigură știrea că „o seamă de boerii cei mari... au părăsit pre Ion vodă și au fugit la turci".

[12] — Pentru Grigore Ureche — ca reprezentant al marii boierimi — domnul ideal trebuia să fie un conducător fără veleități autoritare, a cărui putere să fie îngrădită și controlată de boierime. Modelul unei asemenea monarhii era regatul polon, de care Ureche se ocupă pe larg, unde „nemișii, carii le zic șleahtă, nu așa de craiu ascultă, cum de lege, care le-au făcut ei... Aceia nu dau bir nimărui, nu ascultă de altul, nici în oaste-i datoriu să meargă, fără numai de bună voie, numai cînd va încăleca craiul" (ed. C. Giurescu, p. 93).

[12 bis] — Vezi mai nou Al. Cizek, *Considerații asupra primei traduceri a „Istoriilor" lui Herodot — versiunea anonimă de la mănăstirea Coșula* (RITL, 1976, nr. 1, p. 37—44).

[13] — Kandia s-a predat otomanilor la 30 aug. 1669, după un îndelungat asediu; prin tratatul de pace din 5 sept. 1669, venețienii predau insula Creta Imperiului otoman, păstrîndu-și doar trei puncte comerciale.

[14] — Viața și opera cronicarului Miron Costin a constituit în ultimele decenii subiectul a numeroase lucrări, din care amintim: Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1958, cu un cuprinzător studiu introductiv, p. 5—36. La p. 519—522, edițiile mai vechi ale operei; la p. 522—528, bibliografie.

Se mai pot vedea: Czeslaw Chowaniec, *Miron Costin en Pologne. Contributions à l'année 1684—5*, Cluj, 1931 (din vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 113—124); V. Koroban, *Miron Costin (1633—1691)* („Însemnări științifice ale Univ. din Chișinău", 1957, p. 105—132); Elena Lintz, *Două scrisori inedite ale lui Miron Costin* („Studii", 1958, nr. 5, p. 79—90); P. P. Panaitescu, în *Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 392—414; Eugen Stănescu, *Din istoria ideilor politice în evul mediu românesc. Miron Costin și problemele regimului boieresc*, în vol. *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., 1965, p. 309—316; N. Grigoraș, *Trei documente inedite despre Miron Costin* (AIIAI, 1969, p. 237—239); Elvira Sorohan, *Formația intelectuală a lui Miron Costin* (AȘUC, Literatură, 1969, p. 1—6); Pavel Binder, Grigore Țopan, *Contribuții la problema legăturilor cronicarului Miron Costin cu Transilvania* (RITL, 1971, nr. 1, p. 83—88); Ilie Corfus, *O nouă scrisoare a lui Miron Costin* („Studii", 1971, nr. 2, p. 237—252); Elvira Sorohan, *Miron Costin și sensul moral al cugetării istorice* (AȘUC, Literatură, 1971, p. 45—56); Eugen Negrici, *Narațiunea în cronicile lui Gr. Ureche și Miron Costin*, Buc., 1972; Dumitru Almaș, *Miron Costin, cronicarul*, Buc., 1973; P. P. Panaitescu, *Primul cronicar umanist al Moldovei* („Manuscriptum", 1973, nr. 3, p. 9—13); Dan Simonescu, *Miron Costin (ibidem*, p. 5—8); Dumitru Velciu, *Miron Costin. Interpretări și comentarii*, Buc., 1973; idem, *O ipoteză nouă cu privire la originea familiei cronicarului Miron Costin* („Limbă și literatură", 1973, nr. 1, p. 55—66) (despre „dubla origine munteană și moldoveană"); Enache Puiu, *Viața și opera lui Miron Costin*, Buc., 1975; Mircea Scarlat, *Introducere în opera lui Miron Costin*, Buc., 1976; Ilie Corfus, *În legătură cu data morții lui Velicico și Miron Costin* (R. Ist., 1977, nr. 1, p. 123—131); Ioana M. Petrescu, *Sentimentalité baroque et nostalgie du classicisme dans l'oeuvre de Miron Costin* („Synthesis", IV, 1977, p. 67—77); Dumitru Zaharia, *Trei documente privind familia lui Miron Costin* (AIIAI, 1978, p. 487—492); Ilie Corfus, *Noutăți despre tatăl lui Miron Costin* (R. Ist., 1979, nr. 4, p. 721—731); C. Stoide, *În legătură cu sfîrșitul cronicarului Miron Costin și al fratelui său Velicico Costin* (AIIAI, 1981, p. 575—582); *Dicționarul literaturii române*, p. 222—226 (cu bibliografie).

Xenopol nu vorbește decît de cronica lui Miron Costin, nu amintește și celelalte opere: *Cronica polonă, Poema polonă, De neamul moldovenilor, Istorie de crăiia ungurească*, etc. Vezi *Opere*, ed. P. P. Panaitescu.

Operele sale au mai apărut în numeroase ediții:

— *Opere*, 2 vol., ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1965;

— *Opere alese*, text stabilit de P. P. Panaitescu, Buc., 1966 (Ed. Tineretului);

— *Opere alese*, ed. Liviu Onu, Buc., 1967;

— *Letopisețul Țării Moldovei. De neamul moldovenilor*, ed. îngrijită de P. P. Panaitescu, Buc., 1979.

[15] — Tatăl lui M. Costin se numea Iancu — nu Alexandru (acesta era numele unui fiu al său), iar familia nu este prea veche în Moldova; la 1622—1623 Iancu a fost postelnic al II-lea în Țara Românească, de unde a plecat cu Radu Mihnea în Moldova, unde a ocupat aceeași funcție; după ce s-a căsătorit cu nepoata lui Miron Barnovschi, acesta l-a făcut mare postelnic (în 1627). Lăsat executor testamentar al domnului, a fost apoi hatman al lui Moise Movilă (1633—1634), după care l-a însoțit pe domn în Polonia, fiind în relații proaste cu Vasile Lupu, de la care „multă urgie au petrecut". A rămas în Polonia pînă la moarte (1650), căpătînd titlu de nobil polon pentru el și trei fii ai săi (N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 385—386).

[16] — M. Costin nu a ocupat dregătorii sub Vasile Lupu; este amintit ca sluger (nu mare!) în 1654, în timpul domniei lui G. Ștefan, de la care a avut „multă milă". Miron a fost căsătorit cu Elena, fiica lui Ion Movilă — pretendent la tron împotriva lui Vasile Lupu — și nepoata lui Simion Movilă, care i-a adus o zestre însemnată. Înrudirea sa cu Movileștii explică relațiile încordate cu V. Lupu. Despre cariera sa politică vezi *ibidem*, p. 387—388.

[17] — Este vorba de predoslovia la opera *De neamul moldovenilor*, în care M. Costin susține ideea unității poporului român. Vezi *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 241.

[18] — În realitate, *cunoașterea originii comune romane și, legată de aceasta, a conștiinței unității de neam de către români înșiși stă la baza tradițiilor externe a romanității românilor*. Deosebit de grăitoare în acest sens este mărturia italianului Francesco della Valle — necunoscută lui Xenopol — care aflase pe la 1532 de la călugării viețuitori la mănăstirea Dealu că românii „își zic în limba lor romani, spunînd că au venit în vremuri străvechi de la Roma pentru a se așeza în această țară" (*Călători străini*, I, p. 323). Un alt italian, Giovanandrea Gromo, constata că românii „fanno professione d'essere discessi da Colonia Romana".

După cum arăta pe bună dreptate Șerban Papacostea, este greu de crezut că umaniștii și călătorii străini care afirmau originea romană a poporului nostru „să fi fost cu toții atît de generoși încît, aflînd prin propriile lor osteneli științifice originea romană a românilor, să atribuie în chip gratuit meritul acestei descoperiri românilor înșiși" (*Conștiința originii romane: însemnări pentru o clarificare*, în „Tribuna", 29 oct. 1970). Vezi și precizările aceluiași autor din „Tribuna", 30 iulie 1970, unde arată că *nimic* nu justifică ideea că „românii ar fi fost lipsiți în evul mediu de conștiința originii lor pînă cînd ar fi dobîndit-o ca produs de import", așa cum susțineau unii istorici mai vechi, printre care și Xenopol.

Despre această importantă problemă vezi N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, Buc., 1983, p. 151 și urm. (cap. *Dezvoltarea conștiinței unității de neam și transformarea ei în conștiință națională).*

[19] — Toate aceste mărturii — multe necunoscute lui Xenopol — au fost strînse de A. Armbruster în cartea sa deosebit de utilă *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Buc., 1972; apărută și în limba franceză în 1975.

[20] — Întrucît, după știința noastră, nimeni nu a lămurit pînă acum pe deplin de unde provine și cum s-a format această „basnă" defăimătoare despre originea poporului nostru, combătută de Miron Costin, de stolnicul C. Cantacuzino și Dimitrie Cantemir, vom zăbovi puțin asupra ei.

Cronicarul polon Martin Bielski afirma că la Roma exista obiceiul ca răufăcătorii să nu fie uciși ci să fie trimiși „peste mare", unde a fost exilat și Ovidiu (care nu a fost răufăcător!) și unde exilații prestau diverse servicii. Cu vremea, acești „răufăcători", înmulțindu-se, și-au ales un „voievod" și au alungat pe geți, daci, iazigi și alte popoare din această regiune, așezîndu-se la Dunăre, unde au păstrat „pînă azi obiceiurile și limba italiană, însă puțin schimbate" (P. P. Panaitescu, *Influența polonă*, p. 36).

Fiul lui Martin Bielski, Ioachim, afirma la rîndul său că, înainte de supunerea Daciei de către Traian, „romanii trimiteau acolo pe răufăcătorii lor" *(ibidem).* Această legendă a fost preluată apoi de cronicarii poloni Al. Guagnin și M. Strijkowski; primul afirma și el că românii „își trag obîrșia de la exilații alungați de romani din Italia" (*Călători străini*, II, p. 299—300).

După cum a arătat P. P. Panaitescu, această legendă are la bază exilul lui Ovidiu, din care „s-a dedus că romanii de obicei exilau pe cei pedepsiți în această regiune și că din acești răufăcători s-au născut românii". Aceasta este prima parte a „basnei".

Partea a doua, cea privitoare la Laslău craiul, se află în *Cronica anonimă a Moldovei*, adăugată la sfîrșitul cronicii rusești *Voskresenskaia letopis* (I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești*, p. 185—188), unde se povestește cucerirea Moldovei de către regele maghiar Vladislav, care primise ajutor de la Roma în lupta sa împotriva tătarilor. De aici a trecut probabil și la Miron Costin, care, în *De neamul moldovenilor* (*Opere*, p. 227—228), dă o versiune asemănătoare pentru al doilea descălecat.

După cum a remarcat C. Giurescu, *Noi contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene*, p. 73, „basna" are o serie de elemente comune cu povestea din cronica anonimă, cu excepția faptului că în textul „basnei" romanii din Maramureș devin tîlhari (potrivit legendei lui Bielski).

Marele istoric D. Onciul a dus mai departe investigația. În *Originile principatelor române*, Buc., 1899, p. 96—99, el arată că în jurul luptelor cu tătarii din Moldova (care au avut loc de fapt în vremea domniei lui Ludovic cel Mare, 1342—1382) s-a creat legenda că la ele ar fi participat și regele Ladislau cel Sfînt, considerat apărătorul Ungariei.

Această legendă a fost interpolată apoi în *Chronicon Dubnicense* (ed. Florianus, *Historiae Hungariae fontes domestici. Scriptores*, III, Lipsiae, 1884, p. 152; vezi textul la D. Onciul, *Din istoria Bucovinei*, în *Scrieri istorice*, I, ed. A. Sacerdoțeanu, Buc., 1968, p. 304).

Legenda Sf. Ladislau nu este decît o adaptare a legendei spaniole a sfîntului Iacob de Compostella (vezi Florik Horlik, *Saint Jacques de Compostelle et saint Ladislas de Hongrie*, în „Revue des études hongroises et fino-ougriennes", I, 1923, p. 37—42).

Această legendă s-a manifestat și în pictură; legenda lui Ladislau este zugrăvită în bisericile din regiunile mai amenințate de tătari (vezi Vasile Drăguț, *Legenda „Eroului de frontieră" în pictura medievală din Transilvania*, în „Revista muzeelor și monumentelor", seria Monumente istorice, 1974, nr. 2, p. 21—38).

După părerea lui D. Onciul, este posibil ca supranumele de Latzk (al lui Andrei sau Andreas, conducătorul trupelor maghiare care au învins pe tătari) „să fi dat cel dintîi prilej pentru nașterea mitului cu Ladislau din versiunea ungară" (D. Onciul, *op. cit.*, p. 304—305). „Acest voievod, iar nu vreun rege Ladislau, cată să fie «craiul Laslău» al mitului", astfel încît „tradiția despre craiul unguresc Laslău, contemporanul lui Dragoș, nu privește alta decît expediția voievodului ardelenesc Andrea Latzk" (*ibidem*, p. 116—117).

După cum a remarcat P. P. Panaitescu (*Influența polonă*, p. 36), această legendă, de origine cultă, nu a putut ajunge în Moldova prin popor (de altfel, și legenda lui Bielski a pătruns tot prin intelectualii vremii, și anume prin preoții catolici moldoveni care circulau și aveau relații în Polonia). Ea va fi circulat printre ungurii din Moldova, în limba maghiară, ceea ce l-a determinat pe Simion dascălul să invoce un „letopiseț unguresc", pe care nu-l cunoaștem.

Această legendă a avut o largă răspîndire, nu numai în Transilvania, dar și în Rusia, unde a ajuns în sec. 17 prin intermediul unui călugăr care a fost la Oradea. Vezi Perényi József, *A szent László legenda Oroszországban* [Legenda sf. Ladislau în Rusia] („Annales Univ. Scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica", I, 1957, p. 172—185).

Acestea fiind cele două părți componente ale „basnei", este greu de precizat cînd se va fi format din ele povestea auzită de Simion dascălul și intercalată în cronica lui Ureche.

Elemente ale acestei legende erau cunoscute în Moldova înainte de alcătuirea cronicii lui Ureche. Călătorul italian Niccolo Barsi, vizitînd Moldova la 1633, aflase de la vicarul catolic din Iași partea de origine polonă a legendei. Întrebat de Barsi de ce seamănă limba română cu cea italiană, preotul catolic i-a narat versiunea Bielski puțin prelucrată: „essendo anticamente questa provincia dishabitata... l'imperatori, volendo castigare li Romani, li mandavano in esilio in questa provincia; quelli, vedendo il paese assai fertile..., cominciorono a seminare e posero tant'affetto a questo paese, che, essendo rivocati dall'esilio, non volero giamai più partirsi et ritornare in Italia et... guastorono la loro lingua italiana e ne composero una diversa"... (C. C. Giurescu, *Le voyage de Niccolo Barsi en Moldavie, 1633*, Paris-Bucarest, 1925, p. 35—36). Textul românesc în *Călători străini*, V, p. 81—82.

Peste 13 ani, la 1646, misionarul catolic M. Bandini — venit și el în Moldova și cercetînd locuitorii maghiari de religie catolică — aflase de la aceștia o altă parte a legendei. După ce vorbește de originea latină a românilor și caută explicarea numelui de valah fie prin Flaccus, fie prin numele de Wlach dat de germani italienilor, M. Bandini adaugă că „alții" sînt de părere că numele vine de la Valach „quod est Valachicum scantque rete" (!) și povestește legenda cu răufăcătorii trimiși aici din Italia, în amintirea cărora „multi plebeii circumradunt caput, quasi instar funis caput circum ligantis". Întrebați de ce se tund astfel, ei răspund cu un suspin că așa i-au învățat strămoșii lor pentru ca să-și amintească că își trag originea „ex Romano Imperio a libera gente Romana... et ab maiorum crimina extrorres a patria in aliena terra commorari". Bandini mai adaugă însă că „nimeni nu se îndoiește că se trag din itali" (V. A. Urechia, *Codex Bandinus*, București, 1895, p. 133). Vezi și A. Armbruster, *op. cit.*, p. 157.

Peste alți 6 ani, un alt călător — englez de astă dată, Robert Bargrave — afla și el despre legenda cu răufăcătorii: „Pe cînd această țară era stăpînită de Roma, întrucît era puțin locuită, a fost populată de bandiți (răufăcători exilați), din care cauză limba lor este acum amestecată, depărtîndu-se de cea latină, așa cum s-a depărtat limba italiană de cea latină" (*Călători străini*, V, p. 486).

Acestea sînt datele cunoscute nouă despre „basna" denigratoare introdusă de Simion dascălul în cronica țării. *Cine a unit cele două părți (cea de origine maghiară, cu Laslău, și cea polonă, cu răufăcătorii) rămîne deocamdată un mister.*

Înainte de a încheia, mai menționăm că tradiția originii românilor din exilați romani a persistat pînă în secolul al XVIII-lea. La începutul acestui secol,

într-un chestionar francez privind situația Moldovei, se spunea: „il fait seulement connaître leur veritable origine, qu'une constante tradition générale reçue sans aucune contéstation fait venir des exilés du temps de l'Europe des Romains qui on peuplé ces deux provinces qui étaient auparavant déserles ou peu habitées". Limba română fiind compusă din latină și italiană corupte, „il semble que cette seule raison suffirait pour persuader que ces peuples viennent effectivement des exilés des Romains, quand même on voudrait douter de la tradition" (Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 417—418). Autorul anonim al chestionarului recunoaște însă existența unei tradiții autohtone a romanității, opusă teoriei exilaților.

O părere asemănătoare întîlnim la călătorul suedez E. von Weismantel, care, vizitînd Moldova la 1710—1714, susținea că „chiar după mărturia lor", moldovenii s-ar trage din exilații romani (C. I. Karadja, *Ziarul lui Weismantel,* în R.I., XV, 1929, p. 149—150).

[21] — Eustratie a fost logofăt al III-lea în vremea domniei lui Vasile Lupu, cînd a alcătuit o *Pravilă aleasă.* Vezi C. A. Stoide, *Contribuții la biografia lui Eustratie logofătul* („Arhiva", 1933, p. 123—127, 1934, p. 2—12); Lucian Predescu, *Contribuții la viața și opera lui Dragoș Eustratie logofătul* („Glasul bisericii", 1969, nr. 9—10, p. 1047—1069).

[22] — Asupra contribuției lui Simion dascălul la cronica lui Gr. Ureche, părerile sînt împărțite: unii îi consideră pe amîndoi autorii cronicii, în timp ce alții se pronunță pentru paternitatea lui Gr. Ureche asupra operei. Vezi îndeosebi: C. Giurescu, *Noi contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene,* Buc., 1908; Giorge Pascu, *Grigorie Ureache. Izvoarele lui Ureche, interpolările lui Simion Dascălu și textul lui Ureache. Studiu de istorie literară,* Iași, 1920; I. Chițimia, *Probleme de bază ale literaturii române vechi,* Buc., 1972, p. 197—272; Liviu Onu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi,* Buc., 1973, p. 151—174.

După opinia lui C. Giurescu, *op. cit.,* p. 41—42, „manuscriptele nu lasă în această privință cea mai mică îndoială: povestea (cu tîlharii — N.S.) se datorește lui Simion și nimănui altuia".

După părerea lui N. Iorga, nu Simion dascălul e vinovat de „basna" introdusă în cronică. „Pornită dintr-o baladă de ospețe, legenda vînătorului de zimbri Dragoș s-a coborît în popor, pierzînd și cîștigînd elemente, la români ca și la unguri: încă de sub Ștefan cel Mare ea a avut de două ori onoarea de a fi primită în letopisețe oficiale; adăugită cu povestea luptelor craiului Laslău cu tătarii, cu conștiința originii romane, căpătată din cărțile Renașterii și din spusele celor care le citiseră și cu fabula hoților lui Romulus, ctitori nelegiuiți, dar viteji, ai Romei, ea a pătruns în letopisețul scris unguręște prin veacul al XVI-lea de un cleric catolic din Moldova, care întrebase de poporănii săi. De aici ea a venit în discuția celor dintîi alcătuitori de cronice scrise românește în veacul al XVII-lea, care aveau și de-a dreptul de la popor cuprinsul baladei domnești de odinioară" (*Cîteva note,* p. 12—13).

Unii cercetători au încercat să-l identifice pe Simion dascălul cu viitorul mitropolit Simion Ștefan. Vezi Tuliu Racotă, *Mitropolitul Simion Ștefan al Bălgradului, adnotator al cronicei lui Gr. Ureche și relațiile sale cu calvinii* („Transilvania", 1942, nr. 2—3, p. 136—148). Alții s-au pronunțat împotriva acestei identificări. Vezi Z. Pîclișanu. *Discuții mărunte* („Cultura creștină", 1939, nr. 1—2, p. 45—46).

După alte opinii, mai îndreptățite, Simion ar fi fost dascăl în satul Roșiaci, al familiei Costachi, locuind un timp la Lungani, unde a cunoscut-o pe fiica lui Grigore Ureche, care avea un exemplar al cronicii tatălui său *(Dicționarul literaturii române,* p. 782).

[23] — Despre opera lui Varlaam, Xenopol se ocupă doar în treacăt. Amintim unele studii apărute în ultimele decenii: Florea Mureșanu, *Cazania lui Varlaam (1643—1943). Prezentare în imagini,* Cluj, 1944; T. Bodogae, *Mitropolitul Varlaam ca teolog* (M.M., 1957, nr. 10—12, p. 775—790); Liviu Onu, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare,* în vol. *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor,* Buc., 1958, p. 35—60; Paul Mihail, *Știri noi privind circulația Cazaniei mitropolitului Varlaam* (BOR, 1964, nr. 3—4, p. 372—388); Atanasie Popa, *Texte vechi în Cazania lui Varlaam* (MA, 1965, nr. 1—3, p. 73—99); Octavian Șchiau, *Circulația Cazaniei lui Varlaam în Transilvania* (MO, 1970, nr. 5—8, p. 524—532); Pandele Olteanu, *Izvoare originale și modele bizantino-slave în operele mitropolitului Varlaam* (BOR, 1970, nr. 1—2, p. 113—151); idem, *Unul din izvoarele neo-grecești ale „Cazaniei" mitropolitului Varlaam (1643): „Comoara" lui Damaschin Studitul* („Romanoslavica", 1972, p. 163—186); Atanasie Popa, *Care este contribuția lui Varlaam la Cazania sa din 1643. Stadiul actual al cercetărilor* (MM, 1972, nr. 3—4, p. 172—181); Pandele Olteanu, *Damaschin Studitul și mitropolitul Varlaam al Moldovei* (MM, 1976, nr. 3—4, p. 211—244); I. Rizescu, *Noi date în legătură cu raportul dintre „Cazania" lui*

Varlaam și „Cazania“ de la Dealu (LR, 1975, nr. 4, p. 313—331); Ion Dianu, *Mitropolitul Varlaam ctitor de scriere și carte românească* (GB, 1981, nr. 1—2, p. 81—104); Cătălina Velculescu, *Les copistes de Transylvanie et les apologues de Varlaam* (RESEE, 1981, nr. 4, p. 737—749); Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983; *Dicționarul literaturii române*, p. 882—885.

Despre retipărirea *Cazaniei* la 1699, cu sprijinul lui C. Brîncoveanu, vezi I. Lupaș, *„Cartea românească de învățătură“ de la 1643 retipărită într-o ediție transilvană la Alba Iulia în 1699* (MM, 1957, nr. 10—12, p. 791—806).

[24] — După cum a observat Eugen Stănescu — care a studiat temeinic problema — în cele 18 tipărituri apărute între anii 1639—1656 noțiunea de neam românesc se întîlnește de 29 de ori, iar în cele 30 de lucrări tipărite între 1673—1699 de 74 de ori, ceea ce este revelator pentru frecvența cu care circula noțiunea în această vreme, ca și pentru dezvoltarea conștiinței unității de neam în toate cele trei țări locuite de români (*Premisele medievale ale conștiinței naționale românești. Mărturiile interne. Român-românesc în textele din veacurile XV—XVII* în „Studii“, 1964, nr. 5, p. 977). Vezi și N. Stoicescu, *Unitatea românilor*, p. 158—161.

[25] — Xenopol scria aceste frumoase cuvinte înainte de acea „zi binecuvîntată“ de 1 dec. 1918, care avea să aducă realizarea statului național unitar românesc prin unirea Transilvaniei cu țara.

[26] — Este vorba de *Istoria Țării Românești, 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, la care Xenopol revine mai departe la par. *Cronicari munteni.*

[27] — Despre modul cum este prezentată problema începuturilor poporului nostru și statului feudal Țara Românească în cronica munteană vezi amănunte la N. Stoicescu, *„Descălecat“ sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, Buc., 1980, p. 97—98, 123—124, unde se arată că este vorba de „o manifestare clară a conștiinței originii latine a românilor într-o epocă în care această conștiință era deosebit de puternică“. Este vorba și în cronica munteană — ca și la Grigore Ureche și Miron Costin — de două „descălecate“: unul al lui Traian, cu colonizarea Daciei, și al doilea al lui Negru vodă din Transilvania.

Despre așa numiții „banoveți“ vezi *ibidem*, p. 124—125.

[28] — Xenopol are perfectă dreptate: *cronicarii moldoveni și munteni au un mare merit în consolidarea și fundamentarea conștiinței unității de neam a românilor, utilizînd atît tradițiile locale, cît și scrierile umaniștilor străini care susțineau originea comună și unitatea de neam a românilor*. După cum s-a observat, „fundamentînd din punct de vedere istoric și lingvistic conștiința de sine a poporului român de pe întregul cuprins al pămîntului strămoșesc, aceștia (= cronicarii) au declanșat un proces de clarificare ideologică și politică, grăbind cristalizarea definitivă a conștiinței naționale“ (Eugen Stănescu, *Considerații privind formarea conștiinței naționale la români*, în „Era socialistă“, 1976, nr. 1, p. 40).

[29] — Așa cum am mai avut prilejul să constatăm și cu alte prilejuri, Xenopol exagerează procesul „grecizării“ care nu s-a manifestat, de fapt, de cît printr-o influență culturală asupra clasei boierești care vorbea grecește și citea sau traducea literatură greacă.

[30] — Despre concepția lui M. Costin cu privire la organizarea statului vezi studiul lui Eugen Stănescu citat la nota [14]. Să nu uităm că învățatul cronicar se pronunță pentru respectarea strictă a stărilor existente în epoca feudală: „împărații între împărați, craii între crai, domnii între domni, boierii între boieri, slugile între slugi au osebire unii decît alții“ (*Opere*. p. 159).

[31] — Nicolae Costin a scris două cronici: *Letopisețul Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601*, o operă de compilație, încărcată cu citate și cu nume de filozofi și istorici; al doilea letopiseț tratează epoca 1709—1711 pe baza evenimentelor trăite de el ca mare dregător al lui N. Mavrocordat și D. Cantemir.

Primul letopiseț a fost publicat de Ioan Șt. Petre, Buc., 1942. Cele două letopisețe au fost publicate de C. Stoide și I. Lăzăreanu în *Opere*, vol. I, Iași, 1976, cu un cuprinzător studiu introductiv. Vezi și G. Constantinescu-Rîmniceanu, *O nouă variantă a cronicei lui Neculai Costin* („Arhiva“, 1895, p. 419—429).

Despre opera lui N. Costin vezi: Ioan Șt. Petre, *Nicolae Costin. Viața și opera*, Buc., 1939; I. C. Chițimia, *Încoronarea regilor poloni la N. Costin* („Cerc. literare“, 1940, p. 139—163 + 3 pl.); Elena Deboveanu-Mălăescu, *Unele aspecte ale influenței polone în limba letopisețului lui Nicolae Costin* („Romanoslavica“, VI, 1962, p. 93—109); P. P. Panaitescu, în *Istoria literaturii române*, I, p. 595—601; *Dicționarul literaturii române*, p. 226—227.

Despre cronica numită pseudo-N. Costin (1661—1709) vezi I. D. Lăudat, *Letopisețul Țării Moldovei de la Istratie Dabija înainte (1661—1709)* (AȘUC, secț. III, t. VI, fasc. 2, supl. 1960, p. 143—153).

[32] — *Ceasornicul domnilor* de Antonio de Guevara, tradus din limba latină de N. Costin, a fost editat de Gabriel Strempel, Buc., 1976. Vezi recenzia lui

Șerban Cioculescu în „România literară", 1976, nr. 10. Vezi și N. Cartojan, *Ceasornicul domnilor de N. Costin și originalul spaniol al lui Guevara*, Buc., 1941 (extras din RIR, 1933, p. 159—171, 334—346 și „Cerc. literare", 1940, p. 1—21); D. Gazdaru, *Un exemplar din Ceasornicul domnilor de N. Costin rătăcit prin bibliotecile din Italia*, în *Omagiu profesorului D. Gazdaru. Miscellanea. Din studiile sale inedite sau rare I. Studii istorico-filologice*, Freiburg, 1974, p. 175—184.

[33] — Despre Dosoftei și opera sa s-a scris foarte mult, îndeosebi în ultimele decenii. Vezi *Dosoftei, 1624—1693. Bibliografie*, Buc., 1974 (Bibl. Centrală de Stat).

Din numeroasele studii și monografii amintim: D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei (1681)*, Buc., 1914 (din „Analele Acad. Rom., Mem. Secției literare", s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 1—114) (studiu lingvistic); I. Bianu, *Însemnări autografe scrise intr-o carte veche de Dosoftei, mitropolitul Moldovei (1662—1686)*, Buc., 1915 (extras din „Analele Acad. Rom., Mem. Secției literare", 1915, mem. 3); Ștefan Ciobanu, *Contribuțiuni privitoare la originea și moartea mitropolitului Moldovei Dosoftei*, Buc., 1920 (Discurs de recepție la Academia Română); Dimitrie Dan, *Dosoftei, mitropolitul Moldovei (1624—1696)*, Cernăuți, 1927; Augustin Z. N. Pop, *Glosări la opera mitropolitului Dosoftei*, Buc., 1943; M. Basarab, *Conștiința originii romane și a unității naționale în opera mitropoliților Varlaam și Dosoftei* (MM, 1967, nr. 9—10, p. 605—611); Al. Elian, *Dosoftei, poet laic* („Contemporanul", 20 mai 1967); (textul publicat de Rodica Iovan în „Manuscriptum", 1972, nr. 3, p. 32—41); N. Șerbănescu, *Trei sute de ani de la apariția Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei al Moldovei* (BOR, 1973, nr. 11—12, p. 1216—1237); Mariana Costinescu, *Versuri necunoscute ale lui Dosoftei* (LR, 1973, nr. 2, p. 155—159); N. Grigoraș, *Contextul în care Mitropolitul Dosoftei și-a desfășurat activitatea (1658—1693)* (MM, 1974, nr. 9—12, p. 756—776); Scarlat Porcescu, *Activitatea cărturărească a mitropolitului Dosoftei (ibidem*, p. 800—837); N. A. Ursu, *Versuri ale lui Dosoftei atribuite lui Miron Costin* (LR, 1974, nr. 2, p. 137—152); Ion Radu Mircea, *Dosoftei — un rapsod al istoriei Moldovei* („Manuscriptum", 1976, nr. 1, p. 37—46); Ion Ionescu, *Trei sute de ani de la tipărirea Liturghierului de mitropolitul Dosoftei (1679—1979)* (GB, 1979, nr. 9—10, p. 995—1015); idem, *Trei sute de ani de la tipărirea Psaltirii în proză de mitropolitul Dosoftei (1680—1980)* (GB, 1980, nr. 10—12, p. 836—846); Nicolae Șerbănescu, *Trei sute de ani de la tipărirea la Iași a „Psaltirii de-nțeles a sfîntului împărat prooroc David" de către mitropolitul Dosoftei al Moldovei, 1680, 11 aprilie — 1980* (BOR, 1980, nr. 11—12, p. 1159—1173); Paul Mihail, *Molitvelnicul mitropolitului Dosoftei, Iași, 1681. La împlinirea a 300 de ani de cînd a fost tipărit* (MM, 1981, nr. 4—6, p. 315—333); Dan Zamfirescu, *Dosoftei, poet național*, în vol. *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, Buc., 1981, p. 119—141; *Dicționarul literaturii române*, p. 296—302 (cu o bogată bibliografie).

[34] — Despre plecarea lui Dosoftei în Polonia, unde a dus cu sine numeroase odoare și documente, vezi: Horia Oprișan, *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia* („Arhiva", 1940, nr. 1—2, p. 110—116); Maryan Sokolowski, *Spadek po metropolicie suczawskim Doziteuszu i jego losy* [Averea rămasă pe urma mitropolitului D. și soarta ei], Cracovia, 1889; Petre Abrudan, *Odoarele bisericesti și documentele duse în Polonia de către Ioan Sobieski în anul 1686* (CI, V, 1974, p. 161—169).

[35] — Dosoftei a murit la Zolkiew în 1694. Despre moartea sa vezi Silviu Dragomir, *Cînd și unde a murit mitropolitul Dosoftei* (CL, 1911, nr. 10, p. 1133—1143).

Despre legăturile sale cu Rusia vezi scrisorile publicate de Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea*, Buc., 1912 (din AARMSI, s. II, t. XXXIV, 1912); I. Bogdan, *O scrisoare din 1679 a mitropolitului Dosoftei*, Buc., 1911 (din AARMSI, s. II, t. XXXIV, 1911—1912, p. 486—496 + 6 planșe).

[36] — Despre influența lui Kochanowski asupra lui Dosoftei vezi: Adam Bar, *Ian Kochanowski w obcych jezikach* [I.K. în limbi străine], Cracovia, 1930; R. Ciocan, *La genèse du Psautier de Dosithée. Notes pour servir à l'étude de la poésie roumaine au XVIIe siècle* („Balcania", VII/2, 1944, p. 428—446); Ladislau Gáldi, *Un grand disciple roumain de J. Kochanowski: Le métropolite Dosithée* („Studia slavica", t. VI, 1960, fasc. 1—2, p. 1—21); Henryk Misterski, *Izvoarele „Psaltirii în versuri" a lui Dosoftei* („Romanoslavica", 17, 1970, p. 251—259); I. C. Chițimia, *Jan Kochanowski în contextul epocii și în receptare românească*, în vol. colectiv *Relații culturale romăno-polone*, Buc., 1982, p. 119—125.

Psaltirea în versuri a fost editată de N. A. Ursu, Iași, 1974, cu sprijinul Mitropoliei Moldovei.

Despre circulația acestei opere vezi: Romulus Todoran, *O copie ardeleană a „Psaltirii în versuri" a mitropolitului Dosoftei* („Bul. Universităților V. Babeș

și Bolyai", Cluj, s. științe sociale, I, 1956, nr. 1—2, p. 291—296); Al. Alexianu, *Călătoriile psalmilor mitropolitului Dosoftei. Colindele Crăciunului* (GB, 1967, p. 1124—1142); Mirela Teodorescu, *O copie ardeleană fragmentară a „Psaltirii în versuri" a mitropolitului Dosoftei* (LR, 1968, nr. 5, p. 449—455).

Xenopol omite din prezentarea sa o operă importantă a lui Dosoftei: *Viața și petrecerea sfinților.*

[37] — M. Costin are și alte opere în versuri, în primul rînd poemul *Viața lumii*, pentru care poate fi considerat „începătorul poeziei laice culte". Vezi *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 29—30 și 318—327.

După opinia lui G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, Buc., 1969, p. 200, *Psaltirea în versuri* „constituie actul de naștere a poeziei culte românești vrednică de acest nume".

[38] — Despre limba utilizată de Dosoftei vezi îndeosebi studiul lui Gavril Istrate, *Limba română literară în „Psaltirea în versuri" a lui Dosoftei* (MM, 1974, nr. 9—12, p. 777—799).

În afară de *Psaltirea* în versuri, Dosoftei a mai scris un poem în versuri despre cronologia domnilor Moldovei de la Dragoș pînă la C. Cantemir. Vezi Al. Elian, *Dosoftei, poet laic* („Contemporanul", 26 mai 1967). Versurile sînt reproduse de Dan Simonescu, *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*, Buc., 1967, p. 49—53. Vezi și Nicolae Grigoraș, *Originea, formația și preocupările istorice ale mitropolitului Dosoftei* (R. Ist., 1974, nr. 10, p. 1481 și urm.).

[39] — *Despre Dimitrie Cantemir s-a scris enorm* (fără exagerare!). Vezi I. D. Lăudat și Lenuța Drăgan, *Dimitrie Cantemir (1673—1723). Bibliografie întocmită cu ocazia sărbătoririi a 300 de ani de la naștere*, Iași, 1973, care cuprinde 1146 de titluri de opere, studii și mențiuni; Mariana Iova, *Dimitrie Cantemir, domnitor român și savant de reputație mondială. Bibliografie selectivă*, B.C.S., Buc., 1973.

Pentru a ne da seama de progresele realizate în editarea și studierea operei lui D. Cantemir în anii ce au trecut de la apariția sintezei xenopoliene va trebui să amintim aici, pentru informarea cititorilor, edițiile operelor sale și principalele studii ce s-au dedicat autorului lor și acestor opere.

Dintre *lucrările generale* amintim pe cele mai importante: G. Pascu, *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*, Buc., 1924; I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul, scriitorul, domnitorul*, Iași, 1926; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Buc., 1958 (cu o listă a lucrărilor și bibliografie, p. 259—265); Scarlat Callimachi, *Démètrius Cantemir*, Buc., 1966 (și în l. engleză și rusă); Constantin Măciucă, *Dimitrie Cantemir*, Buc., 1972; Virgil Cândea, *Dimitrie Cantemir, 1673—1723. 300 de ani de la naștere*, Buc., 1973 (cu o listă a lucrărilor sale); *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, Buc., 1974 (culegere de studii); I. D. Lăudat, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Iași, 1973; *Dicționarul literaturii române*, p. 149—154.

Despre *valoarea istorică* a operei sale vezi îndeosebi: Eugen Stănescu, *Un mare exemplu de istoriografie angajată: Dimitrie Cantemir* („Era socialistă", 1973, nr. 17, p. 34—37); Mihai Berza, *Activitatea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir*, în vol. *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, p. 17—39; reprodus și în vol. postum al aceluiași *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, Buc., 1985, p. 150—167; autorul susține că D. C. „a fost înainte de toate istoric"; V. Cristian, *Contribuția lui Dimitrie Cantemir la dezvoltarea istoriografiei românești* (AȘUC, istorie, 1973, fasc. 2, p. 145—164); Ștefan Ștefănescu, *À travers l'oeuvre historique de Démètre Cantemir* („Dacoromania", II, 1974, p. 59—66); Alexandru Zub, *Sur la causalité historique dans l'oeuvre de Démètre Cantemir (ibidem*, p. 172—183); V. Cristian, *L'oeuvre historique de Démètre Cantemir et la génération de 1848 (ibidem*, p. 114—126); M. Neagu Djuvara, *Démètrius Cantemir philosophe de l'histoire* („Revue des etudes roumaines", 1974, p. 65—90).

Despre *concepția filozofică* a lui D. Cantemir vezi: R. Dragnea, *Cantemir și filozofia istoriei* („Scrisul românesc", 1927, nr. 2, p. 43—59); Dan Bădărău, *Dimitrie Cantemir și Van Helmont* („Cerc. filozofice", 1961, p. 143—166); idem, *Filozofia lui D. Cantemir*, Buc., 1964 (lucrare de bază); P. Vaida, *Dimitrie Cantemir și Andrei Wissowatius. Contribuții la problema izvoarelor umanismului lui Cantemir* („Rev. de filozofie", 1965, nr. 1, p. 37—48); idem, *Cantemir și aristotalismul (ibidem*, 1966, nr. 5, p. 649—661); Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, Buc., 1972; idem, *Dimitrie Cantemir*, în *Istoria filozofiei românești*, Buc., 1972; C. Ionescu-Gulian, *Umanism și raționalism la Dimitrie Cantemir*, în vol. *300 de ani de la nașterea lui D. Cantemir*, p. 41—52; Gheorghe Toma, *Dimitrie Cantemir. Umanismul și raționalismul* (SUBB, Historia, 1973, fasc. 2, p. 9—18), care subliniază faptul că D. C. „a fost în primul rînd un filozof"; Virgil Catargiu, *Filozofia istoriei la Dimitrie Cantemir* (AIIAI, 1977, p. 157—171).

Despre *concepțiile sale social-politice* vezi: V. N. Ermuratskii, *Concepțiile social-politice ale lui Dimitrie Cantemir*, Kișinev, 1957; Ioan Platon, *Unele idei*

înaintate din gîndirea politico-juridică a lui Dimitrie Cantemir („Justiţia nouă", 1966, nr. 11, p. 69—81); Valentin Al. Georgescu, *Rénovation des valeurs européennes et innovations roumaines chez D. Cantemir: statistique descriptive, ethnopsychologie, histoire du droit, théorie de l'idée impériale* (RESEE, 1982, nr. 1, p. 3—23).

Despre *valoarea literară* a operei sale vezi: I. Minea, *Personalitatea şi activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir* („Viaţa românească", 1924, p. 259—273); D. Perpessicius, *Locul lui D. Cantemir în literatura română*, în vol. *Menţiuni de istorie literară şi folclor*, Buc., 1957, p. 286—304; Virgil Cândea, *Începuturile literare ale lui Dimitrie Cantemir*, în *Divanul*, Buc., 1969, p. VII—CX; Şerban Cioculescu, *Dimitrie Cantemir, scriitorul* („Rev. bibliotecilor", 1973, nr. 9, p. 552—554).

Despre *limbă şi stil* vezi: Dragoş Protopopescu, *Stilul lui Dimitrie Cantemir* („Analele Acad. Rom., Mem. Secţiei literare", s. II, t. XXXVII, 1914—1915, p. 125—170); Al. Rosetti, *Observaţie asupra limbii lui Dimitrie Cantemir* („Buletinul ştiinţific al Academiei R.P.R.", Secţia de ştiinţa limbii, literaturii şi artei, I, 1951, nr. 1—2, p. 17—38); Şerban Cioculescu, *Despre stilul lui Dimitrie Cantemir* („Tribuna", 30 aug. 1958); reprodus în vol. *Varietăţi critice*, Buc., 1966, p. 53—61; Iorgu Iordan, *Cu privire la limba lui Dimitrie Cantemir*, în vol. *300 de ani de la naşterea lui D. Cantemir*, p. 53—60; Ion Rotaru, *Dimitrie Cantemir şi stilul baroc* (AUB, Limba şi lit. română, 1973, nr. 2, p. 21—34; Ştefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, Buc., 1973; G. Istrate, *Dimitrie Cantemir şi problemele limbii* (LR, 1974, nr. 1, p. 3—12); T. Ursu, *Iazig hroniki Dimitria Kantemira*, Kişinev, 1973.

Despre *faima sa europeană şi răspîndirea operei sale* vezi: Alexandru Duţu, *Dimitrie Cantemir şi destinul operei sale* (MI, 1971, nr. 4, p. 75—79); Virgil Cândea, *La diffusion de l'oeuvre de D. Cantemir dans l'Europe de sud-est et le Proche-Orient* (RESEE, 1972, nr. 2, p. 345—361); Paul Cernovodeanu, *Dimitrie Cantemir. Relaţii şi mărturii contemporane* („Viaţa românească", 1973, nr. 9, p. 98—107); idem, *Les oeuvres de Démètre Cantemir présentées par „Acta Eruditorum" de Leipzig (1714—1738)* (RESEE, 1974, nr. 4, p. 537—550); Nicolae Liu, *Dimitrie Cantemir, prince philosophe de Moldavie. Echos européens*, în *Dixhuitième siècle*, Paris, 1983, p. 421—439.

[40] — *Descrierea Moldovei* a fost publicată de numeroase ori, nu totdeauna în condiţii prea ştiinţifice:

— în limba germană, cu titlul *Beschreibung der Moldau*, în „A. F. Büschings Magazin für die neue Histoire und Geographie", III, 1869, p. 537—574 şi IV, 1770, p. 3—120;

— ed. II-a în vol. *Historisch — geographisch und politische Beschreibung der Moldau*, Frankfurt u. Leipzig, 1771;

— în limba rusă: *Istoriceskoe, geograficeskoe i politiceskoe opisanie Moldavii B jizni socinitelea, s nemeţkago, perevet Vasilii Levşin*, Moscova, 1789;

— *Scrisoarea Moldovei*, M-rea Neamţ, 1825;

— ed. II-a, *Descrierea Moldovei*, Iaşi, 1851;

— *Scrisoarea Moldovei*, reeditare T. Boldur Lăţescu, Iaşi, 1865;

— *Descrierea Moldovei*, în *Opere*, ed. Acad. Rom., vol. I, Buc., 1872 (textul latin) şi II, 1875 (trad. rom.);

— Biblioteca pentru toţi, Buc., 1909;

— Biblioteca Socec, cu introd. de Miron Nicolescu, Buc., 1909;

— trad. de G. Pascu, Buc., 1923; ed. II-a, Buc., 1938;

— trad. G. Adamescu, Buc., 1942;

— trad. P. Pandrea, Buc., [1956];

— apărută şi la Chişinău, 1957;

— ed. de C. Măciucă, Ed. Tineretului, 1961, 1965, 1967;

— *Beschreibung der Moldau. Faksimiledruck der Originalausgabe von 1771*, ed C. Măciucă, Buc., 1973;

— *Moldova leirása* (în l. maghiară), Buc., 1973;

— ed. Minerva, Buc., 1973;

— *Opisanie Moldavii*, Kişinev, 1973;

— ed. G. Guţu — N. Stoicescu, Buc., 1973 (text latin şi trad. rom., cu bogate note şi bibliografie; introducere de Maria Holban, studiu cartografic Vintilă Mihăilescu);

— ed. Magdalena Popescu, Buc., 1973; ed. II-a, 1976;

— ed. C. Măciucă, Buc., 1978;

— ed. Leonida Maniu, Buc., 1981.

Despre operă vezi: G. I. Gorciu, *Moldova acum 200 de ani. Interpretare geografică a operei „Descriptio Moldaviae" de D. Cantemir (1716)* („Bul. Soc. române de geografie", 1915, p. 600—643); C. Giurescu, *Descriptio Moldaviae, Curs universitar, 1914—1915*, Buc., 1915; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 148—168; I. Şandru, *Geo-*

grafia populației și așezărilor în lucrarea lui Dimitrie Cantemir „Descriptio Moldaviae“ („Comunicări de geografie“, VIII, 1969, p. 15—20).

Despre *opera sa geografică* vezi: George Vâlsan, *Opera geografică a principelui Dimitrie Cantemir (1673—1723)* („Lucrările Institutului de geografie“, Cluj, II, 1924—1925, p. 3—20); idem, *Harta Moldovei de D. Cantemir* (AARMSI, s. III, t. VI, 1927, p. 193—212); P. P. Panaitescu, *Opera geografică a lui D. Cantemir* (AARMSI, s. III, t. VIII, 1928); Mario Ruffini, *Demetrio Cantemir geografo* („Rivista di geografia e di cultura geografica“, 1932, nr. 8, p. 336—344); I. Băcănaru, *Dimitrie Cantemir — précurseur de la géographie roumaine* („Revue roumaine de géographie“, 1973, nr. 2, p. 91—110); Georges Cioranesco, *La carte de la Moldavie par D. Cantemir. Sa genèse et son destin* („Revue des etudes roumaines“, 1974, p. 107—119); Vintilă Mihăilescu, *Géographie et etnographie dans l'oeuvre de Démètre Cantemir* (RRH, 1973, nr. 5, p. 903—917).

Despre *opera sa de etnograf și folclorist* vezi: Niculina Alecu, *Valoarea folcloristică a „Descrierii Moldovei“ de Dimitrie Cantemir* („Preocupări literare“, 1941, nr. 8, p. 312—318); N. Petrescu, *Aspecte etnografice în opera lui Dimitrie Cantemir* („Probleme de geografie“, 1955, nr. 2, p. 7—18); Florea B. Florescu, *Elemente etnografice în opera lui Dimitrie Cantemir „Descriptio Moldaviae“* (SCIA, 1955, nr. 1—2, p. 15—25); Adrian Fochi, *Dimitrie Cantemir etnograf și folclorist* („Rev. de etnografie și folclor“, 1964, nr. 1, p. 71—103 și 2, p. 119—143); Petru Caraman, *L'ethnographe Cantemir et le folklore du Proche Orient* („Dacoromania“, III, 1975—1976, p. 237—270).

[41] — *Istoria Imperiului otoman* a fost cea mai cunoscută operă a lui D. Cantemir, fiind tipărită în limbile:

— engleză: *The History of the growth and decay of the Othoman Empire*, Londra, 1734—1735 și 1755;

— franceză: *Histoire de l'Empire Othoman, ou se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence*, Paris, 1743 (o ed. în 2 vol. și alta în 4 vol.);

— germană: *Geschichte des osmanischen Reiches nach seinem Anwachsen und Abnehmen*, Hamburg, 1745;

— Trad. rom. de Iosif Hodoș, în *Opere*, ed. Acad. Rom., vol. III—IV, Buc., 1876, 1883;

— *Dimitrie Cantemir Historian of South-East European and Oriental Civilizations. Extracts from „The History of Ottoman Empire“*, ed. Al. Duțu și Paul Cernovodeanu, Buc., Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, 1973.

Despre *opera sa de orientalist* vezi îndeosebi: Fr. Babinger, *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir* („Arhiva românească“, VII, 1941, p. 111—122); și în vol. *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südesteuropas und der Levante*, II, München, 1966, p. 142—150; M. Guboglu, *D. Cantemir și Istoria Imperiului otoman* (SAI, II, 1957, p. 179—208); idem, *D. Cantemir — orientalist* (SAO, III, 1961, p. 129—160 + 4 planșe); M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *D. Cantemir, istoric al Imperiului otoman* („Studii“, 1973, nr. 5, p. 971—989); Mircea Anghelescu, *L'histoire ottomane de Cantemir et la chronique de Saad-Eddin* (R.I.T.L., 1974, nr. 2, p. 313—315); Al. Duțu, *Dimitrie Cantemir, a Historian of South-East European and Oriental Civilizations* (RRH, 1974, nr. 1, p. 31—42); Tahsin Gemil, *Considérations concernant „L'Histoire ottomane“ de Démètre Cantemir* („Dacoromania“, II, 1974, p. 155—166); Liliana Botez, *Dimitrie Cantemir, precursor al orientalisticii* (RITL, 1974, nr. 1, p. 51—58).

[42] — Despre Ieremia Cacavela — dascălul lui Dimitrie Cantemir — vezi mai nou Ariadna Cioran-Camariano, *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines* (RESEE, 1965, nr. 1—2, p. 165—190); Paul Cernovodeanu, *Jéremie Cacavela et le protestantisme* (RESEE, 1980, nr. 2, p. 293—310).

Despre influența lui I. C. asupra fostului său elev vezi Dragoș Moldovanu, *Considerații privind influența lingvistică și stilistică a lui Ieremia Cacavela asupra lui D. Cantemir* (L.R., 1973, nr. 6, p. 519—527).

Merită să amintim că fostul predicator al patriarhiei ecumenice Ieremia Cacavela a tradus un „diario“ despre asediul Vienei, în fruntea căreia a pus o dedicație în care preamărea pe Șerban Cantacuzino, „fiu al împăraților“, numit el însuși „împărat“, deși era doar „principe peste o stăpînire mică“; pentru alteța sa serenissimă se ruga lui Dumnezeu „întregul neam nefericit și înrobit al romeilor“ (F. H. Marshall, *The Siege of Vienna by the Turks*, Cambridge, 1925, p. 4). „E un adevărat manifest întocmit parcă în ajunul viitoarei restaurări a Imperiului bizantin“ (A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 221).

[43] — D. Cantemir a lăsat și o operă muzicală, despre care vezi îndeosebi: T. T. Burada, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir, domnitorul Moldovei*, Buc., 1910 (din „Analele Acad. Rom. Mem. Secției literare“, s. II, 1909—1910, p. 79—192); Viorel Cosma, *Muzicianul Dimitrie Cantemir în literatura europeană din secolele XVIII—XIX* („Studii muzicale“, 1973, p. 7—43); Tiberiu Alexandru,

Dimitrie Cantemir și muzica orientală („Rev. de etnografie și folclor", 1973, nr. 5, p. 335—347); Viorel Cosma, *Le musicien Démètre Cantemir dans la littérature européenne du XVIII e siècle* (RESEE, 1973, nr. 4, p. 657—676); idem, *Personalitatea muzicală a lui Dimitrie Cantemir în contextul culturii europene din secolele XVIII—XIX* („Studii", 1973, nr. 5, p. 991—998); Eugenia Popescu-Județ, *Dimitrie Cantemir. Cartea științei muzicii*, Buc., 1973; eadem, *Dimitrie Cantemir et la musique turque* (SAO, 7, 1968, p. 199—213).

[44] — Despre alegerea lui D. Cantemir ca membru al Academiei din Berlin vezi: Emil Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin* („Studii", 1969, nr. 5, p. 825—847); Tiberiu Truțer, *Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin* („Forum", 1971, nr. 10, p. 75—81); Milan Seșan, *Dimitrie Cantemir academician* (MA, 1973, nr. 5—6, p. 547—552).

[45] *Hronicul* lui D. Cantemir așteaptă încă o ediție critică, aflată în pregătire. Deocamdată semnalăm:

— *Hronicul Romano-Moldo-Vlahilor,* 2 vol., Iași, 1835—1836;

— ed. lui Grigore Tocilescu, în *Opere,* ed. Acad. Rom., t. VIII, Buc., 1901;

— *Hronicul vechimii a romăno-moldovlahilor,* ed. Stela Toma, Buc., 1981;

— *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus; Historia Moldo-Valachica,* ed. Dan Slușanschi, Buc., 1983 (*Opere complete,* vol. IX, t. I).

Despre operă vezi: N. Iorga, *O nouă ediție a Hronicului lui D. Cantemir* (CL, 1901, p. 1144—1151); L. Demény, *Continuitate și erudiție în Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (MI, 1973, nr. 9, p. 38—42); idem, *Tradiție și continuitate în „Hronicul" lui Dimitrie Cantemir* („Studii", 1973, nr. 5, p. 947—956); Matei Corugă, *Analele lui Zonaras în Hronicul lui Dimitrie Cantemir* („Studii teologice", 1973, nr. 5—6, p. 366—376); Dan Slușanschi, *Dimitrie Cantemir. O altă predoslovie la Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor* („Manuscriptum", 1976, nr. 1, p. 13—27).

[46] — *Viața lui Constantin vodă Cantemir* a fost tipărită de: T. S. Bayer, Moscova, 1783;

— în *Opere,* ed. Acad. Rom., t. VII, Buc., 1883;

— N. Iorga, Buc., 1925 (text latin și trad. rom.);

— ed. II-a, numai trad. rom., Craiova, ⟨f.a.⟩ (îngrijită de Liliana Iorga);

— trad. de Radu Albala, Buc., ⟨1960⟩ *(Viața lui Constantin Cantemir zis cel Bătrîn, domnul Moldovei).*

Despre valoarea operei vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 195—199. Vezi și I. Minea, *Originea scrierii Vita Constantini Cantemyri* (CI, VIII—IX, nr. 3, p. 260); Sever Zotta, *Considerațiuni genealogice privitoare la Vita Constantini Cantemyri* („I. Neculce", 1930, p. 205—214).

[47] — *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor* au fost publicate mai întîi la Petersburg în limba rusă la 1772, apoi în limba greacă la Viena, 1795 și în limba română de G. Vîrnav în „Arhiva românească", ed. I, vol. II, p. 207—242 și de G. Sion, în *Operele lui D. Cantemir,* ed. Acad. Rom., vol. V/1. O nouă ediție pregătește Paul Cernovodeanu.

Adevăratul titlu al lucrării — dat de Cantemir — este: *Minunatele revoluții ale dreptei răzbunări a lui Dumnezeu împotriva Cantacuzineștilor, vestiți în Țara Românească, și a lui Brîncoveanu.*

Despre operă vezi: N. Iorga, *Zavîra și opusculul lui D. Cantemir. Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor* (AARMSI, s. III, t. XXI, 1940); P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 199—201.

[48] — *Divanul sau gîlciava înțeleptului cu lumea* (text român și grecesc), Iași, 1698. Editat apoi de:

— B. P. Hasdeu (textul românesc), în „Arhiva istorică", II, 1865, p. 81—170;

— *Opere,* ed. Acad. Rom., vol. V/2, Buc., 1878, p. 33—240;

— ed. V. Cândea, Buc., 1974 (*Opere complete*, I), text paralel grec și român, cu un foarte documentat studiu introductiv despre opera lui D. Cantemir.

Despre operă și circulația ei vezi: Șt. Pașca, *Des copies de „Divan" de Démètre Cantemir en Transylvanie,* Buc., 1943; V. Cândea, *Dialogul Orient-Occident, tradiție-inovație în „Divanul" lui Dimitrie Cantemir. Le dialogue Orient-Occident, tradition-innovation dans „Le Divan" de Démètre Cantemir* („Buletinul Comisiei naționale a R. P. Române pentru UNESCO", 1964. nr. 1—2, p. 41—64); Aurora Ilieș, Marieta Adam, *Date noi despre circulația și cititorii operei lui Dimitrie Cantemir „Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea"* („Studii", 1973, nr. 5, p. 999—1021); Nicolae Stoleru, *„Divanul" lui Dimitrie Cantemir, unul din primele tratate românești de învățătură morală creștină* („Studii teologice", 1973, nr. 5—6, p 352—365).

Despre *alte opere filozofice* ale lui D. Cantemir vezi: I. Verdeș, *Despre „Micul manual de logică generală" al lui Dimitrie Cantemir* („Cerc. filozofice", 1955, nr. 3, p. 119—126); N. Gogoneață, *Texte inedite. Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir*

către contele Golovkin („Rev. de filozofie", 1970, p. 107—110); E. Lozovan, *„La lettre sur la conscience" de D. Cantemir* („Revue des etudes roumaines", 1975, p. 67—84); Teodor Bodogae, *Dimitrie Cantemir: „Loca obscura". Traducere și comentariu. Cantemir pedagog și teolog ortodox* (BOR, 1973, nr. 9—10, p. 1063—1111 + 3 pl.); *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, traducere, studiu introductiv și comentarii de Virgil Cândea, Buc., 1977.

[49] — *Istoria ieroglifică* a fost editată de mai multe ori:

— *Opere*, VI, Buc., 1883 (cu multe lecturi greșite și fără note);

— *Lupta între inorog și corb (Istoria ieroglifică)*, cu o prefață de Em. Grigoraș, Buc., 1927;

— ed. I. Vartician, Chișinău, 1957;

— ed. P. P. Panaitescu, I. Verdeș, 2 vol., Buc., 1965;

— ed. Stela Toma-N. Stoicescu, Buc., 1973 (vol. IV din *Opere complete)* (cu note bogate);

— ed. ilustrată de Simona Runcan, postfață de Ion Verdeș, Buc., 1973;

— ed. Kișinău, 1973;

— *Melanholia neasemuitului Inorog. Povestiri exemplare din „Istoria ieroglifică"*, ed. Doina Curticăpeanu, Cluj-Napoca, 1973;

— ed. Ion Verdeș — P. P. Panaitescu, ed. II-a, 2 vol., Buc., 1978.

Despre operă s-a scris foarte mult; unii au considerat-o roman istoric, alții roman social, memorii și roman de aventuri, alții pamflet politic, roman satirico-politic etc.

Vezi: I. Verdeș, *Ideile filozofice și social-politice ale lui D. Cantemir în Istoria ieroglifică* („Cerc. filozofice", 1956, nr. 6, p. 75—87); Manuela Tănăsescu, *Despre Istoria ieroglifică*, Buc., 1970 (principala lucrare despre operă); Mihai Moraru, *Alegoria animalieră și fantasticul animalier în „Istoria ieroglifică" (Contribuția Fiziologului)* (RITL, 1972, nr. 3, p. 481—490); Alexandru Cizek, *Valori clasice și umaniste în „Istoria ieroglifică"* (AUB, Limba și lit. română, 1973, nr. 2, p. 55—65); Mihai Moraru, *Construcția labirintică și semnificațiile ei în Istoria ieroglifică* (RITL, 1973, nr. 2, p. 187—193); Al. Bistrițianu, *Dimitrie Cantemir, scriitor de povești* („Limbă și literatură", 1973, vol. IV, p. 681—692); Al. Piru, *Real și imaginar în Istoria ieroglifică (ibidem*, p. 673—680), care arată că D. C. este „întîiul mare prozator si poet român"; Mircea Anghelescu, *Dimitrie Cantemir și literatura orientală* (RITL, 1973, nr. 2, p. 195—200); Elvira Sorohan, *Cantemir în cartea hieroglifelor*, Buc., 1978.

[50] — Viața și opera spătarului N. Milescu au constituit obiectul a numeroase monografii și studii, din care amintim: N. Lazăr, *Cîteva documente vasluiene și ceva despre Milești* (RI, 1944, p. 112—135 și 1945, p. 176—203); P. P. Panaitescu, *Despre legăturile lui Nicolae Milescu cu Rusia* („Studii", 1950, nr. 4, p. 113—120); Paul Cernovodeanu, *Știri noi despre spătarul Nicolae Milescu și relațiile lui cu teologul anglican Thomas Smith* (BOR, 1971, nr. 3—4, p. 326—334); C. Cihodaru, *Originea spătarului Neculai Milescu* (AȘUC, istorie, 1971, fasc. 2, p. 147—169); Radu Boureanu, *Viața spătarului Milescu*, Cluj, 1973; Alexandru Mareș, *În legătură cu o traducere românească a lui Nicolae Milescu* (LR, 1979, nr. 3, p. 253—266); Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979; Zamfira Mihail, *Nicolae Milescu, le porteur de l'épée du prince — Un „encylopédiste" roumain de XVII e siècle* (RESEE, 1980, nr. 2, p. 265—285). Vezi și articolul Gabrielei Drăgoi din *Dicționarul literaturii române*, p. 570—573.

— *Jurnal de călătorie în China* a apărut în îngrijirea lui Corneliu Bărbulescu, Buc., 1956, 1958, 1962 și 1974:

— *Descrierea Chinei* a apărut în îngrijirea aceluiași, Buc., 1958 și 1975.

Despre un manuscris din 1667, aflat la Oxford, vezi Dalila Aramă, *Nicolae Milescu și originile limbii române* („Rev. Bibliotecilor", 1972, nr. 5, p. 296—297).

[51] — N. Milescu a fost mare spătar în Țara Românească în 1660; într-o însemnare a sa din acel an el arată că „am fost mare spătar al Ungrovlahiei" (Hurmuzaki, XIV/1, p. 201 și „Boabe de grîu", 1933, nr. 6, p. 331).

Xenopol nu aminteste despre colaborarea lui N. Milescu cu învățații din Țara Românească la traducerea din limba greacă a *Bibliei* tipărită la 1688. Vezi mai jos nota [63].

[52] — Despre patriarhul Hrisant Notaras și relațiile sale cu țările române vezi: C. Erbiceanu, *Un manuscript grecesc al lui Hrisant, patriarhul Ierusalimului* (BOR, 1899, p. 423—428); Corneliu Dima-Drăgan, *Patriarhul Ierusalimului Hrisant Notaras și cultura română. Contribuții documentare* (MM, 1975, nr. 9—10, p. 699—704). Același autor a publicat în „Manuscriptum", 1975, nr. 2, p. 9—14, o scrisoare din 1707 adresată de stolnicul C. Cantacuzino lui H. N.

[53] — Mihai Moxa a scris hronograful după versiunea slavă a lui Manasses. Editat de N. Simache și T. Cristescu, Buzău, 1942, cu un lung studiu introduc-

tiv. Vezi și Margareta Ștefănescu, *Cronica lui Manasses și literatura româno-slavă și română veche*, Iași, 1927 (extras din „Arhiva", 1927, nr. 3—4, p. 150—186, unde are titlul *Influența traducerii medio-bulgare a cronicii lui Manasses asupra literaturii româno-slave și române vechi);* C. Nicolaescu-Plopșor, *Hronograful lui Moxa* („Oltenia", IV, 1944, p. 1—28); G. Mihăilă, *Cronograful lui Mihail Moxa (1620)*, în *Literatura română veche (1402—1647)*, Buc., 1971, p. 250—253; P. P. Panaitescu, în *Istoria literaturii române*, I, p. 355—357); Lucian Predescu, *Mihai Moxa și opera sa* (BOR, 1960, nr. 9—10, p. 905—918); Henning-Klaus Schroeder, *Un manuscris necunoscut al cronografului lui Mihail Moxa* (LR, 1971, nr. 5, p. 527—530); Denis Deletant, *Un manuscris al lui Mihai Moxa din Muzeul Britanic* (RITL, 1975, nr. 2); G. Mihăilă, *Sursele sîrbești ale „Cronicii universale" a lui Mihail Moxa (1620)*, în *Actele Simpozionului de raporturi culturale, literare și lingvistice româno-iugoslave*, Buc., 1979, p. 347—356; *Dicționarul literaturii române*, p. 592—593.

Ar fi meritat, desigur, amintit și învățatul *Udriște Năsturel*, cumnatul lui Matei Basarab și conducătorul cancelariei domnești a acestuia, care — „fără a fi fost o personalitate culturală de amplă respirație", cum precizează Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550—1800)*, II, Buc., 1987, p. 45 — a încercat să reînvie un slavonism devenit anacronic, a făcut „stihuri la stemă" în slavonă, a tradus *Imitatio Christi* a lui Thomas de Kempis și romanul popular *Varlaam și Ioasaf* și a supravegheat activitatea tipografică laborioasă a epocii. Despre el vezi: V. Cândea, *Umanismul lui Udriște Năsturel și agonia slavonismului cultural în Țara Românească*, în vol. *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 33—77; Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, Buc., 1974; *Dicționarul literaturii române*, p. 609—611.

[54] — Despre *Letopisețul Cantacuzinesc* — al cărui autor este considerat logofătul Stoica Ludescu, omul de casă al Cantacuzinilor — vezi și mai jos nota [57], precum și I. Ionașcu, *Despre logofătul Stoica Ludescu și paternitatea cronicii „Istoria Țării Românești"* (AUB, Științe sociale, istorie, nr. 5, 1956, p. 261—299) (și extras), care consideră că Stoica Ludescu nu ar fi fost autorul cronicii deoarece „nu are însușiri de memorialist"; este posibil ca autorul să fie diacul Dumitrașco Dumbravici; Sorin Niță, *Stabilirea înlănțuirii diferitelor variante ale Istoriei Țării Românești, 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc* („Studii", 1971, nr. 2, p. 333—350), studiu făcut cu ajutorul calculatorului electronic; P. P. Panaitescu, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească* (SMIM, V, 1962, p. 195—252); Onu Liviu, *Date noi despre Stoica Ludescu. Din nou despre problema paternității Letopisețului Cantacuzinesc* (LR, 1972, nr. 1, p. 17—26), care susține că Stoica Ludescu este autorul cronicii începînd cu perioada dintre Matei Basarab și Mihnea al III-lea. În schimb, Cătălina Velculescu, *Continuitate și salt în transmiterea variantelor Letopisețului Cantacuzinesc* (RITL, 1976, nr. 1, p. 51—63), reprodus și în vol. aceleiași *Între scriere și oralitate*, p. 37—57, susține că *Letopisețul* este o scriere colectivă, „pe care nici un cronicar cu renume nu a modelat-o după chipul personalității sale;... cînd lucrul acesta s-a întîmplat, și-a schimbat profilul specific, devenind *Istoriile...*, atribuite lui Radu Popescu". Vezi și *Dicționarul literaturii române*, p. 504—505 și 517.

Ediții: *Letopisețul Țării Românești din descălecătoare și de unde au venit românii de s-au așezat în Țara Românească (1290—1689)*, ed. Stoica Nicolaescu, 1910;

— *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. N. Simache și T. Cristescu, Buzău, 1942;

— *Variante ale Letopisețului Cantacuzinesc*, aceeași editori, Buzău, 1942;

— *Istoria Țării Românești, 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. Grecescu și D. Simonescu, Buc., 1960 (cu un lung studiu introductiv, p. I—LXII).

— *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de M. Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, I, Buc., 1961, p. 81—223.

Letopisețul Țării Românești s-a păstrat în aproape 50 de versiuni sau variante, dintre care una alcătuită de patriarhul Macarie Zaim. Vezi: I. Minea. *O versiune a cronicii lui Stoica Ludescu. Manuscrisul lui Șerban logofătul* (CI, 1925, nr. 1, p. 2—7), ms. folosit de Cantemir și Bălcescu; I. I. Georgescu, *O copie necunoscută a „Letopisețului Cantacuzinesc"* (MO, 1961, nr. 7—8, p. 498—549); Virgil Cândea, *Letopisețul Țării Românești (1292—1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim* („Studii", 1970, nr. 4, p. 673—692); Alexandru Stănciulescu, *O nouă variantă a Letopisețului Cantacuzinesc*, în *Mehedinți. Istorie și cultură*, 1978, p. 55—60.

Cel care i-a spus „cronica anonimă" — cum îi zice și Xenopol — a fost Grigore Tocilescu, *Studii critice asupra cronicelor române. Cum sînt publicate cronicile române* (RIAF, II, 1884, vol. II, p. 271—278).

[55] — Este vorba — cum spune și Xenopol — de *Viața Sfîntului Nifon*, scrisă de Gavriil Protul și intercalată în corpul cronicii. Vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 202—206. Vezi și mai sus nota [3].

[56] — Vezi Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane* (SMIM, III, 1959, p. 7—96), care reproduce textul latin cu traducere românească.

Autorul cronicii arată că a obținut, prin intermediul solului polon Andrei Taranowski „un scurt text despre faptele săvîrșite (de Mihai), alcătuit în limba română la curtea din Tîrgoviște, de dumnealui logofătul (= Teodosie Rudeanu — N.S.) și aprobat de însuși voievodul" *(ibidem*, p. 59).

Unii autori susțin existența unei cronici separate a lui Mihai Viteazul, alcătuită fie de un apropiat al domnului (P. P. Panaitescu), fie de un om al boierilor Buzești. Vezi: I. C. Chițimia, *Unele considerații în legătură cu originalul cronicii lui Mihai Viteazul* („Romanoslavica", VI, 1962, p. 27—39); retipărit în vol. aceluiași *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Buc., 1972; Cătălina Velculescu, *Observații asupra cronicii lui Mihai Viteazul din Letopisețul Cantacuzinesc* (RITL, 1973, nr. 2, p. 219—223); Dan Zamfirescu, *Cronica lui Mihai Viteazul din „Cronica Țării Românești"*, în vol. aceluiași *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, Buc., 1981, p. 383—400; idem, *Cronica domniei lui Mihai (Cronica Buzeștilor) după manuscrisul 2591 B.A.R. confruntat cu „Letopisețul Cantacuzinesc" și cu manuscrisul de la Neamțu*, în același volum, p. 401—459, care susține că textul inclus în cronica țării despre domnia lui Mihai Viteazul „nu este altceva decît faimoasa Cronică oficială redactată sau supravegheată în cancelaria voevodală de către Teodosie Rudeanu, dar prelucrată ulterior de cineva care lucra pentru familia Buzeștilor".

[57] — În această cronică au fost integrate și știri din cronica lui Matei al Mirelor dintre anii 1602—1618. Vezi Dan Zamfirescu, *Matei al Mirelor și Letopisețul Cantacuzinesc*, în *Studii și articole de literatură română veche*, Buc., 1967, p. 184—204; Dan Simonescu, *Le chroniquer Matthieu de Myre et une traduction ignorée de son „Histoire"* (RESEE, 1966, nr. 1—2, p. 92 și urm.); M. Berza, *Matei al Mirelor și Cronica cantacuzinească*, în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, Buc., 1985, p. 53—59. Vezi și supra nota [54].

După opinia autorizată a lui P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 217, „alcătuirea primei istorii a Țării Românești se datorește curții domnești din vremea lui Matei Basarab, iar Cantacuzinii n-au făcut altceva decît să adauge la sfîrșitul ei cronica lor, fără a schimba mare lucru din textul letopisețului oficial precedent".

Se cuvine însă să spunem că primul care a susținut că partea întîia a cronicii Țării Românești s-a alcătuit în vremea lui Matei Basarab a fost N. Iorga, *Steagul lui Mihnea vodă Radul din Muzeul istoric din Belgrad*, Buc., 1914 (din AARMSI, s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 529—540).

Vezi și N. Stoicescu, *„Descălecat" sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, Buc., 1980, p. 125—132, care întărește opinia lui P. P. Panaitescu.

După alte opinii, prototipul *Letopisețului cantacuzinesc* ar fi fost redactat în vremea domniei lui Mihnea al III-lea. Vezi Sergiu Iosipescu, *Letopisețul Cantacuzinesc și tradiția istorică a originilor principatului Țării Românești* (R. Ist., 1980, nr. 10, p. 1884). Vezi și A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 214.

Să mai amintim că — după unele opinii — ar fi existat și o cronică slavonă din sec. XVI, rezultată prin reunirea — sub domnia lui Alexandru Mircea — a cronicilor lui Radu de la Afumați și Mircea Ciobanul. În același timp s-ar fi redactat și introducerea despre începuturile Țării Românești și primii domni pînă la Radu cel Mare. Vezi Ștefan Andreescu, *Considérations sur la date de la première chronique de Valachie* (RRH, 1973, nr. 2, p. 361—373); idem, *Din nou despre prima cronică a Țării Românești* (BOR, 1982, nr. 9—10, p. 861—867).

Personal, mi-am exprimat rezerve cu privire la existența unei cronici a lui Radu de la Afumați, ținînd seama de numeroasele erori privitoare la această domnie (*Radu de la Afumați*, Buc., 1983, p. 109—110). O părere contrarie la P. Chihaia, *„Negru Vodă", creație cărturărească a epocii lui Radu de la Afumați* („Buletinul Bibliotecii române", Freiburg, 1982, p. 235—248); idem, *Cronica scrisă și cronica sculptată a voievodului Radu de la Afumați*, în vol. *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, München, 1983, p. 103—117.

[58] — Cel care a susținut paternitatea lui Constantin Filipescu căpitanul asupra cronicii Bălenilor a fost N. Iorga, care a și publicat-o sub numele acestuia: Constantin Filipescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, Buc., 1902.

În realitate, este vorba de o copie a cronicii, alcătuită la 1761 de un Constantin căpitanul, care este altul decît Constantin Filipescu, ce nu putea fi adversarul Cantacuzinilor cu care se înrudea.

C. Giurescu — citat și de Xenopol — a adus dovezi convingătoare despre paternitatea lui Radu Popescu asupra acestei cronici, iar opinia sa a fost îmbrățișată apoi de numeroși istorici. Vezi: C. Grecescu, *Cîteva date noi în legătură cu „Istoriile domnilor Țării Românești"*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, Buc., 1944, p. 277—289; A. A. Vasilescu, *Contribuțiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu și compilatorului Constantin Căpitanul*, în același volum, p. 533—546, care identifică pe Constantin căpitanul, compilatorul din sec. XVIII; I. Ionașcu, *Mărturii relative la cronicarul Radu Popescu* (RIR, 1945, p. 17—35). C. Grecescu și-a dezvoltat opiniile în studiul introductiv la *Istoriile domnilor Țării Românești* de Radu Popescu vornicul, ediție critică, Buc., 1963, p. LI—LXXXII.

Alți autori, ca P. P. Panaitescu, *Începuturile istoriografiei*, p. 239, susțin că este vorba de două cronici: *Cronica Bălenilor*, scrisă de un anonim, și aceea a lui Radu Popescu. O părere asemănătoare la Eugen Stănescu, *Studiu introductiv* la ed. C. Grecescu, p. I, după care cronica este alcătuită din „două părți, scrise de autori diferiți, din generații diferite, cu alte concepții și alte mentalități".

Recent, Dumitru Velciu, *Cronicarul Dumitru Popescu*, Buc., 1987, a adus noi dovezi că Radu Popescu este și autorul primei părți a cronicii. El discută pe larg toate opiniile exprimate de predecesori. Vezi și *Dicționarul literaturii române*, p. 693—696.

Se mai pot vedea: Alexandru Cărăușu, Dumitru Stan, *Un punct de vedere probabilistic-informațional în problema paternității cronicii „Istoriile domnilor Țării Românești* („Studii și cerc. lingvistice", 1968, nr. 2, p. 163—175), care ajung, pe cale matematică, la concluzia că cele două părți ale cronicii sînt asemănătoare din punct de vedere al limbii; Dragoș Sebastian Neamțu, *Paternitatea și datarea cronicii „Istoriilor domnilor Țării Românești"* („România literară", 1969, nr. 50, p. 12—13); idem, *Probleme de interpretare stilistică a textelor istoriografice românești (cu privire specială asupra „Istoriilor" lui Radu Popescu* („Studia bibliologica", 1969, p. 577—638); Maria Rădulescu, *Prezentul istoric în „Istoriile domnilor Țării Românești"* (L.R., 1970, nr. 3, p. 241—245); I. D. Lăudat, *Problema paternității „Istoriilor domnilor Țării Românești"* („Limbă și literatură", 1972, nr. 2, p. 101 și urm.); Dan Horia Mazilu, *Cronicarii munteni*, Buc., 1978, p. 89—145, 281—338.

Precum se vede, problema paternității așa-numitei *Cronici a Bălenilor* a constituit obiectul a numeroase discuții și controverse. Oricum, Constantin căpitanul — atît de des citat de Xenopol în notele sale — trebuie să dispară ca autor. (Nu este trecut nici în *Dicționarul literaturii române*.)

[59] — Vezi Al. A. Vasilescu, *Un cronicar anonim bizantin utilizat de autorul Istoriilor domnilor Țării Românești*, Buc., 1914 (extras din C.L.).

[60] — O altă cronică — de care Xenopol nu se ocupă — este aceea a *Anonimului brîncovenesc*, publicată în ediție critică de C. Grecescu cu titlul *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, Buc., 1959 și în *Cronicari munteni*, II, Buc., 1961, p. 273—352. Vezi și studiul introductiv la vol. I.

Despre această cronică — al cărui autor a rămas încă necunoscut — s-a scris foarte mult: C. Grecescu, *Cîteva observațiuni asupra „Cronicei anonime a Țării Românești de la 1688 înainte"* („Hrisovul", 1945, p. 62—74); Elvira Sorohan, *Cronica anonimă despre Constantin Brîncoveanu. Contribuții cu privire la data scrierii și autorul ei* (AȘUC, Limbă și literatură, 1966, nr. 1, p. 81—86); M. Cociu, *Paternitatea „Anonimului brîncovenesc" în lumina criticii interne* (RITL, 1976, nr. 1, p. 71—81); idem, *Izvoarele și datarea „Anonimului brîncovenesc". O reconsiderare a argumentelor* (RITL, 1977, nr. 4, p. 526 și urm.); Dan Horia Mazilu, *Cronicarii munteni*, p. 229—280; D. Velciu, *Un izvor nesemnalat al „Anonimului brîncovenesc"* (RITL, 1984, nr. 3, p. 88—94); Dan Simonescu, *Contribuții (Literatură română medievală)*, Buc., 1984; *Dicționarul literaturii române*, p. 39—41.

După opinia lui Dumitru Velciu, autorul cronicii ar putea fi postelnicul Constantin Strîmbeanu („Limbă și literatură", 1985, nr. 3, p. 335—348).

[61] — În realitate, nu este vorba de opera lui Radu Greceanu, care a fost cronicarul oficial al lui C. Brîncoveanu; cronica sa ni s-a păstrat în mai multe còpii manuscrise în care este trecută după *Istoria Țării Românești* sau *Letopisețul Cantacuzinesc*. Vezi Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688—1714)*, ed. Aurora Ilieș, Buc., 1970, p. 29—30. Din aceste motive, și partea de început a fost atribuită lui Greceanu. Despre cronică și autorul ei vezi *Dicționarul literaturii române*, p. 410—414. Vezi și Cătălina Velculescu, *Un manuscris al Cronicii lui Radu Greceanu*, în vol. *Între scriere și oralitate*, p. 66—75.

Precum se știe, cronica lui Radu Greceanu a fost tradusă în limba germană de Iohann Filstich, fiind utilizată de J. Christian Engel. Vezi Antonie Plămădeală, *O completare inedită la ms. traducerii în limba germană a cronicii lui Radu Greceanu*, în vol. *Calendar de inimă românească*, Sibiu, 1988, p. 101—107 și idem, *Altă completare inedită la ms. traducerii în limba germană a cronicii lui Radu Greceanu*, în același volum, p. 108—115, unde se reproduce și o listă a domnilor Țării Românești din perioada 1290—1802, întocmită de orientalistul Ioseph von Hammer-Purgstall.

[61 bis] — A. D. Xenopol confundă două familii Greceanu diferite:
1) Originară din Greci-Ilfov, începută cu Papa din Greci sau Greceanu, ajuns mare logofăt la 1630—1632 (despre care vorbește și Xenopol) și
2) Familia Greceanu sau Dragomirescu, originară din Greci-Dîmbovița (I. C. Filitti, *Cine erau frații cărturari Radu și Șerban Greceanu*, în RIR, 1934, p. 65—70). Șerban Greceanu — fratele lui Radu — s-a căsătorit cu fiica lui Papa (II) Greceanu mare vistier din familia originară din Greci-Ilfov, astfel încît cele două familii s-au înrudit. A doua familie avea moșie la Dragomirești-Dîmbovița, de unde și numele de Dragomirescu. Vezi date mai detaliate la N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 192—194.

[62] — Despre data așa-zisului „descălecat" (1215 sau 1290) vezi amănunte la N. Stoicescu, *„Descălecat" sau întemeiere?*, p. 132—139.

[63] — Despre *Biblia* din 1688 — monument important al culturii românești — s-a scris foarte mult, dovedindu-se că un rol important în traducerea ei l-a avut Nicolae Milescu. Vezi: N. Iorga, *În legătură cu Biblia din 1688 și Biblia din 1667 a lui N. Milescu. Prefața Bibliei elinești din Veneția, 1687. Un manuscript necunoscut al lui Nicolae Milescu. Cîteva prefețe grecești necercetate*, Buc., 1915 (din AARMSI, s. II, t. XXXVIII, 1915—1916, p. 37—53); C. Solomon, *Biblia de la București (1688). Contribuțiuni nouă istorico-literare*, Tecuci, 1932; N. Iorga, *La „Biblia" lui Șerban vodă* (RI, 1938, p. 192—196); L. Predescu, *O controversă literară religioasă. Contribuția fraților Radu și Șerban Greceanu în cultura laică și bisericească* (G.B., 1962, nr. 5—6); Virgil Cândea, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală (Biblia de la București din 1688)* („Studii", 1963, nr. 3, p. 651—671); G. F. Țepelea, *Alte precizări în legătură cu predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)* (BOR, 1965, nr. 1—2, p. 113—124); Virgil Cândea, *Les bibles grecque et roumaine de 1687—1688 et les visées imperiales de Serban Cantacuzène* („Balkan Studies", 1969, p. 351—376); C. Tsourkas, *Germanos Locros, archéveque de Nysse et son temps*, Salonic, 1970; Mircea Anghelescu, *Note la Biblia din 1688* (LR, 1971, nr. 3, p. 305—308); I. Gheție, *„Biblia" de la București și procesul de unificare al limbii române literare*, în *Studii de limbă literară și filologie*, II, 1972, p. 53—66; Antonie Plămădeală, *Biblia de la București. Cine a făcut traducerea?* (BOR, 1978, nr. 9—10, p. 1004—1018); V. Cândea, *Nicolae Milescu și începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 79—223; *Dicționarul literaturii române;* p. 101—102.

[64] — După cum am arătat la nota [58], Radu Popescu este și autorul așa-numitei cronici a lui Constantin Căpitanul. Vezi lucrările citate acolo.

[65] — În realitate, 1290—1728 (incluzînd așa-zisa cronică a lui Constantin Căpitanul).

[66] — Despre viața și activitatea lui Antim Ivireanu — căruia Xenopol îi acordă prea puțină atenție — s-a scris foarte mult. Amintim aici mai întîi volumul de *Opere*, editat de G. Ștrempel, Buc., 1972, cu un cuprinzător studiu introductiv. *Didahiile* sale au fost publicate și de Florin Faifer, Buc., 1983.

Din bogata bibliografie reținem: G. Bădulescu, *Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul (1708—1716)*, Buc., 1893; N. Dobrescu, *Viața și faptele lui Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei*, Buc., 1910; P. V. Hanes, *Constantin Brîncoveanu și mitropolitul Antim*, în vol. *Studii și cercetări*, Buc., 1928, p. 131—157; N. Iorga, *Despre Antim Ivireanul* (BOR, 1937, nr. 11—12, p. 609—623); Mitu Grosu, *Arta scriitoricească a lui Antim Ivireanul* (AUB, Filologie, 1955, nr. 2—3, p. 59—72); Damian P. Bogdan, *Despre Antim Ivireanul* („Studii teologice", 1955, nr. 3—4); idem, *Viața lui Antim Ivireanul* (BOR, 1956, nr. 8—9); V. Brătulescu, *Antim Ivireanul, miniaturist și sculptor* (BOR, 1956, nr. 8—9); Radu Albala, *Antim Ivireanul și vremea lui*, Buc., 1962; Mario Ruffini, *Il metropolita valacco Antim Ivireanul* („Oikoumenikon", 1966, p. 357—398); G. Ștrempel, *Un cronograf ilustrat atribuit mitropolitului Antim Ivireanul* („Romanoslavica", XIII, 1966, p. 309—353); Teodor Bodogae, *Mitropolitul Antim Ivireanul (omul și opera)* (MA, 1966, nr. 9—10, p. 591—603); Alexandru Elian, *Antim Ivireanu, apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei* („Studii teologice", 1966, nr. 9—10, p. 519—530); Grigore Marcu, *Prezența ardeleană a mitropolitului Antim Ivireanul* (MA, 1966, nr. 9—10, p. 565—573); Mircea Păcurariu, *Importanța mitropolitului Antim Ivireanul pentru biserica și cultura românească* (MB, 1966, nr. 7—9, p. 493—515); Mihai Ga-

briel Popescu, *Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul, cîrmuitor bisericesc și propovăduitor al Evangheliei,* Buc., 1969; Eugen Negrici, *Antim, logos și personalitate,* Buc., 1971; Ion Dianu, *Mitropolitul martir Antim Ivireanu, ctitor al retoricii culte românești* (GB, 1981, nr. 11—12, p. 1069—1086); Fanny Djindjihasvili, *Antim Ivireanul — cărturar umanist,* Iași, 1982; Vasile Oltean, *Antim Ivireanul și românii ortodocși din Scheii Brașovului. Mărturii inedite* (BOR, 1981, nr. 3—4, p. 407—414); *Dicționarul literaturii române,* p. 42—44.

Despre activitatea sa de tipograf vezi îndeosebi: G. Ionescu, *Tipografia de la mănăstirea Snagov* („Albina", 1907—1908, p. 60—67); Nicolae Șerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf* (BOR, 1956, nr. 8—10, p. 690—766); idem, *Mitropolitul Antim Ivireanul, 1716—1966* (MO, 1966, nr. 9—10, p. 771—811); Virgil Molin, *Antim Ivireanul — editor și tipograf la Rîmnic (1705—1708)* (MO, 1966, nr. 9—10. p. 825—834); idem, *Unde a învățat Antim Ivireanul meșteșugul de „tiparnic"?* (GB, 1966, nr. 9—10, p. 839—844).

[67] — Despre modul cum a apărut această „basnă" defăimătoare despre originea neamului nostru vezi supra nota [20].

[68] — Titlul latin al lucrării este: *Origines et occasus Transsylvanorum,* fiind tradusă parțial și de Miron Costin, *Opere,* ed. P. P. Panaitescu, p. 277—314. Despre conținutul și importanța ei vezi A. Armbruster, *Romanitatea românilor,* p. 179—180.

[69] — Ioniță Racoviță a fost mare comis în 1669—1673 (N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători,* p. 431—432). Despre manuscrisul cronicii, fost proprietatea lui Racoviță, vezi G. Cardaș, *Odiseea celui mai vechi manuscris inedit al cronicii lui Grigore Ureche* (MO, 1970, nr. 5—6, p. 567—586).

Stolnicul C. Cantacuzino — pentru că el este autorul cronicii — a scris-o mult mai tîrziu; la 1706 cerea să i se trimită din Transilvania istoria lui N. Bethlen, motivînd cererea pe faptul că „să compileze Istoria Țării Românești". Preocupările sale istorice sînt însă mai vechi; la 1694 furnizase lui Marsigli o listă a domnilor Țării Românești și Moldovei, pînă la C. Duca (1693—1695). „care domnește acum". În acest „catalog", stolnicul afirma că mama sa, Elina, se trăgea din „prima nobiltà e valorosi Merginani (= boierii din Mărgineni — N.S.) Dragic (= Drăghici), che era gran cavallerizzo del Negrul", căutînd astfel să împingă vechimea familiei sale pînă la legendarul Negru Vodă (N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino,* Buc., 1901, p. 42, 52, 55).

[70] — Pierderea Daciei de către împăratul Gallienus a fost susținută de unii cronicari precum Rufius Festus și Orosius. Vezi N. Stoicescu, *Continuitatea românilor,* p. 115; H. Daicoviciu, *Gallienus și „pierderea" Daciei* („Steaua", 1977, nr. 6, p. 46), care dovedește că împăratul a fost acuzat pe nedrept de părăsirea Daciei; C. Preda, G. Simion, *Tezaurul de monede romane imperiale descoperit la Isaccea (jud. Tulcea) și atacul gotic din vremea lui Gallienus* („Peuce", 1971, p. 167—171); V. Barbu, *Dobrogea în vremea lui Gallienus* („Pontica", 1978, p. 143—150), etc.

[71] — Despre viața și activitatea stolnicului C. Cantacuzino vezi îndeosebi: G. B. Popescu, *O rugăciune a lui Constantin stolnicul Cantacuzino* (RI, 1939, p. 60—67); Ion Ionașcu, *Din viața și activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino (1640—1716)* („Studii", 1966, nr. 4, p. 1253—1271); Virgil Cândea, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, omul politic, umanistul (ibidem,* p. 651—665, 1967, nr. 1, p. 45—61); idem, *Stolnicul între contemporani,* Buc., 1971; C. Dima-Drăgan, Livia Bacîru, *Constantin Cantacuzino stolnicul (Un umanist român),* Buc., 1971; Radu-Ștefan Ciobanu, *Pe urmele stolnicului Constantin Cantacuzino,* Buc., 1982 (bibliografie la p. 327—334); *Dicționarul literaturii române,* p. 142—147.

Despre harta sa — prima hartă amănunțită a Țării Românești — vezi C. C. Giurescu, *Harta stolnicului Constantin Cantacuzino* (RIR, 1943, fasc. 1, p. 1—28); și extras.

Despre relațiile sale cu Marsigli vezi Virgil Cândea, *Un dialogo culturale nel '600 — Marsigli — Cantacuzino* („Il Veltro", 1973, nr. 1—2, p. 133—137); N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor,* II, Buc., 1899 (din AARMSI, s. II, t. XXI, 1899). Vezi și mai sus p. nota [17].

Despre corespondența sa diplomatică vezi: C. Șerban, *Contribuție la repertoriul corespondenței stolnicului Constantin Cantacuzino* („Studii", 1966, nr. 4, p. 683—705); Paul Cernovodeanu, *Primele știri privitoare la insurecția rákócziană în corespondența stolnicului Constantin Cantacuzino din anii 1703—1704,* în vol. *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea maghiară,* I, Buc., 1976, p. 79—101; idem, *Constantin Cantacuzino stolnicul. Corespondență diplomatică. Scrisori londoneze și budapestane* („Manuscriptum", 1976, nr. 4, p. 156—161).

Menționăm că, în ultima vreme, unii autori au încercat să nege paternitatea lui C. Cantacuzino asupra *Istoriei Țării Românești,* atribuind-o — fără dovezi con-

vingătoare — mitropolitului Teodosie (care nu este din Veştem!). Vezi N. A. Ursu, *Teodosie Veştemeanul, adevăratul autor al „Istoriei Ţării Româneşti", atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino* („Cronica", 1982, nr. 32 şi 33).

[72] — Despre studiile stolnicului la Padova vezi: Ramiro Ortiz, N. Cartojan, *La stolnic Constantin Cantacuzino*, Buc., 1943; C. Dima-Drăgan, *L'album héraldique des étudiants d'outre-mer de l'Université de Padoue (XVIIe—XVIIIe siècles)* (RESEE, 1972, nr. 2).

[73] — Despre biblioteca stolnicului vezi: C. Dima-Drăgan, *Cultura teologică a stolnicului Constantin Cantacuzino în lumina reconstituirii bibliotecii de la mănăstirea Mărgineni* (BOR, 1965, nr. 9—10, p. 943—975); idem, *Biblioteca unui umanist român: Constantin Cantacuzino stolnicul*, Buc., 1967; Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, Buc., 1973.

[74] — Titlul paragrafului este impropriu, deoarece în text este vorba şi de alte aspecte culturale: nici toate tipăriturile, nici învăţămîntul nu au fost *numai* în limba greacă. Vezi notele următoare.

[75] — Vezi date mai recente la Ioachim Crăciun, Aurora Ilieş, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV—XVIII privind istoria României*, Buc., 1963.

[76] — Este vorba deocamdată de conştiinţa unităţii de neam şi de origine care se va transforma în conştiinţă naţională la începutul sec. XIX. Vezi amănunte la N. Stoicescu, *De la conştiinţa unităţii de neam la conştiinţa naţională* (R. Ist., 1984, nr. 2, p. 107—125).

[77] — Informaţia dată de D. Cantemir nu este confirmată de alte izvoare.

[78] — Despre acest învăţat — considerat „întemeietorul studiilor clasice" în istoria culturii româneşti — vezi mai nou Sergiu Iosipescu, *Paisie Ligaridi şi studiile clasice din Ţara Românească în secolul XVII* (AIIAI, 1984, p. 379—385).

[78 bis] — Piatra de mormînt a patriarhului Dionisie, din 22 sept. 1696, se află în lapidariul Muzeului judeţean Dîmboviţa. Vezi P. Şt. Năsturel, *Piatra de mormînt a patriarhului Constantinopolului Dionisie al IV-lea (1696)* („Valachica", 1969, p. 173—174); Radu Gioglovan, Mihai Oproiu, *Inscripţii şi însemnări din judeţul Dîmboviţa*, I, Tîrgovişte, 1975, p. 228—229.

La 17 iunie 1693 patriarhul Dionisie Vizantiul (Seroglanul) dăruia o candelă de argint m-rii Radu vodă din Bucureşti. Vezi M. Branişte, *Patriarhi de Constantinopol prin ţările române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea* (MO, 1958, nr. 1, p. 57—58); *Inscripţii Bucureşti*, p. 357. Vezi şi cronica lui Radu Greceanu, ed. A. Ilieş, p. 56, 74.

Amintim că şi alţi patriarhi, precum: Hrisant Notara al Ierusalimului sau Gherasim al Alexandriei, făceau vizite la Bucureşti, unde erau primiţi cu deosebită cinste (*ibidem*, p. 161—163, 166—168, 170, 172, 173). Ei ţineau şi predici în unele biserici, desigur în limba greacă, înţeleasă în mediul cultivat al curţii.

[79] — După cum a demonstrat Victor Papacostea, şcoala (sau Academia) domnească din Bucureşti a fost înfiinţată de Constantin Brîncoveanu, nu de Şerban Cantacuzino. Vezi studiul său *La fondation de „l'Academie Grecque" de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie* (RESEE, 1966, nr. 1—2, p. 115—145 şi nr. 3—4, p. 413—436). Vezi şi: I. Ionaşcu, *Cu privire la data întemeierii Academiei domneşti de la Sfîntul Sava din Bucureşti* („Studii", 1964, nr. 6, p. 1253—1271); G. Cronţ, *Începuturile Academiei domneşti în Bucureşti (1692—1695)* („Materiale de istorie şi muzeografie", 1966, p. 15—24); Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Iassy et leurs professeurs*, Thessalonique, 1974 (Ed. Institut d'Etudes Balcaniques).

Faptul că nu grecismul prima în organizarea învăţămîntului la Bucureşti — după cum susţine Xenopol — rezultă din existenţa în această vreme a două şcoli unde se învăţa în limba română şi unde se formau grămătici pentru limba slavonă: este vorba de şcolile de la biserica Sf. Gheorghe Vechi şi de la m-rea Colţea, prima reorganizată de Şerban vodă Cantacuzino, iar cea de-a doua întemeiată de spătarul Mihai Cantacuzino. Vezi: G. Nedioglu, *Cea mai veche şcoală românească cu caracter statornic: şcoala de la Sf. Gheorghe Vechi*, Buc. 1913 (din C.L., 1913); G. Potra, *Şcoala românească de slovenie de la biserica Sf. Gheorghe Vechi din Bucureşti* (G.B., 1961, nr. 9—10, p. 837—878); I. Ionaşcu, *Şcoala de la Colţea*, Buc., 1938 (din BOR, 1938, nr. 11—12, p. 810—822).

Merită să amintim că, în această vreme, numeroşi tineri au fost trimişi la studii în străinătate precum: Răducanu Cantacuzino, fiul stolnicului, Gheorghe Damian şi Palade Damian Românul, deveniţi latinişti, care au închinat o odă lui Brîncoveanu la 1709 (D. Russo, *Mitrofan Grigoraş, Cronica Ţării Româneşti*, în RIR, IV, 1934, p. 37). Un document din 14 april. 1712 menţionează pe Andronache postelnicul, fiul lui Pascale vornicul din Tîrgovişte, „plecat la Veneţia pentru învătătură" (G. Potra, *Un tîrgoviştean student la Veneţia*, în „Acta Valachica", 1972, p. 201—208).

În același timp, și la București veneau tineri străini pentru învățătură. Vezi Victor Papacostea, *Doi bursieri ai lui Petru cel Mare la școlile din București* („Studii", 1961, nr. 1, p. 115—121).

Orașul București devenise în această vreme un important centru de învățămînt și cultură în sud-estul Europei. Vezi și nota următoare.

[80] — Despre numeroșii învățați greci aflați la București în această epocă vezi: A. E. Karathanassis, *Des Grecs à la cour de Constantin Brîncoveanu, voévod de Valachie (1688—1714)* („Balkan Studies", 1975, nr. 1, p. 56—69); același are o carte în limba greacă, 1982; Cornelia Papacostea — Danielopolu, *Les érudits grecs de Valachie (1670—1714)* (RRH, 1984, nr. 2, p. 165—169); Olga Cicanci, *Cărturari greci în țările române (sec. XVII*—1750), în vol. colectiv *Intelectuali din Balcani în România (sec. XVII—XIX). Studii istorice sud-est europene*, II, Buc., 1984, p. 15—67. Vezi și Paul Cernovodeanu, M. Caratașu, *Din corespondența lui Constantin Vodă Brîncoveanu cu cărturarii greci Ioan și Ralachi Cariofil* (BOR, 1975, nr. 9—10, p. 1139—1154).

[81] — Despre numeroasele ajutoare oferite de țările române școlilor grecești din Imperiul otoman — care și-au asigurat existența datorită acestor subsidii generoase — vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Aides pécuniaires fournies par les Pays Roumains aux écoles grecques* (RESEE, 1979, nr. 1 și 1980 nr. 1).

[82] — Despre Ioan Comnen (Molibdos) și relațiile sale cu țările române vezi: T. G. Bulat, *Ioan Comnen, „iatro-filozoful", profesor la Academia domnească și mitropolit al Dristei (+ 1719)* (BOR, 1966, nr. 3—4, p. 356—368); N. Vătămanu, *De la începuturile medicinei românești*, Buc., 1966, p. 178—184; C. Dima-Drăgan, *Le patriarche Chrysanthe Notaras et le docteur Jean Comnène, étudiants à Padoue* (RESEE, 1969, nr. 4, p. 692 și urm.); C. Dima-Drăgan și M. Caratașu, *Un manuscrit grec inédit du docteur Jean Comnène (ibidem*, 1971, nr. 1, p. 115 și urm.); Olga Cicanci și Paul Cernovodeanu, *Contribution à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1658—1719)* („Balkan Studies", 1971, nr. 1, p. 143—186) (cu o bogată bibliografie grecească).

Lui I. Comnen i s-a încredințat sarcina de a scrie *Viața prea cuviosului și nemuritorului împărat și autocrat al romeilor Ioan Cantacuzino*, prin care Cantacuzinii și Brîncoveanu doreau să-și dovedească o ascendență imperială. Vezi N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor* (AARMSI, s. II, t. XX, 1897—1898, p. 220).

Cercetări mai noi par a dovedi că nu există însă o legătură directă între împăratul de la Bizanț și Cantacuzinii din țările române. Vezi Donald M. Nicol, *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenos) cca 1100—1460. A Genealogical and Prosopographical Study,* Dumbarton Oaks, 1968, p. V—VI; idem, *The doctor-philosopher John Comnen of Bucharest and his Biography of the Emperor John Kantakouzenos* (RESEE, 1971, nr. 3, p. 511—526).

Cu toate acestea, atît Cantacuzinii cît și cei din anturajul lor afirmau această descendență. Ieremia Cacavela preamărea pe Șerban Cantacuzino ca pe un „fiu al împăraților" (vezi mai sus nota 42), iar la 1715, în pisania bisericii Sf. Apostoli din București, se arăta că aceasta a fost împodobită de Ștefan vodă Cantacuzino, „fiind enoriiaș la dănsa prea luminatul împărătescul neam al Cantacuzineștilor" *(Inscripții București*, p. 369—370, nr. 367).

[82 bis] — Este vorba de: *Cuvînt panegiric la marele Constantin* (1701), *Cuvînt panegiric la martirul Ștefan* (1702) și *Cuvînt panegiric la Adormirea Născătoarei* (1703), toate trei de Ștefan Brîncoveanu; *Cuvîntare la patima cea mîntuitoare* (1704) și *Cuvînt panegiric la Sf. Nicolae* (1706), ambele de Radu Brîncoveanu. Cît privește pe Constantin, fiul cel mai mare al domnitorului — despre care Antim Ivireanul afirma că era „învățat între prea învățați" și „orator și adînc cugetător" — acesta a tradus în greaca modernă *Viețile paralele grecești și romane*, opera lui Plutarh. Vezi N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, III, Buc., 1945, p. 208—210.

[83] — Despre tipăriturile din această epocă vezi mai nou: Dragoș Morărescu, *Tipografii și gravorii domnitorului Constantin Brîncoveanu* („Valachica", 1978—1979, p. 69—73); idem, *Xilografii epocii brîncovenești: Ursul Zugrav* („Arta", 1983, nr. 2, p. 26—27); Gabriel Strempel, *L'art de l'imprimerie en Valachie sous le prince Constantin Brancovan (1688—1714)* („Schéma et schématisation", 1983, p. 15—19).

Despre unele tipărituri din această perioadă, recent descoperite, vezi: Marin Braniște, *Panoplia dogmatică în editio princeps, Tîrgoviște, 1710* (MO, 1958, p. 504 și urm.); Viorica Secărescu, *O carte românească veche necunoscută: Ceasoslov, București, 1709,* în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național,* I, Rm. Vîlcea, 1980, p. 111—113. Vezi și mai jos nota [90].

[84] Despre tipăriturile realizate în Țara Românească pentru Orientul creștin vezi: Dan Simonescu, Emile Muracade, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea,* Buc., 1939 (extras din „Cercetări literare", 1939); C. C. Giurescu,

Livres turcs publiés à Bucarest de 1701 a 1768 (RIR, 1945, fasc. III, p. 275—286); Dan Simonescu, *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701—1747)* (BOR, 1964, nr. 5—6, p. 524—561); Aurel Jiri, *Opere teologice bizantine editate în țările române de către patriarhul Dositei al Ierusalimului* („Studii teologice", 1975, nr. 3—4, p. 219—235); Virgil Cândea, *Colaborarea culturală între români și alte popoare în perioada feudală*, în vol. *Cultură și civilizație pe pămîntul României*, Buc., 1978, p. 152—174; idem, *Dialogue roumano-libanais par le livre et l'imprimerie* („Revue roumaine", 1983, nr. 8—9, p. 116—123).

[85] — Este vorba, de fapt, de dobînda a doar 3000 de ducați aflați la Zecca din Veneția. Vezi documentul din 1 sept. 1707 (Arh. St. Buc., Doc. istorice, XI/31). Despre depunerile de bani ale lui C. Brîncoveanu vezi supra p. nota [24].

[86] — Vezi textul în *Inscripțiile medievale ale României. I. Orașul București*, Buc., 1965, p. 484. (Volum rămas, din nefericire, și ultimul!).

[87] — Despre biblioteca lui C. Brîncoveanu de la Hurezi vezi: C. Dima-Drăgan, M. Carataşu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brîncoveanu* (RESEE, 1967, nr. 3—4, p. 435—445); M. Carataşu — C. Dima-Drăgan, *Un catalog necunoscut al bibliotecii domnitorului Constantin Brîncoveanu* (SCB, 1969, p. 209—217); idem, *Biblioteca unei vechi ctitorii voievodale, mănăstirea Hurezu* („Probleme de bibliologie", 1970, p. 69—85).

Despre Ioan Avramie, predicatorul grec al curții domnești — vezi D. V. Economides, *Ioan Avramie* (BOR, 1944, p. 141—159).

[88] — Despre ctitoriile spătarului Mihai Cantacuzino: Colțea din București, m-rea Adormirea din Rm. Sărat (ctitorită împreună cu nepotul său, C. Brîncoveanu), m-rea Sinaia, schitul Titireciu — Ocnele Mari, bisericile din: Stîlpu—Buzău, Turbați—Ilfov și Slănic—Prahova vezi Al. Gălășescu, *Spătarul M. Cantacuzino (1650—1716), întemeietorul mănăstirii și spitalului Colțea și al mănăstirii Sinaia în anul 1695*, Buc., 1906; N. Stoicescu, *Bibliografia Țara Românească*, s.v.

[89] — Despre tipografia grecească de la m-rea Cetățuia vezi: Dan Simonescu, *Le monastère de Cetățuia, foyer de culture de l'Orient orthodoxe* („Balcania", 1943, p. 357—365); Emil Turdeanu, *Le livre grecque en Russie: l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682—1772)* („Revue des etudes slaves", 1950, fasc. 1—4); idem, *Les controverses des jansenistes et la création de l'imprimerie grecque en Moldavie*, în *Mélanges M. Roques*, vol. III, Paris, 1958, p. 281—302; Mitrofan Băltuță, *Tipografia greacă de la mănăstirea Cetățuia* (MM, 1972, nr. 7—8, p. 577—588).

[90] — Antim Ivireanu nu a fost singurul care a activat în domeniul tiparului în această epocă. Merite la fel de mari are și episcopul Mitrofan al Buzăului, venit din Moldova, despre activitatea căruia vezi: I. Bianu, *Mitrofan, episcopul Hușilor și al Buzăului, mare tipograf (1681—1703)* („Almanahul graficei române", 1927, p. 44—49); Nicolae Turcu, *Viața și activitatea cultural-tipografică ale episcopului Mitrofan al Buzăului* (BOR, 1965, nr. 3—4, p. 280—296); Gabriel Cocora, *Un mare tipograf român din sec. XVII: Episcopul Mitrofan al Buzăului* (BOR, 1977, nr. 9—12, p. 981—997); Doru Mihăescu, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan, episcopul de Huși* (MM, 1979, nr. 3—6, p. 314—335); C. Dima-Drăgan, *Un mare tipograf român din secolul al XVII-lea: episcopul Mitrofan* (MB, 1982, nr. 7—9, p. 457—467), etc.

Un aspect mai puțin cunoscut lui Xenopol este *intensa circulație a cărții tipărite în Țara Românească în celelalte două țări române: Transilvania și Moldova, fenomen ce a contribuit la păstrarea, în egală măsură, a unității de limbă și a unității de credință.*

Pentru Transilvania amintim îndeosebi: Ioana Cristache-Panait, *Cartea bucureșteană din al XVIII-lea veac în satele transilvănene* („Bucuresti", 1972, p. 157—162); idem, *Circulația cărților bisericești tipărite la Vîlcea și în alte tipografii din părțile noastre în Transilvania secolului al XVIII-lea* (MO, 1977, nr. 10—12, p. 724—746); idem, *Cartea de Buzău în satele transilvănene*, în *Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților*, II, 1983, p. 291—301 etc.

Pentru Moldova amintim că o *Evanghelie greco-română*, tipărită la Snagov, a fost dăruită de spătarul Mihai Cantacuzino episcopului Lavrentie de Rădăuți „întru pomenirea noastră și a părinților noștri", spune donatorul („Milcovia", II, vol. II, 1931, p. 239—240); la 16 april. 1707, mitropolitul Misail al Moldovei dăruește mănăstirii Secu „cărțile tiparnice" pe care le cumpărase din „Țara Muntenească" (Arh. St. Buc., m-rea Neamț, LXXXVII/21).

Trebuie să mai spunem că, pe lîngă cărțile în limba greacă, s-au tipărit (îndeosebi de Antim Ivireanul și episcopul Mitrofan) numeroase cărți de cult în limba română, care a făcut progrese mari în slujbele bisericești, ca și așa-numitele „cărți de înțelepciune" de genul *Floarea darurilor* (1700) sau *Pilde filosofești* (1713). Vezi Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, Buc., 1972, p. 24—28; idem, *Un livre de chevet dans les pays roumains au XVIII e siècle: „Les dits*

des philosophes" (RESEE, 1966, nr. 3—4, p. 513—533); Pandele Olteanu, *Opera „Floarea darurilor" în versiunea românească Hurezu-Snagov (1700)*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, I, Rm. Vîlcea, 1980, p. 367—378.

[91] — Mihai Iștvanovici (sau Ștefan) este fiul lui Ștefan, tipograful *Noului Testament* de la Bălgrad (1648). Vezi Pavel Binder, *Din istoria legăturilor tipografice dintre Țara Românească și Transilvania. Ștefan, tipograful Noului Testament din Alba Iulia (1644—1648)* (LR, 1974, nr. 3, p. 245—248).

Despre activitatea sa vezi: Virgil Molin, *Contribuții noi la istoricul relațiilor culturale cu Orientul ortodox (1709—1712). Un ipodiacon ungro-valah, Mihail, fiul lui Ștefan, meșter de tipar în țări străine* (BOR, 1961, nr. 3—4, p. 313—338); Gheorghe Pop, *Tipar românesc în Georgia* („Probleme de bibliologie", II, 1967, p. 29—46).

[92] — Foarte puternică a fost influența italiană, despre care vezi în special Mario Ruffini, *L'influenza italiana in Valachia nell' epoca di Constantin vodă Brîncoveanu (1688—1714)*, Milano, 1933; idem, *L'influsso italiano in Valacchia nell' epoca di Constantino-Vodă Brîncoveanu (1688—1714)*, München, 1974 (*Acta Historica*, XI).

[93] — Despre medicii lui C. Brîncoveanu a se vedea: G. Negulescu și N. Vătămanu, *Casa din București a doctorului Bartolomeu Ferrati*, Buc., 1942; N. Iorga, *Medicul lui Constantin vodă Brîncoveanu, Bartolomeo Ferrati* (RI, 1942, nr. 1—2, p. 12);

N. Vătămanu, *Iacob Pylarino, medic al curții domnești din București (1684—1687, 1694—1708)*, în vol. *Din istoria medicinii românești și universale*, Buc., 1962, p. 121—132; idem, *Cel dintîi tratat despre variolizare, opera unui fost medic al curții din București* („Igiena", 1962, nr. 1, p. 67—74); idem, *Variolizarea preventivă în medicina populară și cultă. Opera lui Iacob Pylarino* („Studii și cerc. de inframicrobiologie", 1964, nr. 2, p. 175—191) și în vol. *De la începuturile medicinei românești*, Buc., 1966, p. 174—216; Hannelore Schwan și S. Schwan, *Date despre unii medici care au practicat în țările române în perioada 1680—1720* („Viața medicală", 1982, nr. 5, p. 237—238), care precizează că Pylarino s-a aflat în slujba lui C. Brîncoveanu între anii 1694—1698 și 1701—1703;

Paul Cernovodeanu, *The tomb-stone of prince Constantin Brîncoveanu's physician Pantaleon Caliarhis* (RESEE, 1963, nr. 3—4, p. 561—564): N. Vătămanu, *Medici și astrologi la curtea lui Brîncoveanu* („Viața medicală", 1966).

[94] — Despre Anton Maria del Chiaro vezi: I. Minea, *Note și interpretări. Despre Anton Maria del Chiaro* (CI, 1929—1931, p. 365—366); C. Boroianu, *Anton Maria del Chiaro* („Studia bibliologica", III, 1969, p. 115—132); idem, *Un interprète italien de l'histoire valaque. Nouvelles données sur Del Chiaro* (RESEE, 1972, nr. 1, p. 43—63); idem, *Les sources de l'histoire de Del' Chiaro* (*ibidem*, nr. 2, p. 323—334).

Despre opera sa vezi și T. G. Bulat, *Oltenia după harta lui Anton Maria del Chiaro* (AO, 1922, p. 149—155 + 1 h.).

Del Chiaro făcea corespondența în limba italiană. Pe lîngă acești doi secretari, mai existau și mulți alții: David și Teodor Corbea pentru limbile rusă, slavonă, greacă și latină; Afenduli clucerul pentru limba turcă; Andrei Wolf, „pisar leșesc"; Nicolo da Porta, Teodor Ladislau Dindar, Petre Grienner etc. (Ștefan Ionescu și Panait I. Panait, *Constantin vodă Brîncoveanu*, p. 387—388).

POSTFAȚA
LA VOLUMELE II, III ȘI IV

Cu aceste pagini se încheie colaborarea mea la reeditarea volumelor II, III și IV din *Istoria românilor din Dacia traiană* a lui A. D. Xenopol, colaborare care mi-a cerut eforturi deosebite, dar care m-a apropiat în chip firesc de opera marelui istoric[1], m-a făcut să-l admir mai mult pe autor pentru adînca sa înțelegere a istoriei poporului nostru și pentru forma caldă a expunerii sale.

Conformîndu-mă unui obicei împămîntenit la reeditarea operelor înaintașilor noștri în domeniul istoriei, mă simt dator să-mi exprim cîteva opinii despre cuprinsul celor trei volume (care însumează împreună cu notele și comentariile editorului nu mai puțin de 1600 p.), subliniind calitățile evidente ale acestora — calități care justifică reeditarea lor —, fără să omit însă a aminti și unele din limitele inerente, limite datorate în parte epocii în care a fost alcătuită opera și care ne apar mai clare nouă, istoricilor de azi, care sîntem beneficiarii muncii laborioase a înaintașilor noștri.

Cele trei volume cuprind perioada de la întemeierea statelor feudale românești pînă la instaurarea domniilor fanariote, perioadă în care au strălucit mari figuri de voievozi apărători ai independenții și libertății neamului nostru ca: Mircea cel Mare, Iancu de Hunedoara, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Ioan vodă sau Mihai Viteazul, cărora Xenopol le acordă toată atenția cuvenită.

Despre meritele sintezei xenopoliene îl vom lăsa să vorbească chiar pe autor, care mărturisea: „Am căutat, eu cel dintîi, a da un loc însemnat dezvoltării culturale și acelei a așezămintelor și a nu înneca întreaga istorie numai în fapte politice. Sînt cel dintîi care am cercetat în tot lungul istoriei românilor dezvoltarea boierimii, a producției și a bogăției țărilor, starea țăranilor, așezămintelor juridice și sociale, ca: breslele, modul ocîrmuirii, starea financiară, moravurile și deprinderile,

---

[1] Despre această operă vezi îndeosebi studiul lui Al. Zub, *Sinteza xenopoliană*, editat în *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. I, ed. a IV-a, publicată sub îngrijirea sa, Buc., 1985, p. 10—31.
Se mai pot vedea: A. D. Xenopol, *Studii privitoare la viața și opera sa*, coordonatori L. Boicu și Al. Zub, Buc., 1972 (care cuprinde și un studiu sumar despre istoria medie în sinteza lui Xenopol) și Al. Zub, *A. D. Xenopol, Biobibliografie*, Buc., 1973.

literatura lumească și bisericească, căutînd totdeauna a forma și legătura... cu mersul obștesc al poporului"[2].

„Pe mine — nota el în aceeași lucrare — mă interesa totdeauna viața economică a societăților și în istoria românilor introdusesem pretutindeni unde trebuia cercetări în această îndreptare, fiind chiar cel dintîi care căutasem să pun în legătură dezvoltarea poporului român cu starea lui economică"[3].

Ca jurist, Xenopol a acordat o mare importanță „așezămintelor" (instituțiilor) vechi (domnia, biserica, armata, boierimea, legislația, învățămîntul etc.), considerînd că „nu este cu putință de înțeles viața lăuntrică a popoarelor fără cercetarea așezămintelor lor, care toate sînt întemeiate pe raporturi juridice"[4].

El considera că „numai în stabilitatea așezămintelor se pot întări puterile naționale, pe cînd schimbările și nestatornicia nu aduc după ele decît ruină și scădere" (II, p. 98).

Xenopol a acordat o mare atenție evoluției relațiilor sociale, ca și problemei proprietății feudale. După cum mărturisea el însuși, „în relațiile economice, am arătat cum, pe de o parte, apăsarea turcească, care se rezolva în grele dări, pe de alta istovirea pămînturilor domnești, împinseră pe boieri spre rotunjirea moșiilor lor pe sama părticelelor țăranilor liberi (moșneni și răzeși), care deveneau țărani supuși boierilor și mănăstirilor". Folosind o „bogată documentare" — spune autorul — a arătat „pricinele care aruncau tot mai mult elementul țărănesc în ghiarele proprietarilor mari"[5].

Istoricul a dovedit o mare înțelegere pentru țărănimea exploatată din veacurile trecute, condamnînd nedreptatea și împilarea. „Ce mă mișcă mai ales era nedreptatea cu care fuseseră tratați țăranii în cursul veacurilor. Capitolele pe care le-am consfințit (= dedicat — n.a.) soartei lor vitrege în *Istoria românilor* sînt din cele mai bune părți". El dă ca exemplu paragraful *Mihai Viteazul și românii Ardealului* (III, p. 219—232), în care a expus „toată seria lungă și dureroasă a căderii fraților noștri sub apăsarea celor trei nații domnitoare ale Ardealului"[6].

---

[2] A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, IV, Buc., 1933, p. 396. Reprodusă și în *Scrieri sociale și filozofice*, ed. N. Gogoneață și Z. Ornea, Buc., 1967, p. 385.

[3] *Ibidem*, p. 383 și 405.

[4] *Ibidem*, p. 377. Vezi și Maria Dvoracek, *Despre unele studii ale lui A. D. Xenopol privind vechile noastre așezăminte* („Analele științifice ale Univ. Al. I. Cuza-Iași", Filozofie — economie — șt. juridice, 1968, p. 145—152).

Menționăm aici că Xenopol a studiat instituțiile feudale puțin cam neorganizat, în capitole sau paragrafe diferite: în cap. IV din vol. II, partea I-a, intitulat: *Organizarea primitivă a țărilor române* (p. 160—216): domnia, boierii (dregătorii), cnezii, organizarea orașelor, biserica, starea economică (unde se ocupă și de dări, deși acestea țin de organizarea statului); în cap. IV, partea II-a din același volum, intitulat: *Organizarea militară a țărilor române* (p. 360—377), plasat după domnia lui Ștefan cel Mare; în vol. III, partea IV-a, cap. II, purtînd titlul: *Organizarea politică:* domnul și boierii, ocîrmuirea (unde este vorba de: organizarea administrativă, fiscală și municipală); în sfîrșit, în vol. IV, după domnia lui Matei Basarab și Vasile Lupu, sînt prezentate *Așezămintele juridice:* obiceiul pămîntului, organizarea justiției, breslele și legislația lui Matei Basarab și Vasile Lupu (p. 38—142); în ultima parte a volumului, înainte de mișcarea literară: starea politică și starea economică (unde se discută veniturile și cheltuielile vistieriei lui C. Brîncoveanu — deci organizarea fiscală) (p. 388—406).

[5] A. D. Xenopol, *Scrieri sociale și filozofice*, p. 406.

[6] *Ibidem*. În paragraful dedicat lui Ioan vodă (II, p. 84—85), Xenopol arată că acesta a apărat „interesele clasei asuprite" și că „izbînzile le repurtă cu ajutorul poporului de jos; trădarea îi veni din partea celor mari. Ce minunată învățătură pentru viitor!"

Xenopol a subliniat faptul că „în timp ce în clasa nobilimii române se întîmpla acea transformare care o împingea către dregătorii, în straturile de jos ale societății se petrecea o alta, care o arunca tot mai mult în robia către marii proprietari. Se începuse acel proces fatal de absorbire a proprietății mici de către proprietatea mare, care s-a stîmpărat abia în timpurile noastre ⟨sec. XIX⟩, și atît de vajnice erau primejdiile ce înconjurau pe proprietarul mic încît a trebuit fenomenala lui iubire de moșie spre a apăra de o distrugere totală acest prețios element al economiei oricărui popor“ (III, p. 421).

Dacă a privit cu simpatie țărănimea — clasa exploatată din acea vreme — Xenopol a judecat cu asprime boierimea „care purta în mîinile ei întreaga soartă a țărilor române“ și care și-a apărat „cu o neînduplecată înverșunare“ interesele sale de castă (II, p. 176). Boierii puneau „înainte de toate interesul personal sau acel al castei lor; acel al țării venea totdeauna la urmă. Îi vom vedea plecînd pururea capul în partea aceea de unde credeau că le vor veni foloase. Ei sfîșiau țara prin lupte veșnice pentru domnie, susținînd cînd pe un candidat cînd pe altul, și stăruiau necontenit să li se împartă averea țării, cîștigată și păstrată cu sîngele tuturor. Îndată ce un domn refuză de a îndeplini nesățioasele lor pofte, se răzvrăteau împotriva lui, îl răsturnau și-l înlocuiau cu un altul care să le facă pe plac. Cum vedeau că nu pot izbuti cu puterile lor proprii, se adresau la străini, juruindu-le supunere, închinare, toate înjosirile, toate mișeliile, numai pentru a-și mulțămi interesele lor personale. A trebuit ca țara să se apropie de mormînt pentru ca, uitîndu-și un moment dezbinările, să se trezească în sufletul lor o scînteie de patriotism“ (III, p. 24).

Referindu-se la luptele boierimii împotriva influenței grecești din primele decenii ale veacului al XVII-lea, Xenopol preciza: „Să nu credem că patriotismul, în înțelesul pe care-l dăm noi acestui cuvînt, împingea pe boieri la această luptă înverșunată contra elementului străin, ci interesul lor jignit prin grămădirea străinilor pe corpul țărilor române: unde încăpea un grec, trebuia să iasă un român și introducerea lor tot mai numeroasă restrîngea necontenit pînea românilor“ (III, p. 353).

Analizînd pe larg modul cum s-a alcătuit și dezvoltat marea proprietate boierească (III, p. 419—441), Xenopol recunoștea că „nu se poate înăbuși adevărul cel foarte dureros și greu de rostit“, potrivit căruia „proprietatea cea mare actuală de la noi s-a alcătuit prin înglotirea treptată și repetată a părticelelor celor mici stăpînite de răzăși *ab antiquo*“ și că „această înglotire... ascundea totdeauna o înstrăinare constrînsă. Constrîngerea era rodul sau al nevoii omului mic, fără milă exploatat de cel mare și puternic, sau adeseori chiar acel al siluirii mai mult sau mai puțin pe față“ (III, p. 434).

Xenopol are prioritate în istoriografia noastră în numeroase probleme tratate în aceste volume, dintre care amintim (unele după propria sa mărturisire):

— A acordat o mare atenție organizării militare a țărilor române, pe care o considera „elementul de căpetenie“ căruia poporul român „își datorește ființa“ (II, p. 360—377), fiind primul istoric care laudă „însușirile ostășești ale românilor“.

— A stabilit o legătură cauzală între aservirea țărănimii și slăbirea forței armate a țărilor române, deoarece *„nu se putea răzăma libertatea pe robie și neatîrnarea pe slugărie“*, astfel încît „pricina de căpetenie

a căderii lor stă în distrugerea elementului militar pe care se răzămase la început lupta pentru neatîrnarea lor și crearea unei poziții însemnătoare în sînul statelor ce le înconjurau" (III, p. 447—448).

— A susținut ideea că „autoritatea domnului era absolutismul cel mai nețărmurit, nefiind mărginită în exercitarea ei prin nici o normă apărătoare a interesului ocîrmuiților" (III, p. 463); „țara era proprietatea principelui, poporul era robul său" (II, p. 170).

— A arătat „relele urmări ale domniei lui Mihai Viteazul asupra țăranilor munteni" (II, p. 263), analizînd pe larg situația țărănimii în vremea marelui domn, cînd „mulți țărani" au fost împinși în rîndurile șerbilor (III, p. 291—302).

— A întreprins „dărîmarea lui Vasile Lupu din închipuirea unui domn național, care introdusese limba română în biserică din iubire pentru românism" (II, p. 263); a arătat că acest proces a fost cauzat de „nevoi obștești".

— A remarcat asemănarea dintre pravilele lui Vasile Lupu și Matei Basarab: „Lucru însă vrednic de însemnat și care nu fusese observat de nimeni, deși era îndestul numai a arunca ochii pe ambele legiuiri spre a-l descoperi, este că capitolele cărții de învățătură a lui Vasile Lupu se află intercalate și răspîndite... în pravila lui Matei Basarab" (VII, p. 141).

— A susținut existența unei perioade prefanariote: „Nici măcar atîta nu este adevărat că trădarea lui Brîncoveanu și Cantemir schimbă în mînile turcilor neamul domnilor pe care ei îi trimeteau în țările române, că, văzînd că românii s-au hainit, trimiseră greci în locul lor. Cu mult timp încă înainte de epoca fanariotă, întîlnim străini, și cu deosebire greci, în tronurile române" (acest volum, p. 379)[6bis].

— A semnalat tendința de expansiune a țarismului și pericolul ce amenința pe români: „Căci dacă politica turcească umbla să ne stoarcă numai cît averea, acea rusească avea o țintă mai adîncă, aceea de a lovi chiar în existența poporului nostru, a stinge în el orice spirit de lucrare neatîrnat și de dezvoltare națională, într-un cuvînt a ne face ruși" (acest volum, p. 381).

Un merit deosebit al sintezei xenopoliene este *patriotismul cald* care străbate și animă această operă. După cum mărturisea Xenopol însuși, opera sa este „pătrunsă de la un capăt la celălalt de jocul ascuns al iubirii de țară și de neam, care străbate adese cu scînteile sau flăcările ei prin spuza gîndirilor, poate mai mult chiar de cum o învoiește o tratare absolut științifică a istoriei"[7].

În precuvîntarea la ediția II-a a operei sale (vol. I, p. 38), Xenopol recunoștea că istoria sa este o lucrare științifică, „care nu lipsește însă de a fi încălzită de focul sfînt al iubirii de țară și neam, de cîte ori s-a înfățișat prilejul de a o face".

Ca istoric patriot și angajat (în sensul cel mai frumos al cuvîntului), *Xenopol s-a simțit obligat să apere istoria neamului său împotriva denigratorilor ei,* destul de numeroși, și atunci ca și în vremea noastră. Xenopol afirmă că, deși s-a străduit să restabilească „adevărul întunecat de simțămînt", „niciodată nu am depășit măsura și nu m-am silit a face pe placul străinilor, coborînd toate figurile mărețe ale tre-

---

6bis Ideea se găsește și în vol. X, ed. III-a, p. 80, la *Răsturnarea domniilor fanariote,* unde se afirmă că „împlîntarea stăpînirii fanariote fu un efect al unei lungi dezvoltări anterioare și nu productul unor evenimente momentane".

7 A. D. Xenopol, *Scrieri sociale și filozofice,* p. 384.

cutului nostru și răspingînd numai pentru pretextul de a face știință și nevoind mai ales să slujesc de autoritate românească pentru imputările străinilor, ideile pe care se razimă întreaga dezvoltare a poporului român"[8].

Deosebit de semnificativă din acest punct de vedere este poziția lui Xenopol față de tendințele „școlii istorice mai tinere", care „a întreprins să dărîme una cîte una toate figurile mai mari ce au răsărit în trecutul nostru, precum și ideile luate din acel trecut ce ne-au susținut pînă acum".

Potrivit acestei „școli", „Vlad Țepeș este un nebun și un nevropat sîngeros, ba încă și un laș care a fugit înaintea turcilor; Mihai Viteazul un cap de bandă, un condotier; așezămîntul voevozilor din vechea organizare românească nu avea nici o însemnătate politică; românii au părăsit Dacia pe timpul împăratului Aurelian și naționalitatea lor s-a închegat în vecinătatea albanezilor; fanarioții au fost o epocă de propășire pentru români și așa mai departe, tot apucături de a contrazice istoriografia timpurilor mai vechi, pe motiv că *istoria nu trebuie să se închine deloc altui sfînt decît adevărului*".

Declarînd mai departe că: „și noi sîntem pe deplin înțeleși cu principiul respectării adevărului și cu acel al nejertfirii lui cu nici un preț pentru interesul încălzirii simțămîntului național", Xenopol precizează: „dacă am respectat totdeauna mai mult adevărul decît iubirea de neam, n-am îndrăznit niciodată a sfîșia acest adevăr însuși cînd venea în slujba simțămîntului, numai pentru dragul de a mă arăta mai strașnic și de teamă de a nu părea cumva că susțin-și acuma tot ce a fost privit cîndva ca întrebare patriotică. Nu am voit să imit pe unii străini care au tocmai interesul de a dărîma toate valorile românești și *nu mi-a plăcut niciodată să fiu citat de unguri, de slavi și de greci ca autoritate românească pentru sprijinirea lor* (subl. ns. — N.S.).

Și eu cred că în această cumpănire a adevărului, așa ca pretextul lui, hipercritica, să nu depășească fără nevoie hotarele simțămîntului, stă adevărata concepție a istoriei. Cînd întîlnim ceva care sau ridică poporul nostru, sau lovește în el, în interesele lui, să cercetăm faptele cu cea mai stăruitoare luare aminte și numai acolo unde adevărul reiese strălucitor și neînduplecat din izvoarele timpului, acolo să îngăduim ca părerea noastră, expunîndu-l, să lovească în iubirea ce ne leagă de neamul de care ne ținem; dar cînd lucrul este în îndoială, este prea firesc să sprijinim părerea favorabilă intereselor românești, știind bine că se vor găsi totdeauna destui străini care să apere interesele potrivnice; căci atunci cînd, după toate regulele criticii istorice, adevărul vine în sprijinul neamului nostru, a distruge numai din bun plac și fără nici un temei figurile mărețe sau ideile fundamentale ale trecutului nostru numai pentru plăcerea de a spune ceva nou, de a fi original, sau cu scopul de a fi aprobat și aplaudat de străini, *este o adevărată crimă, atît în contra neamului, cît și în contra istoriei;* deoarece, în loc de a se feri de jertfirea adevărului pe altarul simțămîntului, acest adevăr este el însuși jertfit, împreună cu simțămîntul, unor porniri sufletești mult mai josnice și mai nemernice" (II, p. 263—264).

Ca istoric patriot, Xenopol a preamărit lupta pentru apărarea libertății: „Căci dacă este mare acel ce triumfă, nu este mai puțin mare acel ce luptă pentru apărarea sfintelor bunuri ale libertății și neatîr-

---

[8] *Ibidem*, p. 385.

nării!" (II, p. 79). Tot astfel, el vorbește de rolul de „apărătoare a civilizației" europene îndeplinit de Moldova în vremea lui Ștefan cel Mare (II, p. 286).

Personalitățile marcante din istoria noastră medievală ocupă rolul ce li se cuvine în *Istoria românilor* a lui Xenopol, care-i privește cu admirație.

A. D. Xenopol a fost un mare admirator al lui Ștefan cel Mare, despre care a vorbit la Putna în 1871, cînd susținea că „Ștefan cel Mare ajunse la țelul său prin neatîrnarea sa de alții și încrederea în propriile sale puteri, prin conștiința lămurită a stării în care se afla, în fine, prin lucrarea adînc meditată și totdeauna măsurată după îndemnul împrejurărilor"[9].

În sinteza sa, glorioasa domnie a lui Ștefan cel Mare ocupă locul important ce i se cuvine (II, p. 250—254, 266—273, 286—318, 323—349); din acestea, p. 342—349 alcătuiesc par. *Caracterul lui Ștefan,* în care Xenopol discută pe larg calitățile excepționale de om politic și mare conducător de oști ale domnului Moldovei, pe care-l aseamănă cu Cezar sau cu Carol cel Mare.

„Strănepoții acelei generații, noi românii de astăzi, tot din acel capital de glorie străbună trăim și cu el ne mîndrim ca fiind cel mai scump odor al vieții noastre trecute, cu deosebire numai că aceea ce altă dată au sădit moldovenii astăzi toți românii sînt în drept să culeagă" (II, p. 348).

Xenopol tratează pe larg și domnia glorioasă a lui Mihai Viteazul[10] (III, p. 123—163, 175—235, 244—305).

Discutînd problema „unității politice a țărilor române", realizată de Viteaz, Xenopol considera actul „ca o apucare înainte a țintei pe care poporul românesc, ca și orice popor ce se află în starea lui, trebuia să o aibă pentru viitor: *aceea de a-și întinde hotarele politice pînă unde se întind acele ale naționalității sale. Aceasta este gloria cea mai mîndră a lui Mihai Viteazul, steaua care, aprinsă de el în trecut, va luci totdeauna în viitorul poporului român și a cărei lumină va fi pururea îmbinată cu figura lui Mihai*" (III, p. 210).

Și alte figuri luminoase ale poporului român au fost prezentate cu căldură de Xenopol, care a găsit cuvinte potrivite pentru a le caracteriza.

„Mircea (cel Mare) este una din cele mai însemnate figuri ale trecutului nostru... Lucrarea politică a lui Mircea a fost fără îndoială măreață și bine chibzuită, deși poate părea cam îndrăzneață pentru puterile țării lui" (II, p. 91—92).

Iancu de Hunedoara „este una din figurile mari ale secolului al XV-lea, în care mărimea oamenilor se măsura după izbînzile lor militare" (II, p. 278).

Figura lui Vlad Țepeș (prezentată numai în părțile negative de Ion Bogdan) „este, cu toată aureola de sînge ce o înconjură, una din cele mai interesante ale întregii noastre istorii. Crud pînă în măruntae, străin de milă și de îndurare, el puse cumplita lui fire în slujba țării sale și, după ce o curăți de relele lăuntrice, tăind și acolo unde ar fi putut lecui, el puse piept contra înjosirii în care căzuse. Aici se arătară celelalte însușiri ale sale, curajul temerar și disprețul morții, care-l puseră în stare să înfrîngă pe unul din cei mai mari cuceritori ai lumii".

---

[9] A. D. Xenopol, *Scrieri sociale și filozofice*, p. 214.

[10] Despre această problemă vezi și I. Toderașcu, *Personalitatea lui Mihai Viteazul în opera lui A. D. Xenopol,* în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa,* p. 75—84.

Nu poate fi rostită asupra lui o laudă mai mare decît aceea pe care Chalcocondil o pune în gura lui Mahomed al II-lea: „Nu este cu putință a se răpi țara de la un bărbat care făcu lucruri atît de mari, mai ales cînd el știe așa de bine să întrebuințeze și puterea și pe supușii săi" (II, p. 266).

Foarte frumos este portretul făcut de Xenopol lui Ioan vodă, despre care spune: „Este greu de a întîlni în istorie o soartă mai dramatică decît aceea a eroului moldovean. Arzînd de iubirea moșiei, îl vedem reînnoind vremuri ce păreau apuse pentru totdeauna și scoțînd iar din poporul român minuni de vitejie, deși acesta nu mai era în întregimea lui ceea ce fusese pe timpul lui Ștefan cel Mare, o clasă de proprietari ce-și apărau moșiile lor, punînd piept pentru moșia cea mare. Izbînzile lui Ioan vodă sînt cu atît mai extraordinare cu cît sînt datorate personalității lui, a cărei mărime era simțită din instinct tocmai de cugetele simple ale ostașilor de rînd, care nu puteau să-l înțeleagă. Cîtă bucurie se răsfrîngea în vasta lui inimă cînd izbînzile urmau izbînzilor, în primele momente ale luptelor lui! Și cîtă durere nespusă, cîtă amărăciune și deznădăjduire trebuiră să-l cuprindă cînd văzu flamura mîndrei sale cavalerii, a oștirii sale celei mai alese, plecîndu-se înaintea dușmanului! Trebuie să fie cineva domn, să aibă dată în răspunderea sa soarta unui popor întreg, soarta generațiilor viitoare, pentru a putea simți în inimă largile bătăi produse de niște atari simțăminte" (III, p. 93).

Cînd a pornit la alcătuirea sintezei sale, A. D. Xenopol era convins de faptul că *„istoria românilor înfățișează mari greutăți în expunerea ei, din pricina lipsei izvoarelor pe care această expunere se poate întemeia"* (II, p. 14).

Și, într-adevăr, izvoarele publicate pînă în deceniul nouă al secolului trecut nu erau prea numeroase; fuseseră editate *Cronicile României* de M. Kogălniceanu, apoi diverse izvoare narative și diplomatice de către N. Bălcescu, A. T. Laurian, B. P. Hasdeu, T. Cipariu, T. Codrescu, etc.; începuse (în 1887) publicarea marei colecții de documente externe Hurmuzaki.

Cît privește documentele interne, acestea erau în cea mai mare parte necunoscute, deși A. D. Xenopol a fost el însuși un editor de izvoare documentare[11]. Dacă sursele de informare ale lui A. D. Xenopol nu sînt prea bogate, ele exprimă stadiul posibilităților de informare istorică ale sfîrșitului secolului al XIX-lea[12].

Xenopol era conștient de această realitate și pentru a preîntîmpina eventualele reproșuri declara în precuvîntarea la întîiul volum că *„istoria unui timp se clădește totdeauna cu materialul adunat pînă atunci"*; altfel, „n-am mai ajunge niciodată să expunem cursul vieții sale, căci descoperirile se fac neîncetat, cunoștințele se întind și se adîncesc, mă-

---

[11] Despre această problemă vezi Al. Zub, *A. D. Xenopol*, p. 148—165. Vezi și idem, *Sinteza xenopoliană*, p. 18, unde se arată că Xenopol „a pus în circulație documente inedite din arhiva Sf. Spiridon, acte relative la dezvoltarea învățămîntului în Moldova, hrisoave și inscripții răzlețe, scrisori, testamente, explorînd sistematic arhivele unor familii (Callimachi, Al. I. Cuza, N. Kretzulescu)", ceea ce „infirmă opinia unor exegeți că A. D. Xenopol s-ar fi limitat la știrile deja pătrunse în circuitul științific, pentru a-și rezerva misiunea de interpret".

[12] O constatare asemănătoare făcea pentru istoria veche și Radu Vulpe, *Istoria veche a României în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii...*, p. 40: „informația autorului se limitează în mare parte tot la bibliografia din 1888".

rind fără încetare orizontul istoriei". În concluzie: *„fiecare timp este deci în drept să aibă istoria lui"*[13], ceea ce ni se pare absolut normal.

Cu toate acestea, N. Iorga — cel care a dat la iveală atîtea izvoare documentare și narative — putea să afirme că „informația faptelor e neîndestulătoare (e vorba de ediția I-a — n.a.), căci autorul a nesocotit utilizarea numeroaselor acte și manuscripte păstrate în Arhiva statului, în bogata Bibliotecă a Academiei și aiurea"[14]. N. Iorga admitea însă că autorul a pus în cartea sa „atîta pătrundere în ce privește *liniile generale,* atîta mlădiere de formă și atîta muncă"[15]. „Liniile generale" erau bune, și aceasta este foarte important!

Se înțelege că Xenopol și-a completat în mare măsură informația pentru următoarea ediție[16], dar grava sa îmbolnăvire în ultimii ani ai vieții l-a împiedicat să o aducă la zi, adică să adauge *toate* numeroasele izvoare și lucrări publicate după apariția primei ediții a *Istoriei românilor din Dacia Traiană*[17].

Răspunzînd celor care îi reproșau o informație deficitară, Xenopol scria că — deși între ediția I-a și cea de-a doua a operei sale „studiile istorice și mai ales publicarea documentelor au luat un avînt foarte îmbucurător și un mare număr de izvoare ce nu-mi erau cunoscute cînd am îndrăznit a scrie istoria neamului meu au ieșit la lumină" — a observat că „toată această mare bogăție nu schimbă decît foarte puțin liniile fundamentale ale înjghebării mele și slujea numai cît spre a îmbogăți materialul pe care se întemeia expunerea", și aceasta deoarece istoricul pătrunsese adevărul „prin o intuiție istorică, care suplinea ade-

---

[13] Al. Zub, *A. D. Xenopol,* p. 222.

Despre modul cum susținea A. D. Xenopol necesitatea publicării „numeroaselor documente istorice" interne vezi Al. Zub, *A. D. Xenopol — orizont bibliologic și documentalist,* în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa,* p. 28—29.

[14] N. Iorga, *Istoria poporului român,* Buc., 1985, p. 18 (Afirmația datează din 1905, cînd Iorga a publicat lucrarea în limba germană).

N. Iorga își mai exprimase unele rezerve cu privire la utilizarea izvoarelor de către A. D. Xenopol și în monografia sa *Mihai Viteazul,* Buc., 1900, unde reproșa fostului său profesor că informația sa despre Unificatorul țărilor române este neîndestulătoare, bazîndu-se doar pe vol. III și IV din colecția Hurmuzaki și pe N. Bălcescu (Vezi „Arhiva", 1900, p. 180—188).

În răspunsul la recenzia lui A. D. Xenopol, Iorga afirma că Xenopol este „un spirit vioi, exprimînd într-o formă ușoară, cu aparatul exterior al erudiției contemporane, concluzii puțin solide, scoase dintr-o cunoaștere insuficientă a materialului" („Convorbiri literare", 1900, p. 428—432).

[15] N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor,* în vol. *Prinos lui D. A. Sturdza,* Buc., 1903, p. 126.

[16] La 1911, la Academia Română, A. D. Xenopol mărturisea: „Eu chiar acum lucrez la o a doua ediție a *Istoriei românilor* pentru a o pune în curent cu descoperirile documentale făcute de la apariția ei", recunoscînd că „cele mai multe din adaosurile și completările scrierii mele" le făcuse după bogatele colecții de documente publicate de N. Iorga (*Răspunsul d-lui A. D. Xenopol la discursul de recepție al d-lui N. Iorga,* Buc., 1911, p. 28).

În prefața la vol. I din ediția a II-a, Xenopol declara că și-a îmbogățit lucrarea „cu folosirea tuturor scrierilor și documentelor publicate de la 1893 încoace, încît ea reprezintă o nouă muncă de 20 de ani".

Unele izvoare narative le-a folosit din diverse lucrări tipărite. De pildă, Xenopol recunoaște că „eminenta lucrare a lui Picot (e vorba de *Chronique d'Ureche* — n.a.) mi-a fost de cel mai mare ajutor, prin bogăția nespusă a izvoarelor ce conține, la expunerea istoriei politice a Moldovei de la începutul ei pînă la Aron Tiranul" (II, p. 443, nota 95).

[17] Ca dovadă am aminti faptul că Xenopol confundă încă pe Petru cel Tînăr — domnul Țării Românești — cu Petru Șchiopul — domnul Moldovei —, deși confuzia a fost lămurită în anul 1915 de către Stoica Nicolaescu, *Petru vodă cel Tînăr și Petru vodă Șchiopul. (O chestiune controversată de istoria românilor),* Buc., 1915.

seori dovezile pe care mă puteam întemeia, intuiție acum adeverită prin izvoarele nou descoperite", o constatare, fără îndoială, „fericită" pentru A. D. Xenopol, care era dotat, într-adevăr, cu multă „intuiție istorică".

Xenopol a revenit la această problemă în mărturisirile făcute în *Istoria ideilor mele*, unde afirma că unii „răuvoitori" au considerat informația sa „neîndestulătoare"[18]; el susținea că afirmația este valabilă numai „dacă o judecăm după izvoarele cunoscute acuma după scrierea ei; dar, potrivit cu starea cunoștințelor (se înțelege, din vremea cînd alcătuia prima ediție — n.a.), e o lucrare conștiincioasă și bine întemeiată". El mărturisea cu satisfacție că, la pregătirea ediției a doua, constatase că „deși numărul izvoarelor a crescut în chip nemăsurat, ideile fundamentale, canavaua pe care am țesut expunerea, a rămas aproape neschimbată"[19]. *„Opera se cuvenea deci judecată în ansamblul construcției, și nu în detaliile ei"*[20].

În privința aceasta, considerăm că avea dreptate D. A. Sturdza, care — în ședința Academiei Române din 22 martie 1893, cînd se discuta valoarea primelor 5 volume ale *Istoriei românilor* a lui Xenopol — susținea că ar fi bine desigur să se scrie istoria noastră „numai prin cercetări proprii în arhive — cum cere d-l Hasdeu — ..., dar aceasta prezintă greutăți mari și ar întîrzia mult putința ca să avem o istorie națională"[21].

La baza periodizării istoriei, așa cum o vede Xenopol, nu stau istoria politică, dezvoltarea economică sau relațiile sociale, ci *„exprimarea cugetării"* într-o limbă sau alta; din acest punct de vedere — care este pentru istoric *„cel mai însemnat fenomen intelectual în viața poporului român"* — Xenopol împarte istoria în următoarele perioade: *„acea medie sau predomnirea slavismului, acea modernă sau predomnirea grecismului și acea contemporană cu triumful românismului"* (VII, p. 26).

În altă parte a operei sale (III, p. 531), Xenopol afirmă: *„Cu anul 1633—1634 încheiem noi istoria medie a poporului român, caracterizată prin predominarea slavonismului* și de aci înainte punem îndrumarea unei noi perioade, aceea a precumpănirii elementului grecesc în dezvoltarea vieții sale. Epoca cea mare a luptelor pentru neatîrnare a trecut; poporul român, frînt în energia și virtutea lui internă, se așterne tot mai fără împotrivire la picioarele puterilor străine și mai ales la acele ale turcilor, care ajung în curînd nu numai a-l despuia, ci chiar a-și bate joc de el. Dacă perioada pe care am studiat-o înfățișa, pe lîngă priveliștea unei adînci destrăbălări (= decăderi) și momente înălțătoare, aceea a epocii în care intrăm ne va desfășura numai mizerii; ele vor fi însă răscumpărate prin adierea unui nou vînt, acela la trezirii minții românești, care trebuia la sfîrșit să-i învie și corpul".

Istoria medie ar dura deci — potrivit concepției lui A. D. Xenopol exprimată în ediția I-a a operei sale — *de la întemeierea principatelor române independente pînă la domnia lui Matei Basarab și Vasile Lupu,*

---

[18] Xenopol avea în vedere în primul rînd pe B. P. Hasdeu, cel care — în ședința Academiei Române din 22 martie 1893 — se opusese premierii primelor 5 volume din *Istoria românilor* pe motiv că autorul nu făcuse „descoperiri proprii prin arhive" și că „a făcut cartea sa stînd în casă" („Analele Acad. Române. Partea Administrativă și Dezbaterile", s. II, t. XV, 1892—1893, p. 133).

[19] A. D. Xenopol, *Scrieri sociale și filozofice*, p. 382.

[20] Al. Zub., *A. D. Xenopol. 50 de ani de la moartea sa* („Anuarul Inst. de istorie și arheologie A. D. Xenopol", Iași, VII, 1970, p. 13).

[21] „Analele Acad. Române. Partea Administrativă și Dezbaterile", s. II, t. XV, 1892—1893, p. 134.

deci doar trei secole, ceea ce, desigur, nu corespunde realității cunoscut de noi.

La ediția II-a, însă, Xenopol și-a schimbat opinia cu privire la începutul istoriei medii, pe care l-a fixat în secolul IX, odată cu năvălirea maghiarilor în Transilvania, „năvălire care cade împreună cu primele încercări de viață de stat și cu predomnirea culturii slavone asupra românilor"; în această ipostază, „această epocă este destul de întinsă, cuprinzînd aproape opt veacuri din viața poporului român" (I, p. 356), ceea ce ni se pare mai aproape de adevăr.

În prefața la ediția a II-a, Xenopol preciza că fixase începutul perioadei slavonismului în secolul al IX-lea deoarece acesta se află „la începutul vieții de stat a românilor din Transilvania, care corespunde mai bine cu acela al înrîuririi slavone, de cum corespundea descălecarea Munteniei și Moldovei".

Periodizarea istoriei românilor propusă de A. D. Xenopol în sinteza sa nu a fost acceptată de toți istoricii care s-au ocupat de această spinoasă problemă și care s-au referit la opiniile lui Xenopol.

Într-un studiu special dedicat acestei probleme în 1906, Dimitrie Onciul a avut unele obiecții serioase cu privire la criteriile periodizării propuse de Xenopol. El remarcă faptul că în timpul perioadei așa-zisei influențe grecești se introduce limba română în biserică și stat, își scriu opera cronicarii și Dimitrie Cantemir, care „deșteptau simțul național, ca entuziaști propagatori ai conștiinței originii romane și ai ideii naționale". În plus, tot în această perioadă, în Transilvania activează Școala Ardeleană, ai cărei reprezentanți sînt „continuatorii curentului literar de renaștere națională".

„Față cu aceste manifestări ale culturii naționale, începînd din secolul al XVII-lea, împărțirea istoriei române, după întemeierea Principatelor ca state românești, în o perioadă a slavonismului și o perioadă a grecismului, pînă a ajunge la perioada românismului, ca singura perioadă națională a istoriei noastre abia de la 1821 încoace, nu poate fi menținută", conchide D. Onciul.

El se declară împotriva utilizării criteriului influențelor culturale străine în periodizarea istoriei, considerînd că „epocile caracteristice pentru împărțirea istoriei naționale trebuie să fie luate din dezvoltarea politică, cea fundamentală în istoria statelor și popoarelor" (punct de vedere și el greșit).

Cu toate rezervele exprimate cu privire la periodizarea utilizată de A. D. Xenopol, D. Onciul a fost de acord cu acesta că perioada numită istoria veche a românilor „se încheie în mod natural cu întemeierea principatului Țării Românești"[22]. (Este vorba de periodizarea utilizată la ediția I-a.)

La rîndul său, Ioan Lupaș remarca faptul că influența slavonă începe înainte de întemeierea statelor feudale, așa cum influența grecească este anterioară domniei lui Matei Basarab, care a ocupat tronul Țării Românești tocmai ca exponent al partidei boierești nemulțumită de creșterea influenței grecești la curtea domnească. În plus, cele două influențe nu s-au manifestat în Transilvania, astfel încît ele nu sînt valabile de fel pentru această provincie românească, care ar rămîne astfel în afara periodizării.

În concluzie, „împărțirea istoriei române, după criteriul aspectelor

---

[22] D. Onciul, *Epocele istoriei române și împărțirea ei*, în *Opere complete*, I, ed. A. Sacerdoțeanu, Buc., 1946, p. 15—16, 19.

şi influenţelor culturale străine[23], nu poate da un rezultat mulţumitor, întrucît aceste aspecte şi influenţe nu urmează totdeauna o succesiune cronologică, ci apar adeseori ca fenomene simultane, încrucişîndu-se şi luptînd unele împotriva altora. Deosebirea radicală între ele şi nota caracteristică ce i se părea lui Xenopol că ar ieşi deplin la iveală în împărţirea acestor patru epoci ale istoriei române, în realitate nu se poate fixa în termenii istorici stabiliţi de dînsul"[24].

Se înţelege că nu vom putea discuta aci pe larg problema periodizării istoriei românilor, care a constituit de la Xenopol încoace obiectul a numeroase cercetări[25].

Vom spune doar că istoricii români nu au ajuns încă la un consens nici cu privire la începuturile epocii medievale (feudale)[26], nici a epocii moderne[27]. După cele mai îndreptăţite opinii, epoca feudală ar începe în

---

[23] De altfel, trebuie să remarcăm faptul că însuşi Xenopol acceptă doar o slabă influenţă culturală slavonă sau grecească; cînd vorbeşte de cultura medievală, el precizează: „Poporul român a vorbit în toate epocile istoriei sale limba românească, deşi stratul care reprezintă cultura în sînul lui a putut să se abată în deosebite timpuri de la această normă firească şi să vorbească slavoneşte în timpul slavonismului, greceşte în timpul grecismului şi franţuzeşte în timpul predomnirii civilizaţiei franceze" (III, p. 491). Această slabă influenţă culturală — mărginită doar la o pătură subţire a populaţiei — nu poate justifica periodizarea propusă de Xenopol.

În vol. X, ed. III-a, p. 273—274, Xenopol recunoaşte el însuşi că în această epocă a grecismului „în multe şi însemnate părţi ale vieţii poporului roman cugetarea şi limba românească rămaseră în putere. Aşa, în bisericile sărace..., în documentele oficiale, în actele private şi mai cu osebire în scrierile istorice, în care mai ales se oglindea conştiinţa naţionalităţii, şi care rămîn şi în decursul veacului al XVIII-lea ceea ce apăruse în al XVII-lea: apărătoarele conştiute (= conştiente) ale neamului românesc".

[24] I. Lupaş, *Diferitele criterii pentru împărţirea istoriei românilor în epoci*, în *Scrieri alese*, Cluj-Napoca, 1977, p. 63—64.

[25] Dintre acestea, amintim pentru cei doritori să cunoască mai bine problema: I. Ursu, *Concepţia istorică. Caracterizarea şi împărţirea istoriei românilor. Două lecţii de introducere la cursul de istoria românilor*, Buc., 1924; Petre Constantinescu-Iaşi, *Caracterizarea şi împărţirea istoriei românilor. O nouă concepţie* („Arhiva", 1925, nr. 3—4, p. 222—245, 1926, nr. 1, p. 20—34, nr. 2, p. 92—101, nr. 3—4, p. 204—210), care încearcă să dovedească că cele 4 epoci ale istoriei noastre durează cam tot atît cît epocile respective ale istoriei universale şi se caracterizează „după aceleaşi generalităţi", opinie total falsă; N. Iorga, *Împărţirile istoriei românilor*, în vol. *Sfaturi pe întuneric*, Buc., 1936, p. 388—394, care arată necesitatea de a se porni „de la ce s-a petrecut în noi înşine", nu de la influenţele străine; I. Minea, *Cînd începe istoria noastră contemporană?* („Cercetări istorice", 1940, nr. 1—2, p. 622—630); reprodus şi în vol. *Paralelipomena*, Iaşi, 1939, după care istoria se împarte în: veche, pînă în sec. VII; medievală, pînă la întemeierea principatelor; modernă, pînă la 1848 şi apoi contemporană; D. Bodin, *Priviri generale asupra istoriei românilor* („Rev. istorică română", 1945, f. I, p. 1—16); A. Oţetea, *Problema periodizării istoriei României* („Studii", 1957, nr. 6, p. 103—110), etc.

Despre relativitatea periodizării vezi N. Iorga, *Zădărnicia împărţirilor obişnuite ale istoriei universale*, în vol. *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, ed. III-a, Buc., 1944, p. 171—172.

[26] Unul din ultimii cercetători ai problemei susţine că germenii orînduirii feudale „se plămădeau" în secolele VIII—XI (Ştefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii. Secolele VIII—XI*, Buc., 1983, p. 208). Vezi şi Ştefan Pascu, *Periodizarea orînduirii feudale pe teritoriul ţării noastre* („Studia Universitatis Babeş-Bolyai", Historia, 1962, fasc. 1, p. 7—32).

[27] Vezi discuţiile cu privire la începuturile epocii moderne ce au avut loc la Iaşi în 1971, publicate în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", Iaşi, IX, 1972, p. 431—453, unde se expun puncte de vedere diferite.

Nu lipsesc nici unele încercări de a împinge începuturile epocii moderne — cel puţin în domeniul artelor — chiar către mijlocul secolului al XVI-lea, deci înainte de termenul stabilit de A. D. Xenopol. Vezi Răzvan Theodorescu, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550—1800)*, I, Buc., 1987, îndeosebi p. 17, unde se afirmă că mijlocul veacului al XVI-lea constituie „cumpăna între evul mediu şi evul modern"; la p. 18 se admite însă „o tranziţie de aproape un secol de la medieval la modern".

secolul al IX-lea (cum susținea și Xenopol în ediția a II-a) și s-ar încheia odată cu revoluția condusă de Tudor Vladimirescu (1821) (Ea ar cuprinde deci și epoca modernă, așa cum o vedea Xenopol). Fiecare din cele două epoci a fost precedată de cîte o perioadă de trecere, în care declinul primei coincide cu ascensiunea celeilalte, problemă care nu l-a preocupat pe Xenopol.

Chiar dacă nu a utilizat noțiunea de feudalism (cum îi reproșează cîte un istoric), Xenopol a semnalat faptul că *evul de mijloc are anumite trăsături diferite de epoca modernă* și că *istoricul este dator să nu extindă asupra acestei perioade realități din timpul său,* așa cum a făcut B. P. Hasdeu în *Ioan vodă cel Cumplit,* operă în care „a vrut înadins să găsească în faptele eroului său niște împrejurări analoage cu cele ce se petrecură în principate pe la 1862—64" (III, p. 93). Ori, lui Ioan vodă „trebuie să-i aplicăm nu măsura timpurilor noastre, ci aceea a vremurilor în care trăia el" (III, p. 80).

Xenopol a înțeles foarte bine cîteva caracteristici ale evului mediu, care este un „timp războinic", cînd „lupta crîncenă, necontenita șovăire între viață și moarte, era mai trebuincioasă decît aerul păsărilor și peștilor apa" (II, p. 251); erau pe atunci „timpuri de războaie și mișcări fizice, în care nu se punea nici un preț pe dezvoltarea intelectuală" (II, p. 441).

Referindu-se la uciderea lui Miron Costin de către C. Cantemir, Xenopol arată: „erau cumplite vremuri pe atunci, în care o simplă bănuială, neîntărită prin nici o dovadă, putea, fără judecată, să arunce în mormînt chiar figurile cele mai impunătoare ale veacului lor" (VII, p. 274).

Xenopol a mai remarcat și alte deosebiri între veacurile evului de îndeletnicea aproape exclusiv „cu încasarea dărilor și împărțirea dreptății", fără a se preocupa de interesele publice (III, p. 473); aceasta este una din deosebirile dintre statul feudal și cel modern. În plus, nu exista „nici o competență bine definită" a funcțiilor statului (III, p. 464), specializarea atribuțiilor și separarea puterilor caracterizînd și ele aparatul de stat modern.

Xenopol a mai remarcat și alte deosebiri între veacurile evului de mijloc și epoca modernă.

„Patriotismul pe atunci era departe de a fi un simțămînt abstract și mai ales dezinteresat, după cum se cristalizează el astăzi uneori în cîte o figură excepțională. El era mai curînd suma și rezultanta intereselor individuale, ceea ce se vede chiar din denumirea patriei cu același cuvînt cu care era însămnată și proprietatea privată a pămîntului: moșia" (VIII, p. 136).

„Politica și diplomația întrebuințau pe atunci niște arme mult mai necioplite decît astăzi; toată arta consta în a înșela pe adversar, adeseori prin cele mai grosolane neadevăruri care, neputînd fi controlate decît foarte tîrziu, din pricina greutății comunicațiilor, nu încetau de a avea efectul dorit" (III, p. 80).

Cultura avea un caracter esențialmente religios: „în biserică se cuprinde cultura acestor vremuri religioase" (II, p. 197); „cultura, cîtă va fi fost, era încredințată bisericii" (III, p. 473), sau „religia era pîrghia cea mai de samă a culturii" (IV, p. 456), concluzie ce nu are nevoie de nici un comentariu.

Am spune deci că *Xenopol a înțeles ca puțini alți istorici deosebirile dintre epocile istorice,* chiar dacă nu a vorbit de o „orînduire" feudală.

Un loc destul de modest ocupă în volumele II—IV din sinteza xenopoliană istoria Transilvaniei; ea este tratată mai pe larg doar în două paragrafe: acolo unde autorul vorbește despre românul Iancu de Hunedoara și faptele sale (II, p. 278—282) și la paragraful *Mihai Viteazul și românii Ardealului* din capitolul *Întrunirea țărilor române sub Mihai Viteazul* (III, p. 219—232).

În primul paragraf, Xenopol aduce dovezi despre originea română a marelui erou al creștinătății, subliniind faptul că oastea sa era formată „în mare parte din români, astfel că acele victorii strălucite puse de istoricii timpului în socoteala nației maghiare sînt, în cea mai mare parte, datorite sîngelui românesc răspîndit sub steagurile maghiare și inteligenței române, reprezentate prin eminentul lor conducător" (II, p. 281).

În par. dedicat românilor din Transilvania la domnia lui Mihai Viteazul, Xenopol face o lungă incursiune în istoria acestora începînd din vremea cuceririi maghiare (tratată în vol. I) pînă în secolul al XVI-lea, zăbovind asupra răscoalelor din 1437 și 1514.

El consideră — ca și N. Bălcescu — că Mihai Viteazul ar fi izbutit în planurile sale de unificare statală dacă ar fi redat libertatea românilor din Transilvania și *„ar fi întemeiat stăpînirea lui pe granitul nepieritor al simțămîntului unui popor"*, care „i-ar fi jertfit cu drag și lepădare întreaga sa ființă" (III, p. 234), lucru nerealizabil însă în acea perioadă.

După cum observa Alexandru Zub — exegetul cel mai autorizat al operei lui A. D. Xenopol — „capitole aparte istoricul n-a dedicat Transilvaniei atîta vreme cît românii au fost constrînși să suporte o stăpînire străină"[28], aceasta deoarece istoricul trebuia să țină seama în acea vreme — înainte de Marea Unire din 1918 — de stăpînirea politică. Ori, în prefața la vol. II din ediția a II-a, A. D. Xenopol susținea că, „prin supunerea sub unguri", „poporul român ajunge în Transilvania la pieirea lui politică desăvîrșită" (vol. I al ediției de față, p. 356).

Acesta este motivul principal pentru care Xenopol prezintă cu precădere istoria Țării Românești și a Moldovei, care au fost state românești independente pînă în secolul al XVI-lea, cînd au trebuit să accepte suzeranitatea otomană.

Xenopol nu uită să sublinieze de cîte ori are prilejul *relațiile strînse dintre țările române*. Am aminti aci un text semnificativ: „de cîte ori s-a înălțat cîte un domnitor însemnat în fruntea țărilor române, *istoria amîndorura s-a unificat într-un singur tot:* pe timpul lui Ștefan cel Mare, întîmplările din Muntenia sînt determinate de mîna eroului Moldovei; pe acel al lui Mihai Viteazul, evenimentele acestei de pe urmă țări se contopesc cu acelea ale Munteniei" (III, p. 372).

În paginile ce urmează vom expune cîteva *probleme de metodă istorică* la care se referă autorul în cele trei volume prezentate.

Așa cum declara Xenopol, *istoricul trebuie să respecte adevărul,* înțeles ca supremă finalitate a istoriografiei; „n-am îndrăznit niciodată — va mărturisi el — a sfîșia acest adevăr cînd venea în slujba simțămîntului"[29].

---

[28] Al. Zub, *Transilvania în sinteza xenopoliană,* în vol. aceluiași *Biruit-au gîndul,* Iași, 1983, p. 241. Autorul subliniază faptul că A. D. Xenopol se referă „mai de aproape de istoria românilor de peste munți" în lucrarea sa *Domnia lui Cuza Vodă.*

[29] Al. Zub, *A. D. Xenopol,* p. 17.

Cu toate acestea, Xenopol nu-și poate stăpîni totdeauna unele resentimente

Din această pricină — mărturisește Xenopol — a stăruit asupra apăsării țărănimii din partea lui Mihai Viteazul, „netemîndu-mă de loc de lovitura ce aduceam prin aceasta unui mare nume din istoria românilor și necăutînd să acopăr adevărul sub mantia înțelătoare a unui patriotism nepotrivit; căci mie îmi stătea mai mult la inimă soarta păturei celei mai bogate a poporului român... decît strălucirea unuia din reprezentanții neamului întreg"[30].

În alte locuri din sinteza sa, Xenopol atrăgea atenția asupra necesității respectării adevărului în afirmații de genul: „Nu se face istorie aruncîndu-se în sînul trecutului creațiunile propriei noastre fantezii!" (III, p. 519) (afirmație valabilă și astăzi pentru unii istorici) sau „un istoric trebuie să se ferească de a pune prea multă imaginație în reconstituirea trecutului, căci atunci el ne dă icoanele propriei sale minți drept acele ale timpului expus" (III, p. 93—94).

Istoricul nu trebuie să se mulțumească numai cu înșirarea faptelor, ci este dator să le și explice, va spune Xenopol în sinteza sa[31]. *„Menirea istoriei este de a expune și explica desfășurarea trecutului"* (III, p. 443).

---

față de străinii care au cauzat nedreptăți și suferințe neamului din care făcea parte. De pildă, el vorbește de „ura cea neîmpăcată a ungurilor contra românilor" (III, p. 192), aceasta văzută prin prizma modului cum s-au purtat primii în timpul stăpînirii lor asupra Transilvaniei.

O poziție mai greu de înțeles pentru noi este antigrecismul lui Xenopol, care exagerează mult importanța influenței grecești în țările române extracarpatice, unde ar fi existat chiar o perioadă a „predomnirii grecismului". El afirmă, de pildă, că, în timpul domniei lui Radu Mihnea, elementul grecesc „ajunge a pune mîna pe toate răsuflăturile nației române și a acoperi întreaga ei existență sub valul său atotcuprinzător" (III, p. 335).

Pentru atitudinea puțin cam xenofobă a lui A. D. Xenopol am da ca exemplu un pasaj din vol. IV, în care — după ce vorbește despre „reacția națională" a boierimii românești împotriva unor domni grecizați ca Leon Tomșa sau Alexandru Iliaș — arată că această reacție „nu izbutise de loc în tendința principală care o provocase. În zadar se scuturase poporul român pentru a arunca paraziții ce se năpustise pe corpul său. Ei înfipsese în el ascuțitele lor fălci și se țineau de dînsul ca lipitoarea ce a mușcat de curînd. Apoi, după fiece acces, urma în chip fatal o perioadă de apatie, în care jivinele se întocmiau și mai îndemînatec în cuibul lor de clocire". Lupta românilor împotriva grecilor era inutilă deoarece „grecii încălecase atît de bine țările române, încît, cu toate opintelile sălbaticului fugar, el trebui mai la urmă să se domolească și să primească în tăcere frîul de pe capul său".

„Grecismul" este considerat în mod exagerat o „fatalitate" ce urmărea să „zdrobească" poporul român, care — sub atotputernicia acestuia — „pare a se lepăda de viață; o tăcere adîncă începe a se face în jurul lui și din cadavrul său descompus samănă că se va forma o nouă existență, o odraslă grecească" (VII, p. 25).

Așa cum am arătat și în notele noastre, influența grecească nu s-a manifestat decît și uneori în viața de curte, în dregătoriile țărilor române (unde au pătruns numeroși greci) și în viața mănăstirilor închinate unor lăcașuri din Grecia (îndeosebi acelora de la Muntele Athos); *poporul român a rămas departe de această influență, ca și de cea slavonă.*

[30] A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 406.

Deși Xenopol susținea că istoricul nu trebuie să se lase călăuzit de sentimente ci doar de adevăr, nu a respectat nici el totdeauna acest principiu. Ca moldovean, el nu-și poate ascunde slăbiciunea și dragostea pentru această parte a poporului român cînd spune: „dacă vreo frîntură din neamul românilor merită a fi iubit, cultivat și respectat, (acesta) este, desigur, acel nobil popor al Moldovei, care în vremile vechi s-a înălțat el în culme prin figura neasemănată a lui Ștefan cel Mare, mai încoace a fost răstignit el mai mult decît toți pe crucea suferinței și la sfîrșit a mers el în fruntea tuturor cînd a trebuit să-și desmormînteze neamul" (VIII, p. 149). Ce să mai spunem atunci de suferințele românilor din Transilvania?

[31] Referindu-se la Ioan vodă, Xenopol afirma că trebuie explicat din ce motiv ucidea acesta: „era el o fiară însetată de sînge, după cum pare a-l înfățișa cro-

„Istoria nu constă numai din o îngrămădire de fapte peste fapte, de documente peste documente, fără scînteia gîndirii care să le lege, să le dea înțelesul și rostul trebuitor; acest rost însă nu poate răsări decît din explicarea cauzală a evenimentelor“ (II, p. 266—267).

„Limpezirea cauzelor este una din datoriile de căpetenie ale istoricului. Cînd el nu poate să le pătrundă pe deplin, trebuie să întrebuințeze toate elementele ce-i procură izvoarele pentru a îndeplini golul prin ipoteze; căci fără această înlănțuire cauzală, nu există istorie științifică... În istorie, adunarea faptelor, oricît de bogată ar fi ea și oricîtă cheltuială de muncă ar fi pricinuit dobîndirea unei vaste erudiții, nu dă naștere istoriei, dacă se mărginește numai la atîta. Pentru ca să se înfăptuiască știința istorică, trebuie să se adauge elementul seriei istorice, analogul legii din științele repețirii (așa numitele științe naturale). Precum însă legea ia naștere prin abstracție și generalizare, așa seria ce alcătuiește prin legătura cauzală între faptele succesive. A se lăsa în părăsire acest element de căpetenie este a se face în istorie numai treabă de salahor, foarte meritorie fiind ca foarte grea, dar nu operă de arhitect care să dea naștere la plăzmuiri nepieritoare“ (II, p. 268—269).

Istoricul este dator deci să explice faptele; el nu trebuie însă să le deplîngă sau să le judece. „Treaba istoricului este de a le înțelege, iar nu de a le deplînge“ (II, p. 266)[32]. Cu alt prilej, Xenopol va preciza: „Este o rămășiță a vechiului sistem care atribuie istoricului rolul destul de ridicol de judecător al veacurilor“[33].

A. D. Xenopol atrage atenția asupra faptului că *izvoarele nu trebuesc luate aidoma, fiind necesar ca ele să fie supuse judecății istoricului* (așa-numita „critica izvoarelor“). Referindu-se la învinuirile de cruzime aduse de unii cronicari unor domni, Xenopol remarca datoria istoricului de a cerceta asemenea afirmații „cu luare aminte, spre a vedea dacă nu cumva patima sau interesul aristocratic al clasei din care de obicei fac parte cronicarii romîni nu-i împinge la răstălmăcirea adevărului“ (III, p. 83).

Deși scopul istoriei era acela de a scruta pentru a afla adevărul, în prefața vol. I la ediția I-a, A. D. Xenopol constata că „acestuia nu-i va sta niciodată rău cînd va fi învelit în o haină frumoasă“, motiv pentru care — „deși istoria tinde a deveni o știință“ —, „scrierea ei nu trebuie să înceteze a rămînea pe cît se va putea mai mult și o lucrare literară și în îmbinarea acestor două caractere stă tocmai partea cea grea a formei în istorie“. Și, într-adevăr, *forma în care este expusă materia la Xenopol este deosebit de izbutită.*

Deși puțin arhaică, utilizînd numeroase moldovenisme sau forme ieșite între timp din uz, limba lui Xenopol are o savoare deosebită, ca aceea a marilor povestitori moldoveni.

În *concluzie* (pentru că trebuie să fie și o concluzie!), ni se pare că și pentru istoria medie este valabilă observația făcută de arheologul Radu Vulpe, cu privire la istoria veche în sinteza xenopoliană, despre

---

nicarul, sau cruzimile sale aveau un motiv a fi?“, așa cum va dovedi istoricul (II, p. 83).

[32] Ideea se repetă în vol. X, ed. III-a, p. 110: „Istoria are menirea de a înțelege și a explica trecutul... și zadarnice sînt plîngerile sau mustrările unor fapte acum îndeplinite“.

[33] „Arhiva“, 1900, p. 183.

care spunea: „în ce privește liniile esențiale ale concepției lui Xenopol despre istoria antică, puține sînt acelea care ar comporta critici în raport cu ideile actuale"[34].

„Este soarta celor ce întreprind, ca cei dintîi, să schițeze o mare perioadă istorică, de a da un bun prilej de critică și de îndreptare celor ce vin după ei să adîncească amănunțimile", avertiza Xenopol, cerînd să nu se uite însă că „nu este mai puțin adevărat că dînșii au pus primele jaloane care indică mersul celor ce vin după ei și că au statornicit contururile generale ale tabloului pe care alții îl vor îndeplini și îl vor aduce la desăvîrșire"[35] (dacă poate exista „desăvîrșire" în istorie!).

N. Stoicescu

---

[34] Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 41.

Ni se pare nedrept să-l acuzăm pe A. D. Xenopol că „nu s-a ridicat pînă la sesizarea tezei legității sociale, așa cum o înțelegem noi acum" (N. Grigoraș, *Evul mediu romănesc în opera lui A. D. Xenopol,* în vol. *A. D. Xenopol. Studii....* p. 64). Dacă trăiam noi atunci, și nu „acum", am fi înțeles celebra teză? Nu cred.

Nu mai reluăm în discuție în această postfață o serie de erori sau exagerări ale lui Xenopol, cele mai multe semnalate sau discutate în notele și comentariile alcătuite de autorul acestor rînduri; am semnala doar cîteva: faptul că forma statului român „a fost determinată de descălecare" (II, p. 50); originea munteană a familiei Mușatinilor (II, p. 124—125); exagerarea rolului luptei dintre Dănești și Drăculești (II, p. 403—405, 409—411 și III, p. 28 și 42); exagerarea urmărilor dominației (numită de Xenopol stăpînire) otomane asupra poporului român (III, p. 43 și 75); afirmația potrivit căreia „la nici un popor din Europa nu a fost mersul ideilor atît de împiedicat ca la acel al românilor" (III, p. 490) sau că Țara Românească era „lipsită de orice dezvoltare intelectuală" (III, p. 43); negarea unei „porniri (= înzestrări) artistice" la poporul român (III, p. 525, 529) etc. În alt loc însă admite „dispoziția românilor de a se deda la studii erudite, de a deveni adevărați oameni de știință", ceea ce dovedește că „românii, în adîncul minții lor, au rămas totdeauna un popor civilizat și predispus a primi formele civilizației". Acestea erau cunoștințele și ideile epocii în care scria Xenopol; de aceea am încercat să le acordăm cu cele ale epocii noastre, păstrînd însă respectul cuvenit unui deschizător de drum în istoriografia noastră cum a fost Xenopol.

[35] „Junimea literară", 1929, nr. 9—12, p. 241.

INDICE*

* Indicele cuprinde numele de locuri şi persoane întîlnite în textul şi notele lui A. D. Xenopol, ca şi numele de autori utilizați de acesta. În măsura posibilităților, toate aceste numiri (unele transcrise incorect sau incomplet) au fost identificate şi completate de autorul indicelui. Numirile greşite apar cu litere cursive, în paranteze.

TABLA DE MATERII

Redactori: ALEXANDRU STĂNCIULESCU
GABRIEL-FLORIN MATEI
Tehnoredactor: OLIMPIU POPA
Bun de tipar: 12.07.1993
Coli de tipar: 32,75
Tiparul executat la
Imprimeria „ARDEALUL" Cluj
C-da 315

ISBN 973-45-0016-3

ISSN 973-45-0351-1

Lei 1900,-